

છેવટ દેહનો ત્યાગ કરે છે, તે જરા નામનો નિપાદ આજ હોય તો એ કૃષ્ણનો ભાઈ હરે ! વિષ્ણુ પુરાણ અને ભાગવત આ સંબંધ નોંધતાં નથી; પણ જૈન હરિવંશ વસુદેવની સ્ત્રી જરાને જરતકુમાર નામનો પુત્ર હોવાનું અને જરતકુમારના બાણથી કૃષ્ણનું મરણ થવાનું કહે છે. ૯૪

વસુદેવના ભાઈ દેવરાતને મહાભાગ નામનો પુત્ર થયો એમ વાયુ કહે છે; પણ મત્સ્ય અને હરિવંશ એનું નામ ઉદ્ધવ આપે છે. ૯૫ શ્રીમદ્ભાગવતમાં પરમ ભક્ત તરીકે ઉદ્ધવ પ્રખ્યાત છે. ૫૯૧ વસુદેવના એક ભાઈ અનાધૃષ્ટિને શ્રાદ્ધદેવ નામનો એક પુત્ર થયો; જેના પુત્ર એકલવ્યને નિષાદોએ ઉછેર્યો. ૯૬ આ એકલવ્યની કથા મહાભારતમાં પ્રસિદ્ધ છે. વળી વસુદેવના એક ભાઈનું નામ સમુદ્રવિજય જૈન હરિવંશે આપ્યું છે, અને એ સમુદ્રવિજયના પુત્ર નેમિનાથને જૈનો તીર્થંકર ગણે છે. ૯૭

જુદા જુદા યાદવ વંશોનો પરસ્પર સંબંધ ઉપર ટૂંકામાં જોયો પૌરવો સાથે પણ યાદવોનો સંબંધ વસુદેવ અને કૃષ્ણની પેઢીમાં તો સારી રીતે દેખાય છે. વિદર્ભના ભોજ બીખ્મની પુત્રીરુક્મિણીને કૃષ્ણ પરણે છે. ૯૮

વળી પૌરવની એક શાખાનું રાજ્ય મગધનાં થયું છે અને એ મગધના રાજા બૃહદ્રથથી આઠમી પેઢીના જરાસંધની બે પુત્રીઓ કંસને આપી હતી. ૯૯ અને એ કારણથી કંસનું વેર લેવા જરાસંધ મથુરા ઉપર ચડી આવે છે. વાયુ જરાસંધને સર્વ ક્ષત્રિયોને જીતનાર કહે છે. ૧૦૦

૯૪. જૈન હરિવંશ સર્ગ ૫. ૪૮ શ્લો. ૬૫ થી ૬૮ તથા સર્ગ ૬૨.

૯૫. વાયુ ૯૬ ૧૮૫ મત્સ્ય ૪૬, ૨૩, હરિવંશ ૧, ૩૪, ૩૧.

૯૬. વાયુ ૯૬, ૧૮૭.

૯૭. જૈન હરિવંશ સર્ગ ૧૮ તથા ૩૭.

૯૮. વિષ્ણુ સ. ૫ સ. ૨૬.

ભોજનામ હૈહયો અને યાદવો બન્ને માટે વપરાતું દેખાય છે.

વાયુ ૯૯, ૨૧૭ થી ૨૨૭

૯૯. જરાસંધસુતે કસ ઉપયમે મહાવલ:

અસ્તિ પ્રાપ્તિ ચ મૈત્રેય । વિષ્ણુ ૫, ૨૨, ૧.

સર્વક્ષત્રસ્ય જેતાસૌ જરાસન્ધો મહાવલ: ।

વાયુ ૯૯, ૨૨૭.

૧૦૦. જુઓ ટિ. ૨૨ મી.

કુશસ્થલીના રાજા શાર્પાત રેવતે પોતાની પુત્રી રેવતી બલેવને આપ્યાની કથા પ્રમિદ્ધ છે વળી કેટલાક યાદવ ગાંધારીઓની ઓઝોનું ઐશ્વર્ય નામ મળે છે ૧૦૧ એ જોતા ઐશ્વર્ય વશ માથે પશુ યાદવોનો લગ્ન મંબધ હોય એમ લાગે છે વળી મન્દુક દાશીરાજની ગાંધીની નામની પુત્રી પરણ્યા હતા, જેના પુત્ર અકૂર વિષ્ણુ ભાગવતમાં પ્રમિદ્ધ છે અને ઉપર વૃષ્ણને ગાંધારી અને માદ્રી બે પત્નીઓ કહી છે એ ઉપરથી ગાંધાર અને મદ્ર માથેનો સંબંધ દેખાય છે

યાદવોની ભારત યુદ્ધ વખતે નિથિતિ

મહાભારતના યુદ્ધ વખતે યાદવોનું મુખ્ય ગાંધાર મધુગમાં હતું મધુરાની ગ્રામીણ વાણી પુરાણો કહે છે કે, ગાંધારી ભાર્ગવ સંતુષ્ટે માધવ લવણને મારીને અને તેના મધુવનમાં જઈને, ત્યાં મધુગપુરી સ્થાપી અને આ પુરીમાં રહીને પોતાના મુળાહુ અને શૂરમેન પુત્રો સાથે તેનું પાલન કર્યું ૧૦૨

રામાયણ વગેરે આ માધવ લવણને અસુર અથવા રાક્ષસ ગણે છે, પણ યાદવ વંશમાં વિદર્ભથી એકસીગમી પેઢીના પ્રગુપતુ નામ મધુ આપ્યું છે આ મધુના વંશજ હોવાથી શ્રીકૃષ્ણ માધવ કહેવાય છે પાર્ણિટનું અનુમાન એવું લાગે છે કે, આ યાદવ મધુના કોઈ વંશજને મારીને સંતુષ્ટે મધુરા નગરી સ્થાપી ૧૦૩ અને સંતુષ્ટના પુત્ર શૂરમેનના નામ ઉપરથી એ શહેર અને એની આમપામનો દેશ શૂરમેન નામથી ઓળખાવા લાગ્યો મધુગ અને એ જનપદના શૂરમેન નામનો

૧૦૨ ભુવિ, મત્સ્ય ૪૬, ૧મા

૧૦૨. માધવ લવણ હત્વા ગત્વા મધુવન ચ તત્ ॥

દાનુજેન પુરી તત્ર મધુરા સનેવેદિતા ॥

સુષાહુ શરસેનય શનુવ્રસદિતાસુમી ॥

પાલયામાસત્તુ મુત્તી વૈદ્યો મધુરાં પુરીન્ ॥

વાયુ ૮૫, ૧૮૫-૧૮૬

લવણને સંતુષ્ટે માર્યાની આ કથા રામાયણના ઉલ્લાસમાં અને રમ્ય વંશના ૧૫મા સર્ગમાં તથા વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણોમાં મળે છે

૧૦૩ પાર્ણિટ ૫૧ ૧૭૭

મધુના કોઈ વંશજનું નામ લવા પુણિમાથી મળતું નથી એ શૂરમેનનો કાંઈ પ્રવાસો આપ્યો નથી, લવણ મધુવનનો કાંઈ અનાર્થ રાજ દોષ બે વધારે સંભવિત છે

ખુલાસો આ રીતે થાય છે. વળી યાદવ વંશમાં શૂર નામ આવે છે, પણ શૂરસેન કયાંય આવતું નથી એટલે આ ખુલાસો ઠીક છે. ૧૦૪ પાણી યાદવોએ શત્રુઘ્નના વંશ પાસેથી મથુરા ક્યારે અને ક્યાં રીતે મેળવ્યું? આ પ્રશ્નનો ખુલાસો વાયુ વગેરે પુરાણોમાં નથી મળતો પણ હરિવંશ કહે છે કે, માધવના પુત્ર સત્યતને ભીમ નામનો પુત્ર થયો, જે દાશરથિ રામના વખતમાં રાજ્ય હતો. એના વખતમાં શત્રુઘ્ને મથુરાની સ્થાપના કરી અને તેનો પાસેથી ભીમે આ મથુરાપુરી પોતાના તાબામાં લીધી. ૧૦૫

ટૂંકામાં સાત્વત ભીમે શત્રુઘ્નના વંશને પાસેથી, મધુવનના અનાયો પાસેથી લગ્ન સંબંધથી કે યુદ્ધન્યાયથી શૂરસેન દેશ અને એની નગરી મથુરામાં પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું જણાય છે, તે પહેલાં વિદર્ભમાં વિદર્ભના પુત્ર કથના વંશનેનું રાજ્ય હતું એમ પુરાણો કહે છે. ૧૦૬ વાયુ વગેરે અંધકને સત્યતના પુત્ર ગણે છે, પણ હરિવંશ સત્યતનો ભીમ અને

૧૦૪. લિંગપુરાણ (૧,૬૮,૧૯) કહે છે હૈહય, કાર્તવીર્ય અર્જુનના પુત્ર શૂરસેનના નામ ઉપરથી મથુરાનું શૂરસેન નામ પડ્યું છે. પણ ખીન્ત પુરાણોનો એને ટેકો ન હોવાથી, પાર્નિટર એ સ્વીકારતા નથી. પાર્નિટર પા. ૧૭૨ ટિ. ૨.

૧૦૫. હરિવંશ ૧ ક્ષ. ૩૭, શ્લોક ૩૮-૪૨:—

વમૂવ માધવસુતઃ સત્વતો નામ વીર્યવાન્ ।

સત્વતસ્ય સુતો રાજા મીમો નામ મહાનમૂત્ ॥

મીમેનેયં પુરી તેન રાજ્યસવધકારણાત્ ।

સ્વવશે સ્થાપિતા પૂર્વે સ્વયમધ્યાસિતા તથા ॥

આ શ્લોકમાના ‘રાજ્ય સંબંધનાં કારણ’થી એ સપ્તદેશ અંશપટ્ટ છે. ટીકાકાર મધુનો પુત્ર નષ્ટ થતાં, તેના દૌહિત્રના પુત્ર તરીકે ભીમનો ગાદી ઉપર ઉઠતો એમ અર્થ કરે છે.

૧૦૬. વિદર્ભમાંથી એક યાદવે કદાચ સાત્વત ભીમે આવીને મથુરામાં રાજ્ય સ્થાપ્યું અને પછી એના વંશને ત્યાં રહ્યા. પણ યાદવની બીજી શાખા જે ભોજ નામથી પ્રખ્યાત થઈ, તે વિદર્ભ-વરાડમાં જ રહી; શ્રીકૃષ્ણના વખતમાં વિદર્ભનું મુખ્ય શહેર દુરિનપુર હતું, ત્યાં ભીષ્મક રાજ્ય હતો (વિષ્ણુ-૫, ૨૬) અને આ ભીષ્મકના પુત્ર રુક્મીએ ભોજકટ વસાવ્યું. (માગવત-૧૦, ૫૪, ૫૧)

આ દુરિનપુર અને ભોજકટ વરાડમાં હમરેલી પાસે નાનાં ગામડાંઓ રૂપે અત્યારે દેખાય છે. અને આ પ્રદેશના એક વખતના વાકાટક રાજ્યો ભોજ અને કથકૈશિક હતા. એમ ડો. કૃષ્ણસ્વામી આચાર્યને માને છે.

જુઓ; History of Berar p. 447 & 458 અને The Vakatakas in Gupta History p. 9.

ભીમનો અંધકાર હો' છે એ ગમે તેમ હો પણ મથુરાનું રાજ્ય આ અંધકારના વશને પાસે મહાભારતના મમયમા હતું એટલું નિ મેં હ લાગે છે

મત્વંતનો અથવા સાત્વત ભીમના ઉપર કહેલા આર પુત્રોમાધી ભજમાનનું ગાજ્ય કયા હતું એ ખબર પડતી નથી કદાચ ભજમાન વિદલેમાં રહી હશે પણ દેવાવૃધનું ગાજ્ય માતિકાવત્મા શાસ્વદેશમા આબુની આસપાસ હશે (પાર્ણિટર પા. ૨૭૬)

અંધકારનું રાજ્ય મથુરામા હતું અને અંધકારના પુત્ર કુકરના વશને મહાભારતકાળમા સત્તાશાળી હતા

મહાભારતના વખતમા મથુરાના યાદવોની ગાજ્યસ્થિતિ કેવી હતી એનું વર્ણન મહાભારતના શબ્દોમા જ નીચે આપ્યું છે ગાજ્યસ્ય યસ માટે સત્તાહ માગતા યુધિષ્ઠિરને શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે -“હાલમા જે ક્ષત્રિયો ભારતવર્ષમા છે, તે ઈક્ષ્વાકુ વંશના અને ઐલ વંશના છે આ ક્ષત્રિયોના ૧૦૧ કુળો છે તેમા પણ યજ્ઞાતિમાથી નીકળેલા બોળે (યાદવો)નો વિસ્તાર ઘણો છે ચારે તરફ એ જ ફેલાઈ ગયા છે પણ હાલમા તો એ બધા બોળ (યાદવો)નો ગાજ્યલક્ષ્મીને પોતાના બળથી દુરાવીને બધા ગાજ્યોના માથા ઉપર જરાસંધ ચડી બેઠો છે આંત્યારે એ જગમધ મધ્ય દેશને ભોગવે છે જે બધે મત્તાવાળો હોય અને જેના એકલાના તાબામા જગત હોય તે સમ્રાટ થાય છે આવા સમ્રાટ જગમધનો આશ્રય લઈને ચેદી દેશનો ગાજ્ય શિશુપાલ મેનાપૂતિ થયો છે અને કુરુપનો રાજા વક્ર જગમધ પાસે શિષ્ય પેઠે વર્તે છે જીજ્ઞાસુ પણ આમામનો રાજા ભગદત્ત, વિદલનો ભીષ્મક પુક્રનો પૌકક વગેરે જગમધને વશ રહે છે વળી ઉત્તરના બોળેના અઢાર કુળો જરામધની ખીકથી જ પશ્ચિમ દિશાનો આશ્રય લઈ રહ્યા છે” ૧૦૭

આટલે સુધી દેશની મામાન્ય વાત ક્યાં પછી પોતાના કુળની સ્થિતિ કહે છે “થોડા વખતથી કેસે જગમધની અગ્તિ અને પ્રાપ્તિ નામની દીકરીઓ માથે લગ્ન કરી, એ મળધના જોરથી યાદવોને દબાવવા માડ્યા અને યાદવોને દબાવીને પોતે શ્રેષ્ઠતા પ્રાપ્ત કરી આ રીતે એજે મોટાઈ ધાગણ કરી એ મોટા અન્યાય થયો એટલે

૧૦૭, ઉદીચ્યાય તથા મોક્ષા કુલાન્યષ્ટાદશ-પ્રમો ।

જરામધમયાદવ પ્રતીર્ચી દિશમાગ્રિતા ॥

મ સમા, જ. ૧૪, શ્લો, ૨૫.

એનાથી પીડાતા બોજ કુળના વૃદ્ધ ઢાંત્રિયોએ જ્ઞાતિના રક્ષણની ઇચ્છાથી અમારી સંભાવના કરી અને મેં અકૂરને આહુતી પુત્રી અપાવીને, સંકર્ષણ સાથે મળીને સગાનું કાર્ય કર્યું અને કંસને મેં અને બલરામે થઈને માર્યો.”

(મહાભારત, સભાપર્વ. અ. ૧૪ સ્લો. ૪ થી ૩૪) ૧૦૮

આ રીતે ભારતયુદ્ધ પહેલાં કુકુર વંશના કંસે કેવી રીતે યાદવોના ગણરાજ્યમાં જરાસંધના ભેરથી પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું અને પછી એ કાર્યના વિરોધીઓને પીડવા માંડ્યા. (દા. ત. વસુદેવને કેદમાં નાખ્યા, એના પુત્રોને મારી નાખ્યા.) પરિણામે એ કુળના મુખ્ય પુરુષો જ નાસી ગયા અને સૌની ઇચ્છાથી કૃષ્ણે કંસને માર્યો; પણ કૃષ્ણે જાતે રાજસત્તા ન ધારણ કરતાં ઉગ્રસેનને રાજ્ય કર્યા.

છતાં જરાસંધ વારંવાર મથુરા ઉપર ચડી આવવા લાગ્યો; એટલે એના ભયથી મધ્ય દેશને છોડીને યાદવો સાથે કૃષ્ણ કુશસ્થલી-દ્વારકા-જઈને રહ્યા. (દ્વારકા જવાને લગતા મહાભારતના સ્લોકો માટે જુઓ મારું પ્રાચીન દ્વારકાપુરી આ જ પુસ્તકમાં).

ઉપર કહ્યું તેમ મહાભારતના વખત પહેલાં કુકુરના વંશજ કંસની મથુરામાં પૂરી સત્તા હતી. કુકુરના ભાઈ ભજમાનના વંશજ રાજ્ય કર્યા હતાં એ સ્પષ્ટ સમજાતું નથી, પણ એ વંશનો અગ્રણી કૃતવર્મા હતો.

૧૦૮. આ જ વાત શ્રીકૃષ્ણ દ્વારા થઈને હસ્તિનાપુર જાય છે ત્યારે ધૃતરાષ્ટ્રને સમજાવતા કહે છે:—

પુત્રો વૈ મોજરાજસ્ય દુરાચારો દ્યનાત્મવાન્ ।

જીવતઃ પિતુર્ૈશ્વર્યં હત્વા મૃત્યુવશં ગતઃ ॥

ઉગ્રસેનસુતઃ કસઃ પરિત્યક્તઃ સ વાન્ધવૈઃ ।

જ્ઞાતીનાં હિતકામેન મયા શસ્ત્રો મહામૃગે ॥

બાહુકઃ પુનરસ્માભિર્જાતિભિશ્ચાપિ સત્કૃતઃ ।

ઉગ્રસેનઃ કૃતો રાજા મોજરાજન્યવર્ધનઃ ॥

કંસમેકં પરિત્યજ્ય કુલાર્થે સર્વેવાદવાઃ ।

સંભૂય સુખમેઘન્તે મારતાન્ધકવૃષ્ણયઃ ॥

મ-હ-અ-૧૨૮, સ્લો. ૩૮ થી ૪૧

(કૃષ્ણાચાર્યની આવૃત્તિ)

વૃષ્ણિઓનું ગાન્ય કયા હતું ? પાર્ણિટ અકૂર-દાગકામા હતા (ઘાયુ ૯૬-૧૦) એવા વાયુપુગણના વચનના આધારે વૃષ્ણિઓનું ગાન્ય દાગકામા હતું એવો તર્ક કરે છે આ ખોટો તર્ક છે જરા-મધના ભયથી શ્રીકૃષ્ણ પોતાના વૃષ્ણિઓ માથે દાગકા ગયા ત્યારે અકૂર પણ પોતાના મળધીઓ માથે ગયા હોય એ સ્વાભાવિક છે અને એ કાગલુથી શ્રીકૃષ્ણચરિત્રના પ્રમગમા મથુગનો તથા દારકાનો એમ બે ય સ્થળના ઉલ્લેખો મદાભાગતમા તથા પુરાણોમા મળે છે ઉપલો વાયુનો ઉલ્લેખ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રને લગતો સ્વમતકાખ્યાનમા છે

મને તો શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વજો એટલે વૃષ્ણિઓનું ગાન્ય પહેલા કયા મ હોય એમ લાગતું નથી એટલું જ નહિ પણ વૃષ્ણિવંશ પહેલા તદ્દન અધારામા હશે અને શ્રીકૃષ્ણથી જ એ વંશની પ્રખ્યાતિ થઈ છે કૃષ્ણે જ ઉપર કહ્યું તેમ યાતિકાર્ય કરીને પોતાના વંશને પ્રખ્યાત કર્યો

પુરાણોનું આ વંશમાહિત્ય આગલમા કહ્યું છે તેમ બારોટાના ચોપડાના પેઢીનામા જેવું છે બારોટો પોતાના આશ્રયદાતા ગાનની વચાવળી જાળવી ગયે છે, એમા કોઈ નવો ગાન આશ્રયદાતા જાગે ત્યારે એના પૂર્વજોના જેટલા નામો મળે તેટલા મેળવી, કોઈ પ્રખ્યાત કુળ સાથે એનો મનઘ જોડી કાઢે, આ પ્રકાર સ્વાભાવિક છે પુરાણોની વચાવળીઓનો અભ્યાસ કરવાથી આ રિયતિ સ્પષ્ટ દેખાશે મૂળ પુરાણની જ્યારે ગચના થઈ ત્યારે જે ક્ષત્રિય ગાન્યો જોગમા હતા એના વગેરે આપેલા છે મથુગમા કુટુંબ અને અન્ધકનું વધારે જોર હોવાથી એની પેઢીઓના નામો જાળવાતા હશે, જ્યારે વૃષ્ણિઓ નબળા હોવાથી એ કુળ અધારામા હશે ૧૦૯ પછી વસુદેવ પોતે રૂપાળા હોવાથી અથવા ખીજા કાગલુથી દેવકે પોતાની પુત્રીઓ વસુદેવને આપી અને વસુદેવના પુત્ર શ્રીકૃષ્ણે વૃષ્ણિ વંશને ઉપર આણ્યો

આ મિત્રાય અવન્તીમા, દયાર્ણ્યમા આનર્તમા, લાટમા તથા

૧૦૯ વસુદેવ વિરે વાયુપુ ૧૦૯ કહે છે કે —

મનુષ્યલોકે શૃત્તેપિ રૂપે નાસ્તિ સમો મુવિ ॥

ઘાયુ ૧૬, ૧૪૬

જેન દગ્ધિશ પદ વસુદેવની સુંદનાના ખૂબ વખાણ કરે છે
જુઓ સર્વ, ૧૯

કેડણમાં યાદવો-ધણું કરી હૈહયોની શાખાઓ હોવી જોઈએ. ૧૧૦

મથુરાનું યાદવ રાજ્ય એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય લાગે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક પહેલાંથી ઇ. સ. ચોથા-પાંચમા શતક સુધી આ દેશમાં અનેક ગણરાજ્યો હોવાનું આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં પ્રસિદ્ધ છે.

યાદવોની રાજ્યપદ્ધતિ કંઈ જનિતી હતી એ ચોખ્ખું દેખાતું નથી. પણ એક કુળના મુખ્ય પુરુષને રાજા તરીકે પસંદ કરવામાં આવતો; ૧૧૧ છતાં બધું રાજ્યકાર્ય યાદવોના મુખ્ય પુરુષોની સલાહથી ચાલતું અને શ્રીકૃષ્ણના સમયમાં શ્રીકૃષ્ણ પોતાના બળ, બુદ્ધિ, વિદ્યા વગેરે ગુણોથી તથા બલદેવની સદાયથી અસાધારણ અધિકાર ભોગવતા છતાં, જ્ઞાતિમાં કલેશ ન થાય એ જેવા ખાસ ઇચ્છતા, એમ સ્વમંતક મણિના પ્રસંગથી દેખાય છે. કારણ કે યાદવોનું જોર અન્ધક, કુકુર, વૃષ્ણ વગેરે જુદાં જુદાં કુળોના સંપ ઉપર જ હતું. અને એ વાત શ્રીકૃષ્ણ સૌથી વધારે સમજતા હોવાથી જુદી જુદી રીતે જુદા જુદાઓને મનાવીને, સૌ સાથે મંથંધ બાંધીને યાદવોનું રાજ્ય નભાવ્યું જાય છે. છતાં યાદવો વારંવાર અંદર અંદર લડતા રહ્યા છે. ૧૧૨

૧૧૦. પાર્ણિટરે (પા. ૨૮૦) આ કથન માટે મહાભારત પુરાણોમાંનાં ક્ષુદ્ર વચનોનો આધાર લીધો લાગે છે.

૧૧૧. કંસને માર્યા પછી શ્રીકૃષ્ણની ઇચ્છાને અનુસરી યાદવો ઉગ્રસેનનેજ રાજા તરીકે પસંદ કરે છે. હરિવંશ કહે છે:—

રામકૃષ્ણૌ સમાશ્રિત્ય હતે કંસે દુરાત્મનિ ।

ઉગ્રસેનોડમવદ્રાજા મોજવૃણ્યન્ધકૈર્વૃતઃ ॥

૨, ૩૪, ૯.

૧૧૨. બલભદ્ર અને અહૂર જેવા મુખ્ય યાદવો રિસાઈને લાગી જાય છે અને શ્રીકૃષ્ણ એને મનાવીને કેવી રીતે લઈ આવે છે, એ માટે જુઓ હરિવંશ ૧, ૩૮ જુઓ નીચેનું વચન—

અકૂરસ્ત્વંધકૈઃ સાર્ધમપાયાદ્ધરતર્પમ ।

જ્ઞાતિમેદમયાત્કૃણસ્તમુપેક્ષિતવાનય ॥

૧, ૩૮, ૩૦-૩૧

શ્રીકૃષ્ણે કરેલો કંસ કેશી વગેરેનો વધ પ્રસિદ્ધ છે. એ ઉપરાંત સ્વમંતક મણિના પ્રસંગમાં શતધન્વા સત્યભામાના પિતાને મારે છે શ્રીકૃષ્ણ શતધન્વાને મારે છે વગેરે દાખલાઓ જુઓ.

વિષ્ણુ. અં ૪ અ. ૧૩.

વળી શ્રીકૃષ્ણે અને સાત્યકિએ જ્યારે પાડવોનો પક્ષ લીધો હતો, ત્યારે કૃતવર્માએ કાંગવોનો પક્ષ લીધો હતો. યાદવ ગંજની આસપાસના બળવાન ગંજોમાથી કાશી, વિદર્ભ, એદી, મગધ, શાલ્વ વગેરે ગંજો સાથે યાદવોને વિરોધ હતો, જ્યારે પાડવો સાથે અને એને લીધે પાચાલો માથે અને મત્સ્યો માથે યાદવોને સારો મળ્યો હતો એમ દેખાય છે.

યાદવોમા બહુસ્રીનો રિવાજ બહુ સામાન્ય દેખાય છે. વસુદેવને તેર પત્નીઓ અને બે પતિયાગ્રહ પત્નીઓ હોવાનું ઉપર કહ્યું જ છે. શ્રીકૃષ્ણને ૧૬૧૦૮ પત્નીઓ હોવાની કથા તો પાછળથી જોડાઈ હતી, પણ અનેક પત્નીઓ હોવાનો સબબ માનવામા વાધો નથી લાગતો. રૂક્મિણી, સત્યભામા વગેરેના લગ્ન મનથી સવિસ્તાર કથાઓ વૈષ્ણવ પુરાણોમા મળે છે. (માગધત ૧૦, ૫૩-૫૬-૫૮) મહાભારતમા ઉત્તરેન ગંજને સ્ત્રીસહસ્ર સહાયવાન્ (મ ભા ૨૧૯, ૮) કહ્યા છે, પણ અહીં દાસી સ્ત્રીઓ ઉદ્દિષ્ટ હો.

વળી યાદવો મદ્યપાન પણ ખૂબ કરતા હશે એમ લાગે છે. મુખદ્રાહરણના કથાપ્રમગમા ઐવતક ઉપગ્ના યાદવોના ઉત્સવનું વર્ણન મહાભારતમા છે, તેમા સ્ત્રીઓથી અને ગધર્વોથી વીંટાયેલા નૃત્ય કરતા યાદવોમા મુખ્ય બલગમ, પ્રહુમ્ન સાબ વગેરેને ક્ષીબ કહ્યા છે (જુઓ આદિપર્વ અ ૨૧૯, સ્ત્રો ૭, ૯ મુખ્યની સટીક આવૃત્તિ) મહા ભારતમા અન્યત્ર પણ બલરામને ક્ષીબ કહ્યા છે. ક્ષીબ એટલે મદ્ય પાનથી ઉન્મત્ત બનેલ. ૧૧૩ વિધ્યુપુગણ્યમાં અને ભાગવતમા બલરામે ગોપ અને ગોપીઓ સાથે યમુનાને કાઠિ મદિરાપાન કર્યાનું તથા પછી મદિગથી મત્ત થયેલ હવધરે ૧૧૪ યમુનાને પોતાની પાસે બોલાવી, પણ યમુના 'હલધર મત્ત છે' એવો વિચાર કરી ન આવી, એટલે હલધરે હળથી ખેંચી વગેરે વર્ણન છે, એ પણ બલદેવની મદ્યપાનની ટેવનું

૧૧૩ મત્તે શૌન્દીત્કટક્ષીયા

અમરકોષ ૩, ૨૩

૧૧૪ વિષ્ણુ ૫, ૨૫, માગધત ૧૦, ૬૫ જુઓ —

લત્નામિ સમ પપૌ ૧૦, ૬૫, ૨૦

વનેપુ ધ્યચરત્સીધો મદવિહ્વલ્લોચન

મા ૧૦, ૬૫, ૨૧

મોટું દૃષ્ટાંત છે. બલદેવનો આ સ્વભાવ એટલો પ્રસિદ્ધ હતો કે, સ્વમંત્રક મણિ અકૂરને પાછો આપતાં બલરામ મદિરાપાનની ટેવ નહિ છોડી શકે અને આ મણિ તો પવિત્રપણાથી ધારણ કરવો જોઈએ, એમ શ્રીકૃષ્ણ દલીલ કરે છે. (વિષ્ણુ ૪. ૧૪, ૭૧)

યાદવોનો પ્રભાસ આગળ નાશ પણ છેવટ મહાપાનને પરિણામે થયો એમ પુરાણો કહે છે. પ્રભાસમાં જઈને મહા પીધું અને પછી મહાપાનથી ઉન્મત્ત થયેલા યાદવો એકબીજા ઉપર આક્ષેપ કરવા લાગ્યા અને છેવટ પરસ્પર લડીને કપાઈ મૂચ્યા. ૧૧૫

પ્રભાસ આગળના નાશ પછી યાદવોનું શું થયું ? પુરાણો કહે છે કે, દ્વારકાને સમુદ્રે ડુબાડી દીધી, (જુઓ માંડું “ પ્રાચીન દ્વારકાપુરી ”) પણ શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી અર્જુન યાદવોનાં સ્ત્રી બાળકોને લઈને મથુરા તરફ જતો હતો, ત્યાં રસ્તામાં મ્લેચ્છોએ અથવા આલીરોએ માત્ર લાકડીઓથી યાદવોની સ્ત્રીઓનું હરણ કર્યું અને વીલે મોઢે પાછા ફરેલા અર્જુને મથુરા આવી વળને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો. ૧૧૬ મહાભારતની કેટલીક પ્રતો અને ભાગવત વળને ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં ગાદી ઉપર બેસાડ્યો એમ કહે છે (મા. ૧૧, ૩૧, ૨૫) તે તો ભૂલ લાગે છે. ગમે તેમ હો પણ મહાભારતના વખતમાં જ ઉપર આવેલો આ યાદવવંશ શ્રીકૃષ્ણના સ્વધામગમન પછી પાછો અંધારામાં પડી જાય છે. પુરાણોમાં મહાભારત પછીના સમય માટે પૌરવવંશ, અયોધ્યાનો ઈક્ષ્વાકુ વંશ અને મગધના બૃહદ્રથ વગેરે વંશો એ ત્રણની વંશાવળીઓ વિગતવાર આપી છે અને બાકીના માટે એ વખતમાં કુલ આટલા રાજાઓ થશે એમ મહત્ત્વ કહ્યું છે. યાદવો માટે કહ્યું છે કે, ‘ એટલા

૧૧૫. જુઓ; મહાભારત મૌસલ પર્વ, વિષ્ણુપુરાણ અં. ૫. અ. ૩૭ ભાગવત ૧૧, ૩૦.

તતસ્તસ્મિન્મહાપાનં પપુર્મૈરેયકં મધુ ।

મહાપાનનિમિત્તાનાં વીરાણાં દ્વસચેતસામ્

કૃષ્ણમાયાવિમૂઢાનાં સંઘર્ષઃ સુમહાનમૂત્ ॥

યુયુધ્તઃ ક્રોધસંરઘ્ધાઃ—

મા. ૧૧, ૩૦, ૧૨ થી ૧૪

૧૧૬. જુઓ; મ. મૌસલ પર્વ અ. ૮ વિષ્ણુ, અં. ૫ અ. ૩૮.

કાળમાં (આ પૌત્રો અને બાહ્યદ્રથો માથે) ૨૩ શરસેનો થયે ' ૧૧૭

આ શરસેનો શ્રીકૃષ્ણના પૌત્ર અનિરુદ્ધના પુત્ર વંશના વશને હશે કે કૃતવર્માના ? પુગણોમા સ્પષ્ટ ખુનાસો નથી યાદવો પ્રભામ આગળ નાશ પામ્યાની હકીકત અમુક દોળા માટે જ મમજવી જોઈએ એમ મને લાગે છે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા વૃષ્ણિ મત્ર નાશ પામ્યો એમ કહ્યું છે (૧, ૧૬, ૩, ૧) જગમધના ભવથી મથુરા નજીક પણ મધ્ય દેશ માટે યાદવો હમેશા આતુ ગહેતા એમ શ્રીકૃષ્ણ જ કહે કહે છે (જુઓ, મહા સમા અ ૧૪) એ જોતા જગમધના મળ્ય પછી યાદવો મથુરામા અને દ્વારકામા એ બે ગ્યજોએ (દિલ્હી મીમલા પેઠે) યથેચ્છ મિહગતા હોય એ મલવિત કે વળી મધા યાદવો મથુરા છોડી કાઠિયાવાડ સુધી જાય એ સભવિત નથી, એટલે જરા-મધના મુખ્ય વિરોધી વૃષ્ણિઓ મિરાયના અધઝાદિ યાદવો મથુરામા ગયા હોય એ પણ સભવિત છે ગમે તેમ હો, પણ મહાભાગત પછીથી ધણા કાળ સુધી કાઠિયાવાડમા યાદવોનું નામનિશાન દેખાતુ નથી પણ મથુરામા શરસેનોનું જ ગન્ય હોવાનું જણાય છે પ્રાચીન-તમ ખૌદ્ર ગ્રન્થ ઉપરથી ભગવાન શુદ્ધના મમય પહેલા એટલે ધ મ પૂર્વે સાતમા શતકમા અને શુદ્ધના મમગળમા એટલે ધ સ પૂર્વે પાચમા છઠ્ઠા શતકમા મથુરામા શરસેનોનું રાજ્ય હતું શુદ્ધના મમ-કાલીન મથુરાના આ શરસેન ગાનને અવન્તીપુત્ર ઠહો છે અને લલિતવિસ્તરમા એનું નામ મુખ્યાદુ આપ્યું છે (જુઓ, Cambridge History of India Vol I pp 172, 185, 186)

આ ઉપરથી શુદ્ધના મમયમા અવન્તીને અને મથુરાને પરસ્પર લમસળધ હતો એમ દેખાય છે અવન્તીમા શ્રીકૃષ્ણના વખતમા હૈહયોનું ગન્ય હતું ૧૧૮ અને શ્રીકૃષ્ણના એકે ક્ષે અવન્તીના ગાનને

૧૧૭ एतैस्सार्धं मरिष्यन्ति तावत् कालं नृपा परे । तुल्यकालं मरिष्यन्ति सर्वे ह्येते महीक्षित । शरसेनाप्रयोविशत् ।

પાર્નિટર The Dynasties of the Kali Age p 23.

૧૧૮ જુઓ, વાયુ ૯૬, ૫૦, વગેરે હૈહય વશનો વિસ્તાર કહેનારા પૌરાણિક લેખો તથા પાર્નિટર પા ૧૦૨

જુઓ, 'વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ' પા ૬૦

જુઓ, Cambridge History of India p 403.

આપેલાં એ જોતાં વૃજિયો અને હૈહ્યોનો સંબંધ ચાલુ રહ્યો છે. વૃણી, શ્રીવાસુદેવપૂજનો ભક્તિમાર્ગ પહેલવહેલો શ્રીકૃષ્ણના કુળમાં એટલે સાત્વતોમાં ગાલ્યો અને એ કારણથી સાત્વત ધર્મ કહેવાયો છે. પ્રાચીન ઐશ્વ સાહિત્યમાં ક્યાંય સ્પષ્ટ કહ્યું નથી; પણ મેગેસ્થનિસે કહ્યું છે કે, મેથોરા [મથુરા અને કિલ્લોસોમોરા (કૃષ્ણપુર)] શહેરોવાળા જન્મનાકાંઠાના દેશના શૂરસેનોમાં હિરેકિલસ (શ્રીકૃષ્ણ)ની પૂજા પ્રચલિત છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા શતક સુધી મથુરામાં અને એની આસપાસ શૂરસેનોમાં જળવાઈ રહેલી વાસુદેવભક્તિ, તે પછી એ ત્રણ સૈકાઓમાં પશ્ચિમ હિંદના ઘણા ભાગમાં અને છેક દક્ષિણમાં નાનાઘાટ સુધી ફેલાઈ જાય છે, એમ ઘોસંડોના, વિદિશાના ગુરુડ્વજના અને નાના ઘાટના લેખોથી દેખાય છે. (જુઓ; વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પા. ૩૯ થી ૪૨) વૃણી એજ સમયમાં મથુરામાંથી શૂરસેનોનું અને સાત્વત ધર્મનું જોર ઝાંઘું થયું છે. બુદ્ધના સમય પછી વચ્ચે કાંઈ ખબર પડતી નથી, પણ મથુરા આગળથી મળેલા સિક્કાઓ ઉપરથી શુંગ વંશના સમકાલીન મથુરાના બાર રાજાઓનાં નામો મળે છે. આ રાજાઓ શૂરસેનો અથવા યાદવો જ હશે. કૌશામ્બીના વૃહસ્પતિ-મિત્રની પુત્રી મથુરાના એક રાજાને આપેલી હતી, એમ મોરાના ઉત્કર્ણ લેખ ઉપરથી જણાય છે.^{૧૧૯} લેખમાં મથુરાના આ રાજાનું નામ નથી આપ્યું, પણ સિક્કાઓ ઉપરથી મથુરાના બલભૂતિનું નામ મળે છે અને એના સિક્કા આ વૃહસ્પતિમિત્રના સિક્કાને બહુ મળતા આવે છે. કૌશામ્બીના રાજાઓ પુરુવંશના છે અને પુરુવંશ અને યદુવંશ વચ્ચે લગ્નસંબંધ મહાભારતકાળમાં હતો એ જોયું છે; આ કૌશામ્બીના રાજાઓને બુદ્ધના કાળમાં અવન્તી સાથે લગ્નસંબંધ હતો, એ ઉદયનની પ્રસિદ્ધ કથાથી દેખાય છે. (જુઓ સ્વમવાસદત્તા). મથુરાનો એક ખીજો રાજા બલમિત્ર અહિછત્ર (પાંચાલ)ના ઇંદ્રમિત્રનો સમકાલીન હતો. આ પછી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા શતકના દ્વિતીયાર્ધમાં મથુરાનું રાજ્ય શકોના હાથમાં જાય છે.^{૧૨૦} મથુરાના સિક્કાઓમાં ઊલેલી

^{૧૧૯.} જુઓ; Cambridge History of India, Vol. I p. 525-526.

^{૧૨૦.} એજન પા. ૫૨૬.

મૂર્તિ તજી ધારે છે તેમ શ્રીકૃષ્ણની હોય, તો ઈ સ પૂર્વે લગભગ ૫૦ સુધી મથુગામા ઘણું ઝરી યાદવોનું ગણ્ય અને કૃષ્ણભક્તિ ચાલુ હતી. પછી શકોનું ગણ્ય અને સાથે જોન ધર્મ આવ્યો. મથુરામા જોન ધર્મના જોગની શરૂઆત કદાચ તે પહેલા ૫૦-૧૦૦ વર્ષથી થઈ હોય.

મથુરાના મધ્યકાલીન યાદવો-કરૌણીમા

આ પછી મથુરાના યાદવોનું શુ થયું તેનો પતો લાગતો નથી પણ ગૌ હી ઓઝાએ નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે. કામવનની એક મસ્જિદ જે પહેલા મદિર હતું, તેમાંથી ઈ મ. ૧૧૫૦ માં શતકનો એક લેખ મળ્યો છે, જેમા શરૂઆતે યાદવોના માત નામો છે વળી, મથુરા અને મદાવનમાંથી મળેલા બે સિલાલેખોમાંથી ઈ સ ૧૧૫૦ માં અજયપાલ અને ઇ. મ. ૧૧૭૦ માં હરિપાલ નિઘમાન હોવાનું માલુમ પડે છે. પણ કમવાર આખી વગાવળી નથી મળતી. કરૌણીના યાદવો મથુરાના યાદવોના વસજો હશે કરૌણીની ખ્યાતોમાંથી ગાળ વિજયપાલે મથુરાથી મનીપદાડ આવી ત્યાં એક દિલ્હી બનાવ્યો, અને તેના એક વસજો વિ સ. ૧૪૦૫માં કરૌણી વસાવ્યું વગેરે દર્શાવત મળે છે (જુઓ, ટોડ ગંગાધારનું હિંદી ભાવાન્તર પા. ૩૪૫).

આ રીતે યાદવોનો ઇતિહાસ ૧૫મી સદીના વાળો દેખાય છે. મથુરાના યાદવોનું વચ્ચે શુ થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે અને યાદવોની ખીજ સાખાઓ વિષે પણ છુટકે ઉલ્લેખો મળે છે. મથુરાની ચે પહેલા વિદર્ભ (વગડ અને પૂર્વ ખાનદેશ) માં ચદુવશનું ગણ્ય અપાયાનું પ્રગણો કહે છે અને એ ગણ્ય લાના વખત સુધી ચાલુ રહ્યું દેખાય છે. શ્રીકૃષ્ણના વખતમા વિદર્ભમા ભોજપતિ બીભમનું રાજ્ય હતું. પછી મૈથ્ય અગોકના વખતમા તથા ને પછી પણ ત્યાં ભોજ લોકોનું ગણ્ય હતું, એમ એના ઉત્કર્ણ લેખો તથા ખાગવેનના હાથી ગુમ્ફના લેખો ઉપરથી દેખાય છે. ૧૨૧ પછી ગુપ્ત સમયના વાકાટકો કથવશના ભોજ હોવા જોઈએ એવું અનુમાન ઉપર નોંધ્યું છે. ૧૨૨ જો કે વાકાટક વશના ઉત્કર્ણ લેખોમા એવું કહેવું નથી.

વિદર્ભમાંથી જ આર્ય સંસ્કૃતિ અને આર્ય ટોળાઓ દક્ષિણમાં

પ્રસાર્યા છે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો મત છે.^{૧૨૩} અને આંધ્ર સમયમાં વિદર્ભ અને મહારાષ્ટ્ર વગેરે એક રાજ્યતંત્ર નીચે હતાં, ત્યારે વિદર્ભના ભોળે મહારાષ્ટ્રમાં ચે પેઢા હોય એ સંભવિત છે.

ખીજી તરફથી યદુવંશની ખીજી શાખા હૈહય શાખાના અશ્વમેઢા અને વીતિહોત્રો મહાભારતના સમય પછી અવન્તી અને ગુજરાતમાં છેક અપરાન્ત-કાકણ સુધી ફેલાયેલા હતા.^{૧૨૪} ભગ્ય અને સુપારક- (મુંબઇ અને સાધી) ભૃગુઓનાં સ્થાનો તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. અને ભૃગુઓ અને હૈહયોનો ગાઠ સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે.

વળી યૌધેય અને અર્જુનાયનોનાં ઈ. સ. પૂર્વે ચોથાથી ઇ. સ. ચોથા શતક સુધી એક પ્રકારનાં ગણરાજ્ય ક્રમશઃ પંચખની દક્ષિણે અને રાજપૂતાનાની ઉત્તરે તથા રાજપૂતાનાના ભરતપુર અને અલવર રાજ્યના પ્રદેશમાં હોવાનું પાણિનિના ઉલ્લેખથી, સિક્કાઓથી તથા સમુદ્રગુપ્તના અલાદાખાદના લેખથી જણાય છે.^{૧૨૫} આ અર્જુનાયનો અર્જુન એટલે હૈહય સદસ્રાર્જુનના વંશજો કે જાતવાળા હોય તો એ પણ યાદવો. અને યૌધેયો તો યદુના ભાઇ અનુના વંશજો એટલે આનવો છે. (જુઓ; પાર્નિટર પા. ૧૦૯ વાચુ-૯૯, ૨૧) આ યૌધેયો અને અર્જુનાયનોના ગણરાજ્યની હકીકત મથુરાના યાદવોનું પણ એક પ્રકારનું ગણરાજ્ય હોવું જોઈ એ એ મારા તર્કને પુષ્ટિ આપે છે.

યાદવો વિષે ગુપ્તકાળમાં અને તે પછીના તરતના સૈદ્ધાંતોમાં કશી નિશાની મળતી નથી. પણ ઈ. સ. સાતમા-આઠમા શતકમાં રાજ્યો સ્થાપનારા કેટલાક વંશો પુરાણોના બહોળા પ્રચાર પછી એટલે નવમા દશમા શતક પછી, પોતાને યાદવ તરીકે ગણાવે છે. દા. ત. ઈ. સ. ૭૫૦ થી ઇ. સ. ૯૭૦ સુધીના દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં, આ રાજાઓને યદુવંશી કહેનારાં દાનપત્રોમાં જૂનામાં

^{૧૨૩.} એનન પા. ૬૦૨ તથા સર રા. ગો. ભાંડારકરનો દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી ભાષાંતર પા. ૫.

^{૧૨૪.} હૈહયો માટે જુઓ; J. R. A. S. 1914 p. 254.

Cambridge History of India Vol. I. p. 316.

^{૧૨૫.} એનન પા. ૫૨૮.

જૂનું શક મેં ૭૮૨ (ઇ મ ૮૬૦) નું અમોઘવર્ષનું મળ્યું છે
(જુઓ, Epigraphia Indica Vol VI p 29)

કર્કગજના દાનપત્રમાં —

ઉદગાદય દન્તિદુર્ગમાનુર્યદુવગોદયપર્વતાત્ પ્રતાપી એ રીને એ
કુળના મૂળ પુરુષને યદુવંશી કહ્યો છે ૧૨૬ ચોથા ગોવિંદગજના વંશ
મ ૮૫૫ ના દાનપત્રમાં ૧૨૭ તથા બીજા કેટલાક દાનપત્રોમાં ગાંધકૃટ
ગજગજોને યદુવંશી કહ્યા છે હલાયુધ પણ કવિગદ્યમાં એમજ
કહે છે વળી દક્ષિણના પાછળના ચાલુક્યોના મામતો—મેલિય દેશના
તથા દેવગિરિ (દોલતાબાદ) ના યાદવો તથા દાગ મમુદ્ર (મહીસૂર
પ્રદેશ) ના હોદ્દામલા ગજગજો પોતાને યાદવ કહેવગવે છે ૧૨૮
અને યાદવોની જૂની પરંપરાને અનુમરી અદર અદર લડે છે ૧૨૯
ઇ મ અગિયારથી તેરમા સતકોમાં આ ગજવગો ચર્ચ ગયા છે
દેવગિરિના યાદવવંશના ગજગ મદાદેવ (ઇ મ ૧૨૬૦ થી ૧૨૭૧) નો
પ્રધાન હેમાદ્રિ મસ્કૂત માહિયના ઇતિહાસમાં પ્રમિદ્ધ છે આ
હેમાદ્રિએ લખેલા પ્રતખડ નામના ગ્રન્થની કેટલીક દસ્તપ્રતોમાં દેવ-
ગિરિના યાદવોની વંશાવળી આપેની ૧૩૦ છે તેમાં પુગણોને અનુમરી
છેક ચદ્ધી શરૂ કર્યું છે પણ પછી આ વંશનો આગળ સુગાહ્યો
કર્યો છે સુગાહ્યો પુત્ર દદમદાગ દક્ષિણમાં રાજ્ય રથાપે છે આ
ખનાવ ઇ મ ૮૨૫ની આમપાસમાં મળ્યો હોવાનું કો મગ ભાડાગકર
ધારે છે ૧૩૧ શિવાજી મદાગજના મા જીજી ગજવ કુળની પુત્રી હતી
અને હજી દક્ષિણમાં ગજવો છે

હૈહય વંશ

હવે યદુવંશની બીજી શાખા હૈહયોનું સુ યયુ તે જોઈએ હૈહયોનો

૧૨૯ શક સ ૮૯૮ નું કર્કગજના દાનપત્ર Indian Antiquary
Vol 12 p 157 to 164

૧૨૭ એનન પા ૨૦૧ થી ૨૦૩

૧૨૮ જુઓ શક સ ૧૧૧૪ નું બક્ષાલદેવનું દાનપત્ર I A 1912 p
286-303

૧૨૯ જુઓ, Vincent A, Smith, third edition p- 434

૧૩૦ જુઓ, દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, નું બાબાનર પ્ર ૧૪મું

૧૩૧ નો હી બોડા, દી સ ૮૪૩ માં મેકલુરેગર્ન યાદવગજન્ય અપાયુ
ધારે છે, ટોડ રાજસ્થાનનું દિલી સાબાનર બા. ૧ પા. ૩૨૮.

ભારતકાળમાં તથા પછી અવન્તી, ગુજરાત તરફ પ્રસાર થયો હતો એ આપણે જાણીએ છીએ. પણ, ગુપ્તો પછીના કાળમાં ચેદીમાં હૈહયો હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે. મહાભારતના વખતમાં તો ચેદીમાં શ્રીકૃષ્ણના કુટુંબ દુરુવંશી દ્વૈપ યોગ રાજા હતા. તે પહેલાં વિદર્ભના પુત્ર કૈશિક ચેદીના રાજા હતા. તો હૈહયો ચેદીમાં ક્યાંથી આવ્યા ? કે. પી. જયસ્વાલ હાથીગુમ્ફના લેખમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૮૩ થી ૧૬૯-૧૫૨ સુધીના, કલિંગના ચક્રવર્તી મહારાજા ખારવેલ ચેદી વંશના હોવાનો પુરાવો વાંચે છે. (જુઓ; J. B. O. Research Society; 1927, Vol XIII, parts 3-4 p. 223) પણ એ ચેદી વંશ તે કયો વંશ ? વિદર્ભના પુત્ર કૈશિકનો વંશ કે દમધોપનો વંશ કે હૈહય વંશ ?

ચેદીના હૈહયો

જામલપુર પાસે ત્રિપુરી (તેવર)ના વિ. સં. ૯૨૦ (ઇ. સ. ૮૬૪)થી વિ. સં. ૧૨૪૭ (ઇ. સ. ૧૧૯૦) સુધીના રાજાઓ પોતાને હૈહયવંશી કહે છે. અને એ વંશના રાજાઓના લેખોમાં છેક ચંદ્રથી વંશાવળી આપી છે. (જુઓ; Ep. Indica Vol II p. 8.) આ રાજાઓ કલચુરી પણ કહેવાય છે. વિ. સં. ૩૦૬ થી એક કલચુરી અથવા ચેદી સંવત પણ ચાલતો હતો. આને ત્રૈકૂટકોનો સંવત પણ કેટલાક ઉત્કીર્ણ લેખોમાં કહેલો છે. જે કે વિ. સં. ૯૨૦ પહેલાંનો આ કલચુરીઓનો શૃંગલાખદ્ધ ઇતિહાસ નથી મળતો, પણ વિ. સં. ૫૫૦ થી ૭૯૦ સુધીમાં એ વંશનું રાજ્ય દક્ષિણના ચૈલૂક્ય રાજ્યની ઉત્તરમાં અર્થાત્ ચેદી અને ગુજરાતમાં હોવાના પુરાવા મળે છે (જુઓ ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૩૭ થી ૬૭). આ ચેદી વંશને હૈહય કહેનારો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ચૈલૂક્ય વિનયાદિત્ય (ઇ. સ. ૬૮૦ થી ૬૯૬)ના એક લેખમાં મળે છે.^{૧૩૨} આ ચેદીના હૈહયો સાથે દક્ષિણના ચૈલૂક્યોને તથા રાષ્ટ્રકૂટોને લગ્નસંબંધ હોવાનું એ ખેયના લેખો ઉપરથી જણાય છે.^{૧૩૩} આ વંશનો નાશ થયા પછી હૈહયોનું શું થયું ? અત્યારે કોઈ રાજ્ય હૈહયોનું મનાતું નથી, પણ આ વંશની એક શાખાનું રાજ્ય દક્ષિણકોશલ (રત્નપુર) માં હતું અને સંયુક્ત પ્રાંતના વલિયા જિલ્લાના અમુક રજપૂતો રત્નપુરથી

^{૧૩૨}. એનન પા. ૧૫૩

^{૧૩૩}. જુઓ; ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૩૯ તથા ૪૨.

આવેલા મનાય છે એ ગળપૂતો હૈદયગાત્રિના હોવાનો મહત્વ વિન્એન્ટ-
ગ્રિમ્મ સ્વીકારે છે (ત્રીજી આવૃત્તિ પા ૩૯૪, ૫ ભગવાનલાલ
પદ્મજી તો આ કલચુરી ગણ્યોને પણ આભીંગ ગણે છે, પણ જોખમે
ગેઝીટિયર હિપર ટિપ્પણીઓ લખનાર જેકમન એથી વિરુદ્ધ મતના
છે અને આ વચને હૈદય માનવામાં વાધો નથી જોખમે ગેઝીટિયર
ભા ૧ પા ૫૮ અને તેની ટિપ્પણી)

દક્ષિણમાં આ બધા યાદવો ડ્યાથી અને અને ક્યારે આવ્યા ?

‘ડો એમ કૃષ્ણસ્વામી આયગર તો કહે છે કે, “ભગત દૌધ્યન્તિની
લડાઈઓથી, કસના ત્રાસથી, અને જગમંધના દયાણથી જૂના કાળથી
જ યાદવો ધીમે ધીમે દક્ષિણ તરફ ફેલાયા છે વિધ્યાચળથી કૃષ્ણા
નદી સુધીના દક્ષિણમાં, જૂના બૌદ્ધ ગ્રન્થો તથા સરકૂન સૂત્ર સાહિત્ય
પ્રમાણે પાચ રાજ્યો હતા એક માહિપકોનુ, બીજુ કલિંગનુ, ત્રીજુ
વિદર્ભનુ, ચોથુ અશ્મકોનુ, અને પાચમુ દડકોનુ (દડકાગમ્ય), આમાંથી
વિદર્ભના બોજ યાદવ છે જ, અશ્મકો અને અશ્મકીનુ યાદવી વિશેષણ
મહાભારતમાં ક્યાક છે, એટલા હિપરથી કૃષ્ણસ્વામી આયગર તેને
યાદવ કહે છે, પણ પુગણો અશ્મકને પણ અયોધ્યાના ઈક્ષ્વાકુ વંશમાં
ગણે છે, (જુઓ, પાર્જિટ પા ૧૪૭)

માહિપકોને હૈદય ગણવામાં વાધો નથી અને પાછળથી પણ
માહિપકોથી ઊતરેલા એવી ગણ્યો હૈદય ગણાય છે આ હૈદયોએ
કલિંગમાં પહેલા ગામ્ય સ્થાપ્યું પછી તો કલિંગનો આન્ધ્ર ગામ્યમાં
મખાવેલ થયો છે અને કૃષ્ણસ્વામી આયગર કહે છે કે, આંધ્રો એ
અન્ધક યાદવો છે કાગળ કે તામીલ કવિઓ આંધ્રોને અન્ધર કહે છે
અને અન્ધ્ર મરકૂન અન્ધકનું અપભ્રંશ છે આ તર્ક પ્રણાલીથી આંધ્ર
લોકને યાદવ ગણે છે બાકી ગહેવા દડક માટે મરકૂત માહિત્યમાંથી
કાંઈ પુરાવો મળ્યો નથી પણ તામીલ માહિત્યમાં દડકના વતનીઓને
ઈડાપ્પર (ભગવાડ) કહ્યા છે એ હિપરથી તેઓને પણ ડો આયગર
યાદવ ગણે છે અને એ જ તર્કલેહીને અનુમરી મહાભારત-મગાડાઓને
પણ યાદવ ગણે છે (જુઓ, ડો એસ કૃષ્ણસ્વામી આયગરનો કવચતાની
બીજી ઓરિયેન્ટલ કોન્ફરન્સમાં વચાવેલો નિબંધ Proceedings
& Transactions p 351 to 364)

જૂનાગઢના ચૂડાસમા યાદવો

શુજરાતના ઇતિહાસમાં પણ યાદવો મળે છે. ઇ. સ. દશમા શતકના મૂળરાજ સોલંકી સામે લડનાર જૂનાગઢનો રા' ગ્રાહરિપુ અને કચ્છનો લાખો કુલાણી એ ય યાદવ ગણાય છે. જૂનાગઢના એ ચૂડાસમા વંશનો મહાપુરુષ ચૂડચંદ્ર કહેવાય છે અને ભાટો ચૂડચંદ્રને કૃષ્ણના પુત્ર સામ્ય ૧૩૪ સાથે જોડે છે. 'આદિ નારાયણથી ૫૪મા શ્રીકૃષ્ણ, ૧૩૫મા દેવેન્દ્ર અને તેના ચાર કુંવરમાંથી ગજપતે ગજની વસાવ્યું અને ગજપત પછી કેટલીક પેઢીએ નગરકટ્ટામાં ચૂડચંદ્ર થયો. આ ચૂડચંદ્ર (લગભગ ઇ. સ. ૮૭૫થી ૯૦૭) વામનસ્થળીમાં આવ્યો અને એની ચોથી પેઢીએ ગ્રાહરિપુ થયો.' ૧૩૫ આ યાદવો ચૂડચંદ્રના નામથી ચૂડાસમા કહેવાય છે.

કચ્છના જાડેજ

કચ્છના લાખા કુલાણીના વંશ માટે ભાટો કહે છે કે, ઉપર કહેલા ગજપતેનો ભાઈ નરપત ગજનીની ગાદીએ બેઠો અને તેના કુંવર સમાના નામ ઉપરથી ન વંશજો સમા કહેવાયા, જે પાછળથી જાડેજને નામે પ્રસિદ્ધ થયા. ગ્રામ સમાએ ગજની ખોયું અને સિધ અને બલુચિસ્તાન વચ્ચે રાજધાની સ્થાપી. તેની દશમી પેઢીએ (નારાયણથી ૧૪૬ મો) લાખી આરાભડ થયો, તેણે નગરકટ્ટા વસાવ્યું. તેનો કુંવર લાખોજી અને તેનો મોડજી કચ્છમાં ઇ. સ. ૮૧૯ માં ગાદીએ બેઠો અને મોડજીનો પ્રપૌત્ર ઉપર કહેલો લાખો કુલાણી ૧૩૬ અને કચ્છના આ જાડેજ કુળમાંથી જામનગર, મોરબી, ગોંડલ, ધ્રોળ વગેરે કાઠિયાવાડનાં જાડેજ રાજકુળો નીકળ્યાં છે.

વળી ગજપતેના ત્રીજા ભાઈ જૂપતે ગજની અને ખુરાસાન વચ્ચેના પ્રદેશમાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. તેના વંશજો ભટ્ટી કે ભાટી કહેવાયા. પણ ત્યાંથી ખુરાસાનના રાજાએ કાઢવાથી આ લોકો પંજાબમાં આવ્યા, ત્યાંથી સિધ અને મારવાડ વચ્ચેના પ્રદેશમાં

૧૩૪. સામ્ય યાદવાસ્થળીમાં મરણ પામ્યાનું મહાભારત (મૌસલ પર્વ અ. ૫) કહે છે.

૧૩૫. 'રાસમાળા'નું શુજરાતી ભાષાંતર ત્રીજી આવૃત્તિ ભા. ૧ પા. ૬૧, ૬૨.

૧૩૬. એનન પા. ૬૨, ૬૩.

આવ્યા આ ભટ્ટીના વશને એ જેમલમીગના ભાટી ભાટિયાઓ
પણ કદાચ આ મૂળમાથી પોતાને નીળેવા માનતા હશે ૧૩૭

આ મધ્યકાલીન યાદવોના જુદા જુદા ગોત્રોની સવિસ્તર
વતાવણીઓ મહામહોપાધ્યાય ગૌરીશંકર હીગચ્છ ઓઝાએ ટાંક
રાજસ્થાનના હિંદી ભાષાતર પા ૩૨૭ થી પા ૨૪૬ પ્રકરણ ૭ ની
ટિપ્પણીઓમાં આપી છે ત્યાં પ્રમગોપાત કેટલીક હકીકત પણ નોંધી
છે પરંતુ એ મમર્ય ઇતિહાસવેત્તા કહે છે તેમ, આ બધા યાદવોના
ઇતિહાસ વિસ્તારથી લખવામાં આવે તો એક મોટું પુસ્તક થાય.

લેધપુર વગેરેના ગઠોડો

લેધપુર, ખિઝનેર ગ્રામુઆ, અમરગ કિશનગઢ, રતલામ,
મીતામહિ, સૈફાના, ઈડર અને અહમદનગરના હાલના ગઠોડો
ગાંભીર ૧૩૮ મૂળ માગવાડ-લેધપુરના ગઠોડના વગજ છે અને
લેધપુરના ગઠોડ ગજવશનો મૂળ પુરુષ કનોજના ગહડવાન વશનો
હતો (જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન ગજગ તા ૩) હવે કનોજના
ગહડવાસો સૂર્યવંશી હતા કે ચદ્રવંશી એ વાતનો એ વશના ઉત્પત્તિ
લેખોમાથી પત્તો લાગતો નથી અત્યારે લેધપુર વગેરેના ગઠોડો
પોતાને સૂર્યવંશી માને છે (જુઓ, મગધવતી, જૂન ૧૯૨૭ માં
વિશ્વેશ્વરનાથ રેહનો લેખ પા ૬૬૨) ત્યારે સુક્ત પ્રદેશ-ઠાશી,
પ્રમાગ, મિર્જાપુર, અને જૈનપુરની આમવામમા મોટે ભાગે જેની વસ્તી
મળે છે, તે ગહડવાસ સુનિયો પોતાને ચદ્રવંશીય મહાગજ ઠાશીરાજની
મતનિ માને છે (જુઓ, મગધવતી, મધ્યેશ્વર ૧૯૨૭ માં શ્રીયુત કુવર
શિવનાથસિંહ મેગરનો લેખ પા ૧૦૪૫) અને કનોજના ગહડવાસ
ગજવશ [વિ મ ૧૧૦૪ (ઈ મ' ૧૦૬૮) થી વિ મ ૧૦૮૦
(ઈ સ. ૧૨૨૩)]ને પણ કુવર શિવનાથસિંહ ઠાશીરાજના જ વશજ
માને છે

પણ માગવાડ વગેરેના ગઠોડ વશની ઉત્પત્તિ બાબત જૂના
વખતથી જુદી જુદી કલ્પનાઓ આલે છે (જુઓ, મગધવતી મધ્યેશ્વર

૧૩૭ એનન પા ૬૩, આ દત્તકયાઓ જુદા જુદા રૂપમાં મળે છે

૧૩૮ આ ગઠોડ રાજાઓના સવિસ્તર ઇતિહાસ મટિ જુઓ, ભારત કે
પ્રાચીન રા / વગ મા ૩.

૧૯૨૭ પા. ૧૦૫૨). અને અત્યારે પણ આ વિષયના અભ્યાસી હિંદી વિદ્વાનોમાં જાણે મતભેદ છે. કેટલાક દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ, કનોજના ગહડવાલ અને જોધપુર વગેરેના રાઠોડો ત્રણેને એક માને છે. શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેહનો આ મત છે. દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના કેટલાક લેખોમાં તેઓને યદુવંશી કહ્યા છે, અને જોધપુર વગેરેના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે; એ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢતાં શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેહ કહે છે કે, “ દક્ષિણમાં અને ગુજરાતમાં કુલ ૭૫ લેખો અને દાનપત્રો આ વંશનાં મળ્યાં છે, તેમાંથી માત્ર આઠમાં જ એ રાજાઓને યદુવંશી કહ્યા છે અને વિ. સં. ૯૧૭ પહેલાંના એ વંશના કોઈ લેખમાં રાષ્ટ્રકૂટોને યદુવંશી.....નથી કહ્યા, માટે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટો ચંદ્રવંશી નહિ પણ સૂર્યવંશી હતા ” (જુઓ; સરસ્વતી જૂન ૧૯૨૭ પા. ૬૫૮ ટિ. ૧). બીજી તરફથી પં. ગૌરીશંકર હીરાચન્દ્ર ઓઝા દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના એ આઠ લેખો ઉપર આધાર રાખી રાષ્ટ્રકૂટોને યદુવંશી માને છે અને રાષ્ટ્રકૂટ તથા રાઠોડોને એક માને છે તથા કનોજના સૂર્યવંશી ગહડવાલને રાષ્ટ્રકૂટથી જુદા ગણે છે. મતલબ કે હાલના રાઠોડો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે પણ તેઓ છે ચંદ્રવંશી (જુઓ; ‘ નાગરીપ્રત્યારિણી પત્રિકા ’ ન-સં. લા. ૪ અં. ૩-૪ પા. ૩૪૮-૩૪૯). આથી વિરુદ્ધ કુંવર શિવનાથસિંહ જોધપુર વગેરેના રાઠોડ રાજાઓને કનોજના ગહડવાલ રાજા જયચંદ્રના વંશજ માને છે, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટથી જુદા માને છે. (જુઓ; ૧૯૨૭ના સપ્ટેમ્બરના સરસ્વતીમાં એનો લેખ.)

આ વિષયમાં સર્વમાન્ય નિશ્ચય થઈ શકે એવા પુરાવા જ ઉપલબ્ધ નથી અને કેટલાંક કારણોથી પક્ષવાદ ગંધાઈ ગયો છે. રાઠોડો અને ગહડવાલો ગમે તે વંશના હો, પણ દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના ઉત્ક્રાંતિ લેખોના સ્પષ્ટ પુરાવાની વિરુદ્ધ તેમને સૂર્યવંશી માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી. વળી દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોએ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, રાજપૂતાના, માળવા, મધ્ય પ્રદેશ, ગયા આદિમાં સ્વતંત્ર અથવા પરત્વે રાજ્યો સ્થાપેલાં એટલું પણ ચોક્કસ.

આ બધા પાછળના યાદવો ક્યાંથી આ કૃષ્ણસ્વામી આયંગરની માન્યતા નોંધી છે. ડો. મતલબ એવી લાગે છે કે, વિદર્ભમાંથી દક્ષિણમાં

ભોજ અને ગાંધીકાનો ઉદ્દેશ અગાધના લેખમાં મળે છે ભોજ અને રાષ્ટ્રીકામાંથી ઊતરી આવેલા ગાંધીકા હતા ૧૩૯ ભોજ નામ હૈહયોને તથા અધક કુકર વગેરે યાદવોને મગખી રીતે લગાડાય છે તથા હૈહયો ચેદીમાં પણ હતા એ જોતા, આ ભોજો યાદવ હતા કે હૈહય એ સશય ગહે છે હૈહયો દૂર દૂર સુધી ફેલાયા લાગે છે

ખીજો સભવ એવો છે કે, ઈ મ ખીજ-ત્રીજ-ચોથા ગતકમાં આન્ધ્ર રાજ્યોનું જોર ઓછું થયા પછી, દક્ષિણમાં સલાદ્રિ, કાંકણમાં અને અમુક વખત તો સિન્ધ અને પાળ્ય વચ્ચે તથા કાઠિયાવાડ ઉપર પણ આભીર લોકોનું ગભ્ય હતું એમ આભીર શિવરાત્રના પુત્ર ઈશ્વરમેનનો લેખ નામિકની ગુફામાં મળ્યો છે ક્ષત્રપ રુદ્રદામનના લેખમાં તથા સમુદ્રગુપ્તના લેખમાં ઉલ્લેખ છે તથા તેઓના સિક્કાઓ પણ કાઠિયાવાડમાં મળેલા એ ઉપરથી જણાય છે ૧૪૦ ઈ મ ચોથા શતકના પાછના ભાગમાં ગુપ્તોનું જોર થયું તે પહેલા આભીરોનું જોર દેખાય છે મહાભારત અને પુરાણો આ કાળમાં આભીર રાજ્યો થયાનું કહે છે ૧૪૧ આ આભીરો ગાયોના રોળા માથે ભટકતી યાદવોની જ એક શાખા હોય એવો સભવ મને સ્ફુરે છે શ્રીકૃષ્ણ વસુદેવને ત્યાં જન્મ્યા છતાં નદગોપને ત્યાં ઊછર્યાનું હગ્નિશ, વિષ્ણુ પુરાણ, ભાગવત વગેરે કહે છે અને મહાભારતમાં શિશુપાલ શ્રીકૃષ્ણને ગાળ દેતા ગોવ કહે છે

તમિમ જ્ઞાનવૃદ્ધિ સન્ ગોવ સસ્તોતુમિચ્છસિ ।

મહાભારત, મહાપર્વ અ ૪૧, ૬.

અને હેમચંદ્ર મુલગજના શત્રુ આહગિપુને ગાળ દેતા આભીર કહે છે (જુઓ, હયાશ્રય મર્ગ ૨ સ્તો-૫૬ થી ૬૫) આ રીતે જોતા જૂનાગઢના ચૂડામમાંઓ, કચ્છ કાઠિયાવાડના જડેજમાં અને દેવગિરિના યાદવો વગેરે મૂળ આભીર જાતિના હોય તો એ મહાવિત છે ૫ ભગવાનનાત ઈન્દ્રજીએ પણ ચૂડામમાંઓને મૂળ આભીર જાતિના માન્યા છે વળી, ચૂડામમાંના ભાટો જૂનાગઢના ગાંને આહીર ગણ્યા

૧૩૯ દક્ષિણનો પૂવ સમયનો ઇતિહાસ પા ૨૪ સુને ૭૯

૧૪૦ જુઓ, નામિકની ગુફાઓના રેખા અને તેનું ૫ ભગવાનલાલ ૬ દ્રષ્ટુ વિવચન, જોએ ગેઝીટિયરમાં

૧૪૧ મુરાધ્વાવન્ત્યામીરાય શ્વર્ણદર્શનમાલા. ।

કહે છે. વળી ટોલેમી (ઇ. સ. ૧૫૦) માં આબેરિયા (Aberia)નું સ્થાન જોતાં, ઇ. સ. બીજા શતકમાં આબીરો સિંધ અને પંજાબ વચ્ચે વસતા એમ દેખાય છે. ૧૪૨ અને સિંધમાંથી ચૂડાસમા જાડેજ વગેરે કાઠિયાવાડમાં આવ્યા છે. ૧૪૩ વળી, જાડેજ શબ્દ યૌધેયનો અપભ્રંશ હોવાનો જોખમે ગેઝીટિયરમાં તર્ક કર્યો છે અને એના ટેકામાં ક્ષત્રપોના ઉત્કાર્ણ લેખો ઉપરથી યૌધેયો અને આબીરો પડોશી હોવાનું જણાય છે, એ હકીકત તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે. ૧૪૪ આ તર્ક ઠીક લાગે છે, પણ યૌધેયો પુરાણો પ્રમાણે આનવ હતા એટલે યાદવ નહિ. ૧૪૫ કેટલાક જામોનાં તમાચી, તથલીક જેવાં નામો ઉપરથી એ જાડેજનો આમુપારનાં તુર્ક ટોળાંઓ આ દેશમાં ઇ. સ. ૫૬૦ થી ૭૫૦ વચ્ચે આવેલાં, તેમાના હોવા જોઈએ એમ જેકસન સાહેબ તર્ક કરે છે. (જોખમે ગેઝીટિયર ભા. ૧ પા. ૧૩૯)

આબીરો વિષે ઉપરનો તર્ક કરવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. મહાભારત કહે છે કે, પરશુરામની બીકથી જે ક્ષત્રિયોએ પોતાનું કર્તવ્ય છોડી દીધું તે આબીરો થયા. (મ. ૧૪, ૨૯) આ રીતે મૂળના યાદવ અને બીજા ક્ષત્રિયો, ક્ષાત્રકર્મ છોડી, ગોપાલન વગેરે કર્મનો સ્વીકાર કરવાથી આબીરો થયા હશે અને તેઓ જ ફરી ક્ષાત્રકર્મનો સ્વીકાર કરવાથી રજપૂતો થયા. અને આ બધા આબીરો કદાચ યૌધેયો અને અર્જુનાયનો વગેરે પણ ઉત્તરના હુમલાઓના દગ્ગાણથી સિંધમાં, અને ત્યાંથી કચ્છ કાઠિયાવાડમાં આવ્યા અને વલભી રાજ્યનો નાંશ થયા પછી જુદે જુદે સ્થળે જમીનોના ધણી થઈ પડ્યા. ૧૪૬ મતલબ કે, પાછળના યાદવો એ આબીરો અથવા હૈહય જોને હોવાનો સંભવ છે.

પણ મધ્યકાલીન તથા આધુનિક યાદવોની બાબતમાં ચોખ્ખો નિશ્ચય થવો મુશ્કેલ છે. કારણ કે, દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટ વગેરે જેઓ

૧૪૨. આબીરો પશ્ચિમમાં સિન્ધુકાંઠે વસતા હોવાનું અને નહુલે જતાનું મહાભારત પણ કહે છે. જુઓ; મ. સમા. ૩૨.

૧૪૩. જુઓ; Bombay Gazettier Vol. I part I p. 134, 138.

૧૪૪. એનન પા. ૧૩૮.

૧૪૫. જુઓ; વાયુ ૯૯, ૨૧ પાર્લિટર પા. ૧૦૯.

૧૪૬. Bombay Gazettier Vol. I part I p. 138.

મધ્યકાળમા પોતાને યદુવંશી કહે છે તેઓ વિ મ ૯૧૭ પહેલા પોતાને યદુવંશી કહેતા નથી એ મથયનુ એક કાગળુ ઉપર નોંધ્યું જ વળી એક જ વંશના લેખોમાથી કાંઈમા ચદ્રવંશી તો કાંઈમા સૂર્યવંશી અને કાંઈમા અગ્નિવંશી લખેલું પણ મળે છે આ પ્રકારના અનેક દાખલાઓ ગજપૂતવંશોના પ્રતિદાસમાથી મળે છે વિષ્ણુશ્વરનાથ રેડિએ થોડા સૂચક દાખલાઓ નોંધ્યા છે (જુઓ, મગધવતી ૧૯૨૭ એગ્રામાં પા ૬૨૬-૬૨૭)

(૧) ઉદેપુરના ગણાઓનો વંશ સૂર્યવંશી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે છતાં એ વંશના પુરુષોના કેટલાક ઉત્કર્ષણ લેખોમા આનંદપુર (વડનગર) ના વિપ્રનો વંશ દેખા છે (૨) સોલકી (ચાલુક્ય) વંશ ચદ્રવંશી છે એમ, વિ સ ૧૧૩૩ ના સોલકી વિક્રમાદિત્ય (છટ્ટા) ના લેખમા કહ્યું છે પણ કાશ્મીરો પડિત બિદહણે વિક્રમાદેવચંદ્રિતમા ચાલુક્યની ઉત્પત્તિ બ્રહ્માની સુન્દર (અર્જુન) માથી કહી છે વિ મ ૧૨૦૮ ના કુમારપાલના લેખમા પણ એ જ ઉત્પત્તિ આપી છે પણ કલચુરી વંશી યુવરાજ દેવ (બીજા) ના સમયમા મિલ્હાગોના લેખમા દ્રોણની અર્જુનમાથી સોલકીની ઉત્પત્તિ કહી છે વળી પૃથ્વીગજ ગમામા સોલકીની ઉત્પત્તિ અગ્નિમાથી કહી છે અને હાલના સોલકીઓ તથા વાઘેલાઓ પોતાનાં મૂળ પુરુષને વશિષ્ઠના અગ્નિમાથી ઉત્પન્ન થયેલ માને છે (૩) વિ મ ૧૩૭૭ ના દેવડા ચોદાણુ ગવલુભાના લેખમા ચોદાણુ વંશને ચદ્રવંશી વત્સગોત્રી કહેલ છે પણ વીમલદેવ (ચોધા) ના લેખમા, નવચન્દ્રસૂત્રિએ ગચેલા દગ્ગીર મહાકાવ્યમા તથા પૃથ્વીગજવિજયમા સૂર્યવંશી અને પૃથ્વીગજ રાસામા વશિષ્ઠના અગ્નિ કુડમાથી નીકળેલા કહ્યા છે હાલના ચોદાણો પણ પોતાને વશિષ્ઠના અગ્નિવંશના માને છે (૪) પગમા વડને, પદ્મચુપ્ને નવમાહમાક ચરિતમા વશિષ્ઠના અગ્નિકુડમાથી ઉત્પન્ન થયેલો કહ્યો છે, પણ દયામુધે પિંગલસૂત્ર વ્રત્તિમા ઉદ્ધૃત એક શ્લોકમા પગમા મુંજને બ્રહ્મક્ષત્રકુલીન કહ્યો છે હાલમા માળવા તરફના પગમાગ પોતાને વિક્રમાદિત્યના વંશજ માને છે (૫) પ્રતિદાગને ક્યાક અગ્નિવંશી કહ્યો છે તો એ વંશના એક લેખમા વિપ્ર દગ્ગિચન્દ્ર અને તેની ભદ્રા નામની કન્યા પત્ની એ બેમાથી જ વંશ ચાલ્યો તે પ્રતિદાગવંશ એમ કહેલું છે (૬) ગાંધીકુટા વિષે પણ બે મત ઉપર કહ્યા છે અને ત્રીજો મત કલચુરી

રાજા વિજયના વિ. સ. ૧૨૦૮ ના મનગોલિના શિલાલેખમાં રાષ્ટ્રકૂટોને દૈત્યવંશી (ભાટોના કહેવા પ્રમાણે હિરણ્યકશિપુના વંશના) કહ્યાનો ઉલ્લેખ મળે છે. રજપૂત વંશો વિષે પરસ્પર વિરુદ્ધ મતનું આ જળું જોતાં એમાંથી ઐતિહાસિક સત્ય કાઢવું મુશ્કેલ લાગે છે.

શ્રીકૃષ્ણ મહાભારતમાં યાદવોનાં અઢાર કુળ કહે છે, પણ સાધારણ રીતે ભોજ, વૃણિ, અંધક, ૧૪૭ કુકુર, શૈતેય, સાત્વત, દાશાર્હ, એ સાતેક નામો મળે છે. વળી આમાંનાં કેટલાંક નામો પર્યાય તરીકે પણ વપરાયાં છે. વધારે તો વૃણિ, અંધક કુકુર, અને શૈતેય ચારના કુટુંબીઓ મહાભારતમાં ચોખ્ખા જુદાં ઓળખાય છે.

હાલમાં તો ૨૬ રાજકુળોમાંના જાદવ રજપૂતોની વીસ શાખાઓ ગણાય છે:—

અલક ને ભધ્યાણી અલસી ખોલુવા

હલદલ ને દાંના જલ ને જોકુવા

ડાંડેચા ને માંડેચા, જાંડેચા ને નિખૂમડ,

સીઉરા ને સંપેલાં પઢારીઆ અને ખાચડ

માલા ને મણકા ખાખર વાધા જરકસીઆ

કવીગત (દ) કહે સૂણો કકરો વીસ સાળે જાદવ વસીઆ.

(શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભાની હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સવિસ્તર નામાવલિ પા. ૧૦૧).

આ બધી શાખાઓના રજપૂતો ક્યાં ક્યાં છે, એના રિવાજો શું છે, તેઓ પરસ્પર વ્યવહાર રાખે છે કે નહિ, બીજા રજપૂતો તેઓમાંના કેટલા સાથે સમાન વ્યવહાર રાખે છે વગેરે પ્રશ્નોની ચર્ચા માટે અહીં સ્થાન નથી, તેમ મારી તૈયારી પણ નથી. પરંતુ આ બધા યાદવોના ફાંટા છે એટલું કબૂલ કરવા પહેલાં વધારે પુરાવાની અપેક્ષા રહે છે. આમાં કેટલાંક નામો કાઠી શાખાઓનાં તથા બીજા રજપૂતોની શાખાઓનાં લાગે છે.

ઉપસંહાર

યાદવો વિષે ઉપલબ્ધ સાહિત્યમાંથી નિચોડ ઉપર આપ્યો છે

૧૪૭. ક્ષત્રિય રુદ્રદામનના ગિરનારના લેખનો કુકુર દેશ ક્યાં આવ્યો ? જોખમે ગેઝીટિયર પૂર્વ રાજપૂતાનામાં આવ્યો હોવો જોઈએ એમ તર્ક કરે છે. ચોક્કસ નથી.

એ જોતા યાદવોનું ઐતિહાસિક મહત્ત્વ તરત ધ્યાનમાં આવશે પણ આ પુરાણો ઈક્ષ્વાકુ, પુરુ, યદુ, ભગત વગેરે એક એક પુરુષને જ યાદવો, પૌગવો, ઐક્ષ્વાકો, ભાગતો વગેરે મોટી પ્રજાઓના મૂળરૂપે કહે છે તે વાસ્તવિક નથી લાગતું. મૂળ પુરાણ અને મહાભાગતની જે વખતે પ્રથમ ગ્યના ચર્ધ૧૪૮ તે વખતે જે ક્ષત્રિય ગાજવરો આ દેશમાં જોવામાં આવ્યા, તે વસોનું મૂળ છેક મનુમાંથી ઉતાગવાનો પુરાણોએ પ્રયત્ન કર્યો છે, પણ મૂળથી જ મોટા ટોળાઓ (મોટી જાતિઓ) ના યાદવો, પૌગવો વગેરે સ્વતંત્ર (વશસ્ત્રયક નહિ) નામો હોવાનો વધારે મહત્ત્વ છે.

ઋગ્વેદમાં ભાગતજન અને યાદુજન (યાદવ)૧૪૯ એ પ્રમાણે ભાગત અને યાદવ શબ્દો પ્રજાઓના નામો તરીકે સ્પષ્ટ વપરાયા છે અને 'યાદવોના ૧' પુરુષોના૧૫૦ એમ બહુવચનમાં જ્યાં પ્રયોગ મળે છે ત્યાં તે પ્રજાનો અર્થ સ્વાભાવિક છે, પણ એક વચનના પ્રયોગમાં પણ કેટલેક ઠેકાણે યાદવ કે પૌગવ પ્રજા અને કાષ્ઠ ઠેકાણે તે તે પ્રજાઓનો રાજા એમ અર્થ વૈદિક પ્રયોગમાં હોવાનું મેકડોનલ્ડ અને કીમ માને છે ૧૫૧

આ ભાગત, યાદવ, પૌગવ, કુરુ, વૃષ્ણિ, અધક વગેરે નામો તથા રીતે પડ્યા લાગે છે એક તો પુરાણો કહે છે તેમ અમુક મૂળ પુરુષનું નામ તેના વશને મળીને નામ પડે તે-હાલની કેટલીક અવદેશો એવી રીતે પડેલી છે-અને પાડવો, ધાર્તગણ્ડો, આર્દ્રથો, પ્રલોતો વગેરે નામો એવા જ છે

૧૪૮ મૂળ પુરાણની ગ્યના ક્યારે થઈ એ વિષયની ચર્ચા મેં પુરાણવિવચનમાં કરી છે

૧૪૯ વિશ્વામિત્ર રક્ષતિ ઇન્દ્રેદ મારત્ત જન । ઋ, ૩, ૫૩, ૧૦

આ જ સૂક્તના છેલ્લા મંત્રમાં ઇન્દ્ર મરત્તસ્ય પુત્રા એ પ્રમાણે ગાંધો છે, ત્યાં પાડુ ભારતપ્રજાના હોવાનો એવો અર્થ સ્વાભાવિક લાગે છે

ઉદાનતઃ કુરુહો દિવમુષ્ટ્રાધિતુર્યુજો દદત્ । શ્વસા યાદુ જન ॥

૧૫૦ રાષાસિ યાદુર્ના ઋ, ૮, ૬, ૪૮

પ મોયઃ ઋ પુરુષા વિષ્ણં દેવયર્તીનાં ઋ, ૮, ૬, ૪૬

૧૫૧ Vedic Index માં યદુ, પુરુ, ભગત વગેરે શબ્દો જોવા

મોટી પ્રજ્ઞઓની અત્યંતર શાખાઓનાં ફેટલાંક નામો આ પ્રકારનાં હોવાનો સંભવ છે. પણ મોટી પ્રજ્ઞઓ પોતાના નિવાસસ્થાનમાંથી નામ પ્રદણ કરે છે કે નિવાસસ્થાનને પોતાનું નામ આપે છે.

દા. ત. આર્ય નામ એક મગધપુરુષના નામ ઉપરથી કે દ્રાષ્ટ દેશના નામ ઉપરથી પડેલું નથી; પણ જે પ્રજ્ઞએ પોતાનું નામ દ્રાષ્ટ કારણથી આર્ય પાડ્યું તે પ્રજ્ઞનો દેશ તે આર્યવર્ત. એ જ રીતે ભ્રાન્તોનો દેશ ને ભારતવર્ષ; દુરુપાંચાલ, શાલ્ય, મત્સ્ય, આબીર, વત્સ વગેરે ભારતવર્ષના વિભાગોનાં નામો તે તે પ્રજ્ઞઓનાં નામો ઉપરથી પડેલાં છે એમ પુરાણો સામાન્ય રીતે ગણે છે (જુઓ; વાયુ. અ. ૪૫) અને વૈદિક તથા ઇન્દ્ર ગાદિત્ય બેતાં ધણીવાર એ સાચું લાગે છે. પણ એથી બિલટા દાખલાઓ પણ છે. જેમાં પહેલા સ્વતંત્ર કારણથી દેશનું નામ પડે છે અને પછી એ ઉપરથી તે દેશમાં રહેનાર પ્રજ્ઞનું નામ પડે છે. દા. ત. સાત નદીઓના પ્રદેશને વેદમાં સપ્તસિંધુ કહ્યો છે. ઇરાનીઓએ એ દેશને હમહિદુ કહ્યો, પછી હમ્પતિદિદુના રહેવાશી તે હિદુઓ કહેવાયા. ૧૫૨

આ જ પ્રમાણે અદિચત્ર, અપરાન્ત, (પશ્ચિમના છેડાનો દેશ-દ્રાક્ષ) સિન્ધુ, સુરાષ્ટ્ર, બંગલ વગેરે દેશનામો સ્વતંત્ર ધણી વાર ભૌગોલિક પરિસ્થિતિસૂચક છે અને તે તે દેશનામ ઉપરથી આદિચત્રો, સૌરાષ્ટ્રદ્રા. આવન્તિકા વગેરે પ્રજ્ઞનામો પડેલાં પ્રાચીન સાહિત્યમાં દેખાય છે. અત્યારે પણ સોરઠી, પંજાબી, ગંગાળી, મદ્રાસી વગેરે નામો એ જ પ્રકારના છે.

ફેટલાંક નામોમાં પહેલું દેશનું નામ કે પહેલું પ્રજ્ઞનું નામ એ કહેવું મુશ્કેલ પડે છે. મને શૂરસેન નામ મૂળ દેશનું નામ લાગે છે. શૂરસેન દેશના રહેવાશી હોવાથી યાદવો પણ શૂરસેનો કહેવાયા છે.

પુરાણોએ આ ત્રણે પ્રકારને એક કરી નાખ્યા છે અને પ્રજ્ઞનાં નામો તથા દેશનાં નામોનાં મૂળ તરીકે એક પુરુષનું નામ શોધ્યું છે.

૧૫૨. આપણા ઉપર અને આપણા દેશ ઉપર નામકરણની ક્રિયા પરિસ્થિતિ બદલાતાં ફરી ફરી થઈ છે. હિદુઓનો દેશ તે હિદુસ્તાન અને હિદુસ્તાનના વાસી તે હિદુસ્તાની (એમાં હિદુ, સુસલમાન, પારસી આવી બધા); એવી જ રીતે કાઠીઓનો દેશ તે કાઠિયાવાડ અને કાઠિયાવાડના રહેવાશી કાઠિયાવાડી (જેમાં કાઠી ઉપરાંત બીજા આવે),

આનર્ત મૂળથી દેશનું નામ લાગે છે પુગણોએ મનુના પૌત્રનું નામ આનર્ત પાડ્યું અને રેવત મૂળ પર્વતનું નામ અને કદાચ એની તળેટીનું નામ હશે, પુગણોએ આનર્તના પુત્રનું નામ રેવત પાડ્યું, ઠાણ કે રેવત પર્વત આનર્તમા છે મુદ્ધુમ્નના પુત્રો ઉત્કલ અને ગય પણ આ રીતે દેવના નામો ઉપરથી કદપેલા લાગે છે દૂકમા દેરાવિભાગના બધા નામો પ્રજાના નામો ઉપરથી જ હોવા ભેદોએ એમ પુગણોએ માન્યું છે અને દરેક પ્રજાનું મૂળ કાષ્ઠ એક પુરુષમા જ હોવું ભેદોએ એ અસંભવિત કદપનાને પકડીને પુગણોએ વશોમા પ્રજાઓના તથા દેશના નામોના પુરુષો કદપ્યા છે

આ રીતે એક પુરુષમાથી પ્રજાની કે સૃષ્ટિ આખીની ઉત્પત્તિની પૌગણિક કદપના સ્વાભાવિક છે, પણ વાસ્તવિક નથી આ અવાસ્તવિક કદપનાના બળને લીધે તથા યાદવવંશમા શ્રીકૃષ્ણ અતિ પ્રખ્યાત હોવાને લીધે પાછળના પોતાને યાદવ કહેવગતતા ચૂકાસમા, ગાંડદૂદ, ભડેલ વગેરે વશોએ શ્રીકૃષ્ણને પોતાના મૂળ પુરુષ માન્યા છે, પણ આમ માનવાનું કાષ્ઠ ઠાણ નથી શ્રીકૃષ્ણનો વશ લાભો ચાહ્યો હોવાનો મભવ ઓછો જ છે પ્રજામ આગળ જે યાદવો નાશ પામ્યા તેમા વૃષ્ણિઓ જ મુખ્ય હશે (કોટિસ્થનું વચન ઉપર ટાક્યું છે) કદાચ, વજ્ર, બચ્ચો હોય તો પણ વૃષ્ણિઓનું પાછળથી નામ જ મળતું નથી, ભોજ, આભીર અને દૈદ્ય એ નામો વચ્ચે મળે છે અને વચ્ચા કાળમા ઘણું મિત્રણ થયા છતાં અત્યારે કાષ્ઠ યાદવો હોય તો એ ભોજ, આભીર કે દૈદ્ય હોવાનો વધારે મભવ છે

આ વિષયની ચર્ચામા યાદવો વગેરે આર્યો હતા કે અનાર્યો હતા ? પહેલાં દુમલાના આર્યો હતા કે બીજા દુમલાના ? માગળના યાદવ ગજપૂતો શક, હણ, જેવા પગ્ગેરીઓ છે કે નુદ આર્ય ? વગેરે પ્રશ્નો મોટા અને પૂરતા નિશ્ચયાત્મક પ્રમાણો વગરના છે, માટે મેં એને સ્પર્શ કર્યો નથી આ બાબતમા પોતાના પૂર્વગ્રહને અનુસરી જુના જુના લેખકો મત આપે છે બાકી આર્યોનું ત્રણે વર્ણોનું અદર અ ? આર્યોનું અનાર્યો સાથે અને આ દેવના લોકોનું પગ્ગેરીઓ માથે પ્રુદ્ધ મિત્રણ જૂતકાળમાં થયું છે ખામ કરીને ક્ષત્રિય વર્ણમા તો લક્ષ્યવદાગની ઘણી છૂટ પહેલેથી આજ મુધી દેખાય છે

શ્રીકૃષ્ણ જંબુવતીને પરણેલા, શાન્તનુ મત્સ્યગન્ધાને, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય યવનકન્યાને વગેરે દાખલાઓ ઇતિહાસમાં સળંગ મળી આવે છે. અત્યારે પણ જોનારાને જરૂર છે.

ટૂંકામાં યાદવવંશ વિશે ઉપર જે સંક્ષેપ્ત અવલોકન કર્યું છે તેનો સમગ્ર રીતે વિચાર કરતાં મધ્ય યુગના કે આધુનિક કોઈ રાજવંશે પ્રાચીન યદુકુળના શ્રીકૃષ્ણ કે બીજા કોઈ પુરુષનો શુદ્ધ વંશ હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. પણ આ દેશની પ્રજામાં-રજપૂતોમાં અને બીજી જ્ઞાતિઓમાં પણ મૂળ વેદકાલીન યાદવજાતિમાંથી નીકળેલા વંશવેલાનો ઘણો ફાલ હોવાનો સંભવ છે. વૈદિક આર્યોનાં જે પાંચેક મોટાં ટોળાંઓ વેદકાળમાં સપ્તસિંધુ પ્રદેશમાં વસતાં હોવાનું વૈદિક સાહિત્ય ઉપરથી દેખાય છે તેમાં એક યાદવો હશે. કાળક્રમે આ યાદવો ભારતવર્ષમાં ખૂબ ફાટ્યા અને ફેલાયા જણાય છે. આ દેશની વસ્તીમાં યાદવોનું પ્રમાણ ઘણું હશે. અને યાદવોમાં લગ્ન સંબંધી પુષ્કળ છૂટ હોવાથી આ દેશમાં બહારથી આવેલા યવન, શક, હૂણ વગેરે સાથે યાદવોનું મિશ્રણ પણ ખૂબ થયું હોવાનો સંભવ છે. આ યાદવ વસ્તીમાંના કોઈ કોઈ સાહસિકોએ મધ્યકાળમાં ઉપર નોંધેલાં અનેક રાજ્યો સ્થાપ્યા હશે અને એ રાજવંશોને પૌરાણિક પ્રતિષ્ઠા આપવા માટે પુરાણોના પ્રચાર પછી બ્રહ્મણો અને ભાટોએ યાદવ શ્રીકૃષ્ણ સાથે કલ્પિત નામોના આંખાઓ બનાવી જોડી દીધા હોય એમ લાગે છે. આથી વધારે એકસાઈથી કાંઈ કહી શકાય એવા પુરાવાઓ નથી.

શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર

ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર હરિવંશમાં, બ્રહ્મપુરાણમાં, વિષ્ણુ-પુરાણમાં, ભાગવતમાં અને બ્રહ્મવૈવર્તમાં સવિસ્તર મળે છે. બીજાં ઘણાં પુરાણોમાં ટૂંકામાં મળે છે. પાછળના શ્રીકૃષ્ણકથાના ગ્રંથોનું મૂળ ભાગવત છે અને ભાગવતાદિ પુરાણોક્ત કથાનું મૂળ હરિવંશ છે. જો કે હરિવંશમાં ક્યાંક શ્રીકૃષ્ણનું માનુષરૂપ દેખાઈ જાય છે, પણ હરિવંશાદિ બધા ગ્રંથોમાં શ્રીકૃષ્ણનું ઈશ્વરાવતાર તરીકે જ ચરિત્ર આલેખાયું છે. શ્રીકૃષ્ણના માનવસ્વરૂપનું દર્શન તો મહાભારતના જૂના થરમાં અને પુરાણોના પ્રાચીન અંશરૂપ વંશ-સાહિત્યમાં જ થઈ શકે છે. મહાભારતના કેટલાક ભાગમાં શ્રીકૃષ્ણનું પૂર્ણ માનવરૂપ દેખાય છે, ત્યારે ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણ પૂર્ણ પરમાત્મરૂપ દેખાય છે.

શ્રીકૃષ્ણના પરમાત્મરૂપના દર્શન કરવા માટે આ પ્રયત્ન આગવો નથી એટલે એ વૈષ્ણવ માહિત્યનું મયન કરવાની જરૂર નથી

શ્રીકૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરુષ યદ્ય ગયા એ વાત તો નિમ્નેષ્ઠ છે પશ્ચિમના પ્રાચ્યતત્ત્વજોમા કેટલાક સેનાર્ટ, આર્ય વગેરે શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્રમા અગ્નિ વગેરેનું રૂપક જ લેતા, પણ પાછળથી એ કલ્પના બહુ માન્ય થઈ નથી અને ગાર્ગ્ય અને ગ્રીઅર્સન જેવા પાશ્ચાત્ય પડિતો શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતા સ્વીકારે છે ૧૫૩

મદાભાગતના જૂના ભાગમા શ્રીકૃષ્ણ પાડવો અને કૌંગવો પેઠે જ એક વીગ ક્ષત્રિયરૂપે દેખાય છે જો પાડવો ઐતિહાસિક હોય તો શ્રીકૃષ્ણની ઐતિહાસિકતામા શકા લાવવાનું કાગ્ય નથી આ ઐતિહાસિક પાદવ વીરપુરુષ શા માટે દેવ તરીકે પૂજવા લાગ્યા એ ધણા પાશ્ચાત્ય પડિતોને મોટો કામડો થઈ પડ્યો છે પણ શ્રીકૃષ્ણે ધર્મોપદેશ કર્યો હતો એટલું માનનામા આવે તો પ્રશ્ન મગલ યદ્ય જાય છે હાલના મદાભાગતના અતિમગ્નતાએ શ્રીકૃષ્ણના દેવીસ્વરૂપનું કાગ્ય ભગવદ્-ગીતાના ઉપદેશમા જોયું છે, મેં એ દેવીસ્વરૂપનો વિભવ શી રીતે થયો એ દૃકામા વૈષ્ણવ ધર્મના મક્ષિત ઇતિહાસમા કહ્યું છે (જુઓ, પા ૬૪ થી ૬૬) અને ગાર્ગ્ય પણ એમ જ માનતા વાગે છે

શ્રીકૃષ્ણ ક્યારે થયા ? આ પ્રશ્નનો જવાબ કહ્યું છે ઈ મ પૂર્વે ચોથા ચતક પહેલા શ્રીકૃષ્ણ ઇશ્વરગવતાગ મનાવા લાગ્યા હતા (જુઓ, વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિત ઇતિહાસ પા ૨૨) ભગવદ્ગીતા પણ એ અન્મામા કે તે પહેલા ગ્યાર્ધ દરો એમ કા ગ્ય તેનગ, કો ભાડાગક વગેરેને અનુસરી હું પણ માનું છું ગાર્મનો મન જુદો છે, પણ એના મતની પરીક્ષા કરવાનું આ સ્થાન નથી પણ શ્રીકૃષ્ણ વામુદેવ ઈ મ ચોથા ચતક પહેલા યદ્ય ગયા એટલી વાત નિર્વિવાદ છે ક્યારે ? આ વિષયમા બે મત છે (૧) કેટલાક આપણા જૂના જ્યોતિષ સપ્રદાયને અનુમતી પાત્ર દગ્ગ વર્ષ પહેલા શ્રીકૃષ્ણ યદ્ય ગયા-મતવગ્ય કે મદાભાગતનું મુદ્દ થયું એમ માને છે (જુઓ, C V Vaidya

૧૫૩ જુઓ, Garbe's Introduction to Bhagavadgita P 10 11 અને Encyclopedia of Religions & Ethics Vol II P, 540 છ એ. મીન્સનનો ' સક્ષિ ' વપરનો લેખ.

ના Epic India વગેરે ગ્રંથો) બીજો મન પૌરાણિક સંપ્રદાયને અનુસરી ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ થી ઈ. સ. પૂર્વે ૧૨૦૦ સુધીમાં થઈ ગયા માને છે. ૧૫૪ સામાન્ય રીતે આપણા લોકો, પૌરાણિકો પણ આ ખાતમાં પૌરાણિક સંપ્રદાયને નહિ પણ જ્યોતિષ સંપ્રદાયને અનુસરે છે અને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૦૦ને સુધારકોને મન માને છે, પણ ખરી રીતે એ પૌરાણિક સંપ્રદાય છે. મહાભારત યુદ્ધનો સમય લગભગ બધા પાશ્ચાત્ય ઐતિહાસિક વિચારકો પૌરાણિક સંપ્રદાયને અનુસરીને જ પણ જરા આગળ પાછળ માને છે.

હાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં એક દેવકીપુત્ર શ્રીકૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે. આ દેવકીપુત્ર કૃષ્ણ એ જ વાસુદેવકૃષ્ણ એમ ગાળું, ગ્રીક્સને વગેરેનો મત છે. જ્યારે મેકડોનલ અને કીથનો એથી વિરુદ્ધ મત છે. (જુઓ; Vedic Index Vol. I p. 184) એ ગમે તેમ હો પણ વાસુદેવ-કૃષ્ણનું સ્થાન વૈદિક સાહિત્યમાં નહિ પણ મહાભારત પુરાણમાં જ છે.

મહાભારતમાં પાંડવોના સહાયક તરીકે શ્રીકૃષ્ણ આવે છે અને દ્રૌપદીસ્વયંવર વખતે એમનું પ્રથમ દર્શન થાય છે. પછી તો ધીમે ધીમે શ્રીકૃષ્ણનાં વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ દર્શન મહાભારતમાં થતાં જાય છે અને બીજમપર્વના ભગવદ્ગીતા પર્વમાં વિશ્વરૂપદર્શન થાય છે. અને હેવટ મૌસલ પર્વમાં અન્તિમ દર્શન થાય છે. મતલબ કે, શ્રીકૃષ્ણની ખાલ્યાવસ્થા વિશે તથા એના કૌટુંબિક જીવન વિશે મહાભારતમાંથી ઝાઝું જાણવાનું મળતું નથી. અને એ ખોટ પૂરી પાડવા માટે હરિવંશ નામના ખિલપર્વની રચના થઈ છે. આ રીતે મહાભારત અને હરિવંશ બેમાં થઈને કૃષ્ણચરિત પૂરું મળે છે.

શ્રીકૃષ્ણના ખાલચરિતનો મુખ્ય પ્રસંગ કંસવધ છે. મહાભારતમાં કૃષ્ણનાં દર્શન થયા પહેલાં એ પ્રસંગ બની ગયો છે. અને મહાભારતમાં ટૂંકામાં એ બનાવનું વર્ણન કરેલું છે. (ઉપર ઉતારો કર્યો છે.) મહાભાષ્યકાર પતંજલિને એ કથાની ખબર છે. મતલબ કે, શ્રીકૃષ્ણે કરેલા કંસવધની કથા ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતક પહેલાં પ્રસિદ્ધ

૧૫૪. પાર્લિટર ઈ. સ. પૂર્વે ૮૫૦ માં મહાભારત યુદ્ધ થયું માને છે. એની ગણતરીનાં કારણો માટે જુઓ એના પુસ્તકનું પાનું ૧૭૯ થી ૧૮૨ અને જયસ્વાલ ઈ. સ. પૂર્વે ૧૪૨૪ માને છે. જુઓ; Journal B. and O. Research Society I pp: 67 ; iii pp. 246.

હતી મહાભાગતોક્ત શિશુપાલવધ વિરો એવો પુગલો નથી પણ એ કથા એ એટલો જૂની હોવી જોઈએ શ્રીકૃષ્ણચરિતના આ મોટા પ્રમગો ઐતિહાસિક માનનામા વાધો લાગતો નથી મને તો સ્વમતકમણિવાળી કથા પણ ઐતિહાસિક બનાવવું ચિત્ર લાગે છે

પણ શ્રીકૃષ્ણચરિતના ભાગવતોક્ત કે ખીમ્ન પુગલોક્ત બધા પ્રમગોનું ઐતિહાસિક રિવેચન કરવાનો મારો ધર્મગદો નથી હવિવશમા વિષ્ણુપુગણમા, ભાગવતમા અને સ્વર્ગનર્તમા શ્રીકૃષ્ણચરિત એક મગ્નુ નથી આ પુગલોનાં વર્ણનોમા ફેરફારો જ નહિ પણ વિરોધો પણ છે પ્રાચીન પૌરાણિકો કલ્પભેદથી આ ફેરફારો અને વિરોધોનો ખુલાસો કરે છે, પણ ખરી રીતે વાસુદેવભક્તિના વિકાસ માથે શ્રી કૃષ્ણચરિતનો પણ વિકાસ થયો છે, એમ માનવું પડે મને પૌરાણિકોથી આગળ ગયા છે અને શ્રીકૃષ્ણના પ્રાકૃતભાષાનાં ચરિત્રોમા પુગલો કરતાં ઘણું નવું મળે છે

હવે આ પૌરાણિક સાહિત્યમાથી શ્રીકૃષ્ણનું ઐતિહાસિક ચરિત્ર ચાળી દાઢવું એ મહેલું નથી, કાગળ કે મહાભાગતમા એ અનેક થરો છે અને એક જ પર્વમા જે ય જાતના વર્ણનો મળે છે વળી મહાભાગતની જુદી જુદી પ્રતોમા પણ સ્વારોધટાડો ઘણો છે છતાં અમંત્રિત લાગતી અને કેવળ દૈનીશ્વરપણું વર્ણન કરતી વાતો છોડી દહને તથા મહાભાગતને મુખ્ય આધારરૂપ ગણીને, શ્રીકૃષ્ણનું માનવ-ચરિત ઉદ્દેશવાના પ્રયત્નો થયા છે બકિમચંદ્રે આ રીતે પૌરાણિક સાહિત્યને ચાળીને શ્રીકૃષ્ણચરિત લખ્યું છે અને તેનું શ્રી કૃષ્ણનાવ મોહનલાલ ઝવેરીએ કરેલું ગુજરાતી ભાષાનું પણ પ્રમિદ્ધ ચર્ચ ગયું છે ખીમ્ને આવો પ્રયત્ન મી વી રહે કરેલો છે એમના મગડી કૃષ્ણચરિતનું પણ ગુજરાતી ભાષાનું ઉપાધ ગયું છે ઐતિહાસિક પુસ્તકોના લેખક તરીકે જો કે વૈધ વધારે પ્રમિદ્ધ છે, પણ આ ખામનમા બકિમચંદ્રનો મથ મને ચડિયાતો લાગે છે પણ હજી આ દષ્ટિએ શ્રીકૃષ્ણચરિતનું મોખન કરવા માટે અવકાશ છે ઉપલા જે વ લેખકોએ પૌરાણિક રસાસાદિત્યનો ઉપયોગ નથી કર્યો વળી મહાભાગતની મોરેમનની અનુક્રમણિકા એ વખતે ન હતી અને શ્રીકૃષ્ણ-ચરિતની મહત્તા અને લોકપ્રિયતા જોતા એ ઉપ જોટલા પ્રયત્નો થાય તેટલા જોખ

મૃગદાવ-સારનાથની યાત્રા

અમે મં. ૧૯૯૨ના કાર્તિક સુદિ ત્રીજને દિવસે કાશી ગયાં હતાં. કાશી જવાનો હેતુ ત્યાં હિંદુ યુનિવર્સિટીમાં નવેમ્બરની ખીજીથી આઠમી સુધીમાં ભરાયેલ વિદ્યવૈધપરિષદમાં હાજરી આપવા સાથે ગંગાજીમાં સ્નાન અને કાશીવિશ્વનાથનાં દર્શન કરીને કાંઈક પુણ્ય મેળવવાનો પણ લોભ હતો. કાશી શહેરની સાંકડી ગલીઓ, ભારે ભીડ, માણસો, એક્કા, ગાડીઓ, મોટરો અને મોટરબસોનો અનિશય ઘોંઘાટ - એ બધી હેરાનગતિમાંથી માંડમાંડ રસ્તો કરીને ગંગાજી તરફ કે કાશીવિશ્વનાથના મંદિર તરફ જનારને, ગોરના માણસો, લિફ્ટ અને બાહણો અને ચારે તરફ-ખાસ કરીને ઘાટો ઉપર અને કાશીવિશ્વનાથના મંદિરના સાંકડા રસ્તા ઉપર-એ ય બાબુબેઠેલા અને યત્રાળુઓને ઘેરી લેતા લિખારીઓ, એ સર્વનો ત્રાસ વેડીને ભીની ગારવાળા રસ્તા ઉપર તેમ જ મંદિરના આંગણામાં પડતાંઆખડતાં દાખલ થયા પછી, મંદિરના નાના ગર્ભગૃહની ભીડમાં કચરાતાં કચરાતાં વિશ્વનાથનાં દર્શન કરવાથી ચિત્તશાંતિ મળવાનો સંભવ તો દૂર-સુદૂર રહીને સૃષ્ટિમાં વ્યાપી રહેલ જીવનકલહના પુંજમૂતરૂપનું પોતાના દ્વાર પાસે જ દર્શન કરાવવાનો કાશીવિશ્વનાથનો હેતુ તો નહિ હોય એવો ભાસ થાય એવી સ્થિતિ હિંદુધર્મના આ પ્રધાન તીર્થની છે.

વળી કાશીવિશ્વનાથનું હાલનું સોનાના પત્રાથી મઢેલા ધુમ્મટ અને શિખરવાળું મંદિર, આરંગએ એ વખતના મંદિરને તોડીને તે ઠેકાણે મસ્જિદ બનાવી અને બાહ્યોએ શિવલિંગને જ્ઞાનવાપીમાં પધરાવી દીધું, તે પછી બંધાયેલું છે. ખરી રીતે ઘણાંખરાં જૂનાં તીર્થસ્થાનોની સ્થિતિ માટે અમને મથુરા વિષે સમજી ગોરે જે કહેલું કે, 'ભૂમિ એની એ જ છે બાકી બધું બદલાઈ ગયું છે' એ અક્ષરશઃ લાગુ પડે છે. મથુરા શ્રીકૃષ્ણચન્દ્રની જન્મભૂમિ હોવાને લીધે તીર્થસ્થાન મનાય

છે પણ મયુગ શહેરમાં ફગતા બસો વર્ષથી વધારે જૂનું કાર્ષ જ દેખાતું નથી વૃદાવન-ગોકુળ-ગિગિગભા ચાગમે વર્ષનો ઇતિહાસ ઉપનબ્ધ છે, પણ જિજ્ઞાસુને પ્રત્યક્ષ ઇતિહાસ-દર્શન થાય એવી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિવાળી વ્યવસ્થા ગોકુળમાં કે વૃદાવનમાં ક્યાય નથી + અને મયુગ ભે કે અઢી હજાર વર્ષ જેટલું જૂનું હોવાના પુરાવા મળે છે, પણ ઇ સ પૂર્વે ચોથા-પાચમાં શતકથી ઇ મ ૧૦૦૦ સુધીની મળી આવેલી પ્રાચીન વસ્તુઓ જે મયુગના મ્યુઝિયમમાં મગધવામાં આવી છે, તે મ્યુઝિયમની બહાર તો મયુગની પ્રાચીનતાની કોઈ નિશાની દેખાતી નથી

કાશી શહેરની સ્થિતિ પણ એવી જ છે પ્રાચીનતમ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં તથા ઔપનિષદ સાહિત્યમાં કાશીનું નામ મળે છે પ્રાચીન વૈદિકની શસ્ત્રવિદ્યા જેવી પ્રધાન શાખાનું કાશી વિદ્યાપીઠ હતું એમ સુશ્રુત કહે છે મધ્યકાળમાં અને છેડે આજ સુધી સાગ ભાગતની મસ્કૃત વિદ્યાનું ધામ કાશી ગણાતું આવ્યું છે ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાંથી પણ સંસ્કૃત બાકગણાદિના ઉચ્ચતર અભ્યાસ માટે દરેક પેઢીના કોઇ કોઇ બ્રાહ્મણ બાળકોએ કાશીવાસ કર્યાના બસમે ત્રણસો વર્ષના તો દાખલા મળી શકે છે, અને હમણા પણ હિન્દુ યુનિવર્સિટીની બહાર જૂની રીતે પ્રાચીન પરંપરાના શાસ્ત્રીઓ પામે મસ્કૃત શીખતા ગુજરાતી વિદ્યાર્થીઓ ભેરામાં આવ્યા છતાં નિષાધામ ગણાતા આ કાશી શહેરમાં પ્રાચીન ઇતિહાસનું પ્રત્યક્ષ દર્શન ન્યા યાય એવું કોઈ સ્થાન નથી મપ્યાબધ ધાટો અને હજારો મંદિરો છે, પણ પ્રાચીનતાની પ્રતીતિ કે ચાતિનો અનુભવ વિગલ છે અનમત, અસીધાટ જેવા છેડાના ધાટ ઉપર જવાથી ગગાના ભબ્ધ દર્નન સાથે કાષ્ટક એકાંત અને શાતિનો અનુભવ થાય ખરો, પણ ચાતિનો અનુભવ અને કાશી

+ ગોકુળમાં શ્રીવલ્લભાચાર્યના સમયથી આજ સુધીનો ઇતિહાસ દર્શાવે એક મહારાજાના ચિત્રો, તેઓએ વાપેલી વસ્તુઓ વગેરે એક સમદરસ્થાન એકાદ જૂના મંદાનમાં જ દોષ અને વૃદાવનમાં ચૈતન્યસપ્રદાયનું એક જ સમદરસ્થાન દોષ, તો ઐતિહાસિક અભ્યાસને કેટલું ઉપકારક થાય ? પણ એ દૃષ્ટિ જ ક્યા છે ? ખાસ કરીને સાપ્રદાયિકો તો એ દૃષ્ટિથી દૂર નાસે છે અને નિમ્નુક બ્રાહ્મણો પામ-પૈમો મુકાવવા માટે નમે ત્યા દેવો અને સ્થાનો તલકાગ પણ બનાવી, યાત્રાગુઓને ઠાવાનો જ ધધો લઇ બેઠા છે

અતિ પ્રાચીન તીર્થસ્થાન છે એવી પ્રતીતિ એક સાથે પ્રાપ્ત કરવા માટે તો કાશી જનાર સાગનાથની યાત્રા કરવી એ જ માર્ગ છે. વળી 'કાશી જર્મ' આવ્યા તે સારનાથ જોયું ?' એવો પ્રશ્ન પુછાતાં અસંસ્કારી ન ગણાવું હોય તો સારનાથ જઈ આવવામાં દાંધ જોડું નથી. કાશીથી આ સ્થળ ઉત્તરમાં ચાર માઈલ છેટે છે. છેક સુધી સડક છે. વચ્ચે ઘોડી ધૂળ હોડે છે ખરી, પણ કાશીથી સારનાથ મોટરબસો દોડે છે એટલે ત્રણ-ચાર કલાકમાં મુસાફરી કરી પાછું આવી જવાય છે.

આ સારનાથને જૂના ઐશ્વર્ય અન્ધોમાં ઋષિપતન કે મૃગદાવ નામ આપ્યું છે. ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં આ દેશનાં ઐશ્વર્ય તીર્થોની યાત્રા કરનાર ચીનાઈ સાધુ ફાહ્યાને ઋષિપતન નામ આપ્યું છે. અતે મૃગદાવ (એટલે હરણોનું વન) નામ પડવાના કારણ તરીકે નીચેની ઐશ્વર્ય દંતકથાનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. કહે છે કે, ભગવાન શુદ્ધ એક પૂર્વજન્મમાં હરણોના રાજા હતા અને બનારસ પાસેના આ વનમાં વસતા હતા. એ વખતે બનારસનો રાજા આ વનમાંથી ઘણાં હરણોનો શિકાર કરી જતો; એ જોઈને હરણોના રાજા બોધિસત્ત્વે રાજાને પોતાનાં તથા પોતાના પિત્રાઈનાં ટોળામાંથી રાજા એક હરણુ આપવું અને રાજાએ શિકાર ન કરવો એવો કરાર કર્યો. પછી એક દિવસ પિત્રાઈના ટોળાની એક સગર્મા હરિણીનો વારો આવતાં, તેની સાથે તેના નિર્દોષ ગર્ભનો પણ નાશ થવાના સંભવનું દુઃખ ન જોઈ શકવાથી, બોધિસત્ત્વ પોતે એ હરિણીને બદલે જાય છે. પણ બનારસનો રાજા બોધિસત્ત્વની કરુણાના દર્શનથી આદ્ર્વિત બનીને હરણોની આ પ્રકારની હિંસા પણ બંધ કરે છે. (આ દંતકથા માટે જુઓ; મહાવત્થુમાં નિગ્રોધભીગ જાતક). આ જાતકકથાને આજુ ઉપર રાખતાં પણ બનારસની નજીકના આ વનમાં જૂના વખતમાં હરણોનાં ટોળાં રહેતાં હોવાથી એનું નામ મૃગદાવ પડ્યું હોવાનો સંભવ સ્પષ્ટ છે. પુરાવિદ જનરલ ઈર્નિંગહામ તો હાલનું સારનાથ નામ સારંગનાથ (હરણોના રાજા બોધિસત્ત્વ) ઉપરથી પડ્યું હોવાનો તર્ક કરે છે. શિવનું પણ સારંગ નામ છે અને સારનાથના ઐશ્વર્ય અવશેષોથી અર્ધા માઇલને છેટે સારંગનાથ નામનું એક શિવ મંદિર પણ છે.

હાલ સારનાથ નામ ગમે તેમ પડ્યું હોય અને જૂનાં મૃગદાવ પરંપરા ફાહ્યાનના સમયથી બહુ જૂની હોય કે

ન હોય, પણ એ સ્થળનાં અવશેષોના ઉત્કર્ષ લેખોમા તો મર્વક
'ધર્મચક્ર વિહાર' કે 'સદ્ધર્મચક્ર પરિવર્તન વિહાર' એ રીતે આ સ્થળનો
નિર્દેશ કરેલો છે. ભગવાન બુદ્ધના જીવનના આઠ મહાપ્રમગોને લંકીને
આર મહાતીર્થો થયા છે, તેમાંથી પોતાને જ્ઞાન થયા પછી એનો પહેલ-
વહેલો ઉપદેશ કરીને ભગવાન બુદ્ધે જે સ્થળે ધર્મરૂપ ચક્રને જગતમાં
આણતું કર્યું, તે ધર્મચક્રપરિવર્તન સ્થાન એટલે હાલતું સાગનાથ એ
બીલોનું ત્રીજું મહાતીર્થ * ૩

કાળચક્રના વાગફેગમાં મપડાતા આ ધર્મચક્રપરિવર્તન સ્થાનના
અવશેષો પણ ટેકરા નીચે મૈઝાઓથી દટાયેલા પડ્યા હતા અને એનું
સ્વરૂપ તદ્દન જુલાઈ ગયું હતું.

બનારસના રાજા એતર્સિહના દીવાન જગતમિહનાં નામથી
જગતગમ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલ જગતગંજની દુકાનો ચણવામાં વાપરવા
માટે આ સાગનાથના જે ખડેરામાંથી ઈ મ ૧૭૮૪માં જગતમિહના
મજૂરો જે પથરાઓ ખોદી જતા હતા, તે પથરાઓ નેહને કોઈ
પુરોપીય સમજદાર ઓદ્યોગી બુદ્ધિવાન ખેંચાયું પછી ઈ મ, ૧૮૧૫માં
કર્નલ સી મેકેન્ઝિએ થોડું ખોદકામ કર્યું અને ત્યાંથી મળી આવેલાં
મૂર્તિઓ બંગાળની એશિયાટિક સોસાયટીને ભેટ આપી જે
અત્યારે કલકત્તાના મ્યુઝિયમમાં છે. પછી આ દેશના પ્રાચીન શોધ
ખોળના પહેલા ડાયરેક્ટર જનરલ મંગ કનિંગહામે ઈ સં ૧૮૩૫માં
પોતાના ખર્ચે મારનાથમાં જે ખોદકામ કરાવ્યું, તેથી આ સ્થળ ધર્મ
પ્રકાશમાં આવ્યું. પણ તેણે ખોદીને બહાર કાઢેલી મૂર્તિઓમાંથી જે
અત્યારે કલકત્તાના મ્યુઝિયમમાં છે તે તો મથવાઈ ગઈ, પણ બાકીની
જે મૂર્તિઓ અને ખીજ કોતરણીવાળા પથરાઓ તેણે સારનાથમાં જ
રહેવા દીધા તેનો વગણા નદીનો પુલ બાધવામાં ઉપયોગ થયો અને
ખીજો એક પુલ બાધવામાં માગનાથમાંથી પં ૦ થી ૬૦ ગાડી જેટલા
પથરાઓ વપગયા. આ રીતે આપણા લોકોને હાથે જ ધણો વિનાશ

* (૧) ભગવાન બુદ્ધનું જન્મસ્થાન કપિલવસ્તુ, (૨) જ્યાં એમને જ્ઞાન
થયું તે બુદ્ધગયા, (૩) જ્યાંથી ધર્મજ્ઞાનનો પ્રચાર કરવાનો પ્રથમ આરંભ
કર્યો તે સારનાથ અને (૪) જ્યાં એમનો દેહ પડી ગયો તે કુશિનારા
(ગોરખપુર નિસ્લામાં આવેલું) હાલતું કાગીઆ) એ આઠ મોટા બૌદ્ધ તીર્થો
જણાય છે.

થયા છતાં, એ તીર્થના સ્વરૂપનો કાંઈક ખ્યાલ આવે એટલું ખચી શક્યું છે. અને છેલ્લાં સો વર્ષમાં અનેક ગવેપકાને હાથે તથા ઇ. સ. ૧૯૦૪-૫થી સરકારી જૂનાં શોધખોળ ખાતા દ્વારા પદ્ધતિગર ખોદકામ થઈને તથા લોર્ડ કર્ઝને કરેલા કાયદાને પરિણામે વધારે વિનાશની ખીક વગર, મુરક્ષિતપણે હાલમાં જેટલું જમીન નીચેથી મળ્યું છે, તેમાંથી સ્વસ્થાને ભિભેલું ત્યાં જ અને પડી ગયેલું પણ કલા કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિથી જે કીમતી જણાયું તે મ્યુઝિયમમાં ગોઠવાયેલું જોઈ શકાય છે.

આ રીતે આ પ્રાચીન સ્થાન પ્રકાશમાં આવ્યા પછી, આવન-જવનના આધુનિક માર્ગોએ ચીન-જપાન જેવા બૌદ્ધ દેશો સાથે નવો સંબંધ જોડાયા પછી, બૌદ્ધ લોકોનું પોતાના બૌદ્ધગયા તથા સારનાથ જેવાં તીર્થસ્થાનો તરફ ધ્યાન ખેંચાયું છે. અને આ નવી જાગૃતિના બળથી કલકત્તામાં મહાબોધિ સોસાયટી સ્થપાઈ ને તેની દ્વારા સારનાથમાં હાલમાં નવો વિહાર બંધાયો છે, અને પ્રાચીન બૌદ્ધ સ્થળોમાંથી નીકળેલા ભગવાન બુદ્ધનાં અસ્થિ, વાળ વગેરે અવશેષો જે પહેલાં સિલોન, ખર્મા આદ્યા જતા તે આ દેશમાં જ રાખવાના આગ્રહને પરિણામે હવે મહાબોધિ સોસાયટી સારસ્વત આ નવા બંધાયેલા વિહારમાં આ પવિત્ર અવશેષો રાખવામાં આવે છે. અમે કાશીમાં હતાં એ અરસામાં મીરપુર (સિંધ)ના સ્તૂપમાંથી મળી આવેલા અવશેષોને આ વિહારમાં પધરાવવાનો મોટો સમારંભ થયો હતો. ૧૦ મી નવેમ્બર ૧૯૩૫ ને દિવસે સરકારી જૂની શોધખોળ ખાતાના હાલના કાયરેક્ટરે આ અવશેષો બૌદ્ધ સાધુઓને સુપરત કર્યા અને પછી હાથીની અંગાડો ઉપર એ અવશેષોને રૂપાના સિંહાસનમાં પધરાવી, ચીન, જપાન અને સિલોનથી ખાસ આ પ્રસંગ માટે આવેલા બૌદ્ધો તથા આ જલસામાં ભાગ લેવા આવેલાં કાશીનાં લોકોએ મોટું સરખસ કાઢ્યું, ત્યારે હું પણ પૂજ્ય આનંદશંકર દ્રુવ સાથે એ પવિત્ર ક્રિયા જોવા ભિભો હતો.

આ રીતે લગભગ સાતસો વર્ષ પછી સારનાથ પાછું બૌદ્ધ તીર્થ બન્યું છે.

હવે આ બૌદ્ધ તીર્થસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ટૂંકામાં જોઈએ. ભગવાન બુદ્ધે પોતાની પાંત્રીસ વર્ષની ઉમ્મરે, અત્યારે જ્યાંથી સારનાથના અશોકનો સ્તંભ વગેરે અવશેષો મળી આવ્યા છે ત્યાં, પોતાના

ધર્મનો પ્રથમ ઉપદેશ કર્યો હતો એમ પ્રાચીન બૌદ્ધ ગ્રન્થો કહે છે અને યુગતત્ત્વવેતાઓ એ બનાવની તારીખ ઇ સ પૂર્વે ૫૨૮ માને છે આ ઉપદેશ અપાયા પછી તરત જ કે ભગવાન શુદ્ધના પરિ-
નિર્વાણ પછી એ સ્થાન પવિત્ર તીર્થ મનાવા લાગ્યું હોવાનો મત્તવ છે પણ ઇ સ પૂર્વે ૫૨૮ પછીના ત્રણસો વર્ષની કાંઈ નિશાની મળી નથી એ જમાનાના સાગ, શાત અને શુદ્ધના ઉપદેશને યોતાના જીવનમા ઉતાવળમા જોને લગની લાગી ગઈ છે, એવા ભિખ્ખુ ઓએ માદી પર્યુશાણાઓથી વધારે ખટપટ કરી જ નહિ હોય શુદ્ધની મૂર્તિને પૂજવાના માર્ગનો તો ત્યારે ઉદય જ થયો નહોતો.

બૌદ્ધ મતના જૂનામા જૂના જે અવશેષો મળે છે તે મૌર્ય મહાગગ્ગ અશોકે પ્રાચીનગર આંક રૂપોમાથી ખોદી કઢાવેલા શુદ્ધના શરીરના અસ્થિ, વાળ આદિ અવશેષો ઉપર બધાવેલા રૂપો છે અશોકના આ રૂપોની મધ્યમા ૮૪૦૦૦ કહેવાય છે, પણ એ આગડો તો અતિશયોક્તિ જ માનવો પડશે પણ અશોકના વખતનો માનવા થોડા એક છંદનો રૂપ જે જગતમિહો તોડી નાખેતો હોવાથી જગત-
મિહનો રૂપ કહેવાય છે, તે અશોકના સ્તભની દક્ષિણે છે અશોકના વખતનો બીજો અવશેષ જે ખડિત થયેલો હોવા છતાં જોનારને બાવીસ સો વર્ષ પહેલાના જૂતકાળનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરાવના મમર્ય છે, તે અશોકનો સ્તભ છે મુખ્ય મદિની પશ્ચિમે એ સ્તભનો નીચેનો હજી જેમ અશોકે જીમ્મો કર્યો હતો તેમજ કટકો જીમ્મો છે એના ઉપર અશોકે ક્રાંતારાવેલો અગિયાર પક્તિનો લેખ પણ વાચી શકાય છે એ લેખમા પ્રિયદર્શી મહાગગ્ગએ મૃગદાંત્રમા વમતા બૌદ્ધ ભિખ્ખુઓ અને ભિખ્ખુણીઓને ધર્મમાર્ગમા બેઠ ન જીમ્મો કરવાની સૂચના કરી છે અશોકના આ સ્તભોનું પ્રાચીન ભારતીય કળાના ઇતિહાસમા વિશિષ્ટ સ્થાન છે એ થાભના ઉપરનો આગસા જેવો ચક્રચક્રાટ પોલીસ દર્શનીય છે ઇ સ પૂર્વે પહેલા સતક પછી એ પોલીમની કળા આ દેશમાથી અદશ્ય થઈ ગઈ છે એ કળા ઇંગ્લંદના કારીગરો પામેથી એ વખતના ભાગનીય કારીગરો શીખ્યા હોને એમ મનાય છે, ગમે તેમ હો, પણ જાતે જોયા વગર જોતો ખ્યાલ આવે એમ નથી, મૂળ થાભનો લગભગ પચામ ફૂટ ડગ્માઈનો એક પથ્થરમાથી બનાવેલો દર્શો, પણ અત્યાગે તો ઉપરના ભાગેના કટકો જુદા પડ્યા છે અને

સાત ફૂટ ઉંચાઈની સિહકુમ્ભી ન્યૂઝિયમમાં છે. અને મૂળ સ્થાને જે લેખવાળો ભાગ બિભો છે, તે હાલની જમીનની ખદાર થોડો જ દેખાય છે. પણ હાલની ટ્રાંકીટની જમીન અને મૂળ અશોકના વખતની જમીન વચ્ચે તો અનેક ઘરો મળી આવ્યા છે. અશોકના વખતનો ત્રીજો અવશેષ તે એક જ પથ્થરના થાંભલાઓ અને આડા કટકાઓથી બનાવેલી વાડના અવશેષો છે. સાંચીના સ્તૂપની આસપાસની આવી વાડ સાથે સરખાવતાં સારનાથના આ અવશેષો અશોકના ધર્મરાજીક સ્તૂપ ઉદ્દે જગતસિહ સ્તૂપની વાડના અવશેષો હોવામાં શંકા નથી.

પછી શુંગ સમય (ઈ. સ. પૂર્વે ૨૦૦) ના આવી વાડનાં કટલાક થાંભલાઓ મળ્યા છે, જેમાંના કટલાક ઉપર દાતાઓનાં નામો કોતરેલાં છે. આમાંના બે થાંભલાઓને મુખ્ય બુદ્ધમંદિરના દીપસ્તંભો તરીકે ગુપ્ત-સમયમાં વાપરવામાં આવતા હતા.

મૌર્ય સમયથી આરબી, શુંગ સમયમાં, કુશાન સમયમાં અને આંધ્ર સમયમાં પણ આ તીર્થસ્થાન વપરાતું હોવાની નિશાનીઓ મળે છે. પણ જૈન સંધના કયા પેટા ભેદના હાથમાં આ સ્થાન હતું એ જણાતું નથી. પછી ઈ. સ. ૩૦૦ની આસપાસમાં હીનયાનની સર્વાસ્તિવાદી શાખાના શ્રમણોનો સારનાથમાં વાસ હોવાની ત્યાંથી મળી આવેલા અમુક લેખો ઉપરથી ખબર પડે છે. પહેલાં બીજા કોઈ શાખાના હાથમાં એ સ્થાન હતું એમ પણ એક લેખ કહે છે. પછી ઈ. સ. ચોથા શતકના અશોકના સ્તંભ ઉપર કોતરાયેલા એક લેખ ઉપરથી વાસ્તુપુત્રીક સંપ્રદાયની સમ્મિતીય શાખાનું જોર એ સ્થાનમાં થયું હોવાનો પુરાવો મળે છે. પછી ઈ. સ. સાતમા શતકમાં ચીનાઈ યાત્રી યુવાન યુઆંગે મૃગદાવની યાત્રા કરી ત્યારે પણ ત્યાં આ સમ્મિતીય જૈનોનું પ્રાધાન્ય હતું. દ્રાહ્યાન અને યુવાન યુઆંગ એ જંને ચીનાઈ યાત્રીઓએ પોતપોતાના સમયમાં (ક્રમશઃ ઈ. સ. પાંચમા અને સાતમા શતકમાં) મૃગદાવની સ્થિતિ વિષે કીમતી માહિતી નોંધી છે. દ્રાહ્યાન કહે છે કે, એના વખતમાં ત્યાં ચાર મોટા સ્તૂપો હતા અને સાધુઓથી વસેલા બે મકો હતાં. પછી યુવાન યુઆંગના કહેવા પ્રમાણે એના વખતમાં મૃગદાવમાં પંદરસો સાધુઓ રહેતા હતા. ધર્મચક્રપરિવર્તનમુદ્રામાં અવસ્થિત માનુષ કદની ભગવાન બુદ્ધની પિત્તળની મોટી મૂર્તિવાળું એક ભવ્ય મંદિર હતું. અશોકનો પથ્થરનો સ્તંભ

અને અગોકે બધાવેયો સ્તૂપ હતો. મુલાન યુઆંગે કહેલ સ્તૂપ અને સ્તૂપના અન્નગેષો અત્યારે મળે છે, અને તેણે કહેલુ પિત્તળની શુદ્ધની મૂર્તિવાળુ મંદિર તે અત્યારે જેને મુખ્ય મંદિરનો અવશેષ કહેવામાં આવે છે તે જ હોવુ જોઈએ.

મુલાન યુઆંગના સમય પછી ઈ મ આગ્યા સ્તૂપક સુધી સારનાથમા જીર્ણોદ્ધારો અને નવા ઉમેગ દયા હોવાના પુગરા છે ઈ સ ૧૦૧૭ મા મહમદ ગઝનવીએ બનારમ લીધુ અને લૂટયુ, ત્યારે આ માર્ગનાથનાં મંદિરો અને મકાનો પણ તેણે તોડ્યા હોવા જોઇએ, કાશ્મી કે તે પછી નવ વર્ષે ઈ મ ૧૦૨૬ મા બગાડાના રાજા મહીપાલના સમયમા સિંધરપાલ અને વસતપાલ નામના બે બાપ્તઓએ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોવાનું સારનાથના મ્યુઝિયમમા મૂકેલી શુદ્ધની એક મૂર્તિ ઉપર લખેલુ મળે છે અને આ પછી બારમા સ્તૂપકની પહેલી અર્ધશતાબ્દીમા કનોજના રાજા ગોવિંદચન્દ્ર (ઈ સ ૧૧૧૪ થી ૧૧૫૪)ની ગણી કુમારદેવીએ ધર્મચક્રવિહાર નામનુ એક વિશાળ મંદિર બધાવ્યુ હતુ, એમ એના અન્નરોપોનું લેન્ડફેળ જોતા જણાય છે.

આ ધર્મચક્રવિહાર બધાયા પછી લગભગ પચામ વર્ષમા જ, દોઢ હજાર વર્ષનું આયુષ્ય બોગવનાર આ તીર્થનો ઈ સ ૧૧૯૪ મા મહમદ ઘોરીના મરદાઁ કુલ્લુશુદ્દીને કારી અને કનોજના હેલ્લા રાજા જયચન્દ્રને હગવી કાશી જેવા તીર્થોના હજારો મંદિરોના નાશ સાથે નાશ કર્યો, અને એ વખત પછી બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર પણ આ દેશમાથી લુપ્ત થઇ જવાને લીધે કોઈ પણ જાતના જીર્ણોદ્ધાર વગર ઉત્તર પડી ગયેલા આ સ્થાનના ખડેરા ઉપર સિકાઓની ધૂળ ચડી ગઇ, અને આ મહાન બૌદ્ધ તીર્થ વિસ્મૃતિના ગર્તમા દટાઈ ગયુ, જેમાથી પૃથ્વીની અને સ્મૃતિની માટીને બોદી હેલ્લા સો-અવામો વર્ષથી એ પ્રાચીન તીર્થને પુગવિદોએ પાછુ ખેવી રીતે પ્રકાશમા આવ્યુ એ ઉપર ટૂંકમા કહ્યુ છે એની હેલ્લી જાહોજલાલોને વખતે આ તીર્થમા અનેક વિહારો અને અનેક મંદિરો હતા અને આ દેશના તથા પરદેશના અમુખ્ય યાત્રાળુઓની યાત્રાનું એ મહાધાર્મ હતું.

હેવટના બે શબ્દો માર્ગનાથની કના રિયે લખ્યા વગર આ નોંધ અધૂરી ગણાય જૂના કાળમા શિલ્પ અને સ્થાપત્યકલાના અનેક સમ્રદાયો આ દેશમા પ્રચલિત હતા એ તો હવે મર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે.

સારનાથમાં શિલ્પકલાનો પ્રાચીનતમ અને સુંદરતમ નમૂનો તો અશોક સ્તંભની કુમ્ભીનો છે એમાં સંદેહ નથી; પણ એ કલા ધરાનથી આ દેશમાં આવેલી એ પણ ચોક્કસ છે. પણ સારનાથની કલાની ઊંચામાં ઊંચી દશા તો ગુપ્તકાળ (ઈ. સ. ૩૫૦ થી ૬૫૦ ની આસપાસ)માં હતી. ગુપ્ત સામ્રાજ્યના કાળમાં આ દેશની ધુલિએ વિદ્યા અને કલાના અનેક પ્રદેશોમાં અપૂર્વ અને ભારે વિજયો મેળવ્યા છે એ ઇતિહાસવિદોને અજ્ઞાણું નથી. સર જોન માર્શલ કહે છે કે, 'ગુપ્ત સમયની આ દેશની સ્થાપત્ય અને શિલ્પકલા ભારતીય કલાના ઇતિહાસમાં પ્રમુખસ્થાને વિરાજે છે. અને આઠસો વર્ષ પહેલાંની ગ્રીસની કલાનાં અથવા હજાર વર્ષ પછીની ઇટલીની કલાના સર્જનોની સાદ આપે છે.'

સારનાથની ગુપ્ત સમયની (ઈ. સ. ૪૭૩ અને ૪૭૬)ની ત્રણ ધુલ્લભૂતિઓ કલાદૃષ્ટિથી દર્શનીય છે. સારનાથની કલાનું મૂળ કુશાન સમયની મથુરાની શિલ્પકલા છે એ ઐતિહાસિક હકીકત પણ ભૂતિઓ ઉપર ક્રોતરેલા લેખોથી જાણી શકાય છે.

કાશીની ભારે આધુનિક ધમાલથી ચાર જ માર્ગલ છોટા પ્રશાન્ત વાંતાવરણમાં પડેલા એક વખતના આ સારનાથના મહાતીર્થની દશા જોતાં ઇતિહાસદર્શન સાથે સંસારની નશ્વરતાનું દર્શન થઈને હૃદય વૈરાગ્યના ભાવથી ભરાઈ જાય છે.

પ્રાચીન દ્વારકાપુરી

દ્વારકાપુરી ભાગતવર્ષનું એક પ્રખ્યાત વૈષ્ણવ તીર્થ છે. માત્ર મોક્ષ દાયક પુરીઓમાં દ્વારકાની ગણતરી થાય છે. પશ્ચિમનું આ મહાધામ ગુજરાતનું ગર્વસ્થાન છે. ભગવાન કૃષ્ણની જીવનલીલાના સ્થાન તરીકે દ્વારકાને આ ક્રતિષ્ઠા મળી છે, છતાં અત્યારે ઓખામડળમાં જે દ્વારકાપુરી નામનું પ્રખ્યાત તીર્થધામ છે, તે જ ભગવાન કૃષ્ણની લીલાભૂમિ છે કે કાંઈ બીજું સ્થાન એ બામન પુગતસ્વવેત્તાઓને શકા છે. હજુ સુધી આ પરમ વૈષ્ણવ ધામનું મ્થાન નિશ્ચિત થયું નથી.^૧

આધુનિક દ્વારકાપુરી પ્રાચીન નથી એ તો ઇતિહાસમિદ્દ હકીકત છે. અને મૂળ દ્વારકા જેવા બીજા સ્થાનોનો દાવો આધુનિક દ્વારકાને પદચ્યુત કરવા સમર્થ હોવા છતાં એમાંથી કાંઈનો દાવો મર્વમાન્ય થયો નથી. ખરી રીતે પ્રાચીન દ્વારકાના સ્થળ વિશે જે ઉલ્લેખો પ્રાચીન મન્દિર માહિત્યમાં મળે છે તે સર્વનો ઐતિહાસિક વિચાર કાંઈએ કર્યો જણાતો નથી.

પ્રાચીન દ્વારકા માટે મહાભાગતના તથા પુગણોના ઉલ્લેખો સિવાય બીજા કાંઈ પુગવો નથી એટલે આ ઉલ્લેખોનો ઐતિહાસિક

૧ મુળક ગેઝીટિયરના પ્રથમ ભાગ-ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ટિપ્પણો સખનાર વિદ્યાને દ્વારકા પબ્લિકમાં હોવાની ગાકા કરી છે, (B G Vol I part I p 11 n 1) અને આ વિષય ઉપર છેલ્લા લેખક શ્રી અનન્ત સદાશિવ અલ્લેકર એમ એ એલએલ બી દ્વારકાનું સ્થાન સદિ ૧ ગણે છે અને પ્રાચીન દ્વારકાપુરી સમુદ્ધમાં કુળી નયુ હોવાથી બુદ્ધા બુદ્ધા સ્થાનો મૂળ દ્વારકાપુરી હોવાનો દાવો કરે છે એમ કરીને આધુનિક દ્વારકાપુરી બૂના વખતનું તીર્થસ્થાન ન હોવાના પુરાવા આપે છે (જુઓ, Indian Antiquary, 1925, January, Supplement p 25)

વિચાર કરવો એ જ પ્રાચીન દ્વારકાપુરીનું સ્થાન શોધવાનો માર્ગ છે. દ્વારકા આનર્તમાં સમુદ્ર પાસે હોવું જોઈએ, એમ કેટલાક પૌરાણિક ઉદ્દેશો ઉપરથી લાગે છે, પણ ખીન્ન ઉદ્દેશો ઉપરથી દ્વારકા રૈવતક પર્વત પાસે હોવું જોઈએ એમ લાગે છે.

મદાભારત આદિપર્વ, મદાભારત સભાપર્વ, મદાભારત મૌસલ-પર્વ, દરિવંશ, વાયુ આદિ તથા વિષ્ણુ ભાગવતાદિ વૈષ્ણવ પુરાણો એ બધામાં દ્વારકા વિશે છટાછવાયા ઉદ્દેશો છે. બ્યારે દરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં અને ભાગવતમાં દ્વારકાનું સવિસ્તર વર્ણન પણ મળે છે. (સહસ્રવર્ષ ભાગવત પછીનું અને તેને અનુસરતું હોવાથી તેને નથી ગણ્યું). વિષ્ણુપુરાણ ઇ. મ. ૯૪૫ શતકમાં અને શ્રીમદ્ ભાગવત નવમા શતકમાં રચાયેલ છે. દરિવંશ એ બેયથી જૂનું છે.^૨

વિષ્ણુપુરાણમાં વૈવસ્વત મનુના વંશનું વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે, “મનુના ચોથા પુત્ર શર્માતિને સુકન્યા નામની પુત્રી (જે અવન ઋષિને પરણાવેલી) અને આનર્ત નામનો પુત્ર હતો. આનર્તનો પુત્ર રૈવત પોતાના પિતાના નામથી ઝોળખાતા આનર્ત દેશનો રાજા હતો અને તેની રાજધાની કુશસ્થલીમાં રહેતો હતો.” (વિષ્ણુપુરાણ અં. ૪ અ. ૧)

વાયુપુરાણમાં આ જ મતલબના નીચેના શ્લોકો છે, જે મત્સ્ય-પુરાણમાં પણ મળે છે:—

શર્માતેર્મિથુનં ત્વાસીદાનર્તો નામ વિદ્યુતઃ ।

પુત્રઃ સુકન્યા કન્યાચ માર્ચા યા ચ્યવનસ્ય તુ ॥

ઐઆનર્તસ્ય ચ દાયાદો રેવો નામ્ના તુ વીર્યવાન્ ।

ધાનાર્તો વિષયો યસ્ય પુરી ચાપિ કુશસ્થલી ॥

વાયુપુરાણ અ ૮૬ શ્લો. ૨૩, ૨૪.

આ કુશસ્થલી સમુદ્રમાં ખેટરૂંપ હતી કે સમુદ્રને કાંઠે હતી, એ વિષ્ણુપુરાણે કે વાયુ પુરાણે કહ્યું નથી. પણ ભાગવત જૂના વર્ણનમાં થોડો ઉમેરો કરે છે. ભાગવત કહે છે કે, રૈવતે કુશસ્થલી નગરી સમુદ્ર વચ્ચે વસાવી:—

૨. ‘પુરાણ વિવેચન’માં આ નિબંધ ક્રમશઃ પછી આ ત્રણેયના સમયનો વિચાર મેં કર્યો છે.

૩. વિષ્ણુ ભાગવત વેંગેરૂમાં આનર્ત છે તેને બદલે વાયુમાં આનર્ત છે.

સોન્ત સમુદ્રે નગરી વિનિર્માય કુશસ્થલીમ્ ।

ભાગવત ૯-૩-૨૮

આ ઉમેરે દ્વારકા હાલની જગ્યાએ નક્કી થયા પછી થયેલા
લાગે છે

ઉપર કહેલ કુશસ્થલી તેને જ પાછળથી દા. મતી કે દારવતી કે
દ્વારકા નામ મળ્યું છે વાયુપુત્રાણના નીચેના શબ્દો સ્પષ્ટ છે —

ભાજગામ યુવા ચૈવ સ્વા પુરો ચાદર્વવૃતામ્ ।

કૃતા દ્વારમર્તો નામ बहुद्वारा मनोरमाम् ॥

વાયુપુત્રાણ અ ૨૬ શ્લો ૩૭

મતલબ કે, ઉપર કહેલ ટેવતનો પુત્ર કૈવલ ગામ પોતાની પુત્રી
માટે વગ વિગે બહાની મનાહ લેવા ગયેલો, ત્યાંથી પાછો આવ્યો
ત્યારે પોતાની કુશસ્થલી નામની પુરી ધણી દ્વારવાળી ચાવેલી
વૌટાયેલી જોઈ અને એનું નામ દારવતી પડેલું જોયું

મહાભારત પણ સ્પષ્ટ રીતે જૂના કુશસ્થનીને કૃષ્ણે દારવતી
બનાવ્યું એમ કહે છે મહાભારતના મહાપર્વમાં જગસધના દખાણથી
પોતાને કેવી રીતે મથુગા ત્યાં પડ્યું અને દારવતી વમાવડું પડ્યું
એનું વર્ણન ભગવાન કૃષ્ણે મુધિધિર આગળ કર્યું છે આ પ્રસંગના
દ્વારકાના વર્ણનના શ્લોકો જૂનું દ્વારકા કયા હોયું જોઈએ એનો
વિચાર કરવામાં આતિ ઉપયોગી હોવાથી પૂરેપૂરું નીચે ઉતાર્યા છે —

પલાયામો મયાત્તસ્ય સમુત્થાનિવાન્ધવા ।

इति सचिन्त्य सर्वे स्म प्रतीचीं दिशमाश्रिता ॥ ૫૦ ॥

કુશસ્થલી પુરો રમ્યા રંદતેનોપશોમિતામ્ ।

ततो निशेष तस्यां च कृतवन्तो वय नृप ॥ ૫૧ ॥

તર્થેવ દુર્ગમસ્કાર દેવૈરપિ દુરાસદમ્ ।

छियोऽपि यस्यां गुह्येयु किमु शृणिमहारथा ॥ ૫૪ ॥

તસ્યા વયમમિત્રા નિવસામોઽનુતોમયા ।

आलोच्य गिरिमुपत्य ॥ मागध तीर्णमेव च ॥ ૫૫ ॥

માધવા કુસ્થાર્દૂલ પરાં મુદમવાપુવાન્ ॥ ૫૬ ॥

સામર્થ્યવન્ત સર્વઘાત્રોમન્ત સમુપાશ્રિતા ।

त्रियोजनायत सप्त त्रिस्कन्ध योजनावधि ॥ ૫૭ ॥

યોજનાન્તે ગતદ્વારં વીરવિક્રમતોરણમ્ ।

વયં ચૈવ મહારાજ જરાસન્ધમયાત્તદા ।

મથુરાં સંપરિત્યજ્ય ગતા દ્વારમર્તી પુરીમ્ ॥૭૫॥

(સમાપર્વ ઇ. ૧૪ શ્લો. ૫૨-૭૭)

ઉપરના શ્રીકૃષ્ણના મોઢામાં મૂકેલા દ્વારકાના વર્ણનમાં દ્વારકા સમુદ્ર વચ્ચે અથવા સમુદ્ર પાસે હોવાનું બિલકુલ સૂચન નથી. અને રૈવતક પર્વત પાસે હોવાનું સ્પષ્ટ સૂચન છે. રૈવતેનોપશોમિતામ્ એટલે તે રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોવું જોઈએ. “વળી જેમાં રહીને સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે” અને “દેવો પણ ન લઈ શકે” દેવ-રપિદુરાસદમ્ એવો દુર્ગ તો પર્વત ઉપરનો કિલ્લો જ ગણાય અને આખા આનર્તમાં રૈવતક પર્વત—ગિરનાર સિવાય એવું બીજું સ્થાન ક્યાં છે?

રૈવતક-પર્વતની તળેટીમાં દ્વારકા હોવું જોઈએ એમ મહા-ભારતના જ બીજા ઉલ્લેખ ઉપરથી પણ જણાય છે. અર્જુન તીર્થયાત્રા કરતો કરતો પ્રભાસ આવે છે અને ત્યાંથી દ્વારકા આવી શ્રીકૃષ્ણની બેન સુભદ્રાને ઉપાડી ગય છે. આ પ્રસંગનું વર્ણન જુઓ:—

તતઃ સવાદિતે તસ્મિન્નુજ્ઞાતો ધનંજયઃ ।

ગતાં રૈવતકે કન્યાં વિદિત્વા જનમેજય ॥૧॥

રથેન કાંચનાગિન કલ્પિતેન યથાવિધિ ।

સન્નદ્ધઃ કવચી સ્વક્તી વદ્ધગોધાંગુલિત્રવાન્ ।

મૃગયાવ્યપદેશેન પ્રયયૌ પુરુષર્ષમઃ ॥

સુમદ્રા ત્વય શૈલેન્દ્રમભ્યર્ચ્યૈવ હિ રૈવતમ્ ।

પ્રદક્ષિણં ગિરેઃ કૃત્વા પ્રયયૌ દ્વારકાં પ્રતિ ।

સામભિદ્રુત્ય કૌન્તેયઃ પ્રસહ્યારોપચદ્રથમ્ ॥

(મ. આ. ઇ. ૨૩૯)

આ વર્ણન ઉપરથી રૈવતગિરિ દ્વારકાની અતિ પાસે હોય

એવું જ લાગે છે આ સુભદ્રાહરણપર્વમાં અમુક હસ્તપ્રતોમાં ૨૪૮ શ્લોકો વધારે છે આ પ્રતોમાંના વર્ણનમાં અર્જુન સુભદ્રાને ઉપાડી નીકળે છે, એ પ્રસંગ વિગેના નીચેના શ્લોકો જોવા જોવા છે

હોમયિત્વા પુરથેષ્ઠ ગદ્ગમાનિવ સામરમ્ ।

પ્રેક્ષર્વતકદ્વારં નિર્યયૌ મરતર્પમ ।

શાસનાત્પુરુષેન્દ્રસ્ય ચલેન મહતા વલી ।

ગિરૌ રૈવતકે નિત્ય ચમૂવ વિપ્રયુધ્રુવા ॥

પ્રવાસે વાસુદેવસ્ય તસ્મિન્નહલધરોપમ ।

સચમૂવ તદા ગોસા પુરસ્ય પુરવર્ધન ॥

સોઽભિપત્ય તદાધ્વાન દર્શકં પુરુષપમમ્ ।

નિ સુત દ્વારકાદ્વારાદશુમન્તમિવામ્બરાત્ ॥

ઉપરના શ્લોકોમાં “ઉત્તરપુર (દ્વારકા) ને હલમલાવીને રૈવતકના દ્વારને જોતો પાર્થ નીકળ્યો ” એ શબ્દો તથા રૈવતક ગિરિ ઉપર પુર (દ્વારકા શહેર) નો જે રક્ષક રહેતો હતો, તેણે બહાર આવીને “ દ્વારકાના દ્વારમાંથી અર્જુનને નીકળતો જોયો ” એ શબ્દો તો દ્વારકાનું ગ્યાન નિશ્ચિત કરી નાખે છે દ્વારકા શહેર રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં હોય અને રૈવતક પર્વત ઉપર મજબુત કિલ્લો હોય તો જ દ્વારકાનો રક્ષક (ગોસા) રૈવતક ઉપર ગહી શકે વળી ‘ ગિરિ મુખ્ય - ગિરનાગરે જોઈને મગધના ગજને તરી ગયા ’ એ શબ્દોની માર્કકતા પણ તળેટીમાં શહેર અને ગિરનાર ઉપર કિલ્લો હોય તો જ ગણાય

મદાભાગ્તમાંથી કરેલા ઉપરના ઉતાગએ ઉપરથી એટલું સ્પષ્ટ લાગે છે કે, દ્રાહ્યાવાડમાં રૈવતક પર્વત પાસે કુશસ્થલી નામનું ગામ જૂના વખતમાં હતું પછી જગસધની ખીડથી યાદોને ન્યારે મયુગ છોડીને પશ્ચિમમાં ભાગવું પડ્યું, ત્યારે તેઓએ આ કુશસ્થલીને સુશોભિત, સુરક્ષિત રહેવું બનાવ્યું તથા રૈવતક પર્વત ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો

આ ગીતે યાદોને મધ્ય દેશ-મયુગ છોડવું પડ્યાની કથા ઘણી જૂની હોવી જોઈએ ભગવાન ક્રુદ્ધના મમય પહેલા જ મગધનું જો વધના માડેલું અને ગિરિમજના માગવોએ કાઈ કાળે યાદોને એટલા પીડ્યા હોવા જોઈએ કે તેઓને મધ્યદેશ છોડવો પડે

હવે દ્વારકા બેટ કે બંદર હોવાની વાત ક્યાંથી ચાલી એ બેધએ. વિષ્ણુપુરાણના ચોથા અંશમાં એ વાત નથી. ચોથા અંશની વસ્તુ જૂના પુરાણમાંથી લીધેલી છે. જૂનામાં જૂના વાયુપુરાણમાં દ્વારકાને બેટ કે બંદર કહ્યું નથી. વિષ્ણુપુરાણના પાંચમા અંશમાં કૃષ્ણચરિત્રના પ્રારંભમાં દ્વારકાનું જે વર્ણન છે, તે મહાભારતના સભાપર્વમાંથી ઉપર ઉતારેલા વર્ણનથી કેટલું જુદું પડે છે એ બેવા જેતું છે. મહાભારત સભાપર્વમાંથી ઉપર કરેલા ઉતારામાં કાલયવનનું નામ પણ નથી. પણ વિષ્ણુપુરાણમાં કહ્યું છે કે, અહીં એક તરફથી કાલયવન આવ્યો અને બીજી તરફથી જરાસંધ આવશે. તેથી શ્રીકૃષ્ણ વિચાર કરવા લાગ્યા કે, આ વખતે જે પ્રથમ કાળયવન સાથે યુદ્ધ કરીશું તો તે યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે; તેથી નિશ્ચય યાદવો જરાસંધથી પરાજય પામશે. અને જે પ્રથમ જરાસંધ સાથે યુદ્ધ કરીશું તો જરાસંધ યાદવોના બળનો ક્ષય કરશે એટલે કાળયવન યાદવોનો નાશ કરશે. અર્થાત્ યાદવો ઉપર બે બાજુથી વિપત્તિ આવી છે (શ્લોક ૧૦). માટે હમણાં હું શત્રુઓથી ન જીતી શકાય એવો દુર્ગ તૈયાર કરું, કે જે દુર્ગમાં રહીને મોટા ક્ષત્રિયો તો શું પણ સ્ત્રીઓ પણ યુદ્ધ કરી શકે. (શ્લોક ૧૧). શ્રીકૃષ્ણે એ પ્રકારે વિચાર કરી સમુદ્ર પાસે બાર થોજન પૃથ્વી માગી; તેમાં દ્વારકા નામની નગરી વસાવી (૧૩)⁴ વિષ્ણુ પુ. ૦ અ. ૫ અ. ૨૩.

આ અધ્યાયનો બારમો શ્લોક મહાભારત સભાપર્વમાંથી (શ્લોક ૫૪) ઉતાર્યો છે, બાકીની વાત નવી છે.

⁴ ભાગવતમાં વિષ્ણુપુરાણના ઉપલા વચ્ચેના નીચે પ્રમાણે અનુવાદ કર્યો છે.

ત દૃષ્ટ્વાઽચિન્તયત્કૃષ્ણઃ સર્કર્ષણસહાયવાન્
અહો યદૂનાં વૃજિનં પ્રાપ્ત હ્યુભયતો મહત્ ॥૪૬॥

.....

તસ્માદધ વિઘાસ્યામો દુર્ગ દ્વિપદદુર્ગમમ્ ।
તત્ર જ્ઞાતીન્ સમાધાય યવન ધાતયામહે ॥૪૯॥
इति समन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।
अन्तःसमुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकत् ॥५०॥

હગિવશ, “ યાદવો મયુગ છોડીને મિન્ધુ દેશમા ગયા અને ત્યાં મમુદ્રકાંઠે રૈવતક પર્વતથી અતિ દૂર નદિ એવા સાગર મધ્યમા દ્વારકા નગરી વસાવી ” એમ કહે છે (હગિવશ ૨ અ ૫૫)

ઉપરના જુદા જુદા ઉંચેજો મેળવતા એમ દેખાય છે કે, દ્વારકા રૈવતક પર્વતની તળેટીમા હતી એ જૂનામા જૂની ખ્યાલિ મહાભારતના સભાપર્વમાથી ઉપર કરેલા ઉતાંગનું વર્ણન એટલું સ્વાભાવિક, અતિ શયોક્તિ વગરનું તથા કૃષ્ણના અનતાગીપણાના સૂચન વગરનું છે કે, એ અધ્યાપને મહાભારતના પ્રાચીન ઘરનો ગણવો જોઈએ અને વાયુ, મત્સ્ય અને વિષ્ણુ પુ અ ૪ મહાભારતના સભાપર્વને ટેકા આપે છે ત્યારે સમુદ્ર પામે દ્વારકાની વાત ક્યાથી આવી ? હગિવશમા એ પ્રથમ દેખાય છે ત્યાં સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા વસાવ્યાની વાત છે પણ હગિવશ તો મિન્ધુ-સિન્ધમા દ્વારકા હોવાનું કહે છે પછી વિષ્ણુપુરાણ મમુદ્ર પામેથી ખાર યોજન જમીન માગીને દ્વારકા વસાવ્યાનું કહે છે અને ભાગવત તો સમુદ્ર વચ્ચે એટલા દુર વસાવ્યાનું કહે છે ખાર યોજન વગેરે માપમા તો અતિશયોક્તિ હોય, એટલે એના ઉપર આધાર ન રખાય પણ આ સમુદ્રનાં કે સમુદ્ર વચ્ચમા દ્વારકાની વાત આવી ક્યાથી ? વિચાર કરતા એમ લાગે છે કે, રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમા એક ગામ ધણા જૂના વખતમા વમેલું હશે પુરાણો આનર્તનો પુત્ર રૈવત કહે છે એ ઉપરથી આનર્ત દેશમા પહેલી વસ્તી રૈવતમા થઈ એમ અર્થ થાય આનર્તને મનુનો પૌત્ર ગણે છે એ જોતા રૈવતમા વગતી ધણા જૂના કાળમા હોની જોઈ એ આ રૈવતનું ગામ તે પહેલાં કુશઘ્વલી કહેવાતું પછી એ કાષ્ઠક કાશ્યથી ઉત્તર ધર્ષ ગયું (જુઓ, વાયુ અ ૮૬) પછી યાદવો મયુગ છોડીને આનર્ત ગયા, ત્યારે તેઓને આ જૂના ખડેગનું સ્થાન સગમ લાગ્યું, અને પાસેના દુર્ગ ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો હોય તો સહેર મુગ્ધિત થાય એમ જણાતા, યાદવોએ રૈવતકગિરિની તળેટીમા મોટું સહેર વમાવ્યું એ ધણા દુર્ગામઓવાળા સહેરનું નામ પડ્યું દ્વારકા કે દ્વારવતી પણ યાદવો પ્રભામ આગળ દારૂ પીને અદર અદર કપાર્ધ મૂક્યા, યાદવોની ઓંઓને કાબાઓ ઉપાડી ગયા અને ફરી આ સહેર ઉત્તર ધર્ષ ગયું પણ એ સ્થાન લસરરી દષ્ટિએ અતિ અગત્યનું હોવાથી, મોર્ચ ચદ્રગુપ્તે કે તે પહેલાં નદ ગન્ગાએ ફરી વમાવ્યું હતું આ વખતે એ સહેરનું

નામ ગિરિનગર પડ્યું એમ ઈ. સ. ખ્રીજ શતકના મહાકવિ
રુદ્રામનના ગિરનાર પાસેના શિલાલેખથી જણાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે
એથા શતકથી તે ઈ. સ. પાંચમા શતક સુધી આ શહેર કેવું અગત્યનું
ગણાતું એ સુદર્શન તળાવની રુદ્રામન તથા સ્કંદગુપ્તની પ્રશસ્તિઓ
ઉપરથી જણાય છે. ફરી એ શહેર ઉપર કાળનો કાપ થયો, સુદર્શનનું
નામનિશાન ન રહ્યું, ગિરિનગર ગયું; પણ પાણું અમુક કાળે જર્ણુદુર્ગ
થયું, અને હાલ જૂનાગઢ છે. મતલબ કે, મહાભારતાર્ધનાં વચનોનું
તાત્પર્ય કાઢતાં મારે મત એવો થાય છે કે, આજનું જૂનાગઢ જેમ એક
કાળે ગિરિનગર કહેવાતું તેમ તે પહેલાં એ જ શહેર દ્વારકા કહેવાતું.

હવે દ્વારકા સમુદ્રકાંઠે કે વચ્ચે ક્યાંથી આવ્યું તેનો વિચાર કરીએ.
આ બાબતમાં તર્ક જ કરવો પડે તેમ છે. મહાભારતના જૂના
ઉલ્લેખોમાં દ્વારકા પાસે સમુદ્રની વાત નથી. વાયુપુરાણમાં નથી. પણ
યાદવોના નાશ સાથે દ્વારકા ઉજ્જડ થઈ જવાથી, કાઠિયાવાડ ઠીક
ઠીક વસ્યા પછી કાઠિયાવાડમાં વૈષ્ણવોને દ્વારકાનો પત્તો ન લાગ્યો.
ગિરનારની તળેટીનું શહેર તો એ વખતે ગિરિનગર કહેવાતું હતું; ત્યારે
દ્વારકા ગયું ક્યાં? આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં દ્વારકા સમુદ્રમાં ડૂબી ગયાની
વાત આવી. જુઓ; મહાભારત મૌસલપર્વ:—

इमां च नगरीं सद्यः प्रतियाते घनजये ।

प्राकाराट्टलकोपेतां समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

મહા. મૌ-પર્વ ઇ. ૮

વિષ્ણુપુરાણ, ભાગવત બંધામાં આ વાત છે. પરમ ભાગવત
ગુપ્તોને જ્યાં ભગવાન કૃષ્ણની રાજધાની હતી ત્યાં એની કાંઈ નિશાની
પણ ન હોય એ અત્યંત ખૂંચ્યું હશે. ગુપ્તોના વખતમાં ગિરનારની
તળેટીનું શહેર તો ગિરિનગર કહેવાતું હતું. એ જ શહેર કોઈ કાળે
દ્વારકા નામથી પ્રખ્યાત હતું એ વાત પણ ગુપ્તકાળમાં ભુલાઈ ગયેલી.
એટલે પોતાના પહેલાં ઇ. સ. ખ્રીજ શતકમાં કે આસપાસમાં હરિવંશે
સમુદ્રકાંઠે દ્વારકા હોવાનું કહેલું એ ઉપર આધાર રાખી, હાલનું
દ્વારકા છે ત્યાં કોઈ ગુપ્તકાલીન ભગવદ્ભક્તે સ્કંદગુપ્તના સુરાષ્ટ્રના
પાલકે સુદર્શન તળાવને કાંઠે જેમ વિષ્ણુનું મંદિર બંધાવ્યું, તેમ એક
વિષ્ણુ મંદિર બંધાવ્યું હશે. મહાભારતના મૌસલ પર્વે દ્વારકાને સમુદ્ર
ડૂબાડી દેશે એમ કહ્યું ત્યારે આ મંદિર બંધાયેલું નહિ. પણ પછી

વિષ્ણુપુગણ અને ભાગવતનું એ પ્રમગ્નું વર્ણન વિષ્ણુનું મદિર બધાયા પછી લખાયુ લાગે છે વિષ્ણુપુગણ કહે છે કે, “મમુદ્રે મમમ દ્વારકાને હુખાડી દીધી, માત્ર એક ભગવન્મદિરને ન હુખાડ્યું હજી સુધી સમુદ્ર મદિરને ઘોઈ નાખી શક્યો નથી અને ત્યાં હજી કેશવ નિરતર રહે છે, જેઓ તે પવિત્ર સ્થાને જાય છે, તેઓ સર્વ પાપથી મુક્ત થાય છે” ૫ વિષ્ણુ પુ અ પ અ ૩૮

મહાભાગવતના અને વિષ્ણુ ભાગવતના આ ઉલ્લેખો સગખાનતા સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, પહેલાં એ ગ્રંથને મદિર ન હતું અને વિષ્ણુપુગણ તથા ભાગવત ગ્યાયા પહેલાં બધાયુ છે ગુપ્ત ગાજઓ પગમ ભાગવત હોવાથી તથા તેઓના વખતમા મકડો દેવમન્દિરો આ દેશમા બધાયેલા હોવાથી, ઉપરનું મન્દિર પણ સુદર્શન તળાવના કાંઠાના મન્દિર પેઠે ગુપ્તગાજમા બધાયુ હશે એમ હું અટકળ કરુ છુ આ મન્દિર એલખીરુની પહેલાનું તો છે જ

મમુદ્રના કાંઠા ઉપર ઓખામડળમા જ્યાં આજે છે, ત્યાં વિષ્ણુનું મદિર બધાયા પછી આમપાસની જગ્યા પવિત્ર મનાવા લાગી હશે પણ ગામ મોટું વસ્યું છે વિષ્ણુપુગણ અને ભાગવતમા માત્ર મન્દિર જગ્યાની વાત છે પછી કાળે કરીને પાસેનો ખેટ પણ પવિત્ર મનાવા લાગ્યો ખેટની ગખનાગાયણની પ્રાચીન મૂર્તિ પાછલા ગુપ્તકાળની હોવાનો મભવ છે આ ખેટ—અતર્દોપની વાત વિષ્ણુ પુરાણમા નહિ પણ ભાગવતમા છે ભાગવત દ્વારકાને ‘અન્ત સમુદ્ર’ કહે છે તે આ ખેટને ઉદેશીને હશે મહાભાગવતના આદિપર્વમા જ અમુક હસ્તપ્રતોમા ન મળતા સુભદ્રાહરણપર્વના અધ્યાયોમા અતર્દોપની વાત છે એટલે એ અધ્યાયો પાછળથી ઉમેરાયેલા લાગે છે

વનપર્વમા દ્વારકાના ઉલ્લેખો છે ખામ કરીને તીર્થયાત્રા પર્વમા ઇપ્પ્યા દ્વારવતી યત્ર (મ-વન પર્વ અ, ૮૬) વગેરે, પણ એ

૫ જુઓ, ભા. ૧૮ —

દ્વારકાં હરિણા સ્યક્તાં સમુદોડ્પ્લાવયત્ ક્ષણાત્ ।

વર્જયિત્વા મહારાજ શ્રીમદમગવદાલયમ્ ॥

નિત્ય સન્નિહિતસ્તત્ર મગવાન્મણુસૂદન ।

સ્વરયાશોપાન્મહરં સર્વમંગલમગલમ્ ॥

મા-૧૧ અ-૩૧ શ્લો-૨૩, ૨૪

કદાચ દારકા નેયા વગર લખાયેલા અને પાછળના તથા ખાસ અગત્યતા વગરના હોવાથી અદો વિગારમાં નથી લીધા. ગુજરાતમાં દારકાની તીર્થ તરીકે વધારે પ્રસિદ્ધિ તો બારમા શતકથી થઈ છે. એટલે દારકા ગામ તે પહેલાં સો-બસો વર્ષો ઉપર વસેલું હશે.

ટોલેમી 'બારાકી' (Barakee) નો ઉલ્લેખ કરે છે, પણ તે દારકા વિશે કે વેરાવળ વિશે એ બાબત મતભેદ છે. હાલના દારકા વિશે જ હોય તો એ વખતમાં ત્યાં ખંદર હોવું જોઈએ એમ સાબિત થાય. કદાચ હરિવંશનો ઉલ્લેખ એ વખતે 'લખાયો' હોય અર્થાત્ મ. સ. પહેલા-ખ્રીસ્તે શતકમાં સમુદ્રકાંઠે દારકા હોવાની કલ્પના પ્રચારમાં આવી હોવાનો સંભવ છે. એ વખતે ત્યાં વહાણવટાનો કે આશિર્વાદનો ધંધો કરનારા લોકોની થોડી વસ્તી પણ હોય એ સંભવિત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સમુદ્રકાંઠે દારકાપુરી મૂકવાનું પહેલું માન હરિવંશના રચનારને હોય એમ લાગે છે.

આ શિથિલ ચોક્કસાઈવાળા ગ્રંથકારે પશ્ચિમકાંઠાની ભૂગોળ પણ કદાચ નેયા વગર સમુદ્રકાંઠે દારકા કરાવી અને મહાભારત સાથે દેખીતો વિરોધ ટાળવા રેવતક પર્વતથી નાતિદૂરે લખી દીધું.

વિષ્ણુ ભાગવત હરિવંશને ન છૂટકે અનુસરે છે. આ રીતે આધુનિક દારકા ઘણું દૂરી ગુમકાલીન વિષ્ણુમંદિરની આસપાસ પાછળથી વસેલું ગામ છે અને ગ્રામીન દારકા ગિરનારની તળેટીમાં જૂનોગંઢની આસપાસ હોવું જોઈએ.

જેઠવાઓ

નેવાનગર રાજ્યની દક્ષિણે જેઠવાઓનું પ્રાચીન પાટનગર ધુમલી છે. બરડાને એક છેડે બરડાની જાયામા જ લાણુવડથી દક્ષિણે ચાર માઈલ પર બરડાની એક ખીણને બને છેડે પ્રાચીન ખડેરની નિશાનીઓ છે. ઉપર શિખર સુધી જોરોમાં આવે છે, અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હશે એવું દેખાય છે. આ કિલ્લામાના કેટલાક મકાનોની દીવાલો અત્યારે પણ જોવા છે. અવળત એમા વસતી તો જગલી જનાવરોની જ છે. બગબગ શિખરના મધ્યે આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આશાપુરી જાડેજાઓની કુળદેવતા ગણાય છે, એ યાદ રાખવા જેવું છે.

પોરબંદરી પરંપરા પ્રમાણે જેઠવાઓ પહેલાં શ્રીનગરમાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીનગર પોરબંદરથી નજીક જ છે, પછી મોરબી અને છે પેઢી પછી ધુમલીને રાજધાની કરી, જેઠવાઓની પૂરી જાહોજલાલી વખતે ધુમલી રાજધાની, એટલે એની ગોલા દિનપ્રતિદિન વધતી જ ગઈ. પણ મવત ૧૩૬૬ (ઈ સ ૧૩૧૩)માં મિથમાથી આવેલા લશ્કરે આ મુદ્દે શહેરને લાગ્યું ધુમલી લાગતા જેઠવાઓ જાયામા ગયા અને જાયામાથી હાલનું પોરબંદર થયું. ઇ સ ૧૮૨૨માં કર્નલ ટોડે ધુમલી જોયું હતું, અને ૧૮૩૭માં કેપ્ટન લી જેકબ સાહેબે જોયું હતું એ વખતે એટલું જગવ જોગી નીકળ્યું હતું કે મકાનોની નિશાનીઓ મેજાવી મુશ્કેલ પડતી હતી છતાં એ વખતે જેટલી નિશાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલી જ અત્યારે નથી.

કાઠિયાવાડમાં જેઠવાઓ

કાઠિયાવાડના રાજકુળોમા જેઠવાકુળ એક પ્રાચીન કુળ છે. કાઠિયાવાડમા મોંથી પહેલા આવનાર આવડાઓ અને ચૂડાસમાઓ

પછી તરતમાં જ જેઠવાઓ આવ્યા જણાય છે. જેઠવાઓ કાઠિયા-વાડમાં જ્યારે દાખલ થયા ત્યારે જુનાગઢ-વણથલી સિવાયનો કાઠિયા-વાડનો કાંકનો ભાગ દરિયાથી ૧૫-૧૬ માઈલ સુધીનો જ વસેલો જણાય છે. બાકીના ભાગમાં જંગલ હશે. જેઠવાઓ કાઠિયાવાડમાં વૉટ્સનના ધારવા પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૦મા શતકની આસપાસ ૧૦૦ વર્ષની અંદર આવ્યા જણાય છે. પણ જે વલ્લીના રાજાઓ સાથે મેર લોકો આવ્યા હોય અને જેઠવાઓ મેરના મુખીઓ હોય તો ઇ. સ. ૫૦૦ની આસપાસમાં એ લોકો આવ્યા હોવાનો સંભવ છે. અલગત, જેઠવાઓનું કોઈ રાજ્ય ઇ. સ. ૯૦૦ પહેલાં સ્થપાયું નથી જણાતું. વૉટ્સન સાહેબે જેઠવાઓની વંશાવળી એના બારોટા પાસેથી મેળવીને ખૂબ તપાસી છે, અને જે સૌથી વધારે ભરોસાલાયક લાગી છે. તેમાં હનુમાનજીના પુત્ર મકરધ્વજથી ૧૭૮મા વિક્રમાત્મ (જે ઇ. સ. ૧૮૮૪માં ગાદી ઉપર હતા) આવે છે. આ ૧૭૮ નામોમાંનાં ઘણાં નામો કલ્પિત અને પાછળથી ઉમેરેલાં છે. વૉટ્સનને મળેલા જેઠવા કુળના ત્રેષ્ઠ બારોટા પણ આમાંનાં કેટલાંક નામો ગણાવ્યાં ન હતાં. મતલબ કે, આ વંશાવળી ઇતિહાસ માટે નકામી છે. (એ વંશાવળી માટે જુઓ;—કાઠિયાવાડ ગેઝીટિયર પા. ૬૨૧) બધા બારોટાના જેઠવા પ્રમાણે સાલકુમારે ધુમલીની સ્થાપના કરી છે, પણ એ બનાવ ક્યારે બન્યો એ પ્રશ્ન છે. ઇ. સ. ૧૨૦૦ પહેલાનો જેઠવાને લગતો એક પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખ મળ્યો નથી. અને ઉપલી વંશાવળીમાં તો વિક્રમાત્મ પહેલાંના ૨૯ જેટલાં રાણાનાં નામો સાચાં લાગે છે, તે પહેલાંનાં કોઈક નામો સાચાં હશે. બાકી તો વંશાવળી મહાભારતના સમયને અડાડી દેવા માટે કલ્પેલ છે. બારોટા પોરબંદર પાસેના શ્રીનગરને જેઠવાઓનું પહેલું નગર ગણે છે, પણ વૉટ્સન કહે છે આ શ્રીનગર કાઠિયાવાડ બહારનું શહેર હોવાનો વધારે સંભવ છે.

કાઠિયાવાડમાં જેઠવાઓનું મૂળ સ્થાન મોરબી લાગે છે. અને મોરબીથી નાગના બંદર (નવાનગર પાસે) ગયા. કદાચ બેટ-દ્વારકા પણ લીધું હોય; પણ એનો કંઈજો રાખી ન શક્યા. નાગનાથી મિયાણી અને શ્રીનગર વસાવ્યાં. અને શ્રીનગરથી ધુમલી અથવા જુમલી ગયા. ધુમલીમાં જેઠવાઓની જાહોજલાલીની ટોચ આવી ગઈ. એ વખતે જેઠવાઓના હાથમાં આખો બરડો અને હાલારનો પણ

ધણા ભાગ હતો, પણ દરિયાથી ૩૬ માઇલથી વધારે છેટેનો કાંઈ પ્રદેશ એને તાબે હોવાનો પુરાવો નથી

બારોટોના કહેવા પ્રમાણે હનુમાનના પુત્ર મકરધ્વજે શ્રીનગર વસાવ્યું, તેના પુત્ર મોરધ્વજે મચ્છુકાંઠા ઉપર મોગળી વસાવ્યું અને સાલકુમારે ધ્રુમથી વસાવ્યું, એ ઉપર કહ્યું જ છે એણે જ બગડાના આલપગ શિખર ઉપર તળાવો બાંધ્યા અને કામેશ્વર મહાદેવની ભક્તિનો પ્રચાર કર્યો પછી વગહકુમારના ભાઈ ગોપકુમારે ગોપ ટેકરી ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો અને ત્યાં ગોપનાથ મહાદેવની સ્થાપના કરી ભીમકુમારે ભીમકોટ બાંધ્યો મકરધ્વજથી હપમા જેઠીજીના નામ ઉપરથી બધા જેઠવા કહેવાય છે ગોવિંદજીના ભાઈ નાનજી અને ધાકોજીએ વાકાનેગ પામે આવેલા જડેશ્વરની સ્થાપના કરી ૧૨૭મા ગણોજીએ મોડપગ પાસે ગણામર તળાવ બધાવ્યું આ અને બીજા આ વરના કુવરોના પરાક્રમેની વાતો ભાટો પાસેથી માલખરામા આવે છે પણ અમુક અમુક ઝામો બગડામા અને હાલારમા જેઠવાઓને હાથે થયા છે, એટલું જ ઐતિહાસિક સત્ય એ કથાઓમા દેખાય છે

ધ્રુમલીના ઐતિહાસિક જેઠવા રાજાઓ

મકરધ્વજથી ૧૪૭મા મંથજી ધ્રુમલીનો ગાદી ઉપર ૪ સ. ૧૧૨૦મા બેઠા અને ૩૦ વર્ષ ગળ્ય કર્યું, એટલું ઇતિહાસમા નોંધાયેલું છે એટલે એ પહેલા મોએડ વર્ષે ધ્રુમલી સ્થપાયું હોવાનો સબબ છે મંથજી પછી રાણોજી ગાદીએ બેઠા. (ઈ સ ૧૧૫૦થી ૧૧૫૫) પછી નાગજી (ઈ સ ૧૧૫૦થી ૧૧૭૦) પછી ભાગમલજી (ઈ સ ૧૧૭૦થી ૧૧૭૨) પછી ભાણુજી (ઈ સ ૧૧૭૬ સુધી) પછી મેજી (ઈ સ ૧૧૮૦ સુધી) પછી નાગજી (ઈ સ ૧૧૮૩ સુધી) પછી વીકીઓજી ગાદી ઉપર આવ્યા (ઈ મ ૧૧૮૩થી ૧૨૨૦), આ ગળના વખતમા ધણુ કરી કુતુસુદીન ઐયકની સગદારી નીચે મુમલમાન લશ્કરે મોગળીમાથી જેઠવાઓને ભગાડ્યા વીકીઓજી પછી વાજમીજી આવ્યા એના વખતમા જેઠવાઓ વધારે પશ્ચિમ તરફ ઢળ્યા અને બગડાના ગળ્ય ઉપર વધારે ધ્યાન રોક્યું

જો ૩ હજી સુધી નાગના બંદ અને ઢાંક જેઠવાઓના જ હાથમા હતા વાજમીજી પછી ભોજગજી (ઈ મ ૧૨૪૫થી ૧૨૭૦) આવ્યા, પછી ગમદેજી (ઈ મ ૧૨૭૦થી ૧૨૮૧), પછી રાણોજી

છ. સ. ૧૨૮૧થી ૧૩૦૨) પછી નાગજી (ઈ. સ. ૧૩૦૦ થી ૧૩૦૭) અને પછી ભાણુજી ગાદી ઉપર બેઠા.

સોન કંસારીની કથા

આ ભાણુજીના સમય (ઈ. સ. ૧૩૦૭થી ૧૩૧૮)માં સોન કંસારીનો પ્રમંથ બન્યો કહેવાય છે. એ કથા કૃતકમાં નીચે આપી છે.

સખોદાર ભેટના દરબારી વહેલને એક દોકરી વળેલી, જેનું નામ સોન રાખ્યું; પણ જોશાનું કહ્યું છે, એ દોકરી અપદ્મકનિવાસ નક્ષત્રમાં જન્મી છે, અને એને ધરમાં રાખવાથી કુળનો નાશ થશે. એટલે મોનને પેટીમાં મૂકી એ પેટી દરિયામાં નરની મૂકી દીધી. આ પેટી પ્રભાત આવડાના રાત્રીમાં મિયાણા પહોંચે એક દમાગને મળી અને કિવાડનાં મોન ગંદરથી હવની નીકળ્યા. કસારાને મોનને પોતાની દોકરી નરીકે મોટી કરી. સોન પણ કુપાળી હતી અને જુવાન થતાં પ્રભાત આવડો એના ઉપર મોહિત થયો. આવડાએ કસારાને દરબારમાં બોલાવી સોનની મારણી કરી. એટલે કસારો રાતોરાત બાળી ગયો અને ધુમલીમાં આવીને રહ્યો. સ્વર્ગી સોને કંસારાને કહી દીધું કે, પોતે હસ્તેશ્વર વન્યાની છે. આ અરસામાં ધુમલીના રાજા ભાણુજેઠવાના માળા માનકડોરણના મિત્રાન આગરિયાને દોકરો રાખાયત પોતાની કુળને મળવા ધુમલી આવેલો. અને તેણે સોનને જોઈ. જોવાનાં મન મળવાથી જોય પરજવા. પણ લગન પૂરાં થયાં ન થયાં ત્યાં ધુમલીનું ધણુ કોષ વાળી જાય છે એવી ખૂમ પડી. રાખાયત એકદમ ધોડે ચડી પાછળ પડ્યો. અને દુરમનોને મારી ધણુ પાછું વાળ્યું. પણ પાછા વળતાં એની પછવાડે ત્રણ ધોડેસ્વારો પડ્યા. રાખાયતનો ધોડો ભાણુવડ પાસેના જૂતવડ નીચે આવ્યો. ત્યાં ફેટો ડાળમાં ભરાઈ જવાથી પોતે ટિગાઈ રહ્યો અને પાછળ પડેલા ધોડેસ્વારોએ આ સ્થિતિમાં રાખાયતને ભાલાથી ત્રીંધી નાખ્યો. સોનને આ ખબર પડતાં એ સતી થવા તૈયાર થઈ. પણ ભાણુજેઠવાએ એને રોકી અને પોતાના ઘરમાં બેસવા કહ્યું. સોને ધુમલીના પાછાગોનો આશરો લીધો. ભાણુજેઠવાએ પાછાગો ઉપર લકર મોકલ્યું. સેકડો પાછાગો કપાઈ મૂક્યા. પણ સોનને ન સોંપી અને છેવટે બીજે દિવસે સવારમાં રાખાયતની ચિતામાં સોન સતી થઈ. ચિતા ઉપર ચડતાં ચડતાં સોને ધુમલીને તથા ભાણુ

જેઠવાને શાપ દીધો સોન નામના જે દુહાઓનો સંગ્રહ કાઢ્યાવાડી કસ્ટ્ય માહિત્યમા (પા ૧૦૪ થી ૧૧૫) પ્રગટ થયો છે તેમાં આ શાપના દુહાઓ નથી પણ હોવા નોંધ્યો

સોન મતી થયા પછી દુહાયેલા બાલોએ અને કમાગઓએ ધુમકીનો ત્યાગ કર્યો ઉપર જે સોન કસાગીના મંત્રિનો ઉત્તેજ આવી ગયો, તે આ સોન માટે કસાગઓ અને બાલોએ બાધ્યુ હોવાનો મંબન છે

આ પછી થોડા વર્ષે સિંધમાથી જન્મ ઉત્તરણએ ધુમકી ઉપર ચડાઈ કરી, પણ ફાળ્યો નહિ અને પાછો ગયો પણ એના પુત્ર જન્મ બામણીઓએ ઈ સ ૧૩૧૩મા ફરી ચડાઈ કરી અને ધુમકી લીધુ બાલુજ કિલેશ્વરીની ફેડીએથી લાગ્યો અને ગણપુરમા આવી ત્યા ગજધાની ફરી આ વખતથી ધુમકી ઉત્તરણ થઈ ગયુ

બાલુજ પછી જસંધલુજ આગ્યા આ જસંધલુજએ અને એના પુત્ર રાણોજ (ઈ સ ૧૩૬૨થી ઈ સ ૧૪૨૦) એ જેઠવાઓની ખોયેલી ભૂમિ પાછી મેળવવા ધણા પ્રયાસો કર્યા, પણ સિંધમાથી ઉપગઉપગ આવતા ધાડાઓએ અને પછીથી ગુજરાતના સુવતાનોએ જેઠવાઓને ફાવવા ન દીધા અને જેઠવાઓના હાથમા—એની એક શાખાના તાબામા નાગનાબદર હતુ, એ ન મળીએ તો હાલની એ ગન્ધની મીમામા બહુ ફેર ન ગ્યો ગણોજ પછી સંધજ (ઈ સ ૧૪૨૦ થી ૧૪૬૧), પછી બાલુજ ૧૦મે (ઈ સ ૧૪૬૧ થી ૧૪૬૨), વગેરે એક પછી એક જોડના ગજઓ થયા આ બાલુજના વખતમા મદમદ બેગડાએ મોરડને તાબે કર્યું, અને જેઠવાઓને પણ ગુજરાતના સુવતાનોની તાબેદારી કબૂલ કરવી પડી બાલુજ પછી રાણોજ અને પછી ખીમોજ (ઈ સ ૧૫૨૫ થી ૧૫૫૦) થયા આ ખીમોજના વખતમા ઈ મ ૧૫૪૦ મા જન્મ રાવજે જેઠવાઓના હાથમાથી નાગનાબદર લઈ લીધુ અને ત્યા નવાનગર શહેર સ્થાપ્યુ આ ખીમોજના પૌત્ર બાલુજ ૧૧માની વિધવા કલાબાઈએ જન્મ મતાજ પાછળ પડવાથી, ગણપુર છોડીને હાયામા ગાદી કરી અને ત્યા પોતાના બાળપુત્ર ખીમોજને ગાદીએ બેસાડ્યો પણ જન્મ મતાજએ પીઠા ન છોડ્યો કલાબાઈ બગડાના મેર લોકોના લશ્કરની મદદથી જન્મ મામે ઝંઝૂમતી હતી ત્યા જન્મ સતાજની બૂચરમોરીની લડાઈમાં

હાર થઈ અને એને ભાગવું પડ્યું એટલે જેઠવાઓને પોતાનો બધો મુલક પાછો મળ્યો. ઈ. સ. ૧૬૦૮ માં ખીમોજી સ્થિર થયા અને ૧૬૨૬ માં મરણ પામ્યા.

આ પછી ઈ. સ. ૧૭૮૫માં સુલતાનજીએ છાયાથી પોરબંદરમાં ગાદી આણી; જ્યાં આજ સુધી છે. ઈ. સ. ૧૬૨૬થી આજ સુધીનો પોરબંદરના રાણાઓનો ઇતિહાસ પ્રસિદ્ધ છે, ખાસ કરીને ઈ. સ. ૧૭૦૭માં ઔરંગઝેબના મરણ પછી આ કાઠિયાવાડના રાજાઓએ પણ પોતાની સ્વતંત્રતા વધારવા માંડી અને ઈ. સ. ૧૭૬૦થી ૧૮૦૦ સુધીમાં ગોંડળના ભા કુંભોજ, જૂનાગઢના દીવાન અમરજી અને જામનગરના મેરામણ ખવાસની જોરદાર રમતોમાં એ વખતના પોરબંદરના રાણાઓએ પણ ભાગ લીધો છે. એ વખતના રાણાના દીવાન રણછોડજી પણ પ્રસિદ્ધ પુરુષ હતા, પછી ગાયકવાડની મુલકગીરી, સિટિશોનું વચ્ચે પડવું અને છેવટ આધુનિક સ્થિતિ એ બધો આધુનિક ઇતિહાસ છે. છેવટ ખીમેશ્વર મહાદેવનું મંદિર બધાવનાર છેલ્લા ખીમોજી ઈ. સ. ૧૮૩૧માં મરણ પામ્યા અને આઠ વર્ષની ઉંમરે રાણા વિક્રમાતજી ગાદીએ બેઠા.

ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર

‘પાટણની પ્રભુતા’ અને ‘ગુજરાતનો નાથ’ જેવી પ્રતિભા શાળી લેખકની કલમથી લખાયેલી, ગુજરાતના પ્રાચીન ગૌરવની ઝળા-હળાતી છાપ વાચનારના હૃદયમાં અકિત કરનાર નવલકથાઓએ આનંદા-સોલકીઓની રાજધાની—પાટણને ગુજરાતમાં નવજીવન આપ્યું છે. ઉજ્જવલ પ્રતિભા અને પ્રબળ કર્મનારકિતના બળથી ૫૦૦ વર્ષ પહેલાં નાથ પામેલું પાટણ, આ નવલકથાઓમાં જીવતું જાગતું લાગે છે. પણ જૂની ગોધખોળ કરનારઓને ગુજરાતની આ પ્રાચીન રાજધાનીની જે કંઈ ત્રુટિત નિશાનીઓ મળી છે, તેનું દૂર વર્ણન પાટણનું કલ્પિત ચિત્ર ખુબ કરવામાં આ અતિહાસિક નવલ-કથાઓના વાચનારને કંઈક મદદગાર થશે.

અણહિલપાટક, અણહિલવાટ, અણહિલપુર, નર્મદવાટ, અણહિલવાડ કે અણહિલવાડપાટણ તરીકે જૂના વખતમાં ઓળખાતું શહેર હાલના પાટણની જગ્યાએ નહિ પણ તેની પશ્ચિમમાં હતું. હાલનું અમદાવાદથી પશ્ચિમમાં થઈને પછી ઉત્તરમાં ૬૬ માઇલ દૂર છે અને અમદાવાદથી મેંસાણે થઈને ત્યાં જવાય છે. હાલમાં પાટણની આસપાસ ૧૮ માં મૈકામાં અણાયેલા કોટ છે અને શહેરનો દેખાવ તદ્દન આધુનિક છે. હાલના પાટણને જોતા આવડાઓ અને મોલકીઓની જૂની રાજધાનીની પ્રાચીનતા કે તેની જાનવલ્યમાન મમૃદ્ધિનું સૂચન કરે એવું કંઈ ખાસ દેખાતું નથી. આ શહેર ગુજરાતના જૂનામાં જૂના તથા સૌથી વધારે પ્રખ્યાત શહેરોમાંનું એક છે, એવો ભાસ એને જોતા મિલકત થતો નથી.

સુમનમોનાના મમયમાં અણહિલવાડપાટણ નર્મદવાડના નામથી જાણીતું હતું. પણ હાલનું પાટણ એ જ અણહિલવાડપાટણ છે એમ ૧૮ માં મૈકાના સુરોપીય લેખકોના જણવામાં ન હતું. ડી એન્વિલે

અણહિલવાડપાટણુ અમદાવાદની જગ્યાએ ક્યાંક હશે એમ માત્ર તર્ક કર્યો છે. અને એથી પણ વધારે આધુનિક સમયમાં ઇ. સ. ૧૭૮૮ માં રેનેલને પાટણુનો પત્તો લાગ્યો નથી. જો કે ઇ. સ. ૧૭૯૩ માં એણે જ જૂના પાટણુને જરાજર પકડ્યું છે.^૧ પાદરી ટૅન્કેનથેલરે ધણા વખત પહેલાં પાટણુ વિશે લખ્યું હતું કે:—

ધણું જૂનું નગર છે એની આસપાસ કાઠ છે. એનું જૂનું નામ નેહરવાડ છે.

આ વાતની ખજર ન હોવાથી કર્નલ ટોડ ગુજરાતની જૂની રાજધાની ક્યાં હતી તે શોધી કાઢવું જોઈએ, એમ ધણા વખત સુધી માનતા પણ પછી ઈ. સ. ૧૮૨૨ માં એકાએક હાલના પાટણુના એક પરામાં ગુજરાતની જૂની રાજધાની ટોડ સાહેબને મળી આવી.

૧૧ મા સૈદાની શરૂઆતના મહાન લેખક એલબિરુનીએ એ વખતની ગુજરાતની રાજધાનીને યથાર્થ રીતે અણહિલવાડ કહ્યું છે તથા એનું ભૌગોલિક સ્થાન જરાજર નોંધ્યું છે. વળી ઇ. સ. ૯૧૫માં આ દેશમાં મુસાફરી કરનાર મુસલમાન લેખક માસુદીનાં તથા ખીજા પ્રવાસીઓનાં વર્ણન ઉપરથી લખનાર ઇબ્રીસીએ લખ્યું છે કે:—

ભરુચથી અણહિલવાડનો ગાડાંરસ્તો આઠ દિવસનો છે; અને આખા નેહરવાડના તથા એની આસપાસના લોકો જળદનાં ગાડાં સિવાય ખીજી રીતે કાંઈ દિવસ મુસાફરી કરતા નથી. વેપારનો માલ પણ આ ગાડાંઓમાં જ અહીંથી તહીં જાય છે.

અણહિલવાડ પાટણુને પોતાને માટે ઇબ્રીસી કહે છે કે:—

નેહરવાડ શહેરમાં ‘ખલહરા ખિરુદધારી’ રાજા રાજ્ય કરે છે. એની પાસે મોટું સૈન્ય તથા હાથીઓ છે. એ બુદ્ધની મૂર્તિને પૂજે છે, માથા ઉપર સોનાનો મુકુટ પહેરે છે તથા કીમતી પોષાક પહેરે છે. આ રાજા ધણી વાર, અકવાડિયામાં એક વાર તો જરૂર થોડા ઉપર ખેસીને ફરવા નીકળે છે. આ વખતે એની સાથે લગભગ સો જેટલી હાથપગમાં સોનારૂપાનાં ધરેણાં પહેરેલી સ્ત્રીઓ હોય છે. વઝીરો તથા ખીજા અધિકારીઓ હંમેશાં રાજા સાથે ફરવા નીકળતા નથી. માત્ર રાજા બુદ્ધ માટે ખહાર નીકળે ત્યાર જ વઝીર વગેરે

૧. જુઓ; Memoir of a map of Hindustan, પહેલી તથા ખીજી આવૃત્તિ.

અધિકારીઓ માથે જાય છે આ રાજ પામે ધણા હાથીઓ છે, એ જ એનું મોટું બળ છે ગળ્ય તથા 'બલહાગનું બિરુદ' જેનો અર્થ 'રાજધિગજ' થાય છે, તે એની વશપગપગમા ચાલે છે નહરવાડ શહેરમા ધણા મુમવમાન વેપારીઓ ધધાર્ય વાગવાર જાય છે ગળ્ય અને તેના અધિકારીઓ પાસેથી આ મુમવમાનો મારો ચતકા પામે છે તથા એમના જનમાલનું બગબગ રક્ષણ કરવામા આવે છે

ઉપર 'બલહાગ બિરુદ' નો જે ઉલ્લેખ છે તેને જગ રકુદ કરવાની જરૂર છે પાટણના ચાવડા કે સોલકી કોઈ રાજાઓએ આવું 'બિરુદ' ધાગણ કર્યાનું જણવામા નથી, પણ લાટના ગપ્પદૂટ ગળ્યો 'વલ્લલ' બિરુદ ધાગણ કરતા અને વલ્લલગળના પ્રાકૃત બલ્યવગયનું મુમવમાનોએ 'બલહાગ' કર્યું જણાય છે અને ચાવડાવશની મમામિ સુધી આખા લાટ દેશ ઉપર ગપ્પદૂટોની સત્તા હતી એ ઇતિહાસમિદ્ધ વાત છે પરંપરાથી સાલળીને લખનાર પુત્રીસીએ બળગળ ગપ્પદૂટોનું 'બિરુદ' અણુદિલવાડના રાજાઓને બાલિયા લગાડ્યું છે.

અવિમવાદી શ્રુત પરંપરા પ્રમાણે અણુદિલવાડ પાટણની ચાવડા વશના મૂળ પુરૂષ નગજે વિ મ ૮૦૨ (ઇ સ ૭૪૬)મા સ્થાપના કરી હતી કદાચ આ વખત પહેલા પણ એ ગામ તો હશે, પણ વનગજે એને પોતાની ગજધાની બનાવી ર એના વશજેએ આ નાના ગળ્યની નાની ગજધાનીનો મદિમા વધાર્યો, અને દશમા સૈકાના મધ્ય ભાગથી તે ૧૩ માના અન્ત સુધી ચાવડાઓ કરતા ધણા વિશાળ પ્રદેશ ઉપર ગળ્ય કરનાર સોલકીઓના વખતમા પાટણની વસ્તી તથા યોગ્યતા વધુ વધી કર્નવ દોડે આ વિશે કોઈ પ્રબંધમાથી નીચેની મતલબનો ઉતારો કર્યો છે

અણુદિલપુરનો વેગવો ૧૨ કાસમા છે જેમા ૮૪ ચોક અને ૮૪ બજાર છે સોનાં એને રૂપાના સિક્કા પાડવાની દકશાળો છે, દરેક નાતનો જુદો મહોલ્લો છે, તેમ જ હાથી ૧૮, રેસમ, હીંગ, મોતી વગેરે દરેક ચીજનું જુદું બજાર છે એક ચગડોનું બજાર, એક તેલી અને અત્તરોનું બજાર, એક વેલોનું બજાર અને એક કારીગરોનું

૨ વિવિધ તીર્થકલ્પ (૨૬મો કલ્પ, સિવી નં ૩. મા આ ૫ ૫૧) મા આવેલી કલકયા પ્રમાણે સત્ત્વતીને કઠિ લાખખાસમ કદેવાતી જ ચાએ પાટણ સ્થપાયું છે.

ખતર છે. ખારવાઓના અને બાટો તથા ચારોના જુદા મહોલ્લા છે. આ શહેરમાં અઢારે વર્ણના લોકો રહે છે; રાજમહેલ, સસ્ત્રાગાર, હસ્ત્યાગાર, અશ્વાગાર, રથાસન વગેરે તથા રાજ્યનાં વહીવટખાતાનાં મકાનોથી એનો દેખાવ એક જુદા શહેર જેવા લાગે છે. નેત્રતા, દ્રોણ, ઔપચો, કપૂર, ધાતુગો અને ખીછ મોંઘી રવદેશી કે પરદેશી ઓળેના આવકગતવક તથા વેચાણ ઉપર કર લેવા માટે દરેક માલની ગતદીડ જુદી માંડતી છે. આ શહેરમાં બધી દુનિયાનો વેપાર ચાલે છે, દરેકને એક લાખ રકા (લગભગ પાંચ હજાર રૂપિયા) ના કરની આવક થાય છે. તમે પાણી માગો તો ત્યાંના લોકો દધ આપે છે. અહીં ઘણાં જૈનમંદિરો છે, અને તળાવના કાંઠા ઉપર મહાસૂત્રિય મહાદેવનું ચંપક, પુન્નાગ (એટલે નાગકેશર નામનું ઝાડ ગુજરાતમાં થતું નથી, એટલે આ વર્ણન તો કાલ્પનિક લાગે છે) નાલ, ગંધુ, ચંદન, આંગા વગેરે વૃક્ષોની લતાથી આચ્છાદિત તથા અમૃત જેવાં જળનાં ઝરણાં-વાળી ઘટાઓમા લોકો દરવા જાય છે. અહીં પ્લાલણો વેદ વિશે વિવાદો કરે છે તથા શિષ્યોને ભણાવે છે. અહીં ઘણાં જૈન યતિઓ છે, અને પોતાનું વચન પાળનાર તથા વેપારમાં કુશળ ધણા વેપારીઓ છે. વ્યાકરણની ઘણી પાઠશાળાઓ છે. અણુહિલવાડ નરસમુદ્ર છે. સમુદ્રનું પાણી માપી શકાય તો અણુહિલવાડની વસ્તીની ગણતરી કરી શકાય. લશ્કર અસખ્ય છે, તેમ જ ઘંટાધારી હાથીઓનો પાર નથી.

આ વર્ણનમાં કવિની અતિશયોક્તિ જરૂર હશે, પણ એટલું તો મુસલમાન લેખકો ય કબૂલ કરે છે કે, શહેર મોટું તથા ભવ્ય છે. પણ દુર્ભાગ્યે મૂર્તિભજક મહમદ ગઝની ઇ. સ. ૧૦૨૫માં સોમનાથ ગયો, ત્યારે પાટણ એના રસ્તામાં આવ્યું; અને એ વખતનો પાટણનો રાજા બીમ મુસલમાનોના વંટોળિયા જેવાં ઝૂંટતી ટોળાઓની સામે થઈ શકવાં તૈયાર ન હોવાથી, શહેરને શત્રુઓની દયા ઉપર છોડીને કચ્છ ભાગી ગયો. મહમદે અણુહિલવાડને લૂંટ્યું તથા બાળ્યું. પણ જેવો મહમદ પાછો ફર્યો કે ભીમદેવે આવી અણુહિલવાડનો કબજો લીધો તથા તેનો પુનરુદ્ધાર કરવા માંડ્યો. પણ સિદ્ધરાજ-કુમારપાલના સમયમા અણુહિલવાડની જાહોજલાલીની તથા સોલંકી રાજ્યની સીમાની તથા તેના સુખવૈભવની ટોચ આવી ગઈ. કર્ણદેવે હાલના અમદાવાદ પાસે જ કે તેની જગ્યાએ કર્ણાવતી નામનું શહેર વસાવ્યું તથા પોતાની

ગાજધાનીમાં અનેક પ્રાચીન મંદિરોનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો તથા નવા બાંધાવ્યા મિદ્દગજ અને કુમ્ભગપાલ અને તો ખામ મંદિરો, વમદિકાઓ અને ખીંગા ધર્મસ્થાનો તથા વાન, તળાવ વગેરે લોકોપયોગી સ્થાનો બાંધાવવામાં એની જાગૃતતા તથા મોટી મજ્બૂતી માટે મરજૂર છે પણ મં ૧૩૫૬માં ગાજપૂત રાજ્યના નાશ માથે પાટણની એ જાગૃતતાથી તથા મમૃદ્ધિનો અંત આવી ગયો, અને ઇ.સ. ૧૭૫૬માં લખાયેલ 'મિગત-ધ-અહમદી'માં એ રખતના પાટણની સ્થિતિ વિષે લખ્યું છે કે —

ઉત્તરખાને ઘોળા મગેમગમરની આદિનાહ મજિદ બધાની હતી જે લેખના વખતમાં હયાત હતી એક મુદ્દ મરિજદ ઉત્તરખાનના વખતમાં શહેરની વચ્ચે હતી, તે હાલમાં વસ્તીવાળા ભાગથી ધણે દુર છે જ્યાં મકાનોના ધણા ખડેરા અહીં દેખાય છે, જે ઉપરથી પાટણ જૂના વખતમાં કેવું મોટું અને મુદ્દ શહેર હતું એ કદાચી ક્ષેત્ર છે હાલના શહેરની આમપામ ત્રણ કાસ સુધી જૂના વખતની ઇટી તથા પથરાઓ વેગાયલા પડ્યા છે ખુલ્લા મેદાનમાં દેખાતા દીવાલો તથા કોટના ખડેરા આ જ વાત સાબિત કરે છે કાળની ગતિથી, નના મકાનો જોવા થવાથી તથા ખીંગા ફેરફાર થવાથી જૂના વખતની વણી નિશાની અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે ગામઓના વખતમાં (સોલકી તથા વાઘેલાના વખતમાં) મંદિરો તથા ખીંગા મકાનો બાંધવા માટે અજમેરથી એટલા મોટા જથ્થામાં આગમપદાણુ લાવવામાં આવ્યો હતો કે હાલમાં જમીન ખોદતા તે મળી આવે છે, તથા અમદાવાદ અને ખીંગા જગ્યાએ રખાયેલ (મુમલમાનો વડે) આગમપદાણુ અહીંથી (હિંદુ મકાનોના ખડેરા તોડીને) લઈ જવામાં આવ્યો છે

દોઢમો વર્ષ પહેલાના શુભગીતના એક મહેસૂલી અમલદાર તથા બહુશ્રુત મુમલમાન લેખકે પાટણની પહેલાની મોટાઇનો તથા એના કમે કમે થયેલા નાશનો આવો પુરાવો આપ્યો છે

પાંચ મેકાઓ સુધી જેના ખડેરામાંથી સાફ કચેલા આગમપદાણુ તથા કોતરલા પથરાઓ ખોદી જવામાં આવે તેની પ્રાચીન જાગૃતતાની એક પણ નિશાની કશી મળે જળવાઈ ગઈ ? ટોડે જે-મુદ્દ દરવાજાની માત્ર હાડપીંજર જેવી ગહેલી કમાનનું વર્ણન કર્યું છે તે હાલમાં નથી એની દરેક તરતુ લઈ જવામાં આવી છે આ રીતે આપણા પ્રાચીન ગામનો આપણે હાથે જ નાશ થાય છે મુમલમાનોએ ધર્માધર્તાથી

કે વેરબુદ્ધિથી નાશ કર્યો હતો, પણ જે દે જન્મ્યું હતું તેનો-આપણી કીમતી યાદગીરીઓનો આપણા જ લોકો ખરી કીમત ન સમજીને, માત્ર પથરાઓના કે ચૂનાના લોભથી નાશ કરે છે. અને હવે પરદેશી સરકારે આ વિનાશને કાયદાથી અટકાવ્યો છે. પણ છેલ્લાં સો વર્ષમાં આરસપહાણનાં મંદિરોના જે કટકાઓ મુસલમાની વખતમાં નહોતા લઈ જવામાં આવ્યા, તે ખોદી કાઢી, ગાડાં ભરી, ચૂના માટે બાળી નખાયા છે. અને હવે જે બાકી રહ્યું છે, તેમાં આખાં શહેરમાં વેરા-યેલા, શહેરના ગઢમાં, દરવાજાઓમાં, દૂવાઓમાં, મસ્જિદોમાં, ધરોમાં તથા દોરની કોડમાં ચણાઈ ગયેલા પથરાના કટકા છે.

હાલના પાટણ શહેરમાં લગભગ ૩૩ હજારની વસ્તી છે. જેમાંથી આઠમો ભાગ જૈનોનો છે. અને શહેરમાં નાનાં મોટાં ચર્ચ તે જૈનોનાં ૧૦૦ મંદિરો છે.

જૂના અણુહિલવાડના ક્ષેત્રફળનો કર્નલ રોડે એક અપૂર્ણ નકશો દોર્યો હતો, પણ એમાં સૂચવેલાં સ્થાનો હવે વધારે જ્ઞાનની મદદથી ફેરવવાં પડે તેમ છે. જૂના શહેરનો મોટો વિસ્તાર હાલના પાટણની પૂર્વમાં નહિ, પણ પશ્ચિમમાં હતો. કારણ કે એ દિશામાં જૂના પાયાઓ તથા જૂના અવશેષોવાળા ટેકરા ચાર પાંચ માઈલ સુધી આવેલા છે. વળી, આ દિશામાં જ વડલી નામનું ગામ છે, જે સ્થળે જૂના પાટણનો ઘીકાંટો હતો, એમ કહેવાય છે. હાલના પાટણથી પૂર્વમાં પણ એકાદ માઈલ સુધી તથા ઉત્તરદક્ષિણમાં પણ હાલના શહેરની હદથી આગળ જૂના પાટણની નિશાનોઓ જમીનમાં દેખાય છે.

હાલના પાટણમાંથી જૂના વખતનાં દરેક મકાનનો એવી રીતે નાશ કરવામાં આવ્યો છે કે, હિંદુ રાજત્વકાળનાં કહી શકાય એવાં બે-ચાર જૂનાં સ્થાનોનાં ખંડેરો સિવાય કંઈ નોંધ લેવા જેવું રહ્યું નથી. આવાં જૂનાં સ્થાનોમાં એક તો રાણીવાવ છે; જે ભીમદેવ પહેલાંની રાણી ઉદયામતીએ બંધાવેલી કહેવાય છે. ખીજું, સદસલિંગ તળાવ જે સિદ્ધરાજ જયસિંહે બંધાવેલું, તથા જૂની મૂર્તિઓ, થાંભલાઓ તથા મૂર્તિ કોરેલા પથરાઓના ખંડોઃ આ ગુજરાતની લગભગ ૫૦૦ વર્ષની રાજધાનીની સ્થૂલ પ્રતિમા. જૈનમંદિરો, હાલ જે રૂપમાં છે તે રૂપમાં મોટે ભાગે ૧૫ મા સૈકા પછીનાં છે. મુસલમાની અવશેષો ઇ. સ. ૧૩૦૦ પછીથી આજ સુધીના છે અને તેમાં મુખ્ય

શુભરા, ગઝની, શેખ, ભેધ, રાખમગત અને બીજી મસ્જિદો, ખાન-સરોવર તળાવ, બહાદુરખાનની વાવ તથા જૂનું લાકડામા નક્લીકામ જે ગણીવાવ

પાટણની વાવવ્ય દિશામા થોડે દૂર ખેનગેમા તથા સદસલિંગ તળાવની પાળથી નજીકમા રાણીવાવના ખડેરા છે. શુભરાતમા કેવી દારીગરીવાળી સુદર વાવો જૂના વખતમા મધાતી એનો એકાદ પ્રાચીન વાવને જોયા વગર ખ્યાલ આવે એમ નથી. સાધારણ પગથિયાવાળા કૂવાને એકાદ ભવ્ય મદિર પેઠે રાજગારવો એ કદપના હિંદુઓની અપૂર્વ ધાર્મિકભાવના જ કરી શકે. આપણા ધર્મસાઓમા મદિરો બધાવવા જેવું જ, વાવ, કૂવા, તળાવ વગેરે મધાવવાને પુણ્યકર્મ ગણ્યું છે અને ધાર્મિક કર્તવ્ય તરીકે-પોતાને સ્વર્ગે જવાની નિમણૂક તરીકે-જે વાવ ગળાઓ કે ગણીઓ બધાવે તેને ગોભાવવામા કળાની કે મહેનતની ખામી શા માટે રાખે ?

બીમદેવ પહેલા (ઇ મ ૧૦૨૨થી ૧૦૭૩) ની ગણી તથા કર્ણદેવની માતા ઉદ્યામતીએ આ વાવ બધાવી કહેવાય છે. હાતમા આ વાવને ઠેકાણે એક મોટો ૨૮૫ ફૂટ લાંબો ખાડો છે, અને એક થાભલાના કટકાઓ તથા ઉપગનો એક આડો પથરો એટલું માફી ગણ્યું છે. ખાડામા છેક તળિયે થોડું કાલી ગયેલું પાણી દેખાય છે ખરું. આ સિવાય વાવની દીવાલોના તથા થાભનાઓના બધા પથરાઓ ઉપાડી જવામા જવામા આન્યા છે. કર્નન ટોડના સર્જન ઉપરથી શહેરમા એક કૂવો બાધવામા આ મામાન વપરાયો જણાય છે. તે પછી તપામ કરતા શહેરની અદરની બહાદુરમિદની વાવ બાધવામા ગણીવાવના પથરાઓ વપરાયા છે, એમ જાણવામા આવ્યું છે.

ગણીવાવની લગાઇ એના અનેક આગ્રાઓ ઉપરનું કોન-દામ વગેરેનો મમમ વિચાર કરતાં ગણીવાવ જ્યારે આગાદ હશે, ત્યારે શુભરાતમા એના જેવી બીજી જાગે જ દશે. પણ અત્યારે હવેના વર્ષ પહેલાના આપણા માનના અવશેષની ગિલફના મંથાજ સેવામા આવી નથી કે

૩ હાતમા વરોદા નાગરે જૂની ચોપખાજનું ખાડું બધાયું છે અને આ વાવની પણ મિથિ નામ્ય નેટની સુધારી છે. ૧૯૩૬ના દેનાતમા દેમ સારખવ સરની બેઠક વખતે અને તે બેઠક દત્તી

સહસ્ત્રલિંગ તળાવ

સિદ્ધરાજ જયસિંહે ગુજરાતમાં અનેક તળાવો બંધાવ્યાં કહેવાય છે. સહસ્ત્રલિંગ તળાવ આમાંથી મોટામાં મોટું હશે. આ તળાવનાં ખંડેર શહેરની વાયવ્ય દિશામાં બતાવવામાં આવે છે. આ તળાવ ઘાણું વિશાળ હશે અને એની ચારે તરફનાં ધાટનાં પગથિયાં ઉપર વચ્ચે નાનાં નાનાં મંદિરો બાંધીને કે ગોખો બાંધીને શિવલિંગો પધરાવ્યાં હશે. આવાં શિવલિંગોની સંખ્યા એક હજારની હશે, અને તળાવની વચ્ચે એક ખેટ જેવું રાખી એ ઉપર રુદ્રેશ્વરનું મોટું મંદિર બાંધ્યું હશે. આ મધ્યમંદિર મુસલમાનોએ તોડી તે ઉપર રાજે બાંધ્યો હતો. જેનું ખંડેર આજે ઊભું છે.

તળાવનાં તળામાં ખેતરો ચર્મ ગયાં છે. તળાવનો આખો કાંઠો ઘોટાથી બાંધી લઈ, આગલા ભાગમાં પથરાઓથી પગથિયાં બાંધ્યાં હશે. આ પગથિયાં ઉપરનાં નાનાં નાના શિવમંદિરોના અવશેષો-કટકાઓ કાંઠાના ટેકરાઓમાં દટાયેલા મળી આવે છે. વીરમગામનું મીનળ સરોવર પણ સિદ્ધરાજનું બંધાવેલું કહેવાય છે અને એ લગભગ આપાદ છે. એને જોવાથી એનાથી ઘાણું મોટું તથા લવ્ય સહસ્ત્રલિંગ કેવા પ્રકારનું હશે એ કલ્પી શકાય છે. સહસ્ત્રલિંગ લગભગ ગોળ હતું, જ્યારે વીરમગામનું તળાવ ૧૫૦૦ ફૂટ લાંબુ અને ૫૦૦ પહોળું એમ લંબગોળ છે. વીરમગામના તળાવને ફરતાં નાનાં મંદિરો છે. એક વખત ૫૦૦ થી વધારે મંદિરો હતાં; હાલમાં ૩૩૭ આપાદ છે. કદમાં તથા રચનામાં આને મળતાં હજાર મંદિરો સહસ્ત્રલિંગને ફરતાં હશે.

સિદ્ધરાજ જયસિંહે માળવાના યશોવર્મા ઉપર ચડાઈ કર્યા પહેલાં તરત જ સહસ્ત્રલિંગ તળાવ બંધાવવા માંડ્યું હતું એમ કહેવાય છે. આ તળાવ એટલું પ્રખ્યાત હતું કે, એના વિશે અનેક કથાઓ પ્રચલિત થઈ છે. જેમાં જસમા ઓડણની વાર્તા તથા એનો રાસડો સૌથી વધારે પ્રખ્યાત છે. માળવેથી તળાવ ખોદવા આવેલાં ઓડ લોકોમાં જસમા નામની ઓડણ અતિશય રૂપવતી હોવાથી સિદ્ધરાજને એના ઉપર મોહ થયો અને પોતાની ફરવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો; પણ એ પતિવ્રતા ધર્મથી ચલિત થઈ નહિ. અને સિદ્ધરાજે ગુસ્સામાં ઓડ લોકોને મારી નાખ્યાં; જેની ચિતામાં જસમા બળી મૂકી અને તને

ગંતાન ચમે નહિ એવો શાપ દેતી ગઈ, આ પ્રમાણે એક કથા છે, રૂપાતર એવું પણ છે કે, તળાવ પૂરુ ચતા ઓડ લોકોની પછવાડે મોટેગ મુઠ્ઠી સિદ્ધગજ ગયો અને ફેટલાક ઓડની કતલ કરી, પણ પોતે પકડાય તે પહેલા કટાર ખાઈને જમમા મરી ગઈ અને શાપ દેતી ગઈ કે, 'તારા તળાવમા પાણી ગહેશે નહિ' આ શાપનો ગો પ્રતિજ્ઞા કરવો એ વિશે જ્યોતિષીઓની મલાદ માગતા તેઓએ એક માણસ ચઢાવવાની સૂચના કરી આથી માયા નામના દેડને ચઢાવવામા આવ્યો દહે એ વખતે દેડ લોકો ગામથી સારી રીતે દૂર ગહેતા, માથે છૂડ ફાળિયુ બાધતા અને ફેડે માખનું શિંગડું બાધતા માયાએ પોતાના ભોગના બદલામા પોતાની કામને આ અપમાનકારક ગિનાજમાથી મુક્ત કરવાનું માગી લીધું અને સિદ્ધગજે આપ્યું હતકથા કહે છે કે, આ પછી તળાવમા પાણી ભગાયું ૪ લગભગ પચાસ વર્ષ પહેલા ઓડ લોકોએ જસમા નામનું એક સંવમદિર રાણીવાવથી થોડે દૂર બધાવ્યું છે આજે સદસલિંગમા બિલકુલ પાણી નથી, તેમ માટી ભગાઈ ગઈ છે, પણ ચાગમે વર્ષ પહેલા એમા પાણી હતું એમ નીચેની દફીકત પરથી જણાય છે —

‘ત્યારે હુમાયુના પ્રખ્યાત પ્રધાન બહેગમખાને અકબર મામે બળવો કર્યો અને તેમને અકબરે માફી આપી મક્કે મોકલ્યા ત્યારે તેઓ પાટણુ આવ્યા હતા અને પાટણુના સૂબા મુમાખાન કુલાદીએ એની સારી રીતે પરાજિયાકરી કરી હતી બહેગમખાન પોતાના રમાલા માથે મેદાનમા તળૂઓ નાખી ગ્લો હતો અને ઈ સ ૧૫૬૧ના મન્યુઆરીની ૩૧મી ને શુક્રવારે મહસલિંગ તળાવમા મહનામા મહેલ કરી જીતગતો હતો ત્યાં તેનું મુગાગકે ખૂન કર્યું’

શેખરફરીની દરગાહ

પાટણથી વાયબ્ય દિશામા લગભગ દોઢ માઈલ ઉપર અને સદમ્-લિંગ તળાવની ઉત્તરે નજીકમા શેખરફરીની દરગાહ છે જે કે આ મકાન હાલમા એક મુમલમાન ફકીરની કબર છે, પણ મૂળ હિંચી કળાવાળું દિંદુ કે જોનમદિર હોય એમ બર્જેસનો મત છે આમા

૧ જસમા મોડલુની કે માયા દેડની એક ચ દતકથા અને નિશ્વાસપાત્ર નથી લા ની (લુઓ, મારો શુભરાતનો મ મપાડીન રા તપૂત કતિલાસ વિ ૧ ૫ ૨૫૬)

એક સલામડપ હોય એમ લાગે છે. આની છતનું કાતરકામ ઘણું સરસ છે. આ જાતનું કાતરકામ હિંદુ કરીગરોને પસંદ હતું અને ખીજે પણ મળે છે.

પાટણના જૈન અવશેષો

વનરાજની પ્રતિમા:—પાટણમાં જે જૂની પ્રતિમાઓ જળવાઈ રહી છે તેમાં મુખ્ય તથા સૌથી વધારે જાણીતી વનરાજની ધોળા આરસપહાણની પ્રતિમા છે. આ પ્રતિમા વનરાજની પોતાની કે એના વખતની હોય એમ એની કળા ઉપરથી કે એની નીચેના લેખના અક્ષરો ઉપરથી જણાતું નથી. જો કે લેખના અક્ષરો પૂરા વાંચી શકાતાં નથી. પણ વનરાજ અને એના પ્રધાન જમ્બની મૂર્તિઓ મુખ્ય છે અને આસપાસ અનુચરોની નાની મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિની કળા જૈનપદ્ધતિની અને સાધારણ પ્રકારની છે. પંચાસર-પાર્શ્વનાથના મંદિરની પ્રદક્ષિણા-માર્ગમાં વચ્ચે વચ્ચે જે અનેક નાનાં નાનાં મંદિરો છે તેમાં આ મૂર્તિઓ છે.

પંચાસર-પાર્શ્વનાથનું મંદિર ખીજાં ધરોની વચ્ચે આવેલું છે. એના સ્થાપત્યમાં ખાસ વિશેષતા કે નથી. વચ્ચે ખુલ્લો લાકડાનો રંગેલો મંડપ છે અને ગર્ભગૃહ અને મંડપની વચ્ચે જાળી છે. મંડપમાંથી પાર્શ્વનાથની આરસપહાણની શ્વેત મૂર્તિઓ દેખાય છે. વનરાજે વિ. સં. ૮૦૨માં આ મંદિરની મુખ્ય મૂર્તિ (પાર્શ્વનાથની) અણહિલવાડમાં પધરાવી એમ દંતકથા છે; પણ આ દંતકથા માની શકાય તેમ નથી. વળી મૂર્તિના આસન ઉપર લેખ છે તેમાં વિ. સં. ૧૬૫૨માં પાટણના એક પારખે સિદ્ધાસન બંધાવ્યું એમ લખ્યું છે.

આ ઉપરાંત એક તૂટેલા ગર્ભગૃહમાં ઉમા-મહેશ્વર અને ગણેશની મૂર્તિ છે. જેની નીચે 'વનરાજે સં. ૮૦૨માં ઉમા-મહેશ્વરની અણહિલવાડમાં પ્રતિષ્ઠા કરી' એ રીતે લેખ છે. આ લેખોના અક્ષરો તેથી ઘણા જ અર્વાચીન કાળના હોવાથી આ લેખો વિશ્વસનીય નથી. વહીવટદારની કચેરીના વાડામાં ઈ. સ. ૧૯૦૩ મુંધી થાંભલાઓ તથા મૂર્તિઓના જૂના કટકાઓ પડ્યા હતા. પણ મોટા ભાગ તો ધરોમાં કૂવાઓમાં તથા મંદિરોમાં ચણાઈ ગયો છે. ગીરધરરાય વૈકુઠરાયની ધર્મશાળા, ગાંગડી દરવાજા પાસે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર તથા શહેરનો ગઢ ખાસ કરીને જૂના પથરાઓથી બંધાયેલ છે.

જૂના જૈનમંદિરો

પાટણમાં ૧૦૮ કે ૧૧૦ જૈનમંદિરો હોય એમ કહેવાય છે જેમાં પચાસર પાર્શ્વનાથનું મોટામાં મોટું છે અને નેમીનાથ, શાંતિનાથ અને ગૌતમસ્વામી એથી ઊંચાં છે પણ એકે ય ઢળાની કે પ્રાચીન ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ બહુ મહત્ત્વના નથી છતાં કાંઈ કાંઈમાં કેટલીક સારી ચીજો છે દાખલા તરીકે ધગગવાડામાં શામળપાર્શ્વનાથના મંદિરમાં બહુ સરસ ઘસેલી આરમપહાણની જમીન છે, મડપના સ્તંભો લાકડાના છે અને કાળા આરમપહાણની મોટી તારીખ વગગની મૂર્તિ છે.

૪ સ ૧૫૬૬માં બધાયેનું ઝવરી શેરીમાં આવેલું વાડીપાર્શ્વનાથનું મંદિર નમૂના તરીકે જોવાલાયક છે એનું કાતગકામ વગેરે પ્રાચીનકળા થોડું તો નહિ, પણ જોવાલાયક છે.

અર્વાચીન હિંદુમંદિરો

એઓમાં ઝાળકામાતાના અને મિંધવાઈ માતાના મંદિરો મુખ્ય છે બન્ને મંદિરોમાં જૂના મંદિરોનો માવ વપગયો છે હજી મંદિરોના આગળમાં કાતરેલા જૂના પથર પડ્યા છે, અને અનેક થાલનાઓના કટકાઓ તથા મૂર્તિઓ મંદિરોની બીંતો વગેરેમાં ચણાઈ ગયા છે.

બહાદુરમિહની વાવ

જૂની ગણીવાવના પથરાઓ વગેરેથી બાંધેલી આ નવી માધાગણુ પ્રકારની વાવ છે અને ઈ સ ૧૮૦૫માં ગાયકવાડના અમલ નીચે વિધણીમંત્રી બારોટ શ્રી બહાદુરમિહજીએ તથા એના પુત્રે રૂ ૧૪,૬૦૫ ખર્ચો બધાવી છે એમ એ વાવમાં જ લેખ છે.

લાઠકામાં નકશી

ધરના આગલા ભાગો, રવેગો, બાગણના ઉપના ભાગો વગેરેને શણગારના કામમાં લાઠકા ઉપર મુજબ નકશીકામ કરાવેલો મુજબતમાં જૂના વખતમાં ગિવાજ હતો અને હજી છે પાટણમાં આ જાતના લાઠકા ઉપર નકશીકામના કેટલાક ખરેખર મુજબ નમૂનાઓ મળે છે દોઢસો-બસો વર્ષ ઉપર આ કામ જેવું મુજબ થતું તેવું હાલ થતું નથી. ભોંકામાં એનો મોખ રહ્યો નથી.

પાટણનાં મુસલમાની મકાનો

૪. સ. ૧૩૦૫માં પાટણમાં પહેલી મસ્જિદ બાંધવામાં આવી હતી પણ તેનો અવશેષ રહ્યો નથી. મિરાત-ઈ-અહમદીના લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ હિંદુ મંદીરના અવશેષમાંથી બાંધેલી એ વખતની ગુજરાતની મોટામાં મોટી મસ્જિદ હતી. આ રીતે હિંદુ મંદિરના કેટલાક ભાગો જીલાને જીલા રાખીને એમાંથી મસ્જિદ બનાવી દેવી એ કે અધરું કામ ન હતું. મોટે ભાગે મુસલમાનો પણ હિંદુ કારીગરોને મસ્જિદ ચણવાના કામ ઉપર રોકતા. એટલે હિંદુ મંદિરના થાંભલાઓ વગેરે ભાગો મસ્જિદના કામમાં આવી જાય અને જીલ્લી શોભા આપે એ રીતે ગોઠવણ કરવી અઘરી ન પડતી. આ રીતે માત્ર શિખર અને મૂર્તિઓ ઉડાડી દઈ મંદિરની મસ્જિદ બનાવ્યાના ઘણા દાખલા છે. સોમનાથના મંદિરની આ રીતે મસ્જિદ બનાવેલી જોતો ૧૮મા સૈકાના મધ્ય ભાગમાં મરાઠાઓએ ગામના ગઢમાં વાપરવા માટે ચૂનો બનાવવા સારુ કેવળ અવિચારીપણાથી નાશ કરી નાખ્યો. પાટણની ઉપર કહેલી મસ્જિદને સ્થળે મસ્જિદમાં વપરાયેલા હિંદુ તથા જૈન મંદિરોના પથરાઓ હજી પડ્યા છે.

ગુમડા મસ્જિદ, ગઝની મસ્જિદ વગેરે કેટલીક મસ્જિદો તથા કેટલાક રોજઓ ૫૦૦ વર્ષના મુસલમાની અમલની શાખ પૂરતાં હજી જીલાં છે. પણ એમાં કળાની દૃષ્ટિએ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઝાઝો માલ નથી.

ખાનસરોવર

પાટણના દક્ષિણ તરફના દરવાજાની બહાર આ નામનું સુંદર મોટું તળાવ છે. એના કાંઠા ઉપર હિંદુ અને મુસલમાની મકાનો છે. આ તળાવ મૂળ કદાચ કોઈ સોલંકી રાજાએ બંધાવ્યું હશે; પણ હાલનું તળાવ જે રૂપે છે તે રૂપે તો મહાન અકબરે ગુજરાત જીત્યા પછી, તેણે ગુજરાતના સૂબા તરીકે નીમેલા ખાન—ઈ—આઝમ મિરઝા અઝિઝ કોકાએ ૪. સ. ૧૫૮૯ થી ૧૫૯૪ દરમિયાન બંધાવ્યું છે. તળાવની ચારે બાજુએ બાંધેલાં પગથિયાં છે અને પૂર્વદિશાના છેડા ઉપર દામાજી ગાયકવાડે બંધાવેલું મોટું શૈવમંદિર છે. આ તળાવ બાંધવામાં પ્રાચીન હિંદુ અને જૈન મંદિરોના પથરા પુષ્કળ વપરાયા છે.

૫૦૦ વર્ષ સુધી ગુજરાતના કેન્દ્રરૂપ રહેનાર, ગુજરાતની પૂરી જાહોજલાલી, મમૃદ્ધિ અને કળાની ઉત્કૃષ્ટ દશા જોનાર, આખા ગુજરાતને, -સોરઠ, કચ્છ અને લાટ સાથે લેતા-એકતાતરણે બાંધનાર, ભાષા, વિચાર, વિદ્યા, કળા અને મરકારનું એક વિશિષ્ટ રૂપ ખંડું કરી તેનો એક ગંભ્યતરને જળે આખા ગુજરાતમા પ્રચાર કરનાર, દૂકામા હાથમા ગુજરાતના વતનીને ગુજરાતી તરીકે જે કંઈ અસ્મિતા હોય, તેની મૂળ ઉત્પાદક ગુજરાતની ગર્જાવાની પાટથુના હાડપિંજરના આટલા હાડકા આમ ગણી શકાય છે, અને આત્મા તો બિડી ગયો છે તે ફરી આવે ત્યારે ખરો આસ્થજે પાટથુની વાત કરતા એની પાઠશાળાઓમા, દેશદેશાતરથી ગમે તે પ્રયત્ને મેળવી, જોનો ઉપયોગ થતો તે મસ્કૃન તથા પ્રાકૃત પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતોને યાદ કર્યા વગર રહી શકાતું નથી હજાર વર્ષથી જનભડારોમા તથા જોનોના ધરોમા હજારો હસ્તલિખિત પુસ્તકો મગ્નહાતા અને પાછળથી ઉપયોગ થતતા જીવજન્તુ હાગ તથા બીજી રીતે નાશ પામનાં હાતમા ચાળીસ-પચાસ વર્ષથી તેનો ઉદ્ધાર થવા લાગ્યો છે

મન્દિરોનું નગર જામનગર

‘મન્દિરોનું નગર’ એ મહાનામ સાધારણ રીતે કાશી-લગવતી ભાગીરથીના તીર પર વિરાજતી વારાણસી-ને અપાય છે. જામનગરને પણ ત્યાંના નગરાભિમાની પ્લાલણે નગરમાં રથજે રથજે દેખાતાં દેવ-સ્થાનોના તથા પોતાની પ્રાચીન વિદ્યાના ગર્વથી, છોટી કાશી કહેતા. ખરેખર કાઠિયાવાડમાં તો શું પણ સમસ્ત ગુજરાતમાં કોઈ એક શહેરમાં જામનગર જેટલાં દેવસ્થાનો ભાગ્યે જ હશે. જામનગરમાં લગભગ ૧૭૫ નાનામોટાં શિવમન્દિરો, ૧૦૦ વિષ્ણુમન્દિરો અને બાકીનાં દેવી, હનુમાન, ભૈરવ, ગણપતિ વગેરેનાં ૫૦ મન્દિરો છે. અને જૈન મન્દિરો તથા મુસલમાની મસ્જિદો તેમજ મઠરખાઓ જામનગરનાં ધર્મસ્થાનોની સખ્યામાં અને ખાસ શોભામાં સારો ઉમેરો કરે છે.

જામનગર વિશે લખવાનું કારણ

જામનગર શહેર કાંઈ ઘણું પ્રાચીન નથી. એને સ્થપાયે ફક્ત ચારસો વર્ષ જ થયાં છે. એની સરખામણીમાં જૂનાગઢ, વલુથળી, પ્રભાસ, વેરાવળ, દીવ, માંગરોળ, વળા, શિહોર, હળવદ, વગેરે કાઠિયાવાડમાં ઘણાં પ્રાચીન સ્થાનો છે. ઉપરકોટ, કે ધુમલી જેવાં પ્રાચીન જાહોજલાલીનાં ખડેરો પણ જામનગરમાં નથી. ખીજી તરફથી છેલ્લાં ૫૦૦ વર્ષની મુસલમાની કળાના સુંદર નમૂનાઓ-મસ્જિદો મઠરખાઓ વગેરે જૂનાગઢમાં વધારે દેખાય છે; ત્યારે વ્યાપારની સમૃદ્ધિ ભાવનગરમાં વધારે છે. છતાં મુસલમાનો આ દેશમાં સ્થાયી થયા પછી, જે હિન્દુ કળાનો નવો વિકાસ આ દેશમાં થયો, જેના લગ્ય નમૂનાઓ રજપૂતાનામાં, શેત્રુજનનાં જૈન મન્દિરોમાં અને અમદાવાદમાં દેખાય છે; એટલું જ નહિ પણ જગતપ્રસિદ્ધ પરમ રમણીય અને મહાલગ્ય આગ્રા અને દિલ્હીનાં તાજ જેવાં સ્થાનો પણ હાવેલતા મત પ્રમાણે જે નવા કળાવિકાસનું ઉચ્ચતમ મુસલમાની

રૂપાતર છે, તે નવીન હિન્દુજાની છેલ્લા ૮૫૦ વર્ષના સાગ નમૂનાઓ જામનગરમાં જળવાઈ ગયા છે. ગુજરાતનું હિન્દુ ગાંધી નાથ પાંચા પછી કચ્છ-કાઠિયાવાડના દેલી ગાંધીમાં ગુજરાતના કારીગરોને સાગે આશ્રય મળવાથી, અહીં હિન્દુજાની પરપરા જીવતી રહી છે અને તેમાં પણ કચ્છ-દાહારના કડિયાઓ અને સુતારો કારીગરીવાળા મન્દિરો બાંધવા માટે તથા સુન્દર મૂર્તિઓ રડવા માટે દહાડા વખણાય છે. જામનગર દાહારનું મોટું અને મુખ્ય નગર હોવાથી, ત્યાં જ ગાંધી તથા નગરના શ્રોમન્તોનો આશ્રય હોવાથી તથા દેવધાનો દ્વારા બંધિત દર્શાવવાની વૃત્તિ અમુક વખતે લોકમાં વ્યાપક થવાથી, દાહારના કારીગરોને પોતાની કુશળતાની પરપરા જળવી રાખવાનો જામનગરમાં પ્રમુખ મંત્રો આપારે જામનગરમાં લગભગ ૩૫૦ વર્ષની જાની અતુટિત પરપરા અપૂર્વ દેખાય છે. વળી એ કળા મુસનમાની વખતની હિન્દુ કળા જ હોવા છતાં એમાં દાહારની એક વિશિષ્ટતા પણ છે. આ બધાં કારણોથી જામનગરના કળાના નમૂનાઓ નગરના પ્રમાણમાં સારા પણ આ દેશની કળાની દૃષ્ટિએ પહેલી પકિતના ન હોવા છતાં એની નોંધ લેવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે.

જામનગર નર્યાન

જામનગર જામે વસાવેલું હોવાથી જામનગર કહેવાય છે, પણ એનું ખરું નામ નવાનગર છે, એ નવાનગર મર્યાદાનું મુખ્ય શહેર છે. નવાનગર મર્યાદા કાઠિયાવાડનું પહેલા વર્ગનું સર્યાદા છે. એ કાઠિયાવાડ પ્રાન્તની વાય થે અને કચ્છના અખાતની દક્ષિણે છે. એની સીમા ઉત્તરમાં કચ્છનો અખાત તથા પશ્ચિમે આખાતુ ગણ અને અખાત મમુદ, પૂર્વે મોખી, ગાંધી ગોડલ અને ક્રીડા એ મર્યાદાનો અને દાહાર પ્રાન્તના કેટલાક નાના તાલુકાઓ, અને દક્ષિણે મોગસ પ્રાત તથા જાડો એ પ્રમાણે છે. એમાં ૩૨ નાના બાગે છે જેમાં બેડી ગેડી, બેડિયા અને મજાયા એ ચાર કાર્ક મોટા છે. મર્યાદાનો દેખાવ જુદા મદાનમાં જુદો જુદો છે. નવાનગર, પચકોશી, ખજાણિયા કત્યાબુપુર અને બેડિયાનો પ્રદેશ મોટે ભાગે પાંચ, કચ્છનાનો કુગ-નાજ તથા પાંચ-પણ પાંચ વધારે, કાવાડનો ધણોખરો પાંચ પણ રસ્તે વચ્ચે થોડી કુગરીનાલો ખરો, વાલુપુર અને આટોટનો કુગગળ અને જાણવડનો કુગગળ તથા અમુક

ભાગમાં પર્વતવાળો; ડુંગરાઓમાં મુખ્ય ખરડો, આલેચ, દલાસા અને ગોપ. તેમાં ખરડાનું ઊંચામાં ઊંચું શિખર વેણુ ૨,૦૫૭ ફૂટ ઊંચું, અને આલપરાનું શિખર ૧,૯૩૮ ફૂટ ઊંચું છે. આ સંસ્થાનમાં ભાદર, ખેટી, આછ, વરતુ, કાળુભાર અને ઊંડ, એ છ મુખ્ય નદીઓ છે. આ સિવાય ડોડી, સસોઈ, ફૂલઝર, રામાવતી, ઘી, તેલી, રંગમતી, નાગમતી વગેરે નાની નદીઓ છે. ઉત્તર અને પશ્ચિમકાંઠાની તથા ખરડા પર્વતની હવા લગલગ આખું વર્ષ ખુશનુમા અને આરોગ્યને અનુકૂળ છે. ઉનાળામાં અને ચોમાસામાં રાત ઠંડી રહે છે. વરસાદ સરાસરી ૨૩ ઇંચ પડે છે.

સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ હાલમાં ૩,૭૯૧ ચોરસ માઈલ છે. જે કાઠિયાવાડનાં સંસ્થાનોમાં વધારેમાં વધારે ક્ષેત્રફળ છે. પણ એની જમીન ગુણમાં સાધારણ રીતે જૂનાગઢ અને ભાવનગરથી ઊતરતી છે. નવાનગર સંસ્થાનમાં ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક પ્રમાણે કુલ વસ્તી ૩૪૯,૪૦૦ની છે. (જ્યારે ઇ. સ. ૧૮૮૫ માં ૨૯૦, ૮૪૭ ની કુલ વસ્તી હતી.) જેમાંના ૨૭૬,૭૯૯ હિન્દુઓ છે, ૫૨,૩૧૯ મુસલમાનો છે, ૨૦,૦૫૬ જૈનો છે અને ૨૨૬ બીજા જાતો છે. નવાનગર સંસ્થાન ત્રણ વિભાગમાં અને હાલમાં નીચેના ૧૧ તાલુકાઓમાં વહેંચાયેલું છે; જામનગર, પચકાશી, બેડિયા, પડધરી, લાલપુર, આટકોટ, કાલાવડ, કંડોરણા, ખંભાળિયા, કલ્યાણપુર, ભાણુવાડ અને બેધપુર.

આ સંસ્થાનમાં કંડોરણા અને ભાણુવાડ મહાલમાં જુદી જુદી જાતના આરસના પથ્થર છે; અને જામનગરનાં મકાનોમાં એ આરસ, કાળો પથ્થર અને ચૂના પથ્થર વધારે વપરાયો છે. ભાણુવાડની પાસેના ખરડાના ડુંગરમાં જંગલ છે, જેનું રાજ્ય તરફથી સારું રક્ષણ થાય છે. આ જંગલમાં થોડાં ધમારતી લાકડાં પણ થાય છે. લોહું પહેલાં ખંભાળિયા, રાણપુર અને લાલપુરમાં ગાળવામાં આવતું, પણ બળતણની અછતથી કેટલાંક વર્ષથી એ બંધ થયું છે. તાંબું ખંભાળિયા પરગણામાં અને રૂપુ અગડના ટાપુમાં જડે છે.

આ સંસ્થાન રૂ. ૫૦,૩૧૨ અંગ્રેજી સરકારને, રૂ. ૬૪,૯૨૪ ગાયકવાડને અને ૪,૮૫૭ જૂનાગઢને આ રીતે કુલ ૧,૨૦,૦૯૩ રૂપિયા ખંડણી ભરે છે.

નવાનગર મંસ્થાનના આખાના ટાપુમાં તેમજ કચ્છના અખાતના દક્ષિણ કિનારા ઉપર લગભગ ૪૦ ખડકોમાં મોતીની છીયો થાય છે આ છીયોમાંથી નાનામોટાં બધી જાતના કીમતી મોતી નીકળે છે જામનગરનાં મોતી અગલના વારાથી વખણાતા આવ્યા છે આ સિવાય દવામાં વપરાતી કસારા મોતીની નાની જાત પણ પિંડારા અને રોઝી આગળ મળે છે હમણા સુધી આ મોતીનો ઇંગ્લેંડે અપાતો, પણ ૧૯૧૭-૧૮થી રાજ્યે જાતે ખામ ખાતા મારફત એ કામ કરવા માડ્યું છે આ મસ્થાનમાં દીવડા (જામનગર), દડિયાણા, શુરગઢમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે

નવાનગરની જમીન

નવાનગર મસ્થાનમાં હાલમાં કુલ ૬૮૬ ગામ છે સરથાનમાં ૯૨૧,૨૦૫ એકર જમીન ખેડવા લાયક અને ૬૩૭,૭૩૧ એકર જમીન ન ખેડવા લાયક છે આ સરથાનમાં ૧૦,૦૦૦ ફૂવાઓ છે અને પાણી દરિયાઈમાં ઉપર જમીનની સપાટીથી ત્રણથી આઠ ફૂટની ઊંડાઈએ અને કાંઠાથી દૂરના ભાગમાં ૧૨ થી ૪૫ ફૂટની ઊંડાઈએ મળે છે આ પ્રમાણે પાણી નજીક હોવાથી મોટા 'બોર્ડિંગ' વાળા ફૂવાઓ કરવામાં આવે તો દુકાળતું ઘણું મકદ દૂર દૂરી શકાય

નવાનગરનો વેપાર

બદર રસ્તે અને રેલવે રસ્તે આ મસ્થાનમાં માલની આવજાનવ થાય છે જોડિયા, બેટ અને મલાયા એ બદરે મારફત મુખ્યત્વે મુખર્ષ અને કગચી સાથે તથા એથી દૂરના ઇંગ્લેંડ વગેરે મુલકો સાથે પણ આ સરથાનનો વેપાર ચાલે છે પહેલા આશિયાઓના ભયને લીધે વેપાર નહિ જોવો હતો, પણ એ ભય ઓછો થયા પછી સારો વેપાર ચાલે છે જમીન રસ્તે જામનગરથી રાજકોટ સુધી 'રેલવે લાઇન' છે અને જામનગરથી દાગડા સુધી બાધના માટે વિચાર ચાલે છે જામનગરનું બાધણી વગેરે સુતગઉ તથા અતલમ, કિનખાખ વગેરે રેશમી કાપડ પહેલા પરદેશ ધણું જતું, પણ ભરુચ અને સાહિય કેમ્બિગટનના પ્રદર્શનોમાં અહીંની બાધણીના નમૂના ગ્યેલા તે પછી બે વર્ષમાં જ પાકા ગગનું એ જ જાતનું બે કે કર્ણામાં જીતવું પણ ૧૫ થી

૨૦ ગણી ઓછી કીમતે કાપડ બનાવી આ દેશમાં મોકલવા માંડ્યું; એટલે જામનગરના બાંધણીના વેપારીઓ રડી ઊઠ્યા. જામનગરમાં ઈ. સ. ૧૫૭૦ માં જામ સતાજીએ ટંકશાળ ઉઘાડી કારીનું ચલણ ચાલતું કર્યું. પહેલાં રૂપાની અઢી કારીનો એક રૂપીઓ થતો; પાછળથી ૩૩ કારીનો અને છેવટે ચાર કારીનો રૂપિયો થતો. ઈ. સ. ૧૮૬૩ માં સોનાની કારી પણ પાડવામાં આવી હતી, જે ૩૨ રૂપાની કારીની બરાબર થતી. પણ સોનાની કારી લાંબો વખત ચાલી નહીં. રૂપાનાં ચલણમાં કારી અર્ધી, અઢિયું અને ઈ. સ. ૧૯૪૫ થી પાંચ કારીનો પાંચીઓ પાડવામાં આવ્યો. તાંબાના સિક્કામાં ઢ્યુ-ત્રણ દોકડા, દીંગલો-દોઢ દોકડો અને તાંબિયો-અર્ધો દોકડો ચાલતા. પહેલાં કારીના ૩૦ દોકડા અને પાછળથી ૩૮ ગણાતા. જામનગરની કારી ઉપર ફારસીમાં સુલતાન મુજફ્ફર હીજરી ૯૭૮ અને દેવનાગરી લિપિમાં શ્રી. જામ ખાતું. આ જામશાહી ચલણ પહેલાં કાઠિયાવાડના ધણા ખરા ભાગમાં ચાલતું. પાછળથી માત્ર જામના મુલકમાં જ ચાલતું અને છેવટે વિ. સં. ૧૯૫૧ માં વિલા જામ ગુજરી જતાં સરકારી વહીવટના વખતમાં તદ્દન નીકળી ગયું.

જામનગરનો ઇતિહાસ-કાઠિયાવાડમાં રજપૂતો

નવાનગર અથવા જામનગરના જામસાહેબ યદુકુળના છે. યદુ-કુળની મુખ્ય શાખાઓ જેસલમેરના ભાટી, સૌરાષ્ટ્રના ચૂડાસમા અને કચ્છ તથા કાઠિયાવાડના જડેજ છે. યદુકુળની જે શાખામાંથી ચૂડાસમા તથા જડેજની ઉત્પત્તિ છે, તે સમા રજપૂત કહેવાતા અને સિંધના નગર ઠકામાં રાજ્ય કરતા. કાઠિયાવાડ પ્રાંતમાં પ્રથમ ચૂડાસમા આવ્યા. તે પહેલાં આવડા રજપૂતો આવ્યા હતા. અને એથી ચે જૂના કાળમાં કાઠિયાવાડમાં ભીલો, કાળીઓ અને આહીરોનો વાસ હતો. એ વખતે તો પ્રાન્તનો મધ્ય ભાગ જંગલ હતો. સોરઠના કાંઠા ઉપરનો મુલક ધણા પ્રાચીન કાળથી ધાડી વસ્તીવાળો અને સારો ખેડાણ થયેલો હતો. કાઠિયાવાડનાં બંદરો જે હજાર વર્ષથી પ્રખ્યાત છે. એ બંદરોએ પરદેશી લોકો આવતા અને એના પરિચયથી કાંઠાનાં લોકો વિદ્યા, કળાકૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરી સુધરેલા થયા. એ વખતે આખા પ્રાન્તનું નામ સુરાષ્ટ્ર કે સૌરાષ્ટ્ર હતું. મુગલાઈ વખતમાં પણ આ પ્રાંતને સોરઠ સરકાર નામથી ઓળખતા. પાછળથી

કાઠિઓ આવ્યા પછી મગદાઓએ ભૂલથી કાઠિયાવાડ નામ આપ્યું, અને હજી સુધી ધિરે-ધિરે અમલમાં પણ એ જ નામ ચાલુ રહ્યું છે પણ કાઠિયાવાડીઓ તો જે ભાગમાં કાઠીની વસ્તી વધારે છે, તે ભાગ (મધ્યભાગ તથા આબગિયાવાડ) ને કાઠિયાવાડ કહે છે.

કાઠિયાવાડમાં જડેજ

કાઠિયાવાડમાં હિપર કહ્યું તેમ જૂનપૂતોમાં પહેલા આવડા આગા પછી ચૂડાસમાં અને તે પછી જેઠવા (નવમા-દશમા શતકમાં) કચ્છને માર્ગે પ્રાતમાં આવી મોખી અને નાગનામાં વસ્યા પછી ઝાલા રૂનપૂતો આવ્યા, છેવટે ૧૨ મા શતકમાં ગોહિલો આવ્યા જડેજ પણ આ અગસામાં જ આવ્યા અને છેવટે ૧૬ મા શતકમાં કારીઓ આવ્યા.

કાઠિયાવાડમાં હાલમાં જૂનપૂતોના ગભ્યકર્તા કુળ માત્ર જડેજ, ઝાલા, ગોહિલ અને જેઠવા છે તેમાં જડેજ સદ્ગુણી હેતુ આવ્યા છે જડેજ પહેલા કચ્છમાં આવ્યા અને ત્યાં ગભ્ય જમાવ્યું અને પછી કાઠિયાવાડમાં પેશ જડેજના, હાલમાં કાઠિયાવાડમાં પાંચ મોટા મસ્થાનમાંના ક્રોળ, ગજકોટ અને ગોહલ જામનગરના ભાષાતોએ સ્થાપેલ છે, અને મો ખીની ગાદી કચ્છથી ૧૮ મા શતકમાં આવેલ જડેજ સાખાએ સ્થાપી છે.

પહેલા જડેજઓની દેહ સાખાએ જામ હાલાની મગદારી હેઠળ પ્રાત હિપર મવારી કરી જેવાઓ પામેથી તેમના મુતકને ધણો ખરો ભાગ (બગડા તથા ધુમલી સિવાયનો) છતી લીધો આ જડેજ હાલા હિપરથી જે ભાગમાં એ જડેજઓ વસ્યા, તે પ્રાન્તનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ હાલા કહેવાયો આ પછી હાલાજીથી ૬ દ્વા જામ ઉનડજીએ ધુમલી શહેર હિપર ઘેરા ધાલ્યો અને એના પુત્ર બામનીઓજીએ ધુમલી મગ દ્યું પણ એ જામ પાછો કચ્છ ગયો પછી એ જ સાખાના જામ ઉનડજીથી ચોથા જામ સાખાજી કચ્છમાં ગભ્ય કરતા હતા તેને, ગભ્યના લોભે, તેના ભાઈ દમીરજીએ દગાથી મારી નખાવ્યા આ જામ સાખાને ચાગ કુવર હતા તેમથી ગવળે પોતાના પિતાનું વેગ લેવા દમીરજીને મારી નાખી કચ્છનું રાજ્ય પાછું લીધું પણ આ દમીરજીની દીકરી એ વખતના ગુજરાતના સુલતાનને આપી હતી તેથી દમીરજીના દીકરાઓએ ગુજરાતના સુલતાનની મદદથી કચ્છ પાછું લીધું, એટલે જામ ગવળને કાઠિયાવાડમાં આવવું પડ્યું.

જમ રાવળ

જે વખતે મહાન મોગલ વંશનો સ્થાપક બાબર પાદશાહ પોતાના પિત્રાઈઓ સાથેના વૈરથી કાશુલ છોડી હિંદુસ્થાનમાં આવતો હતો; લગભગ એ અરસામાં જ જમ રાવળ પોતાના પિત્રાઈઓએ કાઠિયાવાડી કાઠિયાવાડમાં આવતો હતો. દૈવયોગે બાબર પાદશાહે સ્થાપેલ મહાન મોગલ શહેનશાહત નષ્ટ થઈ ગઈ છે અને એનો વારસ કઈ સ્થિતિમાં આજે છે એ કોઈ જાણતું નથી. જ્યારે જમ રાવળે એક ખૂણામાં સ્થાપેલું નાનું રાજ્ય વિસ્તારમાં વધ્યું છે અને એનો વારસ આજે પહેલાં ધર્મની ગાદીનો ધણી છે.

જમ રાવળે કાઠિયાવાડમાં આવી વિ. સં. ૧૫૮૫ માં વવાણિયા નજીક મોરાણાના ગરાસિયા તમાચી દેદાનું મોરાણું જીતી લઈ તે પ્રથમ ત્યાં થાણું કર્યું. પછી દેદા તથા ચાવડાઓ પાસેથી જોડિયા તથા આમરણ પરગણાં, જેઠવા પાસેથી નાગના બંદર અને વાઢેલો પાસેથી ખંભાળિયા પરગણું જીતી લઈ, વિ. સં. ૧૫૯૬ (ઈ. સ. ૧૫૪૦) માં નાગના બંદર પાસે નવાનગર શહેર વસાવ્યું. જે વર્ષે હુમાયુ પાદશાહની કતોજની લડાઈમાં હાર થવાથી તેનું રાજ્ય ગયું, તે વર્ષે જમ રાવળે નવાનગર શહેરની તથા નવાનગર સંસ્થાનની સ્થાપના કરી. જમ રાવળના વખતમાં ઈ. સ. ૧૫૫૯ માં કાઠિયાવાડમાં દુકાળ પડ્યો હતો, એ વખતે જગદુશાહે પોતાના દાણાના કાકારો ઉધાડી લોકોને ખચાવ્યા કહેવાય છે.

જમ સત્તાજી અને બુચરમોરી

જમનગર રાજ્યકુળના મૂળપુરુષ જમ રાવળ પછી તેના બીજા પુત્ર જમ વિલાજીએ ઈ. સ. ૧૫૬૨ થી ૧૫૬૯ સુધી સાત વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પછી જમ સત્તાજી ઉર્ફે સતરસાલે ઈ. સ. ૧૫૬૯ થી ૧૬૦૮ સુધી જમનગરમાં રાજ્ય કર્યું. આ જમ સત્તાજીના વખતમાં જમનગર રાજ્યનો વિસ્તાર વધ્યો તથા જમનગર શહેર બોખાંદ થયું.

જમ રાવળે હાલાર લઈ નવાનગર સ્થાપ્યું, તે પહેલાં મોગલ પાદશાહ હુમાયુએ ગુજરાત જીતી લીધું હતું; અને ગુજરાતનો મુલતાન બંહાદુરશાહ પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના પ્રયત્નમાં હતો; તેથી તેનું હાલાર તરફ ધ્યાન નહોતું. આ તંકનો લાલ લઈને જમ રાવળે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું. પછી જમ સત્તાજી જ્યારે ગાદી ઉપર બેઠો

ત્યારે ગુજરાતમાં ધણી અવ્યવસ્થા પ્રચલીત હતી, તેથી સોગંદ પ્રાન્ત (કાઠિયાવાડ) ઉપર મુસલમાનોની દેખરેખ ધણી ઓછી ગહેતી. આથી જામ સત્તાજીએ ગુજરાતના મુલકના ધણા ગામો દબાવ્યા અને પોતાના નખળા પાડોશી પામે પોતાની આણુ વર્તાવી આ ઉપરાંત જૂનાગઢના સૂબા અમીનખાનને મદદ કરી અદલામાં જામે કેટલોક મુલક વધાર્યો

જામ મતાજીએ ગાદીએ બેઠા પછી તરત ગુજરાતના મુલકના મુઝફ્ફરની પગવાનગીથી પોતાની ટકશાળમાં પોતાનો સિક્કો પાડવા માડ્યો એમ કહેવાય છે કે, આ વખતે બીજા ગજપૂત ગામજો પાદશાહને પોતાની કુવરીઓ આપતા, પણ પોતાને કુવરી ન હોવાથી જામ મતાજીએ કુવરીને બદલે, એક કોથળીમાં પાદશાહી રૂપિયા (કુવર) સાથે પોતાની કોરી (કુવરી) નાખી પાદશાહને મોકલી આપી અને લખ્યું કે, 'હું આ મારી કુવરી આપના કુવર (સિક્કા) ને આપુ છું' કોરી નામ કુવરી હિપચી પડ્યું છે એમ કેટલાક કહે છે

આ વખતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર મહાન શહેનશાહ અકબર બિગજતા હતા એમણે ધ સ ૧૫૭૨માં ગુજરાત સીધું ગુજરાતનો સૂબો મુઝફ્ફર જામના આશ્રયથી બગડામાં લગાડી રહ્યો ધ મ ૧૫૮૧માં મુઝફ્ફર ફરી બળવો કર્યો આ વખતે ગુજરાતનો સૂબો ખાનઆઝમ મિરજા અઝીઝ કોટલતાશ હતા એ મુઝફ્ફરની પાછળ પડ્યો, મુઝફ્ફર મોગડમાં આવ્યો અને તેને જામ મતાજી, સોમા ખુમાણ તથા દોલતખાન ધોરીએ મદદ કરી આથી જામ મતાજી અને એના મદાયકો માથે કોટલતાશ સૂબાને ધ્રોણ આગળ પુદ્ધ થયું જે જામ નમગના દતિહાસમાં જુઓએરીના પુદ્ધથી પ્રખ્યાત છે જામ મતાજી તથા તેના કુવર અગ્નજી અને જસાજી બધું જો થી ભડકા પણ સોમા ખુમાણ અને દાનતખાન ધોરી ખૂટી ગયા આથી જામનગરના લરકરની દાર જોઇ જામ મતાજી નગર ગયા અને બીજા દિવસના પુદ્ધમાં જામના મોટા કુવર બળેજી તથા વજીર જસા લાધકે બમ ગજબૂમિ ઉપર પડ્યા (વિ એ ૧૭૪૮ના આવજી સુદ ૮) બીજા કુવર જસાજી નગર પાછા ફર્યા ખાન આઝમે નવાનગર સીધું, લૂટ્યું અને ત્યાં પાદશાહી ચાણુ બેમાડ્યું જામ મતાજી કુદુન સાથે ભાગીને પડેલાં જૂનાગઢ અને પછી બગડા કુજગમાં બગવા છેવટ અદાર

મહિના પછી ખાન આઝમને જૂનાગઢ છૂતવામાં મદદ આપવાનું વચન આપી, બદલામાં જામે પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. (વિ. સં. ૧૬૪૯ માધ સુદ ૩). ત્યારથી નવાનગર પાદશાહતનાં ખંડિયામાં ગણાઈ સોરઠના ફોજદારના તાબામાં ગયું.

પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યા પછી જામ સત્તાજીએ પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવા તથા શહેરને આગાદ કરવા તરફ મન લગાડ્યું. જામનગરમાં સુંદર જૈન દહેરાઓ ખાંધનાર જૈન વાણિયા વેપારી શા. રાજસી અને શા. વર્ધમાન શાહ આ વખતમાં જ પોતાના પરિવાર સાથે નવાનગરમાં આવી વસ્યા. આ વેપારીઓએ વેપાર વધાર્યો. જામનગરની કળાનો પ્રથમ ઉદય પણ આ વખતે થયો. જૂનામાં જૂનું જૈન મંદિર આ વખતમાં બંધાયું છે. (વિ. સં. ૧૬૨૨). આ રીતે જામનગરની મહત્તાનો પાયો જામ સત્તાજીએ નાખ્યો છે.

જામ સત્તાજી પછી જામ જસાજી ગાદીએ બેઠા. (ઈ. સ. ૧૬૦૮ થી ૧૬૨૪). શેઠનું જૈન મંદિર આ વખતે ચણાયું છે. રાયસીશાહના મંદિરનો પણ આ વખતે જ આરંભ થયો. નાગનાથનું મંદિર બંધાવી (વિ. સં. ૧૬૬૬) જામ જસાજીએ એને દાન આપ્યું. (વિ. સં. ૧૬૭૦).

ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં શહેનશાહ જહાંગીર ગુજરાતની મુસાફરી કરવા આવેલો તે મહીને કાઠે છાવણી નાખી પડ્યો હતો. ત્યારે જામ જસાજીએ તેની આગળ આવી, ૫૦ કચ્છી ઘોડાઓ બેટ આપી મુજરો કર્યો. વળી એક વખત જામ જસાજીએ પાદશાહી લશ્કરમાં પોતાના ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર મદદ તરીકે મોકલ્યું હતું.

આ જામ જસાજી વિષે એના વખતમાં બંધાયેલ શેઠના જૈન મંદિરની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે:

સૌરાષ્ટ્રનાથઃ પ્રણતિં વિધત્તે કચ્છાધિપો यस્ય મયાદ્વિમેતિ ।

અર્ધાસનં ચચ્છતિ માલવેશોં જીયાત્યશોજિત્સ્વકુલાવતંસઃ ॥

સોરઠનો ધણી જેને નમે છે, જેનાથી કચ્છનો રાજા ભવ પામે છે અને જેને માળવાનો રાજા અર્ધા આસન આપે છે, તે સ્વકુલદીપક યશોજી (જસોજી) જય પામે છે.

જામ જસાજીના વખતમાં સોરઠમાં મોગલ શહેનશાહના ફોજદારો રહેતા; અને માળવા પણ મોગલ શહેનશાહતના ખાલસા મુલકમાં

હતુ, બાકી એટલુ ખરુ કે જામ સતાજી અને જામ જસાજીએ નવા-
નગરના રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા ઘણી વધારી દીધી

જામ જસાજી પછી જામ લાખાજી (ઈ સ ૧૬૨૪થી ૧૬૪૫)
ગાદીએ બેઠા એણે જામશાહી કાગીઓનો ફેલાવો કર્યો લક્ષ્મ વધાર્યું
તથા ખડણી આપવી બધ દરી, તેથી આજમખાને જામનગર ઉપર
ચડાઈ દરી, અડેલી ખડણી લીધી તથા કાગી ન પાડવાનું વચન લીધું,
જો કે વચન જામે પાળ્યું નહિ

જામનગર ખાસમા

જામ લાખાજી પછી જામ ગણુમલજી (ઈ સ ૧૬૪૫થી ૧૬૬૧)
અને તે પછી તેના ભાઈ ગયમિંગજી (ઈ મ ૧૬૬૧ થી ૧૪) આ
વખતમાં અહમદનગર કબજાથી મોરના ફોજદાર કુતબુદીને આવી
ગેખપાટ આગળ ગયમિંગજીને દગવી, મારી, નવાનગર લીધું અને
તેનું નામ ઈસ્લામ-નગર પાડી, તેને તામાના મુતક માથે ખાલસા
મરકાત માથે જોડી દીધું

જામ તમાચી

ઈ સ ૧૬૭૩માં જોધપુરનો મહાગજા જમવતસિંહ જે ગુજરાતનો
સૂબો હતો, તેણે જામ તમાચી (ગયમિંગજીના કુલ)ને નવાનગરની
ગાદી પાછી અપાવી, પણ આગળ જવતો હતો ત્યાં સુધી નવાનગર
શહેર મુસલમાન દોકેમના હાથમાં હોઈ જામને ખભાળિયે ગદેવુ પડતું

જામ તમાચી (ઈ મ ૧૬૭૬ થી ઈ મ ૧૬૯૦) પછી
જામ લાખાજી (ઈ મ ૧૬૯૦ થી ઈ મ ૧૭૦૬) અને તે પછી
ગયમિંગજી (ઈ સ ૧૭૦૬ થી ૧૭૧૮) ગાદીએ બેઠા જેણે
ખભાળિયેથી આવી મુસલમાન ફોજદારને દાકી મકી નવાનગરમાં ગાદી
કરી ઈ મ ૧૭૧૫-૧૬ માં એને એ વખતના ગુજરાતના સૂબા
જોધપુરના મહાગજા અનિલમિત્ર માથે લડાઈ થઈ જેમાં બદાદુરીથી
લડવા છતાં દારીને જામને ત્રણ લાખ રૂપિયા (ખડણી) તથા પચીસ
ધોન (નંગાણ) આપવા પડ્યા

જામ ગયમિંગજી પછી દ ધોળજી (ઈ મ ૧૭૧૮ થી ૧૭૨૭)
પછી જામ તમાચી (ઈ મ ૧૭૨૭ થી ૧૭૮૩) અને પછી જામ
લાખાજી (ઈ મ ૧૭૪૩ થી ૧૭૬૮) ગાદીએ આજા જામ
લાખાજીના વખતમાં મેગમખ ખવાસ જરુના (લાખાજીની ગણી)
સાથે નવાનગર આવ્યો

મહિના પછી ખાન આક્રમને જૂનાગઢ છતવામાં મદદ આપવાનું વચન આપી, બદલામાં બંને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું. (વિ. સં. ૧૬૪૯ માં સુદ ૩). ત્યારથી નવાનગર પાદશાહનનાં ખંડિયામાં ગણાઈ સોરઠના ફેઝદારના તાબામાં ગયું.

પોતાનું રાજ્ય પાછું મળ્યા પછી જામ સતાણએ પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવા તથા શહેરને આબાદ કરવા તરફ મન લગાડ્યું. જામનગરમાં સુંદર જૈન દહેરાઓ બાંધનાર જૈન વાણિયા વેપારી શા. રાજસી અને શા. વર્ધમાન શાહ આ વખતમાં જ પોતાના પરિવાર સાથે નવાનગરમાં આવી વસ્યા. આ વેપારીઓએ વેપાર વધાર્યો. જામનગરની કળાનો પ્રથમ ઉદય પણ આ વખતે થયો. જૂનામાં જૂનું જૈન મંદિર આ વખતમાં બંધાયું છે. (વિ. સં. ૧૬૨૨). આ રીતે જામનગરની મહત્તાનો પાયો જામ સતાણએ નાખ્યો છે.

જામ સતાણ પછી જામ જસાણ ગાદીએ બેઠા. (ઈ. સ. ૧૬૦૮ થી ૧૬૨૪). શેઠનું જૈન મંદિર આ વખતે ચણાયું છે. રાયસીશાહના મંદિરનો પણ આ વખતે જ આરંભ થયો. નાગનાથનું મંદિર બંધાવી (વિ. સં. ૧૬૬૬) જામ જસાણએ એને દાન આપ્યું. (વિ. સં. ૧૬૭૦).

ઈ. સ. ૧૬૧૬ માં શહેનશાહ જહાંગીર ગુજરાતની મુસાફરી કરવા આવેલો તે મહીને કાઠે છાવણી નાખી પડ્યો હતો. ત્યારે જામ જસાણએ તેની આગળ આવી, ૫૦ કચ્છી ઘોડાઓ ભેટ આપી મુજરો કર્યો. વળી એક વખત જામ જસાણએ પાદશાહી લશ્કરમાં પોતાના ૨૫૦૦ ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર મદદ તરીકે મોકલ્યું હતું.

આ જામ જસાણ વિષે એના વખતમાં બંધાયેલ શેઠના જૈન મંદિરની પ્રશસ્તિમાં લખ્યું છે કે:

સૌરાષ્ટ્રનાથઃ પ્રણતિ વિધત્તે કચ્છાધિપો यस્ય મયાદ્વિમેતિ ।

અર્ધાસનં ચચ્છતિ માલવેશો જીયાત્યશોજિત્સ્વકુલાવતંસઃ ॥

સોરઠનો ધણી જેને નમે છે, જેનાથી કચ્છનો રાજા લય પામે છે અને જેને માળવાનો રાજા અધુરું આસન આપે છે, તે સ્વાયશાણ (જસોણ) જય પામે છે.

જામ જસાણના વખતમાં સોરઠમાં મોગલ શહેનરહેતા; અને માળવા પણ મોગલ શહેનશાહતના

સોનીઓ રતનજડિત અવકારો બનાવનામા કુશળ છે નાધારીઓ અહીંનું વખણાવુ કંકુ બનાવે છે અહીંના કદોઈ તથા પુષ્કરણાઓની બનાવેલી દૂધની મીઠાઈ જેવી મીઠાઈ બીજે ભાગ્યે જ બને છે અહીંના ડમાગઓ તથા બીજોડીઓની બનાવેલી સડીઓ મુખ્ય, રગૂન, આક્રિકા સુધી પ્રખ્યાત છે હાલમા અહીંની સડીઓનો વેપાર ધણો વધી ગયો છે અહીંના લુહારો તગવાગ, બદ્દક, ખજગ, જમૈયા વગેરે હથિયારો સાગ બનાવતા મોટે ભાગે આ મસ્થાનમા નીકળતું લોહુ વાપગતા અહીંના સુયારો ડસખી ગણાય છે તખૂરા, સતાગ વગેરે વાજિંત્રો તથા સુંદર નડશીકામવાળા હિડોળા, સિદ્ધામનો, ખુગશીઓ, વગેરે મંદિરોના તથા ગજાઓના ઉપયોગ માટે તૈયાર કરે છે તાગકઠા, લેઉઆ, કણુબીની જાત છે, જેઓ જાંચી સોનેરી બનાવવાનો ધંધો કરે છે અહીંની સોનેરી વખણાય છે જામનગરના કડિયા, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને મુખર્ષમા પ્રખ્યાત છે નકશીદાર કાતગકામ માત્રુ કરે છે મંદિરો રાજવલ્લભ અન્યને અનુસરી બાધે છે આ લોકો શુ કગ્તુ છે એ કલા પછી પોતાની મન રકુગણુથી આલેખીને કે આલેખ્યા વગર ટાકણુ હથોડો લઈ ને શોભાનું કાતગકામ કરી શકે છે પરદેશી રીત વગરની શુદ્ધ દેશી રીતની સ્થાપત્ય કળા આ લોકોએ જાળવી ગખી છે જૂની રીતનુ ચિત્રકામ પણ કરે છે જૈન મંદિરો, લાખોટો તથા દગ્ગાગ્ગદમા, દીવાલો તથા છતમા જે ચિત્રો છે તે આ લોકોએ કરેલા છે વળી કફલાત (છો)નું એટલુ સાતુ કામ કરે છે કે, સો વર્ષ પહેલાની છો આજે એવી ને એવી લીમી તાણ દીધી હોય એની ચળકે છે એનો ચળકાટ તો જોવા જોવો છે ખત્રી ખાનદેશથી આવ્યા છે, સાડલા છાપે છે, રેશમ વણે છે, ગગે છે તથા બાધણી બાધે છે, વાઝાઓ રેશમ વણે છે આ સિવાય હિંદુ, મુસલમાન બનેમા ધણા કારીગરો છે

કારીગરી

આગળના વખતમા, જામનગરમા વણાટ માટે જોઈતુ સ્તગ ધણુંખરુ અહીંજ કતાતું હતુ, પણ હાલ ધણુંખરુ પગદેગથી આવે છે પ્રથમ અહીં લોહુ, તાણ, ગળાતુ તે હવે બધ પડયું છે જામ નગરમા મુખ્ય કારીગરીની ચીજોમા પાણુકોરુ, ચોળિયુ, ધાબળા, મુતરાઉ પછેડી, બોરીના ચોક્ષાળ, ચંદેરી, મોનેગે, અતલમ, કિનખાખ,

ખાંધણી, રેશમી તથા સોનેરી ભરતકામ, ભરગછીનું કામ, કંકુ, ગુલાલ, અગરબત્તી, સુરમો, ખત્રીશું, સુગંધી તેલ, અત્તરો, જડતર, દાગીના, સૂડીઓ વગેરે છે.

આ સંસ્થાનમાં બિન સારી થાય છે અને એને ઘેર કાંતીને બેવડી તથા ચોવડી વણાટના સારા ધાખળા તૈયાર કરે છે. અહીંની સોનેરી વખણાય છે, સોનેરીના કામમાં અનેક કારીગરો કામ કરે છે. તથા ઘણી ગૂંચવણવાળી લાંબી રીતથી તૈયાર થાય છે. અતલમ, સાડલા વગેરે રંગવા માટે પહેલાં રંગ પણુ અહીં તૈયાર કરના. દરે તો પરદેશથી આવે છે. અહીંની કારીગરી, કારીગરો તથા એની રીતનું સવિસ્તર વર્ણન કરતાં આખું પુસ્તક થાય. વળી એમાં ઘણું તો અમદાવાદ, સુરત તથા દાશીની કારીગરી સાથે મળતું હોય, છતાં અહીંની કારીગરીમાં અહીંની વિશેષતા છે, એમ બાણનારાઓ કહે છે.

જામનગરની સ્થાપત્યકળા

સ્થાપત્યકળા, ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા ત્રણેય લલિતકળાઓને અન્યોન્ય ગાઢ સંબંધ છે અને એક બીજાને આશ્રયે વિકસે છે. ચિત્ર અને શિલ્પકળા સાથે સ્થાપત્યકળા પૂર્ણ થાય છે એમ પણ કહે છે. જામનગરમાં સ્થાપત્યના થોડા નમૂનાઓ એવા છે ખરા કે, જેને કળાના નમૂના કહી શકાય. શિલ્પમાં તો મંદિરોમાં મૂર્તિઓ છે તે જ. આ મૂર્તિઓમાંની કોઈ કોઈ ઘાટીલી છે પણ લલિતકળામાં સ્થાન પામે એવી કોઈક જ હશે. ચિત્રોતો જૈન મંદિરો તથા દરબારગઢના કેટલાક ભાગો શણગારવામાં ઘણો ઉપયોગ થયો છે. પંદરમા શકતથી આ દેશમાં નવી વિકસેલી ચિત્રકળા જેને કુમારસ્વામી રાજપૂત ચિત્રકળા કહે છે, તેનો જ અહીંના ચિત્રો એક પ્રકાર છે. કેટલાંક ચિત્રો સારાં છે, મુખ્યકૃતિ ચોખ્ખી હોય છે. શિહોરના દરબારગઢમાં જે ચિત્રો છે અને જેની નકલ છપાઈ જવાથી ગ્રંથાત થયાં છે, તેના કરતાં અહીંનાં ચિત્રો સારાં છે. પણ કળા તરીકે એને ઊંચું સ્થાન મળે એવું નથી. રાજપૂત કળાના બીજી-ત્રીજી પંક્તિના નમૂનાઓ ગણાય.

ચિત્રકળા

ત્રણે જૈન મંદિરોમાં ધુમ્મટના અંદરના ભાગમાં તથા કેટલીક દીવાલો ઉપર હિન્દુ તથા જૈનકથાઓનાં તેમજ જૈન તીર્થસ્થળોનાં ચિત્રો છે. જેમાંનો મોટો ભાગ ૭૫ વર્ષની અંદરનો છે. કોઈક એથી

જૂના પણ હશે પહેગ્વેશ તથા અલકારો ખરા તથા ચોખ પણ કદિ અનુસાર ચિત્રેલ છે. મુખાકૃતિ સ્વચ્છ પણ મોટે ભાગે વિગેપતાગદિત છે દરબારગદમા, 'તેજૂરી'—તિજોરી બેસે છે, એ સ્થળે દીવાલ ઉપર પ્રખ્યાત જૂયરમોરીની લડાઈના તથા પૌગણિક રામકૃષ્ણની કથાના જૂના વખતના ચિત્રો છે જે ઝાખા યથા ગયા છે દરબારગદમા જે ઠેકાણે હાલમા 'સર્વે' ખાતુ બેસે છે તે સ્થળે આખી છતમા જામનગર ચહેગનો નકશો આલેખ્યો છે (વિ સ ૧૯૧૦), અને બીજે સ્થળે જામનગરમા ચઢતી આનંદ મહિનાની સાતમની સનારીનો દેખાવ ચિત્ર્યો છે (વિ મ ૧૯૧૬). વળી જામદારખાનામા એક ઓરડામા દીવાલ ઉપર જામનગરની ગાદી ગ્યાપનાર જામ રાવળથી આગળીને આજ દિવસ સુધીના બધા જામમાહેબોને ચિત્ર્યા છે જામદારખાનામા જ જૂયરમોરીની લડાઈના ચિત્રોનો કપડા ઉપર એક લાખો નકશો છે

આપત્યકળા

જૂના વખતમા આપણા લોકોને કળાનો ગોખ આજના કરતા વધારે હતો આજથી સો વર્ષ પહેલાના અથવા પોણાસો વર્ષ પહેલાના જામનગરના ઘરો જેવાથી પણ હાલમા લોકોની વૃત્તિ ડળા ઉપરથી કેવી જાડી ગઇ છે એ દેખાય છે જૂના વરો ગમે તેવા નાના હશે તો પણ એમા 'ગોધણ'મા, ખાગશાખમા અને વખતે કમાડમા પણ કાંઈક કોતરવામ હશે ત્યારે હમણાના શ્રીમન્તોના મોટા ઘરોના પણ આ ભાગો માફ દેખાય છે આ રીતે કાગીમગી—કળાને ઠેકાણે સાદાપણ—ડળાગદિનતા—નુ માત્રાત્મ્ય આપણી વૃત્તિમા વ્યાપક થઈ ગયું છે પહેગ્વેશમા પણ વિવિધરંગી વસ્ત્રોને બદલે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો મેઈદ કે કાળા કપડા પમાફ કરે છે માગ એક કળાલિત મિત્ર કહે છે કે આપણા લોકોમા તથા ગ્રંથવૃત્તિમા ગગ નથી દેખાતો

જૂના વખતના લોકોમા ગ્રંથવૃત્તિ એની સામાજિક હતી કે કળાના ગોખને વ્યક્તિના ઉપયોગ માટેની વસ્તુઓમા જે સ્થાન મળતુ, એના કરતા હજારગણુ ગ્યાન સામાજિક ઉપયોગ માટેની વસ્તુઓમા મળતુ જે શ્રીમન્ત માદા ઘરમા એક ગંગીય પેઠે કુકસ્રથો ગહેતો, હોય એ જ મદિ બધાવે ત્યારે પૈસાના ખર્ચ તરફ ન જોતા મદિગની ગોમા તથા આયુધ કેમ વધે એ તરફ જ ધ્યાન આપે. આ કાગણથી

જૂના વખતમાં કારીગરીવાળાં ઘરો હશે. તો એ પડી જતાં એ જગ્યાએ આજે નવાં થયાં છે અથવા જૂનાં ઘરોનાં ખંડેરો પડ્યાં છે.

સ્થાપત્યકળાના જે નમૂનાઓ હાલમાં વિદ્યમાન છે, તેમાં મુખ્યત્વે દરબારી મહેલો, હિન્દુ અને જૈન મંદિરો તથા મુસલમાની મઠરખાઓ અને મસ્જિદો છે. આ દેશમાં હમેશાં લૌકિક સ્થાપત્યમાં શહેરના કિલ્લાઓ, દરવાજાઓ અને રાજગૃહોના મહેલો જ પ્રધાન સ્થાન ભોગવે છે. જ્યારે ધાર્મિક સ્થાપત્યમાં સ્તૂપો, વિહારો, ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો, મંદિરો, મસ્જિદો, મઠરખાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. હિન્દુઓને તો મન્દિર એ જ પાઠશાળા, એ જ નાટકશાળા, એ જ સભાસ્થાન, એજ ધર્મશાળા, એજ ન્યાયાસન, અને એજ દેવસ્થાન હોય છે.

રાજકીય સ્થાપત્ય-રાજમહેલોના બહુ જૂના નમૂનાઓ જામનગરમાં નથી. અલગત અત્યારે જે દરબારગઢ છે તેના કાર્ષક ભાગમાં જામ રાવળે અથવા તેના પૌત્ર જામ સતાજીએ પોતાને રહેવા માટે નાનું સાદું મકાન બાંધ્યું હશે; પણ એ આજે ઓળખવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે દરબારગઢમાં સુધારાવધારા હમેશાં થયા કરે એ સ્વાભાવિક છે. જામ જસાજી (ઈ. સ. ૧૭૬૮થી ૧૮૧૪)ના વખતનો દરબારગઢનો ઘણો ભાગ અત્યારે મોજૂદ છે. એમાં સાદા ઓરડાઓ છે, પણ કામ મજબૂત તથા છો સારી છે.

જામનગરનો કોટ પણ મૂળ જામ જસાજીના વખતમાં જ ઈ. સ. ૧૭૮૯માં બાંધાયો છે. એના દરવાજાઓમાં ખંભાળિયાનો દરવાજો સૌથી મોટો અને સારો છે.

જામ રણમલજી (ઈ. સ. ૧૮૨૦ થી ૧૮૫૨)ને બાંધકામનો શોખ ઘણો હતો. એણે જ ૧૭૭૫ના લયંકર ધરતીકપથી પડી-આખડી ગયેલો કોટનો બધો ભાગ સમો કરાવ્યો તથા કોટના અનુસંધાનમાં જ કોઠો તથા લાખોટો કરાવી લાખોટાની બંને બાજુ તળાવ ખોદાવ્યું. આ કોઠો, લાખોટો જામ રણમલજીના કડક પણ વીર સ્વભાવનું આબેહૂય ચિત્ર છે. ખંભાળિયા રસ્તે આવતા વાઘેર-હુંટારાઓની ચોક્કી કરવા લશ્કરી ચોક્કીદાર એક ઊંચા સ્થાન ઉપર બિંભો હોય એવો કોઠો લાગે છે. જામ રણમલજીને ઊંચા મકાનોનો શોખ હતો. ઊંચાઈમાં એક જાતની લવ્યતા એમને લાગતી અને એમણે ચોળેલાં ઊંચાં મકાનોમાં કાંઈક લવ્યતા છે પણ ખરી.

હાલમાં દરબારગઢમાં જે જે મુંદર ભાગો છે, તે જામ વિભાજના ગંભીરકાળના આગલામાં ચણાયેલા છે એમ કહે છે અદ્ર મહેલમાં કાકા લાખોટાની ઊંચાઈ અને લબ્યતા છે ત્યારે દરબારગઢના આગલા ભાગના ખારીક કોતરકામવાળા ઝરખાઓ જામ વિભાજની ગમિષ્ઠતાની થાખ પૂરે છે જામશ્રી વિભાજએ પોતાને ગહેવા માટે તળાવકાઠે બધાવેલો અને જામ રણજિતસિંહે સુધારેલો લાન મળેલો ગજમહેલની નૂતની ભાવના માથે નવા ચાલુ જમાનાના મંમરોનું મિશ્રણ ગૂંટ કરે છે

જામશ્રી રણજિતસિંહે યોજેલા પ્રતાપ વિલામ તથા ભાવેન્દ્ર વિલાસ આ નવા યુગની આપત્યકળાના નમૂનાઓ છે પ્રતાપ વિલાસનો નકશો પગદેશી રથપતિનો કરેલો હતો, પણ એના ઉપર ચતુ તથા ભાવેન્દ્ર વિલામમાં કરેલું ખાગીક મુંદર કોતરકામ અહીંના કારીગરો મોટે ભાગે પોતાની છુદ્ધિથી કરે છે હાલ મળેલો લખાઈમાં વધારે પણ લગભગ ચોગમ છે, જ્યારે પ્રતાપ વિલામ પૂર્વ-પશ્ચિમ લાખી લીટી ઉપર ઉત્તરદક્ષિણ લીટી નાખી યોજેલો છે પ્રતાપ વિલામ ઉપર નાના નાના ધુમ્મટો છે જેમાના ત્રણ તો કાચના છે પ્રતાપ વિનામમાં તથા સાથી વધારે તો ભાવેન્દ્ર વિલામ (જેમાં હાલમાં મહાગાજ જામમાહેજ ગહે છે)માં ચાલકાઓ ઉપર રથજો રથજો ધણુ જ ખારીક કોતરકામ કરેલું છે પથ્થરમાં કોતરેલ વેલો, ફૂલો, પાનો, પક્ષીઓ અને પનુઓથી મહેલ જીવતો લાગે છે ભાવેન્દ્ર-વિલામના ચાર ખૂણાઓ ઉપરના ખીચોખીચ ખાગીક કોતરકામવાળા લાઠાના ખુ ના ગ્વેગો એની ગોલામાં ધણો વધારો કરે છે પ્રતાપ-વિલામમાં મોટે ભાગે ધોળો પોગબદ્ધી પથ્થર વાપર્યો છે, ત્યારે ભાવેન્દ્ર-વિલામમાં મોટે ભાગે કાળો પથ્થર અને ફૂટો કોતરકામનાજો ધોળો પથ્થર વાપર્યો છે ભાવેન્દ્ર વિલામના પોર્યના ખૂણા ઉપરના કોતરકામવાળા ચાલકાઓ તો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે

જામનગરી આપત્યકળામાં, કારમાં, ઝોટલા ઉપર, ખૂણા ઉપર તથા વળતે દીવાલમાં વચ્ચે વચ્ચે પણ અર્ધગોળ કે ગોળ ચાલકાઓ યોજવાની રીત ખાસ પ્રકારની છે એ ચાલવાની યોજના જામનગરની રથાપત્યકળાનું ખાસ લક્ષણ છે હાલમાં નવા બનાવેલા વિલિંગ્ડન-કેસન્ટમાં એ ચાલવાઓનો મગસ ઉપયોગ થયો છે જામ રણજિતસિંહને ગાધકામનો બહુ ગોખ હતો એટલું જ નહિ પણ એઓ

કળાના રસ રહતા અને એ વિષયમાં સારું સમજતા. એમણે આ શહેરની લૌકિક સ્થાપત્યકળાને નવું જોર આપ્યું છે. અહીંના કારીગરોની એમને કદર હતી.

લોકોપયોગી સ્થાપત્યમાં હાલમાં ઝાઝું નથી. પણ સ્ત્રીઓની ઇસ્પિતાલ, દવાખાનું, નવા એક સરખી દુકાનોવાળા રાજેન્દ્ર રોડ વગેરે બન્યો, બર્ધન ચોક તથા વિલિંગ્ડન ફેમન્ટ વગેરે સરકલો તથા ચોકો, અને કન્યાશાળા, કાઉન્સિલ હાલ, માર્કેટ, બેન્ક વગેરે હવે થવાનાં મકાનો લોકોને ઉપયોગ સાથે રસ પણ આપશે. કારણ કે આ જામ-સાહેબને કોતરકામ વગરનાં સાદાં મકાનો પસંદ નથી. અને દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની કોતરણી કરાવે છે.

જૈન મંદિરો

જામનગરમાં સ્થાપત્યના જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ જૈન મંદિરોના છે. જો કે એમાં આજ સુધી સુધારાવધારા થયા ક્યાં છે. શહેરની મધ્યમાં શહેરના જૂનામાં જૂના ભાગમાં ચાર જૈન મંદિરો છે. એની આસપાસનો ભાગ હાલમાં જામસાહેબે સ્વચ્છ કરાવ્યો છે. વિ. સં. ૧૬૨૨ થી ૧૬૯૭ સુધીમાં આ મંદિરો થયાં છે. જૂનામાં જૂનું મંદિર જામનગરના ભણુશાળી આણુંદે, મહાન અકબરને વિ. સં. ૧૬૩૯ માં ઉપદેશ આપનાર, પાલણુપુરના મહાન જૈન આચાર્ય હીર-વિજયસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૬૨૨ માં ૩૧ હજાર મુદ્રા (કોરી) ખર્ચી બંધાવ્યું. પછી ભૂચરમોરીના યુદ્ધ પછી જામનગરમાં મોગલ થાણું થતાં મુસલમાનોએ મંદિરને ભ્રષ્ટ કર્યું; જેથી વિ. સં. ૧૬૫૨માં ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી. બીજું શેઠનું જૈન મંદિર વિ. સં. ૧૬૭૮ માં વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહ નામના ઓશવાળ વાણિયા ભાઈઓએ સાત લાખ મુદ્રા (કોરી) ખર્ચી, કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યું છે. એ મંદિર પણ જામનગર ખાલસા હતું ત્યારે બંધ રહ્યું હતું; તેથી વિ. સં. ૧૭૮૮ માં જામ જસાણના કારભારી શા. તલકશી જેસાણીએ ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્રીજું મંદિર શા. રાયસી અને શા. નેણુસી નામના જૈન વાણિયાઓ જેઓ ઉપર્યુક્ત શેઠ વર્ધમાન શાહનાં વેપાઈ થાય, તેમણે વિ. સં. ૧૬૯૬ માં એ જ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવ્યું છે. આ મંદિરની પણ શરૂઆત તો શેઠના મંદિર સાથે જ થઈ હશે; કારણ કે એક મૂર્તિની બેઠકમાં ૧૬૭૫ ની

સાલ છે આ મંદિર પણ વચ્ચે બધા રહી, વિ મ ૧૭૮૮ મા ફરી બિલડયુ છે. આ મંદિરના દ્વાર ઉપરનું તોગણુ બેના જેવું છે

આ બધા મંદિરોના અનેક ચતુષ્કોણ ગર્ભગૃહો ઉપર જેને હાલેન 'વૈષ્ણવ શિખર' કહે છે તે જાતના શિખરો છે મધ્ય શિખરની બાજુઓ ઉપર એ જ આકૃતિના નાના શિખરો ગોલા માટે કોતર્યા હોય છે ખજુગઢોના ૧૧ મા ચતુષ્કોણ મંદિરોના નમૂના ઉપર પાછળના વૈષ્ણવ શિખરો રચાયા હોય એમ દેખાય છે અહીંના જૈન મન્દિરો રોતુજના જૈન મંદિરોના નમૂનાના છે શિખરો એ જ પ્રકારના છે એટલું જ નહિ પણ સભામંડપ ઉપરના ધુમ્મટો રોતુજના ધુમ્મટોને મળતા, જેને ફર્ગ્યુસન 'પકાણુ ધુમ્મટ' કહે છે, એ જાતના છે બાણશાળીના જૈન મંદિરના ધુમ્મટ માથે ૫૦ વર્ષ પછીના શેઠ અને ગાયત્રી શાહના મંદિરના ધુમ્મટો મગખાવવાથી અહીંના કારીગરો કેટલી ઝડપથી પોતાનું કામ શીખે છે એ દેખાને પહેલા મંદિરનો ધુમ્મટ તદ્દન ગોળ નથી દોચ ઉપર પૂરો ગોળાદાર કરતા માણા પડી જવાની કારીગરોને બીડ લાગી હોય એમ દેખાય છે વળી ધુમ્મટના વજન માટે બહારની બાજુ ટેકા આપ્યા છે બ્યારે પાછળના ધુમ્મટો ધણા મોટા હોવા છતાં મપૂર્ણ ગોળ છે અને ટેકા વગર નિર્ભય રીતે ઊભા છે મંદિરોના ચાલતાઓ વગેરે ભાગો ઉપર શોભા માટે જે કોતરકામ કર્યું છે, તે ગજબનીય રચાપત્યના કોતરકામનો એક પ્રકાર છે

હિન્દુ મન્દિરો

વૈષ્ણવ, સૈવ અને દેવી વગેરેના અમખ્ય મંદિરો આ શહેરમા છે કોઈના શિખરો માદા છે તો કોઈના કોતરણીવાળા છે, કોઈના સભામંડપની છત સીધી છે તો કોઈના મંડપ ઉપર ધુમ્મટ છે તદ્દન તાના હનુમાન વગેરેના મંદિરોમા તો વળી ગર્ભગૃહ ઉપર ધુમ્મટ હોય છે અને આગળ ખુલ્લો ઓટલો હોય છે આ ગ્રામ્ય શિવ મંદિરોના પ્રકાર છે

મોટા સુરોબિત મંદિરોના શિખરો, મંદિર ચિવનું હોય કે વિષ્ણુનું હોય તો પણ વૈષ્ણવ હોય છે, અને એની ધાટી અહીંના જ જૈન મંદિરોની ધાટીને મળતી છે, એ જૈન મંદિરોની કળાની પર પગ જુ

કળાના રસજ્ઞ હતા અને એ વિષયમાં સારું સમજતા. એમણે આ શહેરની લૌકિક સ્થાપત્યકળાને નવું જોર આપ્યું છે. અહીંના કારીગરોની એમને કદર હતી.

લોકોપયોગી સ્થાપત્યમાં હાલમાં ઝાઝું નથી, પણ સ્ત્રીઓની ઇસ્પિતાલ, દવાખાનું, નવા એક સરખી દુકાનોવાળા રાજેન્દ્ર રોડ વગેરે બજારો, અર્ધન ચોક તથા વિલિંગ્ડન ફેસન્ટ વગેરે સરકલો તથા ચોકો, અને કન્યાશાળા, કાઉન્સિલ હાલ, માર્કેટ, બેન્ક વગેરે હવે થવાનાં મકાનો લોકોને ઉપયોગ સાથે રસ પણ આપશે. કારણ કે આ જામ-સાહેબને કોતરકામ વગરનાં સાદાં મકાનો પસંદ નથી. અને દરેકમાં જુદા જુદા પ્રકારની કોતરણી કરાવે છે.

જૈન મંદિરો

જામનગરમાં સ્થાપત્યના જૂનામાં જૂના નમૂનાઓ જૈન મંદિરોના છે. જે કે એમાં આજ સુધી સુધારાવધારા થયા કર્યા છે. શહેરની મધ્યમાં શહેરના જૂનામાં જૂના ભાગમાં ચાર જૈન મંદિરો છે. એની આસપાસનો ભાગ હાલમાં જામસાહેબે સ્વચ્છ કરાવ્યો છે. વિ. સં. ૧૬૨૨ થી ૧૬૯૭ સુધીમાં આ મંદિરો થયાં છે. જૂનામાં જૂનું મંદિર જામનગરના ભણુશાળી આણંદે, મહાન અકબરને વિ. સં. ૧૬૩૯ માં ઉપદેશ આપનાર, પાલણુપુરના મહાન જૈન આચાર્ય હીરં-વિજયસૂરિના ઉપદેશથી વિ. સં. ૧૬૨૨ માં ૩૧ હજાર મુદ્રા (કારી) ખર્ચી બંધાવ્યું. પછી ભૂચરભોરીના યુદ્ધ પછી જામનગરમાં મોગલ થાણું થતાં મુસલમાનોએ મંદિરને ભ્રષ્ટ કર્યું; જેથી વિ. સં. ૧૬૫૨માં ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી. બીજું શેઠનું જૈન મંદિર વિ. સં. ૧૬૭૮ માં વર્ધમાન શાહ તથા પદ્મસિંહ શાહ નામના ઓશવાળ વાણિયા લાઈઓએ સાત લાખ મુદ્રા (કારી) ખર્ચી, કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી કરાવ્યું છે. એ મંદિર પણ જામનગર ખાલસા હતું ત્યારે બંધ રહ્યું હતું; તેથી વિ. સં. ૧૭૮૮ માં જામ જસાણના કારભારી શા. તલકશી જેસાણીએ ફરી પ્રતિષ્ઠા કરાવી. ત્રીજું મંદિર શા. રાયસી અને શા. નેણસી નામના જૈન વાણિયાઓ જેઓ ઉપર્યુક્ત શેઠ વર્ધમાન શાહનાં વેવાઈ થાય, તેમણે વિ. સં. ૧૬૯૬ માં એ જ કલ્યાણસાગરસૂરિના ઉપદેશથી બંધાવ્યું છે. આ મંદિરની પણ શરૂઆત તો શેઠના મંદિર સાથે જ થઈ હશે; કારણ કે એક મૂર્તિની બેઠકમાં ૧૬૭૫ ની

જૂના મુસલમાનની ગજવાનીના શહેરોની મસ્જિદોના જેવા મોટા દરવાજાઓ અહીં કોઈ મસ્જિદમાં નથી મકરબાઓ પણ મસ્જિદોમાં જ છે, જુદા એડલા નથી મકરબાઓની ગિચતિ અહીં મુસલમાન ધર્મની સ્થિતિનો પડછાયો છે ચોખા મારેનું કાતગકામ બધે સરખું જ છે

જેવટ જામનગર શહેરના આ ટૂકા વર્ણનના અંતમાં ઠહેવાનું એટલું જ છે કે, આ દેશમાં શિક્ષકળા, અને ચિત્રકળા છૂંટી રીઠી થઈ ગઈ છે, પણ સ્થાપત્યકળા આજ સુધી જીવતી ગઈ છે, અને રાજા કે મંત્રીનો આશ્રય હોય તો કળા માત્ર પુનર્જીવન પામે એમ છે

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખડ પાંચમે

સામાજિક અને પ્રકીર્ણ સંશોધન લેખો

વિવાહપદ્ધતિ

શ્રી રામનારાયણુ વિ પાકકે 'અસ્થાન' વર્ષ ૧૨, અક ૬ મા "હિંદુઓની વિવાહપદ્ધતિ આપણા નવા વિચારોને અનુકૂળ ફેવી કરવી જોઈએ" એ વિષયની ચર્ચાને આમત્રી છે એ આમત્રણથી, એ વિષયની ચર્ચા હજી મુધી 'અસ્થાન' મા તો આગળ ચાલી નથી પણ ગયા હિનાળાની રજાઓમા શ્રી ગમનાગયણુભાઈ મુખ્યત્વે આવીને ગદ્દા હતા ત્યારે વાતો કરતા એમણે આ ચર્ચાપત્રની ચર્ચા કરી જેને પગિણામે એમણે જ મૂળ ચર્ચાપત્રમા તથા મોટે સૂચન કર્યા પ્રમાણે આપણી વિવાહપદ્ધતિમા શાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઝોજામા ઝોણુ કેટલું આવશ્યક છે તે દર્શાવવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે

અત્યારે વસ્તુચિતિ એવી છે કે, શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ અને રૂઢિ કે લોકાચારાનું મિશ્રરૂપ પ્રચલિત છે અને તે રૂપ પણ બધી જાતિઓમા એક સગમ નથી વળી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિ પણ પહેલેથી એક જ રૂપમા ચાલી આવે છે એવું નથી, એ ધીમે ધીમે વિકાસ પામી છે લોકાચારાની અસગથી મૂળ પદ્ધતિમા ફેરફારો સ્વીકારવામા પણ શાસ્ત્ર-કારોએ વાધો નથી માન્યો, અને પાછળથી કેટલીક જાતિઓમા પ્રચલિત પદ્ધતિમા શાસ્ત્ર ગૌણ-અતિગૌણ બની જઈને, લોકાચાર જ વ્યાપક હોય એવી ચિતિ પણ જોવામા આવે છે છતાં અહીં તો શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિના અંગોનો મક્ષેપમા નિર્દેશ કરવાની ધારણા રાખી છે

ઈતિહાસ—વિવાહપદ્ધતિના મૂળ ધણા ઊંડા છે છતાં વૈદિક માહિત્યની પાગદશંકતાને પરિણામે એ ઠીક ઠીક જોઈ શકાય છે વૈદિક સાહિત્યનો જે પ્રાચીનતમ ભાગ ઋગ્વેદના મત્રો, તેમા ગૃહ-વિધિનું માક્ષાત્ દર્શન થતું નથી અનમત, હવે જેવા અતિશય

હવે શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિના મૂળરૂપ જે ગૃહ્યસૂત્રો તેનો મમય જે કે ચોક્કમ ન કહી શકાય, પણ ઇં સ પૂર્વે જાણી ચોયા શતક સુધીમા ધણાખગ સૂત્રો ગ્યાયા હોવાનો સભવ છે આ સૂત્રો ગ્યાયા તે જાણે પણ શાખાસૂત્રભેદ, દેનભેદ, વર્ણભેદ વગેરે કાગ્યોથી લગ્નવિધિ બધે એકસગળો નહિ હોય એમ ગૃહ્યસૂત્રો ઉપગ્રંથી જ લાગે છે

આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્રમા કહ્યું છે કે, જુદા જુદા દેશમા અને જુદા જુદા ગામમા લગ્નવિધિયક આચારો જુદા જુદા છે હતા જે સામાન્ય સ્વીકૃત છે તે નીચે કહ્યા છે (આ સૂત્ર ૧-૭-૧, ૨)

જના ઉપલબ્ધ મર્વ ગૃહ્યસૂત્રોમા લગ્નવિધિ કે તેનો કમ મમાન નથી મત્રોનો ઉપયોગ પણ બિન્ન છે સૂત્રોને પગપગ મેળવી જોતા આશ્વલાયનાદિ સૂત્રોમા, કદાચ પ્રાચીનતર હોવાથી કે ગમે તેમ પણ ગૃહ્યવિધિ સાથે સ્માર્તવિધાનોની ગડબડ, અસ્તવ્યસ્ત વિધિક્રમ, વગેરે વિધિ સ્થિત થયા પહેલાના લક્ષણો દેખાય છે પછી ઓદનમર્ગ કહે છે તેમ માખ્યાયન અને પારસ્કર બેનુ કદાચ એક મૂળ છે અને છેલ્લો વ્યવસ્થિત વિધિ પાગરકર ગૃહ્યસૂત્રમા મળે છે મતલબ કે પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત લગ્નવિધિ એ જ શાસ્ત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ ધણી પ્લાસણુ યાતિઓમા એ પાગરકર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ વગલગ મૂળ શુદ્ધરૂપે અત્યાગ પ્રચલિત છે અલબત્ત મૂળ સૂત્રના સક્ષોપોનો વિસ્તાર, મત્ર-પ્રતીકાને રથાને આખા મત્રો વગેરે આચારના આવશ્યક અશો સૂત્ર ઉપગ્રંની ટીકાઓમા તથા તે ઉપગ્રંથી ગ્યાયેલ પદ્ધતિમન્થોમા ઉમેરેલા છે, પણ મુખ્યનિધિમા તાત્ત્વિક ફેર નથી થયો બિન્ન બિન્ન યાતિના ધાર્મિક કર્મ કગવનાગ શુદ્ધોએ અનુકૂળતા ખાતર મૂળ સૂત્રોક્તવિધિ માયવીને તે તે યાતિના ફલિગત આચારોનો મમાવેશ ડગનારી પદ્ધતિઓ ગ્યેવી છે, જે મોટે ભાગે હસ્તલિખિત પુસ્તકરૂપે તે લોકો પામે જ હોય છે આ શુદ્ધ કુટુબોમા વિદ્યા ક્ષીણુ ચતા કાઈક પદ્ધતિના પાઠો અતિબધ્ત જોવામા આવે છે પણ એ અધોગતિના છતિદામથી મૂળ શાસ્ત્રોક્ત પદ્ધતિને બાધ આવતો નથી પાગરકર ગૃહ્યસૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ એ જ હિંદુઓનો વિવાહપદ્ધતિ, એ નિશ્ચય મપ્રમાણુ અને સ્પષ્ટ છે

આ પાગરકર સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિમા કહેવા મર્વ ડર્મો વિવાહ-

વિધિનાં આવશ્યક ધાર્મિક અંગરૂપ નથી. (૧) કન્યાનાં માથાપતે ઘેર વર અતિથિરૂપ હોવાથી મધુપર્ક આદિ સામાન્ય આતિથ્યનાં કર્મો છે. (૨) લગ્નતિથિનો નિર્ણય આદિ સામાન્ય વ્યાવહારિક કર્મો છે. (૩) મહાવ્યાહતિ વગેરે ૧૪ આહુતિઓ જ્યાં હોમાત્મક કર્મ હોય ત્યાં સામાન્ય છે બાકીનાં કર્મો વૈવાહિક છે. આમાં કન્યાદાનની વાત ફક્ત એક વખત આરમ્ભમાં આવે છે. જ્યાં દાનનો પ્રસંગ ન હોય અથવા પિતા કે કાઠ દાતા ન હોય, ત્યાં એ કર્મ જ છોડી દેવું કે કોઈ મિત્ર પાસે દાનનો વિધિ કરાવવો એ વિચારણીય છે. દાનની વાત છોડી દેવાથી બાકીનાં કર્મને કાંઈ વાંધો આવે એમ મને લાગતું નથી. પારસ્કર સૂત્રમાંથી નીચે આપેલી કર્મસૂચિમાંનાં કેટલાં અને ક્યાં કર્મોને હિંદુ લક્ષવિષયક કાયદાએ આવશ્યક ગણ્યાં છે એ કોઈ કાયદાશાસ્ત્રી લખશે; પણ શાસ્ત્ર નીચેનાં કર્મોને આવશ્યક ગણે છે. અહીં વૈવાહિક કર્મોની ફક્ત સૂચિ આપી છે, પ્રત્યેક કર્મની વિગતો તથા તે તે કર્મને લગતા મંત્રો નથી આપ્યા. અલખત વિગતો અને મંત્રો સાથે શુદ્ધ સૂત્રોક્ત વિવાહપદ્ધતિ કોઈ પ્રગટ કરે તો એ ઉપકારક થાય એમ હું ધારું છું.

વૈવાહિક કર્મસૂચિ

૧. લગ્નતિથિનો નિર્ણય.^૧ (૧-૪-૫)

હાલમાં લગ્નતિથિનો નિર્ણય થયા પછી માતૃકાપૂજન અને નાન્દીમુખશ્રાદ્ધ વરના અને કન્યાના બે પક્ષમાં થાય છે.

૨. વરનું મધુપર્ક આદિથી અર્ચન.^૨ (૧-૩)

૩. કન્યાને તૈયાર કરવી.^૩ (૧-૪-૧૨, ૧૩)

૪. સમંજન વિધિ.^૪ (૧-૪-૧૪)

૧. બીજા ગૃહ્યસૂત્રોમાં પણ આ વાત છે. પણ આશ્વલાયન સૂત્રમાં “કેટલાક ગમે તે દિવસે વિવાહ થઈ શકે એમ કહે છે, એવું સૂત્ર છે” (૧-૪-૨),

૨. વરના અર્ચનની વાત લક્ષવિષયક ચાલુ કડિકામાં નથી પણ આગલી કડિકામાં છે.

૩. કન્યાને તૈયાર કરવાના કર્મને અંગે કન્યાને વરે વસ્ત્ર આપવાની વાત (૧-૧૨-૩) સાંખ્યાયન સૂત્રમાં પણ છે.

૪. સમંજન વિધિની વાત સાંખ્યાયન (૧-૧૨-૪, ૫) અને ગોબિલ (૨-૨)માં પણ છે.

વરકન્યા બેયને શરીરે ગર્હિત લેપ થતો હોય એવું અનુમાન થાય છે
૫ પિતા તરફથી કન્યાનું પ્રદાન ^૫ (૧-૪-૧૫)

કન્યાદાનની આ ક્રિયા વખતે બ્રાહ્મણ ગાંતિઓમા બને પક્ષ
તરફથી પોતપોતાનો ગોત્રોચ્ચાર કરવામા આવે છે પછી કન્યાદાનને
અગે કોદાત્ વગેરે મન્ત્ર બોલવામા આવે છે અને કન્યાનો હાથ કાંઈક
દક્ષિણા સાથે વગ્ના હાથમા પિતા તરફથી મૂકવામા આવે છે આનું જ
નામ કન્યાદાન આમાન્ય રીતે આ ક્રિયાને હસ્તમંગાપ કહેવામા
આવે છે ગોત્રોચ્ચારગદિ કર્મનું સૂત્રમા સૂચન નથી પણ પદ્ધતિમા છે
૬ કન્યાને લઈને વરનું નિષ્ક્રમણ (૧-૪-૧૫)

૭ મમીક્ષણવિધિ (૧-૪-૧૬)

પિતાએ આપ્યા પછી કન્યાને લઈને વગ અગ્નિ સમીપ ગય છે
પછી વરકન્યા એકબીજાને જુએ છે, અને તે પછી લાગ્નહોમાદિ
લગ્નની અત્યંત આવશ્યક ક્રિયા કરે છે, એ ધણુ સૂચક છે,

૮ અગ્નિસ્થાપન અને અગ્નિ પામે બેસી હોમ કરવો (૧-૫)

૯ લાગ્નહોમ ^૬ (૧-૬)

આ ક્રિયાને અગે લાગ્નહોમ પછી જે મન્ત્ર બોલવામા આવે
છે તેમા જ પાણિગ્રહણનો ઉલ્લેખ છે અને એ વખતે જ વગ એ
મન્ત્ર બોલતા બોલતા કન્યાનો હાથ ગ્રહણ કરે છે મનતપ કે, આ જ
પાણિગ્રહણ-લગ્નનો આવશ્યક વિધિ

૧૦. અગ્નિરોહણ, ^૭ અગ્નિને ફગા અને પ્રભાવપતિ હોમ (૧-૭)

૧૧ મમપદી (૧-૮-૧, ૨)

૧૨ કન્યાને મુર્ધાભિષેક (૧-૮-૩ થી ૬)

૧૩ સૂર્યદર્શન (૧-૮-૭)

૧૪ હસ્થાવલન ^૮ (૧-૮-૮)

૧૫ વધૂને અભિમંત્રણ (૧-૮-૯)

૫ કન્યાનું પ્રદાનકર્મ ક્રમમા કયા આવે એ વિશે સૂત્રોમા નાંખ મનનેદ
છે પણ ઉપરનો ક્રમ પાછા-૨ અને પદ્ધતિને અનુસરનો છે

૬ લાગ્નહોમની વાત સામ્યાયન (૧-૧૩-૧૫)મા દેહમા છે આદિર
(૧-૩), ગોસિલ (૨-૨) અને આશ્વવાયન (૧-૭-૧૪)મા પણ એનું સૂચન છે

૭ અગ્નિરોહણની વાત પણ આશ્વવાયન (૧-૭-૭) અને સામ્યાયન
(૧-૧૩-૧૨)મા છે

૮ પાણિગ્રહણનો મન્ત્ર તથા હસ્થાવલનનો મન્ત્ર જે મ.ક. ૧૦-૮૫માં છે,

વધૂને અભિમંત્રણના આ કર્મ ઉપરથી એમ લાગે છે કે, ત્યાં લક્ષ્મણું કર્મ પૂરું થયું અને લાળહોમથી હૃદયાલભન સુધીમાં કર્મો એ લક્ષ્મણું સુખ્ય કર્મો છે, બ્યારે બાકીનાં કર્મો આતુષંગિક છે; એટલી વાત તો એ કર્મો, તેમાં વપરાયેલા મંત્રો તથા વચનો બેતાં પણ સ્પષ્ટ દેખાય છે. આ પાંચ-છ કર્મો જુદાં જુદાં અહીં ગણાવ્યાં છે, પણ ખરી રીતે બહુ ટૂંકાં છે.

૧૬. વરપક્ષવાળા કન્યાને તેડી જાય છે.

૧૭. આચાર્યને દક્ષિણા.

૧૮. સૂર્યાસ્ત પછી ધ્રુવનું દર્શન વરે વધૂને કરાવવું.

ત્રણ રાત સુધી વરકન્યાએ ક્ષાર અને મીઠું ન ખાવાં તથા નીચે (ખાટલા ઉપર નહિ) સૂવું અને એક વર્ષ, બાર રાત, છ રાત કે અન્તતઃ ત્રણ રાત સુધી વરવધૂએ સ્વહાર્ય પાળવું એમ સૂત્રકાર કહે છે.

સતીપ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ

લોડ એન્ટિક કાયદો કરીને મતીની પ્રથાને આ દેશમાંથી કાઢી નાખી અને હવે તો એ પ્રથાનો અભાવ આપણા સમાજને એવો પચી ગયો છે કે, એનો વિચાર એ વ્યવહારક્ષેત્રનો નહિ પણ કેવળ ઐતિહાસિક ક્ષેત્રનો જ વિચાર રહ્યો છે હિંદુમતી અતિશય સ્થિર છે અને એ સમાજમાં ભૂતકાળમાં ફેરફારો થયા જ નથી એવી કટલાક લોકોની માન્યતા છે જેમ જેમ ઇતિહાસનો સ્વતંત્ર અભ્યાસ આપણે ત્યાં વધતો જાય છે તેમ તેમ આ માન્યતા ભ્રમપૂર્ણ છે અને માયા ઇતિહાસના અજ્ઞાનથી જન્મેલી છે, એવી પ્રતીતિ પણ હવે તો ઉદ્ભવતી જાય છે આ મતીની પ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ અહીં ટૂંકમાં ભૂતકાળમાં ફેરફારો થયા છે એના એક અલ્પ ઉદાહરણ તરીકે આપુ છું.

મતીનો ગિવાજ માત્ર હિંદુસ્તાનમાં જ પેહેલા હતો એવું નથી પણ એ 'ઇન્ડોજર્મનિક' છે અર્થાત્ હિંદી આર્યોના પૂર્વજો અને લાલના જર્મન કે ખીજન યુરોપીય આર્યોના પૂર્વજો સાથે ગહેતા તે કાળની આર્યપ્રજામાં એ ગિવાજ હતો, એમ શ્રેડર (Schrader) ઇતિહાસ પૂર્વકાલીન પ્રાચીનવૃત્ત (Prehistoric Antiquities p 39)માં લખ્યું છે એ પ્રાચીનતમ આર્યોના જુદા જુદા વંશજોની જુદી જુદી ભાષાઓમાં જેનો પતિ મરી ગયો હોય એવી સ્ત્રી માટે એક જ શબ્દ મળે છે. સસ્કૃત વિધવા, અંગ્રેજીમાં વિડો (Widow) અને લેટિન વિડુઆ (Vidua), એ ત્રણે શબ્દો મૂળ એક શબ્દના સહેજ જ ઉચ્ચારના ફેરફારો છે લેટિન અને સસ્કૃત શબ્દો તો લગભગ સમાન છે આજે પણ સંસ્કૃત વિધવા શબ્દનો ઉચ્ચાર કોઈ અંગ્રેજ કહે તો એ લેટિન શબ્દને મળતો જ કહેશે

કોઈ પણ લોકાચારના મૂળમાં કોઈકે જનનું તત્ત્વજ્ઞાન હોય છે એમ માનીએ તો ફરીગે હોડીને પગલોકમાં જતા પુરુષને પરલોકમાં જે

સ્ત્રી વગર કેમ ચાલે એ વિચારના બળને પરિણામે સતીનો રિવાજ ચાલ્યો હોવાનો સંભવ છે. શરૂઆતમાં કદાચ સ્ત્રીઓને પરાણે બાળા નાખવામાં આવતી હોય એ પણ સંભવિત છે; અને જે કાળની આપણે વાત કરીએ છીએ તે કાળની અર્ધ જંગલી દશામાં તો આવું ઘણું બનતું. પણ પાછળથી કાળક્રમે એ પ્રથા રૂઢ થઈ જતાં ઘણી સ્ત્રીઓ સ્વેચ્છાથી સતી થતી હશે. સ્ત્રીઓ જ શા માટે? રાજાઓના સેવકો રાજાની પછવાડે આપઘાત કરે એવો પણ રિવાજ હતો. દાખલાઓ શોધવા માટે દૂર જવાની જરૂર નથી. ગૂજરાતના મધ્ય-કાલીન ઇતિહાસની વાત છે. પ્રબંધચિતામણિ (ગુ. ભા. ૫. ૨૧૯)માં લખ્યું છે કે, “ઘોળકાનો વાઘેલો રાજા વીરધવલ મરણ પામતાં તેની તરફ સેવકોનો અતિપ્રેમ હોવાથી તેની સાથે એકસો વીસ સેવકો પણ બળી મૂક્યા. પછી તેજપાલે સ્મશાનમાં પહેરેગીરે રાખીને લોકના એ આગ્રહને રોક્યો.”

આ જમાનામાં આ અનુગમનની વૃત્તિ લુપ્ત થઈ ગઈ છે એવું પણ નથી. જપાનમાં થોડાં વર્ષો પહેલાં ત્યાંના રાજા મિકાડોની પછવાડે તેના સેનાપતિ જનરલ નોગીએ પોતાની તરવારથી આપઘાત કર્યો હોવાની વાત છાપામાં આવી હતી તે ઘણાને યાદ હશે. પણ હજી તો આપણે વેદપૂર્વકાલીન આર્યોની વાત કરીએ છીએ. ઋગ્વેદ પહેલાંના કાળમાં આર્યોમાં સતીનો રિવાજ હતો. પણ પછી ઋગ્વેદના તથા અથર્વવેદના કાળમાં એ રિવાજ બંધ થઈ ગયો હોય અને પાછો અમુક કાળ પછી ચાલુ થયો હોય એમ નીચેનાં કારણોથી જણાય છે.

ઋગ્વેદમાં નીચેના મન્ત્રમાં મરી ગયેલા પતિ સાથે સ્મશાનમાં ગયેલ પત્નીઓને રોવાની, માથુ ફેડવાની કે શરીર ઉપરનાં ધરેણું ઉતારવાની ક્રિયા બંધ રાખીને ઘેર પાછી જવાનું કહેલું છે:

इमा नारीर विधवा सुपत्नीराजनेन सर्पिषा संविशन्तु ।

अनश्रवो नमीवाः सुरत्नाआरोहतु जनयो योनिमग्रे ॥ (ऋ. ૧૦-૧૮-૭)

આ મંત્ર ઉપરથી એમ લાગે છે કે, એ વળતે શયને લઈ જનાર લોકો સાથે સ્ત્રીઓ પણ સ્મશાનમાં જતી હતી અને શયને ચિતા ઉપર મૂક્યા પછી તે સ્ત્રીને ઉત્તર દિશામાં બેસારતા.

उत्तरतः पत्नी संवेशयन्ति । धनुश्च क्षत्रियस्य । ताम्ब्रापयेद् देवरः पतिस्थानीयो अन्तेवासी जरदूदासो वा उदीर्ष्व नार्यभिजीवलोकम् इति ।

આશ્વલાયનગૃહ્યસૂત્ર (૪, ૨, ૧૬-૧૯)

મતલબ કે, એ શબ્દને ચિતા ઉપર મૂક્યા પછી ઉત્તર દિશામાં બેસાડેલી તેની પત્નીને તેનો દિયર, તેના પતિનો શિષ્ય કે ધરનો ધરડો નોકર નીચેના મન્ત્રથી હાડી ઘેર લઇ જાય છે એ મન્ત્ર -
 સ્ત્રીર્વ્ય નાર્યભિજીત્લોક ગતાસુમેતમુગશેષ એહિ ।

દસ્તપ્રાપ્તસ્ય દિવિષોસ્તવેદ પત્યુર્જનિત્વમભિસવમ્ભુવ ॥

(ઋ ૧૦-૧૮-૮)

“ હે નારી, આ મૃત માણુમ પાસે તું સૂતી છે, પણ હવે જીવલોક (ધર) તરફ ચાલ ”

આ મન્ત્ર અને એનો વિનિયોગ ખતાવનાર ઉપગ્રન્થ સૂત્ર જોતા પહેલાં મરેલા પતિ સાથે સુધને પત્ની બળી જતી હશે, તેમાથો ઋગ્વેદ કાળે બળી મગવાનો રિવાજ નીકળી જતા જૂના રિવાજના ચિહ્ન તરીકે શબ્દને પડખે થોડો વખત સ્ત્રી સૂતી હશે, પછી તેના સગાઓ તેને ઘેર લઇ જતા હશે અને થોડા વખત પછી સૂવાને બદલે ઉત્તર દિશામાં સૂવાનો રિવાજ દાખલ થયો હશે એમ જણાય છે

અથર્વવેદના નીચેના મન્ત્રમાં ઉપગ્રની જ વાત છે —

इय नारी पतिलोकं दृणाना निपत्यते उप त्वा मर्यं प्रेतम् ।

धर्मं पुराणमनुपालयन्ती तस्यै प्रजा द्रविण चेह धेहि ॥

(અ વે ૧૮-૩-૧)

“ હે માર્ત્ય, પતિલોકને છૂટનારી આ સ્ત્રી તારા મરેલા શરીર પામે પુગણા ધર્મને અનુસરીને પડી છે, તેને તું પ્રજા અને ધન આપ ”

આ મન્ત્રમાં મરેલા પતિના શબ પાસે સ્ત્રીએ સૂવું એને ‘ પુગણો ધર્મ ’ કહ્યો છે, એ ધ્યાનમાં લેવાથી સતી થવાનો જે રિવાજ પહેલાં હતો તે ઋગ્વેદ તથા અથર્વવેદના કાળમાં બંધ થયો હતો એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે ‘ પ્રજા અને ધન આપ ’ એમ કહેવામાં કદાચ પુનર્વિવાહનું સૂચન હતું

ઋગ્વેદ-અથર્વવેદના લાગ્યા કાળ સુધી બધું ગ્રહેલો આ રિવાજ કેમ પાડો ચાલુ થયો એ સમજાતું નથી પણ આપણા લોકમાં ગ્રહેવા છતાં પતિલોકમાં જવામાં સ્ત્રીનું વધારે કસ્યાણુ હોવાની માન્યતા પાછળથી જોગમાં આવી લાગે છે જૂના ધર્મસૂત્રોમાં પણ સતી થવાના રિવાજનું સૂચન નથી. મનુએ પણ સ્ત્રીને

સતી થવાની ભલામણ નથી કરી, પણ અહાયર્થ પાળીને રહેવાની ભલામણ કરી છે:

મૃતે મર્તરિ સાધ્વી સ્ત્રી વ્રહ્મચર્યે વ્યવસ્થિતા ।

સ્વર્ગં ગચ્છત્યપુત્રાપિ યથા તે વ્રહ્મચારિણઃ ॥

(મનુ. અ. ૫. શ્લો. ૧૬૦)

“ભર્તા મરી જતાં સાધ્વી સ્ત્રી અહાયર્થ પાળીને રહે તો અપુત્ર હોવા છતાં એ સ્ત્રી અહાયારી પુરુષો પેઠે જ સ્વર્ગમાં જાય છે.”

પણ વિષ્ણુધર્મસૂત્રમાં, મર્તરિ મૃતે વ્રહ્મચર્યમન્વારોહણં વા । પતિ મરી જતાં અહાયર્થ પાળીને રહે કે પાછળ સતી થાય, એ રીતે વિકલ્પ આપ્યો છે.

વળી આહણ સ્ત્રીથી પતિ દૂર મરી જાય તો સતી ન થવાય, પણ ક્ષત્રિય લડાઈમાં મરી જાય તો પણ તેની પાદુકા સાથે તેની સ્ત્રી સતી થઈ શકે. પરંતુ ગર્ભિણી સ્ત્રીથી તથા જેની પ્રજા બાળક હોય તેનાથી સતી ન થવાય વગેરે નિયમો પણ સતીનો રિવાજ ફરી ચાલુ થયા પછી દાખલ થયા. પ્રો. પાંડુરંગ વામન કાણે ઈ. સ. ના આરંભની આસપાસમાં સતીનો રિવાજ ફરી ચાલુ થયો એમ જો કહે છે, તે શ્રુતિ-સ્મૃતિનાં પ્રમાણો જોતાં, યથાર્થ લાગે છે.

વેદોત્તરકાલીન સાહિત્ય જોતાં મહાભારતમાં સતીનો રિવાજ ચાલુ હોવાનું સિદ્ધ કરે એવા ઉલ્લેખો છે. દા. ત. પાંડુની પછવાડે માદ્રી સતી થાય છે. (આદિપર્વ અ. ૧૨૫) તથા શ્રીકૃષ્ણની પછવાડે રુકિમણી, ગાંધારી, શૈબ્યા વગેરે કૃષ્ણપત્નીઓ સતી થાય છે. (મૌસલ-પર્વ અ. ૭). શાંતિપર્વ (અ. ૧૪૮) માં કપોતીઆખ્યાન દ્વારા સતીના રિવાજની પ્રશંસા કરેલી છે.

મહાકવિ કાલિદાસે કુમારમંભવમાં - તથા રઘુવંશમાં સતીના રિવાજનો નિર્દેશ કર્યો છે. (જુઓ; રઘુવંશ સ. ૧૭ શ્લો. ૬). પછી છઠ્ઠા શતકના જ્યોતિષી વરાહમિહિરે તથા બાણકવિએ પણ સતીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વરાહમિહિર સ્ત્રીની વિશેષતા બતાવતાં કહે છે કે:—

પુરુષશ્ચકુલાનિ કામિનીનાં કુરુતે યાનિરહો ન તાનિ પશ્ચાત્ ।

સુકૃતજ્ઞતયાંગના ગતાસૂનવગૂહ્ય પ્રવિશન્તિ સપ્તજિવ્હમ્ ॥

(બૃહત્સંહિતા ૭૪-૧૬).

" સ્ત્રીઓ પામે એકાત્મા ને મીઠી મીઠી વાતો પુરુષો ડરે છે તે તેઓની પાછળ નથી કળતા, પણ સ્ત્રી તેા સુકૃતચ હોવાથી મરેલા પતિને આલિંગીને અગ્નિમા પ્રવેશ કરે છે "*

બાણકવિએ પણ હર્ષચરિતમા સતીની પ્રથાનો નિર્દેશ કર્યો છે ચક્રવર્તી રાજા હર્ષની માતા યગોમતી સતી થઈ હોવાનું તેણે નોંધ્યું છે કાદબરીમા પણ મતીની પ્રથાનો ઉલ્લેખ છે, પણ એ માથે જ એ પ્રથાની વિરુદ્ધ કવિનો મત હોય એમ લાગે એવા રાખ્દો છે કાદબરીમા ને થોડા મગ્ય પણ સરસ ગણકટકાઓ છે તેમાના યદેતદનુમરણ નામ તદતિ નિષ્ફલ અવિદ્વજ્જનાચરિતિ એવ માર્ગ ધૃત્યાદિ વાક્યોથી શરૂ થતા એક કટકામા લમાણુથી સતીના ગિવાજ વિરુદ્ધ પ્રખળ ઉપદેશ કર્યો છે

એ કાળના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાથી સતીનો ગિવાજ એ વખતે સર્વત્ર પ્રચલિત હોવાના અનેક દાખલાઓ મળે છે પાચમા-છઠ્ઠા શતકથી તે વિક્રમની ૧૬ મી મદીનો પોણો ભાગ પૂરો થયો ત્યા સુધી સતીની પ્રથા આ દેશમા પ્રચલિત હતી રાજપૂત સ્ત્રીઓ જ નહિ પણ બ્રાહ્મણ સ્ત્રીઓ પણ સતી થતી અને ને સ્ત્રી મતી થાય તે પાછળથી પૂજતી અને એ સ્ત્રીની પ્રભા 'સતીમા' થી પોતાને ગૌરવ મળ્યું છે એમ માનતી

* વરાહમિહિર, આનુનિક કહી રાકાય એવા, ઓનિદેગ્ગેનો વિરોધી છે એ ઉપલા જ અ યાયમા લખે છે કે —

જાયા વાસ્યાજ્ઞનિગ્રી વા સમય સ્ત્રીકૃતો નૃણામ ।

દે દુનગ્રાસ્તયોર્નિન્દા કુર્વતા વ કુત મુસમ ॥

ગહો વાઈર્યમમાવૃના નિન્દતામનઘા સ્ત્રિય ।

મુણતામિય ચૌરાણા તિષ્ઠ તિષ્ઠેતિ ભાષનામ્ ॥

સ્ત્રી પત્ની હોય કે માતા હોય, પણ માણસની ઉત્પત્તિ સ્ત્રીમાથી છે, હે કૃતયો ! એ પત્ની તથા માતાની નિંદા કરનારા તમને મુખ કયાથી મળે ? નતે ચોરી કરતા અને 'ઠોઠો રે, ઠોઠો રે,' એમ જુઓ પાટતા ચોરા જેવી, નિપાપ સ્ત્રીઓને નિંદનાર દુષ્ટ પુરુષોની ધ્રુવતા વિશે શું કહેવું ?

વિરાળ સરકૃત સાહિત્યમા, વૈરા અને બીજાને સ્ત્રીઓની નિંદા કરનારોની આવી સચોટ ઝાટકાની વિરલ જો

પણ બંગાળામાં અવિભક્ત કુટુંબમાં સ્ત્રીઓના વિશેષ હક્ક નેવી ખાસ પરિસ્થિતિને પરિણામે વર્ષમાં આઠસો આઠસો સ્ત્રીઓ સતી થવાના બનાવો બનવાથી, બ્રિટિશ સરકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચાયું; અને ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં લોર્ડ બેન્ટિન્કે કાયદો કરીને સતીના રિવાજને બંધ કર્યો.

આ રીતે ઇતિહાસપૂર્વકાલીન આર્યોમાં પ્રચલિત હોવા છતાં વચ્ચે બારસો-પંદરસો કે અઠારસો વર્ષ સુધી બંધ રહેલી સતીની પ્રથા પાછી અઠારસો વર્ષ ચાલી; ઇ. સ. ૧૮૨૯ માં બંધ થઈ.^૧

૧. 'ધર્મશાસ્ત્રવિચાર' નામના રા. રા. પાંડુરંગ વામન કાણે, એમ. એ. એલ. એલ. એમ. એડવોકેટના ૧૯૩૫ માં બહાર પડેલા મરાઠી પુસ્તકના આધારે.

મુસલમાની સમયમાં કેળવણીને ઉત્તેજન

સાધારણ રીતે સુશિક્ષિત માણસો પણ એમ માને છે કે, કેળવણી તો અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં જ અપાય છે અલગત આ જમાનામાં કેળવણીનો જે અર્થ મમન્ય છે અને પ્રગતે કેળવણી આપવા માટે ગભરૂની જે પ્રકારની ફગ્ગ મનાય છે, તે જાતના વિચારો જૂતકાળમાં નહોતા, પણ લોક તદ્દન અમસ્કારી રહેતા અથવા રાજ્ય તગ્દથી કેળવણીને કાઈ જાતનું ઉત્તેજન જ નહોતું અપાતું એ કલ્પના યથાર્થ નથી મુમલમાનો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલા ખાલણો, સાધુઓ, લિક્ષુકો વગેરે અક્ષરસરકારી વર્ગો મામાન્ય જનસમાજને મસ્કારી કરવામાં ધણો લાગ લેતા એક કાળે આ દેશમાં તક્ષશિલા અને નાલન્દા જેવા વિશ્વવિદ્યાલયો હતા તથા એવા કુલપતિઓ હતા કે જેમના આશ્રમોમાં દશ દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરતા પણ આ મહાસંસ્થાઓ ઉપરાત નાનામોટા રાજ્યો પોતાની રાજધાનીઓમાં અને નાનામોટા મદિરોમાં મદિરના આશ્રય નીચે જ નાની મોટી પાઠશાળાઓ નલાવતા ગમ્યોએ અને મદિરોએ સ્થાપેલ આ જાહેર પાઠશાળાઓ ઉપરાત વિદ્વાન ખાલણો અને મઠસ્થ વિદ્વાન સાધુઓ નાની નાની ખાનગી શાળાઓ ચલાવતા આ ખાનગી શાળાઓ દારા નાના ગામડાઓ પર્યત કેળવણીનો પ્રચાર મુસલમાનો આવ્યા તે પહેલા આ દેશમાં હતો અને મુસલમાનોના આવવાથી એમાં કાઈ ફેર ન પડતા કેળવણીના પ્રચારનો એ જ ક્રમ ચાલુ રહ્યો હતો

આ ઉપરાત યાત્રા નિમિત્તે કે લિક્ષા નિમિત્તે ફગ્ગ સાધુઓ તથા પુરાણીઓ, ધાર્મિક ડયાઓ દાન, ધાર્મિક વ્યાખ્યાનો દારા તથા પુરાણોના વ્યાખ્યાનો દારા મોટી ઉમ્મગ્ના માણસોમાં અક્ષરજ્ઞાન તો નહિ પણ ઊંચા મસ્કારો, કેળવણીના ફગ્ગ મસ્કારો, નાખતા. મુસલમાની સમયમાં આ કેળવણીનું પુરાણ તર જમનું

તેમ જ ચાલુ રહ્યું હતું. અલખત કાળાનુસાર કેટલોક ફેરફાર થયો હશે. જેમકે ૧૧માથી ૧૫મા સૈકાઓ સુધીમાં જે સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ થયો તેના આચાર્યોએ અને વિદ્વાન અનુયાયીઓએ કેળવણીના પ્રચારનું કામ ઘણા જોરથી કર્યું હતું. આ સંપ્રદાયો પોતાના પંથનું જ જ્ઞાન ફેલાવતા એમ માનવાનું નથી. એમનાં મંદિરોમાં સામાન્ય કેળવણી આપવાની વ્યવસ્થા પણ બહુ સારી હતી. (રામાનુજ સંપ્રદાયે ન્યાયશાસ્ત્ર જોડવામાં કેટલો લાગ લીધો છે તે જોવાથી આ દલીલ સમજાશે).

ઉપર પ્રમાણે લોકમાં કેળવણીના પ્રચાર માટે આ દેશમાં જે પ્રવ્રજકીય વ્યવસ્થા હતી તેથી જુદું મુસલમાનોએ-મોગલોએ શું કર્યું એ જ અહીં ટૂંકામાં જોવાની ઇચ્છા છે.

ઇ. સ. ૭૧૨થી ઇ. સ. ૧૨૦૬ સધી મુસલમાનોએ ખરી રીતે આ દેશમાં સ્થાયી રાજ્ય સ્થાપ્યું નથી, ફક્ત સાહસિક સરદારની સરદારી નીચે ધાર્મિક ઝનૂનવાળાં અને લૂંટની સ્પૃહાવાળાં મુસલમાનોનાં ટોળાંઓ આ દેશમાં ધસી આવતાં અને યથાશક્તિ લૂંટ લઈ વચ્ચે આવતા મુલકો ઉબજડ બનાવી પાછાં જતાં. આ ૫૦૦ વર્ષના ગાળામાં તો મુસલમાનોને આ દેશમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપવાનો પ્રસંગ જ ન હતો. અલખત આ મુસલમાનો જંગલી ન હતા. તેઓએ પોતાના દેશમાં કવિઓને તથા પંડિતોને સંગ્રહીને તથા બીજી રીતે કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું હતું. વળી અહીંથી તો એ વખતના મુસલમાન પંડિતો કંઈક શીખી જતા. આ દેશના પંડિતો એમની પાસેથી કંઈ શીખી શકે એવી શાંત રીતે આ દેશમાં વસવાનું મુસલમાનોએ ઘણું મોડું શરૂ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૨૦૬માં ગુલામવંશની દિલ્હીની ગાદી ઉપર સ્થાપના થઈ ત્યારથી તો મુસલમાનો પોતાને આ દેશમાં સ્થાયી ગણવા લાગ્યા. અને ક્રમે ક્રમે સ્થાયી સંસ્થાઓ ઉત્પન્ન થવા લાગી. છતાં મોગલવંશ પહેલાંના મુસલમાની વશે આ દેશમાં લશ્કરી છાવણીમાં રહેતા હોય એમ રહેતા અને એમની રાજ્યનીતિની અસર આ છાવણીની સરહદ પર્યંત જ રહેતી. છતાં એ ૩૫૦ વર્ષમાં થઈ ગયેલા સુલતાનોમાં કેટલાક જાંતે કેળવાયેલા હતા, તો કેટલાકે કેળવણીને સાડું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. દાખલા તરીકે ફિરોજશાહ તખલખ જાંતે સુશિક્ષિત હતો.

એણે કુતુહાલે દિરોજશાહી નામે પોતાનું જીવનચરિત્ર લખ્યું છે એને ઇતિહાસનો તથા પ્રાચીન વસ્તુઓનો જખરો શોખ હતો એણે જ એ અશોકના સ્તંભોને પોતાને યાનેથી ખમેડી ઘણી મહેનતે અને ઘણો પૈસો ખર્ચીને પોતાની રાજધાનીમાં આણ્યા એમાનો એક સ્તંભ ૯૦ ગાંઠથી દિરોજાબાદ આણ્યો છે એ જમાનામાં આ કાર્ય સહેલું ન હતું દરેક શુક્રવારે પ્રાર્થના પછી ગાનાગઓ, વાર્તા કહેનાગઓ અને પહેલવાનો લગભગ ૩,૦૦૦ની મંખ્યામાં મુલતાનની આસપાસ એડકા થતા આ મુલતાનને એવો શોખ હતો કે, તે ઘણા ગુલામો ગખતો અને તેઓને મારી કેળવણી અપાવતો આ મુલતાન પાસે લગભગ ૧૮,૦૦૦ ગુલામો હતા જેના મોટા ભાગને જુદા જુદા પ્રાંતોમાં ગખ્યા હતા આ ગુલામોને એની કેળવણી મળી હતી કે એમાના ૧૨,૦૦૦ ડારીગ તરીકે ડામ કરતા હતા

પોતાની પ્રજામાં કેળવણી માટે પ્રયત્ન કરનાર મુસલમાની મુલતાનોમાં દિરોજશાહ તવલખ પહેલો છે એણે પોતાના રાજ્યકાળમાં મળ્યા સારા નિયમો ઘડ્યા હતા, પણ તેમાં ઉત્તમ કેળવણી મળતી હતી એ નિયમમાં અપ્પટ દેખાડવામાં આવ્યું હતું કે, લોકોને ઉપદેશ આપવા માટે પોતાના ગણ્યમાં જુદે જુદે સ્થળે ગખેલા પડિતાને ઉત્તેજન આપવું એ ગણ્યની ખામ ફરજ છે બીજા એક ફરમાનમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે, “મારા પૂર્વજોએ જે જે લોકોપયોગી મકાનો કરેલા તેને મમાગી ગળવી ગખવા એ હું મારી ફરજ મમજી છું” અહીં ‘લોકોપયોગી મકાનોની જે યાદી લખી છે તેમાં ધર્મશાળા, મસ્જિદ, ઇસ્પતાલ વગેરે સાથે નિશાળો પણ છે

દિરિસ્તાએ દિરોજશાહના જે લોકોપયોગી કામોની યાદી લખી છે, તેમાં મુલતાને શરૂ કરેલા કેળવણીના ખાતા મોટા ભાગ ભજવે છે માખલા તરીકે મસ્જિદો માંચે મંત્રેમાઓ દિરોજશાહ મતેજ કુતુહાલે દિરોજશાહીમાં લખે છે કે, “મેં મુલતાન અસ્તમસની મદદેસા ખડેર યઈ ગઈ હતી તેને ફરી બધાવી અને સુખડના કમાડ કરાવ્યા, આ જ પ્રમાણે મુલતાન અલાહિદીનની કબજ અને એ સાથેની મસ્જિદ અને મંત્રેમા સમગવ્યા ”

જૂના મુલતાનોની મંત્રેમાઓને મારી સ્થિતિમાં મૂકવા ઉપગત પણ બધાની હતી દાખલા તરીકે ફનેહખાનની કદમ શરીફ તરીકે

પ્રખ્યાત કબર પાસે મદરેસા અને મસ્જિદ બંધાવ્યાં હતાં. બીજી એક મદરેસા ફિરોઝાબાદમાં બંધાવી હતી. જેનું નામ ફિરોઝશાહી મદરેસા હતું. બેર્નીઅરે એનું જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે, એ વખતની સર્વ હિંદી મદરેસાઓ કરતાં ફિરોઝશાહી સ્થાપત્યના સૌંદર્ય માટે અને વિદ્યાની પ્રતિષ્ઠા માટે અડિયાતી હતી. વિદ્યાર્થીઓ અને અધ્યાપકો આ મદરેસાના મકાનમાં જ રહેતા. ફિરોઝશાહે બંધાવેલી ઘણી ખરી મદરેસાઓ સાથે મસ્જિદો હતી. અર્થાત્ આ મદરેસાઓમાં દુરાનનું મુસલમાની ધર્મગ્રન્થોનું અને મુસલમાની ઇતિહાસનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું. આ ફિરોઝશાહે હિંદુઓના એકાદ સંસ્કૃત ગ્રન્થનું ફારસી ભાષામાં ભાષાન્તર કરાવ્યું કહેવાય છે. આ ઉપરથી તથા આ વખતની સર્વ હકીકત ઉપરથી એટલું દેખાય છે કે, આ વખતે હિંદુઓ મુસલમાનની અને મુસલમાનો હિંદુઓની ભાષા શીખવા લાગ્યા હતા.

દિલ્હીના સુલતાનોના મુખ્ય વશોએ કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું છે તેથી બંગાળ, માળવા, ગુજરાત, દક્ષિણ વગેરેમાં બાદશાહ થઇ પડેલા મુસલમાનોએ ઓછું નથી આપ્યું; બલકે કવચિત્ વધારે ઉત્તેજન આપ્યું છે. બ્રાહ્મણી વંશનો મહમદશાહ જાતે કવિ હતો. ફારસી અને અરબીમાં પંડિત હતો અને પંડિતોને સારું ઉત્તેજન આપતો હોવાથી એની આસપાસ અરબસ્તાન અને ઇરાનના અનેક પંડિતો એકઠા થયા હતા. આ સુલતાને અનાથો માટે દક્ષિણમાં એક મદરેસા ઈ. સ. ૧૩૭૮માં સ્થાપી હતી. જેમાં વિદ્યાર્થીઓને રહેવાખાવાનું સુલતાન તરફથી પૂરું પાડવામાં આવતું. આના દરબારમાં આવવા માટે સુલતાનના તેડાવવાથી પ્રખ્યાત શિરાઝી કવિ હાફીઝ વહાણમાં આવવા નીકળ્યો હતો, પણ તેડાન નડવાથી એને પાછા જવું પડ્યું હતું. આ સુલતાને ગરીબો માટે દક્ષિણમાં ગુલબર્ગ, બિદર વગેરે અનેક સ્થળોએ મદરેસાઓ ઉઘાડી હતી.

આ જ વંશમાં થયેલો ફિરોઝશાહ દિલ્હીના ફિરોઝશાહ પેઠે વિદ્વાન અને મહાન વિદ્યાપ્રેમક હતો. તે કવિ પણ હતો. ફિરિસ્તાના કહેવા પ્રમાણે આ સુલતાન અનેક ભાષાભિજ્ઞ હતો અને પરદેશી મુસાફરો સાથે તેની ભાષામાં વાત કરી શકતો. આ સુલતાનને વિદ્યાનો એટલો શોખ હતો કે, તે પરદેશથી પંડિતોને પોતાના દરબારમાં બોલાવવા માટે

વહાણો મોકલતો આ સુલતાન શનિવારે, સોમવારે અને મંગળવારે ખીજી રાજકાર્ય ન હોય તો દિવસે નહિ તો રાત્રે વનસ્પતિશાસ્ત્ર ઉપર, ભૂમિતિ ઉપર અને ન્યાયશાસ્ત્ર ઉપર વ્યાખ્યાનો સાંભળતો અને યાદશક્તિ સારી હોવાથી ધણી શાસ્ત્રોમા પડિત થઈ ગયો હતો દર ચોથે દિવસે કુગનના ૧૬ પાના પોતાના હાથે ઉતાર્યા પછી રાજકાર્યનો આરંભ કરતો આ ફિરોજને ખગોળશાસ્ત્રનો ધણો શોખ હતો અને આકાશના ચોગ્ધ અવલોકન માટે તેણે હકીમ હુસૈન ગિલાનીની દેખરેખ નીચે દોલતાબાદ પાસેની એક ટેકરી ઉપર ઈ સ ૧૪૦૭મા એક વેધશાળા ચણાવવા માડી હતી

આ પછી કેટલાક બ્રાહ્મણી સુલતાનો અક્ષરસરકારહીન થયા, પણ મહમદશાહ બ્રાહ્મણી (ઈ સ ૧૪૬૨ થી ૧૪૮૨)ના વખતમા એના પ્રધાન મહમદ ગાવાનની વિદ્વતાએ તથા ઉદારતાએ કેળવણીને સારુ ઉત્તેજન આપ્યું હતું આ મહમદ ગાવાને બિદરમા બંધાવેલ મદરેસા એ વખતનું જ્ઞાન મહાભવ્ય મકાન હતું ફિરિસ્તાના વખત સુધી એ મદરેસા સુરિચ્છિતમા હતી પણ પાછળથી ઔરંગઝેબના વખતમા લશ્કરના ચાણુ તરીકે વપરાવાથી છિન્નભિન્ન થઈ ગઈ આ મદરેસામા ૩,૦૦૦ પુસ્તકોવાળું એક પુસ્તકાલય વિદ્યાર્થીઓના ઉપયોગ માટે હતું માથે એક મસ્જિદ હતી

ખિજપુર નામ જ વિદ્યાપુર ઉપરથી પડ્યું છે એમ કેટલાક કહે છે, એ ગમે તેમ હો પણ એટલું ખરું છે કે, ખિજપુરના પ્રાચીન ખડેરામા મુસલમાની વખત પહેલાનું એક પાઠશાળાનું વિશાળ મકાન છે આ પાઠશાળાને કદ્દાપાણુના ચાલૂક્ય વંશ તરફથી મળેલા દાનનો ઈ મ ૧૧૯૨ નો અને ખીજો યાદવ વંશના વખતનો ઈ સ ૧૨૪૯ નો એમ બે લેખ એ મકાન ઉપર જ છે આ પાઠશાળાનું મકાન ત્રુટિત સ્થિતિમા ભવ્ય લાગે છે અને ત્રણ માળનું છે દત્ત-કયા કહે છે કે, મલિક કાકુરના દક્ષિણમા ખીજા હુમલા વખતે મુખ્ય લશ્કરની આગળ નીકળેલા સિપાઈઓના ટોળાએ આ પાઠશાળાના બ્રાહ્મણ અધ્યાપકો અને શિષ્યોને મારી નાખ્યા કે નમાઝી મૂક્યા હિંદુ ગળ્યના નાશ સાથે ખિજપુરની વિદ્યાપ્રીતિનો પણ નાશ ન થયો ખિજપુરના મુસલમાન સુલતાનોમા કેટલાક કેળવાયેલા હતા અને એમના દગ્ધાગ્ધા ભણેલા બ્રાહ્મણોનું જોડ ઠીક હતું રાજ્યની

આદિલશાહી પુસ્તકશાળાનો એક ભાગ હજી ગિજનપુરમાં આસારી-મહાલમાં મોજૂદ છે.

ગોલકોંડાના સુલતાનોમાં મહમદ કુલી કુતુબશાહનું નામ કેળવણીના ઉત્તેજન માટે પ્રથમ સ્થાને આવે છે. તેણે હૈદરાબાદની મધ્યમાં ચહાર મિનાર બંધાવ્યો હતો, જેમાં મસ્જિદ સાથે મદરેસા હતી. આ મકાન મુસલમાની કળાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ હતું. આ ગિવાય ખીજી પણ અનેક મદરેસાઓ આ સુલતાને બંધાવી હતી, જેમાં સારો ધગાર આપીને પંડિતોને રાખ્યા હતા. એક મદરેસા હૈદરાબાદની પાસે જ હતી.

દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં ઉપર કહેલી, સુલતાનોએ કે શ્રીમંત મુસલમાનોએ બંધાવેલી મોટી મદરેસાઓ ઉપરાંત મૌલવીઓનાં ઘરોમાં નાની ખાનગી પ્રાથમિક શાળાઓ હતી. આ દેશના પ્રાચીન રિવાજનું દક્ષિણના પંડિત મુસલમાનોએ અનુકરણ કર્યું હતું, અને પોતાના ઘરમાં પોતાની સામે પલાંઠી વાળી બેઠેલા શિષ્યોને કેળવણી આપતા અનેક મુસલમાનો એ વખતમાં દક્ષિણમાં દેખાતા.

માળવા મુંજ અને ભોજના વખતથી વિદ્યાપીઠ તરીકે પ્રખ્યાત હતું. મુસલમાની સમયમાં સુલતાન મહમદ ખીલજીએ પણ કેળવણીને ધણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. ફિરિસ્તા પ્રમાણે વિદ્યાની ઉન્નતિમાં માળવા શિરાઝ અને સમરકંદ સાથે હરીદ્વાર્ કરી શકે એવું હતું. માળવાની અનેક મદરેસાઓમાંની એક મંડુમાં સુલતાન હુશગની મસ્જિદ સામે હતી. અકબરના સમયનો માળવાનો સુલતાન ખાઝ-બહાદુર સંગીતનો જખરો શોખીન હતો. એના વખતમાં માળવામાં સંગીતની ખિલવણીને ધણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું.

ખાનદેશ પણ મદરેસાશૂન્ય ન હતું. જૈનપુર એક વખત કેળવણીનું મથક મનાવું. મહમદશાહના વખતમાં પણ જૈનપુરમાં ૨૦ મદરેસાઓ હતી. કાશ્મીર અને ગુજરાતના સુલતાનોએ પણ વિદ્યાને ઉત્તેજન આપ્યાના દાખલા મળે છે. બંગાળના સુલતાનો પણ જખરા વિદ્યાના પોષક હતા. સુલતાન હુસેનશાહે ભાગવત-પુરાણનું બંગાળીમાં ભાષાંતર કરાવ્યું હતું અને ખીજી સુલતાનોએ પણ સંસ્કૃત અને ક્ષારસી ગ્રન્થોનાં બંગાળી ભાષાંતર કરાવ્યાં છે. આ રીતે બંગાળી ભાષાની ખિલવણીમાં બંગાળના મુસલમાન સુલતાનોએ ઘણો ભાગ

લીધો છે બગાળાનો નવાળ મુશિદકુલી નરકખાન (૪ મ ૧૭૦૪થી ૪ મ ૧૭૨૫) પણ કેળવણીને ધણુ ઉત્તેજન આપતો. તેણે મુશિદાબાદમાં મદરેસા બધાવી હતી

જે કે મોગલ વશ પહેલાના મુસલમાન સુલતાનો મોટે ભાગે મોટી છાવણીઓના સરદારો જેવા હતા ગઝના બીજા ધર્મોને ગૌણ-અતિ ગૌણ માનતા માત્ર દેશો જીતવા, દીન ફેલાવવો, દીન-વિરોધી કાફરોને મારવા એટલું જ પોતાનું મુખ્ય કર્તવ્ય માનતા અને માત્ર આ કાર્ય માટે લશ્કર નિભાવવા પૈમા જોઈએ અને ખેતી તથા વેપાર ધગર પૈમા રાજ્યની તિબેરીમાં ન આવે, એટલે દેશમાં શાંતિ નળવવા કાંઈક પ્રયાસ કરતા છતાં એમના વખતમાં કેળવણી તદ્દન પોષણશૂન્ય નથી રહી એટલું જ નહિ પણ કેટલાક શહેરો તો સમગ્રકદ છુખારા દમારકસ વગેરે પ્રખ્યાત મુસલમાની વિદ્યાપીઠાની હરીફાઈ કરે એવી રિયતિમાં હતા એમ ઉપદ્રા વર્ણનથી દેખારો

મોગલ સમય

મોગલ શહેનશાહતના સ્થાપક શહેનશાહ અકબર સારી રીતે સુશિક્ષિત હતા તેઓ કવિ પણ કહેવાતા હતા બાબરના વખતથી જ કેળવણી મટી સાધનો પૂગ પાડવા એ ગઝનુ કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યું હતું એમ જણાય છે બાબરના એક વઝીર સૈયદ મકબરઅલીની તવારીખમાં લખ્યું છે કે, એ વખતના લોકોપયોગી બાધકામ ખાતાની ફરજોમાં ટપાલની વ્યવસ્થા, ગઝનની ખબરો બહાર પાડવી અને મદરેસાઓ બધાવવી વગેરેનો પણ સમાવેશ થતો હતો

હુમાયુનને પણ એના પિતા પેઠે વિદ્યાનો શોખ હતો એને ન્યોતિય, જૂગોળનો એવો ગોખ હતો કે એણે પોતાને માટે જૂગોળ અને ખગોળના ગોળાઓ બનાવરાવ્યા હતા હુમાયુન ન્યારે ચાર વર્ષ ચાગ મહિના અને ચાગ દિવસનો હતો ત્યારે એને નિશાજે બેમાડવાની શરૂઆતનો ઉત્સવ કરવામાં આવ્યો હતો ૪ મ ૧૮૦૧માં મી. એલ. એફ. રિમથે વાયવ્ય પ્રાંતમાં મુસલમાનોના ધર્મમાં આવેો ઉત્સવ જોયો હતો, જેનું વર્ણન તેણે એક પત્રમાં કર્યું છે

“ ન્યારે બાળક ચાર વર્ષ, ચાગ મહિના અને ચાગ દિવસનું ચાચ ત્યારે એને એક રૂપાની પાટી આપવામાં આવે છે અને એના ઉપર ‘સુરેઈફા’ નામનું કુગનનું એક પ્રકરણ લખવામાં આવે છે અને બોલવામાં છે આવે અને તે દિવસથી તે બાળક માટે એક શિક્ષક ગણવામાં આવે છે

હુમાયુએ પોતાની પ્રજના ત્રણ વર્ગ પાડ્યા હતા. તેમાં પંડિતો, ધાર્મિક માણસો, કાયદો જાણનારા માણસો, વગેરે પહેલા વર્ગમાં હતા. શનિવાર અને ગુરુવાર આ વર્ગની મુલાકાત માટે રાખવામાં આવ્યા હતા. હુમાયુન પોતાના સગાઓથી ઊંતરતા દરજ્જાનું પણ રાજ્યના ખીજા અમીરો અને પોતાના પાશવાનો કરતાં ચઢિયાતા દરજ્જાનું માન પંડિતોને આપતો. આ બાદશાહને પુસ્તકોનો ધણો શોખ હતો અને છાવણીમાં પણ થોડાં ઉત્તમ પુસ્તકો સાથે ફેરવતો. હુમાયુને પૂરણ કિલ્લામાં શેરશાહે બધાવેલા શીરમંડલને પુસ્તકશાળામાં ફેરવી નાખ્યું હતું, અને આ પુસ્તકશાળાના પગથિયા ઉપરથી લપસી પડી જતાં એનું મરણ થયું હતું. હુમાયુને દિલ્હીમાં એક મદરેસા બંધાવી હતી, જેમાં મુખ્ય અધ્યાપક શૈખ હુસેન હતો. આ વખતમાં ખાનગી પ્રયત્નથી પણ મદરેસા બંધાયાના બે દાખલા નોંધાયેલા છે. શૈખ એનુદીન ખાફી ઈ. સ. ૧૫૩૪માં ગુજરી ગયા ત્યારે એને એણે પોતે સ્થાપેલી મદરેસાના ચોગાનમાં દાટવામાં આવ્યા હતા અને એની યાદગીરી કાયમ રાખવા માટે જમનાના કાંઠા ઉપર મદરેસા બાંધવામાં આવી હતી. હુમાયુનની પોતાની સુંદર કબરના એક ભાગમાં ૧૫૦ વર્ષ પહેલાં મદરેસા બેસતી. કબરના ઉપલા ભાગમાં ધુમ્મટની નીચે મદરેસાની ઓરડીઓ છે.

મહાન અકબર

જો કે મોગલ શહેનશાહ મહાન અકબર જાતે ભણેલો ન હતો એમ ઘણાઓનું કહેવું છે. અને કેટલાક તો કહે છે કે, અકબરને પોતાની સહી કરતાં નહોતી આવડતી. પણ આ અક્ષરજ્ઞાનશૂન્ય શહેનશાહ એટલો બુદ્ધિશાળી અને બહુશ્રુત હતો કે ધર્મની અને તત્ત્વજ્ઞાનની ઘણી ઝીણી વાતો સમજી શકતો. કળા અને વિદ્યાની બહુ યોગ્ય કદર કરી શકતો. એટલું જ નહિ પણ કળા અને વિદ્યાના તત્ત્વોને માર્મિક રીતે ગ્રહણ કરી શકતો. દરબારના પંડિતો સાથે અકબરની ચર્ચા સાંભળીને એની ભાષા ઉપરથી અનુભવો માણસ તો એને સમર્થ પંડિત ગણે એટલી ભાષામાં પણ પંડિતતા મેળવી હતી. રાજ-કાર્યમાં ઘણો સમય જતો હોવા છતાં અકબરને પુસ્તકોનો એટલો શોખ હતો કે, હંમેશાં કોઈ કુશળ વાંચનાર પાસે અમુક પુસ્તકનાં પાનાં સાંભળતો. આ રીતે અકબરે ઘણાં પુસ્તકો સાંભળ્યાં હતાં. અબુલફઝલ તો કહે છે કે, વિદ્યા કે ઇતિહાસનું એવું કોઈક જ પુસ્તક હશે કે જે અકબરની જાણ પહોંચી હોય.

વિદ્યાનો આ મહાન શહેનશાહને એટલો ગોખ હતો કે, તે હમેશા જુદા જુદા ધર્મના ઉપદેશકોને તથા જુદી જુદી વિદ્યાના પડિતોને પોતાની આસપાસ એકઠા કરીને એના વાદવિવાદો માણજતો. આ માટે એણે ફતેહપુર સીક્રીમાં ઇબ્રાહિમખાનના નામનું મકાન બંધાવ્યું હતું. શુક્રવારે, રવિવારે અને બીજા તહેવારના દિવસોએ ગતે આ ઇબ્રાહિમખાનમાં સૂફીઓ, વિદ્વાનો, નીતિ જાણનારાઓ, સુન્ની, શિયા, ખાદિશ્વો, જૈનો, બૌદ્ધો, ચાર્વાકો, ખ્રિસ્તીઓ, પારસીઓ અને જયુ વગેરે અનેક મતના શિક્ષિત માણસોને એઠા કરવામાં આવતા અને દરેક નિર્ભય રીતે પૂર્ણ જોગથી પોતપોતાનો મત પ્રતિપાદન કરતા, અને અતિશય તટસ્થતાથી તથા નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી શહેનશાહ સાંભળતો. કોઈ કોઈ વખત મધ્યગત સુધી અને કોઈ કોઈ વખત પરાદિવા સુધી ઇબ્રાહિમખાનની ચર્ચાઓ ચાલતી.

શહેનશાહને વિદ્વાનોની ચર્ચા જ માણવાનો ગોખ હતો એમ એમ નથી, પણ દેશમાં કેળવણી વધારવાનો પણ તેટલો જ ગોખ હતો. અનેક મંસ્કૃત પુસ્તકોના ફારસી કે હિંદીમાં અકબરે ભાષાતર કરાવ્યા છે. ઈ. મ. ૧૫૮૨માં મહાભારતનું ફારસી ભાષાતર કરવાનું ફરમાન ફાઈયુ હતું. મહાભારતના અકબરે કરાવેલા ગદ્યમાં ફારસી અનુવાદને રામનામાં નામ આપ્યું હતું અને એમાં ચિત્રો પણ મૂક્યા હતા. ઈ. સ. ૧૫૮૬માં અબ્દુલ હાદિરે ગમાયણનું ભાષાતર પૂરું કર્યું. અથર્-વેદનું ભાષાતર હાજી ઇબ્રાહિમ મગહીન્દીએ અને લીલાનતીનું ફ્રેન્ચીએ ભાષાતર કર્યું હતું. આ રીતે અકબરે તાજક, રાજતગિણી, હરિવંશ, સિંહાસનખત્રીસી, પચત્ર વગેરે અનેક ગ્રંથોનું ભાષાતર કરાવ્યું હતું. એ જ પ્રમાણે અગ્ની અને તુર્કી ગ્રંથોના પણ ફારસી ભાષાતરો કરાવ્યા હતા. અકબરને પુસ્તકશાળાનો પણ ધણો ગોખ હતો. એના પ્રિય પડિત ફ્રેન્ચીના મરણ વખતે એની પાસે ૪૬૦૦ પુસ્તકો હતા. પુસ્તકો સચિત્ર બનાવવાની કળાનો પણ અકબરના વખતમાં ધણો વિકાસ થયો. અકબરે પોતે પણ ચિત્રકારોને ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું. અકબરે એક ચિત્રશાળા સ્થાપી હતી, જેમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પોતાની કળા દેખાડતા દરબારના બધા મુખ્ય અમીરોની હાજિઓ ચિત્રગવવામાં આવી હતી. અકબરના દરબારમાં મત્તર આશ્રિત ચિત્રકારો હતા.

ચિત્રકળા પેઠે સંગીતકળાને પણ અકબરે ઘણું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પ્રખ્યાત ઉસ્તાદ તાનસેન અકબરના દરબારના એક ગવૈયા હતા, એ તો આળાલવૃદ્ધ સહુ જાણે છે. પ્રખ્યાત હિંદી મહાકવિ મુરદાસ પણ અકબરના દરબારના કવિ હતા. અકબરના વખતમાં હિંદુ અને મુસલમાન સંગીતકળાઓ પરસ્પરના વિશિષ્ટ અંશો ગ્રહણ કરીને એટલી ઉન્નત દશાએ પહોંચી હતી કે, એ કળા ઉન્નતિના શિખર ઉપર એ વખતે હતી, એમ કહેવામાં વાંધો નથી.

આ રીતે ચિત્રકળા, સંગીતકળા, લેખનકળા, સ્થાપત્યકળા વગેરે કળાઓમાં તથા ધર્મ, કવિતા, સાહિત્ય, તત્ત્વજ્ઞાન વગેરે વિદ્યાઓમાં પ્રવીણ મનુષ્યોને પોતાની આસપાસ એકઠા કરવામાં તથા એમને યોગ્ય પોષાક આપવામાં મહાન અકબર સામાન્ય કેળવણીના પ્રચારને જખરું બળ આપતો હતો. કારણ કે દેશના દૂરના ભાગમાં વસનારને પણ, પોતે કાઠ પણ કળા કે વિદ્યામાં અસાધારણ કુશળતા મેળવશે તો, છેક અકબરના દરબાર સુધી પહોંચશે, એ ખાતરીથી કેળવણી લેવાની બળવાન સ્પૃહા રહેતી. આ જ સમયમાં આ દેશની વિવિધ પ્રાતિક ભાષાઓ પણ એકદમ ખેડાવા લાગી હતી. અને શહેનશાહનું અનુકરણ કરી સૂળાઓ પણ પોતપોતાના પ્રાંતમાં કેળવણીને ઉત્તેજન આપતા. કેળવણીના પ્રચારમાં આ આડકતરા ઉત્તેજનનું બળ માપી શકાય એવું નથી, પણ એ ઘણું વ્યાપક હતું એમ ૧૬મા-૧૭ મા શતકનો પ્રાન્તિક ભાષાઓના સાહિત્યનો તેજસ્વી વિકાસ જોતાં જણાય છે. જે કે આ વિકાસનાં રાજકીય બળ સિવાય બીજું પણ અનેક પ્રેરક બળો હતાં એ ભૂલવાનું નથી.

શહેનશાહ અકબરે ઉપરોક્ત ઉત્તેજન ઉપરાંત કેળવણીના પ્રચાર માટે સીધો પ્રયત્ન પણ કર્યો છે. એણે પોતાના પુત્રો અને પૌત્રોને કેળવવા માટે શિક્ષક તરીકે સારી ખ્યાતિ પામેલા વિદ્વાનોને રોક્યા હતા. એક પૌત્રને અબુલફઝલ તથા એક બ્રાહ્મણ પાસે શીખવા રાખ્યો હતો. મુરાદને ખ્રિસ્તી ધર્મ શીખવવા પાદરીઓ પાસે રાખ્યો હતો. શહેનશાહે સામાન્ય પ્રજાની કેળવણીમાં કેટલાક અગત્યના સુધારા કર્યા હતા. અકબર પહેલાંના મુસલમાન પાદશાહોએ મુસલમાન બાળકોને કેળવણી-મોટે ભાગે મુસલમાન ધર્મની કેળવણી-આપવા માટે મદરેસાઓ ઉઘાડી હતી. જ્યારે અકબરે હિંદુ-મુસલમાન બંને માટે સર્વ પ્રકારની કેળવણી આપવાનાં સાધનો ઉત્પન્ન કર્યાં હતાં.

અકબરના વખતમા હિંદુ અને મુસલમાન એક જ શાળામા માથે લણુતા દેખાય છે વળી હિંદુઓને પણ મોટામા મોટા અધિકારો આપવાની નીતિ અકબરે ધાગણુ કરેલી હોવાથી, હિંદુઓ ગત્યભાષા-ફારસી ભાષા ઉમગથી શીખવા લાગ્યા હતા એટલુ જ નહિ પણ કેટલાક બ્રાહ્મણોએ ફારસીમા એવી પ્રતીણુતા મેળવી કે, મોગલ સમયના પાછલા ભાગમા મુસલમાનો બ્રાહ્મણો પામે ફારસી શીખવા જતા અકબરના વખતમા બાળકોને શરૂઆતમા ફારસી મૂળાક્ષરો શીખવવામા આવતા ભાષા શીખ્યા પછી નીતિ, ગણિત, નામુ, ખેતી, ભૂમિતિ, ખગોળ, અર્થશાસ્ત્ર, ગત્યનીતિ, પદાર્થવિદ્યા, ન્યાયશાસ્ત્ર, પ્રાકૃતિક વિદ્યા, ધર્મ અને ઇતિહાસ વગેરે વિદ્યાઓ અનુક્રમે શીખવાતી હિંદુઓ પોતાની ભાષા શીખ્યા પછી વ્યાકરણ, ન્યાય, વેદાંત વગેરે વિષયો શીખતા દરેક પોતાની વૃત્તિ અને અનુકૂળતા પ્રમાણે અભ્યાસ કરતો અણુલક્ષ્ય કહે છે કે, કેળવણીના ક્રમમા અકબરે દાખલ કરેલા આ મુધાગઓથી એ વખતની ગત્યની પાઠશાળાઓ ગત્યની શોભાકે દેખાતી હતી અકબરને કેળવણીના ક્રમમા મુધાગઓથી મતોય ન થયો તેણે કેળવણીના બહોળા પ્રચાર માટે નિશાળોની મંખ્યા વધે એવો પણ ધણો યત્ન કર્યો તેણે પોતે ફતેહપુર-સીક્રીમા એક મોટી મદરેસા બિઠાડી હતી આગ્રામા, દિલ્હીમા અને પ્રાંતોના ખીજા મુખ્ય શહેરોમા પણ અનેક મદરેસાઓ હતી આગ્રામા શહેન-ગાહે સ્થાપેલી મદરેસાઓ ઉપરાંત ખાનગી શ્રીમન્ત મનુષ્યોએ સ્થાપેલી મદરેસાઓના પણ અનેક દાખલાઓ છે અકબરની ધાર્મમા માહમ અગાએ દિલ્હીમા એક મુદર મરિજદ માથે મદરેસા બિઠાવી હતી ખીજા એક મદરેસા ખવાઝ મુખ્તને બિઠાવી હતી

મદરેસાઓની બહાર વિદ્વાનોને ધેગ એ વખતમા દેશના મોટા ભાગના બાળકોને કેળવણી મળતી હતી એ આગળ કહ્યુ જ છે અર્ધો એક જ દાખલો ટાડ્યો છે તાજિખી બર્મનીના લેખક અબ્દુલ કાદીર બમાવરમા આવેલુ પોતાનું ઘર છોડીને બહુવા માટે આગ્રે જઇ પોતાના ગુરુ મીર અલીએગને ધેગ ગહીને બધ્યા હતા આ પ્રમાણે ગુરુના ધનમા જ, મંગીનકળા, ચિત્રકળા વગેરે બિંચી કળાઓનું વ્યવહારુ ગાન મળતું અને મદાન અકબરે વિદ્વાનોને બહોળે હાથે ઉત્તેજન આપીને આ રીતે ચિધ્યોને ધેગ ગખીને શીખવવાના કામને ગદ્દ મારુ ઉત્તેજન આપ્યુ હતું

મહાન અકબરે એ વખતની મુસલમાની રાજ્યનીતિમાં જે સુધારા દાખલ કર્યા તે મોગલ વંશની પડતી પર્યંત વિશેષે કરીને જહાંગીર, શાહજહાન અને ઔરંગઝેબના રાજ્યકાળ સુધી ચાલ્યા. ઔરંગઝેબે અકબરની ઉદાર નીતિ તજવા માંડી અને પરિણામે મોગલ વંશની પડતી થઈ.

જહાંગીર

જહાંગીરની કેળવણી માટે અકબરે બહુ કાળજી રાખી હતી; પણ જહાંગીરમાં ઊંડો અભ્યાસ કરવાની વૃત્તિ નહોતી. છતાં જે અભ્યાસ કર્યો તેથી એનું મન વિદ્યારસિક થયું ખરું. જહાંગીરને ઇતિહાસનો શોખ હતો તથા એ વંશના બીજા પુરુષો પેઠે તેણે પણ પોતાનાં સ્મરણો લખ્યાં છે. જહાંગીરે પોતે જ પોતાનાં સ્મરણોની નકલો લહિયાઓ પાસે કરાવી રાજ્યના અમલદારોને, અમીરોને તથા પ્રખ્યાત માણસોને આપી હતી. જે વખતે છાપખાનાં ન હતાં તે વખતે આ રીતે, રાજ્યો તરફથી, શ્રીમન્તો તરફથી અને મંદિરો કે ધર્મસ્થાનો તરફથી નવા ગ્રંથની નકલો કરાવવામાં આવતી.

શહેનશાહ જહાંગીરે એક ઉત્તમ કાયદો કર્યો હતો કે, જ્યારે કોઈ પૈસાદાર ગૃહસ્થ કે મુસાફર વારસ મૂક્યા વગર ગુજરી જાય ત્યારે એની મિલકત રાજ્યમાં જમ્ત થઈ મદરેસાઓ, મસ્જિદો, વગેરેની મરામતમાં ખર્ચાવી જોઈએ. તારિખે જાન-જહાનમાં લખ્યું છે કે, ૩૦ વરસથી ઉલ્જઝ થઈ ગયેલી અનેક મદરેસાઓ જેમાં પક્ષીઓ અને પશુઓ વસતાં હતાં તેને જહાંગીરે મરામત કરાવી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોને વસવા લાયક બનાવી.

જહાંગીરને પુસ્તકોનો ઘણો શોખ હતો. એ વખતના અમીર ઉમરાવોને પુસ્તકોનો એવો જ શોખ હતો. એક એક હસ્તલિખિત ગ્રંથના ૩૦૦૦ સોનૈયા, હાલની કિંમતમાં લગભગ દોઢ લાખ રૂપિયા જહાંગીરે તથા એના અમીરોએ આપ્યાના દાખલા છે. જહાંગીરને ચિત્રકળાનો પણ એટલો જ શોખ હતો. અબુલ હસન મન્સુર વગેરે એ વખતના ઉત્તમ ચિત્રકારો હતા. જહાંગીરે પણ પોતાની આસપાસ પોતાનાં પિતા પેઠે વિદ્વાન અને કળાવાન માણસોને એકઠા કર્યા હતા. અલખત વિદ્યાકળાને ગ્રહણ કરવાની કે બળ આપનાની અકબર જેવી શક્તિ જહાંગીરમાં ન હતી, પણ અકબરે જે પ્રવાહ ચલાવેલો તેને જહાંગીરે જીવતો રાખ્યો.

શાહજહાન

તાજમહાલની અપૂર્વ સુદરતાથી રચાપત્યકળાના શોખ માટે જેણે અમરકીર્તિ મેળવી છે, તે શાહજહાને બીજી વિદ્યાકળાઓને ઉત્તેજન નથી આપ્યું એમ નથી ઊલટું કેળવણીના પ્રચાર માટે શાહજહાને દિલ્હીમાં જામી-મરિજદની બાબુમાં જ એક ગંજકીય મદરેમાં બધાવી હતી (૪ સ ૧૬૫૦) શાહજહાને બીજી પણ ખગાળ રિયતિમાં આવી ગયેલી મદરેમાની મગમત કગવી હતી શાહજહાનને મગીતનો પણ સારો શોખ હતો ચિત્રકળાને પણ શાહજહાને ઉત્તેજન આપ્યું હતું મહમદ નાદીર સમગ્રકદી એના વખતનો શ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર હતો.

શાહજહાનના કુટુંબમાં દાગ-શિકોહ એક સારો પડિત હતો. એને ફારસી, અગળી ઉપરાત મસ્કૂત પણ આવડતું એણે ફેટલાક મસ્કૂત ગ્રન્થોનું ફારસીમાં ભાષાતર પણ કર્યું છે દાગ-શિકોહને હિંદુ-ધર્મ, હિંદુ-સાહિત્ય અને હિંદુ-મંડિતો તરફ બહુ માન હતું દાગ એક જખરો લેખક હતો એણે ઉપનિષદોનું શિગઉલ-અક્સર નામથી ફારસી ભાષાતર લખ્યું છે દાગએ ભગવદ્ગીતાનું અને યોગવાસિષ્ઠનું ભાષાન્તર કર્યું છે પ્રખ્યાત ગગાલહરી, રસગગાધર વગેરેના લેખક ગસિક કવિ જગન્નાથ પડિત દાગ-શિકોહના આશ્રિત હતા એમ કહેવાય છે કાશ્મીરમાં દારાએ સૂફી તત્ત્વજ્ઞાનનો સૂફી મુસ્લાશાહ પાસે અભ્યાસ કર્યો, પણ ઉપનિષદો જેવા સૂફી ગ્રન્થોથી એને મેતોપ ન થયો.

ઔરંગઝેબ

ઔરંગઝેબે ગાદીએ આવ્યા પછી ધીમે ધીમે અકબરે દાખલ કરેલી અને જહાંગીરે તથા શાહજહાને ચાલુ ગએલી રાજનીતિમાં ફેરફાર કરવા માડ્યો હિંદુ-મુસલમાન બનેને મરખા ગણવાની અકબરની ઉદાર ગંત્યનીતિ છોડી દધને, ઔરંગઝેબે ધર્માધ રાજનીતિ ધાગણ કરતા ઈ મ ૧૬૬૯માં પ્રાતિઃ સુબેદારો ઉપર હુકમ કાઢ્યો કે તેઓએ હિંદુ પાકશાળાઓ તથા મદિરોનો નાશ કરવો આ રીતે સમગ્ર પ્રજાને કેળવણી આપનાના ગંજધર્મને બે કે ઔરંગઝેબે તજ દીધો પણ મુસલમાન કેળવણીને પોપણ આપવાનો પ્રયામ કર્યો છે ખરો મુસલમાન બાળકોને કેળવણી આપવા માટે ઔરંગઝેબે કેવા પ્રયાસો કરેલા એ નીચેના દાખલાઓથી સમજાશે.

ઔરંગઝેમે ગુજરાતના દીવાન મહરમતખાનને અને યીજી પ્રાંતના દીવાનોને હુકમ કરી મોકલેલા કે જે વિદ્યાર્થીઓ મીઝાન વાંચી શકે તેને રાજ્યની તિજોરીમાંથી પૈસાની મદદ કરવી. વળી એણે એવો હુકમ કાઢેલો કે અમદાવાદમાં, પાટણમાં અને સુરતમાં ત્રણ અધ્યાપકો વધારવા. વળી ગુજરાતની મદરેસાઓની મરામત માટે અમુક ખર્ચ કરવાની મંજૂરી આપી હતી. અકબરુદ્દીનખાન મદરેસા અમદાવાદમાં ઈ. સ ૧૬૯૭માં ૧૨૪૦૦૦ રૂપિયા ખર્ચીને મદરેસા બાંધી અને પછી ઔરંગઝેમ પાસે મદદ માગી, અને ઔરંગઝેમે જાગીર આપી. ઔરંગઝેમના વખતમાં શિયાલકોટ મોટું વિદ્યાસ્થાન હતું. શિયાલકોટ મોગલ સમયમાં કાગળો બનાવવાનું મોટું સ્થાન હતું, અને કાશ્મીર શાહી બનાવવા માટે પ્રખ્યાત હતું.

મોગલ રાજ્યની પડતીનાં યીજી ઔરંગઝેમથી રોપાયેલાં હતાં. એણે જે મહાન અકબરની રાજ્યનીતિથી વિરુદ્ધ હિંદુ મુસલમાનના વિરોધની રાજ્યનીતિ ધારણ કરી, તે નીતિ જ મોગલ સામ્રાજ્યની પડતીનું સાધન થઈ. ઔરંગઝેમ પછી એકમે સુલતાનોએ નહિ જેવું કેળવણીને ઉત્તેજન આપ્યું હશે કે એકમે મદરેસા સ્થાપી હશે; પણ એમાં હવે વિશેષ નોંધવા જેવું નથી. આ ટૂંકા અવલોકનથી બ્રિટિશ રાજ્યે કેળવણીની નવી પદ્ધતિ દાખલ કરી તે પહેલાં મુસલમાની સમયમાં કેળવણીની આ દેશમાં કેવી સ્થિતિ હતી અને મુસલમાન સુલતાનોએ કેળવણીને કેવું ઉત્તેજન આપ્યું હતું, એ વિષે સામાન્ય ખ્યાલ વાંચનારને આવ્યો હશે.

કેળવણીમાં ઉદાર નીતિ જ ફલપ્રદ થાય છે એમ અકબરની નીતિનાં ફજો જોતાં સમજાય છે. ખાફી આ દેશમાં રાજ્યની મદદ વગર લોકો યથાશક્તિ સમયાનુકૂળ કેળવણી લેતા અને શિક્ષિત માણસોએ પોતાને ધેર શીખવા આવનારને મફત શીખવવું એ શિક્ષિતોનો ધર્મ ગણાતો. અને કેળવણીના પ્રચારનો આ પ્રાચીન પ્રકાર મુસલમાની સમયમાં પણ જીવતો રહ્યો હતો; મુસલમાનોએ પોતે એ પ્રકાર ગ્રહણ કર્યો છે એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. x

ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઇસ્પિતાલો

ઇસ્પિતાલ આધુનિક મસ્થા છે એમ માધાગણુ રીતે મનાય છે. અગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા, એમણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યું અને પોતાના દેશમાં ચાલતી દાકતરી વિદ્યાની કળવણી શરૂ કરી તે માથે જ વિલાયતના ધોગણુ પ્રમાણે ઇસ્પિતાલો પણ જામી કરી આપણા દેશની વર્તમાન ઇસ્પિતાલો પોતાના આદર્શને કેટલે અગે અનુસરે છે એ વિચાર બાબતે હવે ગંભી દાકતરી ઇસ્પિતાલોની સ્થાપના થઇ તે પહેલાં શી સ્થિતિ હતી તે જોઈએ અત્યારે તે ઇસ્પિતાલોની આવશ્યકતા અનિવાર્ય લાગે છે ઇસ્પિતાલો વગર કેટલા બધા ગરીબ રાગીઓ મૃત્યુ જાય એ વિચારથી કમ્પ છૂટે છે ઇસ્પિતાલો દ્વારા બધા રાગીઓ પીડાતા નિગધા દુઃખીઓને જે આગમ મળે છે તે કદનાતીત છે છતાં આ વીસમી મહીમાં આ દેશના લાખો ગામડાઓ ઇસ્પિતાલ વગરના છે ફક્ત મોટા મોટા શહેરોમાં જ ઇસ્પિતાલો છે, અને ઘણા ગામડાઓ તો ઇસ્પિતાલવાળા કોઈ પણ રાહરથી એટલે દૂર હોય છે કે, એ ગામોની મામાન્ય વસ્તીને કોઈ દિવસ ઇસ્પિતાલનો લાભ મળે નહિ.

અગ્રેજો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં આજે જે સ્થિતિ ગામડાઓની છે તે જ સ્થિતિ શહેરોની હતી અત્યાર મોટા શહેરોમાં જે ઇસ્પિતાલો જોવામાં આવે છે, તેના દર્શન નહોતા થતા ગામડાઓમાં અને શહેરોમાં બધે સગળી સ્થિતિ હતી અન્યત્ર વેલો અને દુકાનો રાગીઓને દવા આપતા, એથી ઘણા વ્યાધિઓ દૂર પણ થતા દરો, પણ મોગલ સમયમાં કે તે પહેલાંના મુમલમાની સમયમાં નિગધા દુઃખીઓને બગાડ હવેના થઈ ગઈ અથવા નિર્વિધને સંસ્ક્રિયા થઈ રાકે એ માટે આજની ઇસ્પિતાલોને મળતી કોઈ મંજૂર હોય એમ જણાતું નથી, પાદશાહો, શાહજાદાઓ અને મોટા અમીરો માદા

પડે ત્યારે એમના મહેલનો અમુક ભાગ ઇસ્પતાલના રૂપમાં ફેરવાતો હતો અને રાજ્યના વૈદ્ય-હકીમોને એમની તહેનાતમાં રહેવું પડતું હતું, એ એક જાતની ઇસ્પતાલ; અને કોઈ દયાળુ તથા સાધનમંપન્ન વૈદ્ય કે હકીમ કોઈ વખત કોઈ કોઈ ગરીબ નિરાધાર દરદીને પોતાને ઘેર રાખીને એની દવા કરે, એ બીજી જાતની ઇસ્પતાલ. આ સિવાય આપધીય ઉપચાર કે શસ્ત્રોપચાર માટે રાજ્યને ખર્ચ કે પ્રગ્નને ખર્ચ ચાલતી લોકોપયાગી સામાન્ય સંસ્થાઓ મુસલમાની સમયમાં હોય એવો પુરાવો જાણવામાં નથી. છતાં ભારતવર્ષે અંગ્રેજો આવ્યા પછી જ ઇસ્પતાલો જોધ એમ નથી.

ગુપ્ત સમય

ઈ. સ. પાંચમા શતકની શરૂઆતમાં (ઇ. સ. ૪૦૫ થી ૪૧૧ સુધી) આ દેશમાં યાત્રા અર્થે પ્રવાસ કરનાર “ ચીનાઈ બૌદ્ધ સાધુ ફાહ્યાન મગધદેશની એ વખતની સ્થિતિનું વર્ણન કરતાં લખે છે: “ મધ્યદેશનાં બીજાં શહેરો કરતાં મગધનાં શહેરો મોટાં છે. લોકો સુખી અને સમૃદ્ધ છે અને ધર્માચરણમાં જાણે એકબીજાની સ્પર્ધા કરતા હોય તેમ વર્તે છે. ધર્માદા સંસ્થાઓ ધણી છે. ધોરી રસ્તાઓ ઉપર મુસાફરો માટે ધર્મશાળાઓ છે અને રાજ્યધાનીના નગરમાં સંસ્કારી તથા પરોપકારી નગરજનોના દાનથી ઊભી થયેલી ધર્માદા ઇસ્પતાલો છે. કોઈ પણ જાતના રોગથી પીડાતા કોઈ પણ દેશનાં ગરીબ અને નિરાધાર દરદીઓ આ ઇસ્પતાલોમાં આવે છે. તેઓની પૂરી સંભાળ લેવાય છે. ચિકિત્સકો તેઓનો રોગ-તપાસે છે તથા ઉપચાર કરે છે. જરૂરિયાત પ્રમાણે પથ્ય અને આયુધ તેઓને આપવામાં આવે છે. આ રીતે દરદીઓ આ ઇસ્પતાલમાં પૂરા આરામથી રહી શકે એવી બધી સગવડ છે અને જ્યારે તેઓ સાજાં થઈ જાય છે ત્યારે ખુશીથી જઈ શકે છે.”

(Travels, Ch. XXVII)

આ વર્ણન ધર્માદા દવાખાનાનું નથી પણ રીતસર ઇસ્પતાલનું જ છે. ફાહ્યાને મગધના મુખ્ય નગરમાં આવી ઇસ્પતાલ જોયાનું નોંધ્યું છે. આ બૌદ્ધ યાત્રી પોતાના કાર્યમાં એટલો તલલીન હતો કે તેણે એ વખતની રાજકીય, સામાજિક અને આર્થિક વિગતો ભાગ્યે જ નોંધી છે. આ ચીનાઈ યાત્રીનું બધું ધ્યાન બૌદ્ધ તીર્થોનાં દર્શન

ડરવામા, બૌદ્ધ ગ્રંથો જોવામા તથા હિતાગ્રામા અને બૌદ્ધ કથાઓ તથા ચમત્કારો સાબળવામા એટલું બધું રોજાયેલું હતું કે, જે ચક્રવર્તી મહાગાળના ગાંધ્યમા એ પ્રવાસી છ વર્ષ ગયો, તે ગાળનું નામ પણ પોતાના પ્રવાસ વર્ણનમા નોંધ્યું નથી. આવા મમાગથી વિરુદ્ધ માધુએ બીજા શહેર વિષે નોંધ નથી કરી માટે બીજા કોઈ શહેરમા ઇસ્તિખતાલો નહિ હોય એમ કહેવાતું નથી જે એક શહેરના દાનશૂર ધાર્મિકાને સ્પષ્ટ્યુ તે બીજા શહેરના દાનશૂરોને ન સ્પષ્ટ્યુ હોય એમ માનવાનું કારણ નથી રચે રચે મેંકડો. મધાગારોને નભાવનાર શ્રીમન્તો મોટા મોટા શહેરોમા એકમે ધર્માદા ઇસ્તિખતાલોને પણ નભાવે એ મભવિત છે.

આવો મભવ માનવા માટે કારણો છે ચીનાઈ પ્રવાસીએ મગધના મુખ્ય નગરમા જોયેલી ઇસ્તિખતાલ કાર્ષ અડગમાત પાચમા શતકની શરૂઆતમા એ જ રચે બીગી નીડળી નહોતી અલબત્ત, એટલું ખરું કે જેમ ગુપ્ત યુગમા આ દેગની સર્વ વિદ્યાકળાઓમા અસાધારણ તેજ આવ્યું હતું, તેમ આ ઇસ્તિખતાલની મરથામા પણ મહાગાળધિરાજ ચદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યના મમયમા ઘણી ઉન્નતિ થઈ હશે પણ એ મરથાનું મૂળ જોવા માટે તો મૌર્ય મમયના ઇતિહાસમા તથા આયુર્વેદના પ્રાચીન માહિત્યમા દષ્ટિપાત દ્રવે પડશે.

મૌર્યકાળ

પ્રિયદર્શી મહાગાળ અગોડના ઉત્કીર્ણ શિવાલેખોમા એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, “ દેનાના પ્રિય પ્રિયદર્શી ગાળએ પોતાના ગાંધ્યમા અને મિલોન, સતીયપુત્ર, કેરુલપુત્ર ત્રેરે પડારી ગાળ્યોમા સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સાગ્રથાનો બધાવ્યા હતા અને દવાઓ, તથા ન હોય તે મગાનીને ગળી હતી તથા રોપાવી હતી ” (Rock Edict 11) મહાગાળ અગોડના આ ચિકિત્સાગ્રથાનો વિષે કોઈ વધારે વિગતવાર માહિતી મળતી નથી એટલે એ કેવળ ધર્માદા દવાખાનાઓ હતા કે ઇસ્તિખતાલો એ કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ મભવ ઇસ્તિખતાલો હોવાનો છે. પશુઓ માટે તો ઇસ્તિખતાલો હોય તો જ કામની આ મૌર્ય ચક્રવર્તીએ શરૂ કરેલી ઘણી પ્રથાઓ પાછળના રાજાઓએ ચાલુ રાખી છે એટલું જ નહિ પણ ફેટલીકમા સુધારા-વધારા પણ કર્યા છે ફેટલીક પ્રથાઓનો મૌર્ય માત્રાજ્યના અત

સાથે જ અંત આવ્યો એ વાતની ના નથી, પણ ચિકિત્સાસ્થાનોની પ્રથા ગુપ્ત સમય સુધી ચાલુ રહી હતી, અને રાજાઓની યોગ્ય ધર્મ-કાર્યોની બાબતમાં જેમ શ્રીમંત પ્રબળજનો હરીદ્વાર કરતા, તેમ ધર્માદા ઇસ્પિતાલોની બાબતમાં પણ કરતા એમ દ્રાહ્યાનની નોંધ ઉપરથી જ જણાય છે.

આયુર્વેદમાં ઇસ્પિતાલો

જે ઇસ્પિતાલ જેવી ગ્રંથા વિદ્યમાન હોય તો એ ગ્રંથામાં કામ કરનાર ચિકિત્સકોના સાહિત્યમાં એ ગ્રંથાની યોજના તથા વ્યવસ્થા માટે સૂચનાઓ હોવી જોઈએ, અને ખરેખર આયુર્વેદના પ્રાચીનતમ ગ્રંથોમાં ઇસ્પિતાલો ગૂંબંધી કેટલાંક સૂચનો મળે છે. ચરકસંહિતાના સૂત્રસ્થાનના ઉપકલ્પનીય નામના ૧૫મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે, “ પહેલાં તો વાસ્તુવિદ્યામાં કુશળ માણસે (એન્જીનિયરે) એક બાબુએથી ખુલ્લી હવા આવે એવું, પણ પવનના ઝપાટા ન આવે એવું, અંદર સહેલાઈથી હરફર થઈ શકે એવું, આડાં મોટાં મકાન વગરનું, ધૂમાડો, તડકો અને ધૂળ અંદર આવી ન શકે એવું, તથા અનિષ્ટ શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તથા ગંધ પ્રવેશ ન કરી શકે તથા જરૂર પ્રમાણે પગથિયાં, પાવખાનું, સ્નાનભૂમિ (બાથરૂમ) રસોડું વગેરેવાળું મજબૂત તથા સુંદર ઘર કરવું.”^૧

આ પ્રશસ્ત ગૃહમાં “ શીલ, શૌચ, આચાર, અતુરાગ, દક્ષતા વગેરે ગુણોવાળા તથા બધા કામમાં હોશિયાર એવા રસોડયા, નવડાવનારા, સંવાહક (ચપી કરનારા), દરદીને હેરવફેરવ કરનારા, પથારી કરનારા, આપધ ખાંડનારા વગેરે પરિચારકો રાખવા” (ચ સુ. અ-૧૫). આ પરિચારકો ઉપરાંત દરદીના મનને ખુશી રાખવા ગાયન, વાદન, કથા, આખ્યાયિકા, ઇતિહાસ, પુરાણ વગેરેમાં કુશળ એવા દરદીના મનનો અભિપ્રાય સમજી જનારા ભાઈબંધો તથા પક્ષીઓને તેમ જ હરિણ વગેરે પશુઓને પણ આ ગૃહમાં રાખવાની ચરકાચાર્ય

૧ તથથા । દ્રઢ નિવાતં પ્રવાતૈકદેશં સુખપ્રવિચારમનુપત્યકં ધૂમાતપર-જસામનભિગમનીયમનિષ્ઠાનાં ચ શબ્દસ્પર્શરૂપરસગન્ધાનાં સોપાનોલ્લઘ્વલમુસલલ્લવર્ચઃ-સ્થાનસ્નાનભૂમિમહાનસોપેત વાસ્તુવિદ્યાકુશલઃ પ્રશસ્તં ગૃહેવ તાવત્પૂર્વમુપકલ્પયેત ।

લલામણુ કરે છે વળી ગાય ગખનાનું ખામ કહ્યું છે તે તો એનું દૂધ દગ્દીના ઉપયોગમા આવે એ માટે હશે દગ્દીને સૂવાખેસવા માટે યોગ્ય સાધનો, પથારી, ઓછાડ, ઓશીકુ, જળપાત્ર, ચમચા, તેલ, માલિશ કરવાના સાધનો, સ્વેદ આપવાના સાધનો, ઝાડો, પેશાળ, તથા બિલટી માટે યોગ્ય પાત્રો, ખસ્તી (એનિમા)ના માધનો, કમ-ખેલવાના માધનો તથા શસ્ત્રકર્મ માટે ઉપયોગી શસ્ત્રો, તથા જુદા જુદા શુભ-ઉપયોગનાળી દવાઓ વગેરે બધી માધન સામગ્રી આ ધર્મા આગળવી ગખવી એમ ચક્રાચાર્યે સૂચના કરી છે સામાન્ય વાચનાગ્ને આ બાબતની નિગતો નિરુપયોગી હોવાથી અહીં નથી આપી. (જુઓ, ચ સુ-અ-૧૫.)

સુશ્રુત

આ વર્ણન ગમ્ન કે શ્રીમત માટેની ખાનગી ઇતિહાસિકાનું જ છે એમા શકા નથી સુશ્રુતે સામાન્ય ઇતિહાસિકાનું જુદું વર્ણન આપ્યું નથી પણ શસ્ત્રકર્મ કરવું હોય ત્યારે શુ શુ પહેલેથી તૈયાર રાખવું તથા પામે કાણુ માણુસો રાખવા તે કહ્યું છે (જુઓ, સુશ્રુત, સૂ ૭ ૫) વળી “જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય તેને માટે ખાસ મુદ્ર, સ્વચ્છ ગૃહ કગવવું જોઈએ એમ કહ્યું છે પ્રશન્ત વાસ્તુવાળા, પવિત્ર તડકો ન લાગે એવા તથા પવનના ઝપાટા વગરના ધર્મા જેના ઉપર શસ્ત્રચિકિત્સા કરી હોય, તેને ગખવાથી તેને શાગીર તથા માનસ-રોગો થતા નથી આવા ગૃહમા શરીરને ખૂચે નહિ એવી, મુદ્ર, પૂર્વ દિગામા ઓશીકાવાળી પથારી ગખવી આ પથારીમા મીઠાખેલા તથા અનુકૂળ મિત્રો માથે દગ્દીએ યથેચ્છ ખેમવું-સૂવું, કાગણ કે અનુકૂળ મીઠાખેલા તથા આશ્વામન આપતા મિત્રો ડાઘાઓથી વણની વેદનાને બૂલાવી દે છે ૨”

૭ ઋણિન પ્રથમમેત્રાગારમન્વિન્-કેન્દ્રાગાર પ્રગસ્ત્રાગ્નિઃ ક ચાર્યમ ।

પ્રગસ્ત્રાસ્તુનિ રહે શુચાગ્રાતપર્જિતે ।

નિગતે ન ચ રોગા સ્યુ શારીરમન્તુમાત્મા ॥

તસ્મિન્નયનમમમ્ત્રાપ સ્વાસ્તીર્ણ મનોન પ્રાપ્તિરમ્ ચુર્વોત ।

તસ્મિન્નમ્નિરનુકૂલે પ્રિયદૈરુપાત્માનો યથેષ્ટમાસીન ।

મુદ્દો ત્રિભિપન્ત્યાશુન્નમિર્વેણવેદા ॥

આશ્વામયન્તો વદુઃસ્વનુકૂળ પ્રિયવદા ॥ સુશ્રુત સુ-અ-૧૬

સામગ્રી જોઈ એ વગેરે આવશ્યક વ્યાવહારિક મુશ્કેલીઓનો ઉકેલ ચરક-સુશ્રુતના વખતના વૈદ્યોએ કરી લીધો હતો.

બૌદ્ધ ધર્મની છાપ

આ સ્થિતિમાં બૌદ્ધ ધર્મની દયા અને દાનની ભાવનાની અસર નીચે શ્રદ્ધાળુ ધર્મનિષ્ઠ શ્રીમન્તો નિરાધાર અને ગરીબોને અર્થે ધર્માદા ઇસ્પતાલ માટે મોટાં દાન આપવા તૈયાર થયા હશે. બૌદ્ધ ધર્મના એક પ્રાચીન ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે, વિશાખા નામની બૌદ્ધ સાધ્વીએ ભગવાન બુદ્ધ પાસે આઠ વરદાન માગતાં એક વરદાનમાં એવું માગ્યું કે, પોતાના જીવનપર્યંત રોગી માટે પથ્યયોજના, પરિચારક માટે ભોજન-વ્યવસ્થા અને રોગી માટે ઔષધવ્યવસ્થા એટલું સંધમાં પૂરું પાડવાની પોતાને રજા આપવી. કારણ કે આ બાબતની યોગ્ય વ્યવસ્થા ન હોય તો રોગી ભિક્ષુ યોગ્ય પથ્ય તથા યોગ્ય ઔષધ વગર વધારે માંદો પડે કે મરી જાય અને પરિચારક ભિક્ષુને પોતાના ભોજન માટે બહાર જવું પડે તો એ દરદીની પરિચર્યા શી રીતે કરી શકે ? (જુઓ; મહાવહા, ૮-૧૫-૯). જાહેર ઇસ્પતાલનો ઉત્પત્તિનું મૂળ આ વાતમાં બરાબર કહ્યું છે. ઉપરના ઉતારામાં પરિચારકની આવશ્યકતા દર્શાવી છે. ચરક-સુશ્રુતમાં પણ પરિચારકને વૈદ્ય જેટલો જ આવશ્યક માન્યો છે. સફળ ઉપચારનાં ચાર અંગોમાં વૈદ્ય અને રોગી સાથે પરિચારક પણ એક અંગ છે. પરિચારક “ઉપચારમાં સમજવાળો, ડાહ્યો, દરદી ઉપર પ્રીતિવાળો, અને પવિત્ર હોવો જોઈએ” એમ ચરકે કહ્યું છે (ચ. સૂ. અ. ૯, સ્લો. ૬). આજની પેઠે જૂના વખતમાં માત્ર સ્ત્રીઓ જ પરિચર્યાનું કામ કરે એવું ધોરણ નહોતું પણ પુરુષો પાસે પુરુષ પરિચારિકા અને સ્ત્રીઓ પાસે સ્ત્રી પરિચારિકાઓ એવું ધોરણ દેખાય છે.

મહાવહાનો ઉપર કહેલો ઉતારો જોતાં કદાચ મહારાજા અશોક પહેલાં નાના પાયા ઉપર ધર્માદા સાર્વજનિક ઇસ્પતાલો ચાલુ થઈ હશે, પણ મહારાજા અશોકે એ સંસ્થાને સાર્વત્રિક રૂપ આપ્યું અને રાજ્ય તરફથી ધર્માદા ઇસ્પતાલો ચાલુ કરવાનું ધોરણ દાખલ કર્યું. એટલે મહારાજા અશોક પછી તો ધર્મિષ્ઠ શ્રીમન્ત લોકોનાં દાનોથી તથા રાજ્ય તરફથી એમ બે ય રીતે ચાલતી ઇસ્પતાલો આ દેશમાં થોડી ઘણી સંખ્યામાં હોવાનો સંભવ છે. વળી પાછળથી જેમ વાવ, કુવા, તળાવ, ધર્મશાળા વગેરે બંધાવવાનું મોટું પુણ્ય આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોએ ગણાવ્યું

છે, તેમ આરોગ્યશાળા (ઇસ્તિતાલો) બધાવવાનું પણ ઘણું પુણ્ય જુદી જુદી સ્મૃતિઓમા જુલું છે હેમાદ્રિએ ચતુર્ચંચિતામણિમા વિશ્વામિત્ર, સર્વર્ત, અગસ્ત્ય, સૌરપુગણ, નન્દીપુગણ તથા ચ્ચન્દ્રપુગણના અનેક વચનો આરોગ્યદાનનો તથા આરોગ્યશાળા બધાવવાનો મહિમા બતાવનારા ઉતાર્યા છે દાખલા તરીકે ચ્ચન્દ્રપુગણનું વચન જોઇએ —

આરોગ્યશાળા ય કુર્યાત્ મદાગૈશ્વપુરસ્કૃતા ।

સર્વોપકરણોપેતા તસ્ય પુણ્યફલ મૃણુ ॥

X X X

બ્રહ્મક્ષત્રિય ત્રિદ્વગ્ધાન્નોગાર્તાન્પરિપાલ્ય ચ ।

યત્પુણ્ય મહદાપ્નોતિ ન તન્મર્વર્મહામર્મ ॥

“ મોટા વૈદ્યની દેખરેખવાળી તથા બધા માધનોવાળી આરોગ્ય શાળા જે ડરે તેનું પુણ્યફળ સાબળો રોગથી પીડાતા પ્લાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રને (આરોગ્યશાળામા) પાળવાથી જેટલું પુણ્ય મળે છે તેટલું મોટા યજ્ઞોથી પણ નથી મળતું ”

હર્ષવર્ધન

આવી આરોગ્યશાળાઓ મહારાજા અશોકના વખતથી ચાલુ થયેલી તે ઘણા વર્ષો સુધી આ દેશમા ચાલુ રહી ઉપર ગુપ્ત મમયનો દાખલો આપ્યો છે પણ એ વખતે ઇસ્તિતાલોનો પ્રચાર મામાન્ય હોવાના ખીજા પણ પુગવા છે પ્રખ્યાત ચીનાઈ મુમાફર યુવાનચંગ શ્રીહર્ષવર્ધન શાલાદિત્યની રાજ્યપ્રયાનું વર્ણન કરતા લખે છે કે “ તેણે (હર્ષવર્ધને) આખા આર્યાર્તમા બધે શહેરો અને ગામડાઓના મોટા ગસ્તાઓ ઉપર ઠેકાણે ઠેકાણે પુણ્યશાળાઓ બધાવી છે જેમા મુમાફરો તથા ગરીબો માટે અન્નપાણીની વ્યવસ્થા સાથે મફત દવાઓ આપના માટે વૈદ્યાને ગણેવા છે ” (Beal's Record, Vol I p 214) વળી એ જ મુમાફર લિખ્ખુશ્રુત વિશતિક્રાંટિના પિતાએ પોતાના ઘરથી હિમાલય સુધી એક પંછી એક પુણ્યશાળાઓ બધાવ્યાનું તથા તેમા કીમતી દવાઓ મુમાફરોને મળી શકે એવી વ્યવસ્થા પોતાના સેવકો માગ્દત કર્યાનું લખે છે (એજન, Vol II p 188) આવી પુણ્યશાળાઓ આ દેશમા સર્વત્ર હોવાનું તથા સોગ ગળઓ પણ આવી પુણ્યશાળાઓ બધાવતા એમ યુવાનચંગ કહે છે (એજન

Vol. I p. 165 તથા 198). યુવાનયંગની આ પુણ્યશાળાઓ ઇસ્પતાલો કરતાં ધર્મશાળા તથા અનાથાલયના મિશ્રણને મળતી વધારે લાગે છે; પણ એટલું ખરું કે, એમાં ગરીબ અને અનાથ માટે અન્નવસ્ત્ર સાથે ઔપધદાનની યોજના હતી.

ગૌદ સાહિત્યના મહાવંશ નામના ગ્રંથમાં બુધદાસના પુત્ર ઉપતિસ્સે અપંગ માણસો, સગર્ભા સ્ત્રીઓ અને અંધ તથા રોગથી પીડાતા માણસો માટે ઇસ્પતાલ બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. બુધદાસે પોતે પણ દર દશ ગામ દીઠ એક વૈદ્ય રાખવાનું તથા અપંગ અને નિરાધાર માણસો માટે અનાથાલયો બંધાવ્યાનું એ જ ગ્રંથમાં લખ્યું છે.

દક્ષિણ (૧૦૬૭)

આ પ્રમાણે અશોકના વખતથી શરૂ થયેલી અને ગુપ્ત સમયમાં ૩ પૂરા સ્વરૂપમાં ખીલેલી ઇસ્પતાલની સંસ્થા કેટલો વખત ચાલી અને ક્યારે બંધ પડી, એ પ્રશ્નનો ચોક્કસ જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. પણ શ્રીહર્ષવર્ધન શીલાદિત્યના અવસાન પછી ઉત્તર ભારતમાં કોઈ ચક્રવર્તી રાજા ન થયો. દેશ નાના નાના રાજાઓમાં વહેંચાઈ ગયો. એ રાજાઓ અંદર અંદર લડવા લાગ્યા. મુસલમાનોનો ઉપદ્રવ દિન-પ્રતિદિન વધતો ગયો. એ સ્થિતિમાં પ્રાચીન સંસ્થાઓ છિન્નલિન્ન થઈ જવાનો ધણો સંભવ છે. ગમે તેમ હો પણ આ વિષય સંબંધે, ઉત્તર ભારતનો એક પણ જૂનો ઉત્કીર્ણ લેખ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. પણ દક્ષિણ ભારતમાંથી કેટલાક જૂના લેખો મળ્યા છે, જે આ વિષયમાં જોવા જેવા છે. દક્ષિણ ભારતમાંથી આયુર્વેદ સંબંધી કોટલા ઉત્કીર્ણ લેખો

૩. ચરકોક્ત (આરોગ્ય) ગ્રંથ તો યુનાની (ગ્રીક) Iatrumને મળવું લાગે છે. એમાં પણ ચરકે ગણ્યામાં છે તેવાં ચંત્ર, શસ્ત્ર વગેરે સાધનો રાખવાનું તથા પવન અને તાપ ન લાગે તેવી રીતે એ બાંધવાનું હાથપોકેટિસે કહ્યું છે. (જુઓ; Works of Hippocrates, Syd. Soc. Vol. II page 470).

પણ ફાહ્યાને જોયેલ ઇસ્પતાલ તો આધુનિક ઇસ્પતાલને મળતી જણાય છે. અને ડૉ. વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે કે, આવી વ્યવસ્થિત ઇસ્પતાલ જગતમાં બીજે કયાય એ વખતે હતી નહિ. એના કહેવા પ્રમાણે યુરોપની જૂનામાં જૂની ઇસ્પતાલ ધણુ કરી પારીસની Maison Dieu હોવાનો સંભવ છે; જે ઇ. સ. સાતમા શતકમાં બંધાઈ છે. (જુઓ; Smith's Early History of India, 3rd Ed. p. 269).

મળ્યા છે તેમા જૂનામા જૂનો મધુગક્રોપમડવાન્તર્ગત ચેંગલપટુમડળના તિરુમકુડલ ગામમા શ્રી વીરચોલ ગળ્લએ આપેલુ શામન છે વીર રાજેન્દ્ર દેવ નામના ચોલ રાજાએ પોતાના ગળ્યાભિષેક પછી તરત જ ઇ. મ ૧૦૬૭મા આ શાસન પ્રગટ કરેલુ છે, જે ઉપર્યુક્ત ગામના શ્રી વેંકટેશ્વરદેવના મંદિરના ગર્ભગૃહની એક દીવાલના પથરા ઉપર ક્રોતરેલુ છે આ શાસનમા ભગવાન વેંકટેશ્વરના નિત્યોત્તમવાદિકના ખર્ચ માટે, પાઠશાળાના ખર્ચ માટે તથા વિદ્યાર્થીઓના આરોગ્ય અર્થે સ્થાપેલા એક ઉત્તમ આતુગલયના ખર્ચ માટે દાનની વ્યવસ્થાનો લેખ છે આ શાસનમાં કહેલા આતુગલય-ઇસ્તિખતાલનો વિગત શાસનના શબ્દોમા જ નીચે આપી છે:

“ આ આતુગલયનુ નામ વીરચોલેશ્વર આતુગલય છે આમા ૧૫ દરદીઓ રાખી રોકાશે આમા ૧ કાયચિકિત્સક (Physician), ૧ શસ્ત્રચિકિત્સક (Surgeon), ૨ પુરુષ પગિચાગિકો, ૩ સ્ત્રી પગિચાગિકાઓ, ૧ સેવક, ૧ ધોખી, ૧ દ્વારપાલ અને ૧ કુભાર, એટલા માણસો તેના તેના કામ માટે રાખવા ” આમાના દરેક માણસનું કર્તવ્ય તથા એનો પગાર પણ લખ્યો છે દાખલા તરીકે “ આલ-પાકનો રહીશ કોદડ રામાશ્વત્થામભદ્ર અહો કાર્યચિકિત્સક રહેશે, જેને પગાર તરીકે ત્રણ કુગિણિ જેટલુ ધાન્ય મળશે (કુગિણિ, નાડી વગેરે દાણાના માપના દ્રાવિડ નામો છે) શસ્ત્રચિકિત્સકને રોજ એક કુગિણિ જેટલુ ધાન્ય મળશે, ચિકિત્સામા ઉપયોગી આપધિઓ લઈ આવવા, ઔષધ પકાવવામા ઉપયોગી લાકડા વગેરે લઈ આવના માટે તથા દવાઓ તૈયાર કરવા માટે બે પુરુષ પગિચાગિકો (નોકરો) ગખના, જે દરેકને રોજ એક કુગિણિ જેટલુ ધાન્ય આપવુ દરદીઓની સેવા માટે તથા બીજુ કામ કરવા માટે એક જુદો પાગિચાગિક ગખ્યો છે, જેને એક નાડી જેટલુ ધાન્ય આપવાનુ કરાવ્યુ છે દરદીઓને વખતમર યથાયોગ્ય દવા તથા પથ્ય વગેરે આપના તથા તેની પરિચર્યા માટે બે સ્ત્રી પગિચારિકાઓ (nurses) ગખી છે તેને હમેશા ચાર નાડી જેટલુ ધાન્ય આપવુ દરદીઓના કપડા ધોવા માટે એક ધોખી અને આતુગલયમા ઉપયોગી માટીના વામણો બનાવવા માટે એક કુભાર ગખ્યો છે આતુરાલયમા એક દ્વારપાલ ગખ્યો છે, જેને ચાર નાડી જેટલુ ધાન્ય આપવુ દરદીઓને મૂવા

માટે સાત કટ (ખાટલા કે સાદી ?) આપવા અને રાત્રિએ દીવા માટે ૪૫ નાડી જેટલું તેલ દર વર્ષે આપવું. આતુરાલયમાં ચિકિત્સા માટે ધ્વાલ્લી રસાયન, વાસાહરિતકી, ગોમૂતહરિતકી, દશમૂલહરિતકી, ઉત્તમકણ્યાદિ તેલ, ખલાકુરંટકાદિ તેલ, લશુનાઘેરંડ તેલ, ગિલ્વાદિધૂત, મંદૂરવટક, દ્રવવર્તિ, સુનેત્રવર્તિ, કલ્યાણુલવણુ, વગેરે એકવીશ દવાઓની એક પેટી કરાવી છે.” આ દવાઓનાં માપની તથા ખીજી પણ વિગતો આ લેખમાં આપી છે, જે વિસ્તારભયથી છોડી દીધી છે.

ગુરુમંડલમાંના મલકાપુરમાં એક મોટી શિક્ષા ઉપર કાકનીય વંશના મહારાજ શ્રી. ગણપતિદેવ (૧૧ મું શતક) નું એક શાસન કોતરેલું મળ્યું છે; જેમાં તે ગામના વિદ્યાર્થીઓ માટે, વિદ્યાલય માટે તથા દેવમંદિર માટે જુદાં જુદાં દાનો આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે. તે સાથે પ્રસૂતિશાળાને તથા આરોગ્યશાળાને તેમ જ પચવ્યાખ્યાકાર વૈદને, પ્રત્યેકને બખ્ખે પુદ્ધિકા જેટલું ભૂમિદાન આપવાનું કહેલું છે. એક પુદ્ધિ જમીન હમણાના ધોરણુ પ્રમાણે દશ એકર જેટલી થાય છે. (ઉપરના બન્ને લેખો માટે જુઓ સદ્ગત પડિત ડી. ગોપાલાચાર્યનું દક્ષિણભારતમાં આયુર્વેદવિદ્યાનો પ્રચાર નામનું ભાષણ, આ.—વિ.—૧૯૭૪).

ઉપસંહાર

ઉપરના બન્ને લેખો અગિયારમા શતકના છે. એ ઉપરથી ૧૧મા શતક સુધી દક્ષિણમાં તો પ્રાચીન પદ્ધતિની ધરિપતાલો ચાલુ હતી એમ જણાય છે. કદાચ ઉત્તરમાં પણ એ વખત સુધી ચાલુ હોય. આ લેખોમાં જે વિગતો આપી છે તે આયુર્વેદિક સાહિત્યને અનુસરતી છે અને જૂની ધરિપતાલોનું સ્વરૂપ સમજવા માટે ઉપયોગી છે; એટલે પહેલો લેખ જરા વિસ્તારથી આપ્યો છે. આ પછી અઢીસો વર્ષની અંદર મુસલમાનો દક્ષિણમાં પણ પેઠા અને જૂનાં રાજ્યો તથા જૂનાં મંદિરો સાથે આ જૂની ધરિપતાલો પણ નાશ પામી હશે એમ સંભવ છે. પણ આ મંસ્થાના નાશનું ખરું કારણ તો વૈદકવિદ્યામાં પોતામાં પેઢેલો રોગ જ છે એમ મને લાગે છે.

ચરક—સુશ્રુતના વખતના આયુર્વેદના આચાર્યોએ પરમ શોધકબુદ્ધિથી તથા તેજસ્વી પ્રતિભાશક્તિથી વૈદાનાં જુદાં જુદાં અંગો (આઠ ગણવામાં આવતા)ની અપૂર્વ શોધ અને વિકાસ કર્યો. વૈદાનાં વિવિધ અંગોના

વિકાસ સાથે જ સ્વાભાવિક રીતે જ વૈદકવિદ્યામાં માટે આવશ્યક ઇચ્છિતાલેખોની મર્યાદા પણ જન્મી. શરૂઆતમાં અમુક વર્ગ માટે ચોક્કસ ઇચ્છિતાલેખોની મર્યાદા ધર્મના તથા અગ્રીક મહાગણના દયા-દાનધર્મના પ્રભાવ વડે ઇ. મ. પૂર્વે ત્રીજી સદીમાં સાર્વજનિક બની. સ્માર્ત પાંચાલધર્મે પણ આ મર્યાદા દાનયોગ્ય ગણી. અને શુભ મમયમાં આ ઇચ્છિતાલેખની મર્યાદા ખૂબ ઉજ્જવળ રૂપમાં દેશભ્રમમાં વ્યાપક થઈ ગઈ પણ આ મમયમાં જ આયુર્વેદનો વિદ્યામ અટકી ગયો હતો, વૈદ્યોમાં નવું શોધવાની બુદ્ધિ ચાલી ગઈ હતી, જૂના પુસ્તકો ભણીને વૈદ્ય થનારા વૈદ્યો બધે દેખાતા હતા. વૈદ્યાના વિકાસ માટે આવશ્યક શારીર (anatomy)નું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવાનો રસ્તો બંધ થઈ ગયો હતો. કારણ કે મળ્યું સ્પર્શ અપવિત્ર ગણાવા લાગ્યો હતો. વૈદ્યો અપવિત્ર ગણાવા લાગ્યા (બુદ્ધિ-મનુ-અ. ૧). શારીરજ્ઞાન ધટવા માથે શસ્ત્રચિકિત્સા પણ બંધ થઈ ગઈ. ઉપરના લેખમાં શસ્ત્રચિકિત્સાને પરિચારક નેટલે જ પગાડી આપવાનું કહ્યું છે એ આ અધોગતિની નિશાની છે. અગ્રસુશ્રુતના વખતમાં તો શસ્ત્રચિકિત્સાકે મામાન્ય વૈદ્ય કરતા આજની પેઠે વધારે લાભ મેળવતો હશે એમ દેખાય છે. શુભ વખત પછી ધીમે ધીમે દેશીવૈદ્યાની અધોગતિ જ થતી ગઈ. નવી શોધ તો બંધ થઈ, પણ જૂના ઋષિ પૂરા સમજવા પણ મુશ્કેલ થઈ પડ્યા. દશમાં અગિયારમાં સદીના દીકાગરે અગ્ર-સુશ્રુતના શારીરવર્ણનો કોઈ દિવસ શારીર ચીકિત્સાને જોયેલું ન હોવાથી બગાડ મમન્યા પણ નથી. આ ગિચિત્સા માત્ર જૂના ઋષિમાં કહેલી દવાઓના યોગમંત્રો (Prescription-books) ઉપર વૈદ્યોનો બધો આધાર રહ્યો. હવે તો એવા વખત આવ્યો કે, અગ્રસુશ્રુત જેના ઋષિ ભણ્યા હોય એવા વૈદ્યો પણ થોડા દેખાવા લાગ્યા. દેશમાં વૈદ્યોની બુદ્ધિ તો હદેલા ૧૨૦૦ વર્ષથી, આ દેશમાં ધીમે ધીમે ક્ષીણ અને ક્ષીણતર થતી ગઈ છે. એ ગિચિત્સા ઇચ્છિતાલેખો શી રીતે મળતે? ઇચ્છિતાલેખોના મર્યાદક કાર્યચિકિત્સાવૈદ્યો અને સર્વવૈદ્યો ન હોય ત્યારે ઇચ્છિતાલેખો ઉપયોગ પણ શું? આ રીતે બે હાજરથી વધારે વર્ષ પસંદા જન્મેલી, લગભગ ૧૫૦૦ વર્ષ ચાલેલી ઇચ્છિતાલેખની સમ્યા હદેલા ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષથી શુભ થઈ ગઈ છે. પણ દમણા દમણા નવા જીવનપ્રવાહના વેગમાં આપુર્વેદિક ઇચ્છિતાલેખોની વાતો થવા લાગી છે.

મહારાજ અશોકના ઉપર કહેલા શિલાલેખમાં પશુઓ માટે પણ ચિકિત્સાસ્થાનોની વાત છે. હાથી, ઘેડા વગેરે પશુઓ યુદ્ધમાં ઉપયોગી હોવાથી જૂના વખતના રાજાઓ બહુ મોટી સંખ્યામાં આ પશુઓને રાજ્યને ખર્ચે રાખતા. આને અંગે ગજવૈદ્યક અને અશ્વવૈદ્યકનો વિકાસ થયો, એ વિષયનાં પુસ્તકો લખાયાં, અને ઉપર દર્શાવ્યું છે તે જ ક્રમમાં પશુઓની સાર્વજનિક ઇસ્પતાલો પણ થઈ હશે. પરંતુ વૈદ્યકની અધોગતિ થઈ, માનુષવૈદ્ય ડોશીઓ, વાળંદો, ઊંટવૈદ્યો અને મુયાણીઓના હાથમાં આવ્યું ગયું, ત્યાં પશુવૈદ્યકને તો પત્તો ક્યાંથી લાગે? એની આવશ્યકતા પણ કોને લાગે? એટલે જનાવરોની ઇસ્પતાલોને ફેકાણે ખોડાં નકામાં ઢોરોને પાળવાની પાંજરાપોજો રહી, પણ આ પાંજરાપોજોમાં પશુવૈદ્યકને તો લેવાદેવા નથી.

હિન્દુસ્તાનના જૂના તોલ અને માપ

આ દેશમાં એટલા બધા ભિન્નભિન્ન તોલ અને માપ ચાલે છે, અને એ વિષયમાં કઈક ધોરણ બાધવાની એટલી બધી જરૂર છે કે, જૂના તોલ અને માપનો ઇતિહાસ નિર્ગ્યંક નહિ ગણાય

જૂનાં તોલ અને માપ જાણવાના સાધનો

જૂના તોલ અને માપ જાણવાનાં સાધનોમાં, પ્રાચીન સાહિત્ય અને સિક્કાઓ મુખ્ય છે. પ્રાચીન સ્થળોનું સંગ્રહી 'આર્કિઓલોજિકલ' ખાતા તરફથી જે શાસ્ત્રીય રીતે ખોદકામ થાય છે, તેમાં જે કાંઈ સ્થળેથી જૂના વજનો જ મળી આવે, તે એથી આ વિષયમાં ચોક્કસ અજવાળું પડે; પણ હજી સુધી કાંઈ સ્થળે આવા વજનો કે માપના વાસણો મળી આવ્યા હોય એમ હું જાણતો નથી. સિક્કાઓનું પ્રમાણ તો આડકતરું પ્રમાણ છે. કારણ કે અમુક વજનના ધોરણને અનુસરીને સિક્કા થતા ખરા, પણ પ્રાચીનકાળમાં સિક્કા પાડવામાં એટલી બધી ચોક્કસાઈ ન રહેતી હતી. સાહિત્યમાંથી સત્ય તારવવામાં જૂના સિક્કાઓ સહાય કરશે ખરા.

તોલ અને માપનું સાહિત્ય

આ વિષયના સાહિત્યના બે વિભાગ છે એક આયુર્વેદિક સાહિત્ય, અને બીજું ધર્મશાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, જ્યોતિષના ગ્રંથો વગેરે આયુર્વેદેતર સાહિત્ય. આ બેયની પગ પગ કાર્ષક જુદી છે. આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં પાછો બે મુખ્ય વિભાગ છે. સુશ્રુતોક્ત અને ચરકોક્ત. આ રીતે તોલ અને માપની ચરક, સુશ્રુત અને આયુર્વેદેતર એમ કુલ ત્રણ પરંપરા છે.

બાધારણ્ય રીતે કાળક્રમ સાથે વિચાર કરવો ઠીક દાવે છે. વળી દેશકાળ પ્રમાણે વજનોમાં ઘણો ફેરફાર થયેલો દેખાય છે. માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રંથોના દેશકાળ વિષે થોડો વિચાર કર્યા બહી આગળ ચાલવું ઠીક

પડશે. જો કે વૈદાના ગ્રંથોનો મૂળભાગ બહુ પ્રાચીન છે; પણ વર્તમાનમાં જે પ્રતિ સંસ્કૃતમંદિતાઓ છે, તે એટલી પ્રાચીન નથી. અને તોલ તથા માપનાં ચરકસુશ્રુતસ્થ પ્રતીકો છેક આયુર્વેદના મૂળ ઉપદેશ જેટલાં જૂનાં છે એમ નિશ્ચિત કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. એટલે તોલ-માપનું વ્યાખ્યાન પ્રતિ-સંસ્કૃતિના વખતનું હશે એમ માનવું સહીસલામત છે.

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર

ઉપર કહ્યું તેમ વૈદાના ગ્રંથોના સમય માટે શંકાનું કારણ હોવાથી, આ વિષયમાં પ્રાચીનતમ સાહિત્ય કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને માનવું પડશે. આ અપૂર્વ ગ્રંથ બહાર પડ્યા પછી એના સમય માટે ઘણી ચર્ચા થઈ છે, પણ હજી વિદ્વાનો પૂરેપૂરા સંમત થયા નથી; એ ગ્રંથ, કેટલાક વિદ્વાનોના મતે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના પ્રધાન વિષ્ણુગુપ્ત (ચાણક્ય-કૌટિલ્ય)નો પોતાનો, અર્થાત્ ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા શતકનો મનાય છે. પણ બીજા ઇ. સ. ચોથા શતકથી એ ગ્રંથને જૂનો ગણવાની ના પાડે છે.

મનુસ્મૃતિ ઇ. સ. ત્રીજું શતક

જો કે મનુસ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય છે, પરંતુ એમાં અર્થશાસ્ત્રના ઘણાખરા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં તો મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોની અને કૌટિલ્ય વગેરે અર્થશાસ્ત્રોની પરપરા એક જ જણાય છે. મનુસ્મૃતિનો સમય ચોક્કસ નથી, તે સમય માટે બહુ મતભેદ છે. છતાં જે રૂપે આજે મનુસ્મૃતિ મળે છે, તે રૂપે પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા શતકથી અર્વાચીન નથી. પ્રાચીન હોય તો ભલે. કાળ પેઠે એ ગ્રંથનો દેશ પણ અનિશ્ચિત છે. છતાં પૂર્વમાં મગધ કે એની આસપાસમાં એ ગ્રંથ હાલ છે તે રૂપે તૈયાર થયો હોય એમ લાગે છે.

યાજ્ઞવલ્ક્યસ્મૃતિ મનુસ્મૃતિને પ્રસ્તુત વિષયમાં અનુસરે છે. એનો સમય સાધારણ રીતે ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં મનાય છે. યાજ્ઞવલ્ક્ય પણ મગધના રહીશ હોવાનો સંભવ છે.

નારદસ્મૃતિ

નારદસ્મૃતિ ઉપર આઠમા સૈકામાં એક ટીકા લખાયેલી છે, અને સાતમા શતકના બાણ કવિએ નારદસ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. મદ્રે એ ગ્રંથ પાસમાં-છઠ્ઠા શતકનો હોવો જોઈએ.

પુગણો

પુગણોનો મોટો ભાગ ત્રીજીચોથાથી માતમાઆઠમા શતક સુધીમા વર્તમાનરૂપે રચાયો છે. વણાખરા જૂના પુગણો મગધમા તથા એની આમખામમા ગયાયા છે, એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમા જે પુગણોનો આધાર છે તે વગહ, પદ્મ, સ્કન્ધ, અને ભવિષ્ય, પુગણોમા મૌથી અર્વાચીન છે. એટલે કદાચ માતમા-આઠમા શતક પછી પણ મુમલમાની વખત પહેલાં ગયાયા હોય. પુગણોની પ્રસ્તુત વિષયની પર પગ ધર્મશાસ્ત્રોથી જુદી નથી.

અમરકોષ

સાધારણ રીતે ધર્મશાસ્ત્ર, પુગણ, વૈદક વગેરેથી સ્વતંત્ર તથા તટસ્થ કોષકાંડ ગણાય છે. અમર કોષ બહુ જૂના કોષોમાનો એક છે. એ ૬ મ ની ૬ કા શતકમા ગયાયો હોય એમ મનાય છે. એનો દેશ જાણવાનું ખાસ માધન નથી પણ પૂર્વમા હોવાનો વધારે સંભવ છે. અમર સ્વતંત્ર હોવા છતાં મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રની પરપોતે અનુસરે છે.

શુકનીતિ

અર્થશાસ્ત્રોના પ્રવાહનું ઉપલબ્ધ મૂળ કૌટિલ્ય અર્થશાસ્ત્ર છે. એનો વિચાર આપણે શરૂઆતમા જ કર્યો. એ જ પ્રવાહનું મુખ્ય શુકનીતિ છે, એમ જી શકાય. કૌટિલ્યઅર્થશાસ્ત્રને શુકનીતિ માથે સગખાવવાથી મમયને લઈને ગિવાળોમા ફેટલો ફેંકાર થયો હતો. એ સ્પષ્ટ દેખાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમા શુકનીતિનું ચિત્ર કૌટિલીયથી તથા એ પર પોતે અનુસરનાર ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેથી જુદું છે. એ પ્રાચીન નહિ પણ મધ્યયુગને લગતું દેખાય છે. અન્યના દેશકાળ અચોક્કસ છે, છતાં મુમલમાની સમયની શરૂઆતમા હિન્દુસ્તાનની પશ્ચિમમા અન્ય ગયાયો હોય એમ જણાય છે.

ભારકગચાર્ય

ઈ સ ના આગમા શતકના મહાન જ્યોતિષી ભારકગચાર્યે લીલાવતીમા ત્રિવિધ માન પણ આપ્યું છે. ભારકગચાર્યે લીલાવતી અન્ય ક્યા દેશમા લખ્યો છે એ ખબર નથી. પણ પ્રસ્તુત વિષયમા શુકનીતિ પેઠે મધ્યયુગને લગતો છે.

આગમા શતકમા મુમલમાનો આ દેશમા આવે છે, દેશમા વ્યાપી

જાય છે, અને દેશ કાંઈક એવો સ્તબ્ધ જાય છે કે, એ વખતની સ્થિતિ હજી સુધી ચાલી આવે છે. એ સમયના હિંદુ તેમજ મુસલમાન અન્યકારોએ તોલ માપનાં કાષ્ટકો આપ્યાં છે, પણ એના સમય માટે અહીં વિચાર કરવાની જરૂર નથી, પ્રયોગ સમયનો ઉલ્લેખ પણ કરીશું.

આયુર્વેદની પરંપરા

આયુર્વેદના બે પ્રસિદ્ધ મંપ્રદાયો છે: એક કાયચિકિત્સકો (Physicians) નો આત્રેય સંપ્રદાય અને બીજો શસ્ત્રચિકિત્સકો (Surgeons) નો ધન્વંતરિ સંપ્રદાય. આત્રેય મંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તક પુનર્વસુ આત્રેય છે. એમને આયુર્વેદ ભરદ્વાજ પાસેથી અને ભરદ્વાજને ઈંદ્ર પાસેથી મળ્યો વગેરે અભ્યાપર્યંતની પરંપરા ગ્રંથોમાં લખી છે. પણ સાધારણ રીતે ઐતિહાસિક મૂળ ઉપદેશક તરીકે પુનર્વસુ આત્રેયને માનવા જોઈએ. પુનર્વસુ આત્રેયે આયુર્વેદનો અગ્નિવેશ, ભેડ, જતુકર્ણ વગેરે છ શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો, અને એ છ શિષ્યોએ પુનર્વસુના ઉપદેશનો અંગ્રહ કરી છ તંત્રો રચ્યાં. તેમાંથી અગ્નિવેશ અને ભેડનાં તંત્રો આજ સુધી જળવાઈ રહ્યાં છે. અગ્નિવેશના મૂળ તંત્રનો પ્રતિઅંસ્કાર કરીને ચરકે જે સંહિતા કરી તેનું નામ ચરક-સંહિતા, ભેડસંહિતાની એકજ પ્રત તાન્નેર મહાગગ્નની પુસ્તકશાળામાં છે. ચરકપરિતામાં પાછળથી કેટલોક ભાગ છિન્નભ્રમ થઈ ગયો હતો, તે પંચતંત્રના દૃઢ મલે ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરીને પૂરો કર્યો. આ રીતે હાલની ચરકસંહિતાની રચનામાં જુદા જુદા સમયના ચાર વૈદ્યોનો હાથ છે.

સુશ્રુત મંપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક કાશીના ગામ ભગવાન દ્વિવોદાસ, જેનું બીજું નામ ધન્વંતરિ હતું તે છે. દિવોદાસે સુશ્રુત વગેરે શિષ્યોને શલ્યતંત્ર (major surgery) ભણાવ્યું. શિષ્યોએ શુરુના ઉપદેશનો અંગ્રહ કરી તંત્રો રચ્યાં. તેમાં ઓપધેનવ, ઔગ્ધ્ર, સૌશ્રુત અને પાષાણવન મુખ્ય હતાં પણ આજે એક સૌશ્રુત તંત્ર જ જળવાઈ રહ્યું છે. સુશ્રુતના આ શલ્યતંત્રમાં શાલાક્ય, ભૂતવિદ્યા, રસાયન વાણકચ્છ કાયચિકિત્સા વગેરે ઉમેરાઈને વર્તમાન સુશ્રુત-સંહિતા થઈ છે. આ પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ ઉત્તર સ્થાનમાં છે. એમાં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે, વિદેહ વગેરેના ગ્રંથોમાંથી, શાલાક્ય તેમજ અગ્નિવેશ વગેરેમાંથી કાયચિકિત્સા લીધા છે. એટલે શાલાક્ય વગેરેનાં

મૂળતત્ત્વો જૂના કાળમા ચયેલા તેમાથી ઉત્તરગ્રંથાન ઉમેગનારે મગ્દ કયો છે જેણે ઉત્તરગ્રંથાન ઉમેર્યું તેણે મમગ્ર ગ્રંથનો પ્રતિમસ્કાર પણ કર્યો સુશ્રુતના પ્રખ્યાત ટીકાકાર ડહલણ કહે છે કે, સુશ્રુતના પ્રતિમસ્કર્તા નાગાર્જુન છે વૃદ્ધ સુશ્રુત અને સુશ્રુતનો ભેદ પણ સ્પષ્ટ છે

ચરકનો સમય

હવે આ બે મોટા ગ્રંથોના જુદા જુદા થગનો મમય જોઇએ મમયનિર્ણયના કારણોનો સવિસ્તર વિચાર અહીં થઈ શકે એમ નથી, એ વિચાર મે અન્યત્ર કર્યો છે, અહીં તો વિદ્વાનોએ કરેલા નિર્ણયો કહી દેવા પડશે ચરકસહિતાના મૂળ ઉપદેશક પુનર્વસુ આત્રેયના સમય માટે આપણા વિદ્વાનોના મતભેદ છે પણ બૌદ્ધ સાહિત્યમા ધુદ્ધ ભગવાનના સમકાલીન અને તક્ષશિલામા આયુર્વેદના અધ્યાપક એક આત્રેયનો ઉલ્લેખ મળે છે એ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમને ઈ. મ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમા થઇ ગયા ગણે છે અગ્નિ-વેશ અને એમની વચ્ચે ઝાઝુ અંતર નથી પ્રતિસરકર્તા ચરક માટે મતભેદ છે ચરકને તથા મહાભાષ્યાકાર પતંજલિને એક ગણે છે જો આ વાત ખરી હોય તો ચરક ઈ. મ. પૂર્વે ૧૫૦ માં થઈ ગયા હોવા જોઈએ બીજી તરફથી બૌદ્ધ સાહિત્યમા કનિષ્ઠના મગકાલીન કાશ્મીરના ચરકનો ઉલ્લેખ મળે છે

આ ચરક એ જ જો પ્રતિમસ્કર્તા ચરક હોય, તો એ કનિષ્ઠના સમકાલીન હોવા જોઇએ કનિષ્ઠના-સમય માટે મતભેદ છે, પણ ઈ. સ. ૭૮ તરફ ધણા વિદ્વાનોનો ઝોક છે ગમે તેમ પણ ચરક-ઈ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના મધ્યભાગથી ઈ. સ. પહેલા શતકની અદર થયા છે એ તો નિમગ્ન છે. ત્રા ૪૩ અધ્યાય લખનાર દહ-બલના મમય માટે બહુ મતભેદ છે કેટલાક એમને વાગ્બટ પહેલા ત્રીજાએવા શતકમા માને છે બીજાએ વાગ્બટ પછી આઠમા નવમા શતકમા માને છે ચરકસહિતાની આખી ૫૦ પગ ઉત્તરની છે ચરક પણ ઉત્તરના-પણ દગી કાશ્મીરના હતા દહન પણ પચનના-અર્થાત્ ઉત્તરના ગહેવારી હતા

સુશ્રુતનો સમય

સુશ્રુતનો મૂળતત્ત્વ ગ્રંથ અગ્નિવેશનત્ર પછીનો હશે તો પણ ઈ. મ. પૂર્વે પાંચમાછઠ્ઠા શતકનો હોવાનો મહન છે જ્યારે ઉત્તર-

તંત્ર સાથે પ્રતિસંસ્કૃતસંહિતા (હાલતી) દૃઢ્યલે ઉમેરેલા ભાગ સિવાયની ચરકસંહિતાની સમકાલીન હોવાનો સંભવ છે. કારણ કે પ્રતિસંસ્કૃત મનાતા નાગાર્જુન કનિષ્ઠના સમકાલીન મનાય છે. પ્રતિસંસ્કૃત નાગાર્જુન હોય કે ન હોય તો પણ સુશ્રુતસંહિતા ઇ. સ. ત્રીજી શતકથી અર્વાચીન નથી. કારણ કે નાવનીતક ઇ. સ. ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી. એમાં ચરક-સુશ્રુતમાંથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. વળી એ ચરક-સુશ્રુતને મહર્ષિ ગણે છે. મતલબ કે, એના વખતમાં ચરક-સુશ્રુત પ્રાચીન સંહિતાઓ મનાતી હતી. સુશ્રુતની સમગ્ર પરંપરા પૂર્વની-ઘણું કરી કાશીની છે. શસ્ત્રચિકિત્સા (Major & Minor Surgery શલ્યશાસ્ત્રાક્રય)નો વિકાસ પૂર્વમાં જ-કાશી મિથિલામાં થયો છે, નાગાર્જુનનું સ્થાન અવિદિત છે. પણ સુશ્રુત ગ્રન્થ ઉપર પૂર્વની અંસર એટલી સ્પષ્ટ છે કે, નાગાર્જુનનો દેશ જુદો નીકળે તો સુશ્રુતની પ્રાચ્યતામાં કંઈ ફેરફાર થાય એમ નથી.

પ્રસ્તુત પ્રકરણ તોલ અને માપનું વર્ણન સુશ્રુતના ચિકિત્સા-સ્થાનના ૩૧મા અધ્યાયમાં છે. એટલે આ પ્રકરણ ઉત્તરસ્થાનમાં નહિ પણ મૂળ ભાગમાં છે. માટે ઇ. સ. ૩૦૦ની અંદરનું સુશ્રુતોક્ત તોલ-માપનું પ્રકરણ માનવું જોઈએ.

ચરકોક્ત તોલ-માપ ચરકના કંઠપસ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયમાં છે. કંઠપસ્થાન આખું દૃઢ્યલે ઉમેરેલું છે. માટે તોલમાપનું પ્રકરણ પણ દૃઢ્યલનું જ માનવું પડશે. દૃઢ્યલ પાસે ચરકની પ્રાચીન પરંપરા નહોતી એમ કહી શકાય નહિ; છતાં ઇ. સ. ૩૦૦થી ૬૦૦ની અંદરના સમયનું ચરકોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ છે, એમ માની લેવું સહીસલામત છે.

વાગ્ભટ્ટ

આયુર્વેદની પરંપરામાં ચરક પછી વાગ્ભટ્ટનું સ્થાન છે. એ વૃદ્ધ-ત્રીમાં ગણાય છે. ચરકસુશ્રુત જેવી એ પણ સંહિતા છે, છતાં ચરકસુશ્રુત બેયમાંથી સંગ્રહ કરે છે, માટે બેયથી અર્વાચીન છે. વાગ્ભટ્ટના બે ગ્રંથો છે, અષ્ટાંગસંગ્રહ અને અષ્ટાંગહૃદય. કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ બે ગ્રંથના કર્તાઓને જુદા ગણે છે. એકને-વૃદ્ધને છઠ્ઠા-સાતમા શતકમાં અને બીજાને આઠમાનવમા શતકમાં મૂકે છે. અત્યંત વિદ્વાનો બેયને એક જ ગણે છે અને પાંચમાછઠ્ઠા શતકમાં મૂકે છે. તે ગમે તેમ હો પણ પાંચમાથી નવમા શતકની અંદરના આ બે ગ્રંથો છે. વાગ્ભટ્ટ સિંધુ દેશના રહેવાસી હતા એમ એ પોતે જ

હો છે. વાગ્ભટ્ટે ચગ્ક-સુશ્રુત બેયનો મગ્ગ કર્યો છે છતાં પ્રત્યુત વિષયમાં એ થોડા ફેરફાર સાથે ચગ્કઅપ્રદાયને અનુસરે છે

પછીના અથકારો

પછીના અથકારો તો ચગ્ક કે સુશ્રુત બેમાંથી એકને અનુસરે છે કેટલાકે બે પદ્ધતિના તોલમાપ આપ્યા છે વાગ્ભટ્ટ પછી વૃદ્ધો મમય આવે છે વૃદ્ધ ધણુ કરી ૪ સ નવમા શતકમાં બગાળામાં થઈ ગયા છે એઓ થોડા ફેરફાર મિનાય સુશ્રુતની પગપગને અનુસરે છે

ચગ્કના ટીકાકાર ચક્રપાણિ દત્ત ૪ મ ૧૧મા શતક (૪ સ ૧૦૪૦)માં બગાળામાં થઈ ગયા છે એમણે ચગ્કસુશ્રુતની મગ્ગમાંથી કરી છે અને ચગ્કને વૈદ્યોએ અનુમગ્ગુ એમ સૂચના કરી છે

બગસેન ચક્રદત્ત પછી ધણુ કરી ૪ મ ના બાગ્માં શતકમાં બગાળામાં જ થયા છે, એ ચક્રદત્તની સૂચનાને અનુસરે છે

શાર્ફધર ૪ સ ૧૩મા શતકમાં થઈ ગયા છે- એમણે માગધ અને ઠાલિફ્ફ એમ બે પગિલાપા આપી છે

ગ્સશાસ્ત્રોની શરૂઆત વહેલી થયેલી, પણ ૪ મ ૧૮મા શતકમાં રમશાસ્ત્રનો ગ્સગ્તનમમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ લખાયો છે એ મિધર્માં લખાયો મનાય છે એ વખતે મુમલમાનો આ દેશમાં આવી ગયા હતા આ બધા કાગજોથી ગ્સગ્તનમમુચ્ચયમાં આપેલી પગિલાપા બેવાની જરૂર છે

ભાવપ્રકાર ૧૬ મા શતકમાં, દક્ષિણના કાન્ધકુપ્પજ બ્રાહ્મણે લખેલ છે એઓ શાર્ફધરને અનુસરે છે

ત્રણસો વર્ષ પહેલાં બગાળામાં લખાયેલ ભૈષજ્યગ્તનાવલિ, માધાગણુ રીતે બગાળાની પગપગને અનુસરે છે

યોગગ્તનાકર વગેરે આધુનિક ગ્રંથો તે તે દેશની પગપગને અનુસરે છે કેટલાક આધુનિક નિદાનોએ ચમ્કૃત ભાપામાં, લોઢભાપામાં, તેમ જ, અગ્રેજી ભાપામાં ગ્રામીન માન-પગિલાપાના મગ્ગગ્રંથો લખ્યા છે દૂગમાં માન-પગિલાપાના માહિત્યનો આટલો ઇતિહાસ છે

માન-પગિલાપા

માન ત્રણ જાતના ગણાય છે ૧ તોળવાના વજનો, ૨ માપ ૩ લગાઈ માપવાનું પ્રમાણ અહીં તોલ અને માપ બેનો મુખ્ય પ્રસંગ છે, પણ આ ત્રણેને પગરપગ અગધ છે માટે લખાઈના પ્રમાણો વિષે

પણ ટુંકા ઇશાગે કરવો પડશે હવે જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ આપેલી માન-પરિભાષા કાળક્રમમાં જોઈએ. કૌટિલીય અથંશાસ્ત્રના બીજા અધિકરણના ૧૮ મા અધ્યાયનું ૧૭ મું પ્રકરણ પાતવકર્માધ્યક્ષનું એટલે તોલમાપના ઉપરીને લગતું છે. તોલ અને માપ કેવાં જોઈએ, લોકો ખોટાં તોલ માપથી છેતરાય નહિ માટે શ્રી અધ્યક્ષે શું સાવચેતી રાખવી વગેરે વિષયો એ પ્રકરણમાં છે; એમાથી ઉપયુક્ત વિષયનું ભાષાંતર અહીં આપ્યું છે.

“૧૦ ધાન્યમાપ અથવા ૫ ગુંજ એક સુવર્ણમાપકની બરાબર થાય છે. ૧-૬ સુવર્ણમાપનો એક કર્ષ અથવા સુવર્ણ થાય છે અને ચાર કર્ષનો એક પલ.

૮૦ ગૌરમર્ષવનો એક રૌપ્યમાપક, ૧૬ રૌપ્યમાપકનો એક ધરણ. ૨૦ રૌપ્યનું પણ એક ધરણ થાય છે.

૨૦ તણ્ડુલનું ૧ વજ્ર ધરણ થાય છે.

અર્ધો માપક, ૧ માપક, બે માપક, ૪ માપક, ૮ માપક, ૧ કર્ષ, ૨ કર્ષ, ૪ કર્ષ, ૮ કર્ષ, ૧૦, ૨૦, ૩૦, ૪૦ એ રીતે ૧૦૦ સુધી. એ જ પ્રમાણે ધરણોનું સમજવું.” તોલનુ આ કોષ્ટક થયું. હવે આ પ્રમાણેનાં વજનો શાનાં બનાવવા એ વિષે લખે છે કે લોહનાં અથવા મગધના કે નર્મદાના પથ્થરનાં વજનો બનાવવા; અથવા જે વધેઘટે નહિ તેનાં બનાવવાં. મગધના પથ્થર તે ગંડકીના પથ્થર હશે; ગંડકીના તથા નર્મદાના પથ્થરો જલદી ન ધસાય એવા હોય છે. “પછી કર્ષથી આગળ ચાલતાં પલ પછી ૧૦ પલ, ૧૨ પલ, ૧૫ પલ, ૨૦, ૩૦, એ રીતે ૧૦, ૧૦ પલ વધતાં ૧૦૦ પલ સુધી. ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર, ૧૦ ધરણનો ૧ ગલ, ૧૦૦ પલની આયમાની, ૯૫ પલની વ્યાવહારિકી ભાજની અને અન્ત:પુર ભાજની, આ સર્વમાં પલ ૯૬ ધરણનો સમજવો.”

આમા આયમાની, વ્યાવહારિકી, અન્ત:પુર ભાજનો વગેરેનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. મૌર્ય રાજ્યકાળમાં વ્યવહારમાં એવી રીતે ચાલતું હશે કે બહારથી માલ આવે એનું માન જુદું, બહાર જાય એનું જુદું. દેશમાં જ અંદર વહેંચવાનું જુદું. એમ પોતાના દેશને-રાજ્યને વધારે લાભ થાય એ દષ્ટિથી તોલમાપમાં ભેદ રાખ્યો જણાય છે. વર્તમાનમાં મુંબઈમાં તોલમાપની જે વિવિધતા છે અથવા

હતી, તે આ પ્રાચીન વિવિધતા સમજવામા દાખલા૩૫ થશે પણ પાછળના સ્મૃતિકાગેએ તો એક જ પગિભાપા આપી છે એના એ કાગણો હોવાનો મતલબ છે એક સ્મૃતિકાગેને આ ભેદ અથોગ્ય લાગ્યો હોય અને શુ હોવું જોઈએ એ બતાવવા ચત્રન દર્શો હોય અથવા કૌટિલ્ય ગાન્યને નિશા બતાવવા લખે છે તેનું સ્મૃતિકારે માટે ન હોય સ્મૃતિકાગેનો ઉદ્દેશ અર્થશાસ્ત્રથી અપ્પટ ગીને જુદો દેખાય છે

મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદમા તોલનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે

૮ ત્રમરેણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ ગજમર્પન, ૮ ગજમર્પવ=૧ ગૌમર્પવ ૬ ગૌમર્પવનો ૧ યવ, ૩ યવની=૧ ગતી, ૫ ગતીનો એક માપ, ૧૬ માપનો ૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણનો ૧ પલ અથવા નિષ્ક, ૧૦ પલનો ૧ ધગ્ધ (સુવર્ણનો)

૨ ગતીનો ૧ ગંધમાપન, ૧૬ ગંધમાપનો ૧ ધગ્ધ (ગજત), ૧૦ ધગ્ધનો ૧ શતમાન (ગજત) અમગ્ધાપમા ૫ ગુળનો ૧ માપ, ૧૬ માપનો ૧ કર્પ ૪ કર્પનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની ૧ તુલા, ૨૦ તુલાનો એક ભાર તથા ૧૦ ભારનો ૧ શાકટ એક શકટ-ગાડામા લઘુ જઈ શકાય એટલું વજન તે શાકટ એમ અમગ્ધાપના ટીકાકારે કહ્યું છે

આયુર્વેદિક માન-પગિભાપા

અત્યાગ્ર સુધીમા આપણે જોટલા ગ્રંથો જોયા તે બધા આયુર્વેદતગ માદિત્વના છે એની મગ્ધામણી કડી જોના ૫ ગુળનો ૧ માપ અને ૧૬ મપનો ૧ કર્પ તથા ૪ કર્પનો ૧ પલ એટલું તો મર્પને મમત છે એથી ઉપગના વજનો બધાએ મગ્ધા આપ્યા નથી કૌટિલ્યે ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર કહ્યો છે વચ્ચે ૧૦ પન, ૧૨ પલ, ૧૫ પન, ૨૦ પલ એમ પલના જ ગુણકથી વજનનું માપ દર્શાવ્યું છે મનુ યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદે ૧૦ પલનું ૧ ધરણ અને ૧૦ ધરણનું ૧ શતમાન કહ્યું છે મનુ વગેરેનું શતમન તે જ કૌટિલ્ય, અમગ્ધ વગેરેની તુલા તુલાથી આગળ કૌટિલ્ય અને અમરે ૨૦ તુલાનો એક ભાર કહ્યો છે અને અમરે ૧૦ ભારનું એક શાકટ એટલું કૌટિલ્યથી પણ આગળ વધાર્યું છે આ ગીને ૧ ગુળથી આરબી ૧ શાકટ-નાકું બેથી શકે એટલે સુધીના ૫-૧૬-૪-૧૦૦-૨૦ અને ૧૦ ના વિભાગમા વજનો ઈ મ પૂર્વેથી ઇ સ

૬૦૦ સુધીમાં વ્યવહારમાં વપરાતાં એમ જાણાય છે. મનુ, યાજ્ઞવલ્ક્ય અને નારદે ગુંજાથી નાનાં ત્રસરેણુ, લીક્ષા, રાજસર્પવ, ગૌરસર્પવ અને ચવનાં ૮-૮-૮-૬-૩ ના ક્રમશઃ વિભાગથી આપ્યાં છે. એક ત્રસરેણુ એ ગુંજાનો ૯૧૬મો ભાગ છે. આટલે સુધી ખારીક વજન કરવાનાં કાંઈ સાધનો હશે કે નહિ એ જાણવામાં નથી. કૌટિલ્યે, અમરે તથા સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદના આચાર્ય એ મૂકી દીધાં છે, એ ઉપરથી ગુંજાથી ચડતાં વજનો વ્યવહારમાં વધારે વપરાતાં હશે. આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાંના શુક્રનીતિ તથા ભાસ્કરાચાર્યનું અવલોકન કર્યા પહેલાં સુશ્રુત વગેરે આયુર્વેદીય ગ્રંથો જોઈ લઈએ.

સુશ્રુતોક્તમાન

આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં વજનોનાં કોષ્ટકનું પ્રાચીનતમ રૂપ સુશ્રુતમાં મળે છે એ ઉપર કહ્યું છે. સુશ્રુતમાં ૧૨ મધ્યમ ધાન્યમાપ=૧ સુવર્ણમાપ, ૧૬ સુવર્ણમાપ=૧ સુવર્ણ, ૧૯ નિષ્પાવ=૧ ધરણુ, ૩૩ ધરણુ=૧ કર્ષ, ૪ કર્ષ=૧ પલ, ૪ પલ=૧ કુડવ, ૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ=૧ આઠક, ૪ આઠક=૧ દ્રોણ, ૧૦૦ પલ=૧ તુલા અને ૨૦ તુલા=૧ ભાર એ રીતે કોષ્ટક આપ્યું છે. ઉપરનાં આયુર્વેદેતરથી સુશ્રુતના કોષ્ટકમાં બે ફેર દેખાય છે. એક તો કૌટિલ્યે ૧૦ ધાન્યમાપ અથવા ૫ ગુંજાનો ૧ સુવર્ણમાપ કહ્યો છે. જ્યારે અહીં ૧૨ ધાન્યમાપનો ૧ સુવર્ણમાપ છે. હવે જો એવના ધાન્યમાપ સરખા હોય તો સુશ્રુતનો કર્ષ ૬ ગુંજાના ૧૬ સુવર્ણમાપનો અર્થાત્ ૯૬ ગુંજાનો થાય. અને પાછળના કેટલાક ગ્રંથકારોએ આવી રીતે અર્થ કરીને ૬ ગુંજાનો કર્ષ ગણ્યો છે. પણ અહીં વિચારવા જેવું એ છે કે, બનાવટી વજનો સુવર્ણમાપથી જ શરૂ થતાં હતાં. તે પહેલાંનાં ગુંજા, ધાન્યમાપ વગેરે માટે કુદરતી તે તે બીજા વપરાતાં. બીજા બધાં સરખાં વજનનાં હોતાં નથી. વળી કૌટિલ્ય મગધમાં રહેતા જ્યારે સુશ્રુત કાશીમાં રહેતા. જો કાશી તરફના અંડના દાણા સહેજ ઓછા વજનનાં થતા હોય તો ત્યાંના ૧૨ અંડ એ મગધના ૧૦ અંડ અથવા ૫ ગુંજાની બરાબર થવાનો મંતવ છે. સુશ્રુતે ગુંજા આપી નથી માટે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાપને કૌટિલ્યની ૫ ગુંજા સમાન ગણવાં જોઈએ.

- - - અથવા એમ પણ હોય કે સુશ્રુતના પ્રદેશની ગુંજા વજનમાં સહેજ હલકી હોય જેથી ૬ ગુંજાનો એક સુવર્ણમાપ થાય. મારી કહેવાની

મતલબ એટલી જ છે કે, ઈર્ષમા અથવા ઈર્ષના સોળમા ભાગ-માપમા તકાવત ન હતો કૌટિલ્યનો મગધનો ઈર્ષ-અને સુશ્રુતનો કાશીનો ઈર્ષ એક મગખા જ હતા

અર્ગીય ગવિગજ કવિગત ગગાધગાયે માન-પગિલાપામા આવે જ મત દર્શાવ્યો છે એ લખે છે કે -મધ્યમધાન્યમાપૈર્દ્વાદશભિર્માપક પચકૃણલસો-માપક મન્વાદિમિર્ધર્મશાસ્ત્રે વ્યવહર્તુ વિચાવિધૌ વળી પચ કૃણલમાપેળ સર્લિંગ માનમીરિત તચોક્ત સુશ્રુતેનાપિ વ્યવહર્તુ ચિકિન્વિતે આ પદોક્ત વાત ગદ્યમા પશુ નીચે પ્રમાણે લખી છે મન્વાદિમર્યોમધ્યમયજ્ઞ ઉક્તસ્ત્રિભિર્મધ્યમર્જેન કૃણલ પચકૃણલસો માપકિતિ સુશ્રુતોક્તેન દ્વાદશધાન્યમાપા મસ્માપકેળ તુલ્યો ભવતિ

ગગાધગ કવિગજની બાકીની વાત તો બરાબર છે, પણ એ સુશ્રુતના માનને કાલિંગમાન કહે છે એ જરા વિચિત્ર લાગે છે વંદક શબ્દ મિન્ધુકાગ પણ કહે છે કે, અત્ર ચ સર્લિંગમાપથ પચગુણ સ સૌશ્રુત ભાવમિશ્ર પણ ચગકોક્ત પરિભાપાને માગધ ગણે છે અર્થાત્ સુશ્રુત મતને કાલિંગમત કહે છે આ રીતે આટલા બધા અન્યકારે સુશ્રુતના મતને કાલિંગ ગણે છે, પણ ૩૬૫૧નો મત સર્વથી વિરુદ્ધ છે ૩૬૫૧ ૨૫૫૮ લખે છે કે, “દ્વાદશ ધાન્યમાપા મધ્યમા સુવર્ણમાપન કિતિ માગધ સુશ્રુતાચાર્યમન્મત માન ઉક્ત ચ નાન તુ દિવિધ પ્રોક્ત ક્વલિન્ન માગધ તથા સલ્લિન્નમાગધ શ્રેષ્ઠમિતિમાનવિદોવિદુ સર્લિન્નમપિ માન ચ ચરમાચાર્યસન્મત”

આ રીતે ૩૬૬૧ સુશ્રુતની માન-પગિલાપાને માગધ ગણે છે તથા ચગકની માન-પગિલાપાને કાલિંગ ગણવા માટે કાર્ધનું પ્રમાણ આપે છે ૩૬૬૧ના આ ગબ્દો ૨૫૫૮ છે

હવે મૂળ વાત ઉપર આરીએ સુશ્રુત ૧૨ ધાન્યમાપથી ૫ ગુણ જ કહેવા માગે છે, એનું એક બીજુ પણ પ્રમાણ છે જૂના મિકા-ઓની તપાસ કરતા ૨૫૫૮ દેખાય છે કે, જૂના મિકાઓ ૮૦ ગુનના ૧ ઈર્ષના ધોગણને અનુગરે છે માધાગણ રીતે ૮૦ ગુણ ૧૪૦ એનની બગાગર થાય છે અને હિન્દુસ્તાનના જૂનામા જૂના ઇ ગ પૂર્વ ૪૦૦ પહેલાના પાચ ચિહ્નોનાળા તાગાના મિકાઓ ૮૦ ગતીના ૧ ઈર્ષના ધોગણને અને પાના મિકાઓ ૩૦ ગતીના ૧ ધગણના ધોગણને અનુમરી ૫૦૦ એનના મળી આવ્યા છે એ વખતમા મોનાના મિકાઓ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે ગુપ્ત ગગ્તઓએ ૮૦ ગતીના ૧ ઈર્ષના ધોગણને અનુમગતા ૧૪૦થી ૧૪૬ એન સુધીના વગ્તના મિકાઓ પાડ્યા છે એ વખતે

સૌનાના કર્ષ, રૂપાના ધરણુ અને તાંબાના કાર્પાપણ ત્રણે વ્યવહારમાં પ્રપરાતા. અર્થાત્ મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને નારદનાં કોષ્ટકો ગુપ્ત સમયની સ્થિતિનું આખાદ ચિત્ર રજૂ કરે છે.

ચરકોક્ત માન-પરિભાષા ખરી રીતે દ્રઢબલની છે. કારણ કે કલ્પ-સ્થાન આખું દ્રઢબલનું જ છે. અહીં એક મોટી શકા એ છે કે ચરક-સંપ્રદાયના આત્રેય, અગ્નિવેશ, ચરક, અને દ્રઢબલ એ ચારેય ઉત્તરના છે. છતાં ઉલ્લેખ ચરકની માન-પરિભાષાને શા માટે કલિંગ કહે છે અને ખીજા પાછળના અંધકારો શા માટે એને જ માગધ કહે છે એ સમજાતું નથી. ખરી રીતે ચરકસંપ્રદાયને મગધ કે કલિંગ સાથે કાંઈ સંબંધ નથી. કલિંગ એ હાલમાં જેને ઝોરીસાં અથવા ઉડુયા કહે છે; એ દેશનું પ્રાચીન નામ છે.

ચરકોક્તમાન

હવે આયુર્વેદના ખીજા સંપ્રદાય-આત્રેય સંપ્રદાયની મૂળભૂત ચરકસંહિતાની માન-પરિભાષા જોઈએ. ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨મા અધ્યાયમાં માન-પરિભાષાના શ્લોકો છે. ચરક, અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુત એયથી જુદા પડીને ૧૨ સુવર્ણમાપનો એક કર્ષ ગણે છે અને ૩૨ ધાન્યમાપનો ૧ સુવર્ણમાપ કહે છે; બાકીના તોલમાં ખાસ ફેરફાર નથી. કર્ષથી પલ, કુંડવ, પ્રસ્થ અને આઠક અનુક્રમે ચતુર્થેણ છે. જે ઉપર કહ્યું તેમ કૌટિલીય, મનુ વગેરેના સુવર્ણમાપ અને સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ એક જ હોય, તો ચરકનો સુવર્ણ સુશ્રુત વગેરેના સુવર્ણથી પોણા વજનનો ઠરે; પણ ચરકનો સુવર્ણમાપ ૩૨ ધાન્યમાપનો છે, જ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ ૧૨ ધાન્યમાપનો જ છે. એટલે સુશ્રુતનો કર્ષ ૧૯૨ ધાન્યમાપનો અને ચરકનો ૩૭૪ ધાન્યમાપનો થાય છે અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ સુશ્રુતના કર્ષથી બમણા વજનનો છે. આમાં એક જ વાત માની લેવી પડે એવી છે કે ધાન્યમાપ ચરક અને સુશ્રુતના સરખા વજનના હોવા જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ સંપ્રદાયો (અર્થશાસ્ત્ર, ચરક અને સુશ્રુત)ને સરખાવતાં નીચેની હકીકત તરી આવે છે કે, એક પલનો ચોથો ભાગ તે સુવર્ણ કે કર્ષ કેટલા વજનનો ગણાતો? એ બાબતમાં ત્રણ મત દેખાય છે. અર્થશાસ્ત્ર ૧૬૦ ધાન્યમાપ અથવા ૮૦ ચણાહીનો ૧ સુવર્ણ કહે છે.

સુશ્રુત ૧૯૨ ધાન્યમાપનો એક સુવર્ણ કહે છે ઝૈટિલ્ય, મનુ વગેરેનો ધાન્યમાપ અર્ધો ચણોડીનો હતો જે સુશ્રુત અને ચગનો ધાન્યમાપ પણ અર્ધો ચણોડીનો જ હોય, તો ત્રણ જાતના સુવર્ણ કે કર્પ આ દેશના જુદા જુદા વિભાગમાં ચાલતા હોવા જોઈએ; કાગણ કે ત્રણે મપદાયે લગભગ સમકાલીન છે પણ ઉપર જે કદપના દરી છે તે પ્રમાણે સુશ્રુતનો ધાન્યમાપ વજનમાં અર્થશાસ્ત્રના ધાન્યમાપ કરતા મહેજ હલકો હોય અર્થાત્ ૧૯૨ ધાન્ય માપ ૮૦ ચણોડીભાર જ થતા હોય તો સુશ્રુત અને અર્થશાસ્ત્રનો સુવર્ણ એકસામે સલવે ખરો. અને એ જ કદપના વાસ્તવિક લાગે છે કાગણ કે જૂના ઝાળમાં ૯૬ ચણોડીનો સુવર્ણ કોઈ સ્થળે ચાલતો હોય એવું જાણવામાં નથી.

આ રીતે અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુતની એકવાક્યતા થઈ શકે છે, પણ ચરક અને સુશ્રુત વચ્ચે જખરો તફાવત છે, એનું સમાધાન શી રીતે થઈ શકે ? પાછળના અધિકારોએ પણ જે વચ્ચે સમાધાન કરવાનો યત્ન ન કરતાં જે ય માન જુદા જુદા ગણાવ્યા છે સ્વર્ગીય ગંગાધરગાય કવિરાજ પણ પોતાની ગાન-પગલાપામાં સ્પષ્ટ લખે છે કે ચરકોક્ત કર્પાદદ્ધ સુશ્રુતોક્તકર્પ = ચગેક્રોક્ત વર્ષથી સુશ્રુતોક્ત કર્પ અર્ધો વજનનો છે આ મતને અનુકૂળ થવા માટે ચગક્રમાં વાન્યમાવદ્વચચ એ રીતે લખ્યું છે, તેનું સમાધાન ચગક્રના થવને મોટો-મધ્યમ થવથી બમણા વજનનો ગણીને કરે છે ચગક્ર બધાથી જુદા પડીને ૨૮૪ ધાન્યમાપનો-બીજાથી બમણો સુવર્ણ શા માટે લખ્યો છે એ ચોક્કસ જહેવું મુશ્કેલ છે.

ચરક ઉપર પગ્ગમ, કાશ્મીર અને ગાધાગની અમર માનીએ તો કાશ્મીરમાં કનિષ્કના સિક્કાના ધોગણને અનુસરીને છેક ઇ સ આઠમા-દશમા સતક સુધી સિક્કા પાડવામાં આવતા, પગ્ગમ અને ગાધાગમાં પણ ઘણા વખત સુધી કનિષ્કના સિક્કાને અનુમરતા સિક્કાઓ ચાલતા કનિષ્ક અને બીજા કુળના ગગ્ગઓએ રોમન ઓગર્થ (Aureus)ના વજનના ધોગણને અનુમરી સોનાના સિક્કાઓ પાડ્યા છે રોમન આરાધ ૧૨૪ ટ્રેન વજનનો હતો વેમ્પેડેફિય (ઇ સ ૫૬૬) બીજા શતક)નો સિક્કો ૧૨૩ ટ્રેન વજનનો હતો આ ગગ્ગએ આથી બમણા વજનનો જે ઓગર્થ જેવડો પણ સિક્કો પાડેલો કુશાન વશની મુખ્ય શાખાના કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવ (ઇ સ ૭૮થી ૧૦૦)ના તથા કુશાનની

અવાંતર શાખાના રાજાઓ વગેરેના સોનાના સિક્કાઓ ૧૨૦થી ૧૨૪ $\frac{૧}{૨}$ ગ્રેન સુધીના વજનના મળે છે. આ સિક્કાઓ ધણા વખત સુધી પંજાબમાં અને ગાંધારમાં વપરાતા. આમાંના ડબ્બલ ઓરાર્ધના વજનને અનુસરી ચરકમાં કર્ષનું વજન ગણ્યું છે એમ માનીએ, તો કર્ષ લગભગ ૨૪૮ ગ્રેનનો હોવો જોઈએ. હવે આપણે સુશ્રુતના ૧૯૨ ધાન્ય-માપને ૮૦ ચણોઠીભાર અથવા ૧૪૦ ગ્રેન ખરાબર ગણ્યા છે. એ રીતે જ ગણતાં તો ૩૮૪ ધાન્યમાપ ૧૬૦ ચણોઠીભાર અથવા ૨૮૦ ગ્રેન ખરાબર થાય. અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ કુશાન ડબ્બલઓરાર્ધ કરતાં પણ ૨૨ ગ્રેન વજનમાં વધે. પણ ધાન્યમાપ બધે સરખા ન થતા; અને આપણે ઉપર જોયું છે કે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાપ કૌટિલ્ય વગેરેના ૧૦ ધાન્યમાપ ખરાબર થાય છે. અર્થાત્ કાશીના અડદ મગધના અડદ કરતાં વજનમાં હલકા હતા, એ જ ધોરણે પંજાબ, ગાંધાર અને કાશ્મીરના અડદ કરતાં હલકા માનીએ તો ચરકોક્ત ૩૮૪ ધાન્યમાપનો ૧ કર્ષ વજનમાં ડબ્બલ ઓરાર્ધ જેટલો લગભગ ૨૪૦થી ૨૪૮ ગ્રેન વજનનો મંલવે છે. આ માત્ર તર્ક જ છે. અને જૂની શોધખોળ કરતાં સરકારીખાતાંને જૂનાં વજનો ન મળી આવે ત્યાં સુધી પ્રાચીન તોલ-માપ માટે સાહિત્ય ઉપરથી કલ્પના કરવાની જ રહેશે.

અહીં કરેલી કલ્પનાને યથાર્થ માનીને આ વિષયના સાહિત્યમાં આગળ ચાલતાં અર્થશાસ્ત્રની પરંપરામાં શુકનીતિ અને લીલાવતી જોઈએ. ભાસ્કરાચાર્યનો સમય ચોક્કસ છે. શુકનીતિનો ચોક્કસ નથી પણ ૧૨ મા ૧૩ મા શતકથી અર્વાચીન નહિ હોય. શુકનીતિમાં ચણોઠીનો ૧ માપ, ૧૦ માપનો ૧ કર્ષ, ૧૦ કર્ષનો ૧ પદાર્થ અને ૧૦ પદાર્થનો ૧ પ્રસ્થ આ રીતે પ્રાચીન ચતુર્થાણના ધોરણને છોડી દઈને દશ ગુણનું ધોરણ રાખ્યું છે. આ નવું જ ધોરણ છે. શુકનીતિનો કર્ષ ૧૦૦ ચણોઠીનો છે; એ પણ ઉપરોક્ત અર્થશાસ્ત્રની અને ચરક-સુશ્રુતની પરંપરાથી જુદો પડે છે વર્તમાન મેટ્રિક ધોરણ (Metric system). પણ દશ ગુણના ધોરણને શાસ્ત્રીય ગણે છે. શુકનીતિમાં કહેલો પદાર્થ શબ્દ જ માન-પરિભાષાના સાહિત્યમાં પહેલો શુકનીતિમાં જ દેખાય છે. શુકનીતિની આ નવી માન-પરિભાષા પ્રમાણેનાં માપ દેશના કોઈ ભાગમાં વપરાતાં હશે કે કેમ એ શંકા છે. પણ ૧૦૦ ચણોઠીનો એક કર્ષ ૧૮૦ ગ્રેનના એક રૂપિયાભારના ધોરણને

લગભગ મળતો છે કાન્ણ કે ૧૦૦ ચણોડીનું વજન લગભગ ૧૮૦ ગ્રેન બગબગ થાય પણ ૧૮૦ ગ્રેનનો રૂપિયો પાડવાનું શેરગાહે ચાલુ કર્યું, અને શુકનીતિ તેથી પ્રાચીન લાગે છે. ૧૦૦ કર્ષનો ૧ પ્રત્ય-પણ આ વિષયનાં મસ્કૃત સાહિત્યમાં કોઈ સ્થળે નથી, અને હાલમાં વ્યવહારમાં વપરાતા વજનોમાં પણ ૧૦૦ તોલાનો ૧ શેર કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલે છે ખરો, પણ ૪૦ તોલાના કે ૮૦ તોલાના ગેર જોડેલા વ્યાપક નથી

ભાસ્કરાચાર્ય તો ૫ ગુળનો માપ અને ૧૬ માપનો કર્ષ માને છે અર્થાત્ મનુ વગેરે સ્મૃતિકારો પેઠે ૮૦ ગુળનો કર્ષ ગણે છે ટુંકામાં આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાં અર્ચશાસ્ત્રથી આગલી ભાસ્કરાચાર્ય (૧૨મું શતક) પર્યંત ૮૦ ગુળનો કર્ષ એક શુકનીતિ મિવાય બધા લખે છે અર્થાત્ એ લાખા ગાળામાં અર્ચશાસ્ત્રમાં ટહેલા વજનોથી નવા વજનો વપરાવા લાગ્યા હતા, પણ એનું ધોરણ બદલાયું ન હતું

આયુર્વેદિક સાહિત્યમાં ચરક-સુશ્રુતનો વિચાર થઈ ગયો છે એ ઉપરથી જૂના વખતમાં જ એ મંત્રદાયો જણાય છે અને પાછળના આયુર્વેદિક ગ્રંથકારો એમાંથી એટલે અનુસરે છે

અષ્ટાંગ મંત્રહ અને અષ્ટાંગ હ્રદયમાં ૧૨ ધાન્યમાપનો ૧ સુવર્ણ-માપ અને ૧૬ સુનર્ણમાપનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે અર્થાત્ એ એ ૫ ગ્રંથકારો સુશ્રુતને અનુસરે છે

વૃદ્ધમાધવ (૧૧મું શતક)માં ૭ ગુળનો ૧ માપ કહ્યો છે અને ૧૬ માપનો કર્ષ કહ્યો છે અહીં ખાસ યાદ ગમવા જેવું છે કે, વૃદ્ધમાધવ પહેલાના કોઈ પણ આયુર્વેદિક ગ્રંથકારે ગુળ વાપરી નથી આ માધવ બગાળાના છે એમણે વ્યવહારમાં વપરાતો કર્ષ કેટલી ગુળનો થાય છે, એ જોઈ ને ઠેકાણે આ પગલાવા લખી હશે, કાન્ણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ટેકો ન હોય, તો મનુ વગેરે ધર્મ-શાસ્ત્રકારોથી લુપ્ત પડીને ૭ ગુળનો માપક ન લખે

ચરક અને સુશ્રુત એ ૫ ઉપર દીકા લખનાર તથા વૈદ્યકના સ્વતંત્ર ગ્રંથો લખનાર ગોડ ગમ્મની પાકશાળા અધિકારી ચક્રવર્ત (ઈ સ ૧૦૪૦) ચક્રમગ્ધમાં ચરક અને સુશ્રુત એવની માન-પરિભાષાનું સ્વરૂપ જતાવના લખે છે કે, ચરકનો સુવર્ણમાપ ૩૨ ધાન્ય-માપનો થાય છે, અને એમાં ૪૮ માપનો ૧ પલ (૪ કર્ષનો) થાય

છે; જ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાપ ૧૨ ધાન્યમાપનો થાય છે અને એવા ૬૪ સુવર્ણમાપનો ૧ પલ થાય છે. ચક્રદત્ત લખે છે કે, આને તોળી જોતાં પાંચ રતીના ૧ માપવાળો પલ (મનું વગેરેનો) ચરકના પલથી અર્ધો થાય છે. ચક્રદત્તની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે તોળી જોતાં સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્યમાપ ૫ રતી બરાબર થાય છે. ચક્રદત્ત છેવટ વૈદ્યોને સૂચના કરે છે કે, ૧૦ રતીનો ૧ માપ અને ૬૪ માપનો ૧ પલ એ ચરકસંમત માન વૈદ્યો ચિકિત્સામાં વાપરે છે.

ચક્રદત્તના આ શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ૧ બંગાળાના જ વૃંદમાધવે સુશ્રુતને અનુસરવાનું પસંદ કર્યું હતું, પણ ચક્રદત્ત ચરકના મતને અનુસરવાનો વૈદ્યોને આગ્રહ કરે છે અને ચક્રદત્ત પછીના બંગાળાના વૈદ્યોએ ચક્રદત્તની આ સૂચના આજ સુધી માન્ય રાખી છે.

રસરત્નસમુચ્ચય (૧૩ મું શતક)માં ૩ ગુંજનો એક વાલ, ૨ વાલનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે. આ રીતે રસરત્નસમુચ્ચયકાર સુશ્રુતના મતને અનુસરે છે; પણ તેઓ હાલ વ્યવહારમાં વપરાતા વાલ અને તોલો શબ્દ પણ વાપરે છે. ૩ રતીનો ૧ વાલ ગણે છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જોવું છે. રસરત્ન સમુચ્ચયકાર સિંધમાં થઈ ગયા છે. એના વખતમાં સિંધમાં મુસલમાનો આવી ગયા હતા.

શાર્ફધર ઇ. સ. ૧૩ મા શતકમાં થઈ ગયા છે, તેઓ દક્ષિણાત્ય હતા. એમણે એ માન-પરિભાષા આપી છે. એકને તેઓ માગધ કહે છે અને બીજાને કાલિજ્ઞ કહે છે. માગધ પરિભાષામાં શાર્ફધર ૪ યવની ૧ ગુંજ, ૬ ગુંજનો ૧ સુવર્ણમાપ અને ૧૬ સુવર્ણમાપનો ૧ કર્ષ ગણે છે.

અને કાલિજ્ઞ પરિભાષામાં ૨ યવની ગુંજ, ૩ ગુંજનો ૧ વાલ, ૮ ગુંજનો ૧ માપ, ૪ માપનો ૧ શાણ, ૬ માપનો ૧ ગદિયાણો, અને ૧૦ માપનો ૧ કર્ષ ગણે છે. આ પરિભાષામાં હાલ વપરાતા વાલ, અને ગદિયાણો શબ્દ છે. આ રીતે ૮૦ ગુંજનો કર્ષ થયો. ૮૦ ગુંજનો ૧ કર્ષ એ આયુર્વેદેતર પરંપરાનું માન છે. સુશ્રુત પણ ૧૯૨ ધાન્યમાપથી ૮૦ ગુંજ જ કહેવા માગે છે. અર્થાત્ શાર્ફધર સૌશ્રુત માન-પરિભાષાને કાલિજ્ઞ ગણે છે. પણ જોને એ મગધ કહે છે તેમાં

૯૬ ગુળનો કર્પ થાય છે એટલે એ ચગકોક્ત તો નથી જ કેટલાકે ૮૦ ગુળના કર્પને સૌશ્રુત કાલિક્ક અને ૯૬ ગુળના કર્પને મૌદ્રુત માગધ કહ્યો છે મતલબ કે, શાર્ક્રધરનો એ ચ પગિભાપા સૌશ્રુત ધોગણુને જ અનુસરે છે માત્ર ગુળ ઓછાવધુ વળનની ભેધને એ પગિભાપા આપી હોય એમ જણાય છે શાર્ક્રધરે ગદિયાણાને અર્ધા કર્પ બગમર નથી ગણ્યો એ ખામ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે ૪૮ ગુળનો ૧ ગદિયાણો ગણ્યો છે અર્થાત્ દાક્ષની પેઠે ગદિયાણાને અર્ધા તોલા બગમર માનીએ, તો શાર્ક્રધરના વખતમાં વપરાતો તોલો તો ૯૬ ગુળ બગમર થતો હતો એમ માનવું પડે એ રીતે શાર્ક્રધરની માગધ પગિભાપાનો કર્પ અને કાલિક્ક પગિભાપાનો ૧ ગદિયાણો સગખા જ છે

બગસેન ૧૨ મા શતકમાં બગાળામાં થઈ ગયા છે તેઓ ૩ યવની ૧ ગુળ, ૧૦ ગુળનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્પ કહે છે, અર્થાત્ ચક્રદત્તની ચગકમત ૧૬૦ ગુળના ૧ કર્પની પગિભાપા કબૂલ રાખે છે

ભાવમિશ્ર ૧૬ મા શતકના મધ્યમાં થઈ ગયા તેઓ કાન્ધ-કુખજ બ્રાહ્મણ હતા એમણે શાર્ક્રધર પેઠે માગધને કાલિક્ક એ પગિભાપા આપી છે ભાવમિશ્ર ચગકોક્ત માનને માગધમાન ગણે છે અને એ માનને મામાન્ય રીતે વૈષ્ણમન ગણે છે આ ભાવમિશ્રની માગધ પગિભાપામાં ૪ યવની ૧ ગુળ, ૬ ગુળનો ૧ માપ અને ૧૬ માપનો ૧ કર્પ કહ્યો છે આને ભાવમિશ્ર ચગકોક્ત માને છે પણ શાર્ક્રધરના માગધ માનને મળતું જ આ ભાવમિશ્રનું માગધમાન ચગકોક્ત તો નથી જ ભાવમિશ્રની કાલિક્ક માન-પગિભાપા શાર્ક્રધરોક્ત કાલિક્કને મળતી જ છે એણે પણ વાલ અને ગદિયાણો શબ્દ વાપર્યા છે. એ હિપગત ૭, ૮ ગુળનો પણ માપક થાય એમ દર્શુ છે માવો ગુજામિરશમિ સપ્તમિર્વા મયેત્ વચિત્ વૃદ્ધમાં ૭ ગુળનો માપક કહ્યો છે એ અહીં યાદ કરવા જેવું છે બીજું કાલિક્ક માન-પગિભાપા આપના નરઆતમાં દેહે છે કે —

૧ ચક્તો મન્દાગ્નયો હ્રસ્વા હીનસત્ત્વા નરા કલો ।

મતસ્તુ માત્રા તત્ત્વોગ્યા પ્રોચ્યતે મુહર્ષમના ॥

• અર્થ — કળિયુગમાં માણસો મદ અગ્નિવાળાં, દૃઢ અને દીન

સત્ત્વવાળાં હોય છે, માટે તેમને યોગ્ય વિદ્વાનોને સંમત માન હવે કહેવાય છે.

આ રીતે મંદાગ્નિવાળાં માટે જેમાં ઝોછી માત્રા આવે એવી પરિભાષા કાલિજ્ઞ ગણાય છે. પણ એ એના કર્ષ વચ્ચે ૧૬ કે ૨૬ ચણોઠીભારનો ફેર પડે છે. માગધ કરતાં કાલિજ્ઞ કર્ષ ૧૬ કે ૨૬ ચણોઠીભાર નાનો છે. પછીના વળનો તો કર્ષના ચતુર્થાંશ છે.

લૈષળ્ય રત્નાવલિ અન્ય ગંગાળામાં ૩૦૦ કે તેથી પણ ઝોછાં વર્ષ પહેલાં લખાયો છે, અને હાલમાં ગંગાળાના કવિરાજો એને જ મોટે ભાગે અનુસરે છે.

લૈષળ્ય રત્નાવલિમાં ૩ યવની ૧ ગુંળ, ૫ ગુંળનો, ૬નો, ૭નો, ૮નો, ૧૦નો અને ૧૨નો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે. અર્થાત્ પહેલાંના અન્યકારોએ ગણાવેલા બધી જાતના માષ ગણાવ્યા છે, પણ ૧૦ ગુંળનો માષ ચરકસંમત છે અને ચરકથી અર્ધો સુશ્રુતનો માષ છે એમ કહ્યું છે. લૈષળ્ય રત્નાવલિ ઉપર દિપ્પણી લખનાર વિનોદ લાલસેન ગુપ્ત માષકની વિવિધતા દેશભેદથી છે એમ ખુલાસો કરે છે. લૈષળ્યરત્નાવલિના માન-પરિભાષાના શ્લોકો ઉપરથી જે કોષ્ટક એ અન્યમાં આપ્યું છે, તેમાં ૧૨ રતીનો માષ, ૮ માષનો ૧ શાણ અથવા ૧ તોલો અને ૨શાણનો ૧ કર્ષ અથવા ૨ તોલા લખ્યા છે. આ ઉપરથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે, ચક્રદત્તને અનુસરી લૈષળ્ય રત્નાવલિએ ચરકોક્ત ૧૬૦ ગુંળનો કર્ષ માન્યો છે; પણ વ્યવહારમાં હાલમાં વપરાતા ૧ તોલા સાથે એનો મેળ આવે એટલા માટે ૯૬ ગુંળનો તોલો અને ૨ તોલાનો કર્ષ ગણે છે.

યોગરત્નાકર મહારાષ્ટ્રમાં જ રચાયેલો અને મહારાષ્ટ્રમાં બહુ વપરાતો અન્ય છે. લખાયે બહુ વર્ષો નથી થયાં. આ યોગરત્નાકરમાં પણ માગધ અને કાલિજ્ઞ બે પરિભાષા આપી છે. માગધમાં ૪ યવની ૧ ગુંળ, ૬ ગુંળનો ૧ માષ અને ૧૬ ગુંળનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે, અને કાલિજ્ઞમાં ભાવપ્રકાશોક્ત કાલિજ્ઞમાન ઉતાર્યું છે.

અર્થાત્ યોગરત્નાકર શાર્દૂલધર અને ભાવપ્રકાશને અનુસરે છે. હાલમાં મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યો ૮ ગુંળનો માષ અને ૧૨ માષનો કર્ષ ગણે છે.

આટલે સુધી માનવિષયક પરિભાષાના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સંસ્કૃત સાહિત્યનું સિદ્ધાવલોકન કર્યું; એ ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે જૂના વખતમાં તોલવાના વળનોનું મૂળ સુવર્ણ અથવા કર્ષ હતું.

જો કે એ વખતમા સોનાના સિક્કાઓ, આ દેશમાં વપગતા ન હતા, પણ તાબાના સિક્કાઓ ૮૦ ગતીના વજનના ધોગણુને અનુમતા અને રૂપાના ૪૨ ગતીના ધગણુના ધોગણુને કર્પની નીચે અર્થશાસ્ત્ર અને મુશ્વતના વખતમા કર્પનો ૧૬મો ભાગ મુવર્ણમાપક અને મુવર્ણ માપકનો ૫મો ભાગ ચણોડી કે ૧૦મો ભાગ અડદના દાણા વપગતા કર્પની ઉપર ૪ કર્પનો પલ, ૧૦૦ પલની તુલા અને ૨૦ તુલાનો ભાગ બાકીના વજન માટે માપકના, કર્પના અને પલના ગુણક વપગતા માપક નામનો ૫ ગતી વજનનો સિક્કો પણ ચાલતો. ભામના નાટકમા માપકનો ઉલ્લેખ છે પલથી મોટા કુડવ, પ્રથમ વગેરે મૂળ માપના નામો છે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમા એને માપ જ ગણ્યા છે અને અમર-કોષમા પણ એને માપ જ કહ્યા છે -

અભિયા આટકદ્રોણૌ ગારી વાહો નિયુઘન ।

વૃદ્ધ પ્રથમ દ્વ્યાદ્યા પરિમાણાર્થકઃ પૃથક્ ॥

આ શ્લોક ઉપર દીકા ક્રૂતા દીકાકાગ લખે છે કે -

આટકાદય જન્દા પરિમાણાર્થકઃ પરિમાણવિશેષવાચકા ॥

આ પ્રમાણે જોતા ૫ ગતીનો ૧ માપક, ૧૬ માપકનો ૧ કર્પ, ૪ કર્પનો ૧ પલ; પછી ૧૦ પલ-૨૦ પલ એ ગીતે ૧૦૦ પલ મુધી પલના ગુણક પછી ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર એ પ્રમાણે વજનો કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર અને મુશ્વતના વખત મુધી વપગતા, પણ મુશ્વતે કુડવ વગેરે માપને કર્પ, પલ, તુલા વગેરે વજનોથી જુદા પાડ્યા નથી અને આયુર્વેદના પાઠગના મમમ સાહિત્યમા પણ કુડવ, પ્રથમ વગેરે પણ અતુર્ગુણ વજનો હોય એવી ગીતે લખ્યા છે.

પાઠગથી ગુજતથી ઓછા વજનના ૮ ત્રમરેણ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ ગજમર્યપ, ૮ ગજમર્યપ=૧ ગાગમર્યપ, ૬ ગાગમર્યપ=૧ યવ અને ૩ યવ=૧ ગતી એટલા વજનો કહ્યાયા આ પ્રમાણે ૧ ત્રમરેણ ૧ ગુજતનો ૬૨૧૬મો ભાગ થાય છે જો કે ચણોડી નાનીમોટી હોય છે, પણ ૮૦ ગુજતને ૧૪૦ ઐન બગામગ ગણે છે એ પ્રમાણે એટલે ૧૪૦ ઐનની ૧ ચણોડી પછીએ તો ૧ ત્રમરેણ ૧ ઐનનો લગભગ ૫૨૬૬મો ભાગ થાય જો કે દાણમાં ૧ ઐનના ૧૦ દળગમા અને તેથી પણ નાના બાનનું વજન કરવાનાં સાધનો છે પણ આ દેશમા જુદા દાણમાં એવા માપનો દર્શો કે કેમ, અને એટલા બારીક વજનો કોઈ વખત

વપરાતાં હશે કે કેમ એ વિષે શકા છે; અને તેથી જ પાછળના શુક્રનીતિ જેવા અર્થશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં તથા આયુર્વેદના કેટલાક ગ્રન્થોમાં એ છોડી દીધાં છે. પણ કેટલાક આયુર્વેદિક ગ્રન્થોમાં યે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી ગુન્ગથી સૂક્ષ્મ વજનોનું વર્ણન આપ્યું છે. દાખલા તરીકે શાર્કાંધર અને ભાવપ્રકાશમાં લખ્યું છે કે, ત્રીશ પરમાણુઓ=૧ ત્રસરેણુ, ૬ ત્રસરેણુ=૧ મરીચિ, ૬ મરીચિ=૧ રાજકા, ૩ રાજકા=૧ સર્પપ, ૮ સર્પપ=૧ જવ, ૪ યવ=૧ ગુંળ. આ પ્રમાણે ૧ પરમાણુ એ ૧ ચણોઠીનો ૧૦૩૬૮૦મો ભાગ છે. જેમ જુદા જુદા ગ્રન્થકારોની ગુંળમાં તફાવત છે, તેમ મનુ અને ભાવમિશ્રના ત્રસરેણુમાં પણ તફાવત છે.

આ રીતે ૧ ચણોઠીના ૧૦૩૬૮૦મો ભાગ=૧ પરમાણુથી એક આચિત અથવા ૧ શાકટ એટલે ૬૪૦૦૦૦૦ ચણોઠી સુધીનાં વજનોની પરિભાષા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. એ વખતનો ૧ કર્પ એટલે ૮૦ ગુંળ અથવા ૧૪૦ ગ્રેન, ૧ પલ=૫૬૦ ગ્રેન, ૧ તુલા=૫૬૦૦૦ ગ્રેન અથવા ૮ રતલ. ૧ ભાર=૧૬૦ રતલ અને ૧ શાકટ=૧૬૦૦ રતલ. આ ઉપરથી એ વખતે ગાડામાં ૪૦ મણુ ભાર ભરવામાં આવતો એમ જણાય છે. આ મુખ્ય વજનો મગધમાં તથા મગધ સામ્રાજ્યની સીધી છાયામાં આવેલા દેશના મોટા ભાગમાં એક કાળે ચાલતાં હશે. ચણોઠી નાનીમોટી હોવાથી કોઈ સ્થળે ૫ ચણોઠીનો કોઈ સ્થળે ૬નો, ક્યાંક ૭નો માપક ગણાતો; પણ કર્પ અને પલના વજનોમાં ફેર ન હતો. સાધારણ રીતે કર્પ તો ૧૪૦ ગ્રેનનો જ ગણાતો. આ મતમાં એક જ અપવાદ છે; ચરકમાં આથી યમણા વજનનો કર્પ કહ્યો છે. કોઈ ભાગમાં સામાન્ય કર્પથી યમણા વજનનો કર્પ ચાલતો હોય એ સંભવિત છે.

આ ધોરણે ચરકની તુલા ૧૬ રતલની અને ચરકનો ભાર ૩૨૦ રતલનો થાય.

જ્યાં સુધી જનરમાં ચાલતા સિક્કાનું વજન ૧૪૦ ગ્રેનની આસપાસ રહ્યું, ત્યાં સુધી તોળવાનાં વજનોનું કોષ્ટક ઉપર આપ્યું છે તે પ્રમાણે રહ્યું; પણ મુસલમાની વખતમાં સિક્કાના વજનના ધોરણમાં ફેરફારો થયા. અને શેરશાહ સૂરે (ખ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૫) છેવટ ૧૮૦ ગ્રેનના વજનના રૂપિયા પાડવા માંડ્યા; જે ધોરણ મોગલ સમયમાં ચાલુ રહ્યું હતું, કંપની સરકારે પણ ચાલુ રાખ્યું અને હાલમાં ૧૮૦ ગ્રેનના જ રૂપિયા પડે છે. આ પ્રમાણે ૧૮૦ ગ્રેનના રૂપિયાના ધોરણ

ઉપર ગેર, મણુ વગેરે વજનો મોગલ મમયમા વપરાવા લાગ્યા પછી વૈદ્યોએ પણ વ્યવહાર માથે પોતાની એકતા કરવા માટે ૯૬ ગુજનો કર્યે તે ૧ રૂપિયાભાગ એમ મમજવા માડ્યુ અર્થાત્ સુલુન-માર્ગધરનો કર્યે એટલે ૧ રૂપિયાભાગ અને ચઢ-લૈધ્યત્ય ગ્લાવલિનો કર્યે એટલે ૨ રૂપિયાભાગ એ રીતે ધોગણ બાધીને બાધીના વજનોને વાપવાનું મોગલ સમયથી વૈદ્યોએ ચાલુ કર્યું છે અને ૬૭ એ પ્રમાણે જ ચાલુ છે આ પ્રમાણે ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રના હાલના વૈદ્યો ૧ ટા = ૧ તોલો = ૯૬ ગુજ ગણે છે, અને બગાણાના વૈદ્યો ૧ ટા = ૨ તોના = ૧૯૨ ગુજ ગણે છે ૧ ગુજ = ૧૬૮ ગ્રેન

આટલા વિવેચનથી પ્રાચીન તોલ અને એનું ધોગણ સમજવું સહેલું થશે મુમલમાની વખતમા ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા ગેર, મણુ વગેરે જે વજનો ચાલતા, તે એ વખતના મુમલમાની માહિત્યમા નોંધાયેલ છે. તેમ જ દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમા મિસ્કાનું અને વજનનું ધોગણ પહેલેથી ઉત્તરથી જુદુ જ હતુ, પણ એ વિષય અહીં ચર્ચાનો નથી

માપ

માપ વિષે મસ્દૂત માહિત્યમા જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ અર્થશાસ્ત્રમા જ મળે છે અર્થશાસ્ત્રમા મગધમા આવનાની વસ્તુઓનું, મગધમાથી બહાર જવાની વસ્તુઓનું, અન્ન પુનું એમ જુદા જુદાં માપ હતાં. પણ સામાન્ય રીતે ૪ કુડવ = ૧ પ્રમથ, ૪ પ્રમથ = ૧ આદક, ૪ આદક = ૧ દ્રોણ, ૨૦ દ્રોણ = ૧ કુર્બી, ૧૦ કુર્બી = ૧ વડ, એ પ્રમાણે માપો હતા હવે ૨૦૦ પલ અડદ મમાય એવડ માપ એ દ્રોણ એમ અર્થશાસ્ત્ર કહે છે આ રીતે દ્રોણ ઉપરથી તે નીચેના આદક, પ્રમથ, કુડવ માપો ફગાયા છે, પણ પાછળના ખામ રીતે આધુનિક મથ દાગેએ એથી હાલતુ કુડવનું ધોગણ ફગવી એ ઉપરથી બીજા માપ ગોળ્યા છે

મુદ્રતમા કાંનું વજન કરતા પછી લખ્યુ છે કે, “ એથી ગાંઠ માનવું વધારતા પલ, કુડવ, પ્રમથ, આદક અને દ્રોણ માપ ” અર્થાત્ ૪ કર્પ = ૧ પલ, ૪ પલ = ૧ કુડવ, ૪ કુડવ = ૧ પ્રમથ, ૪ પ્રમથ = ૧ આદક અને ૪ આદક = ૧ દ્રોણ આ માપની પરિભાષા વજનોની પરિભાષાથી જુદી નથી પાડી એ પહેલાં કહ્યુ જ છે, જ્યાં કુડવ-માપ

કેવડું હોવું જોઈએ એનું પ્રમાણ પાછળના ગ્રંથકારોએ આપ્યું છે. દાખલા તરીકે બંગસેને કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

વૈળવાધાયસાદીનાં માણડં તુ ચતુરજ્જુલમ્ ।

વિસ્તીર્ણમથવૃત્તં ચ કુડવં તં વિનિર્દિશેત્ ॥

શાર્ફગધરે કુડવનું પ્રમાણ નીચે પ્રમાણે આપ્યું છે:—

મૃદ્વૃક્ષવેણુલોહાદે માણડં ચત્ચતુરજ્જુલમ્ ।

વિસ્તીર્ણં ચ તથોચ્ચં ચ તન્માનં કુડવં મતમ્ ॥

અર્થ:—માટી, લાકડું, વાંસ કે લોહાનું ચાર આંગળ ઊંડું અને ચાર આંગળ ગોળ ઠામ એ કુડવ.

શુકનીતિમાં કુડવનું પ્રમાણ આથી જુદું લખ્યું છે.

પચ્ચાજ્જુલાવટં પાત્ર ચતુરજ્જુલવિસ્તૃતમ્ ।

પ્રસ્થપાદં ચ તજ્જ્ઞેયં પરિમાણે સદા વુધૈઃ ॥

વિદ્વાનોએ પાંચ આંગળ ઊંડા અને ચાર આંગળ પહોળા પાત્રને પ્રસ્થનો એથો ભાગ (કુડવ) ગણવો.

શુ. અ. ૨, શ્લો. ૩૮૭

આ રીતે આયુર્વેદિક ગ્રંથોના અને શુકનીતિના કુડવમાં થોડો ફેર છે. ભાસ્કરાચાર્ય તો ખારીને માપનું મૂળ ગણે છે:—

ધાન્યાદિકે ચત્ત્વનહરતમાનં ।

ગાત્રોદિતા માગધવારિકા સા ॥

લીલાવતી.

અર્થાત્ એક ધન હસ્તનું માપ તે દાણા વગેરે માપવા માટેની ખારિકા. આ ખારિકાનો ૧૬ મો ભાગ તે દ્રોણ, દ્રોણનો એથો ભાગ તે આઠક, આઠકનો એથો ભાગ તે પ્રસ્થ અને પ્રસ્થનો એથો ભાગ તે કુડવ.

દ્વંકામાં માપ વિષેના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાંથી પ્રાચીન માપ વિષે વિચાર કરતાં મુખ્ય મુશ્કેલી કુડવ અથવા તે ખારિકા કેવડી હોવી જોઈએ એ નિશ્ચિત કરવામાં છે. એ વિષયના સાહિત્યમાં જ મતભેદ છે. પણ એ કુડવનો નિશ્ચય એક વાર થાય તો પછીનાં માપો માટે કાંઈ મુશ્કેલી નથી. આ વિષે વિચાર કરતાં હસ્ત કેટલા ઈંચનો ગણવો તે નક્કી કરવું પડે. કુદરતી હાથ લાંબા-

ટુંકા હોય છે એ પ્રમાણે કુદરતી આગળા પણ એકમગ્યા ન હોય મામાન્ય રીતે ૧૮ કે ૧૯ ઇંચનો એક હાથ ગણવો જોઈએ એમ તબીબ મત છે ૧૮ ઇંચનો હાથ ગણીએ તો આયુર્વેદિક કુડવ પણ ઇંચ જોડુ અને ત્રણ ઇંચ વ્યામની ગોળાઈવાળુ હોવુ જોઈએ જગ-સેનમા સ્પષ્ટ વૃત્ત વિશેષણ છે, એટલે માપ ગોળ હશે એમ માનવુ પડે છે

આ પ્રમાણે ત્રણ ઇંચ જોડા અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસના વાસણમા ચાગ પણ લગભગ ૨૪૪૦ ગ્રેન વસ્તુ ગહેવી જોઈએ હાથમા તો વજન અને માપનુ ધોગણુ શુદ્ધ પાણી (Distilled water) થી ફગવવામા આવે છે જૂના વખતમા પણ એમ જ હતે ? અર્થશાસ્ત્રમા ધાન્યમાપદ્વિપલશત દ્રોણમાયમાનમ્ એ રીતે ૨૦૦ પલ અડદ જેમા માપ શકે તેવકુ માપ તે દ્રોણ, અને આઢક, પ્રસ્થ તથા કુડવ દ્રોણથી અનુક્રમે ચોથા ચોથા ભાગના એ રીતે લખ્યુ છે એ ઉપરથી તો અમુક વજનના પાણીના માપનુ ધોગણુ નહિ હોય, પણ અમુક વજનના દાણાના માપનુ ધોગણુ હશે એમ લાગે છે

માપના માહિત્યમા ઝાઝો વિમર્શ નથી, જે છે તે ઉપર કલો છે બાકી વંદોએ તો માપ વાપગવા જ મૂકી દીધા હોય એમ લાગે છે દારણુ કે કુડવથી વજન અને માપ માટે એક જ પરિભાષા છે વેપારમા માપ વપગતા પણ દેશકાળ અને ગણ્યના ફેરફાર પ્રમાણે એમા ફેરફાર થતો ગયો અને સ્મૃતિઓ, ધર્મશાસ્ત્રમા ગણુનાથી એમા કાપટકો એના એ જ ગણા

આ વિષયનુ ધણા ત્રયોં પહેલા કાનધૂકે પોતાના નિબંધમા ફેટલુક વિવેચન કર્યુ છે ગોપાલ ભટ્ટના મંખ્યા પરિમાણમાથી તથા ગુરુનંદનના દિવ્ય તરુનમાથી તોલ અને માપના ઉત્તારગચ્છો કર્યા પછી આઈ-ને-અકાગીમાંથી ૧૦ યવ=૧ ગતી અને ૨૪ ગતીનો એક ટક (૦૧ તોલો) એ કોપટક આપ્યુ છે કાલકૂક ૪૨૦ દ્રોણ ગ્રેનનો ૧ પલ ગણે છે અથાત્ ૧૦૫ દ્રોણ ગ્રેનનો ૧ કર્ષ ગોપાલ ભટ્ટ અને એમાથી કાલકૂકે ઉતારેલાં પુનઃદ્રોણ માપના કાપટકોમા મામાન્ય રીતે ઉપરોક્તથી ઝાઝો ફર નથી, હના અવિધ્ય પુગણુનું માપનું કાપટક નીચે આપ્યુ છે.

૨ પલ=૧ પ્રસૂતિ	૪ પ્રસ્થ=૧ આઠક
૨ પ્રસૂતિ=૧ કુડવ	૪ આઠક=૧ દ્રોણ
૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ	૨૦ દ્રોણ=૧ કુમ્ભ
૧૬ દ્રોણ=૧ ખારિકા.	

પદ્મપુરાણમાં ૧૦ કુમ્ભનો ૧ વાદ એટલું વધાર્યું છે. આ રીતે ૧ કુડવથી ૧ વાહ સુધીનાં માપ પ્રચારમાં હતાં. જો ૧ કુડવને ૧૬ તોલા ખરાબર ગણીએ તો ૧ વાહ લગભગ ૨૦૪૮૦૦ તોલા ખરાબર થાય.

આયુર્વેદિક પરિભાષામાં ૪ દ્રોણને ૧ વાદ મનાય છે અને ૨૦૦૦ પલની એક ખારી મનાય છે. એટલે પુરાણોક્ત વાદ અને ખારી આયુર્વેદિક વાહ અને ખારીથી મોટાં છે. ઉપર્યુક્ત માપના શબ્દોનો વિચાર કરતાં કાલપ્પકની એક નોંધ ખાસ યાદ આવે છે. કાલપ્પક કહે છે કે, આ પુરાણોક્ત કુમ્ભ ઉપરથી અંગ્રેજી કોમ્બ Comb=૪ શુશલ કદાચ નીકળ્યો હોય.

કાલપ્પક પછી હાલમાં જંગાણાના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પંડિત પ્રજેન્દ્રનાથ સીલે પોતાના Positive Sciences of the Ancient Hindus નામના ગ્રન્થમાં પ્રાચીન તોલમાપનું પણ વિવેચન કર્યું છે. આ પુસ્તકમાં પ્રજેન્દ્રનાથ સીલ લખે છે કે, જો હાલમાં ૮૦ રતીને ૨૧૦ દ્રોણ ગ્રેન ખરાબર ગણવામાં આવે છે (કલકત્તાના વૈદ્યોમાં) પણ ખારી રીતે ૮૦ રતી (૧ કર્પ) ૧૦૫ દ્રોણ ગ્રેન ખરાબર થાય છે. અર્થાત્ ૪૨૦ રતીનો ૧ પદ્મ ૪૨૦ દ્રોણ ગ્રેન ખરાબર ગણવો જોઈએ. રતીથી નાનાં વજનો માટે પ્રજેન્દ્રનાથ સીલ લખે છે કે, ૧૨૯૬ ત્રસરેણુ ૧ રતી ખરાબર થાય છે. માટે ૧ ત્રસરેણુ ૧૨૯૬ દ્રોણગ્રેન ખરાબર રહેવો જોઈએ. આથી વધારે વજનો માટે એમણે કંઈ લખ્યું નથી. અર્થાત્ પ્રજેન્દ્રનાથ કાલપ્પકને અનુસરે છે. પણ મારો મત ૮૦ ગુળ=૧૪૦ ગ્રેન માનવાનો છે અને તે ઉપર સકારણુ દર્શાવ્યો છે.

માપના સંબંધમાં પ્રજેન્દ્રનાથ સીલ લખે છે કે, “માપનુ ધોરણ કુડવ ઉપર હતું.” કુડવ ૩ આંગળાંબુ, ૪ પહોળું અને ૧ $\frac{૧}{૨}$ આંગળાંબુ જિંદું અર્થાત્ ૧૩ $\frac{૧}{૨}$ ધન આંગળાંબુ કરવામાં આવતું. વળી ૪ પલનો

કુડવ મનાતો અને નિમત્તય કુડવમા મૂળ તો ૪ પક્ષ પાણી માર્ષ શકતુ હોયુ નોંધએ અને ને એક હસ્તને ૧૯ ઇંચનો ગણીએ તો ખરેખર ૩૦ સેન્ટીગ્રેડની ગરમીએ લગભગ ૪ પક્ષ પાણી કુડવમા મમાર્ષ શકે મજેન્દ્રનાથ રીલના આ વિધાનમા કેટલીક શકાઓ લોકે છે પહેલુ તો કુડા ગોળ નહિ પણ ચતુષ્કોણુ હતો એમ માનનાતુ કાગળુ મમજતુ નથી ઉપર લખ્યુ છે તેવ માન પણ કયાથી કાઢ્યુ તે મમજતુ નથી. વળી ૪ પન પાણી ૧ કુડવમા મમાયુ નોંધએ એ તો વર્તમાન ગિવાજ ઉપરથી કરેલી રૂપના લાગે છે ૪ પક્ષ દાણા જ ઉદ્દિષ્ટ હશે એમ અર્થગામ્નના રાખ્દો ઉપરથી તો અનુમાન થાય છે આગળ ચાલના મજેન્દ્રનાથ મીય કબૂલ કરે છે કે, "વર્તમાન વૈદક વ્યવહારમા કુડવ બધી બાબતુએ ચાર આગળનો ગણાય છે આ રીતે ગણતા હસ્તને ૧૮ ઇંચ માનીએ તો કુડવ ૨૭ ધન ઇંચનું વાસણુ કરે કવિગાને કુડવને ૮ પક્ષ જગખર ગણે છે (કલકત્તાના કવિગાનેમા મુખ્યત્વે વપગતા લેપન્ય રત્નાવલિ નામના વૈદક ગ્રન્થમા ૪ પયનો જ કુડવ કલા છે, છતાં અહીં મજેન્દ્રનાથ મીલ આકનો શી રીતે રહે છે તે મમજતુ નથી) અને ૧ પક્ષ=૩૨૦ ગુળ અને ૮૦ ગુળને આપણે ૨૧૦ ગ્રેન જગખર ગણીએ છીએ એટલે ૨૭ ધન ઇંચના વામણુમા ૬૭૨૦ ગ્રેન પાણી રહેલુ નોંધએ, આ લગભગ જગખર છે કાગળુ કે ૩૦ ડિગ્રીએ ૧-૩ ટકા ઓછા છે"

આ વિષયના ઉપમહારમા માટે થોડુ જ કહેવાનું છે પ્રાચીન તોલમાપનો ઉપયોગ સાહિત્યના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જ મામાન્ય જનસમાજ માટે તો છે, પણ વૈદો હજી પ્રાચીન પરિભાષાથી જ વૈદક વ્યવહાર રૂં છે આ જમાનામા ધવો દરનાગ વૈદોએ પોતાના તોનમાપમા ચોક્કમાઇ તથા એકમગખાપણુ લાવવા નોંધએ આખા બાગતવર્ષમા આયુર્વેદના એક જ ગ્રન્થો ઉપર વૈદુ યાય છે, તો પછી તોલમાપમા પણ આખા હિન્દુસ્તાનમા એકમગખાપણુ હોતુ નોંધએ આ વિષયમા મુખ્ય નિર્ણય બે બામતનો જ કરનાનો છે

(૧) ગુળ કેટલા ગ્રેનની ગણી ? અને કેટલી ગુળનો કર્પ મળવો ?

મારી નમના—૧^{જી} ગ્રેનની ૧ ગુળ અને ૬૬ ગુળ અથવા ૧૮૦ ગ્રેનનો ૧ કર્પ મળવાથી ચાતુ વ્યવહાર આથે એમના યગે

(૨) માપમાં કુડવનું ૩ ઈંચ વ્યાસનું તથા ૩ ઈંચ ઊંડું માપ તૈયાર કરાવવું અને એમાં કેટલા તોલા પાણી તથા દાણા સમાય છે તે બધું જોયા પછી કુડવનું માપ નક્કી ઠરાવી, એને અનુસરી પ્રસ્થ વગેરે બધાં માપો કરાવવાં અને તે પ્રચારમાં આણવાં.

વજન અને માપ આખા હિંદુસ્થાનના વૈદ્યોએ એકસરખાં વાપરવાં.

આ સૂચનાઓ વૈદ્યસંમેલન આગળ કરવા યોગ્ય છે એ હું બાણું છું અને કરવા ધારું છું; પણ ઐતિહાસિક શોધખોળના અંગ તરીકે પ્રાચીન તોલ અને માપનો વિચાર સાહિત્ય પરિષદ પણ કરી શકે એમ ધારીને બંગીય સાહિત્ય સંમેલને એક વખત વિચાર કર્યો હતો, અહીં આ સૂચનાઓ કરી છે.

ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય*

૨૧. ૨૧ શ્રીયુત ગણિતગમ વાવાભાષ્યએ ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય એ વિષય ઉપર સાહિત્ય પરિપદ માટે એક નિબંધ લખવાની સૂચના કરી, ત્યારે મેં એ તરત સ્વીકારી લીધી પાછળથી એ વિષયમા વધારે ઊંડા ઊતરતા જણાયુ કે, વૈદાના અન્થોમા અન્થકારના નામ સિનાય એને વિષે ખીજી હકીકત બાગ્યે જ લખી હોય છે, એટલે કયો અન્થકાર કયા દેશકાળમા થઈ ગયો એ જાણવાના સાક્ષાત્ માધનો પ્રાય. મળતા નથી ખીજુ વૈદાના ધણા અન્થો હજી છપાયા ન હોવાથી તથા હસ્તલિખિત પ્રતો મોટે ભાગે દુર્લભ હોવાથી, કેટલાક અન્થો જોવાનુ મારાથી ખની શકયુ નથી એટલે જે થોડી હકીકત એકઠી થઈ શકી છે, તે જોની છે તેવી આ સગ્સ્વતીદેવીના પદ-કમળમા નમ્ર ભાવથી અર્પણુ કરુ છુ

ગુજરાતની મર્યાદા

બુગોળના કેટલા ભાગને ગુજરાત ગણવો, એ પ્રશ્ન મોટો છે પણ ત્રીજી માહિત્ય પરિપદમા વચાવલા ‘ગૂજરાતનું મસ્કૃત માહિત્ય’ એ વિષયના પોતાના નિબંધમા માક્ષરવર્ષ આનંદ શક્ત્ર બાપુભાઈ ધ્રુવે ઉપલા પ્રશ્નનો જે તોડ કાઢ્યો છે, તેમા અતેક મુશ્કેલીઓ સહેજે દૂર થતી હોવાથી ગુજરાતની વર્તમાન મર્યાદાને જ, ભૂતકાળને માટે પણ, સ્વીકારીને હું આગળ ચાલુ છુ

ભૂતકાળમા માહિત્યની ઉપેક્ષા

ગુજરાતના ભૂતકાળના ઇતિહાસમા દૂર દષ્ટિ નાખતા માહિત્ય તરફ ગુજરાતીઓની ઉપેક્ષાવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે ઈ સ પૂર્વે પાચમા-છઠા શતકમા પણ ગુજરાત પોતાના બંદરો મારફત દૂર

* સૂરતની પાચમી સાહિત્ય પરિપદ ૧૯૧૫મા આપેક્ષા નિબંધ

દેશાવરો સાથે વેપાર કરતું દેખાય છે. અને તે પછીનાં ૨૪૦૦ વર્ષોમાં પણ ગુજરાતે વેપારી તરીકે પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવી રાખી છે. પણ વેપારમાં અગ્રેસર ગુજરાત સાહિત્યમાં પાછળ રહી ગયું છે. એ જૂના કાળમાં જ્યારે આર્યાવર્તમાં જીવન્ત સાહિત્યનો સર્વ દિશામાં અપૂર્વ વિકાસ થતો હતો, ત્યારે ગુજરાતે આ દેશની અક્ષર સેવા બિલકુલ કરી નથી; અને તે પછી પણ ગુજરાતે જેટલી લક્ષ્મીની ઉપાસના કરી છે તેટલી સરસ્વતીની કરી નથી. ઈ. સ. ના છઠ્ઠા શતકથી ગુજરાત સામાન્ય અંસ્કૃત સાહિત્યમાં લાગ લેતું દેખાય છે.

ઈ. સ. ૧૨ માં શતક પહેલાં ગુજરાતમાં વૈદક સાહિત્યનો આભાવ

પણ વૈદક સાહિત્યમાં તો ઈ. સ. ના બારમા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં ધોર અંધકાર દેખાય છે. ઈ. સ. બારમા શતક પહેલાં ગુજરાતમાં લખાયેલો વૈદાનો કોઈ ગ્રન્થ મળતો નથી, માટે તે પહેલાં અહીં વૈદ્યો નહિ હોય એમ કહેવાનો આશય નથી. વૈદ્યો હશે, પણ એઓએ કંઈ લખ્યું નહિ હોય, અથવા એમનું લખેલું ‘કાલ-મહોદધિ’ માં તણાઈ ગયું હશે.

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં ગુજરાતમાં વૈદ્યોનો સંભવ

મહારાજા અશોકના શિલાલેખોમાં એક એવો ઉલ્લેખ છે કે, “દેવાના પ્રિયદર્શી રાજ્યો પોતાના રાજ્યમાં અને સિલોન, સતીતપુત્ર, કેરલપુત્ર વગેરે પાડોશી રાજ્યોમાં સર્વત્ર મનુષ્યો અને પશુઓ માટે ચિકિત્સા-સ્થાનો (ઈસ્પિતાલો) બંધાવ્યાં હતાં અને દવાઓ મગાવીને રાખી હતી તથા રોપાવી હતી.” સૌરાષ્ટ્ર દેશ અશોકના રાજ્યમાં હતો અને ગિરિનગરમાં રહેતા પ્રિયદર્શી મહારાજાના પ્રતિનિધિએ સુદર્શન તળાવની નહેરો બંધાવી હતી એમ મુદ્રદામન લેખથી જણાય છે. પાડોશીના રાજ્યમાં પણ ઇસ્પિતાલો બંધાવનારે સૌરાષ્ટ્રમાં નહેરો બંધાવી તેમ ઇસ્પિતાલો નહિ બંધાવી હોય એમ કહી શકાતું નથી; અને જો ઇસ્પિતાલો હોય તો વૈદ્યો પણ હોવા જોઈએ. પણ ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકનું વૈદક સાહિત્ય ચરક, સુશ્રુત અને ભેડમાં સમાઈ ગયું છે; એટલે એ કાળના ગુજરાતના વૈદ્યોનું અક્ષરજીવન જોઈ શકાતું નથી.

તે પછી ક્ષત્રપ, ગુપ્ત અને વલ્લભી રાજ્યના સમય માટે અશોકના વખત માટે જે કંઈ તેથી જુદું કંઈ કહેવાતું નથી. છઠ્ઠા-

સાતમા શતકમા મિથમા વાગ્લટ્ટ, તીસટ અને ચઢટને હાથે વૈદાના મોટા ગ્રન્થો લખાય છે, અને આઠમાથી અગિયારમા શતક સુધીમા બ્રહ્મણમા માધવડ, વૃંદ અને ચક્રદત દ્વારા વૈદાનો પ્રદેશ અનેકધા ખેડાય છે પણ ગૂળગતમા જેના દેશજાળ સંદિગ્ધ છે એની એક વ્યક્તિ સિવાય વૈદિક સાહિત્યમા પ્રવૃત્તિ કરનાર કોઈ દેખાતુ નથી

નાગાર્જુન

બૌદ્ધ સાહિત્યમા, જૈન સાહિત્યમા અને વેદિક સાહિત્યમા સિદ્ધ નાગાર્જુન એક મહાન આચાર્ય, ગ્સવૈદ અને મહાપુરુષ ગણાય છે, પણ આ ત્રણે સાહિત્યમા કહેવા નાગાર્જુન એક કે લિન્ન લિન્ન એ કહી શકાતુ નથી વૈદિક સાહિત્યમા જોઈએ તો સુશ્રુતના ટીકાકાર ૬૬૬થુ “સુશ્રુતના પ્રસિદ્ધકર્તા નાગાર્જુન જ છે,” એમ કહે છે ગ્સ સંપ્રદાયમા નાગાર્જુન એક ગ્મસિદ્ધ મનાય છે ૪૬ અને ચક્રપાણિ ‘અમુક પાઠો નાગાર્જુને દેવા છે’ એમ કહે છે નાગાર્જુનના આરોગ્ય-મજરી નામના ગ્રન્થમાથી માધવના ટીકાકાર વિજયગક્ષિત ઉતારો કરે છે નાગાર્જુનના ગણાતા રમરનાકર નામના ગ્રંથની હસ્તલિખિત પ્રત મળી છે, અને આ બે ઉપગત કક્ષપુટ તર નામનો ત્રીજો ગ્રન્થ નાગાર્જુનનો ગણાય છે હવે બૌદ્ધ સાહિત્યમા, મહાયાન શાખાના એક આચાર્ય તરીકે બોધિમત્ત નાગાર્જુનની કીર્તિ ઘણી જ છે જૈન-સાહિત્યમા પણ પાદલિપ્તાચાર્યના શિષ્ય નાગાર્જુન પ્રમિદ્ધ છે અને એની અનેક કથાઓ પ્રચલિત છે

૧૧ મા શતકના પ્રથમ ભાગમાં આ દેગમા ગ્હી જનાર એલ્પીરની એક નાગાર્જુન માટે નીચે પ્રમાણે લખે છે — “ગ્સવિદ્યાના નાગાર્જુન નામના એક પ્રખ્યાત આચાર્ય હતા જે સોમનાથ પાસે દૈહકમા ગ્હેતા હતા. એ ગ્મવિદ્યામા પ્રીણુ હતા અને એમણે એ વિષયનો એક ગ્રન્થ લખ્યો છે અમાગ વખત પહેલા ૧૦૦ વર્ષ ઉપર એ ચર્ચ ગયા છે ” જે એલ્પીરનીતુ કહેવુ ખરુ હોય તો નવમા શતકના અતમા અને દશમા શતકના પ્રથમ ભાગમા ગુજ-ગતમાં એક નાગાર્જુન ચર્ચ ગયા હોના જોઈએ

હવે એલ્પીરનીથી ૪૦૦ વર્ષ પૂર્વે હિંદુધ્યાનમા મુમાદરી કરનાર ચીનાઈ મુમાદ્ હિયોન્ધીમિગ આયુર્વેદમા પાગલ અને માનવાદન ગળના મિત્ર બોધિમત્ત નાગાર્જુનનું બહુ માનપૂર્વક ગ્મગણુ કરે છે.

એ મુસાફરના સમકાલીન બાણ કવિ પણ એને ટેકા આપે છે. નાગાર્જુન નામના એ મહાપુરુષો જુદા જુદા કાળમાં થઈ ગયા હોય તો જ હિયોન્થીસિંગ અને એલ્મીરનીના પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનો સત્ય હોઈ શકે. એથી પણ વધારે નાગાર્જુન નામના પંડિતો થયા હોય એ સંભવ છે. છતાં સાતવાહનના મિત્ર બોધિસત્ત્વ નાગાર્જુન તો ગુજરાતના ન જ ગણાય. પણ બીજા નાગાર્જુન રસરતનાકર કે એવા જ બીજા કોઈ ગ્રંથના લેખક હોવાનો સંભવ છે. જે આ તર્ક ખરો હોય તો બીજા નાગાર્જુન માટે ગુજરાત સાલિમાન દાવો કરી શકે. પ્રભાવક ચરિત વગેરે જ્ઞેન ગ્રંથોમાં જે નાગાર્જુનની વાત છે, તે આ ગુજરાતના નાગાર્જુન વિષે હોવાનો સંભવ છે. પણ નાગાર્જુનના વ્યક્તિત્વ માટે તથા એના દેશકાળ માટે ચોક્કસ પ્રમાણોથી નિર્ણય ન થાય ત્યાં સુધી એમને માટે વધારે વિચાર કરવો અસ્થાને છે.

હેમચંદ્ર ઇ. સ. ૧૦૮૬ થી ૧૧૦૩

અણહિલપુર પાટણમાં ગુજરાતની રાજ્યધાની સ્થપાયા પછીના આ દેશના ઇતિહાસમાં જેતાં જણાય છે કે, મહારાજાધિરાજ સિદ્ધરાજ જયસિંહના વખતથી આરમ્ભીને કરણધેલાના વખતમાં ગુજરાત ઘૂંટાયું ત્યાં સુધીના કાળમાં લક્ષ્મી અને વિદ્યાની લહેરોમાં મહાલતા ગુજરાતની જાહોજલાલી સ્પૃહણીય હતી. એ અપૂર્વ જાહોજલાલીના સમયમાં જ ગુજરાતમાં આયુર્વેદનો સ્પષ્ટ પ્રવાહ શરૂ થયો છે. એ શરૂઆતના પ્રવાહમાં એ વખતની દીપ્યમાન સ્ફૂર્તિ સ્પષ્ટ દેખાય છે. ઇ. સ. ના બારમા શતકથી ગુજરાતમાં વૈદક સાહિત્યનો જે સ્થિર પ્રવાહ શરૂ થાય છે, તે ઇ. સ. ના ૧૭ મા શતક સુધી અવિચ્છિન્ન રીતે વહે છે. આ શતકની શરૂઆતથી જ ‘કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રના પ્રકાશથી ગુજરાત દેદીપ્યમાન દેખાય છે.’ એ સર્વજ્ઞ બિરુદધારી મહાપુરુષનું અક્ષરજીવન ધણું વિશાળ છે પણ એમાં વૈદાનોયે સમાવેશ થયો છે. એમણે નિઘણ્ટુશેષ નામનો એક વૈદાનો કોષ લખ્યો છે. હેમચંદ્રનું જીવન એટલું જાણીતું છે કે, એ વિષે વધારે બોલવાની જરૂર નથી અને આ કોષ વૈદાના બીજા નિઘણ્ટુઓ જેવો જ છે. એમાં ખાસ નવું કંઈ નથી. પણ જે પ્રવાહ આવા સમર્થ પુરુષની બુદ્ધિમાંથી પ્રગટ થયો, તે પ્રવાહમાં એમની તેજસ્વી દૃષ્ટિનો પ્રભાવ આવ્યો છે, એમ હવે પછીના અવલોકનથી દેખાયા વિના રહેશે નહિ.

મોઢલ ઈ સ ૧૨ મુ શતક

ઈ મ ના બાગમા શતકમા જ વૈદ્ય સોઢલ થઈ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. હેમચંદ્ર પેઠે સોઢલને વૈદ્ય ગણી ન હતું સોઢલ તો વૈદ જ હતા છતાં હેમચંદ્ર પેઠે સોઢલની ભુદ્ધિ પણ મર્વગ્રાહી હતી હેમચંદ્રની દષ્ટિ જેમ મંસ્કૃત સાહિત્યના સર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે, તેમ સોઢલની દષ્ટિ આયુર્વેદના મર્વ પ્રદેશ ઉપર ફરી વળે છે અને આયુર્વેદના અગાધ સમુદ્રમાથી ગુજરાતના માધાગણ વૈદોને ઉપયોગી સર્વ વિષયોનો નિષ્કર્ષ કાઢી લખને એમણે એક મંત્રદ્વ અન્ય લખ્યો છે અને આયુર્વેદમા સાધાગણ રીતે વપરાતી વનસ્પતિઓ ઉપરાત ગુજરાતમા ચતી વનસ્પતિઓની ગોધ તથા અભ્યામ કરીને એક નિઘટ લખ્યો છે

આ વૈદ્ય મોઢલ નર્મ વૈદના પુત્ર તથા વત્સજોત્રી ગાયકવાળ પ્લાહણ હતા, એટલી હદીકત એમણે પોતે અન્યાન્તે આપી છે ગાયકવાળ પ્લાહણોની વસ્તી મોટે ભાગે ગુજરાતમા હોવાથી મોઢલ ગુજરાતી હોવા જોઈએ એમ ગદનિઘદના પ્રકાશક વિદ્વાન વૈદ્યગજ નદવજી નિઘમજી આચાર્ય મહેતુક તર્ક કરે છે મોઢલના ગુણમંત્રદ્વ નામના નિઘટમા ખીજન નિઘટોમા ન લખેલી એવી ગુજરાતમા ઉત્પન્ન થતી અનેક વનસ્પતિઓનું વર્ણન કરેલું છે આ ગુજરાતની વનસ્પતિઓના નામો પણ હાલમા પ્રચલિત નામોને મળતા આવે છે આ આતર પ્રમાણથી વૈદ્યગજ નદવજીભાષના તર્કને બળવાન ટેકા મળે છે અને મોઢલના ગુજરાતી-પણા માટે દોષ જાતનો નકા ગ્રહેતી નથી મોઢલના કાળનિર્ણય માટે કાંઈ બાકી સાધન મળતુ નથી પણ એના ગદનિઘદમાથી ૧૬ મા શતકના ભાગમિત્ર તથા ૧૩ માના શાર્દૂલધર અનેક ઉતાગઓ કર્યા છે માટે એ ૧૩ મા શતક પહેલાં હોવા જોઈએ વળી શાર્દૂલધર તથા એના પૂર્વજ ૧૩ મા શતકના યગોધરે અરીજી રાપર્યું છે, મોઢલે એ નથી વાપર્યું વળી ૧૩ મા ૧૪ મા શતકના ત્રયકારોએ રૈનામા ગમેનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે ગદનિઘદમા ગમે નથી ગદનિઘદનો પ્રયોગખડ શાર્દૂલધરના મધ્યમ ખડ જેવો જ છે બેયમા ચૂર્ણ-ગુટિકા-અવસેદ વગેરે બનાવટોના અધ્યાયો છે પણ શાર્દૂલધરના ૧૨ મા ગ્મનમદ્વના અધ્યાયને મળતો ગ્માધિકાર ગદનિઘદમા નથી, મર્વ રીતે વિચાર કરતા આયુર્વેદના સાહિત્યમા ગદનિઘદના કર્તાનું

સ્થાન શાર્જીધરના પૂર્વ કાળમાં દેખાય છે, એટલુંજ નહિ પણ ૧૩મા શતકના યશોધરથી અપ્રીણ અને રસો ન વાપરનાર સોઢલ પ્રાચીન હોવા નોંધએ. ખીજી બાજુથી ૧૧ મા શતકના ત્ર્યંદતના અન્થમાંથી સોઢલે ઉતારાઓ કર્યા છે, માટે એથી અર્વાચીન છે. ૧૩ મા શતકથી પ્રાચીન અને ૧૧ મા શતકથી અર્વાચીન સોઢલ ૧૨ શતકમાં થયા હોવા નોંધએ.^૧ બંગાળના બગસેન અને ગુજરાતના સોઢલ સમકાલીન હોવા નોંધએ એમ એ બેયના ગ્રંથો નોતાં જણાય છે; પણ બંગસેન કરતાં સોઢલનો ગદ્યનિગ્રહ વધારે વ્યવસ્થિત અને ઘણી રીતે ચડિયાતો છે.

વૈદ્ય સોઢલે ગુજરાતની અપૂર્વ વૈદ્યક સેવા કરી છે. એણે ગદ્યનિગ્રહ નામના મોટા ગ્રંથમાં પ્રયોગ કાયચિકિત્સા, શલ્ય, શાલાક્ય ભૂતવિદ્યા, ખાલતંત્ર, રસાયન, વાજકરણ, વિપતત્ર અને પંચકર્મ એ રીતે ૧૦ ખંડો પાડીને વૈદ્યાના સર્વ વિષયોનો એકત્ર સંગ્રહ કર્યો છે. અન્થના વિભાગની આ પદ્ધતિ આયુર્વેદના સાહિત્યમાં નવીન જ છે. જો કે સોઢલે આ વિભાગ પાડવામાં કેટલીક ગડબડ કરી નાંખી છે. જેમકે અશ્મરી, ઉદર વગેરે શલ્યતંત્રના રોગોને કાયચિકિત્સામાં નાખી દીધા છે. પણ એની અન્થ-વિભાગની આ નવી કદપના ખરેખર પ્રશંસનીય છે. વળી સોઢલે આયુર્વેદીય સાહિત્યમાં ખીજી નવીનતા એ દાખલ કરી છે કે, પ્રયોગોને ચિકિત્સાથી જુદા પાડી નાખ્યા છે. શારીર, નિદાન વગેરે વિષયોને બાદ કરીને માત્ર ચિકિત્સાનો સંગ્રહ કરવાની પદ્ધતિ તો ત્રીસટ વૃન્દ વગેરેથી શરૂ થઈ હતી. પણ એ બધાએ જવરચિકિત્સા, રક્તપિત્ત ચિકિત્સા એમ રોગવાર પ્રકરણો પાડ્યાં છે. પણ સોઢલે કાયચિકિત્સા વગેરેમાં જૂનું ધોરણ રાખ્યું છે. તો પ્રયોગખંડમાં ચૂર્ણ, ગોળી, અવલેહ, ઘૃત, તેલ, આસવ વગેરે બનાવટોને અનુસરીને પ્રકરણો પાડ્યાં છે. આ રીતે બનાવટ અનુસાર પ્રયોગોનો સંગ્રહ કરવાનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન છે. સોઢલે પહેલાં કાંઈએ એ જાતનો પ્રયોગ કર્યો નથી. એ પછી શાર્જીધર વગેરેએ એ દિશામાં સુધારાવધારાવાળા પ્રયાસો કર્યા છે. દવા બનાવવામાં આ ધોરણ અનુકૂળ છે અને એ જ કારણથી શાર્જીધર લોકપ્રિય થયા છે. પણ શાર્જીધર પહેલાંનો ગૂજરાતનો ગદ્યનિગ્રહ જન્મભૂમિમાં જ કેમ

૧. સં. ૧૨૫૬, જામે જે જોષી સોઢલના પુત્ર આશધરને દાન આપ્યું છે, તે આ જ સોઢલ હોય તો એના સમયના ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

અધાગિમા ગ્રહી ગયો એ સમજાતું નથી રસોનો અભાવ કદાચ કાગળુ હોય આ ગીતે પ્રયોગમગ્રહ Pharmacopœana પ્રચારની શરૂઆત કરવાનું માન ગુજરાતને છે સોઢને પ્રયોગખડમા મગ્રહેલા પ્રયોગો સારા છે અને કેટલાક તો ખીજે મળતા નથી

મોઢનનો ખીજો અન્ય ગુણમગ્રહ નામનો નિધંટ છે આમા પશુ સોઢવે પોતાની વિશેષતા દાખલ કરી છે માધાગણુ ગીતે ખીજ નિધંટકારોએ જૂના અન્યોમા વપરાયેલી દવાઓના ગુણો લખ્યા છે ત્યારે સોઢલે એ ઉપગત પોતાના દેશમા થતી જૂના અન્યોમા અપ્રયુક્ત છતાં લોકોમા પ્રચલિત ૧૦૦ નવી વનસ્પતિઓના ગુણો લખ્યા છે મોઢલનો ગદનિમગ્રહ છપાઇ ગ્રહેવા આવ્યો છે એનો નિવંટ હજી છપાયો નથી, પણ ગુજરાતના જ રુગનાયજી ધંદજીએ પોતાના નિધંટ-મગ્રહમા સોઢલ નિધંટમાથી પુષ્કળ ઉતાગ કર્યા છે

ગોવિદ્યાચાર્ય ઈ મ ૧૩ મું ગતક

૧૨ મા શતકમા ખીજો કોઈ વૈદક અન્યકાર થયો હોય એમ જણાતું નથી આ શતકમા હેમચંદ્રે અને સોઢલે ગુજરાતમા આયુર્વેદનો પ્રચાર કર્યો, ત્યારે ઈ મ ના ૧૩મા શતકમા ગોવિદ્યાચાર્ય અને યજ્ઞોધરે ગુજરાતમા રસવિદ્યાનો પ્રચાર કર્યો છે આમાથી ગોવિદ્યાચાર્ય કાળક્રમમા યજ્ઞોધરના પૂર્વજ લાગે છે અને વૈદાના વિકાસક્રમમા તો પૂર્વજ છે જ એમણે ગમસાર નામનો ગ્લશાસ્ત્રનો અન્ય લખ્યો છે એ અન્યના અન્તમા અન્યકારે પોતાને માટે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે —

મોટજાતિસમુત્પન્ન આચાર્ય મહદેવક

તદુત્પન્નસ્તુ ય મુનુ મૂરાદિત્ય કૃતી મુનિ

તન્મમવ મુત સ્યાનો ગોવિન્દ શિવવન્ધ

શિષ્ય શ્રીધીરદેવસ્ય રસકર્મસુ ચોવિદ

આ શ્લોકો ઉપગથી જણાય છે કે, ગોવિદ્યાચાર્ય આચાર્ય મહદેવના પૌત્ર, મૂરાદિત્યના પુત્ર શ્રીધીરદેવના શિષ્ય અને મોઢ જાતિના શિવભક્ત બ્રાહ્મણ હતા પોતાના ગુરુ ધીરદેવ માટે એઓ અભય-પાલના પુત્ર તથા અતર્વેદી-ગંગાયમુનાના મધ્ય પ્રદેશમા ઉત્પન્ન થયેલા મારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા એટલી ઓળખાણુ ગોવિદ્યાચાર્યે આપી છે તથા પોતે એ ગુરુની પ્રમાદીથી જ ગ્લશાસ્ત્રનો અનુભવ લીધો છે એમ મુખ્યતઃ સ્વીકાર્યું છે — અનુભૂત ચ ચમ્પત્ય ધીરદેવપ્રસાદત્ત ।

પોતાના ગુરુની જન્મભૂમિનું સ્પષ્ટ કથન કરનાર ગોવિંદાચાર્યે પોતાની જન્મભૂમિનું સૂચન કર્યું નથી. પણ મોઢ બ્રાહ્મણોની વસ્તી ગુજરાતમાં જ છે, માટે એ ગુજરાતના જ હોવા જોઈએ એમ રસસારના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે સકારણ તર્ક કર્યો છે.

આચાર્ય ગોવિંદના સમયનિર્ણય માટે કાંઈ બાહ્ય સાધન નથી. પણ એના ગ્રન્થમાં ધાતુવાદ-(Chemistry)નું જ મુખ્ય વર્ણન છે. માટે આ ગ્રન્થ રસવિદ્યાનો વૈદ્યમાં બહોળો ઉપયોગ થવા લાગ્યો, તે પહેલાંનો-એટલે રસશાસ્ત્રના વિકાસક્રમમાં તાત્ત્વિક સમયનો છે. અર્થાત્ ઈ. સ. ૧૩૦૦ ની આસપાસના રસરત્નસમુચ્ચયની પહેલાંનો છે, અને આમાં અશ્રીણુનું વર્ણન છે માટે ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછીનો છે. હિંદુસ્તાનમાં અશ્રીણુ મુસલમાનો સાથે આવ્યું છે; અને ૧૩ મા શતક પહેલાંના કાંઈ ગ્રંથમાં અશ્રીણુનું વર્ણન મળતું નથી.

હવે ૧૪ મા શતક પહેલાંના ગુજરાતના જ યશોધરને અશ્રીણુનો સારો પરિચય દેખાય છે. જ્યારે ગોવિંદાચાર્યને અશ્રીણુ શી ચીજ છે અને કયાં થાય છે એની ખબર નથી. માટે ગોવિંદાચાર્ય યશોધર પહેલાં અર્થાત્ ૧૩મા શતકના પૂર્વાર્ધમાં થયા હોવા જોઈએ. ડૉ. પ્રફુલ્લચંદ્રરાય પણ ગોવિંદાચાર્યને ૧૩મા શતકમાં મૂકે છે. ગોવિંદાચાર્યે એ પોતે જ કહે છે તેમ જૂનાં તંત્રોમાંથી ધાતુવાદનો વિષય લઈને એક નવો સંગ્રહગ્રન્થ રચ્યો છે. એણે કાંઈ નવી શોધ કરી નથી કે એના ગ્રન્થની રચનામાં કાંઈ નવીનતા નથી; પણ ગુજરાતમાં એ જાતનો એ પહેલો ગ્રન્થ છે. ગોવિંદાચાર્યના વખતમાં ટિપ્પેટ ભૂતાન વગેરે પ્રદેશના બૌદ્ધોમાં રસવિદ્યાનો વધારે પ્રચાર હતો એમ એના એકાએ વાક્ય ઉપરથી જણાય છે.

एतद्बौद्धा विजानन्ति भोटदेशनिवासिनः ।

बौद्ध मतं तथा ज्ञात्वा रससारः कृतो मया ॥

યશોધરા : ૧૩ મું શતક

યશોધર ૧૩ મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયેલા જૂનાગઢના શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા, એમ એમણે પોતે જ કહ્યું છે. રસપ્રકાશ સુધાકરના અન્તમાં યશોધરે પોતાની ઓળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છે:—

देशानां सुरराष्ट्रमुत्तमतमं तत्रापि जीर्णमिधः

प्राकारोऽस्ति स वेदशास्त्रनिरतैर्विप्रैश्च संशोभितः ।

તમ્મિન્વિષ્ણુપદારત્નિન્દરતિકૃચ્છીપદ્મનામ સ્વયં ।

તત્પુત્રેગ યશોધરેણ કંઠિના ગ્રન્થ મ્યય નિમિત્ત ॥

અર્થ:-દેશોમા સુગગાદ્-સોરઠ-ઉત્તમ છે, અને તેમા પણ એક જીર્ણ નામનો ગઢ છે, જે વેદશાસ્ત્રમા પ્રીતિવાળા વિપ્રોથી મુશોભિત છે ત્યાં વિષ્ણુના ચરણુન્નમલમા પ્રીતિવાળા શ્રી પદ્મનાભ ગઢે છે તેના પુત્ર કવિ યશોધરે આ ગ્રન્થ રચ્યો છે

આ શ્લોકમા કહેલો જીર્ણ પ્રાગ્ તે જૂનાગઢ જ એમા કાષ્ઠ શકા નથી આ યશોધર શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા એમ એમણે પોતે જ બીજા શ્લોકમા લખ્યું છે—

શ્રીગોડાન્વયપદ્મનામસુધિય ।

ગસપ્રકાશ સુધાકરના અતમા લખેલા ઉપલા તથા બીજા બે શ્લોકોમાથી ગ્રંથકાર માટે નીચેની હકીકત મળે છે કે, યશોધર મોર-કમા જૂનાગઢમા ગહેતા હતા એમના પિતાનું નામ પદ્મનાભ હતું એઓ શ્રીગોડ બ્રાહ્મણ હતા અને વિષ્ણુભક્ત હતા

આ યશોધરના સમય માટે કાષ્ઠ ચોક્કસ પ્રમાણ નથી પણ ૧૪ મા શતકમા ગ્યાયેલા ગસરત્નમમુચ્ચયના આગલમા આપેલા ૨૭ ગસસિદ્ધોનાં નામોમા એક યશોધન નામ છે આ યશોધન નહિ પણ યશોધર હોવું જોઈએ, એમ પ્રખ્યાત ગસાયનશાસ્ત્રી પ્રફુલ્લચંદ્ર ગૌપ મહાશય ધારે છે તે ગમે તેમ હો પણ આપણા યશોધરના ગમ પ્રકાશસુધાકરમાથી ઘણો ભાગ ગમગત્નસમુચ્ચયમા જતગેલો છે એ નિર્વિવાદ છે માટે પ્રગ્તુત ગ્રંથકાર ૧૪ મા શતક પહેલા થયા હોવા જોઈએ અને યશોધરે અક્ષીણ વાપર્યું છે, માટે ઈ સ ૧૨૦૦ થી અર્વાચીન છે હવે એ જ શતકના ગોવિદાચાર્યની તથા ગમેન્દ્ર ચૂડા-મણિકા સોમદેવની પછી યશોધર થયા છે માટે ઈ સ ના ૧૩મા શતકના પાછલા ભાગમા થયા હોવા જોઈએ

યશોધરે પોતાના ગમપ્રકાશ-સુધાકરમા પાગના ૧૮ ચંસ્કાર, તેની બન્ધન ક્રિયા તથા ભસ્મ ક્રિયા, સુવર્ણ, ગૌપ, સ્લોક, નાગ, બગ, વગેરે ધાતુઓ, અબદ, માક્ષિક, વૈદાન્ત, વગેરે આઠ મહાગ્રંથો તથા હરિતાલ, મણિશિલ, અંજન વગેરે આઠ ઉપગ્રંથો, એ મર્ચના રોધન-માગ્ધુ વગેરે તથા ચન્દ્રો, મુષા, પુટ વગેરેના લક્ષણો વગેરે ગમ-શાસ્ત્રના સર્વ વિષયોનું આગુ વિવચન કર્યું છે તે ઉપગત ૧૦૦ ગસ-

પ્રયોગો અને દેટલાક વાજીકરણના યોગો પણ લખ્યા છે. રસાર્ણવ રસેન્દ્ર ચૂડામણિ, વગેરે જૂના તાંત્રિક ગ્રંથોમાંથી યશોધરે ઘણો વિષય લીધો છે. છતાં દેટલીક શોધ ગોતે કરી છે, એમ એ કહે છે.

स्वहस्तेन कृतं सम्यक् कारणं न श्रुतं मया ।

અને એનો એ દાવો ખોટો નથી, એમ એની પહેલાંના તથા પછીના ગ્રંથો જોતાં જણાય છે. રસરત્નસમુચ્ચય જેવો ગ્રંથ લખનારે જસતની કાચી ધાતુ (સ્સક)માંથી જસત કાઢવાની રીત આ ગ્રંથકારના ગ્રંથમાંથી લીધી છે. આ રીત ઉપર વિવેચન કરતાં આ દેશના રસાયનશાસ્ત્રનો ઇતિહાસ લખનાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌપ્ય કહે છે કે, "એ વર્ણુન એવું આગાદ છે કે. હાલના રસાયનશાસ્ત્રના કોઈ ગ્રંથમાં લગભગ અક્ષરશઃ ભૂટી શકાય."

૧૪ મા શતકમાં ગુજરાતમાં શાંતિ ન હતી, અને રાજ્યવિપ્લવના એ દારણુ સમયમાં સાહિત્યની આશા રાખવી એ ખોટી છે; છતાં એ સમયમાં વૈદિક પ્રવૃત્તિ સર્વથા બંધ પડી નહોતી. ઈ. સ. ૧૩૨૦ માં લખાયેલી બંગસેનની એક પ્રત પાટણના ભંડારમાંથી મળી છે. પણ એ વખતે અન્યત્ર લખાયેલા ગ્રંથો ઉતારવાની અને ભણવાની જ પ્રવૃત્તિ ગુજરાતમાં થઈ છે; અને નવા ગ્રંથો લખવાની પ્રવૃત્તિ બિલકુલ નથી થઈ એવું કાંઈ નથી.

૧૪ મું શતક

દેવદત્ત નામના એક ગ્રંથકાર, એ શતકમાં થયા હોય એવું અનુમાન છે અને ગુજરાતની એ વખતની સ્થિતિ જોતાં ૧૪ મા શતકના પાછલા ભાગમાં થયા હોવાનો અંભવ છે. આ દેવદત્તે ધાતુરત્નમાળા નામનો એક નાનો ગ્રંથ લખ્યો છે. જેમાં દ્વંદ્વામાં પાંચ પાંચ છ છ શ્લોકોમાં જ રૌપ્ય, સુવર્ણ, તામ્ર, નાગ, બંગ, લોહ, ખર્પર, અભ્રક, મૌકિતક, પ્રવાલ, હરિતાલ, મણુ-શિલ, માક્ષિક, ગંધક, પારે અને હીરે, એટલા પદાર્થોની મારણુ ક્રિયાતું વર્ણુન કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં ખર્પરને જસતનો પર્યાય ગણ્યો છે.

जगत्यां गुर्जरी खडे देवदत्तो हि धर्मवित्

हरेर्नामाभिधानस्य सुतस्तस्य मिषग्वरः ॥

तेन शास्त्रविधिज्ञेन कृता रत्नस्य मालिका

આ શ્લોકો ઉપરથી એટલું જણાય છે કે, ધાતુરત્નમાળાના કર્તા ગુજરાતના રહેવાસી અને હરિના પુત્ર હતા. એના ગ્રંથની

રચના, અથવા વિષય તથા અવિદ્યાના વિકાસક્રમમાં એનું સ્થાન એ બધા ઉપરથી એ ૧૪મા શતકથી પ્રાચીન નથી, એમ રમશાસ્ત્રના ઇતિહાસકાર મહાશય પ્રફુલ્લચંદ્ર રૌય કહે છે આ અન્ય મરાઠી ભાષાતર સાથે છપાઈ ગયો છે આ અન્યના પ્રકાશક પાસે શકે ૧૭૨૩ની પ્રત હતી.

આ દેવદત્તના પિતા હર્ગિવંદે અગત્યના નામનો એક અથ લખ્યો છે, જેની એક ત્રુટિત પ્રત અર્ગચ રસશાસ્ત્ર વૈદ્ય ત્ર્યક ગુરુનાથ કાલે પાસે હતી આ પછી ઈ સ ના ૧૫મા શતકમાં ગુજરાતમાં શાંતિ પસરેલી દેખાય છે. અમદાવાદમાં મુસલમાની રાજધાની થતા એ જ શહેરમાં વિદ્યાકળા પણ ફાલે છે, અને ગુજરાત આખામાં સાહિત્યનો પ્રવાહ જોઈ વહેવા માટે છે

લક્ષ્મીનૃસિંહ-૧૫ મું શતક

ઈ સ ના ૧૫ મા શતકમાં અમદાવાદમાં લક્ષ્મીનૃસિંહ નામના એક સારા વૈદ્ય હતા એમણે કોઈ અથ લખ્યો જણાતો નથી પણ એમણે વાગ્ભટ્ટની મર્ચાંગ સુદ્ધ ટીકા અમદાવાદમાં મવત્ ૧૫૪૪ ઈ મ ૧૪૮૬માં મહમદ બાદશાહના વખતમાં પોતાને માટે ઉત્તરગવેલી એમ એ ટીકાની એક હસ્તલિખિત પ્રતના અતમા લખેલું મળે છે ત્યાં આ લક્ષ્મીનૃસિંહને સર્વ શાસ્ત્રાર્થવિદ્ધિલિપદ્ કહેલા છે

નાગયણુ-૧૫ મું શતક

આ જ સૈકામાં, વૃન્દમાધવની શ્રીકૃતે ગચેલી વ્યાખ્યા કુસુમાવલિ નામની ટીકાની પૂર્તિ કરનાર નાગયણુ વૈદ્ય થઈ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે કાગણુ કે વ્યાખ્યા કુસુમાવલિના અતમા નીચે પ્રમાણે શ્લોકો લખેલા મળે છે —

શ્રીકૃત્તમિયજા ગ્રન્થવિસ્તરમીરણા ।

દીપ્તયા કુસુમાવલ્યા ચાર્યા મુક્તા ક્વચિત્ ક્વચિન્ ॥

રગ્ન નાગરવશસ્ય મિયમ્મામલનન્દવ

નારાયણો દ્વિજરો મિપના હિતમ્યમ્યા ।

દીપ્તપૂર્તિ વ્યધાન્તમ્યન્ તેન નન્દન્તુ સાધવ ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે કે, વદ્ય શ્રીકૃતે અન્ય મોટા થઈ જવાની બીકથી વ્યાખ્યા કુસુમાવલિ નામની ટીકામાં કેટલેક સ્થળે ટીકા મૂકી દીધેલી, તે નાગવશના રત્ન અને ભામલના પુત્ર વૈદ્ય નારાયણે પૂરી કરી વ્યાખ્યા કુસુમાવલિની ટીકાપૂર્તિ કરનાર

આ નારાયણ દયારે થયા એ ચોક્કસ જણાયું નથી. પણ શ્રીકૃષ્ણ ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં થયા છે, માટે નારાયણ ૧૩મા શતક પછી હોવા નોંધ્યો. અને શક ૧૫૫૮ એટલે ઈ. સ. ૧૬૩૦ની હસ્તલિખિત ગ્રંથ મળે છે, માટે એ પહેલાંના છે. શ્રીકૃષ્ણની ટીકાને ગુજરાતમાં આવતાં કાંઈક વખત લાગવો નોંધ્યો. તેમ શ્રીકૃષ્ણની ટીકા સાથે આ પૂર્તિને મળી જવા માટે એ બે વચ્ચે બહુ લાંબો ગાળો ન હોવો નોંધ્યો. એ બેતાં ૧૩મા અને ૧૭મા શતકની મધ્યમાં એટલે ઈ. સ. ના ૧૫મા શતકમાં નારાયણ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. ૧૩મા શતકમાં બંગાળામાં લખાયેલી વાગ્લટની ટીકાનો ૧૫ મા શતકમાં ગુજરાતમાં અભ્યાસ થયો હતો એ આપણે ઉપર જોયું છે. તે જ રીતે વૃન્દ માધવની ટીકાનો એ જ સમયમાં અભ્યાસ થતો હોય અને તેમાં જણાતી બીજી પૂરવાનો કોઈએ પ્રયાસ કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. આ નારાયણ નાગર હોવાથી ગુજરાતી હોવા નોંધ્યો એમ અનુમાન છે. સંસ્કૃત વૈદક ગ્રંથોની આટલી બધી ટીકાઓ છે, તેમાંથી કોઈ ગુજરાતમાં લખાયેલી નથી; માટે આ ટીકાપૂર્તિ કરનાર નારાયણનું ગુજરાતના વૈદક સાહિત્યમાં ખાસ સ્થાન છે.

શાર્દૂલધર-૧૫ મું શતક

ત્રિશતીના કર્તા દિવરાજના પુત્ર શાર્દૂલધર પણ આ જ શતકમાં થયા હોય એમ લાગે છે. દારણ કે ત્રિશતીના પ્રકાશક વૈદ્યરાજ જદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે સંવત્ ૧૬૮૬ (ઈ. સ. ૧૬૩૦)માં લખાયેલી ત્રિશતીની એક હસ્તલિખિત ગ્રંથ હતી. એટલે ૧૭મા શતકની શરૂઆત પહેલાંનો આ ગ્રંથ હોવો નોંધ્યો. પણ ૧૬મા શતકમાં મહાન અકબરના રાજ્યકાળમાં થઈ ગયેલા ભાવમિત્ર પોતાના ભાવપ્રકાશમાં આ ગ્રંથમાંથી કેટલાક ઉતારા કર્યા છે. માટે આ ગ્રંથકાર ભાવમિત્ર પહેલાંના છે. ભાવમિત્ર પર્યંત આ નાના ગ્રંથને પહોંચવા માટે અને એ મોટા ગ્રંથમાં સ્થાન પામવા જેટલી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા માટે કાંઈક વખત લાગવો જાણ્યો. એ બેતાં શાર્દૂલધર ૧૬મા શતકથી ગ્રામીન હોવા નોંધ્યો. આ શાર્દૂલધર ગ્રંથાત શાર્દૂલધર-સંહિતાના કર્તા દામોદરના પુત્ર શાર્દૂલધરથી જુદા છે, એ તો એ બે યના પિતાના નામ ઉપરથી જ જણાયું છે. બે ય શાર્દૂલધરોએ અમુક રાજો ઉપર અપીણ અને રસો વાપર્યા છે. માટે બે ય ૧૩મા શતકથી અર્વાચીન હોવા નોંધ્યો.

મહિતાકાગ શાર્ફધ ૧૪મા શતકમા થઈ ગયા છે, એ નિશ્ચિત છે હવે ત્રિશતીકાગ શાર્ફધરે સન્નિપાતોનુ જે વર્ણન કર્યું છે, એ ઉપરથી એઓ મહિતાકાગથી અર્વાચીન-કાળમા એટલ ૧૫મા શતકમા ચલા હોય એમ અનુમાન થાય છે આ શાર્ફધરે અન્યાન્તે પોતાની નીચે પ્રમાણે ઓળખાણુ આપી છે —

સુધીરમૂસસદિ મૂપતીના ।

મન્માન્માર્ નાગર વશજન્મા ॥

દોષનમાન્ય સુરશિ કલ્યાણનુ ।

દયાનિધાન મુરિ દેવરાન ॥

તત્યાન્મન ધાર્મધરશ્ચિલોરી ।

પર્તિ ત્રિનેત્ર ત્રિપુરા ચ ગાથન ॥

આચનિમા વૈદ્યમુર્તિ ત્રિદોષ-

જ્વરન્તિદે ચ ત્રિગર્તા ચરાર ॥

હતિ શ્રીમદ્યતિારવૈકુઠાધ્રમશ્રીચરણશિષ્યેણ રાડત્યાર્ધધરેણ કૃતા

ત્રિગની સપૂર્ણા ॥

આ અન્તિમોક્તિથી નીચેની હકીકત માલૂમ પડે છે કે, શાર્ફધ ૧૪મા શતકમા વૈકુણ્ઠાશ્રમના શિષ્ય હતા, અને શિવ-પાર્વતીના ભક્ત રાવળ કુળના નાગર હતા નાગર હોવાથી ગુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે આ નાગર વેદે પોને નવા ગ્યેલા ૩૨૮ શ્લોકોમા જ્યગની નિદાનમહિત ચિકિત્સા લખી છે જ્યગના દરેક બેટાના લક્ષણો જુદા જુદા આપ્યા છે અને ચિકિત્સા પણ જુદી જુદી લખી છે વળી મન્નિપાત-જ્યગના બે મતના તે તે બેટો આ અન્યમા લક્ષણુ માથે વર્ણવેલા છે, અને એ દરેકની જુદી જુદી ચિકિત્સા લખી છે ભાવમિત્રે જ્યગ પ્રકાશનો ધર્મો ભાગ આ ત્રિશતીમાથી અક્ષરશ ઉતારી લીધો છે વળી ત્રિશતીના શ્લોકો નવા છે, ત્યારે ભાવમિત્રે સમ્રદ કર્યો છે આ નાગર વૈદ્યની ડવિના પણ મારી છે એ પોતે પણ પોતાના અન્યનો આદર થતા માટે ડવિના ઉપર ક્ષુદ્રક આધાર ગણે છે

વધિચામુનિરૈનુક્રમ આદિયથ મ્નોગમ

ગુજરાતમા આ વખતમા દવિત્વશક્તિગણા અને ગજસમાઓમા માન ભોગવતા નાગરો વૈદ્ય પણ હતા એમ આ અથકાગના દહેવાથી જણાય છે શાર્ફધના પિતા દેવગજ પણ સારા વૈદ્ય હતા

રણકેશરી

રણકેશરી નામના બીજા એક નાગર વૈદ્ય જેના સમયનિર્ણય માટે કંઈ જ સાધન મળતું નથી, તેને વિષે ઉપરના બે નાગરોના અનુસંધાનમાં અહીં જ લખવું અનુચિત નહિ ગણાય. આ નાગરે અંથના આરંભમાં પોતાને વિષે નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ કર્યો છે.

गणेश्वरं तामपि हंसगामिनी विरञ्चिनारायणपार्वतीपति ।

धन्वन्तरिं सुश्रुतवाग्भटादीन् प्रणम्य सम्यक्परमप्रमोदात् ॥

ततः परं समुद्धृत्य सुश्रुतादपि वाग्भटात् ।

हारीतादग्निवेशाच्च करिष्ये योगदीपिकाम् ॥

नागरान्वयसंभूतो सुवैद्यो रणकेशरी ।

विलोक्यानेकतंत्राणि पण्डितो वदति स्फुटम् ॥

આ શ્લોકો ઉપરથી આ રણકેશરી નાગર હતા અને એમણે સુશ્રુત, અગ્નિવેશ, વાગ્ભટ્ટ વગેરેના ગ્રંથોમાંથી સમુદ્ધાર કરીને યોગદીપિકા કરી છે એટલી હકીકત મળે છે. આ નાગર વૈદ્ય ત્રિભૂર્તિને પ્રણામ કર્યા છે એટલે એઓ સ્માર્ત હતા એમ અનુમાન થાય છે. યોગદીપિકામાં એક એક બબ્બે શ્લોકોમાં નિદાન અને ત્રણ ત્રણ ચાર ચાર શ્લોકોમાં દરેક રોગની ચિકિત્સા લખી છે. કુલ ૩૯૦ શ્લોકો છે. શતાનિ ત્રીણિ નવતિઃ કૃતેયં યોગદીપિકા રોગના નિદાનના શ્લોકો માધવનિદાનમાંથી ઉતાર્યા છે. ચિકિત્સાના કેટલાક શ્લોકો નવા છે. ઉપર ગણાવ્યા છે તે સિવાય બીજા કોઈ અંકારનું નામ અંદર આવતું નથી. બીજા ગ્રંથોમાંથી કાળસૂચક ઉતારાઓ પણ નથી. ગ્રંથમાં રસચિકિત્સા બિલકુલ નથી. અપીણ પણ નથી દેખાતું, માત્ર શૌષધચિકિત્સા જ છે. આ ઉપરથી તો ગ્રંથ ૧૩ માં શતક પહેલાંનો ઠરે; પણ માત્ર આ મૌનન્યાય-Argumentum ex silentii ઉપરથી જ સમયનો ખરો નિર્ણય ન થઈ શકે-કેમકે આવા નાના ગ્રંથમાં બહુ કરીને પણ રસ ચિકિત્સા ન લખી હોય એમ સંભવે; તેમ પૂર્વકાલીન ગ્રંથમાં અમુક વસ્તુ હોય અને પશ્ચાત્કાલીન ગ્રંથમાં એ ન હોય એવા ઘણા દાખલાઓ છે.

૧૫ માં શતકમાં નાગરોએ વૈદ્યામાં ઘણી પ્રવૃત્તિ કરી છે તથા ૧૪ માં શતક પછી આવા નાના યોગસંગ્રહો વધારે થયા છે. એ સામ્ય ઉપરથી નાગર વૈદ્ય રણકેશરીને અહીં મૂક્યા છે. આ

યોગદીપિકાની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે.

ઈ સ. નું ૧૬ મુ શતક પણ તદ્દન સૂનું નથી ગગાધર યતીન્દ્રની લખેલી યોગરત્નમાળાની અમદાવાદમાં લખાયેલી એક પ્રતમાં મંવત ૧૬૩૦ (ઈ સ ૧૫૭૪)ની માલ લખેલી છે એ પ્રમાણે ઇડિયા આશીસની લાયબ્રેરીના ફેટલોગમાં નોંધ છે આ ગ્રન્થ છપાયે નથી તેમ એ ફેટલોગની નોંધ ઉપરથી ગગાધર યતીન્દ્ર કયાના હતા તથા ક્યારે થઈ ગયા એ બાબત કાંઈ પતો લાગતો નથી પણ ઈ સ ૧૭૫૪ માં વૈદાનો એક ગ્રન્થ ઉતાગ્વામાં આવ્યો હતો એ તો નિસદેહ મને તો એ નોંધ ઉપરથી એ સાલ ગ્રન્થ ઉતાર્યાની નહિ પણ રચાયત્રી લાગે છે, પણ એ ચોક્કસ કહી શકાય નહિ માટે એને હું અહીં ગણતો નથી.

કલ્યાણ-ઈ સ ૧૬ મું શતક

ઉપરની સાલ પછી ૧૪ વર્ષે મંવત ૧૬૪૪ (ઈ સ ૧૫૮૮) માં એક બાલતત્ર નામનો ગ્રન્થ ગયાયો છે, જેના કર્તાના દેશકાળ માટે શકાતું કાંઈ કારણ નથી આ બાલતત્રના કર્તા કલ્યાણ વૈદ્ય ગ્રન્થાન્તે પોતાનો પગિચા નીચેના શ્લોકોમાં આપે છે-

અદિછત્રાન્વેયે જાત પઢિતૈકશિરોમણિ ।

રામચદ્રાર્ચનરત્નો રામદાસ સતા પ્રિય ॥

વિદ્વજ્જનાલ્હાદકરો મનસ્વી મહીધર સર્વજનાભિવદ્ય ।

લક્ષ્મીનૃસિંહાદ્રિમરોજભૃગસ્તદાત્મનો ડમ્ભુદિદિતાગમાર્ચ ॥

કલ્યાણ કન્યુદ્રતનામધેયસ્તદાત્મનો પ્રયવરાન્વિલોચ્ય ।

પરોપકારાય બબધ તત્ર સતા સમાલોચનયોગ્યમેતત્ ॥

યુગવેદરસામરમિતે વર્ષે નમે રત્નો ।

પૂર્ણિમાયા ચક્રારેદ લિલેચ ચ શિવાલયે ॥

આ શ્લોકોમાંથી નીચેની હકીકત મળે છે -“આ ગ્રન્થના કર્તા કલ્યાણના પિતાનું નામ મદોધર હતું, અને એઓ લક્ષ્મીનૃસિંહના ઉપાસક તથા વેદોનો અર્થ જાણનાર હતા એમના પિતાનું નામ રામદાસ હતું અને એઓ રામચંદ્રના ભક્ત હતા” . છેલ્લા શ્લોકમાં ગ્રન્થ રચાત્રી સાલ આપી છે, એટલે આ ગ્રન્થકારના

અને તેના પુત્ર વેણીદત્ત. આ વેણીદત્ત પણ પોતાને વત્સગોત્રી અહિ-
ચ્છત્ર કહે છે એ કાળમાં અનેક સાહસો સ્વદેશ છોડી મોક્ષની
કે વિદ્યાની ઇચ્છાથી કાશીએ જતા અને પછી ત્યાં જ સ્થાયી ગઈ
જતા, તેમ મહીધર ભટ્ટ કાશીએ ગયા અને ત્યાં જ સ્થિર થઈ ગયા
પણ એમનો સ્વદેશ કયો ? એમણે પોતે કાઈ લખ્યું નથી, પણ
કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં વસતા પ્રશ્નોગ નાગ સાહસો હાલમાં પોતાને
અહિચ્છત્ર કહેવાગે છે એ જ રીતે ૫૦ વર્ષ પહેલાના પ્રશ્નોગનો
કહેવરાવતા અને ઈ સ ૧૭૩૮ માં ગુજગતીમાં ગયો લખનાર
ભાલના લાલજી પ્રશ્નોગ પોતાને અહિચ્છત્ર કહે છે ‘અહિચ્છત્રા
ઉચ્ચા નાત’ એ રીતે એ પોતાની નાત કહે છે જો ઈ મ
૧૭૩૮ માં પ્રશ્નોગ પોતાને અહિચ્છત્ર કહેતા હોય તો તે પહેલા ૨૦
વર્ષે જ પોતાને અહિચ્છત્ર કહેનાર વેણીદત્ત પ્રશ્નોગ ન હોય તો
કોણ હોય ? ભાલમાં જ નાગચણ્ડેશ્વર નામના મહાદેવના મદિગના લેખમાં
પ્રશ્નોગ માટે અહિચ્છત્ર શબ્દ વાપર્યો છે ભૂતકાળના પ્રશ્નોગ
પોતાને મોટે ભાગે અહિચ્છત્ર કહે છે, અને હિંદુસ્થાનમાં બીજી કાઈ
નાતનું અહિચ્છત્ર નામ પ્રસિદ્ધ નથી માટે આ વેણીદત્ત અને તેના
વૃદ્ધ પ્રપિતામહ મહીધર ભટ્ટ પ્રશ્નોગ હતા એ નિ સંશય પ્રશ્નોગની
વંતી કાઠિયાવાડ-ગુજરાતમાં વધારે છે અને જયપુર વગેરે સ્થળે
જે પ્રશ્નોગનો હાલમાં વસે છે, તેઓ ૨૦૦ વર્ષ પહેલાં ગુજરાતમાંથી
જ ગયા છે એ જ રીતે કાશીએ પણ ગુજરાતમાંથી જ ગયેલા
વળી આ વેણીદત્ત અને મહીધર માટે જૂનાગઢ જનમનગના વત્સગોત્રના
પ્રશ્નોગમાં એવી દત્તકથા ચાલે છે કે, એ મહીધર એમના પૂર્વજ
હતા અને જૂનાગઢથી જ કાશીએ ગયા હતા આ મહીધરનો વેણીદત્ત
મુધી દેખાતો વેલો હાલ નષ્ટ થઈ ગયો છે અને કાશીમાં જે એક જ
છે તો મહીધરના પુત્ર કલ્યાણને પણ આપણે ગુજગતી ગણી શકીએ
કલ્યાણ વૈદ્ય બાલતંત્રમાં બાળકોના રોગો તથા એની ચિકિત્સા લખી
છે સુશ્રુતમાં બાળકોના રોગોમાં ગ્રહ-આધાઓ વધારે છે અને કલ્યાણે
પણ એનો જ વિગતો વધારે કર્યો છે ગ્રહ-આધાની ચિકિત્સામાં
સુશ્રુતમાં ન લખેલી ચાંતિઓ લખી છે, અને એ પ્રમુખ મત્રમહોદધિ
લખનારના પુત્રે મત્રસાસ્ત્રનો તથા ન્યોતિપનો રજો પરિચય પ્રગટ
કર્યો છે ગ્રહ-આધાઓ ઉપગત ઝાડા, અર્ચ, ઉષ્ણમ વગેરે બાળકોના

રોગોનું પણ વર્ણન કર્યું છે. માત્ર ખાજકોની જ ચિકિત્સાના બુદ્ધા
અંથો સંસ્કૃતમાં ખેચાર જ છે; અને તેમાં આ ગુજરાતીનો લખેલો
અંથ મુખ્ય છે. એ વિષયનો એ એક જ અન્થ છપાયો છે. પ્રશ્નોરાઓ
હાલમાં ઘણે લાગે વૈદું કરે છે અને પોતે વૈદની જ નાત હોય એવો
દાવો કરે છે; પણ પ્રશ્નોરાનો લખેલો વૈદાનો આ એક જ અંથ મને
મળ્યો છે.

દેવેશ્વર-૧૭ સુ' શતક

ગુજરાતમાં વૈદ્યક સાહિત્યની પ્રવૃત્તિ ૧૨મા ને ૧૩મા સૈકામાં
નોરથી શરૂ થઈ હતી. ૧૪ મા, ૧૫ મા અને ૧૬મા સૈકામાં એ પ્રવૃત્તિ
મદ મદ ચાલતી હતી, તે ૧૭મા સૈકામાં વળી પ્રબળી ઊઠે છે. ૧૬ મા
શતકના અન્તમાં જેમ ખાસ બાલવિષયક બાલતંત્ર રચાયું છે, તેમ એ જ
અરસામાં કે એ પછી થોડે વખતે ૧૭ મા સૈકાના આરંભમાં ખાસ
સ્ત્રીવિષયક સ્ત્રીવિલાસ નામનો અન્થ લખાયો છે. માત્ર સ્ત્રી વિષયોને જ
ચર્ચનારાં વૈદાનાં પુસ્તકો સંસ્કૃત સાહિત્યમાં ગણ્યાગાંઠ્યાં જ છે, એટલે
આ સ્ત્રીવિલાસનું ખાસ સ્થાન છે. એ અન્થના કર્તા દેવેશ્વરે વૈદાના
અન્થોમાંથી, કામશાસ્ત્રના અન્થોમાંથી અને તાંત્રિક અન્થોમાંથી સ્ત્રીઓને
લગતા વિષય એકઠા કરીને આ અન્થ રચ્યો છે. આ અન્થની એક
હસ્તલિખિત પ્રત ડૉક્કન કોલેજની લાયબ્રેરીમાં છે. આ અન્થમાં કુલ
સાત તરંગો છે. પ્રદર, મૂઢગર્ભ વગેરે સ્ત્રીઓનાં દરદો અને વાણકરણ
વગેરે વિષયો એ જમાનાના પ્રમાણમાં ઠીક ચર્ચેલા છે. કેટલાક પ્રયોગો
તો તદ્દન નવા છે. અત્યેક તરંગના અન્તમાં આ અન્થના કર્તાએ
પોતાનો પરિચય નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે:—इति श्री गौड हातीय मुरारि
सूनु उपाध्याय देवेश्वर कृते स्त्रीविलासे । આ અન્ત વાક્ય ઉપરથી દેવેશ્વર
જ્ઞાતે શ્રીગોડ અને મુરારિના પુત્ર હતા એટલી હકીકત મળે છે. શ્રીગોડ
હોવાથી ગુજરાતી હશે એમ અનુમાન થાય છે. અને મૂઢગર્ભ માટે છોડ
જોતિષંત્રી માટે જવંત્રી વગેરે ગુજરાતી શબ્દોના ઉપયોગથી એમના
ગુજરાતીપણાની ખાતરી થાય છે. અન્થાન્તે કાંઈ સાલ લખી નથી. પ્રત
લખાયાની પણ સાલ નથી. એટલે અન્થકારના સમય માટે સાક્ષાત્
પ્રમાણ મળતું નથી. અન્થના આરંભમાં સુશ્રુત, વાગભટ્ટ, અત્રિ, ચરક,
ઉરુશંત્ર, પુરુહૂત, જળ (ધંદ્રજળ) યોગિનીમત, વૃંદ, જંગ, રસાર્ણવ,

અને ચક્ર એટલા અચકારા કે અન્થોનુ સ્મરણ કર્યું છે એ ઉપગ્રથી તેગમા શતકથી પ્રાચીન નથી એમ નિશ્ચય થાય છે કેટલાક પ્રયોગો સ્મરણસમુચ્ચયમાથી લીધેલા છે અને અશીલુનો તથા રસોનો બહોળો ઉપયોગ કર્યો છે, માટે ૧૪ મા શતકથી અર્વાચીન છે પણ ૧૪ મા ૧૫ મા શતક જેટલી પ્રાચીનતા આ અથ ગાટે મનાવી કહણ છે કાગણ કે એમા ગુજરાતી રાખ્દો પુષ્કળ વપગયા છે મૃદગર્લ માટે હાલમા કાકિયાવાડમા છોડ રાખ્દ વપરાય છે એ રાખ્દ ૧૭ મા શતકના અન્ત ભાગના એક ગુજરાતી વૈદિક અથમા વાપરેલો દેખાય છે, પણ સંસ્કૃત વૈદિક અન્થોમા વપગયો દેખાતો નથી એ એક જ રાખ્દથી આ અન્થ ૧૭ મા શતકથી પ્રાચીન નહિ હોય એમ જણાય છે ૧૬ મા શતકના બાલતત્ર, ભાવપ્રકાશ વગેરે અન્થોમા આ વિષયનુ કંઈક વર્ણન છે છતાં આ સ્ત્રીવિલામનો પગિચ્ચ દેખાતો નથી એ ઉપગ્રથી પણ ઉપગ્રના અનુમાનને ટેકા મળે છે આ જ અન્થકારના ગ્લેન્ડરત્નકાપ નામના બીજા અન્થની એક હરતલિખિત પ્રત ખુદીના રાજવૈદ પાસે છે

ઉપાધ્યાય માધવ-૧૭ મુ શતક

આયુર્વેદ પ્રકાશના તથા બૃહત્પાડાવાલના કર્તા ઉપાધ્યાય માધવ પણ આ ૧૭ મા શતકમા જ થઈ ગયા હોય એમ અનુમાન થાય છે આયુર્વેદપ્રકાશ આયુર્વેદ અન્થમાળાના સપાદક રા રા જલદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય તરફથી છપાઈ ગયો છે અને બીજો અન્થ હજી છપાયો નથી સંસ્કૃત સાહિત્યના જુદા જુદા પ્રદેશમા પ્રવૃત્તિ કરનાગ માધવ નામના ધણા પુરુષો જૂતકાળમા થઈ ગયા છે, અને નામના એડ્યથી ધણો ગોટાળો થયો છે આ ઉપાધ્યાય માધવ નિદાનકાર છન્દુકર્તા પુત્ર માધવદરથી તથા વેદના ભાષ્યો રચનાર મમય માધવાચાર્યથી ભિન્ન અને આધુનિક છે વેદભાષ્ય રચનાર માધવાચાર્ય અને નિદાનકાર માધવ એક જ છે એમ હજી ધણા વૈદો માને છે પણ વેદોના ભાષ્યો લખનારે માધવાચાર્ય વિજયનગરના મહાગજ પહેલા વીરજીક (ઈ સ ૧૩૫૪ થી ૧૩૭૧) ના પ્રધાન હતા એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે આ ઉપરથી એઓ ૧૪ મા શતકમા દક્ષિણમા થઈ ગયા છે એમ નિશ્ચય થાય છે

ન્યારે નિદાનકાર માધવકર જગાળામા ઈ સ ૮૦૦ પહેલા થઈ ગયા છે, એટલે આ બે માધવ વચ્ચે દેશકાળનું જળરુ અંતર છે અને આ ઉપાધ્યાય માધવ તો મૌરાખ્દ દેશમા ૧૬ મા શતક પછી થયા

છે. સૌરાષ્ટ્ર દેશોદ્ભવ એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે, અને ભાવપ્રકાશ વગેરે ૧૬ માં શતકના ગ્રંથોમાંથી એમણે નામ સાથે ઉદાહરણો આપ્યાં છે, એટલે એમના દેશકાળ માટે કાંઈ શંકા રહેતી નથી. છતાં ઓફ્ટના ફેટલોગ્સ ફેટલોગમયાં માધવ નામ નીચે રુગ્વિનિશ્રય (નિદાન) અને આયુર્વેદપ્રકાશ જે ય ગ્રંથોનાં નામો છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથકાર ઉપાધ્યાય માધવ સારસ્વત બ્રાહ્મણ હતા અને કાશીએ જન્મને રહેલા એમ એમણે પોતે જ લખ્યું છે. इति श्री सौराष्ट्र देशोद्भवसारस्वतकुलावतंसकाशी निवासी उपाध्यायमाधवविरचित आयुर्वेदप्रकाशे ।

આયુર્વેદપ્રકાશમાં માધવે રસના સંસ્કારો, ધાતુઓ, ઉપધાતુઓ મહારસો, મણિઓ વગેરેનાં શોધન, મારણ તથા વિષ, ઉપવિષનાં જાતિ લક્ષણ અને પરિહારો વગેરે રસશાસ્ત્રના સર્વ વિષયો સ્પષ્ટતાથી વર્ણવ્યાં છે. એ પરંપરામાં આ ગ્રંથ છેલ્લો હોવાથી એમાં ઘણા ગ્રંથોનો સાર પાછળથી થયેલા સુધારાવધારા સાથે ખેંચાઈ આવ્યો છે. ઉપાધ્યાય માધવયાં બીજાથી વિલક્ષણ એક ખાસ ખૂબી છે. જૂના કાળના ઘણા ગ્રંથકારોએ પોતાથી પૂર્વકાલીન ગ્રંથોમાંથી અક્ષરશઃ ઉતારાઓ કરીને જ આખા ગ્રંથો રચ્યા છે, છતાં એ લોકો ક્યાં ય મૂળની સૂચના કરતા નથી. જ્યારે ઉપાધ્યાય માધવે ગ્રંથકારનાં કે ગ્રંથના સ્પષ્ટ સૂચન સાથે ઉતારાઓ કર્યા છે. આ રીતે માધવે, રસ-પદ્ધતિ, વાગ્ભટ રસરત્નાકર (નિત્યનાથ રચિત) ભાસ્કર, રસચિંતામણિ મહેશ્વર, રસાર્ણવતંત્ર, બૃહદ્વશિષ્ટ પુરાણ, રસરાજ લક્ષ્મી, શાર્દૂલધર ત્રિવિક્રમ, સિદ્ધ લક્ષ્મીશ્વરતંત્ર, લગવદ્ગોવિન્દપાદ, રસચિન્તામણિ, આત્રેય, રસમંજરી, વાર્તિકકાર, ભાવપ્રકાશ, લઘુ ગોગતરંગિણી, રાજ-નિઘટ્ટ, રામરાજ, ભાલુકિ, હારિત, અગ્નિવેશ, વિષ્ણુધર્મોત્તરપુરાણ, ગૌરીમત એટલાં નામો લખ્યાં છે.

૧૭ માં શતકના વૈદક સંસ્કૃત ગ્રંથો લખનારાઓએ શ્લોકોમાં ગુજરાતી શબ્દો વાપર્યાં છે, એમ ઉપર દેવેશ્વરના પ્રસંગમાં કહ્યું છે. આ ઉપાધ્યાય માધવે પણ ગુજરાતી શબ્દો વાપર્યાં છે. એણે લખેલો વીંછીનુ વિષ ઉતારવાનો એક ગુજરાતી મંત્ર નમૂના તરીકે જોવા જેવો છે.

“ॐ કાલો વિષ્ણુ કર્તરીયાલો સોનાની ત્રાંચ રૂપાનો પત્તોરો,
ગિષ્ણુ ઉતરે તો ઉતાર ન તો ગરૂ મો હંકારું. આવેગો મોર આવેગો

તોડ બિહુ વિનરે તો હાડ હલોલા કરે મેરી ભક્તિ ગુરુ કી શક્તિ
પૂરેા મત્ર કેશ્વરોગ્ચ ”

નયનશેખર-ઈ મ ૧૬૮૦

આ જ શતકમા ગુજરાતી લાપામા લખાયેલી એક વૈદાનો અન્ય
મળ્યો છે અચળગચ્છની એક શાખાના આચાર્ય જ્ઞાનશેખરના શિષ્ય
નયનશેખર નામના એક જૈને મવત ૧૪૩૬ (ઈ સ ૧૬૮૦) મા
યોગરત્નાકર નામનો અથ લખ્યો છે અન્યકાંતે અન્યાન્તે પોતાની
હકીકત નીચેના શબ્દોમા લખી છે —

હુટક યોગ હતા તે હવ્યા ચોપાઈ માહે કીધા મામટા,
યૂધ્યા ગુના મુખથી માલળી તેહની ચોપાઈ કીધી
મવત સત્તર છત્રમે જાણુ ઉત્તમ આનણુ મામ વખાણુ,
શુદ્ધપક્ષ તિથિ તૃતિયાવલી જુધનાર ગુલ વેળા ભલી
શ્રીઅચ્છગચ્છ ગીડઆ ગચ્છપતિ મહા મુનીશ્વર મોટા યતિ,
શ્રીઅમરમાગર સૂરીશ્વર જાણુ ઉત્તમ આનણુ મામ વખાણુ
યુગપ્રધાન ગિરુદ જેહને ગાયગણા માને તેહનઈ,
તાસ તણી પખી શાખા ધણી એ કગમાહે આધેકી ભણી
તે શાખામાહે અતિભલી પાલીતણા શાખા ગુણનીલી,
પાલિતાચાર્ય હોય તે હુઆ ગચ્છપતિ જે ગુણુગેહ
અનુક્રમે તેહને પાટે જાણુ શ્રીપુણ્ય તિલક સૂરીમ વખાણુ,
તેહને મોલમઈ પાટે જાણુ મુમતિ શેખર વાચક ગુણુધાર
તાસ શિષ્ય છે વાચકપદે મૌલાઅજેખર પુણ્યવદગિદે,
તાસ ચરણાણુજ મેવે જેહ જ્ઞાનશેખર વાચક ગુણુગેહ
મત્તાવીસ ગુણે અભિગમ જ્ઞાનશેખર વાચક પ્રધાન,
તે સહી ગુરુનો લહીપમાય હીયડે સમરી સગસ્વતીમાય
યોગરત્નાકર નામ ચોપાઈ નયણુરોખર સુની ઈણુપર કહી,
ઉઠો અધિકો અક્ષર જેહ પડિત હાસ્ય મ કગ્લે તેહ

ઈ મ ના ૧૭ મા મૈજાની લાપાના નમુના તરીકે આ લાખો
ઉતારો કર્યો છે આ અન્ય આમાન્ય સાહિત્યનો નહિ પણ વૈદાનો
હોનાથી એ વખતની લાપામા જળવાઈ ગયો હોય એ મહવિત છે
આ યોગ રત્નાકર મોટો અન્ય છે એમા વૈદાના સર્વ વિષયો
મમાન્યા છે વળી આ અથકાર જૈન હોવાથી જૈન વંદોમાં પ્રચલિત

ધણા નવા પ્રયોગો એણે લખ્યા છે તેમ જ હકીમોમાં પ્રચલિત યુનાની દવાઓનો પણ એણે સંગ્રહ કર્યો છે.

હિતોપદેશના કર્તા શ્રીકૃષ્ણ, રસાવતારના કર્તા માણિક્યદેવ, યોગચિંતામણિના કર્તા હર્ષકાર્તિ સૂરિ વગેરે અનેક જૈનોએ વૈદ્યાના સંસ્કૃત ગ્રંથો લખ્યા છે. જેમાંના કેટલાએક તો છપાઈ ગયા છે. પણ જૈનો ગૂજરાતની બહાર ઘણે સ્થળે રહેતા અને રહે છે; એટલે જૈન હોય એ ઉપરથી એના દેશ માટે કાંઈ અનુમાન ન નીકળે. વળી ધણા જૈનોએ ગુજરાતી ભાષામાં નાનામોટા વૈદ્યાના ગ્રંથો લખ્યા હશે પણ એનું અસ્તિત્વ મને જણાયું નથી. મને જૈનોનો લખેલો ગુજરાતી ભાષાનો ઉપર કહેલો યોગરત્નાકર નામનો એક જ ગ્રંથ મળ્યો છે. જે કે ગ્રંથકાર પોતે “ગ્રંથ સમુદ્ર અછેપાર, તેહતણો નવિ લીજેપાર, તેહ ગ્રંથ થકી ઉધરી પ્રાકૃત ભાષા ચોપાઈ કરી.” એ રીતે પોતે કાંઈ નવું નથી કર્યું એમ કહે છે, પણ એ યોગરત્નાકર એ વિષયના ગૂજરાતી જૈન સાહિત્યનો ખેશક ઉત્તમ નમૂનો છે. આ ગ્રંથની એક હસ્તલિખિત પ્રત વૈદ્યરાજ બદવજી ત્રિકમજી આચાર્ય પાસે છે. જૈનોની વૈદકપદ્ધતિ જેને જોવી હોય તેણે જોવા જેવો આ ગ્રંથ છે.

જૈન ગોરજી મોતીચંદ

ઉપર કહેલા ગુજરાતના જૈને જેમ વૈદ્યાનો ગૂજરાતી ગ્રંથ લખ્યો છે, તેમ કચ્છના જૈન ગોરજી મોતીચંદે વૈદ્યમંજરી નામનો એક સંસ્કૃત ગ્રંથ લખ્યો છે; જેમાં મરકીતો ઉપાય લખ્યો છે એમ ઈ. સ. ૧૯૦૮ ના એક ‘વૈદકલ્પતરુ’માં નોંધ કરેલી છે. આ ગ્રંથ છપાયો નથી. મેં જોયો પણ નથી. એ ક્યારે લખાયો એ માટે અનુમાન કરવાનું કાંઈ સાધન નથી.

માધવ

સંસ્કૃતમાં ગુજરાતીને હાથે લખાયેલા યોગસમુચ્ચય નામના એક નાના વૈદકગ્રંથની એક ત્રુટિક હસ્તલિખિત પ્રત રા. રા. તનસુખરામ મનસુખરામ ત્રિપાઠી પાસે છે. એ લેખના લેખક માધવ પ્રોતે જ કહે છે તેમ સુશ્રુતમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાંથી, ત્રિમલ્લશાસ્ત્રમાંથી, ખોપદેવમાંથી અને શાર્ફશાસ્ત્રમાંથી, યોગસમુચ્ચયમાં સંગ્રહ કરેલો છે. અને ત્રિમલ્લ પછી થયેલા આ માધવ ૧૭ મા શતકના અંતમાં કે

૧૮ માં શતકની શરૂઆતમાં યયા હશે એઓ વટપતનના ગહેવાસી ગોપજિતના પૌત્ર અને હગ્ગિમના પુત્ર તથા શ્રીગોડ સાક્ષણ હતા એમ એમણે પોતે જ અચાગ્મને કહ્યું છે આ માધવના પિતા હગ્ગિમ પણ માગ વૈદ્ય હતા એમ માધવ કહે છે

૧૮ મું શતક ઈ. સ ૧૭૮૭ માં ઔગએમના અન્ત સાથે હિંદુસ્થાનની શાંતિનો પણ અગત થાય છે ઈ સ નાં ૧૮ માં શતકના આરંભથી જ ગુજરાતમાં પણ એવી અંધાધૂંધી વ્યાપક થઈ જાય છે કે, એ વખતે માહિત્ય અમલવિત લાગે છે ૧૮ માં શતકનો જ ચોક્કસ રીતે કહી શકાય એવો કોઈ વૈદાનો અન્ય મળ્યો નથી, પણ એ શતકમાં જ ઠાઠિયાવાડ-ગુજરાતના ધણા વૈદ્ય કુટુંબોમાં વૈદાનો અવતાર થયો છે ઠાઠિયાવાડના પ્રમિદ મહાપુરુષ ઝંકુ ભટ્ટના કુટુંબમાં વૈદાનો અવેશ એ શતકના મધ્ય ભાગમાં થયો છે દિલ્હી તરફથી કોઈ શાહજાદા સાથે આ તરફ આવેલા દિનમણિ નામના વૈદ્યે ઝંકુ ભટ્ટના પ્રપિતામહ ગણેડોડજી ભટ્ટને વૈદુ બણાવ્યું, તે દિવસથી આજ સુધી એ કુટુંબમાં વૈદુ અવિચ્છિન્ન આવે છે એ જ રીતે મિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળાના કર્તા કૃષ્ણગમ શર્માના પ્રપિતામહ લક્ષ્મીરામ પણ એ વખતના ૧૮ માં શતકના માગ વૈદ્ય હતા એઓ અમદાવાદના મેનાડા સાક્ષણ હતા અને મહાગળધિગજ અતાપસિંહના વખતમાં એઓ જયપુર ગયા તથા ત્યાં મારુ માન મેળવ્યું એમના પ્રપૌત્ર કૃષ્ણરામ શર્મા જયપુરની સંસ્કૃત પાઠશાળાતા આયુર્વેદના અધ્યાપક હતા એમણે ઉપર કહેલો સિદ્ધ ભૈષજ્ય મણિમાળા નામનો અથ સંસ્કૃત ભાષામાં લખ્યો છે ૧૯ મી સદીમાં સંસ્કૃતમાં લખાયેલા વૈદાના ગ્રંથોમાં આ ઉત્તમ છે

વર્તમાનકાળ

ઈ સ ના ૧૯ માં શતકમાં બ્રિટિશ રાજ્ય નીચે ફરી શાંતિ સ્થપાતા દેશમાં નવી જાગૃતિ આવી છે, ગુજરાતમાં માગ વૈદ્યો ઉત્પન્ન થયા છે અને અનેક નિર્ગનિગળી વૈદ્યક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થાય છે આ પ્રવૃત્તિઓ પગપગએ માહિત્યને ઉત્તેજક હોવાથી અહીં ગણવા યોગ્ય છે

વિકૃત ભટ્ટની પ્રવૃત્તિ—ઈ સ ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦

એ વૈદ્યક પ્રવૃત્તિઓની વિવિધતા અને વિસ્તીર્ણતા જોતા એ

સર્વનું સવિસ્તર અવલોકન અહીં અશક્ય છે. તેમ ૧૯ માં શતકના પાછલા ભાગની પ્રવૃત્તિઓનું અવલોકન કરવાનો સમય હજી આવ્યો નથી. માટે ગઈ સદીના પહેલા ભાગના મને જાણીતા એચાર મોટા વૈદ્યોની પ્રવૃત્તિઓ તથા એ સદીના પાછલા ભાગના વૈદ્યોની સાહિત્યવિષયક સેવાના માત્ર પ્રકારો જ ગણાવી જઈશ. આમાં ઘણા સારા વૈદ્યો રહી જશે, કારણ કે એઓને જાણવાનું કાંઈ સાધન નથી; પણ હું જેને વિષે એ શબ્દો કહેવા માગું છું, તેઓ એ વખતના વૈદ્યોમાં પહેલા વર્ગના વૈદ્યો હતા. છતાં મારા અજ્ઞાનથી ક્ષાપ્તે અન્યાય મળે તો હું ક્ષમા માગી લઉં છું. જેના કુટુંબમાં જૂના કાળમાં સારા વૈદ્યો થયા હોય એઓ જે પોતાના પૂર્વજોની હકીકત બહાર પાડે તો મારા જેવાને ક્ષમા માગવાનો પ્રસંગ ન આવે. મુંબઈમાં અને અન્યત્ર ઘણા લોકો પોતાને જમનગરના વૈદ્ય કહેવરાવવા ખાસ ઇચ્છે છે. અત્યારે જમનગરના વૈદ્યોની સ્થિતિ ગમે તે હોય, પણ આવી વાસના જગાડે એવી જમનગરની પ્રતિષ્ઠા જે વૈદ્યોને લીધે બંધાઈ તેને વિષે દૂકામાં બોલવા ઇચ્છા છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઈ. સ. ૧૮૧૦ થી ૧૮૫૦ સુધીમાં મહારાજા રણમલ-જમની કારકિર્દીમાં ઝંડુ ભટ્ટજીના પિતા વિકૃલ ભટ્ટ એક સારા રાજવૈદ્ય ગણાતા. એ વખતે જમનગરમાં ખીજા વૈદ્યો હશે પણ આમની કીર્તિ ઘણી હતી. વિકૃલ ભટ્ટ એ જમાનામાં વિદ્વાન વૈદ્ય ગણાતા. એમના વખતમાં વિદ્વાતાનું માપ આજના જેટલું જાંચું ન હતું. એ વખતે વૈદ્યના આટલા અન્યો પ્રકાશમાં નહોતા આવ્યા અને વિદ્યા મેળવવા માટે આટલી સગવડો ન હતી. ત્યારે ભાવપ્રકાશ અને શાર્ફધર જાણનારા વિદ્વાન ગણાતા. આજે ચરક-સુશ્રુત ન જાણનાર વિદ્વાન ગણાતો નથી. માટે આજની દૃષ્ટિથી વિકૃલ ભટ્ટની વિદ્વતા જોવાની નથી. એઓ સારા પૌરાણિક તથા કવિ હતા. એમની રોગ પારખવાની શક્તિ ઘણી વખણાતી. એમની ખ્યાતિ બહાર પસરવાથી ઘણા વિદ્યાર્થીઓ બહારગામથી વૈદું શીખવા એમની પાસે આવતા. તેમાંથી ચાર વૈદ્યોએ ગઈ સદીના પાછલા ભાગમાં ઘણી પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. વિકૃલ ભટ્ટજીના પુત્ર કરુણાશંકર ઉર્ફે ઝંડુભટ્ટ જૂનાગઢના પ્રશ્નોરા રુગનાથજી ઇંદ્રજી, જમનગરના નાગર ગ્રહસ્થ વિજયશંકર ઉર્ફે બાવા-ભાઇ અચળજી તથા પોરબંદરના પ્રશ્નોરા ગ્રહસ્થ પ્રભુરામ જીવનરામ

એ ચારે વિઠ્ઠલભટ્ટના શિષ્યો. એમને ગુરુ પાસેથી કાર્ધક એવી પ્રસાદી મળી કે એ ચારેયે વૈદના પ્રદેશમાં જુદુ જુદુ કાર્ય કરીને એ વખતને દીધાવ્યો હતો અને એ વખતમાં એમની પ્રતિષ્ઠા ધણી હતી.

ઝડુ ભટ્ટ-ઈ મ ૧૮૩૧ થી ૧૮૯૯

ઈ મ ૧૮૩૧ માં જન્મેલા ઝડુ ભટ્ટએ ૧૬ વર્ષની ઉમરથી પોતાની ૫૦ પગનો વૈદનો ધધો-મીઠાર્યો હતો, અને એ વખતથી તે ઈ મ ૧૮૬૮ માં પોતે સ્વર્ગસ્થ થયા ત્યાં સુધી એમણે અથાગ શ્રમ કર્યો અને તન, મન ને ધનનો અનેકધા ભોગ આપ્યો. એમણે ઈ સ ૧૮૬૫ માં પદ્ધતિસર દેશી દવાઓ બનાવવા માટે જામનગરમાં રસશાળા સ્થાપી અત્યારે દવાઓ બનાવવાના આ દેશમાં અનેક કારખાનાઓ છે, તેમાં જૂનામાં જૂનું દવાઓ બનાવવાનું કારખાનું આ જામનગરની રસશાળા છે. ઝડુ ભટ્ટ જામનગરના મહારાજ વિભા-જામના રાજવૈદ્ય હતા, પણ ગરીબોની ચિકિત્સા કરવાનો અપૂર્વ ઉત્સાહ રાખતા. ગરીબોને મફત દવાઓ આપતા એટલું જ નહિ, પણ જરૂર પડે તો ગરીબ દગ્દીને ખાવાનું પહોંચાડતા અને વાગવાર પોતાને ઘેર ગાખીને પથ્થ પળાવી દવા કરતા. વળી ઝડુ ભટ્ટએ પોતાના નાના ભાઈઓને, ભત્રીજાઓને તથા વણા પ્રત્નોરાઓને પોતાની પાસે રાખીને વૈદુ શીખવ્યું હતું. એમના ભાઈઓએ કાઠિયાવાડના જુદા જુદા રાજ્યોમાં તથા મુળધર્મમાં પણ સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે.

ખાવાભાઈ અચળ-ઈ મ ૧૮૨૪ થી ૧૮૬૭

વૈદ્યગજ ખાવાભાઈ પણ જામનગરના મહારાજ વિભાજામના રાજવૈદ્ય હતા અને એમણે કાઠિયાવાડ ઉપગત કચ્છ, ઉદેપુર વગેરે રાજ્યોમાં પણ પ્રખ્યાતિ મેળવી હતી. એમણે એક બે ત્રણ લખ્યા છે પણ એ હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી. એમણે પણ ગમશાળાને અનુસરી ઈ સ ૧૮૭૬ માં ગજકોટમાં રુદ્ર-પ્રાસાદ ઔપધાલય સ્થાપ્યું હતું. એમના પુત્રો હાલમાં જુદે જુદે સ્થળે પ્રતિષ્ઠાપૂર્વક વૈદુ કરે છે.

પ્રભુરામ જીવનગમ-ઈ મ ૧૮૩૬ થી ૧૯૦૨

વૈદ્યગજ પ્રભુરામ જીવનગમે મુળધર્મમાં વૈદામાં મારી ખ્યાતિ મેળવી અને પછી આયુર્વેદનો પદ્ધતિમગ અભ્યાસ વધે એવી ઇચ્છાથી

મુંબઈમાં એક આયુર્વેદ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી. એ વિદ્યાલય સાથે એક હસ્પિતાલ હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને આજ મુધી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મળી શકતું. આ ત્રણે વૈદ્યોના સંક્ષિપ્ત ચરિત્રો અગ્રેસર ગુર્જર ચિત્રાવલિ વગેરે ગ્રંથોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે.

રુગનાથજી ઇંદ્રજી

ઉપર કહેલા ૧૯મી સદીના ત્રણે વૈદ્યોએ વૈદ્યના પ્રદેશમાં ઘણું કાર્ય કર્યું છે, પણ વૈદ્યક સાહિત્ય માટે કંઈ કર્યું નથી; ત્યારે એથા રુગનાથજી ઇંદ્રજીએ વૈદ્યક સાહિત્યમાં સારો ફાળો આપ્યો છે. વૈદરાજ રુગનાથજી ઇંદ્રજીને વનસ્પતિવિદ્યાનો ઘણો શોખ હતો અને એઓ જૂનાગઢમાં રહેતા હોવાથી ગિરનારનાં જંગલોમાં ફરી ફરીને એમણે વનસ્પતિ-રાજ્યનું ઘણું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું. એમના વખતના બીજા કોઈ પણ વૈદ્ય કરતાં એઓ વનસ્પતિઓને વધારે ઓળખી શકતા. એમણે ઉપયોગી વનસ્પતિઓના તાજા નમૂનાઓનો એક મોટો સંગ્રહ કર્યો હતો. જે હાલમાં અયોગ્ય સ્થાને પડ્યો છે. આ રુગનાથજી ઇંદ્રજીએ પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો લોકોને લાલ આપવાની ઇચ્છાથી નિઘંટ સંગ્રહ નામનો એક નિઘંટ ઈ. સ. ૧૮૯૩ માં રચીને બહાર પાડ્યો છે. નિઘંટોની જાતનો આ એક ઉત્તમ ગ્રંથ છે અને વૈદ્યોમાં પ્રમાણભૂત મનાય છે. જે કે હજી એ પ્રદેશમાં ઘણું કરવાનું બાકી છે, પણ એ વખતના પ્રમાણમાં એમણે એક મોટું કાર્ય કર્યું છે. આ ગ્રંથમાં એમણે જૂના ઘણા ન છપાયેલા નિઘંટોમાંથી બહુ મહેનત કરીને સંગ્રહ કર્યો છે. આ રુગનાથજી ઇંદ્રજીના બાઈ જૂની શાધખોળ માટે યુરોપપર્યટ પ્રખ્યાત થયેલા પડિત લગવાનલાલ ઇંદ્રજી પણ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું સારું જ્ઞાન ધરાવતા અને વૈદ્ય પણ કરતા.

છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં ગુજરાતમાં ઘણા વૈદ્યો બહાર આવ્યા છે. જેમાંથી કેટલાક તો ઉપર કહેલા ચારમાંથી કોઈ એની પરંપરામાં ઊછરેલા છે. એ સમયમાં વૈદ્યક સાહિત્ય સંબંધી અનેક પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થઈ છે. તેમાં મુખ્ય મુખ્ય નીચે પ્રમાણે છે.

અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી ભાષાંતરરૂપે કે સારોદ્ધારરૂપે પાશ્ચાત્ય વૈદ્યક ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન થયો છે. આ દિશામાં બંગાળામાં જે કાર્ય થયું છે તેનો શતાંશ પણ ગુજરાતમાં થયો નથી. આ જાતનાં માત્ર બેચાર પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. પણ અંગ્રેજી તથા દેશી

વધામાંથી વેદોને માધાગણુ રીતે ઉપયોગી અનેક વિષયોનો એકત્ર મગ્દ કરીને ઢેટલાડ અથો લખાયા છે આ જાતના માહિત્યમા ડૉક્ટર વિભુવનદામનું શારીર અને વૈદક અને વૈદરાજ જટાસકર લીલાધરનું ધરવૈદ્ય એ બે વિશેષ લોકપ્રિય ચર્ચા છે

હાલના ધણા નવા વેદો એ ઉપરથી વૈદ્ય કરે છે સસ્કૃત વૈદક અથોમા ભાષાન્તરો કરવાની પ્રવૃત્તિ ધણા વખતથી શરૂ થઈ છે અને હજી ચાલે છે, પણ માગ ભાષાન્તરો એકમે જ થયા છે આ દિશામા પણ હજી ધણુ કરવાનું બાકી છે ધણા અથો હજી ભાષાન્તર થયા વગરના છે, પણ ખોટા ભાષાતરો થાય એ કરતા તો ભાષાતરો ન હોય એ મારુ, કાગણુ કે વૈદામા જીવના જોખમની વાત છે

વેદક મામિકો દ્વાગ લોડમા એ વિષયનો રમ ફેલાયો છે રમેશ વૈદ્યવિજ્ઞાન નામનું એક મામિક રમવઘ માણુસકર વિઠ્ઠલજી તરફથી ધણા વર્ષો પહેલા નીડળ્યુ હતુ, પણ એ થોડો વખત ચાલીને બધ થઈ ગયુ એ પછી અનેક મામિકો નીડળ્યા છે અને અનેક બધ થયા છે, પણ આ વિષયની ચર્ચા મેં અન્યત્ર કરી છે

અપ્રસિદ્ધ સસ્કૃત ગ્રન્થોને પ્રગણિત કરવામા બગાળાએ, ઉત્તર હિંદુસ્થાને અને મહાગાંધે વણી પ્રવૃત્તિ કરી છે ગુજરાતે હમણા સુધી એ દિશામા કંઈ જ કર્યું ન હતુ પણ હેલના ત્રણચાર વર્ષથી વૈદ્યગજ જાદવજી ત્રિઢમજી આચાર્ય અત્યત શ્રમપૂર્વક મરોધન કરીને અનેક અપ્રસિદ્ધ ગ્રન્થોને બહાર પાડે છે ગ્રન્થોના મરોધનમા પ્રકાશકની વિદ્વત્તા અને શ્રમ ખપ્પટ દેખાય છે

અગ્રેજી રીતે દેશી ઓપધોનુ દ્રવ્યશુણુશાસ્ત્ર લખવાનો પણ પ્રયાસ થયો છે આ જાતના માહિત્યમા ડૉ વીરજી ઝીણા ગવળનું આપધશાસ્ત્ર લોકપ્રિય છે વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિષયમા બગડાતી જડી-ણુટી અથવા બગડામા થતી વનસ્પતિઓનું વનસ્પતિશાસ્ત્ર એ ગુજરાતી ભાષામા લખાયેલા એ જાતના ગ્રન્થોમા નિરાડ શ્રેષ્ઠ છે એ જાતના બીજા બેચાર પુસ્તકો છે, પણ આ વનસ્પતિશાસ્ત્રનું સ્થાન ધણુ જાંચુ છે એ ગ્રંથના કર્તા ગ ગ જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી જેવો વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર Botany નો અભ્યાસી ગુજરાતમા બીજો નથી અગ્રેજી Flora ની દબથી ઉપરોક્ત વનસ્પતિશાસ્ત્ર લખાયુ છે, અને તેમા દરેક વનસ્પતિનું વર્ણન જાતે જોઈને કરેલુ છે.

આ ઉપરાંત છેલ્લા પચીશ વર્ષોમાં અનેક નાના મોટા વૈદક ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. એટલે એ સર્વનું વિવેચન તો શું પણ એની સૌદી-ટીપ આપવાને પણ હું સમર્થ નથી; પણ આ ગ્રંથોનો મોટો ભાગ ગુજરાતી સાહિત્યને પ્રતિષ્ઠા આપે એવો નથી.

ઉપસંહાર

આ રીતે ઈ. સ. ના બારમા શતકથી આરંભી વર્તમાનકાળ પર્યંતના ગુજરાતી વૈદક વિકાસનું ટૂંકું અવલોકન કર્યું. આ અવલોકનમાં સાધનોના અભાવથી, મારા અજ્ઞાનથી અને બીજાં અનેક કારણોને લીધે ઘણું રહી ગયું હશે. હાલના ઘણા પરંપરાગત વૈદ્યો પાસે પોતાના કુટુંબમાં વપરાતા પ્રયોગની સંસ્કૃત કે ગુજરાતીમાં લખેલી નોંટા હશે. શુક્લતીર્થના અધ્યાદુ આશારામ નાગેશ્વરના વડવા વલ્લભરામ નિત્યારામે લખેલા વૈદાના એક પુસ્તકમાંથી હાલમાં છગનલાલ વિદ્યારામ રાવળે બહાર પાડેલા વૈદક-વિલાસમાં ઘણા ટુચકાઓનો સંગ્રહ કરેલો છે. આ બીજાં ઘણું સાહિત્ય ઘણા વૈદ્યોના ઘરમાં પડ્યું હશે, પણ એ મળવું કઠણ છે તેમ એમાં કાંઈ નવું હોવાનો સંભવ નથી.

આટલા અવલોકનથી આપને લાગ્યું હશે કે ગુજરાતના વૈદ્યોએ જે કે પહેલાં પ્રમાદ રાખ્યો ખરો પણ પાછળથી વૈદક સાહિત્યના ઘણાખરા પ્રદેશનાં પ્રવૃત્તિ કરી છે. ગ્રામીન આયુર્વેદી ચિકિત્સાનો સંગ્રહ, રસવિદ્યા, સ્ત્રીરોગ, બાલરોગ વગેરે વિષયો ઉપર લખાયેલા છૂટા છૂટા ગ્રંથો ગુજરાતમાં મળે છે. વૈદક સાહિત્યમાં આ રીતે ગુજરાતે જે ભાગ લીધો છે તે જે કે પંજાબ, પૂર્વ, અને બંગાળ કરતાં ઓછો છે પણ મહારાષ્ટ્ર અને મદ્રાસ સાથે સગર્વ સરખાવી શકાય એટલો છે. પંજાબ અને પૂર્વનો તો ઇતિહાસ જ લાંબો છે. એની સાથે સરખામણી અશક્ય છે. પણ બંગાળાએ ભૂતકાળમાં પણ વધારે કામ કર્યું છે અને વર્તમાનમાં વધારે કરે છે. બંગાળામાં બી. એ. અને એમ. એ. થયા પછી પણ ઘણા વૈદ્ય કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એલ. એમ. એન્ડ એસ. થયા પછી પણ કેટલાક દેશી વૈદ્ય કરે છે. અહીંના દેશી દાકતરોને દેશી વૈદ્ય તરફ જે સ્નેહ છે તે સાથે બંગાળાની ઉપલી સ્થિતિ સરખાવવાથી દેશી વૈદ્યોની ત્યાં કેટલી પ્રતિષ્ઠા છે તેનો ખ્યાલ આવશે. બંગાળામાં જેટલા અને જેવા વિદ્વાન વૈદ્યો છે તેટલા અને

તેવા ગુજરાતમા નથી શારીર Anatomy જેવા વિષયને પ્રાચીન પંચભાષાને અનુમતી મુંદર મઝૂત લાપામા ઉતાગના કવિગજ ગણનાથ સેન એમ એ, એલ એમ એન્ડ એમ જગાળી છે એ કવિગજનો નોટો આખા હિંદુસ્થાનમા નથી જગાળાની આ ઉન્નત સ્થિતિના અનેક કાગણો હશે, પણ મને નીચેની સ્થિતિ એક મોટું કાગણુ લાગે છે જગાળામા જૂના ડાળથી વૈદ્યોની એક નાત છે વૈદાના ધધાની ગુરુપગપગ એ નાતમા જળવાઈ ગઈ છે બીજા કોઈ પ્રાતમા વૈદ્યોની એવી નાત નથી દાખલા તરીકે ગુજરાતમા એક ગાયકવાળ, એ શ્રીગોડ, ત્રણ નાગ, એક મોઢ, એક પ્રશ્નોગ, એ જૈન, એક સાગવત એ રીતે વૈદ્યો જુદી જુદી નાતોમા વહેંચાઈ ગયા છે આ જમાનામા નાતનો ફિલ્લો બધાય એ મળવિત નથી, તેમ ઈષ્ટ પણ નથી પણ ગુજરાતે જગાળા માથે હરીફાઈ કરવાનો શુભ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ એટલી સૂચના અયોગ્ય નહિ ગણાય

છેત મને આ કાર્યમા મદદ કરનાગઓનો ઉપકાર માનીને સમાપ્ત કરુ છુ પ્રથમ તો ગ રા ગણિતગમભાઈએ આ વિષય લખવાની પ્રેરણા કરી અને પછી એક યાદી મોકલી અને વાગ વાગ પ્રોત્સાહન આપ્યું, એ માટે એમનો ઉપકાર માનું છુ પછી વૈદ્યગજ જાદવજી ત્રિકમજી આચાર્યે પોતાની પાસેના હસ્તલિખિત ગ્રંથો જેવા આપી તથા અનેક ઉપયોગી સૂચનાઓ કરી, મને વણી મદદ કરી છે, એ માટે એમનો તથા પોતાના મત્રદનો ઉપયોગ કરવા દીધો તથા અનેક સૂચનાઓ કરી તથા ગ ગ તનસુમગમ મનસુખગમ ત્રિપાઠીએ જે મદદ કરી છે તે માટે એમનો આ સ્થળે ઉપકાર માનું છુ

પ્રાચીન સમયમાં ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ

આ દેશના પ્રાચીન ઇતિહાસના એક અભ્યાસી સાથે વાતચીતના પ્રસંગમાં એમણે કહ્યું કે, પ્રાચીન કાળમાં આર્યો સામાન્ય રીતે દાઢી રાખતા. વળી ઋષિઓ એટલે દાઢી અને જટાવાળા પુરુષો, એવી કાંઈક કલ્પના સામાન્ય જનસમૂહના ચિત્તમાં રૂઢ થઈ ગઈ છે. આથી વિરુદ્ધ અસ્ત્રા માટે 'ક્ષુર' શબ્દ તથા નરેણી માટે 'નખનિકૃન્તન' શબ્દ છેક જૂના ઉપનિષદમાં પણ વપરાયેલ છે; તથા વૈદાના જૂનામાં જૂના ગ્રન્થ-ચરકમાં હજમતનો વિધિ છે એટલું મને યાદ હતું. હજમતનો રિવાજ બિલકુલ ન હોય તો ક્ષુર તથા નખનિકૃન્તનનો ઉલ્લેખ પણ ન હોય; માટે ઉપનિષદકાળમાં કેાઈક વર્ગમાં તો હજમતનો રિવાજ હોવો જ જોઈએ. વધારે અભ્યાસ કરતાં હજમતના રિવાજની વિશેષ પ્રાચીનતા તથા વિશેષ વ્યાપકતા જોવામાં આવી.

ઋગ્વેદમાં^૧ તથા તે પછીના વૈદિક સાહિત્યમાં^૨ ઇમશ્રુ શબ્દ છે. દાઢી અને મૂછ ખેંચતો ઇમશ્રુમાં જ સમાવેશ થાય છે. એથી જુદા માથાના વાળને કેશ કહ્યા છે.^૩ માથાના વાળ (કેશ)નો અથર્વવેદ વગેરે મંદિતાઓમાં તથા ખાહ્નણોમાં ઘણી વાર ઉલ્લેખ આવે છે.^૪ વૈદિક આર્યો વાળની બહુ દરકાર રાખતા. અથર્વવેદના કેટલાક મંત્રોમાં

૧. ઋ. ૨-૧૧-૧૭; ૮-૩૩-૬; ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૭; ૧૦-૧૪૨-૪.

૨. ઝ. વે. ૫-૧૯-૧૪; ૬-૬૮-૨; વા. સં. ૧૯-૧૨; ૨૦-૫.

૩. શ. બ્રા. ૨-૫-૨-૪૮.

૪. ઝ. વે. ૫-૧૯-૩; ૬-૧૩૬-૩; વા. સં. ૧૯-૨૨; ૨૦-૫; શ. બ્રા. ૨-૫-૨-૪૮.

વાળ વધારવાની ઇચ્છા રહેવાય છે^૧ કેશ વધારનાર કોઈક ઔષધનું પણ અથર્વવેદ સૂચન કરે છે પણ આ રીતે વાળ વધારવાની ઇચ્છા સ્ત્રીઓ માટે હશે આજ પણ સ્ત્રીઓ માથાના વાળ વધારનાર દવા શોધે છે, અને વૈદિકકળામાં પણ સ્ત્રીઓ વાળને મજબૂત કરવા (ખરી ન પડે એવા ગખના), ન ઊગતા હોય તો ઊગાડવા તથા વધારવા ઇચ્છતી અર્થાત્ સ્ત્રીઓની મનોવૃત્તિમાં ત્રણચાર હજાર વર્ષમાં જે ઝાઝો ફેર પડ્યો જણાતો નથી એકી પુરુષોએ લાખા વાળ ગખવા એ સ્ત્રીઓ ગણાતું^૨ જો કે કેટલાક પુરુષો એ વખતે જે શોખથી લાખા વાળ રાખતા હશે તથા એને ગૂંથીને જુદી જુદી રીતે માથા ઉપર બાધતા હશે એમ કેટલાક વચનો ઉપરથી જણાય છે આ રીતે ગૂંથીને બાધેલા વાળ માટે વેદમાં કપર્દ શબ્દ છે રુદ્રદેવનું નામ કપર્દિન્ છે એ તો ધણુઓને યાદ હશે ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે એક યુવતીને ચતુષ્કપર્દા^૩ એટલે ચાર અબોડાવાળી કહી છે વળી સિનીવાલી દેવીને સુરુપર્દા (માગ અબોડાવાળી) કહી છે^૪ આ રીતે સ્ત્રીઓના વિશેષણ તરીકે કપર્દ શબ્દનો ઉપયોગ જોતા હાલ પેઢે જૂના વખતમાં પણ સ્ત્રીઓ એક કે વધારે અબોડા જુદી જુદી સુંદર રીતે વાળતી હશે એમ અનુમાન થાય છે પણ^૫ પૂણ તથા સ્ત્રી બંને દેવોને કપર્દિન્ કહ્યા છે વળી વાસિષ્ઠ ઋષિઓને પણ દક્ષિણત કપર્દા જમણી તરફ જટાવાળા કહ્યા છે^૬ આ બધા ઉપરથી એમ જણાય છે કે કેટલાક દેવો તથા કેટલાક ઋષિઓ લાખા વાળ ગખતા હશે, અને

૧ જુઓ નીચેના મત્રો —

વદ પ્રજ્ઞાન્ તનયા જાતાન ।

જાતાન્વર્ષીયસસ્તૃધિ ॥

અ વે ૬-૧૨૬-૨

ગો જમટમિરચ્ચનદ્ દુહિત્રે કેશર્ધનામ્ ।

અ વે. ૬-૧૩૭-૧

૨ શા બ્રા ૫-૧-૨-૧૪

૩ ઋ ૧૦-૧૧૪-૩

૪ વા સ ૧૧-૫૬

૫ ઋ ૬-૫૫-૨, ૯-૬૭-૧૧

૬ ઋ ૧-૧૧૪-૧, વા સ ૧૯, ૧૦ વગેરે

૭ ઋ ૭-૨૩-૧

એની અમુક રીતે માથા ઉપર ગાંઠ બાંધતા હશે; કેટલાક વાળ રાખતા હશે પણ તેની ગાંઠ નહિ બાંધતા હોય. આ પદ્ધતિને પુલસ્તિ કહી છે.^૧

માથાના વાળ વિષે કેટલાક પુરુષો વાળ રાખતા અને કેટલાક ન રાખતા એવો વિકલ્પ જોમ દેખાય છે તેમજ દાઢી-મૂછ માટે પણ વિકલ્પ જણાય છે. ઇન્દ્રને તથા પૂષ્પને ઋગ્વેદમાં ઇમશ્રુ (મોટી દાઢી-મૂછવાળા) કહ્યા છે.^૨ વળી તૈ. સં. ના એક વચન^૩ પ્રમાણે દાઢી મૂછ પુરુષત્વનું લક્ષણ ગણાતું; વળી મેગેસ્થેનિસે કહ્યું છે કે, હિંદીઓ મરણદિનપર્યંત પોતાની દાઢીની મંભાળ રાખે છે.^૪ આ ઉપરથી પ્રાચીન કાળમાં દાઢી મૂછ (ઇમશ્રુ) પણ કેટલાક રાખતા હશે અને કેટલાક નહિ રાખતા હોય એમ નીચેના પુરાવા ઉપરથી સાબિત થાય છે.

હજમતના કામમાં મુખ્ય સાધનરૂપ અસ્ત્રા માટે કુર (જે ઉપરથી હજમત માટે કૌર શબ્દ નીકળ્યો છે.) શબ્દ સંસ્કૃત ભાષામાં આજ સુધી સામાન્ય છે. આ કુર શબ્દ ઋગ્વેદમાં ત્રણ સ્થળે વપરાયો છે.^૫ એક^૬ મંત્રમાં તો પાનાં (છરી તરવાર વગેરેનાં)નો સામાન્ય અર્થ હોય એમ જણાય છે. હોમ્પિન્સના માનવા પ્રમાણે મહા-ભારતમાં કુરનો અર્થ માત્ર છરી પણ થાય છે.^૭ બીજા એક^૮ મંત્રમાં પણ એટલો જ અર્થ કદાચ હશે. ત્રીજા સ્થળમાં^૯ સરાણુ (મૂરિજો:) ઉપર અસ્ત્રાને સજવા વિષે ઉલ્લેખ હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. મૂરિજોનો દિવચની પ્રયોગ બે બાજુઓને લક્ષીને હોવો જોઈએ; એવું પિશલનું

૧. કર્પર્દિને ચ પુલસ્તયે નમઃ । વા. સ. ૧૬-૪૩

૨. ઋ. ૧૦-૨૩-૧; ૧૦-૨૬-૨૭.

૩. તૈ. સ. ૫-૫-૧-૧.

૪. Diodorus. iii, 63.

૫. Vedic Index, Vol. I, p. 208.

૬. ઋ. ૧-૧૬૬-૧૦. પવિષુ કુરાઃ “ધારવાળું પાનું” એટલો જ કે ‘અસ્ત્રો’ એમ પણ વિવક્ષિત હોય. સદિગ્ધ છે.

૭. Journal of the A. O. Society 17, 61, 69.

૮. ઋ. ૧૦-૨૮-૯. સાચણ ‘પંજો’ અર્થ કરે છે.

૯. ઋ. ૮-૪-૧૬. સં નઃ શિશીહિ મુરિજોરિવ કુરમ્=સરાણુ ઉપર અસ્ત્રા પેઠે અમને ખૂબ તીક્ષ્ણ બનાવો.

પર્યંત લાગે છે અથર્વવેદમાં મૂરિજ સાથે કુરનો પ્રયોગ છે ? તે પણ આ અર્થને જ અર્ચુકૂળ છે અથર્વવેદમાં અન્યત્ર^૨ કુરથી હજમતની ક્રિયાનો ઉલ્લેખ છે એટલે ત્યાં તો કુરનો અર્થો અર્થ નિમિદ્ધ છે, ખીજા ઘણા વચનોમાં અર્ચો અર્થ અપષ્ટ છે^૩ યજુર્વેદમાં કુરો મૂલવાન^૪ એ ગીતે પ્રયોગ આવે છે, બલુમદ્વિહ એનો અર્થ મલ્લી સાથે અસ્ત્રો એવો કરે છે, તે વાજખી જણાય છે કુરધારા^૫ એટલે અસ્ત્રાની ધાર બૃહદ્વરણ્યક ઉપનિષદમાં^૬ અસ્ત્રાની ત્રીણી ધારનો દાખલો આપ્યો છે, જ્યારે કઠોપનિષદમાં અસ્ત્રાની મળેલી ધારનો દાખલો આપ્યો છે^૭ કોષીતકિ ઉપનિષદમાં અસ્ત્રાને ગખવાની ડામલી (કુરધાન)નો ઉલ્લેખ છે^૮

અર્થો, અસ્ત્રાને સજવાના સસ્થી, સગણુ વગેરે સાધનો, અસ્ત્રાની સજેલી સ્થિતિ તથા અર્થો ગખવા માટે ડામલી, હજમતના માધનો વિધેના આ બધા શબ્દોનો વૈદિક સાહિત્યમાં દષ્ટાત તરીકે તથા ખીજી રીતે આટલો બધો ઉપયોગ હજમતનો રિવાજ મામાન્ય હોવાનું માન્ય કરે છે

૧ કોષ્ટે જિહ્વા ચર્ચરીતિ

કુરો ન મુરિજોરિવ ।

અ વે ૨૦-૧૨૭-૪

હોઠ ઉપર જીભ પેટે, સરાણુ ઉપર કુર કરે છે

૨ યેનાવપત સવિતા કુરેણ

સોમસ્ય રાજો વરુણસ્ય વિદ્વાન્ ।

તેન પ્રજ્ઞાણો વપતેદમસ્ય

ગોમાનશ્વવાનમમસ્તુ પ્રજાધાન્ ॥

અ વે ૬-૬૮-૩

તથા અ વે ૮-૨-૭

૭ શ. ગ્રા ૨-૬-૪-૪, ૩-૧-૨-૭ વગેરે તૈ મ ૨-૧-૫-૭,

૫-૫-૬-૧, મૈ સ ૨-૮-૭, યા સ ૧૫-૪, અ વે ૧૨-૫-૨૦

(કુરપવિ)

૪ તૈ સં ૪-૩-૧૨-૩, યા સ ૧૫-૪, શ ગ્રા ૮-૫-૨-૪

૫ જૈ ડ. ગ્રા ૩-૧૩-૯

૬. તથાવતી કુરસ્ય ધારા વાવદ્વા મક્ષિકાયા પન્નમ્ । વૃ ડ ૩-૩-૨

૭ કુરસ્ય ધારા નિશિતા દુસ્ત્યા । કઠ ડ. ૧-૩-૧૪

૮ યયા કુર કુરધાને હિત । કૌ ડ ૪-૧૯

પણ વૈદિક સમયમાં હજમનું તથા તેના ધંધાનું અસ્તિત્વ પૂરવાર કરવા માટે આ આડકતરા પુરાવા ઉપરાંત વપ્ (હજમ) તથા વપ્ (હજમત કરવી) શબ્દોમાં સાક્ષાત્ પુરાવો પણ છે.

વપ્ શબ્દનો ઋગ્વેદમાં તથા પાછળનાં વૈદિક સાહિત્યમાં હજમત કરનાર-હજમ અર્થ થાય છે.^૧ અને હજમનની ક્રિયા માટે વપ્ ધાતુમાંથી જ નીકળેલો વપન શબ્દ વૈદિક સાહિત્યમાં વપગયો છે.^૨

હજમ, હજમત તથા તેનાં સાધનો વૈદિક સાહિત્યમાં હતાં, પણ એ સમયની આ દેશની પ્રજાનો ક્યો વર્ગ હજમત કરાવતો તથા શરીરના કયા ભાગની હજમત કરાવતો તે ઉપરનાં વચનોથી સ્ફુટ થતું નથી. આ બાબતનું સ્પષ્ટ વર્ણન વૈદિક સાહિત્યમાં હોવાનો સંભવ નથી. પણ અથર્વવેદમાં “સૂર્યે સોમની જે અસ્થાથી હજમત કરી તે અસ્થાથી આ યજમાનની હજમત કરો.” (જુઓ ટિપ્પણી ૨, પાનું ૪) એમ કહ્યું છે; એટલા જ ઉપરથી આર્યોમાં હજમનનો રિવાજ સામાન્ય તથા એ ધંધો અનિંદ્ય મનાતો હોવો જોઈએ; નહિ તો સૂર્ય જેવા શ્રેષ્ઠ, આર્યોના પણ ઉપાસ્ય દેવ માટે, ઉપર પ્રમાણે કહેવાય નહિ.

શરીરના કયા ભાગની હજમત કરાવવાનો પ્રાચીનકાળમાં રિવાજ હતો? ઋગ્વેદમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે, “હજમ પેઠે દાઢીની હજમત કરે છો.” (જસેવ વપસિ ક્ષમશ્રુ । ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪) અને અથર્વવેદમાં એક સ્થળે કેશ અને ક્ષમશ્રુ બેયની હજમતનો ઉલ્લેખ છે.^૩ આ ઉપરથી માથાના વાળ અને દાઢી-મૂછ બંનેની હજમત કરાવવાનો રિવાજ હશે. વળી હજમત કરાવેલો ચહેરો સારો લાગે એવી પણ કેટલાકમાં માન્યતા હોવાનું અથર્વવેદના જુમં મુલ્લ શબ્દો સૂચન કરે છે. હજમત વિષેનાં આ બધાં વચનોને ઉપર કેશ અને ક્ષમશ્રુ વિષેનાં વચનો સાથે વિચારવાથી એવું કલિત થાય છે કે, વૈદિકકાળમાં કેટલાક આર્યો માથાના વાળ વધારતા તથા તેની ગાંઠ પણ બાંધતા, કેટલાક લાંબી દાઢી રાખતા;

૧. ઋ. ૧૦-૧૪૨-૪; અ. વે. ૮;

તૈ. બ્રા. ૧-૬-૩

૨. તૈ. સં. ૨-૭-૧૭-૧; શ. બ્રા. ૩-૧-૨-૧

૩. ચતુરેણ મર્ચયતા સુતેજસા

વપસા વપસિ ક્ષમશ્રુ ।

જુમં મુલ્લ મા ન આયુઃ પ્રમોષીઃ ।

અ. વે. ૮-૨-૧૭

જ્યારે ખીજા કેટલાક માથાના વાળ તથા દાઢીમૂઝ કઢાવી નાખતા માથાના વાળ કપાવતા માથુ તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે આજ પેઠે શિખા ગાખતા એ કાઈ મમજતું નથી, તેમ જ દાઢીમૂઝ કાઢતા હોલના અમિહોત્રી પેઠે તથા અંગ્રેજી (clean shave) રીતે મોઢુ તદ્દન સ્વચ્છ કરી નાખતા કે મૂઝ અથવા દાઢીનો અમુક ભાગ ગાખતા એ સ્પષ્ટ કરે એવું કોઈ વચન મળતું નથી

વૈદિક સમયથી અર્વાચીન કાળના પણ પ્રાચીન જ ગણાય એવા સંસ્કૃત માહિત્યમાંથી તથા ખીજા માધનોમાંથી આ વિષય ઉપર શો પ્રકાશ પડે છે તે જોઈએ ઉક્ત સમયના મમજ માહિત્યનું નિરીક્ષણ કરવાની જરૂર નથી માત્ર તે સમયના ગિવાજનું મામાન્ય તથા વિશ્વમનીય ચિત્ર જેમા હોય એવા જોયાગ સિદ્ધ પ્રમાણો ખમ છે

મહાભારત

મહાભારતના સમયના ગિવાજનું વર્ણન કરતા શ્રી વૈદ્ય લખે છે કે, ઘણું દરીને ઘાહણીમા માથાની તથા દાઢીની હજમત કરાવવાનો ગિવાજ સાધારણ હતો અને ક્ષત્રિયો માથાના તથા દાઢીના વાળ વધારતા તપસ્વીઓ વાળને ઓળતા કે ઘોતા નહિ, પણ જટા બાધી ગાખતા રામે વનવાસ ભોગવવા વનમા જતી વખતે વડનું છીર નાખીને જટા બાધી હતી ? તપસ્વીઓ દાઢી પણ ગાખતા મહાભારત કે ગમાયણમાં કોઈ સ્થળે કોઈ ક્ષત્રિયની કે કોઈ તપસ્વીની દાઢીનું વર્ણન મળતું નથી એ જગ વિચિત્ર છે કદાચ આજના કવિઓ કે નવલકથાકારો પેઠે પાત્રોના બાહ્યસ્વરૂપના બાગેડ વર્ણનમા મહાભારત-ગમાયણના કવિઓને સ્પષ્ટ આવતો નથી પણ એગિયને સ્પષ્ટ દ્રશ્ય છે કે, હિંદીઓ દાઢી રાખે છે અને તેને જુદા જુદા રંગથી રંગે છે એ લખે છે કે —

Some dye their beards white to make them look as white as possible but others dye them blue, while some others prefer a red tint, some purple, others a rank green "

“ આજે જેમ હિંદુઓ શિખા ગાખે છે, તેમજ ભારતકાલીન હિંદુઓ ગાખતા હોય એવો ભારતમા કોઈ કોઈ સ્થળે શિખાનો

ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી લાગે છે. પણ રામના તો આખા માથા ઉપર વાળ હોવા નોંધએ; કારણ કે માત્ર ક્ષીર લગાડીને તેઓ જટા બાંધી શક્યા છે.” (Epic India, P. 150)

રા. રા. વૈદનાં ઉપરનાં વચનોનો સાર એ છે કે, શિખા રાખવાના આજ સુધી આલ્યા આવતાં રિવાજને બાદ કરીએ તો, મહાભારત અને રામાયણમાં માથાના તથા દાઢીના વાળનું હિંદુઓ શું કરતા તે વિષે સ્પષ્ટ વર્ણન કાઢી સ્થળે નથી. ઉપર જે લખ્યું છે તે રા. વૈદો અનુમાનથી લખ્યું છે. એમણે ઓક લેખક એરિ-મનનું વચન ઉતાર્યું છે, પણ આ પરદેશીઓનાં વચનો બહુ વિચાર-પૂર્વક ગ્રહણ કરવાં નોંધએ. કારણ કે એક ખંડ જેવડા આ વિશાળ દેશના કયા ભાગના લોકો વિષે એરિયને દાઢી રંગવાનું લખ્યું છે તે જાણવામાં નથી; એ વખતે તથા આજે પણ કોઈ જંગલી લોકો દાઢી રંગતા હોય તો એ સંભવિત છે. ખીજા એક ઓક લેખકે લખ્યું છે કે, “તેઓ માથાના વાળ વારંવાર ઓળે છે પણ બાંધે જ કપાવે છે. હડપ્પી ઉપર દાઢીનો ભાગ તેઓ કદી કપાવતા નથી, પણ ચહેરાના બાકીના ભાગના વાળની તેઓ હંજીમત કરાવે છે તેથી ચહેરા સ્વચ્છ લાગે છે.”^૧ પરદેશીનાં વચનો વિષે ઉપર કરેલી ટીકા આને પણ લાગુ પડે છે.

મહાભારત-રામાયણનો કાળ ધણી લાંબો અને અચોક્કસ છે. એનો જૂનામાં જૂનો ભાગ ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ જેટલો જૂનો અને નવામાં નવો ભાગ ઇ. સ. ૩૦૦ થી ૪૦૦ ની આસપાસનો હોવાનો સંભવ વિદ્વાનોને બહુમતે મનાય છે. જો કે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ થી ધણી પ્રાચીન કાળની કેટલીક વાતો મહાભારતમાં હશે, તેમ ઇ. સ. ૪૦૦ પછી પણ ધણી શ્લોકો અને અધ્યાયોનો પણ મહાભારતમાં પ્રક્ષેપ થયો હોવાનો સંભવ છે, પણ સ્થૂલ રીતે ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૫૦૦ થી ઇ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ સુધીનો અર્થાત્ સાહિત્યની દૃષ્ટિએ વૈદિક સાહિત્યના છેવટના ભાગના સમયથી તે કાવ્યો-નાટકોના સમય સુધીનો કાળ તે મહાભારત-રામાયણનો કાળ એમ ગણીએ, તો એ કાળના રિવાજને જાણવાનાં બીજાં સાધનો છે.

૧. Curtius Rufus, Invasion of India by Alexander, Maccrindle, Page 188.

વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રાચીનતમ અન્ય ચરક મનાય છે. મૂળ પુનર્વસુ આત્રેયે અગ્નિવેશને ઉપદેશ આપ્યો, એનો ચરકે પ્રતિમસ્કાર કર્યો અને પાછળથી ખૂટતા ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરી પચનદના દૃઢબદે અન્યને પૂરો કર્યો; આ દાલનો ચરક દૃઢબલના ઉમેરેલા ૪૩ અધ્યાયોને ખાદ્ય કરીએ તો પણ ચરકમાં ત્રણ થઈ દેખાય છે, અને વૈદિક સાહિત્યમાં આવેલા આયુર્વેદિક ઉત્ત્તેષો માથે તુલના કરતા તથા સાહિત્યની પૂર્વાપરતાનો વિચાર કરતા, ચરકનો પ્રાચીનતમ થઈ ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૫૦૦ નો જણાય છે અને છેક અર્વાચીન ભાગ નાવતીતક (ખોઅર મેન્યુસ્ક્રીપ્ટ) થી જૂનો અર્થાત્ ઈ. સ. ૩૦૦ થી જૂનો છે. આટલું નિર્મદેહ માનિત થયું છે ચરકમાં ભાગત જેવું પ્રક્ષિપ્ત અમલવિત છે.

અગ્રકના સુત્રસ્થાનમા (જેમા દૃઢબલનો ઉમેરેલો ભાગ આવતો નથી.) આર્યોના સદ્વૃત્તનો ઉપદેશ કરતા કહ્યું છે કે — ,

त्रि पक्षस्य वेशदमध्रुलोमनखान्सहारयेत् । चरक सु अ ८

“પખવાડિયામાં ત્રણ વખત કેશ, ઘાંટી, રૂવાડા અને નખ ઉતરાવવા ૫ અર્થાત્ પાચ પાચ દિવસે હજામત કરાવવાનો આયુર્વેદનો પરંપ આચાર્યે ઉપદેશ આપ્યો છે પણ બધા પાચ પાચ દિવસે હજામત કરાવવાનું પંચ નહિ પણ કરતા હોય અગ્નિવેશના ગુરુ-ભાષ ક્ષારપાણિનુ વચન છે કે, ચિર્મતિસ્ય સોમનરાન્મહારયેત્ ।” મહિનામાં ત્રણ વખત-રૂવાડા અને-નખ ઉતરાવવા ” (જુઓ, ચંદ્રની ચક્ર પાણિ દત્તની ટીકા નિ મા ની આવૃત્તિ પા ૫૫)^૨

હાનિમત હગાવનાના ઉપદેશ સાથે જ ચરકમા વાળ ઓળેલા ગણ-
પાનો ઉપદેશ આપ્યો છે - પ્રસિદ્ધકેશ (મ્યાત્) ચરક સુ અ ૮

૧ ચરક-સુશ્રુતનો કાળનિર્ણય માટે 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ' ને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાય છે તેમા સવિસ્તર વિચાર કર્યો છે

२. હનુમતને ચરકસુશ્રુતે તદ્દસ્તી વધારનાર માની ॥

५५५ —

पौष्टिकं गृह्यमाद्युष्य शुचिरूपं चिराननम् ।

वेङ्कटेश्वरसादीना कर्तन सप्रसाधनम् ॥ चरक सु. ६ ।

तथा। पापोक्षमन वेशन तरोन्नापनार्जन ।

हर्षलाषवगौभाग्यसरमुन्माहवर्धनम् । मुधुन चि व ३४

આ એ વચનોનો મેળ એવી રીતે જ જેસે કે હળમત કરાવ્યા પાંછી શિખાડપે જેટલા વાળ માથા ઉપર રાખવા તેટલા ગમે તેમ અવ્યવસ્થિત નહિ પણ સ્વચ્છ રીતે ઓળેલા રાખવા.

ચરકની અર્થાત્ પ્રાચીન આર્યોની આરોગ્યદષ્ટિએ જે આચાર આવશ્યક ગણાયેલો તે જ આચાર સૌદર્યની દષ્ટિએ પણ પ્રાચીન આર્યોને માન્ય હતો. વાત્સ્યાયન કામસૂત્રનો સમય જો કે તદ્દન યોક્ષ્મ નથી થયો, પણ ઈ. સ. ૨૦૦-૩૦૦ થી વધારે અર્વાચીન તો એ ગ્રંથ નથી જ. સાક્ષરશ્રી કેશવ હર્ષદ દ્રુવં તો કામસૂત્રકાર વાત્સ્યાયન અને અર્થશાસ્ત્રકાર ચાણક્યને એક ગણે છે, એટલે કામસૂત્રને ઈ. સ. પૂર્વે એથા શતકનું માને છે. શરીરનો ક્યો પ્રસકાર ક્યારે કરવો એ ટૂંકામાં દર્શાવતાં વાત્સ્યાયન કહે છે કે:—

નિત્યં સ્નાનં, દ્વિતીયકમુત્સાદન, તૃતીયકઃ ફેનકઃ, ચતુર્થકમાયુષ્યં, પચ્ચમકં દશમકં વા પ્રત્યાયુષ્યમિત્યહીનમ્ ॥૧૭॥ કામસૂત્ર અ. ધિ. ૨ અ. ૪

“હંમેશાં નાહવું, એકાંતરે સુગંધી મસાલાવાળું તેલ ચોળાવવું, ત્રીજે દિવસે સાથળમા ફોણ લાવનાર પદાર્થ ચોળવો, ચોથે દિવસે આયુષ્ય કર્મ કરાવવું, પાંચમે દિવસે અથવા દશમા દિવસે પ્રત્યાયુષ્ય કર્મ કરાવવું. આટલું તો (નાગરિક) જરૂર કરવું જોઈએ.”

વાત્સ્યાયનના આ સૂત્ર ઉપર ટીકા કરતાં જયમંગલ ટીકાકાર “ચતુર્થકમાયુષ્ય” એનું વિવેચન નીચે પ્રમાણે કરે છે:—

“ચતુર્થકમિતિ ત્રિઃ પક્ષસ્ય ચ સ્મશ્રુતસ્તરોમાણિ વર્ધયેદિત્યયસાગમઃ । અત્ર કેપાંચિનાગરકાણામુપાયમેદાત્કાલમેદઃ । તત્ર આયુષ્યં સ્મશ્રુકર્મ ક્ષુરેણ તચ્ચતુર્થેહિ સ્યાત્ । દિનત્રયાન્તરિતમિત્યર્થઃ । કર્તવ્યા તુ પચ્ચમકમેવ સ્યાત્ પ્રત્યાયુષ્યમિતિ યદ્ ગુણે ક્ષુરેણ કર્મ તત્પચ્ચમેહનિ યત્તુ લોભ્નામુત્પાટનેન તદ્દશમે સ્યાદિત્યાહ.....તથા ચોક્તમ્...”

આયુષ્યં તચ્ચતુર્થેહિ સ્યાદ્વત્તુ ક્ષુરકર્મણા ।

પ્રત્યાયુષ્યં યદુદ્ધારાલોભ્નાં તદ્દશમેહનિ ॥

ટીકાકારનાં ઉપરનાં વચનોનો ભાવાર્થ એટલો જ છે. જો કે, પખવાડિયામાં ત્રણ વખત દાઢી, નખ અને રોમ ઉતરાવવાં એવો શાસ્ત્રનો મત છે, પણ કેટલાક નાગરિકામાં ચોથે દિવસે સળિયાથી દાઢી ખોડાવવાનો (આયુષ્યક), પાંચમે દિવસે ગુણભાગના વાળ ઉતરાવવાનો તથા દશમે દિવસે ખીજાં રોમ ઉતરાવવાનો પણ રિવાજ છે.

આ રીતે પખવાડિયામાં ત્રણ વખત હજમતનો વિધિ ધર્મ-શાસ્ત્ર અને આયુર્વેદ બતાવે છે એથી પણ એછા દિવસે શાખીનો (નાગરિકો) હજમત કરાવે એ અમલ શકાય એવું છે કામશાસ્ત્ર ઉપરથી ખીણ બે બાબત દેખાય છે, એક તો દાદીની હજમત માટે આયુષ્યક શબ્દ વાપર્યો છે એ ઉપરથી હજમતને આર્યો આયુષ્ય વધાગ્નાર માનતા એમ જણાય છે, ખીજી કામશાસ્ત્રકાર નિત્ય સ્નાન પેઠે જ એથે (કે પાચમે) દિવસે હજમતને કર્તવ્ય ગણે છે આ ઉપરથી એવું અનુમાન થાય કે, આ દેશના દ્વિજેમા હમેશા નાહવાનો રિવાજ પ્રાચીનકાળમાં જ એમ મામાન્ય હતો તેમ હજમતનો (શહેરીઓમાં તો ખામ) રિવાજ પણ મામાન્ય હતો

આયુર્વેદ અને કામશાસ્ત્રના પ્રમાણે જોયા, ધર્મશાસ્ત્ર અને આયુર્વેદનો એક મત છે એમ જ્યમગલા દીકાના લેખકે આગમનુ ક્ષયન કહ્યું છે તેટલાથી જ આગિત થાય છે, છતાં હવે ધર્મશાસ્ત્ર જોઈએ

ગોમિલ્લ લખે છે કે, શિખા સિવાય કેશ, રમશ્રુ, લોમ અને નખોની હજમત કરાવવી આયુર્વેદાચાર્ય ચરક પેઠે ધર્મશાસ્ત્રકાર મનુ હાગવાન લખે છે કે, " માથાના કેશ, નખ અને રમશ્રુ કપાવેલા હોય એવો વેષ સ્નાતક વિગ્રે ગખવો " ૧ હજમત ક્યારે અને કેટલે દિવસે કરાવવી એ વિષે આયુર્વેદ માથે ધર્મશાસ્ત્ર એકમત હશે બાધાયન તો સ્નાતકના કર્તવ્યો દર્શાવતા લખે છે કે -

૨૫વસુ ચ કેશદમ્બુલોમનસ્ત્રવાપનમ્ । શૌ ૨-૫-૭

પણ હજમતનો પ્રયાગ આર્યોમાં કેનો વ્યાપક થઇ ગયો હતો એ મિલ્લ દગ્વા માટે ચૂડાકમરકાર એક જ સમર્થ છે

૧ કેશદમ્બુલોમનસ્થાનિ વાપયીત શિશ્વાર્જનમ્ । ગોમિલ્લ

વલ્લભવેરનસ્થદમ્બુદાન્ત શુક્લામ્બર શુચિ ।

સ્વાધ્યાયે ચૈવ યુક્ત સ્નાત નિત્યમામહિતે રત ॥

મનુ० અ ૪ સ્તો ૩૬

૨ પણ પાછળના ધર્મશાસ્ત્રો પર્વમાં હજમત કરાવવાની ખામ ના કહે છે, મનુના એક પ્રક્ષિપ્ત મનાતા સ્લોકમાં પણ કહ્યું છે કે -

પટપટ્યૌ ત્વમાવાસ્યાનુભયન્ન ચતુર્દશીમ્ ।

વર્જયેત્ પૌર્ણમાસીં ચ તૈલે માસે મગે છુરે ॥ મનુ० અ ૪

આ મંસ્કારનો ઉદ્દેશ્ય પ્ર. ૪ પૂર્વ ત્રીન્દમોયા શનકનાં
ગેણાય એવાં શુભામાં છે:—

તૃતીયે વર્ષે ચૌત્તમ ॥ આ. ૩૦ ૧

માનવાચિકમ્ય ચૌદાત્તમ ॥ પા. ૫. ૪૪ ૦

આ વચનોને અનુસરી મનુ બ્રમવાન પણ પદેસે ૭ ત્રીન્દ વર્ષે
બધા ૪૪ દિવસ માટે, ચૌદાકર્મનો ઉપદેશ કરે છે.^૧

ચૌદાકર્મમંસ્કારને લગતા મંત્રો તો ઉપર દર્શિત સમપ્તતા અન્ન-
લોકનામાં આપણે જોયા છે.

ચૌદાકર્મમંસ્કાર પછી દંમેશાં કેટલા અથવા ૩૫ રાજ રાખવા
એ માટે ધર્મશાસ્ત્ર કરે છે કે, ગગનતનં મેઝમેષત્તમ ॥ અર્થાત્ દેશ-
ચારને અનુસરી છન્દામાં આવે તો વન્થે થાડી શિખા રાખે અને
બાકીના ભાગમાં દગ્ગમત કરાવે અથવા આખા માથા ઉપર જટા
રાખે. પરંતુ સાધારણ રીતે મહાકારનકાળમાં શૂદ્રસ્થ રનાતકો
મોઢાને સ્વન્થ રાખતા અને માથે નાનીમોટી શિખા રાખતા;
બ્રહ્મચારીઓ તથા વાનપ્રસ્થો આખા માથા ઉપર જટા તથા દાઢી
રાખતા;^૨ અથવા સંન્યાસીઓ પેટે આખે માથે મુંડન કરાવતા.
જે કે તેઓ પણ શિખા રાખી દગ્ગમત કરાવે તો ખાસ આધ ન
હતો. સંન્યાસીઓ તો મુંડન કરાવતા.^૩

આ આર્યોની વાત થઈ. પણ આ દેશમાં આર્યો એકલા નહોતા
વસતા. આ ઉપરાંત આર્યોના સંસર્ગમાં આવેલા શુદ્ધાત્તમ તરીકે કે
સ્વતંત્ર રીતે રહેતા શૂદ્રો માટે આ ધર્મશાસ્ત્રો ૪૪ લખે છે કે, આર્યો-
ધિષ્ઠિત અથવા ન્યાયને રસ્તે ચાલનારા શૂદ્રોએ ૧૫ દિવસે કે મહિને

૧. ચૌદાકર્મ દ્વિજાતીનાં સર્વેષામેવ ધર્મતઃ ॥

પ્રથમેડન્દે તૃતીયે વા વર્તન્વ્યં શ્રુતિચોદનાન્ ॥

મનુ. ૩૦ ૨, શ્લો. ૩૫.

૨. મુળ્હો વા જટિલો વા સ્યાદથવા સ્વાચ્છિલાંજટઃ ॥

મનુ. ૩૦ ૨, શ્લો. ૨૧૨

૩. ષલ્લસકેશનચક્ષ્મશ્ચુઃ પાત્રી દણ્ડી કુલુમ્ભવાન્ ॥

મનુ. ૩૦ ૬, શ્લો. ૫૨

એક વાગ હજમત કુગવવી ૧ આ ઉપગથી એમ લાગે છે કે, દિવ વધારે હજમત ચડાવે તે શુદ્ધ સમાન ગણાતો હશે અને આર્યોથી અનધિષ્ઠિત અર્થાત્ છૂટા દ્રાવિડ, વગેરે અનાર્યો તથા અન્યાયથી વર્તનારા શુદ્ધો એટલે લૂટકાટથી છવનાગ જગલી અનાર્યો મિલકુલ હજમત ન કરાવતા હોય એવો અર્થ ઉપગના વચનમાથી લાઇએ, તો એરિયન કર્તિયસ જેવા ચવનો (ગ્રીકો) દાદીવાળા હિંદીઓની જે વાત કરે છે, તે આ છૂટા શુદ્ધો અથવા જગલી લોકોને લાગુ પડતી હોવી જોઇએ આર્યાવર્તના આર્યોનો મામાન્ય રિવાજ વૈદ્યકશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર અને ધર્મશાસ્ત્ર-ત્રણેયના એકમતથી વિરુદ્ધ હોવાનો મભવ નથી. ચરક, ખાધાયન, વાત્સ્યાયન ત્રણેયનો મમય ઈ સ પૂર્વે ૪૦૦ થી ઈ મ ૩૦૦ વચ્ચે છે પગદેશી ચવનો એ જ વખતની વાત કરે છે

છેવટ એક જુદા પ્રકારનું પ્રમાણ જોઇએ દેશના શિષ્ટ પુરુષોના આકૃતિ તથા પહેરવેશ એ મમયની શિષ્ટ તથા ચિત્રકળામા માધાગણુ રીતે ચીતરવામા આવે એ સ્વાભાવિક છે આ દેશની પ્રાચીન કળામા તે વ્યક્તિનું નહિ પણ તે તે સમયના શિષ્ટ સમાજનું પ્રતિબિમ્બ જ વધારે દેખાય છે એ સુપ્રતિષ્ઠ છે તો પ્રાચીન કળાના હયાત નમૂનાઓમા પુરુષોને દાદીવાળા ચીતર્યા છે કે દાદી વગગના તે જોઇએ જુદા જુદા દેવોની હજારો મૂર્તિઓ પ્રાચીન મદિગેમા ખામ કરીને શુદ્ધોમા મળી આવે છે જેમાની કેટલીક ઈ સ ચોથાપાચમા શતક જેટલી જૂની છે શિવ અને વિષ્ણુના વિવિધ રૂપોની દેશના જુદા જુદા ભાગોમા આવેલી આ જૂની મૂર્તિઓ દાદી વગગની છે ભગવાન બુદ્ધની હજારો મૂર્તિઓ (કેટલીક ગાંધારમાથી મળી આવેલી તો ઈ સ બીજા શતક જેટલી જૂની છે) દાદી વગગની જ છે ગાંધારગની અનેક મૂર્તિઓ તો મૂંછાવાળી પણ દાદી વગગની છે (જુઓ. વલકતા મ્યુઝિયમ) મહાવીર અને બુદ્ધ ત્યાગી હોવાથી અને ત્યાગીઓ માટે બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોમા મુણ્ડનનો વિધિ હોવાથી, ભગવાન બુદ્ધ

૧ શત્રાણામાર્ચાધિષ્ઠિતાનામર્ચમામિ મામિ વા વપનમાર્ચવદ્વાન્વમ્ન રત્પ ।

ચૌ. ૧-૧૦-૨

શત્રાણા માસિઃ કર્ય વપન ન્યાયર્ચતિનામ્ ।

મહુ. અ. ૫, સ્તો. ૪૦

અને મહાવીરની મૂર્તિઓ દાઢી વગરની હોય એ સમજી શકાય એવું છે; પણ પેશાવર પાસેના ભાગમાંથી મળી આવેલી બોધિસત્ત્વની મૂર્તિઓ પણ દાઢી વગરની છે. વળી અજન્તાની ગુફામાં બોધિસત્ત્વનાં અનેક ચિત્રોમાં દાઢી નથી એટલું જ નહિ પણ ચક્ષુને પણ દાઢી નથી. જ્યારે લગભગ એ જ સમયમાં એ જ ગુફામાં ચિતરાયેલા ધરનના શાહની દાઢી સ્પષ્ટ દેખાય છે. (ગુફા નં. ૧)

અજન્તાની ગુફાનાં બીજાં ચિત્રોમાં પણ આર્યોને દાઢી વગરના સ્ત્રીતર્યા છે, (જુઓ; દૂતનું ચિત્ર ગુફા નં. ૨) આ હકીકત ઘણી સ્પષ્ટ છે. એથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે, દાઢીનું ન હોવું એ કળાની રૂઢિ (convention)નું પરિણામ નથી, પણ એ વખતના સમાજનું વાસ્તવ ચિત્ર છે. પણ અજન્તાનાં ચિત્રો ઈ. સ. પહેલાબીજી શતકથી જૂનાં નથી. બુદ્ધની મૂર્તિઓનું પણ તેમજ છે. આથી જૂના વખત માટે ભરહત અને સાંચી સ્તૂપોમાં પથરાઓમાં કાતરેલ મનુષ્યોની આકૃતિ તપાસવાની જરૂર છે.

રાજા પ્રસેનજિત, રાજા અજાતશત્રુ વગેરે ભગવાન બુદ્ધના કાળની વ્યક્તિઓની તથા બીજા ગૃહસ્થ ઉપાસકોની જે અનેક આકૃતિઓ ભરહત સ્તૂપના પથરાઓમાં કાતરી છે તે બધી દાઢી વગરની છે. (જુઓ; Bharahat Tope Pl. XIII, વગેરે). એ વખતની પાઘડીના વિવિધ આકારો સ્પષ્ટ રીતે જૂના કારીગરોએ કાતરેલા છે, પણ દાઢી દેખાતી નથી. (જુઓ; Bharahat Tope, Pl. XXIV, Buddhist India p. 95 and 97.)

ભરહત સ્તૂપમાં ચક્ષરાજ કુબેરની તથા નાગરાજની જે આકૃતિઓ કાતરેલી છે તે દાઢી વગરની છે. (જુઓ; Bharahat Tope, pl. XXII તથા Cunningham's Stup of Bharahat, Pl. XXI Fig 3). ભરહત અને સાંચી સ્તૂપના આ દાખલા ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજી શતકની સ્થિતિ દર્શાવે છે. આથી જૂના કાળના કળાના નમૂના જીવતા રહ્યા નથી. પણ ચરક, કામસૂત્ર, ધર્મશાસ્ત્રો તથા શિલ્પકળા ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ભારતકાળમાં-ભારત-રામાયણ રચાયાં તે વખતમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૪૦૦-૫૦૦ થી ઈ. સ. ૩૦૦-૪૦૦ સુધીના વખતમાં દાઢીનો અને શિખા રાખીને માથાની હળમત કરાવવાનો તથા નખ કપાવવાનો રિવાજ આર્યોમાં સાધારણ થઈ ગયો હતો.

ઉપસંહાર—વૈદિકીયો પણ જૂના કાળમાં જ્યારે ધરની આર્યો અને આ દેશમાં પાછળથી જે આવ્યા તે આર્યો માથે વસતા હશે ત્યારે, માયાનાં તેમાં દાદીમૂછનાં વાળ વધાગ્યાનો રિવાજ સામાન્ય હશે, કાણુ કે ધરનીઓમાં પાછળથી ધણા કાળ સુધી જે રિવાજ ચાલુ રહ્યો છે આ દેશમાં આવ્યા પછી આર્યોમાં ધીમે ધીમે હળમતનો રિવાજ દાખલ થવા લાગ્યો, છતાં માયાના વાળ કેટલા ગખવા કે એને કેમ બાધવા, દાદીમૂછ ગખવા કે ન ગખવાં, જે બાળત કાષ્ટ સામાન્ય ધોરણુ દેખાતું નથી એ વિષયમાં સ્વેચ્છાચાર પ્રવર્તેલા હશે એટલું ખરું કે નવા વિચારના આર્યો દાદીમૂછ મૂડાવી નાખતા હશે (જુઓ, અર્ધવર્ષેદના વચનો) ધીમે ધીમે હળમતનો પ્રચાર વધતો ગયો. ભારતકાળનું આર્યજનસમાજનું ચિત્ર વૈદિક કાળથી જુદું જ દેખાય છે.

ભારતકાળમાં જટા અને દાદી બહારચારીઓ તથા વનવામીઓ (અનાર્થ વનવાસીઓ તથા તપસ્વી આર્ય વનવામીઓ—વ્રતિના વ્રુ જટા સટા. લમર)—બન્નેમાં જ દેખાય છે જો કે તેઓ પણ તીર્થવાસની નિશાની તરીકે મુકન કગવતા હશે. ત્યાગીઓ, મન્યાસીઓ, યૌદ્ધ ઋમણો તથા જૈન સાધુઓ (જેની મંખ્યા ઘણી વધી ગયેલી દેખાય છે) કેશ, દાદી તથા મૂછગદિત મુષિડત વેષે આ દેશના વગ્તીવાળા તથા વસ્તી વગરના બધા ભાગમાં પગિનજ્યા કરતા નજરે પડે છે ત્યારે દિન-ગૃહસ્થો પખવાડિયામાં પણ કે વડું ઓછી વાગ માયાની તથા દાદીની હળમત કગવતા, માથે નાનીમોટી શિખા ગખતા, અને જુદી જુદી રીતે ઓળી એક કે વધારે ગાદ બાધતા દેખાય છે. આજના અગ્નિહોત્રીઓમાં જે મૂઠો કઠાની નાખવાનો રિવાજ છે, તે પણ ભારતકાળથી ચાલ્યો આવતો હશે ઘણી પ્રાચીન મૂર્તિઓમાં મૂઠો નથી ત્યારે ગાંધારની ઘણી મૂર્તિઓમાં ગાદ કાતરેલી મૂઠો છે (જુઓ, કલકતા મ્યુઝિયમ) એટલે તે સ્વિમે જે મૂઠો કઠાવવાનો રિવાજ સામાન્ય નહિ હોય ધણા પુરુષત્વનું ચિહ્ન ગણી

૧ તીર્થમાં જનાર ગૃહસ્થે ત્યા એક દિવસ ઉપવાસ કરવો તથા મુકન કાષ્ટ એવો રિવાજ પ્રાચીનકાળથી આજ સુધી ચાલ્યો આવે છે — મુકન જોરગમધ સર્વત્રાર્થેષ્ય વિધિ ।

મોટી મૂછો રાખતા હશે. વાનપ્રસ્થ ધર્મથી કે શોખથી દાઢી રાખનારા પણ કેટલાક હશે. પણ શીખ પેઠે ભારતકાલીન આર્યપુરુષો મોઢાને તથા માથાને અજો ન અડાડતા એવી કલ્પના તો ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. બાકી જંગલી અનાર્યોમાંથી જેઓ આર્યોના પરિવ્રજમાં આવ્યા હશે, તેઓ ધણે દિવસે-લાંબે કાળે હ્રમ્મમત કરાવતા હશે અને તદ્દન જંગલી સ્થિતિમાં રહેલાને અજ્ઞાનો કે કાતરનો સ્પર્શ નહિ જ થતો હોય. આ લોકો માથાના વાળને જુદી જુદી વિચિત્ર રીતે બાંધતા હશે અને દાઢીના વાળ રંગતા હશે.

ઈ. સ. ૪૦૦-૫૦૦ પછીની સ્થિતિની પરંપરા મોટે ભાગે આજ સુધી ચાલી આવે છે, અને અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા પછી આ દેશની રુચિમાં જે ફેરફાર થયો છે તે સુવિદિત છે.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ છઠ્ઠો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો

પ્રવેશક

તીર્થયાત્રાનું મ્થાન હિંદુધર્મમા ઘણુ મોટુ છે ધર્મિષ્ઠ હિંદુ પુરુષો તથા સ્ત્રીઓ નિંદગીમા એક વખત તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છે છે પૈસો પૈસો એકઠો કરીને સમ્રહેલી આખી નિંદગીની કમાણી છેલ્લી અવસ્થામા તીર્થયાત્રામા ખરચી નાખીને હિંદુ પોતાને કૃતકૃત્ય માને છે તીર્થયાત્રાની આ ભાવના વેદકાલીન નથી મહાભાગતમા તીર્થનો ઉલ્લેખ મળે છે અને વનપર્વમા આખુ તીર્થયાત્રાપૂર્વ છે, જેમા આ દેશના તે કાળે જણાયેલા તીર્થોનું વર્ણન છે, અને તીર્થોના પોતાના વર્ણન કરતા આ પર્વમા ખીજ પૌગણિક કથાઓ પણ પુષ્કળ છે પરંતુ આ તીર્થયાત્રા પર્વ તથા તે પછીનુ માર્કંડેય મમસ્થાપર્વ આ બન્ને પર્વો મહાભાગતના છેક છેલ્લા યગ્ના સમયના છે અનુશાસનપર્વથી આ તીર્થયાત્રાપૂર્વ પ્રાચીન તો નથી જ, પણ કદાચ અર્વાચીન હોય તો નવાઈ નહિ ગુપ્ત-સમયના ઉત્કર્ષી લેખોમા મહાભાગતના અનુશાસનપર્વમાથી દાનમહિમાના શ્લોકો ઊતરેલા છે એટલુ જ નહિ પણ ઈ સ. ૫૩૨ ના ખોદના લેખમા 'પરમર્ષિ વેદવ્યાસની શતસાહસી મંહિતામા કહ્યુ છે' એ રીતે સ્પષ્ટ વચન છે વળી યવનોને પણ ચો.થા શતકમા મહાભાગતનો મહાગ્રંથ જાણવામા હતો એ બધુ જોતા ઈ સ. ચો.થા શતક પહેલા-અર્થાત્ ગુપ્ત-સમયના આરંભ પહેલા મહાભારત આખુ પૂરુ થઈ ગયુ હતું એ તો નિઃસંદેહ પણ આ રીતે મહાભાગત પૂરુ-લાખ શ્લોકનું થયા પછી, એની પ્રવાંતુકમણી તૈયાર થઈ ગયા પછી તેમા પ્રક્ષિપ્ત શ્લોકો હનુરોની મંખ્યામા ઉમેરાયા છે, એટલે મહાભાગત ઉપરથી તીર્થભાવનાના ઇતિહાસ ઉપર આસ પ્રકાશ પડતો નથી અને ખીજ સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક માધ્યમોનો આશ્રય લેવો પડે છે ગુપ્ત-સમયના જ એટલે ચો.થા અને પાંચમા શતકના લેખોમા ગોદાનના, દિરંગવદાનોના, શ્રુમિદાન-માહાત્મ્યના વયા

બુદ્ધ, વિષ્ણુ, શિવ, સૂર્ય, ભગવતી પિટ્ટપુરી, કાર્તિકેય વગેરે દેવોનાં મંદિરો બંધાવ્યાના ઉલ્લેખો મળે છે. ઇ. સ. ચોથા શતકના મધ્ય ભાગના સમુદ્રગુપ્તના જ લેખ ઉપર મહાભારતના શાન્તિ અને અનુશાસન-પર્વની અસર દેખાય છે. અને પછીના લેખોમાં આ ઉપરાંત પૌરાણિક શિવવિષ્ણુ આદિની ભક્તિની અસર દેખાય છે. પણ તીર્થસ્થાન કે તીર્થયાત્રાનો ઉલ્લેખ નથી. ઉજ્જયનીમાં મહાકાલીનું મંદિર હોવાનું મહાકવિ કાલિદાસ (ઇ. સ. ૪૦૦) અને બાણ કવિ (ઇ. સ. ૬૨૫) સ્પષ્ટ કહે છે, પણ બેમાંથી એકે ય કવિ એને તીર્થસ્થાન કહેતા નથી. પણ એટલા જ ઉપરથી બાણના વખતમાં-ઇ. સ. સાતમા શતકમાં 'તીર્થ' શબ્દ હાલના અર્થમાં અપરિચિત હતો એમ નથી કહેવાતું.

તીર્થ શબ્દનો અર્થ

અમરકોષમાં તીર્થ શબ્દના નીચે પ્રમાણે અર્થો આપ્યા છે.

નિપાનાગમયોસ્તીર્થમૃષિજુષ્ઠજલે ગુરૌ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:-“ ઘાટ માટે, આગમ માટે, ઋષિઓએ સેવેલ પાણી માટે અને ગુરુ માટે તીર્થ શબ્દ વપરાય છે.” આમાંથી વેદ અને ગુરુ માટે તીર્થ શબ્દનો ઉપયોગ પ્રસિદ્ધ છે. પણ એનો અહીં સંબંધ નથી. બાકીના બે ય અર્થો પરસ્પર સંબદ્ધ અને તીર્થ શબ્દના ૩૯ અર્થના મૂળરૂપ લાગે છે. નાસિકની ગુફાઓના એક લેખમાં તીર્થ શબ્દ માત્ર ઘાટના અર્થમાં વપરાયો છે. (જુઓ નાસિક ગુફાનો ઉષવદત્તનો સંસ્કૃત લેખ.)

ઋષિઓએ સેવેલ જળ જ તીર્થ; એ તીર્થની ઘણી સંકુચિત વ્યાખ્યા છે. પણ એ ઉપરથી એટલું લાગે છે કે, પહેલાં મોટી નદીઓના અને તળાવોના ઘાટોના અર્થમાં તીર્થ શબ્દ વપરાતો હશે; પછી એ નદીઓનાં પાણી પણ તીર્થ કહેવાવા લાગ્યાં. પણ અત્યારે તીર્થસ્થાનમાં મુખ્ય વસ્તુ દેવમંદિરો હોય છે. જો કે પાસે નદી કે તળાવ ન હોય એવું તીર્થ ભાગ્યે જ હશે; છતાં તીર્થયાત્રામાં મુખ્ય લક્ષ્ય મંદિરોમાં દેવદર્શનનું હોય છે. પણ જૂના કાળમાં અમુક પવિત્ર મનાતી નદીમાં સ્નાન અને તે નદીના જળથી પિતૃતર્પણ એ વાત મુખ્ય હશે. ઉત્તર હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીનતમ તીર્થો-પ્રયાગ, હરદ્વાર, પુષ્કર વગેરે આવાં જળતીર્થો જ છે. અલબત્ત અત્યારે બધે મંદિરો મળે છે, પણ પ્રયાગ જેવાં તીર્થોનું માહાત્મ્ય મંદિરોને લીધે નથી. કાશીમાં કાશીવિશ્વનાથનું માહાત્મ્ય ધણું છે; પણ ગંગાસ્નાનનું માહાત્મ્ય એથી ય વધારે છે. આ વિષયનું સાહિત્ય પણ

ઉપગ્ના તર્કને ટેકા આપે છે મહાભાગ્તના ઉપર કહેલા વનપર્વના તીર્થયાત્રાપર્વમા જે તીર્થોની વાત છે, તેમા અમુક ઋષિના આશ્રમ પાસેના સરોવરમા, કે નદીમા સ્નાન કરવાની તથા એ મ્થળે તર્પણ કરવાની વાત મોટા પ્રમાણમા છે

બૌદ્ધ અસર

તીર્થની ભાવના મૂળ કેરી રીતે વિકાસ પામી એ વિષે ઉપર જે તર્ક કર્યો તે અધૂરો છે તીર્થની ભાવના કાર્ષ્વેકવળ આહ્લણોએ વિક-માવેલી નથી, તીર્થની ભાવનાના વિકાસમા બૌદ્ધધર્મનો હિસ્સો ઘણો મોટો છે કદાચ તીર્થયાત્રાની ભાવના માટે હિંદુધર્મ બૌદ્ધધર્મનો ઋણી પણ હોય ભગવાન બુદ્ધ જે સ્થળે જન્મ્યા, જે સ્થળે પીપળાના ઝાડ નીચે એમને જ્ઞાન થયું, જે સ્થળે ભગવાન બુદ્ધે પ્રથમ ધર્મોપદેશ કર્યો અને જે સ્થળે પોતે પગ્નિર્વાણ પામ્યા, તે સ્થળો એમના પગ્નિર્વાણ પછી તત્કાલ જ પવિત્ર મનાવા લાગ્યા હશે મહાગગ્ન અરોહિ આ સ્થળે તથા બીજા અનેક સ્થળોએ ભગવાન બુદ્ધના શરીરના અવશેષો ઉપર સ્તૂપો બાંધાયા હતા એ પ્રસિદ્ધ છે એટલે ઈ મ પૂર્વે ત્રીજા શતકથી આ દેશના કેટલાક સ્થળો બૌદ્ધધર્માનુયાયીઓમા ખાસ પવિત્રસ્થાનો-તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હતા પછી જ્યાં કોઈ પ્રાચીન સ્તૂપ હોય અથવા પ્રાચીન ચૈત્યો અને વિહારો હોય, ત્યાં બૌદ્ધભિક્ષુઓની સાગી મખ્યા સ્વાભાવિક રીતે વસતી હોવાથી લોકો એ ભિક્ષુઓ પાસે ધર્મોપદેશ સાબળવા પણ આવતા હશે, એ રીતે બૌદ્ધધર્મે તીર્થભાવનાને નવું રૂપ આપ્યું ઈ મ માતમા શતક મુઘીમા કાલ્યાણ દિયોન્થીસંગ વગેરે ચીનાઈ બૌદ્ધ યાત્રાળુઓ કેટલું કષ્ટ મહન કરીને આ દેશમા બૌદ્ધતીર્થોની યાત્રા કરવા તથા બૌદ્ધધર્મગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવા આવતા હતા, એ હકીકતનો વિચાર કરવાથી બૌદ્ધધર્મમા તીર્થયાત્રાની ધર્મ-ભાવનાએ કેવું મ્થાન લીધું હતું એનો ખ્યાલ આવશે

હવે મહાભાગ્તમા તીર્થયાત્રાના પર્વના આરભમા જ તીર્થમાહાત્મ્યનું પુવસ્તવ ઋષિ ભીષ્મ પામે વર્ણન કરે છે, એ અધ્યાયો વાચના સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, વૈદિકકાળમા જે સ્થાન યજ્ઞનું હતું તે મ્થાન તીર્થયાત્રાને આપવાનો આ માહાત્મ્યમા ચોખ્ખો પ્રવાચ દેખાય છે પુવસ્તવ કહે છે -

“ હે ભીષ્મ, મનુષ્યને તીર્થયાત્રા કરવાથી જે ફળ થાય છે, તે ઘણું

દક્ષિણવાળા અગ્નિષ્ટોમાદિ યજ્ઞો કરવાથી પણ થતું નથી. ” વળી તીર્થોના વર્ણનના આરભમાં જ પુષ્કર તીર્થનું શાકાત્મ્ય વર્ણવતાં કહે છે કે:—

“ વળી પ્લાહણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અથવા શૂદ્રજાતિનો જે કોઈ મનુષ્ય પુષ્કરજીમાં એક વખત પણ સ્નાન કરે, તે ફરીથી જન્મ પામે નહિ. ”

મ. વનપર્વ અ. ૮૨

મહાભારતમાંથી વધારે હિનારા કરવાની જરૂર નથી; પણ મહાભારતના શાંતિપર્વ અને અનુશાસનપર્વો સાથે આ તીર્થયાત્રા પર્વને જોતાં એમ જણાય છે કે જૈન, જૈન વગેરે નવા ધર્મોની લોટા ઉપરની અસર જોતને પ્લાહણોએ વૈદિક યજ્ઞમાર્ગના ધર્મમાં જે મુધારાવધારા કર્યા, તેમાં ગોરક્ષા અને ગોપૂજા, પ્લાહણપૂજા, દાન શાકાત્મ્ય (ગોદાન, સુવર્ણદાન અને ભૂમિદાન મુખ્ય) વાવ, ફૂવા, તળાવ વગેરે જોદાવવાનો ધર્મ અને તીર્થયાત્રા મુખ્ય જણાય છે.

તીર્થલાવનાનું મૂળ

પૌરુષધર્મના ચે ઉદય પહેલાં ઉત્તર હૃદયવાળા, ધર્મતત્ત્વના અથવા આત્મતત્ત્વના અત્યંત જિજ્ઞાસુ પ્લાહણો અને ક્ષત્રિયો ગામ કે શહેરથી દૂર, નદી કે તળાવકાંઠે અથવા કોઈ ભવ્ય પર્વતના ઉત્તુંગ શિખર ઉપર કે મધ્યમાં કોઈ સ્વાભાવિક શુદ્ધમાં—ગમે ત્યાં રમણીય શાંત અને એકાંત સ્થાનમાં વિચાર કરવા અથવા તપ કરવા બેસતા હશે. પ્લાહણોના, જૈનોના અને જૈનોના પ્રાચીન સાહિત્યમાં આવા તપ-સ્વામીના આશ્રમોનાં વર્ણનો મળે છે. ભગવાન યુદ્ધને પણ આવા જ એકાંત સ્થાનમાં જોધિવૃક્ષ નીચે જ્ઞાન થયું વર્ણવ્યું છે. મતલબ કે રમણીય, એકાંત, ભવ્ય અને કંઈક અંશે દુર્ગમ અને ભયંકર સ્થળો તરફ મનુષ્યોને જે સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યું છે, તે આકર્ષણ સર્વ દેશ-કાળનાં અપામર મનુષ્યો ઓછેવત્તે અંશે અનુભવે છે. ઔપનિષદ-કાળના ઋષિઓની અતિ સૂક્ષ્મ મનોવૃત્તિઓને આ આકર્ષણ ધણી અસર કરી જણાય છે અને પાછળથી એનો અતિયોગ થયો હશે એવું પણ લાગે છે. ખાસ કરીને રમણીય અને શાંત કરતાં દુર્ગમ અને ભયંકર સ્થાન પસંદ કરીને, તેમાં વિચાર કરવા બેસવાને બદલે દેહને અત્યંત કષ્ટ આપે એવું તપ કરવા બેસવાનો પ્રચાર વધ્યો હશે. પણ અતિયોગ લોકવૃત્તિને સ્વાભાવિક રીતે અગુચિત્તર હોવાથી લગ્ન જીવ્યો નહિ અને મૂળનો રમણીય અને ભવ્ય સ્થળમાં આશ્રમ સ્થાપી વસવાનો પ્રચાર,

ધીમે ધીમે વધતો ગયો. બૌદ્ધવિહારો માટે કેવા રમણીય સ્થળો પસંદ કરવામાં આવતા એ અજન્તા વગેરે ગુફાઓના સ્થળો ઉપગ્રી દેખાય છે. પાછળથી હિંદુ તીર્થસ્થાનોમાં રમણીય અને દુર્ગમ, બન્ને પ્રકારની પસંદગી જળનાર્ધ ગહેલી દેખાય છે. અમુક ભયકર ક્રિયાઓનાળા પથોના તીર્થસ્થાનો દુર્ગમ પર્વતો અને ઝાડીઓમાં, જંગલી જનાવગે અને જંગલી મનુષ્યો વચ્ચે, આ જમોનામાં પણ જોવામાં આવે છે, પણ આ માર્ગ મામાન્ય રીતે લોકપ્રિય તો નથી જ થયો.

આ રીતે મહાન નદીઓને કાઢે, નદીઓનાં કે નદી અને સમુદ્રનાં સંગમ ઉપર કે ભવ્ય પર્વતના શિખરે ઉપર આશ્રમો બાધીને તપ, યોગ કે જ્ઞાનની સાધના કરતા મહાપુરુષોના ધ્યાન તરફ એ લોકોના શ્રદ્ધતા, એમની પાસેથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ કે ધર્મલાભની ઇચ્છાથી અનેક મનુષ્યો જતા હોય એ સ્વાભાવિક છે. ઉપનિષદોમાં અને પ્રાચીન બૌદ્ધમાહિત્યમાં ગળઓથી આરભી ઝોકુ કાઢનાર સુધીના બધી જાતના લોકોને આવા આશ્રમો તરફ જવાનું કેટલું બધું આકર્ષણ હતું એ જોઈ શકાય છે. મહાપુરુષનો દેહ પડી ગયા પછી એ આશ્રમનું સ્થાન તે મહાપુરુષ ઉપર અત્યંત ભક્તિભાનવાળા શિષ્યોને ખાસ પવિત્ર લાગવાનો સભવ છે. પણ ઋષિના મરણ પછી એ સ્થાનની પવિત્રતાની ભાવના ત્યારે ઉત્પન્ન થઈ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર કંઈ છે. ભગવાન બુદ્ધના મરણ પછી તરત જ બુદ્ધગયા, કુશીનાગ વગેરે સ્થળો-પવિત્રસ્થાનો-તીર્થસ્થાનો મનાવા લાગ્યા હોય એવો મત નથી, પણ મહાગળ અરોઠે બુદ્ધના જન્મસ્થાન આગળ “અહીં ભગવાન જન્મ્યા હતા” એ શબ્દો કાતરીને સ્તબ્ધ મુગ્ધાઓ છે તથા બીજા એવા બુદ્ધના મરણોથી તીર્થસ્થાનોએ તબો ઊભા કર્યા છે. આ ઉપગ્રી અગોકના વખતમાં તીર્થની ભાવના પ્રચારમાં હોય એમ જણાય છે. ભગવાન બુદ્ધના પગિનિર્વાણ પછી અને અગોક પહેલા આ તીર્થભાવનાનો જન્મ થયો હશે. આથી વધારે ચોક્કસ રીતે સમયનો નિર્ણય તો અવિધ્યમાં કાઈ નવા માધનો પ્રગટ થશે ત્યારે થશે.

ઈ.સ. પૂર્વે ત્રીજા કે ચોથા શતકમાં જન્મેલી તીર્થભાવના બૌદ્ધધર્મના પ્રચાર માથે વધતી ગઈ અને જેમ જેમ બૌદ્ધધર્મ દૂર દૂર ફલાતો ગયો, તેમ તેમ દૂરના લોકોની બૌદ્ધધર્મના જન્મસ્થાન તરફની પૂજ્યશ્રદ્ધિ પણ વધતી ગઈ.

આહાણુધર્મમાં તીર્થભાવનાનો સ્વીકાર

આહાણુધર્મે આ તીર્થભાવનાનો સ્વીકાર ક્યારે કર્યો એ નક્કી કરવું લગભગ અશક્ય છે. ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજીસદીથી શતકમાં જ કે તે પહેલાં, આહાણુમાં પણ વૈદિક મહર્ષિઓનાં પ્રાચીન આશ્રમસ્થાનો તરફ પૂજ્યભુક્તિ ફેલાવા માંડી હતી એમ તર્ક કરવો સહેલો છે, પણ એ માટે કશો પુરાવો નથી. મહાભારતનું તીર્થયાત્રાપર્વ પુરાવા તરીકે નિરૂપયોગી છે. રામાયણના બાલકાંડમાં ગંગાવતરણની કથા છે, અને ગંગાનદીની પવિત્રતા સ્થાપિત થયા પહેલાં આવી કથા ચાલે નહિ; પણ રામાયણના બાલકાંડમાં ઘણી પૌરાણિક કથાઓ છે અને એ કાંડ અશોક પહેલાંનો છે એમ કહેવાતું નથી.

બધાં પુરાણો તીર્થોને માને છે, પણ એટલું ખરું કે પાછળનાં પુરાણોમાં તીર્થોની વાત વધારે છે. દ્વંકમાં આહાણુધર્મના જૂના સાહિત્યમાં તીર્થભાવનાને લગતા જે ઉલ્લેખો છે, તેમાંનો કોઈ નિશ્ચિત રીતે અશોક પહેલાંનો નથી. વળી આહાણુધર્મનું સ્વરૂપ જોતાં પ્રાચીન યજ્ઞમાર્ગમાં તીર્થભાવનાનો અવકાશ પણ ઓછો છે. જ્યારે બૌદ્ધધર્મમાં પહેલેથી ધર્મ અને સંઘ સાથે બુદ્ધને શરણે જવાની વાત હોવાથી, એ માર્ગમાં તીર્થલક્ષિતો પ્રવેશ સહેલાઈથી થઈ શકે એ સ્વાભાવિક છે. સાંચી સ્તૂપ વગેરેનાં પ્રાચીન શિલાચિત્રો જોતાં પણ એ વખતે બૌદ્ધધર્મમાં તીર્થભાવના રૂઢ થઈ ગઈ જણાય છે. અને મહાયાનધર્મના પ્રચાર સાથે તો તીર્થયાત્રાનું જોર ઘણું વધ્યું હશે.

ભક્તિમાર્ગ સાથે તીર્થભાવનાનો મેળ

દ્વંકમાં આહાણુધર્મમાં ભક્તિમાર્ગના ઉદય પહેલાં તીર્થભાવનાનો ઉદય માનવાનું કોઈ કારણ નથી. ભક્તિમાર્ગનો ઉદય ઉપનિષદોના છેલ્લા થર વખતે થયો છે,^૧ પણ ભક્તિમાર્ગે જોર પાછળથી કર્યું. ઈ. સ. પૂર્વે બીજી શતકમાં પુણ્યશુભ વગેરે શુંગવંશના રાજાઓના વખતમાં વિષ્ણુ અને શિવભક્તિનો સારો પ્રચાર થયો હોય એમ યવનો અને શેકા પણ એ ધર્મ સ્વીકારે છે એ ઉપરથી લાગે છે.^૨ આ વખતમાં બૌદ્ધોની ભાવના જોઈને એ વખતના આહાણુ ભક્તોએ પણ પ્રાચીન

૧. વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. બી. ૭, પૃ. ૫૮

૨. એજન પૃ. ૩૯ તથા શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. બી. ૭, પૃ. ૪૧

મરકાવાળાં સ્થાનોને તીર્થરૂપ આપવા માડ્યું હશે એમ અનુમાન થાય છે અને મહાભાગત તથા પુગણે ઉપગ્રથી એમ લાગે છે કે પહેલા ઋષિઓના આશ્રમે, પ્રાચીનકાળમાં જ્યાં મોટા યજ્ઞો થયેલા તેવા સ્થાનો, ગંગા વગેરે મહાનદીઓ, એ નદીઓના મગમો, પર્વતો વગેરે પ્રાચીન સરસ્વતીવાળા સ્થાનો તીર્થ મનાવા લાગ્યા અને પછી વિષ્ણુભક્તિ, શિવભક્તિ વગેરે ભક્તિમાર્ગોના પ્રયાગ સાથે તે તે દેવોના મંદિરો બધાવા લાગ્યા અને એમાંના જૂના મંદિરો તીર્થરૂપ થવા લાગ્યા મતલબ કે પહેલા ધાટના અને ગુરુના અર્થમાં વપરાતો તીર્થ શબ્દ આગમ અને ગુરુ પેઠે પવિત્ર ઋષિસંવત જલના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો અને પછી બધા પુણ્યસ્થાનો માટે રૂઢ થઈ ગયો આ પ્રમાણે તીર્થ શબ્દમાં સામાન્ય પુણ્યસ્થાનનો અર્થ રૂઢ થયો હોવો જોઈએ અમરકોષપત્રો મમય ઈ મ પાત્રમાં શતકનો ગનાય છે મહાકવિ કાલિદાસે મેવદ્વતના પહેલા જ સ્લોકમાં ગમગિરિ આશ્રમનુ 'મીતાએ સ્નાન કરેલ હોવાથી જોના પાણી પવિત્ર થયા હતા' જનસ્તનયાસ્તાનપુષ્પોદકેષુ । એ રીતે નર્ણન કર્યું છે અર્થાત્ કાલિદાસના વખતમાં પવિત્ર માણુમોના સ્નાનથી તે નદી કે ઝગના પાણી પવિત્ર થઈ જાય છે એ ભાવના પ્રચારમાં આવી ગઈ હતી કાલિદાસ ઈ મ ૪૦૦ થી અર્વાચીન નથી

આ પ્રમાણે આપણા ભૂશુતીર્થ વગેરે પ્રાચીન તીર્થો ઈ. સ પૂર્વે ખીજમી ઈ સ ચોથા શતક સુધીમાં (કાલિદાસના વખત પહેલા) પુણ્યસ્થાન મનાવા લાગ્યા હશે મહાભાગતના તીર્થયાત્રાપર્વનો મૂળ ભાગ પ્રક્ષિપ્ત વગરનો આ વખતમાં લખાયો હશે પછી શૈવવૈષ્ણવાદિ ધર્મોના પ્રચાર સાથે તે તે ધર્મના તીર્થો ઊભા થવા લાગ્યા

શિવવિષ્ણુવાદિ દેવોના તીર્થો

ઈ. સ પૂર્વે પહેલાખીજન શતકમાં શિવ અને વિષ્ણુના સ્થાનો હોનાનો મતલબ છે (જુઓ, શ્રીટાનુ ગિવલિગ અને વેસનગરનો ગરુડધ્વજ) પણ ગુપ્ત-મમયમાં ઈ સ ચોથાપાત્રમાં શતકમાં વૈષ્ણવ અને શૈવધર્મે ધણું જોર કર્યું એ વખતમાં આ દેશમાં સ્થળે સ્થળે શિવના, વિષ્ણુના, સૂર્યના, દેવીના, કાર્તિકેયના વગેરે મંદિરો ઊભા થયાં છે વળી ગુપ્ત-મમયની સાહાયમસ્કૃતિ પાત્રમાં નતકમાં જ દક્ષિણમાં કંલાર્થ ગર્ધ, અને એ મસ્કૃતિના પડછામાં સૈન, વૈષ્ણવ વગેરે ધર્મો પણ દક્ષિણમાં

ફેલાયા. આ ધર્મોના પ્રથમ આન્દોલનના બેરથી દક્ષિણમાં ભક્તોનાં વૃદ્ધો પ્રકટ થયાં. આ ભક્તો-આલવારેની તીર્થયાત્રાની વાતો તામીલ સાહિત્યમાં મળે છે. જેમ ચીનના બૌદ્ધોને બૌદ્ધધર્મના મૂળ સ્થાન તરફ એક જાતનું આકર્ષણ રહેતું, તેમ દક્ષિણના ભક્તોને એ ભક્તિપ્રવાહના મૂળ સ્થાનરૂપ ઉત્તરનાં મંદિરો તરફ સ્વાભાવિક આકર્ષણ રહ્યું હશે. આ રીતે શુભ-સમયનાં ચોથાપાંચમા શતકનાં મંદિરો કાલિદાસના શબ્દોમાં 'પુણ્યધામો' જ સો-બસો વર્ષમાં તીર્થસ્થાનો થઈ પડ્યાં. પણ દક્ષિણમાં યે ઘણી ઝડપથી શૈવ અને વૈષ્ણવ મંદિરો બિના થવા લાગ્યાં હતાં. સાતમા શતકની શરૂઆતથી જ કાચી વગેરે સ્થળોએ મંદિરો દેખાવા માંડે છે અને તરત જ એ મંદિરો તીર્થરૂપ બની જાય છે. કારણ કે એ સમયમાં છઠ્ઠાસાતમા શતકોમાં મંદિરોમાં દેવદર્શન એ ભક્તિનું મુખ્ય લક્ષણ મનાવા માંડ્યું.

ટૂંકામાં પ્રાચીન સાહિત્યને તથા ઉત્કૃષ્ટ લેખો વગેરે ઐતિહાસિક સાધનોને સમગ્ર રીતે જોતાં એમ લાગે છે કે, તીર્થસ્થાનનો અત્યારે જે અર્થ હિંદુધર્મમાં થાય છે તે અર્થ ઈ. સ. છઠ્ઠાસાતમા શતકમાં રૂઢ થયો છે; અને હિંદુધર્મમાં તીર્થયાત્રાનું જે સ્થાન અત્યારે છે, તે પણ એ સમયમાં જ તીર્થયાત્રાને મળેલું છે.

તીર્થયાત્રાની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આવો લાગે છે. જુદા પૂર્વકાળના તપસ્વી અને યોગી ઋષિઓના આશ્રમસ્થાનોને બ્રાહ્મણોએ અશોક પછીના સૈકાઓમાં પવિત્ર સ્થાનો ગણવા માંડ્યા; પછી વૈષ્ણવોએ અને શૈવોએ પહેલાં પોતાના ઇષ્ટદેવની મૂર્તિને સ્થાપવી કે તે દેવનું મંદિર બિલુ કરવું એને પુણ્યકાર્ય ગણ્યું અને પછી એ મંદિરની યાત્રા કરવી એને પણ પુણ્યકાર્ય માન્યું. અર્થાત્ શુભ-સમયમાં પુણ્યધામો બિના થયાં અને પછી થોડા વખતમાં એ ધામોની યાત્રા શરૂ થઈ. લગભગ સાતમા શતક પછીના રાગ્નઓ અને શ્રીમતો જાતે પુણ્યધામો બિનાં પણ કરતા હતા, અને જૂનાંની યાત્રા પણ કરતા હતા. જ્યારે સામાન્ય ગરીબ માણસો એ પુણ્યધામોની યાત્રા કરીને જ પોતાને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યા. ૧૩૦૦ વર્ષ ઉપર શરૂ થયેલો આ પ્રવાહ આજે પણ ચાલે છે. નવાં મંદિરો બંધાય છે અને જૂનાંની લોકો યાત્રા કરે છે. શ્રી. વલ્લભસંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ગામેગામ હવેલી બાધે છે; પણ યાત્રા કરવાં શ્રીનાથજી કે ગોકુળમથુરા જાય છે. આખા પ્રવાહમાં મૂળ

ભાવના અનેક ફેરફાર થયા છતાં કેવી અનુમ્મન ગઈ છે । ઋષિએ સેવેલ જળને અમરમિહ તીર્થ કહે છે અત્યાગના વૈષ્ણવો ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં શ્રીવલ્લભાચાર્યે એવેલ શ્રીનાથજીને તીર્થ કહે છે ભાવનાનું તત્ત્વ એક જ છે.

ભારતવર્ષના તીર્થો

આ દેશના લાખા ઇતિહાસમા હિંદુધર્મમા જેમ જેમ નવા નવા ફારા પડતા ગયા, તેમ તેમ નવા નવા તીર્થો ઉત્પન્ન થયા અને ધીમે ધીમે આ વિશાળ દેશનો કોઈ ખૂણો એવો ન ગયો કે જ્યાં કોઈક તીર્થ ન હોય પણ આ દેશના ઇતિહાસે અનેક વાગકેગ પણ જોયા, એટલે નવા તીર્થોના જન્મ જોયા તેમ જૂનાના નાશ પણ જોયા જેના જીર્ણોદ્ધાર ન થઈ શક્યા એવા ગુપ્ત-મમયના ઉત્તરહિંદુસ્થાન (યુક્તપ્રાત વગેરે હિંદી ભાષા બોલનાગ પ્રદેશ)ના કેટલા તીર્થસ્થાનોનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો હશે ? જે પ્રદેશમા ગુપ્ત-સામ્રાજ્યની જમાનટ હતી, તે જ પ્રદેશ ઉપર મુસલમાનોની મત્તા મેંડો વધ સુધી વધારેમા વધારે રહી પરિણામે સપાટ પ્રદેશના અનેક પવિત્ર અને મુદ્દર સ્થાનોનાં નાશનિશાન પણ ન ગયાં

મહાભાગે વર્ણવેલ આશ્રમરૂપ તીર્થો હિંદુધર્મમા ફેરફાર થતા પોતાની મેળે જુલાઈ ગયા, પછીના ગુપ્તકાલીન તીર્થોનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો અને બાકીનો રૂપાતર પામ્યો, પણ ગુપ્તમમયમા ચાલેલો પ્રવાહ અટક્યો નહિ નવાં નવાં મંદિરો બધાયે જ ગયા જે મંદિરો તૂટ્યા તેના જીર્ણોદ્ધાર થયા, મઠો ગ્રંથપાયા, મંદિરોને અને તેના પૂજારીઓને મેંડો અને હજારો ગામો દાનમા મળ્યા, મંદિરોના જ મોટા મોટા કિલ્લાઓ અને ગોપુરગણો ગામો થયા, એ મંદિરોમા ગહેનાગ પડિનેને હાથે પુણો લખાયા અને પુણોમા તે તે તીર્થસ્થાનોના માહાત્મ્યો દાખલ થયા આ રીતે આ પ્રવાહ વિમોના પર્વતો નડ્યા છતાં ચાલુ ગયો છે મધ્યકાળમા ગમાનુગ્રહિ જે મંદિરો નીચ્યા તેઓએ પણ આ તીર્થના પ્રવાહને નવું જોર આપ્યું જૂના પુણોમા તીર્થવર્ણન લાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, ત્યારે પાછળના પુણોમા તીર્થવર્ણન અને તીર્થમાહાત્મ્ય જે રીતે દાખલ થઈ ગયા છે, તે ઉપરથી ધીમે ધીમે હિંદુધર્મમા તીર્થયાત્રાએ ફેરું મદરતનું સ્થાન લીધું છે તે દેખાય છે અલગત આ તીર્થમાહાત્મ્ય

દ્વારા તે તે સ્થાનના ભક્ત આહ્વાણોએ નવાં તીર્થસ્થાનને પૌરાણિક કથાઓનો સંબંધ લગાડીને જે પ્રાચીનતા અપી છે, તેથી કોઈ પણ તીર્થસ્થાનનો સમય નક્કી કરવા માટે અત્યંત મુશ્કેલી પડે છે; અને સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક સાધન ન મળે તો સમય અંધારામાં જ રહે છે. પુરાણીઓની માન્યતા પ્રમાણે અર્ધાં તીર્થસ્થાનો, અત્યંત પ્રાચીન જ છે, પણ અત્યારે સાધારણ રીતે હિંદુઓ તીર્થમાત્રની યાત્રા ભાગ્યે જ કરે છે અલગ અલગ એવાયે હજારો સાધુઓ અને કેટલાક યાત્રારસિકો નીકળે કે જેઓ અર્ધાં ધામોની યાત્રા કરે. કોઈ કોઈ તો પગે ચાલીને ગે કરે છે. પણ સાધારણ રીતે સામાન્ય હિંદુ સ્ત્રીપુરુષો પોતાના સંપ્રદાયનાં તીર્થસ્થાનોની યાત્રા કરવા ખાસ ઇચ્છે છે અને તે ઉપરાંત બીજી શકે તો સર્વમાન્ય ગણાતાં પુષ્કર, ત્રયાગ વગેરેની યાત્રા પણ કરે ખરાં.

ગુજરાતનાં તીર્થો

આખો દેશ તીર્થરૂપ કહેવાય એટલાં તીર્થસ્થાનો આ દેશમાં છે. એટલે આ ભરતખંડનાં તીર્થસ્થાનોનું તો ટૂંકું દિગ્દર્શન કરવું પણ અહીં શક્ય નથી. માટે ગુજરાત ઉપર દ્રષ્ટિ કરીશું. ગુજરાતમાં જે તીર્થસ્થાનો ઓછાં નથી. તેમ લગભગ અર્ધાં માર્ગોનાં પ્રતિનિધિરૂપ તીર્થસ્થાનો આપણા ગુજરાતમાં મળી આવે છે. વળી પ્રાચીનકાળથી જ ગુજરાતનાં-કોઈ કોઈ સ્થાનની તીર્થ તરીકે ગણતરી થવા માંડી હતી.

મહાભારતના ઉપર કહેલા તીર્થયાત્રાપર્વમાં ધૌમ્ય ઋષિ પશ્ચિમનાં તીર્થસ્થાનો ગણાવતાં પહેલી જ નર્મદાને ગણાવે છે. પછી વૈદ્ય શિખર, મૈનાક પર્વત, અસિત પર્વત, અક્ષસેનનો આશ્રમ, તથા ચ્યવનાશ્રમ ગણાવી એકદમ પુષ્કરને ગણાવે છે. (મ. વનપર્વ ઇ. ૪૯) આ અધ્યાયને પ્રાચીન માનીએ તો પણ એ વખતે પશ્ચિમમાં નર્મદા સિવાય કશું જાણવામાં ન હતું એમ કહેવું મુશ્કેલ છે. હવે આ જ પર્વમાં-પુલસ્ત્ય ભીષ્મ પાસે તીર્થોનું વર્ણન કરે છે, એ આખું પ્રકરણ એમાં વારંવાર મહાદેવનાં તથા વિષ્ણુનાં દર્શન કરવાની વાત આવે છે. એ ઉપરથી ઉપરના ધૌમ્યના વર્ણનના અધ્યાયો કરતાં પાછળનું લાગે છે. આ પુલસ્ત્યના વર્ણનમાં પહેલાં નર્મદા જ આવે છે. પછી-“હિમાદ્રિ પર્વતના પુત્ર અર્જુન પર્વતમાં-વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમનો ઉદ્દેશ કર્યો છે પછી-એકદમ પ્રભાસનો, (પ્રભાસના વર્ણનમાં સે. મનાથનો ઉદ્દેશ જ

નથી) પછી દ્વારકાનો, પછી પિંડતારક તીર્થનો ઉલ્લેખ કર્યો છે આગળ ચાલતા આ જ પર્વમા પાંડવોની પોતાની ચાનાના પ્રસંગમાં એકદમ સુપારિક (સોપાગ) તીર્થ પછી સંમુદ્રગર્ભે ચાલતા પાંડવો પ્રભાત આવે છે, એટલી જ વાત છે. દુકામાં મહાભારતને આ તરફના તીર્થોમાં નર્મદાની અને પ્રભાસની વધારે ખમંગ છે પછી દ્વારકા તીર્થરૂપ થાય છે. પણ પુરાણોને ગુજરાતના ધણા તીર્થોની ખબર છે રક્ષપુગણના પ્રભાસખડ, નગરખડ, ધર્મારણ્ય વગેરે ભાગોમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના અત્યારના ધણાખરા તીર્થસ્થાનોનો ઉલ્લેખ મળે છે બાકીના કેટલાકનો પદ્મપુરાણમાં ઉલ્લેખ છે. આ બે પુરાણોના આ ભાગો ઇ. મ. નવમોદમમાં શતકથી પ્રાચીન નથી

પણ ગુજરાતમાં કેવળ વૈષ્ણવ અને શૈવતીર્થો જ નથી, બધા માર્ગોના તીર્થો આપણા પ્રાંતમાં મળી આવે છે અશોકના અને તે પહેલાના સમયમાં ઉજ્જયિન-ગિરનાર પર્વત પ્રખ્યાત હતો મહાગમ અશોકે ત્યાં સુદર્શન તળાવ મમરાબુ અને લેખ કાતરાબો, ત્યારે જોની તળેટીમાં ગિરિનગર વસ્યું હતું તે પર્વત ઉપર બૌદ્ધ વિમુઓ જરૂર રહેતા હશે, કાઠિયાવાડમાં કેટલેક સ્થળે બૌદ્ધ સમયની ગુફાઓ મળે છે આ તરફ બૌદ્ધ ધર્મ ઝાઝુ ટક્યો નહિ અને જૈન ધર્મનું જોર વધતું ગયું એટલે જૈનોએ ગિરનારને પોતાનો નેમિનાધનો કરી લીધો જૈનો ત્યાં ગયા પહેલાં ગુપ્ત-સમયમાં ઈ. સ. ૫ માં શતકમાં સુદર્શનને કાઠે વિપ્લવનું મંદિર બધાયું હતું એટલે ગિરનાર એ વખતે પછી વૈષ્ણવ તીર્થ બન્યો હશે પણ કાળબળથી જેમ સુદર્શન તળાવની નિશાની ન રહી, તેમ આ જૂના મંદિરની પણ ન રહી ગિરનાર ઉપર જૈનોએ પહેલવહેલું વ્યારે સ્વામિત્વ રચાવ્યું તે કહેવું મુશ્કેલ છે, પણ ગુજરાતના સોલકી ગંજાઓના વખતમાં ગિરનાર ઉપર હાલના જૈન મંદિરો બધાયા છે ગિરનારનું અગ્રાજીનું મંદિર એ જ વખતનું છે, અને ગિરનાર ઉપરના તથા આમપાસનાં બીજાં પથોનાં મંદિરો તે પછીના છે

આપણા ગુજરાત દેશ ખરું જોતા સોલકી ગંજાઓના વખતમાં જ હાલનું રૂપ પામ્યો છે ગુજરાતના અત્યાગ્રના તીર્થસ્થાનો કા. તો એ સમયમાં હિતપુત્ર થયા અથવા જીર્ણોદ્ધાર થઈને હાલનું રૂપ પામ્યા છે જૈન ધર્મના આણુ, ગિરનાર અને ગેત્રુજા ઉપરનાં તીર્થસ્થાનો ઈ. સ. ૧૦૦૦ પછીના છે પ્રભાસ તીર્થ હતું જૂના કાળમાં, પણ સોમનાથનું

ધામ થયું પાછળથી અને એની જાહેજલાલી તો દશમા શતકમાં શિખર ઉપર હતી. સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમાળ પણ સોલંકીઓએ બાંધ્યો. કાઠિયાવાડમાં, ભિત્રમાળમાં તથા માળવામાં સૂર્યપૂજા જૂના કાળમાં હતી, પણ અત્યારે જે એક જ મંદિરનો ભગવાવશેષ જળવાય રહ્યો છે, તે મોઢેરાનું મંદિર સોલંકીઓના વખતનું છે. દારકાપુરી મહાભારતના કાળમાં હશે, પણ તે તો સમુદ્રમાં કે કાળસમુદ્રમાં ડૂબી ગઈ અને અત્યારનું પશ્ચિમનું ધામ દારકા તો સોલંકીઓના વખતમાં બિલું થયું, અને ડાકોરજી તો હમણાંના છે. દેવીભક્તિ પણ ગુજરાતને અજાણી નથી. અંબાજી આખા ગુજરાતનું તીર્થસ્થાન છે અને બહુચરાજીની ચે આસપાસના પ્રદેશમાં ઘણી ખ્યાતિ છે.

ટૂંકામાં કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં જૈનોનાં, વૈષ્ણવોનાં, શૈવોનાં દેવીપૂજકોનાં અને સૂર્યપૂજકો કાઈ હોય તો તેઓનાં તીર્થસ્થાનો છે.

આ વિભાગમાં ગુજરાતનાં તીર્થો માત્રની નોંધ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખ્યો નથી. તેમ યાત્રા કરનારને મદદરૂપ થાય એવાં રેલવેભાડાં, તે તે સ્થાને ઊતરવા-કરવાની સગવડોઅગવડો, ગોરનાં નામ, રૂપ વગેરે વ્યવહારુ માહિતી આપવાનો પણ ઉદ્દેશ નથી. રેલવે ગાઈડ તથા ખીન્ન સાધનો છે. વળી તીર્થયાત્રા ઉપર હિંદુસ્થાનની તીર્થયાત્રા (કર્તા જેઠાલાલ ડી. દવે મૂલ્ય રૂ. ૭) વગેરે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

અહીં તો ગુજરાતનાં સેંકડો તીર્થસ્થાનોમાંથી જુદા નમૂનાનાં થોડાંનું વર્ણન કર્યું છે. કોઈનું ઐતિહાસિક સ્થળની ઉપર નજર રાખીને, કોઈનું તીર્થપણું ખ્યાનમાં રાખીને, કોઈનું કળાની દૃષ્ટિએ, આ રીતે દૃષ્ટિર્જિંદુ વિવિધ રાખ્યું છે. વાંચનાર એ જ સ્થળનો ખીજી દૃષ્ટિથી અવલોકન કે કલ્પના દ્વારા રસારવાદ લઈ શકે-લે એવી ઇચ્છાથી આ વિવિધતા ગ્રહણ કરી છે.

ખાસ તીર્થસ્થાન ન હોય એવાં સ્થળો પણ જોવા યોગ્ય હોય છે અને યાત્રાળુઓ તીર્થયાત્રા કરતાં કરતાં વિવિધ રમણીય સ્થળો, વિવિધ નગરો જોતા જાય, એ દ્વારા પોતપોતાના વિષયના લાભો પણ મેળવે. વિદ્યાર્થી કોઈ નવી વિદ્યા મેળવી લે, વ્યાપારી વેપારનો લાભ લઈ લે, વગેરે દેશાટનના અવાંતર લાભોને પણ તીર્થયાત્રાને ધાર્મિકરૂપ આપનારાઓએ ખ્યાનમાં રાખ્યા હોય એ સંભવિત છે. પણ અમદાવાદ વગેરે શહેરો વિષે ઘણી માહિતી છપાઈ ગઈ છે. એટલે જિજ્ઞાસુ

યાત્રાળુ મેળવી શકે દેકામાં આ લાગને સર્વસગ્રાહી કરવાનો નહિ પણ દિગ્દર્શક કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

આમાં દાખલ કરેલા વર્ણનોમાં કેટલાક ગુજરાતમાં તથા બીજે એક વખત જાપાઈ ગયા છે આપણા ધગ્ડાઓની તીર્થયાત્રા કરવાની ધાર્મિકવૃત્તિ આપણામાંથી ધમાતી જાય છે અને પાશ્ચાત્યોની દેશાટન વામનાનો ઉદય હજી થયો નથી એટલે આપણે માટે ધગ્ડકડી ચર્ધ જવાનો ભય છે આ કાળમાં ગુજરાતના સ્ત્રીપુરુષોમાં તીર્થયાત્રા-દેશાટનની વસવૃત્તિ બળવાન રૂપમાં જાગે એવી શુભેચ્છાથી આ સંગ્રહને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કર્યો છે

તા ૬—સંવત ૧૯૮૨માં પઢિયાગ સ્માગક-ગ્રન્થ તરીકે આ ‘ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો’ પ્રમિદ્ધ યયુ ત્યારે આ પ્રકરણ લખાયુ છે

તીર્થયાત્રા માટે સામાન્ય સૂચના

ગુજરાતમાં તીર્થયાત્રા કરવા ઇચ્છનારે ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદને મધ્યસ્થળ ગણી યાત્રાની યોજના ધડવી અમદાવાદથી દક્ષિણના સ્ટેશનો પમદ ડરી આણંદથી, ડાકોગના ડાકોગના દર્શન કરી આવવા વડોદરા જોઈ વિશ્વામિત્રીથી ડબોઇ, આણંદ, કગનાળી વગેરે નર્મદાના તીર્થોમાં સ્નાન કરી લેવુ, અને ઇચ્છા થાય તો એ નદી ઉપરના સુરપાણેશ્વર વગેરે ગમણીય સ્થાનો જોઈ આવવા પછી પાણુ બી બી મી આઈમાં જ ભરત્ર જિતરી શુકલતીર્થ જેવા પ્રાચીન ગામડાની શોભા અને કબીગ વડ જોઈ અકલેશ્વર જિતરવુ છેવટ સુગત કે નવસારી આગળ દક્ષિણ ગુજરાતની મર્યાદા બાધી પાછા ફરવામાં વાધો નથી

વળી પાણુ અમદાવાદથી બપડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, બહુચરા, મોઢેરા અને છેક અબાજી તથા આણુ પરના જૈન દેગઝો જોયા એટલે એ દિશાનું પર્યટન પૂરુ થયુ પછી અમદાવાદથી વીગમગામ થઇ, કાકિયાનાડમાં દ્વારકાધીશના દર્શન કરી, ગિરનાગ ચડી, રોત્રુ જાત્રી રોભા જોઈ, આધુનિક ભાવનગર થઇને વઢવાણુ રસ્તે પાણુ અમદાવાદ આવવુ

આ રીતે ત્રણ મુમાફરીમાં ગુજરાતની યાત્રા પૂરી થઈ શકે એમ છે રિયાળાની ઋતુ પમદ કરી હોય તો ઓછામાં ઓછો નામ પડે, અને જુદા જુદા સ્થળોમાં ગખડવાની અનુકૂળતા રહે

ભૃગુપુર—ભરૂકેન્દ્ર—ભરૂચ

દ્વિન્તકથા કહે છે કે, ઉનાળામાં એક અતિ તાપવાળા દિવસે ભગવાન શકુને શરીરે 'ખૂખ' પગસેવો છૂટ્યો અને એ પગમેવામાંથી એક 'અતિ' રૂપાળી ન્હા પ્રગટ થઈ આ શકુપુત્રી તેજ નર્મદા કે રેવા આ કાર્ગણથી જ રેવા રુદ્રદેહા કહેવાય છે આ રુદ્રકન્યા રેવાનો જન્મ વૈશાખ સુદિ પૂનમે થયો મનાય છે

નર્મદા નદીની લગભગ સાડા માતસો માઈલ છે એ અમરકંટકનાં ૩૫૦૦ ફીટ ઊંચા પહાડમાંથી નીકળી, વિન્ધ્યાદ્રિ અને સાતપુડા પર્વતની વચ્ચેથી 'પમાર' થઈ ગુજરાતમાં આવે છે નર્મદા મહાનદી છે '૬૦ વર્ષે કેટલું પાણી નર્મદા લઈ આવે છે એનો ખ્યાલ આવવા માટે કહેવું જોઈએ કે, જો ચોમાસામાં ૩૬ ઇંચ વરમાદ પડ્યો હોય તો આખા વર્ષ દરમ્યાન નર્મદામાં એટલું પાણી આવે કે એ પાણીથી '૩૨૪ ચોરસ માઈલ ક્ષેત્રફળનું અને ૧૦૦ શીટ ઊંડું સરોવર ભરાઈ જાય નર્મદા ગુજરાતમાં મોટામાં મોટી નદી છે અને ભારત-વર્ષની મહાનદીઓમાંની એક છે પણ એની આકર્ષકતા એ એક જ કારણથી નથી, પણ અને કઠિ પહાડો તથા ભયંકર જંગલોની વચ્ચે ઊડી ખીણમાં પથગઓ ઉપર પછડાતી, ઊછળતી, ટેડડા મારતી, ખરાડા પાડતી નર્મદાની ગમણીય લગ્નતા અને ભયંકરતા એ રુદ્રકન્યાને ધણી આકર્ષક બનાવે છે તેમાં ય કેટલાક સ્થળો અતિશય ગમણીય છે અમરકંટકથી જોગમા નીચે ઊતરતી નર્મદા ૨૦૦ માઈલ દોડ્યા પછી જળલપુત્રી નવ માઈલ નીચે આરસપહાણના ખડકોમાં જે ઊંડો કૂંદો મારે છે, તે કૂંદો-ધોધ અને એ આગમપહાણના ખડકો એ દેખાવ અદ્ભુત છે આ પહેલા પણ કેટલાક ધોધ આવી ગય છે અને પછી પણ ચાળીમ ચાળીસ-શીટના ખેતર ધોધો આવે છે. નદી કવચિત્ પહાડો વચ્ચે, પથગઓમાં પછડાતી ચાલે છે, તો

કવચિત્ જિયાં લવ્ય વૃક્ષો વચ્ચે શાંત રીતે ચાલી જાય છે. કવચિત્ વિશાળ પ્રદેશમાં પથરાઈ જાય છે તો કવચિત્ પોતાનો પટ સંકેલી લઈ હરણની ફાળમાં સમાઈ જાય છે. સેંકડો માર્છલ સુધી લયંકર જંગલો વચ્ચે ચાલ્યા પછી શુજરાતના ફળદ્રૂપ પ્રદેશને વધારે ફળદ્રૂપ કરતી વાડીઓ અને ખેતરો વચ્ચેથી જ્યારે આ રુદ્રકન્યા પસાર થાય છે ત્યારે જાણે એનું રૂપ જ બદલાઈ જાય છે, એના પિતાનું રુદ્રત્વ શાંત થઈ શંકરત્વ પ્રગટ થાય છે. નદીનાં પાણી પણ ક્યાંક સો સો ફીટ ઊંડાં છે તો ક્યાંક વેંતભર છે.

લયંકર જંગલો, પહાડો અને મહાનદી ત્રણેનો જ્યાં યોગ થયો, ત્યાં રમણીયતા અને લવ્યતાના ભક્ત આર્યોને તીર્થની કલ્પના વીજળીના વેગથી સ્ફુરતી. વળી નર્મદા તો આર્યાવર્તની એક કાળે સીમા જેવી હતી. દક્ષિણ તરફ ધસ્યે જતા આર્યો વિધ્યાવ્રજ અને નર્મદા આગળ અટકી જતા. આ રીતે અટકેલા આર્યોએ નર્મદાની આકર્ષકતા નિરાંતે અવલોકી હોય એ સ્વાભાવિક છે. તીવ્રતમ તપની ઇચ્છાથી વસ્તીથી દૂર ને દૂર જતા, આતશય લયાનક તથા અગમ્ય સ્થાનો શોધતા તપસ્વીઓ નર્મદાના કાંઠા ઉપરનાં જંગલોને તપોભૂમિ માની, ત્યાં જ તપ કરવા ખેસી ગયા હોય એ પણ સંભવિત છે. આવા મહાન તપસ્વીઓનાં દર્શન કરવા આતશય શ્રમ તથા જોખમ ખેડીને જે ભાવિકો નર્મદાકાંઠે આવતા હશે, તેઓને ગંગા-યમુના ધણે દૂર મૂક્યા પછી એ મૈયાઓ સાથે સ્પર્ધા કરે એવી આ મહાનદીને જોઈને કટલો આનંદ થયો હશે એની કલ્પના આ રેલવેની જોખમ કે શ્રમ વગરની સુસાફરીના સમયમાં આવવી સંભવિત નથી. મહાતપસ્વીઓનાં દર્શનથી તથા લવ્ય અને લયાનક જંગલો વચ્ચે વહેતી પુણ્યસલિલા રુદ્રદેહાનાં દર્શનથી, એનાં અને જળમાં સ્નાનથી તૃપ્ત થયેલા ભક્તોએ નર્મદાને પણ પવિત્ર નદી માનવા માંડી હશે. ગંગાથી આટલે દૂર આવ્યા પછી રેવાણને પવિત્ર ન માને તો આર્યો જીવે કેમ ? ખીજ તરફથી સાહસિક ક્ષત્રિય વીરોએ નર્મદા આગળ અટકીને માળવા-શુજરાતનાં રાજ્યો જમાવ્યાં, એટલે નર્મદાનું માહાત્મ્ય એવડું વધ્યું. ધર્મ અને અર્થ ખેંચના આશ્રયરૂપ નર્મદાની તીર્થરૂપતા વધતી ગઈ. પહેલાં જ્યાં યોગીઓ અને તપસ્વીઓ યોગ અને હઠની સાધના કરવા ખેસતા ત્યાં મોટા યજ્ઞો થવા લાગ્યા. અને યજ્ઞોનું સ્થાન દેવપૂજાએ

લીધું, એટલે નર્મદાના કાઠા ઉપર દેવો આવીને બેઠા રુદ્રકન્યાના કાઠા ઉપર ભગવાન રુદ્ર સિવાય બીજું કોણ હોય ? છેઃ મૂળથી મુખ્ય સુધી નર્મદાના કાઠા ઉપર રથજો રથજો અનેક શિવમંદિરો બિલા થઈ ગયા રેવાજીની પવિત્રતાના અન્યો લખાયા યાત્રાઓ અને પરિક્રમાઓ થવા લાગ્યા ભગવતી ભાગીરથીને એઃ ઝાઠો-કાશી તરફનો કાઠો પવિત્ર-મુક્તિદાયક મનાય છે, ત્યાં બીજો ઝાઠો અપવિત્ર મનાય છે આની મરખામણીમા રેવાભક્તો રેવાને ઉભયતટપાવની ગણે છે અને કહે છે કે, મરસ્વતીમા ત્રણ દિવસ સ્નાન કરવાથી, યમુનામા સાત દિવસ અને ગંગામા એક દિવસ સ્નાન કરવાથી મર્વ પાપો ધોવાઈ જાય છે, પણ રેનામાના તો દર્શનથી જ પાપ ધોવાઈ જાય છે વળી યમુના અને ગંગાની પવિત્રતા કલિયુગના અમુક વર્ષો ગયા પછી ક્ષીણ થઈ જરો, પણ નર્મદાની તો અનતકાળપર્યંત રહેશે રેવાભક્તોની માન્યતા પ્રમાણે કેવળ રેવાજીનું જ પાણી નહિ, પણ એના ઉત્તર કાઠા ઉપર ૧૬ ગાઉ સુધી અને દક્ષિણ કાઠા ઉપર આઠ ગાઉ સુધી કૂવા-તળાવના પાણી પણ રેવાજીનું મમાન પાવનકારી મનાય છે વધારે શું ? પોતાની પુત્રી ઉપર ભોળા શત્રુની એટલી કૃપા છે કે નર્મદામાં સર્વત્ર પોતે વાસ કરીને ગ્રહે છે, એટલે 'નર્મદાના કંકર એટલા શકર' એવી કહેવત પડી છે અને નર્મદામાથી મળેલા પાણીની શિવભક્તો બહુ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરે છે

જો કે નર્મદાનો પોતાનો ખામ મેળો ભગતો નથી, પણ અમુક અમુક દિવસે તથા ગ્રહણ વગેરે પર્વોમા નમદામા નહાવાથી વધારે પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે, અધિક મામ વગેરેમા નર્મદાની પ અર્તથી કરવામા આવે છે જો કે ભરૂચનું નર્મદાનું મન્દિર તદ્દન આધુનિક સીતંગ-પચોતંગ વર્ષ પહેલાનું છે, પણ નર્મદાના કાઠા ઉપરના કેટલાક મન્દિરો પ્રાચીન છે, અને જુદે જુદે સ્થળે જુદે જુદે વખતે મોટા મેળાઓ ભગાય છે રેવાજીના મૌથી મોટા ભક્તો એની પરિક્રમા (પ્રદક્ષિણા) કરે છે આવી રીતે રેવાજીના મૂળથી મુખ્ય સુધી પ્રદક્ષિણા કરવા દૂર દૂરના લોકો આવે છે નર્મદાના કાઠા વચ્ચે ઘણા ભાગમા જગલી જતાવરોથી મળેલા જગલો આવતા હોવાથી મોટે ભાગે સાધુઓ, બાવાની જમાતો અને કન્યાત્વ બધી રીતે પામતા પહોંચતા ગૃહસ્થમંથો જ આવી પરિક્રમા કરી શકે છે આખી પરિક્રમામા લગભગ

દોઢ-એ વર્ષ લાગે છે. આ પરિક્રમાવાસીઓ પાણુ પવિત્ર મનાય છે. રસ્તામાં જે ગામમાં તેઓ ઊતરે ત્યાંના લોકો આ યાત્રાળુઓનાં દર્શન કરવા જાય છે. આવી જમાતોનું ખર્ચ ગામનાં મદાજનો આર આર મહિના સુધી ચલાવે છે. જે લોકો આ પ્રમાણે પરિક્રમાનું સાદસ કરી શકતા નથી, તે પણ જો અને તો મજવામાં ખેસીને કે જમીન રસ્તે નદીના મૂળ તરફ ઠીક પડે ત્યાં સુધી રસ્તામાં કાંઠા ઉપરનાં દેવોનાં દર્શન કરતા જાય છે. નર્મદાની તીર્થમયતાનો ખ્યાલ આવવા માટે એટલું કહેવું બસ થયે કે ભરૂચની આસપાસ મહારુદ્ર સુધીની પાંચ માઇલની જ પંચતીર્થોમાં ૫૫ તીર્થો આવે છે. તો ૭૦૦-૮૦૦ માઇલ લાંબા નર્મદાના કાંઠાનું શું પૂછવું?

ભરૂચ

અમરકંટકથી નીકળેલી નર્મદા નદી ખંભાતના અખાતમાં મળે છે. નદીનો સમુદ્ર સાથેનો મંગમ થયો એટલે એ તીર્થ થયું. મહાનદીના મંગમ નજીક શહેર હોય તો વેપાર માટે બહુ અનુકૂળ બંદર થાય. આ બેવડા ત્રિઆરથી ઘણા જૂના કાળમાં નર્મદાના સમુદ્રમંગમ આગળ શહેર વસવું જોઈએ અને ખરેખર બન્યું છે પણ તેમજ. આ સ્થળે પહેલું શહેર કાણે અને કયારે વસાવ્યું? ક્યા તો કહે છે કે 'જે ટેકરી ઉપર હાલમાં ભરૂચ વસ્યું છે, તે ટેકરી ઉપર પહેલાં લક્ષ્મીજીએ શ્રીનગર નામનું પોતાને વસવા યોગ્ય શહેર વસાવ્યું હતું; પણ પાછળથી ઉત્તર ગયું અને ત્યાં કેવળ જંગલ રહ્યું. આ જંગલ હેડંબા નાનની રાક્ષસીની પુત્રી હાટિકાના તાબામાં હતું. આજે મહી અને તાપી વચ્ચેનો જે પ્રદેશ ધનધાન્ય, સમૃદ્ધિ અને વસ્તીથી ભર્યો છે, તે પ્રદેશ હિસક પશુઓથી ભરેલા ગીચ જંગલોથી ભરેલો હતો. જે વખતે આ નર્મદાકાંઠાના જંગલમાં આવવાની કોઈ માણસ હિંમત નહિ કરી શકતું હોય, ત્યારે સાહસિક તમસ્વી ભૃગુઋષિ આવીને સમુદ્રમંગમ આગળ એક ટેકરી ઉપર રહ્યા; અને પાછળથી સ્થળ યોગ્ય લાગવાથી પોતાના શિષ્યોનાં કુટુંબો વગેરે અંદાર હજાર માણસો સાથે હેડંબાવનમાં આવ્યા અને "નંદન સંવત્સરની માધ્ય સુદિ પાચમે નર્મદાના ઉત્તર કિનારા ઉપર કૂર્મની પીઠ ઉપર વિશ્વકર્માનું સ્મરણ કરીને ભૃગુઋષિએ મોટું નગર વસાવ્યું. ભૃગુએ વસાવેલા નગરની સ્થાપના કૂર્મની પીઠ ઉપર હોવાથી એ

ભૃગુકૃત એવે નામે ઝોળખાવા લાગ્યું” (રેવાખંડ)

ભર્યની-રથાપના મંબધી આ પૌગણિક વાતોમા ઐતિહાસિક તત્ત્વ કેટલું હશે ?

લક્ષ્મીજીના શ્રીનગરની કથા તો ભૃગુકૃતની એક કાળની અમા-
ધારણ સમૃદ્ધિનું રૂપક લાગે છે હેડખાવન-અને હાટિકાના તાખામા
આ દેશ, એ આ પ્રદેશ જે કાળે જંગલમય હતો તે કાળની વસ્તુ-
સ્થિતિ દર્શાવે છે તે કાળે નર્મદાકાંડાના લાટ પ્રદેશમા પણ જંગલ,
જંગલી જનાવરો અને જંગલી માણસો-રાક્ષસો-એ સિવાય કશું ન
હતું આવા જંગલમા પ્રથમ ભૃગુઋષિ આવ્યા અને તેમણે તથા તેમના
વિદ્યાર્થીસથે-ટાળાએ આ પ્રદેશને સાફ વસવા યોગ્ય બનાવ્યો, છેવટે
શહેર વમાવ્યું ઉપલી કથામા આટલી ઐતિહાસિક હકીકત લાગે છે
ભૃગુએ કોણ ? ક્યાથી જ્યે રસ્તે આવ્યા ? ઉત્તરમા માળવા રસ્તે
આવેલા આ કોઈ આર્યો હશે ? કાકણમાથી જમીન રસ્તે આવેલા
મિશ્ર આર્ય દ્રાવિડો હશે કે દગિયા રસ્તે આવેલી ઇગકના આર્યોની
કોઈ ખીજ ટાળી હશે ? કાંઈ નક્કી કહેવાતું નથી મમુદ્રરસ્તે પણ
આ પ્રદેશમા વસનાટ થવાનો ધણો મલવ છે પણ નિશ્ચય કગવે
એવા કોઈ પુગવા નથી વળી શ્રી ક મા મુનશી કહે છે તેમ
ભર્ય વસ્ત્યા પહેલા કોઈક યુગમા નર્મદા અને સમુદ્રના સગમ આગળ
માહિષ્મતીપુરી હોય, તો એ પણ અમલવિત નથી. તેઓ કહે છે
કે, કાર્તવીર્ય મહસ્તાર્જુનની માહિષ્મતીપુરી મંબધી બધા પૌગણિક
ઉલ્લેખો, એ પુરી ભર્ય હાલમા છે ત્યાં કે તેથી પણ નીચાણમા નર્મદાના
મગમ આગળ હોય એમ સ્પષ્ટ મુખ્ય છે આ માહિષ્મતી નગરીનો
મહસ્તાર્જુનનો નાશ કરનાર પરશુગમે નાશ કર્યો કે મમુદ્રે નાશ કર્યો,
એ કાંઈ જાણવામા નથી પછી ઐતિહાસિક ઢાળમા ભર્યનું દેદી
પ્રમાન અસ્તિત્વ દેખાય છે ગુજરાતના જૂનામા જૂના શહેરોમાતું
એક ભર્ય છે વૈદિક સમયમા એનું નામનિશાન દેખાતું નથી, પણ
બૌદ્ધગતકોમા, જૂના પુરાણોમા તથા જૂના ગ્રીક-રોમન લખાણોમા
ભર્યકૃત (બારીગાઝા)ના ઉલ્લેખો જોવામા આવે છે અર્થાત્ ઈ મ
પૂર્વેના એક બે સૈકાઓમા ભર્ય ભાગતવર્ષના પશ્ચિમ કાંડાનું એક મુખ્ય
શહેર હતું એ વખતે જાણી (માલમેટ)મા સુપાગક, નર્મદાકાંડે ભર્ય
અને સુરાષ્ટ્રમા પ્રભાસ એ ત્રણ પશ્ચિમ ભારતના મુખ્ય બંદરો હતા

ભરૂચનો ઇતિહાસ

મૌર્ય પહેલાંના સમયની ખબર નથી, પણ મૌર્ય સમયમાં સુરાષ્ટ્ર પેઠે ભરૂચ પણ મૌર્યોના તાબામાં હોવું જોઈએ. દંતકથા તો કહે છે કે ચાણક્ય કૌટિલ્ય અને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્ત પાછલી અવસ્થામાં પોતાના પાપનું પ્રાયશ્ચિત કરવાં રેવાકાંઠે શુકલતીર્થમાં આવીને રહ્યા હતા. (રેવાખંડ) આ દંતકથામાં કાંઈ તત્ત્વ જણાતું નથી, મૌર્યોના મંથનની સ્મૃતિ હોય તો બલે. અશોકનાં સામ્રાજ્યમાં ભરૂચનો-લાટનો સમાવેશ હતો એ નિઃસંદેહ (બુઝો ગિરનારના લેખો). પછી શુંગોના હાથમાં ગુજરાત રહ્યું લાગતું નથી. પણ મિતેન્ડરના તથા એપોલો-ડોટસના સિદ્ધાંતો મળે છે; એટલે કદાચ એ યવનોના હાથમાં થોડો વખત લાટ પણ રહ્યું હોય; પછી ક્ષત્રપોના હાથમાં ગયું એમ રુદ્ર-દામનના ગિરનારના શિલાલેખ પરથી તથા ક્ષત્રપ સિદ્ધાંતો ભરૂચમાંથી મળ્યા છે તે પરથી સાબિત થાય છે. ક્ષત્રપોના સમયમાં વચ્ચે થોડો વખત આન્દ્ર રાજ્યોના હાથમાં ગયું હોય એ સંભવિત છે. ક્ષત્રપો પાસેથી ગુજરાત ગુપ્તોના તાબામાં ગયો. ગુપ્તોના સિદ્ધાંતો પણ ભરૂચમાંથી મળ્યા છે. 'પેરિપ્લસ' નો લેખક તથા ટોલેમી ભરૂચ શહેર (Barigaza ભરૂચ) ની ખાસ નોંધ લે છે. પેરિપ્લસના કહેવા પ્રમાણે ભરૂચ શહેરથી આરંભી સિંધુ સુધીનો દેશ ભરૂચ નામથી ઓળખાતો. ગુપ્તો પાસેથી ભરૂચ વલ્લીઓના તાબામાં આવ્યું નથી લાગતું. એ વખતના ભરૂચના ગૂર્જર રાજ્યો દક્ષિણના ચાલુક્યોના ખંડિયા રાજા હોય કે સ્વતંત્ર પણ હોય; પરંતુ ભરૂચના રાજા તરીકે પહેલવહેલો ઉલ્લેખ આ ગૂર્જર રાજ્યોનો મળે છે. આ ગૂર્જર રાજ્યો વિશે એમનાં દાનપત્રોમાંથી જે માહિતી મળે છે એથી વિશેષ કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ લગભગ ઈ. સ. ૬૩૦ થી ૭૩૫ સુધીનાં લાટના ગૂર્જર રાજ્યોનાં દાનપત્રોમાંથી આશ્રમેશ્વર (જમ્બૂસર તાલુકો) નો તથા શિહુગ્રામ (હાલનું શીગામ), ગોલી આવલી (હાલનું ગોલેલ), જમ્બ (હાલનું જમડી) વગેરે ગામોનો ભરૂચ વિષયનાં ગામો તરીકે ઉલ્લેખ મળે છે. વળી શિરીષપદ્મક (સીશોદ્રા) અકૂરેશ્વર (હાલના અંકલેશ્વર) તાલુકામાં હોવાનો તથા જમ્બૂસરના આજણોને દાન આપ્યાનો ઉલ્લેખ છે.

આ ઉપરાંત વર્તેરા (હાલનું વલતેર) સરથુઆ (હાલનું સુરથાન)

વગેરે ગામોનો ઉલ્લેખ મળે છે આ બધા ઉપગ્રથી તે વખતે પણ ભરૂચ જિલ્લામાં હાલના ભરૂચ, વાગરા, અહલેશ્વર, જમખમર અને આમોદ તાલુકાઓનો સમાવેશ થતો હતો એમ જણાય છે, વળી ભરૂચ જિલ્લો-લાટ એ વખતમાં ઈ મ સાતમાં શતકમાં મારી રીતે વએસો દેખાય છે અલગત પાછળથી ફેરફારો થયા હશે, પણ અત્યારની ભરૂચ જિલ્લાની વસ્તીનું મૂળ આ ગૂર્જર ગણઓના વખતમાં મળે છે

ઈ સ છઠ્ઠા શતકના ન્યોતિથી વરાહમિહિરે પશ્ચિમ ભારતના એક દેશ તરીકે ભૃગુકચ્છનો ઉલ્લેખ કર્યો છે સાતમાં શતકનો યુનાન-ચુઆગ પણ નોંધ કરે છે એ ચીનાઇ યુમાન્ગ ભરૂચમાં ન્શ મધારામો તથા કેટલાક મન્દિરો હોવાનું કહે છે એ જ શતકમાં આગ્રમોએ ભરૂચ ઉપર હુમલો કર્યો હતો આ વખતે લાટ દેશ દક્ષિણના ચાલુક્યોના હાથમાં હોય એમ જણાય છે, અને ચાલુક્યો પામેથી આઠમાનંદમાં શતકમાં માલખેડના રાષ્ટ્રકૂટોના હાથમાં આવ્યો રાષ્ટ્રકૂટ ગણઓના અનેક દાનપત્રો લાટમાંથી મળ્યા છે આ રાષ્ટ્રકૂટોએ લાટના ગામોનાં દાનો કર્યા છે લાટના રાષ્ટ્રકૂટ-સામતો પાછળથી પણ માલખેડથી દરત્ર થયા નથી ? પણ અણહિલવાડના સોલંકીઓએ-મૂળગણથી સર્ણ સુધી પ્રયત્ન કરીને લાટને હેવટનું ગુજરાત સાથે જોડી દીધું અને ગુજરાતે એને અપનાવી લીધું જૂના લેખોમાં ગૂર્જરથી લાટની ભિન્નતા દેખાય છે તે નીકળી ગઈ લાટે પણ ગુજરાતથી જુદી અસ્મિતા ઊડી દીધી, ગુજરાતના મુખ્ય મંદારો સ્વીકાર્યા અને એ વખતથી જૂની ગુજરાતી ભાષા સ્વીકારી લીધી લાટની જૂની વસ્તી ગમે ત્યાંથી આવી હોય પણ ચાલુક્ય રાષ્ટ્રકૂટોના વખતમાં કોકણની કેટલીક વસ્તી લાટમાં આવી હશે કોકણના રીતરિવાજો અને મસ્કારોની અસર પણ લાટ ઉપર થઈ હશે, પણ અણહિલવાડના સોલંકીઓના વખતમાં ગુજરાતનું એવું મગઠન થયું કે અત્યાગે કાઠિયાવાડ મુખ્ય ગુજરાતથી કોઈ કોઈ રીતરિવાજમાં જુદું પડતું લાટ સંપૂર્ણ રીતે ગુજરાતી છે વર્તમાન ગુજરાતીની અસ્મિતા સોલંકીઓના વખતમાં જન્મી છે અને હજી ચિગ્ગન છે કાઠિયાવાડ, મધ્ય ગુજરાત અને

૧ છુઓ, મારો જુ મ રા ઇ વિ ૧ મા પ્ર ચોથુ, જેમાં ગુજરાતના આ રાષ્ટ્રકૂટોનો સવિસ્તર ઇતિહાસ આપ્યો છે,

લાટ એ ત્રણ અંગોવાળા ગુજરાતરૂપી શરીરમાં આત્મા એક જ રહુરે છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગયા પછીના ભરૂચના ઇતિહાસ વિશે કશું કહેવાનું નથી; કારણ કે પછીથી ગુજરાતથી જુદો ભરૂચનો ઇતિહાસ જ નથી. ઇ. સ. ૧૩૦૦ પછી મુસલમાન સૂબાઓ, પછી અમદાવાદના સુલતાનો (ઇ. સ. ૧૩૯૧ થી ૧૫૭૨) પછી મોગલો અને પછી મરાઠાઓ આવ્યા. ઇ. સ. ૧૭૩૬ માં ભરૂચનો મુસલમાન સૂબો લગભગ સ્વતંત્ર નવાબ થયો. ઇ. સ. ૧૭૭૨ માં અંગ્રેજોએ ભરૂચ લીધું અને વચ્ચે થોડાં વર્ષ સુધી સિધિયા સરકારને પાછું આપ્યા પછી ઇ. સ. ૧૮૦૩ માં છેવટનું લીધું તે હજી સુધી બ્રિટિશ સરકારના હાથમાં છે.

ભરૂચનો વ્યાપાર

ભરૂચ બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું બંદર છે. બે હજાર વર્ષ ઉપર એ મોટું બંદર હતું એ ઉપર કહ્યું જ છે. ઇ. સ. ના આરંભમાં રોમના બાદશાહ ઓગસ્ટ સીઝર પાસે આ દેશમાંથી જે એલચીઓ ગયેલા, તેમાં એક ભરૂચનો વતની ઝારમેનિસિગસ (કદાચ શ્રમણાચાર્ય) હતો; જે એથેન્સમાં ચિતા ખડકાવી બળી મૂક્યો હતો એમ રોમન લેખકોએ નોંધ કરી છે. એ વખતે ભરૂચના બંદરે અરબસ્તાન, ઇજિપ્ત, ઈરાન અને આ દેશનાં બીજાં બંદરોનાં અનેક વહાણો આવીને લંગર કરતાં. અને અફઘાનિસ્તાન, પૂર્વ તથા મધ્ય હિંદુસ્તાનનો માલ જમીન રસ્તે સિંધ અને ઉજ્જૈન થઈ અને દક્ષિણપથનો પૈકણ થઈ ભરૂચ આવી, અરબસ્તાન વગેરે પરદેશ તરફ જતો; અને ઇજિપ્ત, અરબસ્તાન, રોમ વગેરે પરદેશનો માલ એ જ રસ્તે આ દેશના અંદરના ભાગમાં જતો. આ વેપારથી રોમનું પુષ્કળ સોનું આ દેશમાં ઘસડાઈ આવતું. એ વખતે ભરૂચ કેવળ માલની લેવડદેવડથી જ સંતુષ્ટ નહોતું થતું; પણ અનેક પ્રકારનો માલ જાતે તૈયાર કરતું. છેક જૂના કાળમાં પણ ઝીણું, સુંદર કારીગરીવાળું કાપડ તૈયાર કરવા માટે ભરૂચ પ્રખ્યાત હતું. ભરૂચની આ ખ્યાતિ આખા ઐતિહાસિક સમય દરમિયાન ચાલુ રહી છે. ૧૭ માં શતકના આરંભમાં, ૩૨ લોકોએ તથા અંગ્રેજોએ ભરૂચમાં કોઠી નાખી એ ભરૂચની આ ખ્યાતિથી આકર્ષાઈને જ. સત્તરમાં શતકના મધ્ય ભાગ વિશે લખાયું છે કે, એ વખતે (૨૫૦ વર્ષ પહેલાં) દુનિયાના કોઈ પણ ભાગમાં ભરૂચ જેટલા ક્ષેત્રફળમાં ભરૂચ જેટલું

કાપડ નહોતું તૈયાર થતું આ દેશમાં સુતરાઉ કાપડની પેદાશમાં બગાળા, એ વખતે બધાથી ચડિયાતું હતું, પણ ભરૂચ બગાળાની હરીફાઈમાં જિંદગી માણુ રાખીને જિંદગી રહ્યું હતું ધીમે ધીમે ભરૂચના આ વણકરોની પડતી થતી ગઈ, જે સ્થિતિ ૧૭ માં શતકમાં હતી તે અઢાંગમાં ન રહી અને અઢારમાં હતી તે ૧૯ માં શતકમાં ન ગઈ કેટલા પ્રકારનું કાપડ અઢાંગમાં શતકની છેલ્લી પચ્ચીશીમાં ભરૂચમાં તૈયાર થતું હતું એનું વર્ણન મી ફોર્મૅ લખ્યું છે એ વાચના જેવું છે ઈ સ. ૧૮૨૦ માં કર્નલ વિલિયમ લખે છે કે, એ વખતે ભરૂચમાં પગદેશ ચડાવવા માટે ૬૦ વર્ષે ચાર લાખ પચ્ચીશ હજાર રૂપિયાનું કાપડ તૈયાર થતું ઈ સ. ૧૮૪૯ માં મી ડેવિઝ લખે છે કે, “ છેલ્લા ૨૯ વર્ષમાં ભરૂચની સ્થિતિ તદ્દન ફરી ગઈ છે હાલમાં અહીં ભાગ્યે જ દશ હજાર રૂપિયાનું કાપડ તૈયાર થાય છે પાગસી વણકરો વધારે કમાવા ગામ છોડી ગયા છે, સુતર વિલાયતી વપરાય છે અને પચ્ચીશ વર્ષ પહેલા અરબસ્તાન જેટલો માલ જતો હતો, તેનો હજારોમાં ભાગ અત્યારે જતો નથી ” આ રીતે વિલાયતી સન્તા કાપડે આ દેશના વણકરોના ધધાને તોડી નાખ્યો પછી તો મુબઈ-અમદાવાદમાં મિલો થઈ, (હાલમાં ભરૂચમાં મિલો છે) ધીમે ધીમે રેલિયાં ચે ચાલતા બધા થયા ભરૂચ બહારનો વેપાર પણ ધીમે ધીમે સૂરતે ખેંચી લીધો, અને છેવટ તો મુબઈ બહારના હાથી પગલામાં ભરૂચ, સૂરત બધા ફૂંપી ગયા આ રીતે અણુહિલવાડના સોલકાઓના વખતથી ૧૧માં ૧૨માં શતકથી તે ૧૭ માં શતક સુધી સમૃદ્ધિશાળી, સુખી અને માહસિક વેપારોથી ભરેલા ગુજરાતના મુખ્ય બહાર તરીકે ભરૂચનું જે સ્થાન હતું તે નીકળી જઈ અત્યારે ગુજરાતનું ખીજા વર્ગનું શહેર થઈ રહ્યું છે, અને ફરી ‘સીઝન’ ઉપર મુખ્યત્વે જીવે છે ભરૂચનું ૩ તો પહેલેથી વખણાતું અને હજી વખણાય છે

ભરૂચ શહેર

પૂર્વ-પશ્ચિમ અર્ધા ગાંધિના પટમાં વહેતી મહાનદી નર્મદાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર એક જગ્યા ટેકરા ઉપર ભરૂચ પાંચડીપને વસેલું છે અને રેલવેમાં બેઠા મામે કાઠેથી કે રેલવેના પુલ ઉપરથી જોનારને અથવા નદીમાં મજાવામાં બેઠીને જોનારને ગમણીય લાગે છે ખામ કરીને રાતનો દેખાવ સરસ લાગે છે નર્મદા ભરૂચની આબાદી અને તદુરસ્તી

ખત્રેનું સાધન છે. નર્મદા ઉપરથી આવતો પવન ભર્યની હવાને તંદુરસ્ત રાખે છે.

ભર્ય ગુજરાતનું જૂનામાં જૂનું શહેર છે; પણ પહેલેથી એ આસ્થળે જ અને આટલા જ વિસ્તારમાં વસેલું હશે કે કેમ એ કહેવાતું નથી. જો કે ઝાઝો ફેરફાર થયો હોય એમ જણાતું નથી; માત્ર એટલું લાગે છે કે ભર્યને ફરતો કોટ થયો તે પહેલાં ઝાડેશ્વરી દરવાજા બહારનો ભાગ વધારે વસેલો હશે. પછી તો સિદ્ધરાજ કે કુમારપાળના વખતમાં કોટ બંધાયો એટલે શહેર અને પરાંઓ એમ બે ભાગમાં શહેર વહેંચાઈ ગયું. અત્યારે મ્યુનિસિપાલિટીની હદ પ્રમાણે ભર્ય અઢી માઈલ લાંબુ અને ૩ માઈલ પહોળું છે. પણ એની પૂરી આબાદીના વખતમાં મહારુદ્રથી કાળી તલાવડી સુધી સાડા ચાર માઈલની લંબાઈમાં વસેલું હશે.

ભર્યની વસતી ઈ. સ. ૧૭૭૭ માં શહેરમાં ત્રીશ હજાર અને પરાંઓમાં વીશ હજાર રળી કુલ પચાશ હજારની હતી. ૧૮૪૧ માં ઘટીને ૩૧ હજાર થઈ હતી; પણ હાલમાં લગભગ ૪૫ હજાર છે. તેમાં ૨૬ હજાર હિંદુઓ, ૧૩ હજાર મુસલમાનો અને બે હજાર પારસીઓ છે. ભર્ય પ્રાચીન નગર અને તીર્થસ્થાન છે; પણ નર્મદાની પવિત્રતા સિવાય એનું તીર્થપણું ભર્ય જિલ્લા બહાર ઝાઝું જણાતું નથી. એટલે સામાન્ય દેખાવ તીર્થસ્થાન જેવો નથી લાગતો, ગોરાનો કાંઈ જ ત્રાસ નથી. તેમ એની પ્રાચીનતાના પુરાવારૂપ પણ કાંઈ જીવતું રહ્યું નથી. સલ્તનતોના ફેરફારોએ, પોર્ટુગીઝોની તથા મરાઠાઓની લૂંટોએ અને નર્મદાની મોટી રેલોએ એવા ફેરફારો-વિનાશો ભૂતકાળમાં કર્યા છે, કે જૂનું કાંઈ જીવતું રહેવાનો સંભવ જ નથી. અત્યારે જો ભર્ય શહેર દેખાય છે તે દોઢસો-બસો વર્ષ જૂનું છે. જૂનામાં જૂનાં ઘરો દોઢસો વર્ષથી જૂનાં લાગ્યે જ હશે; પણ એ વખતનાં લલ્લુભાઈની હવેલી જેવાં જો જૂનાં મકાનો છે તેમાંનું લાકડાંનું કોતરકામ અમદાવાદ, સુરતનાં એ જ પ્રકારનાં ઉત્તમ કામને મળતું છે. શહેરમાં મંદિરો ઘણાં છે, પણ બધાં-સો-દોઢસો વર્ષની અંદર બંધાયેલાં છે. અલખત્ત લૂગુઝાપિના મહાદેવ, ગંગનાથ, અવિમુક્તેશ્વર, સોમનાથ વગેરે નદીકાંઠાનાં બાણો પ્રાચીન હશે; વળી હાલના શૈવમંદિરોનાં આંગણાંમાં જો જૂની કારીગરીની વરાહની, ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની વગેરે મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. તેનાં પણ મંદિરો પ્રાચીન

મધ્યકાળમા હશે તે પહેલા કદાચ જૌહમદિરો પણ હોય, પરંતુ એ બધું સ્થાપત્ય કાળમહોદધિને તળિયે ખેસી ગયું છે અને જૂના મદિરોને સ્થાને સ્પ્રિટિશ સમયમા હાલના માદા ડ્રગાશન્ય મદિરો બિભા થયા છે.

આ રીતે બધું જૂનું અદૃશ્ય થઈ ગયા છતાં જે કાર્ષ્વ ચાગપાય જૂની નિગાનીઓ જળવાઈ રહી છે, તેમા પહેલો કાટ નદીના ઓવાગ તથા ધાટ માથે પહેલાં ભરૂચને ફરતો કાટ હતો, ધણુરી સોલકીઓએ બધાવેલો અને મોળમા શતકમા બદાદુગ્ગશાહે મમગવેલો. હાલમા એ કાટનો ફક્ત નદી તરફનો ભાગ મોજુદ છે ખીછ જુમા મસ્જિદ મૂળ વિશાળ હિંદુમદિના ચાલકાઓ એમ ને એમ ગમ્પી આ મસ્જિદ ઠરી દીધી છે ચાલકાઓ ઉપગ્ની ડારીગરી જેવા જેની છે મૂળ મદિર અગિયારમા-બારમા શતકના શુજગતના મદિરોનો સુદર નમૂનો હશે હાલમા આ જીર્ણુ મકાન ફરીરોની ધર્મશાળા તરીકે વપરાય છે. આ જ રીતે જૂની મદરેસાના ચાલકાઓ પણ મૂળ હિંદુમદિના છે શહેગ્ની ઉત્તરમા બાવા ગહાનની કબર છે, જેને દતકયાને આધારે મી કોર્પ્સ અગિયારમા શતકના અતની ગણે છે એ કબરની પૂર્વે પીગ છત્રની કબર છે ઈદગા પણ ચૌદમા શતકમા મહમદ તખલ્લુકે બધારી છે એમ મનાય છે નનાબની કબર તો દોઢસો વર્ષ ઉપગ્ની છે આ ઉપગત ડચ લોકોની કાઠી જેમા એક 'મનડાયલ' છે અને ડચ લોકોની કબરો (ઈ મ ૧૬૫૪ થી ૧૭૭૦) પણ જૂના અપરેષો છે શહેગ્ની વચ્ચે એકાદ નાનું મદિર પણ જૂનું હશે વલ્લભ બદતુ વિ મ ૧૬૬૨ ની માલતુ છે અને એ જૂનામા જૂનું ગણાય છે પણ કેટલાક નવા મદિરોમા પૂજતી તથા ન પૂજતી મૂર્તિઓ જૂની ખેમાડેલી છે, પણ એનો કાળની દ્રષ્ટિએ હજી અબ્યામ થયો નથી વળી જૂના ટેકરાઓનું પદ્ધતિમગ ખોદવામ કરવામા આવે તો કાર્ષ્ક પ્રાચીન વસ્તુઓ મળે ખરી

ભરૂચમા શાંતિઓ તો ઘણી છે, પણ ભાર્ગવ પાલકા અને લાડ વાલિયાઓ ખીજા કરતા ભરૂચના જૂના વતની જણાય છે

લાટનો ઘણો ભાગ છેક માતમા શતકમા વસ્યો હતો એ, ઉપર દક્ષિણ છે વળી નર્મદાકાઠો ઘણા કાળથી તીર્થરૂપ મનાય છે, એટલે ભરૂચ જિલ્લામા ખીજા પણ નાનામોટા તીર્થો હોનાનો મંલવ, દેખીતો છે.

કરોદ

ભરૂચ અને શુક્લતીર્થ વચ્ચે પંદર મૂ પદ્માનું એક નાનું ગામ છે.

અહીં ત્રીશ વર્ષે એક વખત જ્યારે અધિક માસ વૈશાખ માસમાં આવતો હોય, ત્યારે કોટશ્વર કે કોટલિંગેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. મેળો નર્મદાને કાંઠે ભરાય છે, અને મેળામાં આખા મહિના દરમિયાન ત્રણ-ચાર લાખ માણસો આવે છે.

કાવી

આ જમ્બુસર તાલુકાનું ૧૫૦૦ ધરનું મહી નદીના કાંઠા ઉપર ગામ છે. આ જૈનોનું જાત્રાસ્થાન છે. ગિરનાર કે પાલીતાણે જતા જૈનો અહીં એકાદ દિવસ રોકાય છે. જૂનાં જૈનમંદિરોના ખેચાર અવશેષો ઉપરાંત ખેત્રણ નવાં મંદિરો છે.

ખાવા રુસ્તમનો મેળો

ખાવા રુસ્તમનો મેળો વાળીએજ પાસે તથા જમ્બુસરમાં એમ બે સ્થળે ભરાય છે. બે ય સ્થળે દરગા છે. અંકલેશ્વર તાલુકાના પીર પારડીમાં પણ મુસલમાનોનો એક મેળો ભરાય છે.

ભાડબૂત

ભરૂચથી આઠ માઇલ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે ૨૫૦ ધરનું નાનું ગામ છે. અહીં ૧૯-૨૦ વર્ષે જ્યારે અધિક માસ ભાદરવામાં આવે, ત્યારે ભાડવેશ્વર મહાદેવની જાત્રા ભરાય છે. અહીં પણ કરોદ જેટલાં માણસો આવે છે; આખો મહિનો જાત્રા ચાલે છે. અને અમાસને દિવસે તો પચાસસાઠ લગ્નર માણસો એકઠાં થઈ જાય છે.

શુક્લતીર્થ

ભરૂચ જિલ્લાની કદાચ સૌથી મહત્ત્વની જાત્રા શુક્લતીર્થમાં ભરાય છે. ૬૧૬ ધરનું આ તીર્થનું ગામ ભરૂચથી ૧૦ માઇલ પૂર્વમાં નર્મદાકાંઠે છે. અહીં દર વરસે કાર્તિકી પૂર્ણિમા ઉપર મેળો ભરાય છે. મેળો પાંચ દિવસ ચાલે છે અને લગભગ ૨૫૦૦૦ માણસો એકઠાં થાય છે. ગામમાં ફક્ત એક જ ઝોંકારેશ્વરનું મંદિર છે. મંદિર તો જૂનું નથી, પણ એ મંદિરમાં જે આદિનારાયણની મૂર્તિ છે તે જૂની જણાય છે. કદાચ જૂના કાળમાં અહીં વિષ્ણુનાં પણ મંદિરો હશે. શુક્લતીર્થ નાનું છતાં તીર્થસ્થાન જેવું જ લાગે છે. ઘણા જૂના કાળથી તીર્થસ્થાન મનાય છે એ તો કહ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત અને ચાણક્યની કંતકથા ઉપર આપી છે. પણ અગિયારમા શતકના આરમ્ભમાં અણહિલ-વાડના રાજા ચામુંડે પુત્રમંરણના શોકથી રાજગાદી છોડી દેને મરણ-

પર્યંત શુકલતીર્થમાં વામ કર્ણની વાંતમાં ઐતિહાસિક મંજવિતતા છે
છેવટની જિન્દગી નર્મદાકાંઠે ગાળવાની ધમ્મજાવાળા માણુમો અતે
શુકલતીર્થમાં આવીને વમતા હશે એટલી વાત ખરી લાગે છે
શુકલતીર્થ રમણીય સ્થળ છે.

આ ઉપરાંત બેચાર ગામોમાં સ્થાનિક મેળાઓ ભગાય છે
બેચાર ગામોની આગાદી મારી છે અને જૂના ગામો તો ભરૂચ
જિલ્લામાં ધણા છે

આણંદ, કરનાળી—નર્મદાનો કાંઠો

નર્મદાનો કાંઠો ગુજરાતમાં જૂનામાં જૂનું તીર્થ છે એ કહ્યું જ
છે નર્મદાકાંઠાના ભરૂચ અને શુકલતીર્થનાં દર્શન કર્યા, હવે આગળ
ચાલીએ નર્મદા નદીને જ કાંઠે ઉપગ્રવાસ સિનોગના અગારેશ્વર તથા
ભડારેશ્વર મહાદેવોને દ્વગ્ધી નમસ્કાર કરી, માલસગનો આશ્રમ જોઇ,
આણંદ-કરનાળી તરફ દષ્ટિ કરીએ

બી બી સી આઈ રેલવેના વિશ્વામિત્રી સ્ટેશનથી બેન્ચ
લાઈનમાં ૧૯ માઇલ ઉપર ડોમોઇનું સ્ટેશન આવે છે ડોમોઇ જૂનું
ગામ છે ગુજરાતમાં ગજપૂત ગામોની જાહોજલાલીનો ડોમોઇનો
કિલ્લો એક અગ્રેય છે, પણ હાલમાં એ કિલ્લાનો ધણોખરો ભાગ
પડી ગયો છે એની જોડીનો ઝિંઝૂવાડનો કિલ્લો એકાંત સ્થળમાં
હોવાથી વધારે બચી ગયો છે, અને એ જોવાથી ડોમોઇનો કિલ્લો
કેવો હશે એનો ખ્યાલ આવે છે ડોમોઇનો કિલ્લો ઝિંઝૂવાડના
કિલ્લા કરતા પ્રમાણમાં ઓછું ધ્યાન ગમીને બાધ્યો લાગે છે બાકી
આકારમાં અને વિસ્તારમાં બને સગા હશે ડોમોઇનો કિલ્લો
લગભગ એક હજાર વાર લાખો અને ૮૦૦ વાગ પહોળો છે જે કે
પહોળાઇની એક બાજુ બીજી બાજુ ઘરતા લાખી છે ડોમોઇનો
કિલ્લો ઝિંઝૂવાડના કિલ્લા કરતા નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા
સાધારણ છે, પણ ડોમોઇનો ચોથો દરવાજો ઝિંઝૂવાડના દરવાજાઓ
કરતાં કારીગરીમાં ધણો ચડિયાતો છે

ડોમોઇનો ચોથો દરવાજો જે હીરા લાગોળ હોવાય છે, તે કદમાં જે
ધણો મોટો છે આ દરવાજાની ગચનાકળા અને ઉપરની કાતગણી બંને
સુદર છે ગુજરાતના પ્રાચીન જોવાલાયક બાંધકામોમાં આ દરવાજો
એક 'મુખ્ય' બાંધકામ છે ચોક્કસ કહેવાતું નથી, પણ ઝિંઝૂવાડનો

અને હોમોનો બંને કિલ્લાઓ ધણુંકરી ઉદયન મંત્રીના બાંધેલા છે.

ચાણોદ

હોમોનથી સાત માઇલ ચાણોદનું સ્ટેશન છે. ચાણોદ તીર્થનું ગામ છે. ગામમાં પાંચેક હજાર માણસની વસ્તી છે. ગુજરાતના મધ્યભાગના આ તીર્થસ્થાનનું ગુજરાતમાં ધણું માહાત્મ્ય મનાય છે. શ્રદ્ધાળુ લોકો ગગાકાંઠાના કાશી સાથે નર્મદાકાંઠાના ચાણોદને સરખાવે છે. “બોમદીપ” સાથે “ધરદીવડા”ની સરખામણી જેવી જ આ સરખામણી લક્ષિતમૂલક છે.

ચાણોદમાં પ્લાત્તણોની વસ્તી વધારે છે. જેનો મોટો ભાગ અત્યારે જત્રાણુઓ ઉપર નભે છે; પણ હજી એ ગામમાં સારા વેદપાઠી પ્લાત્તણો મળે ખરા, અને પહેલાં તો સારા વેદપાઠી પ્લાત્તણો માટે જ ચાણોદ પ્રખ્યાત હતું. બધું જોતાં એમ લાગે છે કે, નર્મદાકિનારાના રુકલ-તીર્થ પેઠે ચાણોદને પણ વિદ્વાન અને પવિત્ર પ્લાત્તણોએ જ પહેલાં તીર્થરૂપ બનાવ્યું હશે. અત્યારે ચાણોદમાં અથર્વવેદી અને બરકાલ ગામમાં સામવેદી પ્લાત્તણો વધારે મળે છે. ચાણોદ જેવા નાના ગામને પાદર નદીને આટલા બધા બાંધેલા ઘાટ હોય એ હકીકત જ એ સ્થાનનો તીર્થ તરીકે કેટલો બધો મહિમા છે એ દર્શાવના પૂરતી છે.

ચાણોદ વૈષ્ણવતીર્થ છે કે શૈવતીર્થ ? સાધારણ રીતે નર્મદાનો કાંઠો શૈવ તીર્થસ્થાનો માટે પ્રખ્યાત છે, પણ ચાણોદમાં જે એક જ દર્શને જવા યોગ્ય મંદિર છે, તે તો શેખનારાયણનું છે. આ વિશાળ મંદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. અંદર શેખ ઉપર સૂતેલી નારાયણની લબ્ધ રમણીયાકૃતિ શ્યામ મૂર્તિ છે; જેની લક્ષ્મીજી ચરણ-સેવા કરે છે. આ મૂર્તિ દક્ષિણના રામાનુજ-સંપ્રદાયી મંદિરોની મૂર્તિઓની યાદ આપે છે. ગુજરાતમાં બારમા-તેરમા શતકમાં આ પ્રકારની વિષ્ણુમૂર્તિઓનાં મંદિરો બંધાયાં છે અને આ મંદિર ગામની વચ્ચે ટેકરા ઉપર છે. એ ઉપરથી આ શેખશાહી નારાયણની પૂજા બારમાતેરમા શતકથી અહીં ચાલે છે એમ માનવામાં વાંધો નથી. મૂળ પ્લાત્તણોનું ગામ; સોલંકી સામ્રાજ્યના વખતમાં કોઇ રામાનુજમતના વૈષ્ણવને આ સ્થાન પસંદ આવવાથી વૈષ્ણવ મંદિર બિલું થયું. પછી બાલાજી વગેરે બીજાં મંદિરો થયાં અને આ રમણીય સ્થાન ગુજરાતનું એક તીર્થસ્થાન બની ગયું. આ રીતે આ જૂનું

ઋષિસેવિત જળતીર્થ કે વૈષ્ણવતીર્થ ગણાય, પણ રાંવો એને પોતાનું માને છે આ ઋષિનું માદાત્મ્ય કૃર્મપુગણુમા છે

હવે આ સ્થાન વિશે દત્તકથાઓ જોઈએ. ચાણોદથી ચાગ ગાઉ ઉપર નર્મદાની વચ્ચે ખેટ ઉપર વ્યામનુ મંદિર છે, અને ચાણોદ પાસે નર્મદાને ઓગ નામની નાની નદી મળે છે નદીઓના સંગમ તીર્થભાવનામા ખામ પવિત્ર ગણાય છે ઓગમંગમનુ પણ ખામ માદાત્મ્ય હોવું જોઈએ એટલે નીચેની દત્તકથા ઉત્પન્ન થઈ કે વ્યામ-પુત્ર શુકદેવને ગર્ભમા જ જ્ઞાન થયું હતું, એટલે ૧૬ વર્ષની ઉંમરે જન્મતા જ ઓગ સાથે ચાણી નીકળ્યા વ્યાસજી પુત્રની પછવાડે ચાણ્યા શુકદેવનો પછવાડે એને વીંટાયેલી ઓગમાથી જે નદી ચાણી તે ઓગ કહેવાય છે આ ઓગ નદી જે સ્થાને નર્મદાજીને મળી જાય છે, ત્યાં આગળ શુકદેવજીને વ્યાસજીએ પાછા વળવા માટે ધણુ સમજાવ્યા, પણ પાછા ન વળ્યા એટલે વચ્ચે નર્મદાને મળી એક તરફ વ્યાસજીએ તપ કરવા માડ્યું અને બીજી તરફ શુકદેવે નર્મદાના ખેટમા વ્યાસનું મંદિર છે અને તેમા મહાદેવની તથા વ્યામનાગણ્યની મૂર્તિ છે, અને દક્ષિણમા મામે કાંઠે શુકદેવનું મંદિર છે, તેમા શુકદેવ મહાદેવ પૂજાય છે ઉપરની દત્તકથા અને આ સ્થાનો આધુનિક લાગે છે ઓગ નદી ઉપરથી દત્તકથા ગુજરાતીઓએ જોડી લાગે છે શ્રીભાગવતમા તો શુકદેવ દક્ષિણપુર પાસે પર્યટન કરતા હોવાનું વર્ણન છે

ઓગમંગમ આગળ ઓગ નદી જોતરી આગળ જતા કરનાળી ગામ આવે છે ચાણોદ-કરનાળી એમ માથે બોલાય છે કરનાળીમા મન્યા-મીઓ વધારે દેખાય છે તેમ કરનાળી ઓખપુ ગૌવતીર્થ છે મોમનાથ, કુમેરેશ્વર, પાનકેશ્વર વગેરે શિવાલયોથી આ સ્થાન ગોખે છે

ચાણોદ-કરનાળી ગુજરાતનું પ્રસિદ્ધ તીર્થ છે નર્મદાજીમા સ્નાન કરવા ઇચ્છનાર મોટે ભાગે ભરૂચ કે બીજે નદિ પણ ચાણોદ-કરનાળી જ જાય છે ગુજરાતની મદાનદી નર્મદા છે મદાભાગત-લાગથી તીર્થ ગણાય છે પહેલા આ તરફ આવનાર ભૃગુઓએ જ આ નદીની પવિત્રતા ગાર્હ દ્યો અર્વાચ પછુ નર્મદા ઉપર ગુજરાતી-ઓની ભક્તિ એવી જ છે અને એ ભક્તિ ચાણોદ-કરનાળીની યાત્રાથી વૃદ્ધ થાય છે પણ નર્મદાકાકાના ગામોમા વસતાં મનુષ્યોની રેવા-ભક્તિ આટલી ઓછી નથી આ રેવાભક્તોને હમેશાં નર્મદામા

નાહ્યાથી કે ચાણોદ-કરનાળી જવાથી સતોપ થતો નથી. તેઓનાં ચિત્તમાં પનાઈમાં બેસી નર્મદામાં ચાલતાં ચાલતાં કે વહેતાં વહેતાં છેક અમરકંટક સુધી, નહિ તો છેવટ શૂલપાણેશ્વર સુધી, જિંદગીમાં એક વખત જમ આવવાની વાસના રહે છે. અને આવા ભક્તોની શ્રદ્ધાના બળથી ચાણોદથી આગળ નર્મદાને કાંઈ છેક શૂલપાણેશ્વર સુધી થોડે થોડે અંતરે શિવાલયો બેવામાં આવે છે. હનુમન્તેશ્વર, રામેશ્વર, કુબેશ્વર, કેદારેશ્વર, તિલકેશ્વર, ગૌતમેશ્વર, મણિનાથેશ્વર, મંગળેશ્વર, ગરુડેશ્વર વગેરેનાં દર્શન કરતા કરતા યાત્રાળુઓ પનાઈમાં જ શૂલપાણેશ્વર સુધી જાય છે.

સોમનાથ

સુરાષ્ટ્ર અથવા સૌરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ ઘણા જૂના લખાણોમાં મળે છે. મહાભારતમાં અને પાણિનના ગણપાઠમાં સુરાષ્ટ્ર નામ છે. એ જ નામ રુદ્રામ (વિ. મ ૨૦૬)ના તથા રુદ્રામ (મ ૫૧૨)ના શિલાલેખોમાં તથા અનેક વલ્લી તામ્રપત્રોમાં મળે છે સુરાષ્ટ્રનું પ્રાકૃત રૂપ સુરઠ પુલુમાંથીના ઈ સ પૂર્વે રપ ના નાસિકના લેખમાં છે આ પ્રદેશનો પરદેશીઓમાં પહેલો ઉલ્લેખ સ્ટ્રેબો (સ ૬ થી સ ૭૬) એ સુરોસ્થમ (Suraostus) નામથી અને પ્લીની (મ ૧૩૩) એ ઓરેતુરા (Oratura) નામથી કર્યો છે ઇન્ડિયાના મહાન પ્રાચીન ભૂગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી (મ ૨૦૬) અને ગ્રીક લેખક પેગિસમ (સ ૧૩૬) સુરાષ્ટ્રેણ (Suratrene) કહે છે ચીનાઇ મુમાફર યુવાનચંગ વલ્લીરાજ્યને તથા સુરાષ્ટ્રને જુદા રાજ્યો તરીકે વર્ણવે છે કેટલા ભાગને જૂના વખતમાં સુરાષ્ટ્ર કહેતા હશે એ કહેવું મુશ્કેલ છે આજે આખો દ્વીપકંપ કાઠિયાવાડ કહેવાય છે અને માત્ર દ્વીપકંપનો છેડ દક્ષિણ ભાગ સોગઠના જૂના નામથી ઓળખાય છે પણ કાઠિયાવાડ નામ તો મગઠાઓએ પાડ્યું છે તે પહેલાં મુસલમાનો તો આખા દ્વીપકંપને સોગઠ કહેતા

આખા કાઠિયાવાડનું ક્ષેત્રફળ અત્યારે બાવીસ હજાર ચોરસ માઈલ અને વધારેમાં વધારે લગભગ ૧૬૦ માઈલ અને પહોળાઈ ૨૧૫ માઈલ છે પૂર્વમાં ખલાતના અખાતથી, ઉત્તરમાં કચ્છના અખાતથી અને પશ્ચિમમાં તથા દક્ષિણમાં અગળી સમુદ્રથી બંધાયેલો આ દ્વીપકંપ ખલાત અને કચ્છના અખાત વચ્ચે ગુજરાત માથે બેસાયેલો છે, અને આ બે અખાતને બેસનારી સીધી લીટી નળ નામથી ઓળખાય છે આ નળ ઘણા જૂના કાળમાં કોઈ મોટી નદીનું તળિયું હોય એવો લાગે છે, અને બૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ નિશ્ચય કર્યો છે કે,

ધણા જૂનાં વખતમાં સિંધુ નદી એ નળના સ્થાનમાં થઇને ખંભાતના અખાતને રસ્તે સમુદ્રને મળતી હતી. એ સમયે કાઠિયાવાડ ખેટ હતો. ખેટમાંથી દ્વીપકલ્પ ક્યારે થયો એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે; પણ એક કાળે ખેટરૂપ અને અત્યારે દ્વીપકલ્પરૂપ આ પ્રદેશ કેટલીક રીતે ગુજરાતથી જુદો પડે છે. જમીન, ઝાડપાન, જનાવરો અને માણસો ગુજરાતથી જુદાં તરી રહે છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં સિંદ તો કાઠિયાવાડ (ગીર)માં જ છે.

આ કાઠિયાવાડ કે સોરઠ દેશ ધણા જૂના કાળથી પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનનો પ્રખ્યાત પ્રદેશ છે. પ્રાચીન કાળમાં એ 'દ્વિધ અને મધની નદીઓનો' દેશ ગણાતો. એની સમૃદ્ધિથી આકર્ષાઈને અરબસ્તાન, તુર્કસ્તાન, ઉત્તર આફ્રિકા અને યુરોપના અગ્નિ ખૂણાના ભાગનાં વેપારી વહાણો સુરાષ્ટ્રનાં ખંદરોમાં આવતાં. એ વખતના ખાસ કરીને અલેક્ઝાંડ્રિયાના વેપારીઓએ સોરઠનાં જે ખંદરોનાં નામો લખ્યાં છે, તેનો ખરાબર નિશ્ચય થતો નથી. પણ ટોલેમી (સં. ૨૧૭)નું મોંગ્લોસન (Monglosson) તો આજનું માંગરોળ જ લાગે છે.

પ્રાચીન અવશેષો તથા પ્રાચીન દેશી અને પરદેશી ઉલ્લેખો જોતાં એમ લાગે છે કે, આખા કાઠિયાવાડમાં એનો દક્ષિણ પ્રદેશ-ધણું કરી ઉત્તરમાં ભાદર નદી, પશ્ચિમમાં માધવપુર, પૂર્વમાં તુળશી-શ્યામ અને દક્ષિણમાં સમુદ્રથી બંધાયેલો નાનો પ્રદેશ જ—પ્રાચીન કાળમાં સભ્ય આર્યોથી વસાયેલો હશે. આ પ્રદેશને જ પુરાણો 'પ્રભાસક્ષેત્ર' કહે છે. એ પ્રદેશમાં જ ખેડાયેલાં ખેતરોવાળાં ગામડાં અને ધીકતા વેપારવાળાં શહેરો તથા ખંદરો હતાં. આ પ્રદેશનાં જ સમુદ્રકાંઠાનાં ખંદરોનો દૂર દૂર અરબસ્તાન, આફ્રિકા અને યુરોપ સાથે વેપારી સંબંધ હતો. આ પ્રદેશના સભ્ય અને સંસ્કારી આર્યોને જ ભારતવર્ષના ખાસ કરીને કુરુપાંચાલના આર્યો જોડે નિકટ સંબંધ હતો. ધણુંકરી આ દક્ષિણ પ્રદેશની ફલદ્રૂપતા અને સમૃદ્ધિને લીધે જ સુરાષ્ટ્ર નામ પડ્યું હશે. ખાકીનો કાઠિયાવાડ તો અણખેડેલી જમીન, જંગલો અને જંગલી જનાવરો તથા જંગલી મનુષ્યોથી ભર્યો હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે; અને ખાકીના કાઠિયાવાડ ઉપર દક્ષિણ ભાગનું ધણા કાળ સુધી આધિપત્ય રહ્યું છે. આ સ્થિતિમાં વલ્લભી રાજ્ય (સં. ૫૫૬

ની આમપામ)ના ઉદયથી ફેરફાર થયો અને એ વખતથી કાઠિયાવાડનો ખાકીનો ભાગ વધારે વમવાલાયક થવા લાગ્યો.

ઉપર કહેલા પ્રભાસક્ષેત્રના દરિયાકાઠાના ભાગને હાલમા નાથે કહે છે કાઠિયાવાડમા અત્યારે મૈથી વધારે ફળદ્રુપ પ્રદેશ એ છે એ ભાગમા જ સમૃદ્ધ બદરે જૂના વખતમા હતા આ લીલાછમ નાથેનુ મુખ્ય નગર એક કાળે પ્રભામપાટણ હતું ઋષ્ય સુગાંધની રાજધાની કેઈ વખત એ સ્થળે હશે આ પ્રભાસ બદર રાતો સમુદ્ર, ધગની અખાત, ઉત્તર આફ્રિકાનો ડિનારો અને હિન્દુસ્તાન વચ્ચેના વેપારનુ મુખ્ય મથક હતું અર્વાચીન અમયમા બધા જૂના બદરોની જૂની સમૃદ્ધિ જતી ગઈ છે અને આ બદર, બાજુમા વેરાવળ તરીકે વધુ ત્યારથી પડી ભાગ્યુ છે પાટણ અત્યારે તીર્થસ્થાન તરીકે જ જીવતું રહ્યું છે એની વસતી છ હજારની આમપાસ છે આ તીર્થસ્થાન પાટણ સોમનાથ, પ્રભામપાટણ, દેવ પાટણ અને રાવળ પાટણના નામથી પણ ઓળખાય છે

પ્રભાસ

ગુજરાત વિષે પ્રાચીનતમ પૌરાણિક કથામા આનર્તનો ઉલ્લેખ છે આનર્ત મનુનો પૌત્ર અને શર્યાતિનો પુત્ર હતો તેના નામ ઉપરથી ગુજરાતના કેટલાક ભાગનુ નામ આનર્ત પડ્યુ છે એમ પુરાણો કહે છે તે આનર્ત ગમ્મનો પુત્ર રેવત કુલસ્થલી અથવા દ્વારકા નામના ગજધાનીના શહેરમાં રહીને આખા આનર્ત ઉપર ગભ્ય કરેતો હતો આનર્તનુ મુખ્ય શહેર દ્વારકા કહ્યું છે, અને પાછળથી વવલી તામ્રપત્રોમા વડનગરને આનર્તપુર કહ્યું છે એ ઉપરથી વિદ્વાનો એમ ધારે છે કે, કાઠિયાવાડ મહિત આખો ગુજરાત તે કાળે આનર્ત કહેવાતો હતો, અને આનર્તનો એક ભાગ કાઠિયાવાડ કે સુગાંધ જૂના કાળમા પશ્ચિમ હિંદના કેટલા ભાગને આનર્ત કહેતા હશે તે નક્કી કહેવુ મુશ્કેલ છે સુગાંધ અને મહીથી મરસ્વતી વચ્ચેના હાલના ગુજરાતનો ભાગ તો આનર્તમા હોવો જ જોઈએ એ વખતમા આનર્ત-નગર સુગાંધના મુખ્ય બે શહેરોનો ઉલ્લેખ મહાભાગતમા થ મળે છે (૧) દ્વારકા અને (૨) પ્રભામ હાલનું દ્વારકા પાછળથી વસેલુ જણાય છે જુનું દ્વારકા દરિયામા ડૂબી ગયુ છે એમ પુરાણો કહે છે, તે પ્રભાસથી

બહુ છેટે ન હોવું જોઈએ. મારી માન્યતા પ્રમાણે જૂનું દ્વારકા જૂનાગઢ જ્યાં છે ત્યાં હતું.^૧

આનર્તના વંશજો-રેવતો પછી દ્વારકામાં મથુરાના યાદવોનું રાજ્ય થયું. યાદવોની કથાઓમાં પ્રભાસનો ઉલ્લેખ મળે છે. અર્જુન ભગવાન કૃષ્ણને મળવા દ્વારકા જાય છે ત્યારે અપરાંતથી પ્રભાસ, ત્યાંથી રેવતાચળ અને ત્યાંથી દ્વારકા જાય છે, એમ મહાભારત વર્ણવે છે. પ્રભાસને મહાભારતમાં તીર્થસ્થાન ગણ્યું છે. મહાભારતના સુદ્ધ પછી ૩૬ મે વર્ષે યાદવો મહાપાન કરીને અંદરઅંદર લડી મર્યા તે પણ પ્રભાસ આગળ; અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પારધીના બાણથી પીપળા નીચે દેહાંત થયો તે પણ પ્રભાસ આગળ. શ્રીકૃષ્ણનું દેહાંત-સ્થળ પ્રભાસ અને વેરાવળ વચ્ચે આજે બતાવવામાં આવે છે. મહાભારતના આ અને બીજા ઉલ્લેખો ઉપરથી જણાય છે કે, મૌર્યોની પણ પહેલાં દ્વારકા અને પ્રભાસ સુરાષ્ટ્રનાં જ નહિ પણ આનર્ત-ગુજરાતનાં પ્રખ્યાત સ્થાનો હતાં.

ભારતકાળમાં પ્રભાસ તીર્થસ્થાન હતું; પણ સોમનાથ ભગવાનને લીધે નહિ. એ સ્થળે સરસ્વતી, હિરણ્યા અને કપિલા એ ત્રણ નદીઓનો સમુદ્રના કાંઠા ઉપર સંગમ થતો હોવાથી એ તીર્થ થયું હશે. એ પ્રદેશ પણ ઘણો રમણીય લાગે છે.

પ્રભાસ એટલે અતિશય પ્રકાશમાન. વળી પ્રભાસક્ષેત્રનું બીજું નામ ભાસ્કરક્ષેત્ર છે. તથા પુરાણોમાં એક કથા એવી છે કે, “સૂર્ય પ્રભાસમાં પોતાની પૂરી કળાથી પ્રકાશતા હતા. એ પ્રકાશ એવો અસહ્ય હતો કે સૂર્યની સ્ત્રી છાયા પણ પાસે જઈ શકતી નહિ આથી સૂર્યે પોતાની ૧૬ કળામાંથી બાર કળા પ્રભાસ ક્ષેત્રનાં બાર સૂર્ય-મંદિરોને આપી દીધી. અને ચાર પોતે રાખી.” આ ઉપરથી પ્રભાસક્ષેત્રમાં જૂના વખતમાં સૂર્યપૂજા પ્રચલિત હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે. કાઠિયાવાડમાં એક કાળે સૂર્યપૂજાનો જળરો પ્રચાર હતો એમ દેખાડનારા ઘણા અવશેષો મળ્યા છે. માટે પ્રભાસક્ષેત્રમાં સૂર્ય-મંદિરો હોવાનું માનવામાં વાધો નથી. આજે પણ એક સૂર્યમંદિર ત્યાં છે. સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર આ દેશમાં એણે થવા માંડ્યો, ત્યાં પ્રભાસની કીર્તિ શૈવતીર્થ તરીકે આજા દેશમાં પ્રસરી ગઈ.

૧. જુઓ; પ્રાચીન દ્વારકાપુરી નામનો લેખ. ઉપર પૃ. ૩૭૭

નૂનું માદુ તીર્થ ક્યારે સૂર્યપૂજનનું મ્થાન થયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે એની ઈર્ષ નિશાનીઓ પણ ગહી નથી છેવટની ગિવપૂજનમાં બધું ઢકાર્થ ગયું છે

સોમનાથ

મદાભાગતમા પ્રભામનો તીર્થસ્થાન તરીકે ઉલ્લેખ છે, પણ સોમનાથનો ઉલ્લેખ નથી એ ઉલ્લેખ તો પુગણોમાં જ મળે છે અર્થાત્ પુગણોના વખતમાં સોમનાથના સ્થાન તરીકે પ્રભામ શૈવતીર્થ થયું જણાય છે પ્રભાસમાં સોમનાથની કેવી રીતે સ્થાપના થઈ એ વિષે પૌરાણિક કથાનો આગ નીચે આપ્યો છે (અલપિરુનીએ પણ આ કથા આપી છે)

સોમનાથ એટલે સોમ-ચંદ્રમાના નાથ અર્થાત્ પ્રભાસમાં સોમનાથની સ્થાપના પણ પહેલી ચંદ્રે કરી હોની જોઈએ આ વ્યુત્પત્તિ ઉપર પૌરાણિક કથા બની થઈ લાગે છે, “ચંદ્ર દક્ષ પ્રજ્ઞપતિની ૨૭ કન્યાઓને પગડ્યો હતો પણ એમાંથી માત્ર એક રોહિણી ઉપર જ તે પ્રેમ ગાખતો આ પક્ષપાતથી ગિમાયલી બીજી ૨૬ સ્ત્રીઓએ પોતાના પિતા પાસે ફગ્યાદ કરી દેશે ચંદ્રને બધી સ્ત્રીઓ ઉપર એક મગ્ગો મ્નેદ ગાખવાની શિખામણ આપી, પણ ચંદ્રે માન્યુ નહિ એટલે દેશે શાપ આપ્યો કે, ‘જન તને ક્ષય રોગ થશે’ હવે ચંદ્રને પશ્ચાતાપ થવા લાગ્યો એજો બધા તીર્થોમાં લમવા માડ્યું, છેવટ પ્રભાસમાં આવી ગિવની ભક્તિ કરવા માડી મોળા રાવે પ્રમત્ત થઈને અનુગ્રહ કર્યો કે ચંદ્રની કળાનો ૧૫ દિવસ ક્ષય થશે અને ૧૫ દિવસ સુધી એ કળા વધની જશે ચંદ્રે આ અનુગ્રહથી ખુશી થઈને તે સ્વયંબૂ શિવલિંગ ઉપર મોનાનું મંદિર બધાવ્યું”

સોમનાથનું પહેલું મંદિર કોણે બધાવ્યું ?

પ્રભાસપાટણના જ ભદ્રકાળીના મંદિરની ભોંતમાંથી મળી આવેના ભાગેડા પથરા ઉપર સોમનાથની ભાવ મૂહમ્પતિની મ ૧૦૦૫ મા લખાયલી એક પ્રસારિત છે, જેમાં સોમનાથ વિશે એવી દત્તકથા લખી છે કે, “સોમનાથનું મંદિર પ્રથમ સોમે મોનાનું મધાવ્યું હતું, પંડી ગાવો રૂપાનું મધાવ્યું, પછી કૃષ્ણે લાકડાનું મધાવ્યું, અને છેવટ ભીમદેવે પરથનું મધાવ્યું” આ દત્તકથા ઉપરથી એટલી અનિહામિત

હકીકત મળે છે કે, અણુહિલવાડના ભીમદેવ રાજા (સં. ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦) એ પથ્થરનું મંદિર બંધાવ્યું, તે પહેલાં સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર હતું. પણ લાકડાનું મંદિર ક્યારે બંધાયું? જૂના વખતમાં આપણા દેશમાં મોટે ભાગે લાકડાનાં મંદિરો થતાં એ સુપ્રસિદ્ધ છે. ગુફામંદિરો સિવાય પથ્થરનાં મંદિરો નવમાદશમા શતક પહેલાં પશ્ચિમ ભારતમાં ભાગ્યે જ મળે છે; એ વખતે પથ્થરની ઊભણી ઉપર લાકડાનાં મંદિરો બંધાતાં હતાં. સોમનાથનું લાકડાનું મંદિર પહેલ-વહેલું વલભી રાજાઓ (સંવત ૫૫૬ થી ૮૧૬)ના વખતમાં બંધાયું હોય એમ લાગે છે. વલભીના રાજાઓ મોટે ભાગે મહેશ્વર-શિવ-ભક્ત હતા એમ એમનાં તામ્રપત્રો ઉપરથી જણાય છે. મૂળથી તીર્થ ગણાતા અને વલભી સમયમાં સૂર્યતીર્થ તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા પ્રભાસમાં વલભી રાજામાંના કોઈએ સોમનાથનું મંદિર બંધાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. એ વખતે પ્રભાસમાં સૂર્યપૂજક આવડાઓની સત્તા હશે. વલભી રાજાઓએ આ આવડાઓની સત્તા ઓછી કરી હશે અને પાટણને શિવપૂજનનું સ્થાન બનાવ્યું હશે.

વલભી સમયમાં બંધાયેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું અને કેવડું હશે તે જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ સમય સાથે એની પૂજ્યતા વધતી ગઈ હશે. અને મહમુદ ગઝનવીએ સ. ૧૦૮૧ (ઈ. સ. ૧૦૨૫)માં એનો નાશ કર્યો ત્યારે એની સમૃદ્ધિ અને ખ્યાતિ આખા ભારત-વર્ષમાં અસાધારણ હતી. પોતાનાં દાનપત્રોથી જ ઇતિહાસમાં ઝોળખાયેલા દાનવીર વલભી માહેશ્વરોનાં દાનોએ સોમનાથનો મહિમા વધારી દીધો હતો; અને તે પછીના ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓ પણ સોમનાથની ભક્તિમાં વલભીઓથી ઊતરે એવા ન હતા. સોમનાથના યાત્રાળુઓને સોરઠનો આભીર રાજા ગ્રાહરિપુ હેરાન કરતો હતો. એ બહાનાથી મૂલરાજે ગ્રાહરિપુ ઉપર ચઢાઈ કરી હતી, એમ દ્વાયાત્રમાં લખ્યું છે. મૂળરાજ પછી ચામુંડ અને દુર્લભ (સં. ૧૦૫૩ થી ૧૦૭૮) પણ શિવભક્ત હતા. મહમુદે જે મંદિર તોડ્યું તે સો વર્ષ પહેલાં બંધાયું હતું એમ મુસલમાન તવારીખ-લેખક અલખિરુની લખે છે. વલભીઓના વખતનું મંદિર ગમે તેવું હોય, પણ ઈ. સ. ના દશમા શતકમાં તો મુસલમાન તવારીખ-લેખકોએ વર્ણન કરેલું ભવ્ય મંદિર વિદ્યમાન હતું.

ઈબ્નઅસીરે (મ ૧૨૧૬ થી ૧૨૮૫) મોમનાથનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કર્યું છે —

“ મં ૧૦૮૦ (ઇ. સ ૧૦૭૪) માં મહમદે હિંદના ધણા શહેરો અને કિલ્લાઓ મર કર્યા તથા સોમનાથની મૂર્તિ ભાગી હિંદમાં આ સૌથી મોટી (પૂજ્યતમ) મૂર્તિ છે દરેક ગ્રહણ વખતે લગભગ એક લાખ હિંદુઓ ત્યાં જતરા કરના એકઠા થાય છે હિંદુઓ માને છે કે, મગણ પછી જીવાત્માઓ મોમનાથમાં એકઠા થાય છે અને મમુદ્દલગતીના પાણી દ્વારા શિવની પૂજા કરે છે હિંદમાં જે કઈ કીમતી ચીજ થતી હોય તે મોમનાથમાં આવે છે આ મદિરને ૬૨ હજારથી વધારે ગામો દાનમાં મળ્યા છે અદ્ભુત અને અમૂલ્ય જવાહિરો મદિરમાં એકઠા થયા છે જે કે પવિત્ર ગંગાનદી અને સોમનાથ વચ્ચે ૧૨૦૦ માર્ગલેખ અંતર છે, છતાં હમેશા ગંગાના પાણીથી મૂર્તિને નવગવાય છે? હમેશા એક હજાર પ્લાસણો આ મૂર્તિની સેવા કરે છે તથા યાત્રાળુઓને દર્શન ડગવે છે યાત્રાળુઓના તીર્થમુકન માટે ત્રણસો હજારો રોકાય છે સાડાત્રણસો ગાનારીઓ સોમનાથ આગળ હમેશા ગાન અને નૃત્ય કરે છે આ બધાને પગાર મળે છે ”

મુમલમાન તવારીખ-લેખકોના કહેવા પ્રમાણે માગના પદ થાલલાઓ ઉપર સોમનાથનું મદિર જિલુ હતું મૂર્તિ અધાગ ઓગડામાં હતી થાલલા ઉપર જિભેલુ મદિર તે સલામડપ અને અધારો ઓરડો તે ગર્ભગૃહ આ વર્ણન ઉપરથી ઇંટ અને લાકડાનું મદિર હશે એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે પણ આ થાલલાઓમાં કીમતી વસ્તુ જડ્યા હતા એના ઉપર કોતરકામ પણ અદ્ભુત હતો દરેક થાલલા ઉપર હિંદના જુદા જુદા રાજાનું નામ હતું

સોમનાથનું લિંગ જમીનની બહાર પાંચ ફૂટ ઊંચું હતું અને બે હાથ જમીનની અંદર હતું આ લિંગની ગોળાઇ પણ ત્રણ હાથ જેટલી હતી હાલ બગડામાં આવેલું ખીલેશ્વરનું પુગાણું લિંગ જોવાથી મોમનાથનું લિંગ જેવું હશે એનો સ્પર્શ ખ્યાલ આવી ગયે મદિરના

૧. અલખિરુની પણ કહે છે કે, કાન્ધીયી કૂલ અને (અગોત્રીયી) અગાનું પાણી હમેશા આવે છે. એવી રીતે ખેપિયા ગોઠવે છે કે હમેશા એક માનસ આવ્યા કરે.

ગર્ભગૃહમાં રાતદિવસ રતનજડિત મશાલો બળ્યા કરતી. મંદિરમાં ખસેા મણુ વજનની સોનાની સાંકળે મોટા ઘંટો લટકતા હતા. આ મંદિરને લગતી તિજોરીમાં દેવનાં અલંકારો, રતનખંચિત સુવર્ણની મૂર્તિઓ તથા ખીજી અમૂલ્ય વસ્તુઓ હતી. મહમુદને મંદિરની લૂંટમાંથી ૨૦ લાખ દીનાર કરતાં વધારે કિંમતનો માલ મળ્યો હતો.

સં. ૧૦૮૧ માં મહમુદ આવ્યો. ભીમ અણહિલવાડથી ભાગી ગયો, વિજેતા મુસલમાને ગુજરાતની રાજધાની લૂંટી, ખાળી અને એ ગુજરાતનું-હિન્દુસ્તાનનું-નાક ડાપવા સોમનાથ પર ધસ્યો. ઈ. સ. ૧૦૨૫ ના જન્યુઆરીની ૩૦ મીએ મહમુદ સોમનાથ પહોંચ્યો. પત્રાસ હજાર હિન્દુઓને ડાપીને સોમનાથ લૂંટ્યું, મંદિરને તોડ્યું, ખાળ્યું, લિંગ તોડી નાખ્યું, અને લૂંટેલી સમૃદ્ધિ લઈને તંરતજ મહમુદ પાછો ગયો. કહે છે કે મહમુદને પ્રભાસ ખંદરનો ચીન અને આફ્રિકાને જોડનાર બહોળો વેપાર જોઈ ને ત્યાં કાયમ રહેવાનું મન થયું હતું, પણ છેવટ દાખી શાલીમ નામના હાકેમને નીમી તે ચાલ્યો ગયો.

મહમુદે હજી હિન્દુસ્થાન બહાર તો પગે નહિ મૂક્યો હોય ત્યાં ભાવિક હિન્દુઓએ મુસલમાન હાકેમને કાઢી મૂક્યો અને સોમનાથનો જીર્ણોદ્ધાર શરૂ કરી દીધો. જીર્ણોદ્ધાર ભીમદેવે જ કરાવ્યો હશે. એ વખતના વિમળશાહના દેલવાડાના મંદિરની અદ્ભુત અને લવ્ય રમણીયતા જોઈને દંડ નાયક વિમળશાહના રાજા ભીમે ભક્તિથી બંધાવેલું સોમનાથનું મંદિર કેવું હશે એ કદંબી શકાય છે. હિન્દુ સ્થાપત્ય-કળાનો જે સુંદર ભગવાવશેષ અત્યારે સમુદ્રકાંઠે દેખાય છે, તે આ ભીમદેવના મંદિરનો અવશેષ હોવાનો સંભવ છે. ભીમદેવે બંધાવેલા મંદિરની કુમારપાલે તથા ભીમદેવ ખીજાએ મોટા પાયા ઉપર ભરામત કરાવી હતી અને એમાં ધણી સુધારાવધારા કર્યા હતા. આ મંદિર એવું મજબૂત હતું કે, છેલ્લા ૯૦૦ વર્ષના કાળના ધસારા સામે તથા એટલા વખતમાં થયેલા પાંચ મુસલમાની હુમલા સામે એનો કટલોક ભાગ ટકી રહ્યો છે.

એક સંસ્કારી લેખકના કહેવા પ્રમાણે આ ભગવાવશેષનું યથાર્થ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એ મહાન અને લવ્ય ખડેર છે. એનું ગર્ભગૃહ અષ્ટકોણ છે. આના પથરાઓ સમપ્રમાણતા ઉપર અચૂક દષ્ટિ રાખીને ડાપવામાં આવ્યા છે. અને પથરાના બહારના ભાગ

ઉપરના કોતરકામની સુદરતા વિશે તો કળાદષ્ટિએ શુ કહેવું ? આ ભગવાવશેષના દરેક પથગમા ભાગ્વતની સ્થાપત્યકળાના શ્રેષ્ઠ મમયનું પ્રતિબિંબ જળકે છે

ભીમદેવના આ ભવ્ય મંદિરે પાશુપત આચાર્યોના હાથ નીચે અઢીસો વર્ષ સુધી અમાધાગ્ય જાહેજલાલી ભોગવી હતી. છેવટે મ ૧૩૫૬ મા અલ્લાઉદ્દીનના મદદાર અલ્લખાને ગુજરાત છૂટ્યા પછી મોમનાથ સીધું તથા લૂંટાયું મોમનાથ મ ૧૩૭૪ માં બીજી વાર લૂંટાયું ત્યારે જૂનાગઢના ગ' ખેગાર ચોથા (મ ૧૨૮૧ મા ગાદીએ બેઠા)એ સોમનાથનો છર્ણોદ્ધાર કર્યો પણ વળી મ ૧૪૫૧ મા ૧૫૧૧ મા અને ૧૫૬૭ મા મુસલમાનોના હાથે મોમનાથનો નાશ થયો. અલ્લખાનની લૂંટ પછી મોમનાથે પહેલાની જાહેજલાલી તો કદી પ્રાપ્ત ન કરી, એનો વેપાર ક્ષીણ થઈ ગયો છે. ચીનથી અને આખા પૂર્વ હિંદુસ્તાનથી ઉત્તરેન ગતે આવતો માલ લેના છેક પૂર્વ આફ્રિકાથી પ્રભામના બદગમા આવતા વહાણો વેપાર ક્ષીણ થઈ જવાથી અને ચાચિયાની બીકે બીજે જવા લાગ્યા શહેરની વસ્તી ઘટી ગઈ મોમનાથના મંદિરની મમૃદ્ધિ તો ગહીજ નહિ છેલ્લા નાશ પછી તો મોમનાથ સાવ તેજહીન થઈ ગયું એ મંદિરનો જૂનાને મળતો છર્ણોદ્ધાર દગવાનો વિચાર પડતો મુકાયો કેટલા વર્ષ સુધી પ્રભાત સોમનાથ મનું ગહું હશે એ ખમગ નથી, પણ જૂના ખડેથી થોડે દૂર હાલતું નવું દહેરુ તો મ ૧૮૩૬ મા અહલ્યા-બાઈએ બધાવ્યું છે

મોમનાથ પાશુપતમતનું ધામ

ભીમદેવ પહેલાના વખતથી તે ગુજરાતના છેલ્લા ગાગ કર્ણુ વારેનાના વખત સુધી મોમનાથ આખા ભાગવતવર્ષના શિવધમનું ધામ હતું એનું એક કાગ્ય એના બદગની મમૃદ્ધિ તથા એની પૂજ્ય પ્રાચી-નના એ ખરુ, પણ એનું બીજું અને મોટું કાગ્ય પાશુપતમતનું એ ધામ હતું એ છે શિવધર્મનો પાશુપતમત જૂનામા જૂનો મંપ્રદાય છે એક કાળે પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા પાશુપતમતનું જખરુ જોર હતું પાશુ પત નમ્રદાયના મૂળ આચાર્ય નકુલીશ પાશુપત લાટમા-કાગવણમા જન્મ્યા હતા, પણ એનું જોર મૌગાપૂમા જન્મ્યું જખાય છે ઈ મ ના દશમા શતકમા જ પાશુપતમતનું પશ્ચિમ હિંન્મા જોર થવા માડ્યું

હોય એમ અનેક લેખો ઉપરથી જણાય છે. એ વખતથી બંધાવા માંડેલાં અનેક સુંદર અને ભવ્ય શિવમંદિરો સાથેના મઠોમાં પાશુપત આચાર્યો તથા એમના શિષ્યા વસતા હતા. ગુજરાતના પડોશી મેવાડ રાજ્યમાં આવેલા એકલિંગજીના પૂજારી તથા મેવાડના રાણાઓના ગુરુઓ હારિતરાશિ વગેરે કુશિક શાખાના પાશુપત આચાર્યો હતા, એમ એકલિંગજીના મંદિરની પાસે નાથમંદિરની સં. ૧૦૨૮ની પ્રશસ્તિ ઉપરથી જણાય છે. ગુજરાતમાં ગાર્ગ્ય શાખાના પાશુપત આચાર્યો રહેતા હતા; આણુ ઉપર અને ઉજ્જૈનમાં પણ પ્રખ્યાત મઠો હતા. ઉજ્જૈનમાં સં. ૧૨૬૫ માં કેદારરાશિ મહપતિ હતા. છેક મહીસુર સુધી પાશુપતમતનો પ્રચાર થયો હતો.

ગુજરાતમાં પાશુપતમતના નાના નાના તો અનેક મઠો હતા, પણ મુખ્ય મઠો બે હતા. એક સિદ્ધપુરમાં અને બીજો પાટણમાં. બન્ને મઠોના આચાર્યો ઉપરની ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓની ઉજ્જવલ ભક્તિનો પ્રકાશ આપ્યા હિલમાં ઝળકતો હતો. આ બેમાં જે સોમનાથની કીર્તિ તથા ત્યાંના મહના પાશુપત આચાર્યોનું જોર વધી જાય. એ વખતે પ્રભાસક્ષેત્ર ગુજરાતના સોલંકી રાજાઓને ખંડણી ભરતા રાજાઓને તાબે હતું.^૧ પણ પ્રભાસક્ષેત્રના જ નહિ પણ આખા ગુજરાતની શૈવ પ્રજાના હૃદયના રાજા અને ભક્તિભાજન તો સોમનાથના આચાર્યો હતા. રાજાઓના મુકુટ એમના ચરણમાં નમતા.

પાશુપતમતનું સવિસ્તર વિવરણ કરવાનો અહીં અવકાશ નથી, (એ માટે જુઓ શૈવધર્મનો ઇતિહાસ) પણ સોમનાથ દ્વારા પાશુપત શૈવ ધર્મનો ગુજરાતમાં કેવો પ્રચાર તે કાળે થયો હશે એ બતાવવા પૂરતા ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો નીચે આપ્યા છે:—

ગુજરાતના પહેલા સોલંકી રાજા મૂળરાજે સોમનાથની યાત્રા કરી હોવાની દંતકથા છે. મૂળરાજ શિવભક્ત હતો. એણે જ સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલય બંધાવ્યો હતો. મૂળરાજે એક વચ્છકાચાર્ય નામના શૈવ આચાર્યને સં. ૧૦૩૦ માં દાન આપ્યાનું તામ્રપત્ર કહે છે. આ આચાર્ય ક્યાંના હતા એ જાણવામાં નથી. પછી સં. ૧૨૨૫ માં

૧. જૂનાગઢના ચૂડાસમાઓની સત્તા નાથેર અને પાટણ સુધી લાખો વખત પહોંચી હોય એમ જણાવ નથી, ત્યાં તો સ્થાનિક ઠાકોરનું જોર રહ્યું હતું.

સોમનાથની ભાવ જૂહરપતિની પ્રશસ્તિ લખાવેલી છે આ પ્રશસ્તિનો ભાગેલો પથરો પાટણમા જ લદ્દકાળી આગળના મદિગની એક દીનાલમાથી મળ્યો છે પ્રશસ્તિમા સોમનાથના મદિગની પ્રખ્યાત દત્તકથા આપી છે પ્રશસ્તિના શ્લોકોમા લખ્યું છે કે, “સોમનાથનું મદિગ પ્રથમ સોમે (ચંદ્ર) સોનાનું’ બધાવ્યું છે પછી બીજા યુગમા રાવણે રૂપાનું બધાવ્યું, કૃષ્ણે લાકડાનું બધાવ્યું અને બીમદેવે પથરું બધાવ્યું” અને છેવટ કુમારપાલના વખતમા સોમનાથના એ મઠપતિ ભાવ જૂહરપતિની દેખરખ નીચે મોટા પાયા ઉપર આ મદિગની મગમત દરાવનામા આવી

રાજા કુમારપાળે આચાર્ય ભાવ જૂહરપતિને બ્રહ્મપુરી ગામ દાનમા આપ્યું એમ આ પ્રશસ્તિ કહે છે પાશુપતાચાર્ય ભાવ જૂહરપતિને પોતાને માટે પણ થોડી વિગત આપી છે “ભાવ જૂહરપતિ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા, માળવાના રાજાના ગુરુ હતા (માળવાના રાજાઓ પણ શિવભક્ત હતા), અને સિદ્ધરાજ જયગિહના મિત્ર હતા એમણે બીજા અનેક શિવ મદિરો બધાવ્યા હતા અને અનેકનો શુભોદ્ધાર કર્યો હતો મોમપુત્રની આસપાસ કિલ્લો બધાવ્યો, બ્રાહ્મણો માટે ઘરો બધાવ્યા અને સોમનાથના ગસ્તામા વાવ-કૃવાઓ બોદાવ્યા”

આ શબ્દો ઉપરથી સોમનાથ ભગવાનના મદિગમા જ નહિ પણ પાટણમા યે આચાર્યની સત્તા ચાલતી હતી એમ જણાય છે

મ ૧૨૭૩મા લખાવેલી સોમનાથની એક બીજી પ્રશસ્તિ પાટણમા જ કાઢના ધર પાસેથી મળી આવી છે

મં ૧૩૨૦ ના વેરાવળના હગ્મિદ્ધિમાનાના મદિગના શિલાલેખમા

વાલઓ પાસેથી અલકાબાને પ્રભાસ ક્ષેત્ર છતી લીધું ત્યારથી દરિયાકાંઠા ઉપર મુસલમાની સત્તા થઈ મહમુદ બેગરે જૂનાગઢ લીધું ત્યાં સુધી દિ’લીથી સોરઠ ઉપર હાકેમો નિમાતા એ વખતે તળ સોમનાથમા તે વાલઓનું રાજ્ય હતું, પણ પછી ગુજરાતના સુલતાનોની સત્તા લાગી અને અકબરે સોરઠ છત્તું, ત્યારથી સોમનાથ પાટણ મોત્યોના હાથમા ગયું મુસલમાન પડી લાગી ત્યારે કસ્બાતીઓના હાથમા ગયું પછી માગરોળના શેખે અને પોરબંદરના રાણાએ દબાવ્યું, છેવટ દીવાન અમરજીએ પાટણ જીતી લીધું અને ત્યારથી તે જૂનાગઢને તાબે છે. મુસલમાની વખતમા મુસલમાનો મક્કા અને મદીનાની દબ કરવા માટે પાટણથી વઢાણમા બેસતા એટલે તેની કેક કીર્તિ જળવાઈ રહી હતી.

એ વખતે પાટણના મઠમાં પરમ પાશુપતાચાર્ય મદાપંડિત ગંડશ્રી પરવીર ભદ્ર મહત્તર (મહંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ ની નાનાકની પ્રશસ્તિમાં વિશલદેવે સોમનાથની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમનાથનો ભક્ત હતો.

સં. ૧૩૪૩ ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાંતકેશ્વર પ્રશસ્તિ (જે સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ નામથી ઓળખાય છે તે) જોવા જેની છે. એ વખતે સોમનાથની જાહોજલાલીનું શિખર આવી ગયું હતું. તે ૭ વર્ષ પછી ગુજરાતનું હિદુ રાજ્ય અને સોમનાથનું મંદિર છિન્નભિન્ન થઈ જવાનાં હતાં એની કાઠને કદપના પણ નહોતી.

આ પ્રશસ્તિમાં શિવસ્તુતિના ત્રણ શ્લોક પછી દશ શ્લોકોમાં વિશલદેવ (વિશ્વમજ્જ), અર્જુનદેવ અને સારંગદેવ રાજાની પ્રશસ્તિ છે. એ વખતના ગુજરાતના વાઘેલા રાજા સારંગદેવનાં વખાણ કરતાં લખ્યું છે કે, “તેણે મોટા લશ્કરવાળા યાદવ (જૂનાગઢના ચૂડાસમા) અને માળવાના રાજાને પોતાના બળથી યુદ્ધમાં ક્ષીણબલ કરી નાખ્યા.”^૧

૧૪ માં શ્લોકથી આચાર્ય ત્રિપુરાંતક પોતાની વાત શરૂ કરે છે. એ કહે છે કે, “તપ અને ક્રિયાકાંડનું ફળ આપનાર ભગવાન શંકરે જાતે વિશ્વ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભદ્રારક શ્રીલકુલીશરૂપે અવતાર લીધો (શ્લો. ૧૪) અને લાટના ભૂપણરૂપ કારવણમાં આવીને રહ્યા. (૧૫) પાશુપતનાં જુદાં જુદાં વ્રત આચરવા માટે કુશિક, ગાર્ગ્ય, કૌરુષ અને મૈત્રેય નામના તેના ચાર શિષ્યો થયા; (૧૬) ચાર શિષ્યો-માંથી ચાર જાતનાં પાશુપત ગોત્રો થયાં; (૧૭). આમાંથી ગાર્ગ્ય ગોત્રના અલંકારરૂપ કાર્તિકરાશિ સ્થાનાધિપતિ (મઠપતિ) થયા. [ક્યાંના ?] એના શિષ્ય વાલ્મીકીરાશિ થયા. આ વાલ્મીકીરાશિએ એક યુવાન તપોધનને ત્રિપુરાંતક નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો; (૧૮, ૨૦, ૨૧.) ૨૨ થી ૩૦ શ્લોક-સુધીમાં ત્રિપુરાંતકનું વર્ણન છે. ૩૧ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, છેવટ ત્રિપુરાંતક ઉપશમના સ્થાનરૂપ શ્રીદેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) આવ્યા. (૩૧) સરસ્વતી અને સાગરના સંયોગથી જેનો

૧. યુધિ યાદવમાલવેશ્વરાવકૃત ક્ષીણયલૌ વલેત યઃ ।

પૃથુવિગ્રહધારિણૌ પુરા પતમેન્દ્રો ગજકચ્છપાવિવ ॥

એ વખતે પાટણના મઠમાં પરમ પાશુપતાચાર્ય મદાપદિત ગંડશ્રી પરવીર ભદ્ર મહત્તર (મહંત) હોવાનો ઉલ્લેખ છે.

વિ. સં. ૧૩૨૮ ની નાનાકની પ્રશસ્તિમાં વિશ્વદેવે સોમનાથની યાત્રા કર્યાનો ઉલ્લેખ છે. નાનાક પોતે પણ સોમનાથનો ભક્ત હતો.

સં. ૧૩૪૩ ની સારંગદેવના વખતની ત્રિપુરાંતકેશ્વર પ્રશસ્તિ (જે સીન્ત્રા પ્રશસ્તિ નામથી ઓળખાય છે તે) જેવા જેવી છે. એ વખતે સોમનાથની જાહોજલાલીનું શિખર આવી ગયું હતું. તે ૪૪ વર્ષ પછી ગુજરાતનું દિદુ રાજ્ય અને સોમનાથનું મંદિર છિન્નભિન્ન થઈ જવાનાં હતાં એની કાઠને કલ્પના પણ નહોતી.

આ પ્રશસ્તિમાં શિવસ્તુતિના ત્રણ શ્લોક પછી દશ શ્લોકોમાં વિશ્વદેવ (વિશ્વમત્ત), અર્જુનદેવ અને સારંગદેવ રાજની પ્રશસ્તિ છે. એ વખતના ગુજરાતના વાઘેલા રાજ સારંગદેવનાં વખાણ કરતાં લખ્યું છે કે, “તેણે મોટા લક્ષ્મણના યાદવ (જૂનાગઢના ચૂડાસમા) અને માળવાના રાજને પોતાના બળથી યુદ્ધમાં ક્ષીણબલ કરી નાખ્યા.”^૧

૧૪ માં શ્લોકથી આચાર્ય ત્રિપુરાંતક પોતાની વાત શરૂ કરે છે. એ કહે છે કે, “તપ અને ક્રિયાકાંડનું રૂળ આપનાર ભગવાન શંકરે જાતે વિશ્વ ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે ભદ્રારક શ્રીલકુલીશરૂપે અવતાર લીધો (શ્લો. ૧૪) અને લાટના ભૂપણરૂપ કારવણમાં આવીને રહ્યા. (૧૫) પાશુપતનાં જુદાં જુદાં વ્રત આચરવા માટે કુશિક, ગાર્ગ્ય, કૌરુપ અને મૈત્રેય નામના તેના ચાર શિષ્યો થયા; (૧૬) ચાર શિષ્યો-માંથી ચાર જાતનાં પાશુપત ગોત્રો થયાં; (૧૭). આમાંથી ગાર્ગ્ય ગોત્રના અલકારરૂપ કાર્તિકરાશિ સ્થાનાધિપતિ (મઠપતિ) થયા. [કયાંના ?] એના શિષ્ય વાલ્મીકિરાશિ થયા. આ વાલ્મીકિરાશિએ એક યુવાન તપોધનને ત્રિપુરાંતક નામથી પોતાનો શિષ્ય કર્યો; (૧૮, ૨૦, ૨૧). ૨૨ થી ૩૦ શ્લોક સુધીમાં ત્રિપુરાંતકનું વર્ણન છે. ૩૧ માં શ્લોકમાં કહ્યું છે કે, છેવટ ત્રિપુરાંતક ઉપશમના સ્થાનરૂપ શ્રીદેવપત્તન (પ્રભાસપાટણ) આવ્યા. (૩૧) સરસ્વતી અને સાગરના સંયોગથી જેનો

૧. યુધિ યાદવમાલવેશ્વરાવકૃત ક્ષીણયલૌ વલેન યઃ ।

પૃથુવિગ્રહધારિણૌ પુરા પતંગેન્દ્રો ગજકચ્છપાવિવ ॥

પ્રશસ્તિ શ્લોક ૧૩

કરાવ્યું, (૪૫) અને ઉત્તરના દ્વાર સામે સુંદર સ્તંભો ઉપર તોરણ કરાવ્યું (૪૬). શ્લોક ૪૭ થી કયા માણસોએ શું કામ કરવું એની ટૂંક વિગતવાર સૂચના છે; હંમેશાં નૈવેદ્ય માટે કાકારમાંથી કંઈ કંઈ વસ્તુઓ કેટલી કેટલી કાઢી આપવી એ પણ લખ્યું છે. છેવટ ૭૪ માં શ્લોકમાં આ પાશુપત મહંત ત્રિપુરાંતકની સ્તુતિ છે અને ૭૫ માં પ્રશસ્તિ રચનાર કવિએ પોતાની ઓળખાણ આપી છે. ધન્વના પુત્ર ધરણીધરે આ પ્રશસ્તિ લખી છે. અંતે આ પ્રમાણે મિતિ લખી છે:-શ્રીનૃપવિક્રમ સં. ૧૩૪૩ વર્ષે માઘ શુદ્ધિ ૫, સોમે સિન્ધ-પ્રતિષ્ઠામહોત્સવ: સમજનિ. ॥

ટીપ્પણી

આ ૭૬ શ્લોકની કવિ ધરણીધરે લખેલી ત્રિપુરાંતક-પ્રશસ્તિ વાંચતાં સારા સંસ્કૃત મહાકાવ્યનો એકાદ સર્ગ વાંચતા હોઇએ એવો રસ આવે છે. ભાષા અને પદરચના મધુર છે. ગુજરાતની સ્વતંત્રતા ગયા પહેલાંનાં છેવટનાં વર્ષોમાં સોમનાથની સ્થિતિ કેવી હતી, એનો આખાદ ખ્યાલ આ પ્રશસ્તિમાંથી આવે છે. ત્રિપુરાંતકે સં. ૧૩૪૩ માં નવાં મંદિરો બંધાવ્યાં અને લિંગપ્રતિષ્ઠાનો મહોત્સવ કર્યો. તે પહેલાં સોમનાથના મૂળ મંદિરની આસપાસ કેટલાં મંદિરો હશે એ ચોક્કસ જાણવામાં નથી. પણ ત્રિપુરાંતક પહેલાંના મહંતોએ પણ ઘણા સુધારા-પધારા કર્યાનું જુદી જુદી પ્રશસ્તિઓ ઉપરથી જાણાય છે; એટલે સોમનાથનું મંદિર વિક્રમની ૧૪ મી સદીના પહેલાં અર્ધા ભાગમાં મંદિરોનું શહેર જ લાગતું હશે.

ત્રિપુરાંતક પોતાને છટ્ટા મહંત કહે છે. દરેક મહંતની કારકીર્દિ પચીસ વર્ષની જ માનીએ તો તો સં. ૧૨૨૫ની પ્રશસ્તિવાળા ભાવ બૃહસ્પતિ જ પહેલા મહંત હોવા જોઈએ; પણ કંઈ ચોક્કસ ન કહેવાય. સં. ૧૩૫૬માં અલક્ષ્મીને ગુજરાત લીધા પછી સોમનાથની સ્થિતિ કેવી રહી હતી અને ત્યાં કોઈ મહંત હતા કે નહિ એ જાણવામાં નથી. પણ એ પહેલાં દોઢસો વર્ષથી ચોક્કસ અને ઘણું ફરીને ત્રણસો વર્ષથી સોમનાથનું મંદિર પાશુપત આચાર્યોના હાથમાં હતું. મહમુદ ગઝનવી આવ્યો તે પહેલાં મહંતો હતા કે નહિ એ જાણવામાં નથી; અને સં. ૧૩૫૬ પછી પણ અંધારો પડેલો પડી જાય છે. જો કે રા' એંગાર એથાએ સોમનાથની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરી ત્યારે કોઈ મહંતને

માતૃગયા સિદ્ધપુર

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર પણ એક મોટું સ્થાન છે. સરસ્વતી નદીને કાંઠે અણહિલવાડ પાટણથી ઉપરવાસ સત્તર માઇલ ઉપર સિદ્ધપુર આવેલું છે. સરસ્વતી નદીના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર જરા ઊંચાણમાં આવેલું આ શહેર સામે કાંઠેથી સુંદર દેખાય છે. સરસ્વતી નદી વાગેવતાનું સ્વરૂપ મનાય છે. અને ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણામાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે. ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હોવી જોઈએ. ચાણેશ્વર પાસે વહેતી અને ધર્ધરને મળતી નદી તે ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદીનું નામ સરસ્વતી કાણે અને શા માટે પાડ્યું એ જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ ઘણા જૂના કાળથી સરસ્વતી વિશે જે જે કથાઓ પુરાણોમાં છે, તે તે આ સરસ્વતીને લાગુ પાડવામાં આવી છે. અને સિદ્ધપુર આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે કાંઈ બીજા ગૂઢ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. પુરાણોક્ત કપિલાશ્રમ સિદ્ધપુર પાસે જ હતો. ભગવાન કપિએ પોતાની માતા દેવહુતીને ધ્વજ્ઞાન આપ્યું તથા જ્ઞાનથી દેવહુતી જલરૂપ થઈ ગયાં એ પ્રસંગ સિદ્ધપુર પાસે જ બનેલો. વળી પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથું કાપી નાખનાર ભગવાન પરશુરામ કપિલાશ્રમના બિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરીને તથા એ સરોવરના જલ વડે પોતાની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપમુક્ત થયા હતા; વગેરે કથાઓની અસરથી આ તીર્થમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવાથી માતા પાપમુક્ત થાય છે અને પુત્ર માતૃઋણમાંથી છૂટે છે એવી માન્યતા ચાલી છે. જેમ ગયાળ પિતૃગયા મનાય છે અને ગયામાં પિંડદાન કરવું એ પિતૃલક્ષ પુત્રની દ્રવ્ય ગણાય છે; ગયામાં પિન્ડદાનેન ત્રિભિઃ પુત્રસ્ય પુત્રતા ।

માતૃગયા સિદ્ધપુર

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોમાં સિદ્ધપુર પણ એક મોટું સ્થાન છે. સરસ્વતી નદીને કાંઠે અણહિલવાડ પાટણથી ઉપરવાસ સત્તર માઈલ ઉપર સિદ્ધપુર આવેલું છે. સરસ્વતી નદીના પશ્ચિમકાંઠા ઉપર જરા જિંઘાણમાં આવેલું આ શહેર સામે કાંઠેથી સુંદર દેખાય છે. સરસ્વતી નદી વાઝેવતાનું સ્વરૂપ મનાય છે. અને ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણામાં પૂજ્ય તથા પવિત્ર મનાય છે. ઋગ્વેદમાં સરસ્વતીની સ્તુતિના મંત્રો છે. ઋગ્વેદની સરસ્વતી નદી તો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં હોવી જોઈએ. યાજ્ઞશ્વર પાસે વહેતી અને ધર્ધરને મળતી નદી તે ઋગ્વેદની સરસ્વતી હોય એ સંભવિત છે.

ગુજરાતની આ નદીનું નામ સરસ્વતી કાણે અને શા માટે પાડ્યું એ જાણવાનું કંઈ સાધન નથી; પણ ઘણા જૂના કાળથી સરસ્વતી વિશે જે જે કથાઓ પુરાણોમાં છે, તે તે આ સરસ્વતીને લાગુ પાડવામાં આવી છે. અને સિદ્ધપુર આગળ સરસ્વતીનો પ્રવાહ પૂર્વ તરફ વહેતો હોવાથી કે કાંઈ બીજા ગૂઢ કારણથી સિદ્ધપુર પાસેની સરસ્વતી ખાસ પવિત્ર ગણાય છે. પુરાણોક્ત કપિલાશ્રમ સિદ્ધપુર પાસે જ હતો. ભગવાન કપિલે પોતાની માતા દેવહુતીને બ્રહ્મજ્ઞાન આપ્યું તથા જ્ઞાનથી દેવહુતી જલરૂપ ઘર્ષ ગયાં એ પ્રસંગ સિદ્ધપુર પાસે જ બનેલો. વળી પિતાની આજ્ઞાથી પોતાની માતા રેણુકાનું માથું કાપી નાખનાર ભગવાન પરશુરામ કપિલાશ્રમના બિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કરીને તથા એ સરોવરના જલ વડે પોતાની માતાનું શ્રાદ્ધ કરીને પાપમુક્ત થયા હતા; વગેરે કથાઓની અસરથી આ તીર્થમાં માતૃશ્રાદ્ધ કરવાથી માતા પાપમુક્ત થાય છે અને પુત્ર માતૃઋણમાંથી છૂટે છે એવી માન્યતા ચાલી છે. જેમ ગયાજી પિતૃગયા મનાય છે અને ગયામાં પિંડદાન કરવું એ પિતૃભક્ત પુત્રની ફરજ ગણાય છે; ગયાયાં પિંહદાનેન ત્રિમિઃ પુત્રસ્ય પુત્રતા ।

તીર્થસ્થાનોને સ્વચ્છ તથા સુંદર રાખીને ખરેખરા તીર્થરૂપ કરતાં આપણે ક્યારે શીખીશું ?

ખિન્દુ સરોવર કહેવાય છે સરોવર પણ છે એક ચોરસ કુંડ. તે ચારે તરફ પથ્થરથી બાંધેલો છે. એની દક્ષિણ બાજુએ એક લાંબું સળંગ મંદિર છે, તેમાં કર્દમજીની, દેવદુતીની, કપિલદેવની અને ગરુડ ઉપર બેઠેલા વિષ્ણુલગવાનની વગેરે મૂર્તિઓ છે. પશ્ચિમ બાજુના મંદિરમાં શંકરની મૂર્તિ છે. ખિન્દુ સરોવરમાં સ્નાન કર્યા પછી યાત્રાળુ આ દેવોનાં દર્શન કરે છે.

ખિન્દુ સરોવરની પાળ પાછળ એક લગ્નચોરસ કુંડ છે, તેને અલ્પ સરોવર કહે છે. એ ખત્તે કુડોનો નીચેથી એકબીજા સાથે સંબંધ છે. આ કુંડ અલ્પ સરોવર સા માટે કહેવાય છે એ વિષે જુદા જુદા અર્થહીન ખુલાસા સાંભળવામાં આવે છે.

આ સ્થાન આગળ કાર્તિક સુદ પૂનમે મોટા મેળો ભરાય છે. બાવા લોકો આ મેળામાં વધારે દેખાય છે. આશરે એક લાખ માણસ ભેગાં થતાં હશે.

સિદ્ધપુરની યાત્રામાં આથી વિશેષ કંઈ નથી. યાત્રાળુ એકાદ દિવસ સરસ્વતીને કાંઠે મઠો જોવામાં તથા ત્યાંનાં મંદિરોમાં દેવોનાં દર્શન કરવામાં ગાળી પાછો ફરે છે; પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં સિદ્ધપુરનો તીર્થસ્થાન તરીકે એટલો બધો મહિમા જેને લીધે થયો તે ભવ્ય મંદિરોના અવશેષો જોવા રડ્યાખડ્યા ઇતિહાસરસિકો સિવાય થોડા જ જતા હશે.

સરસ્વતી નદી પવિત્ર મનાતી હોવાથી જૂનું સિદ્ધપુર અથવા શ્રીસ્થલ મૂળરાજ સોલંકીના વખત પહેલાં પણ તીર્થ મનાતું હશે. કદાચ ત્યાં કોઈ ચમત્કારિક મનાતું શૈવમંદિર પણ હશે; પરંતુ શ્રીસ્થલ (સિદ્ધપુર)ની વર્તમાન પ્રખ્યાતિનું મૂળ મૂળરાજ સોલંકીના વખતમાં દેખાય છે.

રુદ્રમહાલય

ગુજરાતમાં સ્થાપત્યની, શિલ્પની તથા ભવ્ય ધર્મસ્થાનો જોવાં કરવાની પ્રેરણા મૂળરાજે આપી છે. અત્યંત ત્રુટિત સ્થિતિમાં પણ મૂળરાજે ગ્રંધાવેલાં મહાલયોના જે અવશેષો હજી છે, તે જોતાં મૂળરાજની ઉત્કૃષ્ટ-કલ્પના તથા એ કલ્પનાના બળથી ગુજરાતમાં

ઝોર દિવાલ અનેક, ચઢિંદિસ રહે બિરાજિત,
 વિવિધ વિવધ કે કાલ, જડિત કે દેખિ લગે હિત.
 એકાદશ મહારુદ્ર કો, મંદિર મધ્ય બિચ થાપ કર્યો;
 સિંધરસિંધદિજ સખ મિલિ, રુદ્રમાલ ઇસ નામ ધર્યો.
 સિદ્ધરાય જ્યસિંધને રુદ્ર કે પ્રાસાદ પર;
 ચૌદ કોડ મહોર ખર્ચ, કાગદે ચડાઈ હે.
 મોહોર તાણું માપું કર્યું, સોલ રૂપેએ એક;
 રુદ્રમાલ કરતે વાવરી, કવિજન કિયો વિવેક.
 વરસ એકસો ત્રેસક, રહ્યો રુદ્રમાલ કો ધામ;
 ફિર હિ અલાદિ અસુરને, કિનો ફના મકામ.
 દિલ્લી તખ્ત પર લયો, પાતશાહ ખૂની અલાદિ,
 કાંઉ ઝોલિયે કે પાસ, કરામત સિખો ઉપાદિ.
 દેવલ દેખ કે જાય, તાણને તીન લગાવે;
 સાચે કર હિ સલામ, ઝોર મળ મારગી રાવે.
 ગુજરદેશ આયો ફિરત, કામ કરોડા પરખિયો,
 રુદ્રમાલ સિંધરાય કો, અસુરે પાડી પાધર કિયો.
 સંવત ત્રયોદશ પાંસઠે, આયો ખૂની અલાદ;
 રુદ્રમાલ પાધર કિયો, ઉતાર્યો નાદ.
 માઠો કિયો મલેયને, દેવલ દિયો ગિરાય;
 દેવીદેવ નરપતિત, ઝોર રહ્યો હેં છિપાય.

આ ગુજરાતી કવિતા ઘણી જૂની હોવાનો સંભવ નથી. છતાં
 પોતે આપેલ કવિતમાં કરેલા મંદિરના વર્ણનના બર્નેસના ભાષાંતરનો
 સાર નીચે આપ્યો છે. બર્નેસના ભાષાંતરનો કેટલોક ભાગ ઉપલી
 કવિતામાં નથી.

‘રુદ્રમહાલયની શરૂઆત મૂળરાજ મહારાજે સારી રીતે કરી હતી
 પણ તે પૂરો ન થયો. પછી સોલંકી વંશમાં સિદ્ધરાજ આવ્યા. તેમણે
 રુદ્રમાળ પૂરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પણ પૂરી કરી, સિદ્ધરાજરૂપે શિવેજ
 અવતાર ધારણ કર્યો છે.....મૂળરાજે
 સં. એક હજારમાં રુદ્રમહાલયનો આરંભ કર્યો. અને સં. ૧૨૦૨ ના
 માધ કૃષ્ણપક્ષ ૧૪ ને સોમવારે સિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પૂરો કરી
 શિવની સ્થાપના કરી.

મૂળરાજે દાન આપ્યાનું એક તામ્રલેખમાં લખ્યું છે, પણ મહાલય અધૂરો હતો. પાછળથી ખેદરકારીને લીધે કે ખીજાં કારણોથી મહાલયના કેટલાક ભાગો પડી ગયા હશે. લગભગ પોણાબસો વર્ષ પછી સિદ્ધરાજ જયસિંહે સિદ્ધપુરના રુદ્રમહાલયનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો; સિદ્ધરાજે કદાચ નવેસરથી મોટા પાયા ઉપર આ મંદિર આખું ફરી બંધાવ્યું હશે. વિ. સં. ૧૧૯૯ માં સિદ્ધરાજના મરણ વખતે રુદ્રમહાલયનું કામ ભાગ્યે જ પૂરું થયું હશે.

રુદ્રમહાલયની વિશાળતાની યથાર્થ કલ્પના આજે આવવી મુશ્કેલ છે. પણ એના ખંડેરની જે નિશાનીઓ હજી સુધી જીવતી રહી છે તે ઉપરથી ૩૦૦ ફીટ લાંબા તથા ૨૩૦ ફીટ પહોળા મંદિરના આંગણાની વચ્ચે બેત્રણ માળનું મંદિર હતું; જેની સામે ૫૦ ફીટ ચોરસ સભામંડપ હતો. આ સભામંડપને ચારે દિશાએ ચાર દ્વાર હતાં. મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અગિયાર નાનાં મંદિરો હતાં. એકમાં ફરતી નાની નાની ચોરડીઓ હશે અને પૂર્વદિશામાં મુખ્ય દ્વારથી સરસ્વતીના પાણી સુધી બાંધેલા ધાટ હશે.

આ લબ્ધ મંદિરનો વિ. સં. ૧૪૫૬ માં ઉલુકખાનની સરદારી નીચે મુસલમાનોએ અતિ દૂરતાથી પહેલી વાર નાશ કર્યો, અને અહમદશાહની સરદારી નીચે ઈ. સ. ૧૪૧૫ માં બીજી વાર નાશ કર્યો. આ પ્રમાણે ધર્મોદ્ધાર માણસોની ઘેલછાથી નાશ પામેલા લબ્ધ મંદિરના જે થોડા ખંડો કાલની કરુણાથી બચી ગયા છે, તેમાં મંડપના ઉત્તર તરફના દ્વારના ચાર થાંભલાઓ, પૂર્વના દ્વારના પાંચ થાંભલાઓ, એક સુંદર કીર્તિસ્તંભ કે તોરણ પછવાડેનું એક ગર્ભગૃહ તથા ખીજાં ત્રણ ગર્ભગૃહોના કેટલાક થાંભલાઓ તથા દ્વારો આટલું જ દેખાય છે. તેમાંથી છેલ્લાં ગર્ભગૃહોને તો મસીદમાં મેળવી દેવામાં આવ્યાં છે.

રાજસ્થાનની કીર્તિને ચિરજીવ કરનાર કર્નલ ટોડ કહે છે કે, એમને આ મંદિર વિશે બે લેખો પણ મળ્યા હતા. જેમાંનાં એકમાં વિ. સં. ૧૨૦૨ માં કૃષ્ણપદ્મ ચોથે મંદિર પૂરું થયાની તોંધ હતી; પણ આ લેખો પાછળથી કોઈ શોધખોળ કરનારને મળ્યા નથી એ ધણું શોચનીય છે; પણ આ રુદ્રમહાલયની પ્રશસ્તિરૂપ એક ગુજરાતી કવિત ટોડે સાંભળ્યું હતું. અને બૉંસે પણ સિદ્ધપુરમાં કોઈ

ઝોર દિવાલ અતેક, ચઢિંદિસ રહે ખિરાજિત,
 વિવિધ વિવધ કે કાલ, જડિત કે દેખિ લગે હિત.
 એકાદશ મહારુદ્ર કે, મંદિર મધ્ય ખિત્ર થાપ કર્યોઃ
 સિંધરસિંધદિજ સખ મિલિ, રુદ્રમાલ ઇસ નામ ધર્યો.
 સિદ્ધરાય જયસિંધને રુદ્ર કે પ્રાસાદ પર;
 ચૌદ કોક મહોર ખર્ચ, કાગદે ચડાઈ હે.
 મોહોર તણું માપું કર્યું, સોલ રૂપયે એક;
 રુદ્રમાલ કરતે વાવરી, કવિજન કિયો વિવેક.
 વરસ એકસો ત્રેસક, રહ્યો રુદ્રમાલ કે ધામ;
 ફિર હિ અલાદિ અસુરને, કિનો કના મકાંમ.
 દિદ્ધો તખત પર લયો, પાતશાહ ખૂની અલાદિ,
 કાંઉ આલિયે કે પાસ, કરામત સિખો ઉપાદિ.
 દેવલ દેખ કે જય, તાજીને ત્રીન લગાવે;
 સાચે કર હિ સલામ, ઝોર સખ મારગી રાવે.
 ગુજરદેશ આયો ફિરત, કામ કરોડા પરખિયો,
 રુદ્રમાલ સિધરાય કે, અસુરે પાડી પાધર કિયો.
 સંવત ત્રયોદશ પાંસઠે, આયો ખૂની અલાદ;
 રુદ્રમાલ પાધર કિયો, ઉતાર્યો નાદ.
 માઠો કિયો મલેચને, દેવલ દિયો ગિરાય;
 દેવીદેવ નરપતિત, ઝોર રહ્યો હેં છિપાય.

આ ગુજરાતી કવિતા ઘણી જૂની હોવાનો મંતવ્ય નથી. છતાં
 ચોતે આપેલ કવિતમાં કરેલા મંદિરના વર્ણનના બર્જેસના ભાષાંતરનો
 સાર નીચે આપ્યો છે. બર્જેસના ભાષાંતરનો કેટલોક ભાગ ઉપલી
 કવિતામાં નથી.

‘રુદ્રમહાલયની શરૂઆત મૂળરાજ મહારાજે સારી રીતે કરી હતી
 પણ તે પૂરો ન થયો. પછી સોલંકી વંશમાં સિદ્ધરાજ આવ્યા. તેમણે
 રુદ્રમાળ પૂરો કર્યો તથા પ્રતિષ્ઠા પણ પૂરી કરી, સિદ્ધરાજરૂપે શિવેજ
 અવતાર ધારણ કર્યો છે.....મૂળરાજે
 સં. એક હજારમાં રુદ્રમહાલયનો આરંભ કર્યો. અને સં. ૧૨૦૨ ના
 માધ્ય કૃષ્ણપક્ષ ૧૪ ને સોમવારે સિદ્ધરાજે રુદ્રમાળ પૂરો કરી
 શિવની સ્થાપના કરી.

પરિષદ-પ્રચાવલિ   અથ   પહેલો

ઐતિહાસિક સંશોધન

દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રી

શ્રી ચરતરાજીય જ્ઞાન મંદિર, જયપુર

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભારતીય વિદ્યા ભવન

અંધેરી મુબમ્બઈ.

• પ્રકાશક :

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

ગાંધી

ડૉ. મણિલાલ રટેલ

ભારતીય વિદ્યા ભવન

અધિશેષી : મુંબઈ

પ્રથમ આવૃત્તિ : પ્રત ૫૦૦

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૬૧

પાંચ રૂપિયા

: શુદ્ધક :

મણિલાલ પુ. મિસ્ત્રી, બી. એ.

: સાહિત્ય મુદ્રણાલય :

રામખંડ : અમદાવાદ,

પરિષદ-અંથાવલી

પ્રાસ્તાવિક

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે પરિષદ-અંથાવલી પ્રગટ કરવાની યોજના હાથ ધરી છે અને એ અંથાવલીના પહેલા અથ તરીકે “ઐતિહાસિક સંશોધન” પ્રગટ થાય છે આ અંથનો સર્વ ખર્ચ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના “પદ્મીઆર સ્મારક ફંડ”માંથી કરવામાં આવ્યો છે આ પહેલા “પદ્મીઆર સ્મારક ફંડ”માંથી જ શ્રી દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીનું ‘ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં આવ્યું હતું એ પુસ્તક તેમ જ શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીના બીજા ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક લેખોનો આ અંથમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

શ્રી. દુર્ગાશંકર શાસ્ત્રીએ આખું જીવન સંશોધનકામમાં ગાળ્યું છે અને એ પ્રવૃત્તિને અગે એમણે લખેલા કિમતી લેખોના સંગ્રહને આ રીતે અંથાવલી પ્રગટ કરી એમની વિદ્વતાને લાભ ગુજરાતી વિદ્વાનોને અને સામાન્ય જનતાને માટે મુલભ કરી આપવાનું ઉત્તમ કાર્ય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે બજાવ્યું છે

પરિષદ-અંથાવલીના હવે પછીના અંથો પણ તરતના પ્રગટ થશે.

પ્રાસ્તાવિક વિદ્યા ભવને—જે સ્વસ્થ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું ધ્યેય તિદ્ધ કરનાર અગ્રગામી એક ચિરંજીવ અગ છે તેણે—આ અંથાવલીનું પ્રકાશનકાર્ય ઉપાડી લઈ પરિષદને આભારી કરી છે આ કાર્ય ત્વરણથી કરવા માટે તેને અભિનંદન થાશે છે

નિવેદન

ઇ. સ. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અધિકારીમંડળે નિર્ણય કર્યો કે પરિષદ-ગ્રંથાવલિ અને પરિષદના પ્રકાશનોનું પ્રકાશનકાર્ય ભારતીય વિદ્યા ભવન મારફત કરાવવું. વસ્તુતઃ ભારતીય વિદ્યા ભવને જાતે પરિષદના આ કાર્યનો પોતાની પ્રવૃત્તિમાં સમાવેશ કરવાનું માગી લીધું હતું. તદનુસાર આ પ્રકાશન—શ્રી દુર્ગાશંકર કેવળરામ શાસ્ત્રીનો ઐતિહાસિક સંશોધનને લગતા લેખોનો સંગ્રહ ‘ઐતિહાસિક સંશોધન’, પરિષદ ગ્રંથાવલિનો પહેલો ગ્રંથ—અમે ગુજરાતની સાહિત્યરસિક તેમ જ ઇતિહાસ અને સંશોધન જેવા વિષયમાં રસ ધરાવતી પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ અને એના સંપાદન અને પ્રકાશનમાં નિમિત્ત બનવાનો અવકાશ આપવા માટે આ ગ્રંથના લેખક તેમ જ પરિષદના અધિકારીમંડળનો આભાર માનીએ છીએ.

આ ગ્રંથ પ્રકટ કરવામાં જેઓએ સીધી કે આડકતરી, એક કે બીજા પ્રકારે, જે કંઈ સાહાય્ય કરી છે તે માટે તે સર્વનો અહીં અમે આભાર માનીએ છીએ.

ભારતીય વિદ્યા ભવન

અંતકારનું નિવેદન

ઐતિહાસિક સંશોધનના વર્તુલમાં જે અશત પણ આવી શકે-પછી એના વિષય રાજકીય, ધાર્મિક, ભૌગોલિક, વૈયક્તિક, વૈજ્ઞાનિક ગમે તે હોય-એવા લખાણોને અહીં એકઠા કર્યા છે

મે “‘અક્ષહિતા’ની પ્રથમ ઋતુ” એ નામનો પહેલો નિબંધ ઇ સ ૧૯૦૬ માં લખ્યો હતો એ નિબંધ ઇ સ ૧૯૦૯ માં રાજકોટ ખાતે મળેલ ત્રીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં વચાયો હતો અને એ પરિષદના અહેવાલ અને ‘નિબંધસંગ્રહ’માં છપાયો છે, પણ એ નિબંધને ઉપર કહેલા વર્તુલમાં ન આવે એમ ગણીને અહીં સંગ્રહો નથી પછી ઇ સ ૧૯૧૫ માં સુરત ખાતે મળેલ પાંચમી સાહિત્ય પરિષદમાં રજૂ કરેલ “ગુજરાતનું વૈદિક સાહિત્ય” એ નિબંધથી આરંભી ૧૯૪૦ સુધીના પચ્ચીશ વર્ષ દરમિયાન-પરિષદના ‘અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહો’માં ‘વીસમી સદી’ ‘ગુજરાત’ ‘પુરાતત્ત્વ’ ‘પ્રસ્થાન,’ ‘કૌમુદી’ ‘વસત’ ‘બુદ્ધિ-પ્રકાશ’ ‘શારદા’ “ક્ષર્ણસ ગુજરાતી સલા-ત્રૈમાસિક” વગેરે ત્રૈમાસિક-માસિકોમાં છપાયેલા અને ઐતિહાસિક સંશોધનાત્મક કહી શકાય એવા લેખોનો આ ગ્રંથમાં સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે આ સિવાયના અવલોકનાત્મક તથા પ્રકીર્ણ લેખોનો આ ગ્રંથમાં લીધા નથી

આ ગ્રંથમાં લેખોને કાલાનુક્રમમાં નહીં પણ વિષયવાર વિભાગ પાડીને ગોઠવવાની પદ્ધતિ સ્વીકારી છે દરેક લેખ મૂળ કથા અને ક્યારે છપાયો હતો તે અંતમાં ‘સમયનિર્દેશ’માં દર્શાવ્યું છે, જાણી તે લેખો મોટે ભાગે જે પ્રમાણે પહેલી વાર

છપાયા હતા તેમ જ રાખ્યા છે, સિવાય કે કવચિત્ દોઢક લેખમાં થોડો સુધારો પણ કર્યો છે.

છેવટ, મારી સાહિત્યપ્રવૃત્તિમાં ઘણાં વર્ષોથી સમલાવપૂર્વક રસ લેનાર તથા તેને ઉત્તેજન આપનાર મારા મિત્ર શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો મારા લેખસંગ્રહને આ રીતે ગ્રંથાકારે પ્રગટ કરવાની તેમણે કરેલી સચના તથા યોજના માટે ઉપકાર માનું છું.

વિલેપાલે

દુર્ગાશંકર કેવળરામ રાસ્ત્રી

સપ્ટેમ્બર : ૧૯૪૧

ઐતિહાસિક સંશોધન

અનુક્રમણિકા

ખંડ પહેલો

સંશોધનનું સ્વારસ્ય

(પૃ ૧ થી ૪૦)

ક્રમાંક	પૃષ્ઠાક
૧ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ	૩
૨ ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય	૬
૩ પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની આવશ્યકતા	૩૨

ખંડ બીજો

વ્યક્તિવિષયક સંશોધન

[પૃ ૪૧ થી ૧૧૦]

૧ 'રાણુક એક નહીં બે'ની અર્થા	૪૩
૨ જગદેવ પરમાર	૫૧
૩ ચન્દ બરદાઈનો પૃથ્વીરાજ રાસો	૬૫
૪ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ	૮૩
૫ વિદ્યાપતિ બિલ્હણના સમયનો વિચાર	૯૪
૬ ચક્રધર સ્વામી	૧૦૪
૭ સર્વત્ર સ્વત્ર વાયસ્પતિમિથ્ર	૧૧૨
૮ 'નરસિંહ મહેતાના દોયડા' નો વિચાર	૧૨૩

૬	ગુજરાતનાં દેવીતીર્થો	૬૧૬
૭	મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર	૬૪૨
૮	ખેડપ્રદા	૬૫૩
૯	શામળાજી	૬૫૬
૧૦	જૈન તીર્થો	૬૬૦
૧૧	આબુ : અર્બુદગિરિ	૬૬૧
૧૨	ગિરનાર અને ગિરિનગર	૬૭૩
૧૩	શત્રુઙ્ગય તીર્થ	૬૮૩
૧૪	સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં તીર્થો	૬૯૬
૧૫	કચ્છનાં તીર્થસ્થાનો	૬૯૮
	પરિશિષ્ટ	૭૦૪
	પુરવણી (અહિછત્ર યાત્રિ)	૭૦૯
	સૂચિ	૭૧૭
	સમયનિર્દેશ	...

ઐતિહાસિક
સંશોધન

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખડ પહેલો

સંશોધનનું સ્વાસ્થ્ય

ઐતિહાસિક દષ્ટિ

ઐતિહાસિક દષ્ટિનો આ દેશમા જૂના કાળમા ઉદય જ નહોતો થયો ત્રીમ જેવા દેશમા ધણા જૂના કાળમા ઐતિહાસિક દષ્ટિનો ઉદય થયો હતો એ પ્રસિદ્ધ છે, પણ આ દેશમા તો બિટિલ અમલ પછી જ ઐતિહાસિક દષ્ટિ - જો કે વિરલ પ્રમાણમા પણ - ઉદય પામી છે અને કદાચ આ અવસ્થાકારણથી આ હોડ હજી ધણો કોમળ છે અને અનેક પ્રકારના જોખમોથી એનું રક્ષણ કરવાની જરૂર છે

વેદકાળમા ય આર્યો દીર્ઘસત્રમા એકકા જેમી વાર્તાઓ કહેતા હતા યજુરમંત્ર સિવાય પણ ઉનાળામા ઝાડની છાયા નીચે જેસી કે આગલી રાતે તાપણની આમપામ જેસી, એ કાળના લોકો વાર્તાઓ કહેતા-માલગતા હોવાનો મભવ છે આ કથાવાર્તાઓમા બાલમાનમને અતિપ્રિય દેવદેવીઓની કથાઓ તથા પોતાના જ પૂર્વજોના પગક્રમેની પગપગથી સાબળેલી વાર્તા એ જે પ્રકારની વાર્તા મુખ્યત્વે હશે ઋગ્વેદના મંત્રોરૂપ પ્રાચીનતમ વૈદિક સાહિત્યમા આ જે ય પ્રકારની વાર્તાઓના સૂચનો મળે છે અને રતપથાદિ બ્રાહ્મણોમા આ જે ય પ્રકારના આખ્યાનો મળે છે મહાભારત પુરાણમા વૈદિક આખ્યાનોનો જે વિસ્તાર મળે છે તે વિસ્તૃત રૂપ જ વૈદિક કાળની લોકકથાઓમા પ્રચલિત હશે, પણ બ્રાહ્મણ ગ્રન્થોમા તેના સંક્ષેપો સમ્રહાયા અને કાર્ષ્વ પાછળથી મહાભારત પુરાણમા મૂળ વિસ્તૃત આખ્યાનો સમ્રહાયા એવો એક મત છે ત્યારે બીજો મત પાછળના વિસ્તારો મહાભારતકાળના કવિઓની રચનાનું કૃણ છે એવો છે આ જેમાથી કયો મત સાચો? અથવા જેમાથી એકેય મપૂર્ણ સત્ય નહિ પણ જેવમા મત્યંત ખરો? વગેરે ગહન પ્રશ્નો ગાળુ ઉપર ગંધી પૂર્વજોના પરદરો વગેરે વાળી માનુષ-યાઓનો ભારતકાળમા મહાભારતમા અને દેવકથાઓનો પુરાણમા મમાવેલ કરવામા આવ્યો, એટલી ઐતિહાસિક હડીકત નિ સંદેહ માનવામા વાધો,

નથી. ગૌણરૂપે પુરાણોમાં માનુષકથાઓ, રાજવંશો વગેરે વિષયો છે - વંશો અને વંશાનુચરિતો તો પુરાણનો ખાસ વિષય ગણાય છે, અને મહાભારતમાં દેવકથાઓ નથી મળતી એમ નથી - મહાભારતમાં તો પુરાણોમાંથી ઘણી બાજતોનો પાછળથી ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે, એ પ્રસિદ્ધ છે. પણ સામાન્ય રીતે તો મહાભારત અને પુરાણ વચ્ચેનું ભેદક લક્ષણ ઉપર કલું છે. અને એ કારણથી જ પુરાણો નહિ પણ મહાભારત ઇતિહાસ ગણાય છે. ઇતિહાસપુરાણમાં ઇતિહાસ એટલે મહાભારત અને પુરાણ એટલે વાયુ, વિષ્ણુ, ભાગવત વગેરે પુરાણો.

ટૂંકમાં મારું વક્તવ્ય એ છે કે, ઇતિહાસ એ રીતે ઇતિહાસ શબ્દની નિરુક્તિ કરવામાં આવે છે, પણ એ નિરુક્તિમાંથી પહેલાં અનેલી - પરપરાથી સાંભળેલી જૂની વાતો - એટલે જ ઇતિહાસ શબ્દનો અર્થ નીકળે છે. ભારતકાળમાં એ શબ્દમાં એથી વધારે અર્થ નહોતો, એટલું તો મહાભારત જેવો અન્ય ઇતિહાસ ગણાય છે, એથી જ સિદ્ધ થાય છે. છતાં મહાભારતમાં શાન્તિપર્વમાં ઉદાહરણરૂપે કહેવાયેલાં અનેક આખ્યાનોના આરંભમાં ઋગ્વેદોદાહરણ્તીમ ઇતિહાસ પુરાતનમ્ । એ રીતે શબ્દો મળે છે અને એમાં જૂની વાત - જૂની કથા એવો ચોખ્ખો અર્થ છે, એ જોવાથી બિલકુલ શંકા નહિ રહે. અને ભારતકાળમાં લોકકથાથી ઇતિહાસ જુદો ન પડ્યો, તે આપણા ધ્રિષ્ટિશ અમલ પહેલાના આજ સુધીના ઇતિહાસમાં ન પડ્યો.

ઇતિહાસ શબ્દના આ ઇતિહાસનિરૂપણમાં એક વાત કહેવાની રહે છે. આ દેશ ઉપર જે મુસ્લિમ હુમલાઓ મધ્યકાળમાં થયા તેમાં મુસ્લિમ વિદ્યાઓએ કરેલી અસર ભૂલવી ન જોઈએ. અને ગ્રીકો પાસેથી આરબો જે વિદ્યાઓ શીખ્યા હશે તેમાં ઇતિહાસનો પણ સમાવેશ થતો હતો. પરિણામે મુસ્લિમ વિદ્યાઓમાં ઇતિહાસને પણ સ્થાન હતું, એ જોઈને આ દેશના વિદ્વાનોમાં પણ એ પ્રકારના અન્યો રચવાની વાસના જાગી. આ વાસનાની પ્રેરણાથી રાજતરંગિણી જેવી વિરલ રચનાઓ થઈ છે ખરી, જે કે એનો લેખક પણ પોતે કવિ હોવાનો દાવો કરે છે ઇતિહાસકારનો નથી કરતો, એ હકીકત ધ્યાનાર્હ છે. વળી પાછળના ઐતિહાસિક પ્રયંધોની ઉત્પત્તિમાં એક જૂના બળે પણ કામ કર્યું છે. અને એ બળ એટલે જૂનામાં જૂના પુરાણોમાં દાખલ થયેલું રાજવંશોનું વર્ણન. આ વશવર્ણનમાં અમુક રાજ્યો આટલાં વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું,

તેના અનુયાયીએ આટલા વર્ષો સુધી ગાંધી કર્યું અને અમુક વરો કુલ આટલા વર્ષ સુધી ગાંધી કર્યું એ પ્રકારના આકડા વાયુ આદિ પુગલોમા મળે છે અને મૌર્ય પહેલાના સમય માટે આ પૌગણિક ગણવશવર્ણન આધુનિક ઇતિહાસકારોને ઘણી ઉપયોગી સામગ્રી પૂરી પાડે છે સદ્ગત પુગલુવિદ પાર્નિટરે આ દિશામા પહેલ કર્યા પછી પુગલોનો આ દષ્ટિથી પુષ્કળ અભ્યાસ થવા લાગ્યો છે કન્યિત નવા ઉત્સાહની અતિરાયતાથી પુગલો ગમે તેના પણ ઇતિહાસો નથી, પણ પુગલો જ છે, એ બૂલી જવાય છે કે શુ એવો નહેમ પડે છે બાકી ઇતિહાસરૂપ ન હોવા છતાં જે પ્રાચીન સમયનો ઇતિહાસ ઉકેલવા માટે બીજા કોઈ સાધનો ઉપલબ્ધ નથી, તે માટે આ પુગલો કીમતી માધનો છે એ રાત માચી આ વરાવળી સાચવવાની પુગલુ પ્રયામા ભગવાન બુદ્ધ અને ભગવાન મહાવીર જેના ધર્મપ્રવર્તકોની યાદગીરી ઢાયમ ગખવા માટે તેમના મવતો આલ્યા, અને તે તે ધર્મના આચાર્યોની અને ધર્મપ્રચારક ગાંધીઓની વશાવળીઓ જાળવી ગખવાની વામનાને પરિણામે, ચોક્કસ કાલગણના ગખવાની નવી વાસના ઉમેગતા, આ વરાવળીઓની ઐતિહાસિક કીમત વધી બૌદ્ધ દીપવશ, મહાનરા અને જૈન વરાવળીઓ આ પ્રકારની કીમતી સામગ્રી પૂરી પાડે છે અને પૌરાણિક પરપગ સાથે મૌદ્ધ તથા જૈન પરપગનો તુલનાત્મક અભ્યાસ ઐતિહાસિક સત્ય ગ્રહણ કરવામા વધુ મદદરે છે આ ઉપગત નિક્કમાદિ મવતોના પ્રચારે તથા જ્યોતિષીઓની કાલગણના ગખવાની ઇતેન્નરીએ પણ ઐતિહાસિક કાલગણનાનુ જોખુ આધુનિક ઇતિહાસકારોને પૂરુ પાડનામા સારો ફાળો આપ્યો છે પણ જૈન, બૌદ્ધ કે પૌગણિક કોઈ પણ વરાવળી તૈયાગ કરનારા પડિતોમા ઐતિહાસિક દષ્ટિ નહોતી એ જૂનનાનુ નથી એ પડિતોએ ઐતિહાસિક વિચારથી આ વરાવળી કે એ ગાચેના નવાનુચિત - તે તે વશના વાર્મિનાદિ કાલગણી મોટા ગણાતા ગાંધીના સક્ષિપ્ત, અને વિગતુત હોય ત્યારે મોટે ભાગે દતકથાઓથી ભરેલા ચર્ચિતો - ની સડવના નથી કરી, પણ ધાર્મિક, પૌગણિક કે લોકજનાત્મક દષ્ટિથી કરેલી છે

આ રીતે પૌગણિક સામગ્રીમા મુસ્લિમોના આગમન પછી કાર્ષક મુસ્લિમ ઇતિહાસગ્રંથોના અવલોકનથી - જેકે આપણા પડિતોએ નિકટવી મુસ્લિમગ્રંથોનુ અનલોકન ભાગ્યે જ કર્યું છે - તે કાર્ષક કથામાહિત્યની પ્રાચીન પરપગના દ્રશ્યમારૂપે ફૂટેલ પ્રત્યક્ષિતામણિના રખડોમા નજરના

સમયની કથાઓ કહેવાની વૃત્તિને પરિણામે, ઐતિહાસિક સાહિત્યને યીગ્ન કરતાં હીક નિકટ ગણાય એવું પ્રબંધસાહિત્ય મધ્યકાળમાં ઉત્પન્ન થયું છે. પણ આ પ્રબંધકર્તાઓમાં પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ નહોતી એ ચોક્કસ છે. ધર્મપ્રચાર અને ‘જનમનરંજન’ની દૃષ્ટિથી પ્રબંધચિંતામણિ આદિ ગ્રંથો રચાયા છે અને એ ગ્રંથકર્તાઓ એ વાત સ્પષ્ટ કહે પણ છે. મુસ્લિમકાળમાં મુસ્લિમ લેખકોએ, કે વિરલ અપવાદરૂપે એ જ ધોરણને અનુસરી કાર્ષક હિંદુએ પણ લખેલ અરબી ફારસી તવારીખ ગ્રંથોને આ વિચારક્ષેત્રમાંથી બાદ રાખ્યા છે.

દૂકમાં ખ્રિસ્તિય અમલ પહેલાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અભાવ એ અવિસ્મરણીય ઐતિહાસિક સત્ય છે. ખ્રિસ્તિય અમલની શરૂઆતથી જ પરદેશી વિદ્વાનોની પ્રેરણાથી ઐતિહાસિક અન્વેષણ - વિચારાદિની આપણા વિદ્વાનોમાં પણ જાગૃતિ આવી અને પંડિત ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી, ડૉ. રામકૃષ્ણ ભાંડારકર વગેરેમાં પ્રથમ શ્રેણીના પરદેશી પુરાવિદો અને પ્રાચ્યવિદ્યાવિદો પણ જેનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર કરતા, એવી શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ ખીલી ખરી; પણ સામાન્ય રીતે તો હજી સાચી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ આપણે ત્યાં વિરલ જ છે. અને એ દૃષ્ટિના વિદ્યસતે અનેક સ્થૂળ દૃષ્ટિને નડતા રોગો જેવા દોષો રોડી રહ્યા છે અને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિની સ્વતંત્ર ખીલવણી થવા દેતા નથી.

અહીં આ અક્ષિરંગવિજ્ઞાનનું શાસ્ત્ર નિરૂપવાનો અવકાશ નથી; ફક્ત ઐતિહાસિક દૃષ્ટિનો અત્યંત રોધ કરતા, ઘણી વાર તો અંધતા ઉત્પન્ન કરતા, એક જ મહારોગની સૂચના કરવાનો વિચાર છે, કારણ કે હજી હમણાં જ બિધડવા માડેલી દૃષ્ટિને એ પડળનો ઘણો ભય આપણે ત્યાં જેવામાં આવે છે. આ મહારોગ એટલે વિવિધ પ્રકારનું અભિમાન. પોતાની બુદ્ધિનું અતિઅભિમાન પણ ઐતિહાસિક સત્યના ગ્રહણમાં કાર્ષક વિઘ્નરૂપ હોવા છતાં જે અભિમાન વધારે વિદ્વાતક નોવડે છે તે તો (૧) ધાર્મિક, (૨) દૈશિક કે પ્રબંધકીય, (૩) જાતીય, અને આ દેશની ખાસ પરિસ્થિતિમાં (૪) જાતીય અભિમાન છે.

વૈજ્ઞાનિક પેઢે ઐતિહાસિક અન્વેષક કે લેખકની દૃષ્ટિ પણ જે કાર્ષક પણ જાતના અભિમાન વગરની, રાગદ્વેષરહિત, મમતવશન્ય, તટસ્થ અને સત્યનિષ્ઠ હોય, તો જ એને ઐતિહાસિક સત્યનું દર્શન થાય છે, જ્યારે અભિમાનાદિથી આવૃત્ત દૃષ્ટિને જે દર્શન થાય છે, તે

અસત્યનું, અર્થ સત્યનું કે વિદ્યુત મત્યનું હોય છે ધાર્મિક અભિમાનને પગિષ્ઠામે અતિસૂક્ષ્મ વિગતોવાળા અને તલસ્પર્શી અભ્યાસ દર્શાવતા ધાર્મિક સાહિત્યના ઇતિહાસના અધોમા પશુ તટ્ય દષ્ટાને મત્યનું ઓછુ-વધુ વિદ્યુતદર્શન જોવામા આવે છે ખાટી સ્વધર્મપ્રતિ રાગ અને અન્યધર્મપ્રતિ દેષ જ્યા ગ્રેગ હોય, ત્યા તો ઇતિહાસ નામ જ યોગ્ય નથી આપણે ત્યા ધાર્મિક અભિમાનના નુકમાનનો અન્યત્ર ન જોવામા આવતો એક ખામ પ્રકાર પશુ જોવામા આવે છે અને તે દતકથાનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આકાશની શુદ્ધિને નિરોધતો દેખાય છે ઉપર કહ્યું તેમ બ્રાહ્મણ, બૌદ્ધ અને જૈન ગ્રંથો પગપગની પ્રાચીન દતકથાઓ મળે છે એ દતકથાઓની તુલના કરીને તથા જે કાંઈ શિક્ષાલેખો પરદેશી પ્રવાસીઓના જ્ઞાનનો વગેરે સ્વતંત્ર પ્રમાણો મળ્યા આવે તેની કસોટી કરીને ઐતિહાસિક સત્યનું અન્વેષણ કરવાને બદલે, પોતાના ધાર્મિક સાહિત્યમા ઉપલબ્ધ દતકથાને ઇતિહાસરૂપ જ માનીને ખાટીના પુગવાઓને તદ્દનુસાર વાળવાનો પ્રયામ થાય છે

જેમ જૂના કાળમા આપણે ત્યા ઐતિહાસિક દષ્ટિનો અભાવ હતો તેમ સ્વદેશાભિમાનની જ્ઞાતિનો પશુ અભાવ જ હતો પશુ બ્રિટીશ અમલ પછી સ્વદેશાભિમાન ધણુ જાગૃત થયું છે અને એ અભિમાનનું પગિષ્ઠામે ઐતિહાસિક અથક્ષેપનની પ્રવૃત્તિ ઉપર પશુ જોવામા આવે છે અને આ સ્વદેશાભિમાનની અંધતા સુધરેલા દેશોમા પશુ પુષ્કળ જોવામા આવે છે જ્યારે આવી અંધતાનો પ્રયત્નપૂર્વક પ્રચાર કરવામા આવે, ત્યારે તો મત્યને દૂર નાસી જવું પડે એ સ્વાભાવિક છે વિજ્ઞાનયુગ ગણ્યાતા આ યુગમા વિજ્ઞાન પશુ જ્યારે અંધતાના પ્રચારકાર્યનો ભોગ થવામાથી બચ્યું નથી^૧, ત્યારે ઇતિહાસનું શુ ગણુ ? આપણા દેશમા તો હજી ઐતિહાસિક દષ્ટિના મૂળ ખિલકુલ ઊડ્યાં નથી, એટલે સ્વદેશાભિમાનના જોરાવર પ્રવાહ સામે એ જરા ય

૧ ફિઝિક્સનું નોબેલ પ્રાઇઝ મેળવેલા જર્મનીના પ્રોફેસર ફ્રિદ્રિખ વેનાર્ડ અને લેનિઝ સ્ટાર્ક નામના વૈજ્ઞાનિકોએ આઇન્સ્ટાઇનનું ખડન કરતા એ જ્યૂનું ખોટું પદાર્થવિજ્ઞાન છે, જ્યારે સાચું અથવા નાહી પદાર્થવિજ્ઞાન (physics) છે એવી દલીલ કરી હોવાનું હાપમા વાચ્યું છે (મોડર્ન રીવ્યુ મે, ૧૯૩૬ પૃ. ૫૬૬) આ ઉપર કહેલી અંધતા જાલીય દેખનો ઉચ્ચ નમૂનો છે.

ટકી શકે એવો સંભવ નથી. 'ભારતીય' 'ભારતીય'ની જૂમ નીચે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ દૃષ્ટાઈ જવાની ખીક મને તો લાગે છે.

આર્ય અનાર્યાદિ જાતીય અભિમાનનો વિદ્યાવિષયમાં વિશેષ પ્રવેશ અત્યારે દેખાતો નથી; આજણ અપ્રાજણના વિરોધનું ઝેર રાજકીય વિષયમાં અનેક પ્રાંતોમાં ફેલાઈ રહ્યું છે, પણ વિદ્યાવિષયથી હજી એ દૂર છે. પણ મૂળ વર્ણાભિમાનમાંથી આ દેશમાં જન્મેલું જાતીય અભિમાન આ યુગમાં આચારવિષયમાં લગભગ છૂટી ગયા છતાં વિચારવિષયમાં વળગી રહ્યું છે અને અનેક ઐતિહાસિક પ્રશ્નોના ઉકેલમાં નડે છે. ગુહિલવંશ સંબંધી લાંબી ચર્ચાએ ખાધેલા પત્રદા આ બાબતમાં સચોટ ઉદાહરણ છે.

આપણે ત્યાં આ ધાર્મિકાદિ સ્વાભાવિક અભિમાનો ઉપરાંત ચાલી આવતી દંતકથાનું પણ એક પ્રકારનું મમત્વ બંધાય છે. દંતકથા એ જ ઇતિહાસ એ પ્રાચીન માન્યતાના સંસ્કારો સામાન્ય જનતાનાં ચિત્તને અતિ દ્રઢતાથી વળગી રહ્યા છે. દંતકથા અને ઇતિહાસ વચ્ચેનો ભેદ સમજવા જેટલી કેળવણીથી વાચનાર વર્ગનો મોટો ભાગ વંચિત છે. અને ઐતિહાસિક વેશ ધારણ કરવાથી એટલે ઐતિહાસિક ગ્રંથના ધારણને અનુસરી લખવાથી, કદાચ પણ ગ્રંથ ઇતિહાસ નથી બનતો, માત્ર ઇતિહાસમજીલ બને છે, એ સત્ય પણ આપણે ત્યાં હજી વિરલ-વિચિત્ર છે. પરિણામે શુદ્ધ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વગરનું ઇતિહાસનામધારી સાહિત્ય ઘણું ઉત્પન્ન થાય છે. આ પરિસ્થિતિમાં વિવેચકોની ફરજ ખીજાં બાહ્યાંગ તરફ ગોણુદૃષ્ટિ રાખીને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિના સફળાવથી ઐતિહાસિક પુસ્તકની કિંમત આંકવાના વિચારો પોષવાની છે.

ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય

. ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષનું ભાષણ

તેમુ ગુજરાતી સાહિત્ય સમેલન કચ્છી

આ તેમુ ગુજરાતી સાહિત્યસમેલનના ઇતિહાસ અને પુરાતત્વ વિજ્ઞાનના પ્રમુખસ્થાને માગ જેવા, એ વિજ્ઞાનના વિદ્યુત્પદને હજી ધણે દૂર જોનાર સાધારણ અધ્યાસીને જોલાવીને જ્ઞાનતમ્ભાએ ઔચિત્યનો દ્રોહ કર્યો છે કે નહિ એ જોવાનું કામ મારું નથી. માગ જેવા આ વિજ્ઞાનના ભક્તાજને તો આ સાગ્રસ્વત તીર્થનો લાભ લેવાનો પ્રવ્રન આપવા માટે સ્વાભાવિક — સમાનો ઉપકાર જ માનવાનો હોય અને આપ સર્વ યાત્રાગુઓ સમક્ષ અતઃજ્ઞુથી ઉપકાર માનુ છું. વડોદરાની સાતમી ઓગિએન્ટલ ફોન્ડેશનના સુભાષિન દિગતવિખ્યાત ભારતીય પુરાવિદ સ્વ જયશ્વાલે આવી સભાઓને ‘ગુરુતીર્થ’ કહેવ છે એક કરતા વધારે અર્થના આ સાહિત્યસમેલનને એ પદ લાગુ પડે છે પણ સાહિત્યસમેલન એકજુલ તીર્થ છે એમ નથી મોહેન્જોડેરાની શોધ પછી તો ઇતિહાસ અને પુરાવિજ્ઞાનના અધ્યાસીઓ માટે આ સિંધ પ્રદેશ જ તીર્થસ્થાન બની ગયો છે.

મનસૂન કે મને તો તીર્થવંદનનો લાભ જ મળ્યો છે, પણ તીર્થવ્રતાને મારી સેવાથી મંત્રાપ થને કે કેમ એ વિષે મને વણી વધા છે. જાપામાં વાચેયુ સંયુ દોય તો આ વિજ્ઞાનના પ્રમુખ તરીકે પહેલા માન મિત્ર શ્રી ગ્લમહિંગવ બીમગવની વગણી ચર્ચ હતી, પણ તેઓએ નાદુસ્ત તબિયતના કારણે ના પાડી એટલે માગ ઉપર કળાત દબ્યો. શ્રી ન્તનનિમિગવે આ સ્થાનને માગ કરતા વધાર સારી રીતે દીપામ્બુ હોત એમ કું માનુ છું અને પોતાને

તો એથી લાભ જ થાત. પણ મારી વિટંબણાઓ એટલેથી પૂરી થતી નથી. ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વના પ્રમુખપદને માંદગી સાથે આ વર્ષે ડાંઈકે યોગ હોય તેમ સ્વાગતસમિતિની બીજી પસંદગી ૫ એક માંદા માણસ ઉપર ઊતરી. હિસેન્ધરની દમી તારીએ મને સ્વાગત સજાનો તાર મળ્યો ત્યારે હું ભારે માંદગીમાંથી તાગે ઉઠ્યો હતો. શરીરમાં અને મનમાં પણ શક્તિ થોડી હતી અને સંમેલન આડા દિવસે તો ડાંઈકે હતા જ નહિ. પણ પત્ર પુષ્પ ફલ તોયં વો મે મક્ત્યા પ્રવચ્છતિ એ શ્રીકૃષ્ણના વચન અનુસાર ભક્તિથી અર્પણી ગમે તેટલી અલ્પ સામગ્રી પણ દેવતાને ગ્રાહ્ય છે, એ વિચારથી નત્રજાવે સ્વાગત સજાને હા લખી.

અને હવે મને આ સ્થાને નિભાવી લેવા માટે પૂરતાં કારણો આપ સૌને મેં આપ્યાં છે એમ ધારું છું.

ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વની ઊંડી ને ઊંડી ઊતરતી જતી ગુહાતા ગુજરાતમાં જે થોડા પ્રવાસીઓ છે તેમાંથી એક શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતા ગયે વર્ષે આજા થયા છે. એ વૃદ્ધ તીર્થરૂપ ઇતિહાસોપાસકને શ્રદ્ધાપૂર્વક નમસ્કાર કરું છું.

સાહિત્યસંમેલનની મર્યાદા

આપણું આ સંમેલન સાહિત્યસંમેલન છે અને સાહિત્યનો વિશાળ વાડમય અર્થ કરીને આપણે ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે વિષયોની વિદ્યાઓને પણ આ સંમેલનની ચર્ચાઓમાં સ્થાન આપીએ છીએ. છતાં આ કેવળ પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ્યા કે પુરાવિદ્યાનું સંમેલન નથી, એટલે ઇતિહાસનો વિચાર કરતાં કેવળ સંશોધનનો વિચાર કરવો યોગ્ય નથી. ઇતિહાસવિષયક રસ ગુજરાતી પ્રગ્નમાં કેળવાય અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રગ્નમાં પ્રચાર થાય, એ જાતના પ્રયત્નો પણ આપણા દષ્ટિક્ષેત્રમાં જરૂર આવે છે. આવાં સંમેલનોમાં આ વિષયોને સ્થાન આપી આપણે મુખ્યત્વે તો એ જ કરીએ છીએ. અલખત નિબંધોદ્ધારા આવી વિદ્યાઓના અભ્યાસને થોડું ઉત્તેજન મળે ખરું; બાકી સંશોધનને પ્રેરણા આપવાની શક્તિ આ સંમેલન કે આપણી પરિપક્વતામાં નથી. હા, પહેલાં કરેલાં સંશોધનને પ્રગટ કરવાનો પ્રસંગ આ સંમેલન આપી શકે ખરું.

ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારની પ્રવૃત્તિ

અને ઉપર કહેના જ્ઞાનપ્રચારની દ્રષ્ટિથી જોતા આપણી જે જૂની અને સદૃશ સરચાઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયટી અને શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભા જેવું કાર્ય પ્રસારાપાત્ર છે અને એ જે ય સંસ્થાઓની સ્થાપના સાચે એક ઉદાર હૃદયવાળા ઇતિહાસપ્રેમી અંગ્રેજ સર અલેક્ઝાન્ડર કિન્ડોસ્કાર્પમ માહેનું નામ યાદ આવે છે ગુજરાતના ઇતિહાસને પ્રકાશમાં લાવના કાર્પસ સાહેબે એ વખતની સ્થિતિમાં ભારે પ્રયાસ કરીને ‘ગમમાળા’ નામનો જે ગ્રંથ લખ્યો છે, તે ભલે નિર્ભેળ ઇતિહાસ ન હોય પણ હજી ગુજરાતના ઇતિહાસમશોધકને જોવો પડે એવો અને દત્તકાઓના મગ્ગ તરીકે વળો કીમતી ગ્રંથ છે ‘રાસમાળા’ માટે ગસાઓ સમઠવાના ગમમા કાર્પસ સાહેબના સહાયક કવીશ્વર દલપતરામ ડાલાભાઈથી જ ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો આધુનિક પ્રયાસ શરૂ થાય છે ‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રશ્નો’ નામથી એમનું લખાણ હમણા જ શ્રી કાર્પસ ગુજરાતી સભાએ પ્રમિદ્ધ કર્યું છે, એમના નાના સમઠાક્ષીન કવિ નર્મદે ‘રાત્નવરગ’ ભા રમ “જગતનો ઇતિહાસ” અને “ગુજરાત સર્વસમ્રહ” તથા “કાઠિયાવાડ અર્ચસમ્રહ” લખીને આ દિશામાં ઘણી જગી જાતનો પ્રયામ કર્યો છે એ જમાનાના ત્રીજા ગુજરાતી સાહિત્યકાર-નિવેચક નવલગમે પણ ‘અંગ્રેજ લોકોનો ઇતિહાસ’ લખ્યો છે

અનુવાદો

સારા ઐતિહાસિક ગ્રંથોના અનુવાદોદ્ધાર ઐતિહાસિક જ્ઞાનનો પ્રચારયુગ ઉપર કહ્યું તેમ સો વર્ષ પહેલા જન્મેલા નવનગમ અને ‘રાસમાળા’નો ગુજરાતી અનુવાદ કરનાર ગણુછોડભાઈ ઉદયગમથી શરૂ થાય છે અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોમાયટીએ ચિષ્ટ ગ્રંથોના વીણી વીણીને ઝરાવેલા અનુવાદો મારફત આ દિશામાં ભારે ફાળો આપ્યો છે અન્યત્ત વડોદરાના ભાપાન્તરખાતા તરફથી બહાર પડેના પુસ્તકોની યે નખ્યા નાની નથી તથા પરિપક્વ બડોળ કમિટીએ પણ કેટલાક પુસ્તકો પ્રગટ કર્યા છે ગુણવત્તાની તુલનામાં ઊતરવાની ઈચ્છા નથી, છતાં છેલ્લા થોડા વર્ષોમાં ગુ ન સો તરફથી પ્રકાશિત થયેલા અનુવાદો અનુવાદકને અને પ્રગટકર્તાને માન અપાવે એવા છે એટલું કહેવું જોઈએ.

કેળવણીખાતું અને ઐતિહાસિક જ્ઞાનપ્રચાર

સરકારી કેળવણીખાતાને અંગે પણ શાળાઓ ચકાવવા માટે અથવા શિક્ષકોના ઉપયોગ માટે અનુવાદાત્મક તથા ટૂંકા સારાંગ્રહ ગ્રંથો લખવાની શરૂઆત ઘણી વહેલી થઈ છે. ગુજરાતના કેળવણી ખાતાના પિતા મરહૂમ રા. રા. રણછોડદાસ ગિરધરભાઈ - જેમનો જન્મ કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈના જન્મ અગાઉ ૧૭ વર્ષે ઈ. સ. ૧૮૦૩ માં થયેલો તેઓએ - 'હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ' લખ્યો છે. કવિ નર્મદે ગુજરાતી ગદ્યને અર્વાચીન રૂપ આપ્યું તે પહેલાંના ગુજરાતી ગદ્યના નમૂનાઓ જેમ સ્વામીનારાયણનાં વચનામૃતોમાં તથા તેઓના શિષ્યો સાથેના પત્રવ્યવહારમાં જેવા મળે છે; તેમ આ રણછોડદાસભાઈનાં પુસ્તકોમાં પણ જેવા મળે છે. રણછોડદાસભાઈના પુત્ર અને દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીના પિતા રા. બ. મોહનલાલભાઈ રણછોડદાસ ઝવેરી, જેઓ ઉમ્મરમાં કવિ નર્મદથી પાંચ વર્ષે મોટા હતા; તેઓએ પણ 'ઇંગ્લાંડનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખેલો છે. આ રીતે ગુજરાતમાં સો વર્ષ પહેલાંની પેઢીથી ચાલુ થયેલો અનુવાદો દ્વારા ઐતિહાસિક જ્ઞાનના પ્રચારનો પ્રવાહ આજ સુધી ચાલે છે. એટલું જ નહિ પણ ધીમે ધીમે એ પ્રવાહ વિશાળ થતો ગયો છે; એટલે કેવળ જથ્થાની દૃષ્ટિએ જેવામાં આવે, તો ગુજરાતની વસ્તીનું તથા કેળવણીનું પ્રમાણ જેતાં જે કાર્ય થયું છે તે કદાચ ઓછું ન ગણાય.^૧

પણ ગુણની દૃષ્ટિથી આ અનુવાદોનું મૂલ્ય જેવામાં આવે, તો આ પુસ્તકોનો મોટો ભાગ કચરો છે. જૂના વખતમાં થયેલા અનુવાદો તો કેવળ કાળનો બાધ લાગીને નકામા થઈ ગયા છે, અને એમાં અનુવાદકર્તાને કદાચ દોષ ન આપી શકાય. પણ વર્તમાનમાં પ્રગટ થયેલા અનુવાદોના મોટા ભાગને પણ કચરો કહી શકાય એવી સ્થિતિ છે, એમ કહેતાં

૧ પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મહળ તરફથી પ્રગટ થયેલ 'ગુજરાતી પુસ્તકોની વર્ગીકૃત નામાવલિ'ના બે ભાગ, 'ગ્રંથ અને ગ્રંથકાર'માં પ્રસિદ્ધ યતી વાર્ષિક નામાવલિ તથા સરકારી ત્રૈમાસિક રિપોર્ટો ઉપરથી ઇતિહાસના પુસ્તકોની કુલ સંખ્યા કાઢી શકાય; પણ એનું કાંઈ ફળ મને દેખાતું નથી. છેલ્લાં ચાર વર્ષોમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા કુલ ૧૦૩૦ ગ્રંથોમાં ઇતિહાસસંશોધનના ફક્ત ૪૫ ગ્રંથો છે. આ આકડા 'અમદાવાદ સાહિત્ય સભા' માટે પ્રો. ડોલરરાય રં. માંકડે કરેલી ૧૯૩૬ નાં ગુજરાતી વાક્યમયની સમીક્ષામાં આપ્યા છે.

દુ.ખ થાય છે કે તો અનુવાદ માટે પગદ કરવામાં આવેલું મૂળ પુસ્તક જ નિર્માણ હોય તેથી અને આપણા પ્રખ્યાત વિદ્વાનોને હાથે પણ નિર્માણ પુસ્તકોના અનુવાદો થયા છે એ ઓછું રોચનીય નથી, અથવા જે ભાષામાં મૂળ પુસ્તક લખાયું હોય તેનું સારું જ્ઞાન ન હોવા છતાં ભાષાન્તર કરવાની ધૃષ્ટતા કરવાથી, અથવા ગુજરાતી ભાષા અને સરસ રીતી ઉપર હાથ ન બેઠો હોય તેથી અથવા કેવળ બેદરકારીને લીધે અથવા અસ્થા પાસેથી પોતાની ડિગ્રી કે નામને જોરે કામ મેળવ્યા પછી ભાડૂતી કામ કરાવ્યું હોય તેને પગિણામે પણ અનુવાદોનો મોટો ભાગ કચરો છે એમ બેસાડ કહી રાડાય એવી સ્થિતિ છે કે જે જીવન ઇતિહાસરસિદ્ધ અભ્યાસીને મમય હોય તો આજ મુખી પ્રગટ થયેલા અનુવાદોમાંથી કેટલા ઉપેક્ષાયોગ્ય કચરો છે અને કેટલા એ ઢગલામાંથી તાજી ફરી ફરી પ્રગટ કરવાયોગ્ય કીમતી માહિત્ય છે, એનું આગણું કરી એની યાદી ગુજરાત આગળ મૂકી એ એક આવશ્યક સેવા છે ઉપરનું કાઈને બારે પડતું લાગે એવું વિધાન કર્યું છે, એ કેવળ રાજકીય ઇતિહાસના અનુવાદોને લક્ષમાં ગણીને નહિ, પણ ઇતિહાસની આધુનિક ભાવનાને અનુસરી સાહિત્ય, વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોના ઐતિહાસિક પુસ્તકોના અનુવાદોને ધ્યાનમાં ગણીને કર્યું છે અને જૂના અનુવાદોના આગણની આવશ્યકતા સ્વીકારી છે, એ કેટલાક ખરેખર મારા અનુવાદો યાદ હોવાથી

સારા અન્યોના અનુવાદોની આવશ્યકતા

વળી સતત ત્રથો ગમે તેટલા ઊંચી કોટિના લખવાની શક્તિ આપણામાં આવે તો પણ વિજ્ઞાન અને ઇતિહાસ જેવા વિષયોમાં અનુવાદોની આવશ્યકતા તો હમેશા રહેશે જ એમ હું ચોક્કસ માનું છું. અંગ્રેજી આદિ જે ભાષાઓ ગુજરાતી કરતાં ઘણી વધારે ખેડાયેલી છે તેને પણ ખીજી ભાષાઓમાંથી અમાધાગણ મૂલ્યવાળા અન્યોના અનુવાદો વગર ચાલતું નથી ત્યારે આપણી ગુજરાતી ભાષા જેમાં હજી ગુજરાતના રાજકીય સાર્વકાનિક ઇતિહાસનું ઠેકાણું નથી અને સાર્વકાનિક ઇતિહાસને લગતા વિષયોમાં તો હજી મસોધનનું મગલાચરણ થયું છે, તેમાં પડોશી પ્રાન્તોના રાજકીય, સાહિત્યરિપયક, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે વિષયોના ચિદ્ર ઇતિહાસોના સાગ અનુવાદો વગર શી રીતે ચાલવાનું હતું ? અને દુનિયાના ખીજા રાષ્ટ્રોના ઇતિહાસો આપણે ગુજરાતીઓ ગુજરાતીમાં

સ્વતંત્ર રીતે લખીએ એ દિન તો દૂર છે. પણ આપણું લક્ષ્યસ્થાન તો એ જ હોય. અને જે ગુજરાતના પુત્રોએ પૃથ્વીના ખૂણેખૂણામાં વ્યાપારી ગતિ કરી છે, તે ગુજરાતના પુત્રોની ગતિ સંસ્કાર વિષયમાં સદાકાળ કુંઠિત રહેશે એવું માનવાને કારણ નથી.

પ્રગતિની આશા

પ્રાચીન ભારતના જે ઋષિઓએ વ્યાસ, વાલ્મીકિ, કાલિદાસ જેવા મહાકવિઓ અને યાજ્ઞવલ્કય, શંકરાચાર્ય જેવા દાર્શનિકો ઉત્પન્ન કરીને ભારતીય વિદ્યાકળાઓને વિશ્વમાં સ્થાન અપાવ્યું તે ઋષિઓનું લોહી ભલે ઓગળી લોહી સાથે બળેલું હોય, પણ ગુજરાતીઓમાં વહે છે અને આ જમાનામાં જે ભારત નિર્વર્ધિ નથી થયો. સર સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણનને ઓકસફર્ડ યુનિવર્સિટીએ પૂર્વના ધર્મો અને નીતિના અધ્યાપક તરીકે રાખ્યા છે. સદત ખોઝ, પી. સી. રૉય અને સર વ્યક્ટ રમણે વિજ્ઞાનમાં જગતભરમાં નામ કાઢ્યું છે અને ગુજરાત જેના જન્મથી ગૌરવ લે છે, તે મહાત્મા ગાંધીજી, ભગવાન ખ્રિસ્ત અને બુદ્ધ સાથે તુલના કરવા યોગ્ય વિશ્વવંદ્ય વિમૂર્તિ ગણાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં ફ્રાન્સના સર્વાગ્રણી પ્રાચ્યવિદ્યાવિદ સદત સીટ્વાં લેવીએ ૧૯૩૩ માં વડોદરાની ઓરિએન્ટલ કોંગ્રેસનાં પ્રમુખ સ્વ. કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલને પત્રમાં જે શબ્દો લખેલા તે પ્રમાણભૂત શબ્દો મૂળમાં ઉતારીને જ સતોષ માનીશ. Indian scholarship in India has made wonderful progress in the meanwhile, and the many periodicals now published by Indian Savants in India, can almost all of them, compete with the best scientific journals published in the West.

(સાતમી ઓરિએન્ટલ કોન્ફરન્સનો રિપોર્ટ.)

મતલબ કે, છેલ્લાં પંદર વર્ષ દરમિયાન ભારતીય વિદ્વાનોને હાથે સાચી વૈજ્ઞાનિક કીમતવાળું સર્વદેશી ઐતિહાસિક સંશોધનનું ધણું કામ થયું છે. આ સંશોધનકાર્યમાં ગુજરાતે લીધેલો ભાગ ખંચાળ, મહારાષ્ટ્ર કે હિંદી ભાષાભાષી પ્રદેશ સાથે સરખાવતાં જથ્થામાં અને મૂલ્યમાં સંતોષજનક નથી, એટલું સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી. છતાં ઐતિહાસિક સંશોધન ગુજરાતમાં નથી થતું એમ નથી.

ઐતિહાસિક રત્નની કેળવણી

આજથી સો વર્ષ પહેલા જન્મેલા મહોપતરામ રૂપગમ નીચકરનો 'વનગજ આવડો' અને નવલકરનો 'કચ્છધેણો' એ વાર્તાઓથી ઐતિહાસિક વાર્તાઓમા લોકોનો રસ કેળવવાની જે સરૂઆત થઈ છે તે, છેલ્લી લખાયેલી 'જય સોમનાથ' અને 'ગજલતા' નામની વાર્તાઓ સુધી ચાલે છે અલગત ઐતિહાસિક વાર્તાઓ, નાટકો વગેરે માહિત્ય-પ્રકારમા આપણા પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીનો હિરણ્ય પ્રમાણુમા અને તેથી પણ વિશેષ મૂલ્યમા પ્રથમ પદ આવે એટલો મોટો છે આ ઐતિહાસિક વાર્તાઓ લખવાના કાર્યને અગે કેટલાક લેખકોને હાથે થોડુધણુ સંશોધન-કાર્ય થયું હોવાનો સંભવ છે, પણ એની તોષ મળે નહિ એટલે એટલી કીર્તિદાનિ એ લેખકોને જરૂર થાય છે પણ ઐતિહાસિક સંશોધન કરતા સર્જક તરીકે વધારે સ્થાયી કીર્તિના પાત્ર લેખકો એ હાનિને ખેદ નહિ કરે. અને શ્રી મુનશી જેવા તો મર્જક માહિત્યકાર હોવા સાથે કેટલેક અંગે મંત્રોધક વિદ્વાન પણ છે

ગુજરાતમા થયેલું ઐતિહાસિક સંશોધન

ઉપર પ્રમાણે ગુપ્ત કે ગૌપ મંશોધનનું સૂચન કરી ઐતિહાસિક જ્ઞાનની વૃદ્ધિના મુખ્ય ઉદ્દેશથી થયેલા માયા સંશોધનનું ગુજરાત પૂરતું મંક્ષિત-માત્ર પ્રકારસૂચક અને સમયના અભાવે હદાય તે પણ અપૂર્ણ ઝડપી દિગ્દર્શન કરવાનો પ્રયત્ન હવે કરું છું

સમર્થ ઇતિહાસ-સંશોધક પ. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી

અમદાવાદની ૮૪ી ગુજરાતી માહિત્ય પત્રિકા (એ વખતે આજે જેને મહેલન કહેવામા આવે છે તેને આપણે પત્રિકા કહેતા હતા) ના પહેલીવાર પાડવામા આવેના ઇતિહાસ-વિભાગના અધ્યક્ષપદેથી 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન' નામથી આપેલા આખ્યાનમા અ અતવતરાય કે ડાકોરે પ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી વિશે સાચું જ કહેલું છે કે, "આખી દુનિયાના ઐક્ય ઇતિહાસસંશોધકની વીણી-વીણીને કરેલી હારમા પણ દીપી ડાકે એનું નવલ પ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી હતા " પ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીને એ 'ઇતિહાસદિગ્દર્શન' મા જે અર્ધ આપવામા આવ્યો છે તેમા મારે કયું ઉમેરવાનું નથી વળી પત્રિકાની જન્મ-ચતાખટી નિ અવત ૧૯૯૬ મા આવે છે. એ પ્રગમ યોગ્ય ગીતે જીવવાનો ગુજરાત રીસર્ચ સોમાવટી વિચાર કરે છે આપણી

પરિપદ, ગુ. વ. સો; કા. સ. વગેરે સંસ્થાઓ એને સહકાર આપીને કે સ્વતંત્ર રીતે એમની શતાબ્દી બિજવે એ ગુજરાતના ઇતિહાસ-પ્રેમને શોભારૂપ છે. જે કે ડૉ. બુદ્ધર, જેન્સ કંમ્પબેલ, પ્રો. કર્ન, ડૉ. ભાંડારકર, વગેરે એમના સમવના અનેક અત્ય તથા પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોના મિત્ર અને કાર્ષકાર્ષ આગતમાં ગુરુ પણ એવા આ દેશની પુરાવિદ્યાના પ્રતિભાશાળી પડિતને જન્મ આપવા માટે ગુજરાત જરૂર ગર્વ લઈ શકે, પણ એવા મહાસમર્થ વિદ્વાનનો લાભ ગુજરાતને ધણો ઓછો મળ્યો, એ ઘણું દિલગીર થવા જેવું છે. શ્રી. રતિરામ દુર્ગારામ, શ્રી. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય અને શ્રી. ગિરિજાશંકર રામજી ભટ્ટ એ ત્રણ ગુજરાતીઓ તો ખાસ આ વિષયમાં એમના શિષ્ય હોવા છતાં, ગુજરાતમાં એમનાથી એ વિદ્યાનો સંપ્રદાય ચાલ્યો નહિ. આનું એક કારણ પડિતશ્રુતું ટુંકું આયુષ્ય; એમના સમકાલીન ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાંડારકરના દીર્ઘાયુષ્ય સાથે સરખાવતાં તો એ હકીકત ઘણી પરિણામકારક લાગે છે. છતાં ઇતિહાસદિગ્દર્શનકાર કહે છે તેમ વધારે મહત્ત્વનું કારણ તો અર્ધો સદી પહેલાં પડિતશ્રુતો પરલોકવાસ થયો ત્યાં સુધી “આપણો પ્રાન્ત આવી વિદ્યાઓમાં એટલો તો પછાત હતો,” કે શોધખોળનો સંપ્રદાય વગેરે મોટાં ક્ષણો ઉત્પન્ન થવાનો તે કાળે મંભવ જ ન હતો. અને હજી આપણે કયો મોટો વિજય સાધ્યો છે ?

ઇતિહાસ સંશોધન માટે આવશ્યક કેંદ્રમો અભાવ

પૂનામાં ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યૂટ જેવી સંસ્થા બિંબી થવામાં ગુજરાતે પૈસાનો ફાળો આપ્યો છે એટલુંજ નહિ પણ ગુજરાતમાંથી મળેલી હજારો હાથપ્રતો-ઘણી તો આપણો સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ ઉકેલવામાં કીમતી મદદ આપે એવી હાથપ્રતો- પૂનાના એ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં પડી છે અને ગુજરાતી વિદ્વાનોને એનો ઉપયોગ દુર્લભ છે. ન્યારે ગુજરાતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ સાથે જિલું થયેલું-જેમાંથી ઘણું ક્ષણની આશા રાખવામાં આવેલી, તે પુરાતત્ત્વ મંદિર-વિદ્યાપીઠ રાજકીય યુદ્ધમાં પડનાં વિખાઈ ગયું. ગુજરાતમાં પ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી પછી એમની પેઠે પોતાની વિદ્યાથી ગુજરાતને આન્તરરાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા અપાવી શકે એવો પ્રતિભાશાળી ઇતિહાસસંશોધક જન્મ્યો નહિ એ બલે દૈવદુર્વિપાક હોય; પણ આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓના તથા

પ્રાચીન ગોધખોળના અભ્યાસ માટે કેન્દ્રરૂપ કોઈ મર્યાદા પસંદ આપણે બિંબી કરી શક્યા નહિ એ સ્થિતિ બીજી રીતે ભારે શક્તિશાળી અને ન્યાય ન્યાય ત્યાં માર્ગ મૂકાવે એવી ગુજરાતી પ્રજાની વિદ્યાવિપયમાં ઉપેક્ષાવૃત્તિની દોષ છે, એમ કબૂલ કર્યા વગર છૂટકો નથી

ઐતિહાસિક સંશોધનના એ પ્રકારે

ઐતિહાસિક સંશોધનના એ મોટા પ્રકાર છે (૧) ઐતિહાસિક ક્રીમતની નાની મોટી વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે અંદરથી ગોધી કાઢવી તે એકદમ જોડે એક પ્રકાર, આમાં સામાન્ય માણસને નિર્ણય માત્ર મકાન ચલુવા માટે કે ચૂનો બનાવવા માટે જ ઉપયોગના હોય એવા લાગતા જૂની કોતરણી કે જૂના અક્ષરો કે બીજી કાંઈ પણ જૂની નિશાનીવાળા પથરાઓ વગેરે અનેક જાતની જૂની વસ્તુઓ જમીન ઉપરથી કે જમીન અંદરથી શોધી કાઢવાની હોય છે મો વર્ષ પહેલાના કોઈ ચરવીરના નામના અક્ષરોવાળા એક સામાન્ય પાણિયાથી આગળ, પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાની સિન્ધુ સંસ્કૃતિને પ્રકાશમાં લાવનાર મોહોન્જોડેરોના ખોદામ સુધીના નાનામોટા સર્વ પ્રકારનો આમાં સમાવેશ થાય છે ચિલાલેખો, તામ્રપત્રો, મિઠ્ઠાઓ, જૂના મકાનો, જૂની મૂર્તિઓ, જૂના ગ્રંથો વગેરે અનેકાનેક જૂની - ઐતિહાસિક મૂલ્યવાળી વસ્તુઓ શોધવી, મગરહવી, મળી આવેલી જૂની લિપિઓ જેસાડવી, જૂની ભાષા સમજવી, કોતરણી, મૂર્તિઓના આકારો વગેરેનું હાઈ ઉકેલવું વગેરે બધું આ પ્રકારમાં જ મમાય છે અલખત વિગતો ગણાવવા જતા આ પ્રકારના વર્ણન માટે જ આ વ્યાખ્યાન ટૂંક પડે એટલે એ પ્રયત્ન પડતો મૂક છું (૨) પહેલા પ્રકારના સંશોધન સાથે પણ કાર્ષિક પછીની ભૂમિકામાં, શોધાયેલી વસ્તુઓના વર્ગીકરણથી આગળ પહેલા થયેલા સંશોધનાત્મક લખાણો ઉપરથી મળેલા યુગનાની ઐતિહાસિક ક્રીમત આકરી ઐતિહાસિક હકીકતોને કાલક્રમમાં તેનો વિકાસ સમગ્રવ તે રીતે ગોઠવવી અને છેવટ જુદા જુદા યુગનો, જુદા જુદા દેશવિભાગનો અને અંતે આખી પૃથ્વીનો સાર્વકાલિક ઇતિહાસ વગેરે નાના મોટા ઇતિહાસો લખવા સુધીના અનેક પ્રકારનો સમાવેશ થાય છે

૫ ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજીમાં ઉપર કહેવા બંને પ્રકારના સંશોધનની ચકિત હતી જો કે એમને હાથે કાંઈ મૂલ્યનું પહેલા પ્રકારનું

કાર્ય પ્રમાણમાં વધારે થયું છે. તેઓનાં કેટલાંક લખાણો સંશોધનના આદર્શ નમૂના છે. પરંતુ એમની પછી ઉપર કહ્યું તેમ, એનો સંપ્રદાય (School) ચાલ્યો નહિ કે કોઈ સંસ્થા ચાલી નહિ, જે જાણી થઈ તે દીર્ઘજીવી ન થઈ, પરિણામે પહેલા પ્રકારનું કાર્ય પં. ભગવાનલાલ પછી વધારે પ્રમાણમાં ન થયું. જે કે થોડું થોડું વ્યક્તિગત પ્રયાસોથી જરૂર થતું રહ્યું છે.

શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો

સં. ૧૯૧૨ માં જન્મેલા પણ ચાળીસ વર્ષનું જ આયુષ્ય ભોગવનાર ડૉ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવે તામ્રપત્રો શોધેલાં, એમના નાના ભાઈ અને જીવંત સાક્ષરોમાં પરમ વૃદ્ધ શ્રી. કેશવ હર્ષદ ધ્રુવે સંશોધનની અનેક ગતની પ્રવૃત્તિ સાથે તામ્રપત્રની શોધ પણ કરી છે. અને યુવાનોમાંથી પ્રતાપરાય ગિરધરલાલને અમરેલીમાંથી તામ્રપત્રો મળ્યાં છે તે તથા ૧૯૩૨ માં લાઠીના કારભારી શ્રી. કેશવલાલ ઝોઝાને મળેલાં તે તામ્રપત્રો ઉકેલીને તે ઉપર શ્રી. એ. એસ. ગદ્દેએ વડોદરા ઓ. કોં. માં નિબંધ વાંચ્યો છે. (પૃ. ૬૫૯) શ્રી. રામલાલ સુનીલાલ મોદીને પાટણમાંથી મળેલી પથ્થર ઉપર કોતરેલી સહસ્ત્રલિંગ સરોવરની ત્રુટિત પ્રશસ્તિ પ્રસ્થાન (પૃ. ૧૨ અં. ૫) માં છપાઈ છે. આ ખાનગી પ્રયાસો ઉપરાંત સંગ્રહસ્થાનો (મ્યુઝિયમો) દ્વારા પણ શિલાલેખાદિના શોધ અને સંગ્રહનું કેટલુંક કાર્ય રાજકોટના વોટ્સન મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યથી આરમ્ભી આજ સુધી ચાલ્યા કર્યું છે. ગુજરાત ખહારના અજમેરના મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર તરીકે શ્રી. ગૌરીશંકર ઝોઝા, જેઓ નડિયાદની સાહિત્ય પરિપદમાં ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખ હતા, તેઓને હાથે પણ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં ઉપયોગી શિલાલેખો શોધાયા છે. કેટલાક વખતથી મળી આવેલાં પણ પ્રસિદ્ધ ન થયેલાં તામ્રપત્રો હજી સંશોધન-રસિકો પાસે પડેલાં છે. અને કોઈ કોઈ નવાં તામ્રપત્રો અને નવા શિલાલેખો ભવિષ્યમાં મળી આવવાનો સંભવ છે.

સિક્કાઓ

સિક્કાઓ પણ ઐતિહાસિક સંશોધનનું મોટું અંગ છે. અને પં. ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી પછી પ્રોફેસર હોડીવાળા, શ્રી. ગિરિગ્નશંકર વલ્લભજી આચાર્ય, શ્રી. રણછોડલાલ ધ. માની વગેરે સિક્કાનિષ્ણાતોને

હાથે તથા ગજકોટનું પોદમન મ્યુઝિયમ, મુગધનું પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સ મ્યુઝિયમ વગેરે સમૃદ્ધિયાનો મારફત મિક્કાઓના સોધન, સંગ્રહ અને ઉકેલનું કામ ચાલ્યા કરે છે. આ ઉપરાંત અનેક અગ્રસિદ્ધ વ્યક્તિઓને પોતાને જડી આવેલા જૂના સિક્કાઓનો મગ્રહ કરતા જોયેલ છે * એક બ્રાહ્મણ સંજ્ઞને નો પોતાને જડેલા જૂના મિક્કાઓ દેવસેવામાં ગણ્યા છે.

અન્ય પ્રશસ્તિઓ

રિલાસેઓ, તાત્રપત્રો અને સિક્કાઓને વણી રીતે મળતી મશોધનસામગ્રી પ્રાચીન અન્યપ્રદ્યસ્તિઓ અને સાત, ગાન્યવર્તો ગજનું નામ તથા ગયળના વર્ણનવાળી અન્યપુષ્પિકાઓ છે અને છેક પિટર્સન, બુલ્લર, ડૉ. બ્રાડગરના નિષ્કોર્ણો આ મામત્રીનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ થાય છે. પિટર્સનાદિ પછી જા ઓ સી મા શ્રી ચીમનલાલ દલાલ અને તેઓના સહાયકોદાગ અને વી મોહનલાલ દલીયલ દેસાઈને હાથે પહેલા નિવધોદાગ અને છેવટ જૈનસાહિત્યનો મહિમ 'ઇતિહાસ' નામના દળદાગ અન્યદાગ બહાર પડેલી હકીકતોનો એકત્ર સંગ્રહ થઇને આ સામગ્રી ઐતિહાસિક મશોધકોને સારા પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ થઈ છે અને હજી ગુજરાતના પ્રખર ઇતિહાસ મશોધક મુનિશ્રી જિનવિજયજી પામે આ પ્રકારની મામત્રીનો સંગ્રહ કરે અને થોડા વખતમાં એ પ્રગટ થશે એવી આશા છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસના પ્રમુખાત્મક માધનો

ગુજરાતના મધ્યકાલીન ખામ કરીને જગપૂત ઇતિહાસના મુખ્ય સાધનોમાં 'દ્વાપત્ર', 'પ્રમુખ ચિંતામણિ' વગેરે પ્રબુધોનું સ્થાન છે એ તો સાક વર્ષ પહેલા, પે ભગવાનલાલ ઈન્દ્રજી અને ડૉ. બુલ્લરના ધ્યાનમાં આવી ગયેલુ અને ત્યાંથી એ માધનોનો ઉપયોગ થતો રહ્યો છે. પણ એ વખતે ધણાખરા અન્યો હસ્તપ્રતરૂપે ઉપલબ્ધ હતા. પાછળથી એ અન્યો મોટે ભાગે જૈનોના લખેલા અને જૈન ધર્મના પ્રભાવક કુમારપાલ જેવા ગજન્યો, વિમલ તથા ચતુરપાલ-તેજપાલ

* અમરેલીમાં શ્રી કેશવલાલ સોમનાથ વેધ તથા શ્રી પ્રતાપરાય નિરખલાલ પાસે તેમજ રહેપુરમાં શ્રી રતિલાલ મ અતપ્પુરી પાસે જૂના સિક્કાઓ છે અને શ્રી રાધિલાલ છ ઉપાધ્યાયે પોતાને કાઠિયાવાડમાંથી જડેલા એક જૂના ઇન્ડોલીક સિક્કાનું 'પ્રસ્થાન'માં વર્ણન કર્યું હતું.

જેવા મંત્રીઓ અને હેમચંદ જેવા રાજમાન્ય સમર્થ આચાર્યોનાં ચરિત્રો નિરૂપવા માટે તથા મેરુતુંગ સ્પષ્ટ કહે છે તેમ જૈન શ્રોતૃગણને નજીકના સમયની વાતો - આધુનિક દષ્ટિએ ઐતિહાસિક ટૂંતાનો, જોકે ઐતિહાસિક વિવેચન વડે ચાલ્યા વગરનાં-દ્વારા તેઓનું મનરંજન કરવા માટે લખાયેલા હોયને, જૈન ધાર્મિક - સાહિત્યમાં ગણાવાયી જૈન સંસ્થાઓદ્વારા ઘણા પ્રયત્નો અને રાસાઓ પ્રકાશિત તથા અનુવાદિત થયા છે. સરકારી સરકૃત સિરીઝમાં પણ કેટલાક પ્રયત્નો છપાયા છે. શ્રી. ફાજલ ગુજરાતી મલાએ 'પ્ર. ચિ.' તથા 'અ - પ્ર' જેવા બે ગ્રંથોનું મારી પાસે તથા શ્રી. હીરાલાલ રસિકદાસ કાપડિયા પાસે શાસ્ત્રીય રીતે સંપાદન કરાવી બન્નેનો અનુવાદ પણ કરાવ્યો છે. ગાયકવાડ ઓ. સી મા પણ અનેક ગ્રંથો કેટલાક ઐતિહાસિક ઉપયોગવાળી પ્રસ્તાવનાઓ સાથે છપાયા છે. અને શ્રી. જિનવિજયજીએ સિંધી જૈન ગ્રંથમાળામાં પ્ર. ચિ. વગેરે ચાર ગ્રંથોનું શાસ્ત્રીય સંપાદન કર્યું છે અને બીજા તૈયાર કર્યા છે. બ્યારે 'કાન્હડે પ્રબંધ' ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં જન્મેલા શ્રી. કાલાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરીને હાથે અને 'વિમલ પ્રબંધ', સદ્ગત મણિલાલ બકારભાઈ વ્યાસને હાથે સંશોધાઈને પ્રગટ થયેલ છે.

મુસ્લિમ સમય

મધ્યકાલીન મુસ્લિમ સમયના ઇતિહાસનાં મુખ્ય સાધનોમાં તત્કાલીન મુસ્લિમ ઇતિહાસકારોને હાથે લખાયેલી તવારીખો, ગુજરાતના સુલતાનોના સિક્કાઓ, એ વખતનાં મકાનો; જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલું સાહિત્ય, પડોશી મુસ્લિમ રાજ્યોના ઇતિહાસો, આ કાળના પાછલા ભાગ માટે અંગ્રેજ સરકારનાં દફતરો, મરાઠી ઇતિહાસ વગેરે પણ મુખ્ય છે. આમાંના મોટા ભાગનું સંશોધન થઈ ગયું છે અને તે ઉપરથી અંગ્રેજીમાં તો એ કાળના ઇતિહાસ ગ્રંથો પણ લખાયા છે. 'મિરાતે સિંદરી,' 'મિરાતે અહમદી,' 'ફિરિસ્તા,' જેવા ગ્રંથોના ગુજરાતી અનુવાદો દિ. બ. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી અને શ્રી. આત્મારામ મોતીરામ દીવાનજી જેવાને હાથે તૈયાર થઈને પ્રગટ થયા છે. નિર્બંધોરૂપે પણ આ કાળના ઇતિહાસ - સંબંધી સંશોધનો પ્રગટ થયાં છે અને હવે એ કાળની સરસ માહિતી આપનારો ઇતિહાસ કાઈ ગુજરાતી વિકાનને હાથે થોડા વખતમાં લખાશે એવી આશા રાખીએ.

મરાઠી અને આધુનિક સમય

મરાઠી સમય દુકા અને અધેરવાળો છે પણ એ વિશે ક્ષણી માહિતી મરાઠી, ગુજરાતી, ફારસી તથા અંગ્રેજી ભાષામાં ક્રમશઃક્રમશઃ માધનોમાથી ઉપલબ્ધ છે અને આધુનિક સમય માટે, ગુ વ સો એ પ્રકાશિત અને શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખે લખેલા 'આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન'ના ત્રણ ખંડોમાં ઈ સ ૧૮૦૧ થી ૧૯૩૬ સુધીના ઇતિહાસનું તેઓ કહે છે તેમ રેખાદર્શન કર્યું છે

પ્રાચીન સમય

બાકી રહ્યો પ્રાચીન અને પ્રાગૈતિહાસિક અથવા પૌરાણિકકાળ પ્રાચીન સમયના ઇતિહાસ માટે તો મુખ્ય માધન રિવાજો, સિક્કાઓ અને તામ્રપત્રો તથા ગૌણ સાધનમાં પડેલી રાજ્યોના અને મમસ્ત બારતનો ઇતિહાસ તથા પુરાણાદિ સરકૃત માહિત્ય રિવાજોના જે સાધનો મળી આવ્યા છે, તે તો પ્રમિદ્ધ થઈને ઉકેલાઈ ગયા છે બાકી હજુ કોઈ વિગલ મળી આવે અને કોઈક અપ્રમિદ્ધ પણ પડ્યા હશે છતાં શ્રી કાર્તિક ગુજરાતી સભાએ શ્રી ગિરિમ-શકરે વ આચાર્ય પાસે તૈયાર કરાવેલો 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' (જેના બે ભાગ બહાર પડી ગયા છે અને ત્રીજો, હું ધારું છું, હાથ છે) નામનો અન્ય સરોધકોને ધણો ઉપયોગી થશે જો કે 'એ-ઈ,' 'ઇ-એ' વગેરે જોવા નહિ પડે એમ કદાચ નહિ થાય ખીજી ૫ ભગવાનલાલના વખતમાં થતું શિક્ષાલેખાદિ શોધનનું કાર્ય હવે ખાનગી રીતે ઉપર દર્શાવ્યું તેમ થાય છે, પણ બહુ ઓછું થાય છે એ ખરી વાત છે, કાગળ કે જમીન મહાર મળી આવતા લેખો તથા મુલત તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરેનો મોટો ભાગ રોધાઈ ગયો છે બાકી જે છે, તે માટે પાઞ્ચથી વ્યવસ્થિત થયેલું સરકારી આર્કીઓલોજિકલ ખાતુ કામ કરે છે અને કરી શકે એમ છે અને જમીનની અદ થી પ્રાચીન વસ્તુઓ ખોદી કાઢવાનું, પ્રાચીન તથા પ્રાગૈતિહાસિક કાળ ઉપર વધારે પ્રકાર નાખી શકે એવું કાર્ય તો સરકારી અને ગુજરાતમાં તો દેવી ગમ્યોના આર્કીઓલોજિકલ ખાતા જ કરી શકે એવું છે આ રસ્તે ઐતિહાસિક રીમતનો કેટલો માલ મળ્યો એ આગળથી કહી ન શકાય. પાટણમાં વડોદરાના આ ખાતાના વડા અધિકારી ની હીંગનદ રાજીને હાથે ખોદકામ

થતાં ન ધારેલા સ્તંભો વગેરે મળી આવેલ છે. મોહો-જોડેરાની સિન્ધુ-મંસ્કૃતિ ગુજરાત-કાશ્યાવાડના કાંઠા ઉપર પ્રસરેલી હોવાનો સંભવ સદ્ગત જયસ્વાલ જેવા પ્રખ્યાત વિદ્વાનો પણ માને છે. છતાં જોદશમ થઇને નક્કી ન થાય ત્યાં સુધી કલ્પનાના થોડા દોડાવવા એ ઇતિહાસ ન કહેવાય. ગુજરાતનાં પ્રાચીન સ્થળોમાં સરકારી આર્કિઓલોજિકલ ખાતુ પ્રયોગરૂપે જોદશમ કરાવવા અને તેમાં 'ગુજરાત રીસર્ચ મંડળ'નો સહકાર લેવા હચ્છે છે, એ ખુશી થવા જેવું છે, આઝી 'અમૃત વર્મન' તખલ્લુસથી છેલ્લાં બે વર્ષમાં ગુજરાતી હિંદી માસિકોમાં લખનાર લેખકનાં લખાણોમાં તથા શ્રી. મણિભાઈ દિવેદીનાં '૫૦૦૦ વર્ષ પૂર્વેનું ગુજરાત' જેવાં પુસ્તકોમાં દર્શાવાયેલા તર્કો હજી જોદશમથી પ્રાપ્ય પુરાવાની અપેક્ષા રાખે છે. આ અતિ પુરાતન કાળ માટે પુરાણો કેટલીક સામગ્રી પૂરી પાડે છે. પુરાણોએ પાર્શ્વિકરનાં સંશોધનો પછી છેલ્લાં પચીસ વર્ષોમાં નવી ઐતિહાસિક પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી છે. પણ એ દિશામાં વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિને બદલે ધાર્મિક શ્રદ્ધાની દૃષ્ટિ તરફ તથાઈ જવાની ખીક છે એટલું કહ્યા વગર નહિ ચાલે. આઝી પુરાણોમાં શું વસ્તુ છે, પ્રાચીન પુરાણો અને હાલ છે તે પુરાણો ક્યારે રચાયાં હોવાનો સંભવ છે વગેરેનો વિચાર પુરાણોનો ઐતિહાસિક ઉપયોગ કરનારને આવશ્યક છે અને એ દિશામાં માર્ગદર્શક જેવું 'પુરાણ વિવેચન' નામનું મારું પુસ્તક શુ વ. સો. તરફથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. આઝી અતિ પ્રાચીન કાળ માટે પુરાણોપગ્રબ્ધ માહિતીનો સરસ ઉપયોગ ગુજરાતમાં તો શ્રી. રત્નમણિરાવે 'ખંભાતનો ઇતિહાસ'માં કર્યો છે.

પ્રકીર્ણ સંશોધન

જો કે સંશોધનાત્મક ગ્રન્થો ગુજરાતીમાં વિરલ છે અને 'જૈન સાહિત્ય સંશોધક' તથા જોના ઉપર ધણી આશા બાધેલી તે 'પુરાતત્ત્વ' જેવાં કેવળ સંશોધનવિષયક ત્રૈમાસિકો થોડો વખત ચાલીને બંધ થઈ ગયાં. એથી ગુજરાતી સંશોધનની પ્રગતિને મોટી હાનિ થઇ છે. પણ સદ્ગત રણુજીતરામ વાવાભાઈના વખતથી મારા જેવા કોઈક કાખલામાં એના ઉત્તેજનથી પણ, ગુજરાતમાં છેલ્લાં વીસ વર્ષથી ઇતિહાસસંશોધનમાં જે રસ જાગ્યો છે, તે ધીમે ધીમે જનમતો ગયો છે. અને જો કે જે સંશોધનાત્મક પ્રકીર્ણ લખાણો સાહિત્ય પરિષદ

કે મંમેલનના ગિપોટોમાં, વસતગજતમ્માગકગ્રન્થ અને કાન્તમાલા જેવા ગ્રન્થોમાં અને આપણા માસિક-ત્રિમાસિકોમાં પ્રકટ થયા છે તેનો જથ્થો ઓછો નથી જો કે મોટા ભાગ અનુવાદાત્મક કે ખાસ કીમત વગરનો છે, પણ કેટલાકમાં નવું-અનુનાદાત્મક નહિ પણ સ્વતંત્ર સંશોધન પણ ઓછાવધુ પ્રમાણમાં છે ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યનું આન્તરરાષ્ટ્રીય સ્થાન નજીવું હોઈ આત્મવતન મશોધનોનો આન્તરરાષ્ટ્રીય તો દૂર ગ્લો-આન્તરગ્રાન્તીય સ્વીકાર પણ હજી વિરલ છે, પણ એમાં નિરાશ થવાનું કારણ નથી કોઈ પણ ભાષા અને સાહિત્યને પોતાની સીમાની બહાર પ્રતિષ્ઠા તો પ્રતિભાના ફળરૂપ સર્જનો અને સંશોધનોથી મળે છે, એ નિમ્નેહ છે અને સંશોધન-વૃત્તિ આપણામાં જન્મી છે એટલે પ્રતિભાપુકા મશોધન પણ થને સાહિત્યના વધારે યશ પ્રદેશોમાં પ્રથમ પકિતનું કાર્ય ગ્નાગ વૃદ્ધ સાક્ષર શ્રી કે હ ધ્રુવ જેવા 'વિશાખદત્તનો સમય,' 'સમુદ્રયુક્તનો ઉત્તરાધિકારી,' 'યુગપુગણમાં ઐતિહાસિક તત્વ' વગેરે અનેક નિબંધોદ્ધારા અને આ સમેનનના પ્રમુખ શ્રી જ. મા મુનશી જેવા સાહિત્ય સમદના વાર્ષિક આદિવચનો વગેરે દ્વારા સંશોધનના ક્ષેત્રમાં દર્શન આપે છે તે એ ક્ષેત્રની આવર્ધકતાનો પુરાવો છે બીજી તરફથી દીર્ઘશ્રવી કે. સર જીવનજી જમરોદ્દજ (ઈ. મ. ૧૮૫૪માં જન્મેલા) થી આગલાયેલું સંશોધન કાર્ય શ્રી બગજોગજી રૂસ્તમજી પેમાસ્તગ, પ્રો ફિરોજ રસ્તુરજી દાવગ અને શ્રી એરચ જહાંગીર તાગપોગવાળા જેવા પારસી વિદ્વાનોએ ચાલુ ગમ્યુ છે ખાકી તો એથી વીશીને લગભગ છેડે પહોંચેલા શ્રી કે હ ધ્રુવથી આરબી જેથે હજી પહેલી વીશી પૂરી કરી છે એવા શ્રી ભોમીલાલ જ સાડેમગ સુધીના અનેક સંશોધકોએ અનેક દિશામાં ઓછી વધુ કીમતના નાનામોટા અર્પણો કર્યા છે તેમાંથી કોને ગણાવું અને કોને ન ગણાવું ? જૂનું પાટલું અને મહાઅલિંગ સરોવર વિષે, ચાવડાવશ મળધી તથા કર્ણદેવ સૌવકી, કર્ણ બીજો વગેરે મધ્યકાલીન ગઝલો સળધી શ્રી રા ચુ મોદીના નિબંધો, ભરૂચ અને લાટના ઇતિહાસ મળધી શ્રી ધનપ્રસાદ ચ મુનશીના સંશોધનો, ગુજરાતના મધ્યકાલીન ઇતિહાસ મળધી શ્રી ગૌ હી ઓઝાના હિંદીમાં પ્રકટ થયેલા સંશોધનો, જેમાંથી કેટલાકના ગુજરાતી અનુવાદો થયા છે વગેરે ગુજરાતનો ઇતિહાસ

લખનારને ઘણાં ઉપયોગી છે. વળી છેલ્લાં ચારેક વર્ષનાં પ્રકાશનોને ઉપરઉપરથી જોતાં પણ શ્રી. ડૃ. મો. ઝવેરી, મૌલવી અબુઝ્ઝર નદવી, હીરાલાલ રંગીલદાસ કાપડિયા, શ્રી. હીરાનંદ શાસ્ત્રી, શ્રી. દેવદત્ત ઇચ્છાશંકર ત્રિપાડી, શ્રી. દત્તાત્રેય ડિસ્કલર, શ્રી. શાન્તિલાલ ઉપાધ્યાય, શ્રી. રણછોડલાલ ધ. જ્ઞાની, મિ. ઇમામુદ્દીન દરગાહવાળા, ડૉ. સોહરાય હોરમસજી સતોક, શ્રી. ગિ. વ. આચાર્ય, શ્રી. એ. એસ. ગર્દે, શ્રી. દુ. કે. શાસ્ત્રી, મુનિ પુણ્યવિજયજી, અમૃત વસંત, પં. બેચરદાસ દોશી, શ્રી. ધીરજલાલ ટો. શાહ, શ્રી. દુર્ગરશી ધરમશી સંપટ, શ્રી. જનાર્દન પ્રભાસ્કર, શ્રી. ન્હાનાલાલ મહેતા, ડૉ. એ. જ. તારાપોરવાળા, રવ. મા. પી. મહેતા, શ્રી. મ. ઇ. દવે, શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી, ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહ, મુનિશ્રી વિજયેન્દ્રસુરિ, શ્રી. દલપતરામ ઈ. પાઠક, શ્રી. હી. ત્રિ. પારેખ, શ્રી. કનૈયાલાલ ભાઈશંકર દવે, શ્રી. ડાહરરાય રં. માંકડ, શ્રી. કલ્યાણરાય ન. જોશી, શ્રી. મણિલાલ છાંયારામ ભટ્ટ, શ્રી. રતનમણિરાવ બીમરાવ, શ્રી. જો. જ. સાંડેસરા, શ્રી. સુત્રીલાલ બેચરલાલ ભટ્ટ, શ્રી. વિ. ક. વૈદ્ય, શ્રી. રતિકાન્ત કલાધર ભટ્ટ, શ્રી. માણેકલાલ ભટ્ટ, શ્રી. સાહિત્યવત્સલ, મુનિશ્રી વિદ્યાવિજયજી, શ્રી. મનસુખરામ દ્વિવેદી, ઈત્યાદિ અનેક લેખકોને હાથે ઇતિહાસસંશોધનને લગતું કાંઈક કાંઈક લખાણુ પ્રગટ થયા કરે છે. અલબત્ત આ કાર્યનાં મૂલ્યાંકન માટે અત્યારે સમય નથી. પણ આવા લખાણોનું વાર્ષિક નહિ તો પંચવાર્ષિક કે દશવાર્ષિક મૂલ્યાંકન થવાની જરૂર છે. કોઈ સંસ્થા આ કાર્ય ઉપાડી લે તો ઇતિહાસ-સંશોધનનું કાર્ય આડે રસ્તે ન જતાં સીધે રસ્તે ચાલે તથા વેગવાળું થાય, એમ હું ધારું છું.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ

ગુજરાત પાસે સારો રાજકીય ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી સામગ્રી હવે જરૂર તૈયાર છે.

હમણાં સુધી શ્રી. ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઈ દેસાઈ કૃત ‘ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ’ અને ‘અર્વાચીન ઇતિહાસ’ બે પુસ્તકો મું. ગે. ઉપરથી લખાયેલાં આપણી પાસે હતાં. પણ હમણાં શ્રી. હીરાલાલ ત્રિ. પારેખે લખેલ અને ગુ. વ. સો. એ પ્રકાશિત ‘આધુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન’ ત્રણ ખંડોમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, એ નવું પ્રસ્થાન છે. તેમ જ

શુ વ. સો તરૂંથી મારુ લખેલ 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન ગાજપૂત ઇતિહાસ' એ પુસ્તક છપાય છે. જેનો પહેલો ભાગ બહાર પડી ગયો છે. અમદાવાદના બારમા સાહિત્ય સમેલનના ઇતિહાસ-વિભાગના પ્રમુખપદેથી બોલતા મુનિશ્રી જિનવિજયજીએ આ મધ્યકાલીન ઇતિહાસના કેટલાક અણુકિકલ્યા પ્રશ્નો ગૂંટ કર્યા હતા. આવા વિષયમા છેવડના નિર્ણયો તો મુશ્કેલ છે પણ એમાના ઘણા પ્રશ્નો વિષે ગ્રેઝિટિયનના ઇતિહાસમા ન કરેલી ચર્ચા કરીને મારો મત મેં દર્શાવ્યો છે. અલબત્ત એની કીમત આકવાનું કામ પરીક્ષકોનું છે બાકીના સમય માટે પણ ગ્રેઝિટિયરથી વધારે માહિતી, મતો, પુરાવાઓ અતે નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ લખી શકાય એટલી માધન-સામગ્રી ગુજરાતના અને ગુજરાત બહારના એ ત્રણ પેઢીના વિદ્વાનોના પ્રયત્નોતે પરિણામે એકઠી થયેલી છે અને 'ગુજરાત સર્વ મન્ન'ની જે યોજના 'અન્થ અને અન્થકાર' (વર્ષ ૮૫)મા બહાર પડી છે તેમા ઇતિહાસનું પણ સ્થાન છે અને આ મોટી યોજનામા કદાચ ઇતિહાસનિરૂપણ સંક્ષેપમા હશે પણ શુ વ. સો માગ્ફત ગુજરાતના ઇતિહાસના બાકી રહેલા પ્રકરણોનો મવિસ્તર ઇતિહાસ પણ પ્રકાશિત થઈ શકશે. એ માટે યોગ્ય લેખકો એ સરથાના સચાલકોના ધ્યાનમા જ છે.

ગુજરાતનો સાર્વકૃતિક ઇતિહાસ

ગુજરાતના ગાજકીય ઇતિહાસ સંબંધી જેટલી મામત્રી તૈયાર છે, તેટલી સાર્વકૃતિક ઇતિહાસ સંબંધી નથી સમગ્ર ભારતની સરકૃતિ સંબંધી સંશોધન ઘણું થયું છે અને મોટા મોટા અનેક અન્થો છપાઈ ગયા છે. જ્યારે ગુજરાતની વિશિષ્ટ મન્કૃતિનું નિરૂપણ હજી ઘણું સંશોધન માગે છે. ફક્ત એક બાપા અને સાહિત્ય વિભાગમા સારુ કાર્ય થયું છે. છેક મળલાલ કાળિદાસ શાસ્ત્રી (સ. ૧૮૮૧ મા જન્મેલા) એ 'ગુજરાતી બાપાનો ઇતિહાસ' લખ્યો ત્યાંથી આગંબાઈ ૩૫ ગા. મા, ત્રિપાઠી, સ્વ કે હ દ્રુવ, સ્વ ન ભો દીવેટિયા, સ્વ. રમણભાઈ, દિ. બ. કૃ. મો. ઝવેરી, આ સમેલનના પ્રમુખ શ્રી ક. મા. મુનશી વગેરે અનેક વિદ્વાનોને હાથે નિખળો તથા પુસ્તકો લખાઈને આ વિભાગ ખૂબ ખેડાયો છે. સ્વ ન ભો દીવેટિયાનું 'ગુજરાતી બાપા અને સાહિત્ય' મૂળ અંગ્રેજીમા મુનર્ષ મુનિવર્મિટી આગળ

આપેલાં ‘કાષ્ઠલોલોન્નિકલ લંકચર્મ’, શ્રી. ક. મા. મુનશીનું ‘ગુજરાત એન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર’ અને શ્રી. મો. દ. દેસાઈનો ‘જૈન સાહિત્યનો ઇતિહાસ’ આ વિષયમાં હેલાં પુસ્તકો છે. અલગત હજી પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાઓના વિશેષ અભ્યાસથી તથા હમણાં શ્રી. મશરવાળાઓે કહ્યું છે તેમ, ગુજરાતી ઉપર દ્રાવિડ ભાષાઓની અસરના અભ્યાસથી નવો પ્રકાર પડવાનો સંભવ છે. પણ આ સંમેલન જ સાહિત્યનું છે અને ઇતિહાસ એનો વિભાગ છે એટલે મારા જેવાએ તો તીર્થના મુખ્ય દેવને નમસ્કાર કરીને જલદી આગળ ચાલવું એ જ યોગ્ય છે.

ચિત્ર-શિલ્પાદિ કલાઓ

શ્રી. ન્હાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા, શ્રી. મંજુલાલ ર. મજમુદાર અને શ્રી. રવિશંકર રાવળ અને તેના મંડળ મારફત ગુજરાતી ચિત્રકલાના ઇતિહાસનું ઠીક સંશોધન થયું છે અને થાય છે. શ્રી. વીરેન્દ્રરાય મહેતા કૃત શિલ્પસમૃદ્ધિ અને સ્થાપત્ય વિષે શ્રી. ગજનન પાટકનો નિબંધ પણ યાદ આવે છે. પણ આ સાહિત્યસંમેલનમાં કલાનો જુદો વિભાગ છે અને જેમાં જ ગુજરાતી કલાનાં જુદાં જુદાં અંગોની ઇતિહાસચર્ચા થાય એ યોગ્ય છે.

શહેરો અને ગામડાંઓ

આ પ્રકારના સંશોધનનો આરંભ તો અનેક સાહિત્ય-સ્વરૂપોનો આરંભ કરનાર કવિ નર્મદે ‘સુરતની મુખ્તેસર હકીકત’ દ્વારા કર્યો છે. પછી ગુજરાતનાં પ્રાચીન ગામડાં અને શહેરો વિષે પ્રો. અલ્તેકરનો એક નિબંધ ‘ઈ. એ.’માં છપાયો છે. પણ ગુજરાતીમાં શ્રી. રત્નમણિરાવના ‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’ અને ‘ખભાતનો ઇતિહાસ’ એ જે પુસ્તકો આ પ્રકારના સંશોધનના ઉત્તમ નમૂનારૂપ છે. આ સિવાય ‘સયાજી બાલરામભાળા’માં છપાયેલ ‘પાવાગઢ,’ ‘સિદ્ધપુર પાટણનો પ્રવાસ,’ ‘ગિરનાર’ વગેરે, અને મારાં ‘ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો’માં આપેલાં ‘મોઢેરા’ વગેરેનાં વર્ણનો, ઇત્યાદિ કેટલુંક કાર્ય થયું છે. ‘તવારીખે નવસારી,’ ‘ભરૂચ શહેરનો ઇતિહાસ,’ ‘વીસનગર,’ ‘સિહોરની હકીકત’ વગેરે શહેરો સંબંધી થોડાં પુસ્તકો છે. વળી ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાંથી ઇડર, પાલજીપુર, ગોંડલ, ભાવનગર, કચ્છ, વડોદરા, જામનગર વગેરે કેટલાંક રાજ્યોના મોટે ભાગે પ્રશસ્તિરૂપ ઇતિહાસો છપાયા છે.

જ્ઞાતિઓ અને મહાન

શ્રી ધ ચ મુનચીનો 'ભાગવત આલોકનો ઇતિહાસ' મદ્દગત મણિલાલ બકાલભાઈ વ્યાસનો 'શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ,' સદ્ગત મા પી મહેતાનું 'નાગરાત્પત્તિ,' ડાહ્યાભાઈ લદમણભાઈ પટેલનું 'વડનગરા કુલુખીની ઉત્પત્તિ,' ભાઈચરર વિદ્યાગમનો 'સોલકી નરનો ગોધગ ચાખાનો ઇતિહાસ,' શ્રી રતિલાલ સુ દીનાનંદનું 'વાન્મીકિકાયન્યનો ઇતિહાસ,' મયાગમ રાજુનાથનું 'મોતાળા આલોકની કથા,' શ્રી છોટાનાથ ડાહ્યાભાઈ જંગીગદગદનું 'ગુજરાતી ડીકુ જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ,' નાયુસિંહ હા ચાવડાનું 'ચાવડા વરનો ઇતિહાસ' વગેરે ભુદી ભુદી જ્ઞાતિઓ મળી નાના મોટા ગ્રંથો છે. ને કે જ્ઞાતિઓ વિષે હજી વધુ સંશોધન બાકી છે એ સ્પષ્ટ કરવું પડે તેમ છે. પણ જ્ઞાતિની ડાહ્યા જતરીને મૂળ જ્ઞાતિઓ, મૂળ વખતમાં થયેલા મિશ્રણો ઇત્યાદિનો ચાત્રીય અભ્યાસ થવાની પણ જરૂર છે. પારસીઓ વિષે પારસી વિદ્વાનોએ વધુ લખ્યું છે. ગુજરાતના મુસ્લિમો વિષે લખાવું હજી બાકી છે.

ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

આલોકધર્મના મરોધનની બાબતમાં મૈ અન્યત્ર મધિગત નોંધ આપેલી હોવાથી પ્રકીર્ણ લેખો, નિબંધો વગેરેને ન ગણનામાં આવે તો 'વેળુવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' અને 'રોનધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ,' એ એ માગ પુસ્તકો, શ્રી ન હે મહેતાનું 'રાક્ષાધર્મ' - નણેય દા. ગુ. સ. તર્કથી પ્રકાશિત અને ગુ. વ. ગો. પ્રકાશિત શ્રી અ. ભુ. જનીનો લખેલો 'હરિવીલા પોરચકના'નો ઉપોદ્ધાત એ ચા. પુસ્તકો, શ્રી ક. મા. મુનચીનો 'ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય' નામનો નિબંધ, અને 'ખજાતનો ઇતિહાસ' પુસ્તકના અન્દ પગિચિષ્ટો એટલું મામાન્ય સાહિત્ય ગણાવી રકાય બાકી રાજસપ્રદાય મળી 'વપુનાદ' અને 'નુદ્ધાર્દન ભક્તિમાત' જેવા માપદાપિઠ મામિકોમાં તથા 'સિદ્ધલક્ષ્મ' જેવા પુસ્તકોના શ્રી જે ગો. શાહના ઉપોદ્ધાતમાં કેટલુંક નવોધન થયેલું પણ છે. ખતા હજી માપદાપિઠ નહિ પણ ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિથી વધારે સંશોધન આવશ્યક છે. રામીનાગાયલ સપ્રદાય વિષે શ્રી કિ. ર. મરડવાળાનું 'સદગાન' ગ્રંથો નામનું પુસ્તક તથા ઈ. મરડવાળાનો 'ગુજરાતી

સાહિત્ય' ખે-પ માં 'સ્વામી નારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય' એ નિબંધ, એટલું ગણનાયોગ્ય છે. જૈનોએ સ્વધર્મ વિષે ઘણું લખ્યું છે, પણ એનું દિગ્દર્શન કોઈ જૈન વિદ્વાન કરે એ જ યોગ્ય છે. હલકી હિંદુ કોમોમાં પ્રચલિત ધાર્મિક મંતવ્યો વિષે હજી ઘણાં સંશોધનને અવકાશ છે.

તત્ત્વજ્ઞાનની આખતમા ગુ. વ. સો. તરફથી પ્રકાશિત શ્રી. ન. દે. મહેતાએ લખેલો 'હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ' અને એ જ લેખકની 'અખાદ્ય કાવ્યો'ની પ્રસ્તાવના એટલું જ યાદ આવે છે.

પ્રાચીન વિદ્યાઓ

આયુર્વેદ, જ્યોતિષ એટલે ગણિત વગેરે પ્રાચીન વિદ્યાઓ સંબંધી તો ગુજરાતીમાં ઘણું ઓછું લખાયું છે. 'આયુર્વેદનો ઇતિહાસ'નાં પ્રકરણો 'પુરાતત્ત્વ'માં, પરિપક્વ રિપોર્ટોમાં તથા 'આયુર્વેદ વિજ્ઞાન'માં મેં લખ્યાં છે. જ્યારે જ્યોતિષ ઉપર 'પુરાતત્ત્વ'માં અને 'આર્યવિદ્યા વ્યાખ્યાનમાળા'માં તદ્દિદેના નિબંધો છે. પણ આ દિશામાં ઘણું વધારે કાર્ય થવાની જરૂર છે.

લોકસાહિત્ય

શ્રી મં. ર. મજમુદારે જૂનાં લોકસાહિત્ય વિષે અને શ્રી. મેઘાણીએ કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્ય વિષે સારું સંશોધન કર્યું છે. પણ હજી એ દિશામાં વધારે કાર્યને અવકાશ છે.

સંશોધન - સાહિત્ય વિષયક ઉપરનું દિગ્દર્શન અતિ સંક્ષિપ્ત છે. ઘણી વિગતો સમયને અભાવે છોડી દીધી છે. વળી મુખ્યત્વે 'અન્ય અને અન્યકાર'ના આધારે આ દિશામાં પ્રયત્ન કરનારાઓનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. છતાં સંપૂર્ણ યાદી આપવાનો તો હેતુ જ ન હતો અને સરતચૂકથી કોઈ પણ સાખામાં કોઈ સારું કામ કરનારનું નામ રહી ગયું હોય, તો એ હેતુપૂર્વક નથી થયું પણ ભૂલથી થયું છે એમ ઉદારહૃદયી શ્રેતાઓ અને વાંચનારાઓ ગણશે એવી આશા છે.

ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ અને તેનાં ભયસ્થાનો

હવે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ વિષે ટૂંકું વિવેચન કરી આ વ્યાખ્યાન સમાપ્ત કરીશ. છેક ઉપનિષદકાળથી આપણે ત્યાં ઇતિહાસ શબ્દ પ્રચલિત છે; પણ તે એના આધુનિક અર્થમાં નહિ પણ દંતકથાના અર્થમાં. અને ગમે તે કારણ હો પણ અનેક વિદ્યાઓ ખેડનાર પ્રતિભાશાળી પ્રાચીનોમા કે મધ્યકાલીન અગ્રયાયીઓમાં ઐતિહાસિક

દષ્ટિ ન ખીલી તે ન જ ખીલી આ જમાનામા મર્વત ઇતિહાસ પુરાતત્ત્વના ગીત ગવાતા હોઇને આપણને એનો મોહ લાગ્યો છે, પણ ઐતિહાસિક દષ્ટિ તો આપણામા વિરોધત ગુજરાતીઓમા હજી ઘણી ઓછી ખીલી છે એમ સંજેઃ કહેવું પડે છે

સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિ કેટલેક અંશે જે માનસશક્તિઓ મુશ્વરની કે કુદરતની અક્ષિમરૂપ આજ-મગ્રામ ગણામ છે તેમાની એક છે અત્યંત એ દષ્ટિને ડેળવી રાકાય છે પણ સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિને આવરણરૂપ કેટલાક ભયસ્થાનો છે, અને તેમા ન આવી જનાર જ એ દષ્ટિને ડેળવી રાકે છે

દત્તકથાના રસાસ્વાદની લોભુપતા એ આપણે ત્યા પહેલું ભયસ્થાન છે દત્તકથા એ ઐતિહાસિક માધન ભને હોય પણ ઇતિહાસ નથી ઘણી વાગ દત્તકથા દર્શિત જ હોય એમ પણ બને, એવી સુદ્ધિ બદ્ધમૂલ ન થાય, ત્યાં સુધી ઐતિહાસિક દષ્ટિનો ઉદ્ભવ દૂર જ રહે છે બીજી તરફથી દત્તકથામા ઐતિહાસિક અંશ હોવાનો મહત્વ છે કેટલીક પહેલા અમલવિત લાગતી વાતને પાછળથી મજેલા પુરાવાઓ સાચી ઠરાવે છે, એ જોતા દત્તકથા સર્વથા ઉપેક્ષાયોગ્ય નથી, છતાં પુરાવાઓ મળ્યા પહેલાં તો ગમે તેવી જોડા મૂળવાળી પણ દત્તકથા તે દત્તકથા જ એમ માનીને ચાલવું એજ મંગોધનનો માર્ગ છે

પક્ષવાદી વકીલની નહિ, તટસ્થ ન્યાયાધીશની દષ્ટિ એ જ માચી ઐતિહાસિક દષ્ટિ થવાને પાન એકાદ પુરાવાથી જે અનુમાન નીકળી આવે તે ગમે તેટલું રાચક અથવા ખુલાગાકાન્ડ લાગવું હોય, પણ વકીલ પેઠે એને પુષ્ટિકારક પુગવાઓ અને દલીલો મોઘના અને વિરોધી પુરાવાઓ અને દલીલો તરફ નજર ન કાઢી, એ સાચી ઐતિહાસિક દષ્ટિનું ભયસ્થાન છે ઐતિહાસિક મંગોધકે તટસ્થ દષ્ટિથી સામા પક્ષના માફી પુરાવાઓ અને દલીલો વિચારી જોવા જોઇએ એટલુંજ નહિ પણ વૈજ્ઞાનિક પેઠે પોતે ઉપજાવેલું અનુમાન, વિરુદ્ધ પુરાવાઓ આગળ ટકે છે કે નહિ તેની જાતે પરીક્ષા કરી જોવી જોઇએ આવી તપાસ પછી જે પરિણામ આવે તે સ્વીકારવું એનું જ નામ ઐતિહાસિક દષ્ટિ

ધાર્મિક જીવન પેઠે ઐતિહાસિક દષ્ટિને નમ્રતા આવશ્યક છે એ સાક્ષી કાઢીને નવાઈ લાગશે પણ વૈજ્ઞાનિક મરોધકમાં

યે નમ્રતા આવશ્યક છે. પોતાને કોઈ આશ્ચર્યકારક કે નવો તર્ક સ્ફુરે-અરે પોતે નવી શોધ કરી છે એમ લાગે ત્યારે પણ એને તરત નવી શોધ માની લેનાર-ખાસ કરીને પોતાની પહેલાંના અને સમકાલીન સંશોધકોએ પ્રસ્તુત વિષયમાં જે કાર્ય કર્યું હોય તેને તુચ્છ ગણીને અવગણના કરનાર, પોતાના અભિમાનમાં ઘણીવાર તો પુરાવાઓને પૂરા ન તપાસનાર, સાચુ સંશોધન તો નથી જ કરી શકતો; પણ ઘણી વાર હાસ્યાસ્પદ ભૂલો કરે છે. સાચુ સંશોધન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર યુવાનોને મારી નમ્ર સૂચના છે કે, પોતાનાં સંશોધનો પ્રગટ કરવાની ઉતાવળ ન કરતાં ધીરજથી અભ્યાસ વધારો, નમ્રતાથી જૂના સંશોધકોનાં લખાણોમાંથી શિષ્યભાવે તમારી દષ્ટિ કેળવતાં શીખો, તો ભાવિમાં તમારું સંશોધન પણ સ્વીકાર્ય થશે.

ધાર્મિક અથવા કોઈ પણ પ્રકારની અંધશ્રદ્ધા ઇતિહાસદષ્ટિનું ભારે આવરણ છે. જે કે આ જમાનામાં અન્યત્ર ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે, પણ આ દેશમાં ઘણી છે અને ગુજરાતમાં એ દષ્ટિ વડે ઇતિહાસદષ્ટિના આવરણનો એક મોટો દાખલો ડૉ. ત્રિભુવનદાસ શાહકૃત ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ નામનો નકામો મોટો કરેલો ગ્રન્થ છે. આ ગ્રન્થના મોટા મોટા ત્રણ ભાગો બહાર પડી ગયા છે, જેમાં ઇતિહાસવિષયક વિગતોનો આખ્યા કે ગોઠવ્યા વગરનો મોટો ખીચડો ભર્યો છે. પણ લેખકમાં ઇતિહાસદષ્ટિ શૂન્ય છે અને ઇતિહાસસંશોધકમાં આવશ્યક નમ્રતા નથી. શ્રી. વિજયેન્દ્રસૂરિએ ‘ડોક્ટરશાહી ઇતિહાસ’ને પાખંડ કહ્યો છે અને ‘અશોકના શિલાલેખો ઉપર દષ્ટિપાત’ તથા ‘પ્રાચીન ભારતવર્ષ’ નામે બે ગ્રન્થો તથા ‘પ્રસ્થાન’માં એક અવલોકન લખીને શ્રી. ડૉ. રં. માકડ ‘૧૯૩૬ ની ગુજરાતી વાઙ્મયની સમીક્ષા’માં કહે છે તેમ મોટા સિદ્ધાંતે ચલણી થઈ જતો અટકાવવાનું પ્રશંસનીય કાર્ય કર્યું છે.

ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધાનો આ મોટો દાખલો જૈનધર્મીનો મળી આવ્યો એ એક અકસ્માત છે. બ્રાહ્મણધર્મીઓના યે એ પ્રકારના દાખલા ઓછા વિસ્તૃત પણ પુષ્કળ છે.

પ્રચારદષ્ટિ ઇતિહાસદષ્ટિની ધાતક છે. ઇતિહાસ દષ્ટિનો વિષય યથાભૂત અર્થ છે. ત્યારે પ્રચારદષ્ટિનો વિષય ઇષ્ટ અર્થ છે પછી એ ભૂતાર્થ હોય કે અભૂતાર્થ હોય. જૂના કાળમાં

ધાર્મિક પ્રચાર ઉપર લોકોનું લક્ષ્ય હતું, અત્યારે ગજકીય, આર્થિક સામાજિક પ્રચાર ઉપર છે પણ પ્રચારજ્ઞતાનું સર્વવ્યાપી થવાનું આ જમાનાનું વલણ ઇતિહાસ જેવી વિદ્યાઓ માટે ભયંકર છે જર્મની ઈટલી અને રશિયામાં આ પ્રચારદષ્ટિએ સાહિત્યની ભારે દુર્દશા કરી છે અમદાવાદના જાગ્રમા સાહિત્યમ મેલનમાં સાહિત્ય વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી ડ. મા. મુનશીએ આ દુર્દશાનું વર્ણન કર્યું હતું, તે ધણાને યાદ હશે પ્રચારલક્ષી ઇતિહાસ નામધારી ગ્રંથો યે ધણા લખાય છે પણ આપણે ત્યાં હજી ઇતિહાસદષ્ટિનો નવો જન્મ થવાનો છે ત્યાં જ જે એના ઉપર પ્રચારકતા હોય તે જો તો એ બાળક આધુનિક જન્મરો ગુજરાતનું ગૌરવ વધારે, યુનાનોને પ્રેરણા આપે, રામાય ઉત્પન્ન કરે, ગુજરાતને આખી દુનિયામાં નવી પ્રતિષ્ઠા આપે વગેરે વગેરે ધણું કરી શકે એવા ઇતિહાસો માટે વણી વાર માગણી થાય છે પણ ગુજરાતનો ભૂતકાળ જેટલા ગૌરવવાળો હોય તેવી વધારે ગારનાળો તેને બનાવવાની તાકાત ઇતિહાસમાં નથી અને જે ગ્રંથો એવો કામિયો કરી શકે તે બીજા ગમે તે હોય પણ ઇતિહાસ નથી માથો ઇતિહાસ ભૂતાર્થવાદી હોય, અને ઐતિહાસિક દષ્ટિનું લક્ષ્ય જેવો હોય તેવો ભૂતાર્થને સોધવો એ છે ઐતિહાસિક દષ્ટિ આ રીતે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ છે તો પછી રામાયકારી ઇતિહાસનો મોહ શા માટે હોવો જોઈએ? ભૂતકાળ તો ગયો ભૂતકાળમાં જે બની ગયું તેને અન્યથા કરવું શક્ય નથી, તો અન્યથા જોનાથી શું ફળ થશે? વર્તમાનને યથેચ્છ ધકકાવું તથા ભવિષ્યની યથારુચિ રૂપના કરવાનું આપણા હાથમાં છે તો પગક્રમ માટે એ તરફ મોઢાનું મેદાન રાખી ભૂતકાળને જેવો હોય તેવો ગહેના દર્શએ અને જોઈએ, તો શું બોલુ છે? ઐતિહાસિક દષ્ટિની કેળવણી માટે જ ભૂતકાળ ભલે ગહે જેમ નનસ્પતિરાત્નના અભ્યાસથી અવલોકનરક્તિ કેળવાય છે તેમ સત્યનિષ્ઠા, તટસ્થદષ્ટિ, શોધક શ્રુદ્ધિ, વૈજ્ઞાનિકશક્તિ નમ્રતા વગેરે મોટા ગુણો માથા ચામીય ઇતિહાસ-સંગોધનદ્વારા ગુજરાતીઓમાં કેળવાય અને ગુજરાતીઓ ઉજ્જવળ ગુણરક્તિ વડે વર્તમાન તથા ભાવિનો દેહોપ્યમાન ઇતિહાસ રચે, એ જ વિશ્વક્રમના મહાઇતિહાસના પ્રિધાતા પામે પ્રાર્થના છે

પ્રાચીન વસ્તુઓના સંગ્રહની અને તેની નોંધની

આવશ્યકતા

ભારતવર્ષના અથવા ગુજરાતના ઇતિહાસના અસ્થિપંજરરૂપ કાલાતુકમ, લગભગ સવાસો વર્ષના પ્રાચ્યતત્ત્વવેત્તા, મુખ્યત્વે પાશ્ચાત્ય અને સ્વલ્પ અંશે પ્રાચ્ય વિદ્વાનોના પ્રયાસને પરિણામે લગભગ તૈયાર થઈ ગયો છે; પરન્તુ આ અસ્થિપંજરમાં જે હજી કોઈ કોઈ અસ્થિઓ ખૂટે છે અને કેટલાંક અસ્થિઓ પોતપોતાને સ્થાને ખેડાં નથી. આજ સુધી થયેલાં કામથી સંતોષી ન બની જતાં, જુદી જુદી શોધખોળની દિશાઓમાં પગેરું ચલાવવાથી ઘણાં નવાં અસ્થિઓ મળવાનો અને પહેલાં જડેલાં અસ્થિઓ યથાસ્થાન ગોઠવાવાનો સંભવ છે. બંગાળી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓના પ્રયાસથી છેલ્લાં પંદર વીસ વર્ષમાં આ દેશના તથા બંગાળના ઇતિહાસ ઉપર કેટલો નવો પ્રકાશ પડ્યો છે એ તદ્દિદોથી અબ્બરું નથી. હિંદી વિદ્વાનોની શોધખોળથી રજપૂતાનાનો ઇતિહાસ નવેસરથી લખવો પડે એટલી સામગ્રી એકઠી થઈ છે; જેની વાનગી નાગરી પ્રચારિણી પત્રિકાના અંકોમાં જોઈ શકાય છે. સ્વામિભાની મહારાષ્ટ્ર, નિષ્કવિદ્યાભિરા, પુરાતત્ત્વવિદ્, સદ્ગન ડૉ. ભાદ્રિ દાજી અને પ્રાચ્યતત્ત્વવિદ્યાણી પ્રૌઢ સસ્કૃતજ્ઞ ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાંડારકરના સમયથી પોતાનું સલાજો છે.

જેમ સમગ્ર ભારતવર્ષમાં તેમ આપણા ગુજરાતમાં પણ આ ક્ષેત્રમાં કરવાના કાર્યના નો ઢગલાં પડ્યા છે. ગુજરાતના એક પણ પ્રાચીન સ્થળનો પદ્ધતિપૂર્વક ખોદકામ કરીને અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો નથી. ‘આ કામ મોટું, ખર્ચાળ તથા તત્કર્માભ્યાસની આવશ્યકતાવાળું છે; વળી સરકારી પ્રાચીન શોધખોળખાતું એ કાર્ય કરે છે’ એવા ઉત્તરથી સંતોષ થવો કઠણ છે. આ સરકારી ખાતા પાસે પણ જોઈએ

તેટતા પૈમા નથી અને આ દેશના સેડો પ્રાચીન સ્થળોમા પણ પદ્ધતિપૂર્વક ખોદકામનુ કાર્ય પૂરુ થયુ નથી મમત્ર ભારતવર્ષના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી તથા યવનાદિ પર્ગેરી મુમાફરોએ જેને વિષે પુષ્ટજ નોધો કરી હોય એવા સ્થાનો પહેલા હાથમા લેવાની, સગરી ખાતાની સ્વાભાવિક નીતિ છે આ ખાતાના વડા અધિકારી મર માર્ચલ કેટલા વર્ષોથી તક્ષતિલા પામે પડ્યા છે । આ ગ્રંથિતમા ગુજરાતનો વારો ક્યારે આવે ? ભોપાલની બેગમે સાચી માટે જેની ઉદાર મદદ દરી તેવી કાર્કિયાત્રાસના ગાજઓ કે ગુજરાતના શ્રીમતો ન કરે એમ માનવાનું કાગ્યુ નથી તલુ માણુતો તો મરકાગ પાસેથી માગ્યા મળશે ને પુગતસ્ત્વમદિર નવા તેયાર પણ કરી શકે પણ આ અવશ્યર્ત્ત-ય કાર્ય પુગતસ્ત્વમદિર પોતાના કાર્યક્ષેત્રમા જરૂર લેવુ નોઈએ

ઉપર કહેલ ખોદકામને અંગે નવા તાત્રપત્રો જડે તે છુદી વાત, બાકી અત્યાગ સુધી ગુજરાતમા જડેલા ધણાખગ તાત્રપત્રો ઉકેલાયા છે અને બાકીનાને ઉકેલવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ છે બહારના લગભગ બધા શિલાલેખોની નકલો લેવાઈ ગઈ છે પણ જૈનમંદિરોમા મૂર્તિઓના આમન ઉપર લેખો કાતગવવાનો ગિવાજ હતો, તેથી આવા હમરો લેખો ગુજરાતમા હશે હમણા હમણા જૈન વિદ્વાનોએ આ લેખોના સમ્રહનુ તથા પ્રકાશનનુ કાર્ય કરવા માડ્યુ છે આ લેખો ગુજરાતના ઇતિહાસ ઉપર ધણો પ્રકાર નાખશે પુગતસ્ત્વમદિરના આચાર્ય પોતે જ આ દિશામા પ્રયત્નશીલ છે, એટલે એમાથી સાગ ફળની જ આરા મહે છે આ સિવાય હાલમા તો પ્રાચીન સાહિત્યના અધ્યયન-અભ્યાપનરૂપ બહાકર્મમા પુગતસ્ત્વમદિર મોટે ભાગે રોકાયેલુ છે પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતાનુ માપ કાઢવુ મુશ્કેલ છે વધારે જાડી ફૂબકી માગનાગને વધારે ગતો મળવાનો સમ્ભવ છે પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથોની અને તેમા પણ ખાસ કરીને જૈન ગ્રંથોની પુષ્પિકાઓમા તિથિપૂર્વક રપષ્ટ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો હોય છે અને આવા ઉલ્લેખોના ગોધ તથા ગમ્મહ માટે દજી યત્ન કરવાની જરૂર છે પુષ્પિકાઓ ઉપરાત પ્રાચીન સાહિત્યના કલેવરમાથી ભાપાનો તથા વિચારનો પરાપૂર્વ ક્રમ અને આ દેશની તે તે સમયની સામાજિક, ગાજકીય, આર્થિક અને ધાર્મિક ગ્રંથિત વિષે નાનાવિધ

સૂચનો મળે છે. આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં રાજકીય તથા દેશકાળદર્શક સૂચનો કંઈક ઝોઝાં મળે છે એ વાત ખરી, પણ તેમાં આલેખાયેલાં સામાજિક અને ધાર્મિક સ્થિતિનાં અદ્ભુત સ્પષ્ટ ચિત્રે ઉપલી ખામીનો ખંગ વાળો દીધો છે. વળી કેવળ રાજકીય ઊથલપાથલની તવારીખ અને રાજકીય પુરુષોનાં ચરિત્રો એ જ ઇતિહાસ, એવી ઇતિહાસનાં સ્વરૂપ વિધેની જૂની ભાવના હમણાં બદલાઈ ગઈ છે. સમસ્ત પ્રજાના આંતરખાલ જીવનક્રમનું કારણકાર્યદર્શક યથાર્થ નિરૂપણ એ ઇતિહાસ, એવી વ્યાખ્યા આજકાલ બહુમાન્ય થઈ છે. સ્વપ્રજ કે સ્વદેશના અભિમાન કરતાં અખડ માનવજાતિના ઉત્કર્ષને સંમુખ રાખી કેવળ તટસ્થ તથા સત્યસ્પર્શી દૃષ્ટિથી ઇતિહાસો લખાવા જોઈએ. આ આદર્શને હજી સંપૂર્ણરૂપે પ્રાપ્ત કરી શકાયો નથી, પણ એ માર્ગ જ સાચો છે અને યથાશક્તિ એ માર્ગે જ ઇતિહાસલેખકોએ પ્રયાણ કરવું જોઈએ. એટલું તો બધા ઇતિહાસતત્ત્વવિચારકોને સંમત છે અને એ દૃષ્ટિએ જોતાં આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં ખરા ઇતિહાસનાં અસંખ્ય ખીન્ને પડયાં છે. આ ખીન્ને શોધવાનું ઉપયોગી કાર્ય પુરાતત્ત્વમંદિરના ઉપાસકો ભક્તિપૂર્વક કરે છે અને એમની શોધખોળનું પરિણામ પુરાતત્ત્વમાં પ્રગટ થયા કરે છે; પણ નિષ્કવિદ્યાબ્યાસ, પ્રાચીન લેખવાચન, પ્રાચીન વસ્તુપરીક્ષણ વગેરે પુરાતત્ત્વવિદ્યાનાં આવશ્યક અંગોનાં પરિશીલન તથા પ્રકાશન સાથે આ દેશની કળાનાં સ્થાપત્ય, શિલ્પ, ચિત્રકળા આદિ અંગોને ભૂલવાં જોઈતાં નથી. આપણી પ્રાચીન કળાનાં વિવિધ અંગોનાં અભ્યાસનાં ફળ પુરાતત્ત્વમાં પ્રકાશિત થવાથી એ ત્રૈમાસિક સર્વાંગસુંદર અને સર્વગ્રાહી બનશે.

આ દેશની સ્થાપત્યકળાનો, ફર્નિચરની હાવેલ સુધીના અનેક કળાભિજ્ઞોએ સૂક્ષ્મ અભ્યાસ કર્યો છે. આ દેશની સ્થાપત્યકળાના પ્રવાહને જીવતો રાખવા માટે હાવેલે કરેલો સ્તુત્ય પ્રયાસ સુનિહિત છે. કળામર્મજ્ઞ હાવેલ મહાશયે આ દેશને પરાધીન કરનાર સત્તાનો પોતે પણ પ્રતિનિધિ છે એ અભિમાનને તથા પાશ્ચાત્ય કળાના પૂર્વગ્રહોને છોડી દઈને, શુદ્ધ સૌંદર્યપ્રેક્ષકની દ્રષ્ટિથી આપણી પ્રાચીન કળાનાં સનાતન સુંદર તત્ત્વોને જે મર્મગ્રાહી કળારસિકતાથી સ્ફુટ કર્યા છે, તે રસિકતાને આપણે અપનાવવી જોઈએ. પુરાતત્ત્વમંદિરમાં

જેવું વિરાળ પુસ્તકાલય થયું છે, તેવું પ્રાચીન જ્ઞાન સંગ્રહાલય થાય ત્યારે પ્રાચીન જ્ઞાના અભ્યાસ માટે અનુકૂળતા થાય આવું જ્ઞાન મગધસ્થાન જ્ઞાના વર્તમાન ઉપાસકોને તો ઉપયોગી થાય જ, પણ એથી યે વિરોધ ઇતિહાસના અભ્યાસીને ઉપયોગી છે સાચી કે અમરાવતીના સ્તૂપના પથગઓમા કોતરાયેલી બૌદ્ધધર્મોમા આપણા તે તે જાળના સમારનું પ્રત્યક્ષવત દેખાતું ચિત્ર કેટલું આમેદુર છે, એ તે તે સ્તૂપો જોનાર જ સમજી શકે છે એ જ રીતે વારાપુરી અને એલાપુરની શુદ્ધઓ જોનાથી તે તે જાળના નૈવધર્મનું ગ્વરૂપ શૈવભક્તોનો ભક્ત્યુદ્વેગ, તે જાળની સ્થાપત્ય તથા શિલ્પકળાનું હૃદયહારી સ્વરૂપ, ધર્મપ્રચાર માટેની આપણી ઉત્કટ વાસના વગેરે આપણા તે જાળના સમાજની વિવિધ વાતોનો, આપણી આખ આગળ તાદશ ચિનાર ખડો થાય છે કોઈ પુસ્તકો આવો તાદશ ચિતાર દર્શાવી શકતા નથી આટલે દૂર જવાની પણ જરૂર નથી ગુજરાતમા જ મોઢેરાના મંદિરનું ખડેર સૂર્યપૂજના પ્રચારનો કે રુદ્રમહાલય અથવા સોમનાથના ભગવાવશેષો શિવપૂજના પ્રચારનો જે ખ્યાલ આપી શકે છે તે બીજી કોઈ રીતે મળવાનો મલવ નથી ઉપગના દાખલાઓમા તે તે અવશેષોનું સચિત વર્ણન પ્રકટ થઈ ગયું છે પણ હજી આ દેરામા હજારો એવા અવશેષો પડ્યા છે કે, જેનો ઉદ્ધાર થવાથી પુરાતત્ત્વના, પ્રાચીન જ્ઞાના તથા આ દેરામા ધર્મપ્રચારના ક્રમના અભ્યાસમા ઘણી મદદ મળવાનો મલવ છે

સ્થાપત્યકળાના અભ્યાસમા તો કાંઈ મુશ્કેલી નથી મંદિરો, કિલ્લાઓ, મસીદો વગેરે સ્થાપત્યના નમૂનાઓ બધા જોઈ શકે છે આ દેરાની બૌદ્ધમૂર્તિઓનો અભ્યાસ પણ સહેલાઈથી થઈ શકે છે હજારો નમૂનાઓ મૂળ સ્થાનમા, તેની આસપાસ કે જુદા જુદા મગધસ્થાનોમા જોવા મળે છે ચિત્રકળા પ્રાચીન, મોગલ કે ગ્જપૂતના નમૂનાઓ યે ખુલ્લા છે પણ હિંદુમૂર્તિઓના અભ્યાસ માટે જગ જુદી સ્થિતિ છે જૂના ખડેરાની અપૂર્ણિત મૂર્તિઓ માટે કોઈ ગતનો બાધ ન હોવાથી પાશ્ચાત્ય પ્રેક્ષકોએ આવી મૂર્તિઓના સચિત વર્ણનો પ્રકટ કર્યા છે પણ આ દેશના જાણે મંદિરોમા નિત્ય પૂજતી, મોટે ભાગે ગર્ભગૃહના અધિકારમા વિગળતી મૂર્તિઓના દર્શન સ્વભક્તોને યે દુર્લભ રહે છે, તો પગદેરીઓને તો ક્યાથી જ સુલભ થાય ? દક્ષિણમા

જળવાઈ રહેલા આગમોના તથા મૂર્તિવિદ્યાના અભ્યાસી ગોપીનાથ-રાવે ‘હિંદુ મૂર્તિવિદ્યા’ (Hindu Iconography) નામનાં ચાર મોટાં પુસ્તકોમાં, વર્ણન સાથે આપણા ધર્મના બિન્ન બિન્ન સંપ્રદાયોના બિન્ન બિન્ન પૂજ્ય દેવોની જુદી જુદી સ્થિતિમાં હાલમાં વિરાજતી મૂર્તિઓનાં ચિત્રોનો જે જળરે સગ્રહ બહાર પાડ્યો છે તે જોવાથી આ પ્રકારનાં કાર્યની ઐતિહાસિક કળાનિષ્પયક ઉપયોગિતા સહેજે સમજાશે. દ્રાવિડમાં જળવાઈ રહેલા આગમોમાં મૂર્તિરચના વિષે જે સ્પષ્ટ સૂચનાઓ મળે છે તથા આખા દક્ષિણ દેશમાં હજાર હજાર વર્ષનાં જૂનાં, હજી બોલેલાં તથા અનુદિત પરપરા વડે જેની હજી પૂજા ચાલે છે, એવી મૂર્તિઓવાળા સેકડો મંદિરો જુદે જુદે સ્થળે છે. આ પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને ગોપીનાથરાવે અણખેડેલા ક્ષેત્રને સુંદર રીતે ખેડ્યું છે. ઉત્તરમાં અનુકૂળતા કાંઈક ઓછી છે, તેમ એવો અભ્યાસી યે હજી નથી જાણ્યો. ગુજરાતની મૂર્તિઓ માટે આવું કામ પુરાતત્ત્વમંદિર કરાવી શકે.

આ દેશનો ધાર્મિક ઇતિહાસ ખરાબર સમજ્યા વગર સામાન્ય ઇતિહાસનું સ્વરૂપ સમજાવું મુશ્કેલ પડે, એટલી આપણા સમગ્ર જીવન ઉપર અને પરિણામે આ દેશના સામાન્ય ઇતિહાસકર્મ ઉપર ધાર્મિક ઇતિહાસે અસર કરી છે. અને ધાર્મિક ઇતિહાસના જુદાં જુદાં પ્રક-ણો ઉકેલવામાં મૂર્તિઓ કેવી મદદ કરે છે એ આ દિશામાં કામ કરનારથી અજાણ્યું નથી. એક દાખલાથી વક્તવ્ય વધારે સ્પષ્ટ થશે.

હર્ય, ગુજરાતનું ઐતિહાસીન અને આખા ભારતવર્ષનાં પ્રાચીન શહેરોમાંનું એક છે. પરદેશીઓની નોંધોથી એના પ્રાચીન વેપાર ઉપર ઘણો પ્રકાશ પડે છે. અને યાજ્ઞથી યે રાજકીય સ્થિતિ સાથે એના વેપાર વિષે ઠીક માહિતી મળે છે. પણ ધાર્મિક ફેરફારો વિષે આપણે ઘણું ઓછું જાણીએ એટલે ગુજરાતના સામાન્ય ધાર્મિક ઇતિહાસ ઉપરથી અનુમાન કરવાનું રહ્યું છે. ગુજરાતી પ્રાચીન ધાર્મિક સ્થિતિ વિષે પણ આપણું જ્ઞાન ઘણું અધૂરું છે. અને ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગોની પ્રાચીન સ્થિતિ વિષે જેમ જેમ આપણું જ્ઞાન વધતું જશે તેમ તેમ સમગ્ર ગુજરાતનો ઇતિહાસ સ્પષ્ટ થતો જશે.

હર્યનાં હાલનાં મંદિરોનું અવલોકન કરતાં કરતાં એ જૂના શહેરે જૂના કાળમાં જોયેલા ધાર્મિક ફેરફારો અને કેવા સમજાયા, એ

ટુકામાં જદી જવાથી મારો મુદો ખાખ સમજશે ભરૂચમાં હમણા રોવ મદિરો સૌથી વધારે છે થોડા વૈષ્ણવ કે માતાના મદિરો છે પણ તે વલ્લભ-મંદિરની જમાવટ થયા પછી, મોટે ભાગે મગઠી મતાના વખતમાં થયેલા છે હાલમાં કારવણમાં લડુવીદ પારુપતનુ સ્થાન, નર્મદાનો કાઠો એ શૈવતીર્થ અને હાલમાં ભરૂચમાં શૈવમદિરોની અધિકતા એ ત્રણે બાજુએ માથે લેતા, 'રોવ ધર્મનો મહિમ પ્રતિહામ' લખ્યો ત્યાં સુધી મને એમજ લાગતું હતું કે, ભરૂચ જૂના કાળથી શૈવધર્મનું જ ધામ છે, પણ ત્યાંના શૈવમદિરોએ જ મને નવું દર્શન કગાનું

ભરૂચના શૈવમદિરા એની બાધણી જોતા છેઃ હમણાના - છેલ્લા ૨૦૦ વર્ષની અઢગના છે એમ સ્પષ્ટ પ્રતીત થાય છે ગામના લોકો પાસેથી જુદા જુદા મદિરો વિષે જે હકીક્ત મળ્યુંદામાં આવે છે તેથી પણ એનો જ નિશ્ચય થાય છે પણ વણા ખગ મદિરો ટેકગથી નીચે નર્મદાના કાઠ ઉપર આવેલાં છે એ સ્થિતિ જોતા તથા હતકયાના તેમજ રેવાખડના આધાર ઉપરથી એટલું માની રાગાય છે કે, હાલના મદિરોને મળે જ હાનના નામના જ રોવ મદિરો પહેલાં પણ હરો. મુમત્તમાની વખતમાં એમના મૂતિવિનાશક જુદસાની અસરથી કે નર્મદાના પાણીના માગથી જૂના મદિરો પડી ગયા અને એ સ્થાને ભક્તોએ નવા, આ કાળને ઉચિત, નાના માપના મદિરો બાંધા કર્યા કેટલાકનો અર્ધોદાર તો ભરૂચમાં અત્યારે જવતા માણસોએ કર્યો છે અને બીજાં કેટલાકનો હાલના જુદોની માલ જુમાં અર્ધોદાર થયો છે ભરૂચના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી નર્મદાના સળગ કાઠ ઉપર જે વખતે શૈવમદિરો થયા, તે વખતે એ સ્થળે શૈવ-ધર્મનો સારો પ્રચાર હોવો જોઈએ કદાચ રેવાખડ અને નર્મદાના શિવભક્તિ માથે મનધવાળા સ્ત્રોતો એ વખતે જ થયા હરો ભરૂચમાં શૈવધર્મનું આવું જો ક્યારે હતું ? જૂના પ્રતિહામના પ્રસિદ્ધ માધનો-માથી આ પ્રશ્નના ઉકેલ માટે ઝર્લ પ્રગલ્ભ મળતો નથી, પણ હાલના મદિરો જ અણધાર્યો દોલો ધરે છે

મેં જોયેના ભરૂચના શૈવમદિરોમાં ગુર્ભગદના તથા અન્તગલના ગોખવાઓમાં અને આગણાની દીસાવોમાં અનેક મૂતિઓ બેસાડેલી જોઈ, પણ કદાચ લડુવીદ પારુપતનની મૂતિ જોવામાં ન આવી

કારવણુ, લાટમાં જ હોવા છતાં ભરૂચમાં લઢુલીશની મૂર્તિનો અમાવ ખાસ સૂચક છે. સોમનાથ તો ૧૧ મા ૧૨ મા શનકમાં પાશુપત-ધર્મનું ધામ હતું.^૧ કાઠિયાવાડમાં ખીજે પણ પાશુપત-સંપ્રદાયના પ્રચારની વિરલ નિશાનીઓ જળવાઈ રહી છે અને ભરૂચમાં નથી; એ ઉપરથી ૧૧મા ૧૨મા શતકમાં પાશુપત-સંપ્રદાયના જોર વખતે ભરૂચમાં શૈવધર્મનો પ્રચાર નહિ હોય એમ જણાય છે. આ શૈવ-મંદિરોમાં જ જળવાઈ રહેલી જૂની મૂર્તિઓ આ અનુમાનને સમજાવે છે.

ભરૂચનાં ઘણાખરાં શૈવમંદિરોની (માતાના મંદિરની પણ) આસપાસ ગર્ભગૃહના કે અન્નરાલમા ચણી લીધેલ કે ગોખ કરી ખેસાડેલ અથવા આંગણાની જમીનમાં અર્ધો દટાયેલ, થોડે ઘણે અંશે ખંડિત, જૂની વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ જોવામાં આવે છે. આ સાથે ક્વચિત્ ભગવાન ખુદનાં માથાંઓ કે જૈન મૂર્તિઓ પણ દેખાય છે. આ જૂના અવશેષોમાંથી થોડાની ટુંકી નોંધ આ વિચારમાં ઉપયોગી થશે.

ભરૂચની ઉત્તરમાં સિંધવાઈ માતાનું મંદિર છે. એના આગળામાં શંકરના નાના મંદિરની પછીત આગળ શંખચક્રગદાપદ્મધારી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની એક જોભી મૂર્તિ તથા એક મધ્યમાં ખેઠેલી ત્રુટિત મૂર્તિવાળો તોરણનો કટકો પડ્યો છે અને અંદર એક ખુદ મસ્તક પડ્યું છે.

ગામની વચ્ચે નવડેરા આગળના ભૃગુપુરશંકર મંદિરમાં આંગણાના એક ગોખમાં, મધ્યમાં ખે હાથવાળી ઉભડક ખેઠેલી, માથે કિરીટધારી ખંડિત મૂર્તિવાળું એક જૂનું તોરણ પડ્યું છે અને ગર્ભગૃહના દાર પાસેના ગોખલામાં ગરુડની સુંદર આકૃતિવાળી એક જોભી મૂર્તિ છે. શિવગૃહના જમણે પડખે ગણપતિગૃહની બાજુમાં રમણીય આકૃતિવાળું એક ખુદ મસ્તક પડ્યું છે.

નર્મદાના કાંઠા ઉપર કામનાથના મંદિરના આંગણામાં ઝાડ નીચે ખે ખુદ મસ્તકો પડ્યાં છે. નવચોકીને ઓવારે કૈવલ્યનાથના છર્ણુ મંદિરમાં ગોખલામાં મહિપાસુરમર્દિનીની જૂની મૂર્તિ છે.

અવિમુક્તેશ્વરની ધર્મશાળાની દીવાલમા ચણેલી શંખચક્રગદાપદ્મધારી ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની જોભી મૂર્તિ છે, એનું આકૃતિસૌષ્ઠવ ઠીક છે. ત્યાંજ ખીજ વિષ્ણુની ખેઠેલી, પણ વધારે ખવાઈ ગયેલી (ચૂનાનો પથ્થર

^૧ઓ; મારો 'શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'

હોવાથી) મૂર્તિ છે અને જૂની કારીગરીની છે આજ મદિગની મામે પીપળાના ઝાડને ઓથે બોધિમરુની આકૃતિવાળો એક અર્ધો પથરો પડ્યો છે આજ મદિગના આગલાની દીવાલમા જુના જુદા ગોખમા પાચ ઊભી અને એક બેઠેલી જેન મૂર્તિઓ છે અને અદર અન્તગલના ગોખલામા એક નરડની મૂર્તિ છે ગર્ભગૃહના ગોખલાઓમા દત્તાત્રેય વગેરેની જૂની ખડિત મૂર્તિઓના ડટડા માથે એક ગોખલામા જૂનો સૂર્યનો રથ છે અને એ રથમા સૂર્યની અને અમ્બુની બન્નેની મૂર્તિઓ છે

નર્મદાના કાઠા ઉપર આગળ ચાલતા લૃગુન્નપિના મદિગની બાજુમા નવા ચણાવેલા એક નાના મદિગમા એક ચતુર્ભુજ વિષ્ણુની અને બીજી વરાહની મૂર્તિઓ છે એ જ મદિગના ગર્ભગૃહના ગોખલાઓમા વિષ્ણુની ચાર પાચ ઊભી મૂર્તિઓ છે, જેમા ચાર ફૂટ ઊંચી, શખચક્રગદાપદ્મધારી વનમાતી વિષ્ણુની અખડિત પણ પ્રાચીન મૂર્તિનો આકૃતિ ખરેખર રમણીય છે એક ગોખલામા મમુદ્રમથનનો દેખાવ કોતરેલો પથ્થર ચણી લીધો છે

મિદનાથના મદિગના આગલામા વિષ્ણુની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ જમીનમા દટાયેલી પડી છે

ઉપલી નોંધ અત્યંત અપૂર્ણ છે પણ દિગ્દર્શક થશે એવી આશા છે ઉપર કહેલા તથા બીજા જૂના અવશેષો જોઈને ભરૂચનું ધાર્મિક ચિત્ર આ પ્રમાણે મૂકી શકાય અતિપ્રાચીન કાળમા ભરૂચમા બૌદ્ધધર્મનું અને તે પછી જૈનધર્મનું જોગ હશે ભરૂચ વિષે જાતકમાળામા ઉલ્લેખો છે તે તો આથી યે જૂના કાળના ભરૂચના મમજવા પછી વૈષ્ણવધર્મનું જોર થયું, આ વૈષ્ણવધર્મ તે અસાપ્રદાયિક પૌગણિક વૈષ્ણવધર્મ ૧ ભરૂચમા એ જૂના વૈષ્ણવધર્મનું જોગ કયા સુધી ગયું એ કહેવું મુશ્કેલ છે પછી ૧૧ મા અને ૧૨ મા શતકમા મોસનાથ - મારાધ્રુમા પાનુપત-મપ્રદાયનું જોગ જામ્યું વહતલ-મપ્રદાય ચુજગતમા જે વખતે પ્રચરતો હતો તે વખતે ભરૂચમા વૈવધર્મ જોગમા હતો

દોઢ હજારથી વધારે વર્ષના ઉપર કહેલા ધાર્મિક ઇતિહાસની નિશાનીઓનો મોટો ભાગ નર્મદા ગળી ગઈ છે અને છેવટ દાનનાં

શૈવમંદિરો જૂની જગ્યાએ ફરી બંધાયાં ત્યારે પાયા વગેરે ખોદતાં જે મૂર્તિ, તોરણ વગેરે જૂના પૂજ્ય પથરાઓ મળ્યા તે ગોખલા, દીવાલો વગેરેમાં પડ્યા છે; બાકીના સ્થાપત્યના ભાગોનો તો ચૂનો થઈ ગયો હશે.

મારું વિવક્ષિત સ્પષ્ટતર થાય માટે ઉપર ભર્યનો દાખલો આપ્યો છે. પણ ભારતવર્ષના બીજા ભાગો પેઠે ગુજરાતમાં બધાં જૂનાં નગરો તથા તીર્થસ્થાનોની આસપાસ દગ્ગરો પથરા વેરાયેલા પડ્યા છે. આ ઉપેક્ષિત પથરાઓમાં આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસના અનેક અંધારા ખૂણાઓને પ્રકાશિત કરવાની શક્તિ છે. પણ એ માટે બની શકે તેટલાનો પુરાતત્ત્વમંદિરમાં સંગ્રહ કરવાની અને બાકીનાની સૂક્ષ્મ અવલોકનપૂર્વક સચિત્ર નોંધ કરાવી તે પ્રગટ કરવાની અત્યંત જરૂર છે. આ મોટું કામ પુરાતત્ત્વમંદિર આગળ પડ્યું છે. સરકારે પ્રાચીન વસ્તુઓની નોંધો પ્રકટ કરી છે પણ મોટું મોટું કામ કામ થયું છે, ક્રીણી સેવા કરવાની હજી ઘણી બાકી છે. આ સેવા આપણે હાથે જ થઈ શકશે. અંતમાં પ્રાચીન વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન ધીમે ધીમે ઊભું કરવાની અને ગુજરાતની સર્વ પ્રાચીન વસ્તુઓની સવિસ્તર અને સચિત્ર નોંધ ક્રમે ક્રમે તૈયાર કરાવી પ્રકટ કરવાની, પુરાતત્ત્વમંદિરને વિરામિ સાર્થે આ લેખ પૂરો કરું છું.

તા. ૬. ઉપર પુરાતત્ત્વમંદિરને ઉદ્દેશીને જે કહેવાયું છે તે હવે ગુ. વ. સો., ભારતીય વિદ્યા ભવન, ગુ. વ. રી. ઓ. વગેરેને ઉદ્દેશીને હજી કહી શકાય એમ છે.

ઐતિહાસિક સંશોધન

અંડ બીબે

વ્યક્તિવિષયક સંશોધન

‘રાણુક એક નહીં બે ?’ની ચર્ચા

‘આધી’ વાર્ષિકમા મુ. શ્રી. બલ્લવન્તરાય ઠાકોરનો ‘ગણુક એક નહીં બે ?’ એ નામનો લેખ છપાયેલો ‘આધી’ તો જોયું નથી, પણ એ લેખ, તે ઉપર ‘પ્રજાબધુ’ના ‘માહિત્યપ્રિય’ની ટીકા અને ‘રાણુકદેવી’ અને ‘રા’બેગાર’ નામનો મુ. શ્રી. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેદિયાનો ‘પ્રજાબધુ’માં આવેલો લેખ-એ બધું ‘રાગદ’ (ડિસેમ્બર અંક)માં વાંચ્યું, તે મને પણ એ ચર્ચામાં પડવાનું મન થયું.

મુ. શ્રી બલુભાઈએ “મારું પાટણદેશ” વગેરે રાણુકદેવીના કહેવાતા સોરઠાં યથાર્થ હોય તો, ગણુક પાટણ આવી હોવી જોઈએ, “વાયે ફરકે મૂછડી” એ ત્રીજા સોગદા પ્રમાણે ગ’બેગારનું સખ પણ પાટણ લાવવામાં આવ્યું હોવું જોઈએ અને લોકપ્રચલિત દત્તકથા પ્રમાણે તથા ચોથા સોગદા પ્રમાણે રાણુકદેવી વઢવાણ આગળ સતી ચર્ધ, એટલે ત્રીજો સોરઠો સાચો હોય તો, સખને પાછું વઢવાણ લાવ્યા હોય, જો ખેંગાર જૂનાગઢ આગળ જ મર્યો હોય, તો તેના સખને આ રીતે જૂનાગઢથી પાટણ અને પાટણથી વઢવાણ લઈ જાય એ અસંભવિત ગણ્યું છે અને આ મુદ્દોલીનો ઉકેલ “રાણુક બે - એક જૂનાગઢના રાજની રાણી અને બીજી વઢવાણના કોઈ રાજની રાણી, વઢવાણ આગળ મતી ચર્ધ હશે તે બીજી અને જતે દહાડે વઢવાણની રાણુક લોકસાહિત્યમાં જળવાઈ રહેતાં વઢવાણ આગળ સતી ચર્ધેલી ગણુક જૂનાગઢના ખેંગારની રાણી મનાવા લાગી” એમ સૂચવ્યો છે.

મુ. શ્રી બલુભાઈના બે વિધાનો (૧) “કાશ્ય સાહિત્યને કે કોઈ પણ પ્રકારની દત્તકથાને ઇતિહાસમાં વિશ્વસનીય ગણવાને પાત્ર સાધનામાં ગણવા નહિ” અને (૨) “ખેંગારની રાણુકદેવી વઢવાણમાં કે પાટણમાં મતી ચર્ધ એ માની શકાય નહિ.” મને મોટે ભાગે માન્ય

છે. માત્ર બીજા વિધાનમાં ‘ ખેંગાર જૂનાગઢ આગળ મર્યો હોય તો ’ એટલું ઉમેરવું જોઈએ.

હવે રાણક બે માનવામાં ખાસ વાંધો મને દેખાતો નથી. મારા ધારવા પ્રમાણે એ વખતમાં ઘણા ખંડિયા રાજાઓ ‘ રાણક ’ કહેવાતા. ધોળકાના લવણપ્રસાદને તથા તેના પુત્ર વીરધવલને ગિરનાર વગેરેના ઉત્કર્ણ લેખોમાં રાણક જ કહેલ છે. (જુઓ; રિપાપ્પલિસ્ટ ઓફ આર્કિઓલોજિકલ રિમેઈન્સ ઇન ધ બાંગ્લે પ્રેસિડન્સીમાં – ગિરનારના લેખો). અને રાણકની સ્ત્રી તે રાણકી, એ રીતે રાણકી સામાન્ય નામ હોવાનો પણ સંભવ છે. ખેંગારની રાણીનું સાસું નામ જૂનાં લખાણોમાં કે દંતકથામાં જળવાઈ રહેલું ન હોવાથી રાણકી – રાણકદેવી એ જ નામ પડી ગયું હોવાનો સંભવ છે.

આ ગમે તેમ હો, પણ મુ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈ “ જૂનાગઢથી પાટણ જતાં રસ્તામાં વઢવાણ આવ્યું અને ત્યાં રાણક સતી થઈ એ અસંભવવાળી વાત નથી. ” એમ કહે છે, પણ એમ માનતાં પાટણના વર્ણનવાળા સોરઠાનું શું કરવું ?

વળી તેઓ “ રાસમાળામાં ઇતિહાસમૂલક કથા અને તુરીઓના દુહા ઉપરથી ફક્ત કથા વચ્ચે વિરોધ આવે છે. ” એમ સ્વીકારે છે પણ ‘ રાસમાળામાં ઇતિહાસમૂલક કથા ’ એટલે શું ? તુરીઓના દુહાઓ અને તે સાથેની કથા તથા ભાટોની ખ્યાતોમાં આપેલી કથા, એ બેય ઉપરથી શ્રી. ફાર્બસ સાહેબે જેટલી વાત સંભવિત ગણી તેટલી પહેલાં આપી છે અને પછી તુરીઓની કથા જેમની તેમ આપી છે. (જુઓ; રાસમાળા મૂળની ઈ. સ. ૧૮૭૮ની આવૃત્તિ પૃ. ૧૧૮થી આગળ તથા ગુજરાતી ભાષાતરની આવૃત્તિ ત્રીજી પૃ. ૨૦૦થી આગળ).

ખરી રીતે તુરીઓની કથા મુ. બલુભાઈએ શંકા કરી છે તેમ અતિ અસંભવહોયવાળી છે. તો ભાટોની કથા એ કરતાં ઓછા પણ અસંભવહોયવાળી તો છે જ.

અને ઉપર કહેલા જ લેખમાં ‘ પ્રબંધચિંતામણિ ’ના વર્ણન ઉપરથી “ નવધણ અને ખેંગાર તે આપ દીકરો કે બે એક જણનાં નામ ? ” એ નવી શંકા મુ. શ્રી. નરસિંહરાવભાઈએ ઉપરિચિત કરી છે.

આ શંકા યોગ્ય જ છે. પ્ર. ચિં. ના વર્ણનમાથી એ સહજ જોઈ

જે સદ્ગત કાર્ણમ સાહેબને લગભગ પોણામે ર્પ પહેલા એ રાત્રી જોઈલી (જુઓ, એજન પૃ ૧૧૮ તથા પૃ ૨૦૦)

‘પ્રખ્યાતિતામણિ’નું અંગ્રેજી ભાષાતર કરનાર શ્રી ટોનીએ પણ દિપ્પલ્લીમા કાર્ણસ સાહેબે જાહેરી આ રાત્રી નોંધી છે પણ કાર્ણ ખુલાસો સચવ્યો નથી (જુઓ, અંગ્રેજી ભાષાતર પૃ ૬૫ ટિ ૧)

ઉપર કહેલી, બે મોટા વિદ્વાનોએ ઉઠાવેલી રાત્રીઓના વિષયમા ગુજરાતના ઇતિહાસના ઓછાવત્તા વિશ્વમનીય માધનો શુ કહે છે અને એ બધાની તુલનામાથી શુ ફરિત થાય છે તેનો વિચાર નીચે દૂકામા કર્યો છે

‘પ્રખ્યાતિ’ની તથા મુખર્ષના એક જાપાની જાપાનાઈ આક્ષેપાત્મક દીકામા ઐતિહાસિક વિચારમા ઉપયોગી કાર્ણ તત્ત્વ ન હોવાથી એની ઉપેક્ષા જ કરી છે

સિદ્ધરાજના મમકાલીન લેખક હેમચંદ્રે કે વડનગર પ્રાકાર પ્રસ્થિત ‘લખનાર’ સિદ્ધરાજના મિત્ર કનિ શ્રીપાને જૂનાગઢ ઉપગની ચકાઈની નોંધ જ કરી નથી, પણ સિદ્ધરાજના મમયના પિ મ ૧૧૯૬ના દોહદ (પચમહાલ)ના લેખમા સોગંના રાજાને કેદમા નાખ્યાનું ૨૫૪ કથન છે જુઓ —

શ્રી જયસિદ્ધવોસ્તિ મૂળા ગુર્વર મહલે ।

યન કારાગૃહે કિસૌ સુરાદ્દમાલવેશરી ॥

(ઇન્ડિયન એન્ટિક્વેરી પુ ૧૦ પૃ ૧૫૬)

અર્થ — “ ગુર્વરમહલમા શ્રી જયસિદ્ધદેવ નામનો ગાગ છે, જેણે સોરઠના અને માળવાના રાજાને કેદમા નાખ્યા હતા ”

પણ આ લેખમા સોરઠના રાજાનું નામ નથી સિદ્ધરાજના મમય પછી લગભગ એમી ર્પ ગુર્વરેશ્વર—પુરોહિતે લખેલ કીર્તિઝૈમુદીમા આ ગાગનું નામ ખેગાર ૨૫૪ લખ્યું છે —

અપાર પૌદ્યોગાર લગાર ગુદનત્તર ।

સૌરાષ્ટ્ર પિશ્વાનાજો કરિણ કેડરીવ ચ. ॥

કીર્તિકૌમુદી સ ૨ શ્લો ૨૫

અર્થ — “ અનિનત્સગરાળા જેણે (સિદ્ધરાજ જયસિદ્ધ) અપાર પુરુષાત્મનવાળા મોહના ખગારને, કેનરીસિદ્ધ જેમ હાથીને પીમી નાખે તેમ લડાર્થમા પીમી નાખ્યો. ”

(આ શ્લોકમાંના પીસી નાખ્યો - પિષ્ટવાન્ શખ્દનો અર્થ મારી નાખ્યો એમ કરવાની જરૂર નથી. હરાવ્યો એટલો જ અર્થ થઈ શકે.)

સોમેશ્વરના આ કથનને મેરુતુંગે જ ઉદાહરેલા બે અપભ્રંશ દુહાઓમાં ખંગાર નામ આવે છે, તેનો તથા મેરુતુંગના સમકાલીન પ્રભાચંદ્રના વચનનો ટેકો છે; પ્રભાવકચરિત (રચનાકાલ સં. ૧૩૩૪) માં નીચેનો શ્લોક મળે છે : —

તથા શ્રીસિદ્ધરાજોપિ હત્વા યંગારમૂપતિ ।

હેમચંદ્રસૂરિપ્રવધ શ્લો. ૪૬૩.

અર્થ:—“ ત્યારે શ્રી સિદ્ધરાજ પણ ખંગાર રાજને માર્યા છતાં ” (સોરઠમાં ગુજરાતીઓને વસાવી ન શક્યો.....) આજ સમયના જિનપ્રભસૂરિના તીર્થકલ્પમાં આજ પ્રમાણે ખંગારને માર્યો લખે છે.

ઉપરના શ્લોકમાં ‘ માર્યા છતાં ’ (હત્વા) એમ શખ્દ છે, પણ ઉપર આપેલા સિદ્ધરાજના સમયના દોહડના લેખમાં “ કારાગૃહમાં નાખ્યો ” એમ જ કહ્યું છે. એટલે જેમ સિદ્ધરાજે જ માળવાના રાજા યશોવર્માને તથા તેલપે માળવાના મુજને કારાગૃહમાં નાખ્યા હતા, તેમ સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજા ખંગારને કારાગૃહમાં નાખ્યો હતો એમ જ માનવું પડશે અને પ્રભાચંદ્રે હત્વા શખ્દ લખવામાં ભૂલ કરી છે અથવા શિથિલ રીતે રાજકીય મરણના લાક્ષણિક અર્થમાં એ શખ્દ વાપર્યો છે, એમ માન્યા વગર છૂટકો નથી. એક ત્રીજો વિકલ્પ લેખના અંતમાં આપ્યો છે.

મેરુતુંગે આ બનાવનું વર્ણન કરતાં બે ભૂલો કરી છે. એક ખંગારને બદલે નવધણુ નામ લખ્યું છે અને બીજું જુનાગઢ આગળ જ તેને માર્યો એમ કહ્યું છે. મેરુતુંગે આ બનાવનું જરા વિચિત્ર વર્ણન કર્યું છે. તે લખે છે કે, “ નવધણુના ભાણેજે નવધણુને દ્રવ્યથી મારવો અસ્વાદિકથી નહિ એમ ઠરાવ કરેલો ” (શૂંપો રસ્તો બતાવતી વખતે સિદ્ધરાજ પાસેથી વચન લીધેલું) તેથી જ્યસિહે નવધણુને છળથી બહાર ખેંચી દ્રવ્ય ભરેલાં વાસણો મારીને મારી નાખ્યો. ” અને આ રીતે શખ્દમાં પોતાનું વચન પાળ્યું. આ વાત હસવા-

૧ અય દ્રવ્યવ્યાપાદિત એવ કરણીયો નવધણો ન પુનરસ્ત્રાદિભિરિતિ યાચિતે રાજા જયસિંહદેવેન સ હ્લાત્વહિરાકૃષ્ય દ્રવ્યવાસર્ગેરેવ તાહચિત્વા વ્યપાદિતઃ । પ્રવંઘચિતામણિ. પૃ. ૧૫૮

મરખી લાગે છે પણ ગંના બાણેજના કપટની વાત મેરુતુંગના વખતથી (વિ મ ૧૩૬૧ મા પ્ર ચિ લખાયેલ છે એટલે તે પહેલાંથી) ચાલે છે એટલું નક્કી ચાય છે

મેરુતુંગે સોરઠના ગંજના નામની ભૂલ કરી છે એમા કાર્ષ્નવાદ નથી એ સમયના લેખકોએ નામની આવી ભૂલો ઘણી કરી છે માળવાના જે રાજને સિદ્ધરાજે કેદ કર્યો, તેનું નામ સિદ્ધરાજના સમયના લેખ પ્રમાણે તથા સમકાલીન હેમચંદ્રના કહેવા પ્રમાણે યગોવર્મા હતું, પણ કેટલાકે નરવર્મા લખ્યું છે (જુઓ, સોમેશ્વરે, જયસિંહસૂત્રિએ તથા જિનમહાનગણિએ કરેલું માળવાના વિજયનું વર્ણન) આ નવવર્મા યશોવર્મા પહેલા માળવાની ગાદી ઉપર હતો મેરુતુંગની ભૂલ થવાનું કારણ પણ ખેનારના પિતાનું તથા તેના પુત્રનું નામ નવવર્મા હતું,^૨ એ જ લાગે છે (જુઓ, બાટોના ચોપડાઓ ઉપરથી તારીખ ૪ સોગઠમા તથા તે બંને ઉપરથી કાઠિયાવાડ ગેઝિટિયર પૃ ૪૯૩-૪૯૪મા આપેલી ચૂડાસમાઓની વસાવણી) વળી ખેનારના પિતાના વખતથી ગુજરાત સાથે લડાઈ ચાલેલી, એટલે ભૂલ થવાનો મંજૂર વધ્યો.

મેરુતુંગના વખત (વિ મ ૧૩૬૧) સુધી રાજ્યની પરપરા અનુદિત હોવાથી જૂના મનાવો જાણવાના કાર્ષ્ક સાધનો હો, પણ તે પછીના લેખકો પાસે સ્તત્ર સાધનો હોવાનો સમ્ભવ થોડો જ છે અને પ્રસ્તુત વિષયમા ઉપર નોખ્યા છે તે સિવાયના લેખકોએ ખાસ કાર્ષ્ લખ્યું નથી

હવે આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોમાથી શ્રી કાર્ણમ સાહેબ પાસે તો દોહદોનો ઉપર કહેલો લેખ હતો નહિ અને એમણે બાટોના ચોપડાઓ

૨ ‘સોલકી રાજ જયસિંહ’ નામના પ્રસિદ્ધ પુરાતત્ત્વ શ્રી. જૌ હી મોહાના નાનરીપ્રચારિણી પત્રિકા (ભા ૬ અ ૩)મા તથા ‘પ્રસ્થાન’મા (ભાગવત) પ્રનટ થયેલા લેખમા તેઓ લખે છે કે “ બાટોની ખ્યાતોમા ખનારને નવવર્માનો સૌથી નાનો પુત્ર કહ્યો છે, પણ ખિનાર ઉપરના નેમિનાથના મંદિરની પ્રસ્થિતિમા નવવર્માનો પૌત્ર અને મહીપાલનો પુત્ર કહ્યો છે ” પણ આ શ્રી મોહાણની નજરચૂક લાગે છે નેમિનાથની પ્રસ્થિતિ તે નવવર્મા અને તેના પૌત્ર ખેનારનો કહેવો છે તે તો સિદ્ધરાજ પછી લગભગ બસો વરો થયેલા નવવર્મા અને ખેનાર વિશે છે જુઓ આવનનરની સાદિયપરિવહના રિપોર્ટમા શ્રી ડિસ્કવરનો લેખ, ઇતિહાસ વિજ્ઞાન ન. ૮

વગેરે ઉપરથી જે સંભવિત વાત લાગી, તે પહેલાં લખી અને પછી તુરીઓમાં ચાલતી દંતકથા આપી. એમની પાસે ઐતિહાસિક કસોટી નહોતી. પછી મુંબઈ ગેઝિટિયરમાં ગુજરાતના ઇતિહાસના લેખકો ઉપરના દોહદના લેખના તથા ગિરનાર ઉપરના સિદ્ધરાજ જયસિંહના લેખના આધારે, સિદ્ધરાજે સોરઠ છત્યાની તથા ત્યાં (મેરુતુંગને તથા જિન-પ્રભસૂરિને અતુસરી) સનજન નામના અધિકારીને નીમ્યાની વાત લખે છે; પણ રાણકદેવીની વાત માટે માત્ર દંતકથાનો આધાર દર્શાવે છે. અને મેરુતુંગનાં તથા જિનપ્રભસૂરિનાં વચ્ચેનાં ઉતાર્યા છતાં “ સિદ્ધરાજે ખેંગારને કેદમાં નાખ્યો ” એમ છેવટ લખે છે. રાણકદેવી સતી થયાની વાત તો નોંધતા જ નથી. (જુઓ; બ્રાંમ્હે ગેઝિટિયર મન્ય ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૭૬).

સિદ્ધરાજ જયસિંહના ઇતિહાસલેખકોમાં છેલ્લા મહામહોપાધ્યાય ગૌરીચંદર હીરાચંદ ઓઝા ભાટોની કથા ઉપર વધારે પડતો આધાર રાખી, જયસિંહની પહેલી ચડાઈ નવધણુ ઉપર થઈ, જેમાં નવધણુ દોહદના લેખમાં કહ્યા પ્રમાણે કેદ થયો અને બીજી તેના પૌત્ર ખેંગાર ઉપર થઈ, જેમાં ખેંગાર પાછળના લેખકોના કહેવા પ્રમાણે માર્યો ગયો. (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૯ અં. ૩ પૃ. ૨૭૭) એમ કહે છે.

અહીં ખેંગારને નવધણુનો પૌત્ર કહ્યો તે તો ભૂલ જ છે; (જુઓ; ટિપ્પણી, ૨) પણ નવધણુ અને ખેંગાર બેયને સિદ્ધરાજે હરાવ્યા હતા એમ માનવા માટે ભાટોની કથા સિવાય કંઈ પુરાવો નથી. મેરુતુંગ પ્રભાચંદ્ર અને જિનપ્રભસૂરિ સિદ્ધરાજે સોરઠના રાજાને એક વાર હરાવેલો એમ કહે છે અને એ રાજાનું નામ સોમેશ્વર. જિનપ્રભસૂરિ અને પ્રભાચંદ્ર ખેંગાર આપે છે; માત્ર મેરુતુંગે નવધણુ નામ લખ્યું છે. મેરુતુંગે જે બતાવેને એક માનવાની ભૂલ કરી છે એમ તો શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા પણ સ્વીકારે છે. વળી દોહદનો લેખ સિદ્ધરાજના મરણ પહેલાં ત્રણ વર્ષે લખાયો છે. હવે જો સોરઠનો રાજા માર્યો ગયો હોત તો કેદમાં નાખવાની વધારે જૂની અને બીજી હકીકતને બદલે મારી નાખવાની હકીકત લેખમાં નોંધાઈ હોત. ટૂંકમાં દોહદના લેખનો તથા મેરુતુંગ, જિનપ્રભસૂરિ, તથા પ્રભાચંદ્રનો વિરોધ જેતાં ભાટોની દંતકથાને અક્ષરશઃ માનવાની જરૂર મને નથી લાગતી.

ઉપર ઉતારેલા, ગુજરાતના ઇતિહાસનાં સાધનોમાં મળી આવતા

પુગવાઓ ઉપરથી નીચેના નિર્ણયો ફક્ત યા્ય છે એમ મને લાગે છે. દત્તકથાનો જોડલો અગ આ નિર્ણયોને અનુકૂળ થઈ શકે તેટલો સંભવિત માનવામા વાધો નથી.

૧ સિદ્ધરાજે એક કગ્તા વધારે ચડાધઓ સોરઠ ઉપર કરી હોવાી જોઈએ, મેરુતુગ તો અગિયાર વખત સિદ્ધગજનું લક્કર નવધણુથી હારેલું એમ કહે છે. (જુઓ, ‘શારદા’ના ડિસેમ્બરના અક્રમા ૫ ૯૦૧ ઉપર ‘પ્રબધચિંતામણિ’માંથી ઉતારેલું વાક્ય) પ્રભાવચ્ચરિતમા પણ અનેક વખત વિગ્રહ થયાનું અને તેથી સિદ્ધગજ ખેદિત થયાનું કલું છે -

તદેસાધીશ્વર નિમ્નદીનુ નવધનામિધ ।

બનેકશો વિપ્રદૈવ હેદિતાચનરાધિપમ્ ॥

શ્રીદેમચ્ચસૂરિપ્રવધ શ્લો ૪૩૦

૨ પહેલી ચડાઈ કે ચડાધઓ વખતે નવધણુ સોરઠનો રાજા હશે, એમ મેરુતુગના તથા પ્રભાચ્ચરના કહેવાથી (જુઓ, ઉપરનો શ્લોક) જણાય છે અને બાટોની દત્તકથા એ વિચારને અનુકૂળ છે.

૩ છેવટ સોરઠ જિતાયો ખેગારના વખતમા, એમ દત્તકથા, પ્રભાચ્ચર, જિનપ્રભસૂરિ અને મોખેશ્વરના એકમતથી નક્કી થાય છે. મતલબ કે મેરુતુગે એ પ્રાપ્તમા જૂલ કરી છે. નવધણુના વખતમા લડાઈ યર થયેલી હોવાથી જૂલ થગનો મલન છે.

૪ સોરઠ ડાલ્યો ત્યારે ત્યાના ગગ્ગ ખેગારને સિદ્ધગજે માર્યો નથી પણ ગગ્ગદ્ધમા નાખ્યો છે, એમ સિદ્ધરાજના મમયના દોહદના લેખથી નક્કી થાય છે.

૫ સોરઠના ગગ્ગને કેદ કર્યા પછી તેને તેના કુડુળ સાથે, જેમ માળનાના ગગ્ગને પાટણુ લઈ જવામા આવ્યો, તેમ, પાટણુ લઈ જવામા આવ્યો હોય એવો મલવ છે. જો કે ‘મારુ પાટણુદેશ’ વગેરે સોરઠાઓ સિવાય એમ માનવા માટે કાઈ પુગવો નથી.

૬ બાટોની કથા કહે છે તેમ, સોરઠના ગગ્ગએ (નવધણુ નહિ પણ ખેગારે) ‘દાતમા તરણુ લીધાથી’ એટલે સિદ્ધરાજની અધીનતા સ્વીકાર્યાથી તેને પાછળથી છોડી મૂક્યો હોય એમ મલવે. જો કે એમ માનવા માટે સ્વતંત્ર પુગવો કરો નથી.

૭ પાટણુથી વળતા વઢવાણુ આગળ, કેદના અપમાનની શરમથી કે જૂના કાળની રીતે વૈરાગ્ય આવવાથી, ખેગારે જાતે દેહત્યાગ કર્યો

હોય કે રોગથી અથવા બીજા કારણથી એનું શરીર પડી ગયું હોય, તો ખેંગારની રાણી ત્યાંજ સતી થાય એ સંભવ છે. આ કલ્પના માટે કાંઈ પુરાવો નથી. માત્ર ખેંગારની રાણી અગ્નિમાં પડી હોવાનો ઉલ્લેખ ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ઉતારેલા અપભ્રંશ દુહામાં પણ છે.—

સદૃશ નહીં સરાણ કુલાઈડ નહ્નલાઈ ।

સદ સડ ષજ્ઞારિહિં પ્રાણકદ વહ્નિનરિ હોમીઈ ॥

પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૫૮

અને સોરઠની રાણી સતી થયાનો બનાવ વઢવાણ આગળ બન્યો હતો એમ માનવા માટે મુ. શ્રી. બલુભાઈએ ઉતારેલા એથા સોરઠને એને મળતા અર્થના ‘પ્રબંધચિંતામણિ’માં ઉતારેલાં અપભ્રંશ વચનોનો આધાર છે. બુચ્ચો:—

વાટીતો વઢવાણ વીસારતાં ન વીસરઈ ।

સૂતા સમા પરાણ મોગાવહ પડે મોગવીઈ ॥

પ્ર. ચિ. પૃ. ૧૫૯

૮. સોરઠના રાજા અને રાણીનું આ રીતે મોત થાય એ હકીકતજ એટલી આકર્ષક છે કે, એ વિષે કથાઓ અને કાવ્યો રચાય એમાં નવાઈ નહિ. એ વખતની સોરઠી અપભ્રંશમાં મુક્તકો તો થોડા વખતમાં જ રચાવા માંડ્યાં હશે. મેરુતુંગે પાંચ મુક્તકો ઉતાર્યાં છે. પ્ર. ચિ. ની બીજી હસ્તલિખિત પ્રતોમાં બીજાં વધારે મળે છે. મેરુતુંગ સ્પષ્ટ લખે છે કે, “ ઈત્યાદિ ઘણાં વાક્યો યથાવસર માનવાં. ” (પૃ. ૧૫૯) મતલબ કે, આવાં મુક્તકો કાળે કાળે નવાં રચાતાં ગયાં હશે અને જૂનાંની ભાષા ફરતી ગઈ હશે.

પણ કાળ જતાં ખરેખર શું બન્યું હતું તે ભુલાઈ ગયું અને રાજા બુનાગઢ આગળ જ મર્યો હોવાની કલ્પના ચાલી. મેરુતુંગ વગેરેના વખત પહેલાંજ કદાચ આવી કથા પ્રચલિત થઈ હશે. અને જેઓ ‘ખેંગારને માર્યો’ એમ લખે છે, તેઓ પોતાના વખતની દંતકથાને અતુસરતા હશે. પુરાવાઓનું ઐતિહાસિક વિવેચન તો આ પ્રબંધકારોએ કર્યું જ નથી.

જગદેવ-પરમાર

લોકકથાના એ નાયક વિષે ઐતિહાસિક તત્ત્વનાવેપપુ

વિના જગદેવમિમામવસ્થા નીતા નિજૈરેવ પરૈરિવાહમ્ ।

યત્ર સ્થિતે વેત્રિજિ શક્તિર્ન દ્વિષ્ટે પ્રવિષ્ટ પુરિ ગૂજરાણામ્ ॥

— કી - કૌ ૨ ૧૧

સિદ્ધરાજ જયમિહના સેનાપતિ^૧, ચોકીદાર^૨ કે દ્વારપાળ^૩ કહેવાતા શ્રી જગદેવ પરમાગની લોકકથા અતિ લોકપ્રિય છે એ કથા જે રૂપે ગતરી આવી છે, તે રૂપે તો એ કથા જ છે એ કથામાં “ઇતિહાસ-વિષયક કાર્ષ સત્યતા નથી”^૪, એવું પોણોસો વર્ષ પહેલાં શ્રી કાર્મમગાહેમે લખ્યું છે, પરંતુ પાછળથી થયેલી રોધખોળને પરિણામે જગદેવ પરમાગ વિષે ચોડી માત્રી ઐતિહાસિક માહિતી મળી છે નિઝામ ગાન્યમાથી મળી આવેલા અને તે ગાન્યના જૂના રોધખોળખાતાના રિપોર્ટમાં બે વર્ષ પહેલાં જ પ્રગટ થયેલા એક લેખથી જગદેવના વૃત્તાન્ત ઉપર બહુ ઉપયોગી અજવાળું પડ્યું છે અને આ મર્વ સામગ્રીના પ્રકાશથી જગદેવની લોકકથામાં કેટલો અલગ ઐતિહાસિક હકીકત તરીકે સ્વીકારી શકાય એવો છે, એ હવે ત્રગલન નક્કી થઈ શકે છે

જગદેવ પરમાગની પ્રસિદ્ધ લોકકથાનું વસ્તુ દેકામાં આ પ્રમાણે છે
“માળવા દેશમાં ધાગનગરીમાં ઉદયાદિત્ય ગાન ગાન્ય કરતો હતો

૧ રાસમાળામાં જગદેવને સિદ્ધતા નો સેનાપતિ કહેલો છે (જુઓ, ગુ લા ત્રીજી આ પૃ ૧૬૪-૧૬૫)

૨ જગદેવની ચાર્તામાં જ ચોકીદાર તરીકે રાજમહેલમાં તલો દોમ એવું વર્ણન છે (જુઓ, એનલ પૃ ૧૮૮)

૩ કીર્તિકૌમુદીમાં દ્વારપાળ (વેત્રિન્) કહેલ છે. (સ. ૨/૩૦ ૬૬)

૪ રાસમાળા ગુ લા ત્રીજી આ પૃ ૧૬૫

તેને બે રાણીઓ હતી, તેમાં એક વાઘેલા શાખાની હતી ને બીજી સોલંકિણી હતી. વાઘેલીને રણુધવલ કુંવર હતો. વાઘેલી માનીતી હતી ને સોલંકિણી અણુમાનીતી હતી. સોલંકિણીને જગદેવ કરીને કુંવર હતો. તે સામજે રગે હતો ... રણુધવલ મોટા કુંવર તેથી તે ગાદીવારસ હતો. જગદેવની માને શક્ત એક જ ગામ ગુજરાન માટે મળેલું, તેથી તે બાંડાં કપડાં પહેરતો અને ઘરેણાં ન પહેરતો. એ બાર વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી રાજાને એના જન્મની પણ ખબર નહોતી. એ વેળાએ ઉદ્યાદિત્ય માંડવગઢ (માંડુ)ના રાજાની આકરી કરતો અને એ રાજાનો કાગળ આવવાથી ઉદ્યાદિત્ય ત્યાં ગયો હતો; ત્યારે પાછળથી ગૌડદેશના રાજાની કુંવરી સાથે રણુધવલનાં લગ્ન થયાં અને એ જનનમાં ગયેલા જગદેવનાં લગ્ન દુકટોડાના રાજા રાજજીની કુંવરી વીરમતી સાથે થયાં. પછી જગદેવ પંદર વર્ષનો થયો ત્યારે માંડવગઢથી પાછા આવેલા ઉદ્યાદિત્યે જગદેવને પોતાના અન્નકારો, હથિયારો, તથા ઘોડો પણ આપ્યાં; એ ન દેખી શકવાથી માનીતી વાઘેલી રાણીએ હઠ કરીને ઉદ્યાદિત્ય પાસે પાછાં મગાવ્યાં; આથી જગદેવ પોતાના પિતા સાથે લડવું ન પડે એ હેતુથી પોતાનું ભાગ્ય અજમાવવા ઘોડા ઉપર બેસી હથિયારો સજી, સોનાની મહોરાની કાથળીઓ ઘોડાના તોપરામાં નાખી, સીધો દુકટોડાને માર્ગે ચાલી નીકળ્યો. અને ત્યાં જઈ ત્યાંથી પોતાની આવડી રાણીને સાથે લઈ પાટણ તરફ ચાલ્યો. રસ્તામાં ભયંકર ગણાતાં વાઘવાઘણને મારી બે ય પાટણ પહોંચ્યા. ને સિદ્ધરાજે બંધાવેલ સહસ્રલિંગ તળાવની પાળે એક વડના ઝાડ નીચે ઉતરી પડ્યાં. પછી જગદેવ પાટણમાં ઘર શોધવા ગયો અને વીરમતી તળાવને કાંઠે જ બેસી રહી. ત્યાંથી એને રૂપાળી જોઈને જાનોતી ગણિકા કેવી રીતે હળીને પોતાને ઘેર લઈ ગઈ તથા પાટણના કોટવાલ કુંગરશીના દીકરા લાલકુંવરને સોપી તથા આવડીએ કેવી રીતે એને મારી નાખ્યો તથા કોટવાલનાં માણસોને મારી નાખ્યાં એ વાત ઘણી રસિક રીતે કહેલી છે. પણ છેવટે વીરમતીનું સતીત્વ જળવાય છે, જગદેવ સિદ્ધરાજ જયસિંહ પાસે રાજના બે હજાર રૂપિયાના પગારે રહે છે. જોગણીઓને પોતાનું, પોતાની સ્ત્રીનું તથા પોતાનાં બાળકોનું બલિદાન આપવા તૈયાર થઈ, સિદ્ધરાજને અડતાલીસ વર્ષનું આયુષ્ય અપાવે છે. આથી પ્રસન્ન થઈને રાજા જગદેવને પોતાની કુંવરી પરણાવે છે તથા બે હજાર ગામ આપે છે.

“ આ પછી જગદેવ ઝઘ્ઘના ગગ્ગ ફયની કુવગી કૂલમતીને પરણે છે. છેવટ સિદ્ધગજની ગણીને ઝાળલેગવના વળગાડમાથી છોડાવે છે. બાટડીરૂપે આવેલી ચામુડાદેવીને પોતાનું માયુ ઉતાગી આપે છે, પણ દેવી તેને પાછો જીવતો કરે છે. અન્તે મિદ્ધગજનો ધારા ઉપર ચડાઈ કરવાનો વિચાર મળ્યો જગદેવ પાછો માળવે ગયો. ઉદ્યાદિત્ય ગગ્ગએ સામેયુ ઝ્યું થોડા વખત પછી ઉદ્યાદિત્ય માદો પડ્યો, ત્યારે તેણે માળવાનું ગગ્ગ જગદેવને આપ્યું અને ગ્લુધવત્રને સો ગામ આપ્યા. જગદેવે પદર વર્ષની વયે ધગ છોડયું હતું. અઢાન વર્ષ સિદ્ધગજનો ચાડરી કગી અને બાવન વર્ષ ધાગમા ગગ્ગ કરી, પચાસી વર્ષની ઉમ્મરે પોતાના પુત્ર જગધવલને ગાદીએ બેમાડી દેવસોડ પામ્યો. ”

(રાસમાળા ગુ. ભા ત્રીજી આ પ્ર ૮ નો સાર)

ઉપર દૂકમા ગસમાળામાથી જગદેવ પરમારની વાર્તાના મુખ્ય મુદ્દાઓ ઉતાર્યા છે. ગસમાળાગરે બાટોના કાઈ લખેલા ચોપડામાથી આ વાર્તા ઉતાગી જણાય છે. (જુઓ, અનુસાદસ્તાની ટિપ્પણીઓ પૃ ૧૬૬ તથા ૧૭૬) બી કાર્નમ ગુજરાતી મલાના હસ્તલિખિત પુસ્તકોની અવિન્તર નામાવલિ (પૃ ૧૮૨, ૧૮૩)મા જગદેવ પરમારની વાર્તા બાટની બાપામા જેમા ઉતારેલી છે એવા ચોપડાની નોંધ છે. રાસમાળામા એમાથી ઉતારો કર્યો છે, એમ નામાવલિના મંપાદર નોંધે છે. શ્રી કાર્નમ ગુ સભાવાળા ચોપડામા જો કે આ વાર્તા મવત ૧૯૦૬મા ઉતારેલી છે, પણ એનું મૂળ એવી જૂનું હોવાનો સભવ છે.

બાટોમા ચાલતી જગદેવની આ દતકયાનું મૂળ સારી રીતે જૂનું જણાય છે. કાગણ કે વિ મ ૧૩૬૧મા લખાયેલ ‘પ્રમથચિંતામણિ’મા પણ દૂકમા જગદેવ પરમારની વાર્તા મળે છે. પ્ર ચિ વાળી જગદેવની વાર્તાના મુખ્ય મુદ્દાઓ નીચે પ્રમાણે ઝી યગય.

- (૧) પ્ર ચિ મા જગદેવને ફક્ત સ્ત્રિય કહ્યો છે, એના કુળનો કે બાપનો કે દેવનો ઉલ્લેખ જ નથી થયો.
- (૨) જગદેવ મિદ્ધગજનો માનીતો હતો એટલું જ કહ્યું છે, સેનાપતિ હતો કે દ્વાગપાળ હતો કે શુ હતો એ નથી કહ્યું.
- (૩) મિદ્ધગજ પામેથી નીકળીને એ કુન્તલના ગગ્ગ પરમદો પાસે ગયો, અને પરમદોની ગણીને પોતાની મહેન તરીકે માની.
- (૪) જગદેવ ત્રિવિધ વીન (દાનવીર, દયાવીર અને મુદ્ધવીર) હતો.

તેણે પુષ્કળ દાનો આપ્યાં હોવાનું પ્ર. ચિ. માં કહ્યું છે.

- (૫) પરમદી ઉપર ચડી આવેલા શ્રીમાલના રાજાને જગદેવે ફક્ત પાંચસો મુલોટા સાથે જઈને હરાવ્યો. (પ્ર. ચિ. પ્રકાશ પાંચમો. પૃ. ૧૮૮ થી ૧૯૦)

હવે ઉપરની વાર્તાના ઐતિહાસિક અંશનું અવલોકન કરીએ :—

૧. ઉદ્યાદિત્ય નામનો માળવાનો રાજા ચર્ચ ગયો એ સાચી વાત છે. એના પોતાના તથા એના અનુયાયીઓના ઉત્કીર્ણ લેખો મળ્યા છે. તેથી એનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ ચોક્કસ છે.

લોકકથામાં તથા ઇતિહાસમાં પણ પ્રસિદ્ધ માળવાના ભોજરાજા પછી ગાદીએ બેસનાર રાજાનું નામ ઉદયપુર (ગ્વાલિયર), નાગપુર આદિ પ્રશસ્તિઓમાં જો કે ઉદ્યાદિત્ય આપેલું છે, પણ જ્યસિહનું પોતાનું વિ. સં. ૧૧૧૨નું દાનપત્ર મળ્યું છે. અને ઉદ્યાદિત્યનો વહેલામાં વહેલો ઉત્કીર્ણ લેખ વિ. સં. ૧૧૧૬નો મળ્યો છે. (જુઓ; ‘ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ’ પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૨૯-૩૦). એ ઉપરથી માળવાની ગાદી ઉપર ભોજ પછી, જ્યસિહ અને તે પછી ઉદ્યાદિત્ય બેઠા એમ સિદ્ધ છે. આ ત્રણ રાજાઓનો સમય પણ આગળના ઐતિહાસિક વિચારમાં ઉપયોગી હોવાથી ધ્યાનમાં રાખી લેવો એ જરૂરનું છે. ભોજનો સમય, તેણે પંચાત્રન વર્ષ રાજ્ય કર્યું હોવાની દત્તકથા^૫ સાચી માનવામાં આવે, તો વિ. સં. ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨ સુધી માની શકાય; પણ એના પિતા સિન્ધુરાજે જો પાંચ-દશ વર્ષ વધારે રાજ્ય કર્યું હોય — અને ઉદ્યાદિત્ય વિ. સં. ૧૧૪૩ સુધી વિદ્યમાન હતો એ જોતાં એ વધારે સંભવિત છે — તો ભોજના રાજ્યકાળમાંથી એટલાં વર્ષો ઓછાં કરવાં પડે. આ રીતે ભોજના રાજ્યના આરંભનું વર્ષ જો કે અચોક્કસ છે, પણ અન્તનું વર્ષ વિ. સં. ૧૧૧૨ ચોક્કસ છે અને પ્રસ્તુત વિષયમાં એનું જ પ્રયોજન છે. ભોજ પછી જ્યસિહે વિ. સં. ૧૧૧૨ થી ૧૧૧૬ સુધી ચારેક વર્ષ જ રાજ્ય કર્યું જણાય છે. અને પછી ઉદ્યાદિત્યે વિ. સં. ૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩

૫. એ દત્તકથા નીચેના શ્લોકરૂપે મળે છે :—

પદ્માશ્વપદ્મવર્ષાણિ માસાઃ સપ્ત દિનત્રયમ્ ।

મોક્તવ્ય મોજરાજેન સર્ગોદ દક્ષિણાપથમ્ ॥

પ્રબધ્યતામણિ ન. સં. પૃ. ૩૨

સુધી રાજ્ય કર્યાનું ચોક્કસ જણાય છે (જુઓ, 'ભાગત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર ભાગ ૫ ૧૩૩) કાગણ કે ૧૧૪૩નો તો લેખ મળ્યો છે, પરંતુ તેના ગણ્યનો અંત ૧૧૪૩ થી ૧૧૬૧ વચ્ચે ક્યારે આવ્યો એ ચોક્કસ કહેવાતું નથી અન્યત્ર વિ સ ૧૧૬૧નો જોતો લેખ મળ્યો છે, તે નરવર્મા પહેલા અને ઉદયાદિત્ય પછી લક્ષ્મદેવનું ગણ્ય અમુક વર્ષ આશુ હોવું જોઈએ એ જોતા વિ મ ૧૧૫૦ની આમપામમા ઉદયાદિત્યના ગણ્યકાળની મમાપ્તિ માનવામા જબ્બ વાધો નથી લાગતો.

આ ઉદયાદિત્ય બોજનો શું મગો થાય? 'ભાગત કે પ્રાચીન રાજવંશ'ના લેખક શ્રી પ વિન્સેન્ઝનાય રેઉ તો લખે છે કે, "આ રાજ્ય બોજનો કુટુંબી હતો, ઉદયાદિત્યનો બોજ સાચે શું અનુધ હતો એનો પત્તો નથી લાગતો" (જુઓ, 'ભાગત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પ્ર ભાગ ૫ ૧૩૦-૧૩૧) પણ વિ મ ૧૧૬૧ના નરવર્માના લેખમાં ઉદયાદિત્યને બોજનો બન્ધુ કહ્યો છે અને હમણા મળેલા જૈનદના લેખમા ઉદયાદિત્યને જગદેવનો પિતા અને બોજને તેનો કાકા (પિતૃવ્ય) કહેલ છે, એટલે બોજનો ભાઈ ઉદયાદિત્ય હતો એમા હવે ખિલકુલ સકાનું કાગપુ નથી.

૨ ઉદયાદિત્યની ગણીઓ વિષે ઇતિહાસમાથી કશો પત્તો નાગતો નથી એટલે એ વાતને મદિન્ધ કોટિમા નાખવી પડશે.

૩ પાટવીકુવર રણધવલનું નામ તો કદિપત જ લાગે છે, કાગણ કે ઉદયાદિત્ય પછી ગાદી ઉપર બેસનાર ગણનું નામ ઉત્કીર્ણ લેખોમા લક્ષ્મદેવ મળે છે.

૪ ઉદયાદિત્યને માકુના ગણનો સેવક કહેવ છે તે પણ ખોટું. ઉદયાદિત્ય માળવાનો સ્વતંત્ર રાજા હતો માકુ તો એના તામાનો એક કિદનો હતો. ઉદયાદિત્યના વચ્ચે અર્જુનવર્માએ માકુથી આપેલું એક દાનપત્ર મળ્યું છે અને માકુને નજ્દાની તો ઇ મ ૧૪૦૧મા માળવાનું સ્વતંત્ર મુસનમાની રાજ્ય સ્થાપનાર દિલાવરખાનના પુત્ર દુરાગે બનાવી.

૫ જગદેવના ચાવડી માથેના વજની નાત પણ મદિન્ધ કોટિમાં નાખવી પડશે. વળી દુકટોડા(ગાણધુનાના સગન વચ્ચેનો પ્રદેશ)મા એ કાળે ચાવડાવંશનું રાજ્ય હોવા માટે કાઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી.

૬ મિહરાજના દગબાગમા જગદેવ સામત કે દાગપાળ તરીકે દર્શો હોવાની વાત વિચારણીય છે, પણ બાડીની મુસાફરીની કોટનાળના

છોકરાની, આવડી વીરમતીના પરાક્રમની વગેરે — રસિક વાતો તો દેખીતી કલ્પિત જ છે. અને દેવીને અગ્નિદાનની તથા મિદ્ધરાજને આયુષ્ય આપ્યાની ચમત્કારિક કથા તો જૂના જમાનાની લોકરુચિને અનુકૂળ હશે પણ અસંભવિત છે એટલું કહેવાની યે જરૂર નથી.

૭. જગદેવ પાછો માળવે ગયો અને ગાદી ઉપર બેઠો એ વાત પણ ઐતિહાસિક પુરાવાથી વિરુદ્ધ છે. માળવાની ગાદી ઉપર ઉદયાદિત્ય પછી તેનો પુત્ર લક્ષ્મવર્મા, પછી તેનો ભાઈ નરવર્મા અને પછી નરવર્માનો પુત્ર યશોવર્મા ગાદી ઉપર આવે છે.

૮. જગદેવનું ઐતિહાસિક વ્યક્તિત્વ અને તેનો સમય — ભાટોની દંતકથામાં જગદેવને પરમાર ક્ષત્રિય અને ઉદયાદિત્યનો પુત્ર કહ્યો છે. એ પૂરેપૂરી ઐતિહાસિક હકીકત છે. જે કે પ્ર. ચિ. માં જગદેવને કેવળ ક્ષત્રિય વીર કહ્યો છે અને કીર્તિકૌમુદીમાં ક્ષત્રિય કે પરમાર કથું નથી કહ્યું; પણ માળવાના જ રાજા અર્જુનવર્મા^૧ (વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૭૭ કે ૭૪) એ જગદેવને પોતાનો પૂર્વજ કહ્યો છે. અમરકાંતકની પોતે રચેલી રસિકસંજીવની ટીકામાં જગદેવના નાચિરાજ કવિએ કરેલા રૂપવર્ણનો શ્લોક^૭ ઉતારતાં અર્જુનવર્મા કહે છે કે, યથાસ્મત્પૂર્વજરૂપવર્ણને નાચિરાજસ્ય માળવાના પરમાર રાજા અર્જુનવર્માનો પૂર્વજ એટલે જગદેવ પણ પરમાર ક્ષત્રિય એમાં તો શંકા જ નહિ; અને રસિકસંજીવની ટીકાનું આ વચન ઘણા વખતથી ગ્રાણુવામાં હોવાથી, ઐતિહાસિક વિચારકોને જગદેવ નામનો પરમાર ક્ષત્રિય વિ. સં. ૧૨૬૭ પહેલાં થઈ ગયો હોવાની આશંકામાં તો શંકા નહોતી જ; પણ એ ઉદયાદિત્યનો પુત્ર હોવા વિષે કથું પ્રમાણ હમણાં સુધી મળ્યું નહોતું.

૬. અર્જુનવર્માનાં પણ ત્રણ તા.પત્રો ૧૨૬૭, ૧૨૭૦ અને ૧૨૭૨નાં મળ્યાં છે. (નુઓ; ‘ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ’ પ્ર. ભાગ પૃ. ૧૫૮)

૭. નાચિરાજનો રસિકસંજીવનીમાં ઉતારેલો જગદેવના રૂપવર્ણનો એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે :—

સત્રાસા ઇવ સાલસા ઇવ લસદ્રર્વા ઇવાર્દા ઇવ
વ્યાજિઘ્ના ઇવ લજ્જિતા ઇવ પરિધ્રાન્તા દવાર્તા ઇવ ।
ત્વદ્રૂપે નિપતન્તિ કુત્ર ન જગદેવ પ્રમો સુદ્રુવાં
વાતાવર્તનનર્તિતોત્પલદલલદ્રોણિદ્રુહો દૃષ્ટયઃ ॥

— અમરકાંતક શ્લોક. ૪ની ટીકા.

(જુઓ, 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' પૃ ૧૩૮) એટલે શ્રી ૫ વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ 'કદાચ એ ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર હોય' એવું સદિગ્ધ નયન લખે છે પણ હમણા મળી આવેલા જૈનદના મંવત વગરના લેખમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જગદેવને ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર અને ભોજનો ભત્રીજો કહ્યો છે —

તદન્વયે સાન્વયનામધેય

ધોમાન્ જગદેવ इति क्षિતીશ ।

અમૃદભૂપાલદિગન્તરાલ

નિર્માણનિર્બૂઢમુજઘનોડરમ્ ॥ ૫ ॥

યત્સોદ્રયાદિત્યનૃપ પિતાસીદ્

દેવ. પિતૃષ્ચ સ ચ મોજરાજ ।

વિરેજતુર્યાં વસુધાચિપત્યે

પ્રાસપ્રતિષ્ઠાવિધ પુષ્પવન્તૌ ॥ ૬ ॥

તેના — પરમાગ્ના વનમાં જેવું જગદેવ એવું યોગ્ય નામ છે તે રાજ થયો-છે તેણે દિશાઓને રાજ્યો વગરની કરવા માટે ખૂબ શ્રમ લીધો છે તેનો પિતા ઉદ્યાદિત્ય છે અને કાકા ભોજરાજ

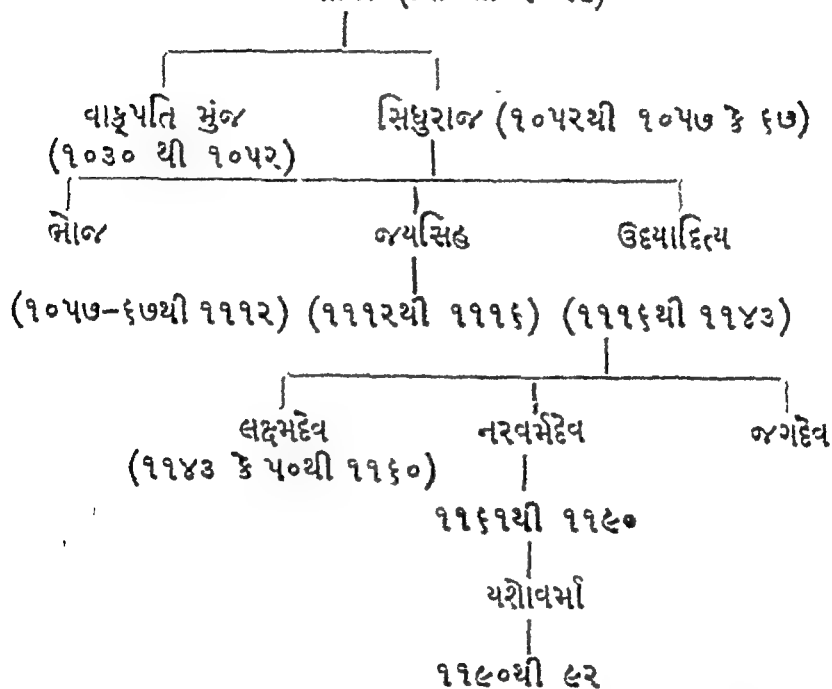
૯ હવે જગદેવના સમય માટે થોડો વિચાર કરીએ વિ મં ૧૨૬૭ થી ૧૭૭૪માં થયેલા અનુર્નવમાર્તો પૂર્વજ છે અને વિ મં ૧૦૫૭ થી ૧૧૧૨ સુધીમાં ગળત્ય કરનાર ભોજનો ભત્રીજો અને વિ સ. ૧૧૧૬ થી ૧૧૪૩ વચ્ચે ગળત્ય કરનાર ઉદ્યાદિત્યનો પુત્ર છે, એટલે વિ સ ૧૧૧૬ થી ૧૨૬૭ વચ્ચે આ જગદેવ થઈ ગયો છે, એટલું જ નહિ પણ બાપદીગની વચ્ચે પચાસ — સાઠ વર્ષની વધારે છેડું હોવાનો સંભવ વિગલ માનવામાં આવે, તો વિ સ ૧૨૦૦ પહેલા થઈ ગયો હોવો જોઈએ. દતકથા જગદેવને મિદ્ધગજના સમયમાં નૂકે છે, તેમાં આ રીતે જોતા ખાસ વાધો લાગતો નથી પણ સમયની મર્યાદા હજી વધારે ટુકાવી રાકાય છે કે નહિ તે જોઈએ ભોજના પિતા સિન્ધુગજને ભોજ, જયસિદ્ધ અને ઉદ્યાદિત્ય નામના ત્રણ પુત્રો હોય એમ એ નરાના લેખો ઉપરથી જણાય છે અને ઉદ્યાદિત્યને પણ ત્રણ પુત્રો હતા એમ આ નવા લેખથી માનવું પડશે હવે ઉદ્યાદિત્ય પછી લક્ષ્મણ

અને નરવર્મા ગાદી ઉપર બેસે છે અને નરવર્મા પછી તેનો પુત્ર યશોવર્મા ગાદી ઉપર બેસે છે એ બેતાં, લક્ષ્મદેવ અને નરવર્માથી જગદેવ નાનો હશે. જગદેવને ભાટોની કથામાં ક્રુટાયો કહેલ છે તે આ રીતે યથાર્થ કરે છે.

૧૦. માળવાના આ રાજ્યોનો આંખો નીચે પ્રમાણે ગોઠવી રાકાય.

માળવાના પરમારો

સીયક (વિ. સં. ૧૦૨૯)

૧૧. પણ ઉપર કહેલા જૈનદના લેખમાં જગદેવનાં પરાક્રમે વર્ણવતાં એક શ્લોકમાં જયસિંહની વિક્રમકથાનો ઉલ્લેખ છે. આ જયસિંહ તે ગુજરાતનો સિદ્ધરાજ જયસિંહ નહિ, કારણ કે એ જ શ્લોકમાં ગુર્જર વીરની સ્ત્રીઓને આશ્રુની ગુફાઓમાં ભરાઇને રેતી વર્ણવી છે. એટલે આ જયસિંહ તે જગદેવનો કાકા, ભોજનો નાનો ભાઈ, માળવાનો પરમાર રાજા જયસિંહ. તેણે વિ. સં. ૧૧૧૨થી

૯. આશ્વર્ય જયસિંહવિક્રમકથાસ્વાધ્યાયસંખ્યાઘન .

ધ્યાનંયસ્ય (ઘનુર્ધને ?) નરપતેવ્યજ્ઞન્તિ વિસ્તારિણઃ

અવાપ્યર્વુદપર્વતોદરદરી દ્વારેષુ રાત્રિદિવં

કન્દન્ગુર્જરવીરવર્ગવનિતા બાઘામ્બુપૂરોર્મયઃ ॥ ૧૦ ॥

૧૧૧૬ સુધી રૂઢા આજ ૪ વર્ષ રાજ્ય કર્યું જણાય છે એટલે ગુર્જર-વીરોને જગદેવને હાથે હાર ખાવાનો આ પ્રમગ ૧૧૧૨ વી ૧૧૧૬ વચ્ચે બન્યો હોવો જોઈએ એ વખતે ગુજરાતમાં ભીમદેવ મોલકીનું રાજ્ય હતું ભીમનો સમય વિ મ ૧૦૭૮ થી ૧૧૨૦ મનાય છે માળવા સાથે ગુજરાતને વેર તો મુજ અને મૂળરાજના વખતથી આવ્યું આવતું હતું, તેમાં મેરુતુગ કહે છે તેમ મોજના મેનાપતિએ પાટણને ભાગ્યું અને જયપત્ર લીધું,^{૧૦} એટલે વેર વધ્યું હતું છેનટ મોજની વૃદ્ધાવસ્થામાં એદીના ગળા કર્ણદેવે (વિ સ ૧૦૬૯ થી ૧૧૫૦) મોજને દબાવ્યા અને ધારાને લૂટી, ત્યારે એ કાર્યમાં ભીમે પણ ભાગ લીધો હતો એમ મેરુતુગ કહે છે^{૧૧} આ રીતે મોજના અતકાળે માળવા રાજ્યની જે દુર્દવા ચર્ષ હતી, તેમાંથી ઉદ્ધવાદિત્યે ઉદ્ધાર કર્યો એમ જો કે નાગપુત્ર તથા ઉદયપુત્રની પ્રશસ્તિઓમાં લખ્યું છે,^{૧૨} પણ એ ઉદ્ધારનું કાર્ય જયસિંહના સમયમાં જ અને ઉદ્ધવાદિત્યના પુત્ર જગદેવના સેનાપતિપણા નીચે ચર ચયુ જણાય છે સેનાપતિનું પદ લેવા જેટલી ઉંમર વિ મ ૧૧૧૪-૧૬ માં જેની હોય એનો જન્મ વિ સ ૧૦૬૫-૧૧૦૦થી મોડો ભાગ્યે હોઈ શકે આ વસ્તુસ્થિતિ જોતા જગદેવે પદર વર્ષની વયે ધર ડોડ્યું અને અઢાર વર્ષ સુધી સિદ્ધગજની આડરી ડરી એ ભાટોનું કથન ખોટું કરે છે, કાશ્યુ કે જગદેવની પદર વર્ષની વયે તો હજી ભીમદેવ પાટણની ગાદી ઉપર હતો વળી જગદેવે ખાવન વર્ષ ધાગમાં રાજ્ય કર્યાની વાત પણ ગપ છે જગદેવને ધારાની ગાદીએ ખેસવાનું ભાગ્ય જ પ્રાપ્ત નથી થયું જગદેવના પિતા ઉદ્ધવાદિત્ય પછી તદ્દમદેવ, તે પછી નન્દર્મા અને તે પછી નન્દર્માનો પુત્ર યજોવર્મા માળવાની ગાદી ઉપર બેસે છે

૧૦ પ્ર ચિ. ન સ પૃ ૫૭ તથા ઉદયપુત્રપ્રશસ્તિ પ્રાચીન લેખમાળા ન ૪૮ શ્લો. ૨૭

૧૧ એજન પૃ ૭૮-૭૯

૧૨ તસ્મિન્નાસવનન્પુતામુપગતે રાજ્ય ચ કુલ્યાકુલ
માનસ્વામિનિ તસ્ય વન્પુરુદવાદિત્યોડમવદ્ભૂવતિ ।

યેનોદ્ધૃત્ય મહાર્ગવોપમમિલત્કર્ણાટકર્ણપ્રમુ-

મુર્વોપાલકદયિતા મુપમિમા ધીમદ્રસદાયિતમ્ ॥

પ્રાચીન લેખમાળા ન. ૧૧૭ શ્લો. ૨૨ તથા ન ૮૮ શ્લો. ૨૧-૨૨

રાજાઓ ઉપર ચડાઇ કરી હતી.^{૧૭} એટલે જગદેવે એ ચડાઈઓમાં સામંત તરીકે પરાક્રમ કર્યું હોવાનો સંભવ છે. પણ પ્રબંધચિતામણિના કર્તાએ જગદેવના આશ્રયદાતા પરમદર્શિને પૃથ્વીરાજ ચૌહાણે હરાવ્યાનું જો વર્ણન કર્યું છે, તેમાં એણે ગરબડ કરી છે. પૃથ્વીરાજે કુંતલદેશના નહિ પણ ચંદેલ રાજા પરમદર્શિને હરાવ્યો હતો. વિ. સં. ૧૨૭૯માં^{૧૮} એ વખતે જગદેવ જીવતો હોવાનો સંભવ નથી, એ ઉપરની તારીખો જોવાથી તરત સમજાય એમ છે.

હવે જૈનદના લેખની ગેરહાજરીમાં પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ જગદેવ વિષે કરેલો તર્ક જરા જોષ લઈએ. તેઓનું અનુમાન એવું છે કે, “જગદેવ સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મીનળદેવીના ભત્રીજા ગોઆના કહેબવંશી રાજા જયકેશી ખીજનો માશીનો દીકરો હતો. એ થોડા દિવસ સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યા પછી ચૌલૂક્ય રાજા પેર્મ (પરમદર્શિ)ની સેવામાં રહ્યો હોય અને કદાચ પેર્મીડીના સંબંધથી જ પરમાર કહેવાયો હોય. ચાલૂક્ય રાજા પેર્મ જગદેકમદ્સ (વિ. સં. ૧૧૯૪ થી ૧૨૦૬)ના એક સામન્તનું નામ જગદેવ હતું. એ ત્રિભુવનમદ્સ પણ કહેવાતો. એ સાન્તર વંશનો હતો. મહિસૂરના નગર જિલ્લાનો એ મહામંડલેશ્વર વિ. સં. ૧૨૦૬ સુધી વિદ્યમાન હતો, અને પેર્મ ત્રીજના ઉત્તરાધિકારી તૈલ ત્રીજના સમય સુધી જીવતો હતો.”^{૧૯}

પણ ઉપર આપેલો જૈનદનો લેખ સ્પષ્ટ રીતે જગદેવને પરમાર (શ્લો. ૩) અને ભોજનો ભત્રીજો કહે છે. એટલે પેર્મીડી ઉપરથી પરમાર કહેવાયો હશે એ તર્ક અસ્થાને છે. પણ એ કાળમાં એ જગદેવ એક પરમાર કુળનો અને ખીજો સાન્તર કુળનો થઈ ગયા હોવાનું ચોક્કસ થાય છે. સાન્તર કુળનો જગદેવ પરમદર્શિના સામન્ત હોવાનું પણ ઉત્કર્ણ લેખોથી નિઃસંદિગ્ધ નક્કી છે. એ જોતાં જગદેવ પરમદર્શિના સેનાપતિ હોવાનું મેરુતુંગનું કથન આ સાન્તરકુળના જગદેવને પણ લાગુ પાડવામાં કાંઈ વાધો દેખાતો નથી. મેરુતુંગે જગદેવ કયા કુળનો હતો એ તો કહ્યું જ નથી. વળી આ સાન્તર

૧૭. જુઓ; દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ (ગુ. ભા.) પૃ. ૧૪૨

૧૮. ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ પ્ર. ભા. પૃ. ૨૫૧

૧૯. જુઓ; Bombay Gazetteer Vol 1 Part 1 p. 172.
note 3. તથા Ibid part 11 p. 458

કુળનો જગદેવ જ મીનજીવના મળધથી ડહાય તેની સાથે જ આવીને સિદ્ધગજ પાસે અમુક વખત ગ્હો હોય એ મહાવિત છે ૨૦ એનો જિ મ ૧૨૦૬ નો લેખ મળ્યો છે, એ જોતા સિદ્ધગજના મગધ પછી એ દક્ષિણમાં ગયો હોય એ પણ સંકેત છે આ બધું જોતા મેરુતુગના કથનનો ઘણો ભાગ અને મોમેશ્વરનું કથન સાન્તર જગદેવ માટે માનીને ઠીક વઢાવી નકાલ છે

મેરુતુગ અને ભાટોની દત્તક્યા જગદેવની ત્રિવિધ વીગતાનાં વખાણ કરે છે, પરમાર જગદેવની ગ્રુવીરતાના અને દાનવીગતાના વખાણ જૈનદત્તો લેખ પણ કરે છે (દાનવીગતાની પ્રશસા માટે જુઓ શ્લોક ૧૧, ૧૨) જૈનદત્તો લેખમાં મત્કવિઓ વખાણ કરે છે એમ કહ્યું છે અને અર્જુનવર્માએ જગદેવના રૂપની પ્રશસા મળધી નાચિગજનો શ્લોક ઉતાર્યો છે

- આ બધી દહીડતનો વિચાર કરતા નીચેના નિર્ણયો થઈ શકે છે
- (૧) જગદેવ એ યર્ષ ગયા છે એ નિ સંદેહ
- (૨) દત્તક્યામાં એનો ગોટાળો યર્ષ ગયો હોવાનો સંભવ છે
- (૩) મેરુતુગે જગદેવ વિષે જેટલી વાત કહી છે તેટલી સાન્તરકુળના જગદેવને તેમજ પરમારકુળના જગદેવને પણ કીક લાગુ પડે છે
- (૪) ભાટોનો વિચાર કલ્પિત છે, અને સાક્ષો પરપર નિરુદ્ધ છે ૨૧ પણ માળવાના પરમાર ઉદ્યાદિત્યનો ક્રુષ્ણ કુવર જગદેવ યર્ષ ગયો હોવાની તથા એ વીર અને ઉદાર હોવાની વાત ખોટી નથી
- (૫) ભાટોની દત્તક્યામાં આટલો મત્કાવ છે એ જ આશ્ચર્ય
- (૬) સિદ્ધગજના દગળાગમાં કે સોમેશ્વર ડહે છે તેમ ગુજરાતની

૨૦ 'કદબકુલ' ની વચાવળી પ્રમાણે જયકેશી બીલે ખરી રીને મીનજીવેના સત્રીતનો પુત્ર યાય એ જયકેશી બીલનો મમય ૪ વ. ૧૧૦૮ થી ૧૧૪૬-૮૮ મનાય છે (જુઓ કદબકુલ પૃ ૭)

- ૨૧. (૧) સવત -અનિયાર ચમોતેર ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર
શિય કકાળી લાટને દિય જનદેવ ઉતાર
- (૨) સવત -યારસો દિક્યાવન જેવ મુદી રવિવાર
જગદેવ સીલ સમર્પિયા, ધારનનર પચાર

રાજધાનીમાં રહેલો જગદેવ, પરમાર હતો કે સાન્તર એ ચોક્કસ કહેવું અત્યારે મુશ્કેલ છે. પણ જૈનદના લેખમાં જગદેવે ગુર્જર-વીરોને હરાવ્યાનું કથન છે એ જોતાં અને સાન્તર જગદેવ, પરમાર જગદેવ કરતાં કાંઈક પાછલા કાળમાં થયો છે એ જોતાં, સાન્તર જગદેવ સિદ્ધરાજ પાસે રહ્યો હોવાનો સંભવ લાગે છે. આથી વધારે ચોક્કસાઈ નવા પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી અશક્ય છે.

- (૭) જે જગદેવને હોઈસલ અદલાલ પહેલાએ હરાવેલો તે જ આ સાન્તર વંશનો પટ્ટીપોચ્છુમ્મરનો જગદેકમદલ ખીજનો સામન્ત હતો. (બુચો મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભાગ ૨ પૃ. ૪૯૪.)

તા. કં:—શ્રી. બ. ક. ઠાકોર ૧૫-૬-૩૩ ના કાળખમાં લખે છે તેમ “અકબરે બહેરામખાનને ઉમ્મરમાં આવતાં. કાઢ્યો હતો તે રીતે સિદ્ધરાજે જગદેવને કાઢ્યો હોવાનો” એયની તારીખો જોતાં સંભવ નથી લાગતો. સં. ૧૨૦૬ નો જગદેવનો લેખ મળ્યો છે એ જોતાં પણ સિદ્ધરાજથી મોટી ઉમ્મરનો એ હોવાનો સંભવ નથી.

ચન્દ બરદાષ્ટનો પૃથ્વીરાજ રાસો

“ઈસ્લામી ઇતિહાસનવેશોને ન માનીએ, અગ્રેજ ઇતિહાસનવેશોને ન માનીએ, ચન્દ બરદાષ્ટના પૃથ્વીરાજ રાસોને તો માનીશુ ને ૧૫”
 શ્રી નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ ઉપરના વચનમાં અગ્રેજ ઇતિહાસનવેશોને ઇસ્લામી ઇતિહાસનવેશો સાથે કેમ મૂકે છે તે મમળતુ નથી કાગ્યુ કે અગ્રેજોએ કાષ્ઠ તે કાળના સ્વતંત્ર ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખ્યા નથી અગ્રેજોએ અથવા બીજા આધુનિક ઐતિહાસિક લેખકોએ પૃથ્વીરાજ વિષે કે તે કાળના બીજા ઐતિહાસિક ખનાવો વિષે જે કંઈ લખ્યું હોય, તે ઇસ્લામી ઇતિહાસો તથા પૃથ્વીરાજ રાસો, તત્કાલીન તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ વગેરે બીજા ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી લખ્યું હોય એ સ્વાભાવિક છે

પણ શ્રી નહા દે કવિના ઉપરના વચનમાંથી પૃથ્વીરાજ રાસો, ઇસ્લામી ઇતિહાસો અથવા આધુનિક ઇતિહાસો કગતા, ઇતિહાસ તરીકે વધારે વિશ્વમનીય છે એવો જે જ્ઞાનિ નીકળે છે, તે વિચારણીય છે ચન્દ બરદાષ્ટ પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન, પૃથ્વીરાજનો મિત્ર અને એની મજાતો ગજલગી હોતો એ ચન્દ બરદાષ્ટએ જ પૃથ્વીરાજ રાસો લખ્યો છે એવી માન્યતા પ્રસિદ્ધ છે અને એ માન્યતાથી દોગમને, પૃથ્વીરાજ રાસોને ત્રીજી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જોયા વગર તથા એ મહાઅન્ય વિષે થયેલા વિવેચનો જોયા વગર ઉપરનું વચન કહેવાયેલું છે પૃથ્વીરાજ રાસા વિષે ઉપલી માન્યતા એટલા લાગ્યા કાળથી ચાલી આવે છે અને એટલી દૃઢ છે કે એમાં નકા થવી જ મુશ્કેલ હોય માટે જ નેવાએ પૃથ્વીરાજ રાસાને પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન અને વિશ્વસનીય માનેલો, પણ એના

+ ‘ભારતીય ઇતિહાસના કેટલાક લક્ષણો’ એ નામનું બી નંબર ૬. ૬૫૧ ના ૨૩ નંબર-આરી ૧૯૨૭નું ભાગ

વખતમાં તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, વગેરે ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનો ઉપલબ્ધ નહોતાં. પણ હવે તો પુષ્કળ ઐતિહાસિક સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ છે. અને પુરાતત્ત્વના સારા હિંદી વિદ્વાનોએ આ સામગ્રીનું મથન કરીને મધ્યકાલીન રજપૂત રાજવંશોના ઇતિહાસ ઉપર પુષ્કળ નવો પ્રકાશ નાખ્યો છે. આ હિંદી વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પૃથ્વીરાજ રાસો ગ્રામ્યીન હિંદી મહાકાવ્ય તરીકે ગમે તેટલો ઉત્તમ ગ્રંથ હોય પણ ઇતિહાસ તરીકે વિશ્વસનીય નથી.

પરપરાથી ચાલી આવતી માન્યતા વિરુદ્ધ આવું વિધાન ટોઈ એમ ને એમ માને નહિ, પણ પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી, પૃથ્વીરાજ સંબંધી, એના પૂર્વજો સંબંધી તથા તત્કાલીન ખીજાં રાજવંશો સંબંધી હકીકતો ખીજાં અસંશયિત પ્રમાણોથી તપાસતાં ખોટી ઠરે છે, એ જોયા પછી પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કવિનો રચેલો હોવા વિષે શંકા પડે તો નવાઈ નહિ.

ચન્દ બરદાઈ, ઉપર કહેલી ઐતિહાસિક શંકાને ન ગણીએ તો, હિન્દીનો આદિ કવિ ગણાય છે અને પૃથ્વીરાજ રાસો હિંદી મહાભારત ગણાય છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજ ચૌહાણનું જીવનવૃત્તાન્ત મુખ્ય છે, પણ પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો સંબંધી તથા પૃથ્વીરાજને તે કાળના જે જે રાજાઓ સાથે લડવું પડેલું તે રાજાઓ સંબંધી પણ પુષ્કળ વાતો લખેલી છે. રાસો સંવાદ ૩૫ છે. કવિ ચન્દની ધર્મપત્ની પ્રશ્ન કરે છે અને કવિ એનો ઉત્તર આપે છે એ રીતે આખો ગ્રંથ લખેલો છે.

જો વિશ્વસનીય હોત તો ઉત્તર હિંદુસ્તાનના ઈ. સ. આરમી સદીના ઇતિહાસ માટે પૃથ્વીરાજ રાસો એક અમૂલ્ય પુસ્તક ગણાત, પણ આ મહાગ્રંથ વિશ્વસનીય નથી. ઇતિહાસ તરીકે રાસામાં અથદ્વા થવાનાં કેટલાંક કારણો નીચે આપ્યાં છે. ૧

૧. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજનો જન્મસમય સંવત ૧૧૧૫ આપ્યો છે તથા મૃત્યુ સમય સંવત ૧૧૫૮ આપ્યો છે. પણ પૃથ્વીરાજનું મૃત્યુ શાહજુહોન ગોરીને હાથે ઈ. સ. ૧૧૯૩માં હાર્યા પછી થયું છે. એટલે કે વિ. સં. ૧૨૪૯માં થયું છે, અર્થાત્ ચન્દ કવિએ આપેલી સાલો ખોટી છે એમ માનવું પડે છે. શ્રીયુત મોહનલાલ વિષ્ણુલાલ

૧. પ્રખ્યાત હિંદી માસિક ‘સરસ્વતી’ના ૧૯૨૬ના મે, જૂન અને ઓગસ્ટના અંકોમાં છપાયેલા શ્રી. અમૃતલાલ શીલના લેખોમાથી મુખ્ય મુદ્દાઓ લીધા છે.

પડ્યા નામના હિંદી વિદ્વાને રાસાના 'વિક્રમ સાહ્યાનંદ' એ પદના આધારથી નવા આનંદ સવતની કલ્પના કરી છે. આ આનંદ મવત પ્રિક્રમ સવતમાવી ૯૧ બાદ કગવાથી મળે છે એમ તેઓ કહે છે અને ગસોમા પૃથ્વીરાજના જન્મ વખેરે માટે આપેલી માલો આનંદ મવતની છે એમ માનવાથી ગમાની માત્રો સાન્વી દરે છે એમ શ્રી પડ્યા ફલીત કરે છે. પણ ગમામા આપેલી બધી સાલા આનંદ મનથી જે મળી રહેતી નથી અને ગવ બહાદુર ગોંગીચડગ હીગચદ બોજા જેના મમથ હિંદી પુરાતત્ત્વ તો આનંદ સવતની વાત કપિત છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે (ભુઓ, નાગરીપ્રચાલિષ્ઠી પ્રતિજ્ઞા લા પ અ. ૨ પા ૨૦૦)

૨ પૃથ્વીરાજ ગમામા કષ્ટ્યુ છે કે, જે વખતે પરવીગજના પિતા સોમેશ્વર ચૌહાણુ ચાકઝરી દેવની ગાન્ધાની અજમેન્મા રાજ્ય ગતા હતા, તે વખતે અનગપાલ તોમગ દિલ્હીમા અને વિજયપાલ કમખ્યજ કનોજમા રાજ્ય ગતા હતા. હવે કોઈ કાલુથી વિજયપાને દિલ્હી ઉપર ચડાઈ કરી, એટલે અનગપાલે ક્રૂત મોઝકીને સોમેશ્વર પાસે મદદ માગી. સોમેશ્વર કશર લઈને દિલ્હી ગયા અને અનગપાલે તથા સોમેશ્વરે મળીને દિલ્હીનો બચાવ કર્યો. આ રીતે, જો કે કનોજના રાજા વિજયપાલ એ વખતે ઉત્તર ભારતમા ચક્રવર્તીપદ મોનવતા હતા એની પાસે લશ્કરની વાણી મોટી મખ્યા હતી તથા એમણે કિલ્લો કર્યો હતો, છતાં એમનાવી દિલ્હી જિતાયુ નહિ. હવે અનગપાલને પુન નહોતો પણ ક્રૂત જો કન્યાઓ હતી મોટી કન્યાનું નામ સુરસુરી અને નાનીનું નામ કમળા હતું. દિલ્હીપતિ અનગપાલ મોટી કન્યા સુરસુરી, વિજયપાલથી કરીને તેને આપી અને નાની કમળા સોમેશ્વરને આપી. આ કમળાને પેટે પૃથ્વીરાજનો જન્મ થયો. કનોજના રાજા વિજયપાલને જયચન્દ નામનો પુત્ર થયા જે વિજયપાલના હવુ પછી કનોજની ગાદીએ બેઠો. પણ આ જયચન્દ સુરસુરીને પેટે જન્મ્યો હતો કે વિજયપાલની કોઈ સીજ ગળીના ગમથી એ ગજાના કાનું નથી.

૩ હવે દિલ્હીના રાજા બર્તપાલ દલ અરજામા બતારે રાગી નાગચાની નના કવચા નીકળા, ત્યારે એનજો પોતાના નિદિત પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય આપી દીધું. એ રાજ્ય પૃથ્વીરાજી ઉન્નત પાડવાની હતી. અનગપાલના મત્રીઓને થોડા નવન નારે પગ પ દેવા પૃથ્વીરાજને દિલ્હીનું રાજ્ય મોપી રાજાની વાત મોન ન જાતી. પગ

મદદ કર્યાની તથા એની પુત્રી કમલાદેવીને પરણ્યાની વાત પણ સંભવિત નથી; કારણ કે સં. ૧૧૪૮માં સોમેશ્વર નહિ પણ એના પિતા અર્જુનરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર હતા; પછી ઉપરના લેખ પ્રમાણે સંવત ૧૧૬૩માં ચોથા વિઘ્નરાજ વીસલદેવ ચોદાણુ અજમેરના રાજા હતા. તે પછી 'પૃથ્વીરાજવિજય' તથા 'પ્રગંધકોશ' પ્રમાણે તેના પુત્ર અમર ગાગેય ગાદી ઉપર બેઠા; તે પછી વીસલદેવના ભાઈ જગદેવના પુત્ર ખીન્ન પૃથ્વીરાજ ગાદી ઉપર બેઠા અને તે પછી સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યા.

હવે સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૬૯)નો એક ઉત્કર્ણ લેખ પૃથ્વીરાજ ખીન્નનો મળ્યો છે અને સ. ૧૨૨૬ના શાસ્ત્રનુતો સોમેશ્વરનો ખીન્નેલાનો પ્રસિદ્ધ શિલાલેખ છે; એથી ઇ. સ. ૧૧૭૦માં જ સોમેશ્વર અજમેરની ગાદીએ બેઠા હશે. એટલે ઇ. સ. ૧૧૪૮ પહેલાં સોમેશ્વર અનગપાળને મદદ કરી હોવાનો સંભવ નથી. વળી પૃથ્વીરાજની માનું નામ રામામાં કમલાદેવી લખ્યું છે. પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં કપૂરાદેવી નામ છે, તથા પૃથ્વીરાજના સમયમાં (ઈ. સ. ૧૧૯૨)માં લખાયેલા પૃથ્વીરાજ વિજય^૧ નામના મહાકાવ્યમાં સોમેશ્વરે ત્રિપુરીના હૈહયવશી રાજા નરસિંહદેવની કન્યા કપૂરાદેવી સાથે લગ્ન કર્યું અને કપૂરાદેવીથી તેને પૃથ્વીરાજ તથા હરિરાજ બે પુત્રો થયા એ રીતે વર્ણન મળે છે. એટલે રાસાની કથા કલ્પિત કરે છે.

ક ૩. સોમેશ્વરનો પિતા અર્જુનરાજ અજમેરનો એક મહાપ્રતાપી ચોદાણુ રાજા હતા. એને ત્રણ રાણીઓ હતી. પહેલી મારવાડની કન્યા સુધવાના ગર્ભથી જગદેવનો તથા વિઘ્નરાજ વીસલદેવ (૪થા)નો જન્મ થયો. બીજી ગૂજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી કાંચનદેવીને કાંઈ સંતાન ન હતું અને ત્રીજી કુમારપાળની બહેન દેવળદેવીને પેટે સોમેશ્વરનો જન્મ થયો. સોમેશ્વરની વ્યાધ્યાવસ્થા

૧ કાશ્મીરી કવિ જયાનકના લખેલા પૃથ્વીરાજ વિજય નામના મહાકાવ્યની એક અપૂર્ણ અને ત્રુટિત પ્રત બુલ્હર સાહેબને કાશ્મીરમાંથી મળી હતી, જે પૂના ડેક્કન કોલેજના પુસ્તકાલયમાં રાખવામાં આવી હતી. આ કાવ્યની આ સિવાય બીજી એક પણ પ્રત મળી નથી. પણ એની ઐતિહાસિક ઉપયોગિતા જોતાં પ. ગા. હી. ચોડા એનું સંશોધન કરી છપાવવા યત્ન કરે છે. આ કાવ્ય વિશે વિશેષ માહિતી માટે જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨માં પૃથ્વીરાજ વિજય ઉપર લેખ. આ કાવ્ય પછી ખી. ઈ. માં છપાઈ ગયું છે.

આસતી હતી તે વખતે, અજમેરમા અર્જોગજને મારીને સુધવાના પુત્રોએ ગાદી દબાવેલી હોવાથી, સોમેશ્વર મોસાળમા પહેલા મિદ્ધગજના હાથમા અને પછી કુમારપાળના હાથમા મોટા થયા અને પિતૃનાતી જગદેવના પુત્ર પૃથ્વીગજ ખીજના મગ્ધ પછી, અજમેરની ગાદીનો દાવો કરનાર અર્જોગજના વશનુ ખીજુ કોઈ ન હોવાથી, સોમેશ્વર પોતાના બાળપુત્રોને લઈને અજમેર ગયા (જુઓ, પૃથ્વીરાજ વિજય સર્ગ ૭ તથા ૮) મતલબ કે, મોસાળના આશ્રયમા પડેલા સોમેશ્વરે દિલ્હીના રાજાને ઝાઈ મદદ કરી હોવાનો સબત્ત જ નથી દૂકામા પૃથ્વીગજના જન્મ સંબંધી તથા 'દિલ્હીની ગાદી અનગપાળ પાસેથી મળ્યાની રાસાની આખી વાત કલ્પિત છે પૃથ્વીરાજ વિજયમા અને હમ્મીર મહાકાવ્યમા^૧ લગભગ સગ્રખો વૃત્તાન્ત છે અને એ વૃત્તાન્તને સોમેશ્વરના તથા ખીજ યૌહાણ ગમ્મઓના ઉત્કર્ણ લેખો, મોટે ભાગે ટેકા આપે છે ૨ ખાસ કરીને સોમેશ્વરના વિ સ ૧૨૨૬ના શિલાલેખમા આપેલી વસાવણી યૌહાણોના ઇતિહાસ માટે અતિ ઉપયોગી છે એ લેખમા પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વર જ પોતાના ઓરમાન મોટા ભાઈ વિમ્બદરાજે દિલ્હી જીતી લીધુ હતુ એમ કહે છે દૂકામા રામાની અનગપાળે પૃથ્વીરાજને દત્તક લીધાની તથા દિલ્હી આપ્યાની વાત માની રડાય એમ નથી રામાને યૌહાણોની દૂકી વસાવણીની પણ સાચી ખબર નથી સોમેશ્વર પહેલા એ વસામા ચાર વીસલદેવ નામના અને ત્રણ પૃથ્વીરાજ નામના ગમ્મઓ થઈ ગયા છે રાસાને એક જ વીસલદેવની તથા એક જ પૃથ્વીગજની ખબર છે, જેથી ધણો ગોટાળો થયો છે ટોડ ગજસ્થાનમા પણ આ ગોટાળો ઊતર્યો છે

૧ હમ્મીર મહાકાવ્ય વિ સ ૧૪૬૦મા જૈન સાધુ નયચંદ્રસૂરિએ લખ્યું છે પૃથ્વીરાજના મતલ પછી એનો પુત્ર રણવિહારમા રાજ થયો એનાથી પાંચમી પેઢીએ હમ્મીર રાજ થયો આ યૌહાણ હમ્મીરના યસ નાવા માટે હમ્મીર મહાકાવ્ય લખાયું છે આ હમ્મીર સુલતાન અલ્લાઉદ્દીનનો સમકાલીન, મહા શૂરવીર રાજ હતો, [સમય વિ ત ૧૩૪૨ થી ૧૩૫૮] આ હમ્મીર મહાકાવ્યમા યૌહાણવરાની પૂરી વસાવણી આપી છે

૨ પ્રખ્યત્ર પ્રાસના અન્તમા આપેલી વસાવણી પણ ઘણે ભાગે પૃથ્વીરાજ વિજય, હમ્મીર મહાકાવ્ય તથા ઉત્કર્ણ લેખોમા આપેલી વસાવણી સાથે મળી રહે છે

ક ૪. સોમેશ્વર વિ. સં. ૧૨૩૬ (ઇ. સ. ૧૧૭૯)માં મરણ પામ્યા. હવે પૃથ્વીરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે, ગુજરાતના રાજા જોળા જીમને હાથે સોમેશ્વર માર્યો ગયો, પણ એ વાત માની શકાય એવી નથી. કારણ કે જોળા જીમ ઘણું ફરીતે એ વર્ષ પહેલાં આણંદના વાડની ગાદીએ બેઠો હતો અને હજી તદ્દન જાગૃક હતો. (ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ વિભાગ ૨, પૃ. ૩૪૪) વળી ગુજરાતના રાજાને મહત્તા આપનારી એવી વાત બની હોય તો પ્રબંધ ચિતામણિ વગેરેમાં નોંધાયા વગર ન જ રહે.

ક ૫. સોમેશ્વરે પૃથ્વીરાજને ૧૦૮ સાથીઓ આધ્યાની વાત પણ ગપ લાગે છે. કારણ કે સોમેશ્વરના મરણ વખતે પૃથ્વીરાજની ઉમ્મર નાની હતી અને તેની માતા કર્પૂરાદેવી રાજ્ય સંભાળતી હતી, એમ પૃથ્વીરાજ વિજય કહે છે. (ભુઓ સર્ગ ૮, ૯).

ક ૬. પૃથ્વીરાજનો દિલ્હી સાથે શો સંબંધ હતો એ પૃથ્વીરાજ વિજયમાં કે હમ્મીર મહાકાવ્યમાં તો લખ્યું જ નથી; અને મુસલમાન લેખકો તો પૃથ્વીરાજને અજમેરના રાજા જ ગણે છે. શાહજુહીના સામે લડવા માટે પૃથ્વીરાજ અજમેરથી જાય છે.^૧ ફરિસ્તામાં દિલ્હીના રાજાને પૃથ્વીરાજનો બાઈ કહ્યો છે અને એનું નામ ચામુંડરાય આપ્યું છે. પણ પૃથ્વીરાજના બાઈનું નામ તો હરિરાય છે એ આપણે ખીજાં પ્રમાણથી જાણીએ છીએ. તખ્તકાતે નાસિરીમાં દિલ્હીના રાજાનું ગોવિન્દરાય નામ આપ્યું છે. અને પૃથ્વીરાજના પુત્રનું નામ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં ગોવિન્દરાજ આપ્યું છે. ફરિસ્તા વગેરે મુસલમાન ઇતિહાસો પાછળથી લખાયા છે એટલે નામની ગડબડ થઈ હોવાનો સંભવ છે. પણ શાહજુહીના સામેના યુદ્ધ વખતે અજમેરના રાજા પૃથ્વીરાજની વતી દિલ્હીમાં એનો બાઈ હરિરાય સામે તરીકે હુકમત ચલાવતો હોય એ સંભવિત છે.

ક ૭. વિજયપાલ કમધ્વજના દિગ્વિજયની તથા કટકના રાજાની પુત્રી ભેટ મળ્યાની વાત પણ કલ્પિત લાગે છે. કનોજના રાજા વિજયચંદ્ર (જેને રાસામાં વિજયપાલ કહેલ છે)ના તથા તેના પુત્ર જયચંદ્રના જે ઉલ્કાર્ણ લેખો મળ્યા છે, તેમાં ક્યાંય આ દિગ્વિજયનો ઉલ્લેખ નથી. વળી રાસામાં અન્યત્ર (સમય ૨૦ મામાં) એ વખતે પૂર્વમાં

^૧ Elliot's History of India Vol. II. 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' સા. ૧ પા, ૨૫૭.

સમુદ્રશિખગદમા જેનું ગળ્ય મમુદ્ર સુધી ફેલાયયુ હતું એવો વિજયપાલ નામનો ગમ્ ગળ્ય કરતો હતો, અને તેની પુત્રી પદ્માવતીનું કુમાઈના રાજા કુમોદગણિ સાથે વેવિશાળ થયુ હતુ, છતાં પદ્માવતીનો પત્ર આવવાથી વિવાહ મમય પહેલા ૫-૭ દિવસે જઈને પૃથ્વીરાજે પદ્માવતીનુ હરપુ કર્યુ વગેરે કથા છે આ કથા માટે કે સમુદ્રગદના યાદવગળ્યના અસ્તિત્વ માટે કોઈ પુગવો નથી

ક ૮ હવે સયુક્તાહરણની વાત જોઈએ પૃથ્વીરાજે અનેક રાજાઓની ઢંચાઓનુ, અનેક રાજાઓ માથે યુદ્ધ કરીને હરણુ કર્યાંની ધૂણી વાતો ગસામા લખી છે મોટે ભાગે આ વાતો કલ્પિત છે એમ ઉપરના દાખલાથી લાગે છે એ પ્રમાણે જ મયુક્તાહરણનુ હોવુ જોઈએ મયુક્તાહરણની ઢંચા એટલી પ્રમિદ્ધ છે કે અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી શ્રી અમૃતલાલ શીલ ડહે છે કે, “ જો કે મુસલમાન લેખકોએ મયુક્તાહરણનો વૃતાન્ત લખ્યો નથી, પણ એ સમયના દાવ્ય-નાટકોમા એનો ઉલ્લેખ મળે છે, માટે આખી વાત કલ્પિત નહિ ફહી રાકાય, પણ રાસામા જે વિસ્તૃત વર્ણન છે, તે ઐતિહાસિક હોવાની શકા પડે છે ” શ્રી અમૃતલાલ શીલને, પૃથ્વીરાજનો રાસામા જ વર્ણવેલો સ્વભાવ જોતા એ જ મહિના સુધી સયુક્તા સાથે અત પુગમા પડ્યો ડહે એ અસંભવિત લાગે છે અને આ વર્ણનમા ધું સ ૧૭મી મઢીમા બનેલા બનાવની ગંધ આવે છે માટે તેઓ એને પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે બીજી તરફથી શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ સયુક્તા હરણુની આખી વાત કલ્પિત માને છે, કારણ કે પૃથ્વીરાજવિજયમા કે હમ્મીગ મદ્રાડાવ્યમા એ નથી વળી ડનોજના રાજા જયચંદ્રે જો, રામામા ઢ્યુ છે તેમ, ગળસ્ય ૫૫ કર્યો હોત, તો એના મળી આવેલા ૧૪ તામ્રપત્રો અને જો લેખોમાથી ક્યાક તેનો ઉલ્લેખ હોત (જુઓ, ‘સરસ્વતી’ માર્ચ ૧૯૨૮ ના અકમા ‘કનોજ નરેય ઉપર કંગવામા આવેલા મિથ્યા આક્ષેપો’ નામનો લેખ)

ક ૯ ધ મ ૧૧૯૩મા ચાહબુદ્દીન ગેરીને હાથે હાર્યા પછી પૃથ્વીરાજનુ યુ થયુ એ વિષે ઇસ્લામી ઇતિહાસ લેખકો એક વાત લખે છે અને પૃથ્વીરાજ ગમામા બીજી વાત લખી છે

જમિઉલ્લહિકાયત, તાબુલમઆસિગ, તબકાત ઈ નાસિરી, તારિખ ફરિસ્તા વગેરે ઇસ્લામી ઇતિહાસો ડહે છે કે, બીજીવારની લડાઈમા

પૃથ્વીરાજ હારી જતાં : બાદશાહે એને કેદ કરી લીધો. અમુક વખત પછી એનું માયું કપાવી નાખ્યું અને એના પુત્રને અજમેરની ગાદી સોંપી.^૧ પણ પૃથ્વીરાજ રાસામાં લખ્યું છે કે શાહજુદ્દીન ગોરી પૃથ્વીરાજને કેદ કરી ગજની લઇ ગયો અને ત્યાં એની આખો ફોડાવી કેદ કરી રાખ્યો. અમુક વખત પછી ચન્દ બરદાઈ ત્યાં પહોંચ્યા અને એના કહેવા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજે શબ્દવેધી બાણ મારી સુલતાનને મારી નાખ્યો અને પછી ચન્દ અને પૃથ્વીરાજે એકબીજાનાં ગળાં ઢાપી નાખ્યાં.

પણ મુસલમાન તવારીખો પ્રમાણે ઇ. સ. ૧૧૯૩ (વિ. સં. ૧૨૪૯)માં પૃથ્વીરાજ કેદ થયો અને શાહજુદ્દીન તો છેક ઇ. સ. ૧૨૦૬ (વિ. સં. ૧૨૬૩)માં લાહોરથી ગજની જતાં માર્ગમાં ગખખરોને હાથે માર્યો ગયો. અર્થાત્ રાસાની વાત માનવાયોગ્ય નથી. હમ્મીર મહાકાવ્ય પ્રમાણે પણ સુલતાને પૃથ્વીરાજને કેદ કરી લીધો અને દિલ્હીમાં કેદમાં જ પૃથ્વીરાજનું મરણ થયું અને એના નાનાભાઈ હરિરાજે એની છેલ્લી ક્રિયા કરી. વળી પૃથ્વીરાજના તાંબાના કેટલાક પૈસા મળી આવ્યા છે, જેમાં એક તરફ પૃથ્વીરાજ અને બીજી તરફ મુહમ્મદ સામ એ રીતે અક્ષરો કેતરેલ છે. આ પૈસા ઉપરથી પૃથ્વીરાજે હાર્યા પછી અમુક વખત સુધી સુલતાનનું સામતપણું સ્વીકાર્યું હોય એવી કલ્પના શ્રી. અમૃતલાલ શીલ કરે છે. પણ એવો સભવ ઓછો જ છે. પૃથ્વીરાજના વાકતા સિક્કાઓ ઉપર સુલતાને પોતાની છાપ પડાવી હોય એમ પણ સંભવે. ગમે તેમ હો, પણ રાસાની કથા તો રસિક પણ તદ્દન કલ્પિત લાગે છે.

આ રીતે પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો સંબંધી તથા પૃથ્વીરાજના જીવન સંબંધી, પૃથ્વીરાજ રાસામા આપેલી વાતો બિલકુલ વિશ્વસનીય નથી લાગતી.

ક ૧૦. પૃથ્વીરાજ રાસામાં પૃથ્વીરાજના સમકાલીન બીજા રાજાઓ સંબંધી જે વાતો લખી છે, તેનો ઘણો ભાગ બીજાં ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી ખોટો ઠરે છે. ગુજરાતના ઇતિહાસનો જ દાખલો જોઈએ.

^૧ જુઓ; Elliot's 'History of India' Vol. II, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૨૫૫ થી ૨૫૮

રાસા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની જ્યારે બાર વર્ષની ઉંમર હતી ત્યારે ગુજરાતમાં બોળાબીમનુ અને આખૂમાં સવખ પરમારનું રાજ્ય હતું હવે આખૂના આ રાજાને બે પુત્રીઓ હતી એમાંથી મોટી મદોદરીનો બીમદેવ સાથે વિવાહ થયો હતો અને નાની ઇચ્છિનીની પૃથ્વીરાજ સાથે સગાઈ થઈ હતી, પણ વિવાહ નહોતો થયો, ત્યાં બીમે ઇચ્છિનીની સુન્દરતાની ખ્યાતિ માલગીને આખૂના રાજાને ઇચ્છિની પોતાને આપવા ડહોલગબુ આખૂના રાજાએ પૃથ્વીરાજને સદેગો મોકલ્યો અને બીમને ના જોઈ પગિણામે બીમે એકદમ આખૂ ઉપર ચઢાઈ કરી, સલખને મારી નાખ્યો. પણ અત પુત્રની સ્ત્રીઓ એના હાથમાં ન આવી પાછા વળતા બીમને પૃથ્વીરાજને રસ્તામાં હરાવ્યો અને આખૂ જઈ પોતાનો ગળ્યાલિપેડ ડરાવ્યો, ઇચ્છિની માથે વિવાહ કર્યો તથા સલખના પુત્ર જેત પરમારને આખૂનો સામન્ત બનાવ્યો. આ જેત થોડા વખત પછી દિલ્હી જઈ પૃથ્વીરાજનો મની થયો અને છેલ્લા યુદ્ધમાં માર્યો ગયો. બીમદેવે આ પરાજયનો ખદસો લેના સોમેશ્વર ઉપર ચડાઈ કરી અને તેને માર્યો. આ પિતૃરધનો ખદસો લેવા પૃથ્વીરાજે બીમ ઉપર ચડાઈ કરી, બીમને મારી નાખ્યો, એના ૮૪ બન્દો લઈ લીધા અને બીમના પુત્રને ગાદી ઉપર બેમાડ્યો (સમય ૪૪) આ પ્રમાણે ગસામાં કયા છે

હવે સાચુ શું છે તે જોઈએ સોમેશ્વરને બીમે માર્યો હોવાની વાત વિશ્વાસયોગ્ય નથી, એ ઉપર કલ્પુ જ છે આખૂના ડિઝીપુ લેખો ઉપરથી પૃથ્વીરાજના જન્મ પહેલાથી તે મગજ પછીના મમય (પિ મ ૧૧૪૫ થી ૧૧૯૭) સુધીમાં આખૂમાં પહેલા યશોધરલ પરમારનું અને પછી તેના પુત્ર ધાગવર્ણવનું રાજ્ય હતું અને આ પિતાપુત્ર ગુજરાતના રાજાના મામતો હતા મતલબ કે, મતલબ પરમારનો જ પતો નથી તો પછી એની દીકરીઓનો પતો ક્યાથી લાગે ? અને પૃથ્વીરાજે બીમને માર્યાની વાત તો ટકે એમ જ નથી, કારણ કે ઈ સ. ૧૧૯૩ માં પૃથ્વીરાજનો દેહાન્ત થયો, જ્યારે બીમ તો ઈ સ. ૧૨૪૧ સુધી ગલ્ય ડરતો હતો પિ મ ૧૨૯૬ (ઇ સ ૧૨૪૦)નું બીમનું તામ્રપત્ર મળ્યું છે^૧

ક્ર ૧૧. વળી માળવાના પૃથ્વીરાજના સમકાલીન રાજનું નામ રાસામાં ભીમદેવ લખ્યું છે અને આ ભીમદેવની કન્યા ઈન્દ્રાવતી સાથે પૃથ્વીરાજનાં લગ્ન કેવી રીતે થયાં તેનું રાસામાં વિસ્તારથી વર્ણન મળે છે (સમય ૩૩). હવે માળવાના રાજાઓનાં જે નામો તામ્રપત્રો વગેરેમાંથી મળે છે, તેમાં પૃથ્વીરાજની આસપાસના કાળમાં ભીમદેવનું નામ જ નથી. પૃથ્વીરાજનો સમકાલીન માળવાનો રાજા હરિચંદ્ર હતો.^૧

ક્ર ૧૨. રાસામાં રણુચલના યાદવવંશી રાજા ભાનુની કન્યા હંસાવતીને પૃથ્વીરાજ પરણ્યાની કથા મળે છે (સમય ૩૬), પણ રણુચલમાં એ વખતે કોઈ સ્વતન્ત્ર રાજા હોવાનો પત્તો લાગતો નથી. અજમેરના ચૌહાણ રાજાઓનો રણુચલોર એક કિલ્લો હતો. પૃથ્વીરાજના મરણ પછી એનો પુત્ર ગોવિન્દરાજ જ રણુચલોરમાં પહેલો રાજા થયો.

ક્ર ૧૩. રાસા પ્રમાણે સોમેશ્વરને બે મંતાનો થયાં: એક પૃથ્વીરાજ અને બીજી પૃથાકુમારી. આ પૃથાનો વિવાહ ચિત્તોડના રાજા સમરસિંહ સાથે થયો હતો. આ સમરસિંહ શાહજુદીન ગોરી સામે પૃથ્વીરાજના પક્ષમાં રહીને લડતાં માર્યો ગયો, અને એની પછી એનો પુત્ર રત્નસિંહ મેવાડની ગાદીએ બેઠો. રાસાની આ વાત પણ કલ્પિત છે; કારણ કે મેવાડના રાજા સમરસિંહનાં, એના પુત્ર રત્નસિંહનાં તથા એના બીજા વંશજોનાં દાનપત્રો મળ્યાં છે, જે ઉપરથી સમરસિંહ વિ. સં. ૧૩૩૦-થી ૧૩૫૬માં અને રત્નસિંહ વિ. સં. ૧૩૫૬ થી ૧૩૬૦ માં અર્થાત્ પૃથ્વીરાજ પછી સો વર્ષે થઈ ગયા હોવાનો પુરાવો મળે છે. અક્ષાઉદીન ખિલજીએ ઇ. સ. ૧૨૯૯ માં સમરસિંહ ઉપર અને ૧૩૦૩ માં રત્નસિંહ ઉપર ચડાઈ કરી હતી. વળી પૃથ્વીરાજના વખતમાં સમરસિંહ નામનો કોઈ રાજા મેવાડના રાજવંશમાં થયો હોવાનું પ્રમાણ એ કુળની વંશાવળીમાં મળતું નથી.^૨ (જુઓ; રાણા સમરસિંહનો અન્યલેખર પાસેનો વિ. સં. ૧૩૪૩ નો લેખ-ભાવનગર પ્રાચીન શોધ સંગ્રહ).

૧ જુઓ; ' ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ' પ્રથમ ભાગ પા. ૧૫૪

૨ મેવાડના રાજાઓની વિશ્વસનીય વંશાવળી માટે જુઓ; ડૉ. રાજસ્થાનના ખડ્ગવિલાસ પ્રેસવાળા હિન્દી ભાષાન્તર પહેલા ખંડમાં, પં. ગૌરીશંકર હીરાચ દેવગાની પ્રકરણ ૭ ઉપર ટિપ્પણી ૨૭. અને રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખંડ-૧.

કા. ૧૪ પૃથ્વીરાજ રામો મહાભારત જેવો એક લાખ શ્લોકનો મોટો ગ્રંથ છે, એમાં ખૂબ અતિલયોક્તિવાળી અનેક વાતો છે અને ઘણી અમલવિત વાતો છે આ દૂક લેખમાં એ બધી વાતોનો નિર્દેશ કરવો પણ મુશ્કેલ છે વળી પૃથ્વીરાજ રાસામાં અસમવિત વર્ણન કેટલું છે એ વિચારવાનું અહીં પ્રયોજન નથી, પણ ઇતિહાસ માટે એ ગ્રંથ કેટલો વિશ્વામપાત્ર છે એ જ આપણે જોવાનું છે ઉપલા દૂક વિવરણથી પૃથ્વીરાજના પોતાના ચરિત્ર માટે ગસો વિશ્વસનીય નથી એમ દેખાય છે માળવા, ગુજરાત, આજુ, દેવગિરિ વગેરેના ગજવરો વિષે જે લખેલું છે એ જોતા, આ ગજવરો વિષે ફક્ત નામો જ સાબળેલા એવા કોઇએ, કોણ ક્યારે થયો છે એ જાણ્યા વગર, આ ગ્રંથ લખ્યો હોય છે આજુમાં પગમારો ગજવર કરતા હતા, ગુજરાતમાં સોલકી કુમારપાલ અને ભીમનું ગજ હતું, દેવગિરિમાં યાદવોનું રાજ્ય એક કાળે હતું એટલી જ ગસોકાગને ખબર છે પણ કોણ ક્યારે થયું એ ખબર નથી સોમેશ્વર, પૃથ્વીરાજ, ભોજો ભીમ અને સમગસિંહ વિષે જે લખેલું છે, તે જોતા ગસોકાગ પૃથ્વીરાજનો મમકાલીન હોવાનો સબબ જ નથી લાગતો વળી પૃથ્વીરાજ પછી વણે ગળે પૃથ્વીરાજની કીર્તિથી આકર્ષાઈ આ મહાકાવ્ય લખવા પ્રવૃત્ત થનાર કવિ (ચન્દ્ર ખરદાઈ) ચતુર્વિંશતિ-ત્રયન્ધ, ત્રયન્ધચિંતામણિ, ત્રયન્ધકોશ વગેરે ત્રયન્ધોના લેખકો જેટલો જૂનો ઇતિહાસ મેળવવામાં કુચળ પણ નથી

પૃથ્વીરાજ ગસાની હિંદી ભાષા કયા સમયની છે એ કહેવાનો મારો અધિકાર નથી ગવળહાદુર ગોગેશ્વર હીરાચન્દ્ર ઓઝા ચન્દ્ર બરદાઈને પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કે હિંદીના આદિકવિ માનવાની ના પાડે છે વળી મૂળ ગ્રંથ જૂનો, પણ આ ઇતિહાસવિરુદ્ધ વાતો પાછળથી ઉમેરાયેલી એમ માનવાની પણ તેઓ ના પાડે છે (જુઓ, નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અ. ૨ પા. ૧૯૯) મતતર્ક કે આખો ગ્રંથ પાછલા સમયનો છે શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેડિ પૃથ્વીરાજ રામો વિ. મં. ૧૬૦૦ની આમપાસમાં લખાયેલો માને છે (ભારત કે

૧ શ્રી અમૃતલાલ શીલ મૂળ પૃથ્વીરાજ રાસો દૂકો ગ્રંથ, પણ એમાં અંકબંતના વખત પછી વણે ઉમેરો થયો છે, એમ માનતા દેખાય છે (જુઓ, 'સરસ્વતી' ૧૮૨૬, જ્ઞાનસ્થનો અંક ૫)

પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧ પા. ૨૨૬) અને એમાં ઐતિહાસિક સત્ય બહુ થોડું છે એમ સ્પષ્ટ કહે છે.

આવા સમર્થ હિંદી વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જોયા પછી તથા ઉપર ટૂંકામાં આપેલી હકીકતો વિચાર્યા પછી, ગુજરાતમાંથી પણ પૃથ્વીરાજ રાસો પૃથ્વીરાજના ઇતિહાસ માટે વિશ્વાસયોગ્ય છે એવો ભ્રમ નીકળી જશે એવી આશા છે.

શાહજુહીન ગોરીને ૧૬ વાર હરાવ્યો અને પદ્મચો છતાં ઊવતો જવા દીધો વગેરે, આપણા સ્વાભિમાનને તૃપ્ત કરે એવું પૃથ્વીરાજ રાસામાં ઘણું છે અને એથી જ એમાં રહેલું અસત્ય આપણી નજરમાં આવતું નથી. ઐતિહાસિક દષ્ટિ ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું અભિમાન પડળનું કામ કરે છે. નિરભિમાન, નિઃસ્વાર્થ, શુદ્ધ સત્યલક્ષી દષ્ટિ જ ઇતિહાસનું દર્શન કરી શકે છે.

અનુપૂર્તિ તથા સંદર્ભસૂચિ

પૃથ્વીરાજ રાસાને ટોડ સાહેબે તો રજપૂતોના ઇતિહાસ માટે એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ માન્યો હતો અને ટોડે પાછળના ઘણાંઓને ભુલાવામાં નાખ્યા. ફાર્ગિસ સાહેબ, પ્રિન્સેપ સાહેબ, ડૉ. હન્ટર વગેરે ટોડથી દોરવાયા હતા. અરે બુદ્ધર જેવા પુરાતત્ત્વ-નિષ્ણાત પંડિત પણ હમ્મીર મહાકાવ્યનું સંપાદન કરતાં એ કાવ્યમાં આપેલી ચૌહાણોની વશાવળી સાથે સરખાવવા માટે ટોડે રાસામાંથી ઉતારેલી વંશાવળી ઉતારે છે (ઇ. સ. ૧૮૭૮). પણ એ અરસામાં કોઈ કોઈને રાસા વિષે શંકા પડવા માડેલી. ગુજરાતના રાગ્ન ભીમદેવ ખીખને પૃથ્વીરાજે માર્યાની રાસાની કથા રાસમાળામાં ઉતાર્યા પછી ફાર્ગિસ સાહેબ સ્પષ્ટ કહે છે કે, “ આ પ્રમાણે ચઢની કથા છે, પણ સાચો ઇતિહાસ જુદો છે.” (જુઓ; ઇ. સ. ૧૮૭૮ની રાસમાળાની અંગ્રેજી આવૃત્તિ પા. ૧૭૮ અને ગુજરાતી ભાષાંતર આવૃત્તિ ત્રીજી ભા. ૧ પા. ૩૨૮) વિન્સેન્ટ સ્મિથે પણ ઇ. સ. ૧૮૮૧માં સ્પષ્ટ કહેલું કે, “ અત્યારે જે રાસો આપણી પાસે છે તે ખોટો રસ્તો દોરનારો અને ઇતિહાસકારના કામ માટે તદ્દન નકામો છે.” (જુઓ; J. A. S. B. 1881 Pt. I No. 1 page 29).

પણ ગમા વિરુદ્ધ બધા પુગવાઓ એટલા ડરી સળંગ રીતે ગૂં કરવાનું કામ પહેલવહેલું મેવાડની સ્ટેટ ટ્રાઉન્મિલના સભ્ય અને ગબરૂ વિ કવિરાજ સ્યામલદામે હિંદીમાં એક ચોપાનિયુ લખીને કર્યું આ ચોપાનિયાનું અંગ્રેજી ભાષાતર કંગવી એમણે બગાળની એરિયાટિક સોસાયટીના જર્નલમાં હપાવ્યું (ભુઓ, J A S B 1886 part I) આ લેખે ઘણાની આખ ઉવાડી દીધી હિંદીનો આદિકવિ આ રીતે સ્થાનભ્રષ્ટ થતા હિંદી પડિતોમાં ખળભળાટ થઈ રહ્યો. મેવાડના જ પ વિપ્લુલાલ મોહનલાલ પડ્યાએ આનંદ મવતની કલ્પના પ્રગટ કરી તથા બીજી દલીલો ડરી ગમાનો જખખગ બચાવ કર્યો અને માચી ઐતિહાસિક દષ્ટિ વગરના લોકોમાં એ મનાયો પણ ખરો (ભુઓ, મરતુ સાહિત્યવર્ધક કાર્યાલયે હપાવેલ ટોડ રાજસ્થાનનું ભાષાતર)

કવિરાજ સ્યામલદામે બીજોસ્થાનો લેખ, મમગર્મિહના લેખો વગેરે રાસા વિરુદ્ધ પ્રખળ પુગવાઓ પ્રગટ કર્યા જ હતા પણ પછી ચોદાણુ વરાના અને મેવાડના સિસોદિયા વચના અનેક લેખો હાથ આવ્યા, અને ધીમે ધીમે રાસા વિરુદ્ધ રાકા વધતી ગઈ અત્યારે ગમા વિષે હિંદી વિદ્વાનોની જે માન્યતા છે તેનો સાગ ઉપર આપ્યો જ છે અને એમાં થોડી વધારે વિગતો નીચે ઉમેરી છે

૧ ગસામાં આપેલી સાલો ખોટી છે, એ ઉપર કવિરાજ સ્યામલદાસે વિરતાગથી દાખલાઓ આપી ધ્યાન ખેંચેલું એની વિરુદ્ધ શ્રી વિપ્લુલાલ પડ્યાએ આનંદ મવતની કલ્પના ગોઠવી - નહ નવ ગણાય છે, એ ઉપરથી અ - નહ એટલે નેવું કે એટલું નહિ - વગેરે કલ્પના છે ચમત્કારિક, પણ આનંદ મવત કયાય કોઈ કાળે પ્રચલિત હોવાનો પુગવો નથી વળી જૂના લોકોએ તો ગસાના મન્તને મિક્ત્ર સરત જ માન્યો હશે એમ લાગે છે કવિરાજ સ્યામલદાસે બગખગ બતાવ્યું છે કે, મમરમિહને પૃથ્વીગજનો સમકાલીન એટલે રાસા પ્રમાણે વિ સ ૧૧૫૮માં માન્યાથી જેના સમયની વધારે ચોક્કસ ખબર હતી, એવા મેવાડના ગાપા મોકદત્ત (સ. ૧૪૮૫) અને સમગર્મિહની વચ્ચે ભાટચાગણોને મેવાડની વચાવળીમાં અનેક કલ્પિત નામો ઉમેગ્યા પડ્યા છે

કર. ચોદાણોની વચાવળી સોમેશ્વરના વિ સ ૧૨૨૬ના લેખમાં મૂળ પુરુષ ચાહમાનથી સોમેશ્વર સુધી આપી છે એ લેખ આખો

નાનૂરામ પાસે રાસાનો એક કટકો જ છે. જુદો મંદિપ્ત રાસો નથી. (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૫ અં. ૨).

નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકાના ભા. ૯ અં. ૧ માં ‘ હિદી સાહિત્ય કા વીરગાથાકાલ ’ નામનો એક લેખ હમણાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. એમાં પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપર ઠીક સમાલોચના કરેલી છે. એ લેખના લેખકના કહેવા પ્રમાણે રાસાની ભાષાનું કાંઈ ઠેકાણું નથી; એમાં જૂના અને નવા બન્ને અંશો છે. રાસાની જૂનામાં જૂની પ્રત વિ. સં. ૧૬૪૨ની મળી છે. એટલે ગ્રન્થ તે પહેલાંનો તો ખરો જ. વળી ચંદકવિ ખરેખર પૃથ્વીરાજના સમયમાં થઈ ગયો હોવાનો સંભવ પૃથ્વીરાજવિજય કાવ્યના એક વચનને આધારે એ લેખક માને છે. જો કે અત્યારે જો પૃથ્વીરાજ રાસો મળે છે, તે પૃથ્વીરાજના સમકાલીન કાંઈ કવિનો લખેલો નથી જ, એટલું તો સર્વસંમત છે. આખો ગ્રન્થ પૃથ્વીરાજ પછી ત્રણસો - ચારસો વર્ષે લખાયેલો કે જૂના મૂળમાં પાછળથી મોટો ઉમેરો થયેલો એ વિષે બે મત છે.

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ દિલ્હીનો-આ દેશનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા મનાય છે અને ચંદ બરદાસના પૃથ્વીરાજ રાસામા ગવાયેલા પૃથ્વીગજના ચરિત્રને આધારે અનેક વાર્તાઓ, કાવ્યો અને નાટકો લખાયા છે પણ એમાનો મોટો ભાગ કલ્પિત છે પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ જાતે કલ્પિત પુરુષ નથી એ તો ખરો ઐતિહાસિક વીરગર ધર્મ ગયો છે પણ ચંદ બરદાસના કહેનાતા પૃથ્વીરાજ રાસામા આપેલી પૃથ્વી-ગજની કથા મોટેભાગે કલ્પિત છે પૃથ્વીરાજ રાસાની ઐતિહાસિક કિંમત કેટલી છે એ મેં આગતા લેખમા સપ્રમાણ દર્શાવ્યું છે, એટલે અહીં રાસાને બાબુએ ગણીને, બીજા ઇતિહાસમાન્ય પુરાનાઓ પ્રમાણે પૃથ્વીરાજની ટૂંકી જીવનકથા તોધી છે

પૃથ્વીરાજ આ દેશનો છેલ્લો હિન્દુ રાજા હતો એ માન્યતા પણ તદ્દન ભૂલભરેલી છે દક્ષિણ હિન્દમા તો પૃથ્વીરાજ પછી ઘણા વર્ષો સુધી હિન્દુ રાજ્ય હતું અને ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમા પૃથ્વીરાજના વખતમા જો સાતેક મોટા હિન્દુ રાજ્યો હતા, તેમા (બીજા નાના રાજ્યોને ગણ્યા નથી) ચૌહાણોનું અજમેર એક હતું અને એ સાત રાજ્યોમાથી ત્રણેનો ઈ સ બારમા સૈકાના અન્તમા નાશ થયો પણ બાકીના સો વર્ષ વધારે જીવ્યા અને મેવાડ તો જૂના કાળથી હતું, મુસલમાની વખતમા બે ચાર વખત પડ્યું અને પાંચુ બીબુ ધયુ અને અત્યારે બીબુ છે ૧

પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ, રાસાએ ચનાવેલા બ્રમચી દીલ્હીનો છેલ્લો

૧ રજપૂતાનામા, કાઠિયાવાડમા અને બીજે પણ જૂના હિન્દુ રાજ્યોનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થવા એના ફલુજાઓ બીજે કૂદીને મુસલમાની વખતમા અનેક નવા હિન્દુ રાજ્યો થયા છે જેમાના ઘણા હજી જીવે છે

રાજા કોરાવ છે, પણ એ ગરી રીતે દત્તો બાળનેવેલો કાંઈક રાજા, તથા એ વખતનો ઉત્તર દિન્દુરાજનો તોણી મોટો રાજા પણ પૃથ્વીરાજ ન હતો. સાચી મોટો રાજા દત્તો કોરાવનો મેળ સમય હતો પૃથ્વીરાજ એ વખતનો કદાચ કોઈથી પચાડ્યા રાજા દત્તો. અને એનાં પરાક્રમેથી આગાંડો કોરાવ સંવેરને નેનાં કદાચ કોઈક મારી પરિનુભે એવી વ્યવસ્થામાં એનો સાચો કલિદાસ ખૂબી મોલો. પણ એના પૂર્વજોનાં એનાં પિતાના તથા એ રાજાના બાળ રાજાઓના ઉત્ક્રાંતિ લેખો ઉપરથી, મુગલનાં કલિદાસ રાજાઓનાં કલિદાસ કલિદાસ ઉપરથી તથા પૃથ્વીરાજ મંત્રી વખતેનાં પૃથ્વીરાજ વિગતો અને હમ્મીર મહાકાવ્ય એમાં ઐતિહાસિક કાળો ઉપરનાં પૃથ્વીરાજ સંબંધી જે વિશ્વાસપાત્ર ઐતિહાસિક વૃત્તાંત મળે છે, તે કેળમાં મળેલાં મળે છે.

ઉત્તર દિન્દુરાજ રાજકીય નિવૃત્તિ

સાહસુદીન ગોરીએ દિન્દુરાજા ઉપર મહાક્રમે કરી, તે પોતાં પણ મુસલમાનોના હુમલાઓ ના દેશ ઉપર સર્વ સ્થાપના. અને સિંધમાં તથા ગાંધારમાં તે મુસલમાનો દયાથી સર્વ સ્થાપના. પણ એથી મિત્રદુષ્ટ આગળ થઈ ચડ્યા મોટાના અને જાણના ઉપર દિન્દુરાજાં લુટાં લુટાં દિન્દુરાજાં પરાક્રમે પ્રજાનાં કે પરાક્રમે પ્રજા કરતાં પણ સમૃદ્ધિવાળાં હવતાં હતાં. (૧) કોરાવમાં મહાકાવ્ય સંસ્કૃત રાજ્ય હતું. એ વંશના કોઈ કોઈ રાજ્યોએ સંસ્કૃતોપદો દત્તો દત્તો હતો અને પૃથ્વીરાજના વખતમાં પણ કોરાવના રાજાનું સંસ્કૃત હતું. (૨) સાંભર — અજમેરમાં આદાલતનું રાજ્ય હતું અને પૃથ્વીરાજના એક પૂર્વજે દિલ્હીને પણ પોતાને આંખીન કયું હતું. (૩) ગાંધારમાં પરામાર વંશનું રાજ્ય હતું. એ વંશના મુગ અને મોઝલી કલિ

૨. 'પૃથ્વીરાજ વિજય' એ કાસ્તોરી કવિ જ્યાંનકે પૃથ્વીરાજના સાહસુદીન ગોરી ઉપરના વિજય સંબંધે પણ કરી એ વિજય પછી અને ઇ. સ. ૧૧૮૦ના પરાક્રમે પહેલાં લખેલું સંસ્કૃત કાવ્ય છે. આ કાવ્યની હજી સુધી એક જ પ્રત મળી છે. અને તે ઉપરથી બી. ઇ.માં છપાયું છે. એમાં પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો વિશે આપેલી હકીકતો ઉત્ક્રાંતિ લેખો સાથે મળતી દોહતો વિશ્વાસપાત્ર છે.

હમ્મીર મહાકાવ્ય—પૃથ્વીરાજની પાંચમા સ્વયંભોજના નોંધાણ રાજા હમ્મીરના યશ જાનારુ આ કાવ્ય નયચન્દ્રસૂરિએ વિ. સ. ૧૧૬૦ની આસપાસમાં લખેલું છે. એ જુલહરે છપાયું છે. એમાં પૃથ્વીરાજ સંબંધી આપેલી વાતો 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કરતાં ઓછી પણ પૃથ્વીરાજ રાસો કરતાં વધારે વિશ્વાસપાત્ર છે.

આખા દિવસ ફેલાઈ ગઈ હતી (૪) ગુજરાતમાં મોલકી વસતુ રાત્રી હતું (૫) મેવાડમાં સિસોદિયા વસતું ગાંધી હતું (૬) જોગલુકિ (બુલખડ)માં ચહેલોનું અને (૭) ચેદી (મધ્યપ્રાત)માં કલચુરી હેલ્યોનું ગાંધી હતું બુગાળ અને કાશ્મીરના હિંદુ ગાંધી સાથે ઉપર કહેલા જોગલુકિ વગેરેના ગાંધીને વિશેષ મધ્ય ન હોવાથી અહીં એને ગાંધી નથી

ચૌહાણ વંશ

છત્રીય ગાંધીઓના ચૌહાણ પણ એક ગણાય છે, પણ એ વંશના મૂળ બાબત મતભેદ છે હાલના ચૌહાણ રજપૂતો પોતાને પરમારો પેઠે વસિષ્ઠના અમિતુડમાંથી નીકળેલા માને છે સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ ને રીને પુરાણપ્રસિદ્ધ છે, તે ગીતે આ અગ્નિવંશ પુરાણપ્રસિદ્ધ નથી, પણ લોકપ્રસિદ્ધ છે પણ વધારે મુશ્કેલી તો એ છે કે, ઇ સ ૯૫૩થી ૧૫૪૩ સુધીના આ વંશના ઉત્કર્ષ લેખોમાંના કાંઈમાં ચૌહાણોને અગ્નિવંશી કહ્યા નથી વિ મ ૧૨૨૫ના હાસીના પૃથ્વીરાજ ખીખના લેખમાં એને ચંદ્રવંશી કહેલ છે પણ વિશલદેવ ચૌહાણના તે પહેલાના એક લેખમાં ચૌહાણોને સૂર્યવંશી કહેલ છે ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’ લખના તથા હમીર મહાદાયમાં પણ સૂર્યવંશી કહેલ છે ચૌહાણોને અમિતવંશી તો પહેલપહેલાં પૃથ્વીરાજ ગમામાં કહ્યા છે અને એ અમિત સોલમિયતાને લીધે પાછળથી એ માન્યતા પ્રચલિત થઈ ગઈ છે

ચૌહાણોનું પહેલાં અહિંચપુરમાં ગાંધી હતું આ અહિંચપુર તે ઉત્તર પાચાલની રાજધાની એમ ત્રી વિષ્ણુશ્વરનાથ રૂઢ કહે છે. (જુઓ, ‘ભાગત કે પ્રાચીન ગાંધી’ ભા ૧ પા ૨૨૭) પણ મને નગલ દેવના અહિંચપુરમાં ચૌહાણોની પહેલાં ગાંધી હતી એમ લાગે છે

આ અહિંચપુર ચૌહાણો ચાકલરી (માલગમારવાડ)માં આવ્યા અને ત્યાં પોતાની ગાંધી રચાવી આ વખતથી તેઓ ચાકલરીશ્વર કહેવાતા લાગ્યા આ ચાકલરીના ગાંધીના તાબામાં ને દેશ એ વખતે હતો તે સપાલક કહેવાતો જેનો અપભ્રંશ સવાલક થયો છે આજ સુધી અગર, તાગર અને ચાલર માટે સવાલક નામ વપરાય છે પાછળથી ચાલર છોડી ન્હને ચૌહાણોએ અગરને વસાવી ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી અને તેઓનો એક લાખાએ

નાડોલ વસાવી ત્યાં પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું. આ નાડોલની શાખાના વંશજો અત્યારે શુંદી, કોટા અને સિરોહીમાં રાજ્ય કરે છે.

પૃથ્વીરાજના પૂર્વજો

ચૌહાણવંશની વંશાવલિમાં પહેલું નામ ચાહમાન મળે છે. આ ચાહમાનથીજ એ વંશ ચાહમાન-ચૌહાણ કહેવાય છે. ચાહમાન પછીના વાસુદેવે જ અહિછત્રથી આવી શાકંભરીમાં રાજ્ય સ્થાપ્યું. એ ઐતિહાસિક પુરુષ હોવો જોઈએ. ('પૃથ્વીરાજ વિજય' સર્ગ ૩) પ્રખન્ધ-કોશમાં આપેલા સવંતને શક સવત્ માનીને શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ આ વાસુદેવને વિ. સં. ૭૪૭માં થઇ ગયેલ માને છે.

વાસુદેવ પછી સામન્તદેવ, પછી જયરાજ, પછી વિગ્રહરાજ પહેલો, પછી ચંદ્રરાજ પહેલો, પછી ગોપેન્દ્રરાજ, પછી દુર્લભરાજ, પછી ગૂવક પહેલો; આ રાજા વિ. સં. ૮૧૩ની આસપાસમાં નાગાવલોક્તના વખતમાં થયો હોવાનો સંભવ છે. પછી ચંદ્રરાજ બીજો, પછી ગૂવક બીજો, પછી ચંદનરાજ, પછી વાઙ્મપતિરાજ અને તે પછી ચાહમાનથી ચૌહમો સિંહરાજ થયો. આ સિંહરાજે વિ. સં. ૧૦૧૩માં હર્ષનાથના મંદિર ઉપર સુવર્ણનો ક્ષશ ચઢાવી એ મંદિરના નિર્વાહ માટે ચાર ગામ દાનમાં આપ્યાં હતાં. આ હરીકત હર્ષનાથના મંદિરના વિ. સં. ૧૦૩૦ના લેખમાં નોંધી છે. આ વંશની વંશાવલિ પણ આપી છે. આ લેખ પ્રમાણે આ સિંહરાજ મોટો પરાક્રમી રાજા થઇ ગયો. એણે મુસલમાનોને હરાવ્યા હતા, એમ હમ્મીર મહાકાવ્ય, પ્રખન્ધકોશ વગેરેમાં કહ્યું છે. પણ મુસલમાન ઇતિહાસલેખકો કાંઈ કહેતા નથી.

સિંહરાજ પછી વિગ્રહરાજ પહેલો થયો. એણે ઉપર કહેલો હર્ષનાથના મંદિરનો વિ. સં. ૧૦૩૦નો લેખ લખાવ્યો છે. પછી દુર્લભરાજ બીજો, પછી ગોવિંદરાજ, પછી વાઙ્મપતિરાજ બીજો, પછી વીર્યરામ, પછી ચામુંડરાજ, પછી દુર્લભરાજ ત્રીજો, પછી વિસલદેવ ત્રીજો, પછી પૃથ્વીરાજ પહેલો અને પછી અજયદેવ. આ અજયદેવે અજમેર વસાવ્યું છે એમ 'પૃથ્વીરાજ વિજય'માં લખ્યું છે. અજમેર ક્યારે અને કોણે વસાવ્યું એ બાબત પુષ્ટિ મતભેદ છે, પણ અજમેરને બારમા શતકથી જૂનું માનવા માટે ખાસ કાંઈ પુરાવા નથી; એટલે પૃથ્વીરાજ વિજયનું કથન માનવા જેવું છે એમ શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેઉ કહે છે. આ અજયદેવના તાંબાના સિક્કાઓ મળ્યા છે. એ વિ. સં.

૧૧૬૪ની આમપાસ થયો હતો અજયદેવ પછી અજમેરની ગાદી ઉપર અર્જોરાજ આવ્યા અહીંથી આ વડ પૂરો પ્રકાશમા આવે છે એ પહેલાની વશાવલિમા માત્ર નામો મળે છે કાષ્ઠ વિગે નહિ જેવી હકીકત મળે છે તે જુદી વળી નામોમા પણ ઘણો હેઠેર છે ટોડ રાજસ્થાનમા પૃથ્વીરાજ રાસા ઉપગ્રથી તથા બાટોની ખ્યાતો વગેરે સાધનો ઉપગ્રથી આપેલી વસાવલિ તો લેખોમા આપેલી વશાવલિ સાથે બિલકુલ મળતી નથી એટલે તદ્દન અવિશ્વમનીય છે હર્ષનાથના મદિરનો વિ સ ૧૦૩૦નો લેખ, સોમેશ્વરનો વિ મ ૧૨૨૬નો ખીજોલાનો લેખ, 'પૃથ્વીગજ વિજય,' હમ્મીર મહાકાવ્ય, પ્રખંધકોરા વગેરેમા આપેલી વસાવલિઓ ઉપગ્રથી શ્રી વિશ્વેશ્વરનાથ રેઊએ આપેલી વશાવલિમાથી ઉપર નામો ઉતાર્યા છે (જુઓ, 'ભાગત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા ૧) ,

અર્જોરાજ મોટા પરાક્રમી રાજા થયો એને અનાક, આનાકદેવ, અથવા આનાજી કહે છે આ અર્જોરાજને ત્રણ રાણીઓ હતી પહેલી મારવાડની સુધવા, ખીજી ગુજરાતના સોલંકી રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહની કન્યા કાચનદેવી અને ત્રીજી ગુજરાતના જ કુમારપાલની બહેન દેવલદેવી આમાથી પહેલી રાણીને પેટ બે દીકરાઓ થયા જગદેવ અને વિસલદેવ, અને કાચનદેવીથી સોમેશ્વર નામે એક પુત્ર થયો

આ અર્જોરાજે અજમેરમા આનાસાગર નામે તળાવ બધાવ્યું આ અર્જોરાજ મળધી વૃત્તાત ઉપર કહેતા લગ્ન મળધને સીધે ગુજરાતના પ્રબધોમા મળે છે અને કુમારપાલને હાથે અર્જોરાજને હાર ખાવી પડી હતો એમ વિ સ ૧૨૦૭ના કુમારપાલના ચિત્રોડના સમિદેશ્વરના મદિરના લેખથી જણાય છે

વિ સ ૧૨૦૭ કે ૧૨૦૮મા અર્જોરાજને મારીને એનો મોટા પુત્ર જગદેવ ગાદીએ બેઠો લાગે છે પણ એ પિતૃધાતી વધારે વખત રાજ્ય ભોગવી રહ્યો નથી લાગતો અને એનો નાનો બાઈ વિઘ્નહગજ (વિસલદેવ) ચોથો ગાદીએ બેઠો આ મહાપ્રતાપી, વીર અને વિદ્વાન રાજા ચર્ચિત થયો આ વિઘ્નહગજના સમયના અનેક લેખો મળ્યા છે દિલ્હીની ફિરોજશાહી લાટ ઉપગ્રના વિ મ ૧૨૨૦ના લેખમા આ વિઘ્નહગજ "દિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધીના રાજ્યો પાસેથી પેાતે કર લીધો છે તથા મેન્ડોનો નાશ કરીને આર્યાવર્તને ફરી નારવધાર્ય

રીતે આર્યાવર્ત ક્યું છે ” એમ પોતે કહે છે આ વિગ્રહરાજે અજમેરમાં એક સસ્કૃત પાઠશાળા સ્થાપી હતી અને એ પાઠશાળાના મહાનના અમુક પથરાઓ ઉપર પોતાનું રચેલું હરકેલિ નાટક તથા પોતાની સલાના પંડિત સોમેશ્વરનું રચેલું લલિતવિગ્રહરાજ નાટક કોતરાવ્યાં હતાં. આ પાઠશાળાનો નાશ કરી શહાણુદીન ગોરીએ એની મસ્જિદ બનાવી દીધી. જે મહાન આજે અઢાઈ દિન કા ઝોપડા નામથી અજમેરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ મહાન પાસે જોદ્દામ થનાં એમાંથી ઉપર કહેલાં નાટક કોતરેલા અમુક પથરાઓ મળ્યા છે. જે કાળના નમૂનિયમમાં છે.

આ વિગ્રહરાજે જ દિલ્હી પોતાના રાજ્યમાં મેળવી દીધેલું એમ એના ફિરોજશાહી કાટવાળા લેખથી જણાય છે. એટલે દિલ્હીના તુલરરાજ અનંગપાલે દત્તક લીધાથી પૃથ્વીરાજને દિલ્હીની ગાદી મળી વગેરે પૃથ્વીરાજ રાસાની કથા વિશ્વાસપાત્ર નથી લાગતી.

વિગ્રહરાજ પછી એનો પુત્ર અપર ગાંગેય ગાદીએ બેઠો. તે થોડો વખત ગાદીપતિ રહ્યો હશે. એના પછી અર્જુનરાજને મારનાર જગદેવનો પુત્ર પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો. આ પૃથ્વીરાજ બીજાના સમયના વિ. સં. ૧૨૨૪ થી ૧૨૨૬ ના ચાર લેખો મળ્યા છે.

આ પૃથ્વીરાજ પછી અર્જુનરાજનો કાંચનદેવીથી થયેલો પુત્ર સોમેશ્વર ગાદીએ આવ્યો. અર્જુનરાજ પછીનાં અઢાર વર્ષો સુધી સોમેશ્વરના ઓરમાન ભાઈઓ તથા એના પુત્રોના હાથમાં અજમેર હોવાથી સોમેશ્વરને પોતાને મોસાળ ગુજરાતમાં કુમારપાલના આશ્રયમાં રહેવું પડ્યું હતું. સોમેશ્વરની બાલ્યાવસ્થામાં એની મા ગુજરાતમાં આવતી રહે છે. (જુઓ; ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’) અને અજમેરમાં સોમેશ્વરના ઓરમાન ભાઈઓનું કાઠ ન રહ્યા પછી, સોમેશ્વર ગુજરાતથી અજમેર જઈ, વિ. સં. ૧૨૨૬ માં ગાદીએ બેસે છે. સોમેશ્વરના વિ. સં. ૧૨૨૬ (ઈ. સ. ૧૧૬૯) થી ૧૨૩૪ સુધીના ચાર લેખો મળ્યા છે. અને વિ. સં. ૧૨૩૬માં સોમેશ્વરનો દેહ પડી ગયો લાગે છે. સોમેશ્વરના તાંબાના સિક્કાઓ પણ મળ્યા છે. સોમેશ્વર દિલ્હીના અનંગપાળની બહેનને પરણેલા. સોમેશ્વરનું ગુજરાતના મોળાબીમને હાથે મોત થયું વગેરે પૃથ્વીરાજ રાસામાં આપેલી કથા બીજાં પ્રમાણો જેતાં કલ્પિત હરે છે.

સોમેશ્વરે, ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’ પ્રમાણે ગુજરાતમાં હતા ત્યારે જ-

એહીના ગજ નરસિંહદેવની કન્યા કપૂર્ગદેવી સાથે લગ્ન કર્યું હતું અને એનાથી સોમેશ્વરને બે પુત્રો થયા એક પૃથ્વીરાજ અને બીજો હરિરાજ. અને સોમેશ્વર પછી વિ સ ૧૨૩૬ માં પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો.

પૃથ્વીરાજ (ત્રીજો)

પૃથ્વીરાજ અજમેરની ગાદી ઉપર વિ મ ૧૨૩૬ (ઈ સ ૧૧૭૯) માં બેઠો ત્યારે એની ઉમ્મર નાની માટે શરૂઆતમાં એની માં કપૂર્ગદેવી ગળ્ય ચલાવતી હતી એમ 'પૃથ્વીરાજ વિજય' કહે છે (જુઓ, સર્ગ ૯) પણ ગાદીએ બેઠા પછી થોડા વખતમાં પૃથ્વીરાજે એ વખતે ગજકુમારો જે વિદ્યાઓ મેળવતા હોય તે મેળવી લીધી અને યૌવન પણ પ્રાપ્ત કર્યું.

પૃથ્વીરાજે ધણા પગક્રમો કર્યા હોવા બોધએ એમ એના સખધી પૃથ્વીરાજ ગમામાં આપેલી દત્તકથાઓ ઉપરથી લાગે છે. પૃથ્વીરાજને ગમતો અનંતાં દલો છે પણ પૃથ્વીરાજના જીવનની બે જ નિઃશ્વસનીય હકીકતો જળવાઈ ગઈ છે એક વિ સ ૧૨૩૯ (ઈ મ ૧૧૮૨)માં પૃથ્વીરાજે મહોબા (જુદેલખડ) માં ચદેવગઝ પગમર્દોદેવ ઉપર ચડાઈ કરી તેને હરાવ્યો તે ચદેવ પગમર્દો અને પૃથ્વીરાજ સમકાલીન હતા એમ તો પરમર્દોના લેખથી જણાય છે અને વિ મ ૧૨૩૯ના મદનપુર (જુદેલખડ)માંથી મળેલા પૃથ્વીરાજના લેખથી પૃથ્વીરાજનો મહોબા ઉપર વિજય ચોક્કસ જણાય છે. પૃથ્વીરાજ ગસાના મહોબા ખડમાં જે લાખી કથા આપી છે, તેમાંની મૂળ હકીકત આ રીતે સાચી છે બાકીની રાસોકાગની કલ્પના લાગે છે.

પૃથ્વીરાજના જીવન સખધી બીજી હકીકત શાહજુદીન ગોરી સાથેની લડાઈ છે. પૃથ્વીરાજે શાહજુદીન ગોરીને એક વખત હરાવ્યો એ હકીકતે જ કવિઓનું એટલું બધું આકર્ષણ કર્યું કે, તેઓએ એ વૃત્તાત કલ્પનાના ગગથી ખૂબ ગીતો ગાયુ હમ્મીર મહાકાવ્યમાં કાર્ષક વિસ્તારથી શાહજુદીન સાથેના યુદ્ધનું વર્ણન આપ્યું છે, (જુઓ, સર્ગ ૩) પણ પૃથ્વીરાજના જીવનના બીજા કાર્ષક બનાવોનું વર્ણન કર્યું નથી માત્ર પૃથ્વીરાજ શત્રુ અને શત્રુમાં પારગત હતો, અતિ યુદ્ધ-શીલ હતો, પ્રબળ, બાહુશીલ, બાહુબળનું મારી રીતે રક્ષણ કરતો વગેરે મામાન્ય ગુણવર્ણન કર્યું છે.

‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં પૃથ્વીરાજના મંત્રીનું નામ કદમ્બવાસ હતું છે. વળી પૃથ્વીરાજના મોસાળમાંથી ભુવનૈકમલ નામનો વીર પૃથ્વીરાજની પાસે આવીને રહેલો એમ પણ જ્ઞપ્ત્યું છે. પૃથ્વીરાજ રાસામાં જે ૧૦૮ વીર સાથીઓ હોવાનું તથા તેઓનાં અતુલ પરાક્રમોનું વર્ણન છે તે તો કલ્પિત લાગે છે.

‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં “એક વખત રાગત વિઝહરાજના વિવેકશ્રુત્ય પુત્ર નાગાર્જુને ગુડપુર ઉપર ચડાઈ કરી એમ સાંભળીને પુરુષાર્થ પૃથ્વીરાજ હાથી, ઘોડા ઝોટ, બળદ અને પાળાઓનું લશ્કર લઈને ચડી ગયો. પણ શત્રુ રણમાંથી ભાગી ગયો અને પૃથ્વીરાજ એની માનને કેદ કરીને અજમેર લઈ આગ્યા ” વગેરે વર્ણન છે. આ નાગાર્જુન ક્યાંનો રાજા હતો ? આ સિવાય અનુકુળ વિધિએ પૃથ્વીરાજ માટે અનેક રણમહોત્સવો ઉત્પન્ન કર્યા હતા એમ ‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં જ્ઞપ્ત્યું છે. પૃથ્વીરાજ ગાદીએ બેઠો ત્યારે નાની ઉંમરનો હતો, એ ઉપર કહ્યું જ છે, પણ વિ. સં. ૧૨૩૯ માં અર્થાત્ ગાદીએ બેઠા પછી ત્રણ વર્ષે પૃથ્વીરાજે પરમદંદિવ ઉપર ચડાઈ કરેલી એ હકીકત જ્ઞેતાં, પૃથ્વીરાજની ઉંમર ગાદીએ બેસતી વખતે ઓછામાં ઓછી ૧૫ વર્ષની તો હોવી જ જોઈએ. અને વિ. સં. ૧૨૪૯ (ઇ. સ. ૧૧૯૩)માં પૃથ્વીરાજનું મરણ થયું છે. એટલે તેણે ૧૩ વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું તેમાંથી ત્રણ વર્ષ બાળવયનાં બાદ કરતાં બાકીનાં દસ વર્ષોનો મોટો ભાગ યુદ્ધમાં ગયો હોવાનો સંભવ છે.

‘પૃથ્વીરાજ વિજય’માં પૃથ્વીરાજનાં કોઈ રાજકુમારી સાથે લગ્ન થયા હોવાનું વર્ણન ત્રુટિત મળે છે. પણ એ ત્રુટિત હોવાથી, એ રાજકુમારી કોણ હતી એ સમજાવતું નથી. હમ્મીર મહાકાવ્યમાં તો કંઈ જ્ઞપ્ત્યું નથી. અને પૃથ્વીરાજ રાસામાં તો અનેક રાજકુંવરીઓનું પૃથ્વીરાજે હરણ કર્યાની કથાઓ મળે છે, તેમાં પણ સંયુક્તા હરણની રોમાંચક કથા તો અદ્ભુત છે. પણ બધી કથાઓ રકિમણી હરણ વગેરે પૌરાણિક કથાઓની ધાટી પર રચાયેલી કલ્પિત કથાઓ જ હોવાનો સંભવ છે.

શાહબુદ્દીન સાથે યુદ્ધ

પૃથ્વીરાજના જીવનનો સૌથી મોટો બનાવ અને છેલ્લો બનાવ શાહબુદ્દીન સાથેના યુદ્ધનો છે. શાહબુદ્દીન ગોરીના સમઘાલીન અને

પાછળના સુમનમાન તનારીખનવેગોના ઝહેવા પ્રમાણે ચાહજીદીન સાથે પૃથ્વીરાજને ઈ ૧૧૯૧ માં એક યુદ્ધ થયું જેમાં ચાહજીદીન હારીને ભાગી ગયો, અને ઈ ૧૧૯૩ માં બીજી વાર યુદ્ધ થયું, જેમાં પૃથ્વીરાજ હારી ગયો, કેદ પકડાઈ ગયો અને પાઠગવી હિંદુસ્થાનમાં ચાહજીદીને પૃથ્વીગજને મારી નખાવ્યો. ૩ હમ્મીઝ મહાકાવ્યમાં લખ્યું છે કે, ચાહજીદીન મોરીના હુમલાઓની પીડિત પશ્ચિમના ગળઓએ ગોવિન્દરાજના પુત્ર ચદ્રગજને પોતાનો મુખીઓ બનાવી પૃથ્વીગજ આગળ જઈ, એને બેટો ધરી, ચાહજીદીનના હુમલાઓની વાત કરી એટલે પૃથ્વીરાજે તેઓને ધીરજ આપી ચાહજીદીન સામે ચડાઈ કરી ચાહજીદીન સામે આવ્યો અને જામકર યુદ્ધ પછી ચાહજીદીન હારીને પકડાઈ ગયો, પણ પૃથ્વીગજે દયા કરીને છોડી મેળ્યો. આ રીતે સાત વાર પૃથ્વીરાજે ચાહજીદીનને હરાવી છોડી મૂક્યો, પણ આઠમી વાર પોતાના મિત્રમાં મસ્ત રહેવાથી અને પૃથ્વીગજના માણસને ત્રાસ આપેલી હોવાથી પૃથ્વીરાજ હારી ગયો, પકડાઈ ગયો, અને ચાહજીદીનને પૃથ્વીરાજને છોડી દેવાનું કહ્યું ત્યારે જલદા ગુસ્સે થઈને ચાહજીદીને પૃથ્વીરાજને કિલ્લામાં કેદ કર્યો, ન્યા પૃથ્વીગજે શિવપદ પ્રાપ્ત કર્યું અને એના ભાઈ હરિરાજે એની ઉત્તરક્રિયા કરી (સર્ગ ૨.)

પૃથ્વીરાજ રાસામાં તે પૃથ્વીરાજે મોજ વાર ચાહજીદીનને હરાવ્યો અને છોડી મૂક્યો એમ લખ્યું છે પ્રજ્ઞ-ધર્મિતામણિમાં એકવીસ વાર હરાવ્યો એમ લખ્યું છે પૃથ્વીગજ ગમાની ઘણી વારો કલ્પિત છે એ જોતા અને રામાની અદ્ભુત અતિરયોક્તિઓ યાદ કરીને આને પણ અતિરયોક્તિ ગણવી પડતો હમ્મીઝ મહાકાવ્યના લેખકે એક લડાઈનું વિનંતાથી વર્ણન આપ્યું છે, પછી ‘આ રીતે સાત વાર હરાવીને છોડી મૂક્યો’ એટલું ઉમેર્યું છે અને પછી પાછું બીજી લડાઈ જેમાં પૃથ્વીરાજ હાર્યો એનું નિસ્તાથી વર્ણન કર્યું છે આ બધાનો નિચાગ જતા એક વાર ચાહજીદીનને પૃથ્વીગજે મખત હાર આપેલી એ નિમદાય લાગે છે સુસનમાન લેખકે પણ એ હારને ભારે ગણે છે.

એ એક વિજયે સાત, સોળ કે એકવીસ જેટલો પોરમ ચડાવ્યો હશે.

હવે પૃથ્વીરાજનો દેહાંત કેવી રીતે થયો તેના હેવાલો જોઈએ. હમ્મીર મહાકાવ્યનું વર્ણન સ્વાભાવિક લાગે છે અને મુસલમાન લેખકોના વર્ણનથી બહુ જુદું પડતું નથી. પૃથ્વીરાજના કેટલાક તાંપાના પૈસા મળ્યા છે, જેમાં એક તરફ ‘પૃથ્વીરાજ દેવ’ અને બીજી તરફ ‘મુલતાન મહમદ સામ’ એ રીતે છાપ છે. એ જોતાં પૃથ્વીરાજ હાર્યા પછી થોડો વખત જીવતો રહ્યો હોય—કદાચ શાહજુદીનના સામંત તરીકે રહ્યો હોય એ સંભવિત લાગે છે. તાજ-ઉત્ત-માઆસીરનું વર્ણન એવી જ મતલબનું લાગે છે. પણ પૃથ્વીરાજ રાસો નવી જ વાત કરે છે. રાસા પ્રમાણે પૃથ્વીરાજને કેદ કરીને, શાહજુદીન ગળની ઝર્ષ ગયો. જ્યેષ્ઠ મહિને એનો મિત્ર કવિ ચંદ બરદાઇ ત્યાં પહોંચ્યો અને બાદશાહની સલામાં પૃથ્વીરાજનું શબ્દવેધીપણું ખતાવવા, તવાઓ વીધવા માટે પૃથ્વીરાજને ધનુષ્યબાણ અપાવી ચંદે નીચેના પ્રસિદ્ધ શબ્દોથી શાહજુદીનને જ વીધી નાખવા કહ્યું :

ચાર વંશ ચૌવિશ ગજ અંગુલ અષ્ટ પ્રમાણ
એતે પર સુલતાન હૈ; મત ચૂકે ચહુઆન.
इही बाण चहुआन, रामरावण उत्थप्यो,
इही बाण चहुआन, कर्णेशिर अर्जुन काटयो.
इही बाण चहुआन, शंभु त्रिपुरासुर सध्यो,
इही बाण चहुआन, भ्रमर लछमनकर वेध्यो.
सो बाण आज तो कर चढयो

चढे विरद साचो चचे

चहुआन राज सभर धनी

मत चूके मोटे तवे.

અને શાહજુદીનના ‘શાખાશ, શાખાશ,’ શબ્દો સાંભળી એ શબ્દ ઉપર નિશાન રાખી પૃથ્વીરાજે બાણ ‘માર્યું. શાહજુદીન પડ્યો અને ચંદે તથા પૃથ્વીરાજે એકબીજાનાં માથાં તરવારથી ઝીડાવી દઈ, મુસલમાનોને હાથે મરવાનું ટાળ્યું.

ચંદનુ ઉપલુ વર્ણન છે તો રોમાંચકારી પણ એમાં સત્ય બિલકુલ નથી. પૃથ્વીરાજનો દેહ પડ્યો ઈ. સ. ૧૧૯૩માં અને શાહજુદીનનો

૪ સ ૧૨૦૬મા ગખ્ખરાને હાલે રાહણુદીનની મળણતારીખ ખોટી લખવાતું મુસલમાન લેખકોને કાગળુ નથી *

પૃથ્વીગજનો વરા પૃથ્વીગજ માલે અસ્ત પામ્યો નથી એના પુત્રનુ નામ રેપુસી હતુ એમ રાસામા કહ્યું છે, પણ હમ્મીર મહાકાવ્યમા ગોવિન્દગજ નામ લખ્યુ છે આ ગોવિન્દરાજે ગણ્યભોગમા ગાન્ય સ્થાપ્યુ અને એનાથી પાચમી પેઢીએ થયેલા હમ્મીરદેવે અલ્લાઉદ્દીન ખિલજી માત્રે વીરતાથી યુદ્ધ કર્યા પછી, પગાન્ય સાથે દેહત્યાગ કર્યો

* હમ્મીર મહાકાવ્યમા, પૃથ્વીરાજને રાહણુદીને મારી નાખ્યાનું કહ્યું છે એ કાવ્યથી પણ પહેલા વિ સ ૧૩૬૧મા સ્થાયેલા 'પ્રબન્ધચિતામણિ' ત્રયમા પણ " મુસલમાન રાજાએ પૃથ્વીરાજનો સિરચ્છેદ કર્યો " એમ લખ્યુ છે (હુઓ, ફાર્જસ ગુજરાતી સમાનો પ્ર વિ નો ગુજરાતી અનુવાદ પૃ ૨૪૭)

વિદ્યાપતિ બિહલણના સમયનો વિચાર

વિદ્યાપતિ બિહલણ વિષે ઐતિહાસિક મંશોધનાત્મક એક સરસ લેખ શ્રી. રામલાલ સુનીલાલ મોદીએ ‘કૌમુદી’ના ૧૯૩૩ના ફેબ્રુઆરીના અંકમાં છપાવ્યો છે. કવિ બિહલણ વિષે જે કાંઈ જાણવા જેવું આજ સુધીમાં મળ્યું છે, તેનું વિવેચનપૂર્વક સુંદર દોહન આ લેખમાં કરવામાં આવ્યું છે. એમાં ઉમેરવા જેવું મારી પાસે કશું નથી. માત્ર બિહલણના સમય વિષે જરા વધારે ઊંડા ઊતરવાનો પ્રયાસ કરું છું. બિહલણના વિક્રમાંકદેવચરિતની પ્રસ્તાવનામાં સમર્થ પુરાતત્ત્વવેત્તા બુદ્ધરે એ કવિના સમયનો નિર્ણય કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો છે. બુદ્ધરે બિહલણના સમયનિર્ણયનાં જે સાધનો એ વખતે - અઠાવન વર્ષ પહેલાં - શોધી ખતાવ્યાં હતાં, તેમાં નવો ઉમેરો લાગ્યે જ થયો છે. અલબત્ત, એ સાધનોને ઉકેલવામાં મતભેદ થવાનો સંભવ છે.

(૧) ચૌહાણ વિક્રમાદિત્ય (છઠ્ઠા) ત્રિજીવનમદ્વલના રાજ્યકાળમાં કવિ બિહલણ એ રાજની રાજધાની કલ્યાણમાં રહ્યો હતો અને રાજ્ય એ તેને વિદ્યાપતિનું બિરુદ આપ્યું હતું, એમ એ પોતે જ કહે છે. વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાનો રાજ્યકાળ વિ. સ. ૧૧૩૩થી ૧૧૮૩ છે. એટલે બિહલણ એ સમય દરમિયાન કલ્યાણમાં રહ્યો હોવો જોઈએ એટલું નિઃસંદેહ છે. પણ એ કવિ કાશ્મીરથી ક્યારે નીકળ્યો ? તેણે પોતે વિ. ચ. ના છેલ્લા સર્ગમાં પોતાની હકીકત આપતાં સાલ આપી નથી; પણ કાશ્મીરના સમકાલીન રાજાનાં તથા તેના પુત્રોનાં નામો લખ્યાં છે. અને થોડી હકીકત રાજતરંગિણીમાં પણ આપી છે. રા. ત. માં કહ્યું છે કે, કલશના રાજ્યકાળમાં બિહલણે કાશ્મીર છોડ્યું. કલશનો રાજ્યકાળ સં. ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ સુધી ચોક્કસ છે. હવે બિહલણે ૧૧૧૯થી ૧૧૪૫ વચ્ચે પણ ક્યારે કાશ્મીર છોડ્યું ? એ પ્રશ્ન છે અને એ પ્રશ્નની ચર્ચા પ્રસ્તુત લેખમાં શ્રી. રામલાલલાઈએ કરી છે.

બુદ્ધરની દલીલ એવી છે કે, બિલ્હણ કાશ્મીરના અનત માટે (ભાસીત) 'હતો' એવું ક્રિયાપદ વાપરે છે અને અનતે વિ સ ૧૧૩૭માં આપઘાત કર્યો છે, વળી કલતના પુત્રોનો ઉલ્લેખ બિલ્હણ કુમાર તરીકે જ કરે છે, માટે કલતના પુત્ર હર્ષવના વિ સ ૧૧૪૫માં થયેલા ગાન્ધારોદ્ધણ પહેલા બિલ્હણે વિ ચ નો અઢાગમો મર્ગ લખ્યો હોવો જોઈએ. બિલ્હણ ૫૨૦ સ્થળે ફરીને પત્રી વ્યાખ્યા ગયો છે એ જોતા જુવાન ઉમરે વિ સ ૧૧૧૬માં અનત શ્વર્તા જ થયેલા કલતના રાજ્યાલિપેક પછી તરતમા બિલ્હણ કાશ્મી થી નીકળ્યો હશે. બિલ્હણે કરેલા ભોજ અને કર્ણ ગ્રંથથી ઉલ્લેખો આ મતને અનુકૂળ છે, એમ બુદ્ધર માને છે. વળી વિ ચ મા વિક્રમાદિત્યના ઉદતા પગક્રમ તરીકે ચોલ સામેની લડાઈનું વર્ણન કર્યું છે (મ ૧૭ સ્થો ૪૩) અને નર્મદાને પેલે પાગ મધ્ય દિંદ ઉપર વિ ચ ૧૧૪૪માં કરેલી ચડાઈનો ઉલ્લેખ નથી, માટે વિ ચ ૧૧૪૪ પહેલા વિ ચ લખાયું હોવું જોઈએ, એવો બુદ્ધરનો મત છે.

આ મતથી જુદા પડીને શ્રી ગમલાલભાઈ કહે છે કે, અનતના મગ્ધ પછી બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો હોવો જોઈએ અને કારણમા એ જ બુદ્ધરે આપેલી 'હતો' (ભાસીત) ક્રિયાપદ બિલ્હણે વાપર્યાની દલીલ આપી છે. અહીં પ્રશ્ન એ છે કે, બિલ્હણે કરેલા ઉલ્લેખો વિ ચ લખાયું એ વખતના સૂચક ગણવા કે પોતે કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતના ? મૂળ ગ્રંથમા ક્લી સ્પષ્ટતા નથી. સાધારણ ધોગણ પ્રમાણે ગ્રંથ લખ્યા કાળના સૂચક આવા ઉલ્લેખોને ગણવા જોઈએ એવો બુદ્ધર પેઠે મારો પણ અભિપ્રાય છે. મતલબ કે, વિ ચ ૧૧૩૭ પછી અને હર્ષને કાશ્મીરનો ગાજ નહિ પણ કુમાર જ કહ્યો છે માટે, વિ ચ ૧૧૪૫ પહેલા વિ ચ લખાયું હોવું જોઈએ.

હવે જો કે શ્રી મોદીએ કાશ્મીરના રાજા કલત અને તેના કુમારો સમી બિલ્હણના ઉલ્લેખોને એ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતના ગણવા માટે કાર્ઠ કારણ નથી કહ્યું. પણ દક્ષિણમા કુન્તલ જેટલે દૂર કાશ્મીર વિષે સાચી ખબર મળવાની મુશ્કેલી માનોતે, એમણે આવો તર્ક કર્યો હોય તો, એ મુશ્કેલી માની લેવાનું કારણ નથી. કાશ્મીર અને દક્ષિણ વચ્ચે આવજા થયા કગતી અને એકબીજાની છેલ્લી ખબરો મળ્યા કરતી એમ માનવા માટે દાખલાઓ છે. (૧) ગજતરગિણીનો

કવિ કલ્હણ “કર્ણાટ દેશના લક્ષ્મીરાજા રાજાની આગળ લાથી ઉપર બેસેલા ગિરિહણનું છત્ર રાજાની આગળ દેખાય છે” (રા. ત. ત. ૭ શ્લો. ૯૩૭) એમ કહે છે. પણ કલ્હણ તો ગિરિહણ પછી લગભગ દોઢસો વર્ષ થયો, તેણે રાજતરંગિણી વિ. સં. ૧૨૦૫માં પૂરી કરી, એટલે એ તો જૂનકાળના બનાવો જાણી શકે, પણ સમકાલીનોને દૂર બનતા બનાવોની શી રીતે ખબર પડે? કલ્હણ તો આવી ખબર મળવાનાં સાધનો હતાં, એમ માને છે. એ કહે છે કે, કર્ણાટમાં વિદ્યાપતિની પદ્મી મેળવી ઉપર કલ્હણે તેવા માન અને કાંઈ રહેતા ગિરિહણને પણ, “કાશ્મીરમાં હવે રાજ થયેલા હર્ષનાં દાનીપણાની વાત સાંભળીને, પોતાની એટલી સમૃદ્ધિ પણ ઓછી લાગવા માંડી” (એજન શ્લો. ૯૩૮)

પણ આ પુરાવો આડકતરો ગણાય તો સીધો પુરાવો યે છે. ગિરિહણ પછી પચાસ વર્ષની અંદર થયેલા કાશ્મીરના કવિ મંખે શ્રીકંકયચરિત નામનું મહાકાવ્ય વિ. સં. ૧૧૯૪થી ૧૧૯૯ વચ્ચે લખ્યું છે. તેના પચ્ચીસમા સર્ગમાં તેણે કાશ્મીરના રાજા જયસિંહ (વિ. સં. ૧૧૮૫થી ૧૨૦૬)ના એક મંત્રી પોતાના મોટાભાઈ અલકારને ઘેર મળેલી વિદ્વાનોની તથા મંત્રીઓની સભામાં પોતાનું કાવ્ય પરીક્ષા માટે મૂક્યું હતું, તેનું સંવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે. આ વર્ણનમાં એ કવિ કહે છે કે, ઉપર કહેલી સભામાં કેનોજના રાઠોડ રાજા ગોવિન્દચન્દ્ર (વિ. સં. ૧૧૭૦થી ૧૧૯૬) નો મુહલ નામનો અમાત્ય અને ઉત્તર કાંકણના રાજા અપરાદિત્ય (પહેલા, વિ. સં. ૧૧૮૪થી ૧૨૦૫)નો એકચ્છી તેજકક પણ હતા. વળી એક બીજી વાત પણ જોવાની છે. ઉપરની સભામાં હાજર રહેલા એક કલ્યાણ નામના કવિ વિષે મંખ કહે છે કે, તેણે ગિરિહણની પ્રૌઢ કવિતાનું પોતાના વાઙ્મયમાં પ્રતિગિમ્મ પાડ્યું હતું; (શ્રીકંકયચરિત સ. ૨૫ શ્લો. ૭૮થી ૮૦) મતલબ કે, વિ. સં. ના બારમા સૈકાની છેલ્લી દશીમાં તો બીજાઓ અનુકરણ કરે એટલી, ગિરિહણના ગ્રન્થની ખ્યાતિ કાશ્મીરમાં જૂની થઈ ગઈ હતી. અને રચાયા પછી પચાસ વર્ષે આવી ખ્યાતિ મળે એમ માનવામાં આવે તો, વિ. સં. ૧૧૪૦થી ૧૧૫૦ વચ્ચે ગિરિહણે વિ. ચ. રચ્યું હોવું જોઈએ.

એ નિર્ણયનાં બહાખસ

ઉપર પ્રમાણે નિર્ણય કરવામાં કેઈ મુશ્કેલી નડે છે કે નહિ તે જોઈએ. રા. ત. માં લખ્યું છે કે, કાશ્મીરના રાજા કલ્હણના

સમયમા બિહારના ઢાસ્મીરથી નીકળ્યો. કલકત્તો રાજ્યકાળ છે સ
૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫ સુધી પણ કલકત્તો બાપ અનતે પોતાના જીવતા
મં ૧૧૧૯મા કલકત્તો રાજ્યાભિષેક કર્યો, પરંતુ પાછળથી તેણે પુત્ર
પાસેથી રાજ્યાધિકાર પાછો લઈ લીધો, એટલે કલકત્તો ખરેખર
રાજ્યાધિકાર તો મળ્યો વિ મં ૧૧૩૭ મા - અનતે કરેલા આપઘાત
પછી હવે કલકત્તોના રાજ્યનો અર્થ શું કરવો ? કલકત્તો રાજ્યકાળમા
(રાજ્યે વલ્લભપત રા ત ૭-૧૨૬) એટલે સ ૧૧૧૯ થી ૧૧૪૫
રહેવા માગે છે ? કે ૧૧૩૭ થી ૧૧૪૫ ? કશું સ્પષ્ટ નથી મ
૧૧૧૯-૧૧૨૧ મા બિહારના ઢાસ્મીરથી નીકળ્યો એમ જુદાજ ગણે
છે અને શ્રી રામલાલભાઈ કલકત્તો છેડ છેડના વર્ષમા એટલે સ
૧૧૪૪ મા નીકળ્યો એમ રહે છે (જુઓ, કૌમુદી ૧૯૦૩ કે પૃ
૧૦૮) અને કાગળમા બિહારને કલકત્તો નણેય પુત્રોના નામો લખ્યા
છે તથા તેઓ મોટી ઉમ્મરના હોવા જોઈએ એની તેઓ વિષે વિગતો
આપી છે એમ દલીલ કરે છે એ વાત સાચી છે જુદાજના ધ્યાન
બહાર આ હકીકત નહોતી, પણ વિ ચ મા આપેલુ કાસ્મીરના
રાજવંશ મળેથી વર્ણન બિહારના કાસ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતનું
નહિ પણ વિ ચ લખાયુ એ વખતની સ્થિતિનું ચિત્ર છે એમ જુદાજ
માને છે મને આ માન્યતામા વાધો દેખાતો નથી પણ કલકત્તો
રાજ્યકાળના પણ છેવટના વર્ષમા બિહારના ઢાસ્મીરથી નીકળ્યો એમ
વા માટે શ્રી રામલાલભાઈ માને છે ? કલકત્તો પુત્રોની ઉમ્મરની
દલીલ જગ વિગતથી તપાસીએ કલકત્તો જન્મ મ ૧૦૬૬મા થયો
અને તેના નચલા દીકરા ઉત્કર્ષનો જન્મ ન ૧૧૨૧મા હોવો જોઈએ
કાગળ કે મ ૧૧૪૫મા એ ૨૪ વર્ષનો હતો હવે એનો મોટો ભાઈ
દર્પ બે ત્રણ નવે મોટા હોય તો એનો જન્મ ચ ૧૧૧૮-૧૯ મા
અને નાના ભાઈ વિજયમણનો જન્મ ૧૧૨૩-૨૪મા હોવો જોઈએ
એમ રા ત જોતા જણાય છે હવે બિહારના દર્પ અને ઉત્કર્ષના
પરાક્રમેની વાત કરે છે અને વિજયમણના તો રૂપનું વર્ણન કરીને જ
અટકી ગય છે, (જુઓ, સ ૧૮ નો ૬૮, ૬૯) એટલે એની
ઉમ્મર મોટી ન હોવી જોઈએ પણ અનને આપઘાત કર્યો ત્યારે
એ વિજયમણ પણ ઉપલી ગણતરી પ્રમાણે ૧૩-૧૪ વર્ષનો હોવો
જોઈએ મતલબ કે, પોતે ઢાસ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતની સ્થિતિનું

ખિલ્લણે વર્ણન કર્યું છે એમ માનવા છતાં પણ તેને સં. ૧૧૪૪ માં નીકળ્યો માનવાની જરૂર નથી. સં. ૧૧૩૭માં અનંતના મરણ પછી તરત નીકળ્યો હોય એમ માની શકાય, પણ એમ માનવા જતાં જે ખીજી મુશ્કેલી આવે છે તે આગળ દર્શાવી છે. કાશ્મીરથી નીકળી, મથુરા, કનોજ, કાશી, કાહલ, ધારા, સોમનાથ, રામેશ્વર વગેરે સ્થળોની યાત્રા કરી, છેવટ તે દક્ષિણ ભારતના ચૌલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય છટ્ટાના આશ્રિત તરીકે વિદ્યાપતિની પદવી પ્રાપ્ત કરી કલ્યાણમાં સ્થિર થયો; એવું વર્ણન તેણે પોતે વિ. ચ. માં કર્યું છે. હવે આ યાત્રામાં કેટલાં વર્ષો ગયાં ? અને કલ્યાણમાં સ્થિર કર્યારે થયો ? એ વખતનાં મુસાફરીનાં સાધનો વગેરે જોતાં તથા એણે રોકાતાં રોકાતાં યાત્રા કરી છે અને છેવટ વિ. ચ. ના અઢારમાં સર્ગમાં પોતે ગંગા કાંઠે સંન્યસ્ત ધારણ કરી રહેનારનાં ભાગ્યની પ્રશંસા કરે છે (શ્લો. ૧૦૫) એ જોતાં, ખિલ્લણ એ વખતે ઘરડો હોવો જોઈએ-ઓછામાં ઓછાં ૫૦ વર્ષ તો થયાં જ હોવાં જોઈએ અને એ વિદ્યા ભણીને તરત કાશ્મીરથી નીકળ્યો છે એટલે નીકળતી વખતે ૨૫-૨૭ વર્ષથી મોટા નહિ હોય. હવે કાશ્મીરના રાજા હર્ષનું કુમાર તરીકે જ વર્ણન એ કરે છે; માટે વિ. સં. ૧૧૪૫ - હર્ષની રાજ્યાભિષેકની સાલ - પહેલાં વિ. ચ. નો અઢારમો સર્ગ લખાયો હોવો જોઈએ અને અનંતના મરણ પછી વિ. સં. ૧૧૩૭ પછી કાશ્મીરથી નીકળનાર જુવાન વિ. સં. ૧૧૪૫ પહેલાં ઉપર કહેલી યાત્રા કરી, કલ્યાણમાં સ્થિર થઈ ઘરડો પણ થઈ જાય એ અસંભવિત છે. આ મુશ્કેલીને લીધે અનંતના જીવતાં કલશને થયેલા રાજ્યાભિષેક પછી તરતમાં વિ. સં. ૧૧૧૯-૨૦માં કાશ્મીરથી નીકળ્યો હશે અને ૧૧૪૪ માં તેણે વિ. ચ. લખ્યું હશે એમ ખુલ્હરની દલીલ છે. મતલબ કે, વિ. ચ. ના અઢારમા સર્ગના કાશ્મીર સંબંધી વર્ણનમાં શ્રી. રામલાલભાઈ કહે છે તેમ, ખિલ્લણ કાશ્મીરથી નીકળ્યો એ વખતનું નહિ પણ વિ. ચ. લખાયું એ વખતનું ચિત્ર છે એવું ખુલ્હર પેઠે હું તો માનું છું. અને તેથી વિ. સં. ૧૧૪૪ માં કે તે પહેલાં તરતમાં એ ગ્રન્થ લખાયો છે એવા નિર્ણય ઉપર આવું છું. અને એ લખતી વખતે ખિલ્લણ મોટી ઉમ્મરનો હોવો જોઈએ એ પણ ચોક્કસ; પછી કાશ્મીરથી નીકળ્યો ગમે ત્યારે હોય.

આ મતભેદની મુખ્ય બાબત થઈ. હવે મતભેદની નાની બાબતો

દૂતમાં પતાવી દઉં છું (૧) વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા વિષે બિંદુભૂષણે જે વર્ણન કર્યું છે તે ઉપરના નિર્ણયથી વિરુદ્ધ જવું નથી (૨) બિંદુભૂષણે વિક્રમાદિત્યની ચોક્કસ ઉપરની ખીજ વારની લડાઈનો છેલ્લો ખનાવ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે આ હકીકત બુદ્ધિગ્રામી પોતાના મતને અનુકૂળ છે એમ ધારે છે, પણ શ્રી ગમવાજભાઈનો એથી વિરુદ્ધ મત છે તેઓ કહે છે કે, 'આ ચડાઈ પુગતસ્તવેતાઓ તેના રાજ્યકાળના અત્ત ભાગમાં થયેલી માને છે' (પૃ ૧૦૯) અને ટિપ્પણી (૧૭) માં મુગધ ઝેઝીટિયર ગ્ર ૧ ભા ૨ પૃ ૪૫૩ નો આધાર આપ્યો છે પણ એ ગ્રંથ હું જોઈ ગયો, એમાં તારીખ આપી નથી તેમ રાજ્યકાળના અત્ત ભાગમાં ચડાઈ થઈ એવું પણ લખ્યું નથી ફક્ત મિ ચ ના આધારે જ ધણી વર્ષ દાન્ટિવી ગણ્ય કર્યા પછી ચડાઈ કરી એટલું જ લખ્યું છે

ઈતર ઉલ્લેખોનો વિચાર

હવે બિંદુભૂષણે ખીજા ડાહલ વગેરે ગણ્યો વિષે કરેલા ઉલ્લેખો બુદ્ધિગ્રામી મતને અનુકૂળ છે કે શ્રી મોદીના મતને અનુકૂળ છે તે જોઈએ

(૧) ડાહલના રાજા કર્ણને બિંદુભૂષણ 'કલગગિગિપતિનો કાળ' (મ ૧૮, શ્લોક ૬૩) કહે છે હવે શ્રી મોદી કલગગિગિપતિ એટલે કલ્યાણના કલચુરીવરનો કૃષ્ણ અને ડાહલનો કર્ણ તે વચ્ચે કર્ણદેવ એમ કહે છે (જુઓ, પૃ ૧૦૬ ટિ ૨) પણ આ તો એમની ચોખ્ખી ચરતચુક જણાય છે કાગલ કે કલ્યાણમાં કલચુરિઓનું રાજ્ય થયું મિ સ ૧૨૧૪ થી ૧૨૧૯ વચ્ચે, અને તે ચાલુક્ય તૈલ ત્રીજાના સામંત વિદ્યુદિ જ સ્થાપ્યું (જુઓ, સોનડીયો ન પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ ૧૨૯ થી ૧૩૧, બાહ્યગગનો દક્ષિણનો ઇતિહાસ તેના Collected Works Vol III p 125) આ કલ્યાણના કલચુરી વરનો નૂળ પુરુષ કૃષ્ણ હતો પણ એ કૃષ્ણ કલ્યાણનો ગમ્મ ન હતો વળી એ કલચુરી છે એટલે ડાહલનો જ કોઈક ફટાયો દક્ષિણમાં નીકળી નયો હતો વળી બિંદુભૂષણ ડાહલના ગમ્મનું નામ સ્પષ્ટ કર્યું લખે છે; પછી તેને બદલે એના પુત્ર વચ્ચેનું નામ થી રીતે મૂકી ચકાવ્યું એ જ હું તો ગમજતો નથી અગતિકગતિ હોય તો નિગેપનામમાં ફેરફાર સોધવા પડે, અહીં એવું નથી આ ડાહલના કલચુરી કર્ણે કલગગરના ચંદેવગમ્મ કીર્તિવર્મા (મિ મ ૧૧૦૫ થી ૧૧૫૬) ને

એક વખત હરાવી કાલજરનો કિલ્લો સ્વાધીન કર્યો હતો, પણ કીર્તિવર્માનાં સેનાપતિ ગોપાલે થોડા વખત પછી કર્ણને હરાવી એ કિલ્લો પાછો લીધો, કાલજરનો કિલ્લો પહેલાં કાલજના રાજાઓને તાબે હતો તે ચદ્દલના રાજા યશોવર્મા (૯૮૧ થી ૧૦૧૧)એ પકાવી લીધો હતો. અને કાલજના રાજાઓને પોતાનું ‘કાલજરપુરવરાધીશ્વર’ ગિરુદ સાચવવા કાયમ એ કિલ્લો પાછો લેવાનું મન રહેતું. (નૂઓ; વિન્સેન્ટ રિમથની અર્લો હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા. આ. ત્રીજી, પૃ. ૩૯૪, ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ ભા. ૧, પૃ. ૪૯, ૩૬ની કોનોસોથ ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૧૩૫).

હવે કાલજનો કર્ણ (વિ. સ. ૧૦૯૭ થી ૧૧૨૬ કે ૧૧૫૪-નૂઓ; ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ આ. ૧ પૃ. ૫૦) અને ચદ્દલ કીર્તિવર્મા સમકાલીન હતા એ તો ખેયતી તારીખો સિદ્ધ કરે છે. પણ બિલ્હણ ક્યારે કાલજ ગયો હશે ? કીર્તિવર્માએ કાલજરનો કિલ્લો પાછો લીધો પહેલાં વિ. સં. ૧૧૫૪ કે ૫૬ પહેલાં તો ચોક્કસ. પણ બુલ્હર કહે છે કે, કાલજના કર્ણને ચાલુક્ય સોમેશ્વરે માર્યો હતો એમ બિલ્હણ કહે છે. (વિ. ચ. સ. ૧ સ્લોક ૧૦૨, ૧૦૩) અને સોમેશ્વરે વિ. સં. ૧૧૨૫માં તુંગભદ્રા નદીમાં સમાધિ લીધી છે (નૂઓ; સોલંકીયો કા પ્રાચોન ઇતિહાસ પૃ. ૧૦૩). એટલે બિલ્હણ કર્ણ જીવતાં વિ. સં. ૧૧૨૫ પહેલાં કાલજ ગયો હોવો જોઈએ. બિલ્હણ વિ. સં. ૧૧૧૬માં કાશ્મીરથી નીકળ્યો હતો એવું માનીએ તો ૧૧૨૫ પહેલાં એ કાલજ ખુશીથી પહોંચ્યો હોય. પણ બિલ્હણના ઉપર આપેલા કથનનો અર્થ સોમેશ્વરે કર્ણને ‘માર્યો હતો’ એવો કરવાની જરૂર નથી. ‘હરાવ્યો હતો’ એવો અર્થ થઈ શકે છે. અને શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા તથા શ્રી. વિ. રેઉ એવો જ અર્થ કરે છે. * મેરતુગ “કર્ણની વિદ્યાપતિ વગેરે મહાકવિઓ સ્તુતિ કરતા હતા” એમ કહે છે.

* બિલ્હણના વચનનો અર્થ ‘માર્યો’ એમ કરીને બુલ્હરે કર્ણના અંતની તારીખ વિ. સં. ૧૧૨૫ કે તે પહેલાં મૂકી અને ખીજા કેટલાક પુરાવિદોએ એ તારીખ સ્વીકારી. પરિણામે બિલ્હણ કાશ્મીરથી નીકળ્યાની તારીખ વિ. સં. ૧૧૪૪ માનનાર શ્રી. મોદીને બિલ્હણના કર્ણનું યશઃકર્ણ કરવું પડ્યું છે. પણ એ કવિના વિશીર્ણકર્ણા (સ. ૧ સ્લોક ૧૦૨) રાખેલો ‘કર્ણ હાર્યો’ એટલો જ અર્થ કરવામાં કાંઈ વાધો નથી.

(જુઓ, પ્ર-ચિ-ન સ ૫ ૭૭) આ વિદ્યાપતિ તે ગિરિહરજી મતલબ કે મેરુતુગતુ આ કથન પણ ગિરિહરજીનો કર્યું એટલે યશ કર્યુંનો પિતા કર્યું જ એ મતને ટેકા આપે છે

(૨) ગિરિહરજી ખોજે ઉદ્ધેષ માળવાના ભોજ વિષે કર્યો છે (જુઓ, વિ ચ સ ૧૮, શ્લોક ૬૬) આ શ્લોકનું તાત્પર્ય સમજવામા શ્રુદ્ધરે ગડમડ કરી છે અને તેના વખતમા ભોજના રાજ્યકાળનો અંતનો ખગખગ સમય પણ જાણવામા ન હતો (જુઓ, વિ ચ ની પ્રગ્તાવના ૫ ૨૩ ટિ ૧) પરંતુ ભોજના ઉત્તરાધિકારી જયમિહનું વિ ૧૧૧૨ નું દાનપત્ર મળ્યું છે એટલે ભોજના દેહાન્તનો સમય વિ મ ૧૧૧૨ મા કે તે પહેલા હોવો જોઈએ (જુઓ, ભાગત કે પ્રાચીન ગજવસ પ્ર ભાગ ૫ ૧૨૬) અને ગિરિહરજીના શ્લોકનો અર્થ એવો છે કે, “ભોજગાજની મગખામણી ખોજ ગજાઓથી ન થઈ શકે, પણ તમે એની પાસે એના શ્રવતા કેમ ન આવ્યા? હવે તો હું મરેલી જેની છું” એવું ધારાનગરીએ દરનાજ ઉપર એઠેલા પારેવાઓના અનાજદારા ઝડપી રીતે કહ્યું (શ્લોક ૬૬) ભોજના મગજ પછી યોગ વખતમા દસ ૫૦ વર્ષની અંદર ધારાની ફરી મારી સ્થિતિ થવા પહેલા ગિરિહરજી ધાગ ગયો હોય તો જ આવું પચન લખે, પણ વિ મ ૧૧૪૪મા નીકળીને ૧૧૫૦ની આસપાસમા એટલે ભોજના મરણ પછી ૩૮-૪૦ વર્ષે ઉદ્યાદિત્યને હાથે ધાગનો ઉદ્ધાર થયા પછી, ત્યા જનાર કવિ ભોજનો આવો ખગખગ કરે એ મનવિત નથી લાગતું

(૩) “કર્ણમુન્દરી” નાટિકા કર્યુંના મગજ પછી ગ્યાર્ષ હોવી જોઈએ કાગજ કે એની પ્રસ્તાવનામા, “એ નાટિકા ચાન્ત્યુત્તમ નામના મન્દિરમા ભજનાઈ હતી, કર્ણમેઝપ્રાસાદમા કે ત્રિપુરુષપ્રાસાદમાં નહિ,” એ રીતે ત્રી મોદીએ લખ્યું છે, (જુઓ કોમુદી ૫ ૧૦૮), પણ આ ફતીવમા કાંઈ જોઈ નથી સુર્જરેશ્વર વીગધાવતો પુરોહિત સોમેશ્વર પોતાના ‘ઉદ્યાગગધવ’ નાટકની પ્રગ્તાવનામા એ દ્વારના શ્રીકૃષ્ણ સન્મુખ ભજનાયુ હતું એમ કહે છે ભજનાયાના ગ્યજનિર્દય ઉપરથી કાળનો નિર્ણય કેમ થાય? ખરી રીતે કર્ણના મગજ પછી એ પાટણ પહોંચ્યો હોત તો કર્ણમુન્દરી જેની નાટિકા જ ન વખત હું તો ક્યાના રાજ્યકાળમા એ ગ્યાર્ષ હતી એમ માનું છું કારમીગથી

મહાનુભાવ પંથના સ્થાપક

ચ ક ધ ર સ્વા મી

કોણ હતા અને ક્યારે થઈ ગયા ?

મહાનુભાવ—પથનો વરાડમા ડીક ડીક પ્રચાર હોવા છતાં કાંઈક એ પંથના અનુયાયીઓના ળીગ્ન આહ્વાનુધર્મોઓથી કેટલેક અંશે જુદા પ્રકૃતિ આચાર અવહારથી, તે કાંઈક તેઓના અન્યો ગૂઢ લિપિમાં હોવાના કારણથી, એ પંથ વિષે સાચી માહિતી હમણાં સુધી બહુ થોડી પ્રસિદ્ધ થઈ હતી.^૧ મહારાષ્ટ્રીય પંડિતો પણ મહાનુભાવ સાહિત્યથી તથા મહારાષ્ટ્રીય સાહિત્યમાં એના સ્થાનથી વીસ વર્ષ પહેલાં લગભગ અજાણ હતા. પછી કે. વિ. લ. ભાવેએ શક ૧૮૪૬માં “મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત આણિ મહાનુભાવ મહારાષ્ટ્ર અન્થાવલિ, કવિ-કાવ્યસૂત્રિ” નામનો અન્થ પ્રગટ કરીને, મહારાષ્ટ્રીય પદ્યરચનાના આદિ-દૃષ્ટાનું માન શ્રી જ્ઞાનેશ્વર મહારાજને બદલે ‘શિશુપાલવધ’ના કર્તા શ્રી ભાનુભટ્ટ ઉર્ફે ભાસ્કર મહાનુભાવને આપ્યું તથા મહારાષ્ટ્રીય ગદ્યની પ્રથમ રચના એટલે મહાનુભાવ પથનો લીલાચરિત્ર નામનો અન્થ એમ નક્કી કર્યું. ત્યારથી મહારાષ્ટ્ર સરસ્વતીના આશ્રયસ્થિત ઉપાસકોની નજર મહાનુભાવીય વાહ્મય તરફ વળી છે. અને એ વલણના ફળરૂપે જે અનેક સત્પ્રવૃત્તિઓ થઈ તેમાં શ્રી. યશવત ખુશાલ દેશપાંડે એમ. એ; એલ.એલ. બી. ઉર્ફે આપ્પાસાહેબ તેઓએ યવતમાલમાં સ્થાપેલો શારદાશ્રમ અને તે દ્વારા તેઓએ કરેલા મહાનુભાવીય સાહિત્યની સેવા પ્રધાનપણે ગણાવવા યોગ્ય છે.^૨

૧. મારા ‘વૈષ્ણવ ધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ’ ૧૯૯૫ની નવી આવૃત્તિ પૃ. ૩૧૨-૩૧૩ પર મરાઠી જ્ઞાનકોષ આદિ ઉપરથી જે માહિતી ઉતારી છે, તેનો વિગતોવાળો વિસ્તાર અને કેટલીક વિશેષ સ્પષ્ટતા આ લેખમાં છે.

૨. એ શારદાશ્રમ તરફથી નીકળતા શારદાશ્રમ વાર્ષિકના પુખ્ત પાઠ્યમામાં પ્રગટ થયેલા શ્રી. બાલકૃષ્ણજી સાસ્ત્રીના એક લેખના આધારે ઉપરનો લેખ લખ્યો છે.

શ્રી ચક્રધર સિદ્ધાન્તસૂત્ર નામનો એ મપ્રદાયનો પ્રમાણભૂત ગણાય એવો ગ્રન્થ તથા ચક્રધરચરિત્ર આદિ સાહિત્ય હવે પ્રગટ થવા માડ્યું છે એટલે એ સંપ્રદાય ઉપર સારો પ્રભાવ પડનાની આના ગહે છે પણ અહીં તો ચક્રધરસ્વામી અને તેના સમય ઉપર જ અલ્પ ચર્ચા કરવાની છે

શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી કહે છે તેમ, કે વિ લ બાવેએ ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ બરૂચ, જાતિ સામવેદી બ્રાહ્મણ અને તેની કારકિર્દીનો સમય ચક્ર ૧૧૭૫ થી ૧૧૯૪ એવો નિર્ણય આપ્યો હતો. પછી ૧૯૩૧મા શ્રી 'હેમાદ્રિ ઉદ્દે હેમાડપત' નામનું પુસ્તક ગૃહાવ આપ્યા પાંચેએ છપાવ્યું છે. એ પુસ્તકમા " શ્રી ચક્રધરચરિત્રમા જે વિશાલદેવનો ઉલ્લેખ છે તે અને ગુજરાતના વાઘેલા ગગન વીરધવલનો પુત્ર વિશાલદેવ એક જ " એવું વાક્ય વાચીને અમૃતમગ (પગ્નમ)ના મહાનુભાવ પથના મહત્ત મુકુટગજ આરાધ્ય, એમણે પોતાના શ્રી, ચક્રધરચરિત્ર નામના ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનામા શ્રી ચક્રધર સ્વામીની જન્મભૂમિ અણહિલવાડ પાટણ અને કારકિર્દી ચક્ર ૧૧૩૧ થી ૧૧૬૬ અને જાતિ સોલકી ગજપૂત એવો મત જાહેર કર્યો અને એને અનુસરી શ્રી વિ મ કાલતે એમ એ, એવ એલ બી (અમરાવતી) તેઓએ 'કિંગ એડવર્ડ કોલેજ મેંજેઝિન' (માર્ચ ૧૯૩૨)મા લખેલા 'મહાનુભાવ પથ આણિ ત્યાંસે વાહમય' નામના લેખમા " ચક્રધર પોતે ક્ષત્રિયોના સોલકી જુળમા જન્મ્યા હતા " એમ લખ્યું છે આ રીતે શ્રી ચક્રધર સ્વામીના જન્મસ્થાન જાતિ અને સમય એ બધાની બાબતમા ગડબડ થયેલી જોઇને માદુરના શ્રી બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજી (પગ્નમ યુનિવર્સિટી)એ, જુદે જુદે સ્થળે ભ્રમણ કરીને મહાનુભાવ-પથના મહત્તો પાસેથી લીલાચરિત્ર ગ્રન્થની અનેક પોથીઓ મેળવી અને તેનું સક્ષમદષ્ટિથી આમૂલાત્ર વાચન કર્યું તેનો પ્રત્યેક અક્ષર વિચારી નેયો. પછી પથના મુખ્ય મુખ્ય મહત્તો સાથે વિચારવિનિમય કર્યો તેમજ પથ બહારના ઐતિહાસિક ગ્રન્થો માટે અમરાવતી, વવતમાલ, નાગપુર, પૂના ઇત્યાદિ સ્થળે ફરી મસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, અંગ્રેજી બાષામા લખાયેલા ઐતિહાસિક ગ્રન્થો વાચી એક દિપ્પણ તૈયાર કર્યું. રા આપ્પાસાહેબ ગ બવાળકર, રા નેતે, રા કાલતે, રા વા ના દેવપાડે, રા ગ હ અરે આદિ

પ્રસિદ્ધ સંશોધકોને પોતાનું ટિપ્પણ બતાવીને તથા તેઓની સાથે ચર્ચા કર્યા પછી આ વિષય ઉપર એક નિબંધ તૈયાર કર્યો; જેનો કેટલોક ભાગ ‘વિવિધ જ્ઞાનવિસ્તાર’ ૧૯૩૨ના ઓગસ્ટ-મધ્યેરમાં છપાવ્યો હતો અને તેમાંથી ચક્રધર સ્વામીનાં સ્થાન, જ્ઞાતિ અને સમય માટેનો ભાગ શરદાશ્રમ વાર્ષિકના પાંચમા પુષ્પમાં છપાવ્યો છે.

શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીના પ્રસ્તુત લેખમાં લીલાચરિત્રમાંથી ઉપયુક્ત ઉતારા આપ્યા છે, જે સળગ ઉતારવાની જરૂર નથી. પણ એનો સાર એ છે કે, ભરૂચમાં મહાદેવ નામના રાજાનો વિશાલદેવ નામનો પ્રધાન હતો.^૩ પ્રધાન વિશાલદેવની સ્ત્રીનું નામ માદહનબાઈ હતું. આ વિશાલદેવ અને માદહનબાઈથી હરિપાલદેવનો જન્મ થયો. તેઓ સામવેદી લાડ બ્રાહ્મણ હતા. આ હરિપાલદેવના જન્મ વિશે એવી કથા છે કે, પ્રધાન વિશાલદેવને ઘણાં વર્ષ સુધી પુત્રસંતતિ થઈ ન હતી. પુત્રસંતતિ માટે તેણે પુષ્કળ દાન કર્યું પણ પુત્રમુખદર્શનનો સુયોગ આવ્યો નહિ. છેવટ તેઓ તીર્થયાત્રા માટે વારાણસી જવા નીકળ્યાં. રસ્તામાં દૈવયોગથી અવધૂત વેશમાં ફરતા શ્રી. દત્તાત્રેયનાં દર્શન થયાં. વિશાલદેવે દત્તાત્રેયની પૂજા કરી તેની પાસે પુત્રનું વરદાન માગ્યું, જે દત્તાત્રેયે આપ્યું. અને તે પછી તેને પુત્ર થયો, જેનું નામ હરિપાલદેવ રાખ્યું. અદ્ય વયમાં જ હરિપાલદેવ બાણી-ગાણીને વિદ્વાન થયા. અને તેનું કમળાબાઈ નામની એક બાઈ સાથે લગ્ન કરવામાં આવ્યું.

હવે ભરૂચના મહાદેવ રાજાને પુત્ર ન હતો. તેણે વડવાના

૩. જુઓ; લીલાચરિત્રમાંથી નીચેનાં વચનો:—

‘સર્વજ્ઞે મણિતલે વાઠે, ભરવસા ક્ષેત્રી મલ્લદેવ રાજા; ત્યાંના પ્રધાન વિશલદેવતો સામગ્રાહ્યણ લાડદેશીયા ચા મગ મલ્લદેવરાયે સમૈ વિશાલદેવાસિ રાજ્ય દિધલે. વિશાલદેવાસિદ્ધી પુત્ર નાટી મગ હરિપાલદેવ બહુતાં ન વસિયાં જાલા પ્રધાને વેદવિદાર્ચેનિ વચને પુત્રાકારણે બહુત ધર્મ કેલે, પરિપુત્ર ન વ્હેંચી, મગ વારાણસી નિગાલા માર્ગી અવધૂતવેષે, શ્રી દત્તાત્રય પ્રભુ મેટલે, ત્યાંને પ્રધાને પુજિલે, પુત્રાચે વિનવિલે; મગ શ્રી દત્તાત્રય પ્રભુ પ્રધાનાસ વરપ્રદાન દિધલે, તૈસેચિ પ્રધાનાચિયે રાણિયેસિ ગર્ભાધાન જાલે, નવ માસ ભરલે, પુત્ર જાલા; પ્રધાને પુત્રાસિ હરિપાલદેવ એસે નાંવ ઠેવિલે.

સિન્ધુગંગના બન્ધુ સીહડિ (મિહ)ને દત્તક પુત્ર લીધો હતો. પણ દેવયોગવી દત્તકપુત્ર નાની ઉંમરનો હતો ત્યાજ મલ્ટેન રાગનું મરણ થયું, અને મગતી વખતે મહાદેવ ગંગાએ એ દત્તકપુત્રની તથા રાગની પ્રધાન વિરાળદેવને સોંપણી કરી એટલે દત્તક મોટો થતાં સુધી વિરાળદેવ જ ભરૂચનો રાજ્યકાન્ધાર ચલાવતા હતા એ અગમામાં ૧૧૩૮માં ભરૂચ ઉપર દેવગિરિના પાદવગંગા સિંધણે ચડાઈ કરી એ ચડાઈ વખતે તેના સૈન્યના સેનાધિપતિ તરીકે જગજીવદેવ (જગદેવદળ), વીરદેવ (વીરિદેવ) અને માધીદેવ હતા હરિપાળદેવનું આયુષ્ય ત્યારે બાવીસ વર્ષનું હતું સીહડિ હજી માળડ હતો વિરાળદેવ સિંધણના લશ્કર સામે લડના માટે પોતાનું સંધણ સૈન્ય મોકલ્યું, પહેલાં વિરાળદેવનું સૈન્ય હારી ગયું પણ હરિપાળદેવે વીરતાથી યુદ્ધ માટે ટક્કર લીધી અને સિંધણના સૈન્યને પાછા ભાગી દેવગિરિ ભેગું થયું પણ હરિપાળદેવ તેની પાછળ પડ્યા ઉપર એ વચ્ચે અધિ યર્ષ પણ એ નર્પ રાતિના ગયા પછી, પ્રધાનપુત્રને ૨૫ વર્ષ થયા હતા ત્યારે, સિંધણે ફરી ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરી એ લડાઈમાં પણ હરિપાળદેવે ભાગ લીધો પણ તેમાં પોતે હાથલ થયા અને પાછળથી માદા પડીને એમનું શરીર પડી ગયું ૪ પછી અંત્યમરુદાર માટે તેનો દેહ રમવાનમાં ગઈ જવામાં આવ્યો ચિતા ઉપર શરીર મૂકી ન્યા અગ્નિ મૂક્યો ત્યાં તો અચિત્ય અને અનન્તશક્તિ ભગવાને તેના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો અને શરીર પાછું મળ્યું થયું આ બનાવની નોંધ લીલાચરિત્રમાં નીચેના ચબ્દોમાં મળે છે —

૮ ઉપરનો રૂપાન્ત લીલાચરિત્રના નીચેના વચનોમાં મળે છે —

મગ હરિપાલદેવ થોર જાણ પડાપાતલા, તો મહાપ્રતાપિયા પીરવાર
એણે જાણ, ત્યાં જાં બિલાહા ફેળ તરણિ વેરે વાવીસ મરણી તથ
સિમળરાયાંને કટક મુર્તરાવરિ ચાન્નિલ, જાલદેવો, વીરદેવો, માધીદેવો હે
પાટાન્નિલ, સિન્ધાવેનદટે પ્રધાનાંને દઠ મનિલ, મગ પ્રધાનપુત્રે કટકરિ
આફતો માટેલી મગ જગદેવાણિ વીરદેવાણિ યુદ્ધ કેળે ત પ્રધાનપુત્ર નર્મિલે,
તાં ટાંકે વસવીન એણે પુર વેહો ગલ મગ સિન્ધો સિન્ધાઈ કઠા સરેહો
મનિલે વાઈ કુમારાણિ પંચવીસ વેરે મરણી, તર પરચક ચાન્નિલે તે શરિ
પદિલી તિવે સમયો નરવણો મુજરાત પ્રધાન કુમારાણિ સાતપાંચ રિવસ શહો
એહો દશ જાતો હોલે તો તલા પ્રધાન કુમારાણે દેહ મેલ હોડ

“ વિક્રમ સવત્સરી માદપદમાસિ શુક્લપર્ક્ષી વીજેસિ શુક્રવારી એવં પુર સ્વીકારિલે ”

શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીએ ઉપર કહેલા લેખમાં અહીં ઉતારેલાં વચનોવાળી લીલાચરિત્રની પોથીનાં પાનાંનો ફોટો ખેંચેલો પણ છાપ્યો છે. અને લીલાચરિત્રની ગૂઢ ભાષા સમજવાની ચાવી પણ આપી છે. પણ એ ઊંડાણમાં આપણે ઊતરવાની જરૂર નથી. છતાં લીલાચરિત્રની ભાષા પણ ભાષાદૃષ્ટિએ જોવા જેવી છે.

લીલાચરિત્રમાં ભરૂચના રાજાના પ્રધાનના પુત્ર હરિપાળદેવના જન્મની તારીખ આપી નથી પણ ગુજરાત ઉપર સિંધણની ચડાઈનું વર્ણન આપ્યું છે. અને એ વર્ણન પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક બનાવને લગતું^૫ હોવાથી એની મદદથી શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રીજીએ હરિપાળદેવના જન્મની તથા તેના દેહત્યાગ પછી તેના શરીરમાં ભગવાને પરકાયા પ્રવેશ કરીને તેને પુનર્જીવન આપ્યું એ બનાવની તારીખ નીચે પ્રમાણે નક્કી કરી છે.

મેં મારા ગુજરાતના મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ વિભાગ ખીજા (પૃ. ૩૭૬ થી ૩૭૮)માં લખ્યું છે તેમ, દેવગિરિના યાદવ રાજા સિંધણની ગુજરાત ઉપર વિ. સં. ૧૨૬૭ થી ૧૨૯૭ વચ્ચે ચારેક ચડાઈ થઈ હોવાનો સંભવ છે. અને લીલાચરિત્રમાં એ વખતે ભરૂચમાં સિન્ધુરાજનો બન્ધુ સીહાડિ કે સિહ બાળરાજા હોવાનું લખ્યું છે, તે ગુજરાતના પ્રબંધોમાંથી જે ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે તેને પ્રતિદૂળ નથી. છતાં થોડો વિસંવાદ છે તે આ ‘લીલાચરિત્ર’ તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો સ્વતંત્ર પુરાવો હોવાથી અહીં નોંધવો આવશ્યક છે. પહેલું તો ભરૂચમાં મુલ્કદેવ નામનો રાજા હોવાનું કે તેનો વિશાલદેવ પ્રધાન હોવાનું ખીજાં ઐતિહાસિક સાધનોથી આપણે જાણતા નથી. પણ સિન્ધુરાજ અને તેનો ભાઈ સિહ જેવો ઉલ્લેખ ગુજરાતના પ્રબંધોમાં મળે છે.^૬

૫. સિંધણની ગુજરાત ઉપરની ચડાઈની ઐતિહાસિક નોંધ માટે જુઓ; મારો ‘ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ’ વિભાગ ૨ પૃ. ૩૭૬ થી ૩૭૮.

૬. જુઓ; ‘વસંતવિલાસ’ સ. ૫, શ્લોક ૧૬ તથા ૪૭. કી. કૌ. સ. ૫ શ્લોક ૧. હમ્મીરમદ મર્દન અં. ૧ પૃ. ૫ અ. ૨. પૃ. ૨૧ વગેરે તથા શુ. મ. તા. ઇ. વિ. ભા. ૨ પૃ. ૩૭૪ ટિ. ૨

પણ પ્રબળોના ક્યતો પ્રમાણે દેવગિના સિંધણી ચડાઈ વખતે ભર્યમા સિન્ધુરાળના ભાઈ મિંહનું નહિ પણ મિન્ધુગળના પુત્ર રાખ ઉર્દે મગ્રમિંહનું રાખ્ય હતું અને એ ચોંહાણુવરી હતો પણ લીલાચરિત્ર ધાર્મિક ગ્રન્થ હોઈને એમા ઐતિહાસિક હકીકત ચોક્કસમાઈથી નોંધાઈ ન હોય એ સ્પષ્ટિત છે

પણ શ્રી ખાલકૃષ્ણ રાસ્ટ્રીએ ગુજરાતના ઇતિહાસની આ હકીકતનું પોતાને પ્રયોજન ન હોવાથી તેની ઉપેક્ષા કરી, કેવળ મિંધણી ચડાઈની વાતનો જ ચક્રધરના મમયનિર્ણય માટે આધાર લીધો છે શ્રી ખાલકૃષ્ણ રાસ્ટ્રીએ સિંધણી એ ચડાઈની જ નોંધ કરી છે અને હેમાદ્રિયાચે ચરિત્ર^૭ નામના શ્રી મ હ ખગેના ઈ સ ૧૬૩૧મા જપાયેલા પુસ્તકના આધારે રાક ૧૧૩૮ (વિ સ ૧૨૭૩)મા સિંધણે ભર્ય ઉપર પહેલી ચડાઈ કરી, ત્યારે લીલાચરિત્રને આધારે હગિપાળ દેવની ઉમર બાવીસ વર્ષની હતી, માટે એમનો જન્મ રાક ૧૧૧૬ મા થયો હતો અને તે પછી ત્રણ વર્ષ બીજી ચડાઈ થઈ છે અને 'વિક્રમ મવત્સર'મા હગિપાળદેવના શરીરમા ભગવાને પરજાયાપ્રવેશ કર્યો એમ લીલાચરિત્રમા લખ્યું છે તે વિક્રમ સવત્સર રાક ૧૧૪૨મા આવે છે માટે રાક ૧૧૪૨મા હગિપાળદેવના શરીરમા ચક્રધર સ્વામી (ભગવાન)નો પ્રાદુર્ભાવ થયો એવો શ્રી ખાલકૃષ્ણ રાસ્ટ્રી નિર્ણય કરે છે

હવે હેમાદ્રિયાચે ચરિત્રમા જેનો આધાર લેનામા આવ્યો છે તે આબેગાવનો શિવાલેખ રાક ૧૧૫૦મા કાતગયો છે એટલે મિંધણી ચડાઈ એ પહેલા તો ખરી જ પણ તેની ચોક્કસ સાલ એ લેખમા કે અન્યત્ર મળતી નથી એ નિશ્ચિતમા લીલાચરિત્રના વચ્ચેના માથે સિંધણી લગાઈતો મેળ કરીને શ્રી ખાલકૃષ્ણ રાસ્ટ્રીએ રાક ૧૧૩૮ તથા ૧૧૪૧મા લગાઈઓ ચક્ર હોવાનો જે તર્ક કર્યો છે તેને મજબૂત માનવામા વાધો નથી

બીજી, પરજાયાપ્રવેશના કે ભગવાને જાતે પરજાયાપ્રવેશ કર્યાના ચમત્કારને માન્યા નગર પણ મૃત લાગતા શરીરમા અમુક વખત પછી

૭ આ હેમાદ્રિયાચે ચરિત્રનો ઉલ્લેખ માત્ર ૫ મ રા ઈ વિ ૨૫ ૭૭૬ ટિ ૨ તથા ૫ ૭૭૭ ટિ ૬મા કર્યો છે

એતન દેખાવા માંડે એવું ઘણીવાર બને છે. એટલે એ માનવામાં પણ વાંધો નથી.

હવે હરિપાળદેવનું પછી શું થયું તે જોઈએ. શ્રી. બાલકૃષ્ણ શાસ્ત્રી કહે છે કે, શક ૧૧૪૨માં ઉપર પ્રમાણે હરિપાળદેવના શરીરમાં ચક્રધર સ્વામીનો પ્રવેશ થયો હોવાથી એ સાલમાં જ ચક્રધર સ્વામીનો ઉદય થયો એમ માનવું જોઈએ.

પરકાયાપ્રવેશ પછી બે વર્ષ સુધી હરિપાળદેવે (શ્રી ચક્રધર સ્વામીએ) ભરૂચમાં નિવાસ કર્યો. તે અરસામાં તેને તેની પત્ની કમળાબાઈથી મહીપાળદેવ નામે એક પુત્ર થયો. પછી શક ૧૧૪૪માં હરિપાળદેવે પોતાનું અવતારકૃત્ય પૂરું કરવા માટે રામયાત્રા નિમિત્તે ગૃહત્યાગ કર્યો, પણ રામટેક ન જતાં ઋદ્ધિપુર શ્રી. ગોવિન્દપ્રભુ પાસે ગયા. આ ગોવિન્દપ્રભુ અવતારી પુરુષ હતા અને તેમણે હરિપાળદેવને શ્રી. ચક્રધર નામ આપ્યું. ગોવિન્દપ્રભુ પાસેથી શ્રી. ચક્રધર સ્વામીએ જ્ઞાનનો સ્વીકાર કર્યો. અને પછી સાતપુડા પર્વત ઉપર બાર વર્ષ સુધી તપશ્ચર્યા કરી. પછી પાંત્રીસ વર્ષ મહારાષ્ટ્રની વસ્તીનું અવલોકન કરતાં કાઢ્યાં. આ પાંત્રીસ વર્ષ દરમિયાન કન્હરદેવ અને મહાદેવ નામના દેવગિરિના યાદવ રાજાઓએ સ્વામીજીનાં દર્શન કર્યાં હતાં. ૮ સ્વામી વરંગલ હતા ત્યારે રાજા પ્રતાપરુદ્રને પણ મળ્યા હતા, જેનો ઉલ્લેખ લીલાચરિત્રમાં છે:—

સર્વજ્ઞે ભણિતલે; પૂર્વાં અંધ્રદેશી ક્રીડતાં એકલે હે વોરંગલા મેલે
હોતે તિયે વોરંગલા નગરી ચારાવો; તયા નાંવ પ્રતાપરુદ્ર.

હવે વરંગળના તે સમયના રાજાઓમાં પ્રતાપરુદ્રદેવ નામના બે રાજાઓ થઈ ગયા છે. તેમાં પ્રતાપરુદ્ર પહેલો ઇ. સ. ૧૧૬૩ માં ગાદી ઉપર હતો એટલે એ તો ચક્રધર સ્વામીનો સમકાલીન હોય નહિ. બીજો પ્રતાપરુદ્રદેવ (શક ૧૨૧૬) ઇ. સ. ૧૨૯૪માં ગાદી ઉપર હતો એનો પુરાવો છે, પણ તેની પહેલાં રુદ્રામ્માદેવી છેક

૮. ઉપર, ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરનાર જે સિંધણ કે સિહણનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની પછી ગાદી ઉપર આવેલા કૃષ્ણ (વિ. સં. ૧૩૦૩ થી ૧૩૦૬) અને મહાદેવ (૧૩૧૬ થી ૧૩૨૭) તે ઉપરના કન્હર અને મહાદેવથી ઉદ્દિષ્ટ છે. (જુઓ; મારા ગુ. રા. ઇ. વિ. ૨ પૃ. ૪૦૨મા વંશાવળી)

ઈ સ ૧૨૫૭ (ચક્ર ૧૧૭૯) મા ગાદી ઉપર હતા ૯ એ જોતા
 ચક્ર ૧૧૯૪ મા ચક્રધર સ્વામીના બદરોનાગવલુગમન પહેલા તેઓ
 પ્રતાપરુદ્રદેવ ખીજાને મળ્યા હોય એ સંભવિત છે

પછી ચક્રધર સ્વામીએ પૈંકણમાં મન્યાસદીક્ષા લીધી, અન્ય
 સ્થાપનાનો પાયો નાખ્યો અને જનતામાં ઈશ્વરની અનન્ય ભક્તિના
 માર્ગનો પ્રચાર કર્યો

હેવટ યદુશિખ્ય ત્રી નાગદેવને આચાર્યપદે સ્થાપી ચક્ર ૧૧૯૪ મા
 ચક્રધર સ્વામીએ ખરિકાશ્રમ તરફ પ્રવાણ કર્યું

ઉપર લીલાચરિત્રના આધારે શ્રી ચક્રધર સ્વામીનો સમય ચક્ર
 ૧૧૪૨ થી ૧૧૯૪ અને તેઓ જન્મે ભરૂચના સામવેદી બ્રાહ્મણ એવો
 જે નિર્ણય શ્રી બાલકૃષ્ણ ચાઓજી કરે છે તે યથાર્થ માનવામાં મારા
 મતે વાધો નથી

સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિત્ર

સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યમાં વિશિષ્ટ સ્થાન અને શાંકરદર્શનમાં શંકરાચાર્ય પછી તરતનું - દ્વિતીય પક્ષિતમાં મુખ્ય સ્થાન જેનું છે, તે સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિમિત્રના અક્ષરશ્રવન વિશે ટૂંકી નોંધ નીચે કરી છે. એ સમર્થ વિદ્વાનનો સમય નિશ્ચિત છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં ગ્રન્થકર્તાએ પોતે જ પોતાનો સમય નોંધ્યો હોવાના, ન્યેતિપશાસ્ત્રની બહાર, જે થોડા અપવાદમૂલ દાખલાઓ છે તેમાંનો એક આ છે. ન્યાયસૂત્રી નિર્ણય નામના પોતાના ગ્રન્થમાં વાચસ્પતિમિત્ર એ ગ્રન્થની સમાપ્તિ સં. ૮૯૮માં કરી હોવાનું લખ્યું છે. અને આ સંવત વિક્રમ સંવત જ છે એવો નિર્ણય એની પછીના ઉદ્યન વગેરે ગ્રન્થકારોના સમય ઉપરથી અત્યંત તેમજ પાશ્ચાત્ય પુરાવિદોએ કર્યો છે.^૧ આ રીતે ઇ. સ. ૮૪૨ના, વાચસ્પતિમિત્રના સમયનિર્ણયે આગળપાછળના સંસ્કૃત દાર્શનિક સાહિત્યના ઘણા લેખકોના સમયનિર્ણયમાં સહાય કરી છે.

વાચસ્પતિમિત્રના ઐહિક શ્રવન સંબંધે આથી વધારે કંઈ જ ખરી રીતે જાણવામાં નથી. મિત્રાન્ત નામ ઉપરથી તથા પોતાના ગ્રન્થોમાં તેઓએ સરસિયાં તેલનો વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ ઉપરથી, તેઓ બિહાર કે બંગાળના વતની હોવાનો તર્ક થયો છે. એટલું જ નહિ પણ પ્રાચીન મિથિલાને સ્થળે ભામતી નામનું તળાવ હોવાની અને ભામા નામનું ગામ વાચસ્પતિમિત્રનું નિવાસસ્થાન હોવાની કલ્પના કરવામાં આવી છે.^૨ પણ એ આધારરહિત કલ્પના જ છે.

૧. જુઓ; કીચનું ઇન્ડિયન લોજિક એન્ડ એથમિક્સ પૃ. ૨૯ તથા ગ્રી. દામુગુપ્તનું હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયન ફિલોસોફી ગ્ર. ૨, પૃ. ૧૦૭

૨. જુઓ; અન્નમલ્લર્થ યુનિવર્સિટી સંસ્કૃત સિરીઝમાં હપાયેલ તત્ત્વબિન્દુ (ઈ. સ. ૧૯૩૬)નો ઉપોદ્ધાત પૃ. ૫૨

વળી વાચસ્પતિમિથે ભામતી ટીકાના અન્તમા લખ્યું છે કે,
“જે રાજ્યે જનસમૂહના મનોરથો સુસર્જની વૃષ્ટિ કરીને પૂર્ણ છે,
જેના યન્ત્રિનું યોગ્ય રાજ્યો અનુકરણ કરવા ઇચ્છે છે પણ કરી નથી
સકતા, જે નવે શાસ્ત્રવિચક્ષણ છે તે મહનીયકીર્તિ નૃગગજના રાજ્યમા
મેં આ નિબંધ (ભામતી ટીકા) લખેન છે.”^૧ અને ભામતીમા જ
અન્યત્ર લખેલો આપતા કહે છે કે, “યોગ્ય રાજ્યો જેનો વિચાર
પણ નથી કરી શકતા એવા મહેનો અને ગીયાઓ શ્રી નૃગનરેન્દ્રે
રમતમા તૈયાર કર્યા છે.”^૨

જે નૃગનૃપતિના વાચસ્પતિમિથે ઉપર પ્રમાણે વખાણ કર્યો છે,
તે નૃગરાજનો પુરાવિદોને હજી તો પત્તો લાગ્યો નથી ભામતીકારે
નૃગ ક્યા દેશનો અને ક્યા વસનો રાજ્ય હતો એ નથી કહ્યું, એ તેને
શોધી કાઢવામા નડે છે મ મ ડા ગગનાથ ઝાએ^૩ નૃગ જેવા વિશેષ
નામનો માણુમને વાહન ખનાવી ફગનાર એવો યૌગિક અર્થ કર્યો છે,
અને મિથિલાનો નાન્યદેવ પહેલા થયેલો એક રાજ (મમપ ત્રિ સ.
૧૦૧૬) જેનો ‘કિરાતાધિપતિ’ તરીકે અમુક ઉલ્કીણુ લેખોમા ઉલ્લેખ
મળે છે તે જ આ નૃગ, કાગણુ કે કિગતના ગાગઓ માણુસને વાહન
ખનાવીને ફગતા એવો તર્ક કર્યો છે પણ તદ્દિદોમા એ તર્કનો સામાન્ય
સ્વીકાર થયો નથી

વાચસ્પતિમિથના ઐદિક જીવન વિષે એક દતકયા પડિતોમા
થોડાધણા વિગતોના ફગફાગ સાથે સર્વત્ર પ્રચલિત છે,^૪ તેનો માર
એ છે કે વાચસ્પતિમિથ પોતાના વાચવા લખનાના કામમા એટલા

૧ નૃપાન્તરાણા મનસાપ્યગમ્વાં બ્રુક્ષેપમાત્રેણ ચકાર કીર્તિમ્ ।

કાર્ત્ત્વરાસારમુપૂરિતાર્થસાર્ય સ્વયં શાસ્ત્રવિચક્ષણથ ॥

નરેશ્વરા ચચરિતાપુકારમિન્દ્રન્તિ કર્તુ ન ચ વારયન્તિ ।

તસ્મિન્મહીપે મહનીચકીર્તૌ શ્રીમન્નૃગે કારિ મયા નિવંધ ॥

૨ મનુ ચાપાપિ ન હૃદયન્તે લાભામાત્રવિનિમિતાનિ મહાપ્રાસાદપ્રમદધનાનિ
શ્રીમન્નૃગનરેન્દ્રાણામગ્વેષાં મનસાપિ દુષ્કરાણિ નરેશ્વરાણામ્ । ભામતી, ૨-૧-૩૩

૩ મ મ ડા નનાનાથ ઝાની સાખ્ય તત્ત્વકૌમુદીની આદૃતિમા એમની
સરફત પ્રસ્તાવના. અને તત્ત્વબિન્દુનો લેખોદ્ધાત પૃ ૫૩

૪ આ દતકયાને વિસ્તારીને રચેલી કયા કોઈ જુજરાતી માસિકમા થોડા
૫૫૫ પહેલા છપાઈ હતી કયા તે યાદ નથી આવતુ

અધા તદ્દલીન રહેતા કે પોતે પરણ્યા હતા અને પોતાની પત્ની ધરમાં હતી એ વાત જ ભૂલી ગયા ! પછી છેક વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની આખી જિંદગી મુઠ્ઠી સંભાળ રાખનાર ઉપેક્ષિત પત્ની તરફ વાયસ્પતિમિશ્રનું ધ્યાન ગયું અને જિંદગીભરની ઉપેક્ષાનો ખદ્દો વાળવા માટે પોતાના છેલ્લા અન્થનું પોતાની પત્નીના નામ ઉપરથી ભામતી નામ પડ્યું અને એને અમર કરી.

વાયસ્પતિમિશ્રની પત્નીનું નામ ભામતી હોવાની નોંધ ભામતી ટીકા ઉપર વેદાન્ત કલ્પતરુ નામની ટીકા લખનાર ૧૩મા શતકના અમલાનન્દે કરી છે.^૧ એ જોતાં ઉપરની દંતકથાનો તેટલો અંશ ૧૩મા શતક જેટલો જૂનો માનવો પડશે. આટલી વાયસ્પતિમિશ્રના અન્થો જોતાં ઉપરની દંતકથામાં કલ્પ્યા છે એવા ભૂલકણા અને ખેદરકાર એ વિદ્વાન હોય એવું લાગતું નથી. પાછલા કાળના વ્યવહારવિમુખ પંડિતોના દૃષ્ટાન્તથી ઉપરની દંતકથા જોડાઈ હોવાનો સંભવ છે.

આ સિવાય જે એક હકીકત વાયસ્પતિમિશ્ર સંબંધી જાણવામાં આવી છે તે એના ગુરુનું નામ ત્રિવિક્રમ હોવાની છે.^૨ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા સિવાયના ખીજા અન્થોમાં આ ગુરુનું નામ નથી, એ જોતાં કદાચ ત્રિવિક્રમ ન્યાયશાસ્ત્રના જ ગુરુ હોય.

પણ વાયસ્પતિમિશ્રનું અક્ષરજીવન ઘણું જાણવા જેવું છે. તેઓ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર કહેવાય છે અને ખરેખર સર્વ પ્રાચીન દર્શનો ઉપર એ વિદ્વાનની વેધક દૃષ્ટિ સમાન રીતે મર્મગ્રાહી છે. વાયસ્પતિએ કયો અન્થ પહેલો લખ્યો હશે અને કયો પછી એ નક્કી કરવાનું કાંઈ સાધન નથી. પણ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરના શાકરભાષ્ય ઉપરની ભામતી ટીકા એ આ વિદ્વાનનો છેલ્લો અન્થ છે એ ચોક્કસ છે; કારણ કે ભામતીને અન્તે પોતાના સર્વ અન્થોનાં નામો તેઓએ લખ્યાં છે :—

યજ્ઞયાચકણિકાતત્ત્વસમીક્ષાતત્ત્વવિન્દુભિઃ ।

યજ્ઞયાચસાંદ્યયોગાનાં વેદાન્તાનાં નિવન્ધનૈઃ ॥

૧ સ્વશકત્યા નટવદ્ બ્રહ્મ કારણં શકરો વ્રવીત્ ।

જીવન્નાન્તિનિમિત્તંતદ્ વમાષે મામતીપતિઃ ॥ ત્ર. સૂ. ૨-૧-૧૬

૨ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકામા ગુરુનું નામ નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે :—

ત્રિવિક્રમગુરુત્રીતમાર્ગાનુગમનોન્મુલ્લૈઃ ।

યથામાનં યશાવસ્તુ વ્યાખ્યાતમિદમીદશમ્ ॥

સમન્વય મહત્પુણ્ય તત્કલ પુષ્કલ મયા ।

સમર્પિતમચૈતન પ્રીયતા પરમેશ્વર ॥

ઉપરના શ્લોકમાં વાચસ્પતિમિત્રે પોતાના નીચેના ગ્રંથોના નામો ગણાવ્યા છે (૧) ન્યાયકણ્ડ, (૨) તત્ત્વસમીક્ષા, (૩) તત્ત્વમિન્દુ, (૪) ન્યાય દર્શન ઉપર નિબંધ - ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્ય ટીકા (ન્યાયસૂત્ર નિબંધ માથે) (૫) સામ્યદર્શન ઉપર નિબંધ - સામ્ય તત્ત્વકૌમુદી નામની સામ્યકારિકા ઉપર ટીકા, (૬) યોગ ઉપર નિબંધ તે પાતજલયોગ સૂત્રના વ્યાસ બાપ્પ ઉપર તત્ત્વસારદી નામની ટીકા અને (૭) વેદાન્ત ઉપર નિબંધ તે યલસૂત્રના ચાકરબાપ્પ ઉપરની ભામતી ટીકા

ઉપર પ્રમાણે ન્યાય, સામ્ય, યોગ અને વેદાન્ત એ ચાર દર્શનો ઉપર વાચસ્પતિમિત્રે ટીકાઓ લખી છે જ્યારે પાચમા પૂર્વમીમાસા દર્શનના અમુક વિષય ઉપર ન્યાયકણ્ડ અને તત્ત્વમિન્દુ એ એ ગ્રંથો લખ્યા છે ફક્ત વૈશેષિક દર્શન ઉપર કશું લખ્યું નથી તે ન્યાય વૈશેષિકને દાર્શનિક દૃષ્ટિથી એક ગણીને હો

આ રીતે બધા દર્શનો ઉપર પાછળના વિદ્વાનોમાં પ્રમાણભૂત ગણાય એવી તલસ્પર્શી ટીકાઓ લખનારી પ્રતિભા મંરૂત દાર્શનિક માહિત્યના ઇતિહાસમાં વિગ્ન છે ન્યાયદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ તે અક્ષપાદના ન્યાયસૂત્રો એ ઉપર વાસ્તવાચન ઉર્ફે પક્ષિલસ્વામી (૪ સ ૪૦૦ની આસપાસમાં)એ બાપ્પ લખ્યું છે આ બાપ્પના કેટલાક નિર્ણયો ઉપર મોદ્દ નૈયાયિક દિદ્નાગે “ખોટા તર્કો” કરીને જે આક્ષેપો કરેલા તેનું ખડન કરીને ન્યાયબાપ્પના બચાવ માટે ઉદ્યોતકરે ન્યાયવાર્તિક ૪ મ માતમાં રાતડા લખ્યું પણ ધર્મકીર્તિ (સાતમુ ચતક) વગેરે બૌદ્ધનૈયાયિકોના કુતર્કોથી ઉદ્યોતકરની વાણીરૂપ વૃદ્ધ ગાય, વાચસ્પતિ કહે છે તેમ બાઈ ગઈ હતી તેનો વાચસ્પતિએ ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યટીકા લખીને ઉદ્ધાર કર્યો ૧

સામ્ય દર્શનનો પ્રાચીનતમ મૂળ ગ્રંથ ઇશ્વરકૃષ્ણની સામ્યકારિકા છે (સમય ૪ મ ૩૦૦ની આગપામ) આ કારિકા ઉપર જ

૧ ઇચ્છામિત્તિમિપિ પુણ્ય દુસ્તરકુનિવન્ધપદમગ્નાના ઉચોત્તરગવીનામ તિચરતીનાં સમુદ્ગરણાત્ ॥

ન્યાયવાર્તિકતાત્પર્ય ટીકાનો આશ્લેષ

વાયસ્પતિએ સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી નામની ટીકા લખી છે. વાયસ્પતિની આ ટીકા પહેલાં ઘણું કરી ગૌડપાદનું ભાષ્ય અને માટરવૃત્તિ લખાયાં છે. છતાં સાંખ્યકારિકાનું સ્પષ્ટીકરણ જેવું વાયસ્પતિની ટીકામાં છે તેવું એ બેમાંથી એકમાં નથી. આ કારણથી વાયસ્પતિની ટીકા ઉપર પાછી ટીકાઓ લખાઈ છે.

યોગદર્શનનો મૂળ ગ્રંથ પાતંજલ યોગસૂત્ર છે. એ ઉપર વ્યાસ-ભાષ્ય (ઈ. સ. ૭૫૦) શતક) શિષ્ટ ગ્રંથ છે. વાયસ્પતિએ આ ભાષ્ય ઉપર તત્ત્વવૈશારદી નામની સૂત્ર અને ભાષ્યના વિષયોને સ્પષ્ટ કરતી ટીકા લખી છે.

પૂર્વભીમાંસા દર્શનના સૂત્ર ભાષ્યાદિ મુખ્ય પ્રવાહને વાયસ્પતિએ સ્પર્શ નથી કર્યો, પણ મંડનમિશ્ર નામના ઘણું કરી સાતમા શતકના ભીમાંસકના વિધિવિવેક નામના ગ્રંથ ઉપર ન્યાયકણિકા નામની ટીકા લખી છે. જેમાં સત્કાર્યવાદ, અસત્કાર્યવાદ, ખ્યાતિઓ, ક્ષણભંગવાદ વગેરે દાર્શનિક વિષયોની ચર્ચા કરી છે. જ્યારે તત્ત્વચિન્દુ નામના એક ટૂંકા સ્વતંત્ર ગ્રંથમાં વૈયાકરણીએ સ્વીકારેલા સ્ફોટવાદનું ખંડન કર્યું છે.

વેદાંતદર્શનને લગતા પણ વાયસ્પતિએ બે ગ્રંથો લખ્યા છે: (૧) ભામતી અને (૨) ઉપર કહેલા ભીમાંસક અદ્વૈતવાદી મંડનમિશ્રના^૧ અક્ષતત્ત્વસમીક્ષા નામના ગ્રંથ ઉપર અક્ષતત્ત્વસમીક્ષા નામની ટીકા. વાયસ્પતિના બાકીના સર્વ ગ્રંથો છપાઈ ગયા છે; ફક્ત આ અક્ષતત્ત્વસમીક્ષાની હાથપ્રત પણ ક્યાંયથી હજી સુધી મળી નથી— છપાવાની વાત તો દૂર રહી. પણ વાયસ્પતિનો સર્વત્રેષ્ઠ અને હૃદયો ગ્રંથ તે અક્ષસૂત્ર ઉપરના શાંકરભાષ્ય ઉપર લખેલી ભામતી ટીકા. ભામતીમાં જુદે જુદે સ્થળે “આનો વિસ્તાર ન્યાયકણિકામાં છે” એ રીતે ન્યાયકણિકા, તત્ત્વચિન્દુ અને અક્ષતત્ત્વસમીક્ષા એ ત્રણેયનો વાયસ્પતિએ ઉલ્લેખ કર્યો છે. વાયસ્પતિએ જુદી જુદી

૧. શાંકરદિગ્વજય વગેરે પાછળના ગ્રંથોમાં મંડનમિશ્ર સાથે શંકરાચાર્યના વાદવિવાદનું રોચક વર્ણન છે. અને મંડનમિશ્ર વાદમાં હારીને શંકરાચાર્યના સુરેશ્વર નામધારી શિષ્ય થયા એવું કહેલું છે. પણ એ બધી નિરાધાર-કલ્પના છે અને મંડનમિશ્ર નામના અદ્વૈતવાદી ભીમાંસક શંકરાચાર્ય પહેલાં થઈ ગયા હોવાના પુરાવા બહાર આવ્યા છે. પણ એ વિષે વળી વિસ્તારથી અન્ય કોઈ પ્રસંગે.

ટીકાઓના જે ભુન ભુન નામ પાડ્યા છે તે પણ સૂચક છે સાખ્યની ટીકા 'સામુદ્રી,' ચોગની 'શાન્દી' કે 'વિશાન્દી,' અને વેદાંતની 'ભામતી' પહેલાં એ નામ ચંદના પ્રાચીના સૂચક છે અને હેતુ સૂચના પ્રકારનું વાયસ્પતિ સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર હોવા છતાં શાકર અદ્વૈતના પક્ષપાતી છે એ ન્પદ છે

વાયસ્પતિની સ્વતંત્રતા જેની અન્ય વિષયની પદ્મદગીમા બોલે બિન્ન બિન્ન મનોના નિવગ્ધુમા છે તેથી ધાર્મિક વિષયમા પણ છે એના મગલાચરણોની નિવિધતા જોરા જેવી છે ન્યાયવાર્તિક તાત્પર્યની ટીકાના આગ્રમમા પહેલો સ્તોત્ર પિનાડીની સ્તુતિનો છે ન્યાયવાર્તિકના લેખક ભાગદાજ ઉદ્યોતક પાતુપન રૈવ હોનાથી, વાયસ્પતિએ કદાચ એના અન્ય ઉપગની ટીકાનું મગલાચરણ ચિત્રસ્તુતિથી કર્યું હશે એ મગનાચરણના બીજા સ્તોત્રમા ન્યાયસૂત્રના કૃતો અક્ષપાદને "ધર્મ, જ્ઞાન, વેગમ્ય અને ઐશ્વર્યશાલી તથા વાગ્વિનુદ્ધિના નિધિ" કહીને નમસ્કાર કર્યા છે અક્ષપાદની આટલી બધી સ્તુતિ કરી છે તે કદાચ ન્યાયદર્શનના પ્રમાણ વિચારની મવ દર્શનો ઉપર જે ભારે ઉપકારતા છે તે ધ્યાનમા રાખીને હશે

વિધિવિવેક ઉપરની ન્યાયકલ્પિકા નામની ટીકાના મગલાચરણમા વાયસ્પતિએ ચોગલાચરના દ્વેષકનવિવાદાસચેરપરામૃષ્ટ પુરુષ વિદ્યેષ ફિચર કૃત્યાદિ સૂત્રોક્ત સક્ષણયુક્ત ઈશ્વરને વિષ્ણુ નામથી પહેલાં નમસ્કાર કર્યા છે, પછી અદ્વૈત ચિત્રની સ્તુતિ કરી છે અને તે પછી શુરને નમસ્કાર કર્યા છે

ચોગદર્શનની ટીકામા વળી ચોગસૂત્રોક્ત સક્ષણયુક્ત ઈશ્વરની જ વિષ્ણુ નામથી સ્તુતિ કર્યા પછી, વાયસ્પતિએ સૂત્રકાર પતંગલિને નમસ્કાર કર્યા છે તત્ત્વમિન્દુનું મગલાચરણ વળી સર્વથી નિસક્ષણ છે એમા એક જ સ્તોત્રથી રાકરને (અદિર્શુદ્ધ્ય નામથી), સૂર્યને (ક્ષણ નામથી), નણપતિને, આર્યા મન્વતી તથા વિષ્ણુને એક માથે નમસ્કાર કર્યા છે

સાકરજ્ઞાપ્યની ભામતી ટીકામા વાયસ્પતિએ, એ પોતાનો કહેલો મન્ય દોવાથી મંગલાચરણ પણ લાણુ કર્યું છે પહેલાં સ્તોત્રનાં જગત્પિતૃતનું અધિજ્ઞાન અને અર્પનિત લખ, જ્ઞાન અને અમૃતરૂપ જે નિર્ગુણજ્ઞ તેને નમસ્કાર કર્યા જ બીજા સ્તોત્રમાં "વેદો જેનું

નિઃશ્વસિત છે, પંચભૂતો જેનું વીક્ષિત છે, ચરાચર જેનું સ્મિત છે અને મહાપ્રલય જેની નિદ્રા છે” એ રીતે એ જ બ્રહ્મની સગુણતાનો મહિમા વર્ણવ્યો છે. ત્રીજા શ્લોકમાં વેદને અને શિવને નમસ્કાર કર્યો છે. ચોથામાં સૂર્યને, તિલકસ્વામી (કાર્તિકેય)ને તથા મહાગણપતિને નમસ્કાર કર્યો છે. પાંચમામાં ભગવાન વિષ્ણુની જ્ઞાનશક્તિના અવતારરૂપ સૂત્રકાર વેદવ્યાસને નમસ્કાર કર્યો છે અને છઠ્ઠામાં શંકરાચાર્યને નમસ્કાર કર્યો છે.

આઠમો લાભો નમસ્કારવિધિ કર્યા પછી માતમા શ્લોકમાં નમ્રતા દર્શાવતાં વાયસ્પતિ કહે છે કે, “જેમ ગંગાના પ્રવાહમાં પડવાથી રસ્તાનું પાણી પવિત્ર થાય છે, તેમ આચાર્યની કૃતિ સાથે જેડવાથી અમારા જેવાની તિરસ્કૃત વાણી પણ પવિત્ર થાય છે.”^૧ વાયસ્પતિએ આ જ શ્લોક વિધિવિવેક ઉપરની ટીકાના આરંભમાં પણ કહ્યો છે.

જેમ દાર્શનિક પાંડિત્યની આખતમા વાયસ્પતિની બુદ્ધિ સ્વતંત્ર છે અને ધાર્મિક ત્રિપયમાં શિવ વિષ્ણુ આદિને એક જ સગુણબ્રહ્મનાં વિવિધ નામો ગણીને, શિષ્ટ સંપ્રદાયને અનુસરી, સર્વ દેવને નમસ્કાર કરવાનો માર્ગ સ્વીકારી, સાંકડા સાંપ્રદાયિક ચીલાથી તેનું ચિત્ત સ્વતંત્ર રહે છે; તેમ જ વાદસ્વીકારની આખતમાં પણ વાયસ્પતિ મંડનમિત્રનો વિષ્વર્યવાદ સ્વીકારે છે અને મંડનમિત્રે કરેલા બાદમતતા ખંડનને અનુમોદન આપે છે. વળી મંડનમિત્રના બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થમાંના શંકરાચાર્ય પહેલાંના અર્દ્રતવાદના કેટલાક સિદ્ધાંતોનો વાયસ્પતિએ સ્વીકાર કર્યો છે. એમ બ્રહ્મસિદ્ધિ સાથે ભામતીના વિશિષ્ટ મતોને સરખાવીને શ્રી. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રી આદિ દક્ષિણાત્ય વિદ્વાનો કહે છે.^૨ અલખત બ્રહ્મસિદ્ધિ ગ્રન્થ મદ્રાસમાં પહેલીવાર છપાય છે અને છપાઈને બહાર ન પડે ત્યાં સુધી વાયસ્પતિના વેદાંતવિચારો ઉપર મંડનમિત્રનું ઋણ કેટલું છે તેનો નિર્ણય આપણે નહિ કરી શકીએ. પણ વિધિવિવેકના આરંભમાં ઉપર કહ્યું છે તેમ, આચાર્ય મંડનમિત્રની

૧. આચાર્યકૃતિનિવેશનમપ્યવધૂત વચોસ્મદાદીનાં ।

સ્થોદકમિવ ગંગાપ્રવાહપાતઃ પવિત્રયતિ ॥

૨. બુદ્ધ્યોઃ, અધ્યાઃ, મદ્રાસના ધિયોસોદ્ધિલ પબ્લિશિંગ હાઉસ તરફથી છપાયેલાં ભામતીચતુઃસૂત્રી પુસ્તકનો તેના સ પાદક શ્રી. એસ. સૂર્યનારાયણ શાસ્ત્રીનો અંગ્રેજી ઉપોદ્વાત પૃ. ૪૯

કૃતિને ગગાપ્રવાહ માથે સરખાવી છે અને બ્રહ્મમિદ્ધિ ઉપગ્રીકા લખી હતી (જો કે એ દીકા મળતી નથી) એ લખીકન મડનમિત્ર વિષે વાયસ્પતિની માન્યબુદ્ધિ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે, છતાં એ જ મડનમિત્રના અભિપ્રાયની વિરુદ્ધ સ્ટ્રોટવાદનું ખડન કરવામાં કુમાગિલના વચનો ઉતારીને તેનું અનુસંગ વાયસ્પતિએ કર્યું છે. આ સ્ટ્રોટનાદના પુરુષકર્તા બર્તુદ્ધિ આદિ વૈયાકરણો છે મર્થ મીમાંસક કુમાગિલે સ્ટ્રોટવાદનું ખડન કર્યું છે જ્યારે મડનમિત્રે કુમાગિલના ખડનનું પોતે લખેલ સ્ટ્રોટમિદ્ધિ નામના ગ્રન્થમાં ખડન કર્યું અને સ્ટ્રોટવાદનું મડન કર્યું ત્યારે ભામતીમાં અનેક સ્થળે ચક્રરાચાર્યને અનુસરી કુમાગિલના મતોનું ખડન કરનાર વાયસ્પતિએ આ વિષયમાં કુમાગિલનું અનુસંગ કરી, મડનમિત્રે સ્વીકારેલા સ્ટ્રોટનાદનું ખડન કર્યું છે. અવગત સ્ટ્રોટવાદ ચક્રરાચાર્યને માન્ય નથી (જુઓ, ઇ સ ૧-૩-૨૮નું ભાષ્ય)

આ રીતે અનેક પ્રકારનું બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્ય દર્શાવનાર વાયસ્પતિ છેવટ તો ચાકરવેદાતી છે અને એનો શ્રેષ્ઠ ગ્રન્થ ભામતી છે એ ચોક્કસ છે વાયસ્પતિના બીજા ગ્રન્થો માથે મગખારતા ભામતીની ભાષા અત્યંત પરિપક્વ, પ્રૌઢ અને પ્રવાહી છે મચોટતા અને અર્થની સ્પષ્ટતા તો વાયસ્પતિના બધા લખાણોમાં છે પણ બીજામાં ભાષાની કિનબટતા વધારે છે અવગત ચાક-ભાષ્યની પ્રસન્નતા તો દુર્લભ છે અને ભાષ્ય જગતા તેની દીકા મમજવામાં ઘણી વાગ વધારે શ્રમ પડે છે એ વાત માચી છે છતાં શ્રી ન દે મહેતા વાયસ્પતિની દીકાને ભાષ્યની “મમાન ચમત્કૃતિવાણી” કહે છે^૧ તે માચુ છે ચક્રરાચાર્યના ગંભીર વચનોના તાત્પર્યનું વિવગ્ન કરવાની તથા તેની તીક્ષ્ણ અને ન્યાયોપબૃહિત દલીલોનો મર્મ ઉઘાડીને દેખાડવાની વાયસ્પતિની કળા અનનુકૂળીય છે પ્રમન્નગંભીર ભાષ્યનું પૃથક્કરણ કરવાનો વાયસ્પતિનો દાવો શબ્દશઃ યથાર્થ છે^૨ વાયસ્પતિની ચેતી પણ વિરિષ્ટ છે ભાષ્યકાર સીધું ગદ્ય લખ્યે જાય છે ત્યારે વાયસ્પતિ વચ્ચે વચ્ચે

૧ જુઓ ‘હિંદ વત્સલ્પાનનો ઇતિહાસ’ ઇ પૃ ૨૧૮

૨ નત્વાવિશુદ્ધવિજ્ઞાનં ચક્રર ક્ષગાકર ।

માધ્ય પ્રસન્નગંભીર તત્ત્વજીત વિમન્યતે ॥

ભામતીના આરબનો શ્લોક ૬

પછી મૂકીને ગદ્યમાં ભાત પાડે છે. ભાષ્યમાં કહેલા પૂર્વપક્ષને પહેલાં એક કે એ શ્લોકમાં મૂકી, પછી એનું વિસ્તારથી વિવરણ કરે છે અને એ જ રીતે એક અથવા એ શ્લોકમાં સિદ્ધાંતકથન કરી, પછી તેનું વિવરણ કરે છે (જુઓ; ધ. સૂ. ૧-૨-૧૧, ૪-૪-૧૭ વગેરે). અલ્પભૂત આખી ટીકામાં સળગ આવી પદ્ધતિમિશ્રિત પદ્ધતિ વાપરી છે એમ પણ નથી. વળી વાયસ્પતિની ટીકાની ખીજ ખૂબી એ છે કે, ઘણી વાર એ પૂર્વ અન્યકારનાં વચનો નામ સાથે કે નામ વગર ઉતારે છે. પરિણામે કેવલાદ્વૈત દર્શનના ઐતિહાસિક દર્શનમાં વાયસ્પતિની ટીકા ખાસ ઉપયોગી છે. વાયસ્પતિ કહેવતો પણ ઘણી વાર ઉદાહરે છે. “કાગડાનું કહ્યું”નું ને કૂતરાનું નહોતું કહ્યું” એવી કહેવત હાલમાં પ્રચલિત છે. હવે વાયસ્પતિએ આ કહેવતનું મૂળ નીચેના શ્લોકમાં ઉતાર્યું છે:—

કાકેભ્યો રક્ષ્યતામન્નમિતિ વાલોપિ નોદિતઃ ।

ઉપપ્પાત્તપ્રધાનત્વાન્ન શ્વાદિભ્યો ન રક્ષતિ ॥

(ધ. સૂ. ૧-૪-૩ની ટીકા)

અલ્પભૂત ઉપરના શ્લોકમાં ‘કાગડાથી અનાજનું રક્ષણ કરવાનું કહ્યું હોય તો બાળક પણ કૂતરાથી રક્ષણ ન કરે એમ ન કરે’ એવી મતલબ છે. પણ સમજી છોકરો કાગડાને ઉડાડવા સાથે કૂતરાને પણ હાંકી કાઢે ત્યારે અણસમજી છોકરો કાગડાનું કહ્યું હોય તો કાગડાને ઉડાડે અને કૂતરાને અન્ન ખાવા દે. ગુજરાતી કહેવતમાં અણસમજી બાળક લક્ષ્ય છે અને સંસ્કૃત વચનમાં સમજી બાળક લક્ષ્ય છે.

ભાષ્યકારનાં વચનોમાં જે વસ્તુ વારંવાર ‘ટૂંકામાં કહેલી હોય છે તેનો વાયસ્પતિએ સ્પષ્ટતા ખાતર વિસ્તાર કરેલો હોય છે. દા. ત. પૂર્ણસૂત્ર ભાષ્યના આરંભમાં અધ્યાસનું લક્ષણ આપતાં ભાષ્યકારે ફક્ત ત્રણ વિકલ્પોનું સૂચન કર્યું છે. પણ વાયસ્પતિએ આત્મખ્યાતિ વગેરે ખ્યાતિવિષયક મતભેદો તે તે મત પ્રસ્થાપક દલીલો સાથે સ્પષ્ટ દર્શાવી, ખીજા ભેદોનું ખંડન કરી કેવલાદ્વૈત સંમત અનિવર્ચનીય ખ્યાતિનું મંડન કર્યું છે. વળી શકરાચાર્યે પોતાનો અમુક સિદ્ધાન્ત એક સ્થળે કહ્યો હોય છે અને ખીજે ખીજે સ્થળે કહ્યો હોય છે અને એ બે સિદ્ધાન્તોના સમન્વય કોઈ ત્રીજે સ્થળે સૂચવ્યો હોય છે. મતલબ કે વિસ્તારભર્યું તથા સૂત્રોના ક્રમને તેમજ તે તે સૂત્ર સૂચિત ઉપનિષદવચનોને વળગી રહેવાની

મધ્યસ્થાને પરિણામે ભાષ્યોમા એક જ સ્થળે મમત્ર સિદ્ધાન્ત નથી મળી આવતો. વળી ઉપરના જ કાગળથી બિન્નબિન્ન સ્થળે બિન્નબિન્ન સિદ્ધાન્ત ઉપર ભાગ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ વસ્તુસ્થિતિથી ભાષ્યમા કેટલીક અસ્પષ્ટતા દેખાય છે. વાયરપતિની દીકા એ ભાષ્ય ઉપર પહેલી દીકા છે અને એમા ભાષ્યની અસ્પષ્ટતાને દૂર કરવાનો પ્રયામ કરવામા આવ્યો છે, પણ આ બાબતમા મતભેદને અડગ હોઇને પાછળથી શાકર વેદાંતીઓમા ગોણું સિદ્ધાન્તભેદો ઉત્પન્ન થયા છે અને રાકગચાર્યના પોતાના વિષય પદ્મપાદના મતથી એક મે બાબતમા વાયરપતિનો મત જુદો પડવાથી એ વખતથી જ વાયરપતિથી ચાલેલું ભામતીપ્રસ્થાન અને પદ્મપાદથી ચાલેલું વિવગ્નપ્રસ્થાન એ રીતે બે પ્રસ્થાનો ઉદ્ભવ્યા છે. આ મતભેદના બેઝાણુમા કે વાદવિવાદમા ઊતરવાની જરૂર નથી, પણ વાયરપતિએ શાકર ભાષ્યોના વચનોનો સંદોહ કરીને અને ભાષ્યના ગાભીર્યમા તલસ્પર્શી અવગાહન કરીને ભાષ્યનું હાર્દ પડડયું છે એના દીકાકાગ અમતાનન્દ પેઠે મને પણ વાયરપતિ, ભાષ્યનું હૃદય ગળુનાર લાગે છે અમતાનન્દ કહે છે કે —

જીવસ્થાયા ભવિષ્યા વિષય વ્રજશુક્તિવત્ ।

ઝચે વાચસ્પતિર્માષ્ય ધ્યુત્યોર્હૃદયવેદિતા ॥

અ સુ ૧-૪-૧૧ ઉપર કલ્પતરુ

વાયરપતિની ભામતી દીકાના અંતરદર્શનના સાહિત્યમા મહત્વના સ્થાનને લીધે એના ઉપર પુષ્કળ દીકાઓ લખાઇ છે, જેમા થ્રેઠ અને જૂનામા જૂની અમતાનન્દ (ઈ મ ૧૨૪૭ થી ૧૨૬૦)ની વેદાન્ત રૂપતરુ છે અને આ કલ્પતરુ દીકા ઉપર પાઠી અરુપ દીક્ષિત (ઈ સ ૧૬૦૦ની આસપાસમા)ની 'કલ્પતરુ પરિમલ' નામની દીકા છે. આ ઉપરાંત ભામતી ઉપર ભામતીતિલક, ભામતીનિવામ, ભામતીન્યાખ્યા નામની દીકાઓ લખાઈ છે અને કલ્પતરુ ઉપર લક્ષ્મી નૃસિંહે આભોગ નામની દીકા ૧૭મા વલકમા લખી છે તથા વૈદનાથ પયગુન્ડે રૂપતરુમંજરી લખી છે.

જેમ ભામતી ઉપર અનુકૂળ દીકાઓ થઈ છે, તેમ પ્રતિકૂળ દીકાઓ — વાયરપતિનો સિદ્ધાન્ત ભાષ્ય વિરુદ્ધ છે, વગેરે આલેખો પણ જૂના રખતમા થયેલ છે અને કેટલાં આલેખોના જવાબો અમતાનન્દે

કેપતરુમાં આપ્યા છે. એક સ્થળે અમલાનન્દ કહે છે કે - તસ્માદ્
વાચસ્પતિમતં માધ્યવિકદ્રમિતિ કૈધિદયુક્તમુક્તમ્ । કિં ચ-

અજ્ઞત્વચ્રાન્તતાદોપાદરક્ષસ્પરમેશ્વરમ્ ।

एतद्राव्यार्थतत्त्वज्ञो वाचस्पतिरगाधंधीः ॥

અ. સૂ. ૧-૨-૨૨ ઉપર કેપતરુ

ખરેખર, અમલાનન્દ કહે છે તેમ, સર્વતંત્ર સ્વતંત્ર વાચસ્પતિ
અગાધ બુદ્ધિશાળી હતા.

‘નરસિંહ મહેતાના કાવડા’ના વિચાર

“ગુજરાતી સાહિત્ય” ખૂબ પાના આક્રમક વિભાગમાં ગા ગા કનૈયાલાલ મા મુનશીએ ‘ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય’ ઉપર જે નિબંધ લખ્યો છે તે, ધણા વિચારણીય, મુદ્દાઓ ઊભા કરે છે. ભક્તિવૃત્તિનું જે માનસવાસ્તવી પૃથક્કરણ જેવું, એમની અતનુકરણીય મોહક, સૌંદર્ય મા મુનશીએ કર્યું છે તે સઘોષાશ્રી નથી. પાશ્ચાત્ય માનમરાજા પાશ્ચ વ્યક્તિવૃત્તિઓનું ધણું પૃથક્કરણ કર્યું છે, પણ હજી માનુષવૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ ધણી રીતે અપૂર્ણ છે. વળી પ્રેમ, ભક્તિ જેવી સૂક્ષ્મ માનુષવૃત્તિઓ વિષે આધુનિક માનસશાસ્ત્રના યે, હેલ્સા વિચારો પ્રસ્તુત નિબંધમાં આવ્યા હોય એમ લાગતું નથી. પણ આ માનમરાજાનો વિષય ધણો વિચારણ છે અને ભક્તિ જેવી વૃત્તિનું માનસવાસ્તવી પૃથક્કરણ તો સ્વતંત્ર પ્રસ્તકરૂપે લખાવા જોઈએ છે, એટલે એનો વિચાર અહીં નથી કર્યો. પણ આ વિષયના ઐતિહાસિક પૃથક્કરણનો, એક જ પ્રશ્ન અહીં ચર્ચવાની ધારણા છે.

રા રા મુનશીએ “ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય”ના એક પ્રકરણ તરીકે ‘ગુજરાત’ના શ્રાવણ ૧૯૮૨ના અંકમાં ‘નરસિંહ મહેતાનો કાવડો’ લખ્યો છે. તેમાં “નરસિંહ મહેતા ખરેખર ચૈતન્ય (૪ સ ૧૪૮૫થી ૧૫૩૩) પહેલા, યથા કે પછી?” એમ પ્રશ્ન પૂછી ‘ચૈતન્ય પહેલા યાવ નહિ’ એમ કહી, ચૈતન્ય પુત્રી મૂકના માટે કુલ ૧૬ દલીલો આપી છે. પણ અહીં કહેવું જોઈએ કે આ બધી દલીલો, સરખી જોરદાર નથી. કેટલીક દલીલો દલીલોની મંખ્યાનો ભાગ સધારના માટે જ મુકાઈ હોય એવી છે અને તેમાંની ૧૩ દલીલોનું પ્રમાણબુદ્ધ સર વિવેચન ગ રા અનાલાલ જી જાનીએ કૌમુદી’ના ઇર્ષિક ૧૯૮૩ના અંકમાં કર્યું છે. પણ મુનશીના આખા કાવડાનું મખ્યાનિન્દુ ૧૪મી દલીલ જ છે. આ દલીલમાં જે કાઈ તરવ છે, તે તો, આચાર્યશ્રી

આનન્દશંકર દ્રુવે બાવીશ વર્ષ પહેલાં, ૧૯૬૧ના શ્રાવણ-ભાદરવાના 'વસંત'ના અંકોમાં સ્પષ્ટ રજૂ કર્યું છે. જેમાં મુખ્ય વાત એટલી જ છે કે, “ મહેતાજીને ચૈતન્ય સંપ્રદાય સાથે સંબંધ થયો હોય ” એમ ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી અને જીવગોસ્વામીના ઉજ્જવલ નીલમણિ, વિદગ્ધ માધવ અને તેની ટીકાઓ વગેરે ગ્રંથો જોતાં “ શંકા જાય છે. ” ખૂબ્ય શ્રી. આનંદશંકરભાઈના આટલા શબ્દોમાં જ મુનશીની આખી વાતનું તત્ત્વ આવી જાય છે. બાકી તો બધી એ કળાકારની વાકૂળતા છે.

કોઈ પણ જાતના પૂર્વગ્રહ વગર, આપણા ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસના અભ્યાસી તરીકે મેં નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની અસર ક્યાં છે, એ જોવા માટે એ કવિનો કાવ્યસંગ્રહ ભાગવત, ગીતગોવિંદ, ઉજ્જવલ-નીલમણિ વગેરે સાથે સરખાવી વાંચી વિચારી જોયો અને જે મને દેખાયુ તે અહીં વાંચનાર સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.

રા. મુનશી કહે છે કે, “ નરસિંહકૃતિમાં ભાગવતની કે હરિલીલામૃત (હરિલીલામૃત તો હરિલીલાષોડષ કલાને બદલે ઉતાવળથી લખાઈ ગયું હશે)ની પૌરાણિક છાપ નથી તેમ બ્રહ્મવૈવર્ત કે પદ્મપુરાણ એની પહેલાં થયાં હોય તો તેની છાપ નથી ” (ગુજરાત: ૧૯૮૨, શ્રાવણ; પા. ૫૪૬)

ભાગવતની અસર નરસિંહ મહેતા ઉપર હોવાનું રા. મુનશી પોતે જ ‘ ભક્તિ અને ગુજરાતી સાહિત્ય ’ના ૧૧મા અંકમાં કબૂલ રાખે છે અને અહીં ભાગવતની છાપ નથી એમ કહે છે, એનો શો અર્થ ? વળી પદ્મપુરાણની છાપ નથી એવું સાહસથી કહ્યું છે, તો પચાવન હજાર શ્લોકના એ પુરાણની નરસિંહનાં કાવ્યો સાથે ક્યારે અને કાણે સરખામણી કરી ? મેં તો સરખામણી નથી કરી જોઈ અને બ્રહ્મવૈવર્ત વિષે આગળ કહ્યું છે. આવી અત્યુક્તિઓની ઉપેક્ષા કરીએ, પણ ‘ ભાગવતની છાપ નથી ’ એ શબ્દો વાંચીને તો આશ્ચર્ય જ થાય છે. નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યો ભાગવતમય છે, એમ મને લાગે છે. નરસિંહની ભક્તિનો વિચાર કર્યા પહેલાં એનાં પદોના શબ્દાર્થનું મૂળ જોવાથી રા. મુનશીની દલીલોની યથાર્થતાની ઠીક પરીક્ષા થશે.

નરસિંહ ઉપર સૌથી વધારે અસર ભાગવતની છે, માટે પહેલાં એની અસરનો જ વિચાર કરીએ.

ભાગવત અને નરસિંહ મહેતા

નરસિંહના ગોવિંદગમનથી શરૂઆત કરીએ.

ગોવિંદગમન—અહીં ગમ અને કૃષ્ણને મયુગ તેડી જવા માગ્યા આવે છે અને એક ગત રહીને તેડી ગય છે, એ પ્રમગ શ્રી ભાગવત (ભા ૧૦ અ ૩૮-૪૯)માં કહ્યો છે ભાગવતકારે આ પ્રમગનું વર્ણન કરતા, કૃષ્ણની જવાની વાત સાબળી તથા કૃષ્ણને જતા ભેદને ગોપીઓને થયેલા દુઃખનું તથા ગોપીઓએ ભગવાનને રોકવા કરેલા નિષ્ફળ પ્રયત્નનું, દૃકામા લગભગ પચ્ચીસ શ્લોકોમાં કથન કર્યું છે અને તે વર્ણનમાં ધ્વજવૈવર્તનરે થોડો ઉમેરો કર્યો છે આ મૂળનો નગસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે કલ્પનાથી ખૂબ વિસ્તાર કર્યો છે ગોવિંદગમનનાં પહેલા ત્રણ પદ તો ઉપોદ્ધવાત જેવા છે અને તેમાં ૩૮મા અધ્યાયની તથા ૩૯મા અધ્યાયના આઠ શ્લોકોની નાત દૃકામાં વહી દીધી છે ૧૩મા શ્લોકમાં ભાગવતનાં કહે છે —

ગોપ્યસ્તાસ્તદુપધ્રુત્ય વખૂર્વ્યવિતા મૃશમ્ ।

શમકૃણૌ પુરો નેતુમકર વ્રજમાગતમ્ ॥^૧

આ વચનનો અનુવાદ કરી નગસિંહ મહેતા કહે છે —

કૃષ્ણ જવાનું સાબળું ગોપિયોય ત્યાગ્ય,

પાપ દેખી અતઃ જોયી, તેન યઈ ત્રિયો ત્યારેઽ

[ન ચિહ્ન મહેતાત કાવ્યત્રણ, પા ૫૩]

ભગવાનના પ્રિયોગના વિચારે પીડાતી ગોપીઓ જે પરસ્પર વાતો કરે છે, તે ભાગવતકારે ૧૮ થી ૩૦ શ્લોકોમાં વહેલ છે, નગસિંહ મહેતાએ ૫૬ ૬ થી ૯ માં એ જ પ્રમગનું જુદા રાખ્દોમાં રાધા, અદ્રભાગા એમ નામ લઇને વર્ણન કર્યું છે

તેમાં ૨૭ માં શ્લોકમાં ગોપીઓ વિચાર કરે છે કે —

નિવારવામ સમુપેત્ય માઘવમ્ ।

“ માથે મળીને આપણે કૃષ્ણને રોકી રાખીએ ” બસ, ભાગવતગમના, ખરી રીતે તો, આટલા જ રાખ્દો ઉપરથી આખું ગોવિંદગમન કાવ્ય લખાયું છે

ભાગવતમાં તો ગોપીઓનો આટલો વિચાર જ બતાવ્યો છે, પણ તેનું કાર્ષ્ણ્યપરિણામ મતાનુ નથી સવાગ પડતા અદૂર ગય બેઠાવે છે અને તેની પછવાડે નન્તદિ ગોવાળિયા પણ ગાડાં ભેડી

૧ તામરપ્પને ના લઈ જવા નહીં આવ્યા છે એન સાબળું, તે ગોપીઓ અતિશય દુઃખી થઈ

રાસમંડળ મધ્યે મહાવજ્ર, ઝળકે મુગટ અપાર;

એક એકને કંઠે બાહુડી, નાચે નેહભરી જાર.

૫૬ ૬-૨

યૈઈ યૈઈ કરે અગણિત અંગના, ગોપી ગોપી પ્રત્યે શોરે કાન. ૫૬ ૭૨-૧

વંદાવનમાં રમત માંડી ગોપી ગોવિન્દ સાથે રે;

એક એક ગોપી બીચ બીચ માધવ આનંદ વાંચ્યા અપાર રે. ૫૬ ૭૮-૧

શૃંગાવનમાં માનની, મધ્યે મોહન રાગે;

કંઠે પરસ્પર બાહુડી ધૂન નેપુર વાગે.

૫૬ ૮૬-૧

‘કંઠે પરસ્પર બાહુડી,’ ‘એક એકને કંઠે બાહુડી,’ વગેરે શબ્દો

અન્યોન્યાવચ્છવાદુભિઃતો યોખ્ખો અનુવાદ છે.

યં મન્યેરન્નમસ્તાવદ્વિમાનશતસંકુલમ્ ।

દિર્વૌકસાં સદારાણામૌત્સુક્યાપહૃતારમનામ્ ॥

તત્તો દુન્દુભયો નેદુર્નિષેતુઃ પુષ્પવૃષ્ટયઃ ।

જગુર્ગન્ધર્વેપતયઃ સક્ત્રીકાસ્તદ્યશોઽમલમ્ ॥

ભા. ૧૦-૩૩-૪, ૫

બ્રહ્મ સારથ આદે થઈ દેવો જોવે છે રંગ.

ન. કા. સં. ૧-૭

જે જે શબ્દ સુરી નર કરે વરસે હસુમ અપાર

ન. કા. સ. ૩-૫

ધન કૃષ્ણ લીલારસ પ્રગટયો, પુષ્પવૃષ્ટિ ત્યા થાય રે;

અમર આશિષ દે ઉપરથી ચરણરેણુને નયે રે;

નાત ભાત વિલાસ જોધને મનમાદે અતિ રાચે રે એજન. ૭૮-૪, ૫

હરખ્યા સુરનર દેવ મુનીશ્વર, પુષ્પવૃષ્ટિ કરી ચરણે નમે. એજન ૯૧-૪

અનિહારે સુરપતિ મોહી રહ્યા ભક્તિ યિર થઈ રહ્યાં દેવવિમાન,

અમર કોટિ તેત્રીશ ઉભા ત્યાં બ્રહ્મા ઈંદ્ર સંધાત રે;

નય નયકાર કરીને પુષ્પવૃષ્ટિ કરે ખાંત રે.

એજન ૧૨૬-૪

વલયાનાં નૂપરાણાં કિકિણીનાં ચ યોષિતામ્ ।

સ પ્રિયાણામમૂચ્છન્દસ્તુમુલો રાસમણ્ડલે ॥

ભા. ૧૦-૩૩-૬

તાળી દેતાં તારણી અંઝરનો અમકાર

કટિ કિકણી રણજીણે ધુધરીના ધમકાર

ન-કા-સં. ૨-૭

અંઝરીયા અમકતે લટકતે બાહુડી લોડે રે.

એજન- ૯-૧

અંઝર અણકે ને ખમકે સુડી વહાલા શું રમતાં રે

એજન-૧૦-૧

અંઝરીયાંને અમકરે ઠમકે નેપૂરીયાં વાગે રે

એજન-૧૩-૧

અંઝરીયા અમકાર કરે રે વીજીડા વાગે વાદે રે

બાહુડી કેરાં કકણ ખણકે બોલતી ભર નાદે રે.

એજન-૧૮-૧

એ જ રીતે પદ ૮, ૧૨, ૧૪, ૧૬, ૧૭, ૧૯, ૨૦, ૨૧, ૨૨, ૨૩ વગેરેની સરખાત જુઓ

તત્રાતિશુભે તામિર્મગવાન્દેવકીલુત ।

મધ્યે મળોના હૈમાના મહામારકતો યથા ॥ મા ૧૦-૩૩-૭

મુદર ગોપી કચનનાળા વચ્ચે મરકતમણિ ગોપિદ એવન-૭૬-૨

ઉચ્ચૈર્જગુનત્યમાના રક્ષકઠયો રતિપ્રિયા । મા ૧૦-૩૩-૯

નાથ તા નાથ તા નારને વ ચો હર્ષ અપાડે

મહા માહે માનની ગાએ મધુગી મધુરી વાણ ર એવન-૯-૨, ૩

ખીજા પદોમા પણ આ અર્થના વચનો છે જુઓ ૪, ૫, ૬, ૮ વગેરે

ગૃહીતકઠયસ્તશોભ્યા ગાયન્ત્યસ્ત વિજહિરે ॥ મા ૧૦-૩૩-૧૫

કંઠે વળગી કામની અવર કાઈ ન રાએ ર એવન-૯-૪

एव परिभ्वगकराभिमर्शस्निग्धेषुणोद्गोमविलासदासै ।

રમે રમેશો પ્રજસુન્દરીભિર્યથાર્થક સ્વપ્રતિવિમ્બવિભ્રમ ॥

મા ૧૦-૩૩-૧૭

તથા જુઓ,

માહુપસારપરિરમ્મકરારાલકોહ-

નીચીસ્તનાલભનનર્મનસ્વામપાતૈ

મા ૧૦-૨૯-૪૬

આસિનન, સુખન, પરિરમન વા થા તિ રસ ૨ । ર (એવન, ૭૫-૨)

દર્પણ પ્રતિબિમ્બના બાળક જેન રમે, તેન રમે ગોપિદ સાથ ગોપી

ન-કા-સ-પા-૫૮૦

વળી

काचित् सम मुकुन्देन

काचित् रास परिभ्रान्ता

વગેરે એક એક ગોપીની સ્થિતિ વર્ણવતા ૧૦ મા શ્લોકથી આગળના

નજી શ્લોકોનો ભાવ નરસિંહ મહેતાએ

એક એક આ નાણાપતી એક નાચતી રને

એક મધુકે રસ જાહને તાળી તાળુ ને

એક આસિનન લઈ હરધરી લીડે જામિની ભાવે એવન, ૮૯-૨-૩

જેવા પદમા તથા ખીજા અનેક પદોમા પોતાના રાખદોમા વર્ણવ્યો છે

૨૩ થી ૨૫ શ્લોકોમા ભાગવતગરે જળકીડાનું વર્ણન કર્યું છે

આ જળકીડાના વર્ણનના પદો નરસિંહ મહેતાના મનુષ્યમા દેખાતા

નથી, માત્ર કાંઈક પદમા નીચેના જેવા રૂઢિ ઉત્પન્ન છે —

નનતા રમતા હારસ વાગ્યો પ્રેમદા હોંટ પાણી રે પદ ૧૦૭-૩

દશમસ્કંધના ૩૩મા અધ્યાયના ૨૬ શ્લોકોમાંથી ઉપર નોંધેલા શ્લોકોનો ભાવ મુખ્યત્વે લઈને તથા એ જ ધોરણને અનુસરતી કૃષ્ણગોપીની રતિકીડાનું નરસિંહ મહેતાએ રાસનાં તથા શૃંગારમાળાનાં પદોમાં વર્ણન કર્યું છે.

રાસપંચાધ્યાયીના ૩૩મા સિવાયના અધ્યાયોની વાત પણ કોઈ કાંઈ પદોમાં આવે છે. દા. ત.

૨૯મા અધ્યાયના પહેલા જ શ્લોકનો ભાવ તો અનેક પદોમાં કહ્યો છે:—

શરદ રમેહામણે ચાંદલો ન. કા. સં. પ. ૧
 સુંદર રાત શરદ પુનમની, સુંદર કદિયો નનમે ચંદ. એજન-૧૭૭-૨
 પછી

જગૌ કલં વામદશાં મનોહરમ્ મા. ૧૦-૨૯-૩
 તો ભાવ નીચેનાં જેવાં કોઈ કોઈ પદોમાં છે:—

૪ દારે વનમાં વેણુ વનડી ગોપી વિહ્વલ શ્રીધાં રે
 વર આપ્યો તે વચન પાળવા ચિત્ત હરીને લીધાં રે. એજન-૧૧૭-૧
 ભાગવતના જ

મયેમા રસ્યથ ક્ષપા: ૧૦-૨૨-૨૫
 એ વસનના તથા એ અધ્યાયના જ ૨૩ થી ૨૭ શ્લોકના આધારે
 નરસિંહે ‘વર આપ્યો તે વચન પાળવા’ એ શબ્દો લખ્યા છે.

દુહન્ત્યોડમિયયુઃ કાશ્ચિદોહ દિત્વા સમુત્સુકાઃ ।

પયોધિશ્રિત્ય સંયાવમનુદ્વાસ્યાપરા યયુઃ ॥

પરિવેષયન્ત્યસ્તદિત્વા પાયયન્ત્યઃ શિશૂન્ પયઃ ।

શુશ્રૂષન્ત્યઃ પતીન્કાશ્ચિદશ્રત્યો પાસ્ય મોજનમ્ ॥

લિપન્ત્યઃ પ્રમૃજન્ત્યોન્યા બજન્ત્યઃ કાશ્ચ લોચનં ।

વ્યત્યસ્તવસ્ત્રામરણાઃ કાશ્ચિત્કૃષ્ણાન્તિકં યયુઃ ॥

મા. ૧૦-૨૯ શ્લો. ૫ થી ૭.

એક તો અત્ર મુકીને ઉત્તણી બીજી માંગ સિદ્ધર રે

જીવતીનાં જીવ મળીને ચાલી સાહેર નદી પૂર રે. ન. કા. સં. ૧૧૭-૨

નાદની મોહી ગોપિકા તેણે રોતા મેલ્યાં બાળ

એક અજન કરતી ચાલી રે વસન કર્યા પરિધાન એજન. ૧૦૪. ૧

વ્યત્યસ્તવસ્ત્રામરણાઃ શબ્દોનો વિસ્તાર કરીને

અવળાં તે અજર પહેરીયાં, નેપુરીયા દાહ્યાં કાન એજન. ૧૦૪. ૨

ગોપીજન સુતપતિ સહુ છાંડી, જોવાને ધાઈ રે, હરિવેણ વાઈ રે.

હા હા રે નેપુર કાન ધર્યા, કુટળ પદર્યા પાયે

સેયે કાગળ, નયને સિદ્ધર, એના વિપ્રીત રેપે વાયા રે એન/ન, ૧૫૪ ૧૨

ગોપીઓ વનમા આવ્યા પછી ભગવાન જે ઉપદેશ આપે છે, અને ગોપીઓ એને જે જવાબ આપે છે, એનો ચોતાની રીતે અનુવાદ શૃંગારમાળાના પદ ૫૦૦મા (પા ૪૧૧) નરસિંહ મહેતાએ કર્યો છે ગોપીઓના જવાબના (શ્લોક ૩૧થી ૪૧)

કુવેન્તિ હિ ત્વયિ રતિં કુંશલા સ્વઆત્મન્નિત્યત્રિયે પતિષ્ઠતાદિભિરાતિદૈ કિં ।
તન્ન પ્રસીદ પરમેશ્વર માસ્મ ટિષ્ઠા બાજા સૃતા ત્વયિ ચિરાદરવિન્દનેત્ર ॥
ચિત્ત મુર્ચ્છનં મવસાપંહત ગૃહેષુ યન્નિર્વિશત્યુત કરાવપિ ગુણકૃત્ય ।
પદૌ પદ ન ચક્ષતસ્તવ પાદમૂલાચામ. કથ ત્રજમયો કરવામ કિંવા ॥

મા ૧૦-૨૯-૩૩, ૩૪

જેવા શ્લોકોનો કેટલોક ભાવ

‘મદિર માહે મે ન રહેવાય કન કરી જોવા જઈ ર’ (૧૮૭ ૧)

જેવા શબ્દોમા તથા અન્યત્ર પણ (જુઓ શૃંગારમાળાનું પદ ૫૦૦) કાષ્ઠક સ્મૂળ રીતે નરસિંહ મહેતાએ ઉતાર્યો છે

ભાગવતના ૧૦ ગ્હ શ્લોક ૪૨થી ૪૬નો ભાવ તો ગમના પહેલાં ઉદાહરણ પદોમા તથા ખીજન ધણી રાસના તથા-શૃંગારમાળાના પદોમા આન્યો જ છે પછી ગોપીઓને માન થયેલું જોઈને કૃષ્ણ અંતર્યામી થાય છે તાસાં તત્સૌમગમદ વીક્ય માન ચકેશવ. । પ્રસમાય પ્રસાદાય તૈર્નવાન્તરધીયત ॥

મા ૧૦-૨૯-૪૮

હા હા રે મારિની ને માન વપ્પાં આપ્યો મન અહુવાર

અ ત યાંન હવા હરિ તત્ત્વાપુ શ્રીવૃદાવન મોહાર રે એન/ન, ૧૫૪-૪

રમતા રનતા મહારસ વા ચો, કીધુ અતર ધ્યાન રે

બ્યાકુળ યઈ અમે કાઈ નવ સુએ, રહી નહિં સુદ્ધ ભુદ્ધ સાન રે

અનેક ઉપાય કરી કગી ચાકા, નાય ન દોઢા નયલે રે

અમે અખળા બળ વાઈ નવ ચાને, કાહાન કાહાંન વરુ વયલે રે

પૂરણ પ્રીત વરી મનમાહે, આન્યા અતરયામી રે

નરસૈયાના સ્વામી રસપૂરણ બુવતી પ્રાણન પામી રે પદ ૭૦ ૨થી ૮

ઉપરના પદમા તો ભાગવતના ત્રણ (૩૦, ૩૧, ૩૨) અધ્યાયની વાત એકદમ કહી દીધી છે (એ જ પ્રમાણે જુઓ પદ ૧૬૦) પણ ખીજા પદોમા વિસ્તાર મળે છે

અધ્યાય ત્રીશના પહેલા શ્લોકનો ભાવ ઉપરના પદમાં આવી ગયો
પછી ભાગવતકાર કહે છે કે:—

ગત્યાનુરાગસ્મિતવિભ્રમેક્ષિતૈ
ર્મનોરમાલાપવિહારત્રિભ્રમૈઃ
આક્ષિપ્તચિત્તાઃ પ્રમદા રમાપત
સ્તાસ્તા વિચેષા જગદ્દુસ્તદાત્મિકાઃ

મા. ૧૦. ૩૦, ૨

અને પછી

ગાયન્ત્ય ઉચ્ચૈરમુમેવ સંહતા વિચિક્વયુસ્મત્તત્ત્વદ્વનાદ્વનમ્ ॥

પ્રપ્રચ્છુરાકાશવદન્તર વહિર્મૂતેષુ સન્તં પુષ્યં વનસ્પતીન્ ॥

મા. ૧૦, ૩૦, ૪

અને પછી તુલસી, પૃથ્વી, માલતિ વગેરેને કૃષ્ણના ખખર ગોપીઓ
પૂછે છે. (જુઓ; એજન શ્લો. પથી ૧૩) નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે:—

પથડો નિહાળતી રે જોતી પીતાંખર પગલાં

મદનરસ ઘેલડી રે ભરતી લડસડતા ડગલાં

અતુરા આલતી રે, જાણે વન ત્રાડી હરણી

શુદ્ધ શુદ્ધ વીસરી રે વહાલા તે તારી કરણી

પૂછિયુ દુમને રે ક્યાંઈ મારા નાય તણે ઉપદેશ

અમ તજ ગયો રે દુરત ધાળળીઆળો વેશ

સરોવર પૂછ્યું રે કાંઈ નટ નાગર કેરી ભાળ. એજન, પદ ૫૪

પૂછે કુળ લતાદ્રુમવેલી ક્યાંઈ દીડો નદકુમાર. એજન, ૫૩-૪

આગળ આલતાં ભાગવતકાર કહે છે કે:—

ઈત્યુન્મત્તવચો ગોપ્યઃ કુષ્ણાન્વેષણતત્પરાઃ ।

લીલા મગવતસ્તાસ્તા હ્યનુચક્રુસ્તદાત્મિકાઃ ॥

મા. ૧૦-૩૦, ૧૪

અને પછી પૂતના સ્તનપાન, શકટભંગ, કાલીયદમન, ગોવર્ધનોદ્ધરણ
વગેરે કૃષ્ણલીલાઓનું ગોપીઓ પોતે જ પૂતના, શકટ, કૃષ્ણ વગેરે
ખનીને અનુકરણ કરે છે. (અ. ૩૦ શ્લો. ૧૪થી ૨૩)

નરસિંહ મહેતા આ ભાગનો ભાવ ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે ગાય છે:—

ત્રેહની વિધાણી ગોપી મળી ટાળે ટાળે રે
કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ હું, કૃષ્ણ તન્મય થઈ જાણે રે

કાઈ ડાબો વાસળી વાએ જાઈ જાઈ રોડે ર
કા’ કહે મે કાળી ના । નાથ્યા પર્વતને તોલે ર

પદ ૬૬-૨, ૩ તથા પદ ૧૨૮મુ ૧૭એ

નરસિંહ મહેતાએ ગોવિંદગમનમા ગદ્યા હાથીરૂપ બને છે એમ ને રૂપના રી છે, તે ભાગવતના આ ભાગ ઉપરથી લીધી હોવાનો સભવ છે

આગળ આ રતા ભાગવતગર કહે છે, કે “ જળી ગોપીઓ વૃન્દાવનના લતાતરુઓને પૂછતા ભગવાનના પદચિહ્નોને જોતા ભગવાનના પગલા માથે એક ગોપીના પગજાને અને એ ગોપી સાથે ભગવાને કરેલી કીડાના ચિહ્નોને જુએ છે અને પછી આગળ ચાલે છે, ત્યાં એક ઠેકાણે તે ગોપીને ય અભિમાન આવવાથી ભગવાને તણ દીધેલી અને રાતી જુએ છે ” (અ ૩૦ શ્લો ૨૪થી ૩૬)

નરસિંહ મહેતા ગાય છે કે —

આ જોતી આ કનુ પગનુ પગવે પદ્મતાલુ એ વાલ
પગના પામે બીડુ પગતુ તે ર સોહાગાનુ નોતમ વાલ
પૂરણ બા ય તે જીવતી કરુ, ને નઈ વહાવાને સગે
એકલકી અવરગસ પીરો નની તે રમરો રગે
નયણે નીર ને પય નિહાળે કાન કાન મુખ જોલે બાગ
ચાની ચતુ । સરવ મળીને વનમા ખોળે નદનો વાવ
જોતા જોતા વનમા આવ્યા હીડી એક સાહેલી
મૂતા ના લનધુ જોતી જયો એકલકો મેલી પદ ૫૩-૫-૬

વળી પદ ૧૧૯મા પણ આ જ વાત બીજા રામ્હોમા રહી છે. પછી એકલી ગોપી પોતાની હકીકત કહે છે —

તયા કથિતમાકર્ણ્ય માનપ્રાપ્તિં ચ માધવાત્ ।

અવમાન ચ દૌરાત્મ્યાદ્વિસ્મય પરમ યયુ ॥

મા ૧૦-૩૦-૪૧

નરસિંહ મહેતા કહે છે —

કથ ચલાવનકો કહ્યો તાતે તણ ગયેનુ મોરાર

મે તો નાન કાચો મેરી જાઈ તાતે તણ જીયો કનાઈ ૧૧૯, ૩-૪

આ મળીને માથે લઈ ગોપીઓ પાછી કાલિન્દીને ઠઠિ આવે છે વળી મૃધ્યુલોલા ગાય ર અને છેવટ દીન, મુદ્દ વાણીમા મૃધ્યુની

સ્તુતિ કરે છે. ભાગવતકારે અ. ૩૧ માં ગોપીગીતરૂપે આ સ્તુતિનું રમણીય કાવ્ય રચ્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ આ ગોપિકાગીતનો અનુવાદ કર્યો જણાતો નથી. કદાચ એ રચના જ અનુકરણીય લાગી હશે. માત્ર બે-ચાર શબ્દોમા જ નરસિંહ મહેતાએ ગોપિકાગીત (અ. ૩૧)નું વક્તવ્ય પતાવી દીધું છે.

હરિ હરિ કરતી નયણે જળ ભરતી, કાણે દીકો નંદજીનો કાલ રે

ઠળવળતી વિનતા દેખીને આવીઆ અતરંગમી રે

ભલે મળ્યો નરસૈયાનો સ્વામી ગોપી આનંદ પામી રે. પદ ૧૦૮. ૧. ૭

ત વિલોકવાગત પ્રેષ્ટ પ્રીત્યુત્કલ્લશોડ્વલાઃ ।

उत्तस्थुर्युगपत्सर्वा स्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥

મા. ૧૦. ૩૨. ૩

પૂરણ પ્રીત ધરી મન માંહે આવ્યા અતરયાની રે

નરસૈયાના સ્વામી રસપૂરણ જીવતી પ્રાણને પામી રે. એનન. ૭૦. ૪

‘જીવતી પ્રાણને પામી રે’ એ શબ્દો તન્વ પ્રાણમિવાગતમ્નો યોખ્યો અનુવાદ છે.

આ પછી ભાગવતકારે અધ્યાય ૩૧માં કૃષ્ણને જોઈ ગોપીઓ શું શું કરવા મંડી એનું અતે રૂપ અધ્યાયમાં રાસનું વર્ણન કર્યું છે. નરસિંહ મહેતાએ એ બે વર્ણનને જુદાં ન પાડતાં રાસનાં પદોમાં જ બધું સમાવી દીધું છે. વળી નરસિંહનાં શૃંગારમાળાનાં પદોમાં તથા ખીમ્ પદોમાં પણ રાસક્રીડાનો ભાવ મળે છે.

કૃષ્ણની લીલાઓમાં રાસલીલાને ભક્તિમાર્ગોએ મુકુટમણિરૂપ ગણે છે, એટલે એનું જરા વિસ્તારથી અવલોકન કર્યું છે; જો કે આટલાં બધાં પદોના શબ્દશબ્દનું મૂળ ખતાવવા જતાં મોટો અન્ધ થાય, તેમ શબ્દશબ્દનું મૂળ મળે પણ નહિ, કારણ કે ભાગવતને આદર્શ તરીકે રાખી ખીમ કવિઓ પેઠે નરસિંહે પોતપોતાના દેશકાળને અનુરૂપ વધારા ઘટાડા પોતાની કલ્પનાથી કરી આ રચના કરી છે. છતાં અહીં અંગુલિનિર્દેશ કર્યો છે એ રીતે ભાગવત સાથે નરસિંહનાં પદોને સરખાવવામાં આવે, તો ઘણાં વચનોનું મૂળ ભાગવતમાં ક્યાંક ને ક્યાંક મળી આવે એમ મને તો બે ય સાથે વાંચતાં લાગ્યું છે.

૨

જયદેવ અને નરસિંહ મહેતા

આ ઉપરાંત રાધા સાથેના તથા એક એક ગોપી સાથેના વિહારનું

જે વર્ણન નરસિંહ મહેતાએ કર્યું છે, તેનું મૂળ જન્મદેવનું ગીતગોવિંદ છે, પણ નરસિંહે ગીતગોવિંદનો મીઠો અનુવાદ નથી કર્યો, કેટલાક પ્રસંગો લીધા છે ખરા જુઓ ચાતુરી ૧૭ (ન ઝા મ પા ૧૨૮) —

સાલળ વદાણા વિનતિ મારીજી જીકુ જો'યાની દેવ તનારીજી

એ ન ધરે ન વિદાનીજી

મલવિહારી માલજો માચી કહુ એક વાન,
મુલ લનાયે દષ્ટ કરીને, આચીઆ પ્રના,
રજની સુખ માને ની, જોઈ લી કુ વાન,
મુન વચન દીનુ સીકણ મહિનુ કીધો માડ

વળી જુઓ ચાતુરી ૨૫મી (એન, પા ૧૩૨)

ઓ ! આંસુને મા' નાય, નિશાએ કયા લાબ્યાછ,
એવી કહુ મોહનાલુ નાર, જેને લડાબ્યાછ

કેમ નવલ નાગનો નેહ મેલીને આબ્યાછ,
વારે મહાવર લાનુ છે લાવ ચિદૂન ન જનુ લાકછ,
એવા અલન મનુર ન્દાગે, અધિક સોજે પાપુછ,
એવા સુદર મુખન કપોલ, હખ દીસે ધણુછ

ગીતગોવિંદનો મધ્ય પ્રમગ આ રીતે જ છે કૃષ્ણ સતાકુળે રાધાને મળવાને નીકળે છે ત્યાં માર્ગમાં કોઈ જોપી મળી જાય છે ભગવાન તેના મગમા ગનિ ગાળે છે, અને પ્રભાત યતા વિપ્રલબ્ધા રાધાની ખબર લેવા સતાકુળમાં આવે છે, ત્યાં પ્રિયતમાને ખનાવવા જાય છે પણ, પ્રતિનાયિકાના ચિહ્નો ભગવાનના ઘરીંગ ઉપર જોઈને રાધા ગુસ્સે થઈ કૃષ્ણનો તિરસ્કાર કરે છે (જુઓ, 'ગીતગોવિંદ' સર્ગ ૮, સ્વ કેશવજીન ઈર્ષદગાય ત્રુપનું બાપાતર)

હરિ હરિ' જાઓ હરિજી જાઓ, જાવ્યા જાક નસા દો,

જે મળી રાસો, તેથી જ જાઓ મ્હેર તુકી મહારો,

નયનામૃતનુ પાન કરેતા અનન રવિન આજે,

રયાનુ અધર નહિ, તે તન તનમા બજતો જાગે રાજે

હરિ હરિ

વન્સુ તણા અંગનાના રસથી નિચાઈ કહિ દાવે

નરવર રાન તના અકર રર પાનદા દાવે

હરિ હરિ

દતે અપર દવાસા તનને નમ અવર નિતાય

('ગીતગોવિંદ'નું બાપાતર પા. ૧૧૧)

રૂઝનાં નરસિંહ મહેતાના રચનોમાં ગીતગોવિંદના આ સંખ્દોનો

પડ્યો સ્પષ્ટ સંભળાય છે. વળી ચાતુરી રજમાં રાધા સખીને ભગવાન સાથે પોતાનો મેળાપ કરાવવા કહે છે:—

વહાલાને મેહે થઈ હું થેલીજ મળવા ઈચ્છું મોહનને પેદેલીજ
મેળવ મુજને સુણુ સાહેલીજ, ચટ તું વાહરે વહેલી વહેલીજ

(એનન-પા. ૧૩૨)

સરખાવો, ‘ગીતગોવિંદ’ :—

સહી ! એ શ્યામ પર જઈ વારી

મુજને એ રસીઆ શું સવેળે મેળવ ખેની મહારી કુવન

(સ્વ. કે. હ. કુવનું ‘ગીતગોવિંદ’નું ભાષાંતર, સર્ગ ૨ પા. ૩૬)

વળી ગીતગોવિંદના સર્ગ ત્રણ, ચાર, પાંચ તથા દશ, અગિયાર, બારના પ્રસંગો ચાતુરીષોડશીમાં નરસિંહ મહેતાએ પોતાની રીતે ગૂંથ્યા છે. દ્વિતીનું નામ જ્યદેવે નથી આપ્યું પણ નરસિંહે લલિતા નામ આપ્યું છે. આ પદોમાં પણ ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદના શબ્દો ચોખ્ખા દેખાય છે. આ ઉપરાંત શૃંગારમાળાનાં પદોમાં ઘણે ઠેકાણે ગીતગોવિંદના ભાવો અને કેટલેક ઠેકાણે શબ્દો મળે છે. (જુઓ; શૃંગારમાળાનાં પદ ૩૭૧, ૩૭૨માં રાધા અને દ્વિતીનો સંવાદ) નરસિંહ મહેતા ગીતગોવિંદમાથી વસ્તુ કેવી રીતે લે છે અને તેનો વિસ્તાર કેવી રીતે કરે છે, તે જોવા માટે નીચેનો દાખલો સારો છે.

ગીતગોવિંદના છેલ્લા સર્ગ ૧૨ના અંતમાં આશીર્વાદનો નીચે પ્રમાણે શ્લોક છે :—

શ્યામે અખર શ્યામનું ‘પટ પીઠું પહેર્યું હટું’ બહાલીએ,

પેખી કૌતુક ભેર તેહ હસતી બહાણે સહી ભાળીને,

રાધાના નમણા મુખાબુજ ભણી લજ્જનળવાં લોચને.

જોતાં મહો મલકાવી મળુ રસીઆ આનંદ દો વિશ્વને.

(સ્વ. કે. હ. કુવનું ‘ગીતગોવિંદ’, પાનું ૧૬૨)

આ શ્લોકમાંથી વસ્તુ લઈને નરસિંહ મહેતાએ ચાતુરી ષોડશીનું પદ ૧૦મું રચ્યું છે, જેમાં લલિતા સભોગાન્તે રાધાની સ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન કરે છે, જે વર્ણનમાં ગીતગોવિંદની ઉપલી પીતાંબર સાથે નીલાંબર બદલાયાની વાત પણ આવી જાય છે.

પીતાંબર કહાં ‘પલટયું’ નીલામ્બર તહાડ નહોયે

(એનન, પા. ૧૪૭)

વળી વધારે ખૂબી તો એ છે કે, ઝોસ્તુભમણિ જેવું સિંચર ચિંતન પણ બદલાઈ ગયાનું નરસિંહ વર્ણનવિસ્તારના વેગમા કહી દે છે

ઝોસ્તુભમણિ તુ કેની લાગી નહિ એકાવના હાર
પાણી ગામી પ્રેમદા, સુન્ને કહેને વિચાર

(એવન પા ૧૪૭)

ગીતગોવિંદનું નરસિંહ ઉપર માહાન ઝણુ જોવા માટે આટલું ખસ છે, બાકી તો નરસિંહે જે રીતે કૃષ્ણ-ગોપીની કીડાનું વર્ણન કર્યું છે તે રીત જ જ્યારેવે ચલાવેલી છે

ભક્તમતોનું ઝણુ

નરસિંહ મહેતા સુખ્યત્વે ભાગવતના અને જ્યારેના ઝણી છે અને તે ઝણુ પોતે મુક્તાકંઠે સ્વીકારે છે, પણ આ ઉપગત અનેક ભક્તમતોનું ઝણુ એના ઉપર છે ભક્તિમાર્ગ, આ દેરામાં જૂના કાળથી-કેક ગમાનુજ પહેલાના કાળથી જે પ્રનાહમા વહ્યો છે. એક ભક્તમતોનો પ્રવાહ અને ખીજો આચાર્યોનો પ્રનાહ શ્રી ગમાનુજ, શ્રી મધ્વ, શ્રી વલ્લભાચાર્ય વગેરે આચાર્યો ઉપર પણ આ ભક્તમતોનું પુષ્કળ ઝણુ છે આચાર્યો ભક્તિના તરવો મતો પાતેથી પ્રહણ કરે છે અને તરનગાનની પ્રજ્વાલી પોતે તૈયાર કરે છે ગમાનુજ પહેલાના આ સતભક્તો અથવા આનવારો અને તેમના પ્રવધો પ્રસિદ્ધ છે આ સતોએ કેટલીક વાર પોતાની ભક્તિના ઉદ્ધારો લોકભાષામાં અને કેટલીક વાર સંસ્કૃતનાં ઉતાર્યાં છે ગમાનુજ પત્રીના નનોના સંસ્કૃત ઉદ્ધારોનો મોટો ભાગ હુમ થઈ ગયો છે, પણ કોઈ કોઈ કટક કટકાઓ મુસ્તકો રૂપે ભોજના મગ્ગ્યતીંગાભગા, દેમચંદ્રના કાન્યાનુવાનન, સોનેશ્વના મુરવોતસન, ચાર્જીધના ચાર્જીધપદ્ધતિ તથા કોઈ અગ્રાત મસાહડના પઘાવતી જેવા મન્યોમા મંમદાર્ષ જગનાઈ રહ્યા છે, જેના ઉ ૧૬ ભો ગ ગ કેવલ દર્પન મુવે ખીજી માદિત્ય પરિવહના પ્રમુખસ્થાનેથી કરેલા ભાષણમા તથા ગ મુનલીએ ગુજનાતી માદિત્ય ખડ પના રિમાન દમા હિતારેલા કે આ ઉપગત કેટલાક ભક્તમતોએ કોઈ ગાનની કાન્યગ્યના નહિ કરી હોય, પણ ભક્તિને પોપે એવી કૃષ્ણલીલાની પોતે કંપેવી વાનો તથા ભક્તોના પગચાળોની વાનો સતનઃશ્ચીઓના કરી દો, આવી વાનો પ-પગથી સતોમા ચાલતી દશે થીમડ બાનનત પત્રી, સતભક્તોએ ચલાવેલી આવી વાતોનો કેટલોક

સંગ્રહ એ વખતે રચાતાં જતાં પુરાણોમાં મળે છે. અને કેટલાકનો ઉલ્લેખ શ્રી. વલ્લભસંપ્રદાયના તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયના લેખકો કરે છે. અને આ સંપ્રદાયોના આચાર્યો આ સંતોનું ત્રણ પણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં એ બંને આચાર્યોની પૂર્વે થઈ ગયેલા બિશ્વમંગળને શુરુપરપરામાં ગણે છે. બિશ્વમંગળના બે ત્રણ શ્લોકો રાઝુંધરપદ્ધતિમાં ઉતાર્યા છે. (જુઓ; શ્લો. ૭૨, ૭૩ અને ૧૧૫). એ ઉપરથી બિશ્વમંગળ ઈ. સ. ૧૪ માં શતક પહેલાં થઈ ગયા છે, એમ નક્કી થાય છે. હવે ભાગવતોક્ત કૃષ્ણલીલા કરતાં નરસિંહે ગાયેલી કૃષ્ણલીલામાં જે વધારો જેવામાં આવે છે, તે આ ભક્તસંતો પાસેથી મળેલો વારસો છે.^૧ રાધા-ભાગવતકારે કોઈ ગોપીનું નામ આપ્યું નથી, પણ રાસલીલાના વર્ણનમાં એક ગોપીને, ભગવાન અંતર્ધ્યાન થતી વખતે પોતાની સાથે લઈ ગયા અને બાકીની ગોપીઓને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેઓએ પરસ્પર કહ્યું કે, “બાઈ, આ ગોપીએ તો ભગવાન હરિ ઈશ્વરને પૂરા આરાધ્યા કારણ કે ગોવિન્દ આપણને છોડીને એને પ્રીતિથી એકાન્તમાં સાથે લઈ ગયા.”

મા. ૧૦-૩૦-૨૮

આ રીતે વર્ણન કર્યું છે. ભાગવતના આ શ્લોકમાં અનવારાધિતઃ એ રીતે શબ્દો છે. આ ઉપરથી ભાગવતને અનુસરી કૃષ્ણલીલા ગાનારા ભક્તોએ આ ખાસ માનીતી ગોપીનું નામ ‘રાધા’ પાડ્યું હોય એમ અનુમાન થાય છે. રાધા નામની આ વ્યુત્પત્તિ સાંપ્રદાયિક જ છે. નિખાર્ક^૨ (ઈ. સ. ૧૨મું શતક) હજારો સખીઓથી વીંટાયેલી રાધા જેના ડાબા અંગમાં બિરાજમાન છે એવા કૃષ્ણને બળે છે. પણ નિખાર્ક અને જયદેવની ય પહેલાં રાધાની પ્રસિદ્ધિ થઈ ગઈ હતી.

૧ કવિ જયદેવ પણ બિશ્વમંગળ જેવા ભક્તસંત છે, પણ એની કવિતાએ એને ચિરહવ કર્યા છે. ચૈતન્ય અને વલ્લભસંપ્રદાય પણ જયદેવને પ્રથમ મહાનુભાવ ભક્ત ગણે છે અને એની પાસેથી કૃષ્ણલીલા-કીર્તનની બાબતમાં પ્રેરણા ગ્રહણ કરે છે.

૨ નિખાર્કને પણ કેટલાક આચાર્ય નહિ પણ ભક્ત ગણે છે. અને નિખાર્ક રાધાકૃષ્ણની ભક્તિની પ્રેરણા પણ ભક્તસંતો પાસેથી મેળવી હોવાનો સભવ છે. અને પાછળના ભક્તોને પ્રેરણા આપનાર આ નિખાર્કમતીય વૈષ્ણવભક્તો છે.

માળવાના પૃથ્વીવલ્લભ મુજના વિ મ ૧૦૩૧ તથા વિ સ ૧૦૩૬ (ઈ સ ૯૮૦)ના લેખોના મળનાચરણમા તદ્વાધાવિરહાતુર મુરરિપોવેલ્લદ્રવ પાતુ વ ।

એ રીતે રાધાના વિરહથી પીડાતા કૃષ્ણનો ઉલ્લેખ છે એ ઉપરથી દશમા સતકમા જ રાધાકૃષ્ણના વિદાગની અને વિરહની વાતો સત-મડળીઓમા પ્રચલિત થઈ જણાય છે । ગદ્યાની સખીઓના નામો તથા એની ૧૬ હજારની સખ્યા—‘સોળ સદસ ગોપીને માધવ’ (ન કા મ પા ૧૮૪) વગેરે ઉમેરાઓ, નરસિંહ આ સતબક્તોની ભગવદ્વાર્તામાથી જ લીધા જણાય છે પુગણોમા પણ કયાક વોલ્લૈવ સહસ્રાણિ ગોપ્યસ્તત્ર સમાગતા (સ્ક પ્રચલ ગોપ્યાદિત્યમાદ્યાન્ય) એ રીતે સોળ હજારનો ઉલ્લેખ છે, પણ મૂળ તો કૃષ્ણને ગણીઓ સોળ હજાર હોવાથી ભક્તોએ ગોપીઓની સખ્યા સોળ હજારની ગણી આ કલ્પના તદ્દન સ્વાભાવિક છે નરસિંહ મહેતા આ જૂની પરંપરાને અનુસરે છે પ્રહલવૈવર્તમા આથી આગળ આલી રાધા માથે સોળ હજાર ગોપીઓ, માધવી સાથે અગિયાર હજાર, કુન્તી સાથે દશ હજાર, નલ્લવી સાથે નન હજાર, દુર્ગા સાથે સોળ હજાર એ રીતે વર્ણન છે (જૂઓ, કૃષ્ણજન્મખંડ અ ૨૮) જ્યારે ચૈતન્યના સમકાલીન અને મુખ્ય શિષ્ય રૂપગોસ્વામી ગોપીઓના સેંડડો યૂથ હોવાની તથા દરેક યૂથમા લાખ ત્રાખ ગોપીઓ હોવાની વાત કહે છે (જૂઓ, ઉગ્ગવલ નીલમણિ પા ૫૮) વળી આ ગોપીઓના નામો પ્રહલવૈવર્ત, ભવિષ્યોત્તર, રવન્દ્રપુગણ પ્રભાસખંડ, પદ્મપુરાણ વગેરેમા મળે છે રૂપગોસ્વામી તો સ્પષ્ટ રીતે ગોપીઓના કેટલાક નામો રાસપ્રમિદ અને કેટલાક લોકપ્રસિદ્ધ (અર્થાત્ પુરાણોમા ન મળતા) હોવાનું કહે છે, અને એ ૫ પ્રકારનાં કેટલાક પોતે ગણાવે છે પણ આ બાબતમા ૫ નરસિંહ મહેતા કાંઈ પુગણને કે રૂપગોસ્વામી વગેરેને અનુમગતા નથી, માત્ર ભક્તમડળીઓમા પ્રચલિત નામોમાથી થોડા ઉપાડી લે છે

આ રીતે જ ગસલીલા, વલ્લહરણ-લીલા વગેરે બાગવતોક્ત લીલાના અનુકરણમા ભક્તમતોએ ચૌધલીલા, દાણવીલા, વર્ત્તરોધન (ગસ્તો રોકવાની) લીલા, દૂતકીડા, યમુનાજલકેનિ વગેરે લીલાઓની કલ્પના કરી

હશે: રૂપગોસ્વામી આ કૃષ્ણલીલાઓની ઉદાહરણો સાથે ગણુતરી કરે છે. (બુઓ; ઉન્નવલનીલમણિ પા. ૪૮૬) પણ નરસિંહ મહેતા રૂપ-ગોસ્વામીને અનુસરીને નહિ; તેમ તેણે ગણાવેલી બધી નહિ, પણ દાણ-લીલા, રસનો રોકવાની લીલા એમ એક-એ પોતાની રીતે ગાય છે અને રાધાની નથડી ખોવાવાની વગેરે લીલા પોતાની કલ્પનાથી ઉમેરે છે.

આ સિવાય સુરતમંથ્રામ અને શૃંગારમાળાનાં કેટલાંક પદો ગીત-ગોવિંદના ધોરણે નરસિંહની કલ્પના છે. સુદામાચરિત્ર ભાગવતમાંથી છે, એ કહેવાની જરૂર જ નથી. વસંતનાં અને હિંડોળાનાં પદો શૃંગારમાળાનાં પદો જેવાં જ છે. પણ ભાગવતે શરદઋતુ પસંદ કરી છે, ત્યારે જ્યદેવે વસંતઋતુ પસંદ કરી છે; એટલે નરસિંહે ખેવનાં પદો ગાયાં છે. બાળલીલાનાં પદો તો ભાગવતના દશમ પૂર્વાર્ધની ટૂંકી અનુક્રમણિકા છે. શ્રી. કૃષ્ણજન્મ સમાનાં પદો પણ ભાગવતને અનુસરી એ પ્રસંગતુ વર્ણન કરે છે. કૃષ્ણજન્મની તિથિ-ત્રાવણ કૃષ્ણાષ્ટમી ભાગવતમાં નથી, પણ બ્રહ્મવૈવર્તમાં અને બીજાં પુરાણોમાં છે.

શામળદાસનો વિવાહ, હારમાળા જેવા પોતાનાં જીવનના પરચાનાં પ્રસંગો ભક્તસંતોની શૈલીને અનુસરી નરસિંહે ગાયા છે.

નરસિંહની ભક્તિ

ભક્તિજ્ઞાનનાં ધણાં પદો એના સંગ્રહમાં છપાયાં છે. એમાં જે ભક્તિની વાત છે, તે માત્ર ભાગવતને અનુસરતી જ છે.

‘ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર નેત્રમાં નાથ છે’ (પદ ૨૬ પા. ૪૭૯)

‘અખિલ બ્રહ્માટ્મા એક તું શ્રી હરિ’ (પદ ૪૦)

‘નીરખને ગગનમાં કેણુ ધૂમી રહ્યો’ (પદ ૩૯)

‘જગીને જોડે તો જગત દીરે નહી, જીવમા અટપટા ભોગ ભાસે’ (પદ ૪૨)

‘જ્યાં લગી આતમાત્મત્વ ચીન્ત્યો નહી, ત્યાં લગી સાધના સર્વ દૂરી’ (પદ ૪૩)

‘આથ તું, મન્ય તું, અત્ય તું, ત્રીકમા, એક તું, એક તું એક પોતે’

‘ગુલાનીને દહાડે રે હરિને જાણ્યા નહિ રે મોહું પરદારા સાથે મન’

(પદ ૫૨)

વગેરે અનેક પદોમાં જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય સાથે ભક્તિનો યોગ તથા અદ્વૈત સિદ્ધાન્તનો સ્વીકાર એ સંયોગ શ્રી. ભાગવત સિવાય બીજે નથી, એટલે એ બાબતમાં તો નરસિંહ કેવળ ભાગવતને જ અનુસરે છે. આ ઉપરાંત નરસિંહનાં ભક્તિજ્ઞાનનાં પદોમાં નરસિંહને ઇષ્ટરૂપે જે ભક્તિનું

વર્ણન છે તે અવશ્ય, કીર્તન વગેરે નવધાભક્તિથી પણ પ્રેમલક્ષણાનું વર્ણન છે (જુઓ ન ૩ મં પા ૪૭૭) અને નરસિંહ મહેતાને આ પ્રેમલક્ષણાભક્તિ જ નેમ્મએ છે, મુક્તિ નહિ (એન પા ૪૭૭) આ મિદ્ધાત તો ભાગવતનો જ છે (જુઓ ના ૧૧-૧૧-૧૪) રા મુનલીની ગુફ ભક્તિ આ પ્રેમલક્ષણાભક્તિ હોય તો તો એનું મૂળ ભાગવત જ છે મધુસૂદન સન્સ્વતી જેવા પ્રખર વાદર વેદાતી પ્રેમલક્ષણા-ભક્તિનું અરૂપ ભાગવતમાવી જ ઉકેલે છે (જુઓ, એનું ભક્તિગસાયન), એ પ્રેમલક્ષણાભક્તિ કાઈ ચેતન્યે ચલાવી નથી એના સમકાલીન શ્રી વલ્લભાચાર્ય પણ એ જ પ્રકારની ભક્તિનો ઉપદેશ કરે છે આ પ્રકારની ભક્તિનું મૂળ ભાગવત જ છે

કૃષ્ણલીનાના કીર્તનો વૈકુંઠપ્રાપ્તિ માટે ગાવા માબગવાનું નરસિંહ મહેતા કહે છે —

રાખે નાયને સાનગે રે હડિ રાધાનો તસ
તે નર વેકા પાનગે એન કહે ન રૈનો દાર
(એન પદ ૧૦૬)

આનું મૂળ પણ ભાગવતમાં જ છે ગમપચાખ્યાયી ચેતન પ્રથ હોય તેમ એનો ઉપસહાર કૃતા ભાગવતકાર કહે છે —

વિષ્ણુવિત્ત મનવર્ધનરિદ ચ વિષ્ણો
શ્રદ્ધાવિતોડનુધુણ્યાદય વળયેગ ।
મક્ષિ પરાં નગવતિ પ્રતિલન્ય ક્ષમમ્
હદોગમાશ્વપદ્મિનોત્પત્તિરેણધોરમ્ ।

મા ૧૦-૩૩-૬૦

“નરવધૂઓ માથે ભગવાનની આ ગમકીડાનું જે શ્રદ્ધાથી અવશ્ય કરે તથા વર્ણન કરે તે બાવામાં પગમ ભક્તિ મેળવીતે હદોગનો તારા છે” એ ભાગવતકારના રાખ્દેએ પાખ્ણના ભક્તો ઉપર વીગ્ણી જેની અમર કરી છે અને કેવી રીતે કીડાનું વર્ણન કરવું તે જ્યારેવે નતાન્યુ, એટલે નરસિંહ મહેતા જેવાને પૂરી પ્રેમણા મળી ગઈ

વળી ભાગવતકારે ગસકીડાનું તથા બીજી કૃષ્ણનોલાઓનું અમુક પ્રકારના મોકાચથી મયમપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે ભાગવતકાર ગોપીઓને ચમિયાકુદ્દ કહી દે છે, જનસાનને નરજુદ્ધિથી બાગ્ગી એન પણ કહે છે અને મુખ્યત્વે એની કહેતાની નવલન એવી જણાય છે કે

જેમ રાવણાદિ અસુરો ભગવાનને દ્વેષબુદ્ધિથી ભજ્યા છતાં ભગવાનને પ્રાપ્ત થયા, તે રીતે ગોપીઓ જરબુદ્ધિથી ભજતી હોવા છતાં એની તીવ્ર પ્રીતિના બળથી ભગવાનને પ્રાપ્ત થઈ. (જુઓ; મા. ૧૦, ૨૯ શ્લો. ૧૩, ૧૪) પણ ભાગવતકારે જ કોઈ કોઈ ઠેકાણે ગોપીઓના પ્રેમની પ્રશંસાના આવેશમાં એ ભક્તિને અત્યુચ્ચ પદ આપ્યું છે. દા. ત. જે ઉદ્ધવ એકાદશ સ્કંધમાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યના સંગમરૂપ અતિ ઊંચી કોટિના ઉપદેશના અધિકારી અને છે તે ઉદ્ધવ પાસે, ભાગવતકાર “સર્વના આત્મારૂપ ગોવિન્દ ભગવાનમાં જેનો ભાવ રૂઢ છે” તે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા કરતાં બોલાવે છે કે :—

આસામહો ચરણરેણુજુષામહ સ્વાં
વૃદાવને કિમપિગુલ્મલતૌપધીનામ્ ।
યા દુસ્ત્યજ સ્વજનમાર્યપથ ચ દિશ્વા
મેજુર્મકુન્દપદવીં શ્રુતિભિર્વિમૃગ્યામ્ ॥

મા. ૧૦, ૪૭. ૬૨

ભાગવતનાં આ અને આ પ્રકારનાં વચનો ઉપર બધો ભાર મૂકીને ભાગવતના દશમસ્કંધને સ્વતંત્ર ગ્રંથ ગણીને પાછળના ભક્તોએ ભાગવતકારનો સંકોચ અને સંયમ ત્યજી દીધો અને ભાગવતનાં ભક્તિનાં અંગરૂપ જ્ઞાનવૈરાગ્યને છોડી દધને, કેવળ ગોપીઓ જેવી પ્રેમભક્તિને સર્વસ્વ અર્પી દીધું તથા ભાગવતકારના ઉપદેશને અનુસરી એ કૃષ્ણકીડાના કીર્તન, શ્રવણને જ એ પ્રેમભક્તિ પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન માન્યું. નરસિંહ મહેતા સ્પષ્ટ કહે છે કે :—

પ્રેમની વાત તે પરીક્ષિત પ્રીછ્યો નહી, શુકલ્યે સમજી રસ સંતાડ્યો,
જ્ઞાન વૈરાગ્ય કરી ગ્રંથ પૂરો કર્યો, મુક્તિનો મારગ સુધો દેખાડ્યો.

(ન. કા. સં. પા. ૪૭૮)

આ રીતે શુકદેવજીએ જે રસ સંતાડેલો તે આ જયદેવાદિ ભક્ત-કવિઓએ તથા સંતભક્તોએ ઉઘાડો કરીને ગાયો, સાંભળ્યો. નરસિંહની ભક્તિ-શુદ્ધભક્તિ-વૃંદાવનભક્તિ જે કહો તેનો બધો ખુલાસો આટલામાં આવી જાય છે.

દૂંકમાં નરસિંહ મહેતા ઉપર મને તો ત્રણ અસર દેખાય છે :
(૧) મુખ્ય અસર તો ભાગવતની જ, (૨) જયદેવની, (૩) અજ્ઞાત સંતભક્તોની. રા. મુનશી પણ આ ત્રણ અસરનો સ્વીકાર કરે છે, પણ એ ઉપરાંત મહાયાન બૌદ્ધના સહજિયા પથની અસર વૈષ્ણવભક્તિમાર્ગ

ઉપર થઈ હોવાનું સેનના પુત્રકો ઉપરથી દર્શાવે છે બગાળાની વૈષ્ણવભક્તિ ઉપર સહજિયાપયની તથા રાક્ષસભક્તિની અમર હોવાનો નકલ છે પણ એની નરસિંહ મહેતા ઉપર અમર ક્યે ઠેકાણે છે, એ મને દેખાતું નથી

નરસિંહ મહેતાના નામના જે કવનો અત્યારે મળે છે (જેમાંથી કેટલાક એના પોતાના ખરખર નહિ હોય) તેમાં ઉપર કહેલા ત્રણ મૂળની બહારનું જે દેખાય તે એની પોતાની કંપના છે નરસિંહ મહેતા ભાગવતકાં જેવા મવદેવી વિદ્વાન કે પ્રતિભાવાળી સ્રષ્ટા નહિ હોય, તેમ જ્યદેવ જેવા કળાકાર નહિ હોય, પણ એને મળેલા ઉપર કહેલા વાગ્માનો પિંગતો ભરીને સુદર રાખ્દોમાં મિસ્તા કરી રાકે એટલી કંપનારાક્તિવાળા તો હશે જ અને એ જ જેવા ભક્ત તો ખરા જ

નરસિંહ મહેતાના ઉક્ત્યો

ઉપર જે ત્રણ અમર ગણાવી એ ત્રણેનો નરસિંહ મહેતાએ સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ એક કગતા વધારે વાર કર્યો છે તુલક અને પગીક્ષિતનો વારનાર ઉલ્લેખ કરે છે, એ જ રીતે જ્યદેવના રાખ્દો ઉતાગના નરસિંહ જ્યદેવનું ત્રણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે —

એક જાતો હા મનની પાપી, ક ગ્ધ જ્યદેવ પીરો રે,
કનતો રા અનની દગતો, ન સંય તાપી વીધો રે

(ન કા ર પા ૨૬૬)

સુગતમધામમાં પણ કૃષ્ણપક્ષમાં અમમ જ્યદેવને ગણે છે અને રાધાના પક્ષમાં પોતે ગણે છે

(એગન પા ૧૦૧, ૧૦૨)

આ બે ઉપગત નામ વનગના સતોનું ત્રણ પછુ નરસિંહ મહેતા સ્વીકારે છે —

એ ગ્ધને ગુદેવત જાતો, નાદિ રિ વા રાત હાદે

(એગન પા ૪૭૪)

આ ઉપગત એક બે ગ્ધને નામદેવનો ઉલ્લેખ છે (એગન પા ૫૫૬) એક ગ્ધને નામો ને ગમો (પા ૧૦૪) સાથે નખવા છે તે નામદેવ અને ગનાનંદ હોવાનો નકલ છે આ બે જ ભક્તો ઈ મ ૧૪૦૦ પહેલા થયા છે એક પદના મીરાનાઈનું નામ પણ છે (એગન પા ૪૭૨) ‘ મીરાનાઈના વિખ અમૂન કીધા ’ બીજી તરફથી

નીરાંખાઈએ 'નરસિંહ કા માહારા' ક્રમ્યું છે, એમ ગણાય છે. નીરાંખાઈ-વાળું નરસિંહનું પદ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ છે. એ જ રીતે એક પ્રદમાં શ્રી. વલ્લભ અને શ્રી. વિદ્યજનાં નામો છે, (જુઓ; એજન પા. ૫૩૪) પણ ન. કા. સં. ના સંપાદક એ પદને નરસિંહનું ગણના નથી અને નરસિંહનાં કાવ્યોમા પુષ્ટિભક્તિની અસર જોતા નથી. (જુઓ; એ પદ ઉપરની ટીપ) અને રા. મુનશી પણ એ પદને કૃત્રિમ ગણે છે. ('ગુજરાત' શ્રાવણ ૧૯૮૨ પા. ૫૪૬)

નરસિંહ મહેતાના કાવ્યોમાં આવેલા ઉદ્દેશ્યો જોતાં પણ ઉપર ગણાવી તે ત્રણ જ અસર સાંગિત થાય છે. નરસિંહે ચૈતન્યનો ક્યાંય ઉદ્દેશ્ય નથી કર્યો, ચૈતન્યના શિષ્યો રૂપગોસ્વામી વગેરે પોતાના ગુરુનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે અને નરસિંહ જેવાં જ પદો ગાનારા સૂરદાસ વગેરે શ્રી. વલ્લભાચાર્યના શિષ્યો શ્રી. વલ્લભનો ઉદ્દેશ્ય કરે છે; એ જોતાં નરસિંહે ભાગવતવક્તા શુકનો અને જ્યદેવનો ઉદ્દેશ્ય કર્યો છે અને ચૈતન્યનો કે રૂપ કે હવ ગોસ્વામીનો ઉદ્દેશ્ય નથી કર્યો એ એક જ હકીકત ચૈતન્યની અસર નથી એમ સિદ્ધ કરવા પૂરતી છે.

ચૈતન્ય અને નરસિંહ

ચૈતન્ય અને નરસિંહ મહેતાનું ભક્ત તરીકે હવન પણ એક-સરખું દેખાતું નથી. બ્રહ્મવૈવર્ત પુરાણના વર્ણન પ્રમાણે, કૃષ્ણના વિરહ-દુઃખને લીધે જે રીતે રાધાજી વારંવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે તે રીતે ચૈતન્ય પણ વારંવાર મૂર્છા ખાઈ જાય છે. ચૈતન્યને આ પ્રકારની પ્રેરણા બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મળી જણાય છે. (જુઓ; ક. જ. સ. અ. ૯૩) પણ નરસિંહ મહેતાના જે હવનપ્રસંગો તેણે પોતે તથા વિશ્વનાથ જાની, પ્રેમાનંદ વગેરેએ વર્ણવ્યા છે, તેમાં આ મૂર્છાની વાત આવતી નથી પણ વારંવાર પરચાની વાત આવે છે. ભક્તની સ્તુતિથી ભગવાન જાતે આવીને સહાય કરે એ જાતની પરચાની વાતો તો દા. ત. દ્રૌપદી-વસ્ત્રહરણ, પ્રહ્લાદચરિત વગેરે-મહાભારત અને વિષ્ણુપુરાણ જેટલી કે કદાચ જુદે રૂપે વેદ જેટલી જૂની છે.

જાણી નરસિંહ મહેતાની કેટલીક માન્યતાઓ ચૈતન્યમતીય માન્યતાઓથી તદ્દન જુદી પડે છે. દા. ત. રાધાનું સ્વરૂપ દર્શાવતાં રૂપગોસ્વામી રાધાને લ્હાદિની મહાશક્તિના સાર, ભાવરૂપ ગણે છે; જ્યારે નરસિંહ મહેતા, સાદી રીતે રાધાને ભક્તિ કહે છે:—

અમર આહીર, અર્ધાન ગોખાનના વૃક્ષવેલી સર્વ સપિ ૧૫૧,
લક્ષ્મિ તે સધિકા, મુક્તિ જ્યોત્સના, વળવૈક તે વેદવાણી

(ન કા સ પા ૮૮૩)

વધારે વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી પણ મને તો ચૈતન્યમતની ખામ પગિભાષા નરસિંહના પદોમા દેખાતી નથી ખરી નાત એમ લાગે છે કે, જૂનાગઢ (ગુજરાત)ના નરસિંહ મહેતા, આન્ધ્રના શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને નદીઆના શ્રી ચૈતન્ય ત્રણેય પોતપોતાની રીતે શ્રી ભાગવતોક્ત ગોપીજનોની પ્રેમલક્ષણાભક્તિનો જ્યદેવ અને ખિલ્લમગળ જેવા બક્તોના અપ્રદાયને અનુસરી વિસ્તાર કરે છે શ્રી વલ્લભાચાર્ય સાથે ચૈતન્યના સિદ્ધાન્તોનું કેટલું બધું સામ્ય છે એ જોવાથી ત્રણેય સ્વતંત્ર રીતે એક જ મૂળમાથી છવન મહણ કરે છે એ સ્પષ્ટ દેખારો હવે મુનશીની ૧૪મી દલીલના મુદ્દાઓ દ્વારા જોઈ જઈએ

૧૪ (અ) ‘સુરતસગ્રામ, ગોવિંદગમન જેવા કૃષ્ણલીલાના પદો છે, તેમા ગદ્યા વિદ્યાખ્યા અને લલિતા સખીઓ આવે છે એટલું જ નહિ પણ રસમા સ્પૂર્ણ વિલાસ છે’

રમમા મધૂલ વિલાસ તો ભાગવતની રાસ યયાધ્યાયીમા પણ છે, (જુઓ, મેં ઉપર ઉતારેલા કેટલાક શ્લોકો તથા ખીજા પણ)અને જ્યદેવમા પણ છે

મખીઓના નામો ભાગવતમા નથી અને જ્યદેવે પણ નથી આપ્યા, એ વાત ઉપર આચાર્ય શ્રી આનંદચક્રબાર્ત્યએ પણ ભાગ મૂક્યો છે એ નામો સતોનાં કલ્પેલા છે એ ઉપર દર્શાવ્યું છે વળી રાધાનું નામ પણ જ્યદેવે કલ્પેલું નથી જે બક્તોએ રાધાનું નામ પાડ્યું, તે જ બક્તોએ (કદાચ નિર્માર્કમતના બક્તોએ) સખીઓના નામ પાડ્યા એ નામો શ્રી ચૈતન્યના પાડેલા નથી કાગ્યુ કે તે પહેલા વિદ્યાપતિની કૃતિમા મળે છે અને પ્રભવૈવર્ત, સ્કંદ, અવિધ્યોત્તર વગેરે અનેક પુરાણોના મળે છે અને ચૈતન્યના દિષ્ટો તથા શ્રી વલ્લભાચાર્યના દિષ્ટો એકમરખી રીતે એક કાળે વાપરે છે મતલબ કે, નરસિંહે વિદ્યાપતિ પાસેથી કે ‘ પુરાણના એક ખૂણા ’માથી ન મેળવ્યા હોય, તો સતબક્તો પાસેથી મેળવ્યા હોય અને આ બક્તો ૧૩મા, ૧૪મા, ૧૫મા ચતોમા આખા દેશનું ધન હતા ?

૧ પ્રભવૈવર્ત વગેરે પુરાણો પણ જૂના કવિઓને જાણીતા ન હતા એન

(આ) “એમાં ગોપી થઈ સખીભાવ ડેળવવાનો તત્સાદ છે અને રાસલીલામાં ભાગ લેવાની ઇચ્છા છે.” (એજન)

પોતે સખી હોવાની વાત કોઈ કોઈ પદોમાં નરસિંહ મહેતા કરે છે, એ ખરી વાત. દા. ત. ‘સખીરૂપે તે નરસૈયે પીધો’ (ન. કા. સં. પા. ૪૮૯), પણ અહીં જેમ બ્રહ્માત્મેક્ય જ્ઞાનથી છવપણું ગળી જવાની માન્યતા વેદાંતીઓમાં છે, તે રીતે ભક્તિના આવેશથી પુરુષપણું તે કાળે ગળી જાય એવી માન્યતા ભક્તોમાં હોય એમ લાગે છે. મધ્યયુગના દિશ્વિયન ભક્તોને કાંસના ખીલા વાગ્યાના અનુભવો પ્રસિદ્ધ છે. ત્રણી નરસિંહ મહેતાનાં પદોના મોટા ભાગમાં પોતે ગોપી બનવાની વાત નથી પણ ગોપીઓનો પ્રેમ ગાવાની અને તે કીર્તનદ્વારા પોતામાં અને ખીજામાં દૃષ્યભક્તિ જગાડવાની વાત છે.

(ઇ) “એમાં ઉપાસના બહુ ઓછી છે.” (એજન) શ્રી. વલ્લભ-સંપ્રદાયમાં ઉપાસના કેટલી છે? અને ‘ધ્યાન ધર, ધ્યાન ધર’ જેવાં પદોમાં ઉપાસના નથી તો શું છે?

“સખીભાવ ડેળવવાની ભક્તિ પહેલીવાર ચૈતન્યે આખા હિંદમાં પ્રસારી” (એજન) એના પુરાવા ક્યાં છે? ચૈતન્યની અસર બંગાળાની બહાર ક્યા માર્ગમાં ક્યે કેકાણે દેખાય છે? આ માન્યતાના કાંઈ પુરાવા દાખલાઓ સાથે રા. મુનશીએ આપ્યા નથી એટલે એ પ્રશ્નની ચર્ચા બાજુ ઉપર રાખીએ; પણ નરસિંહ મહેતામાં સખીભાવની ભક્તિ મુખ્ય નથી એ તો પદો વાંચતાં ઓખખું દેખાય છે અને વલ્લભમતમાં ૫ સખીભાવની ભાવના છે. ૨

માનવાતું કોરણ નથી. જાણણ વગેરે કવિઓએ કેટલા બધા પુરાણોમાંથી પ્રસ્તુ લીધેલ છે એ જુઓ. અને બ્રહ્મવૈવર્ત તથા ભવિષ્યોત્તરના સમયનો વિચાર અન્યત્ર કર્યો છે; પણ આહી એટલું નોંધવું જોઈએ કે, ભવિષ્યોત્તરમાંથી યાજ્ઞવલ્ક્યના ટીકાકાર અપરાધિત્યે (બારમી શતક) પુષ્કળ હિતારા કર્યા છે અને બ્રહ્મવૈવર્તમાંથી મંવાચાર્યે ઉતાણે કર્યો છે તથા જયદેવના પહેલા શ્લોકનું મૂળ બ્રહ્મવૈવર્તમાં છે એમ બંકીમચંદ્ર અને મજમુદાર જેવા બંગાળી પંડિતો કહે છે; એટલે એ બે જ પુરાણો ૧૧મા શતકથી અર્વાચીન ન હોવાં જોઈએ.

૨ આ સખીભાવની ચર્ચા આથી વધારે જોડા જીતરીને આ અન્યમાન છપાયેલાં મારાં ‘અગિયારમાંથી સોળમા શતકની વૈષ્ણવભક્તિનું પૃથક્કરણ’ એ નિબંધમાં તથા છેલ્લા વિચારો વૈ. ધ. ઈ. આ. ૨ પૃ. ૩૬૮-૬૯માં લખ્યા છે.

રા. મુનવી (એન. પા. ૫૪૬ના) છેલ્લા પેરામાં) કલાસેવી સિઓને અને ભક્તોને કાંઈક કૃત્રિમ રીતે જુદા પાડે છે, પણ શ્રી ચૈતન્ય અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના સપ્રદાયો તો જયદેવને અને ખિસ્વમગળને પરમ ભક્ત જ ગણે છે

૧૫મી ‘દલીલમાં’ કાંઈ નવું નથી. ૧૪મા કહેલી ‘વાત જુદા રાખેલા કહી છે (અ) ગૂંજગતની બાવહાગિકતાની દલીલ ત્રીસ યુરોપિયનોની ‘હિંદીઓએ સસાગને તેઓ માયામય માનતા હોવાથી વિદ્યાન’ ખેડયુ ન જ હોય’ એ દલીલ યાદ આવે છે. એનો કાંઈ અર્થ જ નથી. શું હકીકત છે એ જોવું, જોધએ આમ હોવું જોધએ એમ ધતિહાસની બાબતમાં દેખાનો કરી. અર્થ જ નથી.

આચાર્ય શ્રી આનંદરાકગભાઈ મહાદેવજીએ નરસિંહને રાસતીલાદેખાડી અને રૂપગોસ્વામીના વિદગ્ધ માધવમાં પણ રાકે નાટક ભજનવાની આગાહી અને એ મહાદેવનું નામ ટીકાકાર ગોપીશ્વર આપે છે એ સગખાપણા ઉપર ખાસ ભાર મૂકે છે. જો નરસિંહ ઉપર ચૈતન્યની અસર ખીજી ગીતે દેખાતી હોય તો આ સરખાપણું સૂચક છે ખરું, પણ એકલી એ જ વાત કાંઈ સાબિત ન કરી રાકે છેક ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને કૃર્મ, લિંગ, સિવ વગેરેના અમયથી, વૈષ્ણવો સિવને પગમ વિષ્ણુભક્ત અને શૈવો કૃષ્ણને-વિષ્ણુને પગમ શિવભક્ત ગણે ॥ (દાખલાઓ આ પુગણોમાં પુષ્કળ મળે છે) આ મત્રદાયની અસર નીચે રૂપ-ગોસ્વામીએ તથા નરસિંહે એકબીજાની અમર વગર શિવને રૂચે આપ્યા હોય એ મબનિત છે.

તુલસી, છાંપાં, તિલક વગેરે વૈષ્ણવ ચિહ્નોનો નરસિંહ ઉલ્લેખ કરે છે, પણ આ ચિહ્નો રામાનંદના અથવા તે પહેલાના સમર્થથી ચાલ્યા આવે છે. વૈષ્ણવોની મેના, સીઓનો તથા હલકા વર્ણનો અધિકાર સ્વીકાર, વર્ણધર્મની ગાજુતા, એ તો મતોનું ખાસ લક્ષણ ગમાનુગ પહેલાના વખતથી છે. નરસિંહ-મહેતાની પહેલાં અને પછી ગૂંજરાતમાં સુદ્ધ ભક્તિ નથી દેખાતી એમ ગ. મુનવી કહે છે. નરસિંહ મહેતાની પહેલાં તો જૈનેતર ગૂંજગતી માહિત્ય આપણી પાસે રુ છે કે સુદ્ધ ભક્તિ અથવા કોઈ પણ મતની ભક્તિ દેખાય? અને નરસિંહ મહેતાની પછી તો એ પ્રકારની ભક્તિનો સપ્રદાય-સુદ્ધિસપ્રદાય એટલા જોરથી ગૂંજગતમાં ચાલ્યો છે કે, એ પ્રકારના જ ભક્તિદુષ્ટો થયા હોય તે એ

સંપ્રદાયનાં અનુયાયી થયાં. તેમ સાહિત્યમાં કાંઈક મૂકી જવા માટે લલિત સાથે વાણી ઉપર પ્રભુતા જોઈએ. એ કાંઈ સામાન્ય નથી. વેદાંતી કવિ અખો એક જ કેમ થયો ? ભક્ત કવિઓ નરસિંહ, મીરાં, અને દયારામ ત્રણ જ કેમ થયાં ? વિશ્વવિનિર્ગીયુ અલેક્ઝાંડર અને નેપોલિયન બે જ કેમ થયા ? એવા પ્રશ્નોનો જવાબ ઇતિહાસ કેમ આપી શકે ?

ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં મને તો નરસિંહ મહેતા ઉપર શ્રી. વલ્લભની કે શ્રી. ચૈતન્યની અસર દેખાતી નથી. અલગત નરસિંહનાં ગણાતાં બધાં પદો એનાં પોતાનાં ન હોવાનો સંભવ બધા વિચારકો સ્વીકારે છે અને આ ગતનાં પાછળનાં પ્રક્ષિપ્ત પદોમાં શ્રી. ચૈતન્યની તો લાગ્યે જ પણ શ્રી. વલ્લભની અસર દેખાય તો નવાઈ નહિ.^૧

★

૧ ચૈતન્યની અસર નીચે આણુવા માટે ના. મુનશી નરસિંહ મહેતાને ૧૬મા શતકમાં ખેંચી આણે છે. મને એમ ખેંચવાની જરૂર દેખાતી નથી; એટલે નરસિંહ મહેતાના કાળનો સ્વતંત્ર વિચાર કરવાનો રહે છે. ના. ના. મુનશીની ૧૨મી દલીલથી નરસિંહ ૧૬મા શતકથી અર્વાચીન નથી એટલું સિદ્ધ થાય છે. એથી આગળ બધો આધાર નરસિંહ મહેતાના વંશજોના આંખાઓ વગેરે ઉપર તથા હારમાળા ઉપર છે. મુખ્યત્વે હારમાળામાં વારંવાર આવતા ના. મંડલિકના ઉલ્લેખ અને તેમાં આપેલી તારીખ ઉપરથી, અત્યાર સુધી મનાતો આવેલો સમય નક્કી થયો છે.

તારીખ જુદી જુદી પ્રતોમાં જુદી જુદી મળે છે એ જોતાં, મંડલિકના ઉલ્લેખને વધારે બળવાન પ્રમાણ માનવું જોઈએ. કદાચ સંવત (૧૫૧૨) સાચો હોય અને માસ, તિથિ, વારનો ગોઠાણો થયો હોય. સંવત-૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદિ ૭ સોમવાર એ તિથિ ખોટી છે એમ ના. મુનશીએ ટાકેલા, ના. જગજીવન નરસેરામ બધેકા કહે છે; પણ ના. મણિલાલ સામળભાઈ દ્વિવેદી એ તિથિ ખરી છે એમ કહે છે. (જુઓ છઠી સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ પા. ૮૬) પણ હારમાળા વિષે ના. ના. અંબાલાલ ખુલાખીરામ જાની જેવા તજ્જ્ઞ સ્વતંત્ર રીતે વિસ્તારથી કાળવાના છે એમ સાંભળ્યું છે.

કવિકુલશુર કાલિદાસનો સમય

મહાકવિ બાણે તથા એહોલ પ્રચસ્તિના કવિ રવિકીર્તિએ કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કર્યો છે,^૧ અને આ બંને કવિઓનો મમય તદ્દન ચોક્કસ છે. બાણકવિ થાણેશ્વરના ચક્રવર્તી શ્રીહર્ષના સમકાલીન હતા. એટલે એનો ઉલ્લેખ ઈસ્વી સાતમી સતાબ્દના પૂર્વાર્ધનો છે. અને રવિકીર્તિની પ્રચરિત ઈ. મ. ૬૩૪માં જખાયેલ છે. આ બાદ પુરાવાથી કાલિદાસનો સમય ઇ. સ. ૬૦૦ પહેલાં એટલું નિમગ્ન છે.

બદ્ધાલના બોજગ્રંથમાં તથા એ ગ્રંથમાં મળે છે તે જાતની દત્તકથામાં માળવાના રાગ બોજનો મમકાલીન અને મિત્ર એક કાલિદાસ કવિ હોવાનું કથન મળે છે. પણ એ કાલિદાસ કવિ તે સાકુનલ-રઘુવંશાદિનો કર્તા નહિ પણ રાબ્દરત્નકાવ્યનો કર્તા કાલિદાસ બીજો, એમ માનના માટે હવે આપણી પાસે અષ્ટ પુરાવો છે.^૨

આ રીતે ઇ. સ. ૭૬૦ સુધી એ રઘુવંશાદિના કર્તા કવિ કાલિદાસની અર્વાચીન મર્યાદા અને રાગ અમિમિત્રને નાયક બનાવીને માલવિકામિત્ર નામનું નાટક લખનાર કવિની પ્રાચીન મર્યાદા છે, અમિમિત્રનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે બીજી સદી સુધી મરુદ્ધ સાહિત્યના પ્રતિદાસની હુસ્તિતિ એવી છે કે, ઉપર કહેલી મર્યાદામાં પહેલેથી હંમેશા સુધી, જુદે જુદે સ્થાને આ કવિને મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે.

૧ નિર્ગતાષુ ન વા કસ્ય કાલિદાસસ્ય સ્મૃતિપુ ।

પ્રીતિર્મપુરસાન્દ્રામુ મજરીશ્ચિવ જાયતે ॥

નહાકવિ બાણ

૨ વિજયતા રવિકીર્તિ કવિતાધીવકાલિદાસમારવિકીર્તિ ।

ઈ. સ. ૬૩૪ એહોલનો ઉલ્લેખ લેખ, નંબર ૩૭

૩ જુઓ, '૧૧૮ બોજનો સમકાલીન કાલિદાસ બીજો' નામનો લેખ, જે આ સપ્તમા ૩

સ્વ. કિલાબાઈ ધનરથામે કરેલા મેઘફનના બાપાન્તરની પ્રસ્તાવનામાં બાસકવિને મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં અને કાલિદાસને અમિમિત્રના સમયમાં ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦થી ૧૭૦ માં મૂકેલ છે. 'કાલિદાસને આ રીતે ઈ. સ. પૂર્વે ખ્રીસ્ત શતકમાં મૂકનાર સ્વ. કિલાબાઈ એકલા નથી. એસ. રૉયે પણ એ જ સમય દર્શાવ્યો છે.^૩ પંડી ગુજરાતના શ્રી. કેશવ હર્ષદ દ્રુવે જોના વપરાશની દ્રષ્ટીથી કાલિદાસને અશ્વધોપની પહેલાં મૂક્યો છે.^૪ અને શ્રી. ક્ષેત્રેશચન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય એ જ મતના છે.^૫ શ્રી. કે. હ. દ્રુવ અશ્વધોપને ઈ. સ. પહેલા શતકમાં, કાલિદાસને ઈ. સ. પૂર્વે પહેલા સૈકાના મધ્યમાં અને બાસકવિને ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૫ના અરસામાં મૂકે છે. શ્રી કે. જી. શંકર પણ કાલિદાસને પહેલા શતકના મધ્યમાં મૂકે છે.^૬ અને આ રીતે વિક્રમ સંવતના પ્રવર્તક વિક્રમાદિત્યની સભાના કવિ કાલિદાસ હોવાની ત્રુતપરંપરાને આ વિદ્વાનો ટેકા આપે છે. ધન્વન્તરિ, ક્ષપણક, અમરસિંહ, શંકુ, વેતાલ ભટ્ટ, વટકર્પર, કાલિદાસ, વરાહમિહિર અને વરરુચિ એ પ્રમાણે નવ રતનો વિક્રમાદિત્યની સભામાં હોવાનું એક પ્રસિદ્ધ શ્લોકમાં કહ્યું છે.^૭ આ નવમાંથી વરાહમિહિરનો સમય ઈ. સ. છઠ્ઠા શતકમાં ચોક્કસ છે. અમરસિંહ કેટલાકને મતે છઠા શતકમાં થઈ ગયા છે, કીથ તો ઈ. સ. ૭૦૦થી પ્રાચીન નથી એમ ગણે છે. બાકીનામાંથી બે વિષે તો નામ સિવાય ખીજું કંઈ જાણવામાં નથી. અને ખ્રીસ્તઓનો સમય અનિશ્ચિત છે. મતલબ કે, આ શ્લોકને ભરોસે કાલિદાસને વિક્રમ સંવતના આરંભ

૩. જુઓ; પ્રોસિડિંગ્સ એન્ડ ટ્રાન્ઝેકશન્સ ઓફ ધી ફર્સ્ટ એશિએન્ટલ કોંગ્રેસ (૧૯૧૯) પૃ. ૧૦૯

૪. જુઓ; 'પરાક્રમની પ્રસાદી' માં 'મહાકવિ કાલિદાસનાં દેશકાળ અને કૃતિઓ.'

૫. જુઓ; અલ્હાબાદ યુનિવર્સિટી સ્ટડીઝ, ગ્રં. ૨, પૃ. ૮૦

૬. ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ કોર્ટેજી. ગ્રં. ૧, પૃ. ૩૦૯

૭. ધન્વન્તરિઃ ક્ષપણકામરસિંહશકુ-

વેતાલમટ્ટઘટકર્પરકાલિદાસાઃ ।

હયાતો વરાહમિહિરો નૃપતેઃ સમાયાં

રત્નાનિ વૈ વરરુચિર્નિવ વિક્રમસ્ય ॥

વખતે મૂકી શકાય એમ નથી વળી વિક્રમ સત્તનો આરંભ કરનાર વિક્રમાદિત્યનો જ ઇતિહાસમંથોધકોને પત્તો લાગતો નથી સ્વ પુરાવિદ્ કાશીપ્રસાદ જયસ્વાલે માળવામાધી ગઢ નહપાનને હાફી કોઢનાર મૌતંગી પુત્ર ચાતકર્ણોને ઈ ૪ પૂર્વે ૫૭૫માં મૂકવાનો તથા શગરિ વિક્રમાદિત્યનું પદ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે ૮ પણ હજી એના મતનો તદ્દિદાના અહમતે સ્વીકાર થયો નથી

આ રીતે એક તરફથી મહાકવિ કાલિદાસને ઈ ૪ સ પૂર્વે ખીજા અથવા પહેલા ચાતકમાં મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે, તો ખીજી તરફથી છેક અર્વાચીન મર્મોદા આગળ એટલે ઈ ૪ સ છઠ્ઠા ચાતકમાં - અને તે પણ વિક્રમાદિત્યવાળી દત્તકથાના મળથી, મૂકવાના પ્રયત્નો થયા છે

પ્રાચીન ઇતિહાસમાં વિક્રમાદિત્ય માટે ફાંફા મારતા કેટલાક પુરાવિદોએ ઈ ૪ સ ૫૨૮ ની આસપાસમાં હજોને હગવનાર યશોધર્મને વિક્રમાદિત્ય તરીકે પકડ્યો હતો ૯ અને હર્નયે કાલિદાસને યશોધર્મના હગખારનો કવિ ઠરાવ્યો છે ૧૦ શી લે કા કૃ લેલે તથા શ્રી 'શિ કા એક તેઓએ પણ હર્નલને અનુમત્રી, આ યજોધર્મને જ વિક્રમાદિત્ય માની, એના મમયમાં કાલિદાસને મૂક્યો છે ૧૧ પણ આ મતને ઝાઝો ટેકા મળ્યો નથી પહેલુ તો યજોધર્મના રાજ્યએ હુણોને હરાવ્યા છે, શકોને નહિ ખીજી યજોધર્મ રાજધિગજ પરમેશ્વરનું પદ મેળવ્યાનો પોતે કાતરાવેલા લેખમાં મર્વ કર્યો છે, પણ વિક્રમાદિત્યનું પદ લીધું નથી એટલે છઠ્ઠા ચાતકમાં કાલિદાસને મૂકવા માટે કશું જ કારણ નથી વળી શ્રી બ ક હકોર કહે છે તેમ, બાણકવિ કાલિદાસની જે મૂડાસા કરે છે તે એના વખતમાં શિષ્ટવર્ગમાં એમો છવાઈ ગયેલી, અનુભવેલી

૮ જુઓ, જર્નલ ઓફ ધી બિહાર એન્ડ ઓરીસ્સા રીસર્ચ એ ૧૬, ભા ૩માં 'ગ્રોબ્લેન્ડ ઓફ ધી ગઢ માતવાહન હિસ્ટરી નાનનો નિબધ તથા પ્રબધચિંતાનરિના મારા ભાષાન્તરુ પૃ ૨૧, પરિશિષ્ટ ઈ

૯ યશોધર્મના આ પત્રકમનો એવો કાતરાવેલા હત્તીર્લ લેખોથી પત્તો મળ્યો છે જુઓ, ફીલીટના ગ્રુપ ઈન્સ્ટીટ્યુશન્સ ન ૩૩ ૩૪, ૩૫ વિન્ડેન્ડ સ્મીથની સ્પર્વી હિસ્ટરી, આ ૩, પૃ ૩૧૮-૩૨૮

૧૦ જુઓ, જર્નલ ઓફ ધી રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી, ૧૯૦૯, પૃ ૮૯

૧૧ જુઓ, પુરાવત્ત, પૃ ૨, પૃ ૧૧૦-૧૧૨માં 'કાલિદાસ અને વિક્રમાદિત્યના કાલજિર્ણ્યની દિશા' જામનો સ્વાધ્યાય

તે જ લલકારે છે. તાત્પર્ય કે, કાલિદાસ આણુને તો પ્રાચીન બે તથા સૈકા જૂનો હોવો જોઈએ. ૧૨

આણુ અને રવિપ્રીતિ પહેલાં કાલિદાસનો કાળએ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ દશપુર (કે મન્દસોર-માળવા)ની પ્રશસ્તિ^{૧૩} લખનાર કવિ વત્સભટ્ટીએ પોતાની રચનામાં મહાકવિ કાલિદાસના વિચારોનો ઉપયોગ કર્યો છે. દશપુરના સૂર્યમિન્દરની કવિ વત્સભટ્ટીએ લખેલી આ પ્રશસ્તિ ઇ. સ. ૪૭૩ (વિ. સં. ૫૨૯) માં લખાયેલ છે. ઘણું કરી, દશપુર ગામના જ આ કવિએ ૪૪ શ્લોકની આ પ્રશસ્તિમાં અતેક વૃત્તોનો ઉપયોગ કર્યો છે; અને લાટનું, દશપુરનું તથા ઋતુઓનું કાન્યશૈલીમાં વર્ણન કર્યું છે. એ પોતે કહે છે તેમ પ્રયત્નથી રચેલી આ પહેલી પ્રશસ્તિમાં વત્સભટ્ટીએ કેટલીક કલ્પનાઓ એ વખતના પ્રખ્યાત કવિઓની કૃતિઓમાંથી લીધી હોય એ સ્વાભાવિક છે અને હાલના વિદ્વાનોએ નીચેનું મળતાપણું પડ્યું છે. ઋતુસંહારના સર્ગ પાંચમાના બે પદોના વિચારો વત્સભટ્ટીની પ્રશસ્તિના ૩૧મા શ્લોકમાં મળે છે.

રામાસનાથરચ્ચને દરમાસ્કરાંશુ-

વહ્નિપ્રતાપસુભગે જલલીનર્મણે ।

ચન્દ્રાંશુહર્મ્યતલ ચન્દનતાલવૃન્ત-

હારોપભોગરહિતે દિમદિગ્ધપદ્મે ॥

દશપુરની પ્રશસ્તિનો શ્લોક. ૩૧

ઋતુસંહારમાં શિશિરના વર્ણનના નીચેના બે શ્લોકો ઉપરના પદ સાથે સરખાવો :—

નિરુદ્ધવાતાયનમન્દિરોદર હુતાશનો ભાનુમતો ગમસ્તયઃ ।

ગુહુણિ વાસાંસ્યવલાઃ સયૌવનાઃ પ્રયાન્તિ કાલેઽન્નજનસ્ય સેવ્યતામ્ ॥

ન ચન્દન ચન્દ્રમરીચિશીતલં ન હર્મ્યપૃષ્ઠં શરદિન્દુનિર્મલમ્ ।

ન વાયવઃ સાન્દ્રતુપારશીતલા જનસ્ય ચિત્તં રમયન્તિ સામ્પ્રતમ્ ॥

સર્ગ ૫, શ્લોક. ૨-૩

અગ્નિ, સૂર્યકિરણો, સ્ત્રીઓ, ચન્દ્ર, ચન્દન, હર્મ્યતલ અને વાયુ એટલું બધું એક સાથે બેયમાં મળે છે એ યોગ આકસ્મિક નથી સંભવતો.

૧૨. જુઓ; માલવિકાગ્નિમિત્ર નાટકની મનનિકા, પૃ. ૨૨૪-૨૨૫

૧૩. જુઓ; કૃત્તીટના ગુપ્ત ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ, નં. ૧૮.

ઋતુસંહારને ગુપ્તવાદિના કવિની જ કૃતિ—કદાચ પહેલી, માનનાનો
નિદાનોનો બહુમત છે ૧૪ હતા ઋતુમહાર મદિગ્ધકૃતિ તો ગદ્ય જ છે
પણ મેધદૂતના નીચેના શ્લોક માથેની તુલના નિ મદિગ્ધ પુરાવો
પૂરો પાડે છે

વિશ્વત્વન્ત લલિતવનિતા સૈન્દ્રિયાવ સચિત્રા
સંગીતાય પ્રહતમુરજા સ્નિગ્ધગમ્તીરઘોષમ્ ।
અન્તસ્તોય મળિમયભુવસ્તુદ્ગમપ્રલિહાપ્રા
પ્રાસાદાસ્ત્વા તુલ્યિતુમલ યત્તૈસ્તૈર્વિશેષે ॥૧૫

મેધદૂત, શ્લોક ૬૫

મરખાવો —

ચત્તસ્પતાકાન્યબલાસનાયા—
ન્યસ્યયં શુદ્ધાન્યધિકોપ્રતાનિ ।
તદિષ્ટતાચિત્રસિતાપ્રકૃટ—
તુલ્યોપમાનાનિ ગૃહાણિ યત્ર ॥
કૈલાસતુન્નશિશિરપ્રતિમાનિ ચાન્યા—
ન્યામાન્તિ દીર્ઘવલ્મીનિ સવેદિકાનિ ।
ગાન્ધર્વશબ્દમુસરાણિ નિવિદ્યચિત્ર—
કર્માણિ લોલકદલિવનશોભિતાનિ ॥

વત્સભટ્ટીની પ્રવર્તિત, શ્લોક ૧૦-૧૧

૧૮ ક્રોધે હિરણ્યે ઓફ સરૂત વિરેચર (૧૬૨૮) પૃ ૮૨-૮૩મા
ઋતુસંહારને કાલિદાસની કૃતિ ગણવા માટે જાણે આખ્યા છે અને ૮૨ પૃ
૮૩ માં જે ય પદ્યના પદિતોના નામો આખ્યા છે

૧૫ નિદાનાઈએ આ શ્લોક બાપાન્તર આ. ૨ હામા નીચે પ્રમાણે
કહ્યું છે —

ઉ વિપુલ્યાન લલિતવનિતા વૃન્દથીએ ભરેલા,
તારી જેવું સુરવન્ત, રૂડા ચિત્ર ત્યા ચીતગેલા,
તારી જેવી નતિર મનુસી થાય છે નર્મનાઓ,
સ રીતોના ધિરિ ધિરિ રૂડી વાગલી ત્યા મૃદગો
છે આ તારી વિવદ જળથી વાગીઓ ભરેલી
તેવી ત્યા છે મહિમય શ્રુતિ નિર્મળા કાન્ય જેવી,
પણ પ્રિયો, શિખર યજ્ઞ એ આનને ધાત દેતા
એવા તારી સરસઈ કરે તેમ છે નંદ્ય એના

ઉંચા ધરોને વાદળાંની ઉપમા આપવાની કલ્પના અને ઉપમાની વિગતો પણ મેઘદૂતમાંથી આ પ્રશસ્તિના કવિએ લીધી છે. શ્રી. કીથ ખરું જ કહે છે કે, એક અપ્રસિદ્ધ અને સામાન્ય કવિની આ ખડખડી રચનામાંથી કલ્પના અને ઉપમાઓ લાઇને, મેઘદૂતના ઉપમા શ્લોકની સુસ્તિષ્ટ અને રોનકદાર રચના કાલિદાસે કરી હશે એમ માનવું એ બેહુકું છે, એથી બિલકુલ ઘણું કરી ઉજ્જવિનીના પ્રતિષ્ઠિત મહાકવિના પ્રસિદ્ધ કાવ્યની કલ્પનાતો દશપુર (માળવા)ના એક સામાન્ય કવિએ ઉપયોગ કર્યો છે એમ માનવું એ જ સ્વાભાવિક છે.^{૧૬}

વળી જે કાલિદાસ કવિ અપૂર્વ કલ્પનાવાળું કાવ્ય લખવા બેઠો છે અને પ્રત્યેક શ્લોકમાં નવી નવી કલ્પના ગૂંથે છે, તેની જ પ્રતિભાનું ફળ મહેલોને મેઘ સાથે સરખાવવાની આ કલ્પના હોય એ સ્વાભાવિક છે. મેઘદૂતમાં એ કલ્પનાનું ઔચિત્ય પણ સ્પષ્ટ છે. જ્યારે વત્સભટ્ટી કાવ્ય નહિ પણ શાળવીઓની શ્રેણિ માટે પ્રશસ્તિ લખવા બેઠો છે, ત્યારે પ્રતિભાશાળી નથી પણ પ્રયત્નથી પદ્યરચના કરે છે; તો પોતાના જમાનાના પ્રસિદ્ધ કવિની કલ્પના પોતાની રચનામાં ગૂંથી દઈ, પોતાનો સાહિત્યપરિચય દર્શાવે એ જ એને માટે સ્વાભાવિક છે. બાકી મેઘની ઉપમા આપવાનું એને વિશેષ પ્રયોજન નથી.

ટૂંકામાં વત્સભટ્ટી (ઈ. સ. ૪૭૩) પહેલાં કાલિદાસ થઈ ગયા છે એ નિઃસંદેહ છે અને એના વખતમા પૂરતું પ્રસિદ્ધ હોવા માટે મેઘદૂતને રચાયે ઓછામાં ઓછાં પચાસેક વર્ષ તો થયાં હોવાં જોઈએ.

ખીજી તરફથી ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય અને ઘણા અત્ય પુરાવિદોને મને અશ્વઘોષ અને ભાસ પછી કાલિદાસ થયા છે. પ્રાકૃતવિદોને મતે કાલિદાસનું પ્રાકૃત અશ્વઘોષ-ભાસના પ્રાકૃતથી અર્વાચીન છે. મહાભારત-રામાયણથી અશ્વઘોષ પરિચિત છે, પણ મહાભારત-રામાયણ, પુરાણાદિ બ્રાહ્મણ-સાહિત્યનો અશ્વઘોષ કરતાં કાલિદાસને એટલો વધારે પરિચય દેખાય છે^{૧૭} કે, મારે મતે અશ્વઘોષથી કાલિદાસ ખરેસો વર્ષ મોડા જન્મ્યા હોવા જોઈએ. અશ્વઘોષનો સમય ઈ. સ. ૧૦૦ની આસપાસ

૧૬. હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, ૧૯૨૮, પૃ. ૮૨.

૧૭. હુઓ; મારુ 'પુરાણવિવેચન', અશ્વઘોષ અને પુરાણો, પૃ. ૫૫-૬૩, તથા મહાકવિ કાલિદાસ અને પુરાણો, પૃ. ૩૦-૫૫.

મનાય છે હવે મન્વાદિ સ્મૃતિઓએ પાધેલો વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થામા સંતુષ્ટ, આલોડ તથા પરલોક ઉલ્લસના વિજયની અભિલાષા સેવતુ^{૧૮} નુગત્ય-અનુસ્થાપી સલામત, સુખસમૃદ્ધિથી ઊભારાઈ જતુ અને નિઘાડળાના ઊંચા મંરકારો વડે દીપ્યમાન એવુ મામાર્ગિઃ જીવનનું જે ચિત્ર કાલિદાસના કાવ્યોમાંથી આપણી નજર આગળ ખરુ ચાય છે, તેની સ્થિતિ ગુપ્ત માત્રાન્ત્યની પહેલા કે પછી સંભવિત નથી, એવો આ દેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસના ગ્રંથકારોનો બહુમત છે, અને એક વખત કાલિદાસને ગુપ્તકાળમાં મુકવામાં આવે, પછી ત્યાં એને દૈવ રચાપના માટે ઘણી અવાતર દલીલો મળે છે, જે ફટી ફટી જો કે નિશ્ચયકાંક નથી, પણ સાથે મળીને બહુ બળવાન પુરાવો પૂરો પાડે છે. દા ત મહાભારત, ગમાયણ, પુરાણ ઉપરાત ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, કામશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ અને સામ્યયોગનો જે વિદ્યામ કાલિદાસના કાવ્યોમાં દેખાય છે, તે નિઘસ મોટે ભાગે ઈ. મ. ૨૦૦ થી ૪૦૦ વચ્ચે થયો છે અને કાવ્ય માટે સંગીત તથા ચિત્રકળાને પણ નિષ્ઠ મમાજમાં જે માનવર્ણ્ય ગ્રાહ્ય કાલિદાસે આપ્યું છે, તે ગુપ્તકાળનું ૨૫૫ સુધક છે^{૧૯} સિદ્ધપત્રિત્રાદિ કલાઓનો ગુપ્તકાળમાં આતશય પ્રચાર હતો એટલું જ નહિ, પણ એ કલાઓ ઉત્પત્તિને ચિખરે પહોંચી હતી એ આપણે ગ્રંથો શકીએ છીએ વિક્રમાદિત્યવાળી દત્તગથાને પણ આ સમયનિર્ણય અનુદૂળ છે. ગુપ્ત સમ્રાટ અદ્રગુપ્ત બીજા (ઈ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૩) એ પોતાના મિત્રાઓમાં નિક્કમાદિત્ય ખિરુદ ધાગણુ વ્યું છે એ પ્રમિદ્ધ છે અને દાનવીરતા, સાહમ, સૌર્ય વગેરે ગુણોનું જે ગૌરવ દત્તકથા નિક્કમાદિત્યને આપે છે તેને સૌથી વધારે પાત્ર ઐતિહાસિક ચક્રવર્તી ગમ્મઓમાં તો આ અદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય જ છે. માળવા-નુગતમાંથી રોકોનું ગત્ય નામૂદ કરી

૧૮ જુઓ, ૩૮ સિક્કાઓ પર ત્રણ તુ નીચેનું વચન —

ધિતિમવજિત્ય મુચરિર્નદિવ જયતિ વિક્રમાદિત્ય । મે તાય ડન્ખાવા રૂપગનો હા નો

૧૯ જુઓ, નાવવિધાન્નિનિરમા સાતરિ નુ હ નીતનૃ પરિખાન્નુ, શાકુન્તલના કુપ્પલની વિવરકમ ફુગળતા ગન્તકાના ન્ય તના વોર એ તાવ સન્ખાવો, વન્ડુતની જાન્પરિધાના ફુગળતા નિરનો હરિતા પ્રસન્નિના રકરેખ તથા નેના સીળાતની પ્રતિનિધિયા નિક્કાવો (કળીદાસ ગ્રંથ દન્દેશીય ન્સ, ન. ૧)

દૂકામા ગુપ્તજાળના ઈ મ ૩૨૫-૩૦ થી ઈ સ ૪૫૦-૫૫
એ સવામો વર્ષના ગાળામા મહાકવિ કાલિદાસ થઈ ગયા એટલુ અત્યારે
ચોક્કસ લાસે છે - એ ગાળામા ડ્યારે એ ડહોવુ કદિન છે રુવશમા
સિન્ધુ કે પાઠાન્તગથી વશુ (ઓઝમમ) કાંડે દુશોનો ઉલ્લેખ છે
(સ ૪, શ્લો ૬૮) એ ઉપગથી કુમાગુપ્ત - રકન્દગુપ્તના સમયમા
ઈ સ ૪૫૫ સુધી કે તેથી થે આગળ કેટલાક એને ખેચી જાય છે, ત્યારે
કેટલાક સમુદ્રગુપ્તના દિગ્વિજયમા કાલિદાસ સાવે હશે એવી કંપના
કરીને અથવા ક્ષેમેન્દ્ર - ભોજ - ગજગેખરે જેમાથી ઉદાહરણુ આપેલ
કે તે કુન્તલેશ્વરદૈત્યને ગધુવશાદિના કર્તા કાલિદાસની ગચના માનીને
તથા કુન્તલેશ્વર તે મસુદ્રગુપ્ત સામે ાકનાર દક્ષિણનો કગવર્મા એવી
કંપનાને બળે કાલિદાસને ઈ મ ૩૨૦ થી ૪૦૦મા મૂકે છે ૨૪
કુન્તલેશ્વરદૈત્ય મળી ન આવે ત્યા સુધી એ ઉપગ કાઝો આધાર ન
ગખાય બીજી તરફથી જેવો દુશોનો ઉલ્લેખ છે, તેવો ઉત્તર-પશ્ચિમમા
ઐતિહાસિક રિચતિથી વિરોધી પાગસીકાનો તથા યનનોનો છે ૨૫ વળી
વત્સલદીને એટલો બધો નિકટ કાલિદાસ હોવાનો સબવ નથી, એટલે
મને ખે છેડા વચ્ચે દતકયા કહે છે તેમ, ચદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્યનો સમય
એ જ કાલિદાસની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો સમય છે એમ લાગે છે જો કે
ચદ્રગુપ્તે રાજગાદી અયોધ્યા આપ્યા પછી કવિએ પ્રૌઢ વયે રહુવરા
ગાંધ્ય ગચ્યુ હોય એવો મજબ માની, સમુદ્રગુપ્તની ચડતીના કાળમા
જન્મેલા એ મહા-નિએ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામા કુમાગુપ્તના બાલ્યયૌવન
જોયા હોય એમ હું ધારુ છુ

રાજ ભોજનો સમકાલીન કાલિદાસ ખીજે

કાલિદાસત્રયો કિમુ એ પ્રકારની પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ છે અને કાલિદાસ નામના એક કરતાં વધારે સંસ્કૃત કવિઓ પ્રાચીન કાળમાં યર્ષ ગયા છે એટલું તો ઘણા વખતથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ છે. વળી શાકુન્તલાદિ નાટકો અને કુમારમંભવાદિ કાવ્યોના પ્રણેતા અને કવિકુલચુરુ જેવું સ્પૃહણીય પદ પ્રાપ્ત કરનાર, મહાકવિ કાલિદાસ તે સૌથી જૂના ઈ. સ. છઠ્ઠા શતક પહેલાં ઘણું ઈરી ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો મધ્યાગ્ન તપતો હતો તે કાળે યર્ષ ગયા એવું પણ સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસવિદોને અનુમતે મનાય છે.

પણ કાલિદાસ કૃત તરીકે, સંસ્કૃત ગ્રન્થસૂચિઓમાં રઘુવંશાદિ છ-ભાત ઉપરાંત જે અનેક ગ્રન્થોનાં નામો મળે છે, તે ગ્રન્થોનો કર્તા રઘુવંશાદિના કર્તાથી જુદો તથા પછી થયેલો એટલી વાત સર્વમાન્ય હોવા છતાં, એ ખીજે કાલિદાસ ક્યારે યર્ષ ગયો ? એના ગ્રન્થો કેટલા ? અને ત્રીજે પણ કાલિદાસ હોય તો એ કયા ગ્રન્થોનો કર્તા તથા ક્યારે યર્ષ ગયો, એ બધું અંધારામાં હતું.

ખીજી તરફથી કાલિદાસ અને ભોજસંબંધી જે દત્તકથાઓ બદલાવના ભોજપ્રબંધના વખતથી પ્રચલિત છે તે દત્તકથાઓવાળો કાલિદાસ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ હતો કે કલ્પિત એ પણ અત્યાર સુધી સંદિગ્ધ હતું. પરંતુ હમણાં થોડો પ્રકાશ મળ્યો છે. જેથી નાનાર્થ-શબ્દરત્નકોષ નામના એક ગ્રન્થનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ ભોજનો સમકાલીન હતો એમ ચોક્કસ જણાય છે.

શ્રી. કન્હૈયાલાલ પોદ્દાર નામના વિદ્વાને હિંદી માસિક ‘માધુરી’ના ૧૯૩૭ જુલાઈના અંકમાં ‘મહાકવિ કાલિદાસ અને દિડ્નાગ’ શીર્ષક લેખમાં મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ હસ્તલિખિત પુસ્તકોની સૂચિમાંથી નીચેનો ઉલ્લેખ પ્રગટ કર્યો છે. નાનાર્થશબ્દરત્નકોષના પ્રારંભમાં નીચેનો શ્લોક છે:-

સ્વમિત્રકાલિદાસોક્તશબ્દરત્નાર્થગર્ભિતાં ।

તરલાહ્યાં લસદ્વ્યાહ્યામાહ્યાતે તન્મંતાનુગામ્ ॥

અને એ જ ગ્રન્થને છેડે લખ્યું છે કે —

इति श्रीमन्महाराजशिरोमणिश्रीमोजराजप्रसेधितनितुलकवियोनिचन्द्र-
निर्मिताया महाकविकालिदासकृतनानाचन्द्ररत्नकोपररत्नरीपिद्याया तरलाहयाया
सर्वं तृतीयनिबन्धनम् ॥

(મદ્રાસ ગવર્નમેન્ટ, ૬-૫-સૂર્ય, સન ૧૯૦૬ ૫ ૧૧૫૭)''

આ ઉત્તેષોથી ચોક્કસ નિશ્ચય થાય છે કે, મહારાજ ભોજગજના સમયમા એક ઇતિહાસ થઈ ગયો છે, જેને તેના મિત્રો મહાકવિ કહેતા હતા હરે આ દેશના મધ્યકાલીન ઇતિહાસમા ભોજ નામના એક ડગ્ગા વધારે રાજાઓ થઈ ગયા છે અને ઉપવા ઉતારામા ભોજ કથાના રાજા હતા એ કંઈ નથી તેમ જ એનો સમય પણ નથી નોંધ્યો, છતાં દત્તકથાને આધારે આ ભોજ તે માળવાનો પ્રખ્યાત દાનવી રાજા ભોજ (લગભગ વિ સ ૧૦૫૫ કે ૬૦ વી ૧૧૧૦) એમ માનવામા વાવો નથી

આ રાજા ભોજનો મમકાલીન મહાકવિ કાલિદાસ કોઈ નિયુત કવિનો મિત્ર હતો અને તે નિયુક્તે આ કાલિદાસના ગ્રન્થ ઉપર, ઉપરના ઉત્તેષવાળી ટીકા લખી હતી એ હકીકત ઉપરથી વખત જતા ગડમડ થઈ ને ગુધુવચાદિના કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ અને નાનાર્થરાજ રત્નકોપના કર્તા અને નિયુતના મિત્ર કાલિદાસ જે વ એક જ હોવાની ખાનગી ઉત્પત્તિ થવાને પશ્ચિમે, મેવદૂતના એક શ્લોકમા પ્રયુક્ત નિયુત રાજમા શ્લેષથી કાલિદાસના મિત્ર નિયુતનું સૂચન હોવાની જે કલ્પના ટીકાકાર મહત્તીનાવે કરી છે, તે આધાર હિત કરે છે એ શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે —

भद्रं शक्र हरति पवन किंस्विदित्यु-मुञ्जीमि

दृष्टोत्साहयन्तिचक्षि सुवसिन्नाग्नानि ।

स्थानादस्मात्सरसनिजुलात्पતોदद्मुन य

दिहनागाना पयि परिहरन्त्यलहस्तावलेयान् ॥^૧

- ૧ અદ્રિષ્ટ નિખન પવને તુ ઊડે, એમ ધારી,
જેવાનો તુ ચક્ષિત બનતી મુ વ તિહા નાથી
તુ બ્યોમે સરસ નિજુલ સ્થાનથી, ઉત્તરે, આ
તિહનાગાના મધુજ ક તણે ૧૪૬ ઉત્તરે જ ને ૧૮
(કિલ્લાતાર્દિત્રી આપાતર)

આ શ્લોકમાં કહેલો દિડનાગ એ પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ નૈયાયિક દિડનાગ અને નિચુલ એ કાલિદાસનો મિત્ર કવિ, અને કાલિદાસે પોતાના પ્રતિસ્પર્ધી દિડનાગનો ગર્વ ઉતારવાનો પ્યનિ શ્લેષથી, આ શ્લોકમાં ખાસ કરીને ચોથી પંક્તિમાં રાખ્યો છે એમ મલ્લિનાથ કહે છે. મલ્લિનાથની આ કલ્પના ઉપર વિશ્વામ રાખી, દિડનાગના સમય ઉપરથી કાલિદાસનો સમય નક્કી કરવાનો અનેક પાશ્ચાત્ય તેમજ અન્ય વિવેચકોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. દિડનાગનું કહેવાતું ‘કુન્દમાલા’ નામનું નાટક બહાર આવ્યા પછી, આ તર્કપ્રણાલીને નવું જોર મળ્યું હતું.^૧ પણ શબ્દરત્નકોષની તરલા ટીકાની ઉપર ઉતારેલી પુષ્પિકાના પ્રમાણથી, કાલિદાસનો દિડનાગ પ્રતિસ્પર્ધી હોવાની મલ્લિનાથની કલ્પના બિડી જાય છે. અને ખરી ઐતિહાસિક હકીકત એટલી જ લાગે છે કે, એક કવિ નિચુલનો મિત્ર મહાકવિ કાલિદાસ હોવાની મલ્લિનાથને ખબર હતી, પણ એ રધુવંશાદિનો કર્તા નહિ પણ રાજા ભોજનો સમકાલીન અને શબ્દરત્નકોષનો અને કદાચ બીજા પણ ગ્રન્થોનો કર્તા કાલિદાસ બીજો હતો, એ ખબર નહોતી. પણ હવે ભોજના સમયમાં દંતકથા કહે છે તેમ, એક કાલિદાસ હતો એ ચોક્કસ કંરે છે. અલખત, બલ્લાલના ભોજગ્રંથ વગેરેમાં આપેલાં એ કાલિદાસનાં સુભાષિતો, શબ્દરત્નકોષના કર્તાનાં જ હશે કે પાછળથી ગમે તેણે જોડેલાં એ કહેવું મુશ્કેલ છે. અત્યારે એટલો જ નિશ્ચય થાય છે કે, (૧) શાકુંતલ-રધુવંશાદિનો કર્તા કવિકુલશુર કાલિદાસ એ કાલિદાસ પહેલો: એ ઘણું કરી ઈ. સ. ચોથા શતકમાં થઈ ગયો; અને (૨) રાજા ભોજના સમયમાં શબ્દરત્નકોષનો કર્તા મહાકવિ કાલિદાસ બીજો: આ ભોજ તે માળવાનો પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજા હોય, તો આ કાલિદાસ બીજાનો સમય ઈ. સ. ૧૧મું શતક કંરે. (૩) ત્રીજો કાલિદાસ પણ હોવાનો સભવ છે. પણ એના સમય કે એની કૃતિઓ વિષે કંઈ ચોક્કસ જાણવામાં નથી.

^૧ કુઓ, ‘માધુરી’ ના ૧૯૩૭ મેના અંકમાં કુન્દમાલા નામનો પં. જનકી-વલ્લભ શાસ્ત્રીજીનો લેખ.

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ ત્રીજો

ધાર્મિક પ્રવાહ

અગિયારમાથી સોળમા શતકની વૈષ્ણવભક્તિનું પૃથક્કરણ

નૃસિંહ મહેતાના સમયની ચર્ચાએ ગૂજરાતી સાહિત્યના આકાશમા અવનવા રંગો ઉત્પન્ન કર્યા છે એ ચર્ચાનું ખીજરોપણ સં ૧૯૬૧ મા આચાર્ય આનંદશંકર દ્રુવને હાથે થયેલું અને એને જળામિચીને એના અકુરને પ્રગટ કરવાનું તથા અનેક શાખાપ્રવાહાઓ વડે શોભતું વિશાળકાય વૃક્ષ બનાવવાનું માન સાહિત્ય સંસ્થાના પ્રમુખ શ્રી કનૈયાલાલ મુનશીને છે એ ચર્ચામા સીધો ફૂંદકો મારવાની આજે મારી તૈયારી નથી મતલબ કે, નૃસિંહ મહેતાના મમય સાથે માગ આજના વિપવને સીધો સબધ નથી અને માધ્ય વિપવને જ મિદ્ધ માની લેવાના દોષમા પડવું ન પડે માટે આજના વિપવની કાળમયાદઓ બાધતા, અર્વાચીન મર્યાદાના સીમાચિહ્ન તરીકે ચૈતન્ય તથા વદ્નભાચાર્યને ગણીને અને પૂર્વ મર્યાદા શ્રીમદ્દ ભાગવતથી બાધીને, હું ચર્ચા કરવા ધારુ છું

વળી શ્રી ભાગવતના મમયથી તે શ્રી વદ્નભાચાર્યના સમય સુધીમાં થયેલા ભક્તિમાર્ગના વિકાસનું સમગ્રદર્શન આપને કરાવવાનો લોભ પણ મેં રાખ્યો નથી પરંતુ વક્ત વૈષ્ણવ ભક્તિના જે ખાસ સિદ્ધાન્તો વગેરે સોળમી સદીના વૈષ્ણવ કવિ-લેખકો-ખામ કરીને વદ્નભાચાર્ય અને ચૈતન્યના અથવા તેઓના નિકટકાવીન નિબ્યોના લખાણોમા મપૂર્ણ નિકમિત રૂપમા જોનામા આવે છે, તેના વિકાસના ભાગવત પછીના કાળમા ઉત્પન્ન થયેલા ઐતિહાસિક જોગોનું દ્રઢમા નિર્દેશન કરવાની ઇચ્છા છે

આ રીતે અતિસર્ય મકુચિત મર્યાદાવાળો વિષય પણ આજના બ્યાખ્યાન માટે વણો વિશાળ અને વણો શુષ્ક તો છે જ, પણ હવે પ્રસ્તાવનામા આપનો વધારે વખત નહિ લઉં

લક્ષિતમાર્ગ આ દેશમાં ભાગવત કરતાં ઘણા પ્રાચીન છે. એનાં મૂળ છેક વેદમાં અને ગીતામાં જડે છે. પણ ગીતાથી આરંભી ભાગવતના સમય સુધીમાં વિકાસ પામેલાં જે લક્ષિતતત્ત્વોનો એ મૂળ રૂપમાં જ સ્વીકાર વર્લ્લભસંપ્રદાયમાં તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં જોવામાં આવે છે, તેનો વિચાર અહીં પ્રસ્તુત નથી; પણ ભાગવતથી જે પ્રવાહ ચાલ્યો, જે નવાં તત્ત્વો અથવા જૂનાં તત્ત્વો પરિવર્તિતરૂપે વિકાસ પામ્યાં તથા કાળક્રમે જોરમાં આવતાં ગયાં તેનો જ વિચાર કર્તવ્ય છે. આવાં નવીન તત્ત્વોમાં નીચેનાં છ મને ખાસ વિચારણીય દેખાય છે : (૧) ધ્યાનપ્રધાન કે જ્ઞાનવૈરાગ્યસંયુક્ત લક્ષિતને સ્થાને પ્રેમાત્મક લક્ષિતનો સ્વીકાર. (૨) લક્ષિતમાં શૃંગારરસને અગ્રસ્થાન. (૩) લક્ષ્મી કે રુકિમણીને સ્થાને રાધાનો સ્વીકાર. (૪) ગોપીઓની લક્ષિતની પ્રશંસા. (૫) જનભાવવાળી લક્ષિતની સ્તુતિ. (૬) ગોંડીભાવ કે સખીલક્ષિત.

લક્ષિતવૃત્તિના માનસશાસ્ત્રીય વિવેચનથી આ છ તત્ત્વોનો વિચાર કરવાનો પ્રયત્ન તો જુદા વ્યાખ્યાનને યોગ્ય છે. એટલે અહીં તો ઐતિહાસિક વિવેચનનો જ પ્રયત્ન કરું છું.

ઉપર કહેલાં છ તત્ત્વોનો અનુક્રમે વિચાર કરવા માંડ્યા પહેલાં એ છ જે તત્ત્વો વર્લ્લભસંપ્રદાયને તથા ચૈતન્યસંપ્રદાયને સમાન રીતે માન્ય હોવા બાબતમાં થોડા ખુલાસાની અપેક્ષા રહે છે. ચૈતન્ય સંપ્રદાય કીર્તનપ્રધાન છે અને વર્લ્લભસંપ્રદાય સેવાપ્રધાન છે. અને આ તફાવત સામાન્ય પ્રેક્ષકને પણ તરત નજરે ચડે એવો હોવા છતાં એ બાહ્યગ આચાર સબંધે છે. પણ આપણે તો એ ય સંપ્રદાયોનાં લક્ષિતરૂપ અંતરગતો વિચાર કરવાનો છે. અને અકબરના સમયમાં, પ્રજાશ્રમિમાં વસતા અનુયાયી ભક્તકવિઓની રચનાઓ જોવાથી, ઉભય સંપ્રદાયમાં આ છ જે તત્ત્વોની સમાનતા સહેજે પ્રતીત થશે. પણ આવાં સામાન્ય કથનથી કાઢને સતોષ થવાનો સંભવ નથી એટલે પ્રત્યક તત્ત્વનો વિચાર કરતાં તે તે તત્ત્વની ઉભય સંપ્રદાયમાં શી સ્થિતિ છે તે પણ ટૂંકામાં જોઈ લેવી પડશે.

વૈદિક સાહિત્યમાં ઉપાસના અને ધ્યાનની વાત આવે છે એ તો સર્વવિદિત છે. અને શ્રી. સંપ્રદાયના પ્રવર્તક રામાનુજાચાર્ય ઈ. સ. ૧૧મા શતકમાં (ઈ. સ. ૧૦૧૭ થી ૧૧૩૭) એટલે ભાગવત રચાયા

પગી યદ ગયા હોવા છતાં, એણે સ્વીકારેલી ભક્તિ ભાગવતોક્ત ભક્તિ નથી, પણ મહાભાગતના સમયની પ્રચલિત ધ્યાનપ્રધાન ભક્તિ છે. રામાનુજન્યાર્ય પ્રાચીન પગપગપ્રાપ્ત ધ્યાનપ્રધાન ભક્તિ જ કેમ સ્વીકારી એ પ્રશ્નને પણ બાલુ ઉપર રાખવો પડે. વળી આ વ્યાખ્યાનમાં ભિન્નભિન્ન આચાર્યો વિષે કે તેઓના ભક્તિવિષયક અર્પણો વિષે કંઈ કહેવું નથી. કાંચકે, એ બાગતનો મેં અન્યન વિચાર કર્યો છે.^૧ પણ મતપગપગના ભક્તિનિષ્પક્ષ અર્પણોનો ખાસ વિચાર કરનાનો આ વ્યાખ્યાનનો ઉદ્દેશ છે. ભક્તિના કેટલાક તત્ત્વોનો વિકાસ આ મત-ભક્તોદ્ધાર થયો છે અને પાઞ્જવી થયેલા આચાર્યોએ એ નવીન તત્ત્વોને મસ્કારીને કે મૂળરૂપમાં જ સ્વીકારી લીધા છે, એમ માનીને જ ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસના કેટલાક ભાગને હું ઉકેલી ચક્યો છું. બીજા વિચારકોને બીજો રસ્તો સૂઝવાનો મઝન છે, પણ મને તો વણો વિચાર ક્રમતા પણ બીજો રસ્તો નવી સૂઝ્યો. બાલ્યબોની અમગની હું ના નથી પાડતો, પણ એ ગાલ્યબોને કીલનાગ આ મતભક્તો જ હતા.

આ વિષયને ફરી ઉપમહાગમાં જોવો પડે. માટે અહીં આટલો નિર્દેશ ફરી ભક્તિના ઉપર કહેલા તત્ત્વોના પ્રગ્નુત વિચારને જ આગળ ચલાવીએ.

(૧) પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી ચૈતન્ય બન્ને આચાર્યો ઈશ્વરપ્રેમને જ ભક્તિનું લક્ષણ ગણે છે એ નિર્મિત છે. અને શ્રી રામાનુજન્યાર્ય ધ્યાનને પ્રાધાન્ય આપે છે, એ પણ ચોક્કસ છે. સોળમા શતકના આચાર્યોની પહેલા થયેલા શાસ્ત્રીયભક્તિમીમાસા અને નાગદભક્તિસૂત્રના ઇર્તાઓ પણ પગમ અનુગમ કે પગમ પ્રેમને ભક્તિનું લક્ષણ માને છે એ જ પ્રમાણે બાગમા સત્તમ થયેલા નિર્માર્ગચાર્ય પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ફળરૂપ ઉત્તમ ભક્તિ ગણે છે.^૨

૧ વૈષ્ણવવર્મનો નિહાસ આ ૨

૨ દુષાસ્ય દૈન્વાદિયુજિ પ્રજાવત
યદા ભવેત્યેમવિશેષલક્ષણા ।

પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો આવો સ્પષ્ટ નિર્દેશ હું જાણું છું ત્યાં સુધી નિમ્માર્કાર્ય પહેલાં કાઈ આચાર્યે ક્યો નથી. અને એ રીતે જોતાં ચૈતન્ય અને વલ્લભ ઉપર નિમ્માર્કની સીધી નહિ તો આડકતરી અસર માનવી જોઈએ. પણ સોળમા શતકના આ વૈષ્ણવ આચાર્યો પોતાની પ્રેરણાના મૂળ તરીકે ભાગવત તરફ આંગળી ચીંધે છે. અને ભાગવતકાર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો યોગ્ય કહે છે એવું સિદ્ધ કરવા માટે ભાગવતમાંથી,

વિસૃજતિ હૃદય ન ચસ્ય સાક્ષાત્

હરિરવશાભિહિતોડપ્યઘૌઘનાશઃ ।

પ્રણયરશનયા ધૃતાંઘ્રિપદ્મઃ

સ ભવતિ ભાગવતપ્રધાન ઉક્તઃ ॥

મા૦ ૧૧-૨-૫૫

પ્રેમાતિભરનિર્મિત્ત પુલકાન્નોતિનિર્વૃતઃ ।

મા૦ ૧-૬-૧૮

કેવલેન હિ ભાવેન ગોપ્યો ગાવઃ સ્વગા મૃગાઃ ।

યેન્યે મૂઢધિયો નાગાઃ સિદ્ધામામીયુરજ્જસા ॥

મા. ૧૧-૧૨-૮

વગેરે વચનો તથા છેલ્લા શ્લોકમાં આપેલો ગોપીઓનો દાખલો આગળ કહે છે. પરંતુ તટસ્થ રીતે ભાગવતનો અભ્યાસ કરનાર સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે કે, ચૈતન્ય અને વલ્લભની ભક્તિનું મૂળ ભાગવતોપદિષ્ટ ભક્તિ હોવા છતાં બન્ને એક નથી અને નિમ્માર્ક તો ભાગવતનો ભાગ્યે જ આધાર લે છે. ત્યારે પ્રશ્ન એ છે કે, પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કોણે કર્યો? ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસમાં પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનું સ્થાન જોતાં આઠમા નવમા દશમા શતકના મંત્રભક્તોએ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કર્યો છે, એમ મારું માનવું છે. ભાગવત જે દેશમાં લખાયું છે તે દ્રાવિડ દેશના મંત્રોએ જ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો વિકાસ કરેલો હોય, તો ભાગવતમાં એને લગતાં વચનો મળે એ સ્વાભાવિક છે; પણ ભાગવતમાં સંપૂર્ણ વિકસિત તથા સુરેખ - સુસ્પષ્ટરૂપમાં એ વાદ નથી મળતો. અને નિમ્માર્કનું કથન અતિશય સ્પષ્ટ છે. નિમ્માર્ક પોતે પણ આચાર્યકોટિના કરતાં મંત્રકોટિના પુરુષ વધારે છે. સાધક-આધક પ્રમાણોને તથા આ પ્રશ્નને અંગે જિહ્વી અવાંતર ચર્ચાઓને છોડ્યા વગર ટૂંકમાં કહું તો મારું વક્તવ્ય એટલું જ છે કે, ચૈતન્ય-વલ્લભમાં

ભક્તિનો જે પ્રકાર સપૂર્ણ રીતે ખીણેલા રૂપમા જોવામા આવે છે, તેનો પહેલવહેલો સ્પષ્ટ નિર્દેશ નિર્માર્ક કયો છે અને તે પહેલાના એના વિદ્વાસનું પ્રતિબિમ્બ ભાગવતમા પડ્યું છે ભાગવતના મમય પહેલાના, તીર્થોમા ફરતા તથા ચૈત્ર તેમ જ વૈષ્ણવ મદિરોમા, મદિરોના સભા-મડપોમા તથા વિદ્વાળ આગણામા જાતે પદો ગચ્છીને કીર્તનો કરતા ભક્તકવિઓના શબ્દોમા ધ્યાનની જાનના ડગતા આશ્રિતજ્ઞાન અને ઈશ્વર પ્રતિ પ્રેમભાવ આગળ પડતો હતો એનો પડધો ભાગવતગરે ત્રીશ્યો અને નિર્માર્ક વણુ ડરી ભાગવતની મન્દ વગર જ એ પ્રાચીન ભક્તોની વૃત્તિનું સૂક્ષ્મ વિવેકભક્તિથી પૃથક્કરણ કરીને ભક્તિનું ઉપર આપેલું લક્ષણ માધ્યુ નિર્માર્ક પછીથી એના મપ્રદાયની, ભાગવતની અને ભાગવતોપદિષ્ટ રીતે ભક્તિ ક્રમતા ખીજા અનેક સતોની અસરથી પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ખારમાથી સોળમા શતકના ગાળામા જે વિદ્વામ થયો તેનું પૂરું ખીણેલું સ્વરૂપ ચૈતન્ય-વત્સલ-મપ્રદાયમા દેખાય છે જો કે એ ચાગસો વર્ષના ગાળામા પ્રેમલક્ષણા ભક્તિને ફૂટેલા કાળાપાદકાનો પૂરો ઝીણી વિગતોવાળો ઇતિહાસ હજી ઉકેલાયો નથી

(૨) શૃંગાર-રસવાળી ભક્તિ બૃહદ્દાગ્ન્ય ઉપનિષદમા એક વચન છે કે યથા પ્રિયયા દ્વિયા સપરિષ્વકો ન વાઙ્ય કિંચન વેદ નાન્તરં एवमेवाय मुह्य प्राप्तेनारमना સપરિષ્વકો ન વાઙ્ય કિંચન વેદ નાન્તર ।

બૃ હ ૪-૩-૨૧

આ વચનમા પરમાત્માને પ્રિય સ્ત્રીની ઉપમા આપી છે પરમેશ્વરને માશુરૂપે જાજતો મુસ્લિમ સૂફીવાદ આ વચન પછી રોટોકે હજાર વર્ષ પમાગ થયા કેકે ઉત્પન્ન થયો છે અને હિન્દુગ્રંથાનમા તેથી યે મોડો આવ્યો છે વળી નૃ હ ના ઉપજા વચનમાથી ભક્તિનો કે યોગનો અર્થ પ્રયત્ન કરનાર કદાચ કાઢી શકે, પણ એમા જે વિવક્ષિત છે તે તો એક દાર્શનિક તત્ત્વ છે જતા પરમાત્મા અને જીવાત્મા સંબધમા પરિષ્વગ — આલિંગન જેવા શબ્દો તથા પ્રિયાની ઉપમાનો ઉપયોગ ભક્તિમાર્ગની એતિહાસિક દષ્ટિએ બહુ ઉપયોગી છે ૧

૧ બૃ હ થી ૫૫૫ થણા જૂના કાગળા એક ન મત્રમા કન્દ્રનો સ્પર્શ કન્તી મનોવૃત્તિને પતિ તત્ત્વ ખેચાતી પત્નીની ઉપમા આપી છે પત્તિ ન પત્નીદ્વાર્તાદિશન્ત્વ સ્પૃશન્તિ ત્વા શવશાવન્ મનોયા । ન ૧૦-૬૩-૧૧

પણુ જુ. ઉ. રચાયા પછી સેંકડો વર્ષ સુધી આ ઉપમામાં કે દેવ તરફ ગેંચાની મનોવૃત્તિને આગેલી પત્નીની ઉપમાનાં રહેલા સૃગાર-ભક્તિના બીજને અંકુર ફટકા નથી. હાલના જમાના સાથે સરખાવતાં વિચારતો ફટકો ધીમો વિકાસ!

ભક્તિસાહિત્યના આદિગ્રન્થરૂપ ગીતામાં દાસ્યભક્તિ અને સખ્યભક્તિનું સૂચન છે. અને વૈષ્ણવ-શૈવ ઉભય ભક્તિમાર્ગમાં દાસ્યભક્તિનો પ્રચાર તો જૂના કાળથી જ જોવામાં આવે છે. દાસ્ય, સેવા અને ભક્તિ શબ્દો પર્યાય તરીકે વપરાયા છે. પણ પાછળથી જેને માધુર્યભક્તિ કહેવામાં આવેલ છે, તેનો ઉલ્લેખ ઘણા કાળ સુધી ભક્તિસાહિત્યમાં નથી મળતો. વિષ્ણુની અવતારકથાઓના પ્રચારથી એ કથાઓમાં આવતાં-અર્જુન, હનુમાન, ભરત, સુદામા, વગેરે પાત્રોની રામકૃષ્ણાદિ અવતારીપુરુષ તરફની સેવ્યસેવકભાવવાળી તથા મૈત્રીભાવવાળી વૃત્તિ જોઈને જેમ દાસ્યભક્તિ અને સખ્યભક્તિની કલ્પના થઈ, તેમજ નન્દયશોદાની આળકૃષ્ણ તરફની વાતસલ્ય-ભાવનાવાળી સેવા જોઈને, વાતસલ્યભક્તિની અને રુકિમણી આદિ કૃષ્ણ-પત્નીઓની તથા ગોપીઓની પ્રેમવૃત્તિ જોઈને, માધુર્યભક્તિની કલ્પના થઈ છે. પરંતુ ભક્તિના આ દાસ્યસખ્યાદિ બેદો ભાગવત પછી ઘણે વખતે પડ્યા છે. ભાગવતમાં તો નવધાભક્તિના ગર્ભનમાં દાસ્ય અને સખ્ય બેનો જ ઉલ્લેખ છે. (ભા. ૭-૫-૩૪) ચૈતન્ય-શિષ્યોના ગ્રન્થોમાં અને તે પહેલાં, ઘણું ફરી ચૌદમા શતકમાં, રચાયેલા નારદભક્તિસૂત્ર^૧માં આ બેદો જોવામાં આવે છે. તે પહેલાંના કોઈ ગ્રન્થોમાં ભક્તિના આ સર્વ બેદોનો નિર્દેશ થયેલો મેં વાંચ્યો નથી. ઉપમા દ્વારા ચિત્તવૃત્તિને સમજવા-સમજાવવાનો, પ્રયાસ

ગીત્ત એક મંત્રમાં દેરને પોતાની તરફ આકર્ષતી વિધવા ભાણી સાથે ભક્તની સરખામણી કરી છે. ઋ. ૧૦-૪-૨ અને આ મંત્રોના આધારથી હોપ્કીન્સ જેવો વિદ્વાન યુગાર ભક્તિનું મૂળ વેદમાં દેખે છે. (એથિક્સ ઓફ ઇન્ડિયા પૃ. ૮-૬)

૧ નારદભક્તિસૂત્રનાં શુભનાહાત્મ્યાસક્તિ, રૂપાસક્તિ વગેરે આસન્નિઓ ગણાવતાં દાસ્યાસક્તિ, સખ્યાસક્તિ,, વાતસલ્યાસક્તિ અને કાન્તાસક્તિ એ રીતે દાસ્યાદિ બેદો ગણાવ્યા છે.

સ્વાભાવિક છે, અને ઈશ્વર તરફ આકર્ષાતી મનોવૃત્તિ કા તો સેવની સેવ્ય તરફની વૃત્તિ જેવી, મિત્રવૃત્તિ જેવી, માયાપના બાળક તરફના ભાવ જેવી, કે સ્ત્રીના પુરુષ તરફના આકર્ષણ જેવી હોય એમ આ ભક્તિમીમાસકોએ માન્યુ છે, તે આધુનિક માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ કાર્ષ બોદુ નથી પ્રખ્યાત માનસશાસ્ત્રી મેકડુગલ દેશગ્રેમ કે લોકગ્રેમ જેની લાગણીઓને વાત્સલ્ય (Parental instinct)નું પરિવર્તિત અને વિસ્તૃત રૂપ ગણે છે પણ આ માનસશાસ્ત્રીય વિચારણાનું લખાણ અહીં અપ્રસ્તુત છે વળી ભક્તિનું આ પૃથક્કરણ તો છેક છેલ્લે આવ્યું છે. જો કે એ પ્રકારની ભક્તિ તો તે પહેલા ધણુ વખતથી પ્રચલિત થઈ હતી એ જ સ્વાભાવિક છે અને એ ભક્તિનો પ્રચાર ઉપર કદ્યુ તેમ અનતાર—કથાઓએ કર્યો છે દેવની પોતાની એના અવતારોની તથા ભક્તોની કથાઓ ભક્તિપોષક થાય છે, એ માન્યતા વિષ્ણુપુરાણના સમય પહેલાથી પ્રચારમા આવી હતી અને શ્રીકૃષ્ણની કથામા સૃગારસનું આલનન થઈ શકે એવું વસ્તુ હરિવંશથી દાખલ થયુ અને શ્રીમદ્ ભાગવત દ્વારા એણે ધણુ મહત્વનું સ્થાન મેળવ્યુ

હાલમા જોને ભક્તિ સૃગાર કહેવામા આવે છે અને રૂપગોસ્વામી વગેરે ચૈતન્ય દિગ્ધોએ જેનું નામ માધુર્ય ભક્તિ આપ્યુ છે, તે ગદ્યા કૃષ્ણ મધ્યથી રચૂળ મનોરંજન સૃગાર કે વિપ્રલભ સૃગારથી ભરેલા કાવ્યો સંસ્કૃતમા કે દેશી ભાષામા ગયવા તથા તેનું એકલા કે સમૂહમા કીર્તન કરવું એ કૃષ્ણભક્તિનો ઉત્તમ પ્રકાર છે, એવી માન્યતા ચૈતન્ય મપ્રદાયર્મા સ્પષ્ટ જોવામા આવે છે વલ્લભસપ્રદાયમા જો કે સેવાભક્તિ વધારે વ્યાપક છે, પણ વલ્લભાચાર્યના સુગદામણ વગેરે શિષ્યોના મજબાપાના પદોમા તો આ સૃગારભક્તિ બિભગય છે આ સૃગારભક્તિના મહત્વનું સ્પષ્ટ મૂળ ભાગવતમા દેખાય છે સૃગાર-કથાના એક નાટક જેવી ગસલીલાવર્ણનની ગમપચાધ્યાયી લખીને તેની ફલશ્રુતિમા ભાગવતકારે લખ્યુ છે કે —

વિક્રીડિત વ્રજવધૂભિરિદ ચ વિષ્ણો

શ્રદ્ધાવિતોનુશ્રુણુચાદય વળયેવ ।

મક્તિ પરા મગવતિ પ્રતિલભ્ય કામ

હ્રોગમાશ્વપહિનોત્યચિરેણ ધીર ॥ મા ૧૦-૩૩-૪૦

“વિષ્ણુની નજવધૂઓ માથે આ કોકાને જે કાર્ષ શ્રદ્ધાથી

સાંભળે કે વર્ણવે, તે ભગવાનમાં પરમ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, થોડા વખતમાં હૃદય-સ્થૂળ હૃદયના 'હાર્ટડિઝીઝ'ને નહિ પણ હૃદયના કામવાસનારૂપ દોષને દૂર કરે છે."

ભાગવતનાં આ વચનની અસરને પરિણામે રાસપંચાધ્યાયીને મળતા કૃષ્ણ-ગોપીના શૃંગારવર્ણનના ગીતગોવિન્દ જેવા ગ્રંથોની રચનાનો આખો પ્રવાહ ચાલ્યો. આ ગ્રંથો કે કાવ્યોથી કામવાસનાનો નાશ કેટલો થયો અથવા તેને કેટલું ઉત્તેજન મળ્યું એ પ્રશ્નને યાજ્ઞ ઉપર રાખીને આગળ ચાલીએ.^૧

ભાગવતના ઉપલા વચનમાંથી કે એ આખા ગ્રંથમાંથી આ શૃંગારભક્તિ એ ભક્તિનો મુખ્ય કે ઉત્તમ પ્રકાર છે એવો અર્થ નીકળતો નથી. ભાગવતના પહેલા પ્રસિદ્ધ ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી (ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૨૫૦) રાસપંચાધ્યાયીના અન્તમાં ભાગવતના અનુગ્રહાય મક્તાનાં (ભા. ૧૦-૩૩-૩૭) એ શબ્દોનું રહસ્ય સમજાવતાં લખે છે કે, "શૃંગારરસથી જેનાં મન આકર્ષણેલાં છે એવા અતિ બહિર્મુખને પણ પોતા (ભગવાન) તરફ ખેંચવા માટે આવી કીડા શ્રીકૃષ્ણે કરી છે." આ વચનનો આધુનિક વિવેચનની દૃષ્ટિથી એવો અર્થ થાય કે, ભાગવતકારે રાસપંચાધ્યાયી જેવું પ્રકરણ લખ્યું, તે શૃંગારરસમાં લુબ્ધ ચિત્તવાળાં માણસોને ભક્તિ તરફ આકર્ષવા માટે લખ્યું છે. શ્રીધર સ્વામી આ શૃંગારભક્તિને ઐષ્ઠ ભક્તિ નથી ગણતા; પણ માહાત્મ્યજ્ઞાનવાળી, કૃષ્ણને પરદેવતારૂપે જોનારી, દાસ્યભક્તિ જેને પાછળથી રૂપગોસ્વામીએ સપ્રેમભક્તિ કે પ્રીતભક્તિ કહેલ છે, તેને ઐષ્ઠ માને છે એમ મજ્જનામણિનિર્ણય વગેરે ભાગવતના શ્લોક ઉપરની ટીકા જેતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે અને રૂપગોસ્વામીએ શ્રીધરનો આ મત નોંધ્યો પણ છે:—

શ્રીધરસ્વામિભિઃ સ્પષ્ટમયમેવ રસોત્તમઃ ।

રક્તપ્રસંગે સપ્રેમમક્તિકારવ્યો પ્રકીર્તિતઃ ॥

હરિભક્ત રસામૃતસિન્ધુ પૃ. ૩૨૫

૧. અતૃપ્ત કામવાસનાની તૃપ્તિ આવી રચનાઓ દ્વારા ભક્તોએ શોધી હોવાનો એકમત આધુનિક માનસશાસ્ત્રની મદદ વડે પ્રચારમાં આવ્યો છે; પણ અતૃપ્ત કામવાસના તૃપ્ત થાય એટલે કામવાસનાની સ્થૂળ તૃપ્તિ માટેનો વેગ શાંત થઈ જાય અને એવો જ કંઈક અર્થ તો 'કામનો નાશ કરે છે' એ ભાગવતના શબ્દોમાં નહિ હોય નાં?

શ્રીધર સ્વામી પછીની અર્ધશતાબ્દો (ઈ મ ૧૨૬૦ થી ૧૩૦૯) માં થયેલા દેવગિરિના બોપદેન અને હેમાદ્રિ જેવા સર્વદેવી વિદ્વાનો પણ આ નૃગારભક્તિને શ્રેષ્ઠ ગણતા નથી બોપદેવે મુક્તાશ્રીમાં હાસ્યરસને પહેલો મૂક્યો છે અને તે ઉપર દીઠા કરતા હેમાદ્રિ કહે છે કે, “શૃંગારો નાયકોરસ । એ નાટકકાવ્ય માટે બને સાચુ હોય પણ કેવલ્યપરાયણ આ (ભક્તિના) શાસ્ત્રમાં ભક્તિ પર શૃંગાર મુખ્ય નથી એમ સૂચવવા માટે આચાર્યે (બોપદેવ) શૃંગારને પહેલો નથી મૂક્યો ” (જુઓ, મુક્તાશ્રી અ ૧૧ શ્લો ૨ ની દીઠા)

એક બીજી વાત પણ અહીં નોંધી લેવી યોગ્ય છે રસ-શાસ્ત્રની રીતે તથા એ શાસ્ત્રની પરિભાષામાં ભક્તિનો પણ વિચાર કરવાનું વલણ તેરમા શતકથી શરૂ થયુ દેખાય છે તે પહેલા રસઆત થઈ હોય તો તેની નોંધ મળતી નથી પણ બોપદેવના ગ્રંથમાં તથા તેના સમનાલોન મહાનુભાવપાન્યના ગ્રંથોમાં નૃગારભક્તિ, હાસ્ય-ભક્તિ વગેરે રસશાસ્ત્રીય રીતે ભક્તિના ભેદો પાડેલા જોવામાં આવે છે, પણ બોપદેવે એ ભક્તિની રસશાસ્ત્રીય વિવચન પદ્ધતિને ગોણુસ્થાન આપ્યું છે, તેમ એનું વિવેચન પ્રાથમિક છે દૂકામાં શ્રીધર સ્વામી અને બોપદેવની નૃગારભક્તિ તરફની દષ્ટિ સાથે તથા રસશાસ્ત્રીય વિવેચન પદ્ધતિ સાથે રૂપગોત્રવામીની શૃંગારભક્તિ તરફની દષ્ટિને તથા કેવળ રસશાસ્ત્રીય પદ્ધતિ દ્વારા તેણે કરેલા ભક્તિના વિવેચનને સમ્બારતા તેમજાથી સોળમા શતકના ગાળામાં ખીલેલી ભક્તિના વિવેચનની દિશા સ્પષ્ટ જોઈ શકાય છે

શૃંગારભક્તિના ઉપર કહેલા વિકાસનો વધારે વિચાર પાછળ ગમ્પી, જે અંગોની મદદ વડે ભક્તિમાર્ગની એ દિશામાં દિવમાનુદિવસ વધારે ગતિ થતી ગઈ તે અંગો જોઈ શકાય

(૩) લક્ષ્મી કે રૂઝિમણીને સ્થાને રાગનો સ્વીકાર—મુદ્દેવ માથે તેની પત્નીનું યજ્ઞન કરવાની પ્રથા તો ઘણી જૂની છે વેદમાં યે દેવપત્નીઓનો યોગો ઉલ્લેખ મળે છે નિષ્પ્રપત્ની રૂપે લક્ષ્મીનો ઉલ્લેખ પણ વેદકાલીન ગણાય મહાભારત કાળમાં તો એ આપક છે અને દોઢ હજાર વર્ષ જૂની તો લક્ષ્મીની મૂર્તિઓ પણ મળે છે પણ ગમાયણ દ્વારા રામાવતાર પૂજવા વાગતા લક્ષ્મીનું સ્થાન મીતાએ વીધુ એટલે લક્ષ્મીનાગાયણ, પેડે સીતાગમનું યુગલ પૂજવા વાગ્યું

એ જ રીતે કૃષ્ણાવતારની પૂજન પ્રચલિત થતાં, રૂક્મિણી કૃષ્ણનું યુગલ પૂજનનું જોડાણ; પણ એક મહારાષ્ટ્ર સિવાય કૃષ્ણ સાથે રૂક્મિણીનું સ્મરણ ક્યાંય પ્રચલિત નથી. રામાનુજ અને મધ્વના મતમાં વિષ્ણુ કે વાસુદેવ સાથે લક્ષ્મી જ પૂજ્ય છે. પરંતુ સોળમા શતકમાં તો ગોપીજન વલ્લભ કૃષ્ણ સાથે રાધાનું નામ જ વિશેષ જોડાયેલું જોવામાં આવે છે. રાધા વલ્લભ સંપ્રદાયને બાબુ ઉપર રાખતાં, પણ ગૌડીય વૈષ્ણવો તથા પુષ્ટિમાર્ગીય વૈષ્ણવો નિત્ય ‘રાધાકૃષ્ણ’ ‘રાધાકૃષ્ણ’ કહે છે. આ સાંપ્રદાયિક પરંપરામાં જોડાણ છીએ તો કૃષ્ણ સાથે રાધાની પૂજનો પ્રથમ ઉપદેશ તો નિમ્બાર્કીય મતમાં હોય એમ દેખાય છે. પુરાણોમાં કૃષ્ણચરિત્રના પ્રાધાન્યવાળાં પુરાણોમાંથી હરિવંશમાં, વિષ્ણુપુરાણમાં કે ભાગવતમાં રાધાનો ઉલ્લેખ નથી; પણ અલ્પવૈવર્તમાં અને પદ્મપુરાણના તથા સ્કન્દપુરાણના કેટલાક ભાગમાં છે. વિષ્ણુપુરાણમાં જે સ્થાન લક્ષ્મીનું છે તે સ્થાન અલ્પવૈવર્તમાં રાધાનું છે. અંકીમચન્દ્રે જન્મે પુરાણોનાં વચનો વિસ્તારથી ઉતારીને આ સરખામણી કરી છે. (જુઓ; એના કૃષ્ણચરિત્રનું શુજરાતી ભાષાંતર, પ્રકરણ ૧૦). પણ અલ્પવૈવર્તમાં રાધા આવી ક્યાંથી? આ પ્રશ્ન વિકટ છે. એના અતેક જવાબો અપાયા છે. એક જવાબ એવો અપાય છે કે, રાસલીલા પ્રકરણમાં ભાગવતકારે એક ગોપી વિષે લખ્યું છે કે, અનચારાધિતો નૂનં મગવાન્હરિરીશ્વરઃ ॥ (ભા. ૧૦-૩૦-૨૮) ‘આ આરાધન-ભજન જેણે કર્યું તે રાધા.’ એ રીતે ભાગવત પછી આ વિશેષ ભાગ્યશાળી ગોપીને રાધા નામ મળ્યું અને ધીમે ધીમે લક્ષ્મીને પણ અદેખાઈ આવે એવું સ્થાન તેણે મેળવ્યું. પણ આ ખુલાસો સંતોષકારક નથી. કારણ કે, અલ્પવૈવર્તાદિ પુરાણોનો સમય ચોક્કસ નક્કી કરવો જો કે કઠણ છે; પણ જેનો સમય ચોક્કસ થઈ શકે છે એવા લેખકોનાં લખાણોના પુરાવા દ્વારા પગેરું કાઢતા રાધાપૂજનો પ્રચાર ઘણો જૂનો જણાય છે.

નિમ્બાર્ક હરિ સાથે રાધાને પૂજે છે એ ઉપર કંઈ જ છે. બારમા શતકના ઉત્તરાર્ધના કવિ જયદેવની રાધાભક્તિ પણ પ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ સિદ્ધરાજ કુમારપાલના સમકાલીન વિ. સં. ૧૧૪૫ થી ૧૨૨૯ (ઈ. સ. ૧૦૮૯ થી ૧૧૬૩)મા થયેલા એટલે જયદેવ પહેલાંના હેમચન્દ્રે કાવ્યાનુશાસનમાં રાધાકૃષ્ણના વિહારના સ્પષ્ટ શ્લોકો

ઉદાહરણરૂપે ઉતાર્યો છે એ જ હેમચન્દ્ર જેના કૃષ્ણકર્ણમૃતમાથી કુળ્લેનામ્મ વગેરે શ્લોકનું ઉદાહરણ લે છે (કાવ્યાનુશાસન નિ સા આટ્ટિ ૧૯૦૧ પ ૮૦), તે મિલ્લમગળ કે લીલાશુક પણ રાધા-કૃષ્ણનો વિદ્વા જયદેવ પેઠે જ ગાય છે આથી જૂના કાળમા જિતગતા રૂદ્રના કાવ્યોત્તાર ઉપગતી નમિમાધુ (ઈ મ ૧૦૬૮)ની ટીકા (પ ૧૧૦)મા નીચેનો શ્લોક ઉતાર્યો છે —

ઓ ગોપીજનવલ્લભ સ્તનતટવ્યાસગલગ્ધાસ્પદ ।

કિં રાધે મધુસૂદનો નહિ નહિ પ્રાણાધિક્ષોલ્લેખ ॥

આ નમિમાધુ કગતા જગ પ્રાચીનતર કાશ્મીરના રાગ કવચ (ઈ સ ૧૦૬૩ વી ૧૦૮૯)ના સમકાલીન અને ઈ મ ૧૦૬૫ મા અન્ય લખનાર કાશ્મીરના કવિ હેમેન્દ્રે પોતાના દલાવતાગચ્છિતમા કૃષ્ણચરિત્ર વર્ણવતા આ શ્લોકો (શ્લોક ૮૩, ૧૭૦, ૧૭૧ અને ૧૭૬)મા ગદ્યાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે મતલબ કે, જયદેવ પહેલા સો વર્ષ ઉપર કૃષ્ણ સાથે રાધાનો ઉલ્લેખ કાશ્મીર સુધી પહોંચ્યો હતો પણ મધ્ય હિંદમાથી ગદ્યા વિષે એથી ચે જૂના કાળના ઉલ્લેખો મળે છે માળવાના રાગ જોજ (ઈ સ ૧૦૦૪ વી ૧૦૪૫)ના સગ્સ્વતી-કલામરણમા રાધાકૃષ્ણવિપયક આરેક શ્લોકો મળે છે અને જોજના પૂર્વજ માળવાના રાગ મુજની સમાના કવિ ધનજયના દશરૂપ (પગિઠ્ઠે ૪૫)મા નીચેનો શ્લોક છે —

નિર્મળેન મયામ્ભસિ દમરમરાદાલી સમાલિજિતા

ફેનાલીકમિદ તવાચ કચિત રાધે મુધા તામ્યસિ ।

હસ્યસ્વપ્નપરપરામુ શયનૈ ધૃત્વા વચ શાન્તિણ

સવ્યાજ શિથિલીકૃત કમલયા કન્ઠગ્રહ પાતુ વ ॥

અને મુજના પોતાના નિ મ ૧૦૩૧ના તાત્રપત્રના મળવાચરણમા

ચક્કમાવદનેન્દુના ન મુખિત ચઘાદિત વારિધે

વાંચાય પ્ર નિજે નામિસરસીપદ્યેન શાન્તિ મતમ્ ।

ચરુપાહિફળાસહસ્રમધુરચાસૈન ચાન્સિત

તદાધાનિરદાતુર મુરરિપોર્વેન્દ્રપુ પાતુવ ॥

(પ્રા લે મા પ્ર ભાગ નં ૧)

આ રીતે દલમા ચતકમા અને જિતગચિલ્પી પ્રમાણે કાશ્મીરના રાગ અનન્તીવર્મન (ઈ સ ૮૫૬ થી ૮૮૩)ના સમકાલીન

આનંદવર્ધનાચાર્યે ધ્વન્યાલોકમાં રાધાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે; એ પણ ગણીએ તો નવમા શતકમાં પણ લક્ષ્મીની સ્પર્ધા કરતી રાધાનો ઉલ્લેખ મળે છે. વળી આ ઉલ્લેખો સાંપ્રદાયિક કે ધાર્મિક સાહિત્યમાંથી નથી. એટલે હેમચન્દ્ર, ક્ષેમેન્દ્ર, ધનજય, આનંદવર્ધનાચાર્ય વગેરે લેખકોએ પોતાના કાળમાં પ્રચલિત માન્યતા નોંધી છે અથવા પ્રચલિત મુખાપિતો ઉતાર્યો છે. આ માન્યતા કાણે પ્રચારી? ઉપર નમૂના ઉતાર્યા છે તેવાં મુખાપિતો કાણે રચ્યાં? આ નવમા દશમા શતકના—જ્યદેવ બિલ્વમંગળના સસ્કારપૂર્વકે પણ રાધાકૃષ્ણની જે વાત કરે છે, તે એમની ઉત્પન્ન કરેલી નથી. વળી શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે નવમા શતકથી ચે જૂના કાળના રાધાસગંધી બે ઉલ્લેખો શોધી કાઢ્યા છે અને એ બેયને તેઓ પાંચમા શતકના ગણે છે. તેમાંનો એક પંચતંત્ર (તંત્ર ૪ થાય પૃ. ૪૬)માં મળે છે. જેમાં એક વણકર એક રાજકુંવરી સાથે પ્રેમમાં પડતાં તેના મિત્ર સુતારે બનાવી આપેલા ચમત્કારિક ગરુડ ઉપર બેસી બિડીને, એક રાતે પોતાની પ્રિય રાજકુંવરી પાસે પહોંચી જાય છે અને વાસુદેવના વેપમાં ગયેલો એ વણકર રાજકુંવરીને કહે છે કે, “તું રાધા નામથી ગોપકુળમાં જન્મેલી મારી સ્ત્રી છો.”

ધણું કરી એ જ સમયના હાલના ગાથાસપ્તશતી નામના પ્રાકૃત સંગ્રહમાં નીચેની ગાથા મળે છે:—

મુહમાત્સ્યેણ તં કણ્ઠ ગોરઝં રાહિભાવ અવગેન્તો ।

एताण वल्लवीणं अण्णाण विगोरञं हरसि ॥

“હે કૃષ્ણ જ્યારે તમે ગાયોના ચાલવાથી રાધાના મોઢા ઉપર ઉડેલી રજને તમારી કૂંડથી ઉડાડો છો, ત્યારે ખીછ ગોપીઓના દર્પનું હરણુ કરો છો.” (૧-૮૯) પોત્તીશના નામથી આ ગાથા બિતરી છે.

પંચતંત્રનો તથા ગાથા સપ્તશતીનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ધણો ઉપયોગી છે. રાધા નામ જ નહિ પણ કોઈક પ્રકારની રાધાકૃષ્ણ-પૂજા ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં પ્રચલિત હતી એમ એ ઉલ્લેખ સૂચવે છે. તે પછી લગભગ ચારસો વર્ષ સુધી રાધાનો ઉલ્લેખ સામાન્ય સંસ્કૃત સાહિત્યમાં મળતો નથી. નવમા શતકના ભાગવત જેવા કૃષ્ણવેદમાં પણ રાધાનો ઉલ્લેખ નથી. એ ઉપરથી મને એમ લાગે છે કે, કૃષ્ણ સાથે રાધાનો યોગ પહેલોવહેલો ગ્રામ્યલોકોમાં કે હિંદુજાતિના નીચલા ધરમાં થયો હોવો જોઈએ. ઉપરનો પ્રાકૃત ઉલ્લેખ પણ

એ તરફને ટેકા આપે છે વળી ગાથા સપ્તરાત્રીની ગાથાઓનો ધણો ભાગ આન્દ્ર રાજ્યોના ઝાળમા આન્દ્ર દેશમા ગયાયો છે, અને એ દેશ ઉપર તથા નારિકવ્વી છેડ ઝાકિયાવાડ સુધીના પ્રેશ ઉપર ઈ મ ખીજા ત્રીજા શતકમા આભીગ નામની ઢોગ ઉછેગનારી ભટકતી જાતનું ગજન હતુ એમ આભીગ રિપદતાના પુત્ર ગમ ઈશ્વરમેનનો શુદ્ધ (ઝાકિયાવાડ)માવી લેખ મળ્યો છે અને એનો જ લેખ નારિકની શુદ્ધાઓમાવી પણ મળ્યો છે, એથી મિદ્ધ થાય છે જગમા જે ગોવાળિયાઓમા શ્રીકૃષ્ણ જીર્ણો હોવાનું હરિવશાદિ વર્ણવે છે, તે આ આભીગ લોકો જ અને શ્રીકૃષ્ણના બાલચરિત્રનો બધો વિકાસ આ આભીગ જાતિમા જ થયો છે, એમ સ્વ ડો ગમકૃષ્ણ ભાડારકર કહે છે એ આભીગ જાતિમા પ્રચલિત કૃષ્ણચરિત્રની વાતોને હરિવશાદિ ગ્રન્થોએ મસ્કારી લીધી પણ ગધા નામની કૃષ્ણને આભીગ પત્ની કે પ્રિયા હોવાની વાત હરિવશ રચાયા પછી એ લોકોમા ચાલી હોય કે ગમે તેમ હોય, પણ એ વાતનો હરિવશાદિના કૃષ્ણચરિત્રમા સમ્મલ નથી થયો પણ એ આભીગ જેની નીચલા થગની જાતોની લોક-કથાઓમા જે ગધાકૃષ્ણ સમધી વાતો ચાલતી હશે તેની અદ્ય નોધ ફક્ત ગાથામપ્તરાત્રીમા અને પચત્રમા જળવાઈ રહી ધીમે ધીમે એ નીચલા થરમા કૃષ્ણ માથે ગધાના યોગની વાતોવાળું લોડસાહિત્ય વધતુ ગયું હોવું જોઈએ, પણ એમાનું કાર્ જળવાયું નથી છેવટ નવમા દશમા શતકના સરકૃત સાહિત્યકારોએ લોડસાહિત્યમાની આ વસ્તુને ઉપાડી લીધી પણ એ જરસો-ત્રણસો વર્ષના પણ થોડા સુભાષિતો જ જળવાયા છે પણ જે જળવાયા છે, તે ઉપરથી એ પ્રકારનું ધણું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થયું હશે એમ જણાય છે પછી નિર્માર્ક અને બ્રહ્મવૈવર્તપુરાણે પોતપોતાની રીતે રાધાપૂજને જે નવી જ પ્રતિઠા આપી, તે આજ સુધી અરિચળ ગ્રહી છે દ્વગમા ગધાકૃષ્ણની પૂજના પ્રનાહનું મૂળ લોડકથા અને લોડકવિતામા છે

(૪) ગોપીઓની ભક્તિની પ્રગસા—ભક્તિમાર્ગની એક માન્યતા છે કે, કોઇ પણ રીતે ઈશ્વરમા મન જાય તો એથી કલ્યાણ જ થાય ન ત શિશુપાલ, ડસ, રાવણ વગેરે વેરભાવથી કૃષ્ણ અને ગમની ભક્તિ કરીને મુક્ત થયા એવી પૌરાણિક માન્યતા છે ભાગવતકારે આ માન્યતા નીચેના શ્લોકમા દર્શાવી છે

કામાદ્ દ્વેષાદ્વ્યાત્સ્નેહાદયથા ભવત્યેશ્વરે મનઃ ।

આવેશ્ય તદ્ધ દ્વિત્વા ચઢવસ્તદ્ગતિં ગતાઃ ॥ ભા. ૭-૧-૩૪

અને કામાદિ દરેક પ્રકારના દાખલા આપી નીચેના શ્લોકથી સ્પષ્ટતા કરી છે.

ગોપ્યઃ કામાદ્વ્યાત્કંસો દ્વેષાચ્ચૈવાદયો નૃપાઃ ।

સવમ્બાદ્ વૃષ્ણયઃ સ્નેહાદ્યુયં ભક્તયા વયં વિમો ॥ ભા. ૭-૧-૩૫

મનહળ કે, ગોપીઓ કામથી, કેસ ભયથી, શિશુપાલ વગેરે રાજાઓ દ્વેષથી વૃષ્ણીઓ અને પાંડવો સ્નેહસંબંધથી અને નારદ જેવા ભક્તો ભક્તિથી ભગવાનને પામે છે. એ રીતે કામથી ભજનાર તરીકે ગોપીઓનો દાખલો ભાગવતે આપ્યો છે. પણ એ દાખલો અનુકરણ થઈ શકે એવો કે અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી એમ યોગદેવ અને હેમાદ્રિ કહે છે તે ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. યોગદેવ વિહિત અને અવિહિત એવા ભક્તિના બે ભેદ પાડે છે અને ઉપર કહેલી દ્વેષથી, ભયથી, સ્નેહથી અને કામથી ઉત્પન્ન થયેલી ભક્તિને અવિહિત ગણે છે. વળી આ ઉપર ટીકા કરતાં હેમાદ્રિ કહે છે કે, “ઈશ્વર તરફ દ્વેષાદિ જાગવાનો સંભવ અવતાર સમયમાં જ હોઈને એનો વિચાર અકર્તવ્ય છે, પણ એક કામજન્યનો વિચાર કરવો પડશે. કારણ કે, હાલમાં પણ વિષ્ણુની સ્થૂળમૂર્તિમાં રહેલા ભગવાનમાં કેટલીક સ્ત્રીઓને ભાવ થાય છે એમ જોવામાં આવે છે, માટે આ પ્રકારે અવિહિત છે એટલું કહેવાની જરૂર છે.” ભક્તિનો જે કામજન્ય પ્રકાર યોગદેવ — હેમાદ્રિએ અવિહિત ગણ્યો હતો અને એનો વિરલ સંભવ કોષ્ટક સ્ત્રીઓમાં જ જોયો હતો, તે પ્રકાર જ ત્રણસો વર્ષ પછી ઐશ્વર્ય દરે છે અને તેનો સંભવ સ્ત્રીઓમાં જ નહિ પણ પુરુષ ભક્તોમાં યે સ્વીકારાય છે. આ ચમત્કારિક પરિવર્તનનું કારણ શું ? ભાગવતે કહેલી દ્વેષજન્ય કે ભયજન્ય ભક્તિ યોગદેવ કહે છે તેમ, આજ સુધી અવિહિત જ રહી છે. ત્યારે આ કામજન્ય ભક્તિને મહત્ત્વ શાથી મળ્યું ? આ પ્રશ્નનો જવાબ પણ ભાગવતમાંથી જ મળે છે. ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિની નીચેના સ્મરણીય શબ્દોમાં ઉદ્ધવ પાસે પ્રશંસા કરાવી છે.

આસામહો ચરણરેણુજુવામહં સ્યામ્

વૃંદાવને કિમપિ ગુલ્મલતૌષધીનામ્ ।

યા દુસ્ત્યજ સ્વજનમાયેપદ ચ દિત્વા
 મેઝુર્મુકુન્દપદવીં શ્રુતિર્ભવિમૃગ્યામ્ ॥ મા ૧૦-૪૭-૬૨
 एता पर तनुमृतो भुवि गोपवधो
 गोविन्द एव निखिलात्मनि रुढमावा ।
 वाञ्छन्ति यदमुवभियो मुनयो वय च
 किं ब्रह्मजन्मभिरनन्तकवारसस्य ॥ मा ૧૦-૪૭-૫૮

આ રીતે ઉદ્ધવ જેવાને મોટે ભાગવતે ગોપીઓની ભક્તિની આવી જે ભારે પ્રસાસા કરાવી, તેણે પાછળના ભક્તિમાર્ગ ઉપર બહુ અસર કરી છે. ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિને કામજન્ય ભક્તિને એક પ્રકાર જ માન્યો છે એ પ્રકારને ખોપને જેવાએ અવિદિત અને અનનુકરણીય ગણ્યો છે અને આખા ગ્રન્થનું વલણ જોતા ભાગવતકારનો પણ એવો જ આશય દેખાય છે. માત્ર લોકવેદનો ભગવાન માટે ગોપીઓએ જે ત્યાગ કર્યો, તેની પ્રથમા ઉપલા વચનમા તથા અન્યત્ર પણ કરી છે (જુઓ ભા ૧૦-૪૭મા), છતાં ભાગવતકારે “સર્વ ભૂતોમા આત્માનો ભગવદ્ભાવ જોનાર” ભક્તને જ ઉત્તમ ભક્ત કહેલ છે (ભા ૧૧-૨-૪૫) એ બૂલવાનું નથી.

ગોપીઓની ભક્તિની પ્રથસાનું એક ખીજ તેઓના લોકવેદના ત્યાગમા છે ત્યારે ખીજ ખીજ તેઓના અતિરાય તનમાટમા છે. વિષ્ણુપુરાણમા, જો કે ગોપીઓની ભક્તિની ભાગવતમા છે તે જાતની પ્રસાસા નથી, પણ ગસલીલા વખતે વેપુનાદ સાભળીને ભગવાનને મળવા બ્યારે ગોપીઓ દોડી ત્યારે અમુક ગોપીઓ વડીલજનોએ શકવાવી કૃષ્ણ પાસે ન જઈ રાકી તે ગોપીઓ “પગ્લલ કૃષ્ણનો નિચાર કરતા કરતા, એને ન મળી શકવાના મહાદુઃખથી પાપો બળી જતા પ્રાણુરહિત યજ્ઞને મુક્ત થઈ ગઈ” (વિષ્ણુપુરાણ અ ૫ અ ૧૩ નો ૧૪, ૧૫) ભાગવતમા પણ આ વાત ઉતારી છે, આ પૌર્ણલિક પૃથાન્તમાથી ગોપીઓની ભક્તિના બે વિષ્ણુ લક્ષણો બે ભક્તિસૂત્રના લેખકોએ તારવ્યા છે (૧) ચાડિય સૂત્રના કહે છે કે, ઇશ્વરનું જ્ઞાન ન હોય તો પણ જેમ ગોપીઓને યજ્ઞ તેમ મુક્તિ થાય ખરી (સૂ ૧૪) અને (૨) નારદભક્તિસૂત્રકારે નો પ્રજગોપીઓની જેની ભગવાનના નિરદમા પન્મ વ્રાકુળતાને ભક્તિનું ચિહ્ન ગણાવ્યું છે

(જુઓ સુ. ૧૯ અને ૨૧). અને પાછળના વિક્રમની સોળમી સદીના આચાર્યોએ ગોપીઓની ભક્તિને આદર્શરૂપ ગણી છે તથા ઈશ્વરના જ્ઞાનને ગૌણસ્થાન આપી, ભગવાન તરફના તત્ત્વસાદને મુખ્ય સ્થાન આપ્યું છે. ચૈતન્યસંપ્રદાયનું આ લક્ષણ રૂપગોસ્વામીના ગ્રન્થો સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. અને વલ્લભસંપ્રદાયમાં લોકવેદનાત્યાગની બાબતમાં ગોપીઓને પુષ્ટિમાર્ગનાં ગુરુ ગણેલ છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્ય પોતે સંન્યાસનિર્ણયમાં લખે છે કે:—

કૌંઢિન્યો ગોપિકાઃ પ્રૌક્તા ગુરવઃ સાધન ચ તત્ ૧૧ સ્ત્રો. ૮

અને અન્યત્ર તત્ત્વસાદને મહત્ત્વ આપતાં કહે છે કે, ભગવદ્વિપ્રયોગસ્ય ઈપદસદ્દિષ્ણુત્વ પ્રથમાધિકારિત્વં, અધિકાસદ્દિષ્ણુત્વં મધ્યમાધિકારિત્વં, અત્યન્તાસદ્દિષ્ણુત્વં ચોત્તમત્વં.

ભાગવતાર્ય ૧૦-૨૯૦

વેણુનાદ વર્ષ ૧ અં. ૫ પૃ. ૧૧૨

અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી. વિકૃલનાથજી ઉમેરે છે કે, “જેમ જેમ મોહની અધિકતા તેમ તેમ પુષ્ટિમાર્ગમાં ભાવનું પ્રાપ્ત્ય હોય એમ જાણવું.” જા. ૧૦-૩-૩૬ નાં સુબોધિની ઉપર પ્રભુચરણની ટિપ્પણી.

આ રીતે ગોપીજનોની ભક્તિ એ જ ઉત્તમોત્તમ ભક્તિ એવી માન્યતાને પરિણામે પાછળના ભક્તિમાર્ગમાં જનરભાવ અને ગોપીભાવ કે સખીભક્તિ નામનાં એ તરવો પણ દાખલ થયાં.

(૫) જનરભાવ—શૃંગારભક્તિ અથવા જેને ચૈતન્યસંપ્રદાયમાં માધુર્યભક્તિ કહે છે, તેનું વિવરણ કરતાં ઉજ્જવલ નીલમણિમાં કહ્યું છે કે, કૃષ્ણના શૃંગારરસમાં એ ભેદ (૧) પતિરૂપ અને ખીજો ઉપપતિરૂપ. તેમાં મધુરંવાસી પત્નીઓ સાથે પતિરૂપે શૃંગારરસને પુષ્ટ કર્યો છે અને વ્રજમાં વ્રજસ્ત્રીઓ સાથે ઉપપતિરૂપે, એના આ દેશનમાં કાંઈ નવું નથી. રાસોત્સવમા ભાગ લેનારી ગોપીઓમાંની ઘણી પરણેલી સ્ત્રીઓ હતી એમ ભાગવતમાં જ કહ્યું છે. (જુઓ; મા. ૧૦-૩૩) અને શ્રી. વલ્લભાચાર્યે પણ સુબોધિનીમાં રાસ માટે આવેલી ગોપીઓમાંની કેટલીક પરણેલી તથા કેટલીક કુંવારી હતી એમ સ્પષ્ટ કહ્યું છે. (જુઓ; મા. ૧૦ અ. ૨૮ની સુબોધિનીની આરંભની કોરિકાઓ).

૧ સંન્યાસ નિર્ણયના આ વચનના વિવરણ જેવો ‘પુષ્ટિમાર્ગનું સ્થાપન’ નામનો વેણુનાદ, વર્ષ ૧ અ. ૪ પૃ. ૯૫ થી આગળનો લેખ જુઓ.

પણ ભાગવતને સમગ્ર રીતે જોતા આ ઉપપતિભાન કે જન-ભાવવાળી ભક્તિની પ્રતિષ્ઠા કરવાની એની મતનજ નવી દેખાતી ભાગવતકાર તો પરીક્ષિત પાસે પ્રશ્ન કરાવે છે કે, “ધર્મની સ્થાપના કરવા માટે અને અધર્મનો ઉચ્છેદ કરવા માટે જોનો અવતાર થયો છે, તે ધર્મમાર્ગના રક્ષક જગદીશ્વરે પગ્ગ્રીના મજોગ જેવું નિન્દિત આચરણ કેમ કર્યું ?” (મા ૧૦, ૩૩, ૨૮-૨૯) આના જવાબમા ભાગવતકારે કદાચ પોતાને એકેય પૂરો મતોપકાર ન લાગવાથી પાંચ ખુલામા કર્યા છે એ ખુલાસા અત્યારે મતોપકારક નવી લાગતા એ વાતને આજુ ઉપર ગોપીએ પણ એ વસ્તુ અનુકરણ કરવા યોગ્ય નથી એમ તો નૈતસમાચરેજ્ઞાતુ મનુષ્યપિ જ્ઞાનીશ્વર । (મા ૧૦, ૩૩, ૩૧) સામાન્ય માણસે મનેથી પણ આંતુ આચરણ ન કરવું એમ ભાગવતકારે કહ્યું છે એથી દેખાય છે વગેરે ગોપીઓને ભાગવતકાર અભિચારદુષ્ટ તથા શ્રીકૃષ્ણને જગભાવથી પ્રાપ્ત થયેલી કહી છે —

ધર્મેમા જિયો વનચરીર્થમિચારદુષ્ટા (મા ૧૦, ૬૭, ૫૦)

તમેવ પરમાત્માન જાતુદ્ધયાપિ સગતા (મા ૧૦, ૭૯, ૧૧)

પણ ભાગવતકારની મતનજ આ જગજુદ્ધિ કે જગભાનની સ્તુતિ કરવાની નવી, પણ ગોપીઓના ભાવની સ્તુતિ કરવાની છે જ્ઞાન ક્વ ચૈવ પરમાત્માનિ રુદ્રભાવ ।

અને કૃષ્ણને પરમાત્મારૂપે ઓળખ્યા વગર એને જગજુદ્ધિથી ભજનાર ગોપીઓ પણ મુક્ત થઈ ગઈ, જેમ શિશુપાલ કૃષ્ણનો દેવ કરતો હોવા છતાં મુક્ત થઈ ગયો મતનજ કે, ભગવાન અનંતા લઈને આ રીતે કોઈપણ બદાને માણસોનું કલ્યાણ કરે છે (જુઓ, મા ૧૦, ૨૬, ૧૨ વી ૧૬) તો ભગવાનને ભગવાન જાણીને ભજે એનું પરમ કલ્યાણ થાય એમા તો પૂજવું જ શું ? એ તત્ત્વ દંદતાથી પ્રચારનાની ભાગવતકારની ઈચ્છા દેખાય છે ગોપીઓ મજાથી પ્રચલિત આમાથી ભાગવતકારે ભક્તિનું એક તત્ત્વ તો, ઉપર કહ્યું તે, કાઢ્યું અને ખીજી એનો ગ્રેમ ગમે તેવો હોય, ભલે જગજુદ્ધિનાજો હોય પણ એ ગ્રેમ અતિવ્ય તીન-અત્યત તવમાટવાજો હોઈને ખીજા ભક્તોએ ઈશ્વર તરફનો પ્રણય કેળવનામા દાખલો લેના જોગ છે આ વાત ભાગવતકારે ઉપર જેમાથી ઉતાગ કરેલ છે, તે ભક્ત ઉદ્ધવના વચનો દાગ કહી છે શ્રીકૃષ્ણ સામાન્ય માણસ નહિ, ઈશ્વરનો અસાવતાર

પણ નહિ, પરંતુ સાક્ષાત્ ભગવાન છે. કૃષ્ણસ્તુ ભગવાન્સ્વયમ્ (મા. ૧-૩-૨૮) એ ભાગવતકારની દૃષ્ટિમાંથી ઉપરના વિચારો ઉદ્ભવ્યા છે એ સમગ્રતઃ એવું છે. પણ પાછળથી ભાગવત પ્રાચીન પ્રસ્થાનત્રયીની હારનો કે તેથી અધિક પ્રમાણભૂત અન્ય ગણાવા લાગતાં, એના ઉપલા વિચારોને પરિણામે જે જ્ઞરભક્તિનો પ્રચાર થયો તેનો ક્રમ હવે જોઈએ.

પતિપત્નીના પ્રેમનો ઈશ્વર-શ્રવના મંબધમાં દાખલો આપવાની વાત બૃ. ઉ. જેટલી જૂની છે એ ઉપર નોંધ્યું જ છે; પણ ભક્તિના પ્રકારો ગણાવતાં ભાગવતમાં જે દાસ્ય અને સખ્ય એ જ ગણ્યા છે કાન્તાભાવ નથી ગણ્યો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે. જોપદ્ધેવે પણ એ પ્રકારનો ઉલ્લેખ નથી કર્યો; પણ નારદભક્તિસૂત્રમાં દાસ્ય, સખ્ય અને વાત્સલ્ય સાથે કાન્તાસક્તિને પણ ગણેલ છે (સૂ. ૮૨) એટલું જ નહિ પણ નિત્યદાસ્ય અને નિત્યકાન્તા ભજનાત્મક પ્રેમ પ્રભુમાં કરવો એમ કહ્યું છે. (સૂ. ૬૬) આ સૂત્ર અન્યને હું ચૌદમા શતકના અન્તનો ગણું છું અને એ ઉપરથી ચૈતન્યમંત્રપ્રદાયના અન્યોમાં ભક્તિના જે દાસ્યાદિ પાંચ પ્રકારો વર્ણવેલા છે, તેનો પ્રચાર તે પહેલાનાં સોએક વર્ષથી થયો હતો એમ માનું છું. પણ કાન્તા ભજનમાં જ્ઞરભક્તિનો સમાવેશ મંદિગ્ધ ગણાય અને અન્યત્ર એ સૂત્રઅન્યમાં જ્ઞરભાવની નિન્દા છે; (જુઓ; સૂ. ૨૩) એ જોતાં જ્ઞર-ભક્તિ એને ઈષ્ટ નહિ હોય એમ લાગે છે, પણ ભાગવતકારે ગોપીઓની ભક્તિની પ્રશંસા કરાવતાં ઉદ્ધવ પાસે કહેવરાવ્યું છે કે:—

નાય શ્રિયોક્ત્ત્વ ડ નિતાન્તરતે: પ્રસાદ:

સ્વયોષિતાં નલિનગન્ધરુચાં કુતોન્ધ્યા: ।

રાસોત્સવેડસ્ય મુજદળ્ડગૃહીતકળ્ઠ

લઘ્વાશિષાં ચ ડદગાદ્વજવલ્લવીનામ્ મા. ૧૦-૪૭-૬૧

આ શ્લોકમાં ભાગવતકાર ઉદ્ધવ પાસે કહેવરાવે છે કે, રાસોત્સવમાં વ્રજની ગોપીઓને જે નિતાન્તર રતિનો પ્રસાદ ભગવાન પાસેથી મળ્યો તે લક્ષ્મીને પણ મળ્યો નથી. (શ્રીધરસ્વામીએ નિતાન્તરતે: એ શબ્દને શ્રીનું વિશેષણ ગણ્યો છે.)

એને વલ્લભાચાર્ય પ્લહાનદથી પણ ચડિયાતો ભજનાનન્દ કહે છે. (જુઓ; રાસપચાધ્યાયીના આરભની સુબોધિનીની કારિકાઓ), અને રૂપગોસ્વામી વગેરે મધુર રતિ કહે છે (જુઓ; ભક્તિરસામૃત

સિન્ધુ નથા ઉત્તરવલ્લીવમણિ) પણ આ શ્લોકમા લક્ષ્મી કરતા પ્રગોપીઓને એ રતિનો પ્રસાદ વધારે મળ્યો હતો એમ કહ્યું છે અને લક્ષ્મી પત્ની છે ન્યારે ગોપીઓ ઉપપત્ની છે, એટલે આ વચનના આધારે જગદ્ભક્તિની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. જીવગોસ્વામીએ આ શ્લોક આ વિષયમા પ્રમાણ તરીકે ટાક્યો જ છે

એક બીજે રૂતે પણ જગદ્ભાવની શ્રેષ્ઠતા આગળ આ ભક્તો પહોંચ્યા છે અને તે ભક્તિના ગમશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી વિવેચનનો માર્ગ છે. બોપદેવ અને મહાનુભાવપંથના વખતથી આ રસશાસ્ત્રીય વિવેચન શરૂ થયું દેખાય છે, પણ પછી એનો ઝડપથી વિગત થયો છે અને જો કે શ્રી વલ્લભાચાર્ય તથા એના અનુયાયીઓએ એ દૃષ્ટિનો સ્વીકાર કર્યો હતા એ પદ્ધતિનો વિરોધ ઉપયોગ નથી કર્યો પણ મોળમા શંકા એ પદ્ધતિ કેટલી સર્વમાન્ય થઈ ગઈ હતી, એ મધુસૂદન મગસ્વતીના ભક્તિ રસાયનથી દેખાય છે અને એ રસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ " શ્રીગાગમનો પરમ ઉત્કર્ષ ઉપપતિ મખધમા જ રહેલો છે " એમ ભક્ત નાટ્યશાસ્ત્ર વચન ટાકીને રૂપગોસ્વામી કહે છે (ઉત્તરવલ્લીવમણિ કા ૧૬) નિરૂપનાથજી પણ નાટ્યશાસ્ત્રના આ વચનનો અનુવાદ કરે છે (જુઓ, ૧૦-૨૬ ના સુબોધિનીની બીજી કારિકા ઉપર દિપ્પણી)

જે દેશમા પાતિવ્રત્ય એ શ્રીજનનો પરમધર્મ મનાયો છે, તે દેશમા જગદ્ભક્તિની આવી પ્રથમા થતી જોઈને કેનેડી જેવા તટસ્થ અભ્યાસીને આશ્ચર્ય થાય એ સ્વાભાવિક છે ?

આ વસ્તુ રૂપગોસ્વામી, જીવગોસ્વામી જેવા વિદ્વાનોના ધ્યાન ખેંચી નહોતી. જીવગોસ્વામીએ જગદ્ભાવના દોષોનો સ્પષ્ટ સ્વીકાર અને તે પણ ભાગવતના વચનો ઉતારીને કર્યો છે (જુઓ, ૫ ૧૫) પણ જગદ્ભાવ કે પગદારાનિષ્ઠ નિતિમા જે હલકાપણુ-જે નિષિદ્ધતા છે, તે પ્રાકૃત નાયક-નાયિકા મખધમા છે, કૃષ્ણ અને ગોપીઓના સંબધમા નથી (જુઓ, ઉત્તરવલ્લીવમણિ ૫ ૧૫ તથા ૧૦૦) એમ પ્રાચીન વચનો ઉતારીને કહે છે વળી નિવૃત્તિ રાસોમા ચાન્તગસ જ વિદિત છે અને દ્વાગારસ નિષિદ્ધ છે, એવી પ્રાચીન માન્યતાની આ ગોમાધ્યો

નોંધ લે છે. એટલું જ નહિ પણ રાસપંચાધ્યાયીથી આલેખો શ્રીકૃષ્ણ ગોપીઓ માથેની કીડાના વર્ણનનો ભક્તિમાર્ગ, એ વખતના યે થણા ભકતોને માન્ય નહિ હોય એમ રૂપગોસ્વામી મધુર ભકિતરસને નિવૃત્તાનુપયોગી, દુરુદ અને રહસ્યરૂપ કહે છે^૧ તથા તે ઉપર ટીકા કરતાં જીવગોસ્વામી કહે છે કે, “પ્રાકૃત શૃંગારરસની આમાં સમાનતા જોઈને કેટલાક સારા ભકતો ભગવાન સંબંધમાં પણ આ રસની વાતથી વિરક્ત રહે છે.” તેથી દેખાય છે પણ જ્યદેવ અને બિલ્વમંગલ કે લીલાશુક જેવા પ્રાચીન મહાભકતોના પોતાને ટીકા છે એમ તેઓએ ગણ્યું છે. —ભ-૨-સિન્ધુમાં મધુર ભક્તિના રસના વર્ણનમાં ઉદાહરણ તરીકે ગીતગોવિન્દો:—

સ્વન્દ્રન્દં વ્રજસુન્દરીભિરમિત્તઃ પ્રત્યંગમાલિગિતઃ ।

શૃંગારઃ સખિ મૂર્તિમાનનિવ મધૌ મુગ્ધો હરિઃ ક્રોધતિ ॥

એ શ્લોક ઉતાર્યો છે અને ઉત્તરવલનીકમણિમાં જગદાદરણી-ચચારમાવં (કૃષ્ણકર્ણમૃત ૨-૧૭) જગતમા જેનો જનરભાવ આદરણીય છે એ રીતે પણ કૃષ્ણની સ્તુતિ કરનાર બિલ્વમંગળનો શૃંગારસર્વસ્વે (કૃષ્ણકર્ણમૃત ૧-૯૨) વગેરે શ્લોક ટાંક્યો છે.

(૬) સખીભક્તિ—ગોપીઓ જેવો કામજન્ય પ્રણય સ્ત્રીઓમાં તો કદાચ સંભવે, જે કે હેમાદ્રિ એવા સંભવને ય વિરલ ગણે છે, પણ પુરુષોનું શું ? અને શૃંગારભક્તિ કે મધુરભક્તિ એ જ શ્રેષ્ઠભક્તિ એવો વિચાર રૂઢ થતાં પુરુષભક્તોને એ ભક્તિપ્રકાર શક્ય છે કે નહિ ? એ પ્રશ્ન સ્વભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થયો. આપણે ઉપર જોયેલા વિકાસક્રમ બરાબર હોય, તો સખીભક્તિનો વિકાસ ઉપર કહેલાં બધાં તરવોના વિકાસ પછી થવો જોઈએ અને વસ્તુતઃ ઐતિહાસિક સ્થિતિ પણ એજ દેખાય છે. સોળમા શતકમાં તો સખીભક્તિનો વજ્રમૂમિમા તથા બંગાળામાં પણ સારી રીતે પ્રચાર થઈ ગયો હતો. (જુઓ ચૈતન્ય-ચરિતામૃત ૨-૮ પૃ. ૨૧૯)

અહીં એટલું સ્પષ્ટ કહેવું જોઈએ કે, ભક્તિનાં છેલ્લાં એ તરવો એટલે કે જનરભાવ અને સખીભક્તિનો ચૈતન્યસપ્રદાયમાં જેવો સ્પષ્ટ

૧ નિવૃત્તાનુપયોગિત્વાદ્ દુરુદ્ધત્વાદયં રસઃ ।

રહસ્યત્વાચ્ચ સંક્ષિપ્ત્ય વિતતાંગોપિ લિહ્યતે ॥

ભક્તિરસામૃતસિન્ધુ પૃ. ૪૨૬ કા. ૨ તથા તે ઉપરની ટીકા.

સ્ત્રીકાર છે તેવો સ્પષ્ટ સ્ત્રીકાર વલ્લભપ્રદાયમા નથી એ સપ્રદાયના સાગ વિદ્વાનોને આ વિષયમા પુષ્ટિપ્રદાયનું શુ વલણ છે એ પૂછતા તેઓ કહે છે કે, 'ચૈતન્યસપ્રદાયમા આ ભાવો પ્રગટ છે અને પુષ્ટિ મપ્રદાયમાં ગુપ્ત છે' ચૈતન્ય મપ્રદાયમા પગમ પ્રમાણુશ્રુત મનાતો અન્ય ચૈતન્યચરિતામૃત ઈ મ ૧૫૭૫મા લખાયો છે, એમા તો સખી ભાવની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ કહી છે (જુઓ, ચ-ચ-મ ૮૫-૭૧૬) તે પહેલાં રૂપગોસ્વામીનો ભક્તિગ્રન્થતત્ત્વમિન્ધુ શઙ ૧૪૬૩ (ઇ સ ૧૫૪૧) માં લખાયો છે તેમા તેઓ સ્પષ્ટ કહે છે કે, "શ્રીકૃષ્ણની ભૂતિનું પ્રતિમા રૂપ ગોપીઓ માથેનું માધુર્ય જોઇને તથા તે તે લીલા સાંભળીને તે ભાવની ઇચ્છા જોને થાય તેઓ ગ્રામાનુગા ભક્તિના અધિકારી છે અને આ પ્રગટની ભક્તિ પુરુષોને પણ થાય એવું પદ્મપુગણમાં કહ્યું છે" (પૂર્વ વિભાગ દ્વિતીય લઠરી શ્લોક ૮૩-૮૪) અને પદ્મપુગણના બે શ્લોકો પ્રમાણુ તરીકે લેતાયાં છે કે, "પહેલાં દકકારણમા વસનાગ મહર્ષિઓને રામને જોઇ તેને ભોગવવાની ઇચ્છા થઇ આ બધા સ્ત્રીપણુ પામીને ગોડુગમા જન્મ્યા અને કામથી હરિને પ્રાપ્ત થઇને સસારમર્થ્યાં તરી ગયા "

પદ્મપુરાણનું આ વચન બહુ જૂનું હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે વળી એમા સ્ત્રીત્વની પ્રાપ્તિ જન્માન્તરમા કહી છે, એટલે એ વાત જુદી જ છે જેનો સમય ચોક્કસ જાણી શકાય છે એવું રૂપગોસ્વામી પહેલાનું ચોક્કસ સખીભાવ દેખાડનારું વચન તો ચૈતન્યનું પોતાનું જ મારા તો જોવામા આવ્યું છે ચૈતન્યની અન્યર્થનામાં ક્રૂપા એનું એક ચિક્ષાદૃક જ પ્રસિદ્ધ છે અને તેના ઉદ્દેશા શ્લોકમાં એમણે પોતાને વિષે સ્ત્રીલિંગ વાપર્યું છે —

ભાશ્લિષ્ય વા પાદરના વિગટ મા-

મર્દશના મર્મદર્શ કરોતુ વા ।

ચયા તથા વા વિદધાતુ લમ્પટો

મત્રાણનાચસ્તુ સ ઇવ નાપર ॥ શ્લો ૮

બેટી ભલે પાપ દબેલીને પીસે,

નર્મ વીધે દર્શીલી કરી મને,

ભલે દરે તે મન ધાર્યું લપટ

તથાપિ તે પ્રાણુપતિ ન અન્ય કો ।

(ત્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવ (પૃ. ૨૦૮)માં શ્રી. નર્મદાચંદ્ર પંડ્યાનો અનુવાદ.)

ચૈતન્યના ચિત્તમાં ઉપરનો ભાવ સર્વવ્યાપી ન હતો; કારણ કે યોગી શ્લોકમાં જ તેઓ કહે છે કે:—

ન ધનં ન જનં ન સુન્દરીં કવિતાં વા જગદીશ કામયે ।

ધન અને જન સાથે સુન્દરીની કામના પુરુષમાં જ સંભવે છે.

ચૈતન્યના ઉપદ્રા વચનનો ચોક્કસ સમય કહેવો મુશ્કેલ છે. પણ પુરીવાસનાં છેલ્લાં બાર વર્ષે તો એમનાં એવાં ગયાં હતાં કે, આવી કાંઈ પણ રચના અશક્ય, એ જ્ઞેતાં ઈ. સ. ૧૫૨૨ સુધીમાં શિક્ષાષ્ટક રચાયું હોવું જોઈએ. અને રૂપગોસ્વામી પદ્મપુરાણના જે શ્લોકો પ્રમાણ તરીકે ઉતારે છે, તેમાં તો જન્માંતરમાં ગોપીભાવની વાત છે એ જ્ઞેતાં કહેવું પડે છે કે, ઈ. સ. સોળમા શતકના પ્રથમ ચરણથી જૂનો કહી શકાય એવો સ્પષ્ટ સખીભાવનો કોઈ ઉલ્લેખ મને મળ્યો નથી.

બીજી તરફથી વલ્લભસંપ્રદાયના, દયારામાદિ પાછળના કવિઓની વાણીમાં સખીભાવની વાત છે ખરી, પણ આચાર્યના પોતાના વિશાળ સાહિત્યમાંથી ફક્ત એક જ ઉલ્લેખ—

દાસીનાં સર્વેરક્ષાર્થ—૦ (મા. ૧૦—૩—૮ ની સુબોધિનીમાં કારિકા) વગેરે સૂચવવામાં આવ્યો છે; પણ એમા દાસીનાં શબ્દ ગોપીવાચક હોય તો એમાંથી સખીભાવનો અર્થ ન નીકળે. પાછળથી કોઈ દીકાકારે વલ્લભાચાર્ય પણ વિવક્ષિત હોવાનો અર્થ કાઢ્યો છે એ જુદી વાત છે. પણ ગોસાંઈજી શ્રી. વિકૃત્વનાથજીની પ્રસિદ્ધ વિરક્તિઓમાંની એકમાં સખીભાવનો સ્પષ્ટ નિર્દેશ છે:—

યદિ તુષ્ટોસિ રુષ્ટોવા ત્વમેવ શરણં મમ ।

મારણે વરણે વાપિ દાસીનાં નાપ્રમુર્ગતિઃ ॥

દ્વિતીય વિરક્તિ શ્લો. ૧.

શ્રી. વિકૃત્વનાથજીનો સમય સં ૧૫૭૨ થી ૧૬૪૨ (ઈ. સ. ૧૫૧૫ થી ૧૫૮૬) સુધીનો છે. એટલે એમનું વચન ઘણું કરી ચૈતન્યના વચન પછીનું—પણ રૂપગોસ્વામીના વચનનું સમકાલીન કે વખતે કાંઈક પાછળનું હોવાનો સંભવ છે.

શૃંગારભક્તિના વિકાસનો ઉપર પ્રમાણે જે વિચાર કર્યો

એ જોતા એમ જણાય છે કે, રાધાકૃષ્ણ કે ગોપીકૃષ્ણની ગૃહાર કથાઓ ગાવી સાબળવી એ વૈષ્ણવ ભક્તોનું એક ઈર્ષ્ય એવી માન્યતા તો છે. દશમા-અગિયારમા સતકથી પ્રચલિત થઇ હતી^૧. ભાગવતે જ કદાચ એ ભાવના ઉત્પન્ન કરી છે કે એને અપૂર્વ બળ આપ્યું છે આ રીતે ચાલેલા ભક્તિપ્રવાહમા જે શુભ અંગો છે તેનો યત્ન જેમ ભાગવતને છે તેમ જે અસદ્ અરો છે તેનો અપયશ પણ કર્ષક ચરો ભાગવતને ફાળે જ જાય છે. માગ માનવા પ્રમાણે જ્ઞાન, ઈર્ષ્ય અને યોગથી સ્વતંત્ર રીતે ભક્તિના વિચારનું ભાગવતમા એક રીતે શિખર આવી ગયું પણ મનુષ્યના ચિત્તની મર્મ વૃત્તિઓનો-ખામ કરીને જ્ઞાનયોગ અને ભક્તિનો સમતોલ અને સમન્વિત વિકાસ જ સાચી ઉત્તતિ માધી રાકે છે એવી ભગવદ્ગીતાની દૃષ્ટિથી જોઈએ તો ભાગવતથી જ ભક્તિમાર્ગની નીચી ગતિ પણ ફટલીક રીતે થઇ છે એમ કહેવું પડે છે પણ આ મધ્યકાલીન ભક્તિમાર્ગની સમાજ ઉપર થયેલી શુભાશુભ અસરની અર્થા ખીજ પ્રભંગ માટે મુલતવી રાખી, પ્રસ્તુત અર્થાને જ આ વ્યાખ્યાનમાં મમેટી લેવી યોગ્ય છે.

ભાગવત પછીથી ખિલ્લમગળ, જયદેવ, શ્રીધર, જોષદેવ, હેમાદ્રિ ચાડિલ્યસૂત્ર અને નારદસૂત્રના ઈર્ષ્યો, વગેરે ભક્ત-કવિ-લેખકો દ્વારા ધડાધેડુ ભક્તિનું જે સ્વરૂપ મોળમા સતકના આચાર્યો અને લેખકોને મળ્યું, તેના ક્રમવિકાસ ઉપર એક ઝાંખી નજર આપણે નાખી લીધી અહીં ખિલ્લમગળાદિ જે નામો વખ્યા છે, તે વિશે આ વ્યાખ્યાનમાં કશું જ કહ્યું નથી,^૨ પણ મારે વિશેષ ભાર તો તેઓના અગત દતિહાસ કરતા ખીજ જ વસ્તુ ઉપર છે. ખિલ્લમગળ કે જોષદેવ-હેમાદ્રિના અથવા ચડીદામ-વિદ્યાપતિ જેવાના કાવ્યો અત્યારે ઉપનબ્ધ હોવાથી તેઓના વિચારો વિશે આપણે કાર્ષક જાણી રહીએ છીએ, પણ જેઓને વિશે તેઓએ કશું જ લખેલું ન હોવાથી અથવા લખેલું હોય યદિગય હોવાથી આપણે કશું જ નામ સુદ્ધા જણતા નથી તે અગ્રાત ભક્તોએ કે ભક્તમંડળીઓએ ભક્તિના ધડતરમા ધણો ભાગ લીધો છે તથા

૧ એ માન્યતા દર્શક રૂપગોસ્વામીનું વચન ઉપર ઉતારું છે અને શ્રી વડલાનાથ પણ કહે છે કે—દ્વાનીમનવતારદગ્ગાવામપિ ધ્રવણકીર્તનાદિ-ગોચરામિ ગુણલીલામિ એવ ક્રમેણ નિરૂપાનો જીવાનુચરતિ ।

નિરુપ ૬, ૧૧૫ પૃ ૪૦

૨ એ નાદે છુઓ, મારે વૈષ્ણવધર્મનો સતિસ હનિટાન, આ ૨.

તેઓના વિચારોની અસર આચાર્યો તથા ભક્તશ્રવિઓ ઉપર થઈ છે. આ ભક્તમંડળીઓને ઉદ્દેશીને રૂપગોસ્વામી વગેરે વૈષ્ણવ લેખકો 'લોકપ્રસિદ્ધ' શબ્દ વાપરે છે. ભાગવતાદિ ગ્રંથોમાંથી જે તત્ત્વો મળે તેને એ 'શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ' કહે છે અને ભક્તમંડળીઓ પાસેથી જે મળેલું હોય તેને 'લોકપ્રસિદ્ધ' કહે છે.

પણ આવી ભક્તમંડળીઓ કાંઈ એક જ પ્રાન્તમાં નહોતી; હિન્દુસ્તાનના બધા ભાગમાં હતા. અને તીર્થયાત્રા તો ભક્ત-સાધુઓનું મોટું કર્તવ્ય મનાતું હોવાથી પરસ્પર વિચારવિનિમય થતો હશે. હશે શું ? થતો હોવાના પુરાવા પણ છે; છતાં જુદી જુદી ભક્ત-મંડળીઓની ભક્તિવિષયક માન્યતાઓમાં કેટલોક તફાવત હોય એ સ્વાભાવિક છે. અને વસ્તુસ્થિતિ પણ એવી જ દેખાય છે. પ્રાચીન તફાવતો રામાનુજ પહેલાંનાઓનો તેમજ રામાનુજાદિ આચાર્યોના મતભેદોનો કે ભિન્ન ભિન્ન સંપ્રદાયના અવાંતર મતભેદોનો વિચાર કરવાની જરૂર નથી. પણ જે યુગનો આપણે વિચાર કરીએ તે યુગમાં જ અન્યત્ર શૃંગારભક્તિનો પુષ્કળ પ્રચાર થયો હોવા છતાં, મહારાષ્ટ્રના વૈષ્ણવોએ એ પ્રકારને સ્પર્શ જ ન કર્યો એ દાખલો થતો બોધક છે. રૂપગોસ્વામી પણ બધા ભક્તોને એ પ્રકાર માન્ય નથી એ વાત સ્વીકારે જ છે. વળી જેઓએ શૃંગારભક્તિનો પ્રકાર સ્વીકાર્યો તેમાં પણ કેટલાક રાધાને સ્વકીયા-કૃષ્ણની પરિણીત પત્ની માનવાના મતના હતા અને કેટલાક તેને પરકીયા માનવાના મતના હતા. આ સ્વકીયા-પરકીયાવાદ ચૈતન્યસંપ્રદાય કરતાં જૂનો છે. નિમ્બાર્ક રાધાને સ્વકીયા માને છે અને એમના પછી લગભગ ચારસો વર્ષ થયેલા હિતહરિવંશજીએ (વિ. મં. ૧૫૫૬) એમના સમયમાં પરકીયાવાદ બહુ પ્રચલિત હોવા છતાં, પોતે નવા સ્થાપેલા રાધાવલ્લભીય સંપ્રદાયમાં સ્વકીયાવાદ જ સ્વીકાર્યો છે.^૧ ચૈતન્યના સમકાલીન અને જાતે તથા એકબીજાના શિષ્યો દ્વારા

૧. આ સ્વકીયા-પરકીયાવાદનું 'મૂળ રાધાને વિષ્ણુપત્ની ગણવી કે બીજી ગોપી જેની પરકીયા ગોપી ?' એ પ્રશ્ન સાથે સંકળાયેલ છે. રાધાનો વિચાર કરતાં જૂના વખતમાં લક્ષ્મી જેવું જ રાધા એ વિષ્ણુપત્નીનું નામ હતું, એ આપણે જોઈએ છીએ. નિમ્બાર્ક એ પરંપરાને અનુસરે છે. પણ ભાગવત પછી એ પરકીયા ગોપી ગણવાની પરંપરા ઉત્પન્ન થઈ. બ્રહ્મવૈવર્તમાં તથા અંશદાસે રાધાને પરસ્ત્રી ગણેલ છે. આ એ ભિન્ન પરંપરાનું સ્વરૂપ અવતાર-

સારી રીતે એકબીજાના પરિચયમા આવેલા શ્રી વલ્લભસપ્રદાયના સાહિત્યમા પરક્રીયાનાદ કે જનરભાવ ઉપર મિલનુલ જોગ આપ્યુ નથી અને ચૈતન્યસપ્રદાયમા પણ આ સ્વક્રીયા-પરક્રીયાવાદની વાદવાદી લાગ્યા વખત સુધી ચાલી હતી એમ ઈ સ ૧૭૧૭ની સાલના એક મુસ્લિમ ગૌરવદેશ્વરના લખાણ ઉપરથી જણાય છે એમા જમાળ, ઉડિયા અને કાશીના જે ય વાદના પડિતો વચ્ચે એક મલામા થયેલા વાદનું વર્ણન છે આ વાદના આધારરૂપે ભાગવત તથા એની ટીકા વગેરે ગ્રન્થો વપગયા હતા છેવટે પરક્રીયાવાદનો વિજય થયો ?

આ પરક્રીયાવાદ પેઠે સખીભાવ કે ગોપીભાવ પણ ભક્તજનોમા સર્વમાન્ય થયો નવી વલ્લભસપ્રદાયમા એ ભાન મનથી જો વિરલ જૂના ઉદ્દેશો મળે છે, તે વિષે ચૈતન્યના શિષ્યો વૃદ્ધાનનમા રહેતા હતા અને શ્રી વિઠ્ઠલનાથજી ગોડુળમા રહેતા અને એ રીતે પરસ્પર વિચારવિનિમયનો વણો સભવ હતો, એ સ્થિતિ જોતા, રૂપગોમ્વામી વગેરે ગૌડીય વૈષ્ણવોની અસરનું પગિણામ માનવું કે જે ય સપ્રદાયોએ કાંઈ ઉભય સામાન્ય ખૂણમાવી એ વિચારો લીધા છે એમ માનવું એ પ્રશ્ન છે અને વલ્લભ-ચૈતન્ય પહેનાના પદ્યપુરાણના ઉપર ઉતારેલા ઉદ્દેશ ઉપગત જોનો સમય ચોક્કમ હોય એવો ઉદ્દેશ ન મળે ત્યા સુધી એનો નિર્ણય મુશ્કેલ છે બાકી દૃગ્ગાભક્તિ દરતા વાત્સલ્યભક્તિ ઉપર તથા કીર્તન દગતા સેના ઉપર શ્રી વલ્લભાચાર્યે વધારે જોગ આપ્યુ છે અને છેલ્લા જે ભાવો-જનરભાવ અને સખીભાવ ઉપર જોર નવી આપ્યુ એ દ્વાય મમાજ ઉપર એની ખરાબ અસર થવાનો સભવ વિચારીને જ હો, બાકી ગૌડીય વૈષ્ણવભક્તિના ગણાતા ઉપર ઉતારેલા બધા તત્ત્વો એમને સારી રીતે પરિચિત હતા એમા મહેલ નથી.^૨

પ્રેમલક્ષણભક્તિનો ભાગવત અને શ્રી નિમ્બાર્કથી આગલી સોળમા શતક સુધીમા જો નિઠામ થયો છે, તેના દૃગ્ગારભક્તિ આદિ

વાદથી દર્શાવતા રૂપગોમ્વામી ઉગ્ગવતની નસિના વદ છે કે, દૃપ્ત સાથે ગોપીજોનુ નિત્ય દાનપત્ર છે પરક્રીયાપદુ તો માયિત છે અને અનુતાર સમયે જ શ્રીકૃષ્ણે નાચાથી ઉત્પન કર્તુ છે

૧ જુઓ, સેનના Typical Selections from old Bengali Part

ii P 16 z 8

૨. જુઓ, રાસ પન્થા વાચીના આરભની વચ્ચતાનાર્થની કારિકાઓ

પ્રાણભૂત તત્ત્વોનું વિવેચન ઉપર ટૂંકામાં કર્યું છે. આ તત્ત્વો મૂળ પ્રેમ-લક્ષણ ભૂમિમાંથી, ભાગવતમાંથી જીવન ગ્રહણ કરીને આત્મબળે ઉત્પન્ન થયાં છે અને ભક્તમંડળીઓ એના ઉદ્ભવમાં તથા પ્રચારમાં સાધનભૂત થયેલ છે, એમ મને લાગે છે. આ આંતર બળ ઉપરાંત બાહ્ય બળોએ ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે એ હું સ્વીકારું છું. દા. ત. બંગાળમાં સહજિયાપન્યે અને શાકતસંપ્રદાયે ભક્તિના આ પ્રકારના વિકાસમાં જે ભાગ ભજવ્યો છે અને જેનું શ્રી. દ્વિતેશચંદ્ર સેને અને તેને અનુસરીને આપણા પ્રમુખશ્રી મુનશીએ સવિસ્તર વર્ણન કર્યું છે, તેનું પ્રસ્તુત યુગના ઇતિહાસમાં મોટું સ્થાન છે. એ જ પ્રમાણે મુસ્લિમ અસર પણ વિચારણીય છે. જે વ્રજભૂમિમાં આ ભક્તિનો મુખ્યત્વે વિકાસ થયો છે તે ભૂમિ મુસ્લિમ અસરના કેન્દ્રની ઘણી નજીક હતી અને ૧૪-૧૫મા શતકના કબીર વગેરે સંતો ઉપર જે મુસ્લિમ વિચારોની અસર થઈ છે તો વ્રજભૂમિના ભક્તકવિઓ ઉપર શા માટે ન થઈ હોય? પણ આ દૃષ્ટિએ હજી અભ્યાસ થવાની જરૂર છે.

છેવટ આ વ્યાખ્યાન પૂરું કરતાં કહેવાનું એટલું જ છે કે, અહીં જે ક્રમનિરૂપણ કર્યું છે તેમાં કોઈક અંકોડા ખૂટે છે એ મારા ધ્યાનમાં છે. પણ પંદરમા શતકના વૈષ્ણવ કવિ - લેખકોની સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત રચનાઓ હજી સુધી ભાગ્યે જ જોવામાં આવી છે. વ્રજભાષાના સુરદાસાદિ કવિઓના ઉત્ત્ર પ્રકાશમાં તે પહેલાંના વ્રજકવિઓ લુપ્ત થઈ ગયા છે. અને મારા ધારવા પ્રમાણે તો પંદરમા શતકના લુપ્તાલુપ્ત સંસ્કૃત-પ્રાકૃત સાહિત્યના મંથન વગર આ ખૂટતા અંકોડા મળવાનો સંભવ નથી. ભાવિ અન્વેષકો આપણા કરતાં આ દિશામાં વધારે સફળ થાય એ જ ઈશ્વરપ્રાર્થના છે.

ભાગવતનો સમય

તેવું વર્ષ પહેલા વિલસન સાહેબે વિષ્ણુપુરાણના અગ્રેષ્ઠ ભાષાન્તરના ઉપોદ્ઘાતમાં ભાગવતપુરાણ તેમજ રાતરમાં બોપદેવે રચેલું છે એવા મત પ્રગટ કર્યો અને પુરાણોને પ્રમાણરૂપ ન માનનાર આર્યમતનાં એ મત લોકોમાં ફેલાવ્યો, પણ ગયા તેવું વર્ષમાં થયેલી પુરાતત્ત્વ સખધી શોધખોળને લીધે પુરાણોના સમય માટે વિસ્મરે, તે કાળના ઐતિહાસિક માધનોના બળથી દોરેલા અનુમાનો ખોટા હોય છે ભાગવત-પુરાણ બોપદેવનું રચેલું નથી એ વાત ઘણા વર્ષોથી પુરાણતત્ત્વજ્ઞોના મતે નક્કી થઈ ગઈ છે

બોપદેવે ભાગવત રચ્યાની વાત વૈષ્ણવવિરોધી શાકતોએ ચલાવેલી લાગે છે એનું મૂળ ભવિષ્યપુરાણના પ્રતિમર્ગ પર્વમાં મળે છે આ પર્વની બગાળી પ્રતોમાં અગ્રેષ્ઠ ગણ્ય સમયની આધુનિક વાતો, કોઈ આધુનિક શાકત પડિતોને હાથે દાખલ થઈ ગઈ છે તેમાં ભાગવત બોપદેવે રચ્યું છે એમ લખ્યું છે (જુઓ, પ્રતિમર્ગ પર્વ અ ૩૨ વેંડેશ્વરની છાપેલી પ્રત), બગાળામાં આ બાબતમાં વૈષ્ણવો અને શાકતો વચ્ચે ખૂબ ટપાટપી થઈને ‘કુર્નનમુખચપેટિકા’, ‘કુર્નનમુખપદ્મ-પાદુકા’, ‘ભાગવતસ્વરૂપવિવિધચઠાનિગસનયોદય’ વગેરે નાના નાના ગ્રંથો લખાયા છે^૧ શાકતો દેવીભાગવતને અઢાર મહાપુરાણોમાંનું એક

૧ તમામ્રમે ‘કુર્નનમુખચપેટિકા’માં વૈષ્ણવસાનવત મહાપુરાણ છે એમ ૬ નવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અને કોઠએ (નામ જાણવામાં નથી) ‘કુર્નનમુખપદ્મપાદુકા’માં ‘કુર્નનમુખચપેટિકા’નો જવાબ આપ્યો છે કાશીનાથ લહે ‘કુર્નનમુખમહાનચપેટિકા’માં દેવીસા નતજ મહાપુરાણ છે એમ ઠરાવવાનો પ્રયાસ કર્યો છે ‘ભાગવતસ્વરૂપવિવિધચઠાનિગસન’માં પુરોરાત્તમે વૈષ્ણવ સાનવતનો પૃ ૧ કર્યો છે આ જ પ્રમાણે ગોપાલચાર્યે ‘સાનવતમૂલ’ નામનો સરસ નિબંધ વૈષ્ણવ સાનવતના પદમાં લખ્યો છે મિત્રાક્ષરીના દીનાકાર બાવલહે વૈષ્ણવસાનવત મહાપુરાણ નથી એમ કહ્યું છે

ગણે છે, બ્યારે વૈષ્ણવો શ્રીમદ્ ભાગવતને મહાપુરાણ માને છે અને દેવી-ભાગવતને ઉપપુરાણ ગણે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણની અત્યારે ઉપવ્રજ્ય સૌથી જૂની શ્રીધરી ટીકામાં આરંભમાં મત્સ્યપુરાણોક્ત લક્ષણ ઉતારી શ્રીમદ્ ભાગવત મત્સ્યોક્ત મહાપુરાણ છે એમ દરાવવા માટે કહ્યું છે કે, અતો ભાગવત નામાન્યદિતિ ન ગ્રહનીયમ્ । પણ આ વચનના અર્થનો શ્રીધર-સ્વામીના વખતમાં થે નિષેધ કર્યો છે માટે કાંઈક શકાતું કારણ હતું એમ કરવામાં આવે છે. પણ આ શંકા બોપદેવ સંબંધી તો નથી જ. પણ શ્રીધર સ્વામીના વખતમાં ભાગવત નામનાં એક કરતાં વધારે પુરાણો પ્રચલિત હોય અને તેમાં મહાપુરાણ ગણાતું ભાગવત આ જ એમ શ્રીધરસ્વામીનો કહેવાનો આશય જણાય છે.

ટૂંકમાં શ્રીમદ્ ભાગવત વિષે બે શકાઓ છે : (૧) એ બોપદેવે રચેલું છે અને (૨) એ મહાપુરાણ નથી પણ ઉપપુરાણ છે. મહાપુરાણ કે ઉપપુરાણ પ્રશ્ન મહત્વનો નથી. બાકી દેવીભાગવત કરતાં વૈષ્ણવ ભાગવત પ્રાચીન છે એમ દેવીભાગવત ઉપરથી જ સિદ્ધ થાય છે. (પુરાણનિરીક્ષણ પા. ૮૪).

હવે બોપદેવકૃતત્વનો વિચાર કરીએ. શ્રી. બોપદેવ પંડિત વરાહ પ્રાન્તમાં વરદા (વર્ધા) નદીકાંઠે વેદપદ નામના ગામડામાં શક ૧૧૮૨માં થઈ ગયા. એમના પિતાનું નામ કેશવ અને ગુરુનું નામ ધનેશ મહા-મહોપાધ્યાય. શ્રી. બોપદેવ વ્યાકરણ, વૈદક, ધર્મશાસ્ત્ર વગેરે અનેક શાસ્ત્રોમાં પંડિત હતા. તેઓ દેવગિરિ (નિઝામરાબતમાં આવેલું દૌલતાબાદ)ના યાદવવંશી રાગ્ન શ્રી. મહાદેવના ધર્માધિકરણ મંત્રી શ્રી. હેમાદ્રિના સભાપંડિત હતા. આ શ્રી. બોપદેવે ભાગવત નહિ પણ ભાગવત સંબંધી ત્રણ ગ્રંથો લખ્યા છે. સુકતાદ્ધલ, પરમહંસત્રિયા અને હરિલીલા. હરિલીલાના પહેલા જ શ્લોકમાં બોપદેવે કહ્યું છે કે :—

શ્રીમદ્ભાગવતસ્કન્ધાધ્યાયાર્થાદિ નિરુપ્યતે ।

વિદુષા વોપદેવેન મંત્રીહેમાદ્રિતુષ્ટયે ॥

“શ્રીમદ્ ભાગવતના રકન્ધો અને અધ્યાયોનો અર્થ (સાર) મંત્રી હેમાદ્રિના સંતોષ માટે બોપદેવ પંડિતે રચ્યો છે.”

આ વચનથી દેખાય છે તેમ બોપદેવ અને એના આશ્રયદાતા તથા મિત્ર હેમાદ્રિ પણ શ્રીમદ્ ભાગવત તરફ અહુમાનની દૃષ્ટિથી જુએ

છે બોપદેવ પોતે જ કહે છે તેમ, ભાગવતની અનુક્રમણિકા૩૫^૧ આ હરિલીલા નામના અન્ય ઉપર હેમાદ્રિએ ટીકા લખી છે અને હરિની નાના શ્લોકની ટીકા ગુતા આચાર્ય નામથી (ફલ્ગુ સ્પષ્ટીકૃતમાચાર્યેણ ।) શ્રીધર સ્વામીનો હેમાદ્રિ ઉલ્લેખ કરે છે તથા શ્રીધરી ટીકામાંથી ઉતાગ કરે છે (જુઓ, હરિલીલા શ્લોક ૧૦-૧૧ની ટીકા 'પુગલુનિગેહણ', પા ૭૮), વળી હેમાદ્રિ નતખડ અને દાનખડમાં ભાગવતમાંથી ઉતાગ કરે છે આ ઉપરથી શ્રીમદ્ ભાગવત જ નહિ પણ તેની શ્રીધરી ટીકા પણ બોપદેવ પહેલા લખાઈ હોવાનો મભવ છે વળી બોપદેવનો સમય શક ૧૧૮૨ એટલે ઇ સ ૧૨૬૦માં હોવાનું નક્કી છે પણ તે પહેલા ચર્ચ ગયેલા શ્રી મધ્વાચાર્યે ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય નામનો ભાગવત ઉપર ખાસ અન્ય લખ્યો છે એ આચાર્ય ભાગવતને મહાભાગત જોટલું માન આપે છે અને બ્રહ્મસૂત્રબાધ્યમાં ભાગવતમાંથી ઉતારો કરે છે મધ્વનો જન્મ એની મકપગમ્પરામાં ઇ સ ૧૧૧૮ મનાય છે પણ ડૉ બાકાગકરે ઇ સ ૧૧૯૯ નક્કી કર્યો છે (જુઓ, વૈષ્ણવધર્મનો મક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ ૨, પૃ ૧૬૫), એ ચર્ચા માનીએ તો પણ બોપદેવના જન્મ પહેલા ભાગવત પ્રમિદ્દ હતું એમ નિ સંદેહ જણાય છે

મધ્વાચાર્યે પોતાના ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણયમાં એ વખતે ભાગવતની અનેક ટીકાઓ હોવાનું કહ્યું છે અને તેમાં શ્રીમત્તિસ્મુખયોગિની તથા શ્રીધર સ્વામીની ટીકાઓનો ખાસ ઉલ્લેખ કર્યો છે આ જોતાં ભાગવતના ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી મધ્વાચાર્ય (મધ્વના દેહત્યાગનો સમય ઇ સ ૧૨૭૮)થી અર્વાચીન ન હોવો જોઈએ શ્રી ચૈતન્યપ્રભુ શ્રીધર સ્વામી તરફ જે માનવી જુએ છે તે એમની પ્રાચીનતા જોતા સમજી શકાય છે 'ભાગવતભૂપણ' લખનાર ગોપાલેચાર્ય કહ્લાડકગને અનુમરી સદ્ગત કાલે પણ ભાગવત ઉપર હનુમાનની, ચિત્તમ્બાચાર્યની અને ચંદ્રરાચાર્યની ટીકાઓ હોય એમ માને છે અત્યારે તો એક પણ મળતી નથી વળી ચિત્તમ્બસ્વામીની વિષ્ણુપુગલુ ઉપરની વ્યાખ્યા જોઈને શ્રીધર સ્વામીએ

- ૧ કિંતિ ભાગવતસ્યાનુષ્ઠમણી રમણી કૃતા ।
 વિદુષા વોપદેવેન વિદુલ્લેશવસુનુના ॥
 હરિલીલેતિ નામેચ હરિમક્ષિવિલોમ્યતામ્ ।
 અસ્યા વિલોકનાદેવ હરો મક્ષિવિવર્ધતે ॥

વિધ્યપુરાણની ટીકા લખી છે એમ એ પોતે કહે છે; એટલે ચિત્રસુખ-સ્વામીની ટીકાની વાત સાચી હોય એ સંભવિત છે. હનુમાનની ટીકાની વાત માનવા જેવી નથી. શંકરાચાર્યે પણ ભાગવત ઉપર ટીકા લખી હોય એમ લાગતું નથી. ચિત્રસુખાચાર્યનો સમય કાલે ઈ. સ. ૮૫૦ આપે છે, પણ એ ભ્રમ લાગે છે. ચિત્રસુખાચાર્યનો સમય શ્રી. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા ઈ. સ. ૧૨૦૦ આપે છે (જુઓ; હિન્દ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉ. પા. ૨૨૨) તે ધરાવે છે. એટલે ચિત્રસુખાચાર્ય અને શ્રી. મધ્વાચાર્યની વચ્ચે શ્રીધર સ્વામી થઈ ગયા હોય તથા ચિત્રસુખાચાર્યની અને મધ્વાચાર્યની વચ્ચે સાઠ પોણોસો વર્ષનો ગાળો હોય એમ માનીએ, તો શ્રીધરસ્વામીએ ૧૩મા શતકની પહેલી વીસીમાં ટીકાઓ લખી હોવી જોઈએ.

શ્રીધર સ્વામી પહેલાં થઈ ગયેલા ગૌડપતિ લક્ષ્મણસેને શક ૧૦૯૦ (ઈ. સ. ૧૧૬૮)માં રચેલા અદ્ભુતસાગરમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કર્યા છે અને એ લક્ષ્મણસેનના સભારત્ન જ્યદેવ કવિએ લગતગ એ જ અરસામાં ગીતગોવિન્દ લખ્યું છે. ગીતગોવિન્દના લેખકે શ્રીમદ્ ભાગવતનો ખૂબ રસ પીધો છે. એટલે ઈ. સ. ૧૨માંથી ૧૪મા શતક સુધીમાં શ્રીમદ્ ભાગવત સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયું હતું એમ નિશ્ચય થાય છે. વળી ૧૪મા શતકના પ્રખ્યાત વેદાંતી પંચદશીકાર શ્રી. વિદ્યારણ્યસ્વામી જીવન-મુક્તિવિવેકમાં શ્રીમદ્ ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે. અને ભાગવતોક્ત પરમ ભગવદ્ભક્તને વેદાંતદષ્ટિએ જીવન-મુક્ત ગણે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના પહેલા ટીકાકાર શ્રીધર સ્વામી પણ ‘શંકરઅદ્વૈત’ માને છે. (જુઓ; ગીતા ઉપરની શ્રીધરી ટીકા). મતલબ કે, ઈ. સ. ૧૨૦૦ થી ૧૪૦૦ સુધી ભાગવતોક્ત ભક્તિવાદ શંકરદર્શનનો વિરોધી છે એમ નહોતું મનાતું.

ઈ. સ. ૧૫મા શતકમાં પ્રમાણગ્રન્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થવાને એ વખતે ઓછામાં ઓછાં બસો વર્ષ તો થવાં જોઈએ અને એ મર્યાદાને અનુસરી, કેટલાક ઇતિહાસલેખકો ભાગવતને દશમા શતકમાં મૂકે છે. વળી રા. ચિંતામણિ વૈદ્યે ભાગવતને દશમા શતકમાં મૂકવા માટે કેટલીક નવી દલીલો આપી છે (જુઓ; Journal of the B. B. R. A. S. 1925 pp. 144-158) અને એ લેખકની પ્રતિષ્ઠાને અંગે એ માન્ય થવાનો સંભવ છે. પણ શ્રી. વૈદ્યે આપેલી દલીલો મને તો પોકળ લાગે છે. અને શ્રી. વૈદ્યની દલીલોનું યોગ્ય ખંડન Journal of Indian

History, April 1925માં પ્રમાણપુર મર થયેલું છે આ પાછલા લેખમાં કહ્યું છે તેમ વિષ્ણુપુરાણ અને જ્યોતેવની વચ્ચે શ્રીભાગવતનું સ્થાન છે એટલી વાત સાચી, પણ કપિલ મળધી કે કેન્દ્રિલ યવનો સમઘી શ્રી વૈદ્યની દલીલથી કથુ સાબિત થતુ નથી ? (એનન પા ૧૩૨, ૧૩૩)

છતા ઈ સ દશમા શતકથી જૂનકાળમાં આગળ ભાગવતનો સમય ખેંચી જવા માટે ચોક્કસ પુરાવાઓ દુર્લભ છે ત્રી કાળે, ગોપાળાચાર્યના ભાગવતબૂધણના આધારે, રાડગચાર્યે વાસુદેવસહજ નામની ટીકામાં અને ચતુર્દશમતવિવેકમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કર્યા છે, એમ કહે છે પણ આ અન્યો આઘરાડગચાર્યના હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે. એ જ રીતે ગૌડપાદે ઉત્તર ગીતાની વ્યાખ્યામાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કર્યો છે તથા શૌનકના ઋગ્વિધાનમાં તેમજ જૈમિનીયાશ્વમેવમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે એમ સદ્ગત કાળે ખતાવે છે પણ આ બધા પુરાવા મદિગ્ધ છે. અને સદ્ગત કાળેએ પણ ઈ સ પૂર્વે પહેલા અને ચોથા શતકમાં ભાગવત હોનાતું કેટલાક સંજ્ઞાનો માને છે એમ કહ્યા છતા શ્રીધર (ઈ સ. ૧૧૦૦) ના વખતમાં ભાગવત આ જ પ્રમાણે હતુ એટલો નિશ્ચય દર્શાવ્યો છે (જુઓ, પુગણનિરીક્ષણ, પા ૮૨) મર્વસિદ્ધાન્ત સારસમ્રહ નામનો એક અન્ય રાડગચાર્યનો ગણાય છે, તેમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે પણ એ મ આઘ ગડગચાર્યનો હોય એમ માનવું મુશ્કેલ છે

શ્રીભાગવતનું દશમા શતક પહેલા અસ્તિત્વ સાબિત કરે એવો નીચલો પુરાવો મને લાગે છે વિશિષ્ટાદ્વૈત મતના સ્થાપક શ્રી રામાનુજચાર્યના શુર યામુનમુનિએ આગમપ્રામાણ્ય નામના અન્યમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, એમ ત્રીરાધાકૃષ્ણન કહે છે (Indian Philosophy, મ એ ઉલ્લેખ જોયો નથી) યામુનમુનિ ઈ સ દશમા શતકમાં થઈ ગયા છે એટલે ભાગવત તે પહેલા હોવું જોઈએ

૧ કેન્દ્રિલ યવનોનો લાભવમાં ઉલ્લેખ છે, એ ઉપરથી તા મ.૧ ભાનવતનો સમય નક્કી કરવા માગે છે, પણ કેન્દ્રિલ યવનોનો ઉલ્લેખ શુ એકલા લાભવમાં છે ? વિષ્ણુમાં, મત્સ્યમાં, વાયુના બધાના કે આ યવનો પાર્સિટર કહે છે તેમ, ઈ સ ખીલ તીલ નતકના શકરાઓ લાગે છે (જુઓ, Dynasties of the Kali Age, p 48 and 72), ૨ વૈદ્ય History of Onssaમાંથી જે પુરાવો આપે છે તે પુરાવા તરીકે કાંઈ કાનનો નથી, (જુઓ, Journal of Indian History, 1925 April, p- 133)

વળી યામુનમુનિની પણ પહેલાં થઈ ગયેલા કુલશેખર આલવારે મુકુન્દમાલા નામના સ્તોત્રમાં શ્રીમદ્ ભાગવતનો કાવેન વાચા મનસેન્દ્રિયૈર્વા (૧૧-૨-૩૬) શ્લોક ઉતાર્યો છે, એટલે કુલશેખર આલવારના વખતમાં ભાગવત હતું એટલું નક્કી^૧. પણ કુલશેખરના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. ઘણા પુરાતત્ત્વજ્ઞો કુલશેખરને ઈ. સ. આરંભ શતકના મધ્યમાં માને છે. (જુઓ; વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, આ. ૨ પૃ. ૧૬૫). પણ દ્રાવિડ વિદ્વાનો કુલશેખર નામના એક કરતાં વધારે રાજાઓ કેરલમાં થઈ ગયા છે અને આ આલવાર કુલશેખર રામાનુજ પહેલાં થઈ ગયા એમ માને છે. (જુઓ; Early History of Vaiṣṇavism in South India, 1920, by Krisna Swami Aiyangar). મારા મત પ્રમાણે કુલશેખર આલવારના સમય વિશે મદ્રગત ટી. એ. ગોપીનાથરાવે History of Śrī Vaiṣṇavas નામથી ઈ. સ. ૧૯૧૭માં મદ્રાસ યુનિવર્સિટીમાં આપેલા બાપણોમાં છેવટનો સપ્રમાણ નિર્ણય કર્યો છે. (આ બાપણો ૧૯૨૩માં છપાયાં છે.) એ નિર્ણયની મતલબ નીચે ટૂંકમાં ઉતારી છે.

કુલશેખર આલવાર પોતાને કોલીકા વલન (કોલીના રાજ) કુંકલ નાયકન્ (મદુરાના પતિ), કોલીકાનં (ચુરૈપુરના રાજા) કહે છે એ ઉપરથી તેઓ, કેરલ, પાંડ્ય અને ચોલ રાજ્યોના સ્વામી હતા એમ જણાય છે. પરંપરા પ્રમાણે તેઓ, કોલીનગર(મલબાર કાંઠા)માં કલિ સં. ૨૮ (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૭૫)માં જન્મ્યા હતા. તેઓ મહાન વિષ્ણુલક્ષ્મી હતા અને પાછળથી રાજ્યગાદી છોડીને શ્રીરંગમમાં જઈ રહ્યા અને ત્યાંના રંગનાથના મંદિરના કેટલાક ભાગો ચણાવ્યા એમ કહેવાય છે. એમણે પેરુમાલ તિરુમોલી તામીલમાં અને મુકુન્દમાલા નામનું સ્તોત્ર સંસ્કૃતમાં રચ્યું છે. હવે આ આલવારો વિશે ઐતિહાસિક વિચાર કરતાં ગોપીનાથરાવ પહેલી વાર એ કહે છે કે, પ્રાચીનતમ આલવારો પેયાલવાર, ભૂતનાલવાર અને તેના સમકાલીનો તૈંડિય મંડળમાં પદ્મવોના રાજ્યકાળમાં અવતર્યા હતા. પદ્મવો કાંચીમાં ઈ. સ. ચોથા શતક પહેલાં નથી આવ્યા એટલે આ આલવારો તે પછોના છે. વળી ભૂતનાલવાર પોતાની જન્મભૂમિને

૧ મુકુન્દમાલા સ્તોત્રની હાકિણાત્ય પ્રતોમાં આ શ્લોક જ નથી. જુઓ; કૃષ્ણસ્વામી આયંગરનો ઉપર કહેલો ગ્રન્થ.

મામદ્વૈ કહે છે મામદ્વૈ તે મદ્વાખલિપુર કાચીના નન્નમિદવર્મા (ઉર્ફ મામદ્) રાગ્નએ સાતમા ચતકમા તે સ્થાપ્યુ, માટે આ ભૂતનાથનાર સાતમા ચતકથી પ્રાચીન નથી તે પછી થયેલા નામ આલવાર અથવા ચક્રકોપ ઈ મ ૮૦૦થી ૮૫૦ના અરમામા પરાતક પાડ્યના રાગ્ન-કાળમા યર્ષ ગયા એમણે લિંગપુરાણના અનુયાયીઓનો હિલેખ કર્યો છે

કુલરોખર આલવાર પાડ્ય, કોયુ અને ચોલદેસના ગગ્ન હોવાનુ લખ્યુ છે અને આ આલવારના અમુક વચનો ઉપરથી ગોપીનાથરાવ ઈ સ. ૮૫૦ સુધીમા એ યથા હોવાનુ તથા ઈ મ ૮૨૫મા પદ્મવ દન્તીવર્મન માથેની પાડ્ય રાગ્નઓની લગાઈમા એમણે ભાગ લીધો હોવાનુ અનુમાન કરે છે તે યથાર્થ લાગે છે તિરુમગઈ આલવાર પણ આ વખતમા ઈ મ ૭૭૮થી ૮૩૦મા યર્ષ ગયા

નાથમુનિ નવમા ચતકના અતમા અને દ્વતમા ચતકના આરંભમા તે પછી આલવાન્દગ અને પછી રામાનુજ,—શ્રી ગોપીનાથગવની આ ગોકવલ્યુ તદ્દન બધબેસતી છે વૃણા અને દ્રાવિડ સાહિત્ય અને દ્રાવિડ ઇતિહાસનો સાક્ષાત પગિચા જોને છે, એવા દ્રાવિડ વિદ્વાનોનો ટેકા છે Journal of the R A S April 1925 મા એ એસ રમાનાથ આપ્પર પણ કુલરોખર આલવાગને ઈ સ ૮૨૫ થી ૮૪૩મા મૂકે છે ઈ. સ તેગમા ચતકના તપતીમવગ્ન અને મુલદ્રા-ધનગ્ન નાટકો લખનાર કુલરોખર, આ કુલરોખર આલવાગથી અર્વાચીન અને જુદા

ટુકામાં બધા આવવારો રામાનુજ પહેલા યર્ષ ગયા છે એ પરપગને ખોટી માનવાનું કાગ્ન નથી, અને શ્રી ગોપીનાથગવે તે ઉતાગાઓથી એ માન્યતાને હકીકત તરીકે સિદ્ધ કરી છે

કુલરોખર આલવાર પહેલા એટલે ઈ સ ૮૨૫ પહેલાં શ્રીમદ્ ભાગવત હતું એટલુ સિદ્ધ માનવામા મને વાધો નથી લાગતો. જો કે કાવેન ગાચા આદિ શ્લોક જ કેટલીક દક્ષિણાત્મ પ્રતોમા નથી નગતો, એ જોતા નૂન મુકુન્દમાત્રામા ન હોય તો, આ દલીલ નમગી યર્ષ ગાય છે પણ અહીં અટકતુ પડ્યો.

હવે થીમદ્ ભાગવતની પૂર્વ મર્્યાન જોઈએ થીમદ્ ભાગવત વિષ્ણુપુરાણને અનુસરે છે વિષ્ણુપુરાણના ૭ અધ્યાના ખાર ૨૩૫ કરીને વિષ્ણુપુરાણના ૪ વસ્તુનો થીમદ્ ભાગવતે વિસ્તાર કર્યો છે. આ ભાગવતનાં ખતે પુરાણોને મરખાવવાથી લેણ પણ ત્રેલ નહિ

રહે. વળી ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં જોટલું મળે છે તેટલું કલા પછી ફેટલુંક નવું ઉમેર્યું છે. એ જોવાથી ભાગવત પછી અને વિષ્ણુપુરાણ પહેલાં રચાયું છે એ દીવા જેવું દેખાય છે; દા. ત. કૃષ્ણચરિત્ર જ જુઓ. વિષ્ણુપુરાણના (અં. ૫ અ. ૧) જ શબ્દો ઉતારી દશમ સ્કંધની શરૂઆત કરીને એ જ ક્રમમાં કૃષ્ણચરિત વર્ણવતાં તૃણાવર્ત વધ, યશોદાને ભગવાન પોતાના મુખમાં સમસ્ત વિશ્વ દેખાડે છે તે, કૃષ્ણ દોરડાથી ન ગંધાયા તે, શંખચૂડ વ્રજસ્ત્રીએને પકડી જાય છે તે વગેરે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી. એવી કયાઓ ભાગવતકાર ઉમેરે છે. અહીં કહેવું જોઈએ કે, ભાગવતકાર વિષ્ણુપુરાણના અથવા ખીજા કોઈ પુરાણના રચનાર કરતાં વધારે વિદ્વાન છે. ભાગવતકાર પ્રતિભાશાળી કવિ તો છે જ અને એ શક્તિથી તેણે જાતે નવી અને રમણીય રચના ધણી કરી છે, પણ એ પૂરા વિદ્વાન છે અને એ વખતમાં પ્રચલિત સંસ્કૃત વિદ્યાઓનો એમને ઘણો પરિચય છે.

વૈદિકમંત્રોમાંથી અને ઉપનિષદોમાંથી અનેક શબ્દો, વાક્યો અને કેટલીક વાર અર્ધા-પોણા શ્લોકો લઈને પોતાની રચનામાં સુંદર રીતે એ ગૂંથી દે છે. ભાગવતમાંથી માંત્રિક અને ઔપનિષદ ઉદ્દેશો જુદા તારવ્યા હોય તો મોટા સંગ્રહ થાય; દાર્શનિક સાહિત્યનો તથા સ્મૃતિઓનો પણ ભાગવતકારને ઘણો પરિચય છે. મહાભારત, રામાયણ અને પુરાણોનો તો હોય જ. ભાગવતકારે એ વખતે જોટલાં પુરાણો પ્રચલિત હશે તેટલાં જોયાં લાગે છે. વિષ્ણુપુરાણ તો ભાગવતનો આધાર જ છે અને હરિવંશ વિષ્ણુપુરાણનો આધાર છે. પણ ભાગવતે વિષ્ણુપુરાણમાં નથી એવું ઘણું હરિવંશમાંથી લીધું છે. અને આ એ ઉપરાંત વાયુપુરાણ^૧, મત્સ્યપુરાણ, ષ્ણપુરાણ માર્કંડેયપુરાણ, કૂર્મ કે લિંગ જેવું કોઈક શૈવપુરાણ વગેરે ઘણું પૌરાણિક સાહિત્ય ભાગવતકારે જોયું છે. હાલનાં પુરાણોના મૂળમાં જૂનાં પુરાણો હતાં એ અન્યત્ર સવિસ્તર દર્શાવ્યું છે અને ભાગવતકાર પાસે આ બધાં જૂનાં પુસ્તકો હોવાં જોઈએ. આ ઉપરાંત ભક્તજનોમાં શ્રીકૃષ્ણચરિત સંબંધી જે કયાઓ પ્રચલિત હશે, તેનો અને દ્રાવિડ પ્રબંધો જેવા સાહિત્યનો પણ ભાગવતકારે ઉપયોગ કર્યો છે. “કૃષ્ણે માટી પ્રાધી અને તેની બળદેવે યશોદાજી પાસે ફરિયાદ કરતાં કૃષ્ણે મોઢું

૧. મત્સ્ય અને ષ્ણપુરાણના જૂના અંશો જ ભાગવતકારે જોયાં હશે.

ઉઘાડી એમાં માટીને બદલે વિશ્વ ખતાવ્યું ” આ પ્રમાણે પ્રમંગ ભાગવતમાં છે, જે વિષ્ણુપુગણુમા કે ખીજે કયાય નવી ચાર્ફધગ્ધપદ્ધતિ વગેરે છૂટક પદોના મંત્રહોમાં આ મતવળનો શ્લોક મળે છે^૧ આ શ્લોકના સંખ્ધે અને ભાગવતના આ પ્રનગના વર્ણનના સંખ્ધે બહુ મળતા આવે છે, વળી ભાગવતમાં એ પ્રસંગ પૂર્વાપર મંમધ વગર આવે છે એ બધુ જોતા કોઈ તત્તલકતે મુક્તાડ ગમ્યુ (આવા આશીર્વાદાત્મક મુક્તકો રચવાનો જિવાજ સામાન્ય હતો, હજી સુધી ચાલે છે) અને ભાગવતકારે એ ગૂચી દીધુ મતલબ કે, વિષ્ણુપુગણુ પછી અમુક વખતે ભાગવત ગ્યાયુ છે વિષ્ણુપુગણનો સમય ઈ સ ૬૦૦ની આમધામ છે એ અન્યન ખતાવ્યુ છે,^૨ એટલે ત્રીમહુ ભાગવત ઈ સ ૭૦૦ પહેલા હોવાનો સંભવ નથી

વળી ભાગવતના એકાદશસ્કંધમા “ દ્રવિડદેશ ત્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે ત્યા, પવિત્ર હૃદયના વાસુદેવભક્તો કલિયુગમાં થશે ” (ભા ૧૧-૫-૩૮ થી ૪૦) એમ લખ્યુ છે અને ભાગવતકારને ઉત્તરહિન્દુસ્તાનની ભૂગોળની ઘોડી ખબર છે (જુઓ, મા ૧-૧૦, જો ૩૩ થી ૩૬), ત્યારે દક્ષિણના કાક, વેંકટ, કુટક જેવા પ્રદેશોનાં નામ લખે છે (મા પ્ર ૬) એ બધા ઉપરથી ભાગવતકાર દક્ષિણમાં - કદાચ ત્રીગ્ગની આસપાસમા, દક્ષિણમા વૈષ્ણુવધર્મનું જોર જામ્યા પછી થયા હોય ભાગવતકારે ઉપર દ્રાવિડ ભક્તોની જે પ્રવસા કરી છે, એવી પ્રવસા વૈષ્ણુવ આલવારોની પ્રગિદ્ધિ પછી જ થઈ શકે

દક્ષિણભાગતમા પહેલા બોદ્ધ અને જનધર્મોનું જોર હતું ભાગવત ઉપરથી એ વાત દેખાય છે પછી ઈ સ ૬૬૫ ચતકમા રોવોનું જોર થયુ પછી સાતમા ચતકના મધ્યભાગથી જોનો અને રોવો વચ્ચે વિરાવો પણ જામ્યા વૈષ્ણુવ આલવારોનો મોટો ભાગ, એ વિપવના પૂરા અન્ધારી ગેખીનાથગર કહે છે તેમ, કાવેરી અને તામપર્ણી ત્યાં વહે છે ત્યાં ઈ સ ૭૦૦ થી ૮૦૦ વચ્ચે જામ્યો છે (જુઓ, વૈષ્ણુવ-

૧ ટુગ્ગેનામ્ય ગતેન રમુનકુમા મદ્રધિતા સ્વેચ્છવા ।

ઉત્ત્વ કૃષ્ણ, ક આદ્ર દ્રેષ મુષ્ણી મિધ્ધમ્ય પર્યાનત ॥

બ્ધાદેહીતિ ચિરાલિત (ન) ચદન રદ્ધા મનસ્ત જગદ્ર ।

માતા દમ્ય જગામ વિસ્મયપદ પામાર ષ વ કેશવ ॥

૨ પુરાણવિવેચન ૫ ૧૮૮

ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૪ થી ૧૬૬) માટે એ હકીકત નોંધનાર ભાગવત ઈ. સ. આઠમા શતક પહેલાં ન હોઈ શકે.

વળી વિષ્ણુપુરાણ વગેરેથી જુદી રીતે ભાગવત હર્યશ્વો નારાયણ સરોવર ગયા એ રીતે (મા. ૬, અ. ૫) કચ્છના નારાયણ સરોવરનો ઉલ્લેખ કરે છે. (પુરાણોમાં એક અલ્પવૈવર્ત જ ભાગવતને અનુસરે છે). વળી તીર્થો ગણાવતાં શ્રીરંગને ગણાવ્યું છે. શ્રીરંગ માટે દશમા શતકથી ઐતિહાસિક પુરાવા મળે છે અને તે પહેલાં દોઢસોએક વર્ષથી હોય; કુલશેખર આલવાર પછી એનું નેર વધ્યું હશે. દ્વંદ્વામાં બધા પુરાવા નેતાં શ્રીમદ્ ભાગવત ઈ. સ. ૭૦૦ પછી રચાયું હોવું નોંધએ.

આ પૂર્વમર્યાદા બાંધવા માટે ઘણાં કારણો છે. ને કે એ બધાં આ લેખમાં નથી આવ્યાં. વિષ્ણુપુરાણનો સમય એ મોટામાં મોટું કારણ છે. માર્કણ્ડેયપુરાણ ઈ. સ. ૬૦૦ થી બાહુ જૂનું નથી અને ભાગવતકારને માર્કણ્ડેયપુરાણની ખબર છે. પુરાણોના પૌર્વાપર્યમાં વાયુ, મત્સ્ય અને અલ્પાંકનું કલિવંશવર્ણન ઈ. સ. ચોથા શતકના આરંભનું છે, વિષ્ણુનું તે પછીનું; અને ભાગવતમાં તો વિષ્ણુપુરાણના ગદ્યનો પદ્યાત્મક અનુવાદ છે. વિષ્ણુપુરાણ અને માર્કણ્ડેયપુરાણ બન્ને વરાહ-મિહિર પછી રચાયાં છે. એટલે ભાગવતની પૂર્વમર્યાદા ઉપર જે નક્કી કરી છે તે, પુરાણોમાં એનું સ્થાન નેતાં બરાબર લાગે છે.

વળી માધના શિશુપાલવધમાં આરંભમાં જ કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે છે. આ પ્રસંગ મહાભારતમાં નથી. કદાચ માધનો પોતાનો કલ્પેલો હોય. પણ ભાગવતમાં કૃષ્ણ પાસે નારદ આવે છે અને યુધિષ્ઠિરના યજ્ઞમાં જવાનું ભગવાનને કહે છે. અને નારદના ગયા પછી કૃષ્ણ ઉદ્ભવની સલાહ લે છે. (જુઓ; મા. ૧૦, અ. ૭૦).

માધને મળતી આ બન્ને વાત ભાગવતમાં છે. માધનો સમય ખૂબ ચર્ચાયા છે. પણ હમણાં વર્મલાતના લેખ ઉપરથી તે ઈ. સ. ૭૦૦ની આસપાસમાં ઠર્યો છે. (જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા, મા. ૭ અ. ૨ પા. ૧૭).

વળી નાથમુનિ પહેલાંના આલવારોએ જેમ શંકરાચાર્યનું ખંડન નથી કર્યું તેમ ભાગવતકારે પણ નથી કર્યું; ઊલટું શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કેટલેક ઠેકાણે શંકરાચાર્યની અસર દેખાય છે. ને એ સાચું હોય તો શ્રીમદ્ભાગવત ઈ. સ. ૮૦૦ થી ૮૨૫ વચ્ચે જ રચાયું હોવું નોંધએ. અને જોડું

હોય અથવા એવા ડટડાઓ પ્રક્ષિપ્ત હોય, તો આઠમા ચતુર્થના મધ્ય ભાગમાં રચાયું હોય. પુરાવિદ્ પાર્નિટ નવમા ચતુર્થમાં ભાગવત રચાયું છે એમ માને છે

શ્રી શકરાચાર્ય અને શ્રીમદ્ ભાગવત

શ્રીમદ્ ભાગવતમાં ભરેલા અદ્વૈતજ્ઞાનને વાચીને ધણા પૌરાણિકો ભાગવતમાં શાકરવેદાન્ત ભર્યું છે એમ જ માને છે. પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. ભાગવતનું પોતાનું સ્વતંત્ર અદ્વૈતદર્શન છે જે, શકરના કેવલાદૈત્યી રામાનુજના વિચિત્રાદૈત્યી અને શ્રી વલ્લભાચાર્યના શુદ્ધાદૈત્યી ગુરુ છે, પણ ત્રણેયને કેટલાક અસમા મળતું છે. ભાગવતમાં શાકરમતને મળતા વચનો છે, તેમ એ મતનું ખડન કરે એવા પણ છે. ભાગવતમાં શકરાચાર્ય, રામાનુજાચાર્ય કે વલ્લભાચાર્ય પેઠે તત્ત્વજ્ઞાનનો અમુક વાદ સળગ પરાખર થોભ્યો છે એમ હું કહેતો નથી. ભાગવત એ રીતે દાર્શનિક ગ્રન્થ નથી, પુરાણ પેઠે વિચારોની છૂટ રાખે છે. છતાં એમાં જે જ્ઞાનવાદ છે તે અદ્વૈતવાદ છે, દ્વૈતવાદ તો નથી જ. એટલું જ નહિ પણ ૩૫ વર્ષ પહેલાં શ્રી આનંદચક્ર ક્યુવે કહ્યું હતું તેમ, “ભાગવતનો માયાનો સિદ્ધાન્ત જેવો શાકરવેદાન્ત સાથે મળે છે તેવો ખીજા એક વેદાન્તસમ્રદાય સાથે મળતો નથી.” હવે શુદ્ધાદૈત્યની દૃષ્ટિએ તો એ મતના આચાર્યે ભાગવત ઉપર ટીકા લખેલી છે. પણ ભાગવતમાં સળગ શુદ્ધાદૈત્યવાદ જ હોય એમ એ પુગણને નિષ્પક્ષ દૃષ્ટિએ જોતાં નથી. લાગતું સમગ્ર ભાગવત ગ્રન્થનો કોઈ પણ સમ્રદાયને અનુસર્પા વગર અર્થ કરનાની અહીં જગ્યા નથી. સૌથી જૂની શ્રીધરી ટીકા મૂળનો સૌથી વધારે સીધો અર્થ કરે છે. અહીં તો ભાગવતના સમયના વિચારને અંગે રાકગર્હનના કેટલાક ખાસ સિદ્ધાન્તો ભાગવતનાં વચનોમાં મને દેખાય છે તે દાખનારૂપે બતાવ્યા છે. એવા વધારે દાખલા વિવેકી વાચનાર મૂળમાંથી ગોધી રહ્યો.

(૧) જીવ-ઈશ્વરનો ભેદ — શ્રી રાકગચાર્ય જીવ-ઈશ્વરનો વાગ્વતભેદ માનતા નથી. જે ભેદ દેખાય છે, તે દેદાદિઉપાધિનિમિત્ત છે એમ કહે છે. શ્રીમદ્ ભાગવતમાં એક ઠેકાણે સ્પષ્ટ વચન છે કે, “પુરુષ અને ઈશ્વરમાં જરા પણ વિવક્ષણતા નથી —

પુરુષેશ્વરયોરત્ર ન વૈલક્ષણ્યમશ્વયિ ।

મા. ૧૧-૨૨-૧૧

આ જ વાત જુદી જુદી રીતે બીજે અનેક ઠેકાણે કહી છે. પુરંજનાખ્યાનમાં હંસરૂપ પરમાત્મા માનસહંસરૂપ પુરુષને કહે છે કે, “હું જ તું છો, તું કોઈ બીજો નથી, તું એ જ હું એમ સમજજો; આપણી વચ્ચે જ્ઞાનીઓ જરા પણ અંતર જોતા નથી.”

अहं भवान् न चान्यस्त्वं त्वमेवाहं विचक्ष्व भोः ।

न नौ पश्यन्ति कवयश्छिद्रं जातु मनागपि ॥

૪-૨ ૮-૬૨

(૨) “એક જ પરમેશ્વર માયાવી પેટે માયાથી અવિદ્યાથી અનેકરૂપ દેખાય છે,” એમ શંકરાચાર્યનો મત છે.

શ્રીમદ્ ભાગવત ધણા સ્થળે લગભગ એમ જ કહે છે. દ્રુવ ભગવાનની સ્તુતિ કરતાં કહે છે કે, “હે ભગવાન તમે એક જ પુરુષ તમારી ધણા ગુણવાળી માયારૂપ શક્તિથી, આ મહત્ત્વ વગેરે સર્વ જગત્ ઉત્પન્ન કરીને તેમાં અનુપ્રવેશ કરવાથી લાકડાંઓમાં અગ્નિ પેટે, તે માયાના ખોટા પદાર્થોમાં જુદા જુદા રૂપે દેખાઓ છો.”^૧

શંકરાચાર્ય માયાને સત્ કે અસત્ કાંઈ ન કહી શકાય એવી ગણે છે.^૨ ભાગવત પણ ભગવાનની દૈવી પ્રકૃતિને સદસદાત્મિકા કહે છે.^૩

૧ एकस्त्वमेव भगवन्निदमात्मशक्त्या ।

मायाद्वययोरुगुण्या महदाद्यशेषम् ।

सृष्ट्वाऽनुविश्य पुरुषस्तदसदगुणेषु ।

नानेव दारुण्य विभावसुवद्विभासि ॥

મા. ૪-૬-૭

૨ नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्च—

बीजभूते सर्वज्ञस्थेश्वरस्य माया शक्तिः प्रकृतिः... ।

વ. સૂ. અ. ૨-૧-૧૪

૩ सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका माया...

મા. ૩-૫-૨૫

तस्मादिमां स्वां प्रकृतिं दैवीं सदसदात्मिकाम् ।

મા. ૩-૨૮-૪૪

(૩) બંધમોક્ષ વ્યવસ્થા - શ્રીમદ્ ભાગવત ખરી રીતે ભક્તિનું શાસ્ત્ર છે. ભક્તિના ઊંડા ગહસ્થનું વિવેચન કરવું અને ભગવાનની ભક્તિમા લોકોનાં મન આકર્ષવા એ આ પુરાણનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે. ભક્તિને એ મોક્ષનું સાધન ગણે છે. ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈગમ્ય એ ત્રણેનો સમન્વય સાધનાર આ પુરાણ “અનિષ્ઠાથી પુરુષને અનાદિ બંધ થયો છે અને વિદ્યા વડે મોક્ષ થાય છે” એમ કહે છે^૧ ત્યારે બ્રહ્મગ્ની અસગ્ની રાક્ષા પડે છે. શકરાચાર્ય પણ અનાદિ અનિષ્ઠાથી બંધ અને વિદ્યાથી મોક્ષ થાય છે એમ માને છે^૨. (જુઓ, બ્રહ્મસૂત્રના શાકરભાષ્યનો ઉપોદ્ધાત) પણ સમાનતા અહીં અટકતી નથી. પણ શ્રીમદ્ ભાગવત “બંધ અને મોક્ષ વસ્તુતઃ નથી”^૩ એમ કહે છે ત્યારે તો એમા ગૌડપાદની “કોઈ બદ્ધ પણ નથી, કોઈ માધક પણ નથી, કોઈ મુમુક્ષુ મે નથી અને કોઈ મુક્ત નથી”^૪ એ કારિકાનો રણુકો સભળાય છે.

(૪) જ્ઞાનાથી બ્રહ્માત્મૈક્યનો મોક્ષ થાય એને શકરાચાર્ય મોક્ષપ્રદ વિદ્યા ગણે છે. ભાગવતમા પણ આ મતલબના વચનો મળે છે “બ્રહ્મદર્શન એ જ જ્ઞાન”^૫ “ઐકાત્મ્યદર્શન એ જ જ્ઞાન”^૬.

(૫) ભગવાને આ સૃષ્ટિને પોતાની માયાચક્તિથી ઉત્પન્ન કરી છે એ ભાગવતનો સૃષ્ટિ વિષે સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. છતાં કોઈ ઠેકાણે

૧ વન્ધોડસ્યાવિદ્યાયાનાદિવિદ્યા ચ તપેતર. । ૧૧-૧૧-૪

૨ તથા ભાવિદ્યાકૃતત્વાદ્વન્ધસ્ય વિદ્યા મોક્ષ ઉપપદ્યતે ॥

ત્ર સુ. મા ૩-૨-૨૯

૩ બદ્ધો મુક્ત इति व्याख्या गुणतो मे न वस्तुत ।

गुणस्य मायामूलत्वाच्च मे मोक्षो न बन्धनम् ॥

મા ૧૧-૧૧-૧

अतो न बन्ध स्तव नैव मोक्ष । मा ૧૦-૪૮-૨૭

पश्यन् बन्ध च मोक्ष च मायामात्र न वस्तुत ।

મા ૭-૧૩-૬

૪ न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधक ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥ गौडपादीय तारिका

૫ જ્ઞાન ચત્ત્વર્યદર્શનમ્ । મા ૩-૩૨-૨૩

૬ જ્ઞાન ઐકાત્મ્યદર્શનમ્ । મા ૧૧-૧૧-૨૭

“દૃષ્ટામાં દૃશ્યપણુનો અજ્ઞાનીઓએ આરોપ કર્યો છે”^૧ એ જ્ઞાતનું શાંકરવેદાન્તનાં વિવર્તવાદના સિદ્ધાન્તનું વચન મળે છે.

(૬) ઘટાકાશ અને મહાકાશ જેવી જીવાત્મા અને પરમાત્માનો સંબંધ છે (જુઓ; વ્ર. સૂ. ઇ. ૨-૧-૧૪), એમ શંકરાચાર્ય સ્પષ્ટ કહે છે. ભાગવતકાર એક સ્થળે એ જ દાખલો આપે છે.^૨

(૭) શંકરાચાર્ય કર્મથી કર્મનો નાશ ન જ થાય એ વાત બહુ બેરથી કહે છે. ભાગવતમાં પણ એક સ્થળે કહ્યું છે કે, “કર્મથી કર્મનો આત્યંતિક નાશ થતો નથી.”^૩

(૮) જ્ઞાનીનાં સંચિતકર્મ અને ક્રિયમાણુનો જ્ઞાનથી નાશ થાય, પણ પ્રારબ્ધનો ન થાય; એટલે જ્યાં સુધી પ્રારબ્ધ ભોગવાઈ રહે ત્યાં સુધી જ્ઞાનીનો દેહ એ કર્મના બળથી ટકી રહે એ પ્રમાણે શંકરાચાર્ય માને છે (જુઓ; વ્ર. સૂ. ૪-૧-૧૫); અને ભાગવત પણ સ્પષ્ટ સખ્દોમાં કહે છે કે - મુક્ત પણ જાતે અભિમાનશૂન્ય હોવા છતાં પ્રારબ્ધ ભોગવતાં ભોગવતાં પોતાનો દેહ ધારણ કરે છે^૪ જીવન્મુક્તિની બાબતમાં શંકરાચાર્ય કે એના સમકાલીન સુરેશ્વરાદિ શિષ્યો કરતાં ભાગવત આગળ વધેલું છે. અને પાછળના વિદ્યારણ્ય જેવા વેદાન્તીઓ જીવન્મુક્તિના વિચારમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા કરે છે એ અન્યત્ર દર્શાવ્યું છે.

ઉપર દિગ્દર્શક તરીકે શાંકરવેદાંતની અસરના થોડા દાખલા આપ્યા છે અને એ જ દિશામાં શોધ કરનારને બીજાં ઘણાં મળે એમ છે. પણ શ્રી. શંકરાચાર્ય પહેલાં એક કરતાં વધારે ઔપનિષદ વિચારકો

૧ एवं द्रष्टरि दृश्यत्वमारोपितमबुद्धिमिः ।

મા. ૧-૩-૩૧

૨ ब्रह्मण्यात्मानमाधारे घटाकाशमिवाम्बरे ।

મા. ૧-૧૩-૫૬

૩ कर्मणा कर्मनिर्हारी न ह्यात्यन्तिक दृष्यते ।

મા. ૬-૧-૧૧

૪ मुक्तोऽपि तावद्विमृयात्स्वदेहं

प्रारब्धमश्रन्नभिमानशून्यः ।

यथानुभूतं प्रतियातनिद्रः

किं त्वन्यदेहाय गुणान्न वृत्ते ।

મા. ૫-૧-૧૬

ચક્ર ગયા છે એમ સંસ્કારાર્થના ભાષ્યો તથા એ ઉપરની ટીકાઓ જોતા જણાય છે (જુઓ, હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉ ૧૫૦) એટલે ઉપર કહ્યું છે તે પ્રકારની બધી અસંગ શક્યાર્થની જ છે કે એમના પહેલાના કોઈ અદ્વૈતવાદીની છે એ કહેવું મુશ્કેલ પડે, પણ એ બધા સિદ્ધાન્તો એક સાથે સંક્રમણ પહેલાના કોઈ એક આચાર્યના હોય એમ માનવાનું કાગળ નથી વળી નીચે આપેલા દાખલા ૨૫૯ ઉતારાના સૂચક છે

ગૌડપાદાર્થે માધ્યમિક બૌદ્ધો પામેથી ઘણું લીધું છે એમ આધુનિક ઐતિહાસિક વિચારકોનો મત છે (જુઓ, હિંદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ, ઉ ૧૬૬) કાગિલા ગૌડપાદે વાપરેલો અવાતચાન્તિ શબ્દ પણ મૌદ્ધ છે હવે ભાગવતકારે “આ જગતને જોઈથી ફૂટતા અવાતચક્ર જેવું અને મનના વિલાસરૂપ કહ્યું છે” આ બે વાતો ગૌડ મિદ્ધાન્તની છે પણ ભાગવતકારે બૌદ્ધો પાસેથી લીધી હોય એ કરતા ગૌડપાદ પામેથી લીધી હોવાનો મજબૂત વધારો છે

નીચેના વચનોમા મને સંસ્કારાર્થના સંપ્રદેશની માફાત અમર હોય એમ લાગે છે

અત્યુચ્ચ માન્તિ અતરૂપમા યયાનેદાંદવિક્રિયા ।

મા ૧-૧-૧

અનેકપણ, જન્મ, નાશ, ક્ષય, વૃદ્ધિ વગેરે દ્રષ્ટાના ધર્મો ન હોવા છતાં દ્રષ્ટાના ભામે છે આમા અતરૂપમા સંપન્ન સંસ્કરણો છે (જુઓ, ચારીરિક ભાષ્યનો ઉપોદ્ધાન)

સૌંવારવતિરપિ મુજનસમવગતપરમાત્મસતત્ત્વ આત્મન્યવિચારાપિતાં દેહાત્મમર્તિ વિષયર્જ ।

મા ૫-૧૨-૨૫

આ વચનમા કહેવો સિદ્ધાન્ત તો સાકલ્યેનાન્તનો છે જ, પણ

૧ દહોઽવિ દેવવરાગ મહુ કન ચાકત

સ્વાસ્મક પ્રતિષ્ઠાત્ત એવ સામુ ।

દેવેત વિવ્રર્નમિદ મનસો વિભ્રમ

દષ્ટ વિનષ્ટમતિલોભલાત્તચક્ષુ ॥

મા. ૧૧-૧૨-૨૮

એ વાક્ય વાંચતાં જાણે શંકરાચાર્યના ભાષ્યનો કટકો વાંચતા હોઈએ એવું લાગે છે. ‘અવિદ્યાધ્યારોપિત’ તો શાંકરભાષ્યનો ખાસ શબ્દ છે. (જુઓ; ત્ર. સૂ. ૪-૨-૧૪ માધ્ય)

પંચમ સંધમાં અને પદ સંધનાં ગદ્યોમાં ખીજા પણ એવા કટકોઓ છે, કે જે વાંચતાં શાંકરભાષ્યની શૈલી યાદ આવે છે.

૨૦જુમાં સર્પબુદ્ધિ (મા. ૬-૯-૨૭) વગેરે શાંકરવેદાન્તના પ્રસિદ્ધ દાખલાઓ ભાગવતમાં મળે છે, પણ એ દાખલાઓ જૂના વખતથી વપરાતા હોવાનો મંભવ છે. ઔદ્ધસાદિત્યમાં તથા મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં પણ મળે છે.

સર્વપ્રત્યયસાક્ષિણ આકાશશરીરસ્ય સાક્ષાત્પરબ્રહ્મણઃ પરમાત્મનઃ ।

મા. ૬-૯-૪૨

આ વચનને શંકરાચાર્યના નીચેના વચન સાથે સરખાવો.

एवमहंप्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि प्रत्यगात्मनि ।

(ત્ર. સૂ. માધ્યનો ઉપોદ્ધાત)

શ્રીમદ્ ભાગવત ભગવાન કૃષ્ણને કૃષ્ણસ્તુ મગવાન્સ્વયમ્ (૧-૩-૨૮) એમ કહીને પૂર્ણાવતાર ગણે છે, (ભાગવતમાં કવચિત્ અંશાવતારનાં વચનો પણ મળે છે); અને પરમાત્મા પોતે જ ભક્તો ઉપર અનુગ્રહ કરવા માટે અવતાર લે છે, એ ભાગવતનો સામાન્ય સિદ્ધાન્ત છે. છતાં કૃષ્ણ માટે એક સ્થળે કહે છે કે :—

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मानां

जगद्धिताय सोप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥

મા. ૧૦-૧૪-૫૫

શુકદેવજી કહે છે : “કૃષ્ણને તમે બધા પ્રાણીઓના આત્મારૂપે જાણો. અને તે સર્વાત્મા પણ અહીં જગતના કલ્યાણ માટે માયાથી શરીરવાળા હોય તેવા ભાસે છે.”

શ્રી. શંકરાચાર્ય પણ ગીતાભાષ્યના આરંભમાં લગભગ આ રીતે જ કહે છે :—

स च भगवान् ह्यनैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदासंपन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्ध

વુદ્ધમુક્તસ્વભાવોડપિ સન્ સ્વમાયયા દેહવાનિવ જાત ઇવ લોકાનુમદ્ધ
કુર્વેન્ લક્ષ્યતે^૧ ।

ભગવાન કૃષ્ણ (ગીતાનો ઉપદેશ કરનાર) લોકાનુમદ્ધ કરતા પોતાની
માયાથી જન્મ્યા હોય, દેહવાળા હોય, એવા દેખાય છે, એ શંકરાચાર્યના
રાખ્દો અને ભાગવતના ઉપલા રાખ્દો લગભગ એક જ છે વળી “માયાથી
દેહવાળા જેવા લાગે છે—સ્તુત નથી” એ શંકરાચાર્યનો તો ખાસ
સિદ્ધાન્ત છે, પણ ભાગવતકારનો નથી, એ જોતા પહેલાની ખીજ
ઉપર અસર હોવાનો ચોખ્ખો સભવ લાગે છે (શ્રી વલ્લભાચાર્ય આ
અધ્યાયને પ્રક્ષિપ્ત ગણે છે એટલું અને કહેવું જોઈએ)

ઉપરના શ્રીચક્રગચાર્યના વચનમા નિત્યશુદ્ધવુદ્ધમુક્તસ્વભાવ એ
રાખ્દો આવે છે બ્રહ્મના વર્ણુન માટે શંકરાચાર્યના એ ખાસ શબ્દો છે,
એમના ભાષ્યોમા વારંવાર આવે છે અને શંકરાચાર્યના મિદ્ધાન્ત
પ્રમાણે બ્રહ્મનું એ શબ્દોમા વર્ણુન એટલું યુક્તિયુક્ત છે કે, શંકરાચાર્ય
પોતે જ એ શબ્દો ધડાયા લાગે છે પણ ભાગવતમા એક સ્થળે
આ રાખ્દો થોડા ફેરફાર સાથે વપરાયા છે —

ત્વં નિત્યમુક્તપરિશુદ્ધવિશુદ્ધ આત્મા ।

કૃદસ્ય ભાદિપુરુષો મગવહ્યધીશઃ ॥

મા ૪-૬-૧૫

મારી પાસેની ભાગવતની છાપેની પ્રતમા આ રીતે પાઠ છે
અને મારી પાસે બીજી હસ્તલિખિત કે છાપેલી પ્રત નથી, પણ
'પરિશુદ્ધ' અને 'વિશુદ્ધ'નો અર્થ એક જ છે, એ જોતા પરિશુદ્ધ
બદલે વિશુદ્ધ પાઠ હોવાનો સભવ લાગે છે અને નિત્ય, મુક્ત, શુદ્ધ,
શુદ્ધ અને કૃદસ્થ એ રીતે આદિ પુરુષનું વર્ણુન શંકરાચાર્ય પહેલા
કોઈએ કર્યું હોય એ માની શકાય એવું નથી ઉપલો સ્ત્રોત વાચતા
જ રાકગચાર્યના 'નિત્ય, શુદ્ધ — શુદ્ધ — મુક્ત — સ્વભાવ' રાખ્દો વાંદ
આવે છે વળી ભાષ્યોડ વિષયા કૃત એ ભાગવત (૧૧-૨૬-૩૮)
ના રાખ્દોમા ચક્રગચાર્યના “અવિદ્યાઆસત સર્વં જ્ઞાત આત્માન્યસદ્
મયેત્ (ઉપદેશસદસી) એ રાખ્દોનો પ્રથો સભગ્ધાય છે ભાગવત-

૧ શંકરાચાર્યના પોતાના નિત્યથી ઇવ સુધીના રાખ્દો છે, ખાત્રીના
ગીતાના તથા પૌરાણિક નાન્યતાના અનુસાદેપ છે

કારને વિશાળ સંસ્કૃત સાહિત્યનો પરિચય છે એ ઉપર કંઈ જ છે. ઉપનિષદો, ગીતા, મહાભારતના બીજા ભાગો, વૈશેષિકદર્શન, ન્યાયદર્શન, સાંખ્ય - ઈશ્વરકૃષ્ણની કારિકાનું સાંખ્ય, યોગશાસ્ત્ર - પૂરક, રચક, કુંભક વગેરે યોગની પ્રક્રિયાઓ પણ, - માધ્યમિક જોડદર્શન, પૂર્વ-મીમાંસા અને શંકરાચાર્ય પહેલાંના બેદાનદેવાદી ભર્તૃપ્રપંચમત તથા બીજા વેદાંતી આચાર્યોના મતો વગેરેનો ભાગવતકારને પરિચય છે, અને જુદેજુદેથી પોતાને રુચતી વસ્તુ ભાગવતકાર ઉપાડી લે છે, એટલું કબૂલ કર્યા છતાં ઉપર જે દાખલાઓ આપ્યા છે, તે બધાનો ખુલાસો શંકરાચાર્યની અસર માન્યા વગર કોઈ રીતે થઈ શકતો નથી.

શ્રી. શંકરાચાર્યે પુરાણમાંથી જ્ઞાતાત્મક પ્રતિપાદક વચન જ્ઞાનસૂત્ર-ભાષ્યમાં ઉતાર્યું છે (જુઓ; ૨-૧-૧), એ જોડ થોડા થોડા ફેરફાર સાથે વાયુપુરાણમાં મળે છે. પણ જે ભાગવતનાં સ્પષ્ટ જ્ઞાતાત્મક પ્રતિપાદક વચનો શંકરાચાર્ય પાસે હોત તો તો પ્રસ્તુત પ્રસંગે એમાંથી એકાદ જરૂર ઉતારત; પણ નથી ઉતાર્યું, એ ઉપરથી શ્રીશંકરાચાર્યને ભાગવતની ખજૂર નથી અને ઉપર આપેલા દાખલાઓથી ભાગવતકારને શ્રીશંકરાચાર્યના ગ્રંથોનો પરિચય છે, એમ મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તો સાબિત થાય છે.

શ્રી. શંકરાચાર્યના ગ્રંથો રચાયા કે તરત પ્રસિદ્ધ થયા હતા અને તે ઉપર ટીકાઓ વગેરે પુષ્કળ સાહિત્ય ઉત્પન્ન થવા માંડ્યું હતું. વળી દક્ષિણમાં વૈષ્ણવોએ દશમા શતકથી શંકર વેદાંતનો વિરોધ કરવા માંડ્યો છે. ભાગવત આ વિરોધ પહેલાંનો ગ્રંથ છે એટલે શંકરાચાર્ય પછી તરતમાં નવમા શતકના આરભમાં ઇ. સ. ૮૦૦ થી ૮૨૫માં રચાયો હોય એ સંભવિત લાગે છે.

અહીં એક બીજી વાત પણ નોંધવા જેવી છે. આ પુરાણો વ્યાસનાં રચેલાં ગણાય છે અને એના અજ્ઞાત કવિઓ પોતાને તદ્દન અંધારામાં રાખે છે. એ સ્થિતિમાં નવું રચાયેલું કોઈ પણ પુરાણ રચાયા પછી તરત પ્રસિદ્ધ થઈ શકે એ અને એવું નથી. એવું પુરાણ લખાયા પછી કોઈ મંદિરના પુસ્તકાલયમાં એ પોથી અમુક કાળ પડી રહે અને ૫૦-૧૦૦ વર્ષ પછી એ મંદિરના કોઈ વિદ્વાન આચાર્ય અચાનક પોથીઓ તપાસતાં એ પુરાણને જુએ, પોતાના શિષ્યોને બતાવે અને પ્રસિદ્ધ કરે, એવી રીતે પુરાણોની પ્રસિદ્ધિ, એની રચના પછી અમુક કાળે જ થવાનો સંભવ છે.

હવે જો ઇ. સ ૮૨૫ થી ૮૫૦ સુધીમાં ચયેલા કુલશેખર આલ્પવારને આ પુગણ જાણવામાં હતું એમ માનીએ—જો કે એવું માનવાની પણ જરૂર નથી—તો તે ઉપરના કારણથી ઇ સ ૭૫૦ પછી ન રચાયું હોવું જોઈએ પણ આગળ જતાં બુદ્ધિ છે તેમ રાસરાચાર્યની ભાગવત ઉપર અમર ચર્ચ હોય તો, ઇ સ ૮૦૦ પહેલાં તે ન રચાઈ શકે એટલે જ તો ભાગવતતત્ર કે બીજા કોઈ નામથી આ પુગણ ઇ સ આઠમા સત્ત્વના પહેલાં ભાગમાં પહેલાં ગયાયું અને પછી નવમા સત્ત્વમાં એમાં કોઈએ ઉમેરા કર્યા, એમ હોય, અથવા તો ભાગવતમાં કુલશેખરે ઉતાર્યા છે એવા લોકો એ વખતના વૈષ્ણવ સ્તોત્રોમાંથી ભાગવતકારે લીધા હોય અને કુલશેખરે પણ એ મૂળમાંથી જ ઉતારે કર્યા હોય, અથવા કુલશેખર જેવા કોઈના જાણવામાં એ પુરાણ તરત આવ્યું હોય ગમે તેમ હો, પણ શ્રીમદ્ ભાગવત અત્યારે છે તેવું, ઇ સ ૮૦૦ પહેલાં નથી ગયાયું અને નવમા કે દસમા સત્ત્વમાં જાણ્ય કોઈ કોઈ ભક્તોના જાણવામાં હશે પણ એની સાર્વત્રિક પ્રતિષ્ઠિ બારમા સત્ત્વમાં ચર્ચ પછી દર સૈકે આ મહાપુગણની પ્રતિષ્ઠા વધતી ગઈ અને છેવટે ૧૬મા સત્ત્વમાં વેદ અને ગીતા જેટલી એની પ્રતિષ્ઠા થઈ ગઈ

નોંદ, સં ૧૯૯૬ વૈશાખ

પુગતત્ત્વ યુ પમાં ઉપગતો લેખ છાપતા તેના મપાફક થી ગમિલાત પગીએ એ લેખના અન્તે (૫ ૧૨૪માં) દીપમાં નન્દી સૂત્રમાં ભાગવતનો ઉલ્લેખ છે અને એ સૂત્રગ્રન્થના કર્તા દેવર્ધિગણિનો સમય ઇ સ ૪૫૪ના અરસામાં છે આથી ભાગવત ઇ સ પાંચમા સૈકામાં પ્રસિદ્ધ હતું એમ જણાય છે આ ભાગવત તે હાલનું ભાગવત કે બીજું કોઈ ભાગવત કે હાલના ભાગવતની મૂળ આદૃતિ એ કહેવું શક્ય નથી, આ મતલબની માવજેતીભરી નોંધ કરી છે

૧ ભાગવતમાં પ્રદક્ષિ કટકાઓ છે જે તો નક્કી જ થી વહાતાનાર્થ દ્વામસ્કપના ત્રા અધ્યાયો પ્રદક્ષિ માને છે (બીજા મીકાકાને એ અધ્યાયોને પ્રદક્ષિ નથી માનતા) વળી ચીર્વૈષ્ણવમત તથા જે રીતે એક સ્થળે નખ્દો છે (મા ૩-૨-૭૮) આ અર્થો કે આખો શ્લોક તો ચોખ્ખો ધુતી નયેડો છે

ભાગવત પુરાણના સમયને મારા ઉપરના નિર્ણયથી પ્રાચીનતા તરફ ખેંચી જનાર નન્દીસૂત્રના આ ઉલ્લેખ ઉપરાંત માઠરવૃત્તિનો પુરાવો પણ રજૂ કરવામાં આવે છે એટલે એ ખેંચતો વિચાર અહીં કરી લેવો યોગ્ય છે.

પણ ભાગવતના સમયના વિચારમાં અહીં મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે, ઉપલા લેખમાં ભાગવતની રચના શંકરાચાર્ય પછી ઇ. સ. નવમા શતકમાં થઈ હોવા બાબતમાં મેં જે પુરાવા આપ્યા છે, તે નિર્ણાયક છે કે નહિ ?

એ પુરાવાઓ ટૂંકામાં નીચે પ્રમાણે છે:—

૧. શ્રીમદ્ ભાગવતની બારમા શતકની પહેલાં સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ જોવામાં નથી આવતી. ભાગવત જેવા ભક્તિમાર્ગમાં ખાસ ભાત પાડનાર અને અથમ કાટિના ગ્રન્થની પ્રસિદ્ધિ ન હોવી એ ઘણું સૂચક છે.

૨. રામાનુજાચાર્ય (૧૧મું શતક) અને નિમ્બાર્કાચાર્ય (૧૨મું શતક)નું ભાગવત વિષે મૌન બારમા શતક પહેલાં વૈષ્ણવધર્મના પ્રમાણગ્રન્થ તરીકે ભાગવતની પ્રસિદ્ધિ ન હોવાનો પુરાવો છે.

૩. વાયસ્પતિ મિત્ર (ઇ. સ. ૮૫૦) ભામતીમાં વિષ્ણુપુરાણમાંથી નામ વગર ઉતારો કરે છે, અને યોગસૂત્રના ભાષ્યની ટીકામાં વિષ્ણુ-પુરાણમાંથી નામ સાથે ઉતારો કર્યો છે.^૧ જ્યારે ભાગવતનો ઉલ્લેખ કરતા નથી.

૪. શંકરાચાર્ય ગીતા, મહાભારત ઉપરાંત પુરાણમાંથી ઉતારા કરે છે, જે વિષ્ણુ, માર્કંડેય અને બ્રહ્માંડમાં મળે છે.^૨ અને જે સ્થળે અદ્વૈત પ્રતિપાદક પૌરાણિક વચન ઉતારવાની શંકરાચાર્યને જરૂર પડી છે ત્યાં પણ (બ. સ. ૨-૧-૧) વાયુપુરાણમાંથી એક શ્લોક ઉતાર્યો છે, જ્યારે તે કરતાં વધારે સ્પષ્ટ બ્રહ્માત્મક્ય પ્રતિપાદક વચનો ભાગવતમાં મળતાં હોવા છતાં ઉતાર્યા નથી, એ ભાગવતની અપ્રસિદ્ધિ સૂચવે છે.^૩

૫. બાણ કવિએ કૃષ્ણનાં બાલચરિત્રને ઉદ્દેશીને પુષ્કળ ઉલ્લેખો કાઠંબરીમાં કર્યા છે. પણ એમાંથી એક પણ એવો નથી કે જેનું

૧. જુઓ; યોગસૂત્ર ૨-૧-૧ની વાયસ્પતિની ટીકા.

૨. જુઓ; મારુ, 'પુરાણ વિવેચન' પૃ. ૮ થી ૧૪. વળી ગીતા, અ. ૧૫ શ્લો. ૧ના શાંકરભાષ્યમાં પુરાણમાંથી શ્લોકો ઉતાર્યા છે. તે બ્રહ્માંડપુરાણ અં. ૫માં મળે છે.

૩. જુઓ; મારુ, 'પુરાણ વિવેચન' પૃ. ૧૨

મૂળ હરિવંશમા ન હોય અને ભાગવતમા હોય, હગ્નિવદ અને વાયુનું તો બાણે નામ લીધું જ છે ૧

આ નિષેધાત્મક પુરાવાઓ જ એકલા હોત તો એ નિર્ણયક કદાચ ન ગણાત પણ સાધક પુગવા છે

૬. રાકગચાર્ય અને ગૌડપાદના વિચારોની ભાગવત ઉપર ૨૫૭૮ અમર હોવાના એટલું જ નહિ પણ એ એયના ચબ્દો અને વચનો ઉતાર્યા હોવાના દાખલા ઉપર આપ્યા છે

■ માધના શિશુપાલવધમાથી અમુક પ્રસંગ ભાગવતમા લીધો હોવાનું અનુમાન ઉપર નોંધ્યું છે પણ નીચેના દાખલામા માધના ચબ્દો ભાગવતે ઉતાર્યા છે

૮ યુગાન્તકાલપ્રતિસદ્ગતારમન
જગન્તિ યત્યાં સવિકાશમાસત ।
તનો મમુસ્તત્ર ન કૈંદમદ્વિષ
તપોધનામ્યાગમસમવા મુદ ॥

શિશુપાલવધ સ ૧ શ્લો ૨૩

એ સાથે સગ્ભાવો,

યમાદુરાય પુરુષ સદ્ભાષ્યુલ્લાહુકમ્ ।

યત્ર વિશ્વ દમે લોકા । સવિકાશ સમાસતે ।

ભાગવત ૩-૭-૨૨

ભાગવતના સવિકાશ સમાસતે ચબ્દો માધમાથી લીધેલા છે એથી જિલદુ રા માટે નહિ ? જિલદુ નહિ કાગ્યુ કે શિશુપાલવધમા પ્રલય વખતે ત્રણેય લોકોને પોતામા સમેટી લેતા જે ચરીરમા જન્મા વધી, તે ચરીરમા તપોધન (નારદ)ના આવવાથી ઉદ્ભવેલો આનંદ ન સમાયો એમ કહેવામા અમત્કાર હોવાથી, એ ચબ્દોનું ઔચિત્ય છે, જ્યારે ભાગવતમા એવું નથી, માટે ભાગવતે ચબ્દો માધમાથી ઉપાડી લીધા છે

૯ ભાગવતમા દ્રવિડ દેશમા જ્યાં કાવેરી અને તામ્રપર્ણી નદી વહે છે, ત્યાં ‘પવિત્ર હૃદયવાળા વાસુદેવભક્તો યતો’ એમ જે કહેવું છે તે સાતમાથી નવમા ચતકમા એ પ્રદેશમા યથેવા આલવાગ ભક્તોને

લક્ષીને જ સંભવે છે,^૧ એ જોતાં સાતમા-આઠમા શતક પહેલાં ભાગવતનું એ વચન સંભવિત નથી.^૨

૧૦. પાર્જિટર કલિરાજવંશનો લિન્નલિન્ન પુરાણોમાં આપેલાં પાઠાંતરોના ક્રમ ઉપરથી ભાગવતને નવમા શતકમાં મૂકે છે.

માધની તથા શંકરાચાર્યની જે અસર ઉપર નોંધી છે, તે એકલી જ ભાગવતનો સમય શંકરાચાર્ય પછી ઠરાવવા માટે મારે મતે પૂરતી નિર્ણાયક છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આટલી કે આથી ઓછી પણ અસર ઇતિહાસવિદોએ પૂરતી ગણ્યાના અનેક દાખલા મળશે.

બારમા શતકમાં જેની સામાન્ય પ્રસિદ્ધિ થઈ છે તે ભાગવત વિષે દશમા શતકનો યામુનાચાર્યનો એક ઉલ્લેખ મળે છે અને નવમા શતકનો કુલશેખરનો સંદિગ્ધ ઉલ્લેખ મળે છે, એટલે ભાગવત પ્રસિદ્ધિ પહેલાં ખરસો - ત્રણસો વર્ષ ઉપર ઈ. સ. નવમા શતકમાં રચાયું માની શકાય એમ મને લાગે છે.

આ નિર્ણયની સામે બે પુરાવા અપાય છે :-(૧) માઠરવૃત્તિનો અને (૨) નન્દીસૂત્રનો. આ બે ગ્રંથોમાં ભાગવત વિષે શું છે તે પહેલાં જોઈએ.

સાંખ્યદર્શનના મુખ્ય પ્રમાણભૂત ગ્રંથ સાંખ્યકારિકા ઉપર ગૌડપાદ-ભાષ્ય અને વાયરપતિની સાંખ્યતત્ત્વકૌમુદી ટીકા એ જૂનાકાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પણ એ કારિકાઓ ઉપર જ એક માઠરવૃત્તિની ચે હાથપ્રતો મળે છે. પણ એ ઉપર ડૉ. બેલ્વેલકરે ભાંડારકર કૉ-મેમોરેશન વૉલ્યૂમમાં ઈ. સ. ૧૯૧૭માં એક લેખ લખ્યો ત્યારથી એની વિશેષ પ્રસિદ્ધિ થઈ. એ લેખમાં તથા તે પછી ઈ. સ. ૧૯૨૩માં પ્રો. એ. હિલેબ્રેન્ટની ૭૦મી જયન્તી નિમિત્તે પ્રગટ થયેલા નિબંધમંગ્રહમાં માઠરવૃત્તિ ઉપર જ લખેલા નિબંધમાં^૩ એવું સિદ્ધ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે કે, પરમાર્થ

૧. વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ આ. ૨, પૃ. ૧૬૪

૨. શંકરાચાર્યના અને ગૌડપાદનો કહેવાતા અમુક ગ્રંથોમાં ભાગવતમાંથી ઉતારા હોવાની દલીલ તથા એ ગ્રંથોનું કર્તૃત્વ સંદિગ્ધ હોવાથી, એ દલીલની અનિર્ણયકતા ઉપર નોંધી જ છે.

૩. આ નિબંધ 'એનલસ ઓફ ભાંડારકર ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' ગ્ર. ૫, સં. ૨માં ૧૯૨૪માં છપાયો છે.

(ઈ સ ૫૫૦) સાખ્યજારિકાની જે ટીકા ચીનમાં લખ ગયેલ અને જેનું ચીનાઈ ભાષાન્તર મળે છે, પણ મૂળ સરકૃત વિલુપ્ત થઈ ગયેલું મનાવું હતું, તેજ આ માહત્વત્તિ છે^૧ જે આ અનુમાન સાચુ હોય તો એથી અને શ્રી રસિકલાલભાઈ તથા ડૉ બેલ્લેન્ડર પણ ૧૯૨૩ના નિબંધમાં કહે છે તેમ જે પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો અનુયોગદ્વારસૂત્ર અને નન્દીસૂત્ર જેનો મમય અનુક્રમે ચોથા પાંચમા સદામાં ગણાય છે, તેમાં માહત્તો ઉલ્લેખ હોવાથી એ ચોથા સદાના આગભનો ગ્રંથ હોવો જોઈએ^૨

આ માહત્વત્તિ આખરમાં સરકૃત મિગેઝમાં એક જ હાથપ્રત ઉપન્યા હપાતા તે માથે એ સાક્ષી શ્રી તનમુખરામ મન મુખગમ ત્રિપાઠીએ એક વિદ્વાત બરેલી ભૂમિત્ર લખી જેમાં એમણે લખ્યું છે કે "આવૃત્તિમાનુ યથા પદ્મ પદ્મમ્ એ વચન શ્રીમદ્ ભાગવત (૧-૮-૫૨)માં છે અને એષ ભાતુરચિત્તાનાં એ શ્લોક થોડા પાંક્તેથી ભાગવત (૧-૬-૩૫) માં છે માટે ભાગવત એથી જૂનું છે, એવું અનુમાન થાય છે "

(૨) ભાગવતનો ખીજો ઉલ્લેખ નન્દીસૂત્રમાં જીનેતર ગ્રંથો ગણાવતા નાગમુદ્રમ, કળગણતરિ, વરસેચિત્ર, વુદ્ધવચન, તરાસિત્ર, કાવિલિત્ર સોગાયય, સમિતત, માદર, પુરાણ વાગરણ, માગર, પારજલી વ એ રીતે છે આમાં ભાગવ તે ભાગવત

હવે પ્રશ્ન એ છે કે, બાણ, ચક્રરાચાર્ય અને વાચસ્પતિ જેવા મંદકૃત સાહિત્યના વિદ્વાન પગિયનાળા વિદ્વાનોના મૌનની તથા માધ અને ચક્રની સ્પષ્ટ અસરના પુરાવાની વિરુદ્ધ જમ્ને ભાગવતને નવમામાંથી ચોથા સદામાં ખેંચી જના જેટલી ઉપગના જે ઉદ્દેશોમાં રક્તિ છે કે એની ખીજ કઈ ગતિ ગચ્છતિ છે ? તે તપાસીએ પહેલું તો માહત્વત્તિ એ જ પ્રમાણવાળી ટીકા હોવા બાબતમાં

૧ પુરાતત્વ, પુ. ૧, પ ૧૫૦ની ૧૬૧ના ત્રી રિડિંગ્સ પરીખે 'નાડર' રત્તિનો સમય નાન્યે લેખ દ્રષ્ય છે જેમાં એ બેલ્લેન્ડરના લા કો લે. વાગા લેખ ડી દલીકો હતા-ના લાવ પોતે નથી પણ ગોરી છે

૨ જુઓ, પુરાતત્વ પુ ૧, પ ૧૫૮, ૧૫૫

૩ જુઓ, પુરાતત્વ પુ ૫, પ ૨૭૩ની ટીપ ૩૦ તરા વિદ્વાનોડનો દિસ્તરી જોફ હન્ડિયન વિદ્વંસર મ ૨, પ ૪૭૩ ઉપા એ પાક વચ્ચે ફોટા પાકેલ છે.

શ્રી. બેલ્લેલકરનાં લખાણો વાંચ્યા પછી પણ કીય જોવો વિદ્વાન સાશંક છે.^૧ છતાં અનુયોગદ્વારસૂત્રમાં તથા નન્દીસૂત્રમાં માઠરતું નામ મળે છે.^૨ એના જોરે માઠરવૃત્તિને ચોથા શતકનો ગ્રન્થ માનીએ તો પણ એથી ભાગવતના સમયને કશો લાભ થતો નથી. કારણ કે ઉપલબ્ધ માઠરવૃત્તિમાં ભાગવતમાંથી જે ઉતારા મળે છે, તે મૂળ માઠરમાં હોવામાં શંકા છે. શ્રી. બેલ્લેલકર માઠરવૃત્તિની જૂનામાં જૂની ઈ. સ. ૧૪૫૭ની તથા ખીજી હાથપ્રતો તપાસ્યા પછી ઉપર કહેલા નિબંધમાં જ કહે છે તેમ માઠરવૃત્તિની બધી હાથપ્રતોમાં વિદ્યાર્થીઓને હાથે હાંસિયામાં થયેલા ઉતારાઓ મૂળમાં પેસી ગયા છે.^૩ સંસ્કૃત હાથપ્રતોમાં આ પ્રકારનો પ્રક્ષિપ્ત ભાગ પુષ્કળ હોવાના પુષ્કળ દાખલાઓ હાથપ્રતોના અભ્યાસીઓને સુવિદિત છે. માઠરવૃત્તિમાં આવેલાં અનેક ઉદાહરણો આ પ્રકારનાં પ્રક્ષિપ્તો છે એમ શ્રી. બેલ્લેલકર કહે છે અને હસ્તામલક સ્તોત્રના યથા દર્પણભાસ ભામાસ હાનો એ ઉદાહરણનો દાખલો આપીને તો શ્રી. બેલ્લેલકર પેકે સ્વ. તનસુખરામ મનઃસુખરામ ત્રિપાઠી પણ માઠરવૃત્તિમાં પ્રક્ષિપ્તો હોવાનો સ્વીકાર કરે છે.^૪

માઠરવૃત્તિની હાથપ્રતોની આવી પ્રક્ષિપ્તપ્રચુર સ્થિતિ જોતાં એમાં ભાગવતના જે બે શ્લોકો મળે છે, તે પણ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ છે. જ્યાં એ શ્લોકો મળે છે ત્યાં એની ખાસ આવશ્યકતા નથી અને હાસિયામાંથી પેસી ગયા છે, એ વસ્તુ એ સ્થાનોને એટલે કારિકા બે તથા ૫૧ ઉપરની માઠરવૃત્તિ ને એ જ કારિકા ઉપરનાં

૧. જુઓ; કીયતું સાખ્ય સિસ્ટમ, ૧૯૧૮ પૃ. ૭૦ અને તેનું હિસ્ટરી ઓફ સંસ્કૃત લિટરેચર, ૧૯૨૮ પૃ. ૪૮૮.

૨. આ જૈનસૂત્રોમાં કેવળ સાખ્યદર્શનના જ ચાર ગ્રન્થોનાં નામ છે :— (૧) કનકસપ્તતિ (એટલે સાંખ્યકારિકા), (૨) કાપિલ (કયો ગ્રન્થ હશે? અત્યારે તો કોઈ મળતો નથી), (૩) પથિતન્ત્ર અને (૪) માઠર. વળી મૂળકારિકા અને તેની માઠર દીકા બેયનો ભિન્ન ઉલ્લેખ જરા વિચિત્ર લાગે છે.

૩. જુઓ; માઠરવૃત્તિ નામનો નિબંધ, એનલ્સ ઓફ ધી ભાંડારકર ઈન્સ્ટીટ્યૂટ ઓ. પ. સં. ૨ પૃ. ૩૩, ૩૪

૪. એજન પૃ. ૩૪ તથા ચૌ. સં. સી.માં પ્રકાશિત માઠરવૃત્તિની ભૂમિકા પૃ. ૫.

ગૌડપાદભાષ્ય તથા વાયગ્નપતિવિરચિત સામ્યતત્ત્વકૌમુદી માથે સગ્ભાષીને વાયવાથી દેખાશે ભાગવતના આ શ્લોકો ગૌડપાદભાષ્યમાં કે સામ્યતત્ત્વકૌમુદીમાં નથી

દ્વગ્માં મારુ વક્તવ્ય એ છે કે, ભાગવતનો સમય ઈ સ નવમા શતક પહેલાં જે બીજા પુરાવાથી ન જઈ ચડતો હોય તો માઠગૃત્તિના પુરાવાથી નહિ જઈ શકે કાગ્ય કે ભાગવતનું ઉદાહરણ પ્રક્ષિપ્ત હોવાનો સંભવ એ પુરાવાને નિરર્થક કરી નાખે છે

ભાગવતને ઈ મ નવમા શતકથી પ્રાચીન કાળમાં ખેંચી જનાર બીજો પુરાવો નન્દીસૂત્રનો અપાય છે એ ઉપર ક્યું જ છે એમાં ખાલી ‘ભાગવત’ અને ‘પુરાણ’ એમ બે શબ્દો નામ છે અને ‘ભાગવતપુરાણ’ એ રીતે માવે નથી હવે પુરાણ નામના એક કરતા વધારે ગ્રંથો ઈ સ પૂર્વે બીજા કે ત્રીજા શતકમાં વિદ્યમાન હોવા જોઈએ, એ મેં “પુરાણ વિવેચન” (૫ ૬૬-૬૭)માં બતાવ્યું છે, એટલે નન્દીસૂત્રમાં પુરાણનો ઉલ્લેખ હોવો અસ્વાભાવિક નથી. બાકી રહ્યું ‘ભાગવત’ ‘ભાગવત’ શબ્દથી ભાગવતપુરાણ જ ઉદ્દિષ્ટ છે કે, ભાગવતધર્મોચ્ચિનો બીજો કોઈ ગ્રંથ એ સમજાતું નથી ભાગવતધર્મ ઈ સ પૂર્વે બીજા શતકમાં પ્રચલિત હતો^૧ અને એ ધર્મ પ્રચલિત હોય તો એનું કાર્તિક માહિત્ય પણ હોવું જોઈએ જો કે અત્યારે એ ભાગવત સાહિત્યનો મહાભાગ નારાયણીય પર્વમાં જે અથ જળવાઈ ગયો છે તે જ પ્રાચીનતમ અથ છે^૨ પણ એનું છૂટું સાહિત્ય પણ જૂના કાળમાં હતો અને એ સાહિત્યનો મમ્મદ યજ્ઞને જ વૈષ્ણવપુરાણ ઈ મ પૂર્વે જ રચાયુ હોવાનો સંભવ મેં ‘પુરાણ વિવેચન’ (૫ ૧૦૬)માં માન્યો છે આ વૈષ્ણવપુરાણનું નામ ભાગવત હોય એ મંજવિત છે જો કે ચોક્કસ પુરાવો નન્દીસૂત્રના ઉપદ્રા ઉતારા મિવાય બીજો નથી એ પ્રાચીનતમ ભાગવતમાં મળેલું અને યુ ન હતું એ જાણવાનું કાર્ત સાધન નથી એ જૂના

૧ શુઓ, માર્ગ, વૈષ્ણવધર્મ નો સંક્ષિપ્ત ઉલ્લેખ, દ્વિતીયાદિતિ ૫ ૪૦ વધા ૫ ૬૩

૨ એલન, ૫ ૮૪.

ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઈને એમાં ઘણા ઉમેરા - સુધારા વધારા થઈને હાલનું ભાગવતપુરાણ રચાયું હોય એ બનવાયોગ્ય છે.

હાલનું પુરાણ એક જ કર્તાની કૃતિ છે એવો મારો મત પહેલાં તો હતો, પણ એથી જુદો એક કરતાં વધારે અને જુદા જુદા કાળમાં થયેલા લેખકોનો ભાગવતની રચનામાં હાથ હોવાનો પણ મત છે. બધું જોતાં પુરાવાની વર્તમાન સ્થિતિમાં મારા મતે એટલો જ નિર્ણય થાય છે કે, ભાગવતસંહિતા કે પુરાણ નામનો ભાગવતધર્મોએમાં પ્રચલિત ગ્રન્થ ઈ. સ. પૂર્વે બીજીથી ઈ. સ. ચોથા શતક સુધીમાં રચાયો હશે; પણ પછી એ લુપ્ત થઈ ગયો છે અને એમાંથી ભાગવત વૈષ્ણવ વસ્તુ, કવચિત્ શબ્દો પણ લઈને શંકરાચાર્ય પછી ઈ. સ. નવમા શતકમાં એ મૂળથી ઘણો મોટો અને ઘણા સુધારાવધારાવાળો નવેસરથી જે ગ્રન્થ રચાયો તે હાલનું ભાગવતપુરાણ.

શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ

અમુદાર પુરાણ અને અઢાર કે તેથી વધારે ઉપપુરાણના વિદ્યાળ પૌરાણિક સાહિત્યમા શ્રીમદ્ ભાગવત શ્રેષ્ઠ છે. ભાગવત પ્રાચીનતમ પુરાણ નથી, અલ્પજ્ઞ મહાભારત અને બધા પુરાણો બ્યાસજીએ રચેલા છે એવું જેઓ ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી માને છે તેઓને આ કથન નહિ રુચે, પણ આ લેખ જ જેઓને ઐતિહાસિક વિચારણા માન્ય છે, તેઓને માટે છે. વાયુ, મત્સ્ય, ષ્ઠાંક, ષ્ઠા, વિષ્ણુ અને કૃર્મ, એટલા કે એથી એકાદ વધારે, પુરાણો ગ્યાવા પછી ભાગવત ગ્યાયું છે અને બીજાં પુરાણો ભાગવત પછી ગ્યાવાં છે. પુરાણોને પગપગ સરખાવીને વાચવાથી આ પૌર્વાપર્ય, ઐતિહાસિક દષ્ટિ જેનામાં હોય તેને, ૨૫૫૮ દેખાય છે.

ઈતિહાસ - પુરાણનો ઉલ્લેખ વેદિક સાહિત્યમા મળે છે અને મૂળ પુરાણ મહાભારતની પ્રથમ રચના વખતે એટલે પ્રાચ્યવિદોના તામાન્ય મતે ઈ સ ચોથા સ્તરકમા રચાયું હોવાનો સંભવ છે. અલ્પજ્ઞ એ પુરાણમા જે વચાદિ વસ્તુનો મમદ થયો હતો તે તે સૂતોએ શ્રુતપરમ્પરાથી જાળવી ગમેત ધણુ પ્રાચીન વસ્તુ હોવાનો સંભવ છે અને એ કારણથી પુરાણોનું ઐતિહાસિક નૂતન ધણુ છે. સુધારાની પહેલી ભરતીના વેગમા, પુરાણો બાહ્યજોએ પેટ ભરના માટે રચેલા છે એવી માન્યતા ફેળવાયેલા વર્ગમા ફેલાવાથી પુરાણોની ધણી ઉપેક્ષા થઈ હતી. અલ્પજ્ઞ વિચ્છિન્ન જેવા પાશ્ચાત્ય મંત્રતનોએ સો વર્ષ પહેલાંયે પુરાણોમા શુ છે એ જોવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ પુરાણવિદ્ પાર્નિટરે પુરાણોના બૂજોધર્મનું તથા વચવર્ણનનો અભ્યાસ કરી, એ સાહિત્યનું ઐતિહાસિક મૂલ્ય આપી બતાવ્યું ત્યારથી પુરાણોની કિંમત વધી છે.

પણ ભાગવતપુરાણ ખીજાં પુરાણોથી ઘણી રીતે જુદું પડે છે. એમાં ત્રણ ભિન્ન પ્રવાહો એકત્ર થયા છે અને એ કારણથી ત્રિવિધ દષ્ટિથી ભાગવતનો અભ્યાસ થઈ શકે છે. સામાન્ય જન-સમાજમાં ભાગવત ધાર્મિક દષ્ટિથી સંભળાય છે અથવા વંચાય છે અને ધાર્મિક ગ્રન્થ તરીકે એ ઘણો જિઓ ગ્રન્થ છે. શ્રી. વલ્લભસમ્પ્રદાય અને શ્રી. ગૌરાંગસમ્પ્રદાયમાં ભાગવતનું વેદ અને ગીતા કરતાં પણ અધિક પ્રામાણ્ય મનાય છે. છેલ્લાં સાતસો વર્ષ દરમ્યાન સંસ્કૃત સાહિત્ય ઉપર અને તે કરતાં પણ વધારે વજ્ર, બંગાળી, મરાઠી, ગુજરાતી, તેલુગુ, કાનડી વગેરે દેશી ભાષાના સાહિત્ય ઉપર ભાગવતે અસર કરી છે. ભાગવતમાંથી વસ્તુ લઈને અથવા અનુવાદરૂપે જુદી જુદી ભાષાઓમાં સંખ્યાબંધ રચનાઓ થઈ છે.

ભાગવતનો સમય—ભાગવત ઈ. સ. બારમા શતકમાં પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે પહેલાં એની પ્રસિદ્ધિ હોવાના પુરાવા નથી. બારમા શતકના મધ્યાચાર્યે ભાગવતને પ્રમાણગ્રન્થ ગણીને એક ગ્રન્થ “ભાગવતતાત્પર્યનિર્ણય” લખ્યો છે. એ જ શતકના જયદેવ કવિએ ભાગવત પરથી “ગીતગોવિન્દ” નામનું સુંદર કાવ્ય લખ્યું છે. બારમા શતકમાં આટલી પ્રસિદ્ધિ પામવા માટે એ પુરાણ બસોએક વર્ષ પહેલાં રચાયું હોવું જોઈએ. અને દશમા શતકમાં ભાગવતનો એકાદ ઉલ્લેખ મળે છે, એ ઉપરથી તે પહેલાં રચાયું હોવાનો સંભવ છે.

ખીજી તરફથી, સાતમા - આઠમા શતકના કવિ માધના શબ્દોને તથા આઠમા - નવમા શતકના ગૌડપાદ અને શંકરાચાર્યના વિચારોને તથા શબ્દોને ભાગવતમાં ઉતારેલા છે. એ પુરાવાને આધારે ઈ. સ. નવમા શતકમાં ભાગવત રચાયું છે એવો મારો મત મેં ઉપર સપ્રમાણ દર્શાવ્યો છે.

ભાગવતના ત્રણ પ્રવાહો—ભાગવતમાં ત્રિવિધ - પ્રવાહ એકત્રિત થયાનું જે ઉપર કહ્યું છે તે ત્રિવિધ પ્રવાહો (૧) પૌરાણિક પ્રવાહ, (૨) ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ અને (૩) શ્રીકૃષ્ણચરિત્રનો પ્રવાહ. આ ત્રણે પ્રવાહોનું મૂળ ભાગવત કરતાં ઘણા જૂના કાળમાં રહેલું છે.

(૧) પૌરાણિક પ્રવાહમાં ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા - પાંચમા શતકમાં લખાયેલું મૂળ પુરાણ કે જેમાંથી ઈ. સ. પૂર્વે ખીજા શતકમાં ઉતારો

થયો છે, તે ભવિષ્યપુરાણ અત્યારે મળતું નથી અને એ મૂળ પુરાણના “સર્ગઃ પ્રતિસર્ગઃ વશો મન્વન્તરાણિ ચ । વશાનુચરિતૈર્ ચૈવ પુરાણ પદ્મલક્ષણમ્ ॥” આ પુરાણલક્ષણમાં કહેલા પાત્રે વિષયોનો પ્રાચીનતમ પાઠ અત્યારે તો માત્ર વાયુપુરાણમાં મળે છે એ પુરાણનું ક્ષિવશવર્ણન ઈ સ ચોથા શ્લોકના આગળનું છે, પણ એનું બાકીનું વશવર્ણન એથી યે બસો વર્ષ જૂનું હોવાનો સભવ છે, બ્યારે સૈવ અધ્યાયો ઈ સ ચોથા શ્લોક પછી ઉમેરાયા છે બ્રહ્મા અને મત્સ્યનો વશવર્ણનનો પાઠ વાયુપુરાણનો લગભગ સમકાલીન છે, ત્યારે વિષ્ણુપુરાણનો તે પછીનો અને ભાગવતે તો વિષ્ણુપુરાણમાંથી ઉતારો કર્યો છે પુરાણવિદ્ પાર્શ્વેશ્વરે “Dynasties of the Kali Age”માં વાયુ આદિ પુરાણોના ક્ષિવશ વર્ણનના પાઠોની ઐતિહાસિક તુલના કરી છે એ રીતે “સર્ગાદિ” ખીજા પૌરાણિક વિષયો પણ વિદ્વાનોના અભ્યાસની ગદ્ ગુએ છે ભાગવત પુરાણ એ પૌરાણિક સાહિત્યના પ્રવાહના મધ્યમાં રહેલું છે ૨

(૨) ભક્તિરાત્ર તરીકે ભાગવત પુરાણનું સ્થાન ધણુ ઊંચું છે ભક્તિનું મૂળ તો છેક વેદકાળમાં મળે છે ૩ ભક્તિમાર્ગનો “અનુગ્રહ” જેવો મૌલિક સિદ્ધાન્ત કદ અને મુખ્ય ઉપનિષદમાં મળે છે અને ભગવદ્ગીતા તો ભક્તિનું આદિ શાસ્ત્ર છે ભગવદ્ગીતાથી આલેલો ભક્તિમાર્ગનો પ્રવાહ મહાભાગતના નારાયણીય પર્વ જેના ભાગે અને વિષ્ણુપુરાણમાં થઈને ભાગવતમાં જિતર્યો છે, પણ ભાગવતની ભક્તિ અને ભગવદ્ગીતાની ભક્તિ એક નથી દા ત ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ અને કર્મ ચારેના સમન્વય ઉપર તથા માનવચિત્તની ઉચ્ચ કોટિની સામ્યાવસ્થા અથવા ગ્રિયતપ્રગતતા ઉપર ગીતામાં જે બાર મૂક્યો છે, તે ભાગવતમાં નથી. ભક્તિની ગાઢતા ઉપર ભગવદ્ગીતા કરતા ભાગવતમાં વધારે બાર છે, અને ભાગવતની અસગંધી તે પછીના કાળમાં એ તત્ત્વ વધતું ગયું છે ભાગવતમાં ભક્તિ માથે જ્ઞાન અને વૈગમ્ય પણ છે, જે કે ભક્તિ મુખ્ય અને જ્ઞાન-વૈરાગ્ય ગૌણ છે, બ્યારે પાછલા

૨ જુઓ, મારું “પુરાણવિવેચન”, પૃ ૯૭

૩ જુઓ, મારો “વૈષ્ણવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”, આ ૨, પ્ર ૧

કાળમાં જ્ઞાન-વૈરાગ્યનો અંશ ઘણો ઓછો થઈ, ભક્તિની ગાઢતા ઉપર અતિશય આર આપવામાં આવ્યો છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ્ઞેતાં પુષ્ટિ-માર્ગની અને ચૈતન્યસંપ્રદાયની ભક્તિ ભાગવતની ભક્તિથી આ રીતે જુદી પડે છે. એક રીતે ભક્તિવૃત્તિનો એમાં ઐતિહાસિક વિકાસ છે. પણ માનવચિત્તવૃત્તિઓના સમન્વયની દૃષ્ટિએ આ પાછળના સમ્પ્રદાયોની ભક્તિમાં અવનતિ થઈ છે. જેઓ ધાર્મિક દૃષ્ટિએ વિચાર કરે છે તેને માટે મારું આ વક્તવ્ય નથી.

ભક્તિના વિકાસમાં કાળક્રમે સ્તોત્રોએ પ્રાપ્ત કરેલું સ્થાન ઐતિહાસિક વિચારકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. વિષ્ણુપુરાણ કરતાં પણ ભાગવતની સ્તુતિઓ વધારે ભાવપૂર્ણ અને ગાઢ ભર્મિવાળી છે. ભક્તિના અંગ તરીકે પણ સ્તોત્રનો મહિમા કાળક્રમે વધતો ગયો છે ને એ કારણથી ભાગવતમાં વારંવાર આવતી સ્તુતિઓ સ્વાભાવિક અને છે.

ભક્તિવૃત્તિને કેળવવામાં અવતારકથાઓ અને ભક્તોનાં ચરિત્રો ઘણા અગત્યનો ભાગ ભજવી શકે છે, એ તત્ત્વ તો ભાગવત પહેલાં જ ધ્યાનમાં આવેલું. વિષ્ણુપુરાણમાં અવતારકથાઓ છે તેમ જ પ્રલ્લાદ, દ્રુવ જેવા ભક્તોનાં ચરિત્રો પણ છે. પણ ભાગવત આ બાબતમાં વિષ્ણુપુરાણ કરતાં ઘણું આગળ વધ્યું છે. વિષ્ણુના અવતારોનું બીજું તો ભગવદ્ગીતામાં છે. ભગવાન કૃષ્ણ પોતાની “વિભૂતિ”ઓ ગણાવે છે અને “હું મને પોતાને વારંવાર સંજુતું છું” એમ કહે છે, તેમાંથી અવતારવાદનો વિકાસ થયો છે અને રામાનુજ સમ્પ્રદાયમાં અવતારોને “વિભવ” જ કહે છે. વિષ્ણુના અવતારોનાં નામો વિષ્ણુપુરાણ તેમ જ હરિવંશમાં મળે છે અને વરાહ, વામન જેવા અવતારોની કથાઓ હરિવંશમાં છે. જ્યારે ભાગવતમાં ઘણા અવતારોની સવિસ્તર કથાઓ છે. વળી એમાં અનેક ભક્તોનાં ચરિત્રો છે, જેમાં સુદામા જેવા કેટલાક ભક્તોની તો પહેલી જ વાર ઓળખાણ થાય છે. “અન્નમિલાખ્યાન” જેવામાં ‘નામમહિમા’ છેલ્લી કાટિએ પહોંચે છે. ભાગવત ભક્તિ, જ્ઞાન, વૈરાગ્યનો ગ્રન્થ છે એ ઉપર કહ્યું જ છે અને કૃષ્ણચરિત્ર સિવાયના ભાગવતના ભાગોમાં યોગ અને વૈરાગ્યનો પુષ્કળ ઉપદેશ છે. ભાગવતના જ્ઞાનમાં અદ્વૈતવાદ છે ને એ અદ્વૈતવાદ ઉપનિષદો અને મહાભારતમાંથી બીતરી આવ્યો છે, પણ ભાગવતનું અદ્વૈત એ શંકરાચાર્યનું ‘કેવલાદ્વૈત’

ગમાનુજનું 'વિશિષ્ટાદૈત' કે વલ્લભાચાર્યનું 'શુદ્ધાદૈત' નથી પણ ભાગવતનો અદૈતવાદ સ્વતંત્ર છે. જો કે ભાગવતકારે આચાર્યો પેઠે પોતાનો વાદ સુમંડલિતરૂપે મૂક્યો નથી, પણ એનું ગર્ભકે સ્વરૂપ પકડી રાખ્યું છે. ખરું તેનો પોતાનો વાદ સુમંડલિત ન હોવાથી જ કદાચ ભાગવતના સમયના વિચારમાં કંઈ છે તેમ રાસરાચાર્યના વિચારો અને વચનોની અમર ભાગવતમાં જોઈ રાકાય છે.

(૩) શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર ભાગવતમાં ખીજા કોઈ પણ પુરાણ કરતા વધારે વિસ્તારથી અને એ જ જાણે મુખ્ય વિષય હોય, એ રીતે કહેનામાં આવ્યું છે. ભાગવતનો નીજો ભાગ શ્રીકૃષ્ણચરિત્રે રાખ્યો છે. કૃષ્ણચરિત્રનો ઇતિહાસ જોઈએ તો મહાભારત તેનું મૂળ છે. વૈદિકમાહિત્યમાં કૃષ્ણનું નામ કવચિત્ મળે છે, પણ મથુરાના ઘૃષ્ણનથના વાસુદેવ કૃષ્ણના મહાભારત પહેલાં દર્શન થતા નથી. મહાભારતમાં કૃષ્ણનું ઉત્તરકાળનું જ ચરિત્ર મળે છે. ત્યારે હરિવંશમાં કૃષ્ણનું જાનચરિત્ર સંવિસ્તાર આવેલું છે. મહાભારતમાં પોતામાં પણ કૃષ્ણના સ્વરૂપનું કથન એકસંખ્ય સર્વન નથી. કેટલાક ભાગમાં કૃષ્ણને મામાન્ય 'ક્ષત્રિયવીર' જ કહેનામાં આવ્યા છે, ત્યારે ખીજે 'યોગેશ્વર' અને 'નારાયણનો અવતાર' પણ કતા છે. હરિવંશમાં કૃષ્ણને નાગાયણનો અવતાર જ ગણ્યા છે. ત્રિપુરપુરાણનું કૃષ્ણચરિત્ર હરિવંશથી ચોક્કસ આગળ વધે છે. જ્યારે ભાગવતમાં કૃષ્ણચરિત્રમાં વધારેમાં વધારે વિકાસ જોવામાં આવે છે. ભાગવતમાં કૃષ્ણ ભગવાનના એક અવતાર નહિ પણ કૃષ્ણસ્તુ મનવાસ્ત્વમ્ એ રીતે કૃષ્ણ એ જ પરમાત્મા અને મત્ત્યાદિ અવતારો એ કૃષ્ણના અવતારો, એવી માન્યતા તેનામાં આવે છે અને પાછળથી ભાગવતાનુસારી નિષ્ણવોમાં એ જ માન્યતા દૃઢ થઈ છે.

કૃષ્ણના જાનચરિત્રમાં, ક્ષત્રિયમાં કે ત્રિપુરપુરાણમાં નથી એનું ઘણું ભાગવતે ઉમેર્યું છે. વસુદેવજીલા, કૃષ્ણે માટી ખાઈ મોઢામાં જનોદાને ત્રિશુ દેખાડ્યું, ત્રેરે એના દાખતાઓ છે. માગ મતે ભાગવતના કર્તા દ્રાનિક દતા અને દ્રનિકમાં સાતમાંથી નવમાં રાતકમાં થયેલા આલવારો અને ખીજા ભક્તોમાં પ્રચલિત કથાઓનો તેજો લાભ લીધો છે. માત્ર વક્તવ્ય એ છે કે હરિવંશ, ત્રિપુરપુરાણ કે ભાગવતમાંથી શ્રીકૃષ્ણનું જે ચરિત્ર મળે છે તે એકસંખ્ય નથી, તેમ જ કૃષ્ણ ઐતિહાસિક પુરૂષ હોય તો પણ તેનું વચાર્ય ચરિત્ર નથી, પણ કૃષ્ણભક્તિના વિકાસ

ચિટ્ટી મેળવી, ખાર મહિના સુધી પણ ખુશીથી રહી શકે છે. આમાં અપવાદરૂપ બેત્રણ ધર્મશાળાઓ હશે, જેમાં બહારથી આવનાર અન્નપ્રેયો બનનાળુ ચિટ્ટી વગર ઊતરી શકે છે. પણ મુખ્યત્વે તો ધર્મશાળા કે આરોગ્યભવનોનો ઉપયોગ આરોગ્યગૃહ તરીકે થાય છે અને તેનો લાભ મોટે ભાગે મુંબઈના લોકો જ લે છે. આ મકાનો પણ મુંબઈના રોકિયાઓએ ધણે ભાગે બધાવેલ છે અને આ આરોગ્યપ્રદ હવાવાળુ સ્થાન મુંબઈની નજીક રેલવે રસ્તે મુંબઈથી ૧૧૭ માઇલ લગભગ છે. રેલવે અને મોટર સર્વિસ બન્ને ચાલુ છે. ઘરની મોટરવાળા પોતાની મોટરમાં પણ ગય છે. બાવાસાધુઓ સિવાય પંચવટીમાં વસ્તી જ વધારે મુંબઈના ગુજરાતીઓની દેખાય છે. અલબત્ત, પંચવટી-નાશિક જ નહિ પણ નાશિકની નજીકનાં નાશિક જિલ્લાનાં ગામોની આબાદીમાં પણ મુંબઈની નિકટતા અને મુંબઈગરી વસ્તી સારો ભાગ ભજવે છે. જમીન ફળદ્રૂપ હોવાથી દ્રાક્ષનો જે મોટો ફાલ એકદમ આવે છે તથા જુદી જુદી ઋતુમાં જે પુષ્કળ શાક થાય છે, તેનો ભાવ તો મુંબઈ પાસે ન હોય તો ક્યાંથી જ આવે ? પણ મોટો ભાગ નષ્ટ થઈ જાય છે. મુંબઈના લોકો આવીને ભાવ બગાડે છે, એ નાશિકના લોકોની ફરિયાદ ખોટી નથી.

નાશિક-પંચવટી તીર્થસ્થાન ગણાવાનું કારણ તો એનો રામકથા સાથેનો સંબંધ છે. શ્રીરામચંદ્ર સીતા લક્ષ્મણ સાથે જે જનસ્થાન-પંચવટીમાં રહેલા તે જ આ નાશિક-પંચવટી. શૂર્પણખાની નાસિકાંતુ અહીં છેદન કરેલું માટે આ સ્થાનનું નામ નાશિક-નાશક પડ્યું છે, એવી લોકોમાં માન્યતા છે અને પંચવટીમાં રામવનવાસના તે તે પ્રમંજીનાં સ્થાનો પણ બતાવવામાં આવે છે. આ સ્થાનો આધુનિક સ્વાર્થી બાવાઓ કે પૂજારીઓએ કલ્પેલાં છે એ તો દેખીતી રીતે સિદ્ધ છે. પણ આ નાશિક-પંચવટી એ રામાયણોક્ત જનસ્થાનના ભાગો નથી એટલું જ નહિ પણ કાલિદાસાદિ કવિઓનાં વચનો વિચારતાં ઈ. સ. ચૌદમા શતક સુધી રામકથાસંબદ્ધ જનસ્થાન ગોદાવરીના મૂળ આગળ હોવાને બદલે “પૂર્વ કાઠા ઉપર ગોદાવરી અને સમુદ્રના સંગમ નજીક અગસ્ત્યાશ્રમ પાસે હોવું જોઈએ.” એમ સિદ્ધ કરવાનો રા. રા. હનુમન્તરાવ બળવંતરાવ બીડેએ એક નિબંધમાં પ્રયત્ન કર્યો છે. (જુઓ; ભાવનગરની સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ), અને એ

વિચારણીય છે એમ મને લાગે છે. જો કે નાશિક ગામ ઘણું પ્રાચીન-
બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું છે એટલું તો પાકુગુફાના લેખોથી નક્કી થાય
છે. નાશિકથી છ માઇલ છેટે ગંગાપુરના ધોધ પાસે ગોવર્ધન નામનું
જે ગામ છે, તે પણ એટલું જ જૂનું છે, એ જોતા નાશિકની આસપાસનો
પ્રદેશ બે હજાર વર્ષથી વસેલો દેખાય છે. પણ પાકુગુફા અને તેના
લેખો વગેરેથી જણાતી પ્રાચીન ઐતિહાસિક ગિયતિ વિષે તો સ્વતંત્ર
લેખ જ લખવો પડે એટલી વિપુલ સામગ્રી એ વિષયની ઉપલબ્ધ
છે. માટે પ્રાચીન નાશિકની વાત બાબત ઉપર ગંભીર એ નાશિક
-પચવટી રામકથાસખલ્લ પચવટી હોવા વિષે સંદેહનું કાણુ છે, એટલુંજ
કહી હાતના નાશિક-પચવટી જે ત્રણસો વર્ષથી વધારે જૂના નથી
તેની જ વાત કરીએ.

પચવટીનો જૂનામાં જૂનો તીર્થરૂપ ભાગ ગમકુડ ધ સ ૧૧૯૬માં
પૂરો થયો છે, બીજા કુડો અને મદિર માત્ર એ પછીના છે. અત્યારે
જે અનેક મદિરો પચવટીમાં બાંધા છે, તેનો મોટો ભાગ પેશ્વાના
વખતમાં ઈ મ ૧૭૮૦થી ધ સ ૧૮૩૦ સુધીમાં બધાયેલ છે, જો
કે એ પછીના સો નર્પમાં પણ ધર્મશાળાઓ માથે થોડાં મદિરો પણ
બાંધા થયા છે.

જેમ પચવટી ત્રણસો વર્ષનું છે તેમ હાનનું નાશિક પણ ત્રણસો
વર્ષથી વધારે જૂનું નહિ હોય એમ લાગે છે. મુખ્ય બગરવાળો
ભાગ તો તદ્દન આધુનિક છે, પણ જેમાં ગોગ લોકો ગહે છે તે જૂના
નાશિકના કેટલાક મકાનો ત્રણસો વર્ષના જૂના હોવાનું તેના છાપાઓ
વગેરે ઉપરથી દેખાય છે. પણ આ ત્રણસો વર્ષનું નાશિક એ તો
એનો વર્તમાન જન્મ. તે પહેલાં તો એના અનેક જન્મો થઈ ગયા
છે. પાકુગુફાના લેખમાં કહેલું બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું નાશિક એ
કદાચ પહેલો જન્મ. તે પછી એના અનેક જન્મો થઈ ગયા. વચ્ચે
ચતુર્થનાગાદ નામથી તેણે મુમલમાની જન્મ પણ ધારણ કરેલો. આ
રીતે નાશિકના પૂર્વજન્મો વિષે આપણે કાષ્ઠ જણી રાક્ષીએ છીએ.
પણ પચવટીનો આ સ્થાને-નાશિકને સામે કાઢે તો આ પહેલો જ
જન્મ હોય એવું જણાય છે. બાધેલા વાટો વચ્ચે ગોદાવરી, મામગામે
કાઠે બે ગામો અને વચ્ચે ડોકિયા કરતા મદિરો કે તેના ચિખરો
એ દેખાવ રમણીય લાગે છે.

પંચવટીને અહીં કોણે જન્મ આપ્યો એ નક્કી થવું મુશ્કેલ છે, પણ સાધુનાવાઓનો એમાં મુખ્ય હાથ હોવો જોઈએ એવું આધુનિક સ્થિતિ ઉપરથી લાગે છે. હાલમાં તીર્થ તરીકે ગોદાવરીનો મહિમા મુખ્ય ગણાય છે. એ મહિમા વધારનારાઓએ ગંગાની પણ પહેલાં ગોદાવરીને મૂકી છે. ‘ગંગામાં સાડ હજાર વર્ષ સ્નાન કર્યાથી જોટલું પુણ્ય થાય તેટલું એક વાર ખાસ કરીને સિંહસ્થ જૂદસ્પતિ હોય, ત્યારે ગોદાવરીમાં સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય’ વગેરે અર્થવાળાં વચનો સિંહસ્થમાહાત્મ્ય તેમ જ સ્કંદાદિ પુરાણોમાં મળે છે. ગોદાવરી * માહાત્મ્યનાં આ અને આવાં બીજાં વચનો જોતાં અને પચીસ વર્ષ પહેલાં પંચવટી ખડુ થોડું વસેલું હતું, ધણીખરી ધર્મશાળાઓ હેડલાં પચીસ ત્રીસ વર્ષમાં બંધાઈ છે અને સાતઆઠ ‘સેનિટારિયમો’-આરોગ્ય-ભુવનોને તો તેથી થે ઓછાં વર્ષો થયાં છે. અને આ મકાનો સાથેજ વસ્તી વધી છે. આખું વર્ષ મુંબઈના લોકોની હવાફેર માટે કે તીર્થસ્નાનમાં શુભાશુભ પ્રસંગ ઉકેલવા માટે આવજન થયા કરે એ પણ આધુનિક સ્થિતિ છે; એ બધું વિચારતાં આ સ્થળની યાત્રા સિંહસ્થના વર્ષમાં જ વિશેષ થતી હશે એમ લાગે છે; બાકી સાધારણ વર્ષોમાં દક્ષિણની યાત્રાએ નીકળનાર નાશિક પણ ઊતરે ખરો. પણ ગોદાવરીસ્નાનનો ખરો મહિમા તો સિંહસ્થ વર્ષમાં જ (આ સિંહસ્થ વર્ષના વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ; ‘પ્રસ્થાન’ ૧૯૮૮ જેડ-અપાઠ પૃ. ૧૨૯ થી ૧૩૪) અને આ વિશેષ મહિમાને ક્ષીધે નાશિકની આસપાસનાં ગામોમાંથી, મુંબઈથી અને દૂરદૂરના કાઠિયાવાડ-ગુજરાત, પંજાબ, મદ્રાસ અને બંગાળાથી પણ ઘણાં માણસો સિંહસ્થમાં ગોદાવરીસ્નાન કરી પુણ્ય મેળવવા નાશિક પહોંચી જાય છે ખરાં; પણ પર્વને દિવસે જ સ્નાન કરવાનો અને તે પણ બને તેટલું બીજા પહેલાં કરવાનો આગ્રહ તો બાવાઓને જ હોય છે. આ કારણથી મુખ્ય પર્વના દિવસ પહેલાં

* આઘા સા ગૌતમી ગંગા દ્વિતીયા જાનહવી સ્મૃતા

ષષ્ઠિર્વર્ષસહસ્રાણિ માગીરથ્યવગાહનં ।

સકૃદગોદાવરીસ્નાન સિંહસ્થે ચ વૃહસ્પતૌ ॥

દુર્લભા દક્ષિણા ગોદા.....

ઉલ્લંઘ્ય ગૌતમી ગંગા તીર્થાન્યન્યાનિ સેવતે ।

સિંહસ્થિતે સુરગુરૌ સ યાતિ નરકં ધ્રુવમ્ ॥

બાવાઓના જૂથ ને જૂથ યાત્રાના ધામમાં ડેરા નાખી પડે છે અને પર્વને દિવસે પાણીમાં પહેલા કૂદી પડનાની એવી ચડમાચડસી કરે છે કે જૂના કાળમાં એમાંથી મારામારી જ નહિ પણ કાપાકાપી થતી પછી બ્રિટિશ સરકારને લશ્કર ગમી બદોમસ્ત રાખવો પડતો. માલ-ખવા પ્રમાણે સગીનો આડી ધરી, ધસી આવતા બાવાઓના ટોળાઓને રોકવા પડતા અને હવે તો અમુક અખાડાવાળા પહેલા નહાય, અમુક તે પછી નહાય એવો ક્રમ બાધી દીધો છે. જો કે હરદ્વારના કુભમેળા જોટલો સમૂહ નારિકમાં કોઈ દિવસ થતો નથી, હરદ્વારના કુભમેળામાં તો પાંચ લાખ જોટલી મોટી મખ્યા જત્રાળુઓની થતી હોવાનું કહેવાય છે, અને એ જત્રાળુઓમાંના ઘણા ઝાડા-પેરાળ પણ ગંગામાં જ કરે અને એ મળવાળુ પાણી તેના પોતાના કે બીજા યાત્રાળુઓના પીવામાં આવવાથી ત્યાં જ કે મેળામાંથી પાછા ફરતા માડીમાં હળરો યાત્રાળુઓ કોલેરાના ભોગ થઈને મરણ પામે એ નિયતિ વાગવાર નોંધાર્દ છે. પણ હેત્યા કુભ વખતે તથા તે પહેલાના કુભ વખતે આરોગ્યની તથા દાકતરી મદદની મારી ગોઠવણ થઈ હતી અને સ્થિતિ પણ કાષ્ટકે સુધરી હતી એમ કહી શકાય. છતાં નારિકમાં જે બદોબગત તો ગમવો જ પડે છે નારિકમાં આવડો મોટો મેળો કે આવી ભયંકર સ્થિતિ કદી જોઈ નથી, અલમત્ત, કોઈ પણ મેળા વખતે થાય છે તેમ નારિકમાં પણ કોલેરા ઘણી વાગ ફાટી નીકળે છે અને આ વખતે જે બીક હતી ખામ ઈસ્પતાલો બની કંવામાં આવી હતી મ્યુનિમિપાલિટીએ પણ પૂરી સાવધાની રાખી હતી અને ટ્રાવેલરની પૂનેમ પછી તરત જ બાનાઓમાં ઝાડા થઈને મરણ થયાના એક બે દાખલા પણ બન્યા. પરિણામે 'નારિકમાં કોલેરા ચાલે છે' એવી વાત મધે ફેલાઈ ગઈ મને પણ 'નારિકમાં તો કોલેરા છે, ત્યાં જયો ?' એ રીતે મેદીઓએ મૂઝવણમાં નાખી દીધો હતો પણ સત્તાનાળાએ આ અફવાનો લાભ લઈને પર્વસ્નાન થઈ ગયું હોનાથી બાવાઓને તરત વિખાઈ જવાની ફરજ પાડી અને તેથી હવા બગડતી અટકી ગઈ, એમ નારિક ગયા પછી સાબળ્યુ

આટલી બધી મોટી સખ્યામાં બહાનથી માવાઓ આવે તેના બાવાપીના-ગહેવાનું યુ થતું હતું એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે પણ બાવાઓને ગહેવા માટે ઘરની જરૂર તો હોતી જ નથી, છતાં

ટાળામાં ફરનાર બાવાઓ તો કામચલાઉ છાવણી બિભી કરી દે છે અને બાવાપીવા માટે પર્વદિવસ પહેલાં આગળથી અનેક અન્નસત્રો ચાલુ થાય છે. નાગા બાવાઓ તથા ઉદાસી વગેરે શીખસાધુઓના અખાડાઓ પાસે તો ખગીરો છે અને તેઓ પોતાની બધી વ્યવસ્થા આગળથી કરે છે, એમ સાંભળ્યું છે. બાકીના સાધુઓ માટે રાત્રિ-મહારાત્રિઓ તથા આ પ્રકારની ધર્મભાવનાવાળા શ્રીમંતો તરફથી અનેક અન્નસત્રો પંચવટીમાં તેમ જ ત્ર્યંબકમાં શ્રાવણના આરંભથી ચાલુ થયાં હતાં અને તેમાંનાં કેટલાંક ભાદરવાની પૂર્ણિમા સુધી, તો કોઈ કોઈ આશ્વિન પૂર્ણિમા સુધી ચાલુ હતાં. પંચવટીમાં ચણા વગેરે સૂકુ અન્ન આપનારાં તથા પૂરું ભોજન આપનારાં અમુક સત્રો તો બારે માસ ચાલે છે, પણ ઉપર કહ્યું તેમ કેટલાંક સિદ્ધસ્થ માટે જ કરવામાં આવ્યાં હતાં. આમાંનાં કોઈ કોઈમાં મેળાની ભરતી વખતે આઠસો આઠસો - હજાર હજાર ભૂતિઓ પ્રસાદ લેતી હતી. અને સાધુઓને મિષ્ટાન્નભોજન પણ વારંવાર મળતું.

બાવાઓમાં નાગાબાવાઓની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર હોય છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ એના ગુરુઓ જેવા સંન્યાસીઓ તો કાંઈ પરિવ્રજ રાખે નહિ એટલે તેઓ માટે દાનચૂર લોકોએ મહિનાનું ત્રણસો ત્રણસો રૂપિયા ભાડું ખરચી બગલાઓ રાખ્યા હતા. એ બંગલાઓમાં અનેક સંન્યાસીઓ રાતે સૂતા, સવારે તેઓ પંચવટીથી એક બે માર્ગલ દૂર જઈને મલત્યાગ કરતા, ગોદાવરીમાં સ્નાન કરતા, બપોરે સત્રમાં ભોજન લેતા, સાંજે ચારેક વાગે પાછા દૂર દૂર-જ્યાં અમે ફરવા જતા ત્યાં-ખરચુ જતા અને રાતે ભજન-જ્ઞાનવાર્તા વગેરે આનંદ કરી સૂઈ રહેતા. આ રીતે ત્રણેક મહિના સુધી આ સંન્યાસીઓની દિનચર્યા ચાલી હશે. મેં જાતે તેઓની ક્રમશઃ ઘટતી જતી સંખ્યાની આ દિનચર્યા જોઈ હતી.

આ રીતે સિદ્ધસ્થના મેળા વખતે નાશિક ત્ર્યંબકમાં મને બાવાઓ વિષે કાંઈક જાણવાનો પ્રસંગ મળ્યો અને ‘પ્રસ્થાન’ ના તંત્રી શ્રી. રામનારાયણભાઈએ સૂચના કરી, એટલે આ વર્ગ વિષે વિશેષ જિજ્ઞાસા પ્રગટી અને અહીં પ્રયત્નથી જે અહીંપતર વિગતો મેળવી શક્યો, તે ‘પ્રસ્થાન’ના વાચનાર આગળ, આટલે લાંબે વખતે મૂકું છું.

ત્યાગમાર્ગ ઘણો પ્રાચીન છે. લગભગ ગાર્હસ્થ્યમાર્ગ સાથે જ કે તેથી કાંઈક પાછલા કાળમાં ત્યાગમાર્ગ માનવસમાજમાં પ્રગટ્યો છે

એમ કહેવામાં વાધો નથી સહિતાઓમાં નહિ પણ ઉપનિષદોમાં ધર છોડી, લિહ્યા માગીને જીવનનિર્વાહ કરનારા ત્યાગીઓનો ઉલ્લેખ મળે છે ખૌદ્ધકાળમાં અનેક મતના ત્યાગીઓ આ દેશમાં ચારે તરફ પરિન્યા કરતા હોવાનું ગૌદસાહિત્યથી જણાય છે પાછળના મસ્તૂત સાહિત્યના ઉલ્લેખો ઉપરથી ત્યાગીઓની જ નહિ પણ ત્યાગીઓના વર્ગોની અખ્યા પણ વધી હાય એમ લાગે છે પણ ત્યાગીઓના પ્રાચીન વર્ગોમાંના કેટલાક મધ્યકાળમાં લુપ્ત પણ થઈ ગયા છે ત્યારે મધ્યકાળમાં પ્રચલિત વર્ગોમાંના કેટલાક અત્યારે જોનામાં આવતા નથી વળી ત્યાગીઓના જુદા જુદા વર્ગોની નહેણીડણી જુદી જુદી જોવામાં આવે છે આ દેશની આ નગ્તીનો વિગતવાર અભ્યાસ થોડો જ થયો છે ભિન્ન ભિન્ન ત્યાગીવર્ગોના પ્રાચીન કે મધ્યકાલીન ઇતિહાસ તો તે તે પથના ઇતિહાસના એક પ્રકરણ તરીકે અથવા માધુનામાં સબધી મોટા સ્વતંત્ર ગ્રન્થમાં જ શોધે અહીં તો વર્તમાન સ્થિતિ ઉપર એક દષ્ટિપાત માત્ર કર્યો છે વિરોપ અને વિગતવાર અભ્યાસ માટે જુદા જુદા પ્રાન્તમાં આવેલા અખાડાઓમાં રૂઝુ જોઈએ

રાગી, અપગ કે બેકાગ બિખારીઓ, જે મધ્ય-મુખર્ષની લોકત દ્રેનોના ત્રોળ કનામના ડખ્યાઓમાં ખામ રાજ જોનામાં આવે છે, તેઓને તથા આહાણુભિષ્ણુકાને ગાદ કરી, બાકીના બિલુકોનુ ધર્મ માર્ગાલુમાં નર્ગોડરણુ કરનામાં આવે તો (૧) વૈષ્ણવ, (૨) શૈવ, (૩) વેદાંતી, (૪) શીખ, (૫) જૈન અને (૬) આ કોઈ વગમાં ન મૂકી શકાય એવા પચૂરણુ એ પ્રમાણે મોટા વર્ગ પાડી શકાય

ખગાળમાં હુ રૂયો નથી અને અન્યત્ર જોયા નથી, એટલે શાકત માધુઓનો વર્ગ છે કે નહિ તે જાણતો નથી, પણ હોવો જોઈએ નાનક-અનકમાં ચાનાર્થ આવેલા ખગાળી ગૃહસ્થો અને ખગાળી સન્યાસીઓ જોવામાં આવે છે પણ શાકતસાધુ જોવાનું સ્મરણુ નથી, તેમ તેનું વિશિષ્ટ લક્ષણ પણ માગ જાણવામાં નથી વળી ખૌદ્ધસાધુઓ એક કાળે આ દેશમાં બિહગતા હતા પણ અત્યારે બહાદેર સિવાય જુદાનવા જેવે ઠેકાણે કોઈ ગુચોખડયો મહાગથી આવી વસ્યો હોય તો લાન

વૈષ્ણવસાધુઓ

વૈષ્ણવસાધુઓના પેટા ભેદો વણા છે અને અત્યાર એ પેટા ભેદો ઉપર તરી આવ્યા છે હતા કોઈ નાર મોટા વાંડાઓમાં બધાને

ભરાઈ જવું પડે છે એટલે મૂળ વાડા બુઝાઈ ગયા નથી. સિંહસ્થના મેળા વખતે નાશક-ત્ર્યંબકમાં ત્ર્યંબકને દેવતીર્થ અને નાશક પંચવટીને વૈષ્ણવતીર્થ ગણીને નાગાળાવા, શીખ અખાડાઓ વગેરેને ત્ર્યંબકમાં રહેવા દેવાની અને વૈષ્ણવ-ખાખીઓ વગેરે બધાને પંચવટીમાં રહેવા દેવાની વ્યવસ્થા સત્તાવાળાઓએ કરી હતી. આથી બીડ વહેંચાઈ જઈને રોગચાળો ફેલાવાનો સંભવ ઘટ્યો હતો.

હાલમાં વૈષ્ણવસાધુઓમાં ચારે વૈષ્ણવમંપ્રદાયના મળીને મૂળ સાત અખાડામાથી ચયેત્રા સોળ અખાડા છે. ચાર સંપ્રદાયો^૧ (૧) શ્રી. રામાનુજનો, (૨) શ્રી. નિમ્બાર્કનો, (૩) શ્રી મધ્વાચાર્યનો, (૪) શ્રી. વિષ્ણુસ્વામીનો, અને સાત અખાડા તે (૧) નિર્વાણી, (૨) ખાકી, (૩) બલભદ્રી, (૪) નિરાલખી, (૫) દ્વિગંબર, (૬) નિર્મોહી, (૭) સંતોષી. સોળ અખાડાનાં નામો કેટલાંક આ ને આ જ છે. ખાકી થોડાં નવાં છે. દા. ત. હરિવ્યાસી અને મહાનિર્વાણી માલાધારી, ઝાડિયાનિર્મોહી, હરિવ્યાસી નિર્વાણી વગેરે. (મને આ રીતે મળેલાં નામો પણ ૧૪ થાય છે. સોળ નથી થતાં.)

આ સાત કે સોળ અખાડાની આની (કે અની) ત્રણ ગણાય છે. અની એટલે ટોણુ: ત્રણ અની :—(૧) નિર્વાણી (૨) દ્વિગંબર (૩) નિર્મોહી. આ અની અને અખાડાને શો સંબંધ છે? અથવા ક્યા ક્યા અખાડા મળીને લિન્ન લિન્ન અની બને છે, એ હું જાણી શક્યો નથી. પણ અખાડાઓનો ચે પેટાભેદ દ્વારા છે. દ્વારાનો અર્થ પ્રેપિત પરંપરા થાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું છે. પણ સાદી રીતે જોતાં પેટા-મંપ્રદાયને મળતો અર્થ છે. અને બધું જોતાં સાધુઓ માટે સંપ્રદાયો કરતાં આ દ્વારા જ વધારે પ્રચલિત લાગે છે. ઉપર કહેલા ચારે સંપ્રદાયના થઈને કુલ બાવન દ્વારા ગણાય છે. રામાનુજના ૩૭, નિમ્બાર્કના ૯, મધ્વના ૩, અને વિષ્ણુસ્વામીના ૩—આ રીતે કુલ બાવન થાય છે. આ બાવન દ્વારાનાં નામો જોતાં, એ તે તે સંપ્રદાયના જુદા જુદા

૧. 'વૈષ્ણવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ'માં 'મં' ચૈતન્ય સંપ્રદાયનાને સાથે ગણીને 'પાંચ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય' ગણ્યા છે, પણ આ સાધુપરંપરામાં ચાર જ મનાય છે. તેઓ ચૈતન્યને મધ્વનો પેટા ભેદ માને છે અને વલ્લભાચાર્યના મતને વિષ્ણુસ્વામી સંપ્રદાયનો પેટા ભેદ ગણે છે.

માધુઓની પગપગ લાગે છે અને મૌથી વધારે સખ્યા રામાનુજ સપ્રદાયના એટલે ખરી રીતે ગમાનદના વિષ્ણોની જણાય છે કદાચ ગમાનદ પછી આ બધી ચર્યાચાર થઈ હશે (ખાવન અખાડાના નામ માટે જુઓ, પગિસિષ્ટ) શ્રી રામાનદને માધુખાવાઓ પરમાચાર્ય માને છે ખરી રીતે અત્યેક સપ્રદાયમાં એક આચાર્ય અને એક પરમાચાર્ય મનાય છે

ગમાનુજ સપ્રદાય	નિરંગ્યાર્ક સપ્રદાય	મધ્વ સપ્રદાય
આચાર્ય શ્રી રામાનુજાચાર્ય	નિરંગ્યાર્ક	શ્રી મધ્વાચાર્ય
પરમાચાર્ય રામાનદજી	હર્ગિવરજી	શ્રી ચૈતન્ય
	શ્રી વિષ્ણુસ્વામી સપ્રદાય	
આચાર્ય શ્રી વિષ્ણુસ્વામી		
પરમાચાર્ય શ્રી વલ્લભાચાર્ય		

આ માધુપરંપરામાં વિ સ ૧૬૮૯માં શ્રી ગમાનદને ૬૩૩ વર્ષ થયા મતલબ કે, તેઓ ૧૩૫૬માં થઈ ગયા મનાય છે અને નિરંગ્યાર્ક-મતના પરમાચાર્ય હર્ગિવરદેવ સ ૧૧૧૨માં વૃદ્ધાવન ગયા હતા એમ મનાય છે શ્રી વલ્લભાચાર્ય અને શ્રી ચૈતન્યનો મમય તો સુનિશ્ચિત છે

સપ્રદાય, અખાડા, દ્વાગનુ તાતપય દૂકામાં જેયુ, પશુ ગગ, ગકમ, ચઢાવ, નિવાન એ રાખેા પશુ ખામ અર્થમાં આ લોકમાં વપરાય છે રગ પાચ ગણાય છે શ્રી ગમાનુજ મતનો લાવ ગગ, શ્રી નિરંગ્યાર્કનો જાણુડી, શ્રી મધ્વનો શ્યામ અને શ્રી વિષ્ણુસ્વામીનો પીળો પાચમેા ગગ કેમ નહીં ગયો ? અને અહીં કાનો ગગ મમજનો એ પૂછી લેતુ હું જૂલી ગયો છુ

પછી ગકમ એટલે રાપય, જુદા જુદા માર્ગના માધુઓ જુદા જુદા રાપય લે છે ગમાનુજાચાર્યના અનુયાયી માટે તુવસી અને રાત્રિઆમના રાપય, શ્રી નિરંગ્યાર્કાચાર્યના અનુયાયી માટે લદમી અને તુવસીના, શ્રી વિષ્ણુસ્વામીના અનુયાયી માટે માળા અને મન્નાપ્રસાદના, શ્રી મધ્વના અનુયાયીના રાપય નહીં ગયા છે

નિવાન - ચિહ્ન પહેરાતુ હનુમાનજી, અને બીજાનું નરુડજી
ચઢાવપદો - હરદાગ, નાવડ વગેરે મેળા જગવાની જે જગ્યાઓ તેને આ પરિલાપમાં ચઢાવપદો કહે છે

મુખ્ય ચઢાવ ચાર છે. હરિદ્વાર, પ્રયાગ, નારાક અને ઉજ્જૈન. નારાકથી સાધુઓ ઉજ્જૈન જવાના હતા એ પ્રમિદ્ધ છે. આવી કેટલીક માહિતી આપ્યા પછી પણ મને એ માહિતી આપનાર ચૈતન્યાતુયાથી વિદ્વાન સાધુએ કહી દીધું કે, “સાધનક્રમના શિક્ષણમાં રકમ, મત, શૈલી, નામ, પુંડ્ર, મેત્ર, માલા વગેરે અનેક સંક્ષિપ્ત સાકેતિક શબ્દો સંચાલિત કર્યા છે. તેનો અર્થ સપ્રદાયપદ્ધતિ વિના સમજવા મુશ્કેલ છે. કારણ કે એના શાબ્દિક, સૂચિત, લાક્ષણિક, સાપ્રદાયિક, દાર્શનિક, ગુણ વગેરે અનેક અર્થો છે તે ગુરુમુખથી જાણવા જોઈએ.” કીક, ભલે રહ્યા.

હાલમાં દાદુપંથી, રામસનેહી, ચરણદાસી, ગુલાબદાસી વગેરે શ્રી. વૈષ્ણવો તથા કબીરપંથીઓ જાવન દ્વારાથી જુદા પડી ગયા છે. છતાં તેઓ પોતપોતાના વાડામાં ખરા; પણ કોઈ પણ વાડામાં નહિ છતાં પોતાને વૈષ્ણવ માનતા સાધુઓની પણ મોટી સંખ્યા આ દેશમાં હશે ?

પણ વાડાવાળા કેટલાક સાધુઓ પાસે કીક આવજવાળાં મંદિરો કે મઠો જેવી સંસ્થાઓ હજી છે. આવી સંસ્થાને અંગે (૧) મહાન્ત (૨) ભંડારી (૩) અધિકારી (૪) પૂજારી (૫) કોડારી (૬) કોટવાલ (૭) બંદગીદાર (૮) પારતિયા (૯) સમાધાની અને બીજા પણ જોઈએ મળી ૧૪ અધિકારીઓ હોવા જોઈએ એવું મનાય છે. પણ અત્યારે તો મહત્ત જ બધું ચલાવે છે. મહાન્ત ગુરુથી કે પત્નિથી નિભાય છે. હાલમાં તેઓમા દુર્વ્યવહાર બહુ જોવામા આવે છે. અખાડાઓની વ્યવસ્થા માટે (૧) સ્થાનિક પંચ (૨) સ્વમઙળધારી પંચ (૩) પર-મઙળધારી પંચ (૪) અખાડા મદલપંચ (૫) અબ્યાગત (જમાતિયા) પંચ. આ પંચો ઉપર ઉત્તરદાયીત્વ છે. પણ આ પંચો એ અવ્યવસ્થિત સ્થિતિમાં નામ માત્ર જેવાં છે. એટલે સેનાપતિ વગરની ફેજ જેવી આ અખાડાઓની હાલમાં દશા છે.

ગોસાંઈઓ

વૈષ્ણવસાધુઓમાં આ અખાડાઓ વગેરે ક્યાંથી આવ્યું ? એ પ્રશ્નનો જવાબ એવો મળ્યો કે ગોસાંઈઓના અખાડાઓ સામે પોતાનું રક્ષણ કરવા વૈષ્ણવસાધુઓએ પણ આ સંસ્થાઓ બની કરી જણાવ્ય છે.

ગુસાંઈ, ગોસાંઈ કે ગોસાવી (મ.) સંસ્કૃત ગોસ્વામી શબ્દમાંથી નીકળેલ છે. ગોસ્વામીનો અર્થ ગો - ઇન્દ્રિયોના સ્વામી એવો કરીને સાધુઓ પોતાને માટે વાપરે એ સ્વાભાવિક છે. શ્રી. વલ્લભાચાર્યના

પુન શ્રી વિદ્વનાયજીએ મપ્રદાયમા ગોસાઈજી રહેવાય છે એ રખ્દનો પ્રચાર પણ શ્રી વિદ્વનાયજી પહેલા મો-બો વર્ષવી વધારે જૂનો નહિ હોય. શ્રી રામાનંદજી પછી એનો પ્રચાર થયો હોવાનો મત્તન છે. હાલમા સાધાગજી રીતે વૈષ્ણવસાધુઓ ગોમાઈ એટલે નામાબાવા એમ ગણે છે પણ ખરી રીતે એ રખ્દનો એવો અર્થ નથી.

ગુસાઈ કે ગોમાઈ એ એક હિંદુ યતિ - સાધુનો નામ છે જેમા દૈવ અને વૈષ્ણવ બેય પયના માધુઓ મળે છે વૈષ્ણવ ગોસાઈઓ આમામ અને બગાળમા ગણા છે, બ્ચાગે વગડ અને મદારાખ્દમા મોટેભાગે રૂન ગોમાઈઓ મળે છે ગોસાઈની એક નાત જ હિન્દુસ્તાનમા છે એમ કહેવું ભેષ્ય છે અને એ નાતમા સિત્તુક અને ગૃહસ્થ એવા બે ભેદ છે. સિત્તુક ગોસાઈઓ દેવ અને ધર્મના નામ નીચે ગમે તેવા અત્યાચાર કરે છે, તેઓમાથી અનોગમ સતતિ પણ ઉત્પન્ન થાય છે મેં એક પિદ્ધાન મન્યાસીને ગૃહસ્થ ગોસાઈનો વર્ષ ક્યાથી નીકળ્યો એમ પૂછ્યું ત્યારે એમણે જવાબમા કહ્યું કે, જે નામાબાવાઓ ભેષ્ય તજીને પાખા સુસાગમા પડ્યા તે આરૂંક પતિતોની એ બધી સતતિ સમજવી આદવી મોટી વસ્તી એવી જ રીતે ઉત્પન્ન ન થાય એ હું મમજુ છું પણ એ પ્રકારની વસ્તી કીડ પ્રમાણમા દરો એટલું જાગે છે સિત્તુક ગોમાઈઓ ઝાકગ વેચાતા લે છે કે ઉપાડી ગય છે દાદ-તડો સદા કરીને તથા જગતમા ગદીને તેઓ દૂર પ્રકૃતિના બની ગય છે જો એક વખત દયિયાગ ઉપાડે તો તેઓને વચ કરવા મુશ્કેલ થઈ પડે છે જૂના વખતમા ગોમાઈઓના ટોળાઓએ લગાઈઓ કરલી છે તેઓ ભોગ પાસેથી એક માત્રનો કંઈ લે છે અને ન આપે તો ભૂટ છે, ક્વચિત્ ખૂનો પણ કરે છે દયિયારો માથે ટોળાબધ રૂગતા ગુસાઈઓએ પહેરા દૂર અત્યાચારો કરેલા છે જૂના વખતમા તેઓ લશ્કરમા મળતી થતા મનાડી લશ્કરમા ગોમાઈ (ગોસાઈ)ઓને દાખલ કરવાની પ્રથા મદાજી મિધિયાએ ચર કરી. (જુઓ, માન્ટ જૂનો ઇતિહાસ)

ગૃહસ્થ ગોમાઈની જુદી નાત જ છે મદારાખ્દ, મખપ્રાત, વગડ તોરે હિન્દુસ્તાનના વણા બાગમા આ નોકોની પુષ્કળ વસ્તી છે હાલ ૧૯૨૧મા કુલ અઢી લાખની વસ્તી હતી. મન્યાતીઓમા વપરાતા નિરી, પુરી, ખારતી વગેરે દ્રવ્ય નામો આ લોકોમા નંદક

તરીકે પ્રચલિત છે. ધર્યારી, મહધારી કે સંન્યાસી એ પ્રમાણે તેઓમાં ભેદ છે, પણ ગમે તે ધર્યારી, મહધારી કે સંન્યાસી થઈ શકે છે. વળી એક વાર સંન્યાસી થયેત્ર હોય કે પહેલેથી મહધારી અથવા સંન્યાસી હોય તે પાછળથી ધર્યારી થઈ શકે છે. ગુજરાતમાં કોઈક મહધારી ધર્યારી થયેલા છે. વરાડમાં વજ્રેશ્વરી સંસ્થાનના અધિપતિ ધર્યારી થયા છે. મહધારીમાં મહંત અને પરમહંસ એવો ભેદ છે; પણ અધો વ્યવહાર ધર્યારી જેવો જ હોય છે.

મસ્કામંડી, બુદ્ધગયા, હૈદરાબાદ વગેરે ઠેકાણે રાજ્ય મહારાજાનેો ઈલકાબ ધારણ કરનારા ગોસાવીઓ છે. આ નાત કેળવણીમાં બહુ પછાત છે. તેઓની વંશાવળી રાખનારા ભાટ લોકો પણ છે. તેઓની પાસેના તથા ખીજા ઐતિહાસિક પુરાવાઓ ઉપરથી એ નાતમાં બ્રાહ્મણ વગેરે બધા વર્ણના લોકો હોય એમ લાગે છે. તેઓનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. કેટલાક વેપાર પણ કરે છે. કોઈક ધર્મગુરુ પણ થાય છે. કેટલાકને જગીરો પણ મળેલી છે.

આ લોકોમાં વૈદિક સંન્યાસના સંસ્કારરૂપે ફક્ત વિરજા હોમ રહેલો છે. સંન્યાસી પેડે ગૃહસ્થને પણ છેવટ દાટે છે અને પાછળથી શ્રાદ્ધને બદલે પુણ્યતિથિ કરે છે. વિવાહ વરાડમાં પુરાણોક્ત રીતે થાય છે, ક્યાંક વેદોક્ત રીતે પણ થાય છે.

ગોસાવીઓમાં પેટાનાત નથી, પણ ઉપર ડહું તેમ ગિરિ, પુરી, પર્વત, સાગર, વન, તીર્થ, ભારતી, સરસ્વતી, આશ્રમ અને અરણ્ય એ દશ અટક (સં. અવટંકમ. આડનામ) છે. લગ્ન વગેરે એક જ મઠના અનુયાયીમાં નથી થતાં. ગિરિ અને ગિરિમાં લગ્ન થાય પણ એક મઠના ગિરિમાં ન થાય. આવા બાવન કે ત્રેપન મઠ છે. વૈદિક ગોત્ર ઠેકાણે મઠો છે. મૂળ જ્યોતિર્મઠ વગેરે શકરાચાર્યના ગણાતા ચાર મઠો, તેમા ખીજા ત્રણ મળીને થયા સાત અને પેટાભેદરૂપ મઠો કે મઠી તે બાવન છે.

કેળવાયેલા ગોસાવીઓ પોતાનો સામાજિક દરજ્જો દ્વિજ જેવો માને છે. તેઓએ દશનામી ગોસ્વામીમંડળ નામની એક સંસ્થા કાઢી છે. પહેલાં આ નાતની પંચાયતો હતી તે તો હવે મોટે ભાગે લુપ્ત થઈ છે. આ લોકો સનાતની હિંદુ ગણાય છે. મુંબઈ હાઈકોર્ટે યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિનો દાયભાગ આ લોકોને લાગુ પડે છે એ નિર્ણય આપ્યો છે.

ગોસાઈ-ગોસાઈ સમઘી ઉપરની હડીકત મરાડી જ્ઞાનકાવ વિભાગ
૧૨મા યવતમાવના પૃથ્વીગીર હરિગીર નામના એક શિક્ષિત ગોસાઈએ
જ પૂરી પાડેલ માહિતી ઉપરથી લીધી છે

ઉપરનું વર્ણન ગોમાઈ સમસ્તને લાગુ પડે છે એમા ત્યાગી
અને ગૃહસ્થ બેયનો સમાવેશ થાય છે, એ ઉપર કહ્યું જ છે ગૃહસ્થ
વિષે આથી વધારે અહીં કાંઈ નોંધવાતું નથી, પણ ત્યાગી વર્ગ વિષે
થોડું વક્તવ્ય બાકી છે

ત્યાગી ગુસાઈ કે ગોસાઈ એ જ નાગાબાવા એવી મામાન્ય
સમજાય છે, જો કે ગુસાઈ શબ્દ વૈષ્ણવ અને રૌવ બે ય માટે વપરાય
છે, છતાં વૈષ્ણવમાધુઓ નાગાબાવાઓને જ ગોસાઈ કહે છે, અને
ગૃહસ્થ ગોસાઈઓ નાગા નથી કહેવાતા, ગૃહસ્થો બધા વસ્ત્રો પહેરે છે,
ફેલા ફેટા ભગવા રંગનો ખાધે છે

નાગાબાવાઓના ત્રણ મુખ્ય અખાડા છે (૧) જૂનો અખાડો
(૨) નિરજની અને (૩) નિર્વાણી જો કે દિંદી ચબ્દસાગરમા ઉદ્ધતા
બે જ કહ્યા છે પણ મેં અબકમા ત્રણે જોયા હતા આમાથી જૂનો
અખાડો ખરેખર જૂનો છે અને નિરજની તથા નિર્વાણી પછી
થયા છે પાછળના આ અખાડાઓમા ગાળની બધી કગવામા આવી
છે અને પીનાગને દડ થાય છે જૂના અખાડામા તો પુષ્કળ ગાળે
પિવાય છે અને નવામા ઉપરના ઢાંચદાને લીધે ચોરીછૂપીથી પિવાય છે
એમ સાબળ્યું છે આ નાગા બાવાઓ ખરેખર નાગા અર્થાત
તદ્દન વસ્ત્રરહિત નથી હોતા જૂના કાળમા હોય તો કોણ
જાણે! મેં આળીસેક વર્ષ ઉપર ગોડલમા નાગાબાવાઓની એક જમાત
જોઈ હતી એમા તો બધા નહિ - પણ ઘણા તદ્દન નાગા હતા
અલબત્ત, રહેઠામા જે નીકળતા તે કોપીન પહેરીને નીકળતા પછી
ભરૂય પાસે ઝાડેશ્વરમા એક જમાત જોઈ હતી એને નાગાબાવાઓની
જમાત કહેવાય કે કેમ એ ચકા છે એ નર્મદાની પગિકમા કરનારી
જમાત હતી આતુર્ભામ તેણે ઝાડેશ્વરમા કરેલો ગામના લોકોએ
ગામના ફડમાથી ચાર પાંચ દગ્ગર જેટલું તેઓની પાછળ
ખર્ચ કરેલું

દિંદી ચબ્દસાગરમા તો લખ્યું છે કે પહેલા આ લોકો તદ્દન

નાગા ફરતા હતા; હવે માત્ર એક કૌપીન પહેરીને ફરે છે. માયા ઉપર દોરી પેઠે વણેલી જટા રાખે છે, શરીરે ભસ્મ ચોળે છે અને ભસ્મના ગોળાની નિત્ય પૂજા કરે છે.

ત્ર્યંબકમાં નીલપર્વત ઉપર દશનામી જૂના અખાડાના બાવાઓ પડ્યા હતા. તેઓને મેં પૂછ્યું ત્યારે કૌપીન પહેરેલા, ભગવું કપડું પહેરેલા બધા નાગા જ કહેવાય એવો એક સાધુએ ખુલાસો કર્યો. એ જૂના અખાડાના પાટિયામાં નાગા, દિગંબર, જટિલ અને સંન્યાસી ચારે નામ હતાં. અને સંન્યાસી સિવાયના ત્રણે પ્રકારના સાધુઓ ત્યાં જોવામાં આવ્યા. સંન્યાસીઓ પણ પર્વસ્નાન વખતે આ નાગા-બાવાઓ સાથે જ એના અગ્રણી તરીકે સ્નાન કરે છે, એમ સાંભળ્યું. નાગા બાવાઓમાં પણ ખરેખર દિગંબર તો એક જ મારા જોવામાં આવ્યો. એ અખાડાનો હાથી નીલપર્વતના પડધારા ઉપર ચરતો હતો અને તેની પડખે ઊભા ઊભા દિગંબર સાધુ લાકડાં ફાડતા હતા. એમાં કશો ફેર નહિ. અખાડામાં બીજા દિગંબર હશે તો મારા જોવામાં નથી આવ્યા. બાકી આ અખાડાઓનું બધું કામ સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાય પેઠે એના સાધુઓ જ કરે છે. કોઈ જાંટ ચારવા જાય, કોઈ લાકડાં સારવા જાય, કોઈ લાકડાં ફાડે, કોઈ પાણી ભરે, કોઈ રાંધે, કોઈ બજારમાંથી માલ લઈ આવે અને કોઈ લોકોના આવજવના રસ્તામાં ધૂણી ધખાવી બેસી રહે. આ લોકો સાથે સાધ્વીઓ હોય છે અને ૧૦-૧૨ વર્ષના છોકરા પણ હોય છે. એના મહંતો બધાં કપડાં પહેરે છે અને ખાટલા ઉપર બેસીને બધા હુકમો આપે છે. ચડાવ વખતે આગળથી તૈયારી કરે છે. જેટલો વખત રહેવું હોય તેટલો વખત ચાલે એટલી ખોરાક વગેરે સામગ્રી અથવા તે માટે પૂરતા પૈસાનો આગળથી જોગ રાખે છે. જૂના અખાડામાં પુષ્કળ દાણાની ગુણો, ઘીના ડબ્બાઓ, મોટાં વાસણો વગેરે હતાં. કહે છે કે, તેઓ પાસે તેઓએ ખતાવેલા ચમત્કારોને પરિણામે મળેલી જગીરો છે.^૧ જૂના વખતમાં કરેલી લશ્કરી સેવાઓને પરિણામે આ

૧. આ લોકોમાં ચમત્કારની સલાવના હાલમાં પણ સનાય છે. નીચેના દાખલો પૂરતો છે. નાશક જતાં આવતાં ઘણા બાવાઓ મુંબઈ ઇતરેલા. તેમાંના કેટલાકે ચોપાટી ઉપર પડાવ નાખેલો અને ત્યાં મીઠું પાણી ક્યાંથી કાઢવું ? એટલે દરિયાકાંઠાની રેતીમાં જ ચાર પાંચ હાથે ઊંડો ખાડો ખોદી તેમાં

જાગીરા મળેલી છે એવો પણ એક મત છે. શ્રદ્ધાળુ લોકો હાલમાં પણ ચડાવ વખતે પૈસા, સીધુસામાન વગેરે વધુ બાવાઓને ખૂટ પાડે છે, એમ સાબળ્યું.

આ નાગા બાવાઓનો સમ્રદાય કયો ? જાત્યા પૂછ્યું અને બીજા લેખકોએ પણ લખ્યું છે કે, દ્વિનામી અતીતો, નાગાબાવા વગેરે પોતાને શકરાચાર્યના અનુયાયીઓ કહેત-ગવે છે. ગિરિ, પુત્રી વગેરે દલામો સન્યાસીઓ પેઠે જ તેઓ ધારણ કરે છે. શકરાચાર્યના ચાર મહામાથી હાલના તેઓના બાવન મઠો નીડળ્યા છે, મન્યાસીઓને તેઓ પોતાના અમરણી ગણે છે વગેરે હકીકત, એ માન્યતાને ટેકો આપે છે. ક્રમ તેઓ દડ ધારણ નથી કરતા એટલું જ. મેં એક બે વિદ્વાન સન્યાસીઓ સાથે પણ વાત કરી જોઈ તેઓ કહે છે અને નાગા સાધુઓ તેને ટેકો આપે છે કે, ચડાવમાં જુદા વગના માધુઓ સાથે નાહવાના હાથ વિધે તકરાવ થાય તો શાસ્ત્રાર્થની જરૂર પડતા સન્યાસીઓ કામમાં આવે અને મારામારીનો પ્રસંગ આવતા નાગાબાવાઓ ફદી પડે કારીના સમર્થ વિદ્વાન મન્યાસી વિશુદ્ધાનંદ મરસ્વતીના જીવનકાળ સુધી તો આ પ્રકાર બનતો એમ માલબ્યું છે. આ પ્રકાર ઉપગથી તો સન્યાસીઓએ પ્રયોજનપગત્વે નાગાબાવાઓને અપનાવ્યા હોય એવો મત લાગે છે. બાકી તેઓના આચારનિચાર - દા ત આખે શરીરે ભસ્મધારણ, અતીતને દાદીને તેના ઉપર દિવલિંગ સ્થાપન, શૈવમંદિરોની માલિકી વગેરે તો ચોખ્ખા પાશુપત - શૈવમાર્ગના લક્ષણો છે. આ દેશમાં શૈવ-પાશુપત મતનો પ્રચાર ધણો જૂનો છે (જુઓ, શૈવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ પૃ ૪૭) જો કે હાલમાં એ મતના ચોખ્ખા અનુયાયી કોઈ જણાતા નથી, પણ આ નાગાબાવાઓ એનો કાટો હોય એવા છે. ૫ ભગવાનલાલ ધન્વંતરી એમને શૈવ જ ગણે છે અને તેઓ તો, આ લોકોની લશ્કરી મદદ મેળવનાં માટે ધણા જૂના રાજાઓએ પાશુપત ધર્મ સ્વીકાર્યો હશે એવો તર્ક ઉમેરે છે. (જુઓ, મુનઈ ગંઝીદિવર ૩ ૧ ભા ૧, પૃ ૮૪)

નીચે ટિપ્પણીઓ ધાતલેટના રૂબા લેવા રૂબા નાખી તપ્યા દતો બુને એમાં મીકુ પાણી આરવ. ધણા લોકોએ આ પાણી પીકુ હવ. એ ઉપર 'દાદિન્દ્ર'ના પુસ્તક ચર્ચા પાઠ આવેલી બીજાઓએ પ્રયત્ન કરી જોયો તો મીકુ પાણી ન લીકવ્યું એન કહેવાય છે.

આ લડવૈયાના સ્વભાવવાળા નાગાખાવા ક્યારથી નીકળ્યા એ વિષે મુખ્ય દંતકથા એવી ચાલે છે કે મોગલ શહેનશાહ અકબરના વખતમાં મુસલમાની ફકીરોથી હિંદુ સાધુઓને ઘણી કનડગત થતી હતી. એટલે હિંદુ સાધુઓએ અકબર ખાદશાહ પાસે ફરિયાદ કરી. શહેનશાહે જવાબ આપ્યો કે, ‘ફકીર કી ખાત ફકીર જાને’. આ જવાબથી કાંઈ રસ્તો ન નીકળવાથી, હિંદુ સાધુઓએ ગિરજલને બંધી વાત કરી. ગિરજલે સલાહ આપી કે ‘તમે શહેનશાહ પાસે એ જવાબ લખાવી લો એટલે હું તમને રસ્તો બતાવું.’ અને જવાબ લખાવી લીધા પછી ગિરજલે દિલ્હીમાં જ એ વખતે પડેલી છાવણીઓના રજપૂતોને કહ્યું કે, તમારે જે તમારા સાધુઓને જીવતા રહેવા દેવા હોય તો તમે બધા ખાવા થઈ જાઓ અને ફકીરો સામે હથિયારનો ઉપયોગ કરો. અને આ રીતે હજારો રજપૂત સૈનિકો ખાવા થઈ ગયા. અને લશ્કરી રીતે છાવણીઓ નાખીને રહેવા લાગ્યા.

મુંબઈની એન્થ્રોપોલોજિકલ સોસાયટીની આ વર્ષના જ માર્ચ મહિનાની એક સભામાં મી. આર. પી. મસાણીએ સિંહસ્થ મેળો અને નાગાખાવા ઉપર એક ભાષણ આપેલું. તેમાં મેં નાસિકના જ સંન્યાસી પાસેથી સાંભળેલી ઉપલી દંતકથા નાસિકના કોઈ સાધુ પાસેથી કોઈ શાસ્ત્રીઓએ સાંભળેલી કહીને ઉતારી છે. પછી વરસોવામાં તેને મળેલા કોઈ ખાવા પાસેથી સાંભળીને મુસલમાન ફકીરોને બિવરાવવા માટે તદ્દન નાગા લડવા જવાનું ઠરાવેલું એટલું ઉપલી વાતમાં ઉમેર્યું છે. આટલી દંતકથા આપીને જંગલી લોકોને, ભૂતપિશાચોને બિવરાવવા માટે નમ્મનાય વગેરે ક્રિયાઓ પ્રચલિત હોવાનું તથા જૈનધર્મમાં દિગંબરમત પ્રચલિત હોવાનું યાદ આપીને છેવટ આંતરની પવિત્રતા, નિર્બંધનતા, સર્વત્યાગ વગેરેનું વસ્ત્રત્યાગ એ બાહ્યલક્ષણ છે, એ તત્ત્વનું વિવરણ કર્યું છે.

વસ્ત્રત્યાગના મૂળમાં તિતિક્ષા, તપ, ત્યાગ, શરીરની બેદરકારી વગેરે ભાવોનો અતિરેક છે; અને પશુઓ, જંગલી લોકો તથા માનવખાળકો સહજ તો દિગંબર છે જ, એટલે એનું આકર્ષણ કુદરતી પણ છે; એ વાત સાચી; પણ આ નાગાખાવાઓની દિગંબરતા એ જૈન દિગંબર-સંપ્રદાયનો વારસો હોવાને બદલે શૈવ-પાશુપતમાર્ગનો વારસો હોવાનો

મળવ છે તેઓ શૈવ-પાશુપતનો એક ફાટો છે, એ મારો મત મેં ઉપર લખ્યો જ છે શૈવ-પાશુપતમાર્ગના મોટા મકપતિ આચાર્યોને પત્નીઓ તથા પ્રજા હોવાના ત્રિપુરાન્તકેશ્વરપ્રવ્રત્તિ જેવા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમા સ્પષ્ટ ઉદ્દેશો મળે છે (જુઓ, મારો શૈવધર્મનો સક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, પૃ ૧૫૮) છતાં કેટલાક પાશુપત આચાર્યો આજન્મ ધ્વજચારી અને દિગ્ગજર હોવાના ઉદ્દેશો પણ ઉત્કૃષ્ટ લેખોમા મળે છે વિ સ ૧૦૩૦ ના દર્પસિલાલેખમા ભાષિતકૃત નામના આચાર્યને 'આજન્મ ધ્વજચારી' તથા 'દિગ્મલ્લવમન' (નમ્ર) કહ્યા છે બીજા ભવઘોત નામના આચાર્યને પણ દિગ્ગજર કહ્યા છે (જુઓ, એજન પૃ ૫૬)

હવે ઉપગની બે ય સ્થિતિ એટલે કે સાધુઓના એક જ વર્ગમા કેટલાક નમ્ર અને ધ્વજચારી ત્યારે બીજા ગૃહસ્થ અને વસ્ત્રધારી એ સ્થિતિ હાલમા આ ગોસાધ લોકોમા જોવામા આવે છે ગોડતમા ધણા વર્ષો પહેલાં એક શિવમંદિરના માલિક તરીકે ગજશાહી હાકથી રહેતા ગિરિ કે પુરી (ચોક્કમ યાદ નથી) ને મેં જોયેલા એમાના જુવાન મારા સ્વ પિતાશ્રી પાસે થોડું મસ્કૃત બોલ્યા હતા

આમા પ્રશ્ન એક જ રહે છે કે, આ શૈવસાધુઓ પોતાને શકગચાર્યના અનુયાયી કેમ ગણે છે ? મને તો એમ લાગે છે કે, આ દેશમાથી સામાન્ય પાશુપતધર્મનો લોપ થઈ જતા એ માર્ગના ગડ્યા-ખડ્યા, મોટે ભાગે નિગ્ધર ખાવાઓ પાછળ રહી ગયા તેઓએ શાકર સન્યાસીઓનો આશ્રય લીધો હશે અને એ સન્યાસીઓએ દારીરિત ખચાવમા ઉપયોગી ગણીને આ ટોળાને અપનાવી લીધા હશે ગજપૂતોના ત્યાગતી ૬ તકધામાથી અઘર-ખિગ્બલ નામોને બાદ કરતા બાકીનો અંશ મનાય એવો છે

વૈષ્ણવસાધુઓ અને શૈવસાધુઓ વિષે આટલું ઘણું છે જૈન-સાધુઓ કોઈ મિહસ્થના મેળામા જતા નથી અને એનો પ્રસંગ જ નથી, એટલે બે સ્પષ્ટો વેદાંતી સન્યાસીઓ તથા શીખસાધુઓ વિષે હવે દહેવાના રહે છે વેગતી સન્યાસીઓ જે બાહ્યવામા પે પચવટીમા પડ્યા હતા, તેમાના ધણા તો કદાચ મક્તવું ખાવું ને મસીદે સૂવું, એ દહેનત પ્રમાણે નિર્ધિત હોનાથી હટપુટ દેખાતા હતા કોઈક માંદા,

અપંગ-પણ હતા. પરંતુ બીજા બાવાઓ કરતાં સંન્યાસીઓમાં વિદ્યા, ત્યાગની કાંઈક ખુમારી અને કદાચ નિષ્ઠા પણ વિશેષ જોવામાં આવે છે. જો કે સારા પંડિતોની સંખ્યા સંન્યાસીઓમાં પણ ઘટી ગઈ છે, છતાં પંચવટીમાં સંસ્કૃત પુસ્તકોના મોટા સંગ્રહવાળું પુસ્તકાલય છે, તેમાંથી કંઈક સંસ્કૃતમાં લખાયેલા ગ્રંથો પણ કોઈ કોઈ સંન્યાસીઓએ લીધેલા ખરા. એક વિચિત્ર સંન્યાસી પણ જોયા. તેઓએ તદ્દન પરિગ્રહનો ત્યાગ કરેલો. એક કૌંપીન સિવાય બીજું વસ્ત્ર તેની પાસે નહોતું. કમંડલુ પણ નહિ. માધુકરી કરવા નીકળે ત્યારે ‘નારાયણ’ જોડે કે તરત જો કોઈ રોટલી આપવા આવે, તો એ હાથમાં લઈ ત્યાં જીભા જીભા જ ખાઈ જાય. આ રીતે ત્રણચાર રોટલી ખાઈ લે. પછી ગમે તે કૂવેથી, ત્યાં આગળ પડેલી ડાલથી પાણી મીંચી જોખે જોખે પાણી પી લે. વરસાદ પડે તો શરીર ઉપરથી એની મેળે સુકાઈ જાય. સૂતા ક્યાં એ જોયું નથી. બીજાઓ એને અવધૂત કહેતા હતા.

શીખસાધુઓ

શીખ માટે હિંદુતીર્થોની યાત્રાનો શીખધર્મગુરુઓએ જોરથી નિષેધ કર્યો છે. છતાં શીખ લોકો જેમ જન્મ, લગ્ન, મરણ, શ્રાદ્ધ વગેરે પ્રસંગોનાં ધાર્મિક કર્મોમાં બાહ્યજ્ઞોની મદદ લે છે, તેમ હિંદુ-તીર્થોની યાત્રા પણ કરે છે. હરદ્વાર અને હૃપિકેશમાં શીખોએ મંદિરો બે બંધાવ્યાં છે. નાશક-ત્ર્યંબકમાં પણ મેં શીખોને સ્નાન કરતા જોયા હતા. આ શીખસાધુઓના બે પથો છે: (૧) ઉદાસી અને (૨) નિરંજની. નાનક સાહેબના મરણ પછી ગુરુએ કરેલી નાના પુત્ર અંગદની નિમણૂંક કબૂલ ન રાખી અને મોટા પુત્ર શ્રીચંદ્રને ગુરુ તરીકે માન્યા તેઓ ઉદાસી કહેવાય છે. બીજા નિરંજની. ત્ર્યંબકમાં ઉદાસી અને નિરંજની બેય અખાડાની ધજાઓ ફરકતી હતી. આ શીખઅખાડા સંબંધે નાગાબાવાના અખાડાથી શુદ્ધ ખાસ કાંઈ કહેવાનું નથી.

ઉપર કહેલા કોઈ પણ વાડામાં ન આવે એવા બાવાઓની પણ મોટી સંખ્યા આ દેશમાં છે. તેમ જ ઉપર ગણાવેલા મોટા વાડાઓ ઉપરાંત અનેક નાના નાના વાડાઓ પણ છે. પણ એ બધાનો અભ્યાસ વધારે શ્રમ અને અવકાશ માગે છે.

પરિશિષ્ટ
બાવન દ્વારાના નામો

૧ અનતાનદ	૨૭ હનુમાન	
૨ લખરામ	૨૮ ગમરાવણુ	
૩ સુખાનદ	૨૯ કબીર	
૪ નરહરિ	૩૦ દેવમુગરી	
૫ કિતજી	૩૧ દુદુરામ	
૬ અમજી	૩૨ માધવ	
૭ સુસુરાનદ	૩૩ જ્ઞાતિનામદેવ	
૮ ભાનાનદ	૩૪ તેત તુલસી	
૯ દેવાકર	૩૫ રાધવચેતન	
૧૦ નભાનદ	૩૬ કાલુ	
૧૧ પીપા	૩૭ રામરમણી	
૧૨ વીરમજી	૩૮ નાભાજી	} નિન્માર્ગીય
૧૩ થેમજી	૩૯ ગોબુરામ	
૧૪ નાભાજી	૪૦ વનખડી	
૧૫ રિયાજી	૪૧ ધમડી	
૧૬ જોજી	૪૨ પરશુરામ	
૧૭ કુવોજી	૪૩ ગોવિંદ	
૧૮ x	૪૪ ત્યાગી	
૧૯ મુલુકદાસજી	૪૫ કર્મચંદ	
૨૦ ચેતનસ્વામી	૪૬ આત્મારામ	
૨૧ યોગાનદ	૪૭ નિત્યાનદ	} માધ્ય
૨૨ બહગી	૪૮ વાન્ત્યાનદ	
૨૩ ભવનારાયણ	૪૯ રાધાવદ્નભ	
૨૪ રામગી	૫૦ મુમતિનામદેવ	} વિષ્ણુસ્વામીય
૨૫ ચતુરમુનિ	૫૧ ગોકુન	
૨૬ પૂર્ણવિરાગી	૫૨ વિઠ્ઠલ	

x મને આ બધી માહિતી આપનાર સાધુએ જે કાગળ આપ્યો હતો તેમાં આ નામ મને લક્ષ્ય નથી બીજું, આ બધા નામો સાચાં સર્વમાન્ય હોય એમ પણ કહેવું મુશ્કેલ છે

ગુજરાતના બ્રાહ્મણ ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી અન્વેષણ-સાહિત્યની સૂચિ

અહીં આપેલી યાદી સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો નથી. આ જાતનો આ પહેલો પ્રયત્ન હોવાથી અપૂર્ણ અને ખામીવાળો હોવાનો સંભવ છે. સમગ્ર ભારતીય દષ્ટિથી બ્રાહ્મણ ધર્મનું એના સર્વ ક્ષાંટાઓ સાથે તથા દર્શનનું ધણું અન્વેષણ થયું છે; પણ કેવળ ગુજરાતની દષ્ટિએ આ વિષયોનું વિવેચન નહિ જેવું થયું છે. વળી ઘણે ભાગે ભારતીય ધર્મ કે તત્ત્વજ્ઞાનને ગુજરાતે કશો ફેરફાર કર્યા વગર અપનાવી લીધેલ છે. મતલબ કે, આવા દાખલામાં ગુજરાતની કશી વિશિષ્ટતા જોવામાં આવતી નથી. ઉદાહરણ તરીકે શ્રી. વદ્વજભાચાર્યે ચલાવેલો પુષ્ટિમાર્ગ ગુજરાતમાં ઘણો પ્રચલિત છે, પુષ્ટિમાર્ગના આચાર્ય શ્રી. વદ્વજભાચાર્યનું ચરિત્ર, પુષ્ટિમાર્ગના સિદ્ધાન્તો, તેનું સાહિત્ય, વગેરે વિષયો સંબંધી પુષ્કળ લખાણ મળે છે; છતાં એમાંથી ગુજરાતનું કહેવાય એવું શોધી કાઢવું મુશ્કેલ છે. પુષ્ટિમાર્ગનું સ્વરૂપ ગુજરાતમાં અને અન્યત્ર સમાન છે. આ સ્થિતિમાં આ યાદીમાં કયું લખાણ દાખલ કરવું અને કયું ન કરવું, એ કાયડો થઈ પડે છે. એ ગુજરાતમાં પ્રચલિત વૈષ્ણવ, શૈવ, શાક્ત વગેરે બ્રાહ્મણધર્મ અને દર્શનોનો ગુજરાતમાં પ્રચાર, ગુજરાતના રાજ્ય, સમાજ અને સાહિત્ય ઉપર તેની અસર વગેરે ગુજરાતની વિશિષ્ટતાની દષ્ટિથી જેમાં થોડું કે વધારે વિવેચન હોય, તે લખાણનો સમાવેશ આ યાદીમાં કરવાનો મેં આ યાદી પૂરતો નિર્ણય કર્યો છે.

વળી કવિ નરસિંહ મહેતા, કવિ દયારામ વગેરેની કવિતા વિષે કાવ્યદષ્ટિથી કે સાહિત્યદષ્ટિથી જેમાં ચર્ચા હોય તેનો, અથવા તે તે કવિઓનાં જીવનચરિત્રોનો, કે તેની સામગ્રીનો આ યાદીમાં સમાવેશ કરવો, એ યોગ્ય ધાર્યું નથી; પણ જેમાં તે તે કવિની ધાર્મિક કે દાર્શનિક માન્યતાની ચર્ચા હોય તેની જ નોંધ અહીં કરી છે.

ખાટી ધાર્મિક કે દાર્શનિક સાહિત્યની પોતાની યાદી અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી, એ કહેવાની જાગ્યે જ જરૂર છે અલગત, આ યાદીમા ઉલ્લિખિત ગ્રન્થો કે નિમ્નોપાધી જિજ્ઞાસુને તે તે વિષયના સાહિત્યની યાદી મળશે અભ્યાસીની સગવડ અર્થે આરભમા સામાન્ય પ્રાચીનધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન મંથની પ્રમાણુબદ્ધ ગણાતા મુખ્ય ગ્રન્થોની યાદી અહીં આપી છે -

Books on Hindu Religion and Philosophy

1 Essays on the Religions of the Hindus, by H H Wilson

2 Religious Thought and Life in India, by M Monier Williams, 1883

3 Religions of India, by E W Hopkins. 1894

4 Religions of India, by A Barth, 1882

5 Comprehensive History of Religion of the Hindus, 3 Vols 1903-05, by D Pal

6 Shiva and Shakti 2 Vols 1910, by D Pal

7 Vaishnavism, Shaivism and other minor Religions by Dr R G Bhandarkar, 1913

8 An Outline of the Religious Literature of India, by J N. Farquhar 1920

9 Religious Life in India, by J N Farquhar 1916

10 Modern Religious Movements of India, by J N Farquhar, 1915

આમાં ગુજરાતની modern religious movementsની ખીલકુલ નોંધ નથી

11 Hinduism and Buddhism, 3 Vols by Sir Charles Eliot, 1921

12 Theism in Mediaeval India, by J E Carpenter 1926

13 Indian Philosophy, by S Radhakrishnan 1927

14. History of Indian Philosophy by Das Gupta, Vols. 5, 1921.

૧૫. દ્વિદતત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ લે. નર્મદાશંકર દે. મહેતા ગ્રન્થ ખે, ૧૯૨૪-૨૬.

ગુજરાતના આદ્યજીવધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક સામાન્ય સાહિત્ય

૧. Bombay Gazetteer Vol, IX, p, xxxiv & xxxvમાં ગુજરાતમાં કયા કયા ધર્મો પ્રચલિત છે તેની સામાન્ય નોંધ છે. પછી જુદાં જુદાં પ્રકરણોમાં આદ્યજી, રજપૂત, ખેડૂત, કારીગર વગેરે કોમોના તથા કોળી, બીલ, નાયકડા, વગેરે કોમોના વર્ણનપ્રસંગમાં પ્રત્યેક કોમમાં પ્રચલિત ધર્મનું વર્ણન છે. પ્રકરણ -૧૪માં ગુજરાતી પ્રજાની ધાર્મિક માન્યતાઓ (Religious beliefs) નું વર્ણન અને પરિશિષ્ટ 'સી'માં હિન્દુ ધાર્મિક પંથો (Religious sects)નું વર્ણન તથા પંથ વાર ગુજરાતની વસ્તીના ૧૯૭૨ના વસ્તી-પત્રક ઉપરથી આંકડા આપ્યા છે.

૨. ગુજરાત સર્વસંગ્રહ—ગેઝીટિયર ઉપરથી તૈયાર કરનાર કવિ નર્મદાશંકર લાલશંકર-૧૮૮૭. ધાર્મિક વર્ણન આમાં ઉપરના ગેઝીટિયર ગ્ર. ૯ ભા. ૧ ઉપરથી હોવા છતાં તેના જેટલું સવિસ્તર કે સપૂર્ણ નથી.

૩. ગુજરાતના ધાર્મિક ઇતિહાસની રૂપરેખા—લેખક, શ્રી દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ ડીસ્કલકર-૧૯૨૪ની બાવનગરની સાહિત્ય પરિષદના રિપોર્ટમાં ઇતિહાસ વિભાગ (પૃ. ૧૩)માં છપાયેલો નિબંધ.

૪. ગુજરાતમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્યની પરિસ્થિતિ—લેખક: દિ. બ. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા. નડિયાદની નવમી સાહિત્ય પરિષદ-૧૯૨૮ના રિપોર્ટમાં ધાર્મિક અને તત્ત્વચિંતન-વિભાગ-માં છપાયેલો નિબંધ.

વૈષ્ણવધર્મ સંબંધી સાહિત્ય

૫. વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—લેખક: દુર્ગાશંકર કે. શાસ્ત્રી. ૧૯૩૯. (ખીજી આવૃત્તિ) પ્રકાશક-શ્રી. કાર્યસ ગુજરાતી સભા. આમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત વૈષ્ણવ ધર્મનું તથા વૈષ્ણવ ધર્મની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપરની અસરનું પણ વર્ણન છે. અલગત મુખ્ય નિરૂપણ તો ઇતિહાસકાળના આરભથી આજ સુધીના વૈષ્ણવ ભક્તિમાર્ગના ઇતિહાસનું છે.

૬ (અ) ગુજરાતી સાહિત્ય ખ પ મો-મપાદક અને પ્રકાશક
માહિત્યમંદ ૧૯૨૯

(આ) યોગક ગ્સદર્શનો-તેજક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી વિ
મ ૧૯૮૯

આ બે ય ગ્રન્થોમા લક્ષિત અને ગુજરાતી સાહિત્ય નામનો
શ્રી ૩ મા મુનશીનો જખેનો નિમષ છે જેમા ગુજરાતી સાહિત્ય
ઉપર લક્ષિતમાર્ગ-મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ લક્ષિતમાર્ગ-ની અસગતુ નિરૂપણ છે

૭ હિન્દીવાપોડચરલાનો ઉપોદ્ધાત-લેખક શ્રી અમાનાલ છુ
ળની, ખી એ, પ્રકાશક-ગુજરાત નર્નાયુત- મોસાયટી, છ મ
૧૯૭૮ આ ગ્રન્થમા ગુજરાતી સાહિત્ય અને સમાજ ઉપર લક્ષિત-
માર્ગ-મુખ્યત્વે વૈષ્ણવ લક્ષિતમાર્ગ-ની અમગતી ચર્ચા કરી છે

૮ The Vaishnavas of Gujarat-by N A
Thootbi-1935 આમા ગુજરાતના વખ્ખુવો વિશે ધાર્મિક તેમજ
સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગવિગત ચર્ચા કરેલી છે

વલ્લભ-નમ્રદાય સમયી સાહિત્ય

૯ History of the Sects of Maharajas or
Vallabhacharyas, in Western India-1865

મહાગજ લાયમત કેમમા અમુક મહાગજોના નૈતિક આચરણ
મામે આક્ષેપ માવે પુટિમાર્ગના મૂળ ઉપદેશક શ્રી વલ્લભાચાર્યે તથા
તેના પૌત્ર શ્રી ગોકુળનાથજીએ અનીતિનો ઉપદેશ કર્યો છે, એવો
આક્ષેપ નૂકવામા આવ્યો હતો આ પુસ્તકમા એ આક્ષેપો અને
વાપબલ કેમની ચુકાલ સામે મિગનો છે

૧૦ સિદ્ધાન્તગદ્ય-શ્રી વલ્લભાચાર્યનો મરકૂત ગ્રન્થ, ૧૧
ટીકા સામે સપાદક અને પ્રકાશક-સદગત મૂતચંદ્ર દુતરીદાસ
તેવીરાળા તથા શ્રી વીરજવાલ મજવાલ માકળિયા સ. ૧૯૮૦
આ ગ્રન્થના ઉપોદ્ધાતમા શ્રી મૂતચંદ્ર તેવીરાળાએ, મહાગજ લાયમત
કેસમા આ ગ્રન્થ તથા તેની ટીકા ઉપર મૂવામા આવેલો આક્ષેપ
સાચો નથી, એમ બતાવ્યું છે

૧૧ વેપુના-પુટિમાર્ગો મામિક-તરી તરમન મૂતચંદ્ર
દુતરીદાસ તેવીરાળા, વિ ન ૧૯૭૮ તથા ૧૯૭૯ આ માસિકના
વર્ષ ૨ અ ૧૦-૧૧-૧૨મા પશ્ચુ ઉપના આક્ષેપનો જવાબ તથા
ગદ્યમનુ તાત્પર્ય નિરૂપણ છે

૧૨. શુદ્ધાદેવ લક્ષ્મીમાર્તઁ—તંત્રી, શ્રી. વસંતરામ હરિદ્રવ્યુ શાસ્ત્રી, અમદાવાદ. પુષ્ટિમાર્ગનો ઇતિહાસ, અંક સં. ૧૯૬૦.

ભક્તસંતો સંબંધી

૧૩. ગવ્યયુગનો લક્ષ્મીપ્રવાહ—શ્રી. ક્ષિતિગોહનસેને કલકત્તા યુનિવર્સિટીમાં આપેલા વ્યાખ્યાનોનો બુદ્ધિપ્રકાશ માસિકના ૧૯૩૨ના જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર અંકમાં તથા ૧૯૩૫ના જન્યુઆરી-માર્ચ અંકમાં શ્રી. મહાશંકર ઇન્દ્રજીએ કરેલો અનુવાદ છપાયો છે. આ વ્યાખ્યાનોમાં ગુજરાતમાં થઈ ગયેલા ભક્તસંતોનો પણ નિર્દેશ છે,

૧૪. સોરઠી સંતો—લેખક: શ્રી. ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી, ૧૯૨૮.

૧૫. સૌરાષ્ટ્રના ભગ્નિક સંતો—લેખક: શ્રી. ઝવેરચંદ કા. મેઘાણી, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૩૨ના ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર અંકમાં તથા ૧૯૩૩ના એપ્રિલમાં છપાયેલો લેખ.

૧૬. કળીરસપ્રદાય—લેખક: શ્રી. કિસનસિંહ ચાવડા. પ્રકાશક—શ્રી. કા. ગુ. સલા ૧૯૬૪. કળીરસપ્રદાયના ગુજરાતમાં પ્રચાર તથા ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસરનું આ પુસ્તકમાં વિવરણ છે.

ગુજરાતી ભક્ત કવિઓ

૧૭. નરસિંહ અને મીરાં એ જ્વાલાઓ ક્યાંથી? અમદાવાદની પહેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ ગો. મા. ત્રિપાઠીએ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈમાં જે ધાર્મિક જ્વાલાઓ દેખાય છે તેના મૂળ સંબંધી પ્રમુખ તરીકેના ભાષણમાં ચર્ચા કરી છે.

૧૮. ‘વસત’ માસિક ૧૯૬૧ ના શ્રાવણ તથા ભાદ્રપદ અંકમાં તેના તંત્રી આચાર્ય આનંદશંકર બા. ધ્રુવે ઉપરના વિષય ઉપર જિહ્વાપોહ કર્યો છે; જેમા ચૈતન્યની નરસિંહ મહેતા ઉપર અસર હોવાનો સંભવ સૂચવ્યો છે.

ઃ. નરસિંહયુગનું ભક્તિસાહિત્ય નામનો લેખ મુંબઈની ૧૯૨૬ની આઠમી સાહિત્ય પરિષદમાં આપેલો નિબંધ.

વ. નરસિંહ મહેતાનો કાયડો—‘ગુજરાત’ માસિકના ૧૯૮૨ના શ્રાવણ અંકમાં લેખ.

ઉપરના બંનેના લેખક શ્રી. કનૈયાલાલ મુનશી. એમણે નરસિંહ મહેતા ઉપર ચૈતન્યની ‘શુદ્ધ ભક્તિ’ ની અસર છે એમ દર્શાવવાનો

તથા એ કારણથી એનો સમય અર્વાચીન કાળમાં થોડો ખસેડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

૧૯ નરસૈયો ભક્ત હરિનો—લેખક શ્રી કનૈયાલાલ મુનશી. ઈ સ ૧૯૩૩. આગ્રહમાં ‘નગસિંહ મહેતાનો કાવડો’ લેખમાં પોતાના મૂળ લેખ ઉપગત ત્યાં સુધીમાં થયેલી ચર્ચાનો જવાબ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

૨૦ ‘નગસિંહ મહેતાના કાવડો’ નો વિચાર—“પ્રધાન” ૧૯૮૩ વૈશાખ અને આષાઢ અકમાં લેખ લેખક—દુર્ગારાવ કે શાસ્ત્રી નગસિંહ મહેતાના કાવ્યો ઉપર ભાગવત અને ગીતગોવિંદની અસર સ્પષ્ટ છે અને ચૈતન્યની નધી, એમ માનિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે

(આ વિષયને અંગે નગસિંહ મહેતાના સમયની જ કેરળ ચર્ચા કરનારા શ્રી નટવરલાલ ઈ દેમાઈ, શ્રી અમાનાલ જાની વગેરેના લખાણોનો આ યાદીમાં સમાવેશ કર્યો નથી)

૨૧ નગસિંહ મહેતાની ભક્તિનું મમર્યન—‘શુદ્ધિપ્રકાશ’ વર્ષ ૮૭. ૨, મા શ્રી નટવરલાલ ઈ દેસાઈનો લેખ

૨૨ મીઠાખાઈ—મૃદત્કાન્વદોદન ૩ ૭ ના પ્રાગ્મભમાં શ્રી તનસુખગમ મન સુખરામ ત્રિપાડીનો મીઠાખાઈ ઉપર લેખ

૨૩ કવિ દયાગમનો અક્ષરદેહ—લેખક ગો મા ત્રિપાડી ઈ સ. ૧૯૦૭ કવિ દયારામના કાવ્યોમાંના ભક્તિ, જ્ઞાન, યોગ તત્ત્વોની ચર્ચા કરી છે

૨૪ ભક્ત કવિશ્રી દયાગમભાઈનું જીવનચરિત્ર—લેખક—શ્રી રાકેશપ્રસાદ જગનવાલગવળ ૧૯૨૦ પ્રકાશક—નાગપણ્ડાસ પરમાણુદાસ ડમોહવાળા, સી પી ટૅક, મુમઈ અને રતોઈ. કવિ દયાગમની ધાર્મિક માન્યતાની આમાં થોડી ચર્ચા છે (૧૯૨૦ સુધીમાં કવિ દયાગમ વિષે લખાયેલા માહિત્યની નોંધ આમાં છે)

૨૫ ભક્ત કવિશ્રી દયાગમનું આત્મજીવન—લેખકો—સદ્ગત મૂલચંદ્ર તુલસીદાસ તેલીવાળા તથા પ્રો જેઠાલાલ ગો શાહ ઈ સ ૧૯૩૧ પ્રકાશક—ઉપર પ્રમાણે

૨૬ કવિ દયાગમચિત્ર ગસિંહદેવજી—મપાટક તથા ઉપોદ્ધાત લેખક—પ્રો. જેઠાલાલ ગો શાહ, પ્રકાશક—ગુજરાત વર્નાક્યુલર મેમોરિયલ, અમદાવાદ-૧૯૩૩

૨૫ માં પુસ્તકમાં તથા ૨૬ ના ઉપોદ્ધાતમાં વક્તવ્ય છે કે:—
કવિ દયારામનાં કાવ્યોમાં જે લક્ષિતનું વર્ણન છે તે પુષ્ટિમાર્ગીય
શૃંગારલક્ષિત કે સખીલક્ષિતનું છે. મતલબ કે, એનાં કાવ્યોના શૃંગાર
ઉપર કવિ નર્મદથી આરભી જે આક્ષેપો કરવામાં આવ્યા છે તે યોગ્ય
નથી તથા શ્રી. ગો. મા. ત્રિપાઠીએ ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ માં જે
ખત્રાવ કર્યો છે તે પણ તેઓને પુષ્ટિમાર્ગનું ખરાબર જ્ઞાન ન હોવાથી
અમુક અમુક જગ્યાએ ભૂલભરેલો છે.

સ્વામીનારાયણ-સંપ્રદાય સંબંધી

૨૭. સહજનંદ સ્વામી અથવા સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય-લેખક:
શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળા, સં. ૧૯૭૯.

૨૮. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય—શ્રી. કિશોરલાલ ધ. મશરૂવાળાનો
નિબંધ. અમદાવાદની છટ્ટી સાહિત્ય પરિષદ (ઈ. સ. ૧૯૨૦) ના
રિપોર્ટ (પૃ. ૧૫૪ થી ૨૧૭) માં છે.

૨૯. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય અને ગુજરાતી સાહિત્ય-લેખક:
શ્રી. ઈશ્વરલાલ ઈ. મશરૂવાળા-ગુજરાતી સાહિત્ય ખં; પમાનો
વિભાગ ૭ માં, જેમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના ગુજરાતી કવિઓની
કવિતાનું વિવેચન છે.

૩૦. Swaminarayana by Manilal Parekh, 1938.

શૈવધર્મ સંબંધી

૩૧. શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ—લેખક: શ્રી. દુર્ગાશંકર કે.
શાસ્ત્રી, પ્રકાશક—શ્રી. કાર્ણસ ગુજરાતી સભા. આ. ખીજી, ૧૯૩૬.
આમાં શૈવધર્મના ઇતિહાસ સાથે ગુજરાતમાં પ્રચલિત શૈવધર્મનું તથા
ગુજરાતી સાહિત્ય ઉપર તેની અસરનું દર્શન છે.

૩૨. “શૈવધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ”—તેમાં દેખાતી એક જાણપ”
શ્રી. નટવરલાલ ઈ. દેશાઈનું શ્રી. કાર્ણસ ગુજરાતી સભા “ત્રૈમાસિક”
પુ. ૨, અં. ૨ પૃ ૨૩૩ માં છપાયેલું ચર્ચાપત્ર; જેમાં ગુજરાતી
સાહિત્ય ઉપર શૈવધર્મની અસરની ચર્ચા છે.

૩૩. ખલાતનો ઇતિહાસ—લેખક: શ્રી. રત્નમણિરાવ ભીમરાવ
પ્રકાશક—ખલાત સ્ટેટ. સં. ૧૯૯૧. આ ગ્રન્થના પરિશિષ્ટ બ અને
૬ માં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં ખલાતની ભૂમિમા પ્રચલિત લિંગપૂજનનો
વિચાર કર્યો છે.

શક્તિપૂજા સંબંધી

૩૪ શાક્ત મંત્રદાય—લેખક દી બ નર્મદાચક્ર દે મહેતા પ્રકાશક—શ્રી ફાર્ગસ ગુજરાતી મહા, ૪ સ ૧૯૩૨ આ ગ્રંથમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત શાક્ત મંત્રદાયનું પશુ વર્ણન છે

૩૫ બહુચરા માતાનું પ્રાકટ્ય અને સાહિત્યમાં તેનો ઉલ્લેખ—લેખક શ્રીયુત રામમોહનગાય જમવતગાય દેસાઈ પ્રનારા—શ્રી ભગવતી-પ્રસાદ અખાલાલ ભટ્ટજી, મની શ્રી દેવીઉપામક મડળ

સૂર્યપૂજા

૩૬ ગુજરાતના તીર્થસ્થળો—લેખક શ્રી દુર્ગાચક્ર કે રાસ્ત્રી પટિયાર સ્મારક ગ્રંથમાળામાં પ્રકાશિત, એમાં ગુજરાતના રૌવ, વૈષ્ણવ, શાક્ત તીર્થસ્થાનોના વર્ણન સાથે મોઢેરાના વર્ણનમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત સૂર્યપૂજાનું વિવરણ છે

૩૭ Archeological Survey of Western India Report, by J Burgess New Imperial Series, Vol XXXII 1903 એમાં પણ મોઢેરાના વર્ણનમાં સૂર્યપૂજાની વાત છે

તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી

૩૮ અખાકૃત કાવ્યો—લેખક દી બ નર્મદાચક્ર દે મહેતા પ્રકાશક—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી આ પુસ્તકમાં અખાની શીલસૂત્રીની ચર્ચા છે

આધુનિક ધાર્મિક હિલચાલો સંબંધી

૩૯ અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન—ખ ૧-૨ લેખક શ્રી હીરાલાલ ત્રિ પારેખ પ્રકાશક—ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ૧૯૩૫-૩૬ ખ ૧, ૫-૧૦ માં સદગ્ગનદ સ્વામીની અગ્ર અને ખ ૨, ૩ ૪ માં પ્રાર્થનાસમાજ, આયસમાજ અને શ્રી નયુગમ સમાજની ધાર્મિક ઉપદેશક તરીકેની પ્રવૃત્તિઓની નોંધ છે

ઐતિહાસિક સંશોધન

ખંડ ચોથો

દેશ, નગર અને જાતિ વિષયક સંશોધન

પૃથ્વિ ભારત ઉપર એક ઊડતી નજર

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે, ભારતવર્ષ બહારની દુનિયાથી હમેશા અનગ રહ્યો છે ભારતની ત્રણ બાજુએ આવેલા સમુદ્રથી અને એક તરફ આવેલ પર્વતગાંઠથી જેમ ભારત દેશ દુનિયાથી છૂટો પડી ગયો છે, તેમ એ દેશના નાસીઓએ પોતાની રહેણીકણીની આસપાસ બાંધેલી વાડોથી તેઓ પણ દુનિયાના બીજા લોકોથી અનગ રહ્યા છે આ કથન દેખાય છે અમરતારિક અને આ દેશના ઇતિહાસના અમુક કાળ માટે કેટલેક અંશે સાચુ થે છે, પણ સર્વ કાળ માટે એ માયું નથી હિંદુસ્તાન બહારથી અનેક જાતના અનેક પ્રકારની મસ્કૃતિનાળા ટોળાઓ આ દેશમાં આ દેશના લાગા ઇતિહાસના પ્રત્યેક સમયમાં આવ્યા છે, અને મોટે ભાગે તો અહીંની નસ્તીમાં ભળી ગયા છે એટલે બહારથી આગમનના અર્થમાં તો આ દેશના અલગપણાનું કથન ખોટું છે જ, પણ આ દેશના લોકોએ હિંદુસ્તાનની સીમાઓ કોઈ દિવસ નથી ઓળંગી એમ કોઈ મહેતુ હોય તો તે પણ ખોટું છે

સમુદ્રયાત્રાનો ધાર્મિક પ્રતિબંધ અમુક કામોમાં જ છે, એટલે અનેક કામો અત્યારે પણ પરદેશ સેવે છે વળી આ પ્રતિબંધ હમેશા ન હતો એવું કાળ એવો હતો કે, જ્યારે આ દેશના બ્રાહ્મણ બાળકો વિદ્યા મેળવવા જ નહિ પણ વિદ્યા આપવા માટે પરદેશ ખેડતા આ દેશના ક્ષત્રિયોએ જૂના કાળમાં વિજય-નાનાઓ નથી કરી એમ નથી પણ ધાર્મિક અને સાસ્કૃતિક વિજય માટે આ દેશના બ્રાહ્મણોએ ધણી વધારે યાત્રાઓ કરી છે એક હાથમાં ધર્મગ્રંથ અને બીજા હાથમાં તરવાર રાખીને અથવા બીજા હાથમાં દારુની માટલી અને પછનાડે તરવાર બાંધીને આ બ્રાહ્મણો પરદેશમાં નથી ગયા અથવા અત્યારે આ દેશના મજૂરો કે વેપારીઓ માન ખેંટનો ખાડો પૂરવા પરદેશ સેવે છે તેમ પણ નથી ગયા પણ ધર્મ અને વિદ્યાના પ્રચારની

શુદ્ધ વૃત્તિથી એક કાળે આ દેશના બ્રાહ્મણોએ અને બીજા વર્ણોએ પણ પરદેશ ખેડ્યો અને વેઠ્યો છે.

ભારતવર્ષના, બહારની દુનિયા સાથેના આ સંબંધનો ઇતિહાસ ઘણો વિસ્તૃત અને લાંબો છે. અહીં નમૂનારૂપ થોડા દાખલા સંક્ષેપમાં નોંધ્યા છે.

વિ. સં. પૂર્વેના હજાર-પંદરસો વર્ષ ઉપર ભારતીય આર્યો અને ઈરાની આર્યો વચ્ચે કાંઈક પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન ઋગ્વેદ અને અવસ્તાના ભાષાસંબંધ ઉપરથી કરવામાં આવે છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં અને બામિલોનની નોંધમાં મહાપ્રલયને મળતું વર્ણન મળે છે એ હકીકત ભારત અને ઈરાક વચ્ચે સંબંધ બતાવે છે. દક્ષિણ હિંદ સાથે ઈરાકને વ્યાપારી સંબંધ હોવાનું અનુમાન બાઈબલ ઉપગ્રથી કેટલાક તબક્કો કાઢે છે. ઈ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ની આસપાસમાં ભારતીયો સેમેટિક લોકો પાસેથી મૂળાક્ષરો શીખ્યા હોવાનું મનાય છે. ઈ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમાં ઈરાનના પાદશાહ દારાયસના તાબામાં ઉત્તર ભારતનો અમુક ભાગ હતો એ તો ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. અને એ કાળથી શરૂ થયેલો ઈરાન અને ભારત વચ્ચેનો સંબંધ સૈદ્ધાંતો સુધી ચાલુ રહ્યો છે.

ઈ. સ. પૂર્વે ત્રીજા શતકમાં મૌર્ય ચક્રવર્તી અશોકે ધર્મરાજ્યની સ્થાપના માટે સીરિયાના એન્ટિઓકસ થિઓસ પાસે, ઇજિપ્તના ટોલેમી ફિલાડેલ્ફોસ પાસે, સીરેનના મગસ પાસે, ઈરાકના એન્ટિગોનસ ગોન્ટેસ પાસે અને એપીરસના અલેક્ઝાંડર પાસે દૂતો મોકલ્યા હોવાનું અશોકના શિલાલેખોથી આપણે જાણીએ છીએ. અને અશોકનો પુત્ર કે બાઈમહેન્દ્ર અને તેની બહેન સંધમિત્રા જૌહધર્મના પ્રચાર માટે સિલોન તથા સુવર્ણભૂમિ (બર્મા) ગયાં હતાં એવી પ્રાચીન દેતકથા છે. મહારાજા અશોકનો આ ધર્મવિજય માટેના પ્રયાસ એ મહાન સિકેન્દરના દેશવિજય માટેના પ્રયાસો કરતાં માનવતાની દૃષ્ટિએ કે ભાવનાની ઉન્નતિની દૃષ્ટિએ ઘણો ચડિયાતો છે.

ચન્દ્રગુપ્ત મૌર્યના સામ્રાજ્યમાં સેલ્યુકસ નિકેટરને હરાવ્યાથી મળેલો ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાનનો ઘણો ભાગ હતો અને ચન્દ્રગુપ્તના અંતઃપુરમાં યુનાની કુંવરી હતી એમ ઐતિહાસિકો કહે છે. વળી ગ્રીક રાજ્યો તરફથી ચન્દ્રગુપ્તના તથા એના પુત્ર અને પૌત્રના દરબારમાં મેગેસ્થનિસ વગેરે એલચીઓ આવી રહેલા એ પ્રસિદ્ધ છે.

આ અગ્રસામા ગ્રીસનો આત્મા નિ સત્ત્વ યતો જતો હતો અને મિનેન્ડર (૪ મ પૂર્વે ખ્રીસ્તુ સતક) વગેરેએ છેડ મધ્યપ્રદેશ પર્યંત ચડાઈઓ કરેલી પણ તેઓને સફળતા મળી નહિ અને ઊતરુ એ વખતના યુનાનીઓએ ખૌદ્દ તથા વૈષ્ણવ ધર્મનો સ્વીકાર કર્યાના દાખલા મળે છે તક્ષશિલાના ગ્રીક ગગ્ગ હુલીઓદોગસનો માળવામા આવેલો યુનાની દૂત ભાગવતધર્મી હોવાનો તથા તેણે 'વિદિગામા ગરુડધ્વજ ક્રોધો કર્યાનો પ્રાચીન લેખ મળ્યો છે ?

આ વખતમા જ યુનાની અને ભારતીય મસ્તદોગના મિત્રશુમાથી ગાધાર ડળાનો જન્મ થયો છે ખરી રીતે એ વખતે આપણી વાયવ્ય સગરુ ઉપર અને એથી ઉત્તરમા હિંદુ-રાની તળેટીમા ગ્રીક, ધરાનો, ભારતીય અને ચીનાઈ સંસ્કૃતિઓનો મેળાપ થતો હતો અને પગપર લેવાડેવડથી એક અપૂર્વ ઇતિહાસ ગ્યાતો હતો.

૪ સ પૂર્વેની પચસતી દગ્મ્યાન યુનાન અને ઇરાન જેવા સુધરેલા દેશોના લોકો સાથે ભારતવર્ષ મળધમા આવ્યો, પણ પછીની પચસતી દગ્મ્યાન મધ્ય એશિયાના મર્મરો-રોકો અને હેરટ દુલ્લો માથે ભારતને ભટકાવાનો પ્રમગ આવ્યો ભાગતે અસાધ્યગણુ ઉદાર-તાથી બર્ષરે માટે પણ દરવાજા ઉઘાડા ગમ્યા પશ્ચિમાને ચીને તગડેલા જૂખ્યા વગ્ગો જેવા જગલી ટોળાઓ ભાગતમા ઊતરી આવ્યા આ ટોળાઓએ ભાગતતી સંસ્કૃતિને તથા મમ્દિને વેરણુઝેરણુ કરી નાખી પણ એ સંસ્કૃતિહીન વિજેતાઓ આખરે ભાગતીય સંસ્કૃતિના દામ બન્યા કોઈ બૌદ્ધ બન્યા (કુસાન રાગ્ગ કનિષ્ક બૌદ્ધ હતા), કોઈ રૈવ બન્યા (વેમ કેડેકોસ-૪ મ પહેલુ સતક-અને હુણ મિહિરકુન રૈવ હતા) સદુએ વર્ણાશ્રમ-વ્યવસ્થા સ્વીકારી અને હિન્દુમત્તમા ભળી ગયા.

પણ મહાયાન બૌદ્ધધર્મ તથા વૈષ્ણવ-ચન ભક્તિમાર્ગ ભાગતમા આવનાગને જ મુક્તિનો માર્ગ બતાવીને સતોપ પામે એવા અદ્વપ્રાણુ ત્યારે નહોતા પોતાને પ્રાપ્ત થયેલો કલ્યાણમાર્ગ ગમે તે કષ્ટ વેડીને સ્વદેશ, મગાનદાના, મુખ અને ચરીરને પણ તજવુ પડે લો બલે, પણ જગતને બતાવવાની તીવ્ર ઉત્ક્રાંતિ એ મમથના ભાગતીય આર્યોમા મળી હતી શ્રીમદ્ ભાગવતે પ્રદાદગ્ગ પાસે કહેવગળ્યુ છે કે.

નાહં વિમુચ્ય કૃપણાન્ વિમુમુક્ષ એકો ।

જગતના આ કૃપણજનોને છોડીને હું એકલો મુક્ત થવા ઇચ્છતો નથી.

આવી જગદુદ્ધારની કલ્યાણવાસનાથી પ્રેરાઈને ઈ. સ. પૂર્વે બીજા-ત્રીજા શતકથી બ્રહ્માવર્તના અને ગાંધારના કેટલાક ધર્મપ્રચારેચ્છુ આર્યોએ હિંદુકુશ ઓળંગી મધ્ય એશિયાના પ્રદેશોમાં અને ત્યાંથી ચીન તરફ પ્રયાણ શરૂ કર્યું હતું.

ઈ. સ. પૂ. ૨૧૭ માં પહેલા ઐદ્ધસાધુઓ ચીનમાં ગયાનું કહેવાય છે. ઈ. સ. ના આરંભમાં મધ્ય એશિયામાં ઐદ્ધ મહાયાન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર થયો હોય એમ જણાય છે, કારણ કે મધ્ય એશિયામાંથી ચીન ગયેલા યૂચી દૂતો સાથે ઐદ્ધધર્મગ્રંથો હોવાની નોંધ મળે છે. ઈ. સ. ૬૭ માં કાશ્યપ મતંગ અને ધર્મરક્ષિત નામના ઐદ્ધસાધુઓ અનેક ઐદ્ધગ્રંથો અને અનેક ઐદ્ધમૂર્તિઓ સાથે ચીન ગયાનો, એમના ઉપદેશથી ચીનની રાજધાની લિયોંગમાં ઐદ્ધ-મંદિર બંધાવાનો, અનેક ચીનાઈ લોકોએ ઐદ્ધધર્મ સ્વીકાર્યાનો અને ઐદ્ધગ્રંથોના ચીનાઈ ભાષામાં અનુવાદો થવા માંડ્યાનો નિર્વિવાદ ઇતિહાસ મળે છે.

ઈ. સ. પહેલા શતકમાં આ રીતે ચીન સાથે શરૂ થયેલો વ્યવહાર પછીનાં છસોએક વર્ષ સુધી તો અનુદિત ચાલુ રહ્યો. અનેક વિદ્વાન વેદવેદાંગપારંગત બ્રાહ્મણ જુવાનો જગદુદ્ધારની વાસનાથી ઐદ્ધ થઈ જતા અને મધ્ય એશિયામાં અથવા ચીનમાં જઈને રહેતા અને સાં જ ચીનાઈ ભાષામાં ઐદ્ધ ધર્મગ્રંથોના અનુવાદો કરવામાં અને ઐદ્ધ-ધર્મનો ઉપદેશ આપવામાં આયુષ્ય ગાળી નાખતા. બીજી તરફથી અનેક ચીનાઈ વિદ્વાન સાધુઓ રસ્તાનાં અકલ્પ્ય અને અસહ્ય કષ્ટો વેડીને ભગવાન બુદ્ધની જન્મભૂમિની તથા ઉપદેશભૂમિની યાત્રા કરવા, ઐદ્ધ ધર્મગ્રંથો ભણવા અને હુલ્લભ ગ્રંથરત્નો ચીન લઈ જઈ અનુવાદ દ્વારા પોતાના દેશબાંધવોને તેનો લાભ આપવાની ઉદાત્ત વાસનાથી ભારત-વર્ષની યાત્રા કરવા આવતા.

એ સમયમાં ઉત્તર ભારતમાંથી ભારતીય કળા, ભારતીય સાહિત્ય અને ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ ગાંધાર અને મધ્ય એશિયા તરફ વહેતો દેખાય છે. અને મધ્ય એશિયામાં દૂર દૂરના પૂર્વના તથા પશ્ચિમના મુલકોમાંથી આવતા પ્રવાહો સાથે મળી જતો દેખાય છે;

અને એ મિત્રપ્રવાહ પાછો પૂર્વમાં તથા પશ્ચિમમાં વહે છે ભાગતીય સંસ્કૃતિએ અને ધર્મે, એ વખતે ચીન અને જાપાન ઉપર અસર કરી છે તેમજ ઇરાન, ઇરાક, ઇજિપ્ત અને ગ્રીસ ઉપર તથા એ વખતના ખ્રિસ્તી ધર્મ ઉપર પણ અસર કરી છે

પણ ભારતીય સંસ્કૃતિની અને ધર્મની આ વિજયયાત્રાએ સ્થળ માર્ગે જ થઈ હતી અને તેણે સમુદ્રપ્રવાણ કરેલું જ નહિ હોય એમ માનવાનું નથી 'પેગિસમ એન્ડ ધી એરીથ્રીઅન સી' ની નોંધોમાં એ વખતે આફ્રિકાથી, હિંદુસ્તાન માગ્દત, દ્વીપકલ્પો અને દૂર ચીન સુધી બહોળો દરિયાઈ વેપાર હોવાના પુરાવા મળે છે સાહસિક ભારતીય ખલાસીઓએ અને તેમના વહાણોમાં ગયેલા ધર્મવીર માધુ-ઓએ ચપામાં, કમ્બોજમાં, અને જવા સુધી મલાયામાં ભારતીય સંસ્કૃતિની જયધોપણા કરેલી દેખાય છે રાલેમી (બીજુ ચતક) જવાને યવદ્વીપ (Java) જેવું દિંદી નામ આપે છે એ જ રીતે પ્રોફેસર પેલીઅટને જૂની શોધખોળ કગ્તા દિંદી સંસ્કૃતિની ઈ સ ત્રીજા ચતકની નિશાનીઓ કમ્બોડિયામાં મળી છે ઇ સ ચોથા ચતકથી તો હિંદુસ્તાન અને ચીન વચ્ચે સ્થળમાર્ગ અને જળમાર્ગ બેય ખુલ્લા હોવાના અને સ્થળમાર્ગે આવેલા પ્રવામીઓ જળમાર્ગે પાછા ફર્યાના અને એ રીતે અર્ધા એશિયાની પ્રદક્ષિણા ખેડ્યાના દાખલાઓ મળે છે બીજી તરફથી રામના સામ્રાજ્ય દ્વાગ પશ્ચિમ સાથે આ દેવનો વેપાર વધતો જતો હોવાનું અને પગિલુએ રામનું મોતું આ દેશમાં લક્ષડાઈ આવતું હોવાનું પ્રતિદાસ કહે છે એ વખતે જ ત્રણ ચાર મોટા ખદરો માગ્દત આ વેપાર ચાલતો હતો તેમાં આપણુ બરુચ મોખરે હતુ

પણ વેપાર અને ધર્મપ્રચારથી જ આ દેવનો પરદેશો માથેનો સંબંધ પૂરો થતો નથી આ દેવમાંથી નયેલા પ્રવામીઓએ દૂર દૂર ગળ્યો પણ સ્થાપ્યા છે આ દેવની વર્તમાન પરાધીન સ્થિતિમાં આ કથન નજે ગતરવુ મુરકેવ છે, પણ એમાં સંપૂર્ણ ઐતિહાસિક સત્ય છે

છેક ઇ. સ ત્રીજા ચતકથી દક્ષિણના દ્વીપોમાં હિંદુ અમર દેખાના માટે છે પછી ઇ સ પાંચમા ચતકમાં ચપા, કમ્બોજ, સીઆમ, લાઓસ, બોર્નિયો, સુમાત્રા અને જવામાં હિંદુ મોજુ ફરી વળે છે, એ વખતે ચપા, અને કમ્બોજ તો પૂરેપૂર્ણ હિંદુ યથ

ગયાં હતાં. અને આ અરસામાં બર્મા અને સિયોન બૌદ્ધધર્મની છાયામાં આવી ગયાં હતાં.

ઈ. સ. સાતમા શતકમાં સુવર્ણદ્વીપ (સુમાત્રા). શ્રીવિજયનું રાજ્ય ગણાતું. ચીનાઈ યાત્રી ઇત્સિંગ ભારતમાંથી ચીન પાછા ફરતાં સુમાત્રામાં પણ રોકાયા હતા. એ વખતે સુમાત્રામાં એક હજાર બૌદ્ધ સાધુઓ હોવાનું કહેવાય છે. ઈ. સ. સાતમા શતકથી ઈ. સ. ૧૪મા શતકના બૌદ્ધ રાજ આદિત્યવર્મન સુધીનો ઇતિહાસ હજી પૂરો મળ્યો નથી, પણ ૧૪મા શતકમાં ત્યાં બૌદ્ધમૂર્તિઓની સ્થાપના થતી હતી અને અશુદ્ધ સંસ્કૃતમાં શિલાલેખો લખાતા હતા. પછી તો મુસલમાની મોજુ સુમાત્રા ઉપર ફરી વળ્યું.

ઈ. સ. પાંચમા શતકથી બૌદ્ધ ધર્મનો જવામાં પ્રચાર થયો દેખાય છે. બૌદ્ધધર્મની મૂળ સર્વાસ્તિવાદી શાખાનું જવામાં જોર હતું અને એ માર્ગના અન્યત્ર દુર્લભ સંસ્કૃત ગ્રંથો જવામાં સુલભ હતા. ઈ. સ. ૭૭૮ માં, જવામાં શૈલેન્દ્ર વંશના કાર્ધ રાજાએ આર્ય તારાનું મંદિર બંધાવ્યાનો ઉત્તર ભારતની (જૂની જવા) લિપિમાં લખેલો સંસ્કૃત લેખ મળે છે. આ ઉપરથી જવામાં પહેલાં મહાયાન બૌદ્ધધર્મનું જોર હોવાનું અનુમાન થાય છે. પણ પાછળથી શૈવધર્મ જોરમાં આવ્યો જણાય છે, અને જો કે લોકોમાં શૈવધર્મ, વૈષ્ણવધર્મ, દુર્ગાપૂજા વગેરેનો પ્રચાર પુષ્કળ દેખાય છે, પ્રમ્પનમ્ પંતરમ્ના જાવ્ય મંદિરોનાં ખંડેરોમાં રામચરિત અને કૃષ્ણચરિતના પ્રસંગો તથા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, દુર્ગા વગેરે દેવોની મૂર્તિઓ કાતરેલાં મળે છે, પણ જવાનાં રાજાઓ તો શ્રી. ઇશાનવિજયધર્મોત્તુગદેવ (ઈ. સ. ૯૫૦) થી તે રાણી ત્રિભુવનોત્તુગદેવી (ઈ. સ. ૧૩૫૦) સુધી બૌદ્ધ હતા અને તેઓએ અસાધારણ કળાસૌંદર્યવાળો બોરોબદુરનો વિશ્વવવિખ્યાત સ્તૂપ બનેો કર્યો છે.

આ રીતે ભારતીય સંસ્કૃતિએ દૂર દૂરના દેશોમાં સ્થળમાર્ગે અને જળમાર્ગે પ્રયાણ કર્યું હતું અને નવાં અનુકૂળ ભૂમિ મળી ત્યાં ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક થાણાં નાખ્યાં હતાં. ઈ. સ. ૧૩ મા-૧૪ મા શતક પછી ભારતનું આ વિજયપ્રસ્થાન બંધ થઈ ગયું. ભારતવર્ષ પોતે પ્રાચીન થઈ ગયો અને ભૂતકાળની કથાઓ પણ જુલાઈ ગઈ. અફઘાનિસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્ય હતું કે જવા, કેમ્બોડિયા, બલિદ્વીપ વગેરે હિંદુધર્મનાં ધામો હતાં એ કાર્ધની કલ્પનામાં પણ ન રહ્યું. સેંકડો

સરકૃત ગ્રન્થો જેના ચીનાઈ ભાષાતરો ચીનમાં મળે છે તેના નામો પણ આ દેશના સરકૃત પડિતો જાણતા નથી પણ ધીમે ધીમે આ અધારપડો ખસવા માડ્યો છે ચીન, કોંગિયા જાપાનમાં બૌદ્ધ ધર્મે અને બૌદ્ધમાધુઓએ શુ કર્યું હતું એનો ઇતિહાસ ચીનાઈ ઇતિહાસોમાંથી ઉકેલવાની ક્રિયા વણા વર્ષથી ચાલે છે વળી કોમેઝ કાએલોફ, ડીટ્રોઅલ, પોલપેલીઅટ, હર્નલ, ઓર્ગલસ્ટીન, મુનવેડલ વોનલિકોફ, ડાઉટ ઓટાની વગેરે જુદા જુદા દેશોના પુરાતત્વગવેષકોએ મધ્ય એશિયાના દુર્ગમ પ્રદેશોમાં ફરીને બૃહત્તર ભારતની અનેક નિશાનીઓ શોધી કાઢી છે બીજી તરફથી ફ્રેન્ચ અને ડચ વિદ્વાનોએ જાવા, મુમાત્રા, કેમોડિયા વગેરેના બૌદ્ધ અને હિંદુ અવશેષોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે હજી આ બૃહત્તર ભારતના અભ્યાસીઓના પ્રયાસો ચાલુ છે પણ બૃહત્તર ભારત સમઘી કેટલું વિશાળ સાહિત્ય છેત્વી પચ્ચીસીમાં ઉત્પત્ત થયું છે એનો ખ્યાન સર ઓર્ગલસ્ટીનના 'પ્રાચીન ખોતાન' નામના બે દળદાર પુસ્તકો અને એથી પણ મોટા 'સૌર ઇન્ડિયા' ના પાંચ પુસ્તકો જોવાથી સહેજમાં આવી જશે અથવા બોગેઅદુરના સ્તૂપના કેવળ પુરાતત્વની દૃષ્ટિથી કરેલા વર્ણનના બે મોટા ગ્રન્થો ડચ વિદ્વાને જ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે એ જોવાથી આવશે મુશ્કેલી અગ્રેજી સિવાયની ભાષાઓમાં લખાયેલ તથા વિવિધ મામયિકામાં પ્રસિદ્ધ થતું સાહિત્ય તો આપણા જોવામાં પણ ભાગ્યે જ આવે છે પરંતુ ડૉ કાલિદાસ નાથ જેવા ફ્રેન્ચ ભાષાજિજ્ઞ તથા આ વિષયના સાગ અભ્યાસીના ઉત્સાહથી કેટલાક વર્ષોથી બૃહત્તર ભારત પરિષદ આ દેશમાં સ્થપાઈ છે અને થોડા વર્ષોથી ભારતીય વિદ્વાનોએ ભારતના તથા બૃહત્તર ભારતના ઇતિહાસ સબધી પુષ્કળ પરિશ્રમ કરીને જે ભારતમાતાના મુખને ઉજાડવળ કરે એવું માહિત્ય મગાળી દિંદી અને અગ્રેજીમાં ઉત્પત્ત કરવા માડ્યું છે, તેમાં આ વિષયને લગતું ડૉ ગ્રેવિયર્સ મજમુદારેનું Ancient Indian Colonies in the Far East ને પણ ગણાવી શકાય x

★

x બૃહત્તર ભારત પરિષદ તરફથી જુદા જુદા નેખાને હાથે લખાયેલ જુદા જુદા દેસો નંબર ૬-૧૦ સંક્ષિપ્ત ગ્રંથોમાં બહાર પડી છે તેમાંથી ડૉ કાલિદાસ નાથના Greater India નામના પહેલા Bulletin નો ઉપરની નોંધ લખવામાં મુખ્ય આધાર લીધો છે

ગુપ્તયુગનું વિહંગાવલોકન

વર્તમાન હિંદુસમાજનાં મૂળ ગુપ્તસમયમાં બંધાયેલાં છે. હાલનો હિંદુ સમાજ જે સંસ્કારો અને જે ભાવનાઓના બળથી એક સમાજ તરીકે હજી જન્મે છે, તે સંસ્કારો અને તે ભાવનાઓએ ગુપ્તસમયમાં સ્થિર રૂપ ધારણ કર્યું છે. છેક વેદના સમયથી આર્ય સંસ્કારોએ હિંદી રૂપ ધારણ કરવા માંડ્યું હતું, પણ એમાં કાળે કાળે અનેક નવા સંસ્કારો અને નવી ભાવનાઓ ભળતાં ગયાં. પ્રાચીન આર્યોએ અનેક ભિન્નભિન્ન સંસ્કારવાળી પ્રજાઓને પોતામાં મેળવી લઈ, એક હિંદી પ્રજાને ઘડી ત્યારે આ જુદી જુદી પ્રજાઓના સંસ્કારોને ય અપનાવી લીધા. આ રીતે હજારો વર્ષ સુધી હિંદી પ્રજા અને હિંદી સંસ્કારો પ્રવાહી રહ્યાં. ગુપ્તસમયમાં આ પ્રવાહ એક મહાસરોવરરૂપ બની ગયો હતો. આખા હિંદુસ્થાનની પ્રજા લગભગ એક સંસ્કારવાળી અને એક સભ્યતાવાળી એક પ્રજા બની ગઈ હતી. હવે આ સરોવરમાં નવાં ઝરણાં મળતાં નહોતાં. પણ હજી એ સરોવરનું પાણી નદીઓરૂપે હિંદુસ્તાનની બહાર દૂરદૂર સુધી વહેતું હતું. આર્યોએ જે સભ્યતાને વેદના વખતથી ધણી માંડેલી તે હવે પૂરેપૂરી ધણી ગઈ હતી અને હિંદી સભ્યતાની અતિ ભવ્ય, અતિ દેદીપ્યમાન અને પરમ રમણીય મૂર્તિ તૈયાર થઈ હતી. ગુપ્તસમયમાં એ હિંદી સભ્યતાની મૂર્તિની ઝાંખી થઈ શકે છે. ધીમે ધીમે પ્રવાહ તદ્દન બંધ થઈ ગયો, ચારે તરફથી બંધાયેલાં પાણી કોહવા માંડ્યાં અને હિંદી સભ્યતાની મૂર્તિ ફિક્કી પડવા માંડી. ગુપ્તસભ્યતા ક્ષીણ થયા પછી પરદેશીઓનાં જે ટોળાં ને ટોળાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં તેણે હિંદુ સમાજની જડતા તોડી નહિ. એ પરદેશીઓમાં ઝાંઝું જીવન નહોતું. મુસલમાની સભ્યતાની પડતી વખતે મુસલમાનો આ દેશમાં આવ્યા છે. પરદેશીઓના ધસારાને અને મારાને યોગ્ય થવાનો, પરદેશીઓ સાથે કામચલાઉ પણ મેળ કરી લેવાનો

હિંદુ પ્રજાએ વારંવાર પ્રયાસ કર્યો છે ખરો, પણ છેલ્લા ૧૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ તપાસતા તો સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, શુભતમય પછી હિંદુ પ્રજાએ પોતાના સ્વભાવમા તાત્ત્વિક ફેરફાર કર્યો નથી. હિંદુ પ્રજાની મૂળભૂત ભાવનાઓ તો શુભસમયમા હતી તે જ અત્યારે છે. અલખત એ સમયે જે ચૈતન્યમય અને જ્વલન ભાવનાઓ હતી તે અત્યારે નિર્જીવ અને નિર્માલ્યરૂપે હિંદુ પ્રજાને વળગી રહી છે. (બ્રિટિશ માત્રાજ્યની અસર તો છેડ હિપગની ચામડીને થઈ છે.)

ટૂકામા, વર્તમાન હિંદુ પ્રજાનો અતરાતમા જોવો હોય તો શુભસમયમા જન્મેલો જોઈએ. શુભોનો ઇતિહાસ—એ સમય મહા રાજાઓનો કાલાનુક્રમ—એ પુરાતત્ત્વની ગોધખોળ કેવા પગિણામ ઉપજાવી રોકે છે એનું મગ્ન દષ્ટાંત છે. પુરાણોએ શુભો વિશે ઘેર જ લખ્યું નથી. શુભો આગળ જ પુરાણો અટકી નાય છે. વિદ્યાલ સંસ્કૃત સાહિત્યમાથી શુભો વિશે કે શુભસમય વિશે કંઈ જીવ જોવી માહિતી મળતી નથી, છતાં ખૂબી તો એ છે કે, એ શુભસમયમા જ મસ્કૃત માહિત્યને અસાધારણ ફાલ આવ્યો હતો. સંસ્કૃત માહિત્યોદ્યાનના સર્વ અગ્રે અપૂર્વ રોભાથી ખીલી ગયા હતા જે પુરાણો શુભો વિશે લગભગ મૌન ધારણ કરે છે તે પુરાણો જ એ વખતના હિંદુ મમાજનુ જીવતુ ચિત્ર રજૂ કરે છે. પણ એ સમયનુ હાડપિંજર તો મોટા ભાગે પાશ્ચાત્ય તથા યોડા અત્યંત પુરાતત્ત્વગોધકોએ છેલ્લા સો-સવાસો વર્ષની મહેનતથી ઊંચું કર્યું છે. શુભગાનઓની વરાવવિ, કાલાનુક્રમ અને એ રાગઓની કારકીર્દિની કેટલીક વિગતો એ બધું જૂના લેખાલેખો, તાત્રપત્રો, જૂના મિત્રાઓ અને ચીનાઈ પ્રવાસીઓની નોંધોને આભારી છે. આ પુરાતત્ત્વના માધનો વડે ઇતિહાસનુ ખોખું ઊંચું થયા પછી સાહિત્યે—હિંદુ, બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્યે—એમા જીવ મૂક્યો છે. આ ઇતિહાસની આગસી તૈયાર થયા પછી અનેક મૂળા પથગઓ, શુદ્ધાઓ અને ખીજા જમીન બહાર ઊભા ગહેલા તથા જમીનની અદર દટાઈ ગયેલા અવગેયો બોલવા માડ્યા છે.

શુભસમયનો વિગતવાર ઇતિહાસ લખતા તો એક મોટો મથ બગાય, પણ સક્ષેપમા શુભઇતિહાસની મોટીમોટી રેખાઓ જોઈએ. મહાન ચદ્રશુભ મૌર્યે (ઈ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) વવનો (ગ્રીક લોકો)ને હિંદુકુલની પેલે પાગ અટકાવીને તથા લગભગ આખા હિંદુસ્થાનને એક

જન નીચે આણીને એક મહાસામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. એના પૌત્ર દેવાનાંપ્રિય, પ્રિયદર્શી અશોક મહારાજએ આ સામ્રાજ્યને વધાર્યું અને દીપાવ્યું. મૌર્યસમયમાં હિંદુશક્તિ અને પ્રતિભાનો સૂર્ય એક રીતે મધ્ય આકાશમાં પ્રકાશતો હતો. મૌર્યસૂર્ય થોડો કાળ તપીને અસ્ત પામ્યો. દેશ અનેક જન નીચે વહેંચાઈ ગયો. ઉત્તરની સરહદ ઉપર મધ્ય એશિયાના યવનોનું જોર જામ્યું. યવનો તો લાંબો કાળ ટક્યા નહિ; એ પછી આવેલા કુશાન રાજાઓએ જખ્ખર સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું. મધ્ય-એશિયાના પામીરથી તે મધ્યહિંદના વિંધ્યાચળ સુધી કનિષ્કનું રાજ્ય હશે એમ મનાય છે. (કનિષ્કનો સમય લગ્ન વિવાદાસ્પદ છે પણ 'કેમ્બ્રિજ હિસ્ટરી'માં ઇ. સ. ૭૮ માન્યો છે.) માળવા અને ગુજરાત ઉપર પણ શકવૈકોનો રાજ્ય હતું. ઉત્તરનું શકરાજ્ય લાંબી પડ્યું અને દક્ષિણના આન્ધ્રો પણ છિન્નભિન્ન થઈ ગયા. ઇ. સ. ત્રીજા શતકમાં ભારશિવો અને વાકાટકો નેરમાં આવ્યા. અને એથા શતકના ઉદય સાથે ગુપ્તોનો ઉદય પણ નજરે ચડે છે. ગુપ્તો કેવી રીતે અને ક્યાંથી ઉદય પામ્યા એ વિશે પૂરી માહિતી હજી મળી નથી. પ્રાચીન ગુપ્તલેખો શ્રીગુપ્તથી વરતો આરભ કરે છે. આ શ્રી ગુપ્ત પાટલીપુત્રની આસપાસનો કોઈ ઠાકોર હશે. એણે પાટલીપુત્ર જેવા પ્રાચીન મહત્તાવાળા નગરમાં રાજગાદી સ્થાપી હોય એમ સંભવે છે. જૂના લેખોમાં એને ફક્ત મહારાજ પદ લગાડ્યું છે. શ્રીગુપ્ત ઇ. સ. ૨૭૫ થી ૩૦૦ની લગભગમા થયો હશે. એની પછી એના પુત્ર મહારાજ ઘટોતકચ્છ થયા. એનો સમય ઇ. સ. ૩૦૦થી ૩૨૦ની લગભગ માન્યો છે. (જુઓ; Catalogue of the Coins of Gupta Dynasties) ઘટોતકચ્છ પછી એના પુત્ર ચંદ્રગુપ્ત (પહેલા) ગાદી ઉપર બેઠા. જૂના લેખોમાં એમને મહારાજધિરાજ પદ લગાડ્યું છે, એ ઉપરથી તેઓ સ્વતંત્ર અને પોતાના પિતા તથા પિતામહ કરતાં વધારે વિશાલ રાજ્યના અધિપતિ થયા હશે એમ અનુમાન થાય છે. આ ચંદ્રગુપ્તની પટ્ટરાણી મહાદેવી કુમારદેવી છેક ખુદ્દના સમયમાં પ્રખ્યાત થયેલા લીચ્છવી કુળની કન્યા હતી. ગુપ્ત લેખોમાં રાજ સાથે રાણીના નામનો પણ ઉલ્લેખ ચંદ્રગુપ્તથી શરૂ થાય છે. આ લીચ્છવીઓ સાથેના સંબંધથી ચંદ્રગુપ્તને રાજ્યના વિસ્તારમાં કે પ્રતિષ્ઠામાં કેંક લાભ થયો હશે. એનો પુત્ર મહાન સમુદ્રગુપ્ત પોતાને લીચ્છવી-

દ્વાદશ રહે છે (જુઓ, અલાહામાદવાજો લેખ) મમુદ્રગુપ્તે પોતાના કેટલાક મિક્કાઓ ઉપર પોતાના માતા અને પિતાનું ચિત્ર પડાવ્યું છે. અદ્રગુપ્તનો કોઈ લેખ મળ્યો નથી કે જે ઉપરથી એના ગાન્યવિસ્તારનું અનુમાન થઈ શકે, પણ મમુદ્રગુપ્તના લેખ ઉપરથી પ્રયાગથી પાટલીપુત્ર સુધીનો કુળદ્રુપ પ્રદેશ (જેમા તિગ્રહત, દક્ષિણ બિહાર અને અયોધ્યા આવી જતા તે) એના તામામા હશે એમ તર્ક થાય છે^૧ પુગણોત્તમરાજ્યનો જે વિસ્તાર મતાવે છે, તે અદ્રગુપ્ત પહેલાના સમયને લાગુ પડતો જણાય છે.

આ અદ્રગુપ્તના ગાન્યકાળથી ગુપ્તમવત શરૂ થાય છે. ગુપ્તમવતનું પહેલું વર્ષ ઇ મ ૨૬-૨-૩૨૦થી ૧૫-૩-૩૨૧ સુધી હતું. અદ્રગુપ્તે પોતે, પોતાની ગણી અને લીચવીઓ એ ત્રણેના મયુક્તા નામનાળા સિક્કા પડાવ્યા છે.

અદ્રગુપ્તના પુત્ર મહારાજાધિગજ મમુદ્રગુપ્ત ચક્રવર્તી થયા. અસાધારણ હિતમાહ અને પગક્રમથી એણે સમગ્ર આર્યાવર્તને એકત્ર નીચે આણ્યું. મમુદ્રગુપ્તની આ વિજયયાત્રાનું, એની સભાના કવિ અને મહાદંડનાયક હર્ષિયેણે મહાપદમા નરુતમા ગચ્છેનું વર્ણન અગોકના લેખવાળા એક મ્તલ ઉપર મળી આવ્યું છે. આ મ્તલ અનાહામાદમા છે. મમુદ્રગુપ્તનો આ લેખ માત્ર વગરનો અને ઉપરથી તુટિત છે, જતાં એ લેખ ઉપરથી એમણના એક ખીમ્બ નખ ઉપરથી, મમુદ્રગુપ્તે પડાવેના મિક્કાઓ ઉપરથી તથા તેના વડજોના લેખો ઉપરથી જે ગમ્મના નામની પણ આજથી થોડા વર્ષ પહેલાં કોઈ દત્તિહામ-જેખડને ખનન નહોતી તેનું લગભગ આખેહન ચર્ચિત આજે જોઈ શકાય છે. હર્ષિયેણની આ પ્રવૃત્તિ ઇ મ ૩૧૦ની આમપામ વખાણ હશે એમ વિન્-એન્ટ સ્મીથ ધારે છે. વિજયયાત્રા કરવા માટે તે મમુદ્રગુપ્ત ગાદીએ બેઠા પછી તરત નીડળ્યા હશે.

મહારાજાધિગજ મમુદ્રગુપ્તે પહેલા-આજે જે ભાગ હિંદુસ્થાન તરીકે ઢિંગ ગાપાના ઓળખાય છે તે-પ્રાચીન આર્યાવર્તનો કુળદ્રુપ પ્રદેશ જુદા જુદા નવ ગમ્મઓને ઉખેડી નાખીને ખાનમા કર્યો, પછી દીર્ઘદષ્ટિનાળી

રાજ્યસુખ ભોગવ્યું હશે એમ મનાય છે. એનો રાજકાળ ઈ. સ. ૩૩૦ થી કે ૩૩૫ થી ૩૭૫ સુધી પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ ઠરાવ્યો છે.

સમુદ્રગુપ્ત પછી એણે પોતે પસદ કરેલો ચંદ્રગુપ્ત (બીજો) ગાદીએ બેઠો. સમુદ્રગુપ્તની પોતાની પણ એના પિતાએ પસંદગી કરી હતી. લેખોમાં તત્પરિગૃહીત શબ્દ છે. સમુદ્રગુપ્તે પરાક્રમાદિત્ય અને આ ચંદ્રગુપ્તે વિક્રમાદિત્ય પદ ધારણ કર્યું હતું. ચંદ્રગુપ્તે પોતાને વાગસામાં મળેલું રાજ્ય પશ્ચિમના શકલક્ષ્મી પાસેથી માળવા, ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કોંકણ ખૂંચવી લઈને વધાર્યું. આ પરાક્રમથી સમૃદ્ધ અને ફળદ્રુપ પ્રદેશો રાજ્યને મળ્યા એટલું જ નહિ પણ પશ્ચિમના બંદરો મારફત છેક ચીનથી તે ઈર્જિસ અને બીજા પશ્ચિમના દેશો સાથેના વેપારનો સળંગ રસ્તો રાજ્યનાં વશમાં આવ્યો. પરિણામે દેશમાં વેપાર અને સમૃદ્ધિ વધ્યાં. ચંદ્રગુપ્ત પણ એના પિતા પેઠે પરાક્રમી, સંસ્કારી, વિદ્વાન અને કલા-રસિક હશે. કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે મહાકવિ કાલિદાસ વગેરે કવિઓના આશ્રયદાતા વિક્રમાદિત્ય વિશે જે વાતો ચાલે છે તે આ ચંદ્રગુપ્ત વિક્રમાદિત્ય વિશે હોવી જોઈએ. તદ્દન ચોક્કસ નથી પણ ઈ. સ. ૩૭૫ થી ૪૧૩ સુધી એનો રાજ્યકાળ હોવો જોઈએ. આ ચંદ્રગુપ્તના વખતમાં ઈ. સ. ૪૦૬ થી ૪૧૧ ચીનાઈ પ્રવાસી બૌદ્ધ સાધુ ફાહિયાન આ દેશમાં આવ્યો હતો. એ સાધુનું બધું ધ્યાન પોતાના કામમાં, બૌદ્ધ તીર્થો જોવામાં, ધાર્મિક ગ્રન્થો એકઠા કરવામાં અને ધર્મગ્રન્થોનું અધ્યયન કરવામાં જ હતું. એણે ચંદ્રગુપ્તનું નામ પણ લખ્યું નથી; પરંતુ એ વખતની દેશની પરિસ્થિતિ વિશે જે કંઈ વર્ણન આપ્યું છે તે ગુપ્તસમયનું યથાર્થ ચિત્ર રજૂ કરે છે. આ સમયે પાટનગર પાટલીપુત્ર નહિ પણ અયોધ્યા હશે એમ લાગે છે.

ચંદ્રગુપ્ત પછી એની મહારાણી દ્રુવદેવીનો પુત્ર કુમારગુપ્ત ગાદીએ બેઠો. ભોગલો પેઠે આ ગુપ્તરાજાઓએ એક પછી એક દીર્ઘાયુષ્ય અને દીર્ઘરાજ્ય ભોગવ્યું છે. કુમારગુપ્ત પહેલાએ લગભગ ૪૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું છે. કુમારગુપ્તનો રાજ્યવિસ્તાર એના પિતાથી વધ્યો હશે, ઘટ્યો નથી. એણે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે. કુમારગુપ્તના અનેક લેખો અને સિક્કાઓ મળ્યા છે, પણ એનાં પરાક્રમ વિશે કે કારકીર્દિ વિશે કંઈ વધારે માહિતી મળતી નથી.

કુમારગુપ્તના રાજ્યકાળની આખરમાં મધ્ય એશિયામાંથી હજોનાં ટોળાં તીકના ટોળા પેઠે આ દેસ ઉપર ધસી આવના માડ્યા ઈ સ ૪૫૦ ની આસપાસમાં કુમારગુપ્તને કોષ દુશ્મનો સાથે યુદ્ધમાં ઊતરવું પડેલુ આ યુદ્ધથી ગાંધ્યલક્ષ્મી દુર્બલ થઇ ગયેલી, પણ યુવરાજ રઘુપ્તે અસાધારણ પગક્રમ કરી ગાંધ્યને ટકાવી ગાંધ્ય આ વીર યુવગાજ લગભગ ઈ સ ૪૫૫ માં ગાદીએ બેઠો. ગાદીએ એમતા જ એને હજો સામે લડવું પડ્યું અસખ્ય જંગલી હજોનાં ટોળા હિંદુકુશ ઓળંગી નારકારક વેગથી આ દેસ ઉપર ધમી આવતાં હતાં વીર રઘુપ્તે રાજ્યનું બધું બળ એકઠું કરીને હજોને એવા હગવ્યા કે એને થોડા વર્ષ શાંતિમાં ગાળવાના મળ્યા આ હણ-વિજયની યાદગીરીમાં એણે બીટારી પાસે વિપ્શ્વનો શ્વજસ્તભ કીભો કર્યો તેના ઉપરના લેખમાં લખ્યું છે કે, “પિતા સ્વર્ગમાં જતા, (હજોને હરાવીને) ખખળી ગયેલી વચલક્ષ્મીની ફરી પ્રતિષ્ઠા કરીને હતગિપ્ત કૃષ્ણે જેમ દેવકીને પ્રણામ કર્યા હતા તેમ રઘુપ્તે પોતાની આખમાં આંસુવાળી માતાને પ્રણામ કર્યા ” ઈ સ ૪૫૮ માં એણે નીમેલા સુરાષ્ટ્રના સૂયા ચક્રપાલિતે ગિંગનાગની તળેટીમાં સુર્જન તળાવને મમરાંબુ તથા કાઠા ઉપર વિપ્શ્વનું મંદિર બધાંબુ, એ વખતે લખાવેલો લેખ અશોકના સિલાનેખવાળા પથરા ઉપર છે ઈ મ ૮૬૫ ના એક લેખ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, પોતાની કાગકાદિની રક્ષાતમા રઘુપ્તે હજોને એના હરાવેલા કે દસ પદ્મ વર્ષ સુધી નિગત ગહી પણ જે અગણિત હણ-તીડોએ સુરોપમાં બમકો નાસ ફેલા-યો હતો તેમણે અતે ગુપ્તગાંધ્યને તોડી નાખ્યું ઈ સ. ૪૭૦ થી ૪૮૦ સુધી દણો એટલા જોર ઉપર આવ્યા કે, તેઓએ આ દેશમાં પોતાનું ગાંધ્ય રચાંબુ પછી તો આ દેશનો ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો (હણ મિહિરકુલ-ઈ સ ૫૦૦-૨૧૦ હતો) રઘુપ્તનું ઈ મ ૪૮૦ માં અવસાન થયું હશે

રઘુપ્તના અત સાથે ગુપ્તમહાગાંધ્યનો અત આવ્યો. હજોએ આ દેશની ઘણી મમૃદ્ધિનો નાશ કર્યો રઘુપ્ત પછી ગુપ્તગાંધ્યોની બે શાખા થઇ ગઈ મુખ્ય શાખામાં પુગુપ્ત, નરસિંહગુપ્ત, બાલા-દિત્ય અને કુમારગુપ્ત (બીજો, ઈ મ ૫૩૫ લગભગ) થયા આ રાજાઓની ગાંધ્યમત્તા મૂળ મહાગાંધ્યના પૂર્વ લાગમાં મર્યાદિત હતી

પૂર્વ માળવામાં એક બીજી શાખાએ થોડો વખત રાજ્ય કર્યું છે અને મૂળ આ ચક્રવર્તી ગુપ્તોમાંથી ઊતરી આવેલા ગુપ્તવંશના ૧૧ ઠાકોરોની ત્રીજી શાખાએ મગધના પ્રદેશમાં કેટલોક કાળ રાજ્ય કર્યું. આ શાખામાં આદિત્યસેનના પુત્ર જીવનગુપ્તનું નામ છેલ્લું મળે છે. પાંચમા શતકના અંતમાં ગુપ્તોની પડતી થઈ. એ મહારાજ્ય તૂટ્યું તે પાછું સંધાયું જ નહિ. નાના નાના ખંડિયા રાજ્યો પહેલાં સ્વતંત્ર થયા અને પછી પોતપોતાનાં રાજ્યો વધારવા લાગ્યા. ગુજરાતમાં વલ્મીરાજ્ય એ રીતે આ અરસામાં સ્થપાયું અને ત્રણ સો વર્ષ ટક્યું. સ્થાણવીશ્વરના આવા એક ખંડિયા રાજાના કુમાર શ્રીહર્ષવર્ધને પોતાના અતુલ બલ-પરાક્રમથી સાતમા શતકના આરંભમાં ચક્રવર્તીપદ મેળવ્યું અને લગભગ ચાળીશ વર્ષ (ઇ. સ. ૬૦૬ થી ૬૪૬) એ પદ ભોગવ્યું. શ્રીહર્ષ પછી એ સ્પૃહણીય ચક્રવર્તીપદ મેળવવા આયાવર્તનો કે દક્ષિણાપથનો કોઇ પણ રાજા લાગ્યશાળી ન થયો. પચાસ વર્ષ પછી મુસલમાનો સિધમાં અને પછી પંજાબમાં દેખાવા લાગ્યા. અને આ દેશનો મધ્યયુગ શરૂ થયો. આ વખતમાં બિહાર અને ખંગાળામાં, કનોજમાં, રજપૂતાનામાં, માળવામાં, કાશ્મીરમાં, ગુજરાતમાં ને બુદ્ધેલખંડમાં, એમ આ દેશના જુદા જુદા ભાગમાં જે રાજ્યો સ્થપાયાં તે ચડતી-પડતીના રંગમાં પરસ્પર લડતાં-આખડતાં, મુસલમાનોનો ધસારો સહન કરતાં લગભગ પાંચસો વર્ષ જીવ્યાં, અને પછી મુસલમાની યુગ શરૂ થયો. દક્ષિણાપથની પણ આયાવર્ત જેવી જ સ્થિતિ થઈ છે.

ગુપ્તરાજ્યો વિશેના ઉપલા ટૂંકા વર્ણન ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે, ઈ. સ. ૩૨૦ થી ૪૭૦ સુધીનો દોઢસો વર્ષનો સમય એ ગુપ્તસમયનો મધ્યાહ્નકાળ. પણ ગુપ્તોના વખતમાં અને તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી આ દેશમાં જે સર્વતોમુખી ઉત્કર્ષ દેખાય છે, તેનો ઉદય કઇ ગુપ્ત રાજાના જન્મ વખતે થયો ન હતો. ખરી રીતે ચક્રવર્તી ગુપ્તો હિંદુ પ્રજાના ઉત્કર્ષલક્ષી વેગવાળા પ્રવાહમાં જન્મ્યા છે. વિદ્યા અને કળાનો જે અપૂર્વ ફલપાક ગુપ્તસમયમાં દેખાય છે, તેનો ઉદય ખસો-ત્રણસો વર્ષ પહેલાં થયેલો. અશ્વઘોષ અને નાગાર્જુનથી અથવા ગાંધારશિલ્પના ઉદયથી આ યુગનો પણ ઉદય ગણવો જોઈએ. વળી સ્કન્દગુપ્તના અંત સાથે કે ગુપ્તયુગની વિદ્યાકળાનો કે એ વખતની હિંદુ-

પ્રગતની સુખસમૃદ્ધિનો એકદમ નાશ થયો નથી, એટલું જ નહિ પણ વિદ્યા, જ્ઞા, આચારવિચાર, ગૃહસ્થીકરણી, બધાનો પ્રનાસ એકસરખો રહ્યો છે એટલે હર્ષના અતપર્યંત અથવા સુસલમાનો સિંધમા આવ્યા ત્યાં સુધીનો શુભયુગ ગણવો જોઈએ. શુભોત્તી અસર દક્ષિણમાં ૬૬ મોડી પહોંચી તથા વધારે વખત ચિરંજીવ રહી એ પણ ધ્યાનમાં લઈ, એની અને સાહિત્ય અને કળાના લક્ષણોની દૃષ્ટિએ યુગવિજ્ઞાન પાડીએ તો ભગવાન રાકગચાર્યને શુભયુગમાં ગણના જોઈએ અર્થાત્ ૪ મ ૮૦૦ સુધી શુભયુગ આર્યાવર્તના મધ્યમાં પાટલીપુત્ર, અયોધ્યા અને કનોજમાં શુભયુગનો ૩ મ ૬૪૭ માં અસ્ત થયો, પણ છેડાના ભાગોમાં એ ૮૦૦ સુધી તપતો હતો એમ કલાના અવશેષો ઉપરથી જણાય છે. આ લેખ માટે તો ૪ મ ના લગભગ આગળથી તે ૪ મ ૮૦૦ સુધીના સમયને શુભયુગ કહીશું. તે પહેલાંનો લગભગ એટલોજ કાળ ખ્રીશ્ચ રીતે બૃહદાગણ્યક ઉપનિષદના સમયથી તે લગભગ મહા-ભાષ્યકાં પતજલિ સુધીના સમયને જાગત અથવા વિદ્યાયુગ અને આ શુભયુગને પુગલ્યુગ કે કલાયુગ કહી રાકાય. પહેલાં યુગમાં આર્યસુદ્ધિએ પરમ મત્યનો માક્ષાતકાર કર્યો ત્રિવિગ્રહી મહાન ધર્મો પ્રગટ કર્યાં આયુર્વેદ જેવું જોતિષશાસ્ત્ર, યાજ્ઞનીય વ્યાકરણ જેવું ભાષાશાસ્ત્ર, કોટિલીય જેવું અર્થરાસ વગેરે અનેક વિદ્યાઓ પ્રતિભાશાળી સુદ્ધિથી રોધી અને વધારી. ખ્રીસ્ત યુગમાં આ વિદ્યાઓમાં બહારના આર્યોએ બાદ, જૈન અને બ્રાહ્મણ ધર્મના ઉચ્ચ તરવોનો મમન્દય કરી, હિંદુ ધર્મ ઊભો કર્યો અનાર્યોને આર્ય મગ્ધાગ આપી એક હિંદુ પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરી, અને કાન્ય, સંગીત, નાટક, ચિત્ર, સ્થાપત્ય, ચિત્રકલા વગેરે કલાઓનો પોતાની પ્રતિભાથી અપૂર્વ વિકાસ કર્યો.

શુભયુગની કળાઓનો અપૂર્વ ઉત્કર્ષ અવલોકીએ તો પહેલાં એ યુગની હિંદુ પ્રગ્નની મામાન્ય રિધિત દૃશ્યમાં જોઈ કર્ષણે એ વખતના જૂના લેખો, સસ્કૃત-સાહિત્ય (બ્રાહ્મણ તથા ગૌડ), કળાના અનુશેષો તથા ચીનાઈ મુન્દાકરોની નોંધો ઉપરથી એ વખતની હિંદુ પ્રગ્નનું ઊંચન લગભગ યથારત્ જોઈ રાખવું એમ છે. ધાર્મિક મસ્કારો, આચારવિચારો, ગૃહસ્થીકરણી, સામાજિક ગિવાનું, દિનચર્યા, વગેરે પ્રગ્ન યુગની મુખ્ય મુખ્ય બધી માનવેશીય બંધો ધણી કીણી વિગતો જણવામાં આવી છે, પણ એ નવું મનિસ્તર જેવા જેટલો અદ્ભૂત અવકાશ નથી.

ગુપ્તયુગના ભારતવર્ષનું સામાન્ય ચિત્ર અતિશય રમણીય અને સુખી છે. એ યુગ હિંદુ ધર્મની જગૃતિનો હતો. ગુપ્તરાજ્યનો જાતે વૈષ્ણવો હતા. ચંદ્રગુપ્ત (બીજો), કુમારગુપ્ત અને સ્કન્દગુપ્ત પોતાને મહાભાગવત કહે છે, પણ એ વખતે આ દેશમાં બૌદ્ધ (મહાયાન અને હીનયન બંને) ધર્મ, જૈન ધર્મ તથા હિંદુ ધર્મ ત્રણે પૂરા જોરથી જીવતા હતા. રાજ્યનો બહારના તથા અંદરના શત્રુઓથી પ્રજાનું રક્ષણ કરતા અને જાતે મનુ, યાજ્ઞવલ્કય વગેરે સ્મૃતિકારોએ તથા મહાભારત-રામાયણે દોરેલા આદર્શ પ્રમાણે રાજા થવા મથતા હતા. એટલું જ નહિ પણ, તેઓ પ્રજાના જીવનમાં વચ્ચે પડ્યા વગર મનુ વગેરેએ દોરેલા આદર્શને યથાસંભવ અનુસરતું જીવન પ્રજા ગાળે એમ જોવા ઇચ્છતા તથા એવી અનુકૂલતા કરી આપતા. પ્રજાનું જીવન સાદું, સંતોષી અને સુખી હતું એટલું જ નહિ પણ, એ જીવનમાં વિદ્યાકળાના ધણા જિંદગી સંસ્કારો હતા. વિદ્યા અને કળાની કદર પ્રજામાં ઘણી હતી. વિદ્યા તથા કળાના ઉપાસકને ખાસ માન મળતું. સંસ્કૃત ભાષાનો બહુવાન પ્રચાર હતો. જિંદગી કેળવણી સંસ્કૃતમાં આપાતી. જે લોકો સંસ્કૃત બોલી-લખી ન શકે તેઓ પણ સામાન્ય સંસ્કૃત સમજી શકતા. હિંદુ ધર્મમાં વિષ્ણુ, શિવ અને સૂર્યની પૂજાનો ધણો પ્રચાર હતો. પણ બધા ધર્મવાળાઓ પરસ્પર સંપત્તી રહીને પોતાની વિદ્યાના તથા પોતાના ધર્માચરણના બળથી આ દેશના અનાયોગી તથા બહારના મધ્ય એશિયા, ચીન, જાપાન, સિલોન, જાવા, સુમાત્રા, કમ્બોડિયા વગેરે દૂરના દેશોના લોકોમાં પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા, અસાધારણ સ્વાર્થત્યાગથી તથા ઉત્સાહથી પ્રયત્ન કરતા હતા. દેશમાં સ્થળે સ્થળે ધાર્મિક મઠો હતા જેમાં હજારો સાધુઓ અતિશય સાદાઈથી તથા પવિત્રતાથી રહીને વિવિધવિદ્યાકળાઓનું અધ્યયન-અધ્યાપન કરતા હતા. દેશમાં બહોળસ્ત પાકો હતો. મુસાફરોને રસ્તામાં ચોરી કે લુટની ખીંક ભાગ્યે જ લાગતી. મોગલસમયમાં પણ એવી સહીસલામતી ન હતી. વ્યાપારનાં મુખ્ય મુખ્ય મથકો તથા સીમાડાનાં શહેરોને જોડનાર મોટા રસ્તા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે ધર્મશાળાઓ, તળાવો, દૂબાં અને મઠો કે મંદિરોથી નિરાધાર, ગરીબ, સાધુ, મુસાફર વગેરેને આશ્રય મળતો. માંદા માણસો તથા પશુઓ માટે ધર્મોદાર ઇસ્પતાનો હતા. રાજ્ય તરફથી ન્યાયશાસન ઉદાર તથા નરમ હતું.

ગામડાઓ લગભગ આશ્રયી હતા વ્યાપાર દેશમાં અદર અદર તથા પ્રદેશો માથે ધણા બહોળા પ્રમાણમાં ચાલતો લોકો વસ્ત્રમાં સાદા પણ અવકાશોના રોપીન હતા વર્ણાશ્રમવ્યવસ્થા લગભગ સ્થિર થઈ હતી ચાર વર્ણો જન્મમિદ્ધ નિયત થઈ ગયા હતા મંડગતિઓ થતી જતી હતી હાલની નાની નાની ગતિઓનો હજી ઉદ્ભવ થયો ન હતો આશ્રમવ્યવસ્થાના આદર્શને પહોંચવા લોકો જબરો પ્રયત્ન કરતા હતા પોતપોતાના વર્ણાશ્રમના ઈર્તવ્યને ઢરતા કરતા ધર્મને જીવનમાં કેમ ઉતાવળે એ તરફ મોટા ભાગનું લક્ષ હતું અત્યંતની હાલની સ્થિતિની રૂઝઆત થઈ ચૂકી હતી મહાભારતકાળની સ્વતંત્ર સ્ત્રીઓ દેખાતી ન હતી, પણ પાતિમત્સ્યનો આદર્શ ધરાતો જતો હતો અને જીવનમાં જિતગતો જતો હતો એ રખતની સુસ્થિતિનું વર્ણન કરવા જતા અથ થઈ ગય એટલે અટકતું પડ્યું, પણ પ્રજાનો ઉચ્ચ વર્ગ વિદ્યા, કળા અને ધર્મમાં અત્યંત પશ્ચિમ કરી ગયો હતો અને પરિણામે આ દેશની મંડગતિના સુપ્તયુગનું સિંગા આવે ગયું હતું પણ ગામ હોય ત્યાં દેવતાડો હોય જ એ વખતની આપણી સ્થિતિ માં એ અનેક ખામીઓ હશે પણ દુનમાં એટલું કહી શકાય કે, ચોથાપાંચમાં ચતકનો વૈભવ, આતંગ્યાલ ઉત્કર્ષ કે સુખ કરી આ દેશે હજી સુધી જોયું નથી પણ એ રખતે ભવિષ્યમાં ધીમે ધીમે થવાની અધોગતિના બીજ વનાતા જતા હતા એ વિશે વધારે વિવેચન ન કરતા આ યુગને કલાયુગ કહ્યો છે તો એ વખતની ગળાઓનું જ દિગ્દર્શન કરીએ

કવિતાદેવીનો તો પૂરો પ્રસાદ ગુપ્તયુગ ઉપર જિતયો હતો હજી ધણા કવિઓનો મમય ચોક્કસ થયો નથી, છતાં સામાન્ય રીતે એટલું કહી શકાય કે, મદાકાઓ તથા નાટકો લખનારી રૂઝઆત ગમે તેટલા જૂના કાળમાં થઈ હશે પણ એની પૂરેપૂરી ખિલનટ તો ગુપ્તયુગમાં જ થઈ જે મસ્કૃત કાવ્ય અને નાટકનું સાહિત્ય જીવતું રહ્યું છે તેમાં પણ એક નમૂના ગુપ્તયુગના છે મહાકવિ ભાસનો કે કવિદુલ્લસુર કાલિદાસનો સમય હજી અનિશ્ચિત છે, પણ અને કવિઓ ગુપ્તયુગ પછી નવી થયા એ તો નિર્વિવાદ છે ભાસને ઇ.સ. બી.સ.ના ચતકમાં અને કાલિદાસને ચોથાપાંચમાં ચતકમાં નૂકના તરફ વિદ્વાનોની બંદનતી છે સંસ્કૃત સાહિત્યના

પરદેશીઓના ચરણમાં ખેસીને, શીખીને તથા પરિત્રમથી આ સમર્થ ગણિતશાસ્ત્રીઓએ એ શાસ્ત્રની ખેડ કરી છે. વરાહમિહિરનું વિશાલ અવલોકન આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે છે—જાણે ઈમ્પીરિયલ ગેઝીટિયર લખવા ખેડા.

ગુપ્તસમયની વિદ્યાઓનું અવલોકન કરવા જતાં પાર આવે એમ નથી. પાછળથી ખીન્ન વર્ણોની વાત જ જવા દઈએ, પણ બ્રાહ્મણો આ જુની વિદ્યાઓ પૂરી બણી શકતા નહિ તો નવી તો ક્યાંથી જ ઉત્પન્ન કરે ? શો પ્રતિભાનો ક્ષય ! શો બુદ્ધિનો વિનિવાન !

હવે વિદ્યાઓને બાજુ પર રાખી કળાઓ ઉપર દષ્ટિ કરીએ. કાવ્યકળા વિશે કહી લીધું છે. સંગીતકળા પણ એ સમયમાં ખૂબ ખીલી દશે. જે કે એ સમયના ખાસ ગ્રંથો જળવાઈ રહ્યા નથી, પણ સમુદ્રગુપ્તના વીણાધર આકૃતિવાળા સિક્કાઓ, બાણે કરેલું વીણાવાદિની મહાશ્વેતાનું વર્ણન તથા ભરતનાટ્યશાસ્ત્રના તથા સાહિત્યના બીજા ઉદ્દેશો ઉપરથી, ગુપ્તસમયમાં સંગીત લોકપ્રિય કળા હશે અને ખૂબ ખેડાતી હશે એમ માનવામાં વાધો નથી.

સ્થાપત્યકળા

મૌર્યયુગ પહેલાં સ્થાપત્યમાં લાકડું મુખ્યત્વે વપરાતું એટલે જૂના નમૂના બહુ જળવાયા નથી, પણ સ્થાપત્યકળાના વિકાસનો આરંભ તો ઘણા જૂના કાળમાં થયેલો. મૌર્યકાળમાં સ્થાપત્યને સારું જોર મળ્યું, પણ હિંદુ સ્થાપત્યનો ખરો વિકાસ તો ગુપ્તયુગમાં થયો. ગુપ્તસમયમાં હજારો રમણીય અને બવ્ય મકાનો, મઠો, મહેલો, મંદિરો, વિદ્યાલયો, કિલ્લાઓ, તળાવો, વાવો વગેરે ઊભાં થયાં હશે એમ સાહિત્યના ઉદ્દેશો ઉપરથી જણાય છે; (જુઓ; પાટલીપુત્રનું અને નાલદાનું વર્ણન), પણ ગુપ્તસામ્રાજ્યના ખાસ પ્રદેશ ઉપર જ મુસલમાનો ફરી વળ્યા હતા એટલે કે જીવતું રહેવા પામ્યું નથી, છતાં ખૂણાઓમાં જે ખંડેરો બચી ગયાં છે તેની કળા છાની રહેતી નથી.

સારનાથમાં અને ખીજે નીકજેલા અવશેષો ઉપર એ વખતનાં મંદિરોની આકૃતિ કાતરેલી છે, જે ઉપરથી ગુપ્તસ્થાપત્યકળાનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. વળી ભુવનેશ્વર વગેરે ઓરિસાનાં મંદિરોનાં શિખરોનો પ્રકાર ગુપ્તસમયમાં જ વિકાસ પામેલો. ભુવનેશ્વરનાં (૧૦મા-૧૧મા શતકનાં) મંદિરોનાં શિખરો જોવાથી ગુપ્તસ્થાપત્યકળાનો કંઈક ખ્યાલ

આવશે પણ એ ભવ્યતાની ખરી કલ્પના કયાથી આવે ? ભુવનેશ્વરના શિખરો, બદામીના ભવ્ય સાદાઈવાળા શિવમંદિરો (સાતમા આકાશ શતકના) અને એલાપુરની ગુફાના વિશ્વકર્મા ચૈત્યમહા તથા કૈલાસમંદિર એ બધા નમૂનાઓ જોઈને ગુપ્તરચાપત્યની કલ્પના કરો તો કે ક ચિત્ર ખડુ થાય

ગુફાઓ કાતરી કાઢવાનો રિવાજ મૈથિલાજામા શરૂ થયેલો, અને છેક ગુપ્તકાળના અંત સુધી ચાલુ રહ્યો છે ગુપ્તકાળમા સેંકડો ગુફાઓ કાતરવામા આવી હશે એમ જૂના લેખો ઉપરથી જણાય છે ગુફાના રચાપત્યના ખરી રીતે એ યુગ છે એક પ્રાચીન યુગ જેમા હીનયાન બૌદ્ધપંથની કે જૈનમતની ગુફાઓ મોટે ભાગે મળે છે આ યુગનો શ્રેષ્ઠ અને સુદરતમ નમૂનો જોવો હોય તો કાલાંની ગુફા જુઓ

ખીજો યુગ ગુપ્તયુગ એ યુગની ગુફાઓ ઉપર મહાયાન બૌદ્ધ ધર્મની અને હિંદુધર્મના વૈષ્ણવ અને શૈવપંથોની અસર છે ખીજા યુગના સરમ નમૂના જોવા હોય તો અજંટાની કેટલીક ગુફાઓ, એલિફન્ટાની ગુફા, તથા ઈલોરાની ગુફાઓ જુઓ અજંટાની ૨૬ ગુફાઓમાંથી ૨૧ ગુફાઓ ઈ સ ૫૦૦થી ૬૫૦ વચ્ચે કાતરાયેલી છે, અને તેમા એ મધ્યની ન ૧૬ થી ૨૦ સુધીની ગુફાઓ (છકુ શર્તક) સર્વશ્રેષ્ઠ અને રચાપત્યની દૃષ્ટિએ અજંટા ગુફાઓમા જ નહિ, પણ આ દેશની સર્વ ગુફાઓમા સર્વોત્તમ ગણાય એવી છે રચાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્ર એ ત્રણે કળાનો ઉત્તમ મંયોગ થવાથી આ ગુફાઓનું કૌદર્થ અત્યંત દોષી જોડે છે એના પૂગબદાગ વખતે એનું સ્વરૂપ કેવું હશે ? એલિફન્ટાની ગુફા પણ લગભગ આ વખતની કે એક સદી પાછળની હશે એની ભવ્ય સાદાઈ જોતા એમ લાગે છે કે, શુ ગુપ્ત-સમયના સંભામડપો આવા જ ભવ્ય ને માદા હશે ?

એલાપુરની ગુફાઓમા બૌદ્ધ અને જૈન ચૈત્યો તથા વિહારો અને વૈષ્ણવ તથા શૈવમંદિરો બધું છે એ ગુફાઓ હિંદુધર્મની સમન્વય જ્ઞાનનાની પ્રતિકૃતિ છે ખૂબી તો એ છે કે બૌદ્ધ અને જૈનની મધ્યમા વૈષ્ણવ અને શૈવ ગુફામંદિરો છે આ ગુફાઓનું વિગતવાર વર્ણન કરવા જેટલો અહીં અવકાશ નથી ગુફાઓ વિશે સામાન્ય ખ્યાલ એવો બધાઈ ગયો છે કે, ગુફાઓ તો બૌદ્ધોની જ છે પણ ગુપ્તયુગમા (ઈ સ ૫૦૦થી ૮૦૦ સુધીમા) બાલિયુધર્મની ૧૪

જુદે જુદે સ્થળે કાતરાયેલી ગુફાઓ જીવતી રહી છે. ગુપ્તસ્થાપત્યના અભ્યાસ માટે આ ગુફાઓનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. એ વખતના ગ્રેષ્ઠ નમૂના જેવા હોય તો ઉપર એલાપુરના વિશ્વકર્મા ચૈત્યનો ઉલ્લેખ કર્યો છે અને ખીજો એલાપુરના જ કૈલાસમંદિરનો કરીએ. એલાપુરની એક ગુફાને અંદરથી કાતરીને અંદર આખું મંદિર—શિખરબંધ મંદિર—કાતરી કાટયું છે, કેટલી ગુફાઓ અને કેટલા શ્રમથી આ કાર્ય થયું હશે એની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. આ પ્રમાણે કાતરેલા મંદિર ઉપર ચણેલા મંદિર જેટલી કાતરણી કરી છે તથા તેને સરસ ઓપ આપ્યો છે. શ્રમની દૃષ્ટિએ તો ઈજિપ્તની પિરામિડો સાથેજ આ મંદિરને સરખાવી શકાય. અલબત્ત, કેટલોક નિષ્ફળ અને અયોગ્ય શ્રમ છે, પણ બર્જેસ કહે છે તેમ ખરેખર કૈલાસની ગુફા is one of the most interesting, as well as the most magnificent, of all the architectural objects which that country at present possesses* પણ આ દેશમાં ગુપ્તકાળ પછી જેવો ખીજો કળાનો વિનિપાત થયો છે તેવો વિનિપાત સ્થાપત્યનો થયો નથી; એ કળા હંમેશાં જીવતી રહી છે અને જ્યારે ઉત્તેજન મળે ત્યારે ચેતન દર્શાવે છે. (મોગલ સમયમાં તાજમહાલ જુઓ.) માત્ર બ્રિટિશ સમયમાંજ ઉત્તેજન તદ્દન બંધ પડ્યું છે. હવે આજ સુધી ચિરંજીવ રહેલી (ખીજો યુરોપમાં નથી રહી. જુઓ હાલના ગ્રન્થો) કળાનું શું થશે તે પ્રભુ જાણે !

શિલ્પકળા

મોટેભાગે ઉપર કહેલી ગુફાઓમાં ગુપ્તકાલનું શિલ્પ મળે છે. સ્તંભો ઉપર, દ્વારો ઉપર તથા દીવાલો ઉપર જુદા જુદા ધર્મનાં મંદિરોમાં તે તે ધર્મની કથાઓ કાતરેલી મળે છે. નાશિકમાં કે અજંટામાં બૌદ્ધજાતકકથાઓ કે બુદ્ધચરિત્ર વાંચતા હોઈએ એવો ભાવ થાય છે. એકિંકટા જેતાં જાણે શિવપુરાણ વાંચવા બેઠા. ગુપ્ત સમયનાં મંદિરોનો નાશ થઈ ગયો પણ મૂર્તિઓ ભાંગેલી કે આખી દટાઈ ગઈ. આવી પણ હજારો મૂર્તિઓ મળી આવી છે. સારનાથના, મથુરાના, લાહોરના, કલકત્તાના, મદ્રાસના તથા મુંબઈના (ગ્રિન્સ

* આજે હિન્દુસ્થાનમાના સ્થાપત્યના નમૂનામાં કૈલાસ ગુફા સૌથી વધુ રસ પડે તેવી ને સૌથી લગ્ય છે.

ઓફ વેલ્સ) સગદાયથોમા હગ્નરો મૂર્તિઓ જોવા મળે છે આ ઉપરાંત, સુક્ષ્મોમા તથા તે તે ખડેરાની આમપામ હગ્નરો મૂર્તિઓ પડી છે મેડોડો સગસ નમૂનાઓ બિટિશ મ્યુઝિયમ વગેરેમા પરદેશ ચાલ્યા ગયા છે અને અમંખ્યનો આપણે જ હાથે અજ્ઞાનથી નાશ થઈ ગયો છે જાવા (બોરોબ્દુર)મા ગુપ્તનમયના સિંહપના અત્યુત્તમ નમૂના છે

ભગવાન શુદ્ધની મૂર્તિમા મમાધિથી જ્ઞાન (બોધિ)ની પ્રાપ્તિથી મળેલી પરમ શાંતિનો ભાવ જે કળાથી મુખ ઉપર દેખાડવામા આવ્યો છે તે કળા અનુપમ છે એવી જ રીતે એલિઝાબેથની ત્રિમૂર્તિ કે મહેશ મૂર્તિમા, શાંત ઐશ્વર્યનો તથા વિશ્વના મૃષ્ટિપાલન અને મહાગકાર્યોના સામર્થ્યનો ભાવ જે કળા ખતાવી રાડી છે, એ કળા પણ અનુપમ છે ખીજી અનેક મૂર્તિઓ અત્રિતમ ભાવદર્શક છે આ ભાવ દર્શાવવાની કળા ઇટલીની ફ્લોરેન્સની એક કળા સાથે કે ગ્રીસની કળા સાથે એક પક્ષિતએ બેમી શકે એવી છે અત્યાગ્ના ખડિત નમૂના ગુપ્તકલાનો પૂરો ખ્યાલ આપે છે પણ એ મૂર્તિઓ ઉપર ચૂનાનો ચકચકાટ ચળકતો હોય અને તે વખતના પોતાના વાતાવરણમા એ મૂર્તિઓનું ભક્તિપૂર્વક દર્શન થતું હોય, ત્યાંની શોભાની રૂપના તો આજે ન જ આવે પણ ગાવાની શુદ્ધમૂર્તિ, અનુરાધાપુર (મિલોન)ની શુદ્ધમૂર્તિ, એલિઝાબેથની ત્રિમૂર્તિ, નટાજની મૂર્તિ, નિપ્પુનો રોપરાયી મૂર્તિ વગેરે નમૂનાઓ ગુપ્તચિત્રકળાનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે છે ચિત્રકળા તો ગુપ્તયુગમા ઉત્પત્તિના ચિત્ર ઉપર પહોંચી હતી ગ્રીસની કે ઇટલીની કે ખીજી કળા સાથે સરખાવતા ગુપ્તચિત્રકળાનું સ્થાન ક્યા છે તે નિર્ણય અત્યારે ન થઈ શકે, પણ આ દેશમા તો ચિત્રકળાની ગુપ્ત સમય પછી અધોગતિ જ થતી ગઈ છે એ બંન્ન કંટપનાઓ તો પછી દેખાતી જ નથી કલિદાસના કાવ્યો માથે જ ગુપ્તકળાની મૂર્તિ ઓને સરખાવી રાકાય, એવા કાવ્યો કે એવી મૂર્તિ ફરી થયા નથી ચિત્રનું પણ એમ જ છે

ચિત્રકળા

એનો આગલ તો મોર્યમયમાજ થયો હોય, રાજ્ય એથી પણ જૂના વખતમા થયો હોય, પણ એ કળાનો પૂરેપૂરો વિકાસ તો ગુપ્ત યુગમા થયો ગુપ્તયુગમા મદિરા, રાજમહેયો, સુદર ધરો અને

પુસ્તકો સરસ ચિત્રોથી શોભાયમાન કરવાનો રિવાજ સામાન્ય હશે; પણ સાહિત્યના ઉદ્દેશો સિવાય ગુપ્તચિત્રકળાની હયાતી સાબિત કરે એવા અવશેષો મુખ્યત્વે બે સ્થળે—અજંટા અને સીગીરીય (સિલોન)માં—જળવાઈ રહ્યા છે. જો કે જૂના વખતમાં પશ્ચિમની ઘણીખરી ગુફાઓમાં ચિત્રો હશે, પણ હવાની અસરથી જ જંતુઓદ્વારા તથા મૂર્ખ મનુષ્યોનાં પરાક્રમથી મોટો ભાગ નાશ પામી ગયો છે. અજંટામાં પણ ઘણું નષ્ટ થઈ ગયું છે; પણ જે હજી સુધી જળવાઈ રહ્યું છે તે એ કલાએ કેવી ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હતી તેનું તથા એ કળાના રંગોનું પીંછીનું તથા એના ઉપયોગનું રહસ્ય ખતાવવા માટે પૂરતું છે. કળાની દૃષ્ટિએ જ નહિ પણ ગુપ્તસમયની સામાજિક જિંદગીનું આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરવા માટે એ ચિત્રો અમૂલ્ય છે. જો કે મોટે ભાગે ભગવાન બુદ્ધના ચરિત્રના પ્રસંગો તથા જાતકમાળાની કથાઓ ગુફાઓની દીવાલોમાં તથા છતોમાં ચીતરવામાં આવેલી છે; તો પણ એ વખતના કારીગરોની કલ્પના અને કળા ખંતે અદ્ભુત છે. જો કે જે વખતે ગુફાઓ કોતરવામાં આવી તે વખતે બધી ગુફાઓમાં ચિત્રો હશે, પણ હાલમાં ૧૩ ગુફાઓમાં થોડાં ઘણાં અને સાતમાં કીક કીક ચિત્રો છે. જૂનામાં જૂનાં ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકની આસપાસનાં અને છેવટનાં સાતમા શતકનાં હશે. એ પછી પણ ચિત્રકળા જીવતી રહી હશે, પણ તે પછીથી સાતસો વર્ષનો કોઈ નમૂનો જળવાઈ રહ્યો નથી. ૧૪ મા અને ૧૫ મા શતકથી મોગલ અને રજપૂત બે સંપ્રદાયોમાં વહેંચાયેલી આપણી ચિત્રકળાના હજારો નમૂનાઓ મળે છે. આપણી ચિત્રકળાનો આ ઇતિહાસ. છેલ્લા સમયના નમૂના હજારો મળે છે. એ કળાના પ્રકારમાં તથા આદર્શમાં પણ તફાવત છે, છતાં એટલું નિઃસંદેહ કહી શકાય કે, આ દેશની ચિત્રકળાએ કળાની ઉન્નતિનું શિખર પ્રાપ્ત કર્યું તે તો ગુપ્તયુગમાં જ અને એના નમૂના માટે તો અજંટા જ છે. જે દુશળતાથી પથ્થરની મૂર્તિઓ ઉપર ભાવો ખતાવવામાં આવ્યા છે તેથી અધિક દુશળતાથી ચિત્રોમાં ભાવો ખતાવવામાં આવ્યા છે.

નં. ૧૬ની ગુફામાં મરણ પામતી કુમારીનું ચિત્ર છે. એ ચિત્ર માટે મી. ગ્રીફિથે ખરું જ કહ્યું છે કે:—

For method and sentiment and the unmistakable way of telling its story, this picture, I

consider, cannot be surpassed in the history of art The Florentines could have put better drawing and the Venetians better colour, but neither could have thrown greater expression into it *

(The Cave Temples of India p 307)

બસ આ જ ચબ્દો ધણા ચિત્રો માટે વાપરી રહાય મનુષ્ય-
હૃદયના ગગ, દેવ, લોભ, અદેખાઈ, ભય, શોક, દુઃખ, સુખ, શાંતિ
વગેરે જુદા જુદા ભાવો અસાધારણ કુશળતાથી શુભચિત્રકારોએ
દર્શાવ્યા છે દક્ષિણા લેતા બ્રાહ્મણનો લોભ મગ્ધ પામતી કુમારીના
મખધીઓના શોક જેટલી જ કુશળતાથી ચીતર્યો છે હાસ્યને પણ
આ ચિત્રકારો બુલ્યા નથી, રાત્રનસને યુરોપિયન વિવેચકો બગબગ
સમજી શકતા નથી, પણ ન ૧ની શુકામા જે ભગવાન બુદ્ધનું
મહાન ચિત્ર છે, તેની ઢળા અજઠામા પણ અનુપમ છે એ આકૃતિનાં
મુખની રેખાઓમા જગતને ઉદ્ધારવાનું સામર્થ્ય, પીડિત વિશ્વ માટે
અમાપ ડરણા અને ચિત્તમા નિર્વાણની રાતિ, એ બધા ભાવોનું એવું
આબેહૂબ દર્શન થાય છે કે, એની ઉપમા માટે એલિફન્ટાની નિમિત્તિ
સિવાય ખીજુ જડતુ નથી મહાત્મા ગાંધીજીના મુખ ઉપર કાઈ
વખત ન્યાયે ડરણા હાઈ ગઢે સારે જે ભાવ થાય છે, તે ભાવ આ
ચિત્રની રેખાઓમા પૂરેપૂરો દેખાય છે ચિત્ર પૂરેપૂરું સજીવ છે માત્ર
હાથની મુદ્રાથી પોતાને કહેવાનું કહી દેવાની ખૂબી પણ આ ચિત્રકલામા
અદ્ભુત છે જુઓ દૂતનું ચિત્ર

દૂકામા આ દેશમા ચિત્રકળા શુભમમયમા ઉત્તતિને શિખરે
પહોંચી 'હતી' ચીન અને જાપાનને એ ચિત્રકળાએ પ્રેરણાઓ આપી
છે અને દુનિયાની ચિત્રકળામા અજઠાનું સ્થાન સાધારણ નથી

* શૈલી, ભાવ અને પોતાની કયા કહેવાની અચૂક રીતના વિવચાસ
કલાના સમસ્ત ઇતિહાસમાની કાષ્ઠપણુ દૃતિ આ ચિત્ર કરતા ચરિયાતી ટોઈ
સકે નહિ એમ મને ડાઁ છે જોરેન્ડાર્ડનોએ તેના કરતા વડુ સારી રેખાઓ
દોરી દોત, વેનીટિયનોએ વડુ સાત રંગો પૂર્યા દોત, પાડુ વધારે સખજ
ભાવમયતા તો એ બેમાથી એકે લાની રાકત નહિ

સ્થાપત્ય શિલ્પ અને ચિત્રકળા પેઠે બીજી નાનીનાની કળાઓએ ગુપ્તસમયમાં અસાધારણ ઉન્નતિ પ્રાપ્ત કરી હશે. પણ ઘણી કળાઓના નમૂના જળવાઈ રહ્યા નથી. એક સિક્કાઓની કળાનો ઉદ્દેશ કરી લઈએ. ગુપ્તોના (સમુદ્રગુપ્તથી રંદગુપ્ત સુધીના રાજાઓના) સોનાના સિક્કાઓ વિષે સી. જે. પ્લાઉન સ્પષ્ટ કહે છે કે:—So, too, the splendid golden coinage of the Guptas, with its many types and infinite varieties and its inscriptions in Classical Sanskrit, . . . are the finest examples of purely Indian art of this kind we possess.* (The Coins of India, p. 40) ગુપ્ત રાજાઓના સિક્કાઓના સોનાની ચોખ્ખાઈ, વજનની પ્રમાણિકતા અને ચોજનામાં કળા એ બધું આ દેશમાં અનુપમ રહ્યું છે. સમુદ્ર-ગુપ્તની વીણાધર આકૃતિવાળા સિક્કાઓ ગુપ્તસિક્કાઓમાં પણ ઉત્તમ છે. એક બાજુ લક્ષ્મી અને બીજી બાજુ વીણાધારી ચક્રવર્તીની સ્વસ્થ સુખી અને જીતી પીઠવાળા પર્યંક ઉપર પલોઠી વાળી બેઠેલી મૂર્તિ ગુપ્તયુગનું આબેહૂબ પ્રતિગિબ દેખાડે છે. ગુપ્ત પછીનો સિક્કાઓનો ઇતિહાસ અધોગતિનો ઇતિહાસ છે.

ગુપ્તયુગનું આ વિહંગાવલોકન તદ્દન અપૂર્ણ છે. એ યુગનું વિગતવાર વર્ણન કરતાં મોટા ગ્રન્થ થઈ જાય અને કેટલીક વિગતો વગર બરાબર ચિત્ર પણ ખડું ન થાય એ હું જાણું છું, છતાં આ વિહંગાવલોકનથી વાંચનારને એ સુવર્ણયુગનો કંઈક ખ્યાલ આવશે એમ આશા છે.

જ્યારે આખા જગતમાં ધર્મરાજ્ય સ્થાપવાની ઉદાત્ત અને પ્રબળ ઇચ્છાથી પ્રેરાયેલા અનેક રાજકુમારો, આદિજનપદો, નિવૃત્ત સેનાનાયકો ટૂંકામાં વિવિધ સ્થિતિના અને વિવિધ જાતિના અનેક નમ્ર પવિત્ર અને ધર્મપ્રચાર માટે પરમ ઉત્સાહી પરિવ્રાજકો દૂર દૂરના જગલી તથા સુધરેલા દેશોમાં પરિવ્રજ્યા કરી રહ્યા હતા અને અનેક પડિતો જેનાં નામો પણ આજે ભુવાઈ ગયાં છે—ભાષાની અસાધારણ

* તેવીજ રીતે, અનેક પ્રકારોવાળા, અનત વિવિધતાવાળા અને શિષ્ટ સંસ્કૃતમાં કેતરાયેલા લેખોવાળા ગુપ્તોના સોનાના સિક્કા, આ જાતની શુદ્ધ હિંદી કલાના આપણી પાસે છે, તે નમુનામાં સૌથી સરસ છે.

મુસ્કેલીએા છતા જોઈ ધર્મગ્રયોનુ ચીનાષ્ટ લાપામા લાપાતર કરી
ગલા હતા ત્યારે આ દેવ ઉત્તતિના સિખર ઉપર હતો આર્યમસ્તકારોએ
સમગ્ર ભારતવર્ષમા જ નહિ પણ જ્ઞાપાનથી માડાગારકર સુધી અને
જેકસાર્ટસના કાઠાથી તે જલિદ્વિપો સુધી પોતાની ધર્મવિજયની ધ્વજ
ફરકારી હતી અને આર્યધર્મ અને આર્યસામ્રાજ્યને આપ્પા જગતમા
બાપડ ફરવાની ગ્રમણ અને અખડ વામના-ધમરા-ગુપ્તયુગના મરકારી
હિંદુઓના હૃદયમા જોગ્યો જળી ગહી હતી પોતાની અને જગતની
ઉત્તતિ માધનાની નવલત ધગરા એ જ ઉત્તતિનુ મૂળ છે

આપણા દેશને ગુજરાત નામ ક્યારે મેળ્યું ?

જેની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે, વાયવ્ય દિશામાં કચ્છનો અખાત છે, ઉત્તરમાં કચ્છનું નાનું રણ અને મારવાડ છે, ધ્રુવાન ખૂણામાં આબુ, મેવાડ અને અરવલ્લીની ટેકરીઓ છે, પૂર્વમાં એક તરફ વિધ્યાનગની ટેકરીઓવાળા વનપ્રદેશો, વચ્ચે વડોદરાથી રતલામનો રાજમાર્ગ અને દક્ષિણ તરફ સાતપુડાની આગળ વધી આવેલી ટેકરીઓ છે અને દક્ષિણમાં કેટલાકને મતે તાપી નદી, પણ બાપા તરફ જેતાં એથી દક્ષિણમાં સો માઇલ આગળ વલસાડ અને પારડી પછીનો લગલગ સહ્યાદ્રિની દરિયા સુધી ધસી આવેલી દોવાલથી શરૂ થતો ઉત્તર કાકણનો પ્રદેશ છે, તે દેશ હાલમાં ગુજરાત નામથી ઓળખાય છે.

ગુજરાતની હદ ઉપર પ્રમાણે જ ભૂતકાળમાં હમેશાં નહોતી, તો ખીજી તરફથી પ્રાચીનકાળમાં હાલના ગુજરાતનો કોઇ પ્રદેશ ગુજરાત નામથી નહોતો ઓળખાતો; પણ આનર્ત, સુરાષ્ટ્ર અને લાટ એ ત્રણ નામથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા. (૧) વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ એ આનર્ત. વડનગરનો આનર્તપુર નામથી નાગરખંડમાં તથા વલ્લભી સમયના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ભૂતકાળમાં એથી ઊંડા ઊતરતાં ક્ષત્રપ રુદ્રદામાના ગિરનારના ઇ. સ. ૧૫૦ના શિલાલેખમાં આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનો એક સાથે ઉલ્લેખ દેખાય છે. વળી રુદ્રદામા રાજાએ “સુવિશાખ” નામના પદ્ધવને સમસ્ત આનર્ત અને સુરાષ્ટ્રનો સ્ત્રોત નીમ્યો હતો, એવું પણ એ લેખમાં કહેલું છે; એ ઉપરથી સુરાષ્ટ્ર અને આનર્ત, એક સાથે જેના ઉપર હકુમત ચલાવી શકાય એવા પાસે પાસેના દેશો હોવા જોઈએ એમ સિદ્ધ થાય છે. હવે સુરાષ્ટ્ર કે સોરઠ (પ્રાકૃતમાં સુરઠ) નામ ગિરનારની આસપાસના તથા ત્યાંથી દરિયાકાંઠા સુધીના પ્રદેશ માટે કેટલીક વાર વપરાયું છે ત્યારે કેટલીક વાર આખા કાઠિયાવાડ માટે પણ વપરાયેલ

ઉપરના લેખમાં સુગપ્ત અને આનર્ત એ જ નામો છે,^૧ ત્યારે યુનાનનુવાગ વલ્લીથી સોરહને બિન્ન ગણે છે^૨ મતલબ કે, ગિન્નાગના લેખમાં કાઠિયાવાડ આખાને સુગપ્ત અને વડનગરની આમપામના પ્રદેશને આનર્ત કહેલ છે વળી આનર્તમાં હાલના અમદાવાદની આમ પાસના પ્રદેશનો કે સાબરમતીકાંડોનો સમાવેશ ત્યારે નહોતો થતો એમ અશ્વનો જુદો ઉલ્લેખ એ લેખમાં છે એ ઉપરથી લાગે છે આ લેખમાં લાટનો ઉલ્લેખ નથી પણ તેને બદલે અપરાન્ત છે અને અપરાન્ત એટલે મહીથી આગમી છેક ગોઆ સુધીનો યશ્વિમદાકો એમ ૫ ભગવાનલાલ ધન્દ્રજીનો મત છે^૩

લાટ—શબ્દ ધ મ ૧૫૦ પછી પ્રચાગમાં આવ્યો હોવો જોઈએ, કાગણુ કે ઉપર રહેલા ગિન્નાગના લેખમાં અપરાન્ત છે અને લાટ નથી વળી મહાભારત વગેરે પ્રાચીન સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં પણ લાટ શબ્દ મળતો નથી લાટનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ વાત્સ્યાયનના કામસૂત્રનો છે^૪ અને એ ગ્રંથ વિદ્વાનોને બહુમતે ઈ સ ત્રીજા શતકનો ગણાય છે^૫ આથી જૂનો ઉલ્લેખ તો એક જ મળે છે અને તે ટાલેમી (ઈ સ ૧૫૦)એ કરેલો ‘લારિક’ (Larike)નો ઉલ્લેખ મસ્કૂત લાટ કે લાટક જેવા શબ્દનું આ પગદેશી ઉચ્ચારણુ જણાય છે^૬ પણ ધ સ ત્રીજા શતક પછી મસ્કૂત સાહિત્યમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં લાટના ચાલુ ઉલ્લેખો મળે છે ધ મ છઠ્ઠા શતકમાં વરાહમિહિર લાટ દેશનો ઉલ્લેખ કરે છે^૭ પાંચમા શતકના અજન્તાના ઉત્કીર્ણ લેખમાં^૮ તથા દશપૂરના ધ સ ૪૭૩ (વિ. મ ૫૨૬)ના કુમાગુપ્તના

૧ જુઓ, ગિન્નાગનો તિલાકેખ એ ઈ મ ૮ પૃ ૩૬

૨ પોટર્સનું યુવાન સુખાન મ ૨ પૃ ૨૫૦

૩ જુઓ, મુખર્ષિ ગેઝીટિયર ગ્રં ૧ ભા ૧ પૃ ૩૬ ટિ ૮

૪ કા સૂ ૨-૧-૨૬ આમાં અપરાન્ત અને લાટ બેયનો એક વાક્યમાં ઉલ્લેખ છે

૫ જુઓ, Studies in V Kama-sutra 1929

૬ જુઓ, મુખર્ષિ ગેઝીટિયર ગ્રં ૧ ભા ૧ પૃ ૭ તથા ટિ ૧

૭ જુ સ અ ૧૬

૮ Arch Sur of Western India IV p 127 ચુકા સોળમીનો લેખ સ્થા ૧૪

તથા યુધવર્મનના શિક્ષાત્રેખમાં લાટ વિષયનો ઉલ્લેખ છે.^૯ અને ઈ. સ. સાતમા શતકના કવિ જાણના હર્ષચરિત્રમાં પણ લાટનો ઉલ્લેખ છે. પછી ઈ. સ. ૭૦૦થી ૧૨૦૦ સુધીના ચાલુક્ય, ગુર્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં^{૧૦} તથા તે સમયના આર્ય મુસાફરો તથા લેખકોનાં લખાણમાં^{૧૧} લાટનો ઉલ્લેખ સામાન્ય છે. અને લાટ દેશની સાધારણ સીમા પણ મહીથી તાપી સુધી ગણાય છે.^{૧૨} જો કે લાટના અમુક રાષ્ટ્રકૂટ રાજ્યોના રાજ્યની હદ છેક ખેડા જિલ્લા સુધી પણ લંબાતાં ગુજરાતનો એ બધો પ્રદેશ લાટશ્વર મંડલ કહેવાતો^{૧૩}. એટલું જ નહિ પણ રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ચોથાના શક સં. ૮૫૫ (વિ. સં. ૯૮૯)ના દાનપત્રમાં ખેટક મંડલ એટલે હાલના ખેડાને લાટ દેશની અંદર આવેલું કહ્યું છે.^{૧૪} અને જ્વાલિયરના એક ઉત્કીર્ણ લેખમાં કનોજના રાજા રામભદ્ર કે રામદેવ (ઈ. સ. ૮૨૫ થી ૮૪૦) ના એક સરદાર અક્ષતે લાટમંડલાન્તર્ગત આનંદપુર વિનિર્ગત કહ્યો છે.^{૧૫} મતલબ કે, ઈ. સ. નવમા અને દશમા શતકમાં (લગભગ દશમા શતકના મધ્ય સુધી) મધ્ય ગુજરાત અને ઉત્તર ગુજરાત પણ લાટ દેશના નામથી ઓળખાતો. પણ લાટમાં રહીને ગુજરાત ઉપર રાજ્ય કરનાર રાજાઓએ પોતાની સત્તા નીચેના આખા પ્રદેશને આપેલું એ નામ છે. એ નામ સમયની આગળ પાછળ એ પ્રદેશ માટે નથી વપરાયું. સામાન્ય રીતે મહીથી નર્મદા કે બહુ તો તાપી સુધીના પ્રદેશનું નામ લાટ. પ્રાચીનતર અપરાન્તનો તે એક ભાગ.

અપરાન્ત— પુરાણોમાં અને મહાભારતમાં^{૧૬} પણ પશ્ચિમના આ

૯. ફિલિટનો Corpus. Ins. Ind. Vol III 80 શ્લો. ૪

૧૦. ઈ. એ. ગ્રં. ૧૩. પૃ. ૧૫૭, ૧૫૮, ૧૬૩, ૧૮૦, ૧૮૮, ૧૯૬, ૧૯૯, ૨૦૪.

૧૧. ઈલિયટની હિસ્ટરી ગ્રં. ૧ પૃ. ૩૭૮.

૧૨. મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૭.

૧૩. જુઓ; ઈ. એ. ગ્રં. ૧૪ પૃ. ૧૯૯ તથા મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૨૧ તથા ૧૨૪.

૧૪. એ. ઇ. ગ્રં ૭ પૃ. ૪૯

૧૫. જુઓ; એ. ઈ. ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૫૬

૧૬. વિષ્ણુપુરાણ અ. ૨ અ. ૩ શ્લો. ૧૬, મ. આદિપર્વ અ. ૨૧૮

દરિયાકાંઠાને અપરાન્ત નામ આપ્યું છે ઉત્કાલ લેખોમા પણ રુદ્ર-
દામાના ઉપર કહેતા લેખ પહેલા ઈ મ પૂર્વે ૨૫ લગભગના નાસિકની
ત્રીજી ગુફામા આવેલા વાસિકી પુત્ર પુત્રુમાયીના ૧૯ માં ૧૧ના લેખમા
સુરક (સુરાધ્ર) અને અપગન્તનો ઉલ્લેખ છે ૧૭ અને એથી પહેલા
મોર્ય-અરોહના શિલાલેખના અપગન્તનો ઉલ્લેખ છે ૧૮ એ જોતા
ઈ. સ પૂર્વે ત્રીજી શતકમા પશ્ચિમગાંધારી ધણુ કરી મહીથી છેડ ગોઆ
સુધીનો ભાગ અપરાન્ત કહેવાતો હતો એમ લાગે છે પાછળથી લાત,
ઉત્તર કાકણ અને દક્ષિણ કાકણ એ રીતે એના ત્રણ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા છે

સુરાધ્ર—મૂળ સુસનો દેવ પછી સૌગધ્ર જેવું સંસ્કૃતરૂપ થયું
એમ ગેઝીટિયરમા કહ્યું છે, ૧૯ પણ નામિકની ત્રીજી ગુફામાના વામિકી
પુત્ર પુત્રુમાયીના લગભગ ઈ સ પૂર્વે ૨૫ ના શિલાલેખમા સુરક નામ
મળે છે ૨૦ એ જોના સુરાધ્ર એ સુરકનું જ સંસ્કૃત રૂપ છે એમ માનવું
એ વધારે યોગ્ય લાગે છે અને મહારાષ્ટ્ર નામ મહારાટ્ટ અથવા મહા-
ગઠી કેરકી ઉપરથી નીકળ્યું છે, અને પહેલા મટ્ટ-મટ્ટ અને પછી મહાગઠ
એ જાતિવાચક નામ ઉપરથી મહારાષ્ટ્ર નામ પડ્યું છે એવો ડૉ
રા ગો ભાડારકરનો મત ૨૧ યથાર્થ હોય તો રઠ્ઠજાતિને મહાને બદલે
સુલાગી સુરક થયું હોવું જોઈ એ પણ ડા ભાડારકરને આ વિચારણા
વડે મરાઠા લોકો, રાષ્ટ્રકૂટ વશ અને મહારાષ્ટ્ર દેવ બધાનો ખુલાસો
મળી શક્યો છે સુરકમા એ સ્થિતિ નથી અને સુરક જેવી કોઈ જાતિ
વિષે જૂનો ઉલ્લેખ મળ્યો નથી શ્રી કાલીપ્રસાદ જયસ્વાલે તો કહે
છે કે, ગુજરાતના આબીરો એ જ અરોહના લેખના રાષ્ટ્રીકો અને મહા
ભાગતના વાદવો એ સાચું હોય તો વાદવો સુરાધ્રમા વસ્યા તે પછી

થી ૨૨૧ તથા મ લોખપર્સ અને મત્રય પુ બ ૧૧૩ પ્લો ૫૧, વાયુ
પુ બ ૬૫ પ્લો ૧૨૮

૧૭ હુએ, Arch Sur of Western India Vol. IV મા ૫
બજવાનવાલ ઈન્દ્રજીતુ નાગિકના લેખો સબધી નખાણુ ઉપર કહેતા લેખના
સમય માટે હુએ જ ખિલાર અને ઓગિડા ની મો ૩ ૧૮ ૫ ૨૭૮

૧૮ Hultsch, Inscriptions of Asoka 1925 Rock
Series XIII

૧૯ મુખાર્ક ગેઝીટિયર ૪ ૧ ભા ૧ ૫ ૬

૨૦ હુએ ૧૭ ની દીપમા ઉલ્લેખેલા ગ્રંથો

૨૧ દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો નિર્ણાયક સ ૧૯૬૪ પૃ ૨૦-૨૧.

તેના રાષ્ટ્રીય નામ ઉપરથી જ એ દેશ સુરાષ્ટ્ર કહેવાયો હોય એમ પણ, સંભવે, ૨૨

સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મહાભારત (૨-૩૧-૧૧૬૬ વગેરે)માં, ઔટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર (અ. ૧૧)માં, ઔધાયન ધર્મશાસ્ત્ર (૧-૨-૧૩)માં, પાતંજલ મહાભાષ્યમાં અને પાણિનીય શિક્ષાર્ત્તમાં મળે છે. રુદ્રામા (ધ. સ. ૧૫૦)ના ગિરનારના લેખમાં અને સુરેશ્વરે નાસિકના, વાસિષ્ઠી પુત્ર પુલુમાયીના લેખમાં સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મળે છે; એ ઉપર નોંધ્યું જ છે. પછી, તો સ્કન્દગુપ્તના (ધ. સ. ૪૫૬)ના ગિરનારના લેખમાં અને વલ્લભી વંશનાં અનેક તામ્રપત્રોમાં^{૨૪} સુરાષ્ટ્રનો ઉલ્લેખ મળે છે.

સુરાષ્ટ્રનો જૂનામાં જૂનો પરદેશીએ કરેલો ઉલ્લેખ સ્ટ્રેબો (ધ. સ. પૂર્વે ૫૦ થી ઈ. સ. ૨૦) નો સરાસ્તસ (Saraostus) અને પછીનો પ્લીની (ઈ. સ. ૭૭) નો ઓરેતુરા (Oratura) છે. ઇન્દ્રિયનો જુગોળશાસ્ત્રી ટોલેમી (ઈ. સ. ૧૫૦) અને યુનાની ગ્રંથકર્તા પેરિપ્લસ (ઈ. સ. ૮૦) સુરાષ્ટ્રને (Surastrene) કહે છે.^{૨૫} ચીનાઈ સુસાઈર યુવાનચુઆંગ (ઈ. સ. ૬૦૦ થી ૬૪૫) વલ્લભી અને સુરાષ્ટ્રનું જુદાં જુદાં રાજ્ય તરીકે વર્ણન કરે છે.^{૨૬} આમાંનું વલ્લભી તે હાલતો ગોહિલવાડ-જિનપ્રલસૂરિ અને મેરુતુંગનો વાલાક દેશ^{૨૭} અને સુરાષ્ટ્ર તે હાલતો સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત એમ જ માનવું યોગ્ય છે. કાઠિયાવાડનો ખાકીનો ભાગ આ ખે રાજ્યોમાં વહેંચાયો હશે, પણ કેવી રીતે તે આપણે જાણતા નથી. અલગત, વલ્લભીસમય દરમિયાન મોટે ભાગે વલ્લભી

૨૨. જુઓ; ઈ. એ. ૧૯૧૩ જુલાઈ અંક પૃ. ૧૨૯.

૨૩. યથા સૌરાષ્ટ્રિકા નારી તક્ષ્ણં ઇત્યભિમાણંતે. (જુઓ; વસત વર્ષ ૩૧ અક ૧૨, પૃ. ૩૦૯)

૨૪. જુઓ ફ્લીટના ગ્રુપ લેખો. નં. ૧૪; ઈ. એ. ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૩૦૯

૨૫. જુઓ. મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૬-૭. પ્લીની વગેરેની તારીખો માટે વિન્સ્ટેન્ટ સ્મિથની અલી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ, ત્રીજોનો આધાર લીધો છે.

૨૬. જુઓ ટિ. ૨.

૨૭. જુઓ; મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૭ ટિ. ૨ અને વિવિધ તીર્થ-કલ્પમાં રાત્રીન્ય કલ્પ તથા ગ્ર. ચિ. નવીન સંસ્કરણ પૃ. ૧૧૫.

સુરાષ્ટ્રને તાબે હોવાનો સબબ છે ૨૮ અને વલ્લભી તામ્રપત્રોમા તો ગોહિલવાડના ગામોને પણ સુગઢ દેશમા આવેલા કહ્યા છે.

આનર્ત—રુદ્રદામાના ગિરનાગના લેખમા આનર્ત અને સુગઢ બે દેશનામો પામે પાસે મળે છે એ બે ય દેશોને એક જ અધિકારીને તાબે વર્ણવ્યા છે તથા વલ્લભી દાનપત્રોમા તો વડનગરના આનંદપુર અને આનર્તપુર બે ય નામો મળે ૬ ૨૯ એ જોતા ઉત્તર ગુજરાતનો વડનગરની આસપાસનો પ્રદેશ, ઇ મ ના ખીજા રાતકમા આનર્ત કહેવાતો હતો એમ જણાય છે પણ કેટલાક પુગણોમા અને મહાસારતમા પણ કુશસ્થલી જેની રાજધાની હતી, તે દેશનું નામ આનર્ત કહ્યું છે ૩૦ મહાભાગતમા અને પુગણોમા અન્યત્ર દ્વાગડા અને પ્રભાસ બેયને સુરાષ્ટ્રમા ગણ્યા છે અને સુગઢ અને આનર્ત બેયનો એક સાથે ઉલ્લેખ કર્યો છે ૩૧ એ બધા ઉપરથી રુદ્રદામાના લેખથી જૂના ગ્રાંથમા સુગઢ અને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાત બેયને સાથે લઈને એ મમત્ર દેશ માટે પણ આનર્ત નામ વપરાતું હતું એમ લાગે છે ૩૨

ઉપરના વિવેચનથી ધણા જૂના ગ્રાંથમા સુગઢ, આનર્ત અને અપરાન્ત એ ત્રણ નામથી હાલના ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગો ઓળખાતા એમ નિશ્ચય થાય છે. (૧) અપરાન્ત તે મહીલી દક્ષિણનો ગાકોનો પ્રદેશ (૨) સુરાષ્ટ્ર તે હાલનું ઢાકિયાવા. (૩) અને આનર્ત તે ઢાકિયાવાડને માથે લઈને મધ્ય તથા ઉત્તર ગુજરાતનો આખો પ્રદેશ પણ ખરો અને કેવળ ઉત્તર ગુજરાતનો ભાગ પણ ખરો પુગણોમા આનર્ત નામ વિચિત્ર રીતે વપરાયું છે પછી ઇ સ ખીજા રાતકમા આનર્તનો જ માખરમતીકાકાનો પ્રદેશ શ્વશ્ર કહેવાવા લાગ્યો અને વડનગરની આસપાસના પ્રદેશ આનર્ત દેશ. ઇ મ. છટ્ટા—આતમા રાતકમા શ્વશ્રનો વપરાશ નથી દેખાતો ઢાકિયાવાડના

૨૮ સુ જે ૩ ૧ ભા ૧ ૫ ૯૭

૨૯ વલ્લભી સ ૩૩૦ અને ૩૩૭ (ઇ ૪ ૬૬૮ અને ૬૫૬)ના અર્થીના દાનપત્રો ૬ એ ૩ ૭ ૫ ૭૩, ૭૭

૩૦ વિષ્ણુ પુ અ ૮ અ ૧, વાયુ પુ. બ ૮૬ અંશ ૨૪

૩૧ મ ૩૮૮-૮૩૬૬, ૮૩૬૬; મત્સ્ય પુ અ ૧૧૩ અંશ ૫૧, વાયુ પુ અ ૬૫ અંશ ૧૩૧

૩૨ સુ જે. ૫ ૧ ભા ૧ ૫ ૬

ખે કટકાનાં ખે નામ મળે છે,—એક વલ્લભી અને ખીન્તું સુરાષ્ટ્ર. અપરાન્તનો મહીથી તાપી સુધીનો પ્રદેશ લાટ કહેવાવા માંડ્યો છે અને તેની દક્ષિણનો પ્રદેશ કોકણ. મધ્ય અને ઉત્તર ગુજરાતના પણ એ વખતે ખે ભાગ યુવાનચુઆંગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે. યુવાનચુઆંગનું મોલાપો એ વડનગર, ભરુચ, કચ્છ, વલ્લભી મહી અને માળવાની વચ્ચેનો પ્રદેશ જેના ઉપર વલ્લભીના ધ્રુવભટ્ટનો કાકો શીલાદિત્ય રાગ્ન હતો એમ કહે છે,^{૩૩} પણ ઈ. સ. સાતમા શતકમાં હાલના ગુજરાતનો કોઈ ભાગ ગુજરાત નહોતો કહેવાતો એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે.

ગુજરાત નામનું મૂળ—ગુજરાત શબ્દ પ્રાકૃત ગુજ્જરરટ્ટ સંસ્કૃત ગુર્જરરાષ્ટ્ર ઉપરથી નીકળ્યો છે; અને ગુર્જરોનો દેશ એવો તે શબ્દનો અર્થ થાય છે એમ પ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ લખ્યું છે.^{૩૪} પણ ગુજ્જરરટ્ટ કે ગુર્જરાર્ટ્ર જેવો શબ્દ જૂના સાહિત્યમાં કે જૂના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં વપરાયેલો જોવામાં આવતો નથી; એટલે મહારાષ્ટ્ર, દેવરાષ્ટ્ર, સુરાષ્ટ્ર વગેરે શબ્દોના કેવળ સામ્યથી કલ્પેલો આ શબ્દ અવાસ્તવિક લાગે છે. ખરી રીતે પ્રાકૃત ગુજ્જરત્તા સંસ્કૃત ગુર્જરત્રા ઉપરથી ગુજરાત શબ્દ નીકળ્યો છે એમ આ ખે ય શબ્દો જૂના સાહિત્યમાં તથા ઉત્કીર્ણ લેખોમાં મળે છે એ ઉપરથી હાલના ઘણા-ખરા વિદ્વાનો માને છે અને તે જ યથાર્થ લાગે છે,^{૩૫} પણ ગુજરાત

૩૩. જુઓ; વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૪, ૩૨૬ ટિ. ૧ તથા તેણે જ પોટર્સ યુવાનચુઆંગ ગ્રં. ૨માં આપેલી Itinerary પૃ. ૩૪૧ તથા હિસ્ટરીમાં આપેલો ઉર્ધ્વનું રાત્ર્ય દેખાડતો નકશો.

૩૪. મુ. ગે. ગ્રં. ૧ લા. ૧, પૃ. ૨.

૩૫. જુઓ; રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૫૬, ૧૩૧, ૧૩૨ વગેરે. પણ ખીન્તઓ મૂળ શબ્દ જ ગુજરાત અને એ ઉપરથી ગુજ્જરત્તા તથા ગુર્જરત્રા શબ્દો થયા હોવાનો તર્ક કરે છે. ગુજરાતી લેંગ્વેજ અને લિટરેચર ગ્રં. ૨ પૃ. ૧૯૮ થી ૨૦૧ માં શ્રી ન. ભો. દિવેદિયા કહે છે કે “સંસ્કૃત ભાષા જીવતી ભાષા હતી; એ વખતના તે કોઈ લખાણમાં ગુર્જરત્રા શબ્દ મળતો નથી. જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ ઈ. સ. આઠમા શતકનો છે. એ જોતાં ગુજ્જર કે ગુજરતું ગુર્જર એ સંસ્કૃત બનાવેલું રૂપ છે અને ગુજ્જરત્તા તથા ગુર્જરત્રા એ લોકમાં એક વખત પ્રચલિત ગુજરાત શબ્દના બનાવટી પ્રાકૃત અને સંસ્કૃત રૂપો લાગે છે.” વળી ગુજરાત શબ્દ કેમ થયો એના જવાબમાં એ વિદ્વાન ભાષાશાસ્ત્રી કહે છે કે, કા તો કકરાત પેઠે દેરાવાચક ગુજરાતી પ્રત્યય

ઉપરથી પ્રાકૃત ગુજ્ઞગતા અને સંસ્કૃત ગુર્જગતા શબ્દો થયા છે એવો પણ એક મત છે તે ગમે તેમ હો એ વ્યુત્પત્તિ વિષયને બાજુ ઉપર રાખી ઐતિહાસિક વિવેચનની દૃષ્ટિએ આ શબ્દોના વપરાશનું મૂળ જૂના કાળમાં શોધીએ હાલના ગુજરાત માટે વિ મ ૧૫૧૨ માં ગયાએલા કાન્હડે પ્રબંધમાં ગુજરાત નામનો પહેલો નિશ્ચનીય ઉલ્લેખ મળે છે ૩૬ અને મુમલમાનોએ આ પ્રાન્તને તાબે કર્યો તે પહેલાં આ પ્રાન્ત માટે ગુજરાત નામ સામાન્ય રીતે વપરાશમાં નહોતું એમ થી ન લો દિવેદિયા કહે છે ૩૭ તે વાળે અશી ખડુ છે, જે કે વિ મ ૧૫૦૦ પહેલાના ગણાય એવા પદ્દેશીઓએ કરેલા ગુજરાત નામના ઉલ્લેખો એમણે જ નોંધ્યા છે, ૩૮ તે આગળ જોયું વળી સાહિત્યમાં આ પ્રાન્ત માટે તથા પ્રાન્તીય માટે ગુર્જ નામનો ઉપયોગ આજ સુધી જોવામાં આવે છે જુઓ ‘પ્રાચીન ગુર્જ કાવ્યમંડલ’ વગેરે દાખલા; અને જૂના કાળમાં પણ એ ગુર્જ નામનો ઉપયોગ વિશેષ પ્રમાણમાં થયો છે એમ દેખાય છે છતાં ક્વચિત્ ગુજરાત નામ માથે સીધો મંબધ ગણનાર ગુજ્ઞગતા કે ગુર્જરના નામનો પ્રયોગ પણ મળી આવે છે અને વિ મ ૧૫૦૦થી આગળ જૂતકાળમાં કાળના વિપરીત ક્રમમાં આલીને ગુર્જર અને ગુજ્ઞગતા કે ગુર્જરનાના વપરાશના પ્રાચીન માહિત્યમાં તથા ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મળી આવતા દાખલાઓનું સિંહાનલોચન કરી જવાથી, આ બાબતની વસ્તુસ્થિતિનો સારો ખ્યાલ આવી શકે

કાન્હડેએ જ જેમ ‘ગુજગતિ’ નામ વાપર્યું છે, તેમ અન્યત્ર ‘ગુજરધગ’ પણ વાપરેલ છે ૩૯ વળી વિ મ ૧૫૦૬ ની વૈરાટનગરમાં આવેલા જિનાતપની પ્રતિમિમાં અને નિ સ ૧૪૯૬ ની ગણકપુરના

આત લાગીને કે વકાવત, ૪૦ જે પેઠે આ બધી આત પ્રત્યય લાગીને અથવા બહુવચનનો આ બધી આત પ્રત્યય લાગીને થયો હોય

૩૬ ગુજરાતીનું ભોગન કડુ (કા પ્ર ૧-૫) ગુજરાતી તે કહીઈ ગિરી (કા પ્ર ૧-૨૨)

૩૭ ગુજરાતી લે વેજ અને હિટગેજર ચ ૨ પૃ ૧૯૩

૩૮ એ ૧૧ પૃ ૧૮૬

૩૯ તિલિબવસરિ ગુજરવર રાય (કા પ્ર ૧૩)

મંદિરની પ્રશસ્તિમાં ગૂર્જરના નામનો ઉપયોગ મળે છે.^{૪૦} જ્યારે જૂની ગુજરાતીમાં ગુજરાત નામ વપરાશમાં આવી ગયું હતું, ત્યારે પણ સંસ્કૃતમાં પ્રશસ્તિ લખનાર ગૂર્જરના વાપરે છે; તેનો અર્થ એટલો જ થાય કે, ગુજરાતનું સંસ્કૃત ગૂર્જરના (અને પ્રા. ગુજ્જરતા) જેમ સુલતાનનું સુરનાણુ.^{૪૧}

ઉપરના જ સમયનો ગણાતો એક ખીન્ને લખેલો નોંઠ એ. વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસ નામના એક રાસમાંથી રવ. ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈએ થોડો ઉતારો કર્યો છે,^{૪૨} જેમાં સ્પષ્ટ ગુજરાત નામ છે:-

“ ભરતક્ષેત્ર ધૂરિ ગુજરાત અનહિલપુર વાસો ” આ રાસાના કર્તાનું નામ એમને મળ્યું નહોતું અને રાસામાં વસ્તુપાલ-તેજપાલને બદલે વસ્તિગ અને તેજિગ નામો આપેલાં હોવાથી એ રાસો જૂનો છે એમ એમણે લખ્યું છે. આ બાબત ઉપર કેટલીક ચર્ચા કરીને એ રાસો ૧૫ માં શતકથી જૂનો ન હોવો નોંધ્યો એવો શ્રી. ન. ભો. દિવંટિયાએ નિર્ણય આપ્યો છે; અને ગુજરાત નામનો આપણા સાહિત્યમાં મળેલો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ આ છે એમ એમણે કહ્યું છે.^{૪૩} પણ જોન સાહિત્ય સંશોધકમાં ઉપરના વચનવાળા વસ્તુ-પાળ-તેજપાળના રાસાના કર્તાનું નામ લક્ષ્મીસાગરસૂરિ આપ્યું છે. જો કે એ નામના બે આચાર્યોમાંથી કાણે આ રાસો લખ્યો છે, એ નિશ્ચિત કરી શકાય એમ નથી એમ નોંધેલું છે.^{૪૪}

હવે આગળ ચાલીએ-કાન્હડદે પ્રબંધના કર્તા પદ્માનાભ પ્રહેલાં લગભગ સો વર્ષો થઈ ગયેલા રાજશેખરસૂરિએ વિ. સં. ૧૪૦૫ માં રચેલા ચતુર્વિંશતિ પ્રબંધમાં અનેક સ્થળે ગૂર્જરધર, ગૂર્જરદેશ, ગૂર્જરમંડલ, ગૂર્જરનૃપતિ^{૪૫} ઇત્યાદિ અનેકરૂપે ગુર્જર નામ વાપર્યું છે. પણ તેણે જ

૪૦. પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ લેખાક ૩૭૯ તથા ૩૦૭

૪૧. જુઓ એ જ લેખાક ૩૦૭. ખીન્ન પણ અનેક લેખોમાં સુલતાનના અર્થમાં સુરનાણુનો પ્રયોગ મળે છે.

૪૨. પાટણના ભડારો અને તેમાં રહેલું અપભ્રંશ તથા પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય નામનો સુરતની સા. પ. ના રિપોર્ટમાં છપાયેલો નિબંધ પૃ. ૩૨

૪૩. ગુજરાતી લેંગ્વેજ અને લિટરેચર ગ્રં. ૨ પૃ. ૧૯૩

૪૪. જુઓ; જૈ. સા. સં. ખં. ૩ ચં. ૧ પૃ. ૧૦૬ તથા ૧૧૨

૪૫. જુઓ; ચ. પ્ર. પૃ. ૧૩, ૧૫, ૧૬, ૫૫, ૪૩, ૧૦૩ વગેરે.

એક સ્થળે ગુજરાતેલિખ્યાત્તદેશ એ રીતે ગુજરાત નામ વાપર્યું છે, એમ ઓરિએન્ટન ડોલેજ, લાહોગના પ શિવદત્તે નૈવધીયચરિતની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે, અને તે શ્રી ન બો દિવેદિયાએ ડૉમ મૂકીને ઉતાર્યું છે, ૪૬ પણ પ્રબન્ધકારમાં હરિદ્વ પ્રબધમાં એ વચન જોવામાં આવતું નથી તેમાં તો ગુર્જરધરા શબ્દ છે ૪૭ એટલે પ, શિવદત્તજીની કાર્પક વસ્તચૂક થઈ લાગે છે

વિ સ ૧૩૭૧માં ગ્યાયેલા સમગગાસુમાં સ્પષ્ટ ગુજરાત નામ છે, ૪૮ એમજ ઓરિએન્ટ ગુજરાત આ સમય પહેલાં થોડા વખત ઉપર થઈ ગયેલા પગદેરી મુસાફર માર્ગોપોલો (ઈ સ ૧૨૫૪ થી ૧૩૨૪) એ ગુજરાત નામ વાપર્યું છે, એમ સર્ જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સને નોંધ્યું છે ૪૯

આ દાખલાઓ જોતા ગુજરાત નામનો જૂનામાં જૂનો ઉલ્લેખ વસ્તુપાલ-તેજપાલ રાસાનો નહિ પણ, સમરાગસોનો માનવો પડે, અને પગદેરી મુસાફર પણ ગુજરાત નામ વાપરે છે એ જોતા વિક્રમના ૧૪માં શતકની પાછત્રી અર્ધચત્રાબ્દી સુધી ગુજરાત નામ આમાન્ય રીતે વપરાતું હશે એમ માનવામાં આવે નથી તે પહેલાં સાહિત્યમાં તો પ્રા ગુજરાતતા અને સ ગુર્જરાત વપરાતા દેખાય છે, ગુજરાત નહિ

વિ સ ૧૩૯૩ માં ગ્યાયેલા નાભિનદનોદ્ધાર પ્રબધમાં ગૂર્જરાત્રા નામ મળે છે ત્યાં કહ્યુંને ગૂર્જરાત્રાનો રાગ કહ્યો છે ૫૦ આ પ્રબધમાં સુવતાન અલાઉદ્દીનને સુગ્રાણ કહેલ છે, એ પણ ખ્યાનમાં રાખવાનું છે અન્યત્ર એ જ પ્રબધમાં ગૂર્જરધરા નામ પણ મળે છે ૫૧

૪૬ જુઓ, ગુજરાતી લેગ્જેન્ડ અને લિટરેચર ઝ ૨ પૃ ૧૯૭

૪૭ જુઓ, ચતુર્વિંશતિ પ્રબધની કાર્પસ સલાએ પ્રકાશિત શ ૧ લીરાતાક રસિકદાસ કાપરિયા સપાદિત આવૃત્તિમાં હરિદ્વ પ્રબ ૫

૪૮ પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ પૃ ૨૭ દ્વાદશીભાષા ૪

૪૯ જુઓ, ગુજરાતી લેગ્જેન્ડ અને લિટરેચર ઝ ૨ પૃ ૨૨ અને L

S I Vol IX part 2 p- 333

૫૦ ગૂર્જરાત્રાધિપ કર્ણસ્તૂર્ણ યસ્વ પ્રતાપત ।

નદ્વા ગતો વિદેશેષુ પ્રાન્તવાયો રંકવન્મૃત ॥

પુરાતત્વ પુ ૬ પૃ ૨૭૨

૫૧ એજન પૃ ૨૭૫.

આ જ શતકના ના. પ્ર પહેલાં લખાયેલા તીર્થકલ્પાંતર્ગત સત્યપુર કલ્પમાં ઉપરનો જ-ગુજરાત ઉપરની સુલતાન અલાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ ઉલુઘખાનની સરદારી નીચે મોકલેલી ચકામનો-પ્રસંગ વર્ણવતાં ગુજરાત માટે ગુજ્જરધરા નામ વાપર્યું છે. જૂની ગૂજરાતી કે અંતિમ અપભ્રંશમાં લખાયેલી પ્રસ્તુત કંડિકામાં અલાઉદ્દીનને સુરતાણ કહેવ છે.^{૫૨} આ તીર્થકલ્પ ગ્રંથ સં. ૧૩૫૧ થી ૧૩૮૯ સુધીમાં લખાયો છે, પણ ઉપરનું વચન ૧૩૫૬ પછીનું છે.

વિ. સં. ૧૩૬૩ ના કચ્છલી રામામાં ગૂજ્જરધર નામ છે.^{૫૩} એ જ સમયના સં. ૧૩૬૧ માં લખાયેલ પ્ર. ચિ. માં અને સ. ૧૩૭૪ માં લખાયેલા પ્રભાવક ચરિતમાં અનેક સ્થળે ગૂર્જરધરિત્રી, ગૂર્જરદેશ ગૂર્જરપ્રધાન, ગૂર્જરધૂર્ત, ગૂર્જરાશ્વવાર વગેરે અનેકરૂપે ગૂર્જર નામ મળે છે.^{૫૪} તથા વિ. સં. ૧૩૭૩ ના વાઘેલા સારંગદેવના આમરણમાંથી મળેલા લેખમાં ગૂર્જરધરિત્રી નામ છે. (જુઓ; પુરાતત્ત્વ, વર્ષ ૧ પૃ. ૩૭)

વિ. સ. ના તેરમા શતકની છેલ્લી પચ્ચીસીમાં મોટેભાગે મંત્રી વસ્તુપાલ-તેજપાલના આશ્રિત લેખકાને હાથે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે. અને એ જ અરસામાં-વિ. સં. ૧૨૮૮ ના તથા ખીજા ઉઠીણું લેખોમાં સર્વત્ર ગુર્જર, ગુર્જરેશ્વર મંડળ, ગુર્જરેન્દ્ર, ગુજ્જર કે ગુર્જર-ધરા, ગુર્જર-રાઓ, ગુજ્જર કે ગુર્જરદેશ, ગુર્જરમહી છત્યાદિ જોવાં નામોનો વપરાશ મુખ્યત્વે જોવામાં આવે છે અને એ વપરાશ એટલો સામાન્ય છે કે, વિગતવાર દાખલાઓ નોંધીને વિસ્તાર કરવાની જરૂર નથી.^{૫૫} પણ એ સૈકામાં ગુજ્જરતા કે ગુર્જરનાનો ઉપયોગ મળે છે કે

૫૨. એજન પૃ. ૨૬૬.

૫૩. પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૬૨.

૫૪. જુઓ; પ્ર. ચિ., ફા. સભાવાળુ ન. સ. પૃ. ૧૮, ૨૧, ૭૫, ૧૧૭, ૧૨૦ તથા પ્રભાવક ચરિત છે. સૂ. પ્ર. શ્લો. ૫, ૭૯ વગેરે.

૫૫. જુઓ; (૧) પ્રાચીન ગૂર્જર કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૧, ૨, ૪, (૨) હમ્મીર મહમર્દન (ગા. ઓ. સી.) પૃ. ૧૪, ૧૫, (૩) સુકૃત સકીર્તન પૃ. ૮૮ શ્લો.

૨૫. (૪) કીર્તિકૌમુદી સ. ૨ શ્લો. ૨, ૬૨, ૬૩ વગેરે (૫) સુરથોત્સવ સ. ૧૫ શ્લો. ૮ (૬) ગિરનારના લેખો-પ્રાચીન જૈન લેખસંગ્રહ-લેખાંક ૩૮ (૭)

કીર્તિકૌમુદી વગેરેનો કર્તા પોતાને ગુર્જરેશ્વર પુરોહિત કહે છે.

નદિ એ ગોધવાની જરૂર ખરી, સુભાષે વિ. સ ૧૨૮૫ માં સુમતિ-
ગણીએ ૨એ ૧ ગણધર સાધયતક જુદકૃતિમાં શ્રી જિનવલ્લભસૂરિના
અગ્નિવર્ણનના પ્રમંથમાં ગુર્જરામણ નામ લાક્ષના ગુજરાત માટે જ
વપગયેલું જોવામાં આવે છે ૫૧ અને વિ. ન. ૧૨૭૩ ની શ્રીધરની
દેવપત્તન પ્રશસ્તિમાં પણ ગૂર્જરાના નામ મળે છે ૫૭

ઉપરના બંને ઉલ્લેખોથી જૂનો ઉલ્લેખ નીચેનો ૬ જિનપતિ
સૂરિના પ્રમોધોદય વાલ્લભ નામના પ્રથમા પ્રન્યના આગમમાં તથા
અતમા ગુર્જરાના આવેલા આવાપ'લોપુરનો ઉલ્લેખ છે આ
જિનપતિસૂરિનો સમય ખ પટ્ટાવલી ઉપરથી સ. ૧૨૧૦ થી ૧૨૭૭
સુધીનો માન્યો છે ૫૮

ઉપરના ત્રણે ૫ ઉલ્લેખો વિક્રમના તોમાં ચતકના છે, પણ નીચેના
જિનદત્તસૂરિના ગણધર માર્ગચતકનો ઉલ્લેખ વિક્રમના બાગના
ચતકનો મધુવો ૫૩૨, કા. જુ. કે જિનદત્તસૂરિનો સમય વિ. ન.
૧૧૩૨ થી ૧૨૧૧ નો મનાય છે આ ઉલ્લેખ નીચે પ્રમાણે છે ૫૯

પરિહરિય શુદ્ધમાગચ વરમણાણિ ગુજ્જતાણ ॥

વસહિ નિવાસો નિહિ ફુલીકલો ગુજ્જરતાણ ॥

વિક્રમના તોમાં ચતકની છેલ્લી પચ્ચીથીમાં ગુજરાતના ગુર્જર
નામના અનેક ઉલ્લેખો મળે છે એ તો ઉપર નોંધ્યું છે, અને એ જ
ચતકમાં પાછળ ચાલતા પણ વિ. સ ૧૨૪૧ માં લખાણેલા કુમારપાલ
પ્રતિમોધમાં અને વિ. સ ૧૨૦૬ થી ૩૨ વચ્ચે લખાણેલા 'મોદ
પગાન્ય નાટક' માં અનેક સ્થલે^{૧૦} ગુજ્જર કે ગુર્જનામ મળે છે

૫૬ શુઓ, અપ્રત્ય કાવ્યવયો (ના જો સી)ની પ્રતિકા ૫, ૧૮ ના
કરેલો ન લા. રા. જુ. ૧ નાથી કતો.

૫૭ એ. ઈ. મ. ૨ ૫ ૪૪૬

૫૮ શુઓ, લેસલનીર લા. ૧૧૧૫ પ્રન્યસૂત્રી ૫ ૧૦ વ્યા. તે ૩૫૨
દિ ૩, ૩

૫. પરિહતગુસ્કનાગતવરવાર્તાયામપિ ।

વસહિનિવાસો યં સ્ફુટીરતા ગૂજરપ્રાયામ્ ॥

અપ્રત્ય કાવ્યવયો ૫ ૬૧

૧૦ ગરબો ગુજ્જરદેવો, (કુ. પ્ર. ના અલ્પિયુગ વલન) વ્યા. નાટ
પ્રત્યક્ષના ગુજરાતે ૧૫ (૫ ૪૩), ગુજ્જરનરિદ ૫. ૬૨, જિનપતિ
૫. ૧૬ વગેરે

વળી વિ. સં. ૧૨૨૫ ની તથા ૧૨૨૧ સોમનાથની તથા જળપાત્રિ-
પુરની પ્રશસ્તિઓમાં કુમારપાલને ગુર્જર મંડલના રાજા-ગુર્જરધરાધીશ
કહ્યો છે.^{૬૧} આ રીતે તેરમા શતકમાં ગુર્જર અને ગુજ્જરતા કે
ગુર્જરતા બે ય નામો મળે છે. પણ એથી પાછળ ખારમા શતકમાં જતાં
ગુર્જર નામ પણ વિરલ દેખાય છે. અને ગુર્જરતાનો તો ઉપર એક
ઉલ્લેખ નોંધ્યો છે તે જ મારા ધ્યાનમાં છે. એટલે ગુર્જર નામના
ખારમા શતકના ઉલ્લેખો જે મળી શકે છે તે નોંધવાથી ગુર્જર
નામના પ્રચારની પણ સીમા મળી આવશે.

ખારમા શતકમાં પેસતાં જ વિ. સં. ૧૧૯૬ ના સિદ્ધરાજ
જયસિંહના દોહદના લેખમાં મળેલો ગુર્જરમંડલ શબ્દ દેખાય છે. આ
લેખમાં સિદ્ધરાજને ગુર્જરમંડલમાં રાજા કહ્યો છે.^{૬૨} એથી આગળ
વિ. સં. ૧૧૬૩ માં લખાયેલા પ્રવાસ કૃત્ય નામના જૈનગ્રંથની
પુષ્પિકામાં ગ્રંથકર્તા કહે છે કે, પોતે ગુર્જરમંડલમાં ખલાતમાં આ
ગ્રંથ લખ્યો છે.^{૬૩} આથી જૂના કાળના કહેવાય એવા બે ઉલ્લેખો
જ મારા ધ્યાનમાં છે (૧) વિ. સં. ૧૧૩૭ થી ૧૧૪૪ વચ્ચે
લખાયેલા વિક્રમાંકદેવ ચરિતમાં કાશ્મીરનો કવિ બિલ્હણ ગુજરાત
દેશના લોકોના અર્થમાં ગુર્જર શબ્દ વાપરે છે.^{૬૪}

બિલ્હણનો આ ઉલ્લેખ “ ગુર્જર લોકોના પરિચયથી જે સતાપ
થયો તે સોમનાથના દર્શનથી દૂર થયો ” એ રીતે સોમનાથના ઉલ્લેખ
સાથે હોવાથી હાલના ગુજરાત વિષે છે એ નિઃસંદેહ છે. ઉપરના
ખારમા શતકના જે બીજા ઉલ્લેખો છે, તે પણ રાજાના કે સ્થળના
નિર્દેશથી હાલના ગુજરાતને ઉદ્દેશીને જ છે. પણ હવે જે ઉલ્લેખો
નોંધવાના છે તે કાંઈક સંદિગ્ધ ગણાય એવા છે.

૬૧. ભાવનગર પ્રાકૃત અને સસ્કૃત લેખો પૃ. ૧૮૪ તથા વીસેના ઓ.
ન. ગ્રં. ૩ પૃ. ૯ તથા ૧૨૨૧ના લેખ માટે, પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ લેખાક ઉપર
૬૨. ઇ. એ. ગ્રં. ૧૦ પૃ. ૧૫૯.

૬૩. Notices of Sk. Mss. Rajendra Lall Mitra Vol. 11
p. 113-4 તથા જર્નલ ઓફ ધ ઓ. પ્રો. રો. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૨૬.

૬૪. વિ. ચ. સ. ૧૮ સ્ત્રો. ૯૭. વિ. ચ. રચાયાનો સમય બુલ્હર પેટે
હું પણ વિ. સં. ૧૧૪૪ માનું છું. શ્રી. રા. ચુ. મોદીના મતથી આ બાબતમાં
જુદાં પડવાનાં કારણો મેં અન્યત્ર દર્શાવ્યાં છે. જુઓ ઉપર પૃ. ૯૪

(૧) ગુજરાતના રાજા ભીમ પહેલાના અને માળવાના ભોજના સમકાલીન હાલના રૂપ (વિ સ. ૧૦૯૮ થી ૧૧૫૪)ના કર્ણુબેલના લેખમા ચોડ, દહુ, ગોડ, ગુર્જર અને ડીરના રાજાઓ તેની સેવામા રહેતા એમ લખ્યુ છે ૬૫

(૨) વિ સ ૧૦૬૦-૬૫ થી ૧૧૧૨ સુધી માળવાનુ રાજ્ય કરનાર રાજા ભોજે મગ્ધવતી કંઠાભરણુમા " પોતાની અપભ્રંશ બાપાથી ગુર્જરો સતોપ પામે છે " એ રીતે ગુર્જરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે ૬૬

(૩) વિ સ ૧૦૫૩ ના રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ધનલના હસ્તિકુડીના લેખમા ગૂર્જરેશનો ઉલ્લેખ છે (શ્લોક ૧૦) ૬૭

(૪) અને ભુલેખપડના ચહેલ ગળ ચશોવર્મા (વિ સ ૯૮૧ થી ૧૦૦૬) એ " ગોડ, ખમ, કોચલ, ડાશ્મીર, મિથિલા, માળવા, ચેદી, કુર અને ગુર્જર સામે સફળ યુદ્ધ કરેલા ", એવુ વિ સ ૧૦૧૧ ના ખજુરાહોના લેખમા લખ્યુ છે ૬૮

પણ અહીં અટકવુ પડશે ઉપગના ચારેય ઉલ્લેખો હાલના ગુજરાત વિષે જ છે એવો ખાસ પુગવો એમા નથી, પણ હસ્તિકુડીના લેખમા મુજે ગુર્જરેશને ભગાડ્યો એમ દશમા શ્લોકમા વ્હુ છે અને તેની પછીના ખાગમા શ્લોકમા મૂલગળ ગળએ ધરણીવગહને ઉખેડી નાખ્યો એમ વ્હુ છે હવે જો ગુર્જરેશને ભગાડનાર મુજ એ માળવાનો મુજ (વિ સ ૧૦૩૧ થી ૧૦૫૧) હોય અને મૂળરાજ તે ગુજરાતનો પહેલો સોલકી ગળ જ હોય, તો એ લેખમાનો ગુર્જરેશ તે પણ હાલના ગુજરાતનો પહેલો સોલકી રાજા મૂળગળ હોવો જોઈએ, એમ પુરાતત્ત્વવેત્તા પ્રો કિલહોર્ન વગેરે માને છે, તે હસ્તિકુડીના આ લેખના બધા ઉલ્લેખોનો પરસ્પર મનઘ જોતા મયાર્ય લાગે છે ૬૯ અને મારા મત પ્રમાણે મુજના અનુયાયી ભોજનો ઉપર આપેલો

૬૫ જુઓ, ભારત કે પ્રાચીન તાત્ત્વ ત્ર ભા પૃ ૮૬

૬૬ અપભ્રંશેન તુષ્યતિ સ્વેન નાન્યન ગુર્જરા ।

જુઓ, ગુજરાતી લે વેગ અને લીટરેચર ગ્ર ૨ પૃ ૫

૬૭ એ ઈ ગ્ર ૧૦ પૃ ૧૭ થી ૨૦

૬૮ એ ઈ ગ્ર ૧ પૃ ૧૨૨, ડકની કોનોલોજી પૃ ૮૭

૬૯ જુઓ, પ્રાચીન જૈન લેખસ ગ્રહ લેખાક ૩૧૮ તથા તેનુ ગુજરાતી અવલોકન પૃ ૨૦૧

ઉલ્લેખ તથા તેથી કાંઈક પાછળના સમકાલીન કર્ણનો ઉલ્લેખ પણ, વર્તમાન ગુજરાત વિષે છે એમ માનવામાં વાધો લાગતો નથી. ફક્ત ખજુરાહોના લેખનો ઉલ્લેખ સંદિગ્ધ છે. યશોવર્માના અંત વખતે હજી ગુજરાતનું સોલંકી રાજ્ય સ્થપાયानે આઠેક વર્ષ જ થયાં હતાં. એ બિલકુલ જોરમાં આવ્યું ન હતું, એટલું જ નહિ પણ કદાચ મૂળરાજ વિ. સ. ૯૯૮માં ગાદીએ બેઠો તે પહેલાંના બનાવનો ખજુરાહોના લેખમાં ઉલ્લેખ હોય. આ ઉલ્લેખને સંદિગ્ધ માનવા માટે ખીજાં પણ કારણો છે. અલબિરુની (ઈ. સ. ૯૭૦થી ૧૦૩૧-વિ. સ. ૧૦૨૬થી ૧૦૮૭) એ કનોજની દક્ષિણ પૂર્વે ગુજરાત આવ્યો છે. ૭૦ તેની રાજધાની બજાન ઉર્ફે નારાયણ શહેર છે, અને એ શહેર જયપુરથી બહુ દૂર નથી^{૭૧} એમ કહ્યું છે. પણ આ ઉપરથી અલબિરુનીના વખતમાં હાલનો ગુજરાત દેશ ગુર્જરદેશ નહોતો કહેવાતો એવું સિદ્ધ થતું નથી. બે જુદાં જુદાં સ્થળોનું એક નામ હોઈ શકે. અત્યારે પણ એક જ નામવાળાં એક કરતાં વધારે સ્થળો હોવાના ઘણા દાખલા મળે છે, પણ અહીં તો વાત એવી છે કે, વિ. સં. ૧૦૦૦ પહેલાં હાલનું ગુજરાત, ગુજરાત-ગુજ્જરતા, ગુર્જરના કે ગુર્જર દેશ જોવા નામથી ઓળખાતું નહોતું; એટલુંજ નહિ પણ ભારતનો કોઈ બીજો ભાગ જ ગુર્જર દેશ કહેવાતો હતો એમ માનવું પડે એવા પુરાવા છે.

પહેલું તો આ લેખની શરૂઆતમાં નોંધ્યું છે તેમ વિ. સં. ના દશમા શતકમાં લાટ અને મધ્ય ગુજરાત બે ય માટે લાટ દેશ કે લાટમંડળ એ નામ વપરાતું હતું એવું અમુક ઉત્કર્ણ લેખોથી દેખાય છે. દા. ત. રાષ્ટ્રકૂટ રાજા ગોવિંદ ચોથાના વિ. સં. ૯૮૭ (શક સં. ૮૫૨)ના ખંભાતના દાનપત્રમાં ખેડા જિલ્લા (ખેટક મંડલ)ને લાટદેશાન્તર્ગત કહેલ છે.^{૭૨} અને કનોજના રાજા ભોજદેવના ગ્વાલિયરના લેખમાં રામચંદ્ર (વિ. સં. ૮૮૫થી ૯૦૦)ના અલ્લ નામના એક કોટ-વાલના હાદાને લાટ દેશના તિલક આનન્દપુર (વડનગર) વિનિર્ગત

૭૦. અલબિરુની ગુજરાત નામ વાપરે છે એ ખાસ જોવાનું છે.

૭૧. સચાઉતું અલબિરુની ગ્ર. ૧ પૃ. ૨૦૨. મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્રં. ૧ ભા.

૧ પૃ. ૫૨૦., જ. બો. બ્રે. રો. એ. સો. ગ્ર. ૨૧ પૃ. ૪૨૯

૭૨. એ. ઈ. ગ્રં. ૭ પૃ. ૪૦.

કહ્યો છે ૭૩ મતલબ કે, ત્રિ મંના નનમા ચતત્તી છેત્તી દરીમા તથા દશમા ચતકમા છેઃ મહીથી વડનગર સુધીનો પ્રદેશ લાટદેશ કહેવાતો હતો આ પ્રદેશનું જૂનું નામ આનર્ત હતુ એ આપણે મહાભાગત અને પુરાણો ઉપરથી તથા વલ્હી તામ્રપત્રોમા વડનગરને આનર્તપુર કહેલ છે એ ઉપરથી નક્કી કર્યું છે ત્યારે આ લાટ નામ ક્યાથી આવ્યું ? બરુચના ગ્રામીન ઇતિહાસ ઉપર દૃષ્ટિ નાખતા એમ દેખાય છે કે બરુચના ગુર્જરાનું ગણ્ય લગભગ ત્રિ સ ૭૯૩મા ખલાસ થયુ, પછી ભિન્નભાગના ગુર્જરા અને દક્ષિણના ગણ્દકૂટો વચ્ચે હરીશાષ્ટ શરૂ થઈ હવે વિ મ ૮૧૩મા બરુચમા ગુર્જર નાગાવલોહના સામન્ત ચોહાણ બર્તવૃદ્ધનું રાજ્ય હતુ ૭૪

પણ એ અગસામા જ સુરત જિલ્લાના આન્નોલી જારેલીમાથી રાણ્દકૂટ કક્કનું વિ સ ૮૦૩ (ચક સ ૬૬૯)નું દાનપત્ર મળ્યુ છે વળી દન્તીદુર્ગે લાટ દેશને તાબે કર્યો હતો એમ તેના તામ્રપત્રથી તથા એલાપુરની શુકાના વિ સ ૮૦૬ના ચિલાલેખથી જણાય છે અને મહીના તથા નર્મદાના કાંઠાને જીતીને દન્તીદુર્ગે પોતાની મા પાસે ખેડા જિલ્લાના માતર તાલુાના ગામેને દાનમા અપાવ્યા છે, ૭૫ મતલબ કે, ચોહાણ બર્તવૃદ્ધ રાણ્દકૂટના જોર વખતે તેને નમી ગયો હતો અને ગુર્જરા (નાગાવલોહ વગેરે)નું જોર થતા તેને નમી જતો હતો, પણ છેનટ રાણ્દકૂટો ફાવ્યા અને લગભગ ત્રિ સ ૮૬૫ (ચક મ ૭૩૦)મા ગોવિન્દ ત્રીજાએ પોતાના ભાઈ ઇન્દ્રને લાટદેશનું રાજ્ય આપ્યુ અને ત્યાંથી ઇન્દ્ર લાટેશ્વર કહેવાવા લાગ્યો અને એના તાખાનો દક્ષિણ શુભગત લાટેશ્વરમાલ ૭૬ ધીમે ધીમે રાણ્દકૂટ લાટેશ્વરના તાખાનો મુલક હોવાના કારણથી મૂળ લાટ સાથે

૭૩ એ ઈ અ ૧ પ ૧૫૬ જ બો બે રો એ રો અ ૨૧ પ ૬૧૩, ૬૧૪

૭૪ જુઓ, હાતોદનુ તામ્રપત્ર સુરતની સાહિત્ય પરિષદનો ત્રિગોર્ટ અથવા એ ઈ અ ૧૨ પ ૨૦૨-૩

૭૫ મુ ગે અ ૧ લા ૧ પ ૧૨૧-૧૨૨

૭૬ જુઓ, મુખર્ષિ ગેઝીટિયર અ ૧ લા ૧ પ ૧૨૬ તથા ટિ ૧ તામ્ર પત્રોના સદ્દત્ત લાટશ્વરમાળલક્ષ્ય એવા વખ્દો છે જુઓ, ઈ એ અ ૧૨ પ, ૧૬૨ ના લે મા લા ૩ લેખાક ૧૨૧

છેક વડનગર સુધીનો મધ્ય ગુજરાત પણ લાટદેશ કહેવાવા લાગ્યો. પણ ઉપર કહેલા લિખ્તમાલના નાગાવલોકના વંશજ કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવે (વિ. સં. ૯૦૦ થી ૯૩૮) રાષ્ટ્ર-કૂટો પાસેથી મધ્ય ગુજરાત, સોરઠ સુધ્યાં પડાવી લીધો હોય એમ લાગે છે. કારણ કે, ભોજદેવનો એક શિલાલેખ કાઠિયાવાડમાંથી મળ્યો છે. ૭૭ વર્ણી આ રાજા ભોજની જ જ્વાલિયરની પ્રશસ્તિમાં તેણે બળથી તાબે કરેલા દેશોમાં આનર્તનું પણ નામ છે. ૭૮ આ બધું જોતાં વિ. સં. ના નવમા શતકમાં મધ્ય ગુજરાતનું જૂનું નામ આનર્ત અને સાથે નવું નામ લાટ બન્ને પ્રચારમાં હોય અને ગુજરાત નામ પ્રચારમાં ન હોય એમ જણાય છે. પણ એથી વધારે ચોક્કસ નિર્ણય નીચેના ઉલ્કીર્ણ લેખોથી થાય છે. વિ. સં. ૯૦૦ના કનોજના પ્રતિહાર રાજા ભોજના દૌલતપુરાના તામ્રપત્રમાં^{૭૯} ગૂર્જરત્રામૂઘૌ ડેંઢવાનકવિષય-સમ્બદ્ધસિવાગ્રામાગ્રહારે એ રીતે અને વિ. સં. નવમી શતાબ્દના કાલંજરથી મળેલા^{૮૦} તારીખ વગરના એક શિલાલેખમાં શ્રીમદ્ ગૂર્જરત્રામળલાન્તઃપાતિમંગલાનક વિનિર્ગત એ રીતે સખ્દો છે, અને મંડોરના પ્રતિહાર રાજા કકકુકના ઘટિયાલા ગામમાંથી મળેલા વિ. સં. ૯૧૮ના સંસ્કૃત શિલાલેખમાં ગુર્જરના અને ત્યાંથી જ મળેલાં પ્રાકૃત લેખમાં ગુજરતા નામ મરુવાડ, તમણી વગેરે દેશ નામો સાથે મળે છે.^{૮૧} હવે આ લેખોમાંનો ડિડવાના વિષય તે જોધપુર રાજ્યના ઉત્તર પૂર્વભાગમાં આવેલો ડિડવાના જિલ્લો અને સીવાગ્રામ તે ડિડવાનાથી સાત માઈલ દૂર આવેલું સેવાગામ અને મંગલાનક તે જોધપુર રાજ્યના ઉત્તરવિભાગનું ડિડવાના નજીક આવેલું મંગલાના છે.^{૮૨} આ રીતે એક જ સમયના-વિ. સં. ૯૦૦ની આસપાસના

૭૭. “નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા” ન. સં. ભા. ૬ અં. ૩ પૃ. ૩૨૫.

૭૮. જુઓ; રિપોર્ટ ઓફ ધી. આ. સ. ઓફ ઇન્ડિયા ઈ. સ. ૧૯૦૩-૪ પૃ. ૨૮૧ લો. ૧૧ તથા ના. પ્ર. પ. ન. સ. ભા. ૬ અં. ૩ પૃ. ૩૨૩.

૭૯. એ. ઇ. ગ્રં. ૫ પૃ. ૨૧૧.

૮૦. જુઓ; એન ન પૃ. ૨૧૦ ટિ. ૩.

૮૧. જ. રો. એ. સો. ઇ. સ. ૧૮૯૫ પૃ. ૫૧૭, ના. પ્ર. પ. ન. સં. ભા. ૬ પૃ. ૩૦૮ ની ટિ.

૮૨. જુઓ; પ. ગૌ. હી. ઓઝાના “રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ” પ્ર. ખ. પૃ. ૧૩૧, ૧૩૨.

કનોજના રાજાઓના જ લેખો મધ્ય ગુજરાતને લાટ કે આનર્ત કહે છે, અને હાલના ભેધપુર રાજ્યમાં આવેલા અમુક પ્રદેશને ગુર્જરા કહે છે, એ ઉપરથી વિ સ ના નવમા-દશમા સતકમાં હાલનો મધ્ય ગુજરાતનો પ્રદેશ ગુજરાતના નામથી નહોતો ઓળખાતો એમ સિદ્ધ થાય છે ૮૩

વિ સના અગિયારમા સતકના મધ્યથી ગુજરાત માટે ગુર્જરદેશ જેવા નામના અને બારમા સતકથી ગુજ્જરાત કે ગુર્જરા જેવા નામના પણ વપરાયના પુરાવા મળે છે ગુજ્જરાત કે ગુર્જરા નામ વિ સ, નવમા-દશમા સતકમાં પ્રચલિત હતું, એટલું તો બીપગના ડિડવાના વગેરેના લેખોની સિદ્ધ થાય છે જ અને હાલમાં અપભ્રંશ ભાષાના ધણા ગ્રંથો મળી આવ્યા છે તો એ ગ્રંથોનું બારીકાથી અવલોકન કરવામાં આવતા અગિયારમા સતકનો પણ ગુજ્જરાત કે ગુર્જરા નામનો ઉલ્લેખ મળી આવે એવો સંભવ છે પણ એકાદ વચ્ચના સતકનો ઉલ્લેખ ન મળી આવે તેથી સામાન્ય નિર્ણયને ખામ બાધ આવતો નથી અને હાલના ગુજરાત માટે વપરાયેલા ગુજરાત, ગુજ્જરાત, ગુર્જરા અને ગુર્જરદેશ નામોના પૂર્વકાલીન ઉલ્લેખોનો અત્યાગ સુધી આપણે જ અભ્યાસ કર્યો, તે ઉપરથી એટલું ચોક્કસ નક્કી થાય છે કે, વિ સના દશમા સતક સુધી હાલના મધ્ય ગુજરાત માટે ગુજરાત કે એને મળતું ગુર્જરા કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ પ્રચારમાં નહોતું આવ્યું

હવે ગુર્જરદેશ કે ગુર્જરા-ગુજરાત જેવા નામો શા માટે પડ્યા ? પહેલા કયા પ્રદેશ માટે એ નામો વપરાતા અને પહેલા બીજા પ્રદેશના નામો હતા તે પાછળથી હાલના ગુજરાતને કેવી રીતે મળ્યા એ વિષયની ચર્ચા જુદા લેખમાં કરવી એ જ યોગ્ય છે

૮૩ સુવાનસુઆનના ઉલ્લેખથી તથા બીજા મુખ્યત્વે સમૃદ્ધ રાજાઓના કાઠીર્ણ લેખોના પુરાવાથી, વિ સ, ના સાતમા અને આઠમા સતકમાં પણ ભેધપુર રાજ્યાન્તર્ગત ઉપર કહેલા પ્રદેશ તથા ભેધપુર રાજ્યનો દક્ષિણ પ્રદેશ પણ ગુર્જરદેશ નામથી ઓળખાતો એમ જણાય છે, પણ એ વિષે વિશેષ ચર્ચા નીચે જુદા લેખમાં કરી છે

પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને ગુર્જરજાતિ

વિ. સં. નવમા-દશમા શતક સુધી હાલના ગુજરાતનો કોઈ ભાગ ગુજરાત નામથી કે તેને મળતા ગુજ્જરતાં, ગુર્જરના કે ગુર્જર-દેશ (કે મંડલ) જેવા નામથી નહોતો ઓળખાતો અને તેના જુદા જુદા ભાગો સુરાષ્ટ્ર, આનર્ત, લાટ, જેવાં જુદાં જુદાં નામોથી ઓળખાતા એ પુરાવિદોને વિદિત છે અને મેં તે આગલા લેખમાં વિસ્તારથી નિરૂપ્યું છે. હવે ગુર્જરદેશના વિ. સં. ના સાતમાથી દશમા શતક સુધીના જે અનેક ઉલ્લેખો પ્રાચીન ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા લખાણોમાં મળે છે, તે કયા પ્રદેશના સૂચક છે તે નક્કી કરવું જોઈએ.

આ બાબતમાં પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલ્યો છે. કેટલાકોએ અણુ-હિલવાડના ચાવડા તે ગુર્જરો એવો અર્થ કરેલો, પણ અણુહિલવાડનાં ચાવડાઓ તો ધણા નાના કાંદરડા હતા, જ્યારે આ ઉલ્લેખો મોટી રાજ્યસત્તાના સૂચક છે. વળી ચાવડાઓએ અણુહિલપુર પાટણ સંઘાધ્યા પહેલાંના સમયના પણ કેટલાક ઉલ્લેખો મળે છે. અને ચાવડાઓના રાજ્યની બહારના પ્રદેશ માટે વિ. સં. ના દશમા શતકના ઉલ્લેખોમાં 'ગુર્જરના' શબ્દ વાપર્યો છે. છેવટ ત્રૈકુટક સં. ૪૯૦ ના (વિ. સં. ૭૯૫) ના ચૌલુક્ય દાનપત્રમાં ગુર્જર અને ચાવોતકટ (ચાપોતકટ-ચાવડા)નો એક જ વાક્યમાં ભિન્ન ઉલ્લેખ કરેલો મળે છે. અને તે ઉપરથી ગુર્જર ચાવડાથી ચોક્કસ ભિન્ન કરે છે.

૧-તંરલતરતારંતરવારિવિદા રિતોદિતસૈન્ધવકચ્છેજસૌરાષ્ટ્રાવોત્કટમૌર્યે ગુર્જરાધિરાજ્યે ।

ના—પ્ર. પ. ભા. ૧ પૃ. ૨૧૦-૨૧૧, મું-ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૦૯.

ખીજુ ૫ લગવાનવાલ ઈન્દ્રજી જેવા સમર્થ યુગતત્ત્વજ્ઞે વલ્લભી વાચક આ ગુર્જર ઉલ્લેખો છે એમ કહ્યું છે વનભીવરનો મૂળ પુરુષ સેનાપતિ બટાર્ક ગુર્જગતિનો હતો અને તેની તથા તેના વરની સત્તાને પરિણામે આ દેશને ગુર્જરાના કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ મળ્યું એમ તેઓ તર્ક કરે છે છતાં એ વિદ્વાન કબૂલ કરે છે કે, આ ખાખત માટે સિદ્ધિઝારક પુરાવો નથી વળી આ તર્ક સામે કેટલાક વાધા એમણે પણ નોંધ્યા છે ૨. પણ એમણે નોંધ્યા છે તે કરતાં મોટા વાધાઓ પાછળના ઇતિહાસજ્ઞોને લાગ્યા છે એક તો વલ્લભી પોતે કે તેના પાડોશી રાજ્યો વલ્લભીને ગુર્જર કહેતા નથી (૨) યુવાન સુઆગ વલ્લભીથી અમુક છેટે એ દેશ આવ્યો છે એ રીતે ગુર્જગતિ જુદી નોંધ કરે છે, અને (૩) ગુર્જર નામના ખીજા અનેક ઉલ્લેખો વલ્લભીના પછીના હોયને, વનભીને લાગુ જ પડે એમ નથી, અને આ કારણોથી જોકમનને પડિતજનો નિર્ણય સ્વીકાર્ય લાગ્યો નથી ૩

કેટલાક વળી ભરુચના ગુર્જરાના વાચક આ ઉલ્લેખો છે એમ કહે છે અને ભરુચના ગુર્જરા પોતાને ગુર્જરવરના કહે છે ૪ એ હકીકત ટેકાડે આપી શકાય એમ છે પણ એ સામે યે મોટા વાધા છે પુલકેશી ખીજના વિ ૩ ૬૯૦ ના અંહોલના ઉત્કૃષ્ટ લેખમાં તે રાજાએ લાટ, માલવ અને ગુર્જર ત્રણેયને મળતી વડ ક્યાંતો એક વાક્યમાં ઉલ્લેખ છે ૫ એ ઉપરથી ગુર્જરદેશ લાટથી જુદો હોવાનું સિદ્ધ થાય છે વળી લગભગ એ જ સમયમાં (વિ સ ૬૯૦ થી ૭૦૦) ભાગતવર્ષની યાત્રા કરનાર ચીનાઈ ત્રવામી યુવાન સુઆગે ભરુચના ગાંધ્યથી ગુર્જરગાંધ્યનો ડુએલો નામથી બિન ઉલ્લેખ કર્યો છે ૬ માટે લાટથી જુદો ગુર્જરનો શોધ કરવો જોઈએ

૨ જુઓ, મુબઈ મેઝીલિયર ગ્રંથ ૧ લા ૧ પૃ ૮૫

૩ જુઓ, એ ૧૧ પૃ ૪૬૫

૪ ગુર્જરનરપતિવચનમહોદયો થી સહજન્મા સામ તદદ એના રાખ્દો ભરુચના ગુર્જરાના તાત્રપત્રોમાં મળે છે [જુઓ ૬૬૩ ખીજાનું ૧ સ -૮૫ (વિ સ ૬૮૯) નું તાત્રપત્ર પ્રા ૩ ના દિ. લા ૫ ૪૪]

૫ પ્રતાપોપનતા યસ્ય રાટમાલવગૂર્જરા । શ્લોક ૨૨, ઈ એ ગ્ર ૫ પ ૬૭ થી ૭૧

૬. જુઓ, વોટર્સ યુવાનસુઆગ ગ્ર ૨ પૃ ૨૪૯

અને એ માટે રાષ્ટ્રકૂટના ઉત્કર્ણ લેખો ઘણી સહાય આપે એવા હોવાથી તેનું અવલોકન કરવું એ જ યોગ્ય છે.

(૧) રાષ્ટ્રકૂટ ગોવિંદ ત્રીજાનાં વાણીડિડોરી અને રાધનપુરનાં વિ. ૮૬૪ નાં તામ્રપત્રોમાં^૭ લખ્યું છે કે, ગોવિંદના પિતા દ્રુવે (વિ. સ. ૮૩૭ થી ૮૫૬) ગૌડના સહેલા વિજયથી મદમત્ત થયેલા વત્સરાજને મરુભૂમિની મધ્યમાં હેરાન કરી નાખ્યો અને તેની પાસેથી ગૌડથી મળેલાં બે છત્રો લઈ લીધાં. આના અનુસંધાનમાં કર્કના વિ. સ. ૮૬૮ ના વડોદરાના તામ્રપત્રનું “તેણે ગૌડ અને બંગના રાજાને જીતવાથી કુલાર્થ ગયેલા ગુર્જરેશ્વરથી હણાયલા, માલવદેશના રક્ષણ માટે પોતાનો હાથ ભોગળરૂપ કર્યો” એ વચન^૮ વાંચવાથી વત્સરાજ વિ. સં. ૮૪૦ થી ૫૦ ની આસપાસમાં ગુર્જરેશ્વર હતો, એમ લગભગ ચોક્કસ સિદ્ધ થાય છે. ચાવડા વંશાવળીમાં તો વત્સરાજ જેવું નામ કોઈ નથી, તેમ જ ગૌડેન્દ્ર અને બંગપતિને જીતવાની કલ્પના પણ કોઈ ચાવડા રાજાને આવી હોય એવો સંભવ નથી. વળી શક સં. ૭૦૫ (વિ. સં. ૮૪૦)માં દિગંબર જૈન આચાર્ય જિનેસેને હરિવંશ પુરાણ લખ્યું છે. જેના અંતમાં કહેલું છે કે, “જ્યારે દક્ષિણમાં કૃષ્ણનો પુત્ર વલ્લભ રાજ્ય કરતો હતો, ઉત્તર દિશાનું ઇંદ્રાયુધ રાજા રક્ષણ કરતો હતો, પૂર્વમાં અવન્તીનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો અને પશ્ચિમ દિશાનું પાલન વત્સરાજ કરતો હતો; ત્યારે એ પુસ્તક રચ્યું છે.”^{૧૦} મતલબ કે, વિ. સં. ૮૪૦ થી લગભગ ૮૫૦ સુધી

૭. ઇ. એ. ગ્ર. ૬ પૃ. ૫૯ તથા ગ્ર. ૧૧ પૃ. ૧૫૬.

૮. હેલાસ્વીકૃતગૌડરાજકમલામત્તં પ્રવેશ્યાચિરાદ્ દુર્માર્ગ મરુમધ્યમપ્રતિ-
બલૈર્યો વત્સરાજ વલૈઃ । ગૌડીયં શરદિન્દુપાદધવલ છત્રદ્વય કેવલં તસ્માન્નાહત
તવશોપિ ॥ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૧. પૃ. ૧૫૭

૯. ગૌડેન્દ્રવજ્રપતિનિર્જયદુર્વિદાધ સદ્ગૂર્જરેશ્વરદિગર્ગલતાં ચ યસ્ય ।
નીત્વા મુજ વિહતમાલવરક્ષણાર્થ ॥ જ્ઞો. ૨૭ ઇ. એ. ગ્ર. ૧૨ પૃ. ૧૫૬,
પ્રા. લે. મા. ભા-૧ લેખ ન. ૫

૧૦. શાકેષ્વન્દશતેષુ સસસુ દિશં પંચોત્તરેષુત્તરાં

પાતીન્દ્રાયુધનામ્નિ કૃષ્ણનૃપજે શ્રી વલ્લભે દક્ષિણાં ।

પૂર્વા શ્રીમદવંતીભૂમૃતિ નૃપે વત્સાદિ(ધિ)રાજે પરમ્ ॥

દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ પૃ. ૨૫૪ ની ટિં.

પશ્ચિમ દિશામાં ગુર્જરેશ્વર કહેવાતા આ વત્તમરાજનું રાજ્ય હતું, એટલું ચોક્કસ જાણાય છે

ઉપગતી હકીકત સાથે નીચેની હકીકતને જોડીને તથા શ્રી દે રા.ભાંડાગકરે જોડી છે ૧૧ વાત એમ છે કે, કાનડી બાપાના સુપ્રસિદ્ધ કવિ પપના રચેના વિક્રમાર્જુન વિજય કે પપ-ભારત નામના કાવ્યમાં ચોલના સોલકી ગગ્ગ અગ્નિકેસરી ખીજનો તથા તેના પૂર્વ પુરુષોનો પરિચય આપવામાં આવ્યો છે તેમાં પપ કવિએ લખ્યું છે કે, અગ્નિકેસરી ખીજના પિતા નર્ગસિંહ ખીજ (તે ગઠોડોનો સામત હતો) એ ગુર્જગગ્ગ મહીપાલને હગવીને તેની ગળ્યશ્રી લૂટી લીધી અને તેનો પીછો પડોને પોતાના ઘોડાઓને ગગાના સગમમાં રનાન કરાવ્યું ૧૨ પપ-ભારતની રચના માટે એ કવિને અરિકેસરી ખીજએ શક મ ૮૬૩ (વિ. મ ૯૯૮) માં એક ગામ દાનમાં આપ્યું હતું ૧૩ આ ગુર્જગગ્ગ મહીપાલ તે વિ સ ૯૭૧ ના હોડામાં (કાઠિયાવાડ) ના તામ્રપત્રમાં ધરણી વરાહે “ રાગધિરાજ પગ્મેશ્વર શ્રી મહીપાલદેવની કૃપાથી પોતે તેના સામત તરીકે શાસન કરે છે ” એમ જોને વિષે લખ્યું છે ૧૪ તે જ હોવા જોઈએ એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞોનો તર્ક છે હવે, વિ મ ૯૭૧ માં કે ૯૯૮ માં આવેલ ચક્રવર્તી-જેની સામે દક્ષિણના રાષ્ટ્રદ્રુટ રાજાના સામત તરીકે જ ઉપગ કહેલો નર્ગસિંહ લડ્યો હશે અને જેની ગળધાની ગગા-સગમ આગળ વ્વાક હતી, તે કાણુ ? આ પ્રશ્નનો જવાબ રાષ્ટ્રદ્રુટ ગોવિંદ ચોયાના વિ સ ૯૮૭ (શક સ ૮૫૨) ના ખબાતના તામ્રપત્રમાંથી મળે છે, તેમાં એ ગોવિંદના પિતા ધન્દ્ર નીજએ ડરેલા મહોદય (કાવ્યકુબ્જ કનોજ) ના ઉન્મૂલનનું વર્ણન કરેલું છે ૧૫ આ ધન્દ્રના વિ મ ૯૭૧ તથા ૯૭૩ ના લેખો મળ્યા છે મતલબ કે, એ ઉપગ કહેલા

૧૧ મુળર્થ નેઝીટિયર મ ૧ જા ૧ પૃ ૮૧૬, તથા જ. જો મે રા. એ. જો. મ ૨૧ પૃ ૪૧૯-૪૨૦

૧૨ જુઓ, શ્રી નૌ, દી ઝોઝાનો ‘ સોલકીયો કા પ્રાચીનકતિદાસ ’ પ્ર જા. પૃ ૨૦૭

૧૩ એ. જા. પૃ ૨૦૭

૧૪ ઈ. એ. મ ૧૨ પૃ. ૩૨-૩૩, પ્રા. લે. જા. પ્ર જા. લેખ ન ૮

૧૫ યનેદ્દ હિ મહોદયારિખગર નિર્મૂલમુગ્મૂલિત મ્લો. ૧૯ એ ઈ. પ્ર જા. પૃ ૩૮

મહીપાલનો સમકાલીન હતો, એ ચોક્કસ અને ઉપરનો નરસિંહ તો એક નાનો સામંત હતો. પંપ કવિ કહે છે તેમ મહીપાલને હરાવીને એની પાછળ ગંગાસંગમ સુધી જવાનું એનું ગઠું નહિ, પણ એ નરસિંહ રાષ્ટ્રકૂટ ઈન્દ્ર ત્રીજાના સામંત તરીકે ઈન્દ્રના લશ્કરમાં ગયો હોય અને ઈન્દ્રથી મહીપાલ હારી જતાં, નરસિંહના પુત્ર અરિકેસરીનો આશ્રિત કવિ મહીપાલને હરાવ્યાનો જશ નરસિંહને જ આપે, એ સ્વાભાવિક છે. અને આ રીતે જોતાં ઈન્દ્ર ત્રીજાએ મહોદયનું ઉન્મૂલન કર્યું અને નરસિંહે ગુર્જરરાજ મહીપાલને હરાવ્યો એ એક જ બનાવનાં બે વર્ણનો છે એમ માનવું પડશે. પરિણામે પંપ-ભારતનો ગુર્જરરાજ-મહીપાલ એ જોનો અસ્તીનો વિ. સં. ૯૭૪ નો લેખ મળ્યો છે^{૧૬} તે કનોજનો રાજા મહીપાલ એવો શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર ઉપર કહેલા લેખોની તારીખો વગેરે બધું મેળવીને, જે નિર્ણય કરે છે^{૧૭} તે યથાર્થ લાગે છે. વળી શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર પ્રસ્તુત લખાણો કયાં પછી, કંઈક તેને પરિણામે જ તો કંઈક બીજા નવા લેખો મળ્યાથી પણ હવે તો આ કનોજના રાજા મહીપાલની આખી વંશાવળી ઠીક ચોક્કસ નક્કી થઈ ગઈ છે.^{૧૮} અને આ મહીપાલદેવ તથા પહેલાં કહેલો ગુર્જરેશ્વર વત્સરાજ એ બે ય આ કનોજના પ્રતિહારવંશના રાજાઓ છે, એ પણ પુરાવિદ વિદ્વાનોના મોટા ભાગને માન્ય છે. હવે વત્સરાજનો સમય જોન હરિવંશ પુરાણના ઉલ્લેખ ઉપરથી ઉપર જોયું છે તેમ, વિ. સં. ૮૪૦ થી ૮૬૦ સુધીમાં હશે. અને મહીપાલદેવનો સમય વિ. સ. ૯૭૧ થી ૯૭૪ તો ચોક્કસ. એટલે આ બે રાજાઓના સમયના વચલા ગાળા (સં. ૮૬૦ થી ૯૭૧) માં રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં તથા મુસલમાન લેખકોનાં લખાણોમાં ગુર્જરના જે ઉલ્લેખો મળે છે, તે પણ આ

૧૬. ઇ. એ. ગ્ર. ૧૬. પૃ. ૧૭૩

૧૭. જુઓ.; એ. ઇ. ગ્ર. ૭ પૃ. ૩૦-૩૨ તથા જ. પ્રો. એ. રો. એ સો. ગ્ર. ૨૧ પૃ. ૪૧૯-૪૨૦

૧૮. જુઓ.; વિન્સેન્ટ સ્મિથની અહીં હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૭૮ થી ૩૮૦, પૃ. ૩૭૮ ઉપરની ટિ. ૫ માં આપેલા ઉલ્લેખો; “રાજ-પૂતાને કા ઇતિહાસ” ખડ ૧ પૃ. ૧૫૨ થી આગળ તથા નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા ભા. ૯ અ. ૩ પૃ. ૩૦૫ થી ૩૨૭

પ્રતિહાર વચના કનોજના ગણઓને ઉદ્દેશીને હોવા જોઇએ એવા જોક્સનના તથા શ્રી 'દે ગ લાડારક'ના નિબંધનો^{૧૬} પણ હું ધારુ છું, બીજા ઇતિહાસક વિદ્વાનોએ સ્વીકાર કર્યો છે

આપણે પણ આ પ્રકારના, વત્સરાજ અને મહીપાળ વચ્ચેના ગાળાના મુખ્ય ઉલ્લેખો-ઉપર નજર કરી લઇએ.

(૨) વિ મ ૬૦૭ (ઈ સ ૮૫૧)મા આગળ વેપારી મુલેમાન કહે છે^{૨૦} કે જુઝ્ (Juz) નો રાજા બલ્હાનની^{૨૧} આમપાસના ગણઓનાનો એક છે અને તે મુમલમાનોનો મોટો વિરોધી છે, અને મુલેમાનનો મપાદક અબુઝૈદ વિ મ ૬૭૨ (ઈ સ. ૬૧૬) ની આમપાસમા કહે છે કે, જુઝના રાજ્યરૂપ કનોજ મોટો દેશ છે^{૨૨} અર્થાત્ જુઝના ગણઓ એ જ કનોજના રાજાઓ અને કનોજમા એ વખતે એટલે મુલેમાનના તથા અબુઝૈદના વખતમા વત્સરાજ અને મહીપાલદેવ જે વચમા થઈ ગયા તે પ્રતિહાર વચના ગણઓ રાજ્ય કરતા હતા એ પણ ચોક્કસ છે

(૩) વિ મ ૬૨૩ (ઈ સ ૮૬૭)ના લાટના ગણકૂટ ધ્રુવ ત્રીજાના અગુમરાના તાત્રપત્રમા ગુર્જરોના બળવાન સૈન્યનો ઉલ્લેખ છે^{૨૩} પ્રછી (૪) વિ. સ. ૬૫૬ (ઈ સ ૬૦૦)ના દેહલી અને નવસારીના રાષ્ટ્રકૂટ દૃષ્ટ્ય બીજાના તાત્રપત્રમા તેણે ગુર્જરોને બિવરોવ્યા

૧૬ મુખર્ષિ ગેઝીટિયર મ ૧ બા ૧૫ ૮૮૮, ૮૬૬ તથા જ બા ૭ મે ગે એ સો મ ૨૧ ૫ ૮૨૨ થી ૪૨૫

૨૦ ઇલિયટ મ ૧ ૫, ૮ મુ ગે એનન પૃ ૮૬૮

૨૧ આ બલ્હાન એટલે દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના એ વાત હવે સર્વમાન્ય ખલાય છે રાષ્ટ્રકૂટ ગણઓના વચ્ચેના નેન્ડ, પૃથ્વીવલ્લભ વગેરે બિરુદોના વલ્લભનુ બલ્હાન એ બ્રહ્મ ૧૫ છે જુઓ, દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, પ ૧૨૩

૨૨ ઇલિયટ ૪ ૧ ૫ ૧૩, મુ ૧ મ ૧ લા-૧ ૫ ૫૨૭

૨૩. इतोनिमुल्लमापत्रबलनूर्वराणां बलम् शो ३७

તથા तूर्जरवलमतिबलवत्. . . . . શો, ૩૮ હ એ. મ, ૧૨ ૫ ૧૭૮, પ્રા, લે, મા, પ્ર. બા લેખા ૬

અને લાટના અહંકારનો નાશ કર્યો એમ લખ્યું છે. ૨૪ (૫) વિ. સં. ૯૭૧ (ઇ. સ. ૯૧૪)ના નવસારીનાં તામ્રપત્રોમાં “ગર્જના કરતા ગુર્જરા સાથેના ઉપર કહેલા કૃષ્ણને થયેલા મુદ્દ”નો ઉલ્લેખ છે. ૨૫ (૬) આ જ સમયનો ખુદદિખાનો (વિ. સં. ૯૬૯ ઈ. સ. ૯૧૨)નો ૨૬ જુઝના રાગનું હિંદુસ્થાનના રાગઓમાં ચોથું સ્થાન છે અને ત્યાં તાતરીય દીર્ઘમ પુષ્કળ વપરાય છે એવો ઉલ્લેખ છે.

અને (૭) વિ. સં. ૯૯૬ (સક સં. ૮૬૨)ના રાષ્ટ્રકૂટ કૃષ્ણ ત્રીજાના દેવલી ગામના “દાનપત્રમાં જેનો દક્ષિણના દિશાઓનો જય સાંભળીને કાલંગર અને ચિત્રકૂટની આશા ગુર્જરના હૃદયમાંથી નીકળી ગઈ” એ પ્રમાણે ગુર્જરનો નિર્દેશ છે. ૨૭ આ ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) અને કાલંગરનો દિશો (જે એ વખતે અદલરામ યશોવર્મનના હાથમાં હતો.) લેવાની ઇચ્છા કરે એ ક્યો ગુર્જર રાજા? એ વખતની ઐતિહાસિક સ્થિતિ જોતાં “કનોજનો રાજા” એ સ્પષ્ટ ઉત્તર છે. અને (૮) વિ. સં. ૯૯૯ (ઇ. સ. ૯૪૩)માં અલમસુદી લખે છે કે, ‘ખલ્હારાનો દેશ દક્ષિણમાં કોકણથી ઉત્તરમાં જુઝના રાજાની હદ સુધી લખાયેલો છે. જુઝનો રાજા માણસો (લશ્કરનાં), ઘોડા અને ઊંટમાં સમૃદ્ધ છે” ૨૮ વળી અન્ય સ્થળે એ કહે છે કે, ‘આ રાજા પાસે ચાર દિશાઓ માટે ચાર લશ્કરો છે, જેમાંથી દક્ષિણનું લશ્કર માંખીર (માન્યખેટ)ના ખલ્હરા (રાષ્ટ્રકૂટ) સામે લડવા માટે છે’ આનો અર્થ એટલો જ કે જુઝ (ગુર્જર)ના રાજ્યને દક્ષિણમાં અડીને રાષ્ટ્રકૂટોનું રાજ્ય હતું. અને અંધા ઉલ્લેખો જોતાં ગુર્જરા અને રાષ્ટ્રકૂટો હમેશાં લડવા કરતા. અર્થાત અબુઝૈદ વગેરે આરખોના ઉલ્લેખો

૨૪. જ. ખા. ધ્રે. સો. એ. સો. ગ્રં. ૧૮ પૃ. ૨૩૯, મું. ગે. એનન પૃ. ૪૬૮.

૨૫. ગર્જદગૂર્જરસંગરવ્યતિકરં જીર્ણો જનઃ શક્તિ । મું. ગે. એનન પૃ. ૧૨૮ ટિ. ૪

૨૬. ઇલિયટ ગ્રં. ૧ પૃ. ૧૩ એનન પૃ. ૪૬૮.

૨૭. ચર્ય પરપેક્ષિતાલિલદક્ષિણદિગ્દુર્ગવિજયમાકર્ણ્ય ।

ગલિતા ગૂર્જરહૃદયાત્કાલંચિત્રકૂટાશા ॥ એ. ઇ. ગ્રં. ૫ પૃ. ૧૨-૧૯૬. પ્રા. લે. મા. ભા. ૩ પૃ. ૧૫૧.

૨૮. ઇલિયટ ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૫ મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૫૨૭ તથા જ. ખા. ધ્રે. સો. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૨૬

નેતા કનોજનું ગાજ્ય એ જ ગુર્જગાજ્ય એમ નિર્મિત્ત છે અને કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના લેખોથી રાષ્ટ્રકૂટ ગાજ્યો માથે તેઓના ઉપર કહેલા વિગ્રહમય મળધને ટેકા મળે છે ૨૯

આ રીતે ગુર્જર ઉલ્લેખોની પરપરા વિ સ ના ૧૦ માં શતકના અંતને એટલે કે મૂળરાજના રાજ્યાભિષેકના સમયને અડી નાથ છે આગલા લેખમાં વિ સં ૧૦૧૧ ના જે ખનુગહોના લેખની નોંધ કરી છે, તે પણ આ ગુજરાત બહારના ગુર્જર વિશે જ હોવાનો સભવ છે, એ વિરો ઉપરના ઉલ્લેખો નેતા શકા નહિ રહે

રાષ્ટ્રકૂટ લેખોના તથા આરમ મુસાફરોના લખાણોના ઉપરના ઉલ્લેખોમાં જે ગુર્જરનું સૂચન મળે છે તે કયા દેશના કેાલુ રાજા એ ગુજરાતનો ઇતિહાસ તૈયાગ કરતી વખતે પ બગનાન-લાલને સૂચ્યુ જણાવુ નથી પણ મુખર્ષ મેઝીટિયરના એ લાગમા જ ભિન્નમાલ વિરો ત્રીજી^{૩૦} પરિશિષ્ટ લખતી વખતે જોકસને એ બધા ઉલ્લેખોનો તથા ખીજી એતિહાસિક મામત્રીનો મેળ ગોઠવીને મૂળ ભિન્નમાલના પણ પાછળથી કનોજના ધણી થયેલા રાજવંશ વિરો આ ઉલ્લેખો છે એવો મચોટ તર્ક કર્યો અને કનોજના પ્રતિહાર રાજાઓના કેટલાક લેખો દ્વારા જોકસનના લખાણને જ પુષ્ટ તથા વધારે વ્યવસ્થિત કરી શ્રી દે રા બાહારકરે ગુર્જર સબધી પોતાના નિબંધમાં આ મમત્ર વિષયને જે રૂપે રજૂ કર્યો, તે રૂપે વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાનોએ સ્વીકારી લીધો^{૩૧} અને આ ગુર્જર ઉલ્લેખો કાન્યકુબ્જ-કનોજના (વિ સ ૮૬૦-૭૦ થી વિ સ ૧૦૦૩ કે ૧૦ સુધીના) પ્રતિહાર ગાજવંશને ઉદ્દેશીને થયેલા છે, એટલી વાત તો, ખાકીના કેટલાક મુદ્દાઓની બાબતમાં શ્રી દે રા બાહારકર, શ્રી વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરેથી જુદા પડનાર શ્રી ગૌ હિ ઓઝા જેવા વિદ્વાનો પણ સ્વીકારે છે પણ અહીં પ્રશ્ન એ છે કે,

૨૯ નાગરી પ્ર પ લા ૯ અ ૩ પૃ ૩૦૫

૩૦ જુઓ, મુખર્ષ મેઝીટિયર પ્ર ૧ લા ૧ પરિશિષ્ટ ત્રીજી

૩૧ જો થે રો એ સો ના ૨૧ મા અથવા હપાયેલો ગુર્જરો સબધી નિબંધ પૃ ૪૧૩ તથા વિન્સેન્ટ સ્મિથની અર્લ હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ ૩ જી પૃ ૪૧૧

કાન્યકુબ્જના આ રાજ્યોને રાષ્ટ્રકૂટો ગુર્જર અને આરણો જુઝ્ કેમે કહે છે ? અને એ પ્રશ્નનો જવાબ શોધવા માટે કાન્યકુબ્જના આ રાજવંશના ઇતિહાસમાં જરા ઊંડા ઊતરવું પડશે.

શિલાલેખાદિમાં કનોજના પ્રતિહાર રાજ્યોની વંશાવળી નાગાવલોક કે નાગભટથી શરૂ થાય છે. ૩૨ હાંસોટમાંથી જે નાગાવલોકનાં ચૌહાણ સામંત ભર્તૃવૃદ્ધનું વિ. સં. ૮૧૩ નું તામ્રપત્ર મળ્યું છે તે જ આ નાગાવલોક હોવો જોઈએ એવું તજ્ઞોનું મત છે^{૩૩} પણ આ નાગભટ કે નાગાવલોક કનોજનો રાજા ન હતો. તે ભિન્નમાળ અને તેની આસપાસના મારવાડ પ્રદેશનો રાજા હોવો જોઈએ એવું અનુમાન છે.^{૩૪} જે કે એ માટે ચોક્કસ પુરાવો કાંઈ નથી. વાત એમ છે કે, વિ. સં. ૭૦૩ (ખ. સ. ૬૪૩)માં મહારાજા હર્ષનું મરણ થયું, ત્યાં સુધી કનોજ એને તાબે હતું. પછી વિ. સં. ૭૮૭ માં મહાકવિ ભવભૂતિના આશ્રયદાતા યશોવર્મા કનોજના રાજા હતા. અને તેનો વિ. સં. ૭૯૬ માં કાશ્મીરના રાજા મુક્તાપીડે પરાભવ કર્યો તથા એ મુક્તાપીડના જ પૌત્ર જ્યાપીડે કનોજના રાજા વજ્રયુધને હરાવ્યો; એટલી હકીકત રાજતરંગિણીમાંથી મળે છે,^{૩૫} આ વજ્રયુધનો અનુયાયી ઇન્દ્રાયુધ થયો; જેને વિ. સં. ૮૫૬ ની આસપાસમાં બિહાર અને બંગાળના રાજા ધર્મપાલે ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી ચક્રાયુધને કનોજની ગાદી સોંપી; એટલું ધર્મપાલના ઉત્કર્ણ લેખોથી જાણવાનું મળ્યું છે.^{૩૬} મેતલબ કે, જૈનહરિવંશને અંતે કહ્યું

૩૨. રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા ઈ. ૧૯૦૩-૪ માં હપાયેલ પ્રતિહાર રાજા ભોજદેવની ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિ (પૃ. ૨૮૦).

૩૩. ભર્તૃવૃદ્ધના તામ્રપત્ર માટે જુઓ; એપીગ્રાફિયા ઇન્ડિકા ગ્રં. ૧ પૃ. ૨૦૨-૨૦૩ ગ્વાલિયર પ્રશસ્તિનો નાગદેવ એ જ નાગાવલોક એ માટે જુઓ; નાગરીપ્રચારિણી ચત્રિકા ભા. ૯ અક ૩ પૃ. ૩૨૦

૩૪. એજન પૃ. ૩૨૦

૩૫. વિન્સેન્ટ સ્મિથ અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩-પૃ. ૩૭૮ તથા તે ઉપરની ટિપ્પણીઓ

૩૬. જુઓ; ભાગલપુર તથા ખાલીમપુરનાં તામ્રપત્રો ઈ. એ. ગ્રં. ૧૫ પૃ. ૩૦૪ ગ્રં. ૨૦ પૃ. ૧૮૮; એ. ઇ. ગ્રં. ૪ પૃ. ૨૫૨ ટિ. ૩ ધી. એ. સ્મિથ આ. ૩ પૃ. ૩૭૮

છે તેમ વિ મ ૮૪૦ ની આસપાસમાં ઉત્તરમાં એટલે કે કનોજમાં
ધ્વન્દ્રાયુધનું રાજ્ય હતું, ત્યારે પશ્ચિમમાં એટલે કે મારવાડ-ભિત્તમાળમાં
જો વત્સરાજનું રાજ્ય હતું^{૩૭} તે વત્સરાજ આ કનોજના પ્રતિહાર
વડાના ગળ બોજની માલિયર પ્રવૃત્તિમાં આપેલી વચાવળી પ્રમાણે
ઉપર કહેલા નાગવલોદના બનીગ દેવશક્તિનો પુત્ર થાય અને એ
વત્સરાજના પુત્ર નાગભટ ખીજાએ વિ મ ૮૭૦ ની આસપાસમાં
ઉપરના ચક્રાયુધ પાસેથી કનોજનું રાજ્ય છીનવી લીધું અને ત્યાં જ
ચાહી સ્થાપી^{૩૮} આ વાગભટના અનુયાયીઓ રામભદ્ર, ભોજદેવ
(૯૭૦ થી ૯૪૦), મહેન્દ્રપાલ (વિ સ ૯૫૦ થી ૯૬૪), મલીપાલ
(૯૬૪ થી ૯૭૪), ભોજ ખીજો, વિનાયકપાલ (વિ સ ૯૮૯)
અને મહેન્દ્રપાલ (વિ સ ૧૦૦૩) તા વખતમાં કનોજના સામ્રાજ્યનો
ખૂબ વિસ્તાર થયો મારવાડ, માળના ગુજરાત અને કાશ્મીરમાં
સુધીનો પ્રદેશ તેઓને અધીન થયો પણ ઉપર જોયું છે તેમ લાટ,
મધ્ય ગુજરાત અને કાશ્મીરમાં રામભટ માટે આ કનોજના
રાજાઓ જેને રાષ્ટ્રકૂટો ગુર્જર કહે છે, તેની અને રાષ્ટ્રકૂટોની વચ્ચે
વત્સરાજ અને જોવિદ ત્રીજાના પિતા નુવથી આરમ્બી તાણાતાણી
થયા કર્યાના ચિહ્નો જે ય નજવરોના ઉત્કીર્ણ લેખોમાં ચાલુ મળે છે
એ તાણાતાણીની ચર્યાત કનોજનું ગળ્ય આ પ્રતિહાર વચ્ચે
મળ્યા પહેલાં થયેલી એવું કિડારી તથા રાધણપુત્રના તાત્રપત્રોથી
તેમજ ઐહોલના લેખથી દેખાય છે^{૩૯}

હવે અહીં જે પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે (૧) કનોજ પહેલાં, વત્સરાજ
તથા તેના પૂર્વજોનું ગળ્ય ભિત્તમાળમાં હતું એમ પુરાવિદો શા ઉપરથી
ધારે છે ? અને (૨) આ વચના રાજાઓ પોતે પોતાને ગુર્જર નથી
કહેતા છતાં રાષ્ટ્રકૂટ લેખો અને આરખોનાં લખાણો તેને કેમ ગુર્જર
કહે છે ? જે ય પ્રશ્નો પરસ્પર સંબંધ છે આ પ્રશ્નો ઉપર અજવાળુ
ફક્ત યુવાનસુઆગતા વિલેખથી મળે છે, એ ચીનાઈ સુસાદર પોતાની

૩૭ જુઓ હામર ટિ ૧૦

૩૮ જુઓ, માલિયર પ્રસસ્તિ સ્તો, ૯-૮ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિઓ
લોલિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયા ૧૯૦૩-૪ પ ૨૮૧

૩૯ જુઓ ઉપર ટિ ૭ તથા ૫

પશ્ચિમ હિંદની મુસાફરીનું વર્ણન કરતાં ‘કીચેલો’ દેશની રાજધાની ‘પીલોમોલો’ હતી એમ કહે છે. ૪૦ ‘કીચેલો’ એટલે ગુર્જર અને ‘પીલોમોલો’ એટલે લિન્ન (કે લ્લ) માળ એમ તજનોનો સામાન્ય મત છે. ૪૧ જેકસન તો લિલ્લમાલ શબ્દનો અર્થ જ ગુર્જરાનું રાજેર થતો હશે એવો તર્ક કરે છે અને એથી આગળ વધીને બીજનો ગુર્જર અર્થ સૂચવે છે. ૪૨

યુવાનયુઆંગનો આ ઉલ્લેખ વિ. સં. ૬૯૬ની આસપાસનો મનાય છે. એથી જૂનો ગણાય એવો એક જ ઉલ્લેખ ગૂર્જર સંબંધી મળ્યો છે. અને તે હર્ષચરિતમાં યુવાનયુઆંગના સમકાલીન ખાણ કવિએ ચક્રવર્તી હર્ષના પિતા પ્રભાકરવર્ધનને ‘ગૂર્જર પ્રજાગર’ કહીને કરેલો ઉલ્લેખ છે. એ ઉલ્લેખને પ્રભાકરવર્ધનના સમયનો ગણીએ તો પણ એ વિ. સં. ૬૫૦થી વહેલો તો ન જ ગણાય.

યુવાનયુઆંગના તથા ખાણના ઉલ્લેખમાં લાટ, સિન્ધુ, માળવા (કે ઉલ્લેખ), વલ્લભી, વડનગર વગેરેની સાથે ગૂર્જરનો ઉલ્લેખ છે, ૪૩ અને યુવાનયુઆંગ તો સ્પષ્ટ લિલ્લમાલને ગૂર્જરદેશની રાજધાની કહે છે; માટે લિલ્લમાલની આસપાસનો મારવાડનો પ્રદેશ તે ગૂર્જરદેશ એવું પુરાવિદાનું અનુમાન યોગ્ય છે અને બહુમાન્ય પણ છે. અને એ જ કારણથી ઉપર વિ. સં. ૭૯૫નો ચાલુક્ય તામ્રપત્રનો જે હવાલો આપ્યો છે ૪૪ તેમાં સિન્ધુ, કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ચાપોલકટ અને મૌર્ય સાથે ગુર્જરનો જે ઉલ્લેખ છે, તે તથા આરબોએ (વિ. સં. ૭૮૦ થી ૭૯૬ વચ્ચે) સિન્ધુ છૂટ્યા પછી ખલીફના સૂબા જૈનદની હુંટારુ ટોળાઓએ જે જે દેશો ઉપર હુમલો કર્યાનું લખ્યું છે, તેમાં મારવાડ,

૪૦. જુઓ; વોટર્સ યુવાનયુઆંગ ગ્ર. ૨ પૃ. ૨૪૯

૪૧. શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે પીલોમોલો એટલે લિન્નમાલ નહિ એવી દલીલ કરી હતી. (જુઓ જ. ખા. બ્રે. રો. એ. સો. ૧ ગ્ર. ૨૧ પૃ. ૩૧૮) પણ વિન્ડસેન્ટ સ્મિથ વગેરે પીલોમોલો તે લિન્નમાલ જ એ મતના છે. (જુઓ અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૬ ટિ. ૧)

૪૨. મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્ર. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૪૬૬ ટિ. ૬

૪૩. હૂણહરિણકેસરી સિન્ધુરાજજ્વરો ગૂર્જરપ્રજાગરો ગાંધરાધિપહસ્તિજ્વરો લાટપાટવપાટચ્ચરો માલવલક્ષ્મીલતાપરશુઃ । હર્ષચરિત.

૪૪. જુઓ ટિ. ૧

મલીઃ (માળવા), બરસ (બરુચ), ઉઝૈન (ઉલ્લૈન), અત્તૈલમાન (બિહમાલ ?), સાથે જુઝ્- (ગુર્જ) નો જે ઉલ્લેખ છે ૪૫ એ ઉપરના અનુમાનને પોષક છે આ પછીના ઉલ્લેખો ઉપર જોવાઇ ગયા છે એ સર્વ ઉપરથી બિહમાલની આસપાસનો મારવાડ પ્રદેશ એ જૂનો ગુર્જરદેશ એટલો નિર્ણય મર્વમાન્ય મણુવામા વાધો નથી પણ એ ભાગ ગુર્જરદેશ ના માટે અને ક્યારે કહેવાયો ? ગુર્જર લોકો ઉપરથી ગુર્જરદેશ નામ પડ્યું એટલું પણ મોટે ભાગે કબૂલ છે પણ આ નામ ક્યારે પડ્યું એ બાબતમા બે મત છે ખગ (૧) એક મત એવો છે કે, ગુર્જરનો જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ પણ વિ મ ૬૫૦થી આગળ નથી જતો અને એ પહેલાનો તો કોઈ ઉલ્લેખ મળ્યો જ નથી એટલે વિ સ ૬૦૦ની આસપાસમા ઉત્તરમાથી ગૂર્જરા બિજમાળમા આવ્યા અને ત્યાં ગાંધ્ય સ્થાપ્યું અને ત્યાંથી એ દેશ ગુર્જરદેશ કહેવાવા લાગ્યો પછી વિ મ ૬૩૫-૪૦મા તો એ વરના કોઈએ બરુચમા ગૂર્જર-ગાંધ્ય સ્થાપ્યું ૪૬ જેકસનના આ તર્કને જ જરા બદલાવીને વિન્સેન્ટ સ્મિથ કહે છે ૪૪૭ ‘અથોમા અને ઉત્કીર્ણ લેખોમા ધણી વાર ગૂર્જરા સાથે હજોનો ઉલ્લેખ કરેલો જોવામા આવે છે અને હજોના જે ટોળાઓ હિંદુસ્તાનમા આવ્યા તેમા હજુ પછી સૌથી અગત્યનું ટોળું ગૂર્જરાનું, અને તેઓએ પન્નમમા ૪૮ તથા રજપૂતાનામા થાણાઓ નાખ્યા રજપૂતાનાનું થાણું એ બિજમાલનું ગુર્જરગાંધ્ય અર્થાત એ બનાવ હજુ તોરમાણનું ગાંધ્ય માળવામા સ્થપાયું તે અરસામા બન્યો હોય તો, વિ સ ના ૭૬૩ થતકની પાંખી અર્ધો થતાખિંદમા બન્યો હોય એવું વિન્સેન્ટ સ્મિથના કહેનાનું તાત્પર્ય નીકળે છે થી ગી હી ઓઝા ઉપરના મતથી જુદા પડે છે તેઓ કહે છે કે, વિ મ ૬૮૫મા તે બિજમાલમા આપરંથનું ગાંધ્ય

૪૫ ઈસવિટ ઝ ૧ ૫ ૪૮૦-૮૮૨ મુ જે ઝ ૧ ભા ૧ ૫ ૮૬૭

૪૬ દુઓ, મુ જે. ઝ ૧ ભા ૧ ૫ ૮૮૭ તથા ૫ ૧૧૪

૪૭ અર્ધો હિસ્ટરી આફ ઇન્ડિયા આ ૩ ૫ ૩૨૧, ૪૨૧, વોરે .

૪૮ પન્નમમા જે ગૂર્જર થાણું નખાયું હતો તેનો ઉલ્લેખ તાત્પર્ય તરિણીમા નજે છે —

उत्तवसानालक्षानस्य सस्ये पूर्वमूमुज ॥ व प. १४४

આ ઉલ્લેખ વિ. સ ૮૪૬ ની આસપાસના સમયનો છે

હતું^{૪૯} એમ અભિપ્રાય રાજ્યમાં હોવાથી જણાય છે અને તે પહેલાં વિ. સ. ૫૬૭માં તે ત્યાં હજોતું રાજ્ય હતું અને તેથી પૂર્વે ગુર્જરાત; એટલે ગુર્જરાત રાજ્ય ક્યારે હતું અને આવડાઓએ ગુર્જરા પાસેથી ક્યારે લીધું એ અનિશ્ચિત છે એમ શ્રી. ગો. હી. ઓઝા કહે છે; પણ તેઓ ઉમેરે છે કે, મહાદાવપ દુરદામાના વિ. સ. ૨૦૦૦ના ગિરનારના શિલાલેખમાં મરુ નામ છે અને ગુર્જર નથી માટે એ પછી વિ. સ. ૪૦૦ પહેલાં કોઈ પણ વખતે ગુર્જરમતિને તાબે હોવાથી એકપુર રાજ્યની ઉત્તર સીમા (જ્યાંથી કિડવાના અને મંગલાનકના લેખો મળ્યા છે) થી આરંભી ભરુચ સુધીનો આખો પ્રદેશ ગુર્જરાતે અધીન હોવાને લીધે ગુર્જરા કહેવાયો.^{૫૦} પણ આ વિધાનને ૫ કાંઈક સંકુચિત કરવું પડશે. ઉપર કહેલો સમગ્રો પ્રદેશ એક સાથે ગુર્જરા કે ગુર્જરદેશ જેવું નામ પામ્યો હોય એમ નથી લાગતું. વળી ચાપવંશનું રાજ્ય હોવાનો જ વાધો શ્રી. ગો. હી. ઓઝા ૨૦૮ કરે છે તે પણ ટકે એવો નથી; કારણ કે અભિપ્રાયે કો સ્થળે અન્ય લખ્યો એ નથી કહ્યું; માત્ર ચાપવંશના રાજ્ય વખતે અન્ય લખ્યો એટલું જ કહ્યું છે. પણ તેઓ ભિલમાલકાચાર્ય નામથી પાછળથી પ્રખ્યાત થયા હોવાને લીધે, એ વખતે ભિલમાલકો રાજ્ય ચાપવંશી હતો એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે. પણ એણે પોતે પોતાને ભિલમાલકો વતની કહ્યો નથી,^{૫૧} એટલે ચાપવંશના રાજ્યમાં કોઈ સ્થળે તેણે અન્ય લખ્યો હોય અને એ જ કાળે ભિલમાલકમાં ગુર્જરાતું રાજ્ય હોય એ સંભવિત છે. ચાપવંશનું અને ગુર્જરાતું રાજ્ય જુદે જુદે સ્થળે એક કાળે હોય એવું ઉપર ટાકેલા વિ. સ. ૭૬૫ના ચાલુક્ય લેખથી પણ દેખાય છે.

૪૯. શ્રી ચાપવંશતિલકે શ્રી વ્યાઘ્રમુખે તૃપે શક્રવૃષાણમ્

પચાશત્સયુક્તૈર્વર્ષેશતૈઃ પચમિર્વર્ષીતૈઃ ॥

બ્રાહ્મઃ સ્ફુટસિદ્ધાન્તઃ કૃતો જિષ્ણુસુતવૃદ્ધગુપ્તેન ॥

૫૦. જુઓ; રાજપૂતાને કા હતિહાસ ખં. ૧ પૃ. ૫૬ તથા ૧૩૧

૫૧. આ હકીકત ઉપર શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરે ગુર્જરા ઉપરના નિબંધમાં ધ્યાન ખેંચ્યું જ છે. અને શ્રી દીક્ષિત કહે છે કે, ખડખાલના ટીકાકાર વરુણે અભિપ્રાયે ભિલમાલકાચાર્યની સજા આપી છે અને કેટલાક પુસ્તકોને અંતે એ સંજ્ઞા મળે છે. જુઓ; ભારતીય જ્યોતિષ શાસ્ત્ર. પૃ. ૨૧૭ દિ.

દુષ્ટોના ગંભીરતા વાઘા પણ એવો જ નબળો છે દુષ્ટોનું ગંભીર પશ્ચિમ દિશામાં હોવા છતાં એના મામલ તરીકે બિલ્લમાલમા ગુર્જરાનું રાજ્ય હોય એ સંભવિત છે મતલબ કે, બાણ પહેલાનો કોઈ ઉદ્દેશ્ય ગુર્જર નામનો મળતો નથી, એ જોતા તથા યુવાનયુઆગ બિલ્લમાલને ગુર્જરદેશની ગજધાની કહે છે એ મેળવતાં, વિ સના પદ્મા શતકમાં અને કદાચ તે પહેલા પણ એકાદ શતકથી ગુર્જરાનું રાજ્ય બિલ્લમાલની આસપાસના પ્રદેશમાં હોય અને તેને પશ્ચિમમાં વિ મ ના માતમાં શતકમાં એ પ્રદેશ ગુર્જરદેશ કહેવાયો હોય એમ બહુ જોતા અત્યારે તો લાગે છે

વળી એ જ વખતે એટલે વિ સના સાતમાં શતકમાં ચાવડા-ઓનું રાજ્ય પ્ર ચિં વગેરે ગુજરાતના પ્રમુખમાં મચવાઈ રહેલી દત્તકથા કહે છે તેમ, પચાસમાં હોય અને બલ્લગુપ્તવાળો ચાવડાવંશી વ્યાધમુખ બિલ્લમાલનો નહિ પણ ખીજા કોઈ પ્રદેશનો-કદાચ પચાસરનો રાજ્ય હોય અને બલ્લગુપ્તે એના ગંભીરતામાં બલ્લરકુટ મિલ્કત લખ્યો હોય એમ પણ બનવાભેગ છે બલ્લગુપ્તનું બિલ્લમાલકાર્ય નામ પાછળનું છે, છતાં બલ્લરકુટ મિલ્કત લખ્યા પછી તેઓ બિલ્લમાલમાં જન્મને ગણા હોય અને ત્યાં આચાર્ય થયા હોય તો એ કલ્પના પણ અસંભવિત નથી

વનગજના બાપ જયશિખરી પહેલાં સો-પોણાંમો વર્ષથી પચાસરમાં ચાવડાવંશનું ગંભીર હોય એ સંભવિત માનવામાં આવે તો, વિ સ ૬૮૫માં પચાસરમાં ચાવડા વ્યાધમુખનું અને બિલ્લમાલમાં ગુર્જર રાજ્યનું ગંભીર હોય અને આ બિલ્લમાલના ગુર્જરને ચાલુક્ય મુલકેલી ખીજાએ હગલ્યા હોય એ સમજી લેવાય છે ૫-૭ વર્ષ પછી યુવાનયુઆગ બિલ્લમાલ ગયો ત્યારે ત્યાં એ જ ગુર્જર રાજ્યનું રાજ્ય ચાલતું હતું એમ માનવામાં કાંઈ વાઘા લાગતો નથી. એટલું જ નહિ પણ એથી ઘણી મુશ્કેલી દૂર થાય છે લાટના અવનિ જનાત્રયના વિ સ ૭૨૬ ના તાત્પર્યમાં આગેબાને હાથે જે ચાવડાઓની તથા ગુર્જરોની હાથ ચલાવું રહેલું છે, તે પચાસરના ચાવડાઓની અને બિલ્લમાલના ગુર્જરોની સમજનાથી ઘણી ગૂંચ ઊકેલી જાય છે કદાચ આ હાથે પરિણામે જ વિ સ ૮૦૨માં વનરાજે અણહિલપુરમાં રાજ્યગાદી સ્થાપી અને બિલ્લમાલની ગાદી વિ સ ૮૧૩ પહેલાં પ્રતિહાર નાનાવલોકે પડાવી લીધી

હવે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા કહે છે કે, બિલ્લમાલના ગૂર્જરરાજ્યના રાજાને યુવાનયુઆંગે ક્ષત્રિય કહેવા છે.^{૫૨} પણ આ દલીલના જવાબમાં સામે પક્ષ પં. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી, જોકસન, શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર, વિન્સેન્ટ સ્મિથ વગેરે કહે છે કે, પરદેશી જાતો પણ આ દેશમાં આવી, આ દેશના સમાજમાં લાગી જતાં તેમાંના જેઓ રાજ્યના ધણી થયા તેના વંશજો ક્ષત્રિય ગણાવા લાગ્યા.^{૫૩} અને આ દલીલના ટેકામાં પોતાને પહેલાં ગૂર્જર નરપતિ વંશના કહેનાર ભરુચના રાજાઓ પાછળથી પોતાને મહાભારતના કર્ણના વંશના કહે છે, એ દાખલો ટાંકે છે. આ ચર્ચાના પ્રસંગમાં જ ગૂર્જરજાતિ વિશે વિચાર કરી લેવો એ ઠીક છે. કારણ કે ઉગ્ર મતભેદ એ જાગૃતમાં જ છે.

ગૂર્જર નામના રાષ્ટ્રકૂટ લેખોમાંના તથા મુસલમાન ગ્રંથકારોનાં લખાણોમાંના જે ઉલ્લેખો ઉપર જોયા તે ઉલ્લેખોથી કનોજના નાગભટ્ટ, ભોજ, મહીપાલ વગેરે રાજાઓ તથા કનોજમાં રાજધાની થયા પહેલાંના તેના વત્સરાજાદિ પૂર્વજો ગૂર્જરજાતિના ઠરે છે એમ જોકસન તથા શ્રી. દે. રા. ભાંડારકર કહે છે.^{૫૪} વળી કનોજના આ પ્રતિહાર રાજાઓ ગૂર્જરજાતિના હોય તો પૃથ્વીરાજ રાસામાં પ્રતિહાર પેઠે જ અગ્નિકુળના કહેલા સોલંકીઓ અને પરમારો પણ ગૂર્જરજાતિના જ હોવા જોઈએ, એટલું ધીમેથી ઉમેરી દે છે. અને વિન્સેન્ટ સ્મિથ આ આખું ય કાળું ગળે ઉતારે છે.^{૫૫} પણ આ સામે શ્રી. ગૌ. હી. ઓઝા^{૫૬} તથા શ્રી. ચિ. વિ. વૈદ્ય^{૫૭} કહે છે તે મને તો વજનદાર લાગે છે. પહેલું તો અગ્નિકુળ વાળી દત્તકથા જે પૃથ્વીરાજ

૫૨. જુઓ; રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખં-૧ પૃ. ૧૫૭

૫૩. જુઓ; મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્રં-૧ ભા. ૧ પૃ. ૮૫ તથા ૪૬૭, જ. ખા. એ. રા. એ. સો. ગ્રં-૨૧ પૃ. ૪૩૩ તથા અલી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૩૨૨

૫૪. મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્રં-૧ ભા-૧ પૃ. ૪૬૯ તથા જ. ખા. એ. રા. એ. સો. ગ્રં. ૨૧ પૃ. ૪૨૮

૫૫. અલી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા આ. ૩ પૃ. ૪૧૧, ૪૧૨

૫૬. રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ ખ. ૧ પૃ. ૪૨ વગેરે

૫૭. જ. ખા. એ. રા. એ. સો. ૧૯૨૧-૨૨ સ. ૧ માં ચિ. વૈદ્યે
લેખ, The exploded myth of Agnikulas.

રાસામાં આપી છે તે પૃથ્વીગજ ગસા અન્ય જ પૃથ્વીગજના સમયનો નથી, એટલું જ નહિ પણ સોળમા શતકથી પ્રાચીન નથી ૫૮ વળી તેમાં આપેલી દતકયાથી વિરુદ્ધ તે તે વચના, રાસા કરતાં જૂના કાળના લેખોમાં જુદી જ ઉત્પત્તિ વર્ણવેલી મળે છે મતલબ કે, રાસાની દતકયા બિલકુલ વિશ્વાસપાત્ર નથી અને એટલાને જ આધારે પગમાર, ચૌહાણ વગેરેને ગૂર્જરજાતિના ઠરાવી દેવા એ તો તદ્દન ખોટું છે માન એક પ્રતિહાર વિશે જગ વિસ્તાગથી વિચાર કરવાની જરૂર છે શ્રી ગૌ હી ઓઝા કહે છે કે, રાષ્ટ્રકૂટના લેખોમાં તથા મુમલ-માની લખાણોમાં જેટલા ગૂર્જર નામના ઉલ્લેખો છે, તે બધામાં ગૂર્જરદેશ એવો અર્થ લેવાથી કાંઈ વાધો આવતો નથી ગૂર્જરજાતિ જ અર્થ લેવો પડે એવો તો એક પણ ઉલ્લેખ નથી એમ મને પણ લાગે છે ૫૯ પણ અલવર ગંત્યના ગંભીરગઢ નામના પ્રાચીન કિલ્લામાંથી વિ સ ૧૦૧૬ (ધ સ ૯૬૦)નો એક શિલાલેખ મળ્યો છે, જેમાં એ વખતે રાન્યપુર (રાભીરગઢ) તથા તેની આસ-પાસના પ્રદેશ ઉપર ગૂર્જરવંશના પ્રતિહાર મહારાજા મથનદેવનું રાન્ય હતું એમ લખેલું છે ૬૦ એ જોખને શ્રી દે રા બાહાગકર કનોજના પ્રતિહારને પણ ગૂર્જર ઠરાવવાનો યત્ન કરે છે ૬૧ પણ શ્રી ગૌ હી ઓઝાની ફલીલ એવી છે કે, આ રાભીરગઢના ગળાઓ ગૂર્જર-વંશના ખરા કાગળ કે એ પોતે જ કહે છે, પણ કનોજના પ્રતિહારો નહિ, કારણ કે કનોજના પ્રતિહારો તો પોતાને રઘુવંશી કહે છે ૬૨ અને કનોજના રાજા મહેન્દ્રપાલનો ગુરુ કાવ્યમીમાસા વગેરે અન્યોનો કર્તા કવિ રાજશેખર (વિ સં ૯૫૦ થી ૯૮૦) આ ગળાઓને

૫૮ જુઓ, આ જ પુસ્તકમાં ‘અદ’ ખરદાઇનો પૃથ્વીતલ રાસો નામે લેખ

૫૯ રાષ્ટ્રકૂટના એક ઉલ્લેખ માટે ૫ બનવાનવાલે એ જાતિનો નહિ પણ દેશનો ઉલ્લેખ છે, એમ કહ્યું છે જુઓ મુખર્ષી-ગ્રંથાદિયર ગ્ર ૧ બા ૧ પૂ ૨૭ ટિ ૨

૬૦ એ ઇ ગ્ર ૩ પૂ ૨૬૬

૬૧ જો છે રો એ સો ગ્ર ૨૧ પૂ ૪૧૬

૬૨ જુઓ, બોલદેવની ગ્વાલિયરની પ્રતસ્થિત શ્લોકો ૨, ૩, ૭, એન્યુઅલ રિપોર્ટ ઓફ ધી આર્કિઓલોજિકલ સર્વે ઓફ ઇન્ડિયા પૂ ૨૮૦-૮૧, નાનરી પ્રચારિણી પત્રિકા બા ૯ અ ૩ પૂ ૩૧૭

રઘુતિલક કહે છે. ૬૩

પણ મધ્યકાલીન રાજપૂત રાજવંશો વિષે આ બાબતમાં તેઓના જ વંશના લેખોમાં એવી ગડબડ જોવામાં આવે છે કે, આ પુરાવાનું મૂળન ધણું ઓછું થઈ ગય છે. અનેક રાજવંશોની ઉત્પત્તિ જુદે જુદે વખતે એ જ વંશનાં લખાણોમાં જુદી જુદી બતાવવામાં આવી છે. દાખલા તરીકે (૧) દક્ષિણના રાષ્ટ્રકૂટોના અમુક લેખોમાં તેઓને સંદ્રવંશી કહેલ છે, પણ એ જ વંશના ગણાતા કનોજના ગહડવાલો પોતાને સૂર્યવંશી માને છે. ૬૪ હલાયુધ કવિરહસ્યમાં રાષ્ટ્રકૂટોને સાત્યકિના વંશના કહે છે. અને વિ. સં. ૯૭૦ સુધીના એ વંશના લેખોમાં તો સંદ્રવંશ કે સૂર્યવંશ એકબેબે બદલે નથી. અન્યત્ર વૃણી હિરણ્યકશિપુના વંશના રાષ્ટ્રકૂટોને કહેલ છે. ૬૫ (૨) ઉદેપુરના રાણાઓના સૂર્યવંશ ગણાય છે. પણ એ જ વંશના રાજાઓના ઉત્કર્ણ લેખોમાં એ વંશના મૂળ પુરુષને આનંદપુર (વડનગર)ના વિપ્ર અર્થાત નાગરબ્રાહ્મણ કહેલો છે. ૬૬ અને ચાટસ (જયપુર રાજ્ય)માંથી મળેલા ગુહિલોત બાલાદિત્યના લેખમાં એ વંશના રાજાને બ્રહ્મક્ષત્રાન્વિત કહેલો છે. ૬૭ વૃણી વિ. સં. ૭૧૮ના લેખમાં કેવળ ગુહિલાન્વય કહેલ છે. ૬૮

(૩) દક્ષિણના ચાલુક્યોના જૂના લેખોમાં તેઓને સંદ્રવંશી સૂર્યવંશી કંઈ કહેલ નથી. પણ માનવ્ય ગોત્રના હારીતીપુત્ર કહેલ છે. ૬૯ પરંતુ પાછળથી છેક વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા (વિ. સં. ૧૧૩૩ થી

૬૩. રઘુકુલતિલકો મહેન્દ્રપાલ: (વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠા પૃ. ૬)

રઘુવંશમુક્તામણિના મહીપાલેન (બાલભારત)

૬૪. મુંબઈ ગેઝીટિયર ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૩૩ તથા 'ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ' ભા. ૩ પૃ. ૫ થી આગળ.

૬૫. મું. ગે. ગ્રં. ૧ ભા. ૧ પૃ. ૧૧૩

૬૬. જુઓ; ચિતોડગઢની વિ. સં. ૧૩૩૧ ની પ્રશસ્તિ, રાજ કુલનું એકલિંગ માહાત્મ્ય, વિ. સં. ૧૩૪૨ ની અચલગઢની પ્રશસ્તિ વગેરે. જ. એ. સો. બેંગાલ ૧૯૦૯ માં ગુહિલોત વિષે શ્રી. દે. રા. ભાંડારકરનો લેખ તથા શ્રી. માનસંકર પીતાંબરદાસ મહેતાનું મેવાડના ગુહિલો.

૬૭. 'રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ' ખં. ૧ પૃ. ૩૮૩

૬૮. એનુત પૃ. ૩૬૬

૬૯. જુઓ; દક્ષિણનો પૂર્વ સમુદાયનો ઇતિહાસ પૃ. ૮૧, ૮૨.

૧૧૮૩) ના એક તિલાવેખમા ચદ્રવશી કહેલ છે ૭૦ અને તે વિક્રમાદિત્યનો જ આશ્રિત હવિ બિહલુ તથા તેને અનુસરીને ગુજરાતના પ્રબધકારો આલુચ્ય મૂળપુરુષને બ્રહ્માના ચુતુકમાથી ઉત્પન્ન થયેલો કહે છે ૭૧ અને કલચુરીવલી સુરરાજદેવ બીજાના મમયના મિલ્હારીના લેખમા તેની જ દ્રોણના ચુતુકમાથી ઉત્પત્તિ કહી છે ૭૨

(૪) ચૌહાણો - ૪ મ ૧૧૬૬ ના સોમેશ્વરના બીજેશ્વાના લેખમા ચૌહાણ કુળના મૂળપુરુષને વત્સગોત્રનો વિષ્ણુ કહ્યો છે વિ સ ૧૨૨૫ના ટોડને મળેલા હાસીના દિલ્લાના લેખમા તથા આશુ પર્વત ઉપરના અચલેશ્વરના મંદિરના વિ સ ૧૩૭૭ ના દેવકાગવિ હુબાના લેખમા ચૌહાણવત્સને ચદ્રવશી વત્સગોત્રી કહેલ છે; નર્પદેવીસનદેવના મમયના લેખમા, હમ્મીગ મહાકાવ્યમા તથા પૃથ્વીગજવિજયમા એને સૂર્યવલી કહેન છે અને હાલના ચૌહાણો પોતાને વમિહના અમિતુકમાથી ઉત્પન્ન થયેલા માને છે ૭૩

(૫) પરમારો - પદ્મગુપ્તગચિત નવમાહસાગચિતમા પરમાર વત્સની ઉત્પત્તિ વસિહના અમિતુકમાથી માની છે ધનપાત્રચિત તિલકમજરી તેને ટેકા આપે છે પણ તેના જ સમકાલીન હવાયુધે પિંગલસૂતવૃત્તિમા ઉતારેલા એક શ્લોકમા પરમારવલી મુજને બ્રહ્મક્ષત્ર કુલીન કહેલ છે હાલમા માળવા તરફના પરમારો પોતાને વિક્રમાદિત્યના વંશ જ માને છે ૭૪

(૬) પ્રતિહાર - મહોત્તના પ્રતિહારના ત્રણ ચિનાલેખો (૧) વિ સ ૮૯૪ના બે અને (૩) ઘટિયાલાનો વિ મં ૯૧૮ નો મળ્યા છે. જેમા તે વત્સની ઉત્પત્તિ એવી રીતે આપી છે કે, 'હર્ગિચન્દ્ર નામના વિષ્ણુને બે સ્ત્રીઓ હતી, એક દ્વિજ વત્સની અને બીજી ક્ષત્રિય કુલની, આમાથી બ્રાહ્મણ સ્ત્રીથી જે પુત્રો થયા તે બ્રાહ્મણ પ્રતિહાર કહેવાયા, અને ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી તે ક્ષત્રિય પ્રતિહાર કહેવાયા ક્ષત્રિય સ્ત્રીથી જે

૭૦ 'સોલકિયો કા પ્ર. રીન : તિલાડ' પૃ ૩, ૮

૭૧ વિક્રમાદેવચરિત ત ૧ 'સો ૩૩ થી ૫૭ પ્ર-વિ, મૂળતાન પ્રબ વ

૭૨ 'સો ત ક પ્રાર્થના રા ત્વ-વ' સો ૩' પૃ ૮૫૬

૭૩ એ ત્વ પૃ ૮૫૭ તથા મેવાડના ગુદિલો પૃ ૮

૭૪. એતન પૃ ૮૫૭.

છોકરા થયા તે મઘપ થયા.' આ મંડોરના પ્રતિહારો. ૭૫ પછી કનોજના પ્રતિહારો પોતાને રવંધુશી કહે છે અને ત્રીજા રાજેરગઢના ગૂર્જર પ્રતિહારો, જેનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો છે. ૭૬

ઉપર આપેલા દાખલાઓ જોતાં સૂર્યવંશ અને ચંદ્રવંશ સાથે સમકાલીન રાજાઓના વંશને જોડવાનો પવન પાછળથી ચાલ્યો છે. ખાસ કરીને પૌરાણિક કથાઓની અસરનું એ પરિણામ છે અને ઉપર આપેલા દાખલાઓમાંના કેટલાક દાખલા આપી, શ્રી. વિશ્વેશ્વરનાથ રેડી જે કહે છે કે, 'આ બધો ગોટાળો સંભવતઃ પુરાણોની કથાઓના અનુકરણથી થયો છે માટે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશ્વસનીય નથી' ૭૭ તે યથાર્થ લાગે છે.

૭૫. વિપ્રઃસ હરિશ્વન્દ્રારવ્ય : પત્ની મદ્રા ચ ક્ષત્રિયા । તેન શ્રીહરિ-
શ્વન્દ્રેણ પરિણીતા દ્વિજાત્મજા દ્વિતીયા ક્ષત્રિયા મદ્રા મહાકુલગુણાન્વિતા ॥

‘નાગરીપ્રચારિણી પત્રિકા’ ભા. ૯, અંક ૩૫. ૩૧૪ ટિ. ‘રાજપૂતાને કા
ઇતિહાસ’ ખં. ૧. પૃ. ૧૨ ટિ. ૨ તથા પૃ. ૧૪૮

૭૬. ‘રાજપૂતાને કા ઇતિહાસ’ ખં. ૧, પૃ. ૧૩૩ તથા ૧૫૬.

૭૭. ‘ભારત કે પ્રાચીન રાજવંશ’ : ખં. ૩, પૃ. ૪૫૮.

યાદવોનું કુળ

ભુગવાન કૃષ્ણ યાદવ હોવાથી યાદવો અને શ્રીકૃષ્ણ સાથે યાદ આવે છે, પણ યાદવ વંશની વંશાવળી અને શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર મને એક જ ગ્રન્થો-પુગણોમા મઝદિત હોવા છતાં બન્નેનો વિગત સ્વતંત્ર રીતે થયો છે વૈષ્ણવ પુરાણોએ એક યાદવ મહાપુરુષ તરીકે શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર નથી લખ્યું, પણ વૈષ્ણવોના પરમપૂજ્ય દેવના અવતાર તરીકે લખ્યું છે મતલબ કે, વર્તમાન સ્થિતિમા યાદવ વંશાવળી શ્રીકૃષ્ણ-ચરિત્ર ઉપર બહુ પ્રકાર નાખતી હોય એમ દેખાતું નથી, પણ યાદવ વંશને તો શ્રીકૃષ્ણના જન્મને લીધે ઘણું મહત્ત્વ મળ્યું છે

મેં અહીં યાદવ વંશ સમઘી ઉપલબ્ધ ખણી ખરી વાતો ટૂંકામા નોધી છે, એમા શ્રીકૃષ્ણના ચરિત્ર સમઘી કેટલુંક આવી ગય છે અને શ્રીકૃષ્ણનું દૈવી નહિ પણ ઐતિહાસિક સ્વરૂપ સમજવામા આ નાની નાની બાબતો વધારે ઉપયોગી છે એમ મને લાગે છે

યદુથી ઊતરેલા તે યાદવો, એટલે યદુનું મૂળ જોવું પડશે પુગણો બધા ક્ષત્રિય વંશોના મૂળ પુરુષ તરીકે વૈવસ્વત મનુને ગણે છે, વૈવસ્વત મનુથી ભવિષ્યના ગમ્મઓ-શુભ પહેલાના ગમ્મઓ સુધીના જુદા જુદા ક્ષત્રિય વંશોની વંશાવળી વગદ, વામન, રકન્દ, નારદીય, બ્રહ્મરૈવર્ત અને ભવિષ્ય સિંચાયના બધા પુગણોમા આપી છે મહાભારતમા અને રામાયણમા પણ કેટલીક વંશાવળીઓ મળે છે વંશાવળીઓ જે પુગણોમા મળે છે, તેમા પણ આઘન્ટ એક મરખી અને સપૂર્ણ નથી મળતી વાયુપુરાણ, બ્રહ્માંડપુરાણ, બ્રહ્મપુરાણ, હગ્વિચ, મત્સ્યપુરાણ, પદ્મપુરાણ (પાંચમો ખંડ), નિષ્કલ્પપુરાણ અને વિષ્ણુની બીજી આવૃત્તિ જેવું ભાગવતપુરાણ એટલા પુરાણોમા વંશાવળીઓ વિસ્તારથી અને થોડે ઘણે અંશે મપૂર્ણ મળે છે છતાં એક જ વંશના નામો પણ આ બધા પુગણોમા એકમગ્ગા નથી મળતા, તેમ આ પુરાણોએ પણ બધા વંશો સપૂર્ણ

આપવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી; મતલબ કે, આ વિષયનું જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે તે ઘણી રીતે તૂટક છે.

વળી આ પૌરાણિક વંશસાહિત્યનો બહુ થોડો અભ્યાસ થયો છે. ખરી રીતે સદ્ગત પુરાણવિદ પાર્જિટરે આ વંશોને પ્રકાશમાં આણ્યા છે અને આ દેશની ઐતિહાસિક સામગ્રીમાં વંશોને સ્થાન અપાવવા માટે પ્રયત્ન પક્ષવાદ કર્યો છે. ભગવાન બુદ્ધ પછીના સમયના વંશો માટે પાર્જિટરની પહેલાં જ પુરાણોને એક પ્રમાણ તરીકે પ્રાચ્ય-તત્ત્વજ્ઞોએ સ્વીકાર્યા હતાં. પણ તે પહેલાંના સમય માટે અને વધારે તો ભારત યુદ્ધ પહેલાંના સમય માટે પુરાણોક્ત વંશાવળીઓ પાર્જિટરનાં પ્રકાશનો પછી પણ પુરાતત્ત્વજ્ઞોમાં બહુમાન્ય થઈ નથી. ખરી વાત એ છે કે, પુરાણો જેવાં અત્યારે મળે છે તેવાં ઘણાં વખત પછી લખાયાં છે. અને હાલનાં પુરાણોના જૂના અંશોવાળું મૂળ પુરાણું પણ મહાભારતના પહેલા થરથી જૂનું હોવાનો સંભવ નથી.^૧ વળી આં સૂતોક્ત સાહિત્ય એક રીતે પાછળનાં આરોટોનાં ચોપડાઓ જેવું છે. જુદા જુદા જૂના વંશોના આશ્રિત સૂતોએ તે તે વંશનાં પેઢીનામાં જરૂર જાળવી રાખ્યા હશે. પણ નવા નવા રાજવંશો આવે ત્યારે એ રાજાઓના પૂર્વજોને છેક મનુ સાથે જોડવાની આ સૂતોની સ્વાભાવિક ઇચ્છામાંથી આ પૌરાણિક વંશોમાં ખોટા અંશો દાખલ થયા હોવાનો સંભવ છે. ઉદેપુરના રાજાઓના આરોટોએ એ રાજાઓની વંશાવળીને છેક ઈક્ષ્વાકુ સાથે જોડી દીધાની વાત પ્રસિદ્ધ છે; અરે, એટલે સુધી પણ જવાની જરૂર નથી. પોતાને યાદવવંશી કહેવરાવતા કાઠિયાવાડનાં ગામડાંનાં બોરીયા ખેડૂતોના આરોટો એનાં પેઢીનામાને કૃષ્ણ સુધી લઈ જાય છે. આ સ્થિતિમાં પૌરાણિક વંશસાહિત્યમાંથી ઇતિહાસ તારવતાં ખૂબ સાવધાન રહેવાની જરૂર છે. અને બંધાં બીજાં સાધનો ઉપલબ્ધ હોય ત્યાં એ સાધનોના પ્રકાશથી પુરાણોક્ત વંશોની પરીક્ષા કરી જોવી જોઈએ.

બુદ્ધના સમયની બાબતમાં આ રીતની પરીક્ષા શક્ય હોવાથી, આ દેશના ઇતિહાસના અન્વેષકોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ પછીના વખત માટે પુરાણોક્ત વંશોને ખૂબ કસી જોયા પછી એનો આ દેશનો ઇતિહાસ

૧. પુરાણોના કલાનુક્રમની ચર્ચા યુ. વ. સો. તરફથી પ્રકાશિત 'પુરાણ વિવેચન' માં મેં કરી છે.

ઉદ્ભવામાં ધણો જ્ઞાણ લીધો છે પણ એ સમયના વગેરેમાં જે પુરાણોમાં ગણ્યા થઈ છે પ્રદ્યોતો અને ચૈતુનાગોને મગધના વંશમાં અનુક્રમમાં પુરાણો મૂકે છે જ્યારે મુદ્દત્તમાં પ્રાચીન બૌદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય વગેરેથી પ્રદ્યોતોનું અવન્તીમાં અને ચૈતુનાગોનું મગધમાં એક કાળે રાજ્ય હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે (જુઓ, Cambridge History of India Vol 1 ch 13)

પૌરાણિક સાહિત્યકારોની, વગેરે એક પછી એક ગોઠવવાની પદ્ધતિ, વસ્તોને મનુ સુધી ખેંચી જવાની વામના, જુદી જુદી ભૂતિઓને એક પુરુષમાંથી ઉત્પન્ન થતી બતાવવાની ઇચ્છા, પુરાણોમાં પરસ્પર વિરોધ વગેરે અનેક ખામીઓનું વર્ણન કરવાની અહીં જરૂર નથી, પણ એ બધી ખામીઓ છતાં એ વંશોની ઉપયોગિતા ધણી છે માત્ર એને બીજા સ્વતંત્ર પ્રમાણોથી કસી જોવા જોઈએ પ્રાચીન કાળ માટે આવા સાધનોમાં વૈદિક સાહિત્ય મિવાય આપણી પાસે કશું નથી, પણ, વૈદિક સાહિત્ય મુખ્યત્વે ધાર્મિક છે અને એમાં પૂર્ણ વૃત્તો હોવાનો સંભવ જ નથી છતાં પુરાણોમાં વધારાનીઓમાંના ફેટલાક નામો વેદોમાં મળે છે આગળ દાખલાઓ ટાક્યા છે પાત્યાલના ગાળઓમાંથી સુદાસ વગેરે ગાળઓ વૈદિક સાહિત્યમાં પ્રખ્યાત છે દ્રુકામાં, પુરાણોમાં વધારાનીઓમાં સત્યાથ અને અસત્યાચારનું એવું મિશ્રણ દેખાય છે કે, ખૂબ ચાળીને તથા ખૂબ માનમાં તતાથી વિવેચન કર્યા પછી એના કથનોને સ્વીકારવા જોઈએ વૈદિક સાહિત્ય બ્રાહ્મણ સમ્રદાયે ઉપજાવેલું અને બ્રાહ્મણોમાં મૂળથી ‘ઐતિહાસિક ઇન્દ્રિય’નો અભાવ, વગેરે પોતે કહેવેલા કાગળોથી પાર્જિટરે વૈદિક સાહિત્ય અને પૌરાણિક સાહિત્યના કથનો વચ્ચે વિરોધ આવે ત્યાં પુરાણને પ્રમાણ ગણ્યું છે, પણ બીજા પ્રાચીન વિદ્વાનો આ સિદ્ધાંત હજી સ્વીકારતા નથી અને વેદોને બનવત્તર પ્રમાણ માનીને, પુરાણોને તદ્દન ગૌણ ગણીને જ વૈદિક સમયનો ઇતિહાસ જોટલો બિડલો તેટલો ઉદ્ધારા પ્રયત્ન કરે છે (જુઓ, Cambridge History of India Vol 1)

પાર્જિટરેના ઉપર કહેલો વિચિત્ર મિદ્ધાત વેદોમાં બ્રાહ્મણ સમ્રદાય અને પુરાણોમાં ક્ષત્રિયસમ્રદાય, ઐતિહાસિક બાબતમાં વેદો કરતા પુરાણો વધાર માન્ય વગેરે તો હું પણ માનતો નથી, પણ વગેરે મળત પુરાણોમાં જ આપ્યા છે, વેદોમાં તો ટૂટાછવાયા કોઈ કોઈ વ્યક્તિ-

ઓના ઉલ્લેખો જ છે. માટે વંશોની આગતમાં પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનો અભ્યાસ કરવો એ જ એક માર્ગ છે. અલગત, વૈદિક તથા ખ્રીસ્તી પ્રકાશથી પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનું શોધન અવશ્ય કરવું જોઈએ; પણ વંશાવળીઓ જાણવા માટે મુખ્ય સાધન તો પુરાણો જ છે. અને પાર્નિટરે પુરાણોક્ત વંશાવળીઓનું એવું સંપૂર્ણ અને એટલું સવિસ્તર મંથન કર્યું છે કે, વંશો સંબંધી પુરાણોના ઉલ્લેખો વગેરે માટે મેં મોટે ભાગે એનો આધાર લીધો છે.

પુરાણો કહે છે કે:—“ મનુ વૈવસ્વતને નવ પુત્રો હતા. (૧) ઇક્ષ્વાકુ (૨) નાભાગ, (૩) ધૃષ્ટ, (૪) શર્યાતિ (૫) નરિષ્યન્ત (૬) પ્રાંશુ (૭) નાભાનેદિષ્ટ, (૮) કરુપ અને (૯) પૃષ્ઠ, આ નવ માનવો કહેવાય છે.”^૨

આ નવ પુત્રો ઉપરાંત વૈવસ્વત મનુને ધૃલા નામની એક કન્યા અથવા ધૃલ નામનો મોટો પુત્ર હતો, જે સ્ત્રી રૂપ પામીને ધૃલા થયો હતો; આ ધૃલાના વંશજો ચંદ્રવંશી ગણાય છે અને એમાં જ યાદવોનો

૨. આ શ્લોકો નીચેનાં પુરાણોમાં થોડા થોડા પાઠફેરથી મળે છે—
 બ્રહ્માંડ ૩, ૬૦, ૨-૩ વાયુ ૮૫, ૩-૪ બ્રહ્મ ૭, ૧-૨ હરિવંશ ૧૦, ૬૧૩-૧૪, લિંગ ૧, ૬૫, ૧૭-૧૯ શિવ ૭, ૬૦, ૧-૨ કૂર્મ ૧, ૨૦, ૪-૬ ભગ્વત ૨૭૨, ૫-૭ આ ઉપરાંત વાયુ ૬૪, ૨૯-૩૦ માં અને બ્રહ્માંડ ૨, ૩૮, ૩૦-૩૨ માં આનું પાઠાંતર મળે છે. આ પુરાણોના પાઠનું સંશોધન કરીને, નીચે પ્રમાણે શ્લોકો પુરાણવિદ્ પાર્નિટર આપે છે—

મનોર્વૈવસ્વતસ્યાસન્પુત્રા વૈ નવ તત્સ્મૃતાઃ ।

ઇક્ષ્વાકુથૈવ નાભાગો ધૃષ્ટઃ શર્યાતિરેવ ચ ॥

નરિષ્યન્તસ્તથા પ્રાંશુર્નાભાગોદિષ્ટ એવ ચ ।

કરુષ્થ પૃષ્ઠથ નવૈતે માનવાઃ સ્મૃતાઃ ॥

વિષ્ણુ ૪, ૧, ૫ અને મહાભારત ૧, ૭૫, ૩૧૪૦-૪૧ ઉપરના પાઠને સંમત છે. નાભાગોદિષ્ટ પાર્નિટરે પસંદ કર્યું છે, પણ નાભાનેદિષ્ટ હોવું જોઈએ એમ પોતે જ ટિપ્પણી (પા. ૮૪)માં કહે છે. ગરુડ ૧, ૧૩૮, ૨; માર્કંડેય ૭૯, ૧૧-૧૨ અને ૧૧૧, ૪-૫ અને ભાગવત ૯, ૧, ૧૧-૧૨માં પાઠાંતર છે. મત્સ્ય ૧૧, ૪૦-૪૧, અને પદ્મ ૫, ૮, ૭૫-૭૭ માં જુદો જ પાઠ છે. મહાભારતમાં ૧, ૧, ૪૨-૭ માં કલ્પિત અને ખોટો સાર ખેંચ્યો છે. પાર્નિટર, Ancient Indian Historical Tradition p. 84.

સમાવેશ થાય છે તેથી પલાનો વિચાર પાછળ રાખી, મનુના નવ પુત્રોનો વિચાર પતાવી દર્શાવે પુગણો કહે છે કે, મનુ “સૂર્ય-લોકમાં જતા એના દશ પુત્રોએ પૃથિવીને દશ ભાગમાં વહેંચી લીધી”^૩ આ વહેંચણીની પુગણોક્ત વિગતોનો માર નીચે પ્રમાણે છે ‘પૃથ્વી શુરુની ગાય મુગવીને આધી, એટલે વ્યવનના રાપથી શુદ્રપણાને પામ્યો,” (વાયુ ૮૬, ૧-૨) મતલબ કે, એને પૃથિવીનો ભાગ ન મળ્યો ક્ષત્રવેદના એક વાલખિલ્ય સૂક્તમાં પૃથ્વનું નામ આવે છે^૪ પણ એ પૃથ્વ મનુપુત્ર હોય એમ લાગતું નથી પછી મનુપુત્ર કરુષમાંથી કારુપ થયા, જેઓ પુરુષ વીર હતા^૫ આ કરુષોનું કરુષદેશમાં રાજ્ય હતું આ કારુષદેશ દાક્ષિના રેવાની આસપાસ અને એની પૂર્વમાં હતો એમ પાર્નિટર^૬ કહે છે^૬ ધૃષ્ટના ધાર્ણિક નામના રણધૃષ્ટ ક્ષત્રિયો થયા^૭ આ ધાર્ણિક વિરો કાર્ વધારે કહ્યું નથી માત્ર ચિત્રપુગણ કહે છે કે, તેઓ બ્રાહ્મીક દેશમાં ગયા, જેનો અર્થ બંજમ થાય, પણ વધારે સભવ પળખતો બ્રાહ્મીક દેશ હોવાનો છે^૮ નરિધ્યન્તના વશ માટે મહા ગરુડ છે કેટલાક પુરાણો નરિધ્યન્તના વશજોને રોકો કહે છે^૯ ભાગવતમાં નરિધ્યન્તના વશજોની નામાવલિ આપી છે અને એમાંથી

૩ વાયુ ૮૫, ૨૦-૨૧ ત્રણાદ ૩, ૬૦, ૨૦-૨૧ ત્રણ ૭, ૨૦-૨૧ હરિવંશ ૧૦, ૬૩૩-૩૫ શિવ ૭, ૬૦, ૧૬, બૌધ્ધયન ૨-૨-૩-૨ એન/ન p, 254 p 11

૪ ઋ ૮, ૫૨, ૨ Vedic Index Vol II p 20

૫ કરુપસ્ય કુ કારુપાઃ ક્ષત્રિયા યુદ્ધદુર્મદા ।

વાયુ ૮૬-૨

ખીન પુ ધોના ઉલ્લેખો માટે દુઓ પાર્નિટર પા ૨૫૫ ટિ ૧૮

૬ એન/ન પા ૨૫૬ અને પાર્નિટરનું માર્કેચ પુનાણુ અમેઝ બ્રાસલર પા ૩૪૧

૭ ધૃષ્ટસ્ય ધાર્ણિક ક્ષત્ર રણધૃષ્ટ વમૂવ હ ।

વાયુ ૮૮-૪

૮ પાર્નિટર, પા ૨૫૬ અને તેની ટિ ૪-૫

૯ નરિધ્યન્ત શક્તિ પુત્રા । હરિવંશ ૧૦-૬૬૧, વધારે ઉલ્લેખો માટે દુઓ એન/ન પા ૨૫૭ ટિ. ૬

અગ્નિવેશ્યાયન બ્રાહ્મણો થયા એમ કહ્યું છે;^{૧૦} પણ આ વાત વૈશાલ વંશના નરિધ્યન્ત વિશે હોવાનો વધારે સંભવ છે એમ પાર્નિટર કહે છે. નાભાગના અંબરિષાદિ વંશજોનું ધણું કરી જમના કાંઠે રાજ્ય હતું. બાર પુરાણોમાં નાભાગનો વંશ આપ્યો છે.^{૧૧} હરિવંશ તો અંબરીષ આગળ જ અટકે છે પણ બીજા ચોથી પેઢીના રથોત્તર આગળ અટકે છે. ઋગ્વેદમાં નભાકના પુત્ર નાભાકનું નામ ઋષિ તરીકે આવે છે.^{૧૨} પણ તે આ પુરાણોક્ત મનુપુત્ર હોવાનો સંભવ થોડો જ છે. નાભાનેદિષ્ટના વંશનું રાજ્ય વૈશાલીમાં હતું અને એની વંશાવળી સાત પુરાણોમાં તથા રામાયણ અને મહાભારતમાં આપી છે.^{૧૩} માનવ નાભાનેદિષ્ટનું નામ પાછલી સંહિતાઓમાં અને બ્રાહ્મણોમાં પ્રસિદ્ધ છે.^{૧૪} આ વૈદિક ઉલ્લેખોમાં કહ્યું છે કે મનુએ પોતાના પુત્રોને ન્યારે મિત્રકત વહેંચી આપી ત્યારે નાભાનેદિષ્ટને કાંધ ન આપ્યું. પણ એણે પિતાની સલાહને અનુસરી આંગીરસ પાસેથી ગાયો મેળવી. નાભાનેદિષ્ટ રાજ્યનો મૂળ અર્થ નજીકમાં નજીકનો સંબંધી એટલો છે. પુરાણો નાભાનેદિષ્ટની વંશાવળી પ્રમતિ સુધી આપે છે. આ પ્રમતિ રામાયણના કથન પ્રમાણે અયોધ્યાના રાજા દશરથના સમકાલીન હતા.^{૧૫} આ વંશાવળી વાયુ, વિષ્ણુ, ગરુડ અને ભાગવતમાં પ્રમતિ સુધી સંપૂર્ણ આપી છે અને બાકીના ગ્રંથોમાં અધૂરી છે. વળી નાભાનેદિષ્ટના ભક્તન વૈશ્ય ધર્મ ગયાનું અને ત્રણ વૈશ્ય બ્રાહ્મણો

૧૦. ભાગવત ૯, ૨, ૧૯ થી ૨૨

૧૧. હરિવંશ ૧૦, ૬૪૧, બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર, પા. ૯૮ ટિ. ૩.

૧૨. ઋ. ૮, ૪૧, ૨; નિરુક્ત ૧૦, ૫ Vedic Index Vol. I p. 442.

૧૩. વ્રજ્ઞાંક ૩, ૬૧, ૩ થી ૧૮, વાયુ ૮૬, ૩ થી ૨૨, રામાયણ ૧, ૪૭, ૧૧ થી ૧૭ મહાભારત ૧૪, ૪, ૬૫ થી ૮૬; બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ, પાર્નિટર પા. ૯૭ ટિ. ૧

૧૪. તૈ. સં. ૩, ૧, ૯, ૪ થી ૬ જે. જા. ૫, ૧૪ Vedic Index Vol. I p. 442

૧૫. વા. રામાયણ ૧, ૪૭, ૧૭-૨૦

પાર્નિટર પા. ૯૭

મત્રદષ્ટા યથાર્તુ પુગલોમા કલ્પુ છે ૧૬ આ લલદનનો પુત્ર વત્સપ્રી
ઋગ્વેદના એક ચક્રતના દષ્ટા તરીકે પ્રમિદ્ધ છે ૧૭ આ નાભાનેદિષ્ટના
એક વચન વિદ્યાલ નામના પરમ ધાર્મિક ગમ્મએ વિદ્યાલા અથવા
વૈશાલોનગરીની સ્થાપના કરી ૧૮, અને પછીથી આ ગમ્મએ
વૈદ્યાલક કહેવાવા લાગ્યા, રામાયણે તેા વિદ્યાલય ૧ વચનો આરભ
કર્યો છે અને વિદ્યાલને ઈક્ષ્વાકુનો પુત્ર ગણ્યો છે

મનુના પુત્ર ચર્યાતિએ આનર્તમા કુલસચ્ચી (કાગકા)મા ગભ્ય
સ્થાપ્યુ આ ચર્યાતિનો દુકો વચ બાર પુગલોમા આપ્યો છે ૧૯
જુદા જુદા પુગલોના પાકમા ઝાઝો ફેર નવી ચર્યાતિનો પુત્ર
આનર્ત, તેના નામ ઉપરથી આનર્ત દેવનુ નામ પડ્યુ ચર્યાતિની કન્યા
મુકન્યા ભાર્ગવ અવનને પગલેલી તેની કથા વૈદિક અને પૌગણિક
સાહિત્યમા પ્રસિદ્ધ છે ઋગ્વેદમા ચર્યાતિ મત્રદષ્ટા તરીકે પ્રમિદ્ધ છે ૨૦
ઐતરેય બ્રાહ્મણમા પણ એક ચર્યાતનો ઉલ્લેખ છે ત્યાં એને માનવ
કલ્પો છે તથા અવનને એને રાજ્યાભિષેક કરેલો એમ કલ્પુ છે ૨૧
શતપથ અને જૈમિનીય બ્રાહ્મણવાળા ૨૨ અવનોપાખ્યાનમા જે ચાર્યાતનુ
નામ છે, તે અને ઉપર કહેતા એક જ જણાય છે આ બ્રાહ્મણુ ત્રયોમા જે
અવન-મુકન્યાનું આખ્યાન પ્રથમ મળે છે અને મહાભારત પુરાણોમા
એનો વિસ્તાર થયો છે

૧૬ માર્કંદેય ૧૧૩, ૩૬, ૧૧૪, ૨, ૧૧૬, ૩-૮ વ્રજાહ ૭, ૨૬, વિષ્ણુ
૪, ૧, ૧૫ ભાગવત ૯, ૨, ૨૩

અને વ્રજાહ ૭, ૪૨ હરિવંશ ૧૧, ૬૫૮ શિવ ૭, ૬૦, ૬૭

પાર્નિટર પા ૯૭ ટિ ૫, ૬

૧૭ પાર્નિટર પા ૯૭ જ્ઞ ૯, ૬૮

૧૮ વિશાલો વચક્રાજા વૈશાલો નિર્મમે પુરીમ્ ૧ મા ૯, ૨, ૩૩.

બીજા ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર પા ૯૭ ટિ ૪

૧૯ વાસુ ૮૬, ૨૩ થી ૨૬ અને ૮૮, ૧ થી ૮, વ્રજાહ ૩, ૬૧,

૧૮ થી ૪૨ વ્રજાહ ૭, ૨૭ થી ૪૧ હરિવંશ ૧૦, ૬૪૨ થી ૧૧, ૬૫૭, વધારે
ઉલ્લેખો માટે જુઓ પાર્નિટર પા ૯૭ ટિ ૮

૨૦ જ્ઞ ૧, ૫૧, ૧૨, ૩, ૫૧, ૭ Vedic Index Vol II p. 375.

૨૧ જે ત્રા ૮, ૩૨, ૭ Vedic Index Vol. II p. 375,

૨૨ શ. ત્રા ૪, ૧, ૫, ૧ જૈ ત્રા ૩, ૧૨૧, એ.ન.

આ વંશ લાંબો વખત ચાલ્યો જણાતો નથી અને પુરાણો પ્રમાણે આનર્તના ચોથી પેઢીના જ રૈવત પોતાની કન્યા રેવતી સાથે ષલ્લલોકમાં ગાન સાંભળવા ઊભા રહ્યાં ત્યાં યુગો ચાલ્યા ગયા અને રેવતી બ્રહ્મેવને આપેલી પડી. ૨૩ અને પાછળથી રૈવત ષલ્લલોકમાં ગયા પછી પુણ્યજન રાક્ષસોએ કુશસ્થલીને નાશ કર્યો. ૨૪

મનુના બેયેટ પુત્ર ઈક્ષ્વાકુ મધ્યદેશના રાજા થયા. ૨૫ અને અયોધ્યાના સૂર્યવંશના મૂળ પુરુષ આ ઈક્ષ્વાકુ જ ગણાય છે. ૨૬ ઈક્ષ્વાકુના વંશ માટે વાયુ વગેરે છ પુરાણો ૨૭ કહે છે કે, ઈક્ષ્વાકુને સો પુત્રો હતા જેમાં વિકુક્ષિ, નિમિ અને દંડ મોટા હતા અને શકુનિ વગેરે મોટા પચાસ ઉત્તરાપથના રાજાઓ થયા અને વિશતિ વગેરે નાના અડતાલીસ દક્ષિણાપથના રાજાઓ થયા. ૨૮ આમાંથી વિકુક્ષિ ઈક્ષ્વાકુની ગાદીએ બેઠો. તેનો કંકુત્સ્થ અને આ કંકુત્સ્થ-માંથી જે વંશ ચાલ્યો તેમાં રામચન્દ્ર થયા. આ અયોધ્યાના ઈક્ષ્વાકુના વંશની વંશાવળી તેર પુરાણોએ લગભગ સંપૂર્ણ આપી છે. ૨૯

૨૩. માગવત ૯, ૩. ૨૯ થી ૩૭ વાયુ ૮૬, ૨૩ થી ૨૯

૨૪. હતા પુણ્યજનૈઃ સર્વા રાક્ષસૈઃ સા કુશસ્થલી । વાયુ ૮૮, ૧

પાર્ણિટર પા. ૯૮

૨૫. વ્રહ્મ ૭, ૨૦ હરિવંશ ૧૦, ૬૩૪ શિવ ૭, ૬૦, ૧૭ વાયુ ૮૫, ૨૧

૨૬. મત્સ્ય ૧૨, ૧૫ પદ્મ ૫, ૮, ૧૨૦ એજન પા. ૨૫૭

૨૭. વાયુ ૮૮, ૮ થી ૧૧ વગેરે ઉદ્દેશો માટે હુઓ પાર્ણિટર પા.

૨૫૭ ટિ. ૬.

૨૮. શકુનિપ્રમુખાસ્તસ્ય પુત્રાઃ પચ્ચશતં તુ તે

ઉત્તરાપથદેશસ્ય રક્ષિતારો મહીક્ષિતઃ

વિશતિપ્રમુખાસ્તે તુ દક્ષિણાપથરક્ષિણઃ

વાયુ ૮૮, ૮ થી ૧૦.

પાર્ણિટર પા. ૨૫૭

મત્સ્ય વગેરે ચાર પુરાણો વિકુક્ષિના ૧૫ પુત્રો મેરુની ઉત્તરે અને ૧૧૪ મેરુની દક્ષિણે રાજા થયા એમ કહે છે. મત્સ્ય ૧૨, ૨૬-૨૭

એજન પા. ૨૫૭

૨૯. વાયુ ૮૮, ૮ થી ૨૧૩ વ્રહ્મ ૭, ૪૪ થી ૪૮, વગેરે પૌરાણિક ઉદ્દેશો માટે હુઓ પાર્ણિટર પા. ૯૩ ટિ. ૨

રામાયણમાં ગમ સુધીની વસાવણી બે વખત આપી છે ૩૦ મહાભારતે દ્વાપર સુધી એક સ્થળે આપી છે અને અન્યન બીજા કટકાઓ આપ્યા છે ૩૧ ગદ્યવશમાં ત્રિવીપ બીજાથી અગ્નિવર્ણ સુધીનો પાછલા અર્ધનો ઘણો ભાગ આપ્યો છે આમાંથી ગમાયણ સિવાયના અન્યો એકબીજા સાથે મોટે ભાગે મળે છે અને ગદ્યવંશ પણ આ બાબતમાં રામાયણને નહિ પણ પુરાણોને અનુસરે છે ૩૨ એ જિતા રામાયણની વસાવણીમાં ૪ ગડબડ લાગે છે

૪૬વાકુના બીજા પુત્ર નિમિ અથવા નેમિભાવી વિદેહનો વશ નીવડ્યો ૩૩ આ વિદેહની વસાવણી પાંચ પુરાણોમાં આપી છે સી-૪૨૪ સુધી રામાયણમાં આપી છે ૩૪ નિમિના પુત્ર મિથિના નામ ઉપરથી મિથિલા નગરીનું નામ પડ્યું ૩૫

૪૬વાકુને ત્રીજો દડ નામનો પુત્ર હોવાનું કેટલાક પુરાણો કહે છે અને એ દડ ઉપરથી દડકાગડ્યનું નામ પડ્યું હોવાનું પદ્મ-પુરાણ કહે છે ૩૬

૪૬વાકુ વશના પુત્રોમાંથી ૪૬વાકુનું નામ ઋગ્વેદમાં એક વખત અને અથર્વવેદમાં એક વખત મળે છે ૩૭ આ બન્ને સ્થળે ૪૬વાકુને

૩૦ રામાયણ ૧, ૭૦, ૨૧ થી ૮૪, ૨, ૧૧૦, ૬ થી ૩૫

૩૧ મહાભારત ૩, ૨૦૧, ૧૦૫૧૫-૧૮, ૨૦૩, ૧૩૬૧૪ થી ૨૨ અને ૩, ૧૦૭, ૮૮૧૨ થી ૧૮

૩૨ જુઓ મારું 'કાવિદાસ બન પુત્રો' (વસંત સ્મારક ગ્રંથ) પાર્લિટર પા ૮૧ થી ૯૦ માં વધારે 'અત્યાચ્છા આપ્યા છે

૩૩ નિમિ વસિષ્ઠના તાપથી વિદેહ હોનાથા મોટે એનાથી આશ્રેનો વન પણ એ નામથી ઓળખાયો

વાયુ ૮૧, ૪

૩૪ વાયુ ૮૬, ૧ થી ૨૩ વિષ્ણુ ૮, ૫, ૧૧ થી ૨૮, બી ત ઉદ્દેષ્યો મટિ જુઓ પાર્લિટર પા ૮૫ ટિ ૫, ૬

૩૫ મિથિનામ મહાવીર્યા ચેના સૌ મિથિલાઽમવત્ ।

વાયુ ૮૧, ૬

૩૬ પાર્લિટર પા ૨૫૮ ટિ. ૨

૩૭ ક્ર. ૧૦, ૬૦, ૪ Vedic Index Vol I p 75

બ વે ૧૪, ૩૮, ૯

”

દેશ. ૫૧ આ સૌદમ્ન વંશ પુરાણોમાં બહુ અગત્યનો નથી, પણ ઐલવંશ એટલે ઇલાપુત્ર પુરુરવાનો વંશ થયો અગત્યનો છે. આ ઐલવંશમાં જ પૌરવો, યાદવો વગેરે મહાભારત અને પુરાણ પ્રસિદ્ધ રાજવંશો થયા છે.

ઐલ પુરુરવ અને અપ્સરા ઉર્વશીના વિચિત્ર સંવાદવાળું એક સૂક્ત ઋગ્વેદમાં છે. ૫૨ આ ઉપરથી શતપથ બ્રાહ્મણની પુરુરવાની આખ્યાયિકા રચાઈ છે. ૫૩ અને એમાંથી પુરાણોની કથાનો અને હેવટ વિક્રમોર્વશીય નાટકનો વિકાસ થયો છે. ૫૪

આ ઇલા ઉપરથી ઇલાવૃત નામ પડ્યું એમ મેત્સ્ય કહે છે, ૫૫ પણ પાર્જિટર એ ઉપરથી ઐલો હિમાલયના મધ્ય ભાગમાંથી આવ્યા એમ કહેવાય છે અને આ ઐલો-અર્થાત્ પૌરવ, યાદવ વગેરે ચંદ્રવંશો ગણાય છે, તે જ આર્યો અને ઇક્ષ્વાકુ વગેરે મનુના નવ પુત્રોમાંથી નીકળેલા માનવવંશો તે દ્રાવિડો અને સૌદમ્નો તે મુંડા પ્રજા અને તેની મોનખમેર શાખા એમ ત્રેક કરે છે. વળી વેદોનો પ્રાચીનતમ ભાગ મૂળ દ્રાવિડ રાજ્યો અને અનાર્ધ બ્રાહ્મણોની રચના વગેરે વિચિત્ર અનુમાનો પુરાણોના આ વંશ સંબંધી સાહિત્ય ઉપરથી પાર્જિટર કાઢે છે. ૫૬ પાર્જિટરનાં આ અનુમાનો પ્રાચ્ય વિદ્યાભિજ્ઞોમાં માન્ય થયાં નથી. આચાર્યશ્રી આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે પાર્જિટરનાં આ પ્રતિપાદનોનું વિવેચન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એક વાર્ષિક મેળાવડા સમક્ષ કરેલું છે. ૫૭ આ મોટા વિષયની સવિસ્તર ચર્ચા કરવા જોટલી કે પાર્જિટરનાં અનુમાનોનું ખંડન કરવા જોટલી અહીં જગ્યા નથી; એ માટે તો પાર્જિટરના આ પ્રસ્તુતની વિગતવાર

૫૧. વાયુ ૮૫, ૧૯, પાર્જિટર પા. ૨૫૫

૫૨. ઋ. ૧૦, ૯૫

૫૩. શ. ત્રા. ૧૧, ૫, ૧, ૧ Vedic Index Vol. II p. 3

૫૪. આ વિકાસનો ક્રમ જોવા જુઓ મારું 'કાલિદાસ અને પુરાણો.' વસંત રત્નગ્રંથમાં.

૫૫. ઇલસ્ય નામ્ના તદ્વર્પમિલાવતમભૂતદા । મત્સ્ય ૧૩, ૧૪

૫૬. જુઓ; પાર્જિટર, પ્રસ્તાવના.

૫૭. જુઓ; શુદ્ધિપ્રકાશ, જુલાઈ ૧૯૨૬ નો વધારો.

સમાલોચના કરવી જોઈએ પણ પુગણોના વચનોમાથી પાર્નિટરે કાઢ્યો છે એવો જ અર્થ કાઢ્યા વગર છૂટકો ન થાય એમ મને લાગતું નથી પૌરાણિક વચાવણાઓમાથી માનવ, ઐલ અને સૌદુમ્ન એ રીતે ત્રણ મૂળ વશો માનીને, એમા આ દેશની આધુનિક વસ્તીની ત્રણ મૂળ જાતો (races) જોવી, એ તો કેવળ કલ્પના લાગે છે મનુના દશ બાળકોમાથી દશ જાતો શા માટે નહિ ? પુરાણોક્ત વચસાહિત્યમાથી ખીજા પણ ધણા વિકલ્પો સંભવે છે મતલબ કે, પાર્નિટરે ઐલ અને માનવ તથા સૌદુમ્ન વચ્ચે પાડેલો ભેદ ન સ્વીકારીને ઐલ વચમા જ આગળ ચાલીએ

પુરુરવાનું રાજ્ય યમુનાના ઉત્તર કાંઠા ઉપર પ્રતિષ્ઠાનમા એટલે કે પ્રયાગમા હતું ૫૮ એને ૭ પુત્રો હતા એમ પુગણો કહે છે ૫૯ તેમાથી પુરુરવાનો પુત્ર આયુ પ્રયાગની ગાદીએ બેઠો અને ખીજા પુત્ર અમાવસુનું રાજ્ય ધણુ કરી કાન્યકુબ્જમા હતું ૬૦ પણ આપણે આયુના વંશનું જ પ્રયોજન છે આયુનો પુત્ર નહુપ, આ નામ ઋગ્વેદમાં કેટલીક વાર આવે છે ૬૧ અને મહાભારતમા તથા પુરાણોમા નહુપની કથા પ્રસિદ્ધ છે નહુપનો પુત્ર યયાતિરાજ મહાભારત પુગણુમા ચક્રવર્તી મહારાજન તરીકે પ્રસિદ્ધ છે ૬૨ નહુપ્ય યયાતિનું નામ વેદમા પણ મળે છે ૬૩ આ યયાતિને દેવયાની અને શર્મિષ્ઠા નામે બે પત્નીથી પાંચ પુત્રો થયા

૫૮ રાજ્ય ॥ કારચામાસ પ્રયાગે વૃધિવીપતિ ॥

ઉત્તરે યામુને તીરે પ્રતિષ્ઠાને મહાયજ્ઞા ॥

વાયુ ૧૧, ૫૦

૫૯ વાયુ ૯૧, ૫૧

૬૦ પાર્નિટર પા ૨૫૮, અને ટિ ૫

૬૧ ઋ ૧, ૩૧, ૧૧, ૮, ૪૬, ૨૭ વગેરે જુઓ, Vedic Index Vol. I p 438 9

૬૨ મહાભારત ૧, ૭૫, ૩૧૫૬

૬૩ ઋ ૧ ૩૧, ૧૭, ૧૦, ૬૩, ૧ Vedic Index, see Vol. II p. 187

યદુ, તુર્વસુ દ્રુહ્યુ, અનુ અને પુરુ. ૬૪ યયાતિના પુત્ર તરીકે નદિ પશુ
 છટાં છટાં, તે તે જ્ઞતોનાં તથા તેના રાજ્યોનાં નામ તરીકે આ
 પાંચે નામો વેદોમાં મળે છે. ૬૫ એકાદ સ્થળે પાંચે નામો એક સાથે
 પણ મળે છે અને તૃત્સુઓના શત્રુઓ તરીકે યદુ વગેરેનો ઉલ્લેખ
 મળે છે. ૬૬ આ પાંચે ભાષ્યો વચ્ચે યયાતિએ પોતાનું રાજ્ય
 પૃથ્વી-વહેંચી આપી, તેમાં પુરુને પોતાની ગાદીએ બેસાડ્યા; દક્ષિણ
 પૂર્વમાં તુર્વસુને રાજ્ય આપ્યું, દક્ષિણ પશ્ચિમમાં યદુને આપ્યું, પશ્ચિમમાં
 દ્રુહ્યુને અને ઉત્તરમાં અનુને આપ્યું. ૬૭ પણ પુરાણોમાં યયાતિના
 ચરિત્રમાં પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા ન ગ્રહણ કરવા માટે પુરુ સિવાયના ચારે
 પુત્રોને તેણે શાપ આપ્યો અને પુરુને રાજ્ય આપ્યું, એવાં પણ વચનો
 છે. ૬૮ અને ઋગ્વેદના અમુક મંત્રોમાંથી સુદાસ સામેના યુદ્ધમાં હારીને,
 તુર્વસુ અને યદુ છટકી ગયા અને અનુ અને દ્રુહ્યુ નાશ પામ્યા; એવો
 અર્થ નીકળતો મેકડોનલ અને ક્રીયને લાગે છે. ૬૯ પાર્નિટર તો
 દ્રુહ્યુઓ ભારતના પશ્ચિમ-ઉત્તરમાંથી ઇરાનમાં ગયા અને ઇ. સ. પૂર્વે
 ૧૪૦૦ નો મિતાનીનો લેખ એ દ્રુહ્યુઓએ પ્રસારેલા વૈદિક ધર્મની
 નિશાની છે એમ ગણે છે. (જુઓ પા. ૩૦૦)

યયાતિના પુત્રોમાંથી પૌરવો આ દેશમાં વંધારે પ્રસિદ્ધ થયા છે.
 વેદમાં પુરુકુત્સ વગેરે અનેક પૌરવ રાજ્યોનાં નામો મળે છે. મહા-
 ભારતના ભારતો, પાંડવ-કૌરવો પણ પૌરવો જ ગણાય છે. જો કે
 વેદમાં કેટલેક સ્થળે પુરુઓ અને ભરતોને-પરસ્પર વિરોધી-કહ્યા છે. ૭૦

૬૪. यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजायत ॥

द्रुह्यु चानुं च पुरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥

વાયુ. ૧૩-૧૬, ૧૭.

ખીન્ન ઉલ્લેખો માટે જુઓ; પાર્નિટર પા. ૮૭ ટિ. ૧, ૨

૬૫. Vedic Index Vol. II p. 185.

૬૬. ઋ. ૧૩ ૧૦૮; ૮

૬૭. વાયુ ૯૩, ૮૮ થી ૯૦; ખીન્ન ઉલ્લેખો માટે જુઓ; પાર્નિટર
 પા. ૨૫૬ ટિ. ૭

૬૮. વાયુ ૯૩, ૩૯ થી ૬૧

૬૯. Vedic Index Vol. II p. 185.

૭૦. ઋ. ૭, ૧૮, ૧૩ તથા ઋ. ૭, ૮, ૪

Vedic Index Vol. II p. 112

પણ પાછળથી ભગતો અને પુરુષો જોડાઈ ગયા અને ચતુષ્પથ પ્રાણીય વગેરેના સમયમાં એ ભગતો જ કુરુપાચાર તરીકે મધ્ય દેશમાં રાજ્ય કરતા હોવાનો સંજ્ઞ મેકડોનલ્ડ અને ક્રાય માને છે.^{૭૧}

યાદ્વો

વેદમાં તો ઉપર કહ્યું તેમ યાદ્વોના અર્ચમાં યદુ આવે છે, એ આ વંશોના વિચારમાં ખડુ સૂચક છે, પણ આપણે તો પુનાણોને અનુસરી યદુના વંશમાં આગળ ચાલોએ. વાયુ પ્રમાણે યદુને પાંચ પુત્રો હતા, પણ એમાંથી બે મોટાના વગેરે વધારે અગત્યના છે.^{૭૨}

આમાંથી સૌથી મોટા મહસજિતના પૌત્ર હેહયના નામથી તેના વંશને હેહયો તરીકે પ્રખ્યાત થયા અને કોબુના વંશને ખાસ યાદ્વો તરીકે ઓળખાયા,^{૭૩} હેહયોમાં પરાક્રમી ઝાંતવીર્ય સહસ્રાર્જુનની કથા પ્રસિદ્ધ છે, પણ એ વંશનું આપણે પ્રયોજન નથી કોબુનો વંશ એટલે મુખ્ય યાદ્વ વંશ વાયુ વગેરે માગ પુગણોમાં આપે છે.^{૭૪} કોબુ પછી પાંચમો યશમિન્દુ મહાવીર્યવાન અને ચક્રવર્તી થયો એમ પુરાણો કહે છે.^{૭૫} અને યશમિન્દુથી દશમો જ્યામધ પણ ખૂબ પ્રખ્યાત થયો હોય છે.^{૭૬} જ્યામધના પુત્ર વિર્ણે વિર્ણમાં ગંત્ય મેળવ્યું આ વિર્ણના ત્રણ પુત્રોમાં^{૭૭} લોમપાદનું ગંત્ય કયા હતું એ અપ્પ નથી ટૈલિડ ચેદીના ગંત્ય થયા અને મોટા પુત્ર કથના

૭૧. Vedic Index Vol I p 167, 169

૭૨. યદો મુત્રા ધમ્નર્વઃ પઞ્ચ દેવસુતોપમા ।

સહસ્રજિદય મેષઃ ક્રાષ્ટુર્નોલોજિતો લઘુઃ॥

વાયુ ૧૪, ૨

વગેરે હલ્લેખો નાદે, પાર્નિટર પા ૮૭ ટિ ૩, ૬

૭૩. હરિવંશ ૩૬, ૧૮૯૮, પાર્નિટર ૭૮ ટિ ૫

૭૪. વાયુ ૪ ૧૧ સ્તો ૨૪ થી આનજ હરિવંશ ૩૭, પ્રજ્ઞાદ ૩, ૭૦
વગેરે હલ્લેખો માટે પાર્નિટર પા ૧ ૨ ટિ ૫

૭૫. વાયુ ૬૫, ૧૯

૭૬. વાયુ ૬૫, ૨૬, થી આનજ

૭૭. લોમપાદની ૧૩ પેગીઓ કુર્મના કહી છે, પણ તેનું તાત્પર્ય કયા હતું એ પુગણો કહેતા નથી અને ચેદી વંશનું તાત્પર્ય ચેદી દેસના ૮૭

વંશમાં આવેલે પેઢીએ^{૭૮} સત્વત થયા. ને આ સત્વત ઉપરથી એના વંશજો સાત્વત કહેવાયા: શ્રીકૃષ્ણ સાત્વત કહેવાય છે.

આ સત્વતના ભજમાન, દેવાવૃધ, અન્ધક અને વૃષ્ણ ચાર પુત્રો થયા.^{૭૯} આમાંથી ભજમાનનો એના પોતાના પુત્રોથી આગળ વંશ નથી આપ્યો. દેવાવૃધનાં પોતાના તથા એના પુત્ર બ્રહ્માનાં પુરાણોએ ખૂબ વખાણ કર્યાં છે પણ વંશ આગળ નથી આપ્યો.^{૮૦} અન્ધકને ચાર પુત્રો હતા પણ એ કુકુર અને ભજમાનનો વંશ વિશેષ ઉપયોગી છે. કુકુરમાંથી કુકુરો થયા અને ભજમાનના વંશજો ખાસ અંધકો કહેવાયા. પુરાણોના પાઠોનું સંસ્કરણ કરતાં નીચેનો આંખો નીકળે છે.^{૮૧}

૭૮. આ યાદવ વંશની તથા ઐક્ષ્વાક, વિદેહ, હૈહય વગેરે વંશોની પેઢીઓ માટે લુઓ; પાર્ણિટરે આપેલો કોઠો પા. ૧૪૪, ૧૪૫.

૭૯. સત્વતાત્સત્વસપત્રાન્ કૌશલ્યા સુપુત્રે સુતાન્ ।

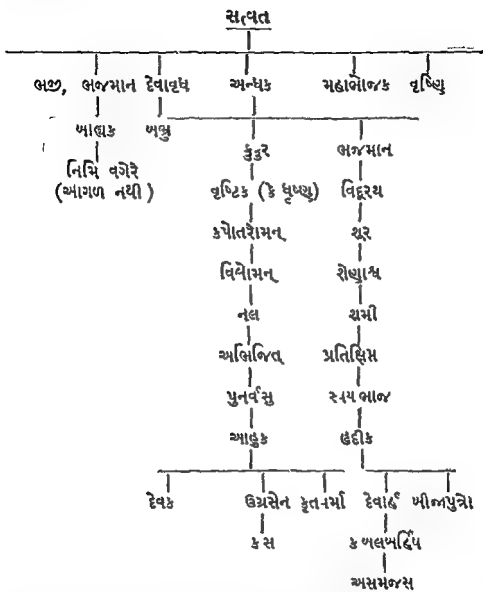
મજિનં મજમાનં ચ દિવ્યં દેવાવૃધ નૃપમ્ ॥

અન્ધકં ચ મહામોજં વૃષ્ણિ ચ ચદુનન્દનમ્ ।

પાર્ણિટરે વાયુ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ વગેરેના પાઠોનો સંસ્કાર કરીને આપેલો પાક. પા. ૧૦૩ ટિ. ૩.

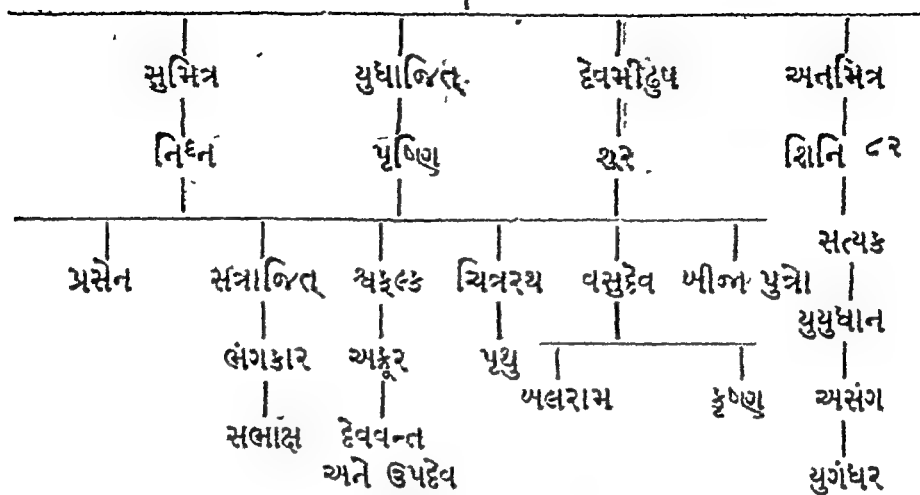
૮૦. વાયુ ૯૬, ૬ થી ૧૫

૮૧. પાર્ણિટર પા. ૧૦૫. મૂળ પુરાણનાં વચનો માટે પાના ૧૦૪ની ટિ. ૫, ૬. શ્રીકૃષ્ણના પૂર્વ પુરુષો તરીકે સાત્વતોનો આખો બહુ ચોક્કસ મળવો લેઈએ, પણ આ નામોમાં જે પુરાણોનાં વચનોમાં બહુ ગડબડ દેખાય છે.

આ મત્વત વશમા કૃષ્ણજન્મને લીધે સૌથી અગત્યના વૃષ્ણુ વશમા તેા ગોટાળો વધારે છે શ્રીકૃષ્ણચરિત્ર માટે સૌથી પ્રાચીન ત્રયરૂપ હરિવત્ત જ આ વૃષ્ણુને ખદલે યદુના પુત્ર ક્રોધદ્રુનું નામ લખે છે પાર્જિતરે જુદા જુદા પુગણોના પાઠો મેળવીને નીચે પ્રમાણે આમેા આપ્યો છે વૃષ્ણુને બે સ્ત્રીઓ હતી, ગાન્ધારી અને માદ્રો એમાથી ગાન્ધારીને સુમિત્ર અથવા અનમિત્ર નામનો પુત્ર થયો અને માદ્રોને યુધાનિત, દેવમીદુષ અને અનમિત્ર નામના ત્રણ પુત્ર થયા આ ચારેના વંશનો આજો --

વૃષિણ*

હવે વૃષિણના આ આંખાને સત્વતના પુત્ર અન્ધકના આંખા સાથે સરખાવતાં કાઠક ગડગડ લાગે છે. અન્ધકથી નવમી પેઢીનો દેવક પોતાની પુત્રી દેવકીને અન્ધકના ભાઇ વૃષિણના પૌત્રના પુત્ર વસુદેવને આપે છે. ટુંકામાં, કાં તો વૃષિણના આંખામાં ચારથી છ પેઢી ઘટે છે અથવા અન્ધકના આંખામાં ચારથી છ પેઢી વધારે છે. ૮૩

* ગાન્ધારી ચૈવ માંદ્રી ચ વૃષ્ણિભાર્યે વમૂવતુઃ
ગાન્ધારી જનયામાસ સુમિત્ર મિત્રનન્દનમ્
માંદ્રી યુધાજિત પુત્રં તતો વૈ દેવમીદુષમ્
અનમિત્ર સુત ચૈવ તાવુભૌ પુરુષોત્તમૌ ॥

મત્સ્ય ૪૪, શ્લો. ૧, ૨,

વાયુ ૯૬, ૧૭, થી ૧૯.

અંશમવ્યાં જનયામાસ શરં વૈ દેવમીદુષઃ ।

મહિષ્યાં જશિરે શૂરાદ્ગ્રીજાયાં પુરુષા દશ ।

વસુદેવો મહાબાહુઃ પૂર્વમાનકદુન્દુભિઃ

હરિવંશ પર્વ-૧, ૩૪-૧૭

મત્સ્ય ૪૫, ૧-૨

વાયુ ૯૬, ૧૩૪-૧૪૪

૮૨. આ શિનિના વશન્તે શૈનેય નામથી પ્રખ્યાત થયા.

વિ. પુ ૪, ૧૪, ૧

૮૩. આ વૃષિણ વંશના વિષયમાં ઉપર મત્સ્ય, વાયુ, બ્રહ્માંડ, બ્રહ્મ વગેરે ઉપરથી સંસ્કારેલો કોડો આપ્યો છે. પણ ઉત્તરવંશ, વિષ્ણુ અને ભાગવતનો

મહાભારતમાં તથા કૃષ્ણચરિત્રમાં આવતા પાત્રોનો સંખ્યાસમ-
જવા માટે આ બે આભાઓ ખામ ઉપયોગી છે અન્ધના પુત્ર કુકુરના
વરામાં થયેલ દેવદત્તે ચાર પુત્રો અને માત દીકરીઓ હતી અને
સાતેને વૃષ્ણના પ્રપૌત્ર વસુદેવને આપી હતી ષણી વૃષ્ણના પુત્ર
સુમિત્રના પૌત્ર સત્રાજિતના સૂર્ય ગ્રાણ્ય મમાન મિત્ર, હતા, અને સૂર્ય
એને સ્યમન્તક નામનો મણિ આપ્યો, અને સત્રાજિતે પોતાના નાના
ભાઈ પ્રસેનને એ મણિ ક્રમમાં પહેરવા આપ્યો. આ મણિ માટે કૃષ્ણને
શ્રદ્ધા થઈ પણ પરાણે લેવાનું થોડું ન ધોર્ય આ પ્રમગમાંથી
સ્યમન્તકાખ્યાન થયું અને છેવટ સત્રાજિતે પોતાની પુત્રી સત્યભામા
શ્રીકૃષ્ણને આપી ૬૪ (વિષ્ણુ ૪, ૧૩)

શ્રીકૃષ્ણના જન્મ વખતે કુકુરના વરાના આકુકના પુત્ર ઉચ્ચસેનનું

પાઠ હુદોજ છે હરિવ રામાંથી સાતવતના પુત્રોવાળો ભાગ પડી ગયો છે અને
એ તો વૃષ્ણને બદલે કોઈને નાધા? અને માટી બે પત્નીઓ હતી અને
તેને અનમિત્ર, યુધાનિત્ અને દેવમીદુષ ત્રણ પુત્રો થયા, આમાંથી દેવમીદુષના
પૌત્ર વસુદેવ, એ રીતે વરા આપે છે

કુઓ: ૧, ૩૬, ૧ થી ૧૭

પણ વિષ્ણુપુરાણ અને બાનવત સાતવતને બહુ, બલમાન, દિવ્ય, વૃષ્ણ,
દેવાવૃષ, અન્ધક અને મહાભોજ એ રીતે સાત પુત્રો હોવાનું કહે છે

વિ ૪, ૧૩, ૧, મા ૯, -૬, ૭

પછી બલમાનને નિગ્રોચિ, ત્રિકિષ્ણ વગેરે, મહાભોજનો જોતે, દેવાવૃષનો
બહુ, વૃષ્ણને સુમિત્ર અને યુધાનિત્ અને સુમિત્રના વરામાં અનમિત્રથી
સત્રાજિત ઉપર પ્રમાણે અને ઝિનિથી યુધાનિત્ ઉપર પ્રમાણે અને અનમિત્રના

ખાખ પુત્ર યુધાનિત્થી વૃક્ષકને બહુ વગેરે બાર પુત્રો

પછી સાતવતના પુત્ર અધકના ચાર પુત્રો કુકુર, બલમાન, શુચિક બહુ અને
બહિષ્કૃત ના વરામાં કસ અને બલમાનના વિદુરથ, તેના ધર, તેના રામી,
તેના પ્રતિક્ષન, તેના સ્વયંભોજ, તેના હરીક અને હરીકના ત્રણ પુત્રો કૃતવર્મા,
રાવધનુ અને દેવમીદુષ દેવમીદુષના ધર અને ધરના વસુદેવ

વિષ્ણુ ૪, ૨૪, ૧ થી ૮ અને મા. ૯ ૨૬, ૬ થી ૨૮ વિષ્ણુ અને
બાનવતમાં પણ પાઠે છે

૮૪ આ પ્રસંગ વાયુએ ક્રમમાં કહ્યો છે —

લિષ્ઠા વક્રે પ્રસેનાતુ મનિસ્ત સ્યમન્તકમ્ ।

મોર્ચિદો ન ત લેમે શક્તોપિ ન હરાર વડા ।

વાયુ ૧૬, ૨૨

અને એના પુત્ર કંસનું મથુરામાં જોર હશે એમ જણાય છે. ઉત્તર-સેનના દાદા પુનર્વસુનાં અને પિતા આહુકનાં વાયુપુરાણે ખાસ વખાણ કર્યો છે. ૮૫ એ જોતાં આહુકે અથવા પુનર્વસુએ મથુરાના યાદવોનું આધિપત્ય મેળવ્યું હશે. પછી ઉત્તરસેનને નવ પુત્રો હતા તેમાં સૌથી મોટો કંસ હતો, અને કંસના જુલમના વર્ણનથી તો કૃષ્ણ-બાળચરિત્રની કથાઓ ભરી છે.

વૃષ્ણનો પૌત્ર શૂર જેના નામથી ભગવાન કૃષ્ણ સૌરિ કહેવાય છે, તેને કુલ દશ પુત્રો હતા. જેમાં સૌથી મોટા વસુદેવ અને પૃથા, શ્રુતદેવા વગેરે પાંચ પુત્રીઓ હતી. ૮૬ આ પુત્રીઓમાંથી પૃથાને અનપત્ય અને વૃદ્ધ કુન્તીભોજને દત્તક આપી હતી. જેથી પૃથાનું પ્રખ્યાત નામ કુન્તી પડ્યું. આ કુન્તી પાંડુ રાજાને આપ્યાં હતાં. પછી વસુદેવની બીજી બેન શ્રુતદેવાને વૃદ્ધ શર્મા નામના કરુપના રાજાને આપી હતી. આનો પુત્ર દંતવકત્ર થયો. શ્રુતશ્રવાને ચેદીના રાજા કુરુવંશના દમધોપને આપી હતી. તેનો પુત્ર શિશુપાલ થયો. ૮૭ આ બંને ક્ષેત્રના પુત્રોને શ્રીકૃષ્ણે માર્યા છે. ૮૮ પછી શ્રુતકીર્તિ કેકય ધૃષ્ટકેતુને આપી હતી અને તેની પુત્રી ભદ્રાને કૃષ્ણ પરણ્યા હતા, તથા રામાધિદેવી અવન્તીના જયત્સેનને આપી હતી અને તેની પુત્રી મિત્રવિન્દાને પણ કૃષ્ણ પરણ્યા હતા.

વિષ્ણુભાગવતે શ્રીકૃષ્ણનો મહિમા વધારવા વધારે વિસ્તાર કર્યો છે, પણ વાયુ વગેરેમા કૃષ્ણચરિત્રના પ્રસંગમાં નહિ પણ સત્રાજિતના પ્રસંગમાં સાદી રીતે આ કથા કહેલ છે. અને વિષ્ણુપુરાણમા યે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રવાળા પાંચમા અશમાં નહિ પણ ચોથા અશમાં કહેલ છે, એ જોતાં એ કથા જૂની જણાય છે.

૮૫. વાયુ ૯૬, ૧૧૮ થી ૧૨૬.

૮૬. વાયુ ૯૬, ૧૪૪ થી ૧૪૯

૮૭. વાયુ ૯૬, ૧૫૦ થી ૧૫૭

વાયુએ

શ્રુતશ્રવાયાં ચૈવસ્તુ શિશુપાલો બમુવહ

દમધોષસ્ય રાજર્ષેઃ પુત્રો વિહ્યાતપૌરુષઃ ॥

એજન. ૧૫૭.

એ રીતે શિશુપાલનું વર્ણન કર્યું છે. વિષ્ણુપુરાણે શિશુપાલ રાવણનો અવતાર હતો એટલું ઉમેર્યું છે.

અં. ૪, ૧૪.

૮૮. ભાગવત ૧૦, અ. ૭૪ તથા ૭૮.

વસુદેવની દેવકી વગેરે સાત સ્ત્રીઓનો ઉલ્લેખ ઉપર આવી ગયો, એ પણ એને તે ઉપરાંત પૌરની, રોહિણી, લક્ષ્મી, મદિગા, વૈશાખી અને ધૃત્વા મુળી તે સ્ત્રીઓ અને જે પરિચારિજાઓ હતી એમ પુરાણો કહે છે ૮૯ આમાંથી રોહિણીના ગર્ભથી બનગમ, ચારણ દુર્મદ, વિપુલ, નુલ વગેરે પુત્રો થયા નહ, ઉપનદ, કૃતક આદિ મદિરાથી પુત્ર થયા, તેને કસે મારી નાખ્યા એમ વાયુ, વિષ્ણુ વગેરે કહે છે ૯૦ પણ વાયુમાં બલરામના ગર્ભને દેવકીના ઉદરમાંથી ખેંચીને રોહિણીના ઉદરમાં મૂકવાની વાત નથી, એ વાત વિષ્ણુ અને ભાગવતમાં છે અને એ વૈષ્ણવ પુરાણો સાતમો ગર્ભ બલગમનો ગણીને આઠમા કૃષ્ણને મળે છે ૯૧ કૃષ્ણ પછી દેવકીને જ સુભદ્રા નામની કન્યા થઈ જે અર્જુનને પગણી ૯૨ અને જેનો પૌત્ર પરીક્ષિત પાડવો પછી હરિનાપુત્રની ગાદીએ બેઠો આ ઉપરાંત જુદી જુદી સ્ત્રીઓથી વસુદેવને ધણા પુત્રો થયાનું પુરાણો કહે છે એમાં એક-બે ખામ તોધવા યોગ્ય છે વૈશ્યા અથવા વૈશાખીથી વસુદેવને કૌશિક નામનો પુત્ર ઉત્પન્ન થયો પછી વસુદેવને મુગન્ધી અને વનરાજી નામનો બે પગિચાગિકા (ચદ્ર) સ્ત્રીઓ હતી તેમાંથી એકને પુત્ર અને કપિલ બે પુત્રો થયા જેમાંથી પુત્ર રાજા થયો અને કપિલ વનમાં ગયો પછી (ધણું કરીને) વનગજને જરા નામનો પુત્ર થયો, જે બીલો- (નિપાદો) નો રાજા થયો ૯૩ શ્રીકૃષ્ણ જેનું બાળ પગમાં વાગવાથી

૮૯ વિષ્ણુ ૪, ૧૫, ૧૩, ભાગો ૯, ૨૮, ૮૫ અને વાયુ ૮૬, ૧૬૦

૯૦ વાયુ ૯૬, ૧૭૩, વિષ્ણુ ૪ ૧૫, ૧૫,

૯૧ બુદ્ધો વાયુ —

દેવયયાં જહિરે શૌરિ. મુપેળ કીર્તિમાનપિ ।

પદો મદવિદેહ્ય કસ સર્વાનિધાતયન્ ॥

અથ તત્વામવસ્થાયામાયુન્માસ્યમૂલ દ્વ ।

લોકનાથ પુનર્વિષ્ણુ પૂર્વવૃષ્ણ પ્રજાપતિ ॥

વાયુ ૯૬, ૧૭૨ થી ૧૭૮

મત્સ્ય ૮૬, ૧૨-૧૩, ધોડો પાડકેર ૭

૯૨ વાયુ. ૯૬, ૧૭૬, મત્સ્ય ૮૬, ૧૫

૯૩ વાયુ ૮૬, ૧૮૨ થી ૧૮૮ મત્સ્ય ૮૬, ૨૦ થી ૨૨

તત્સો ઇમમશ્વરો વસુદવાત્મજો બલો ।

જરા નામ નિપાદોઽપૂર્વ પ્રથમ સ પનુર્પર ॥

“એમા ૧૬૦૦ તો ચાલણાઓ હતા, માણેક અને મોતીઓથી જડેલી અઢાર હજાર મૂર્તિઓ બેસારી હતી, ૩૦ હજાર સોનાના કળશો અને ૧૭૦૦ ધન્યો જડતી હતી, ૫૬ લાખ તો ધોડાઓ અને અનેક હાથીઓ ખૂવતા હતા સવા લાખ કોતરેલી જળાઓ હતી ૭૨૦૦ ધર્મશાળાઓ હતી મિદ્ધગજ જ્યસિંહે ૧૪ કરોડ મહોર ખર્ચો હતી ચિવના કૈલામ સગ્ગો રુદ્રમાળ રોલતો હતો તેમા જડેલા રત્નો અને હીરાઓ છેટેથી દીપમાત્રા પેટે ઝગમગતા હતા, મેરુ પર્વત પેટે રુદ્રમાળ મોતે મહેલો હતો, એના દ્વાર ગ્લનજડિત હતા

“ચારે દિશામા ચાર દ્વાર અને ત્રણ મહાપુત્રો તો વર્ણુન કર્યું, ખીજા તો ચારે તરફ અનખ્ય નાના મંદિરો હતા અને વચમા અગિયાર રુદ્રનાં અગિયાર મંદિરો હતા સિદ્ધસિંહે ત્યાં મળેલા બ્રાહ્મણોની અનુમતિથી એનું રુદ્રમહાલય નામ પાડ્યું”

જેન પ્રમથલેખકો રામમંદિર વિગે લાખુ વર્ણુન કરે એ નભવિત નથી, પણ પ્રમથચિંતામણિમા મેરુપુત્રે રુદ્રમહાલય વિશે નીચે પ્રમાણે નોંધ કરી છે

“પછી એક વખત સિદ્ધપુરમા રુદ્રમહાકાવળું મંદિર બાધવાની સિદ્ધરાજને નરજી થનાથી તેણે અમુક રથપતિને એ ઝામ મોર્યુ તથા અમુક વખત પછી મંદિર પૂરુ થયુ ત્યારે મિદ્ધગજે નૃપતિ, અશ્વપતિ, ગજપતિ વગેરેની મૂર્તિઓ બેસારી તેની મામે પોનાની બે હાથ જોડેલ પ્રતિકૃતિ ઊભી રાખી નુચળ્યુ કે, “હે અરિષ્ટના ગણઓ તમે આ દેશ ઉત્તરજ કરો તો બસે પતુ એક આ મંદિર મહેના દેજો. આ મંદિર ઉપર ધન્ય ચઢાવતી વખતે સિદ્ધગજે બધા જૈન મંદિરોની ધન્ય નાંચે ઉતારાવી હતી જેમ નાથરામાં મહાકાલની ધન્ય ગિડની હોય ત્યારે કોઈ પણ જૈન મંદિરને ધન્ય ચઢાવના દેવાના આચારી નથી”

મેરુપુત્રના ઉત્તરના કચન પ્રમાણ તો મિદ્ધગજના વનવમા જ એટલે વિ. સ. ૧૧૬૮ પછી તો ૧૧૮૮ના રુદ્રમહાલય દૂરો થયો જોઈએ. અર્ધાજુ ઉપર કહેવા જાગતી રૂપિયાની નોંધ અતિથયોગિઓ બન્યુંએ રાખીએ, પણ તેની માત્ર પણ બે ટી છે. સિદ્ધરાજની મંદિરને બચાવવાની પ્રાર્થના સફળ થઈ નથી

રુદ્રમહાકાવળું મંદિર રામમંદિર હતુ એ તો નામ ઉત્તરથી જ મળ્યુ છે. નવરાત્રી પછી પ્રાચીનકાળી દેશ અનનાના પ્રજા

યથેક્ષા તથા પોતાની ખ્યાતિથી આખા માળવાને ઉન્નતવદ્ધ કરતા મહાકાળેશ્વરના મંદિરની દરીદ્રાઈમાં ગુજરાતનો કીર્તિ ચાર તરફ વધારે એવું ભગ્ય શૈવમંદિર પુરાણા તીર્થવાનનાં બંધાવી, ગુજરાત તરફ એ વખતના હિંદુ સમાજનું ચિત્ત આકર્ષવાનો મૂળદાગ અને નિદ્ધરાજનો વિચાર હોય એમ રુદ્રમહાલયની વિશાળ કલ્પના ઉપરથી અનુમાન થાય છે. સોમનાથના મંદિરનો પાશુ પુંદર જીર્ણોદ્ધાર, પાશુપત આચાર્યોને એ મંદિરની સોંપણી, એ મંદિરના નિર્વાહ માટે પુનઃકળ સંપત્તિનું તથા ગામેનું દાન એ બધું સ્પષ્ટ છે. જો કે જોન પ્રબંધસંપ્રદાયે જોન ધર્મના પ્રચાર વિશે ધારું ઘણું લખ્યું છે; જ્યારે એ જ સમયમાં વૈષ્ણવ અને શૈવધર્મના પ્રચાર વિશે એચાર શિલાલેખો તથા થોડાં છૂટક વર્ણનો સિવાય કંઈ લખાણ મળતું નથી. પણ સોમનાથનો ફરી ફરી યથેક્ષા જીર્ણોદ્ધાર તથા સિદ્ધપુરમાં રુદ્રમહાલયની આવી વિશાળ કલ્પના ગુજરાતમાં પાશુપત શૈવધર્મના પ્રચારના મુખ્ય કીર્તિસ્તંભો છે. એ વખતમાં બીજા નાનાં નાનાં તો અસંખ્ય શૈવમંદિરો ઝંઝાં થયાં હશે.

સોલંકી રાજ્યએનો શિવભક્તિના કીર્તિષ્વગ્નરૂપ રુદ્રમહાલય મુસલમાનોના મૂર્તિભગ્નક ઝનૂનથી સેકડો વર્ષ પહેલાં હિતભિન્ન થઈ ગયો છે અને હિંદુઓએ જીર્ણોદ્ધારનો પ્રયાસ કર્યો નથી. પણ મુસલમાનોની ખેદરકારીને લીધે એમાંથી ઉપર કંઈ તેમ છૂટા છૂટા થોડા ચાંભલાઓ, એક તોરણ વગેરે જે કટકાઓ જમી ગયા છે, તે ઉપરથી રાસમાલસના કર્તા કાર્ણસ સાહેબ, જૂનો શોધખોળ કરનાર કઝીન સાહેબ વગેરે પરદેશી વિદ્વાનોએ મૂળ મંદિરનો નકશો તૈયાર કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. પણ આ બાળતમાં વિદ્વાનો પૂરેપૂરા એકમત થતા નથી. પણ આ મંદિર કેટલું વિશાળ હશે તે તો એના જુદા જુદા કટકા કેટલે દૂર ઊભા છે, તે જોવાથી સમજી શકાય એમ છે. ઉપર વિસ્તારનો ખ્યાલ આપ્યો છે.

રુદ્રમહાલયની ખરેખરી વિશાળતા કલ્પવાનું તો આજે કંઈ સાધને રહ્યું જ નથી. મુખ્ય મંદિરની તથા એના આંગણમાં બીજાં અનેક નાનાં નાનાં મંદિરો હોવાની માહિતી મળે છે. પણ એની આસપાસ રુદ્રમહાલયના મઠના એક પછી એક આચાર્યોએ, એ વખતના સોલંકી રાજ્યએના શૈવ સામંતોએ, અમાત્યોએ તથા ગૃહસ્થોએ પોતપોતાનાં

માતૃપિતા, ગુરુ વગેરેને અમર કરવા જે જુદા જુદા મંદિરો બનાવ્યા હશે, તેનો કે મંદિરનો આમપામ મહાધિપતિઓએ સ્થાપેલ પાક-ઘાળાઓ, ધર્મરાળાઓ વગેરે ધાર્મિક ઉપમસ્થાઓનો તો આજે ખ્યાલ આવેલો જ મુશ્કેલ છે

આ રીતે રૂદ્રમહાલયની ત્રિશાળના કે ભવ્યતાનો ભલે ખ્યાલ ન આવે, પણ એના ડારીગરોની ઉમદા કલાનો તથા જિંમી કુશળતાનો ખ્યાલ જે બચ્યા છે તે ચાલકાઓ ઉપરનું કાનગકામ જોવાથી તથા કાડિયાની દૃષ્ટિએ બાગ બાગ શીટ જામ્યાઇના પથરાઓની ગોઠવણી જોવાથી મમજી ચકાપ ચાલકાઓ નીચેથી ઉપર સુધી મુદત કાતર-કામથી બરેલા છે એમા વચ્ચે કરેલા ગોખમા બેસાડેલ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ પણ ખેદગારીથી કાતરેલ નથી

આ જમાનામા તો સિદ્ધપુરની યાત્રા માન રૂદ્રમહાલયના અવ-રોગોના દરોન કરના જ કંઘી જોઈએ, હતા કપિરાશ્વમમા માતૃશ્રાદ્ધ કરવા જનાર નામના આધુનિક મંદિરોમા ગયા વગર આગે જ રહે

સિદ્ધપુરમા સિદ્ધપુર, હાટકેશ્વર, જૂલનાથ મહાદેવ, મતીની દેરીઓ અને બ્રહ્માડેશ્વરના દેરાલયો મુખ્ય ગણાય છે

સિદ્ધપુર મહાદેવનુ મોટું નંદિર મધુપાવડી ઘાટ ઉપર આવેલું છે આ મંદિર કાડિયાવાડમા મુલઃમિત્રિ કરનાર ધીનત ગાયકવાડ સરગમના સેનાપતિ જામણ આપાજીએ મં ૧૮૬૨મા બાંધ્યું છે કહે છે કે, પહેલાં આ જગ્યાએ મુલ્લમનોનું કનગસ્તાન હતું

હાટકેશ્વર મહાદેવનું નાનું દેરાળ નાનરોએ નધાવેલું કહેવાય છે બ્રહ્માડેશ્વર મહાદેવનો જગ્યા નદીના સાના કિનારા ઉપર છે, અને ત્યાં ખારણ નદિનાના એમરાસોએ મેળા ભગાય છે

ઉપર નોંતો ઉલ્લેખ કર્યો છે આ મંદોની પરપગ રૂદ્રમહાલયને લગતા પાશુપત આચાર્યોના નંદોનાથી મારી આવી હશે. અત્યારે નાજમાન્યોનો મહ જોવા જેવા છે ના મહમા મેલ જમ્મ મહનો છે, તેના જ વચ્ચે નંદુ છે એમ તાળાના એક કંને થી નામ છે આ મંદોના પુજારી રોનો છે એમ વનત છે.

રેન્ડુપ મંદિરોમા - સિદ્ધ માપરત નંદિર મુખ્ય છે આ ઉપરાંત મહમ્મદ હામ મંદી, મોહનપેટ, મલનાગમન, અનુદેશ્વર,

વાલુકેશ્વર, રણછોડરાયજી, રઘુનાથજી વગેરે દેવોનાં મંદિરો છે. વળી સ્વામીનારાયણસંપ્રદાયનું, પુષ્ટિસંપ્રદાયનું અને રામાનુજસંપ્રદાયનું પણ એક એક મંદિર છે.

ગામમાં બીજી વિશેષતા થોડી જ છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં બીમકવિના જન્મસ્થાન તરીકે સિદ્ધપુર પ્રસિદ્ધ છે.

સંવત ૧૫૪૧ માં હરિલીલા ષોડષ કલા નામનું અનુવાદરૂપ ગુજરાતી કાવ્ય લખતાં બીમકવિ પોતાના વતન માટે લખે છે કે:-

સિદ્ધક્ષેત્ર, માધવ, સરસ્વતી,
રુદ્રદેવ, શ્રીકર્દમયતિ,
અલક્ષ ગણેશ, ઇશ કેદાર
ગોવિંદ સ્વામી ભક્તિ સાધાર.

(હુથો; સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામાં છપાયેલ પાટણ સિદ્ધપુરનો પ્રવાસ)

દ્વારકાપુરી

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાન્તી અવન્તિકા ।

પુરી દ્વારમતી ચૈવ સપ્તૈતા મોક્ષદાયિકા ॥

ભગવાન દ્વારકાધીશની દ્વારકાપુરી ગુજરાત કાઠિયાવાડનું એક મહાન તીર્થ છે. પુરાણોમા દ્વારકાની ઉત્પત્તિ નીચે પ્રમાણે કહી છે -

“ભગવાન મનુના પુત્ર યયાર્તિને એક પુત્રી (સુકન્યા) અને ઉત્તાનબર્હિ, આનર્ત અને જુગિષેણ ત્રણ પુત્રો થયા ” પતિવ્રતા સુકન્યાનું આખ્યાન જૂના કાળથી લોકપ્રિય છે અને હમણા શ્રી. મુનશીએ એનું નાટક લખીને એને દીક અર્ચાસ્પદ બનાવ્યું છે. “આ સુકન્યાના બાપ આનર્તના પુત્ર રેવતે મમુદ્રની વચ્ચે નગર સ્થાપીને તેમા પોતાની રાજધાની કરીને આનર્તેય ઉપર રાજ્ય કર્યું આ રેવતે સ્થાપેલી નગરી કુશસ્થલી તેજ દ્વારકાપુરી ”

“આ રેવતને કકુદ્રી વગેરે સો પુત્રો થયા કકુદ્રી અથવા રેવતને એક રેવતી નામે કન્યા હતી. આ કન્યા જાને આપવી એ પૂછતા ગળ રેવત બ્રહ્મલોકમા બ્રહ્મા પાસે ગયા બ્રહ્મલોકમા ગાધર્વનું મંગીત ચાલતું હતું એટલે થોડી વાર રેવતને ઊભા ગહેવું પડ્યું, પછી અવકાશ મળતા બ્રહ્માને પૂછ્યું, ત્યારે પિતામહે જવાબ આપ્યો કે તમે જે છોકરાઓની વાત કરો છો એની તો પેઢીએ ચાલી ગઇ અને એ ગોત્રોનાં તો હવે નામ પણ સંભળાતા નથી પૃથ્વી ઉપર તો ૨૭ યુગો વહી ગયા માટે હવે તમે જગો ત્યારે દ્વારકામા પૃથ્વીનો ભાગ હિતાગ્રવા અવતરેલા શ્રીકૃષ્ણના બાપ દેવાંથી નરરત્ન બલદેવ છે તેને આ કન્યા આપને રેવતે પણ દ્વારકામા આવી બલદેવને પોતાની કન્યા રેવતી આપી (ના ૧ બ ૩ શ્લો ૨૭ થી ૩૬)

આ કથા ત્રિપુરગણ (અડ ૪), મત્સ્યપુરાણ અને હરિ વલ્લભ પાંચ છે આ પ્રાચીન પાંગણિક કથાનું રહસ્ય યુ હશે !

આધુનિક ઐતિહાસિક દષ્ટિએ વિચાર કરીએ તો એમ લાગે છે કે, આનર્તમાં આર્યો આવ્યા ત્યારે પહેલાં રૈવતક પર્વત તરફ ગયા. રૈવતક એ ગિરનારનું એક નામ છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં ધણા જૂના કાળથી ગિરનાર પ્રસિદ્ધ છે. પહેલી વસ્તી રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમાં થઈ હશે અને ત્યાંથી ખીજા ભાગમાં ફેલાઈ. ખીજો અર્થ પ. ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ કર્યો છે કે, પહેલાં રેવતે કાઠક રીતે પોતાનું રાજ્ય ખોયું અને દૂર નીકળી ગયો; પછી એના વંશનો કાઠ પુરુષ રૈવત વર્ષો પછી પાછો દારકામાં આવ્યો; એ વખતે દારકામાં યાદવો રાજ્ય કરતા હતા. રૈવતે પોતાની કન્યા યાદવ બલદેવને આપી અને આ રીતે દારકાના બે રાજવંશો વચ્ચે સંબંધ બંધાયો. (જુઓ; બોમ્બે ગેઝીટિયર પુ. ૧ ભા-૧).

દારકા વિશે વધારે પ્રસિદ્ધ પૌરાણિક કથા એવી છે કે, મથુરા ઉપર એક તરફથી દક્ષિણનો કાલયવન અને ખીજી તરફથી મથુરાનો રાજા જરાસંધ ચડી આવવાથી મથુરાથી ભાગીને ભગવાન કૃષ્ણ સાથે યાદવો દારકા આવ્યા. ભાગવત દશમસ્કંધમાં (અ. ૫૦ થી પર) આ કથા વિસ્તારથી કહી છે. હરિવંશમાં પણ છે. મહાભારત પણ દારકામાં વસતા યાદવોની નોંધ કરે છે. મહાભારતના આદિપર્વમાં અર્જુનની તીર્થયાત્રાનું વર્ણન છે. તેમાં ખીજાં તીર્થોમાં ફરતા ફરતા અર્જુન અપરાન્ત (પશ્ચિમકાંઠા ઉપર)માં આવ્યા, ત્યાંથી પ્રભાસ ગયા. પ્રભાસમાં પોતાના સખા અને ગુરુ શ્રીકૃષ્ણને મળ્યા. પ્રભાસથી કૃષ્ણ અને અર્જુન બે ય રૈવતક પર્વત (ગિરનાર) ઉપર ગયા; ત્યાં યથેચ્છ વિહાર કર્યા પછી રથમાં બેસીને દારકા ગયા; વગેરે પ્રસંગ છે.

છેવટ બ્રહ્મશાપથી, પ્રભાસ આગળ ખૂબ મઘ પીને યાદવો અંદર અંદર લડી મૂઆ અને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો પ્રભાસ પાસે જ પીપળાના ઝાડ નીચે વધ થયો. છેલ્લી ક્ષણે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે પોતાના સારથિને સંદેશો કહ્યો કે:—

ગच्छ द्वारवतीं सूत ज्ञातिना निधन मिय ।

सकर्षणस्य निर्माण बन्धुभ्यो ब्रूहि मददशाम् ॥

द्वारकायां न स्थेय भवन्निः स्वस्वबन्धुभिः ।

मया व्यक्तां यदुपुरी समुद्रः प्लावयिष्यति ॥

भा. ૧૧ અ. ૩૦ શ્લો. ૪૬-૪૭.

“જુ' દારવતી-દારકા જી અને યાદવોનો યગ્ન નાશ, સર્કર્પણનું પગલોકગમન અને મારી દયા ત્યાં બધુઓને કહેજો વળી તમારે તમારા કુટુંબો માથે દારકામા ન રહેવું, ડારણ કે માગ ગયા પછી સમુદ્ર યદુપુરી-દારકાને કુબાડી દેજો”

આ રાખ્દો સ્પષ્ટ છે કેટલાંના મત પ્રમાણે, સમુદ્રના ગંડા ઉપર હોવાથી અને કદાચ સમુદ્રમાર્ગે આવતા પગદેશીઓને બેતરવાતું બંદર હોવાથી દારામતી કહેવાતું નગર ધણ જૂનું છે એ તીર્થસ્થાન પણ જૂના વખતથી ગણાય છે મહાભારતે જ દારકાને પુણ્યસ્થળ કહ્યું છે (પુણ્ય દ્વારવતી યત્ર મ વન અ ૮૬)

પ્રાચીન યવન લેખક એગ્રિયન જેને બારાકી (Barake) કહે છે, તે આ દારકા જ હોવાનો મતલબ છે પણ પુરાણો કહે છે તેમ જૂના ગાળમા જ દારકાનો સમુદ્રથી કે બીજા કોઈ ડારણથી નાશ થયો હોય એમ લાગે છે ઉપર ભાગવતમાથી ઉતારો કર્યો છે બીજા પુરાણો એ જ વાત કહે છે અને મહાભારત આ પૌરાણિક કથાને ટેકા આપે છે બાટોની વાર્તાઓ પણ દારકા સમુદ્રમા ડૂબી ગયાનું કહે છે મતલબ કે પ્રાચીન દારકાની કવચ ગયું નથી હાલનું દારકા ક્યાં સ્થપાયું તેની પણ ચોક્કસ માહિતી મળતી નથી પણ પ્રાચીન દારકા ક્યાં હતું એ જુલાઈ ગયા પછી હાલનું સ્થપાયું હોવું જોઈએ કાગળ કે હાલમા ધણી સ્થળો મૂળ દારકા હોવાનો દાવો કરે છે. કોડીનાથી નહીં માર્બલ દર્શાવે મૂળ દારકા નામથી એક પ્રખ્યાત સ્થળ છે અહીં એક વિખ્યાત-મંદિરનું ખડે છે એ તરફના ભોક્ષમા એવી દત્તકથા પ્રચલિત છે કે, મૂળ જૂનું દારકા એ સ્થળે હતું વળી પોગળદગને મિયાણી વચ્ચે થીનગર પાસેની જગ્યા માટે તથા માધનપુર માટે આવી દત્તકથાઓ પ્રચલિત છે^૧ જૂનું દારકા ક્યાં હતું એ જુલાઈ ગયા પછી જ જુદા જુદા સ્થળો માટે આવી વાતો ચાલી દોડી જોઈએ વળી મીચલ બાનરતની ગ્યારા ચર્ચ ત્યાં સુધી તો નવું દારકા પ્રગિદ્ધ થયું જાણાતું નથી નહિ તો ભાગવતકાં દારકા ડૂબી ગયાની વાતથી અટકત નહિ

૧. આધુનિક તરોણોએ પ્રાચીન દારકાના સ્થાન માટે નિમ્નલિખ મતો આપ્યા છે

સમુદ્રની હદ આગળપાછળ થયાના દાખલાઓ પણ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાં જોવામાં આવે છે. ઈ. સ. પાંચમા શતકમાં વલ્લીનગર ઘણું કરી બંદર હતું. આજે એ સ્થળ સમુદ્રથી સાત માઈલ છેટે છે. દીવ આજે ખેટ છે. બારસો વર્ષ ઉપર એ મુખ્ય જમીન સાથે જોડાયેલો દ્વીપકલ્પ હતો. સમુદ્રના આવા ફેરફારોમાં જૂનું દ્વારકા આવી ગયું હોય તો એ સંભવિત છે.

ઐતિહાસિક પુરાવા તપાસીએ તો સમગ્ર રીતે ગુજરાત કાઠિયાવાડ વિશે અશોકના ગિરિનાર પાસેના શિલાલેખથી જૂનો કાંઈ લેખ અહીં મળ્યો નથી; પણ ગિરિનગર વિશે અશોકના લેખથી આરંભીને આજ સુધી લગભગ ચાલુ ઐતિહાસિક ઉલ્લેખો મળ્યા કરે છે. દ્વારકા વિશે ઉપર કહેલા પૌરાણિક ઉલ્લેખો સિવાય જૂના સાહિત્યમાં વિ. સં. ૧૨૦૦ સુધી તો ખિલકુલ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. વળી જૂના વખતમાં રાજ્યો તરફથી કાંઈ પણ જાતનાં દાનો તેને મળેલાં નથી. તેમ મુસલમાનોએ પણ એનો નાશ કર્યો નથી. એટલે મહમદ ગઝનવીના સમય સુધી દ્વારકા સોમનાથ જેવું તો પ્રખ્યાત નહિ જ, પણ સામાન્ય તીર્થ પણ ગણાતું હોય એમ પણ જણાતું નથી. કદાચ એ સ્થળે ગામ અને મંદિર હશે, પણ તીર્થ તરીકેની એની ખ્યાતિ નહિ હોય. સાહિત્યના પુરાવા ઉપરથી “વિ. સં ૧૨૦૦ પછી દ્વારકા વૈષ્ણવ તીર્થરૂપે સર્વિશેષ પ્રસિદ્ધિ પામ્યું હોય એમ જણાય છે.”*

(સદ્ગત તનસુખરામ મ. ત્રિપાઠીનો લેખ, બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૯૧૫)

વિ. સં. ૧૨૮૮માં સોમેશ્વર દેવે રચેલા ‘ઉદ્ધાસ રાઘવ’ની પ્રસ્તાવનામાં શ્રીદ્વારકાલંકારઃ નીલમણે શ્રીકૃષ્ણદેવસ્ય પુરતઃ એ રીતે શબ્દો છે. એટલે એ વખતે દ્વારકા અને એમાં શ્રીકૃષ્ણ-મંદિર બન્ને હોવાં જોઈએ. પંદરમા શતકથી તો વૈષ્ણવતીર્થ તરીકે દ્વારકાએ ઘણું મોટું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. ચૈતન્યે અને મીરાંબાઈએ દ્વારકાની યાત્રા કરેલી. એ વખતના વૈષ્ણવો વૃદ્ધાવન પેઠે દ્વારકાની યાત્રાને આવશ્યક માનતા. ટૂંકામાં ગુજરાતના સોલંકી રાજ્યોના વખતમાં દ્વારકાએ તીર્થ તરીકે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી અને ધીમે ધીમે સાત મોક્ષદાયક પુરીઓમાં સ્થાન મેળવ્યું.

* જૂનું દ્વારકા ગિરિનાર પાસે જૂનાગઢની જગ્યાએ હતું એમ મારું તો માનવું છે. જુઓ; પ્રાચીન દ્વારકાપુરી લેખ. પૃ. ૩૭૭

દારકાની—અથવા ઓખામડળની ગજકીય રિથિતિએ પણ અનેક વારાફરા જોયા છે અને પૌગણિક કાળ પછી ઐતિહાસિક હકીકતો નથી મળતી, પણ બાટો વાર્તાઓ કહે છે અને ડહપનાથી ભગવાન કૃષ્ણથી આજ સુધીના કાળને સાધી દે છે આ કથાઓનો ટૂંકો સાર નીચે આપ્યો છે આખા મૌરાણીમાં એક કાળે કાખા વગેરે જગલી લોકો વસતા હતા આર્યોએ પ્રભાસ, ગિગિનગર વગેરેમાં વસવાટ કર્યો એટલે આ જગલી લોકોને વચલા ભાગના જગલોમાં ગેહુ પડ્યું અને કૃષ્ણના સ્ત્રીબાળકોને લઈ જતા અર્જુનને કાખાઓએ ગસ્તામાં લૂટ્યો એવી કથા છે, તે આ જગલી લોકો માટેજ પાછળથી કાખાઓ અદૃશ્ય થઈ ગયા છે પણ અત્યારના વાઘેરો આ જગલી લોકોના વારમોજ હોવા જોઈએ આ જગલી ટોળાઓના નાયક કાલવવનને છતીને ભગવાન કૃષ્ણે દારકામાં ગજ્ય રચાવ્યું, અને એમના સ્વધામ ગયા પછી દારકાની ગાદી ઉપર કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભ બેઠા એ વજ્રનાભે જ દારકાધીરાનું મદિર ત્રિલોચનુંદગ-ખાધું અને આ વજ્રનાભના પુત્ર સતવીર પાસેથી જગલી લોકોએ ઓખામડળ પાછું ડહપને કર્યું એમ ઓખાના બાટો કહે છે પણ આ દતકથા વિશ્વ-સનીય નથી શ્રીમદ્ ભાગવત રચક કહે છે કે, “હરિએ તજેલી દારકાને સમુદ્રે એક ક્ષણમાં કુખાડી દીધી માત્ર ભગવાનનું ઘર બાકી રાખ્યું, અને અર્જુને વજ્રનાભનો ઇન્દ્રપ્રસ્થમાં અભિષેક કર્યો” (ભા ૧૧ અ ૩૧) ભાગવત રચાયુ ત્યારે ગુપ્તોએ બધાવેલું મદિર કદાચ બિન હશે.

આ પછી ઓખામડળનો સકુરબેલિમ વગેરે પર્વતોઓએ ડહપને લીધો, પણ એના હાથમાં ઓખામડળ ન્હોતું નહિ એ લોકો સિંધ તરફ આ પા ગયા અને ઓખામડળના મૂળ વતનીઓ જ એ પ્રદેશના સ્વામી રહ્યા હવેટ ઈ સ બહા સતકમાં ચાલ્યા ગયા પૂતોએ વાગેરોને તાબે કરી ચાવડા પાદર વસાવ્યું આ ચાવડા વસના કનકસેને કનકપુત્ર વસાવ્યું, અને જૈન મદિરો બનાવ્યા અત્યારે આ ગ્રામે નાનું નામકું અને મદિરમાં ખડગનો દિવ્યો છે આ મધ્યકાળમાં પગમારો પણ ઓખામડળના આ ૧૧ જગ્યાએ છે પછી મેઘાનો સુધી ચાવડાઓ અને પગમારો વચ્ચે ટટાઓ ચાલ્યા કર્યા છે ત ૧૩ના સતકના મધ્યમાં નોકોડો આવ્યા અને ચાવડાઓને તથા પગમારોને ઉમેરી ઓખામડળના બધી થયા

રાઠોડોમાંથી વેરાવળજીએ આરમડા વસાવી ત્યાં પોતાની ગાદી કરી. વેરાવળજીથી ૧૧મા સાંગણજીએ આરમડાના રાજ્યને ખૂબ વધાર્યું. એણે છેક ખલાળિયા સુધીનો મુલક કબજે કર્યો. આ સાંગણજીના પુત્ર ભીમજીએ મક્કા જતા મુસલમાન જત્રાણુઓને લૂંટીને એટલો બધો ત્રાસ વર્તાવ્યો કે, અમદાવાદના સુલતાન મહમદ બેગડાને ઓખા-મંડળ ઉપર ચઢી આવવું પડ્યું. પરિણામે આરમડાના રાજ્યનો મુસલમાનોને હાથે નાશ થયો.

પણ ઓખામંડળમાં મુસલમાનોની સત્તા લાંબો વખત ન ટકી. આરમડા પાછું ભીમજીના હાથમાં આવ્યું; છેવટે વાઢેલો અને વાઢેરાએ મળી જઈને ઓખામંડળ પોતાને હાથ કર્યું. આ વાઢેલ રાજા-શિવ રાજાએ ઈ. સ. ૧૫૬૨માં ગુજરાતના સંતાતા ફરતા સુલતાન મુસલમાન મુઝ્ફરને આશ્રય આપ્યો, અને પરિણામે અકબરના લશ્કરના હાથે તે માર્યો ગયો. પણ દારકાના વાઢેરાએ ભેગા થઈને મુસલમાન છાવણીને ઊઠાડી મૂકી અને આરમડાની ગાદી ઉપર વાઢેલ સાંગણને બેસાડ્યો.

આ સાંગણજીનો દીકરો અખેરાજજી જોણે પોતાની પુત્રી જામનગરના જામને આપી હતી, તે ઈ. સ. ૧૬૬૪માં મરી ગયો. અઢારમા શતકમાં વાઢેલ રાજા અને તેના મળતિયા વાઢેરાએ કાઠિયાવાડમાં એવી લૂટફાટ ચલાવી કે નવાનગર, ગોંડલ અને પોરબંદરે ભેગા થઈ વાઢેરાને દબાવ્યા. આ વખતે ઈ. સ. ૧૭૧૫થી ૧૭૧૮ સુધીમાં વાઢેરાનો ઘણો મુલક આ રાજ્યોએ ખાસ કરીને જામનગરે દબાવ્યો. એટલે વાઢેરાની સત્તાની રણુની પશ્ચિમે હદ બંધાઈ ગઈ. આ પછી વાઢેરા રાજા કરતાં લૂટારા તરીકે રહ્યા. અનેક વખત અંગ્રેજોની મદદથી ગાયકવાડ, જામનગર વગેરેએ દબાવ્યા છતાં આ લોકોએ પોતાનો ધંધો તજ્યો નહિ. છેવટે ઈ. સ. ૧૮૪૫થી ૧૮૫૯ સુધી આ લોકોએ એવું તોફાન મચાવ્યું અને બરડાનો આશ્રય લઈને જામનગર તથા ગાયકવાડને એવા હંફાવ્યા કે, ઈ. સ. ૧૮૫૯માં બ્રિટિશ સરકારને લશ્કરી હુકડી મોકલવી પડી અને એ જ વર્ષની આખરમાં વાઢેરા વિખેરાઈ ગયા; અને વાઢેરાનો નાયક પ્રખ્યાત જોધો નાયક ગીરમાં ગીરના તાવથી મરણ પામ્યો. ઈ. સ. ૧૮૬૭માં જોધા માણેકના ભાઈના પૌત્રો મૂળ માણેક અને દેવ માણેકે તોફાન જગાવ્યું, પણ તેઓ એ અંતે માર્યા ગયા. આ જોધા અને મૂળનાં પરાક્રમોની ઘણી વાતો કાઠિયાવાડમાં ચાલે છે.

ઓખામડળના ઇતિહાસની ઉપર જે ટૂંકી રૂપરેખા આપી છે, તેમાં છેલ્લા છરસોએક વર્ષની વાતો ઐતિહાસિક લાગે છે, તે પહેલાની મોટે ભાગે દત્તચાઓ છે ગયા સૈકામાં વાઘેરાએ વતવિલો ત્રામ જીતાર્થ ગયો છે, પણ એ લોકોના અદ્ભુત સાહસોની, એમના પગક્રમેની અને શૂરાતનોની વાતો ખૂબ લોકપ્રિય થઈ છે

દારકા ઓખાના ગણની દક્ષિણે જામનગરનો મુલક છે અને દારકા તથા ખમોપચાસ ચોગમ માદલ ક્ષેત્રજનો ઓખામડળનો પ્રદેશ ગાયકવાડને તાબે છે આખો પ્રદેશ લૂખો લાગે છે વચ્ચે વચ્ચે ઘોર અને નાના નાના ટિંબાઓ જિવાય કશું મનોરંજક દેખાતું નથી ઓખામડળમાં એક પણ નદી નથી, માત્ર ગોમતીની ખાડી છે જેને લોકો નદી કહે છે ગોમતીના જમણા કાંઠા ઉપર દારકા છે આખા ઓખામડળના ખામ ઢરીને દારકા, આમગડા, પોસીત્રા વગેરના કૂવાઓનું પાણી ભાભરુ છે અલગત વગરાળામાં થોડાં મીઠા પાણીના કૂવાઓ છે

દારકાની હવા ખુશનુમા રહે છે શિયાળામાં ઠંડી માધાગણ હોય છે અહીં ઉનાળામાં અમલ્ય ગરમી જણાતી નથી ગતના મસુદ ઉપરથી ઠંડો તદુગત પવન વાવા રહે છે, અને રહેરહેને જો કે જના-જુઓ ગદુ ઢરી મૂકે છે, પણ હના ખાવાનું મળણ મલ્લાય એવી મગમ આજોદવા છે

ઓખામડળ એક કાળે જગલી મનુષ્યો પેઠે જગતી પશુઓનું નિવાસસ્થાન હતું ૧૦૦ વર્ષ પહેલાં એ પ્રદેશમાં દીપડાઓ રૂતા, પણ અત્યારે હરખા, શિયાળ, સસના અને રૂઓ જોરામાં આવે છે આ આખા પ્રદેશમાં મુખ્ય અને પ્રસિધ્ધ રહેર દારકા છે ઓખા મડળની કુલ વસ્તી વીમ દમ્બરથી રધારે નદિ દોષ એમાથી માત્ર દારકામાં પાંચ દમ્બરની વસ્તી છે વસ્તીમાં વાઘેરા, રજપૂતો (વાટેલ) ગિમ્પી, ગેર, જાલજો તાજીવા, જોદાખા, મેમણ, રમારી અને ચાગલ વગેરે રતે મુખ્ય છે ગાંધી નગ દારકામાં ગુજળી જાલજોનું જોર પલ્લવેલું છે

ઓખાના નો મદાગનો વપાર મુનાઈ, સુન્ત, કગચી અને જાંતીમાર માં મુખ્યત્વે જે મઠો ખગાજ દોરાથી રડીમરા નજીક આવી રહી નથી પણ દૂર કંઠી રહે છે, અને પાનાગુઓ પ્રજ્ઞી વાર દેગતનદિ કનુલ ઢરીને ખધ મુનાઈથી કે પોખાનથી રડીનગના દારકા

જાય છે. આ રીતે દારકા જવા માટે સમુદ્રરસ્તો વપરાય છે. હમણાં તો વળી ઓખાબંદરને ખૂબ સુધાર્યું છે. છતાં વધારે તો જમીનરસ્તો પહેલાં વપરાતો અને હજીયે વપરાય છે. પોરબંદર અથવા સુદામાપુરીનો રસ્તો અને જમનગરનો રસ્તો જે પ્રખ્યાત રસ્તાઓ છે. જમનગરનો રસ્તો પોરબંદર કરતાં લાંબો ખરો પણ વધારે સગવડવાળો હોવાથી એ વધારે વપરાય છે. પહેલાં ગુજરાતમાંથી આવનાર યાત્રાળુઓ વઢવાણથી રાજકોટ રસ્તે જમનગર આવી, જમનગર અને તો વિસામો લઈ, ખંભાળિયા રસ્તે દારકા જતા. હવે તો જમનગરથી રેલવે થઈ ગઈ છે એટલે મુખ્યત્વે જમનગરનો જ રસ્તો વપરાય છે. કોઈ બાવાસાધુઓ જતાં કે વળતા સુદામાપુરીનો રસ્તો વાપરતા હોય તો જુદી વાત. બીજા સુદામાપુરીના આગ્રહી યાત્રાળુઓ જમનગર પાછા આવી રેલવેરસ્તે સુદામાપુરી જાય છે.

આજની દારકાપુરી-ભાગવતના× કહેવા પ્રમાણે જે બાર યોજનના ઘેરાવાની નગરી સમુદ્રની વચ્ચે ભગવાન કૃષ્ણે બાંધી હતી, જેની શિલ્પકળા અદ્ભુત હતી, જે નગરીમાં અંદર અને બહાર અનેક બગીચાઓ હતા, જેમાં ગગનસ્પર્શી અટ્ટારીઓ, સુવર્ણકલશો અને

× इति संमन्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ।

अन्तः समुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥

दृश्यते यत्र हि त्वाष्ट्रं विज्ञानं शिल्पनैपुणम् ।

रथ्याचत्वरवीथीभिर्यथावास्तुविनिर्मितम् ॥

सुरद्रुमलतोद्यानं विचित्रोपवनान्वितम् ॥

हेमगृगैर्दिविस्पृग्भिः स्फटिकाट्टालगोपुरैः ॥

राजतारकटैः कोष्ठैर्हैમकुम्भैरलंकृतैः ।

रत्नकूटैर्गृहैर्हैर्महामरकतस्थलैः ॥

મા ૧૦ અ ૫૦ શ્લો. ૫૦ થી ૫૩.

વળી:—

पुष्पितोपवनारामं द्विजालिकुलनादिताम् ।

उत्फुल्लेन्दीवરાંભોજ કલહારકુમુદોત્પલૈઃ ॥

छुरितेषु सरस्सूचैः कुजिता हंससारसैः ।

પ્રાસાદલક્ષ્મૈર્નવભિર્જુથા સ્ફાટિકરાજતૈઃ ॥

અ ૬૯ શ્લો. ૨ થી ૪

અવગણીઓવાળા નવ લાખ પ્રામાદો હતા, જ્યાં ખીલેલા કમ-
જોવાળા અનેક સરોવરો હતા, જેમાં છપ્પન કોટિ યાદવો વસતા
હતા, તે દારકાપુરી ક્યા અને આજનું પાચ હજારની વસ્તીનું ગદુ
શૂખડીખાગશ દારકા ગામ ક્યા ?

અત્યારે દારકાની જે કે સ્થિતિ છે તે તીર્થસ્થાન તરીકે છે
ગામની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ યાત્રાળુઓ ઉપર જીવે છે અને
દારકામાં યાત્રાળુઓ માટે જે ડેઈ છે તે દારકાધીશનું મંદિર છે
ખીજા નાના દેવળો છે પણ તે ધણા ગોંધા આ મંદિરો સિવાય તો
ગામ અત્યંત ગદુ, દુર્ગંધવાળું અને ભુખાળવું લાગે છે દારકાધીરા અથવા
ગણુછોડગાયનું આ ત્રિલોકમુદ્ગ મંદિર ભગવાન કૃષ્ણના પૌત્ર વજ્રનાભે
બધાંયુ ડહેવાય છે પણ એ દત્તક્યામાં કે તરત નથી કેટલાક
લોકો શુભકાળમાં બધાંયેલું માને છે સ્થાપત્યકળાની દૃષ્ટિએ આપણા
ધણાખગ જૂના મંદિરો જેવું આ પણ છે ગોમતી ઉપરથી પગથિયા
ચઢતા આ મંદિર ખરેખર ભવ્ય લાગે છે વણી જાતી બિભણી
હોવાથી મંદિરમાં જવા માટે ચઢવા પડતા લાખા પગથિયા ઉપરથી
દેખાવ સગસ લાગે છે મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર ૧૭૦ ફીટ
ઊંચું છ માળવાળું શિખર છે અને મામે વિશાળ પાચ માળનો
મડપ છે, જેનો ધુમ્મટ ૬૦ ચાલલા ઉપર બોલે છે આ મડપની
ઊંચાઈ ૧૦૦ ફીટ છે અને છ માળના શિખર ઉપર જવા માટે
અદર સીડી પણ છે

બહારથી આખા મંદિર ઉપર ખૂન કોતરકામ કરેલું છે અને
અદરથી તદ્દન સાફ કોતરકામ વગરની સાદી રચના છે. જૂના મંદિરો
ખીજે પણ આ પ્રથાના જેવામાં આવે છે આ મંદિરમાં મુખ્યત્વે
ચૂનાનો પર્યટ વપરાયો છે અલગત કોતરકામ માટે આ પર્યટ મરમ
છે પણ કાળ મામે ટકી ગયેલા માટે નકામો છે આ મંદિરમાંથી
પર્યટ ખરતો જાય છે મંદિરને બેવડો કોટ છે, અને બીજાની વચ્ચે
પરિક્રમા કરવાની જગ્યા છે ઝાટને દક્ષિણ બાજુએ સ્વર્ગદ્વાર નામનો
અને ઉત્તરે મોક્ષ દ્વાર નામનો એમ બે દરવાજા છે આ દરવાજાઓ
બંધ કરીને વાંધેરાએ આ મંદિરનો પણ આચરો લીધેલો ગોમતીમાં
સ્નાન કરીને મંદિરમાં જતા માર્ગમાં પગથિયા ઉપર હનુમાનજી
વગેરેના દર્શન થાય છે

મુખ્ય મંદિરના ગર્ભગૃહમાં ચાદીનાં પતંગાંચી મટેલ સિંદારાન ઉપર રણછોડરાય અથવા દ્વારકાધીશની ત્રણ ફૂટ ઊંચી સ્થાપત્યતુર્મી મૂર્તિ છે. યાત્રાળુઓ મંદિરની અંદર જઈ, ચરણસ્પર્શ કરી ચરણો ઉપર પુષ્પો તથા તુલસી ચઢાવે છે. આ મંદિરના ઉપલા માળમાં અંગાણની મૂર્તિ છે. સભામડપના એક ખૂણામાં બળદેવજીની મૂર્તિ છે.

રણછોડજીના મંદિરના આંગણમાં મુખ્ય મંદિરથી તદ્દન જુદું ત્રિવિક્રમજીનું શિખરગૃહ મંદિર એક બાજુએ છે અને બીજી બાજુએ પ્રદ્યુમ્નજીનું શિખરગૃહ મંદિર છે. ત્રિવિક્રમજીની પાસે બલિરાગની તથા બ્રહ્મસનકાદિ પુત્રોની નાની મૂર્તિઓ છે અને પ્રદ્યુમ્નની પાસે અનિરુદ્ધની નાની મૂર્તિ છે. મંદિરના કાટના ઉત્તર તરફના દરવાજાથી પશ્ચિમ તરફ કુશેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

આ મંદિરના આંગણમાં કાટની પશ્ચિમની બીંત પાસે ઉત્તર તરફથી દક્ષિણ તરફ જતાં કુશેશ્વર મહાદેવ, અંગાણ માતા, પુરુષોત્તમજી, ગુરુ દત્તાત્રેય, દેવકી માતા, લક્ષ્મીનારાયણ, અને માધવજીનાં મંદિરો, ઉત્તર તરફની બીંત પાસે મોક્ષદ્વાર, દરવાજાથી પૂર્વે કાલા ભક્તજીનું મંદિર, અને પૂર્વ તરફની બીંત પાસે એક બાજુ સત્યભામા, રુકિમણી, જંબુવંતી, રાધા અને લક્ષ્મીનારાયણનાં મંદિરો તથા શંકરાચાર્યની ગાદી છે.

આ કમ્પાઉન્ડની દક્ષિણે શારદામઠના તાબાનો રણછોડજીનો ભંડાર છે; તેમાં ભોગની સામગ્રી તૈયાર કરીને શારદામઠ તરફથી દેવને ઠરાવેલે વખતે ભોગ ધરાવવામાં આવે છે. આ ભંડારની દક્ષિણે શંકરાચાર્યનો શારદામઠ છે આ મઠના અધિપતિ શંકરાચાર્ય જ્યારે દ્વારકામાં હોય ત્યારે રણછોડજીની આરતી પણ ઉતારે છે. ભારત-વર્ષમાં શંકરાચાર્યના ચાર મઠ ગણાય છે, તેમાંનો આ એક મઠ છે; દ્વારકામાં મઠ ક્યારે આવ્યો, શી રીતે આવ્યો એ ઇતિહાસનો કંઈ પત્તો લાગતો નથી. વધારે સંભવ તો એવો છે કે, આ રણછોડરાયના મંદિરની ગાયકવાડ સરકાર મારફત નવી વ્યવસ્થા થઈ તે પહેલાં કોઈ સમર્થ શંકરમતવાદી સંન્યાસીએ આ મઠ સ્થાપ્યો હોય. આ મઠ-પતિઓની તકરારો, ગાયકવાડ સરકારનું વચ્ચે પડવું, વગેરે બધો ભવાડો જગતને તદ્દન મિથ્યા અને કેવળ બ્રહ્મને સત્ય માનનારા ભગવાન શંકરાચાર્યની ગાદીનો દાવો કરનારને શી રીતે શોભે છે ?

- દારકામા મુખ્ય તો રણુછોડણુ મદિર છે એ પોતે જ દેવોના ગામ જેવું છે યાત્રાળુઓ અહીં જ લાખો વખત ગાળે છે પણ બાકીના વખતમા બહારનાં મદિરોમા દર્શન તથા પરિક્રમા કરે છે રણુછોડરાયના મદિરના કોટની બહાર લક્ષ્મીનારાયણનું મદિર છે, જેમા નારાયણની બે હાથ ઊંચી સ્યામ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, અને તેની બાજુમા લક્ષ્મીજીની નાની મૂર્તિ છે લક્ષ્મીનાગાયણના મદિરની બાજુમા વાસુદેવનું મદિર છે, જેમા વાસુદેવની સ્યામવર્ણ ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે

ગોમતીસ્નાન અને રણુછોડરાયજીના મદિરના દર્શન ઉપરાંત યાત્રાળુઓ નગરની પરિક્રમા કરે છે તેમા ગોમતીઘાટ ઉપરથી સગમ-ઘાટ, ત્યાથી ચક્રતીર્થ, તેની ઉત્તરે ગનેશ્વર મહાદેવ, એથી આગળ દ્વારકા રાહોગની બહાર સિદ્ધનાથ મહાદેવ, ત્યાથી ચાનડુડ નામની વાવ આવે છે, ત્યાથી આગળ અક્ષયવડ અંબેરડુડ, ભદ્રાળી, આશાપુરી અને કૈલામડુડ આવે છે આ કુડથી આગળ સૂર્યનાગાયણના દર્શન કરી, રાહોગના પૂર્વ તરફના દગ્ગાળ પાસે જયવિજયના દર્શન કરી, નિષ્પાપકુડથી આગળ, વચ્ચે આવતા દેવોના દર્શન કરી, દક્ષિણ દરવાજેથી રણુછોડણના મદિરમા પાછા આવે, એટલે પરિક્રમા પૂરી થાય છે

દારકાથી દોઢ ગાઉ ગમલક્ષમણનું મદિર છે, ત્યાં મહાપ્રભુજીની ખેડક છે, ત્યાંથી એક ગાઉ ઉપર સીતાવાડી છે, તેમા પાપપુણ્યની ખારી છે આ પરિક્રમામા આવતા કુડોના પાણીમા સ્નાન કરવાથી પુણ્ય થાય એવું મનાય છે, પણ પાણી એવું ગદુ હોય છે કે પાસે ઊભું ન રહેવાય

દારકાની યાત્રામા ત્રાસ ઓછો નથી બધે તીર્થસ્થાનોમા હોય છે તેમ ગોરાનો, ગદકીનો વગેરે ન ગણીએ પણ કરવેગનો ત્રાસ ઘણો છે ગોમતીમા સ્નાન માટે ગાયડવાડ તરફથી કડ લેવાય છે, અને જામનગરથી દારકાની ટિકિટ લેતા અદર કરના પૈમા આવી જતા તે વળી હમણા નીકળી ગયા એટલું અહોભાગ્ય પછી દારકામા અને ખેટમા દર્શન કરવા માટે ગાયકનાડનો કડ આપવો પડે છે પછી પૂજારીઓને કર આપે ત્યારે ચણુસ્પર્શ થાય અને ગૃહસ્થો તો બાળ્યે જ લેતા હશે પણ બાનાઓ દારકા તામે આરભડામા દારકાની તપમુદ્રાની રાખચકની છાપ લે છે તે માટે પણ કર આપવો પડે

છે. આ બાવાઓના હાથ ઉપરના છાપના ફાદલા જોઈને એમના ઉપર દયા અને એમની ત્રદા માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. લોકો મસ્કરીમાં ખરું જ કહે છે. “ દંડ મુંડતે કામ એ તણ રણછોડિયાનાં કામ. ”

દારકામાં યાત્રાળુઓ માટે અનેક ધર્મશાળાઓ છે, અને ગામ આ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ દવાખાનું ઇસ્પતાલ વગેરે આધુનિક હાઠ પણ છે.

દારકાથી યાત્રાળુઓ ખેટ જાય છે. દારકાથી ૨૦ માઈલ દૂર કચ્છના અખાતમાં જમીનથી બે માઈલ દૂર ખેટ દારકા નામનો એક નાનો ખેટ છે.

ખેટદારકા

ખેટદારકા ખેટશંખોદ્ધાર પણ કહેવાય છે. દારકાથી રેલવે-રસ્તે જ ખેટ જવાય છે. ખાડીને કાંઠે ઊતરી પછી વહાણમાં બેસવું પડે છે. ખેટના ટાપુના ઉત્તર કિનારા પાસે ખેટ ગામ છે. તેમાં સર્વ વસ્તુઓ મળી શકે છે તથા ધર્મશાળાઓ પણ છે. આ નાના ખેટમાં રણછોડસાગર, રત્નતળાવ વગેરે અનેક તળાવો છે; અને મોરલીમનોહરનું મંદિર, નીલકંઠ મહાદેવ, પદ્મશ્વર વગેરે અનેક મંદિરો છે. રણછોડસાગર સુંદર ઘાટોવાળુ બાઘેલું તળાવ છે.

આ ખેટમાં મુખ્ય બે સ્થાન છે (૧) રણછોડજીનું મંદિર અને (૨) શંખોદ્ધાર. રણછોડજીનું મંદિર દારકાના મંદિર જેવું શિખરબંધ મંદિર નથી, પણ પુષ્ટિમાર્ગની હવેલીઓ પેઠે સાદા ઘર જેવો વિશાળ મહેલ છે. ફરતા કોટવાળા વિશાળ ચોકમાં બે અને ત્રણ માળના પાંચ મહેલો છે. આ મહેલમાં દાખલ થવા માટે ગાયકવાડ સરકારને કર આપવો પડે છે. દારકા પેઠે દેવના ચરણસ્પર્શ કરવા માટે તથા દેવને સ્નાન કરાવવા માટે પણ કર આપવો પડે છે. કોટની અંદર અંદરના દરવાજામાં ચર્ચ સીધા પૂર્વ તરફ જતાં જમણી બાજુએ કૃષ્ણભગવાનનો મહેલ છે, પછી ઉત્તર તરફ પ્રદ્યુમ્નજી, પછી રણછોડજી, પછી ત્રિવિક્રમજી, એથી આગળ પુરુષોત્તમજી, તેની બાજુએ દેવકીજી, અને પછી માધવજીનું મંદિર છે. કોટની દક્ષિણ પાસે પશ્ચિમ તરફ અંબાજીનું મંદિર અને તેની પૂર્વે ગરુડજી બિરાજે છે. વચ્ચે નાનું ચોગાન છે. રણછોડજીના મહેલની બાજુએ સત્યભામા અને જાણવતીનો મહેલ છે. પૂર્વ તરફ સાક્ષીગોપાલનું મંદિર છે. અને

રુકિમણીના મહેલમા ગોવર્ધનનાથજીનું પણ મંદિર છે આ મહેલોમા કૃષ્ણ ભગવાનનો મહેલ સૌથી વિશાળ છે અહીં ઠાકોરજીની સામગ્રીમા ધણુ ખર્ચ થાય છે. રાતદિવસ મળીને ૧૩ વખત ભોગ ધગવાય છે, સમાસમાના દર્શન થાય છે અને નવ આરતી ઊતરે છે રુકિમણી, જાણવતી, સત્યભામા અને રાધા ચારેના બારો જુદા છે અને બારોના માલિકા બ્રહ્મચારીઓ જુદા છે આ રાણીઓના બારોમા તૈયાર થયેલી સામગ્રી બધા દેવો પાસે જાય છે અને છેવટ એ ધગવેલી સામગ્રીનો યાત્રાળુઓને પ્રસાદ મળે છે

રાખોદ્ધાર-બેટ ગામ તો નાનું છે ગામના કૃષ્ણ મહેલથી દોઢ માર્ગલ ઉપર સખતજાવના કાઠા ઉપર સખનાગાયજીનું જૂનું અને નવું મંદિર છે ગખનારાયજીના મંદિરમા છે તે મત્સ્યાવતારની મૂર્તિ છે જો કે નારાયણની મૂર્તિના ચરીરમાં દસ અવતારની મૂર્તિઓ છે અને હાથમા શખ છે સખનાગાયજીના નવા મંદિરની બાધણી જૂના જેવી છે અને જૂનાની બાધણી દ્વારકાના રણકોડજીના મંદિર જેવી પણ નાના ઘાટની છે નવું મંદિર મવામો વર્ષ પહેલા કચ્છના ગવે બધાવ્યું છે જૂનું મધ્યકાળનું હશે બાકી હતકયા તો એવી છે કે, મત્સ્યયુગમા બેટના ઋષિઓને પીડતા રાખાસુર દૈત્ય અને મત્સ્યાવતાર વચ્ચે યુદ્ધ થયું, તેમા રાખાસુરનો નાશ થયો અને ઋષિઓએ પોતાના રક્ષક રાખનારાયજીનું મંદિર બધાવ્યું

બેટમા પણ પગિકમા કચ્છમા આવે છે અને બેટ જતા કે ત્યાંથી વળતાં યત્રાળુઓ ગોપીતજાવ જાય છે ગોપીતજાવ બેટના ગ્રન્થામા જ દ્વારકાથી ૧૩ માર્ગલ છે ગોપીતજાવની માટી તે જ ગોપી ચંદન, યાત્રાળુઓ ગોપીચંદનના ગોળાઓ તજાવમાંથી હાથે કાઢીને કે દ્વારકામાંથી લેવાતા લઈ જાય છે. અહીં એક નાનું ગામ છે, ત્યાં મધંસાજાઓ છે પાસે ગોપીનાથનું મંદિર, મહાપ્રભુજીની બે બેઠકા અને ગધાકૃષ્ણનાં મંદિરો છે

પિંડારક-દ્વારકાની પાસે કચ્છ જતા પિંડારક પણ મધ્ય છે પિંડારક ખજાગિયા તાજાનું ખજાગિયામાં પચિને ૨૪ માર્ગલ ઉપર આવેલું અનુદાસનું ગામ છે પિંડારક નામ પિંડારક ઉપરથી પડેલું કોરાડો તક છે. પિંડારકમા મુખ્ય તાલુકાનારૂપ એક તજાવ છે.

લોકો આ તળાવને કાંઠે શ્રાદ્ધ કરીને તળાવમાં પિંડ નુકે છે. આ પિંડો પાણી ઉપર તરે છે. અને એ આ તળાવનો—કે તીર્થનો મહિમા છે.

આ પિંડારક જૂનું તીર્થસ્થાન છે. મદાભારતમાં એનું નામ મળે છે. પહેલાં મોટું શહેર હશે. એ જૂના શહેરનું ખંડેર હાલના ગામની બહાર દેખાય છે. હાલનું પિંડારક ગામ તો ૫૦૦—૬૦૦ માણસની વસ્તીનું નાનું ગામડું છે. આ તીર્થસ્થાનમાં પણ કપાલમોચન મહાદેવ, મોટેશ્વર મહાદેવ, અને બ્રહ્માનાં મંદિરો છે. છેલ્લા મંદિરમાં એક અગ્નિકુડ છે, જે દુર્વાસા ઋષિનો કહેવાય છે.

આ પ્રમાણે લોકો દારકાની યાત્રા કરે છે અને પશ્ચિમનું એ મહાધામ કહેવાય છે. ઘણા જૂના કાળમાં કદાચ કાઠિયાવાડનાં જંગલો કાપી છેક છેડે જતાં આ બેટમાં કોઈ શૈવસાધુઓનાં કે શૈવમૂર્તિઓનાં દર્શન થતાં હશે. પછી ભારતકાળમાં વૈષ્ણવ યાદવોએ પોતાનું યાત્રું કાઠિયાવાડના જંગલો લોકોને તથા જંગલો જાનવરોને વશ કરી આ બેટમાં નાખ્યું. પણ યાદવો લાંબો વખત ટક્યા નહિ અને ફરી એ સ્થાન જંગલો લોકોના હાથમાં જઈ પડ્યું. ગુપ્તોના સામ્રાજ્યકાળે જે સ્કંદગુપ્તે ગિરિનગર (જૂનાગઢ)માં સુદર્શન તળાવને કાંઠે વૈષ્ણવ-મંદિર બંધાવ્યું તે પરમ ભાગવત રાગએ આ જૂના તીર્થમાં—દારકામાં જે ભગવાન કૃષ્ણની યાદગીરીમાં વૈષ્ણવ મંદિર બંધાવ્યું હોય એ સંભવિત છે. સ્કંદગુપ્તના મરણ પછી આ ભૂમિએ કૈક વારાફેરા બેઠા. તેમાં ગિરિનગરના મંદિરની નિશાનીયે નથી મળતી, તો દારકાનું મંદિર જીવતું રહ્યું હોય એમ માનવાનું કારણ નથી. પણ પાછળથી ગુજરાતના સોલંકીઓના સમયમાં ગુજરાતી સ્થાપત્યના એ સુવર્ણયુગમાં દારકાધીશનું નવું મંદિર બંધાયું અને આ જૂના તીર્થે નવી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરી. અલખત પાછળથી મંદિરમાં સુધારાવધારા—જીર્ણોદ્ધાર વગેરે થયું હશે, પણ મુખ્ય યોજના કંઈમ રહી અને ધીમે ધીમે આ તીર્થની કીર્તિ વધતી ગઈ. દારકા-ધીશના હાલના મંદિરનો બાંધણી સોલંકીઓના કાળની જ લાગે છે. આ જૂના તીર્થનો નવો મહિમા કાણે ચલાવ્યો એ ગહન પ્રશ્ન છે. જવાબ આપવા માટે કશાં સાધનો નથી. હાલનું મંદિર અને એમાંની તથા બેટની મૂર્તિઓ વગેરે બેતાં એમ તક થાય છે કે, કદાચ રામા-ગુજમતના કોઈ ભક્તોએ કે સાધુઓએ આ જૂના તીર્થમાં ગુજ-

ગતના સોલકી રાજઓની સહાયથી પોતાના પૂજ્ય દેવની સ્થાપના કરી જૂના ગુપ્તકાળના ખડેરનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હોય તો એ સભવિત છે દેવોના નામો વગેરે ગમાનુજમતના જણાય છે ગુજગતના રાજઓએ આ રીતે પોતાના રાજ્યને નવી ધાર્મિક પ્રતિષ્ઠા મળતી જોઈ મદદ પણ કરી હોય આ તર્ક જરાજગ હોય, તો બાગમા ચતકમા જ દ્વારકાની નવી રચના થઈ હોવી જોઈએ પછી તો ગુજગતમાથી ગમાનુજનું જોર ક્ષીણ થઈ ગયું અને આ મંદિરો સાધાગણ પૂજારીઓના હાથમા પડી ગયા ચકરાચાર્યે પણ પોતાની ગાદી જમાવી, એમ દ્વારકાએ પહેલેથી અનેક વારાફેરા જોયા પણ એ પશ્ચિમનું મહાધામ રહ્યું અને અત્યારે પણ એક વખત યાત્રા કરી આવવા યોગ્ય છે

ડાકોરજી

ડાકોર ગુજરાતનું એક અસાંપ્રદાયિક વૈષ્ણવતીર્થ છે. દ્વારકા ભારત-વર્ષનું તીર્થ છે પણ ડાકોરજી ગુજરાતનું પોતાનું છે. ડાકોર આણંદથી ૧૯ માઈલ છે, અને આણંદથી ગોધરા જતી ગાડીમાં જવાય છે. ડાકોરજીમાં મુખ્ય મંદિર રણછોડજીનું છે અને ડાકોરના મંદિરની રણ-છોડજીની મૂર્તિ દ્વારકાથી જ આવી છે એમ કહેવાય છે. એ માટે એવી દંતકથા પ્રચલિત છે કે, વજ્રેસિંગ અથવા ખોડાણો નામનો એક રજપૂત ડાકોરમાં રહેતો હતો, તે દ્વારકાધીશનો પરમ ભક્ત હતો. એણે રણછોડજીને ચડાવવા માટે પોતાના હાથમાં તુલસી ઉગાડ્યાં હતાં, એમ કહેવાય છે. એ ખોડાણો દર છ મહિને દ્વારકા જતો હતો. એમ કરતાં એ વૃદ્ધ થયો, ત્યારે એની ભક્તિ અને વૃદ્ધ અવસ્થા જોઈને દેવને દયા આવી અને રણછોડજીએ ખોડાણોને કહ્યું કે, “તારે અહીં સુધી ન આવવું, હું તારી સાથે તારે ગામ આવીશ.” આ ઉપરથી ખોડાણોએ એક રાતમાં મૂર્તિ ગાડામાં મૂકીને ડાકોર તરફ ભાગવા માંડ્યું. સવાર થતાં દ્વારકાધીશના પૂજારી ગુગળીઓને ખબર પડી એટલે તેઓ કાળાઓને સાથે લઈ ખોડાણોની પાછળ પડ્યા. ખોડાણો તો ભગવાનની સત્તાથી મળસકુ થતાંમાં ડાકોર પહોંચી ગયો. રસ્તામાં ઉમરેઠ ને ડાકોર વચ્ચે ગાફું જીભુ રાખેલું ત્યાં ભગવાનનાં પગલાં છે તથા લીમડાના ઝાડની ડાળ ભગવાને ઝાલેલી તેથી એ લીમડાની ડાળ મીઠી થઈ ગઈ એવી દંતકથા છે.

ખોડાણોએ ડાકોર આવી, ભગવાને સ્વપ્નમાં કહ્યા પ્રમાણે રણછોડજીની મૂર્તિ ગોમતી તળાવમાં પધરાવી દીધી અને પાછળ પડેલા કાળાઓનું તીર વાગવાથી તેણે વૈકુંઠવાસ કર્યો. પણ એટલેથી દ્વારકાથી આવેલા ગુગળીઓ પાછા ન ગયા, અને તળાવકાંઠે લાંબવા ખેંડા. છેવટ રણછોડજીએ ખોડાણોની સ્ત્રીને સ્વપ્નમાં કહ્યું કે,

“મારા વજન જોટલું સોનું આપીને ધાહણોને વધાય કરી દે” બિચાગ ગરીબ ભક્તના ધગ્મા જોટલું સોનું ક્યાથી હોય? પણ ભક્તવત્સલ ભગવાન એની સોનાની વાળી બગબર વજનમાં થયા, અને દારૂડાથી આવેલા ધાહણો વીલે મોઢે પાછા ગયા દારૂડામાં ધાહણોને દામોદર વાવમાંથી એક ગણુછોડજીની મૂર્તિ મળી, જેને તેઓએ મુખ્ય મંદિરમાં પધગાવી

આ દતકથામાં કેટલો મત્વાશ હતો એ કહેવાતું નથી પણ કાકોરની મૂર્તિ દારૂડાથી આવેલી એટની વાત માનનામાં વાધો નથી લાગતો પણ આ વાત ક્યારે બની, એનો બરાબર પત્તો લાગતો નથી મદ્દગત તનસુખગમ મનસુખગમ ત્રિપાઠીએ મ ૧૮૦૦ ની માલ આપી છે (કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પા ૩૮) પણ એમણે શા ઉપરથી એ માલ આપી છે એ સમજાતું નથી એડા ગેઝીટિયર (પા ૧૬૭) માં ઇ મ ૧૧૫૫ ની માલ આપી છે શા ઉપરથી એ માલ લખી છે તે એમાં કહ્યું નથી કવિ ગોપાલદાસે “સંવત એ વિક્રમરે બારોતરાબાર, પુખ્ત નક્ષત્ર જોન સીધો વાર ગતક સુદિ પૂનમને ચુરવાર, અમૃત ચોધડીએ પ્રભુજી પધાર્યા નિગધાર”

(કાવ્યદોહન ભાગ ૭ પા ૮૦૧) એ રીતે વિ મ ૧૨૧૨ની માલ આપી છે, તે ઉપરથી ગેઝીટિયરમાં ઇ સ. ૧૧૫૫ લખાઈ હોય તો ભલે પણ આટલા જૂના કાળમાં દારૂડાથી આ મૂર્તિ કાકોર આવી હોય એમ માનવા મોઢે આ કગ્તા વધારે ચોક્કસ પુગવાની જરૂર છે કાકોરનું દાલનું મંદિર તો પેશ્વાના સગાક, સતારાના ગોપાળ જમનાથ તાએકર નામના ગૃહસ્થે ઇ સ ૧૭૭૨માં બધા યુ છે કાકોરનું મંદિર દારકાના મંદિર પેઠે અસાપ્રદાયિક પોરાણિક વૈષ્ણવધર્મનું છે

કાકોરના ગણુછોડજીનું મંદિર મોટું અને ૧૮ માં ચતકના મંદિરોના નમૂનારૂપ છે. તેને પશ્ચિમે અને ઉત્તરે બે બાજુ દરવાજા છે મોટા દરવાજામાંથી અદર પેલીએ તો વિચાળ ચોકતી વચ્ચે મંદિર દેખાય છે આ મંદિરનાં યોગ્ય પત્રધિયા ચડીને સમાનકર્મમાં જતા ગણુછોડજીના દર્શન થાય છે મંદિરની પાછલી બાજુએ મર્મરદર્માં જવાની બારી છે, ત્યાં જવાથી ગણુછોડજીનાં

દર્શન પાસેથી થાય છે તથા બેટ ચરણસ્પર્શ, પૂજન વગેરે થઈ શકે છે. રણછોડજીની મોટી શ્યામ મૂર્તિ દારકાની મૂર્તિને મળતી છે.

શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયમાં બાલકૃષ્ણની પૂજન થાય છે, એટલે એ સંપ્રદાયનાં મંદિરોમાં બધે મૂર્તિઓ નાની હોય છે. અપવાદરૂપ ફક્ત શ્રીનાથજીની મૂર્તિ છે. તે શ્રીગોવર્ધનધારી કૃષ્ણની મૂર્તિ છે, એટલે સ્વાભાવિક રીતે પણ મોટી છે. પણ શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના સમય પહેલાં બાલકૃષ્ણની નહિ પણ મોટી ઉમ્મરના કૃષ્ણની પૂજન થતી. રામાનુજસંપ્રદાય નારાયણ અથવા વાસુદેવના નામથી કૃષ્ણને બજે છે. અને રામાનુજ સંપ્રદાયના દક્ષિણનાં મંદિરોમાં મોટી મોટી શેષશાયી વિષ્ણુની કે બિભેલી અથવા બેઠેલી પાર્થસારથિ, વાસુદેવ વગેરેની મૂર્તિઓ પૂજાય છે. શ્રીવલ્લભસંપ્રદાયના ઉદય, પહેલાં ગુજરાતમાં પણ એવી જ મોટી ચતુર્ભુજ શંખ, ચક્ર, ગદા અને પદ્મધારી, બિભેલી, બેઠી કે શેષશાયી મૂર્તિઓ પૂજાતી, એમ જૂનાં ખંડેરા ખોદાતાં નીકળેલી મૂર્તિઓ જોવાથી જણાય છે. ચાણોદમાં શેષશાયીના મંદિરની મૂર્તિ છે તે તથા ખીજી મૂર્તિઓ આ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિરચનાના ઇતિહાસની બાબતમાં જોવા જેવી છે. વળી દારકામાં તો શ્રીકૃષ્ણ રહેતા હતા તે વખતની ઉમ્મરની જ પૂજન હોય અને દારકા તો મથુરાથી મોટી ઉમરે ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ આવેલા એટલે દારકામાં પહેલેથી દારકાધીશની મોટી મૂર્તિઓ જ પૂજાતી હશે. દારકાની મૂર્તિના પ્રતિનિધિરૂપ દારકાધીશની, કલ્યાણજીની, ત્રીકમજીની વગેરે મૂર્તિઓ ડાકોરજીની પેઢે જામનગરમાં, તથા ખીજી જે જે ગામોમાં છે તે તે ગામોમાં એ જ પ્રકારની મોટી મૂર્તિઓ છે. દારકાની મૂળ મૂર્તિ તો દારકામાં કે ડાકોરમાં ક્યાંય હોય એમ મને લાગતું નથી. કોઇ કુવામાં કે ટેકરામાં દટાયેલી હોય કે નષ્ટ થઇ ગઈ હોય એવો સંભવ છે.

ડાકોરમાં મુખ્ય તીર્થ સ્થાન તો આ રણછોડજીનું મંદિર છે, પણ એની સામે જ રસ્તો ઝાળંગતાં ગોમતી તળાવ છે. આ તળાવના ઘાટ ઉપરથી રણછોડજીનાં દર્શન થઈ શકે છે. તળાવ મોટું છે પણ એમાં બિનાબામાં પાણી થોડું અને ગંદું હોય છે. તળાવને બાંધેલા ઘાટ છે. યાત્રાળુઓ ગોમતી તળાવમાં નાહીને રણછોડજીનાં દર્શન કરવા જાય છે. ગોમતી ઉપર ડંકનાથ મહાદેવનું દેવાલય છે. અને તળાવ વચ્ચે એક સ્થાન છે, ત્યાં પગલાં છે.

ગણુછોડણના મન્દિરની પશ્ચિમે થોડે વેગળે ગોમતીના કિનારા ઉપર ત્રીકમજીનું મન્દિર છે, ત્યાં બાવાઓનો અખાડો છે. રણુછોડણના મન્દિરથી ઉત્તર બાજુ થોડે દૂર ખાયામાં લક્ષ્મીજીનું મન્દિર છે ત્યાં જતા બોડાણાનું તથા ગંગાબાઈનું મંદિર પણ આવે છે બસ કાકોરમાં આટલા સ્થાનો છે યાત્રા કરવા આવનાર સવારે જ બિતરી ગોમતી તળાવમાં સ્નાન કરી, ગણુછોડણના દર્શન વગેરે કરી, જો તીર્થયાત્રાના આવશ્યક વિધિરૂપ ઉપવાસ ન કર્યો હોય-મુજ્જન ચોપવાસશ્ચ સર્વે તીર્થેષ્વય વિધિ મુડન અને ઉપવાસ એ બધા તીર્થોનો સામાન્ય વિધિ છે-તો જમવાની સગવડ કઠવામાં પડે અને જમ્યા પછી કંકનાથ ત્રીકમજી વગેરેના દર્શન કરી, ગતે જ કે બીજી સવારે ચાલ્યો જાય, એમ બને એવું છે.

કાકોર ગામમાં ઘણી વસ્તી બ્રાહ્મણોની-શ્રીગોડ તથા તપોધનોની છે અહીં ગોર ત્રનાડી મેવાડા બ્રાહ્મણો છે, અને યાત્રાળુઓ ધર્મચાળામાં અથવા ગોર લોકોને ઘેર બિતરે છે ગોરા ત્રામ ધણો ઓઠો આપે છે અને મગવડ ઠીક આપે છે ગુજરાતની બ્યવહારદક્ષતા એ લોકોમાં પણ છે કનડીને નહિ પણ ગણુ કરીને પૈમા લેતા એ લોકોને આવડે છે.

કાકોરમાં દર પુત્રેમે મેળો બરાબ છે તેમાં આસો સુદ પુત્રેમનો મેળો સાંથી મોટો થાય છે એ વખતે ઘણી રપેસ્યલ ટ્રેનો આવે છે અને હજારો માણસો આવ્યે જાય છે ગત્રે બજનમડળીઓ આદનીમાં બજનની ધૂન સગાવે છે.

કાકોર ગામમાં કાંઈ ખામ વેપાર નથી, પણ યાત્રાળુઓ ઉપર લોકોનો નિર્વાહ ચાલે છે કાકોરમાં રથયાત્રાને દિવસે તથા દર શુક્રવારે વરધોડો નીકળે છે દ્વારકા પેઠે અહીં પણ ચક્રગચાર્યનો મંઠ છે દ્વારકાની માદીનો જ આ ફણો છે.

કાકોરમાં બીજી જોવા જેવું કાંઈ નથી પણ કાકોરથી ગોધરા જતો માડીમાં ટૂવાનું નેચન આવે છે ત્યાં રોચનથી થોડે દૂર ટાલ-ત્રીના પાણીના ફુંક છે.

વળી કાકોરના વાવવ્ય ખૂબમાં મુઠ નામનું નામ છે, ત્યાં ત્રેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે પૂર્વ દિશાએ ૧૦૦ મનુષ્ય ૫૦ ગદ્યાપુર નામનું ધામ છે અને ત્યાં રણમુકેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે.

એ જ દિશામાં ગાલવ ઋષિનો આશ્રમ છે અને પાસે ગાલવી ગંગા છે. ડાકોરથી અગ્નિ ખૂણામાં એક યોજન કરતાં જરા દૂર નૈષધ નામના વનમાં હનુમાન વિરાજે છે. પશ્ચિમે નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર છે.

ડાકોર વિષે ગુજરાતની અસ્મિતાથી ગુજરાતના જૂના કવિએ કહ્યું છે કે:—

જેમ કે કાશી કેદાર જાય, ડાકોર જઈને ગોમતી નહાય;
જે કાંઈ રાખશે એનો વિશ્વાસ, મનના મનોરથ પૂરશે આશ.

અને કવિ ગોપાલદાસે ગાયું છે કે:—

ધન્ય ખોડાણો ધન્ય એ જાત, ધન્ય નગરી વ દેશ ગુજરાત;
ધન્ય પરગણું ધન્ય એ ગામ, ધન્ય ગોમતી ડાકોર નામ.

ગુજરાતનાં દેવીતીર્થો

વિષ્ણુ અને શિવની ભક્તિ પેઠે દેવી-માતાની ભક્તિ પણ ગુજરાતમાં સારી રીતે પ્રચલિત છે. જો કે નાના નાના ગામડામાં જે એકાદ શિવાલય અને એકાદ ગમભૂમદિર હોય છે, તેમ માતાનું મંદિર નથી હોતું, પણ મોટા ગામોમાં અને રહેરોમાં માતાનું એકાદ મંદિર તો જરૂર હોય છે. દેવીભક્તિ બગાળમાં તો વ્યાપક છે, પણ ગુજરાતમાં નથી એમ નથી.

શાક્તદર્શન સેવદશન સાથે ગાઢ રીતે મકળાયેલું છે, અને ખીણ તરફથી મહાપાન બોદ્ધમત સાથે તનુવિધાનો પ્રચાર થયો છે. મહાન બોદ્ધઆચાર્ય નાગાર્જુન ગસસિદ્ધ મનાય છે. વળી ભગવાન ચક્રાચાર્યના પરમ ગુરુ ગોકપાદાચાર્ય “તત્ત્વવાદી હતા અને એમણે ચક્રિસૂત્રો લખેલા છે. રાક્ષસાચાર્ય પોતે સગુણ બ્રહ્મવાદની વ્યાનદારિક બ્રમિકામાં ચક્રિવાદના દિમાયતી હતા, એમ તેમનો સૌદર્યલક્ષરી નામનો અપૂર્વ અમરતૃતિવાળો કાવ્યગ્રન્થ જોવાથી જણાય છે.” એમ ગ. રા. નર્મદાચક્ર દેવચક્ર મહેતા કહે છે. (જુઓ, દિદ તત્ત્વજ્ઞાનનો દત્તિદાસ ઉત્તરગર્ધ પા. ૬૭)†

આ શાક્તદર્શનનો બોદ્ધમત સાથે કે શૈવભક્તિ સાથે ગુજરાતમાં જૂના કાળમાં પ્રચાર થયો હોય તે એ મંભવિત છે, પણ ઈ. ન. ૧૦૦૦ પહેલાની કોઈ નિશાની મારા મનુષ્યમાં નથી. ઈ. ન. ૧૨મા સતક પછી કારમીગના અને નગાળાના પુષ્કળ તાત્ત્વિક તાદિત્વ ઉત્પન્ન થયું છે, પણ ગુજરાતમાં તો કેક ઇ. સ. ૧૭૨૪ના બારકરગાય નામના તાત્ત્વિકાચાર્ય ધર્મ ગયાની નોખ ગ. રા. નર્મદાચક્ર

† શ્રીગુજરાતનાપત્ર બા. ૫૫. ૨૬૦. એવા રા. નર્મદાચક્ર દે. નર્મદાચક્ર આ વિધાન મને તેા નાચાર જમરનુ માટે છે. રાક્ષસાચાર્યના કહેવાના ક્ષોનો રિપ્તુ-રિ. ૧૫ના ૫૫ મળે ૪

દેવશકર મહેતાએ લીધી છે. (હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનનો ઇતિહાસ ઉ. પા. ૬૯)
આ તાંત્રિકાચાર્યે સુરતમાં તાંત્રિક દીક્ષા લીધી હતી.

ગુજરાતમાં આવા કોઈ તાંત્રિક વિદ્વાનો થયા હશે, પણ મોટે ભાગે તો માર્કંડેય પુરાણાન્તર્ગત દેવી માહાત્મ્ય (સપ્તશતી-ચંડીપાઠ) એ દેવીભક્તોનો મુખ્ય ગ્રંથ છે. અને નાગરો મારફત તથા જડેજા વગેરે રજપૂતો મારફત દેવીભક્તિનો પ્રચાર થયો છે. જ્યાં જ્યાં નાગરોનું જોર હોય ત્યાં ત્યાં અંબાજીનું મંદિર અને જડેજાઓનાં શહેરોમાં આશાપુરાનું મંદિર, એ નિયમ જોવામાં આવે છે. ધીમે ધીમે દેવીભક્તિ આ ઊંચ વર્ણોમાંથી કણુખીઓમાં અને નીચલા વર્ણોમાં પણ ફેલાઈ છે. બીલોની માતા-ભક્તિ તો કદાચ ઘણી જૂની હશે, અને આર્યોની દેવીભક્તિના મૂળમાં આદિ વતનીઓની માતા-ભક્તિ હોય તો નવાઈ નહિ.

અંબાજી

ગુજરાતમાં આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા ઘણી છે. અંબાજીનું સ્થાન આરાસુરના ડુંગરમાં અરવલ્લી પર્વતના ધાટની નૈઋત્ય કાણુમાં છે. આણુરોડ સ્ટેશનથી લગભગ બાર ગાઉ પર આરાસુર નામનું ગામ છે, અને આ ગામમાં અંબાજીનું મંદિર છે. અંબાજીનું મંદિર અને આરાસુર ગામ દાતાના રાણાની હદમાં છે. આરાસુર ગામમાં મુખ્ય મંદિર, એની આસપાસ ધર્મશાળાઓ, મોદીની દુકાનો અને મોટે ભાગે જગલો પહાડી ઢોંકો જેને ભાઉડાં કહે છે, તેઓનાં જૂંપડાં દેખાય છે. જત્રાજીનું કામકાજ પણ આ ભાઉડાંજ કરે છે. અંબાજીના મંદિરમાં કાંઈ વિશેષતા નથી. મૂળ મંદિર ખેડા ધાટનું નાનું છે પણ આગળ મોટો મડપ છે. અને ગર્ભગૃહમાં માતાજીનો ગોખ છે. અહીં માતાની મૂર્તિ નથી, પણ ગોખમાં એવી રીતે વસ્ત્રાલંકારો અને મુખવટો ગોઠવવામાં આવે છે કે જેથી દર્શન કરનારને સવાર બપોર ને સાંજ જાણે વાઘ ઉપર માતાજી ખેડા હોય એવાં જુદી જુદી જાતનાં દર્શન થાય છે. પાસે ઘીના બે અખંડ દીવા બળે છે.

માતાજીનાં દર્શન સવારે અંદરનું બારણું બંધડતાં થાય છે. બે વાગ્યા પછી આરતી વખતે પણ દર્શન થાય છે. બાહ્યણો અંદર જઈ માતાજીની પૂજા કરી શકે છે. બાકીના વખતે મંદિરના અંદરના ખંડને જાળીવાળાં રૂપાનાં પતરાં મહેલાં બારણાં વાસે છે. તો પણ

બહાર રહી આખો દિવસ દર્શન થઇ શકે છે મંદિરના આગલા ભાગ ઉપર ધાણુ છે, તેના ઉપર ત્રણ ત્રિચૂળ છે માતાની બિપજ દાતાના રાણાને મળે છે .

અખાણના મંદિરની સામી બાજુએ ચાચરનો ચોક છે માતા-જીને ચાચરના ચોકવાળી ઢહે છે આ ચાચરના ચોકમા હોમહવન કરવામા આવે છે, યાત્રાળુઓ હવન વખતે પુષ્કળ ઘી હોમે છે, પણ ધણી વાર તો ભાઉડાઓ ગસ્તામાથી ધીની તપેલી મૂટવી લઈ ઘી ઢાઢી લઈ તપેલી યાત્રાળુને પાછી આપે છે

અખાણની બે વિશેષતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે, એક તો અખા-જીમા કોઈ પણ કામમા તેલ વાપરવાનો ગિવાજ નથી, બાળવામા તો ઘી જ જોઈએ તેલ ખવાય તો નહિ જ પણ માયામાયે ન નખાય, ઘી નાખવું જોઈએ બીજુ આ માતાજીના સ્થાનમા સ્ત્રીની પવિત્રતા ખાસ જાળવવી જોઈએ કોઈ પણ પુરુષથી કોઈ પણ સ્ત્રીની મસ્કરી ન થાય, બહિયાર તો દૂર રહો પણ પોતાની સ્ત્રી સાથે પણ જોટલા દિવસ આ ગામમા રહે તેટલા દિવસ કોઈથી મગ ન થાય સ્ત્રીમગ કરનાર ઉપર માતાજી ગુસ્સે થાય છે, અને એને મોટું નુકસાન થાય છે એવી લોકોની અચળ શ્રદ્ધા છે આ શ્રદ્ધાના બળથી યાત્રાળુઓ આ સ્થાનમા પવિત્રતાથી રહે છે

અખાણમા વર્ષમા બેત્રણ મેળા ભરાય છે, અને મેળા વખતે ભવાઈ થાય છે અખાણની માન્યતા નાગર જેવી મગકારી કામમા વણી હોવા છતાં આ ભવાઈનો ગિવાજ ચાલુ છે એ નવાઈ જેવું છે

આરાસુરનું અખાણનું મંદિર દત્તકથામા શ્રીકૃષ્ણથી ચે જૂના ઢાળનું મનાય છે શ્રીકૃષ્ણના પોતાના બાલમોવાળા આ ઢેકાણે ઉતરાવવામા આવ્યા હતા, અને રુડિમણીએ આ માતાજીની પૂજા કરી હતી, એમ કહેવાય છે પણ આ દત્તકથાએને છોડી દઈને અંતિદાસિદ પુગવાઓ તપાસીએ તો માનસરોવરના ઝિનાગ ઉપરના મંદિરમા મહાગણા શ્રીમાલેરનો વિ મ ૧૪૧૫ (ઈ મ ૧૩૫૯) નો લેખ મળે છે અખાણના અંદરના મંડપના દ્વારમા એક મ ૧૬૦૧ નો લેખ છે, તેમા ગવ ભાગમન્વની ગણીએ માતાને કૃતલીક વસ્તુઓ અર્પણ કર્યાની નોંધ છે દેગની અદગના સ્તબ ઉપર ખીગત ધણા લેખો છે તે નોંધમા સનડના છે એક ખીન સં ૧૭૭૯ ના લેખમા

એક ધર્મશાળા બંધાવાની વિગત છે. મતલબ કે. ઈ. સ. ૧૪ મા શતકથી તે આરાસુરનાં અંબાજીની માન્યતા સતત ચાલી આતે છે; પણ તે પહેલાંનાં બરસોત્રણસો વર્ષથી આ સ્થાનનો મદિમા ચાલુ હોવાનો સંભવ છે. કારણ અંબાજીની નજીકમાં એક કુંભારિયા કરીને ગામ છે, જેમાં વિમળશાહનાં બાંધેલાં ઘોળા આરસપદારણનાં જૈન દેરાસરો છે. આ દેરાસરો વિષે એવી દતકયા છે કે, અંબાજીએ આપેલા ધનથી આ જગ્યાએ વિમળશાહે ૩૬૦ દેરાં બંધાવ્યાં. પણ માતાજીએ પૂછ્યું કે. ‘ આ દેરાં કેના પ્રતાપથી બંધાયાં ? ’ ત્યારે વિમળશાહે જવાબ આપ્યો કે, “ ગુરુના પ્રતાપથી ” આ જવાબથી ગુરુએ થઇને માતાજીએ દેરાં બાળી નાખ્યાં અને માત્ર પાંચ રહેવા દીધાં, આ દતકયામાં કદાચ કાંઈ તથ્યાંશ ન હોય, પણ દેવવાડામાં વિમળશાહે બંધાવેલાં મંદિરમાં કાતરેલા લેખમાં અંબિકાની સ્તુતિ છે. (જુઓ શ્લો. ૯) એ જોતાં વિમળશાહના વખતમાં અંબાજીની પૂજા પ્રચલિત હોય એ સંભવિત છે. વળી વિમળશાહ માતાના ભક્ત હોઇને તેણેજ એ મંદિર બંધાવેલું કહેવાય છે, છતાં તેના જૈન મંદિરો જેવું આ અંબાજીનું મંદિર લગ્ય નથી. અને કુંભારિયામાં એક પાળિયા ઉપર વિ. સં. ૧૨૫૬ (ઈ. સ. ૧૨૦૦) નો લેખ છે તેમાં અર્જુનના ધણી શ્રીધારાંવર્ષદેવે આરાસુર પુરમાં એક વાવ બંધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે. (જુઓ; રાસમાળા બાષાતર ભા. ૧ પા. ૫૩૦) એ ઉપરથી આરાસુર ગામ ઈ. સ. ૧૨૦૦ પહેલાંનું લાગે છે. વળી આરાસુરનાં અંબાજી દાંતાના પરમાર રાણાઓનાં કુળદેવી છે. અને દતકયા પ્રમાણે મુસલમાનોએ સિંધ કબજે કર્યા પછી જસરાજ નામના રાણાના વખતમાં અંબાજી આરાસુરમાં પાછાં આવ્યાં છે. દતકયાઓનું કાંઈ ઠેકાણું નથી. પણ રાસમાળાના બાષાંતરની એક ટિપ્પણીમાં સદ્ગત રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે ચદ્રાવતીના પરમારોની ‘ રાજકાલનિર્ણય ’ ઉપરથી વશાવળી આપી છે. તેમાં લખ્યું છે કે “ વિ. સ. ૮૬૫ માં રવપાળજી નગર ઠંકામાં રાંજ્ય કરતા હતા. એનાથી ૧૪ મી પેઢીએ દામોજી થયા. તેના કુવર જસરાજે નગર ઠંકાથી આવી ગુજરાતમાં ગખ્ખરગઢમાં રાજધાની કરી ” રાસમાળા ભા. ૧ પા ૨૪૯ (ટીપ) આ ગખ્ખરગઢ અંબાજીની પશ્ચિમે એ માર્ગ ઉપર જ છે. આ રાજકાલનિર્ણયવાળી વંશાવળીનાં

નામો અને તેની સાલો તો અવિશ્વસનીય છે, પણ ગુજરાતના રાગ બીમદેવ પહેલાના વખતના ચદ્રાવતીના પગમાગના બીજીત્રીજી પેઢીના પૂર્વજો જે ગબ્બરગઢથી ચદ્રાવતી આવ્યા, તેમણે પોતાનું ગબ્બર ગબ્બરમા હતું, ત્યારે આરાસુરમા પોતાની કુળદેવી અબિકાનુ મદિર બધાવેલું હોય એટલી વાત માનવા જેવી લાગે છે અને વિમળશાહ આ પ્રદેશના શાસક થવાથી, તેમણે એ પ્રદેશમા જૈન મદિરો બધાવ્યા, ત્યારે પ્રદેશના મૂળ રાગઓની કુળદેવીની પણ સ્તુતિ કરી

ગિરનારના અબાજી

ગુજરાતને એક છેડે આવેલું આગસુર કાઠિયાવાડના લોકોને દૂર પડે, માટે કૃપા કરી અબાજી ગિરનાર ઉપર અને બરડા ઉપર બિરાજ્યા છે ગિરનાર અત્યારે તો જૈનોનો પહાડ હોય એવું દેખાય છે એ નાના શકુ આકારના પહાડના શિખરનો સારામા સામે ભાગ જૈન મદિરોથી રોકાયેલો છે અને હિન્દુ દેવોને કા તો ગિરનારના કોઠથી ઉપરની નાની નાની ટૂકા પસદ કરવી પડી છે અથવા તળેટીમાજ ગહેવું પડ્યું છે ગિરનાર ઉપરના બધા હિન્દુ દેવ-સ્થાનોમા મોંથી વધારે જૂનું અને વધારે માન્યતાવાળું સ્થાન અબાજીનું જણાય છે જૈન મદિરોવાળા સ્થાનથી લગભગ ત્રણસો ફૂટ ઊંચે કાષ્ઠિક પહોળા શિખર ઉપર અબાજીનું મદિર છે અને ત્યાં જવા માટે પગથિયા છે નવરાત્રિની અષ્ટમીએ ત્યાં મોટા હવન થાય છે, અને જૂનાગઢથી ધણા શ્રદ્ધાળુ લોકો દર્શને જાય છે અલખત શહેરથી દૂર અને ત્રણ હજાર ફૂટ ચડવાનું હોવાથી પ્રમાણુમા થોડા માણસો હોય એ સ્વાભાવિક છે મોટા ભાગ તો જૂનાગઢમા જ વાઘેશ્વરીના દર્શન કરીને મતોપ માને છે નવા પરણેલા જોડાને અંમાજીને પગે લગાડવા તો લોકો દૂરદૂરથી જાય છે આ મદિરનું સ્થાન અને તેનું સ્થાપત્ય એ મદિર જૂનું છે એમ સાબિત કરે છે જૈનો આ મદિર વસ્તુપાળનું બધાવેલું માને છે (વસ્તુપાળે ગિરનાર ઉપર બધાવેલા જૈન મદિરો વિ સ ૧૨૮૮ ના છે) આ વાત સાચી હોય કે ન હોય, પણ આ મદિર બાગમાતેગમા ચતકનું છે એમાં તક નથી અને આ પથ્થરનું મદિર બધાયા પહેલા એ જગ્યાએ જુનાગઢના કોષ રા નું બધાવેલું લોકડાનું મદિર હોય તો એ સંભવિત છે

પાવાગઢનાં મહાકાળી

માતાઓના ગરબાઓમા ' પાવાગઢની મા ' પ્રસિદ્ધ છે. વડોદરેથી ગોધરે જતી ગાડીમાં ચાંપાનેર ગાડી બદલાવી ચાંપાનેર સિટિ જવાય છે. સ્ટેશનથી થોડે દૂર ચાંપાનેર ગામ આવે છે. એક વખત આ મોટું શહેર હતું. અને પવનગઢ કે પાવાગઢ નામના પર્વત ઉપર કિલ્લો હતો. આ કિલ્લો તુટી ગયો છે અને આસપાસનાં મકાનો ખંડેર થઈ ગયાં છે. પણ કાળકા માતાનું સ્થાન હજી ઊંડું છે. આ માતાજીનાં દર્શન કરવા ઘણા યાત્રાળુઓ જાય છે. નવરાત્રિમાં અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. જત્રા કરવા જનાર સવારમાં પાવાગઢ ઉપર ચઢવા માંડે તો લગભગ દસ વાગે ઉપર પહોંચી જાય. રસ્તામાં એકમે તળાવો અને એક દરવાજો આવે છે, જેને બુદ્ધિયા દરવાજો કહે છે. પછી કેટલાંક ખડેરા દેખાય છે. એક તરફ નીચે ખાઇમાં ઊતરવાનો માર્ગ છે. છેક ઉપર જતાં દૂધિયું તળાવ આવે છે. અહીંથી કેટલાંક પગથિયાં ચઢી પર્વતના શિખર ઉપર જતાં માતાજીનું મંદિર આવે છે. અંદર મહાકાળીની પ્રતિમા છે. દેરાની ઉપર મુસલમાનોએ પીરની સ્થાપના કરેલી છે.

મહાકાળીનાં દર્શન કરી પાછા ઊતરતાં થોડે નીચે ઊતર્યા પછી એક બાજુ બીજી ટેકરી ઉપર જવાય છે; ત્યાં ભદ્રકાળી માતાનું મંદિર છે.

માતાના પૂજારીઓ નીચેના ગામમાં રહે છે. ગામમાં બીજા ગોરા પણ રહે છે અને યાત્રાળુઓ સાધારણ રીતે ગોરને ત્યાં ઊતરે છે, ગામમાં ધર્મશાળા પણ છે.

આ પાવાગઢનું સ્થાન પ્રાચીન ગણાય છે. કેટલું પ્રાચીન એ નક્કી કહી શકાતું નથી. દંતકથા પ્રમાણે વનરાજના સાથી ચાંપાએ ચાંપાનેર વસાવ્યું છે, પણ પાવાગઢ ઉપર મહાકાળી ક્યારે બેઠાં એ જાણવાનું સાધન નથી. મહમદ બેગડાના વખતમાં પાવાગઢ રાવળ પતાઈ જયસિંહના હાથમાં હતો. મહમદ બેગડાએ પાવાગઢ વિ. સં ૧૫૫૧ (ઈ. સ. ૧૪૯૫)માં લીધું. આગલે વર્ષે ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાં દુકાળ હતો, પણ ચાંપાનેરના મુલકમાં પાક સારો હોવાથી આસપાસના સુલતાનના મુલકમાંથી મહમદ બેગડાનો સરદાર ચાંપાનેરના મુલકને લૂંટવા લાગ્યો. આના બદલામાં ચાંપાનેરના રાવળે

મહમદના મરદારને હરાવી મારી નાખ્યો એના લશ્કરનો લગભગ નાશ કર્યો તથા જે હાથી અને કેટલાક ઘોડા કેદ કર્યા આ ખખર મળતા મહમદ જેગડો પોતે ગવળ ઉપર લશ્કર લઈને ચડ્યો વડોદરે આ લશ્કર પહોંચતા રાવણે સલાહ માટે દૂતો મોકલ્યા પણ મહમદની મૂળથી આપાનેર ઉપર નજર હતી, એટલે એણે માન્યુ નહિ આ તરફથી રાવણે પણ તૈયારી કરવા માડી ઈ મ ૧૪૮૩ના માર્ચની ૧૭ મી તારીખે મહમદના લશ્કરનો આગલો ભાગ પાવાગઢની તળેટીમા પહોંચ્યો પછી મહમદે આવીને પાવાગઢને ઘેરો વાલ્યો ગજપૂતોએ ઘેરો ધાકી ખેઠેલા મુસલમાનો ઉપર હુમલા હલ્લા કરવા માડ્યા અને એક વખત એવું શ્વેતન દેખાડ્યું કે તેઓ સામે લડવા માટે મહમદને એક વખત ઘેરો ઉઠાવવાની ફરજ પડી પણ મહમદે દહતાથી ઘેરો ચાલુ રાખ્યો અને ગવળને ધામદાણા ન મળે એવો મખત બદોખસ્ત કર્યો છેવટે ઈ મ ૧૪૮૪ ના નવેમ્બરની ૧૭ મી તારીખે ગજપૂતો સવારમા સ્નાનાદિ નિત્યકર્મ કરવામા રોકાયેલા હોય છે એ જોઈને સવારમા મહમદે મોટો હલ્લો કર્યો, એટલે ખીન્ને રસ્તો ન જોઈને ગજપૂતોએ ધોગણ પ્રમાણે ગણીઓ, બાળકો અને ધનમાલને અગ્નિમા હોમી દઈને હમરિયા કર્યા આ છેલ્લા યુદ્ધમા રાવળ જયસિંહ અને તેનો પ્રધાન કુગરસી ધવાયેલા મહમદના હાથમા પકડાયા અને મુસલમાની ધર્મ ન સ્વીકારવા માટે તેમને મારી નાખવામા આવ્યા

પાવાગઢના આ વિનાશના ઝગણ તરીકે ભાટ લોકો એક દતકથા આપે છે કે, એક વખત નવગઢમા મહાઝાળી મદ ઉપરથી ઊતરી ચહેગમા સામાન્ય ઓવેષે મરખે રમવા ગયા આ વખતે મરખો જોવા આવેલા પતાર્ધ જયસિંહ રાવણે માતાજીનું રૂપ જોઈને એના ઉપર કામવિકારવાળી માગણી કરી માતાજીએ રાગને ખૂબ મમનગ્યો, પણ રાગ ન સમજ્યો તેથી માતાએ ચાપ આપ્યો કે, “ જા તારો અને તારા નગરનો નાશ થશે ”

આ દતકથાને વલ્લભ ભટ્ટે સગમ મરખીમા ઉતારી છે એ મરખી પ્રસિદ્ધ છે, પણ નીચે એમાથી આ પ્રમખને લગતી ઘોડી પકિતઓ ઉતારી છે

“ રાવણએ હેડલો સાલો દાય, કે માછ પ્રસન્ન થયા રે લોલ ”

અને રાગને વગ્ગન માગવાનું કયું, અને રાગને જ્ઞાન મૂવી માગ્યું કે —

“ માંચુ માંચું એટલું વરદાન કે મહોલે પધારીએ રે લોલ ”

માતાએ આ વિનાશકારક માગણી છોડી દેવા વિનવતાં કહ્યું કે

“ માગ માગ ગુજરાત સરખી ગાદી કે બદર એસણું રે લોલ ”

“ માગ માગ દક્ષિણ સરખાદેશ કે કિલ્લા અતિથણા રે લોલ ”

“ માગ માગ નવેખંડનું રાજ કે ચાંદો સુરજ તપે રે લોલ, ”

પણ રાગતો વિનાશ પાસે આવ્યો હતો એણે “ મહોલે પધારીએ રે લોલ ” એ માગણી જ ચાલુ રાખી અને માતાએ શાપ આપ્યો કે:—

“ ફટ ફટ પાવાના રાજન કે એ ચું માગીયું રે લોલ ”

“ આજથી જો ને જી માસે કેમળ તારું જશે રે લોલ ”

ચાંપાનેરનું રજપુત રાજ્ય

આ રીતે મહમદ બેગડાને હાથે આ સ્થાનનો અને એ રાજ્યનો નાશ થયો. તે પહેલાં ચાંપાનેર અને પાવાગઢની સ્થિતિ સારી હોવી જોઈએ. જોકે પાવાગઢનો જૂનો સળંગ ઇતિહાસ જોઈએ તેવો મળતો નથી. પણ એ સ્થાનની ગુજરાતમાં ઐતિહાસિક અગત્ય જોતાં જે છૂટક માહિતી મળે છે તેનો સાર નીચે આપ્યો છે. પાવાગઢનો જૂનો ઇતિહાસ ચાંપાનેર સાથે જોડાયેલો છે. ચાંપાનેર નામને વનરાજના સાથી ચાંપા જોડે દંતકથા જોડે છે એ ઉપર કહ્યું જ છે. પણ તે પછીનાં પાંચસો વર્ષ સુધી ચાંપાનેરનું કે પાવાગઢનું નામ ઇતિહાસમાં મળતું નથી. પછી ઈ. સ. ૧૩૦૦ની આસપાસમાં અલ્લાઉદ્દીને રણથંભોરનો ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે ચહુઆણા ત્યાંથી લાગ્યા. એમાંનો કાઈ ખીચી હમીરનો વશજ પાલનદેવ ગુજરાતમાં આવ્યો, અને તેણે પાવાગઢમાં ગાદી સ્થાપી એમ રા. રમણલાલ વસંતલાલ દેશાઈ કહે છે. એમણેજ હાલોલ ગામ પાસે નાની ઉંમરવાણ નામના ગામમાં આવેલા એક કૂવાના પથરા ઉપર કોતરેલા વિ. સં. ૧૫૨૫ના જયસિંહદેવના વખતના લેખમાં આવેલી પાવકદુર્ગ—અથવા પાવાગઢના રાજાઓની વંશાવળી ઉતારી છે. [જુઓ ‘પાવાગઢ’ પા. ૫૯] તેમાં પૃથ્વીરાજપ્રમુખ ચહુઆણ વંશમાં હમીરદેવકુલમાં રામદેવ, ચાંગદેવ, શ્રીસોનંગદેવ પાલણુસિંહ, જીતકરણ, કુંપરાઉલ, વીરધવલ, શિવરાજ રાઘવદેવ, ત્રંચકભુપ, ગંગરાજેશ્વર, અને જયસિંહ દેવ એ રીતે વંશાવળી આપી છે આમાં જયસિંહ પહેલાના આઠમા પુરુષનું

નામ પાટણસિંહ આપ્યું છે, અને એજ ને પાવાગઢની ગાદી સ્થાપનાર હોય તો એ બનાવ વિ સ ૧૫૧૫થી લગભગ એકસો સાઠ વર્ષ પહેલાં વિ સ ૧૩૫૬ની આસપાસ બન્યો હોય એ મઠવિત લાગે છે, આ પ્રમાણે વશપગપરાથી ચૌહાણ રાજાઓ આપાનેરમા શાંતિથી ગભ્ય કરતા હતા; પણ મુમલમાનોએ ગુજરાતમા સસ્તનત સ્થાપ્યા પછી પાવાગઢ ઉપર તેનો ડાળો ફેર્યો. ધ સ ૧૪૨૧મા મહમદશાહે પાવાગઢને ઘેરા ઘાલેલો. પણ રજપૂતોના પરાક્રમ આગળ એ ફાળ્યો નહોતો, અને પછી મહમદશાહ અને એ વખતના પાવાગઢના રાજા ગગરાજેશ્વર વચ્ચે ધ સ ૧૪૪૬ના અરસામા લડાઇઓ થઈ પણ ગસુરાજેશ્વર પગકમી અને બુદ્ધિમાન મુલ્સદી હોવાથી મહમદ ફાળ્યો નહોતો, પછી જયસિંહ ગાદીએ આવ્યો એને જ લોકો પતાઈગળ કહે છે પતાઈ પાવાપતિતુ દુકુ ૩૫ છે એમ પાવાગઢના લેખક કહે છે તે સાચુ લાગે છે. આ જયસિંહ પાસેથી મહમદ બેગડાએ વિ મ ૧૫૪૧ મા પાવાગઢ લીધો એ ઉપર કહ્યું જ છે

મુસલમાનોના હાથમા ગયા પહેલાં લગભગ ૧૮૫ વરસ સુધી આપાનેર હિંદુ રાજાઓના હાથમા હતુ, પરંતુ હાલનું આપાનેર ગામ જે ઠેકાણે છે તે ઠેકાણે એ આપાનેર ન હતુ રજપૂતોના વખતનુ આપાનેર પાવાગઢની ઉત્તર તરફની તળેટીમા પર્વતને અડીને વસેલુ હતુ હાલ એ ભાગ તદ્દન ઉજ્જડ છે માત્ર પડી ગયેલા મહેલોના ખડેરો, કૂવા તળાવની તૂટેલી પાળો, કાટના અવશેષો, વગેરે જૂની નિશાનીઓ દેખાય છે

હાલતુ આપાનેર

વર્તમાન આપાનેર પણ ભાગી, ગયેલું ગામ છે એ આપાનેર મુસલમાની વખતમા વચ્ચે છે મહમદ બેગડાને આ સ્થળની હવા યમદ આવવાથી તેણે જ હાલતુ આપાનેર વસાવ્યુ ગજપૂત આપાનેરથી આ એક ગાઉ દૂર છે અને પાવાગઢની તળેટીમા પર્વતના ચઢાવથી અર્ધા ગાઉ દૂર સમચતુષ્કાણ કિલ્લાની અદર આ મોટે ભાગે નિર્જન સરખુ ગામ વસેલુ છે નૂળ ચહેરના એક નાના ભાગમા માડવીના અને હાલોલના દગ્વાળની વચમા જ હાલના ક્ષુદ્ર મકાનોની હાર નજરે પડે છે. પણ એક વખત એવો હતો કે બ્યારે સુદર મહેલો

બાગબગીચાઓ વગેરે બાદશાહી હાથે બાંધાતું ચાંપાનેર ગુજરાતનું એક મુખ્ય શહેર ગણાતું હતું. એ વખતે હાલોત ચાંપાનેરનું એક ખરું હતું. એ હાલોતનો બગીચો પ્રખ્યાત હતો. ચાંપાનેરના કિલ્લાની અંદર શહેર વસેલું અને કિલ્લાની બહાર પરાંઓ હતાં. મતલબ કે મહમદના વખતમાં અમદાવાદ નામનું રાજધાનીનું શહેર રચ્યું અને સાચી રાજધાની તો ચાંપાનેર-મહમદાબાદમાં હતી. આ મહત્તા બહાદુરશાહના મરણ સુધી ટકી. ઈ. સ. ૧૫૩૫ માં મોગલ બાદશાહ હુમાયુએ બહાદુરશાહને હરાવી ચાંપાનેર તથા પાવાગઢ છતી લીધાં. પણ બહાદુરશાહે એજ વર્ષમાં પાછાં લીધાં. આ પછી ઝગઝગ ચાળીસ વર્ષ અકબરે પાવાગઢ હત્યો અને ગુજરાતની સ્વતંત્ર મુસલમાની સલ્તનતનો અંત આણ્યો. પછીનાં દોઢસો વર્ષ સુધી પાવાગઢ ઉપર મુગલાઈ સત્તા રહી, પછી મરાઠાઓએ આ કિલ્લાનો કબ્જો લીધો. આ મરાઠા સરદાર ત્યાંથી ઊતરી ગુજરાતમાં અને મારવાડમાં લૂંટફાટ ચલાવતો પછી થોડો વખત સિંધીયા પાસે પાવાગઢ રહ્યો. અને ઈ. સ. ૧૮૫૩ થી બ્રિટીશ સરકારના હાથમાં છે.

પતાર્ધ રાવળનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર રાયસિંહ પિતાની હયાતીમાં જ ગયો હતો, પણ તેના બે દિકરા પૃથ્વીસિંહ અને હુંગરસિંહ બચી ગયેલા. તેમણે નર્મદાની ઉત્તરે લૂંટફાટ કરી મુલતાનને એણે કાયર કર્યો કે તેને કેટલાંક ગામની ચોથ આપવી પડી અને છેવટે બંને ભાઈએ કેટલોક મુલક દબાવી વહેંચી લીધો. તેમાં પૃથ્વીરાજને ભાગે છોટા-ઉદેપુર આવ્યું અને હુંગરસિંહના ભાગમાં દેવગઢ બારીઆ આવ્યું, જ્યાં તેઓના વશજો હજી રાજ્ય કરે છે.

ચાંપાનેરના મુસલમાની કાળના અવશેષોમાં જુમા મસ્જિદ કદાચ સર્વત્રેષ્ઠ છે. એનું પાવાગઢના લેખકે વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. આ શિવાય હાલોતનો દરવાજો, માંડવી, વહોરા મસ્જિદ, ગોધરિયો દરવાજો અને શેખનું મંદિર જોવા જેવાં સ્થળો છે. શેખનું મંદિર જૂનું નથી લાગતું. એમાં એક કબર છે. પણ આ મંદિરનો પૂર્વેરી પાટીદાર છે. આ મંદિર શેખમતનું છે. પણ ઘણા હિંદુઓ આ મુસલમાની મતના અનુયાયી જણાય છે. જો કે તેઓ મહાભારત, રામાયણ અને ભાગવત પણ વાંચે છે. અમદાવાદમાં આ મતનું મુખ્ય ધામ છે.

આ શેખના મદિરથી આગળ કાટની બાજુએ ચાલતા ચાપનાથ મહાદેવનું દેવાલય આવે છે આ દેવાલયની આસપાસ પડેલા મકાનો બહુ જોવામા આવે છે કોઈ ગળવગ મહેલના ખડેરા ઉપર આપણે ઊભા હોઈ એ એવું લાગે છે મુસલમાન બાદશાહોનો મહેલ આ સ્થળે હશે એવું ગ. ગ. ગમ્બુલાલ વમતલાલ દેસાઈ અનુમાન કરે છે

ચાપાનેરની મુસલમાની જાહોજલાલી શુન્ગશતના સુલતાનોની સાથે ગઈ અને મુગલાઈ કાળમા તેની વસ્તી વટી જવાથી અને તેનો વ્યાપાર ઉદ્યોગ પડી ભાગવાથી આસપાસ જંગલોનો ભાગ વધી ગયો પરિણામે ચાપાનેર અને પાવાગઢ શિકારી ગ્રાણીઓના સ્થાન થઈ પડ્યા વાઘ, ચિત્તા, દીપડા, રીંછ અને જંગલી હાથીઓ માટે આ સ્થાન પ્રખ્યાત થયું ઈ સ ૧૬૧૬મા જહાંગીર બાદશાહ હાથીના શિકાર માટે પચમહાલય આવ્યો હતો ઈ મ ૧૬૪૫મા દાહોદના અને ચાપાનેરના જંગલમાંથી ૬૪ હાથીઓ પકડાયા હતા અગ્રેજો આવ્યા પછી જંગલ ઓછું થયું, ખેતી વધી, હિસડ વરુઓ પણ ઘટ્યા, હાથીઓ હવે બિલકુલ નથી અને વાઘ દીપડાનો ભય હજી પાવાગઢમા ગણાય છે, પણ વરતુત હવે ખામ ભય નથી છતાં થોડા વર્ષ પહેલા વાઘ દીપડા વાગવા દેખાતા

પાવાગઢ

ચાપાનેરમાંથી પાવાગઢ જતા નીચેથી પાવાગઢનો દેખાવ રમણીય લાગે છે પાવાગઢ જવા માટે સૌથી અનુકૂળ મમય આસો-ગર્તિક અથવા ફાગણ-ચૈત્ર મહિનાઓ છે પાવાગઢનો ચડાવ અર્ધા ભાગ મુઢી ધણો સારો છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગનો ચડાવ જરા અધરો છે પણ સામાન્ય તદુરસ્તીવાળાં માણસો ચડી શકે એવો છે અને જે ન ચડી શકે તેને ડોળીની સગવડ ચાપાનેરમા મળી શકે છે

ઉપર ચડતા ચરઆતમાજ પાવાગઢની મજબૂત દિલ્લેનધીનો નીચલો કોટ આવે છે આ કોટની દિવાલ મોટા મોટા પથ્થરોની બાધેલી છે અને ડેકાણે ડેકાણે મજબૂત કુરજો બાધેલા છે આ કોટમાંથી આગળ પર્વત ઉપર ચડવા માટે 'અટક' દરવાજામા પ્રવેશ કરવો પડે છે દરવાજો ખેંચડો છે પણ આગલો દરવાજો પડી નયો છે આ દરવાજો મૂકીને આગળ ચાલતા હીના તળાવ નામનું તળાવ આવે છે તળાવ વચ્ચે કોઈ યુગતન પ્રમાણનો અવશેષ દેખાય

છે; જેને હીના મહેલ કહે છે. આથી આગળ ચાલતાં ખીન્ને કોટ આવે છે. એ કોટની અંદર ચર્ચને આગળ જવા માટે ચાર દરવાજા-માંથી પસાર થવું પડે છે., આ રથજે રસ્તો વાકાચૂંકા સર્પાકાર છે અને દરવાજાઓની પાંધણી એવી છે કે ઉપરના દરવાજાથી નીચેનો દરવાજો જરાજર દેખાય અને તેનું દક્ષણ ચર્ચ શ્રેષ્ઠ. આમાંના સહુથી નીચેનો દરવાજો ભુટિયા દરવાજો કહેવાય છે. આ ચાર દરવાજામાંથી સહુથી ઊંચો બાલાપૂત્ર દરવાજો છે. એ ભુટિયાથી ૧૦૦ હાથ ઊંચાણુમાં છે. ચારે દરવાજા મજબૂત દિવલોથી ગોઠાયેલા છે. આ દિવાલ પર્વતના કંકણ ચઢાવ વાળા બાગને ઘેરતી ઉપર ચાલી આવે છે. કિલ્લેબંધીના ઉપલા ત્રીજા બાગને મળી જાય છે. બાલાપૂત્ર દરવાજાના ઉપરના બાગમાં જમણે હાથે પાંચેકા જુરજ છે, જેના ઉપરથી નીચેનો બાગ જરાજર દેખાય છે. કિલ્લેબંધીની ત્રીજી હારમાં પ્રવેશ કરવા માટે સદનશાહના દરવાજામાંથી પસાર થવું પડે છે. આ દરવાજો પણ એવડો છે.

આ પ્રમાણે કિલ્લો પાંધવામાં ત્રણ મોટાં અને ઊંચાં શિખરો મજબૂતીથી પાંધી લીધેલાં છે. દક્ષિણમાં કિલ્લાઓનો પાર નથી અને લોહગઢ, સિહગઢ, રાયગઢ વગેરે અનેક કિલ્લાઓ ઇતિહાસ મચદૂર છે. ગુજરાતમાં ડુંગર ઉપરના કિલ્લાઓ વિરલ છે. ગિરનારનો કોટ સાધારણ છે. ખરી રીતે દક્ષિણના ડુંગરી કિલ્લાઓને મળતો ગુજરાતમાં આ પાવાગઢનો એકજ કિલ્લો છે.

સદનશાહનો દરવાજો મૂકી મુખ્ય રસ્તાની જમણી પાણુએ લગભગ સો સવાસો વાર સુધી સપાટ જમીન આવે છે. અને ત્યાં આ શિખર અટકી જઈને એકદમ ઘણી ઊંડી, મોટી અને આખા પર્વતને એ બાગમાં વહેચી નાખતી ખીણ આવે છે. આ ખીણ આગળ જ એક ઝવેરીના મહેલને નામે ઓળખાતો ખીણમાં નીચે ઊતરતો મહેલ છે. જેમાં સાત મજલા હતા એમ કહેવાય છે. ઉપરના ચાર ઊડી ગયા છે, પણ નીચે એક પછી એક ત્રણ એક એક ઝોરડા-વાળા મજલા છે. આ ખીણ સાથે સામા પર્વતની કરાડો જોડાતાં થતા ખૂણામાંથી વિશ્વામિત્રી નીકળે છે.

સદનશાહના દરવાજાથી સોએક વાર ઉપર પર્વતના મધ્ય ભાગે માંચી હવેલી નામનું મકાન આવે છે. આ મકાન સિંધીઆએ બંધાવેલું

છે એમા કળાની દૃષ્ટિએ કાંઈ માલ નથી, પણ હાલોલના મહાસ-
કારીની પગવાનગીથી એમા મુસાફરો ગહી શકે છે આ મકાનની
પછવાડે તળાવ છે તેના પાણીનો રંગ તેલ જેવો હોનાથી તે તેલિયુ
કહેવાય છે અહીંથી કાલિકા માતાનું દેવળ દેખાય છે. પણ ચડાવ પણ
અધરો લાગવા માટે છે

માચીથી દોઢેક હજાર હાથ ઉપર ચઢતા 'મકાઈકાઠાર' નો
દરવાજો આવે છે દરવાજાની અદર મકાઈકાઠારનું મોટું મકાન
ડાખે હાથે જીજી છે મકાઈકાઠારથી ગરતો જમણી પાસ ફટાય છે
અને વિશ્વામિત્રીની ખીણ ઉપર જભા ટેકરાઓમાથી સર્પાકારે છેક
ટાય સુધી ચાલ્યો જાય છે, થોડેક જગે ચઢતા પાટિયા પૂલનો દરવાજો
આવે છે આ દરવાજામા પ્રવેશ કરતા પહેલા ખાઈ ઓળંગવી
પડે છે આ ખાઈ ઉપર ખસેડી લેવાય એવો પાટિયાપૂલ હમણા
સુધી હતો અને એક ઢાળે ખાઈ જાડી હશે

પાટિયા દરવાજાથી આગળ ચાલતા 'તારા' દરવાજો આવે
છે, આથી આગળ સૂરજ દરવાજો અને પછી ટકોરખાનાનો દરવાજો
આવે છે ટકોરખાનાના દરવાજામા પ્રવેશ કરીને આપણે પાવા-
ગઢના સૌથી જાંચા શિખર ઉપર પહોંચી જઈએ છીએ ચારે બાજુ-
એથી ખુલ્લુ આ મેદાન ઉત્તર દક્ષિણ અર્ધો ગાઉ લાંબુ અને પૂર્વ
પશ્ચિમ પા ગાઉ પહોળું છે આ આખા મેદાનની આબુબાણુએ થોડો
કિલ્લો ગહેલો છે ટકોરખાનાના દરવાજાની બંને બાજુએ પદર
પદર હાથ જાંચી દિવાલો છે તે પડતી પડતી પણ પોતાની મજબૂતી
દર્શાવે છે

આ શિખર ખરેખર દુર્ગમ છે અને ત્યાં આવવાનો પહાડી
ગરતો કાટથી અને દરવાજાઓથી રક્ષાયેલો છે આ મેદાનની વચ્ચે
દક્ષિણ તરફ અઢીસો હાથ જાંચુ શિખર આવેલું છે પર્વતનો આ
સર્વથી જાંચો ભાગ છે અને તેની ટોચ ઉપર કાલિકા માતાનું દેહેરું
આવેલું છે એ શિખર તરફ જવાના ગરતામા જૈનોના જૂના દેવજો
ભાગી તૂટી હાલતમા દેખાય છે એકાદબેનો જૈનોએ હમણા છુલોદ્ધાર
કર્યો છે વચમા એક તળાવ છે જે જાશિયુ તળાવ કહેવાય છે,
આથી સહેજ જાંચાણુમા ખડકોની વચ્ચે અતિચમ સુદર સ્વચ્છ, દૂધ
સરખા પાણીવાળું દૂધિયુ તળાવ આવે છે જૂર વિનાળામા આ

તળાવનું પાણી ખરફ સરખું ઠંડું હોય છે. આ તળાવને કિનારે ચાલતાં જમણા હાથ ભણી માતાના શિખરના પગથિયાં શરૂ થાય છે. પગથિયાં બેસો છવીસ છે. ખડકની અંદર કાપી કાઢેલાં આ પગથિયાં પ્રખ્યાત મહાદેવ સિંધીઆએ બંધાવેલાં છે.

કાળકામાતાના મંદિરની બાંધણી નાની અને સાદી છે. રંગ-મંડપ ઉપર ઘૂમટ છે. અને ગર્ભગૃહમાં ત્રણ મૂર્તિઓ છે. કાળી બાબુએ મહાકાળીની મૂર્તિ, જમણી બાબુએ બહુચરા માતાનું ચંત્ર, અને વચમાં આ સ્થાનના અધિષ્ઠાત્રી કાલકા માતાની મૂર્તિનો મુખ-ભાગ. આ કલિકાની સ્થાપના વિશ્વામિત્રે કરેલી કહેવાય છે. વિશ્વામિત્રી નદી જે પર્વતમાંથી નીકળે તે પર્વત ઉપર વિશ્વામિત્ર ઋષિ જ હોય ના ? આબુ વશિષ્ઠનું સ્થાન, પાવાગઢ વિશ્વામિત્રનું સ્થાન, ભૃગુક્ષેત્ર ભૃગુ ઋષિનું, ગિરનાર દત્તાત્રેયનું; ગુજરાતમાં આર્યો આવે તો આર્ય ઋષિઓનાં સ્થાનોએ પણ ગુજરાતમાં આવવું જ જોઈએ. સંસ્કૃતિપ્રચાર જ એમ થાય.

કાલિકા માતાના મંદિરની અગાશી ઉપરથી આસપાસનું માઈલો સુધી પથરાયેલું દૃશ્ય અદ્ભુત લાગે છે. હાલોલના ખજાનામાંથી રૂ. ૨૬૦૦ અને દેવગઢબારીઆ તરફથી લગભગ રૂ. બે હજાર એ પ્રમાણે માતાના વંશપરપરાના પૂજારીને વર્ષામન મળે છે. અને એમાંથી માતાજીનો થાળ, ચોઘડિયાં, ચોપદાર, શતચડી વગેરે તથા પૂજારીનો પગાર વગેરે ખર્ચ નીકળે છે.

કાળકાના શિખર ઉપરથી ઊતરી મુખ્ય શિખર ઉપર આવી પગથિયાં આગળથી પશ્ચિમ બાબુથી ઉત્તર તરફ જતી પગથારને રસ્તે મૌલિયા શિખરને એક છેડે આવેલા નવલખા કોઠાર પાસે જવાય છે. એ કોઠારમાંના ચાર ચોરડાઓ અને ઘૂમટો હજી સારી હાલતમાં છે. બાકીનો ભાગ પડી ગયો છે. પાછા ફરતાં ટકોરખોનાને દર-વાજેથી ઊતરી મકાઈકોઠાર આગળથી એક જુદો રસ્તો ફંટાય છે. તે રસ્તે જતાં દક્ષિણ તરફના છેડા ઉપર ભદ્રકાળીનું નાનું મંદિર આવે છે. ભદ્રકાળીની મૂર્તિ કાલિકાની મૂર્તિ જેવી છે. પણ કાલિકાની મૂર્તિ ઉત્તરાભિમુખ છે અને ભદ્રકાળીની દક્ષિણાભિમુખ છે. ગરબે રમવા જવાની ભદ્રકાળીએ ના પાડેલી છતાં કાલિકા ગર્ભ એ માટે બંને દેવીઓ રીસાઈને મોહું ફેરવીને બેઠી છે એમ લોકો કહે છે.

પાવાગઢ ઉપર આ ઉપગત ભોયગ, કુંડો, મહેલોના ખડેરા, વગેરે ઘણું જોવા જેવું છે. આસપાસમા વનસ્પતિ પણ વિવિધ અને પુષ્કળ થાય છે અને વનસ્પતિશોખીનોને આનંદ આવે એવો પર્વત છે પણ આ પુસ્તકના વાચનાગ માટે આટલું બસ છે. વધારે વાચવાની ઇચ્છા હોય તેણે સયાજી બાળજ્ઞાનમાળામા છપાયેલું ગ. ગ. ગમણલાલ વર્મતલાલ દેસાઈનું લખેલું 'પાવાગઢ'નું નાનું પુસ્તક જોવું આ વર્ણનમા પણ એમાથી ઘણું ઉતાર્યું છે.

બહુચરાજી

અમદાવાદથી મહેસાણા યર્ષ બહુચરાજી જવાય છે. ગુજરાતના જૂના પાટનગર પાટણની આસપાસ જે કેટલાક સ્થાનો છે તેમાનું આ એક બહુચરાજી છે. બહુચરાજીનું માહાત્મ્ય ગુજરાતના એ ભાગમા ઘણું છે અને હવે ગાડીઓની સગવડ હોવાથી આમપામના ગામોમાવી સેંકડો માણસો દરેન કંવા જાય છે. ઘણા લોકો છોકરાઓની બાધા ઉતારવા જાય છે નવગરમા અહીં યાત્રા ભરાય છે, અને ભવાઈ થાય છે.

બહુચરાજી એ ખરી રીતે માતાનું જ ગામ છે. માતાજીના સ્થાને ઘણી વિશાળ જગ્યા રોકી છે. વચ્ચે મંદિર ફગતો કોટ અને મોટા દરવાજાઓથી સ્થાન સગમ લાગે છે. દેવાલય પૂર્વાભિમુખે છે. ઊંચી ઊભણી ઉપર આખું મંદિર છે. ગર્ભગૃહ આગળ વિશાળ મંડપ છે. મંડપના ઘૂમટમા અને ચાલણાઓ ઉપર રમેલી પુતળીઓ છે. કળાની દૃષ્ટિએ બહુચરાજીનું આત્મનિક મંદિર અને ત્યાંથી ચાગ પાચ માઉ દૂર આવેલું મોઢેરાનું પ્રાચીન મંદિર મગખાવવાથી આપણી કળાની વર્તમાન સ્થિતિનો મરાજગ ખ્યાલ આવશે. બહુચરાજીના સ્થાનની બ્યવસ્થા હાલમા ગાયકવાડ મગદાગ તરફથી થાય છે. બહુચરાજીના દેવાલય પામે જ માનમગેવગ છે. એ મરાજગમા નદાવાથી છોકરી છોકરો યર્ષ ગર્ભ એવી દતકથા ચાલે છે. પણ હવે તો લોકો નિર્ભય રીતે આ સરોવરમા નાહીને માતાજીના દરેન કરવા જાય છે. મંદિર પામેજ અનેક ધર્મચાળાઓ છે, તેમા યાનાળુઓ ઘેતરે છે. મંદિરના આગ્રિત જેવા પાર્વયાઓ પણ અહીં પુષ્કળ જોવામા આવે છે.

બહુચરાજીનું નૂળ સ્થાન નજીનું રાખતપુર અહીંથી બહુ દૂર

નથી. અને એ ગામની બહાર વાડીમાં માતાજીનું સ્થાન છે. સ્થાનમાં ખાસ કંઈ નથી.

આશાપુરી

ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જુદા જુદા નામથી માતા પૂજાય છે અને કુલદેવી તરીકે જેનાં દર્શને જીંદગીમાં એક વખત જવું જ પડે એવું હોય તેનું સ્થાન બહુ દૂર ન હોવું જોઈએ, એ કારણથી કદાચ જુદા જુદા વિભાગના મધ્યમાં આશાપુરી ખીરાળે છે. પેટલાદ પાસે ઇસિણાવ અને પીપળાવ એ બે ગામો જોડાજોડ છે. તેમાં પીપળાવ ગામની ભાગોળે મોટું તળાવ છે અને તળાવને કિનારે આશાપુરી માતાનું વિશાળ મંદિર છે. ઘણી નાતોની આશાપુરી કુળદેવી છે. અહીં માઘ મહિનામાં સઘ આવે છે ત્યારે ભવાઈ ચાય છે. ઘણા લોકો પોતાના છોકરાઓની બાધા અહીં ઉતરાવે છે. ભાદરવા સુદ આઠમે અહીં મોટો મેળો ભરાય છે. દર શનિવારે આસપાસનાં ઘણાં ગામોથી અહીં યાત્રાળુઓ આવે છે.

બરડાનાં આશાપુરી

નવાનગર રાજ્યની દક્ષિણે જેઠવાઓનું પ્રાચીન પાટનગર ધૂમલી છે. બરડાને એક છેડે બરડાની છાયામાંજ ભાણવડથી દક્ષિણે ચાર માઈલ ઉપર બરડાની એક ખીણને બંને છેડે પ્રાચીન ખંડેરની નિશાનીઓ છેક ઉપર શિખર સુધી જેવામાં આવે છે અને શિખર ઉપર તો એક કાળે કિલ્લો હતો એવું દેખાય છે. આ કિલ્લામાં કેટલાક મકાનોની દિવાલો અત્યારે પણ ઊભી છે. અલખત એમાં વસ્તી તો જંગલી જનાવરોનીજ છે. બરાબર શિખરને મથાળે આશાપુરી માતાનું મંદિર છે. આશાપુરી જોડેજઓની કુળદેવતા ગણાય છે; એ યાદ રાખવા જેવું છે.

પોરબંદરી પરંપરા પ્રમાણે જેઠવાઓ પહેલાં શ્રીનગરમાં રાજ્ય કરતા હતા. શ્રીનગર પોરબંદરથી નજીક જ છે. પછી મોરબી અને છ પેઢી પછી ધૂમલીને રાજધાની કરી. જેઠવાઓની પૂરી જાહેજલાલી વખતે ધૂમલી રાજધાની, એટલે એની શોભા દિનપ્રતિદિન વધતીજ ગઈ. પણ સંવત ૧૩૬૯ (ઈ. સ. ૧૩૧૩)માં સિધમાંથી આવેલા લશ્કરે આ સુંદરશહેરને ભાંગ્યું, ધૂમલી ભાંગતાં જેઠવાઓ છાયામાં ગયા, અને છાયામાંથી હાલતું પોરબંદર થયું. ઈ. સ. ૧૮૮૨માં કર્નલ ટોડે ધૂમલી

જોયુ હતુ, અને ૧૮૩૭મા કેપ્ટન લી જેકબ સાહેબે જોયુ હતુ એ વખતે એટલુ જગલ ઊગી નીડળ્યુ હતુ કે મકાનોની નિશાનીઓ મેળવવી મુશ્કેલ પડતી હતી, છતાં એ વખતે જેટલી નિશાનીઓ દેખાતી હતી, તેટલીએ અત્યારે નથી ફરતા કોદના પથરાઓમાના ધણા ઊપડી ગયા છે એ દગવાળમાનો એક પહેલા થોડો ઊભો હતો તે હવે નથી

અત્યારે જે છે તેમા નવલખાતુ સૂર્યમંદિર છે ખડેગની મધ્યમા આ મંદિર છે પ્રાચીન કળાના નમૂનારૂપ આ સુદર અને ભવ્ય મંદિર છે ૧૫૦ શીટ લખાઈની અને ૧૦૨ શીટ પહોળાઈની ઊભણીવાળા આગણામા વચ્ચે મંદિર છે મંદિરને ફરતો કોટ અદસ્ય ચર્ચ ગયો છે અને પ્રવેશદ્વારના પગથિયા અને તોગણના ચાલલાના નીચેના ડટકા ગદ્દા છે મડપના ઊભગથી તે ગર્ભગૃહ પાછળની પ્રદક્ષિણાની પીઠ સુધીની મંદિરની પોતાની લખાઈ ૬૭ શીટ અને ૮ ઇંચ છે અને મડપના ઉત્તર અને દક્ષિણ દ્વાગની વચ્ચેની પહોળાઈ ૫૫ શીટ અને ૭ ઇંચ છે મંદિર પોતે આગણાથી મારી પેઠે ઊંચુ છે, અને ત્રણે દ્વારમા પેસવા માટે પગથિયા ચડવા પડે છે મડપ બે ચાળતો છે અને વચ્ચે ૨૨ મોટા અને આમપામ ૩૦ નાના ચાલલા ઉપર છત ગહેલી છે મડપનો વચતો સ્વચ્છ ચોડ ૨૯ શીટ ચોગમ છે આની પશ્ચિમ દિશામા ગર્ભગૃહ છે અને બાકીનો ત્રણે દિશાઓમા પોર્ટીકો છે ગર્ભગૃહ અદગથી ૯ શીટ, એક ઇંચ ચોગમ છે અને તેના ઉપર વૂમટ છે આ મંદિરમા જે લિંગ હતુ તે પોગબદરના કેદાન્નાથના મંદિરમા છે, એમ કહેવાય છે ગર્ભગૃહને ફરતો ત્રણ શીટ પહોળો પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે મામાન્ય કદના ચૂનાના પથ્થરનું આ મંદિર બાંધેલુ છે મડપના વચલા અષ્ટકોણુ ઉપર માળ છે, પણ ત્યાં જવાનો રસ્તો દેખાનો નવી જહારવી લાડકાનો દાદર મૂડીને જવાતુ હોય તો જુદી વાત ખીજ માળના ચાલલા ઉપરના કીર્તિમુખો જુદા જુદા આદારના છે મડપના ચાલલાઓ ઉપર મૂર્તિઓ કોતરેલી છે, પણ આ મંદિરમા મુખ્ય ધ્યાન ખેંચનાર તો જહાગના ભાગનું કોતરવામ છે મોદેરાનું સૂર્યમંદિર વગેરે પ્રાચીન મંદિરોના જહાગના ભાગમા જે રીતે નીચેથી એક પછી એક હાગમા પશુઓ, પક્ષીઓ, માણસો અને દેવ-દેવીઓ વગેરે કોતરેલા જોવામા આવે છે, તેજ રીતે આમાં પણ

કાતરેલાં જોવામાં આવે છે. શિવપુરાણની કથાઓના પ્રસંગો આલેખેલા જોવામાં આવે છે. એટલે મંદિર શૈવ હોવું જોઈએ, એટલું નક્કી લાગે છે. અલખત બહુ નહીં પણ ક્યાંક ખૂણાઓમાં કામદારપનાં ચિત્રો છે અને અન્યત્ર રાજપૂત પુરુષોનાં દાઢીવાળાં ચિત્રો છે. ટૂંકમાં મોઢેરા સાથે સરખાવી શકાય એટલું સુંદર કાતરકામ નથી, પણ મધ્યકાલીન શૈલીનો સારો નમૂનો છે. આ શિવાય આસપાસ પુષ્કળ કાતરેલા પથરા પડ્યા છે, પણ ક્યાંય લેખ જોવામાં આવ્યો નથી, કે મંદિરના સમય માટે અનુમાન કરી શકાય એવું સાધન બજેસ વગેરે તબક્કા પડિતોને મળ્યું નથી. પણ સ્થાપત્ય શૈલી ઉપરથી એ દશમા કે અગિયારમા શતકના પૂર્વાર્ધનું નહીં પણ ૧૧ માના ઉત્તરાર્ધનું કે બારમાની શરૂઆતનું હોવું જોઈએ એમ બજેસ કહે છે. (પા. ૧૮૧) આ મંદિરની દક્ષિણપશ્ચિમે થોડા વારને છોટે જોને ટોડે ગણપતિનું મંદિર ધારેલું અને જોકે હનુમાનનું ધારેલું તેના પથરાઓ પડ્યા છે. એની અત્યારની સ્થિતિમાં એ મંદિર કયા દેવનું હશે એ કહી શકાય તેમ નથી; વચ્ચે ગાળડાં પડેલું દાર વગરનું અને ત્રણ કે ચાર થાંભલા એટલું બજેસે જોયેલું, પણ એની શૈલી ઉપરથી એ પ્રાચીનતર-સોન કસારીના મંદિરની હારનું આઠમા અથવા નવમા શતકથી અર્વાચીન ન હોવું જોઈએ. આની પૂર્વમાં જોડાણી વાવ નામની એક પ્રાચીન ઢબે બાંધેલી વાવ છે, પણ તેયે તૂટી ગઈ છે અને તેના પથરા ઊપડી ગયા છે. આ વાવમાંના એક પથરા ઉપર તૂટેલો લેખ છે તેમાં સંવત ૧૩૯૩ છે. આવી ભવ્ય વાવ કોઈ રાજાએજ બંધાવી હોવી જોઈએ અને આ તારીખ ખરી હોય તો ધૂમલીનો નાશ તે પછી થયો હોવો જોઈએ. કારણ કે જોડવાઓએ ધૂમલીને ફરી વસાવવાનો તો પ્રયત્નજ કર્યો નથી. મતલબ કે ૧૩૬૯ માં ધૂમલીનો નાશ થવાની ચાલતી આવતી દંતકથા યથાર્થ નથી લાગતી. એટલું ખરું કે ૧૩૮૩ પછી થોડા વખતમાં ધૂમલી પડ્યું હશે. આખા પ્રદેશ ઉપર નાનાં નાનાં મંદિરના ખંડેરાના ઢગલા પડ્યા છે. આ બધા બારમાતેરમા શતકનાં મંદિરો હશે. ઉપર ચડતાં જ્યાંથી આસપાસ બધે નજર પડી શકે એવા ઊંચા સ્થળ ઉપર ત્રણ જૂનાં મંદિરો છે. આમાંનું પહેલું વૈષ્ણવ મંદિર હશે. એનું માત્ર ગર્ભગૃહ બિલું છે. આના દારના ભરોટિયા ઉપર વિષ્ણુ વગેરેની મૂર્તિઓ છે. સામે મંડપના થાંભલા બેલા છે.

એતી પાસે બીજી મંદિર છે એતી સામે મડપ હતો અત્યારે શિખર અને મડપના ચાગ ચાલવા છે, પણ શિખર તદ્દન ખડેર ધર્ષ ગયેલુ હોવા છતાં ચેત્ય બારી ચૈલીનુ હતુ એટલુ દેખાય છે અને આ ચૈલી આકાશમાં ચતકથી અથવા તેથીયે પહેલાથી તે ૧૦ મા અથવા ૧૧ મા ચતક સુધી પ્રચારમાં હતી ટેકરીના છેક શિખર ઉપર આશાપુરી માતાનુ મંદિર છે આની આસપાસ જૂના ધરોની તૂટેલી દિવાલો દેખાય છે અને ફરતી દિવાની બાડી દિવાલ છે આ કિલ્લાનો ગમપોળા દરવાજો જે જોળના વખતમાં બનેલો હતો તે પાછળથી પડી ગયો છે, અને આ દરવાજાની બહાર પાળિયો છે આમાના એક પાળિયા ઉપર જેકબે નવત ૧૧૧૮ વાચેય એમ એ કહે છે

ગમપોળાની બહાર દેગણીવાવ છે, અહીંથી ૩૫૦થી ૪૦૦ ફીટ છેટે મોન ડમારીનુ મંદિર છે અને તેના પશ્ચિમ છેડા ઉપર વીરોડ નાના નાના મંદિરો છે પણ આ બધા નવલખા કગતા જૂના આકાશથી દશમાં ચતક સુધીના છે વણાળગ પડી ગયા છે પણ એમાના જે જળવાઈ ગયા છે તેમાના એક મોટા વૈષ્ણવ જણાતા મંદિરના મડપમાં ચાગ ચાલવા લાગે છે, મડપમાં એક વિષ્ણુની જા કુટ બાંધી મૂર્તિ છે, જે રાજકોટના કે મુખર્ષના મ્યુઝીઅમમાં લઈ જવા જેવી છે એમ બર્જેસ કહે છે મુખર્ષની રાયલ એશીઆટિક સોસાયટીના મ્યુઝીઅમમાં જે નિર્મૂર્તિ જેકબે રાખેલી હતી તે આ મંદિરોમાંથી મળેલી હતી

ઘૂમલીથી ઉતરે ગોપ નામનુ ગામડુ છે તેની દક્ષિણપશ્ચિમે પાસે જ ગોપ નામની ટેકરી છે એતી પૂર્વમાં જૂનુ ગોપ છે, આ જૂનુ ગોપ કોઈ કાળે મોટુ શહેર હશે, આમાં એક જૂના મંદિરનુ ખડેર બર્જેસે જોયુ હતુ, જેની રચના ઉપરથી તથા એના એક પથરા ઉપર કાતગાયવા બનાવતુ અર્થ ન સમગ્રતા અક્ષરો ઉપરથી એ ધણુ જૂનુ ગણાય છે બર્જેસના ધારના પ્રમાણે આ જૂના ગોપનુ મંદિર કાઠિયાવાડમાં જૂનામાં જૂનુ-૮૬૬ ચતકનુ કે તેથી પણ જૂનુ મતલબ કે ગુપ્ત કાળનુ હોવુ ભ્રમ છે

બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર

મગડાના પ્રાચીન રથાનોમાં બીલેશ્વર અને કીલેશ્વર પણ જોવા જેવા છે, અને બીલેશ્વર તો હજી એક ગીતે તીર્થસ્થાન છે પોગમદર

જતી ગાડીમાં સખપર સ્ટેશને ઊતરી ગાડામાં બેસી બીલેશ્વર જવાય છે. આ સ્થળ ખરડાની શરૂઆતમાં જ આવેલું છે, એટલે ખાસ ચઢાવ ચડવો પડતો નથી. તેમ સ્ટેશનથી ચાર પાંચ માઈલ કરતાં વધારે દૂર નથી.

બીલેશ્વર પ્રાચીન તીર્થ સ્થળ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે, પણ મંદિરની બાંધણી ઉપરથી બીલેશ્વરનું મંદિર હમ્મર વર્ષ ઉપરનું છે એમ તજ્જ્ઞો માને છે. આસપાસ છોટે છોટે નાના નાના કુંગરાઓની વચ્ચેથી બીલેશ્વરી નદી ચાલી જાય છે. આ નદી છે તો ઝરણુ અને એમાં ચોમાસા સિવાય ભાગ્યેજ પાણી રહેતું હશે, પણ લોકો એને નદી કહે છે અને મંદિરની સાથે જ બાંધેલો ધાટ છે, ત્યાં પાણી હોય ત્યારે નાહીને મંદિરમાં દર્શન કરે છે.

બીલેશ્વર ગામમાં તો કાંઈ નથી. જે છે તે બીલેશ્વરનું મંદિર જ છે. મંદિરની આસપાસ વિશાળ આંગણું અને ફરતો કોટ છે. આગળ માઢમેડીવાળો દરવાજો છે. જૂના કાળમાં અહીં પણ પાશુપત આચાર્યનું જોર હોય તો સભવિત છે. બીલેશ્વરનું શિવલિંગ ઘણું મોટું કાળા પથ્થરનું જોવા જેવું છે. આ લિંગ આખું નથી પણ ફાટેલું છે. અને લોકો કહે છે કે મહમદે મંદિર તોડ્યું અને લિંગ ભાંગવા માંડ્યું ત્યાં અંદરથી ભમરાઓ નીકળ્યા અને મહમદનું લક્કર ભાગી ગયું. આવી દંતકથાઓ શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં ઘણા સ્થળ માટે પ્રચલિત છે, તેથી આ લિંગ મૂળથી જ આવું અણુધડ છે કે પાછળથી તૂટેલું છે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે.

શ્રાવણ મહિનાના સોમવારોએ બીલેશ્વરમાં મેળો ભરાય છે જેમાં આસપાસના ઘણા લોકો આવે છે.

બીજું સ્થળ કીલેશ્વરનું છે. કીલેશ્વરનું મૂળ સ્થળ પ્રાચીન છે. છેક જામનગરથી અને મોડપરથી સીધું આવી શકાય અને ખાસ કુંગર ઓળંગવો ન પડે એવી રીતે સપાટ પ્રદેશની નજીક જ પણ ચારે તરફ ઊંચા પર્વતોથી ઘેરાયેલું કીલેશ્વરનું મેદાન છે. બીલેશ્વરનું સ્થાન પોરબંદર રાજ્યની હદમાં છે. ત્યારે કીલેશ્વરનું જામનગર રાજ્યની હદમાં છે.

કીલેશ્વરની એક તરફ જામનગરના ખરડાનું ઊંચામાં ઊંચું

જતી ગાડીમાં સખપર સ્ટેશને ઊતરી ગાડામાં બેસી જીલેશ્વર જવાય છે. આ સ્થળ ખરડાની શરૂઆતમાં જ આવેલું છે, એટલે ખાસ ચઢાવ ચડવો પડતો નથી. તેમ સ્ટેશનથી ચાર પાંચ માર્મલ કરતાં વધારે દૂર નથી.

ખીલેશ્વર પ્રાચીન તીર્થ સ્થળ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે એ સ્થળે તપશ્ચર્યા કરીને શિવને પ્રસન્ન કર્યા હતા એમ પુરાણો કહે છે, પણ મંદિરની ખાંધણી ઉપરથી ખીલેશ્વરનું મંદિર હજાર વર્ષ ઉપરનું છે એમ તજ્જ્ઞો માને છે. આસપાસ છોટે છોટે નાના નાના ડુંગરાઓની વચ્ચેથી ખીલેશ્વરી નદી ચાલી જાય છે. આ નદી છે તો ઝરણ અને એમાં ચોમાસા સિવાય ભાગ્યેજ પાણી રહેતું હશે, પણ લોકો એને નદી કહે છે અને મંદિરની સાથે જ ખાંધેલો ઘાટ છે, ત્યાં પાણી હોય ત્યારે નાહીને મંદિરમાં દર્શન કરે છે.

ખીલેશ્વર ગામમાં તો કાંઈ નથી. જે છે તે ખીલેશ્વરનું મંદિર જ છે. મંદિરની આસપાસ વિરાળ આંગણું અને ફરતો કાટ છે. આગળ માઢમેડીવાળો દરવાજો છે. જૂના કાળમાં અહીં પણ પાશુપત આચાર્યનું જોર હોય તો સંભવિત છે. ખીલેશ્વરનું શિવલિંગ ઘણું મોટું કાળા પથ્થરનું જોવા જેવું છે. આ લિંગ આખું નથી પણ ફાટેલું છે. અને લોકો કહે છે કે મહમદે મંદિર તોડ્યું અને લિંગ ભાંગવા માંડ્યું ત્યાં અંદરથી ભમરાઓ નીકળ્યા અને મહમદનું લશ્કર ભાગી ગયું. આવી દંતકથાઓ શ્રદ્ધાળુ લોકોમાં ઘણા સ્થળ માટે પ્રચલિત છે, તેથી આ લિંગ મૂળથી જ આવું અણુઘડ છે કે પાછળથી તૂટેલું છે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે.

શ્રાવણ મહિનાના સોમવારેએ ખીલેશ્વરમાં મેળો ભરાય છે જેમાં આસપાસના ઘણા લોકો આવે છે.

ખીજું સ્થળ કીલેશ્વરનું છે. કીલેશ્વરનું મૂળ સ્થળ પ્રાચીન છે. છેક જામનગરથી અને મોડપરથી સીધું આવી શકાય અને ખાસ ડુંગર ઝોળંગવો ન પડે એવી રીતે સપાટ પ્રદેશની નજીક જ પણ ચારે તરફ ઊંચા પર્વતોથી ઘેરાયેલું કીલેશ્વરનું મેદાન છે. ખીલેશ્વરનું સ્થાન પોરબંદર રાજ્યની હદમાં છે. ત્યારે કીલેશ્વરનું જામનગર રાજ્યની હદમાં છે.

કીલેશ્વરની એક તરફ જામનગરના ખરડાનું ઊંચામાં ઊંચું

આભપરાનુ શિખર દેખાય છે ત્યારે ખીજી તરફ પોગળદરનો હડિયો આવી રહ્યો છે જે એક તરફ થોડો ખુલ્લો ભાગ છે તે ગસ્તે છેડ જામનગરથી મોટર ચાલી શકે એવો ૩૦ ગાઉનો ગસ્તો જામ સાહેબે બાંધ્યો છે ચારે તરફ ઊંચાં ઊંચાં વાદળાઓથી ઘેરાયલા શિખરો વચ્ચે ઝીણી લીટી જેવી દેખાતી ઝગ અને લીલાછમ ઝાડોથી ખીચોખીચ ભરેલા પડધાગની વચ્ચે નાનું મપાટ મેદાન કુદગતી રીતે ગમણીય અને આકર્ષક લાગે છે

આ રથળની કુદગતી ગમણીયતાથી આકર્ષાઈને પ્રાચીન ભક્તિ ભાવવાળા લોકોએ ત્યાં એક તરફના કુગરને અડીને કાલેશ્વરી નદીના કાંઠા ઉપર જ એક શિવમંદિર બાંધ્યું હતું દંતકથા તો એ મંદિરને પાડવોના વખતનું ગણે છે અને જામશ્રી રણજીતસિંહે એ મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી ચોડેલી તખ્તીમા આ દંતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે પણ એ અને એવી ખીજી દંતકથાઓમા કશું ઐતિહાસિક તત્ત્વ નથી એ પ્રસિદ્ધ છે પણ ખીલેશ્વરના મંદિરના કાળનું આ કાલેશ્વર હોય તો પણ જૂનું ગણાય પણ ખીલેશ્વરનું મંદિર અખડિત ઊભું છે ત્યારે કાલેશ્વરનું મંદિર તો વહ્યા વખતથી સાવ ખડે ચર્ચ ગયેલું પચાસેક વર્ષ પહેલાં જગડાની મુમાફરીએ ગયેલા સદ્ગત પ્રાણુગકર ત્રેમચંદર પદ્મણી લખે છે કે “દેવળ ધાતુ પ્રાચીન અને પડી ગયેલું હતું તેનું મુખ પશ્ચિમ દિશા તરફ હતું મહાદેવનું સિંગ અપૂર્ણિત જણાતું હતું” હાલમા એ ખડેરનો જીર્ણોદ્ધાર કરી નવું હાલની દબનું મંદિર જામ સાહેબે બંધાવ્યું છે, અને તેમા નવા લિંગની સ્થાપના કરી છે, અને એમણે જ એની પૂજાની પણ વ્યવસ્થા કરી છે પણ આ મંદિરથી આ રથળની ખ્યાતિ તો પ્રાચીનકાળમા હતી આ કાળમા તો જામશ્રી રણજીતસિંહજીના ગિરિભવનથી આ રથળની ખ્યાતિ છે જામ માહેબે પોતાને અને પોતાના ગજવી પરાણુઓને સુખપૂર્વક ગહેવા લાવક મગવડવાળા મકાનો બાંધ્યા છે ત્યાં એક વખત ૫૦ હુડોનો નેસમાત્ર હતો તે સ્થળે નેમ લીટી ગયો છે, અને આમપાસ સુંદર બનીચાઓવાળો બગલો અને ખીજા માણુઓને રહેવા માટે પાકા મકાનો બંધાયા છે

મંદિરની બાજુમાથી કાલેશ્વરી નદી વહે છે તેને પાકા નીચે દરવાજાવાળો બંધ બાંધીને એક બાજુ પાણી રોકવાની યોજના કરી

છે. અને આ બંધ જ મંદિરમાં જવા માટે પૂજની ગરજ સારે છે. આ તળીમાં જ એક પાતાળ કૂવો ખોદાવી તેના ઉપર પંચ મૂકી બંગલામાં તથા બગીચામાં નળની ચોજના કરી છે. મારા ધારના પ્રમાણે વીજ-ળીની તથા જામનગરથી ટેલીફોનની ગોઠવણ પણ કરેલી છે. પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાં ડુંગરની મધ્યમાં આવેલું આ સ્થાન જોઈને જોયું હોય તે આજે જુએ તો આશ્ચર્યચકિત થાય એમાં નવાઈ નથી. જો કે હમણાં હમણા જન્મ સાહેબને આ સ્થળ કરતાં સમાણા વધારે ગમ્યું જણાય છે.

પોરબંદર

પોરબંદર શહેર ઘોળા પોરબંદરી પથરાઓથી બાંધેલું હોઈને આખું શ્વેત લાગે છે. એ પ્રાચીન સુદામાપુરી છે એમ કહેવાય છે, પોરબંદરના રાણાઓની દોઢસો વર્ષથી એ રાજધાની છે એ ઉપર કહ્યું છે. આ શહેરમાં લગભગ ૧૯ હજાર માણસની વસ્તી છે, બહાર કમાણી કરી આવીને મેમણો, ભાટિયા, લુહાણા વગેરે પોરબંદરમાં પોરબંદરના જ દૂધ જેવા ઘોળા ચૂનાના પથ્થરનાં મોટાં મોટાં મકાનો બાંધે છે. જો કે આ મકાનોમાં વસ્તી ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે.

સુદામાપુરી તરીકે પોરબંદર પણ તીર્થસ્થાન ગણાય, પરંતુ બાવાઓ સિવાય બીજાઓ તીર્થ તરીકે ત્યાં ભાગ્યે જ જાય છે, સુદામાપુરી નામને સાર્થક કરતું એક સુદામાજીનું મંદિર પણ છે. હાલના મંદિરનો જીર્ણોદ્ધાર થોડાં વર્ષો ઉપર જ થયો છે. બીજાં જૂનાં મંદિરોમાં કેદારનાથનું મુખ્ય છે. આ કેદારનાથને સુદામાજી સાથે લેતા આવ્યા હતા એમ કહે છે. આ સિવાય બીલેશ્વર મહાદેવનું મંદિર, હિંગળાજ માતાનું મંદિર ગાયત્રી તથા બીજાં નાનાં મંદિરો છે. પણ બધાં આધુનિક છે. માત્ર ખાડીમા પોરવાઈ માતાના મંદિરનું એક ખંડેર છે, એ જૂનું છે. આ જીર્ણ મંદિર ૭૦૦-૮૦૦ વર્ષ જૂનું હોવાનો તર્ક તજ્જો કરે છે. આ પોરવાઈ માતા અને પોરબંદર એક સમયના હોય એ સંભવિત છે, પણ જેઠવાઓએ રાજધાની કરી તે પહેલાં તો ખારવાઓનાં થોડાં ઝુપડાંવાળું નાનું ગામ હશે.

માધવતીર્થ

પોરબંદરથી ૪૦ માઈલ ઉપર સમુદ્રને કિનારે માધવપુર નામનું બંદર છે, આ માધવતીર્થમાં બહાકુંડે અને શ્રીકૃષ્ણનું

મંદિર છે આ સ્થળે શ્રીકૃષ્ણે રૂકિમણી સાથે લગ્ન કર્યું હતું એમ કહેવાય છે લોકો આને કુડિનપુર કહે છે, પણ પ્રાચીન કુડિનપુર વરાડમા હતું એ પ્રસિદ્ધ છે માધવરાય અને રૂકિમણીના મંદિરથી થોડે દૂર મહાદેવનું જૂનું મંદિર છે.

મૂળદ્વારકા

પોરબંદરથી બાર માઈલ ઉપરે દ્વારકા જવાની સડક પાસે મૂળ દ્વારકા નામનું ગામ છે, અહીં ઘણા જૂના મંદિરો છે

કાટેલા

પોરબંદરથી સાત માઈલ છેટે દગ્યાકાઠા ઉપર દ્વારકાના રસ્તામા નાનું ગામ છે ગામની ઉત્તરમા રેવતીકુડ છે અને રેવતેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે અહીંના મહાકાળેશ્વર મંદિરના ઉત્કીર્ણ લેખમા નિ સ. ૧૩૨૦મા ગુજરાતના રાજા વીરલદેવે નીમેલા સૌરાષ્ટ્રના સામન્તે દ્વારવતી સ્વામીના માર્ગમા રેવતીકુડ સમરાવ્યાનું તથા ત્યાં નવું મંદિર બધાવી દિવની તથા વિષ્ણુની મૂર્તિ પધરાવ્યાનું લખ્યું છે (જુઓ 'વૈષ્ણવ ધર્મનો મક્ષિત ઇતિહાસ,' આ ૨ પા ૩૫૬) એ ઉપરથી દ્વારકા જવાનો આ પ્રાચીન માર્ગ હતો અને કાટેલા ગામ લગભગ ૮૦૦ વર્ષ જૂનું છે એમ જણાય છે

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

પ્રાચીન આર્યોએ ઇન્દ્ર, વરુણ, અગ્નિ, વગેરે દેવો સાથે સૂર્યનાં પણ સ્તોત્રો ગાયાં છે. ઋગ્વેદમાં ઇન્દ્ર, અગ્નિ અને વરુણથી બિતરતું પણ વિષ્ણુ વગેરે બીજા ઘણા દેવોથી ચઢિયાતું સ્થાન સૂર્યનું છે. ખરી રીતે તો વિષ્ણુ પણ સૂર્યનું જ એક સ્વરૂપ છે, પણ કાલક્રમે આર્યોની ધર્મરુચિ પલટાતાં સૂર્યનો બીજા અનેક દેવો સાથે વિષ્ણુમાં અન્તર્ભાવ થઈ ગયો અને ભારતકાળમાં શિવ અને વિષ્ણુની પૂજા વ્યાપક થઈ જતાં સૂર્ય ભુલાઈ ગયા. માત્ર પ્રાચીન પરંપરાને દૃઢતાથી વળગી રહેનાર આદિજાતોએ ત્રિકાલસંધ્યા દ્વારા સૂર્યની ઉપાસના જાળવી રાખી. જો કે સંધ્યામાં ઉપયોગમાં આવતા 'ગાયત્રી' વગેરે મંત્રો સુંદર તથા ગભીર અર્થથી ભરેલા છે. પણ હાલના આદિજાતોના મોટા ભાગના જીવનમાં આ મંત્રોના યોગ્ય ઉપયોગ સિવાય સૂર્યપૂજના ચિહ્નરૂપે કાંઈ જીવતું રહ્યું નથી. પણ વચલા કાળમાં ભારતયુગ પછી અને મુસલમાનોના સામ્રાજ્યકાળ પહેલાં, ગુપ્ત સમયમાં તથા તે પછી પણ કેટલાક કાળ સુધી આ દેશમાં ખાસ કરીને પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં સૂર્યપૂજા ઘણા જોરથી પ્રચલિત હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે. કાઠિયાવાડ ગુજરાતમાં સૂર્યમંદિરોનાં અનેક ખંડેરો શોધખોળ કરનારની નજરે પડે છે.

સૂર્યદેવનું સ્વરૂપ

કોઈપણ સૂર્યમંદિરની વિશિષ્ટતાનો ખ્યાલ આવવા માટે અહીં અતિશય ટૂંકામાં કહેવાથી મંદિરોનું વર્ણન સમજવું સહેલું પડશે. આદિત્ય, સવિતા, માર્તણ્ડ, મિત્ર, ભાનુ, વગેરે સૂર્યનાં પ્રસિદ્ધ નામો છે. સૂર્ય સાત મોઢાવાળો એક ઘોડો જોડેલા કે સાત ઘોડા જોડેલા રથમાં બેસીને આકાશમાં મુસાફરી કરે છે. એના સારથીનું નામ અરુણ છે. પુરાણોમાં અરુણને લંગડો કહ્યો છે. જુનાં વૈદિક

કાળમા ૭ ઋતુઓના ૭ આદિત્યો હતા કોઈ વખત સાત પશુ
કર્ણ છે પણ પાછળથી વર્ષના બાર મહિના બિયરથી બાર આદિત્યો
થયા. સૂર્યદેવ વિશે કેટલીક વૈદિક તથા પોગણિક કથાઓ પણ છે,
પણ એનો વિસ્તાર અહીં અરેયાને છે

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર ગુજરાતની પૂર્વી ગ્રાહ્યજ્ઞતાઓના વખતમાં
બધાયેલું હોવાથી ઉત્તમ પ્રતિનુ છે અને એના દૂર વર્ણનથી એક
કાલે ગુજરાતમા (પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમા) સૂર્યપૂજનો કેવો પ્રચાર હતો
તથા સ્થાપત્ય (Architecture) અને ચિત્રપટ્ટણા (Sculpture)ની
કેટલી ઉન્નતિ થઈ હતી એ બેય વાતો વાચનાગ્ના ખ્યાલમાં રહેજે
આવી જશે.

મોઢેરાપુર

મોઢેરા નામનું એક નાનું ગામકું વડોદરા ગણ્યમા પાટણથી
દક્ષિણે ૧૮ માઈલ ઉપર એક ધાર ઉપર આવેલું છે એની આસપાસ
બધો સપાટ પ્રદેશ છે આગળ જતા રૂપેલું નદીને મળી જતા,
પુષ્પાવતી નદી નામથી પ્રખ્યાત એક નાના વેાડજાના કાંઠા કાંઠા
ઉપર નામ વસ્યું છે મોઢેરામા હમણાં તો થોડા મૂપડાજ દેખાય છે
પણ એક કાલે આ સ્થળે કોઈ પ્રખ્યાત સહેજ દગે એવા લક્ષ્મી
જોનાગને જડે તેમ છે નદીના કાંઠા ઉપર પશ્ચિમે નીચાણમાં જૂના
વજનની ઇંટો તથા કોતરેલા પથ્થરો-નૂર્તિઓ, ચાતરાઓ વગેરેના
અવશેષો, જગીન ઉપર બધે પથ્થરોએ દેખાય છે ખાત કરીને
નદી પાસેની તથા મહાન સૂર્યમંદિરની આસપાસની જગીન કૃતિમ
અર્થાત ઇંટોથી બાંધેલી દેખાય છે અને આ ઇંટો પુરાતન પ્રકારની
અને અસામાન્ય મોટા કદની છે આ દેશના જૂના કાળમા પણ
મોટા કદની ઇંટો વાપરનારો રિવાજ હતો.

મોઢેરા અથવા મોઢેરાપુર એ નોંઠ બાજુએનું સ્થાન હતું
અને નાનકોળાના વન પ્રાચીન નોંઠ બાજુએનું એ કુખ્યાંજી મંદિર
એવી દત્તકથા મોઢેરામાં આવે છે. નોંઠ બાજુએ મોઢેરાને નોંઠ
બાજુએનાનું મોઢેરા હો છે અનુપમ નથા ખંડા દરવાજા
તેઓની મારી વસ્યું છે અમારજી રીત મજી કાપિતોત
નમો ૦૧ રતન ઉપરથી પડેલા છે એ રીતે મોઢેરાના સ્થાન ને
નોંઠ બાજુ નોંઠેને તો કોઈ ખંડુ નથી અને તેનોત્ય મહાન

આચાર્ય હેમાચાર્ય (વિ. સં. ૧૧૪૫થી ૧૨૨૯)નાં માળાપ ધંધુકાનાં મોઢ હતાં. એ ઉપરથી એક હજાર વરસ પહેલાં મોઢેરા મોટું શહેર હોવું જોઈએ, અને ત્યાંના વતનીઓ ખીજે જતાં પોતાને મોઢેરાના વંતની-મોઢ તરીકે-ઓળખાવવા ઇચ્છે એટલું તે પ્રખ્યાત હોવું જોઈએ એમ સાબિત થાય છે. મોઢ જ્ઞાતિઓની ઉત્પત્તિની હકીકત ગમે તેમ હોય પણ જૂના કાલમાં મોઢેરા સૂર્યપૂજકોનું એક મોટું તીર્થસ્થાન હતું એટલું તો ચોક્કસ.

આ મોટું શહેર પહેલવહેલું ક્યારે વસ્યું તથા છેવટ ક્યારે ભાંગી પડ્યું એ ચોક્કસ જાણવામાં નથી; પણ હાલમાં એની એક વખતની જાહેજલાલીની નિશાની રૂપે એક સૂર્યમંદિરનું ખંડેર તથા એક જીર્ણ તળાવ નજરે પડે છે. ગામની પશ્ચિમે આ તળાવ છે. તળાવ મોટું છે, અને એક કાલે એની બધી બાજુએ પગથિયાં બાંધેલાં હશે તથા એની ફરતાં કદાચ મંદિરો હશે એમ લાગે છે. પણ આ જીર્ણ તળાવના પગથિયાંના તથા જે મંદિરો એની આસપાસ હશે તેના પથરાઓ પણ ઘણા વખત પહેલાં લઈ જવામાં આવ્યા છે. આ તળાવના ઇશાન ખૂણામાં હિન્દુ બાંધણીની તથા સમાનાન્તરે ૧૮ થાંભલાઓવાળી એક મસ્જિદ છે. આ મસ્જિદથી જરા આગળ પશ્ચિમમાં જતાં સૂર્યમંદિર દેખાય છે. મંદિરની આગળ એક લંબગોળ કુંડ છે. મંદિરનું સ્થલ પણ સુંદર લાગે છે. આ લબ્ધ મંદિર સૂર્યનું હતું એમાં કાંઈ શંકા નથી; અને અત્યારે જીર્ણ ખંડેર જેવી સ્થિતિમાં પણ આવાં ખંડેરામાં ભાગ્યે જ દેખાતી લબ્ધ રમણીયતા આ મહાન મંદિરમાં દેખાય છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં પ્રાચીન બાંધકામના આથી વધારે સુંદર કે આકર્ષક કોઈ અવશેષ નથી. ઝાલાવાડમાં થાન પાસે એક પ્રાચીન સૂર્યમંદિર છે, આખા પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં એ એકજ કદાચ આ મોઢેરાના સૂર્યમંદિર સાથે સરખાવી શકાય એવું છે. આ લબ્ધ મંદિરની મૂર્તિઓનાં નાક, કાન ભાંગી નાખીને જ મુસલમાનોને સંતોષ થયો નથી પણ તેઓએ જમીનમાં સુરંગ ખોદી એમાં દારુની કાચણાઓ ભરી મંદિરના શિખરને ઉડાડી દીધું છે એમ કહેવાય છે.

મંદિરનો સમય અને સૂર્યપૂજનો અચાર
વૈદિક સમયમાં આર્યો, ઇન્દ્ર, અગ્નિ સાથે સૂર્યને પણ પૂજતા

એ ઉપર કહ્યું છે ભારતજાલમા વિષય અને શિવમા બધા વૈદિક દેવો મમાઈ ગયા એટલે સૂર્યપૂજા કેવળ સંધ્યોપાસનમા રહી પણ ઈ સ યોથાપાત્રમા શતકમા આ દેશમા દૂણો વગેરે અનેક પગદેશી બનિઓ દાખલ થઈ, અને એ વખતે આપણા હોંદુ સમાજનો જીવનપ્રવાહ જીવતો વહેતો હોવાથી એમા લખી ગઈ એ જૂની મેળસેળ વખતે અહીંના હોંદુઓ તથા એ પરદેશીઓ વચ્ચે ગિવા-જોનો પુષ્કળ વિનિમય થયો, પગિણામે આ પગદેશીઓએ ચાર વર્ણ-માવી પોતાને અનુકૂલ વર્ણ તથા શેવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ, જેન વગેરે ધર્મોમાથી રુચતો ધર્મ પણ સ્વીકાર્યો એથી જીવતું અહીંના હોંદુઓએ પગદેશીઓના કેટલાક ધર્મતત્ત્વો સ્વીકાર્યા, સૂર્યપૂજા પણ આ ગીતે યોથાપાત્રમા શતકમા આ દેશમા દાખલ થઈ જણાય છે અને વૈદિક કાળમા સૂર્યપૂજા પોતાનામા હોવાથી આપણા પૂર્વજોને આ પગદેશી-ઓની સૂર્યપૂજના સ્વીકારમા પગધર્મનો સ્વીકાર નહિ લાગ્યો હોય છતાં સૂર્યપૂજાનું વિદેશીપણું છૂપું રહેતું નથી

વગહમિદિર (ઈ સ ૭૫૦ શતક) કહે છે કે સૂર્યના પૂજારીઓ મગ બ્રાહ્મણો હોવા જોઈએ ('બૃહત્સમિતા' ૬૦-૧૯) વળી સૂર્યની મૂર્તિ કેવી હોવી જોઈએ તેનું વર્ણન કરતાં એજ ગ્રંથકાર કહે છે કે "સૂર્યની મૂર્તિના નાક, કપાળ, જઘા, માથળ, ગાલ અને છાતી ઊંચા હોવા જોઈએ, એનો પહેગવેશ ઉત્તર દેશના ગહેવાલી જેવો જોઈએ, છાતી, ઉપર માલા, ડાનમા કુડળ અને કેડ ઉપર કદોરો (ચિચક્ર)^૧, સૂર્યની મુખાવૃત્તિ, સદૈત ડમલના ગર્ભ જેવી મુદર અને ચહેરો હમતો તથા શાત અને માથે ગ્લખાયિત મુકુટ, આવી સૂર્યમૂર્તિ બનાવનારને સુખકર નીવડે છે "

‘સૂર્યપૂજારીઓ મગરે બ્રાહ્મણો’ તથા ‘સૂર્યમૂર્તિનો પહેગવેશ

૧ આ ચિચક્ર ચપ્પ જરા વિચિત્ર છે બાહરીઆના આબ્યોધ (Auvyado pgha) ચપ્પને મળતો લાગે છે, એ પણ સૂચક છે

૨ સૂર્યના પૂજારી બ્રાહ્મણોનું ‘મન’ નામ વિચિત્ર છે. એ નામ પરદેશી જેવું ખરી રીતે ઇત્તલી માછ (maichha)ને મળતું કે એ ઉપરથી નીકળેલું લાગે છે. વળી જિનમાલમા એક જૂના સૂર્યમંદિરનું ખટર છે તથા એ નામમા ઓસ-વાગ વાલ્મીયાના મોર સેવક નામના બ્રાહ્મણોના કેટલાક પદો છે આ લોકોની આકૃતિ જરા વિચિત્ર રીતે જુદી પડે છે આ લોકો જૂના મન બ્રાહ્મણોમાંથી

ઉત્તરવાસીઓ 'જેવો', વગેરે સૂચનાઓ તથા અન્યારે મળી આવતી જૂની સૂર્યમૂર્તિઓના પીંડી સુધી પહોંચતા પરદેશી જોડાઓ ગૂર્જપૂજનનું મૂલ્ય પરદેશીપણુ સ્પષ્ટ દર્શાવે છે. 'શિવ, વિષ્ણુ વગેરે બીજા દેવોની મૂર્તિઓના પગમાં જોડા નથી હોતા એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. આ દેશમાં જે વખતે સૂર્ય મંદિરો બિંધાયાં હતાં તે વખતે દુનિયામાં બીજાં પણ સૂર્યપૂજનનો જળાર પ્રચાર હતો. ઈ. સ.ના આરંભમાં ગ્રીસમાં તથા પશ્ચિમમાં સૂર્યપૂજનનો ગાંડોળો પ્રચાર હતો. પૅસેનીયસ (ઈ. સ. ૧૭૦) ગૂર્જપૂજનનાં સ્થાનોનો ઉલ્લેખ કરે છે. ઓરેલીયસે રોમમાં એક ભવ્ય સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું. તથા પામીરમાં પોતાના સૈનિકોએ ઈ. સ. ૨૭૩માં જમીનદોસ્ત કરેલાં સૂર્યમંદિરનો અણોદ્ધાર કરવાની આ પાદશાહની ઘણી ઇચ્છા હતી.

મોઢેરાના સૂર્યમંદિરના સમય પહેલાં ઘણા વખતથી આ દેશમાં પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનમાં ખાસ કરી સૂર્યમંદિરો બિંધાયાં હતાં. ઈ. સ. ૪૩૭માં રેશમ વણનારાઓના એક ગણે દશપુર (માળવાનું દશેર)માં એક સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું હતું અને ૪૭૩માં એને સમરાવ્યું હતું. આ ગણ લાટથી દશપુર ગયો હતો. (જુઓ દશપુરનો લેખ ઇ. એ. વો. ૧૫, પા. ૧૩૬). કાશ્મીરના લલિતાદિત્ય મુક્તાપીડે ઈ. સ. આઠમા શતકના પહેલા ભાગમાં કાશ્મીરમાં પ્રખ્યાત માર્તંડ (સૂર્ય) મંદિર બંધાવ્યું હતું, એમ રાજતરંગિણીમાં કહ્યું છે. આ મંદિરનો ભગવાવશેષ હજી બિંધો છે; અને પોતાની પ્રાચીન ભવ્યતાની છાયા દેખાડે છે. સાતમા શતકમાં યુવાનચંદ્ર મુલતાનમાં સૂર્યનું એક પ્રખ્યાત મંદિર હોવાનું કહે છે. અને ૧૧મા શતકમાં અલ્ખેરની એ જ મંદિરની નોંધ કરે છે. મુલતાનની સૂર્યમૂર્તિ સોનાની હતી એમ યુવાનચંદ્રે લખ્યું છે, જ્યારે અલ્ખેરની કહે છે કે મૂર્તિ ત્રાકડાની હતી તથા ઉપર ચામડું ઓઢાડ્યું હતું. એની પૂજા મગ ધાત્રણો કરતા તથા એ સ્થળે સામ્યપુર યાત્રા નામનો મેળો ભરાતો એમ અલ્ખેરની કહે.

ગંતરી આવેલા ભાગે છે. જો કે તેઓ હાલમાં વૈષ્ણવ છે પણ પહેલાં સૂર્યપૂજક હતાં. એઓની ઉત્પત્તિ 'સૂર્યપુરાણ'માં કહી છે એમ તેઓ માને છે. સૂર્ય તથા ભવિષ્યપુરાણમાં આ સેવકોને શક લોકોના દેશમાંથી ગરુડ લઈ આવ્યા તથા તેઓ અગ્નિ તેમજ સૂર્યના પૂજક હતા એમ કહ્યું છે એ ચાંદે રાખવા જેવું છે. ('જોમ્મિ ગેઝેટીઅર', ૧, ભા. ગ્રં ૧, પા. ૪૬૫.)

છે, (જુઓ મયાઉકૃત 'અભ્યેરનીઝ ઇન્ડિયા') યુવાનયગે કનોજમાં પણ એક સૂર્યમંદિર હોવાનું હતું છે. કન્નુમા, ક્યકોટમા એક જૂનું સૂર્યમંદિર છે અને સોરઠની દક્ષિણે પ્રાચીકુંડ પાસે, બિન્ન-માલ તથા મોઢેગના માપનું એક બોલુ સૂર્યમંદિર છે, વળી એલાપુત્રી, ભાનની તથા ખડગિગિની ગુફાઓમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બધા ચિન્હો ઈ સ યોગપાત્રમાં શતકથી ઈ સ અગિઆરમાં પાદરમાં શતક સુધી સૂર્યપૂજનો આ દેશમાં ધણો પ્રચાર હતો એમ ખતાવે છે.

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિરનો સમય

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર એની રચનાના તથા સ્થાના પ્રકાર ઉપરથી ઈ સ ૧૧મા શતકનું—અર્થાત્ બીમદેવ, (ઈ સ ૧૦૨૨થી ૧૦૬૬)—ના વખતનું, હોય એમ જણાય છે. ગુજરાતમાં ઈ સ ૧૧મા, ૧૨મા તથા ૧૩મા શતકમાં સ્થાપત્યસ્થાનો ધણો વિકાસ થયો હતો આ શતકોમાં ગુજરાત પરમ સમૃદ્ધિથી દીપ્ત હતું એના રસિક શ્રીમતો ધર્મઙ્ગ—મંદિરો બધાવવા, વાવતળાવો ખોદાવવા, ધર્મ-શાળાઓ બધાવવી, વગેરેના પોતાનું ધન ખર્ચવા અતિ આતુર હતા અને ગુજરાતના કારીગરો શ્રીમતોનું ધર્મઙ્ગ દીપાવે એવા કાર્ય-દક્ષ હતા. ગુજરાતના કારીગરોની કીર્તિ તો જ્યાં પર્યંત પ્રમદી હતી. આગસ્ટ ઉપર ગુજરાતના કારીગરોનું ઝીણું કાતગઠન કાઢી પણ દેશના કે યુગના આ જાતના કામ સાથે હરીફાઈ કરે એવું છે મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર પણ આ ઉજ્જવલ સમયનું છે અને ઈ સ ૧૦૩૨માં બીમદેવના મહામાત્ય વિમળશાએ આશુ ઉપર બધાવેલા ઝડપભદેવના મંદિર સાથે મરખાવી જેતા મોઢેરાનું મંદિર એજ વખતનું હોય એમ જણાય છે. વળી મી સ્કીને આ મંદિરમાના એક પથરા ઉપર “ વિક્રમ સવત ૧૦૮૩ ” એ રીતે અક્ષરો કાતરેલા વાચ્યા હતા. બધી રીતે વિચાર કરતા આ સૂર્યમંદિર મહમદ, ગજનવીએ સોમનાથ તોડ્યું તે પછી બે વર્ષની અંદર ઈ સ ૧૦૨૬ માં બધાયું છે એમ માનવામાં કાંઈ વાધો નથી. આશુ ઉપરના વિમળશાના મંદિરનું તથા પ્રાટણની, રાણીની વાવનું એ મમજાલોતું છે. વિમળશાનું મંદિર અનુ-દૂલ મયોગોને લીધે ૯૫૦ વર્ષ પછી પણ હજી આબાદ બિલુ છે, એની શોભા આખા હીંદુસ્તાનની સ્થાના નમૂનારૂપ છે એની શોભા ઉપરથી આ મોઢેરાનું મંદિર અખડિત બિલુ હશે ત્યારે કેવું જાન્ય લાગતું હશે તે કહી શકું.

મોઢેરાનું મંદિર

આખું મંદિર ગર્ભગૃહ, અંતરાલ તથા સભામંડપ કે રગમંડપનું બનેલું છે, આગળ એક કુંડ છે, હાલમાં લોકો સભામંડપને સીતાની ચાવડી અને કુંડને રામકુંડ કહે છે. આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ કેટલાંક નાનાં ગૌણ મંદિરો હતાં જે જમીનદોસ્ત થઈ ગયાં છે. એની અખંડિત સ્થિતિમાં આ મંદિર શિલ્પશાસ્ત્રાનુસાર ઉત્તમ પ્રકારના મંદિરના સર્વ અંગોથી સંપૂર્ણ તથા યોગ્ય પ્રમાણવાળું હશે. આખું મંદિર ૫૧ ફીટ ૯ ઇંચ લાંબું અને ૨૫ ફીટ ૮ ઇંચ પહોળું છે. ગર્ભગૃહની ભીતો તથા મંદિરની બહારની ભીતોની વચ્ચે પ્રદક્ષિણા માર્ગ છે. આની ઉપર શિખર હતું. ગર્ભગૃહની સામે જ સભા મંડપ છે એ મંડપની છતને ૧૩ ફીટ ૬ ઇંચ ઊંચા આઠ થાંભલાઓ ઉપર ટેકવેલ છે. સભા મંડપના મધ્યભાગ ઉપર બહુ સુંદર કોતરકામવાળો ઘૂમટ હતો. જે બધો પડી ગયો છે. આ ઘૂમટ હાલમાં મંદિરોના મંડપ ઉપર નેઈ એ છીએ તેવો ઉપરથી ગોળ આકારનો નહિ પણ એક ઉપર એક થર મૂક્યા હોય તેવી જાતનો આબુનાં તથા ગિરનારનાં જૈન મંદિરોના ઘૂમટ જેવો હતો. આ ઘૂમટની બરાબર વચ્ચેથી અંદરના ભાગમાં પથ્થરમાંથી કોતરેલું એક ઝુમર લટકવેલું દેખાય છે. આ ઝુમર એવું ઝીણું કોતરેલું હોય છે કે એ નેઈને પથ્થરનું હોવા છતાં પાસાઓવાળા કાચનું હોય એવું લાગતું હોવાથી કારીગરના કામ માટે ધન્યવાદ આપ્યા વગર રહી શકાય નહિ. મંડપની અંદરની દીવાલો બહારની સરખામણીએ કોતરકામ વગરની છે, પણ આ દીવાલોમાં સ્થલે સ્થલે ગોળ રાખેલા છે જેમાં સૂર્યની મૂર્તિઓ છે. આ બધી મૂર્તિઓના પગમાં પરદેશી ('હેસીઅન') ખુટ છે. આ ખુટના ચામડા ઉપર લીટાઓ પાડેલા છે.

મંડપના થાંભલાઓને નીચેથી ઉપર સુધી કોતરકામથી ભરી લીધા છે. થાંભલાઓ નીચેથી અષ્ટકાણુ છે પણ ઉપર જતાં ગોળ થઈ જાય છે. થાંભલાઓ ઉપરના આડા પથરાઓને પણ કોતરેલા છે.

ગર્ભગૃહ તદ્દન પડી ગયું છે, માત્ર દીવાલો બાકી છે. આ ગર્ભગૃહને બે માળ હોય એમ જણાય છે. નીચેનું ગર્ભગૃહ ઉપરનાથી ૧૧ ફીટ નીચું હશે. આ ગર્ભગૃહમાંથી કચરો દૂર કરતાં સૂર્યમૂર્તિની બેઠક દેખાય છે. બેઠકના આગલા ભાગ ઉપર સૂર્યના રથના સાત ઘોડા કોતરેલા છે. આ નીચેના ગર્ભગૃહમાં શી રીતે ઉતરાતું હશે તે સમ-

નતું નથી કદાચ ઉપરથી સીડી મૂકીને ઊતરતુ હશે અમગનાથના શિવમંદિરમા ગર્ભગૃહ ઉપરના મડપની સપાટીથી ૭ ફીટ નીચે હતું, પણ ત્યાં ઉપર માળ ન હતો, અને સીડીથી નીચે ઊતરતુ પડે એવા ઊંડા ગર્ભગૃહો તો ધણે સ્થલે છે, પણ આ મોઢેરામા તો નીચેનું ભોયરું કિંમતી વસ્તુઓના બહાર તરીકે રાખ્યુ હોય એવુ લાગે છે ગર્ભગૃહની દીવાલો કાતરકામ વગરની છે પણ તેના ઘૂમટના જે ઢઢાઓ નીચે પડ્યા છે તે ઉપરથી ઘૂમટ મુદ્દ કાતરકામથી શોભાયમાન હશે એમ લાગે છે ગર્ભગૃહનો દ્વાગમાર્ગ સારી રીતે કાતરણીવાળો છે કાતરકામમા સૂર્યમૂર્તિ વારવાર દેખાય છે પ્રદક્ષિણામાર્ગમા ગર્ભગૃહની ત્રણ દીવાલોના બહારના ભાગમા સ્થલે સ્થલે ગોખો મૂકેલા હતા જેમા ખેસારેલી મૂર્તિઓ નષ્ટબ્રષ્ટ ચર્ચ ગર્ભ છે મડપની દરેક બાજુની બારીઓમા કાતરેલા પથ્થરનો જાળીઓ ખેસારેલી હતી પણ એમાનો મોટો ભાગ પડી ગયો છે આજ પ્રમાણે પ્રદક્ષિણામાર્ગમા પ્રકાશ આવવા રાખેલી ત્રણ બારીઓ પણ અદૃશ્ય ચર્ચ ગર્ભ છે

મંદિરની દીવાલોનો બહારનો ભાગ મૂર્તિઓ કાતરેને ભરી દીધો છે મડપની દીવાલો ઉપર આડી લીંટીમા અને શિખરની દીવાલો ઉપર જભી લીંટીમા મૂર્તિઓ કાતરી છે વળી બીજી ગીતે પણ વિવિધતા આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે અષ્ટભદ્ર અથવા તારકાકૃતિ મંદિરમા આ રીતે જ કાતરકામની ગોલા ગોઠવવાનો રિવાજ હતો સૂર્યના પ્રકાશમા મંદિરની દિવાલો ઉપરની મૂર્તિઓના જભા ચહેરા જે લબ્યતાથી ઝળહળો જડતા હશે તેનો ખ્યાલ આજે આવવો મુશ્કેલ છે

આખુ મંદિર જોયા પીઠ ('પ્લેટફોર્મ') ઉપર જિલુ છે બહારની દીવાલોની ત્રણેય બારીઓની ખેચ બાજુના મોટા ગોખોમા સૂર્યની જભેલી મૂર્તિઓ રાખી છે અને એના પગ નીચે સાત વોડાઓ છે બાજુમા ઓળો છે, જે કદાચ સૂર્યપત્નીઓ હશે મંડપ અને ગર્ભગૃહના દ્વારને મથાળે સૂર્યમૂર્તિઓ ખેમારી છે વળી પ્રદક્ષિણામાર્ગને ફરતી દીવાલમા ૭ ગોખમા ૭ અને મડપની અદ્વની દીવાલના ૭ ગોખમા ૭ બીજી, એ રીતે બાર આદિત્યની બાર મૂર્તિઓ દેખાય છે વળી ગર્ભગૃહની બહારની દિવાલમા બાર આદિત્યની મૂર્તિઓ છે સૂર્યની મૂર્તિઓને મોટે ભાગે બે હાથ છે, જે લાખા ગખેલા હોવાથી ધણેખરે સ્થલે લાગી ગયા છે બીજા દેવોની મૂર્તિઓ ચાર હાથવાળી છે,

ઉત્તર તરફની દીવાલમાં ત્રણ મુખ, ત્રણ હાથ અને ત્રણ પગ વાળી એક મોટી બિંબી મૂર્તિ છે, જેને ગામના લોકો કાલભૈરવ કહે છે અને દર અઠવાડિયે તેલ તથા સિંદૂર ચઢાવે છે. ઘણું કરી આ અગ્નિની મૂર્તિ હોવી જોઈએ, કારણ કે ત્રણ પગ એને જ હોવાનો સંભવ છે. પણ આ મૂર્તિ ઉપર તેલ અને સિંદૂર એટલાં ચડેલાં છે કે એનું ખરાખર સ્વરૂપ ઓળખાતું નથી. આ મૂર્તિથી આગળ ખૂણામાં નંદી સાથે શિવ બિંબા છે, બીજી પણ સ્ત્રી, પુરુષ તથા નાગદેવોની ખંડિત મૂર્તિઓ છે.

પણ આ મંદિરનો સૌથી સુંદર તથા અતિશય શોભીતો કરેલો ભાગ તો સભામંડપ કે ચાવડી છે. સભામંડપ ગર્ભગૃહની સામે જ છે. એની વચ્ચે સાંકડો રસ્તો છે.

સભાગૃહના સ્તંભો અને એની ઉપર બે સ્તંભોની વચ્ચેનાં તોરણો, સભામંડપની શોભામાં ઘણો વધારો કરે છે. પણ મંદિરની ઉપરનો ઘૂમટ પડી ગયેલો હોવાથી તોરણોના પણ ખંડિત કટકા નજરે પડે છે. સભાગૃહના સ્તંભો ખરેખર ઘણા સુંદર દેખાય છે, એના ઉપરનું કોતરકામ આકર્ષક છે.

સભામંડપમાં પેસવાના પૂર્વ દિશાના દ્વાર સામે, સૂર્યકુંડમાં બિતરવાનાં પગથિયાંની ઉપર જ બે સ્તંભો બિંબા છે જેના ઉપરનું તોરણ નીચે ઢગલો થઈ તૂટી પડ્યું છે, આ સ્થળે અનેક સુંદર તોરણો કે કીર્તિસ્તંભો હતા તેમાંથી કોઈકે જ જીવતા રહ્યા છે. વડનગર, સિદ્ધપુર તથા કપડવંજના કીર્તિસ્તંભો જેવા જ આ પણ છે.

સભામંડપની પૂર્વમાં હાલમાં રામકુંડ તરીકે ઓળખાતો સૂર્યકુંડ આવેલો છે. સભામંડપથી પાણીની કોર સુધી પગથિયાં બાંધેલાં છે. આ કુંડ બે કે હાલમાં ઘણો તૂટી ગયો છે. પણ મૂળ સંપૂર્ણ કુંડનાં સર્વ લક્ષણોવાળો હતો. આ કુંડમાં બિતરતાં વચ્ચે ગોખોમાં મૂર્તિઓ બેસાડેલી છે, અને કુંડ ઉપર નાનાં નાનાં મંદિરો છે જેમાં મોટે ભાગે વૈષ્ણવ મૂર્તિઓ છે. કુંડની પૂર્વમાં મુખ્ય મંદિરની સામેના મંદિરમાં શેષશાસ્ત્રી વિષ્ણુની મૂર્તિ છે. બીજી મૂર્તિઓમાં એક વામન અવતારની તથા એક શીતળાદેવીની તથા એક કમલાસના લક્ષ્મીની છે.

મંદિર તથા કુંડનું ચણતરકામ ચૂનો વાપર્યા વગર કરેલું છે. જૂના વખતમાં ઘણાં મકાનો આ રીતે જ બાંધવામાં આવતાં. કુંડનું

પાણી હાલમાં વાપરવા યોગ્ય દેખાતું નથી છતાં કોઈ કોઈ ભાવિકો એમાં નાહ્યા વગર ગહેતા નથી સૂર્યના ઘોડાએ ખણુવાથી આ કુડ થયો છે એમ દત્તજ્યા છે

મોઢેરાના આ સૂર્યમંદિરની દિશા એવી રીતે ગોઠવેલી છે કે મુખ ખરાબર પૂર્વ દિશાની સામે હોય તે વચ્ચે તથા રાગદામ સૂર્યના પ્રકાશ આખા સભામંડપને વીંધીને જગજગ ગર્ભગૃહમાં પડે, સૂર્યના ભિત્તિ પ્રકાશથી મહામંડપના માલધાની મૂર્તિઓ, ગર્ભગૃહના દ્વારની ગોલા તથા સૂર્યની મૂર્તિ પોતે, બધું એક માથે ઝગઝગી લીકતું હશે ત્યારે દેખાવ શુ બન્ય હાગતો હશે.

ઈ. મ ૧૮૦૯માં મર્વેવજનનરત્ન કર્નટ મોનીઅર વીલિયમ મોઢેરાનું આ મંદિર પહેલવહેલું જોયું ત્યારે એના મોઢામાંથી જે ઉદ્ગારો નીકળેતા તે એના 'જર્નલ'માં નોંધાયા છે આ ઉદ્ગારો આ મંદિરની રમણીયતાનો ટૂકમાં સારો ખ્યાલ આપે છે —

“હિંદુ રચાપત્યના મેં જોએલા એક નમૂનાઓમાંનું એક મોઢેરાનું મંદિર છે જે કે બાધણીમાં એ આજના મંદિરોને ઘણી રીતે મળતું છે, પણ એને એટલું બધું રાજગાંધારી આવ્યું છે કે આને જોતા આ મંદિરના રચાપનાગના મનમાં આને માણસની ડનાથી બની રહે તેટલું નંપૂર્ણ બનાવવાની વામના કેવી તીવ્ર હતી એ મમનગ્ય છે, ઉપરના બધો ભાગ માલવાઓને આધારે ગઢો છે આ માલવાઓ અતિશય મુદ્દા કાતરકામથી ગોલાયમાન ડરેલા તથા મૌથી મગ્ન પ્રકારના છે એટલું જ નહિ પણ આ મુધરેલા જમાનાનાં પણ સુદ્ધ વસતિની કલ્પના તથા કુચળ ડગીનગીરે મણાવ એવા છે.

આ મંદિરનું અવલોકન કરવાના અમે કેટલાક દિરસો માળ્યા, પણ એની મુદ્દતામાં એવી ત્રિવિધતા છે કે એનું નંપૂર્ણ અવલોકન કરવા માટે કે એની સામાન્ય રૂપરેખાનો ડખો પણ ખ્યાલ નાંધવા માટે અમારી પાસે રાગદામ દના તેથી ત્યારે દિરસોની જરૂર હતી. ઘણી મૂર્તિઓ દેરાદેવની પોગખિક કથાઓ વિગત રજૂ કરે છે આખા મંદિરની બહારની બાજુ ૧૮ હમ પદાંગ એક પદો પુરો લોએ, માડાએ નો ખી નં જ રાગે ૧ હુડા બુદા રિમ્ડિના કોત રયા આકોગદાગ કોર્ડ પુર ખિક કથાનું ચનમ ચિત્ર દેખાડે છે અને જનીન ઉપરથી પીડની રજનાતમા જ મળતું પીડને રંગના અરવંધાથી આધાર આપત એક આખી કાપીઓની હર છે.”

ઉપસંહાર

આવું લવ્ય અને સુંદર સૂર્યમંદિર પાટણ પડ્યા પછી અને ગુજરાત મુસલમાનોના હાથમાં ગયા પછી એમને જ હાથે ભાંગ્યું હશે. અને પછી એ અરસામાં વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનો પ્રચાર થવા માંડતાં ફરી એકવાર સૂર્યનો વિષ્ણુમાં અન્તર્ભાવ થતાં સૂર્યની જુદી પૂજા નીકળી ગઈ એટલે પાછલા કાળમાં નવાં સૂર્યમંદિરો થયાં નથી કે જૂનાના જીર્ણોદ્ધાર થયા નથી (આ અન્તર્ભાવસૂચક સૂર્યનારાયણનું મંદિર સોમનાથ પાટણમાં છે).

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર તથા એ કાલનાં ખીજનું મંદિરો જોતાં એક કાળે આપણા જ પૂર્વજોએ પ્રાપ્ત કરેલી કલાની ઉન્નત સ્થિતિ, હાલની કેવળ અધોગતિ તથા કાળની સર્વભક્ષકતા યાદ આવ્યા વગર રહેતાં નથી.

ખેડપ્રજ્ઞા

પ્રજ્ઞા, વિષ્ણુ અને શિવ એ ત્રણ હિંદુ ધર્મમાં મોટા દેવ છે. વૈદિક મંત્રોમાં અગ્નિ, ઇંદ્ર, વરુણ, મિત્ર વગેરે દેવોના સ્તોત્રો જ છે. બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશની પૂજા નથી. 'ઋક્મંદિતા'માં વિષ્ણુ દેવતા પર થોડા મંત્રો છે પણ ત્યાં વિષ્ણુનું સૂર્યરૂપ ચોખ્ખું દેખાય છે અને સૂર્યદેવ પણ 'ઋગ્વેદ'માં અગ્નિ અને ઇંદ્ર કરતાં ગૌણ દેવ છે. રુદ્રને તો વેદમાં અનાયોના અને જગલોના દેવ કહ્યા છે, પણ 'યજુર્વેદ'માં રુદ્રનું મહત્ત્વ વધુ દેખાય છે. જો કે રુદ્રનું ગેંદ્ર રૂપ નમસ્તે રુદ્રમન્યવે વગેરે મંત્રોમાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, પણ એવા રુદ્રને માનનારા લોકોની સંખ્યા ધીમે ધીમે વધી હશે ખરી. બ્રહ્માનું મૂળ કદાચ વિષ્ણુ અને શિવ કરતાં વધારે વૈદિક લાગે છે. બ્રહ્મા શબ્દ નપુંસકલિંગમાં 'મન' 'સ્તુતિ' જેવા અર્થમાં ઋચાઓમાં વપરાયો છે અને તે મંત્રોના પતિ-વ્રજાણસ્પતિ નામના એક અગ્નિ સૂર્ય કરતાં વધારે અમૂર્ત દેવની કલ્પના વેદમાં મળે છે. તેમજ પ્રજાપતિ અને હિરણ્યગર્ભ નામના બે દેવોના નામ વેદમાં જોવામાં આવે છે. તેમજ ઉર્વારિષદોમાં મૂળ મંત્રવાચક બ્રહ્માશબ્દ પરમતત્ત્વવાચક થઈ ગયો. પણ બ્રહ્માથી પુલિંગ બ્રહ્મા શબ્દ થયો તે દેવવાચક તરીકે કવચિત્ વપરાયો છે. બીજી તરફથી બ્રહ્માણ-ગણમાં વિષ્ણુનું સ્થાન જેમ ધીમે ધીમે ઊંચું આવ્યું છે તેમ જ પ્રજાપતિનું સ્થાન પણ ઊંચું આવ્યું તે ત્રીસ દેવોમાં ઇંદ્ર અને પ્રજાપતિ ત્રેક છે અને કયાક તો પ્રજાપતિ તો સર્વત્રેક છે એવા વચનો બ્રહ્માણોમાં મળે છે.

દ્વેકામાં બ્રહ્માણુ યુગના અતમા-ભારતયુગના આરભમાં બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને રુદ્ર ત્રણે દેવો વૈદિક અગ્નિ, ઇંદ્ર, મિત્ર, વરુણને દાખી ધઈને ઉપર આવે છે જે વખતે સમાજના શ્રેષ્ઠ વિચારકો ઔપનિષદ બ્રહ્માત્મજયતો વિચાર કરતા હતા તે વખતે હિંદુસમાજના સામાન્ય

લોકો આ ત્રિમૂર્તિને પૂજતા હતા. જે કે સવિસ્તર વિચાર કરવાની અહીં જગ્યા નથી. પણ અહ્યાનું સ્વરૂપ ઉપર ગણાવેલ અક્ષાયુરપતિ, પ્રજ્ઞપતિ અને દિરણ્યગર્ભ ત્રણેયની ભાવનાઓ એકઠી થઈને બંધાયું લાગે છે, અને આ ત્રણ દેવોની અંતર્ગત અમૂર્તતા અહ્યાને પણ વળગી રહી છે. વિષ્ણુ અને શિવ કરતાં અહ્યા વધારે અમૂર્ત દેવ છે.

દિરણ્યગર્ભ શબ્દમાં જ તેજોમય સૂર્યનો અર્થ રહ્યો છે. સૂર્યને દેવત્વ આપવા, સજીવ કરવા દિરણ્યગર્ભ શબ્દ યોગ્ય છે, પણ એનું સૂર્યત્વ ઠંડાતું નથી. વૈદિક શબ્દો તો પારદર્શક છે. પૌરાણિક અહ્યામાં પણ દિરણ્યગર્ભનું સૂર્યત્વ ઊતરી આવ્યું છે.

દિરણ્યગર્ભઃ સમવર્તતાગ્રે

મૂતસ્ય જાતઃ પતિરેક આસીત્ ।

સ દાધાર પૃથિવૌ યામુત્તમાં

કસ્મૈ દેવાય હવિષા વિધેમ ॥

એ પ્રસિદ્ધ મંત્રથી શરૂ થતા ‘ઋક્સહિતા’ના દશમા મંડળના સૂક્તમાં દિરણ્યગર્ભને પ્રજ્ઞપતિ શબ્દથી સંબોધન કરેલું મળે છે.

આ અહ્યા અથવા પ્રજ્ઞપતિનું વ્યક્તિત્વ તો પૌરાણિક કથાઓથી ખીલ્યું છે. પૌરાણિક ત્રિમૂર્તિમાં વિષ્ણુ સત્વગુણયુક્ત અને જગતની રચિતિ જળવનાર, રુદ્ર તમોગુણયુક્ત અને જગતનો પ્રલય કરનાર અને અહ્યા રજોગુણયુક્ત તથા જગતને ઉત્પન્ન કરનાર ગણાય છે. અહ્યા ચતુર્મુખ છે, સૃષ્ટિ પેઠે વેદો પણ અહ્યાએ ઉત્પન્ન કર્યા છે. અહ્યામાંથી સૃષ્ટિનો વિસ્તાર કેવી રીતે થયો તે પુરાણોમાં વિસ્તારથી કહેલું છે, પણ અહીં ઉતારવાની જરૂર નથી.

મહાભારતકાળમાં જ વિષ્ણુ અને શિવની પૂજા જોરમાં આવતી ગઈ અને અહ્યાની પૂજાની લોકપ્રિયતા ઘટતી ગઈ. કદાચ શક્તિ-પૂજામાં પણ અહ્યાપૂજનો અન્તર્ભાવ થયો હોય. ગમે તેમ હોય પણ વિષ્ણુ, શિવ અને શક્તિના મોટા માર્ગો આ દેશમાં ઘણા કાળથી ચાલે છે, જ્યારે અહ્યાનો કોઈ માર્ગ ચાલતો નથી. પણ પ્રાચીન અહ્યાભક્તિના ચિહ્નરૂપે આ અહ્યાનું આખા ભારતમાં એક-તીર્થ અત્યારે ઊભું છે, પુષ્કરજીવું. પણ ગુજરાતેય એક અહ્યાનું તીર્થ રાખ્યું છે અને તેનું નામ છે ખેડઅહ્યા.

અમદાવાદથી પ્રાંતીજ લાઈનમાં ખેડઅહ્યા જવાય છે. આ લાઈનમાં અમદાવાદથી ૪૪ માઈલ ઉપર પ્રાંતીજ સ્ટેશન છે. પ્રાંતીજથી

છએક ગાઉ ઉપર ખડાયતા વાણિયા અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોના ધૃષ્ટ દેવ કોટ્યર્ક ભગવાનનું સ્થાન છે આ સ્થાન વિગ્નપુરથી ત્રણ ગાઉ દૂર છે, અને વિગ્નપુરથી પણ ત્યાં જવાય છે અહીં મદિગમા કોટ્યર્ક ભગવાનની ગૌરગની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે, પામે ત્રિકમગયજીની અને ધનસ્વામજીની મૂર્તિઓ તથા લક્ષ્મીજીની મૂર્તિ છે આ સ્થાન ધોગણિક પ્રકારનું હોવા છતાં અહીં પૂજા શ્રીવત્સભ મંત્રદાયને અનુમરીને થાય છે અહીં ખડાત ગામ છે, તે ઉપરથી ખડાયતા નામ પડેલું અહીં ખડાયતા વાણિયા અને ખડાયતા બ્રાહ્મણોની મુળદેવીઓ છે આ મુળદેવીઓનાં જુદાં જુદાં નામથી ખડાયતા જ્ઞાતિનાં પેટાં વિભાગોનાં નામો પડેલાં છે મોઢ વાણિયાઓનાં જેમ મોઢ બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે, તેમ ખડાયતા વાણિયાનાં ખડાયતા બ્રાહ્મણો ગોર હોય છે વળી જેમ મોઢેગ ગામથી નીકળેલા વાણિયા તે મોઢ વાણિયા અને મોઢેગથી નીકળેલા બ્રાહ્મણો તે મોઢ બ્રાહ્મણો તેમજ ખડાયતા વાણિયા અને બ્રાહ્મણો પણ આ ખડાત ગામના મૂળ રહેનારી હોવા જોઈએ અને મોઢેગ પેઠે આ ખડાત પણ જૂના વખતમા મોટું ચહેરું હોવું જોઈએ આમપામના ખડેરા જોતા એમ જ જણાય છે ખડાયતાવાણિયાઓ અને બ્રાહ્મણો કોટ્યર્કની યાત્રા કરવા આવે છે

વળી પ્રાતીજવી આગળ તળોદ પછી દિંમતનગર, ઈંદર, ડાહી અને હેવટ ખેડબ્રહ્માનું મેદાન આવે છે અમદાવાદથી ખેડબ્રહ્માનું સ્થાન ૮૯ માઈલ છે તે દરમિયાન કે દિગ્વિદ્યાથી નદીના કાંઠે છે અહીં એક મદિગમા બ્રહ્માની ચતુર્ભુજ મૂર્તિ છે મદિગની પાસે એક કુડ છે આ જગ્યાએ પહેલાં બ્રહ્માએ યજુ કર્યો હતો એમ કહેવાય છે આ ગ્રંથજી માટે જે યોદ્ધા સ્તંભોએ ગ્રંથભાદાત્મ્યમા મળે છે, તે જૂની નથી જણાતી જો કે ખેડબ્રહ્માની આમપામમાંથી જૂની મૂર્તિઓ મળે છે અહીં મદાચિવગની ઉપર પદ્મ વિન મેળો ભગવ છે ખેડબ્રહ્મા પાસે દિગ્વિદ્યાથી કામગી અને બીજા ત્રી નામની નદીઓના મંજમ થાય છે નદી કિતરી સાને કાંઠે જુગુઆચમ છે અને બ્રહ્માના મદિગથી અહીં માઈલ ઉપર અનાજ માતા ૧ દિગ્ છે, ત્યાં ધર્મચાગા છે અને પાને નાનમગર છે

ખેડબ્રહ્માથી ૧૬ ગાઉ ઉપર ચામુ દોનાં મદિગ છે પાનેજ વગાર છે અને એથી દોઢેક ગાઉ દૂર મોરેજ મદારાનું મદિગ છે.

શામળાણ

ખેડપ્રદેશથી શામળાણ જવાય છે. અથવા તળોદ સ્ટેશન
 બિતરી મોડાસાથી પણ જવાય છે. મોડાસાથી ૧૮ માઈલ ઉપર મેશ્વા
 નદીને કાંઠે બીલોડા ગામ પાસે શામળાણનું સ્થાન છે. આ સ્થાન
 ઇંડર સંસ્થાનનાં જોવાયોગ્ય સ્થાનોમાંનું એક છે. મહીકાંડા અને મેવા-
 ડની સરહદ ઉપર શામળાણનું સ્થાન છે. શામળાણ એ દશા અને
 નીમા વાણિયાના ઇષ્ટદેવ છે. અહીં ખીજું કાંઈ નથી. તીર્થસ્થાનને
 અંગે સોએક માણસની વસ્તી હશે. પણ આસપાસનાં ખડેરાં જોતાં
 એક કાળે આ મોટું તીર્થસ્થાન હશે એમ લાગે છે. સ્થળ ઝાડીવાળું
 અને રમણીય છે. અત્યારે મુખ્ય મંદિર શામળાણનું મનાય છે. આ
 મંદિર ૪૦૦ વર્ષનું જૂનું છે એમ ‘ગેઝેટિયર’માં કહ્યું છે (વળી જુઓ
 ‘એન્ટીકવેરિઅન રીમેઈન્સ ઇન ધી બોમ્બે પ્રેસીડન્સી,’ ગ્રં. ૮,
 પા. ૨૩૨.). પણ કદાચ વધારે જૂનુંયે હોય. શ્રી. ઇમાનદાર બારમા
 શતકનું કહે છે. પુરાણમાં આ તીર્થની તોંધ છે (‘પદ્મપુરાણ’,
 સૃષ્ટિ ખંડ, અ. ૧૧). મંદિર બે માળનું છે. ગર્ભ ગૃહ ઉપર શિખર
 છે અને મંડપના ચાંલલાઓ ઉપર અને બીજે પણ પુષ્કળ કોતર-
 કામ છે. મંદિરને ફરતો કોટ છે અને કોટના દરવાજા આગળ બેય
 બાજુ બે મોટા હાથીઓ બેસા છે.

ઇંડર સંસ્થાનના વિદ્યાધિકારી શ્રી. પંઢરીનાથ ઇમાનદારે ઇંડર
 સંસ્થાનના પ્રાચીન અવશેષોનો ખાસ અભ્યાસ કર્યો છે? અને એમણે
 વીરભદ્ર, શિવ, બીલડી વેષમાં પાર્વતીજી, પાર્વતી અને બાળ ગણેશ
 વગેરેની સુંદર મૂર્તિઓ ઇંડર સંસ્થાનનાં જૂનાં સ્થાનોમાંથી શોધી

૧ જુઓ ‘ઇંડર સંસ્થાનના પુરાતન સમયના અવશેષો અને તેનું મહત્વ’
 નામનો અમદાવાદના બારમા ગુજરાતી સાહિત્ય સંમેલનમાં આપેલો શ્રી.
 ઇમાનદારનો નિબંધ.

કાઠી છે એમના મત પ્રમાણે શામળાજીના મંદિરોમાં દરિશ્વન્દ્રનું મંદિર જૂનામાં જૂનું છે

ઈડર સંસ્થાનના રોડા ગામમાં એક સૂર્યમંદિર, બ્રે. ત્રણ શિવ-મંદિરો અને એક વિષ્ણુમંદિર અને એક ચક્રિતનું મંદિર એટલા જૂના સ્થાનો છે

જૈનો આ મંદિર જૈન મતનું છે એમ કહે છે અને મંદિરના જૂના ભાગ ઉપરની ઝરીગીરી જૈનોના દાવાને ટેકા આપે છે એમ 'મહીકાઠા ગેઝીટીઅર'ના લેખકો કહે છે મંદિરમાં બે ઉત્કૃષ્ટ લેખો છે એમાંના ઉપલા માળના લેખમાં ઈ સ ૯૪ તથા ઈ મ ૧૦૨ની માલો છે પણ એ લેખના અક્ષરો એ વખતના નથી

બીજો લેખ મંદિરના દરવાજામાં ત્રણા ઉપર છે, એમાં ઈ સ ૧૭૬૨માં થયેલા છુલ્હોદ્ધારની નોંધ છે આ બે લેખો ઉપરથી આ મંદિર શામળાજી એટલે કૃષ્ણલગવાનનું નહિ પણ ગદાધર એટલે બળદેવજીનું જણાય છે છતાં અત્યારે શામળાજીનું કેમ કહેવાય છે અને હાલની કૃષ્ણની મૂર્તિ ક્યાંથી આવી? આ મુખ્ય મંદિરની આસપાસ અનેક જૂના મંદિરોના ખડેરા છે તેમાંના ત્રણ જોના જોના છે એક જૂનું શામળાજીનું છે એ જૂનું કહેવાય છે પણ વસ્તુતઃ મુખ્ય મંદિર જેટલું જૂનું નથી, આ ગિરિતિ ઉપરથી તરૂં એવો યાવ છે કે મુખ્ય મંદિર મૂળ જૈન સ્થાન હતો, પછી ત્યાં વૈષ્ણવોનું નેર થતાં મુખ્ય મંદિર ગદાધરજીનું મંદિર બન્યું અને પડખેનું બોજી કૃષ્ણનું-શામળાજીનું થયું પાછળથી કૃષ્ણનું મંદિર છૂલ્હું થઈ જતાં એમાંની મૂર્તિ ગદાધરજીના મંદિરના પધરાડી હાથ એ મસ્તક ઇ, આ એક કલ્પના છે, ખરેખર શું બન્યું હશે એ કહેનાતું નથી.

બીજાં બે મંદિરોમાં એક સોનનાગામજીનું છે આ મંદિરની બાધણી અને એની સ્થાપત્યકળા એના મોખ્ય છે અને બાધણી ઉપરથી આ પ્રદેશ સૌથી જૂનું મંદિર આ દાવાનો નક્કર પાત્ર છે ઈ મ બાગમાનેના યત્રના પશ્ચિમ દિશાના આ મતનાં નાગામજી, મોન્નાનાગામજી, શિવ નાગામજી અને નાનાં શિવનાં તથા ગદાધરના મંદિરો બધાવા દાવાના પુરાવા નાં જ (જુઓ 'રિજીસ્ટર ડેપુટી મહિપ્ત કલિદાસ', પા ૨, પા ૩૫૪-૩૫૫) એટલે આ સ્થાનો

પહેલું મંદિર સોમનારાયણનું આરમાતેરમા શતકમાં ઈડર પરમારોના હાથમાં હતું એ વખતે, બંધાયું હોવાનો સંભવ છે.

આ ઉપરાંત અહીં એક મહાદેવનું મંદિર છે તે ભોંયરામાં છે આ સિવાય બાકી બધાં તદ્દન ખંડેરા છે. મુખ્ય મંદિર પાસે મેશ્વા નદીમાં મોટા ઘૂનો છે તેમાં કાર્તિક શુદ્ધ ૧૪ ને રાજ નહાવાથી ભૂતનો વળગાડ હોય તો છૂટી જાય એમ મનાય છે.

કાર્તિક શુદ્ધ પૂનમે આ સ્થળે મોટા મેળો ભરાય છે.

ઈડર

અહીં ઈડર વિશે થોડી હકીકત અસ્થાને નહિ ગણાય. ઈડર સંસ્થાન મહીકાંઠા એજન્સીનું એક મુખ્ય રાજપૂત સંસ્થાન છે. એની ઉત્તરમાં શીરોહી અને ઉદેપુરની હદ છે, પૂર્વમાં કુંગરપુરની અને દક્ષિણમાં તથા પશ્ચિમમાં મુંબાઈ ઈલાકાની અને ગાયકવાડની હદ છે. દક્ષિણપશ્ચિમમાં થોડો પ્રદેશ સપાટ અને રેતાળ છે પણ બાકીનો પ્રદેશ કુંગરાળ અને ઝાડીઓથી ભરેલો છે. ઈડર સંસ્થાનમાંથી ચાર નદીઓ સાબરમતી, હાથમતી, મેશ્વા, અને વાતક પસાર થાય છે. ભાટોની દતકથા પ્રમાણે ઈડર સંસ્થાનની સ્થાપના ગુહિલોતોએ કરી છે. ગુહિલોતો પહેલાં ઈડરના ધણી હતા અને ત્યાંથી મેવાડ ગયા એમ મનાય છે, ગુહિલોતો ગયા પછી ઈડરમાં બીલોની સત્તા થઈ. ખરી રીતે આ પ્રદેશમાં કાળી અને બીલોની વસ્તી ધણી છે અને જૂના કાળમાં બીલોની જ સત્તા હોય એ સ્વાભાવિક છે. બીલોના હાથમાંથી પરમારોએ ઈડર લીધું. ઇ. સ. ૧૦૦૦થી ૧૨૦૦સુધી પરમારોની સત્તા રહી. પરમારોએ બીજે પણ વૈષ્ણવ મંદિરો બનાવ્યાં છે એ જોતાં શામળાજીનું સ્થાન-મૂળ કદાચ સોમનારાયણનું મંદિર—પરમારોના પાછલા વખતમાં પ્રસિદ્ધ થયું હોય તો એ સંભવ છે.

છેલ્લા પરમાર અમરસિંહે મરતી વખતે પોતાના પ્રીતિપાત્ર હાથીસોઢ નામના કાળીના હાથમાં રાજ્યની લગામ સોપેલી અને એની પછી એનો પુત્ર શામળિયો સોડ ગાદીએ બેઠો. આ કાળી રાજ બહુ જુલમી હતો એટલે એની વિરુદ્ધ એના મંત્રીઓએ કાવતરું કરીને સામેત્રાના રાવ સોનંગને બોલાવ્યા અને આ રાવને હાથે શામળિયો સોડ મરાયો. આ બનાવ ક્યારે બન્યો તેની ચોક્કસ

તારીખ મળતી નથી પણ મને એક કલ્પના આવે છે. આ શામળિયાએ કોઈ મદિગ શામળાજીના સ્થાનમા બધાન્યુ હોય અને ત્યારથી એ સ્થાન શામળિયાજીને નામે ઓળખાયુ હોય એમ તો નહિ બન્યુ હોય? પછી શામળિયાનો બીજો અર્થ ન બેમવાથી લોકોએ કૃષ્ણનો અર્થ કર્યો. આ રાવની બાગ પેઢીએ ઈડગમા રાજ્ય કર્યું એમ કહે છે અને એ વસના છેલા જગન્નાથને ગુજરાતના સૂબા મુરાદખાને ઈ મ ૧૬૫૬મા માર્યો અને ઈડગની હદમત દેવાઈને સોપી પછી ઈ સ ૧૭૨૮મા નેધપુરના આનદસિંહ અને ગાયસિંહ નામના બે રાઠોડ બાયાતોએ ઈડરનો કબજો લીધો અને ત્યાં રાજ્ય કરવા માડ્યુ, પણ દેવાઈની ખટપટથી ગાયકવાડે તથા પેશ્વાએ ઈડરના સૂબા રાઠોડોને મુખે બેસવા ન દીધા છેવટ સ્થિતિય ગળ્યે ઈ સ ૧૮૪૮મા ઈડરને થાણે ખાડ્યુ અત્યાગના ઈડગના ગઝલ આ ગઠોડ વસના છે

ઈડગ મરયાનમા અત્યારે પોણા બે લાખ જેટલી વસતી હશે અને ૮૮૪ ગામ છે

જૈન તીર્થો

બાવીશમા તીર્થકર નેમિનાથ ભગવાન કૃષ્ણના પિત્રાઈ ભાઈ હતા, અને દ્વારકામાં રહેતા હતા અને ત્યાગ કરીને ગિરનારમાં જઈને રહેલા એમ જૈન દંતકથા કહે છે. આ ગિરનારને જૈનો નેમિનાથ ભગવાનના સ્થાન તરીકે પવિત્ર માને છે. આ ઇતિહાસના કાળ પહેલાંની વાત છે; પણ ભગવાન મહાવીરના સમયમાં કે તે પછી કેટલાક સૈકાઓ સુધી ગુજરાતમાં જૈન ધર્મનું કાંઈ જોર જણાતું નથી. વઢવાણુ ને વર્ધમાન સાથે જે કેટલાક જોડે છે તે અજ્ઞાનમૂલક છે. મહાવીર ભગવાને મગધની આસપાસ જ પરિવ્રજ્યા કરી છે. આ તરફ પશ્ચિમમાં આવ્યા જ નથી; પછી ઈ. સ. પૂર્વે પહેલાખીજી શતકોમાં ઉડિયામાં ને મથુરામાં જૈન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર હોવાના પુરાવા મળે છે. તે પછી દક્ષિણમાં કર્ણાટકમાં જૈન ધર્મનો ઠીક પ્રચાર થયો. આ રીતે ધીમે ધીમે પ્રસરતો પ્રસરતો જૈન ધર્મ ઐહ્ય ધર્મ સાથે જ વલભી સમયમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડમાં જોરમાં આવ્યો જણાય છે. વલભી સમયમાં જૈન ધર્મની કોઈ ગુફાઓ કાઠિયાવાડના હુંગરાઓમાં ખોદાઈ હોય કે ક્યાંક લાકડાનાં મંદિરો ઊભાં થયાં હોય તો એ સંભવિત છે. પણ અત્યારે જે નિશાનીઓ મળે છે તે બધી ચૈતુકચ રાજ્યકાળની મળે છે.

ચાવડા વંશનો મૂળ પુરુષ વનરાજ જૈન યતિનો આશ્રિત હતો એમ જૈનપ્રબંધો કહે છે. પણ ચાવડાઓનું રાજ્ય ઘણું નાનું હતું. ચાવડા વંશનો વિશ્વસનીય વીગતવાર ઇતિહાસ પણ મળતો નથી. અને એ નાના રાજ્યના ઠાકરડાઓના બળથી જૈનો ઝાઝું કરી શક્યા હોય એ સંભવિત નથી. પણ સોલકીઓના સમૃદ્ધ અને બળવાન રાજ્યની છાયામાં જૈનોનું ધીમે ધીમે જોર ધણું વધ્યું, અને ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં અસંખ્ય જૈન ધર્મસ્થાનો ઊભાં થયાં. પર્વતો તો બધા જૈનોએ જ કબજે કર્યા છે. આણુ, ગિરનાર, શેત્રુંજો જ્યાં જુઓ ત્યાં જૈન ધર્મનું પ્રાણસ્થ દર્શાવતાં પર્વતની શોભામાં વધારો કરે એવાં સંખ્યાબંધ જૈન દેવજો ઊભાં છે.

આણુ : અર્બુદગિરિ

આ જમાનામાં આણુનો પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો નથી, પણ એક કાળે એ પ્રદેશ ગુજરાતમાં ગણાતો અને ગુજરાતીઓએ એને તીર્થરૂપ બનાવ્યો છે. માટે એને ગુજરાતનું તીર્થ ગણનામાં વાધો નથી લાગતો.

જૂના વખતમાં અગાજ આગળથી દુગરાળ ચડીતર રસ્તા ઉપરથી આણુ ઉપર જવાનું એ ચઢાવ મુશ્કેલ પણ રણિયામણો હતો. આણુ ઉપર જવાના બીજા પણ માર્ગો છે. પરંતુ આ વીસમી સદીમાં એ પુગણા રસ્તાઓનો કાણુ ઉપયોગ કરે ? હવે તો અગાજથી આણુ ઉપર જવા ઇચ્છનાર પાછો આણુ રોડ સ્ટેશને આવી મોટરમાં આણુ ઉપર ગય છે.

આણુ અગવલ્લી પર્વતનો જ એક ભાગ છે. તેનું શિખર લગભગ ૧૪ માર્ચલ લાંબુ અને ૨ થી ૪ માર્ચલ પહોળું અને મધુદ્રતી સપાટીથી લગભગ ચાર હજાર ફીટ ઊંચું છે. આ પહાડ આસપાસની ઘાટી વાસની ઝાડી અને પર્વતમાળી વહેતા ઝરણાઓને લીધે અતિશય ગોભાયમાન લાગે છે, સાચે ઝાડીઓમાં ડબચિત જંગલી પ્રાણીઓ મળી જવાથી ભયર પણ લાગે છે.

આના ગમણીય પણ સામાન્ય માણુઓને ભયર લાગે એવા પર્વત પ્રદેશો, જૂના વખતમાં તપસ્વીઓને ખામ પમદ આપતા આણુ પણ વસિષ્ઠ ઋષિના આશ્રમસ્થાન તરીકે પહેલા તીર્થરૂપ મનાવા લાગ્યો હોય એમ જણાય છે. દનકથા એવી છે કે વસિષ્ઠ ઋષિએ યજ્ઞના અગ્નિકુંડનાથી પગમાં ગળપૂતોનો મૂળ પુરુષ ઉત્પન્ન કર્યો, માટે પગમારો પોતાને અગ્નિકુંડના ડહેનગવે છે. આ દત્ત કથાને અનુસરી પોતાના મૂળ પુરુષ વમિષ્ઠનું સ્થાન પોતાના ગળયમાં પરમારોએ સ્થાપ્યું છે. પરમાગવરનો પ્રાચીન પારાશ્રિક્ષ સૂર્યવદ્

અને ચદ્રવશમાં સમાસ ન હોવાથી અગ્નિવશ શોધાયો જણાય છે. વિ. સ. નવમાદસમા શતકમાં પરમારો જોરમાં આવ્યા છે. અગ્નિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા વીર પુરુષની અને ધારાના પરમાર રાજવશના મૂલ પુરુષની વચ્ચેની પેઢીઓ વિશે જે અવિશ્વનીય દંત-કથાઓ છે તે પૂરો વશ આપી શકતો નથી. ખરી રીતે સંસ્કૃત સાહિત્યમાં, ઇતિહાસમાં અને હવે ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ પ્રસિદ્ધ ‘પૃથ્વીવલ્લભ’ મુંજના ત્રીજા પૂર્વજ ઉપેન્દ્ર અથવા કૃષ્ણરાજે ઈ. સ. ૮૫૦-૮૭૫માં ધારાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. આ ઉપેન્દ્ર ચંદ્રાવતી કે અચળગઢથી આવેલો હોવો જોઈ એ એમ વીન્સેન્ટ સ્મીથ તર્ક કરે છે, (જુઓ: “ધી અર્લી હિસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા,” આવૃત્તિ ૩જી, પા. ૩૯૫) પણ દંતકથાનુસાર ગમ્પરગઢથી એક શાખા ધાર ગઈ હોવાનો વધારે સંભવ છે. આ આશુના પરમાર રાજાઓની રાજધાની ચંદ્રાવતી આશુની તળેટીથી લગભગ બાર માઈલ અને અંબાજી તથા તારંગાની ટેકરીથી એકઠોઠ માઈલ દૂર હતી. આજે જંગલોની વચ્ચે એ શહેરના ખંડેરો જોવામાં આવે છે. સુંદર બાઘેલી વાવો અને ચારે તરફ ઘાટ બાઘેલા તળાવો પુરાઈ ગયાં છે. તેના દેવાલયોનો નાશ થઈ ગયો છે અને ખંડેરોમાંથી આરસપહાણો બિપડી ગયા છે. એક મેદાનમાં જે વીખરાએલા અવશેષો પડ્યા છે તે ઉપરથી ચંદ્રાવતી શહેરનો વિસ્તાર સારી પેઠે હશે એમ લાગે છે. જ્યારે યુરોપીઅન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પહેલીવાર આવી ત્યારે આરસપહાણની સુંદર ઇમારતોનાં વીસ મકાનોનાં ખંડેરો હજી બિલાં હતાં, અને એ ખંડેરો જોતાં એક કાળે આ શહેર અત્યંત સમૃદ્ધ હશે એમ અનુમાન થતું હતું. આ ચંદ્રાવતી સ્થાપનાર પરમાર કોણ હતા અને ક્યાંથી આવ્યા એ વિશે ઘણી કલ્પનાઓ ચાલે છે. આશુ ઉપરના વિમળશાહના મંદિરના લેખમાં લખ્યું છે કે ધૂમરાજનો પુત્ર ધંધુક, ગુજરાતના રાજા પહેલા ભીમદેવના વખતમાં ચંદ્રાવતીમાં રાજ્ય કરતો હતો. એણે શરૂઆતમાં ભીમનું ઉપરીપણું કબૂલ રાખ્યું હશે પણ પછી પોતાના કુળના શ્રેષ્ઠ રાજા, સરસ્વતીના પ્રીતિપાત્ર ભોજની સાથે એ મળી ગયો. આથી માળવાના હમેશના હરીફ, માળવા સાથે પેઢી દર પેઢી લડનાર, ગુજરાતના રાજા ભીમદેવે ચંદ્રાવતીના રાજાને વશ કરવા પોતાના મંત્રી વિમળશાહને મોકલ્યો અને પાછળથી ચંદ્રાવતીના

રાગને હમેશા વશ ગણવા વિમળશાહને એ પ્રદેશનો દુનાયક નીચો વિમળશાહે અચળગઢમા જ રહેવાનું ગમ્યું અને દેલવાડામા જૈન મંદિરોની અદ્વૃષ્ટ સૃષ્ટિ બની કરી

આણુની આ જમાનામા જૈન મંદિરોને લીધે જૈનોમા પ્રમિદિ હશે પણ લોકમા વધારે ખ્યાતિ તો હવા ખાવાના સ્થળ તરીકે છે જયપુર, ભગતપુર, લોંગડી વગેરે અને ગાંગાઓ આણુ ઉપર બગલાઓ બાધ્યા છે સગડારી અમલદારો ગાટે ગગલાઓ અને લશ્કરી છાવણી પણ છે ગજપુતાનાના એજન્ટનું આ હવા ખાવાનું સ્થળ છે છેવટે જૈનો અને પાલીતાણા દુર્ગમા વચ્ચેના કાઠિયાવાડી દલીલો કાઠિયાવાડના એજન્ટ વોટમન માહેએ આણુ ઉપર બેઠા બેઠા માલગીને એ સ્થાનને છાપે ચઢાવ્યું હતું કાઠિયાવાડની લાઇનદોરી સંબંધી ચર્ચા કરવા પણ એ જ વોટમનના પ્રમુખપદ નીચે રાગઓની સલા આણુ ઉપર જ મળી હતી

આણુ રાડથી આણુ જવાને જૂને ગરે માનપુર મૂકીને આગળ જતા હાંપીકેશનું મંદિર આવે છે મયુગથી દ્વારકા જતા શ્રીકૃષ્ણ અહીં રાત રહ્યા હતા એમ કહેવાય છે મંદિર પાસે બે ડુંડ છે થોડે દૂર અખરીપ ગગનો આશ્રમ છે આ જૂનો રસ્તો હોડી દઈ નવે ગરે જતા એક તળાવ આવે છે, જ્યાંથી ચડાવ ત્રક થાય છે ઠીક ચઢ્યા પછી સૂર્યડુંડ અને શૃંગેશ્વર મહાદેવ આવે છે અહીંથી ત્રણેક માઈલ ચાલ્યા પછી એક બાણુ નીચે ગિતરવાના પગચિયા આવે છે નીચે ગિતરતા ગોમુખડુંડ અને વસિષ્ઠનું મંદિર દેખાય છે મંદિરમા વસિષ્ઠની અરુધતીની તથા ગમલદમણની મૂર્તિઓ છે અહીંથી નીચે ત્રણસો ઉપરાત પગચિયા ગિતરતા ગૌતમના આશ્રમે જવાય છે વસિષ્ઠ આશ્રમ આગળ બજેવે મેળો ભગાય છે

દેલવાડાના જૈન મંદિરોનું વર્ણન બાકી ગળી આણુ ઉપરના ખીર્જા સ્થાનો ઉપર ગિડતી નગર નાખી લેવી એ ઠીક છે

દેલવાડામાજ 'કુનારીકન્યા' અને 'ગસિવાત્રાલમ'નું શુભ મંદિર છે અને તેની પાસે ગેપશાથી વિખ્યાત તથા મહાદેવના શુભ મંદિરો છે આ ગ્રંથળથી થોડે દૂર પશુતીર્થ, અગ્નિતીર્થ, પિંડારતીર્થ અને પાપ-ફેશ્વર, તથા વજ્રેશ્વર મહાદેવના દર્શન થાય છે.

દેલવાડાની પાસે ઝોરીઆ કરીને ગામ છે ત્યાં કનખલ તીર્થ છે. અહીં જૈનોના મહાવીરસ્વામીના દેવળ પાસે ચંદ્રેશ્વર મહાદેવનું પણ મંદિર છે. આપાઢી અગિયારસે અહીં મેળો ભરાય છે.

ઝોરીઆથી થોડે દૂર નવઘઠ ગામ પાસે નાગતીર્થ છે. અને નાગપંચમીએ ત્યાં મેળો ભરાય છે. ઝોરીઆથી ગુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાન તરફ જતાં કેદારેશ્વર મહાદેવનું સ્થાન તથા કેદારકુંડ આવે છે. ગુરુ દત્તાત્રેયના સ્થાનનો રસ્તો વિકટ છે. આ સ્થાન એક ટેકરી ઉપર છે. ઉપર દત્તાત્રેયનાં પગલાં છે. ગિરનાર ઉપર પણ આ રીતે ગોરખ-ટૂકની પાછળની ટૂક ઉપર દત્તનાં પગલાં છે.

અચળેશ્વર

દેલવાડાથી ચાર માઈલ દૂર શાંતિનાથનું મોટું જન મંદિર અને તેની સામે અચલેશ્વર મહાદેવનું મોટું દેવાલય છે. આ મૂલ જૈન મંદિર હતું એમ અનુમાન થાય છે. આ દેવાલયમાં મહાદેવની ધાતુની મૂર્તિ છે અને નંદી પણ ધાતુનો છે. મેવાડના રાણા સમરસિંહે અચલેશ્વરની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. આ મંદિર પાસે રેવતીકુંડ છે. આ સ્થળથી એકાદ માઈલ આગળ ભુગુઆશ્રમ, ગોમતીકુંડ, પાસે મહાદેવનું દેવાલય અને પ્લલાજીની મૂર્તિ છે.

અચળેશ્વરનાં દર્શન કરી અચળગઢ જોવા જવાય છે. આ ગઢની અંદર જૈન મંદિરો છે, કપૂરસાગર નામનું તળાવ છે, અને ધર્મશાળા પણ છે.

નખી તળાવ

આણુ ઉપર આણુના બગ્ગરની પાછળ એક સરસ તળાવ છે તેને નખી તળાવ કહે છે. આ તળાવ અર્ધો માઈલ લાંબુ છે. તળાવ હિંદુ પણ સારી રીતે છે. આ તળાવની આણુઆણુ ધણા રાગ્ગઓ અને ઓપીસરોના બંગલાઓ છે. અને દુલેશ્વર મહાદેવ, રઘુનાથજીનું મંદિર, કપાલેશ્વર મહાદેવ, રામકુંડ, રામચુકા વગેરે જોવા યોગ્ય જગ્યાઓ છે.

કૃષ્ણતીર્થ

અનાદ્રાને રસ્તે ચારેક માઈલ ઉપર ગીચ ઝાડીમાં થઈને જતાં કૃષ્ણતીર્થ તથા કોટિધ્વજ મહાદેવનું દેવાલય આવે છે. આ જગ્યાએ શ્રાવણ સુદ પૂનમે મેળો ભરાય છે.

આર્યુદેવી

આર્યુની એક ટેડરી ઉપર પહોંચી ગુફામાં અર્જુદેવી બિભા છે અને ગુફાની બહાર મહાદેવનું દેનાલય છે

આર્યુની આસપાસના જૈનેતર દેવસ્થાનોની આ ટૂંકી નોંધ છે, આમાંના પ્રાચીન મંદિરો અદ્રાવતીના પરમારોએ બંધાવેલા હોય વિમળશાહે આર્યુનો કબજો લીધો તે પહેલાં ત્યાં પરમારોનું રાજ્ય હતું અને વિમળશાહ દડનાયક થયા છતાં પરમારો અદ્રાવતીના રાજા તો રહેલા જ, માત્ર ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કબૂલ રાખવું પડ્યું એટલું જ. ભીમદેવના મમકાલીન ધધુરાજનો વચન યગોધવલ કુમાર-પાળના વખતમાં અદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો આ યગોધવલનો પુત્ર ધારાવર્ષ વિ. મ ૧૨૨૦ થી ૧૨૬૫ સુધી અદ્રાવતીની ગાદી ઉપર હતો અદ્રાવતીના પરમારોમાં આ ધારાવર્ષ અતિ પગકમી ગણ તરીકે પ્રખ્યાત છે એના બાઈ પ્રહલાદન દેવે પાલણપુર વસાવ્યું આ બંધા પરમારોએ આર્યુની આસપાસ વિખળુના, શિવના કે અબાજીના મંદિરો બિભા કર્યા હશે વિ. મ ૧૩૪૪માં પરમાર પ્રતાપસિંહના આજ્ઞા મંત્રી દેવદાસે આર્યુમાં પટ્ટનાગવળનું પ્રાચીન મંદિર મમગવ્યાની પ્રશસ્તિ અજમેના મંત્રદસ્થાનમાં છે (જુઓ, ' ઇન્ડિઅન એટીકવેરી, ' મે, ૧૯૧૬) એ ઉપરથી પણ ઉપગના તર્કને પુષ્ટિ મળે છે પણ અદ્રાવતીના ગત્યનો નાશ થયા પછી અને પાલણપુર મુમલમાનોના હાથમાં ગયા પછી આર્યુના હોંદુ મંદિરોના જીર્ણોદ્ધાર કેાણ કરે ? અને જૈનો આ બાબતમાં બહુ ચીવટવાળા છે તેઓ પોતાના મંદિરોને હમેશાં સમરાધ્યા કરીને નવા જેવા જ ગણે છે એટલે દેવવાડાના જૈન મંદિરો ગુજરાતની પ્રાચીન સ્થાપત્યકળાની ગોલાડપે અત્યારે જોઈ શકાય છે ત્યારે જૈનેતર જૂના મંદિરો લગભગ ખડેર જેવા છે

દેવવાડાના જૈન મંદિરો

પશ્ચિમ હોંદના સ્થાપત્યના ઉત્તમોત્તમ નમૂનારૂપ છે કદાચ એ આખા હોંદુસ્તાનના હોંદુસ્થાપત્યના ઉત્તમ નમૂનારૂપ ગણાય સ્થાપત્ય-કળાભિજ્ઞો આ મંદિરોને તથા તાજમહાલને એક સાથે ગણે છે તાજમહાલ બંધાવવા પાછળ એક પ્રેમી સહેનશાહનો ખગનો અને એક મદા સામ્રાજ્યની અપાર સાધાસંપત્તિ ખરચાયા છે બ્યારે આર્યુના મંદિરોને મમપ્રેમથી ગુજરાતના પોગવાડ મંત્રીઓએ બંધાવ્યા છે

અલગત, આ મંત્રીઓએ અટળક ધન ખર્ચ્યું છે અને એ કાળની ગુજરાતની સમૃદ્ધિ એવી હતી કે આ મંત્રીઓ ૧૦-૨૦ ગાઉ દૂરથી સંદેહ આરસપહાણના પથ્થરો મગાવી, પર્વત ઉપર એટલે કાંચે ચઢાવી, આ રમણીય સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી શક્યા.

દેવવાડામાં પહેલું મંદિર 'વિમલવ્રમ્હિ,' ઔલુક્યરાગ્ન પહેલા બીમદેવના મંત્રી વિમળશાહે વિ. સં. ૧૦૮૮ (ઈ. સ. ૧૦૩૨) માં બંધાવ્યું છે એમ મંદિરના લેખથી નક્કી થાય છે. આ વિમળશાહ પાટણના જૈનધર્મી પોરવાડ હતા. વિમળશાહના પિતાનું નામ વીર અને માતાનું નામ વીરમતી હતું એમ પ્રબંધો કહે છે. 'વિમલપ્રબંધ'માં શ્રી લાવણ્યસમય કહે છે કે વિમલનો વિદ્યાભ્યાસ પૂરો થતાં એના પિતા દીક્ષા લઈ ચાલી નીકળ્યા; એટલે એની માતા પુત્રને લઈ પોતાના પિતાને ઘેર ગામડામાં રહેવા ગઈ.

એ સમયના જૈનોમાં ઘણાં કુટુંબો મૂલ ક્ષત્રિયોનાં હતાં એટલે તેઓ જૈન થયા છતાં સ્વભાવે ક્ષત્રિયો જ રહેતા. લાવણ્યસમય પણ વિમળશાહની બાણ કૈંકવાની કળાની સ્તુતિ કરે છે અને આ કળા કુળદેવી અંબા માતાની કૃપાથી પ્રાપ્ત થઈ હતી એમ કહે છે:-

“ શીલ લગઈ તુડી અંગિકા ત્રીણિવર દીધા પોતિઈયકા
બાણ પ્રમાણ ગાઉ તે પંચ, હય લક્ષણના લક્ષ પ્રબંચ
નવ નવરૂપ નિરતિઈ નિર્મળા ત્રીજ અદ્ભુત અક્ષર કળા
વર દેઈ દેવી સંચરી વિમલ વધાવિઈ વિદ્યા ધરી. ”

—('વિમલપ્રબંધ,' ૭૨-૭૩).

વિમળના આવા ગુણો જોઈને પાટણના નગરશેઠે એને કન્યા આપી પણ વિમળનું મોસાળ ગરીબ હતું. એટલે એનાથી વિમળના લગ્નનું ખર્ચ થઈ શકે એમ ન હતું. પણ એટલામાં ભાગ્યયોગે અથવા પ્રબંધકાર કહે છે તેમ માતાની કૃપાથી એક ખેતરમાંથી દાટેલું ઘણું ધન મળી આવ્યું અને એ પૈસાથી વિમળશાહે પોતાનાં લગ્ન કર્યાં તથા પછી પાટણમાં રહેવાનું રાખ્યું. પ્રબંધકાર કહે છે કે પાટણમાં બીમને પોતાની બાણકળાથી ખુશી કરીને ધીમે ધીમે પોતાની ચતુરાઈથી વિમળશાહે પોતાના વશનું જૂતું મહામંત્રીપદ પાછું પ્રાપ્ત કર્યું. શ્રીલાવણ્યસમય ચરિત્રનાયકની પ્રશંસાના વેગમાં વિમલશાહે પૂર્વના રામ નગરના બાર સુલતાનોને તથા શાકંભરીના,

માળવાના, મેનાડના, તથા જ્વાલાપુર વગેરના સો ગામઓને જીત્યા હતા એવું કહે છે પણ આ તો કવિની કલ્પના લાગે છે બાકી એટલું ખરું કે વિમલશાહ એક બહાદુર યોદ્ધો અને ચાલાક મુત્તમદી હશે અને મૂળાલશત્તરેવિત એટલે કેટલાક સામંતો એની આજ્ઞા માનતા હોય એ મનાવિત છે

વિમલશાહે ચદ્રાવતીના પરમાગને હરાવી એની પાસે ગુજરાતના રાજાનું આધિપત્ય કબૂલ કરાવ્યા પછી દડનાયક તરીકે પોતાનું રહેવાનું ચદ્રાવતીમાં જ ગાખ્યું અને ધીમે ધીમે પોતાની મત્તા એટલ્લી વધારી કે બીમદેવને વિમળશાહનું સ્વતંત્ર રાજપણું સ્વીકારવું પડ્યું હોય એમ લાગે છે. વિમળશાહને પાછળથી ચદ્રાવતીજ નેવા બીરુદો લગાડ્યા છે

શ્રી ધર્મધોપસૂરિની પ્રેરણાથી ચદ્રાવતીના વિમલશાહને આણુ ઉપર વિમલવસદિ બધાવવાનો વિચાર આવ્યો. વિમળશાહને જે જગ્યા પસંદ આવી તે સિવ અને વિષ્ણુના પૂજકોના હાથમાં હતી પણ આ મત્રીશ્વરે સત્તાના તથા દ્રવ્યના બળથી પોતાને ખેંઠતી જગ્યા ઉપર પથગર્ધ રહે એટલા ટકાઓ (મિલ્લા) આપી જમીન ખરીદી લીધી, અને તે ઉપર અઢળક દ્રવ્ય ખર્ચી આદિનાથનું ગમણીય ચૈત્ય બધાવ્યું અને આદિનાથ ત્રાહુની અઢાર લાગ પિત્તળની મોટી પ્રતિમા ઘડાવી શ્રીધર્મધોપસૂરિને હાથે વિ ન ૧૦૮૮માં પ્રતિષ્ઠા કરાવી, અને એ સમયે ભાટચાણો, બ્રાહ્મણો અને ગરીબોને પુણ્ય દાન આપ્યું

વિમળવસદિનું મવિસ્તર વર્ણન કરનાર આ સ્થાન નથી, પણ ગુજરાતના એક સ્થાપત્યજ્ઞામિત્ર ખરું જ કહે છે “ આ દેવળ તેના અણીશુદ્ધ નંદરી કામથી પ્રેક્ષકને વિચારમાં ગરક કરી દે છે તેના વિચારમાં આ મનુષ્યની કૃતિ હશે એમ આવતું નથી તે એટલા પૂર્ણ છે કે તેમાં કંઈ પણ ફેરફાર ન જ કરી શકાય આ મંદિરનો સાધારણ ‘પ્લાન’ ગિરનાર ઉપરના કે બીજા જૈન મંદિરો જેવો જ છે વચમાં મુખ્ય મંદિર અને આગપાસ નાની દહેરીઓ મંદિરના મુખ્ય પ્રવેશદ્વાર આગળ એક મંડપ છે અને આ મંડપની આગળ ‘૭’ થાલનાઓગળો

x પત્તનેશમીમેન હજ્રવામરાદિદત્તવા નૃપતિ કૃતો વિમલ - ‘પ્રબ વસ ગ્રહ’

જુઓ ‘સાતમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો રીપોર્ટ’, પા ૬૩થી ૬૮ પણ આ વિષયમાં મારા મત માટે જુઓ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ, વિ. ૧, પૃ ૧૬૨

એક લંબચોરસ ચોરડો છે. જેમાં વિમળશાહ પોતાના કુટુંબને મંદિર તરફ લઈ જાય છે. આ કલ્પના નવીન છે. આ હાથીનાં પૂતળાં કદમાં નાનાં પણ પ્રમાણસર છે અને અંગાડીનું કામ પણ ઘણું સારું છે.”

સામાન્ય રીતે મંદિર અંદરથી બહુ જ સુશોભિત અને કારીગરીથી ભરપૂર છતાં બહારથી જોતાં એની અંદરની શોભાનો ગિલકુલ ખ્યાલ આવતો નથી. વિમાનનું શિખર પણ નીચું અને કદમું છે. આ મંદિરે કદમાં ખાસ નાના રાખવામાં આવ્યાં છે કારણ કે એટલી ઊંચાઈ ઉપર બહુ મોટાં મંદિરો બાંધવાં એ શક્ય નહોતું. વળી આબુના ડુંગરમાં વારંવાર ધરતીકંપ થાય છે, એ વાતની પણ ત્યારના સ્થપતિ-જ્ઞોને ખબર હોવી જોઈએ એટલે ઊંચાઈ કે વિશાલતાથી અબ્બતા આણવાનો વિચાર પડતો મૂકી સ્થપતિઓએ બની તેટલી કળા અંદરના ભાગમાં ખરચી છે.

આ મંદિરમાં સૌથી વધારે નકશીકામ મંડપમાં જોવામાં આવે છે. મંડપ પ્રમાણસર ઊંચાઈનો છે. અને તેની અંદર વાપરેલા સફેદ આરસપરના નકશીકામથી એટલો તો સુંદર લાગે છે કે તેને જોઈને પ્રેક્ષક સ્તબ્ધ થઈ જાય છે. મંડપનો ઘૂમટ અબ્દકોણાકાર છે. ઘૂમટમાં અને થાંભલા ઉપર એટલું નકશીકામ કરેલું છે કે એની વીગતો જોતાં આપણે ચાકી જઈએ અને એટલું જીણું કામ કરવાની તો આજના માણસોને ધીરજ જ ન રહે. મંડપમાં ઊભા રહેતાં ચારે તરફ બધો ભાગ કાતરકામના શણગારથી ભરેલો દેખાય છે અને એ કાતર-કામ એટલું બારીક છે કે જાણે મીણનાં ખીખાંમાં ઉતાર્યું હોય એવું લાગે છે. અને તેથી અર્ધ પારદર્શક કારની જગાઈ દેખાતી નથી. આ પછીનાં વસ્તુપાળતેજપાલનાં દહેરામાં કાતરકામ આ વિમળશાહના મંદિર કરતાં ઘણું વધારે છે. પણ કળાની દૃષ્ટિથી જોતાં તજ્જ્ઞોનો એવો મત છે કે વિમળશાહનું મંદિર મુસલમાન પહેલાંની સ્થાપત્ય-કળાનું શિખર દર્શાવે છે.

આ મુખ્ય મકાનની આસપાસ થોડે છોટે જેવડા થાંભલાની હારોવાળી ઓસરી છે. તે તેમાં ચારે બાજુ દેરીઓ છે. આ ઓસરી પર અગાશી છે.

આ મંદિરના તથા વસ્તુપાળતેજપાલના મંદિરના કાતરકામમાં

ભુદી ભુદી ભૌમિતિક આકૃતિઓ, વેલકૂલો, પોગણિક દેવદેવીઓની કથાઓ વગેરે આલેખેલા છે.

વસ્તુપાળતેજપાળનુ મદિર

આ વસ્તુપાળતેજપાળ પણ પોરવાડ વડના જૈનો અને ગુજરાતના ગમ્મ વીરધવલના મત્રીઓ હતા આ મત્રીઓની કીર્તિ જૈન લેખકોએ ખૂબ ગાંઠ છે અને એનું મુખ્ય કાગ્ય કદાચ આ મત્રીઓના જૈન ધર્માર્થી દાનો હશે આ મત્રીઓએ અનેક પ્રકારના દાનો કર્યા હશે પણ એમાંથી મદિરો ગિવાય ખીજ કાંઈની નિરાની બાગ્યેજ જીવતી રહી છે ગુજરાતના ચૈલુક્ય વડના સ્થાપક મૂળગજદેવના વખતથી મદિરો, તળાવો અને કિલ્લાઓ બધાવડાનું રૂઝ થયું હશે; સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળે આમાં વધારો કર્યો છે પણ જૈન ધર્મના જેટલા અને જેવા મદિરો આ બાઈઓએ બધાવ્યા છે તેટલા અને તેવા ખીજ કાંઈએ બાગ્યેજ બધાવ્યા હશે આશુ ઉપર, ગિરનાર ઉપર અને ગેત્રુજા ઉપર આ મત્રીઓએ બધાવેલા મદિરો હજી પણ જોવા છે

આશુનું મદિર તેજપાલની મરસ્વતી સરખી પત્ની અનુપમાદેવીની પ્રેરણાથી કેવી રીતે બધાવા તેનું ટૂંક વૃત્તાંત ગ ગ ૨ છે. પરીખે 'પ્રસ્થાન' (પુ ૩, અ. ૧)માં જિનદર્પગણીકૃત 'વસ્તુપાલચરિત'માંથી આપ્યું છે તે જાણવા જેવું કે

ગુજરાતના મત્રીઓ થયા એ પહેલા, અઢળક ધનના દાતા થયા એ પહેલા, એકવાર બને બાઈઓ કુટુંબ માથે સોરઠ તરફ તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યા ધરમા જે કાંઈ ધન હતું તે માથે લીધું રસ્તામાં હડાળા ગામ આગળ મુકામ કર્યો ત્યાં માલુમ પડ્યું કે સોરઠમાં જોઈએ તેવી શાંતિ નથી સાંજે તે વાણિયાઓએ વિચાર્યું કે બધું ધન સાથે લઈ જવું ઠીક નથી બવિખ્ય માટે થોડુંક ધન ક્યાંક દાટીને જઈએ તો ઠીક બન્ને બાઈઓ લક્ષ્મી ગણવા બેઠા ત્રણ લાખ દામ થયા તેમાંથી એક લાખ લઈ ગતે દાટવા નીકળ્યા. ઝાડ નીચે ધન દાટવા જમીન ખોદતા હતા ત્યાં નીચેથી મોનાનો બરેલો એક ધડો પ્રગટ થયો બન્ને બાઈઓ વિચારમાં પડી ગયા કે હવે શું કરવું ? તેઓએ નાનાબાઈ તેજપાલની પત્નીની સલાહ લેવાનો વિચાર કર્યો. તેને બધો વૃત્તાંત જણાવ્યો અને પૂછ્યું

આવામ્યાં નિવિનાનેન કિં કર્તવ્યં મનઃ સુખ

મનસ્વિનિ મર્તિ ત્રુદિ પરિણામગુણાવદ્દામ્ ॥

“હવે અમારે આ ધનનું શું કરવું? હે મનસ્વિનિ, પરિણામે ગુણવાળી સલાહ આપ.”

અનુપમાદેવીએ વાણિયાઓને માર્મિક વચન કર્યું:

દ્રવ્યોપાર્જનયંજાતરજોમારાગ્નિવાંગિનઃ ।

અધઃ ક્ષિપન્તિ સર્વેસ્વં ગન્તુન્નામા અધોગતિમ્ ર

અતો ગરીયસિ સ્થાને સ્થાપનીય નિજ ધનમ્ ।

જગદ્દગ્ગોચરે પ્રોચ્ચઃ પદર્વાં સૃહ્યાલુભિઃ ॥

“ દ્રવ્યઉપાર્જનથી ચયેલા રજેભારથી (ધૂળના ભારથી અને પાપના ભારથી) જાણે અધોગતિને પામવાની ઇચ્છાવાળા પોતાનું બધું નીચે નાખે છે (જમીનમાં દાટે છે.)

માટે જગતની દૃષ્ટિમાં ઉચ્ચપદવીની સૃષ્ટિ હોય તેવાઓએ તો ઉચ્ચ સ્થાને જ પોતાના ધનને સ્થાપવું જોઈએ. ”

આ રીતે અનુપમાએ ઉચ્ચત્વનો પાઠ આપ્યો. તે બંને ભાઈઓએ સ્વીકાર્યો. જીવનભર એનું પાલન કર્યું. તાત્કાલિક પરિણામ શત્રુજય અને ગિરનાર ઉપરનાં મંદિરોમાં આવ્યું.

આ પછી બંને ભાઈઓ ગુજરાતના મત્રીઓ બન્યા. તેઓએ પોતાની ખુદ્ધિ અને પોતાના શૌર્યથી, વીંખાતા જતા ગુજરાતને એક તંત્ર નીચે આણ્યું. પોતાની ઉદારતાથી પોતાની કીર્તિ ખૂબ ફેલાવી. પણ છેવટનું મહાકાર્ય હજી બાકી હતું. ત્યાં નાગેન્દ્રગચ્છના નાગેન્દ્ર મુનિએ આણતું માહાત્મ્ય ગાયું. આ ઉપરથી વસ્તુપાલે મનમાં વિચાર્યું કે “ અમે ચાર ભાઈ હતા તેમાંથી બે તો નાનપણમાં જ દેવલોક પામ્યા. તેમાં મદ્દદેવના ત્રેય અર્થે તો શત્રુજયગિરિ ઉપર અષ્ટાપદ સરખું અષ્ટાપદચૈત્ય બંધાવ્યું. પણ લૂણિગના ત્રેયઅર્થે કેં કીર્તન કરાવ્યું નથી. ’

આ રીતે આણુ ઉપર મંદિર બંધાવવાનો વિચાર ઉદ્ભવ્યો. બંને ભાઈઓએ મળીને નેમિનાથનું ચૈત્ય બંધાવવાનું નક્કી કર્યું, અને ચંદ્રાવતીના રાજાની મદદથી મંદિરનું કામ શરૂ થઈ ગયું. બીજી તરફથી વસ્તુપાલે કસોટીના પથ્થરની નેમિનાથની મૂર્તિ બનાવી આણુ ઉપર મોકલી આપી. પણ મંદિર બંધાવવાનું કામ પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચવા

છતા બહુ ધીમે ચતુ હતુ એક વાગ તેજપાળ પૂજની તૈયારીમા હતો તે સમયે ચતુર્ગર્ભમા મગ્ધસ્વતી સમી અનુપમાદેવીએ ઢારીગરોની કામમા મદતા જોઈ મુખ્ય સ્થપતિ શોભનને બોલાવીને પૂછ્યુ કે “ જો આ એક સ્તભ ઊભો કરતા તને આટલો વિવશ થયો તો આ પર્વત ઉપર ચૈત્ય ક્યારે તૈયાર થશે ” ત્યારે આ કાર્યના અધિકારી રોબને જવાબ આપ્યો કે ‘ સ્વામિનિ, આ પર્વત એને પણ ચઢતા કડિન પડે એવો છે અહીં આજે ઉઝ ટાઢ પડે છે તેથી સવાગ્નુ કામ અટકી જાય છે બપોરે બધા સ્થપતિઓ ગાધવાના કામમા પડી જાય છે જમ્યા પછી જ્યા કામ રાડ ઢરીએ છીએ ત્યા માજે વિદ્યરૂપ ઠડી પડવા માડે છે વળી ખોરાડમા રાડ અને દૂધ મળતા નથી, એટલે ઢારીરમા જોઈએ તેવી રક્તિ પપ્પ રહેતી નથી આથી આ પર્વત ઉપર થોડુ થોડુ કામ થાય છે સામગ્રી સિવાય ધનથી પણ કાર્પમિદ્ધિ થતો નથી ”

આ બનેમા આમ વાત ચાલતી હતી ત્યા તેજપાલ આવી પહોચ્યો અને રોબનને પુછ્યું, “ ભાગ્યવાળી અનુપમાદેવી તમને શુ કહે છે ? ” તેજપાલે બધી હકીકત જાણી અને પત્નીની મદ્દાદ માગી અનુપમાએ મુદિત ચર્ચ કર્યુ “ જિએ અને ગતે જુદા જુદા સ્થપતિઓ નોમો બધા ચિસ્તીઓને અમૃત સમા ચચારુચિ બોજન જમાડે તમેને નદાવાધોવા ને આગમ લેવાનો સમવડ કરવા જુદા જુદા માણસોની ગોઠવણ કરા દુનિયામા આ ગીતે જ ધર્મકૃત્યો થાય છે, મર્વ સતોપન્નચાત ગોત્સાહ સ્વાત્ જિયામુ ચન્ મરને મતોપ મળતા કામમા ઉત્સાહ આવે છે ”

આ રીતે તાજમદાલની પછરાડે એક પ્રેમપાત્ર ઓની પાદગીરી છે, તો આબુનાં મહિરાની પછરાડે એક ધર્મનિષ્ઠ ઉદારચિત્ત ઓની પ્રેરણા છે.

આ મહિરા નાટે રા નગનન વિમનાય પાડક કહે છે કે આ દેવજ વિમળચાદના દેશના ઉત્ત-પૂર્વના ખૂબા ઉપર આવેયું છે, અને તે પશ્ચિમાબિમુખ છે તેના પ્લાનની અવસ્થા વિનયચાદના દેશ જેવી છે પૂર્વ તરફ એસરીના દેરીઓ નદને મહિર નપારનાના કૂટળનો તપોદ્રા નાખ્યો છે જો આ જ્ઞાન મુખ્ય મહિરો જુદા દેશ રહે કે તરમદાગાં જોડે કનો છે આ દેશર-

કામ નાના ચોરસનું કરેલું છે. આખું મકાન ૧૫૫'x૮૨'નાં લંબ-ચોરસમા હોઈ વિમળશાહના દેવળ કરતા જરા મોટું છે. તેના મંડપના શાંભલાઓ વધારે અને આઠ જુદી જુદી ગતના છે. જ્યારે વિમળશાહના દેવળમાં ૧૧મા સૈકાના શાંભલા જ અધે છે. મંડપ ઉપરનો ધુમ્મટ વિમળશાહના દેવળ પેઠે જ રાખેલો છે, પણ તેનું અંદરનું નકશીકામ પહેલાનાં કરતાં ગઢિયાતું છે. ધુમ્મટના બીજા થરથી ૧૬ એકક ઉપર વિદ્યાદેવીની જુદી જુદી પૂનળોઓ મૂકેલી છે. આ ધુમ્મટની બરાબર મધ્યમાં ઉપરથી એક લોત્રક કર્યું છે જે બહુ જ સરસ ગણાય છે. બહુ જ કામળ છે. યુક્તાગતા મોટા ફૂલને તેની ડાંડણીથી ચતું પકડીને જે આકાર થાય તે આકાર આનો છે. આ લોત્રક સાથે સરખાવતાં ઇંગ્લાંડનાં ઉમા હેનરીના વખતમાં મેસ્ટ મીન્સ્ટરમાંના લોલકો પ્રમાણુ વિનાનાં અને બારે લાગે છે. આ લોલકની સુંદરતા અને સુકુમારતાનો ખ્યાલ માત્ર નજરે નોવાયી જ આવે x

આખુ ઉપર આ ઉપરાંત બીજાં બે જૈન મંદિરો છે પણ તેનું વર્ણન કરવા જેવી તેમાં કંઈ વિશેષતા નથી. વળી તારંગા પણ જૈન તીર્થસ્થાન છે. પણ તેનું વર્ણન અહીં કર્યું નથી. હાલના ગુજરાતમાં તો આખુનો પણ સમાવેશ થતો નથી, પણ જ્યારે આખુ ગુજરાતમાં ગણાતો ત્યારે ગુજરાતીઓએ આ તીર્થ બિલું કર્યું છે અને કળાની દૃષ્ટિએ પણ એમાં ગુજરાતની જ એ કળા છે એટલા ખાતર આખુનાં આ મંદિરોનું વર્ણન કર્યું છે.

ગિરનાર અને ગિરિનગર

સૌરાષ્ટ્રનો આ પર્વત યજ્ઞા જૂના ડાળવી પ્રસિદ્ધ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે દ્વારકા વસાવ્યું તે પહેલાં પણ આ પર્વત પ્રસિદ્ધ ખરો. આનર્તના પુત્ર રેવતે કુલસ્થલી વસાવ્યાનું પુરાણો કહે છે અને એનો અર્થ રૈવતક પર્વતની તળેટીમાં એક ગામ વસ્યું એવો હું ઠરું છું. કુલસ્થલી રૈવતક-ગિરનારની તળેટીમાં હતું, અને એ સ્થાને જ યાદવોએ દ્વારવતી વસાવ્યું, એમ મને તો 'મહાભારત,' 'વાયુ-પુરાણ' વગેરેના વચનો જોતા જણાય છે (આ બામતના સંવિસ્તર પુરાવા માટે જુઓ આઠમી માહિત્ય પર્ગિફ્ટને મેં આપેલો અને 'પુરા-તત્વ' પુ. ૪, અઽ ૧-૨ માં છપાયેલો નિબંધ^૧) એટલે મારા મત પ્રમાણે, વૈદિક સમયમાં તો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનો પ્રદેશ જંગલોથી ભરેલો હતો. અત્યાગ્રના સ્થળજળમાં અને એ વખતના સ્થળજળમાં પણ મોટા ફેરફાર હતો. એ વખતે આ પશ્ચિમ દિશામાં વસ્તી હતી તો ગાંધારા ભાગ ઉપર કોઈ પશ્ચિમી વદાપુત્રી કે આચિયાઓની અને વચલા પ્રદેશમાં આ દેશના મૂળ જંગલી વતનીઓની હતી. આથી તો હજી ગંગાજમનાના પ્રવેશને ઓળંગી આ ભાગમાં આવ્યા જ ન હતા. પછી મહાભારતના આગ્રજકાળમાં રેવતાચળની તળેટીમાં કુલસ્થલી ગામ વસેલું દેખાય છે. પછી યાદવોએ એ જ સ્થળે-ગિરનારની તળેટીમાં દ્વારવતી વસાવ્યું આ અગસામાં ગાંધારા ઉપર પ્રભામ પાટખું વસ્યું હતું. દ્વારકાનો શ્રીકૃષ્ણના રમ્યામ પધારવા સાથે નાચ મયો અને પાણુ આ પ્રવેશના નૂતના જંગલી લોકોનું—કૃષ્ણની સ્ત્રીઓને ઉપાડી જનારા આખીરો—કાળાઓનું જોર જામી ગયું. માગ નવ પ્રમાણે આ કાળાઓ પણ ભટકતા યાદવો જ હોવા જોઈએ. પણ ગિરનારની તળેટી

૧. જે આ પુસ્તકમાં પણ મળ્યા છે જુઓ પૃ. ૩૩૭-૩૮૯.

લશ્કરી દૃષ્ટિએ ઘણું અગત્યનું સ્થળ હોવાથી તથા આસપાસનો પ્રદેશ અતિશય ક્ષણરૂપ હોવાથી એ સ્થળ લાંબો વખત ઉજ્જડ ન રહ્યું. નંદોના કે ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સમયમાં એ સ્થળે ગિરિનગર નામે શહેર વસ્યું. આ ગિરિનગર જરા આગળ પાછળ હડયું હશે અથવા થોડું ઘણું બદલાયું હશે પણ તદ્દન ઉજ્જડ થયું નથી. અર્થાત્ હાલનું જૂનાગઢ એ ૨૪૦૦ વર્ષ ઉપરના ગિરિનગરનું રૂપાન્તર છે.*

આ સ્થળની વધારે ખૂબી તો એ છે કે પ્રાચીન દ્વારકાપુરીના વખતનો નહીં પણ તે પછીના ઇતિહાસના એક પછી એક કાળની થોડી થોડી નિશાનીઓ હજી સુધી જળવાઈ રહી છે. એટલે ગિરનાર અને જૂનાગઢ વચ્ચે ૨૪૦૦ વર્ષનો ઇતિહાસ જીવતો થતો અત્યારે દેખાય છે. ગુજરાતમાં ભરૂચ વગેરે ખીજાં પ્રાચીન સ્થાનો છે પણ કોઈએ આટલી ઐતિહાસિક નિશાનીઓ જળવી રાખી નથી.

જૂનાગઢના વાઘેશ્વરી દરવાજાથી બહાર નીકળી ગિરનાર જવાની સડકે ચાલતાં જમણે હાથે સડકના કાંઠા ઉપર અશોકના લેખવાળો મોટો પથ્થર જોવામાં આવે છે. વાઘેશ્વરી દરવાજાની બહારથી ગિરનાર સુધીના પ્રદેશને સ્કંદપુરાણાંતર્ગત ‘ગિરનારમાહાત્મ્ય’માં વસ્ત્રાપથ-ક્ષેત્ર કહ્યું છે. પણ આ પૌરાણિક માહાત્મ્ય કરતાં આ લેખવાળા પથરાથી આ પ્રદેશનું માહાત્મ્ય ઘણું વધી ગયું છે. આ એક પથરા ઉપરથી આ પ્રદેશનો આકસો નવસો વર્ષનો ઇતિહાસ વંચાય છે.

માર્ચ મહારાજ અશોકે આ સ્થળ મોટું તીર્થસ્થાન^x ગણાતું હોવાથી અહીં લેખ કાતરાવ્યો હશે. ગમે તેમ હો પણ ગિરનારની

* શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળાના ૧ લા પુષ્પ તરીકે રા. રા. જયસુખરાય પુરુષોત્તમરાય જોષીપુરાએ લખેલા ‘ગિરનારગૌરવ’ નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે “આ શહેરને આદિકાળમા મણિપુર, સ્મૃતિકાળમાં ચંદ્રકેતુપુર, પછી ત્રિવેણીનગર અને કલિકાળમાં પુરાતનપુર પણ કહેતા હતા.” (પા. ૩ પાદનોંધ) આ વચન માટે શો આધાર છે તે લેખકે જણાવ્યું નથી.

^x આ ગિરિનગર ખોદ્યો, જૈનો અને હિંદુઓ બધા માટે તીર્થસ્થાન ગણાતું. ‘મહાભારત’ અને પુણ્યગિરો સુરાષ્ટ્રેષુ ઉજ્જયન્તે એ રીતે પુણ્યગિરિ કહે છે (પર્વ ૩, અ. ૮૮). જૈનો ગિરનારને બાવીસમા તીર્થ[†] કર નેમિનાથનો પર્વત ગણે છે અને અશોકના લેખથી અને સ્તૂપથી ખોદ્યોને મન પણ આ સ્થળ તીર્થસ્થાન થયું હશે. જૂનાગઢની આસપાસમાં ખોદ્ય ગુફાઓ પણ છે.

તળેડીમાં આવેલું આ ચહેરું મૈત્ર્યકાળમાયે પ્રસિદ્ધ હોયું જોઈ એ ગરબુ
કે આ અગોકના લેખવાળા પથ્થર ઉપર જ ઈ સ ખીમ્મ રાતકના
મધ્યમાં ક્ષત્રપ રુદ્રદામનનો પણ લેખ ક્રાતરેલો છે, એ લેખમાં આ
સ્થળે-ગિરનાગની ખીણમાં એક તરફથી બૃધ બાધી લઈને બનાવેલા
સરોવરની હકીકત મળે છે એ લેખ ઉપરથી મૌર્ય ચંદ્રગુપ્તના
વખતમાં આ સરોવરની હસ્તી હતી એમ સમજાય છે પછી અરોહિ
નીમેલા આ પ્રદેશના સૂબાએ આ તળાવમાંથી ખેતરોને પાણી આપવા
માટે નહેરો બધાવ્યાનો ઉલ્લેખ છે આ હાકેમ તુષાળ નામનો વવન
(ગ્રીક) હતો આ ઉલ્લેખો ઉપરથી મૌર્ય રખતમાં મુગાપ્તની ગજધાની
આ ગિરિનગર હતું એમ સામિત થાય છે પછી ક્ષત્રપોના વખતમાં
ઈશ્વરદત્ત આબીરે ઉલ્લખિની ક્ષત્રપો પામેથી લઈ લીધું એટલે પશ્ચિમના
ક્ષત્રપોએ પોતાની મુખ્ય ગજધાની ગિરિનગરમાં કરી દરો ક્ષત્રપ
રુદ્રદામનના વખતમાં આ સુદર્શન સરોવરની પાળ તૂટી જવાથી
રુદ્રદામને એ સમરાવી અને એની પ્રવૃત્તિ શક સ. ૭૨ (ઈ સ. ૧૫૦)માં
આ જૂના પથર ઉપર જ ક્રાતગવી, ક્ષત્રપને હાકી પોતાનું આધિપત્ય
મુગાપ્તમાં સ્થાપના કર્યોએ પણ પોતાના મુગાપ્તના સૂબાને ગિરિ-
નગરમાં ગાખ્યો હતો અને મહાગજન ચંદ્રગુપ્તના સૂબા ચક્રપાલિતે
ઈ સ ૪૫૫-૫૬ માં કરી આ સરોવરની પાળ તૂટી જતા સમગી
તથા એના કાકા ઉપર વિપ્લવમદિ બધાની એ કાવની પ્રવૃત્તિ
અરોહવાળા ચિલાલેખ ઉપર જ ક્રાતગવી આ રીતે ઈ. સ પૂર્વ નીચ
રાતકથી ઈ સ પાચમાં રાતક મુધીમાં આ મહાન રિના ઉપર ખ
મોટા અતિદામિત્ર લેખો ક્રાતગવા છે. આ સરોવર પછી સુ યયુ
એ ખમર નથી પણ ગુપ્ત રખતની પાળ બરસોનધુમે વર્ષ પછી
તૂટી હશે તે કાઈએ કરી સમગી જાણતી નથી અને આ રીતે
એક દગર વર્ષ કે તેથી વધારે ત્યો મુધી ગિરનારના પાદમાં દિલોગા
લેવું તળાવ આગે અદરય ચર્ચ નયુ છે.

આ સુદર્શન તળાવના ચાલે નામે જો ખાસાતના
ઈશ્વરે પહેલી તળાવ કરેલા અને પછી જૂનાગઢના એક રખતના
હિસાબ ના અરોહર મોઢે પાળની રિયાનીએ માંથી કાઢી બ અખ-
ત્યામાં મુનગથી પશ્ચિમના છેક ઉપરગરના દિશા કાંઈ સમય
રેખા-ગોતરેખ અને પલાલિતને બાધી કરીને બનાવવું બાળા નાદ

કોઠારો રાખ્યા હશે. આ કોઠારોમાંથી જૂનાકાળનો કાળો પડી ગયેલો થોડો બાજરો પણ નીકળેલો. આ ઉપરાંત ખોદકામમાંથી મહારાજન અશોકની તેરમી આગ્રા જેના ઉપર અંશતઃકોતરેલી છે, એવી શિલા, કેટલીક ગ્રાચીન મૂર્તિઓ, અને કારીગરીવાળાં ધાતુનાં વાસણો મળી આવ્યાં છે. વળી ઉપર કહેલા કોઠારોની નજીક પડેલા એક પથરા ઉપર ગુપ્ત લિપિમાં આંકડાઓ કોતરેલા છે. આ બધા ઉપરથી મૌર્યથી ગુપ્ત સમય સુધી ઉપરકોટની જગ્યાએ મંદિરો, બૌદ્ધ વિહારો, વગેરે હોવાનો સંભવ છે. ગુપ્ત સમયના અન્ત પછી એ મંદિરો વગેરેનો પણ નાશ થઈ ગયેલો. એ જ સ્થળે ચૂડાસમાઓએ કિલ્લો બંધાવ્યો હતો.

ઉપર કોટની જેવા જેવી વસ્તુઓમાં કડાનાળ નામની તોપ જેના ઉપર અરબીમાં ‘અલીખીન હઝા’ કોતરેલું છે તથા નીલમ અને માણેક નામની બે ગંજાવર તોપો પહેલી નજરે ચડે છે. નીલમ ઉપર પણ અરબીમાં લેખ કોતરેલો છે. મતલબ કે આ તોપો ગુજરાતના સુલતાન બહાદુર શાહના વખતની છે (ઈ. સ. ૧૫૩૦ની આસપાસ). અત્યારે તો આ તોપો નવાઈની જેવા જેવી ચીજ માત્ર છે પણ દોઢસો વર્ષ પહેલાં એનો કિલ્લાના રક્ષણ માટે ઉપયોગ થતો હશે.

ઉપરકોટની ખીજી જેવા યોગ્ય વસ્તુમાં અડીચડીવાવ અને નવધણ કૂવો છે. જુનાગઢમાં કહેવાય છે કે:—

“અડીચડીવાવ ને નવધણ કુવો

જે નવ જુએ તે જીવતો મુવો.”

નવધણ કૂવાની ઊંડાઈ અને તેમાં ઊતરવાનાં પગથિયાંની રચના જેવા યોગ્ય તો છે જ. આ બન્ને સ્થાનો રા’ નવધણ પહેલા (ઈ. સ. ૧૦૨૦ થી ૧૦૪૪) ના વખતનાં ગણાય છે. ઉપરકોટમાં એક જીર્ણ મસ્જિદ છે. એમાં વપરાયેલા પથરાઓનું કોતરકામ જોતાં એ જૂના હિંદુ મંદિરને તોડીફોડીને બનાવેલી મસ્જિદ લાગે છે.

ઉપરકોટનાં જેવા લાયક સ્થાનોમાં ગ્રાચીનતમ તો ભોંયરાંઓ—બૌદ્ધ ગુફાઓ છે. ખાપરાકોડિયાનાં ભોંયરાંઓ પણ બૌદ્ધ ગુફાઓ જ છે અને ઉપરકોટની ગુફાઓ તથા એ સમકાલીન હોય એવો સંભવ છે.

ઉપરકોટ શિવાય જૂનાગઢ શહેરમાં હિંદુરાજ્યકાળની નિશાનીઓ ભાગ્યે જ મળે છે. એક વિશળવાવ નામની ઘણી ઊંડી વાવ હિંદુ સમયની ગણાય છે. બાકી ઘણાંખરાં આધુનિક દેવસ્થાનો સુસલમાની

વખતમા બધાયેલા છે મુમત્તમાની મમયના મરિજનો, મટગ્યાઓ, ગજ-મહેલો અને બગીચાઓથી જૂનાગઢ શહેરમાયે ધણુ જોવાનુ મળે છે પણ હિંદુ તીર્થસ્થાન તરીકે જૂનાગઢ જનાગને તો શહેર બહાર ગિરનાર તરફ જ જવુ પડે છે

વાવેશ્વરી દગ્ગામ બહાર વાવેશ્વરીના દર્શન કરી ગિરનાગની સડકે ચાલતા અગોડનો સિલાલેખ જોઈ આગળ ચાલતા દામોદરકુડ આવે છે સુવર્ણરેખાને બાધીને આ કુડ બાધામા આવ્યો છે આ દામોદરકુડને દક્ષિણ કાંઠે હિંદુઓનુ રમચાન છે દામોદરકુડના દક્ષિણ કાંઠે ભીમેલા પહાડને જૈવનાયળ, અને દામોદરકુડની ઉત્તરે આવેલા કુગરને અશ્વત્થામાનો ડુગર કહે છે ' આ કુગરમા ચિત્રેશ્વર અશ્વત્થામા દશ કૂરે છે અને કોઈ કોઈ ભાવિકજનને માયે પાટો બાવેલા-દેખાય છે ' એવી વાતો જૂનાગઢમા ચાલે છે અશ્વત્થામાના કુગરમા દામોદરકુડના આયમણા છેડા ઉપર દામોદરજીનુ મંદિર છે આ મંદિરને ફરતો કોટ તથા કુડ ઉપરથી મંદિરમા જવાના પગથિયા અમરજી દીવાને બધાવેલા છે આ દામોદરજીનુ મંદિર ભગવાન બી-કૃષ્ણના પુત્ર વજ્રનાભે બધાવ્યુ છે એમ દત્તકયા કહે છે પણ મંદિરની આયમણી બાલુમા આવેલ રેનતીકુડના નિ ન ૧૪૭૩ના લેખથી હાલનુ મંદિર પાચમો નર્મ ઉપર બધાયુ છે એમ સાગિત થાય છે પણ ૫ ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી તર્ક કરે છે, તેમ આ મંદિરની વિષ્ણુ-મૂર્તિ રકથપ્તના વખતમા ઈ સ પાચમા સતકર્મા સુદયેન તથાવને કાંઠે બાધેલા વિષ્ણુમંદિરની વિષ્ણુમૂર્તિ દોરાનો સતર છે કાચુ કે અમરજી દીવાને આ મંદિરનો ઝોલોદાર કર્યો ત્યારે મંદિરને ફરતા કોટના પાયા ખોદતા અંદરથી કેટલીક મૂર્તિઓ નળી એટલે એનાથી એક મૂર્તિ આ મંદિરમા પધગરી અને બે મૂર્તિઓને ગિરનાગ બાલુખાએ લઈ જઈ, બરદેવ અને રેનતીની મૂર્તિ તરીકે, નડુ મંદિર ચખાવી તે ૧૧ પધગરી આ પાસમાથી નીકળેલી મૂર્તિઓ મુમલ-માનોએ જૂનાગઢ લીધુ ત્યારે એની બીજી દાટી રેસામા નામલી દોરાનો સતર છે દામોદરમંદિર ૧૧ એકાદ માખડા ઉપર રૂપિ સમય ૧ કોન-શામ મુજ છે (લુખો જોન્ને નેરદિ૧૨' મ. ૧, બા ૧, પા ૭૦) દામોદરજી. ખાને નદાપ્રવૃત્તની ખેલ છે અને એની એક દીવાલના નૂનામા સ્પર્શમિદ ૧૧ રખતમા તે ૧૧ લેનાપતિ

દામોદરે અહીં મઠ બંધાવ્યો હતો, એવો લેખ મળે છે. આ સ્થાનકો ઉપરાંત અહીં શ્રી સ્તોત્રશ્વર, શ્રીરાજરાજેશ્વર, અને શ્રીસિદ્ધેશ્વરનાં મંદિરો જોવામાં આવે છે. ટૂંકામાં આ સ્થળ પ્રાચીન મહિમાવાળું દેખાય છે. સ્થળનું દૃશ્ય પણ રમણીય છે. દામોદર કુંડથી આગળ ચાલતાં ગિરનાર દેખાવા લાગે છે. અને સુવર્ણરેખા જિનરતાં રસ્તાની ડાબી બાજુ ઉપર શ્રીદ્વૈશ્વર મહાદેવની જગ્યા આવે છે. એની પાસે વહેતું ઝરણુ આસપાસ પુષ્કળ ખાખરાનાં ઝાડો હોવાથી જ કદાચ પલાશિની નામે ઓળખાય છે. ત્યાંથી આગળ વસ્ત્રાપથેશ્વર મહાદેવનું અને તેની સામે ભવનાથનું મંદિર દેખાય છે. ભવનાથ આગળ દર વર્ષે મહાશિવરાત્રીને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે જેમાં જુદા જુદા પંથના બાવાઓની સંખ્યા ઘણી મોટી હોય છે. રક્ત-પુરાણાંતર્ગત 'ગિરનારમાહાત્મ્ય'માં ભવનાથનું તથા એની પાસે આવેલા મૃગીકુંડનું માહાત્મ્ય મળે છે.

ભવનાથથી આગળ ગિરનારનો ચઢાવ શરૂ થાય છે. આગળ દરવાજો બાંધી લેવામાં આવ્યો છે અને દરવાજાની અંદરથી પગથિયાં શરૂ થાય છે. આ પગથિયાં કુમારપાલના વખતમાં વિ. સં. ૧૨૨૨માં બંધાયાં છે, એમ જૂનો લેખ કહે છે.^૧ અલગત તે પછી તેનો વારંવાર જીર્ણોદ્ધાર થયો છે.

ગિરનારનાં પગથિયાં ચડી ઉપર જતાં દરિયાની સપાટીથી ૩૦૦૦ ફીટ ઉપર સૌથી પહેલાં કોટનો દરવાજો આવે છે. આ કોટમાં જૈન દેરાસરો છે. ગિરનારના શિખર ઉપરનો સૌથી વિશાળ સપાટ ભાગ જૈનોના કોટની અંદર આવેલાં દેરાસરોએ રોકાયો છે. ગિરનારની આ ટૂંકને નેમિનાથની ટૂંક કહે છે. આખી ટૂંકને ફરતો કોટ છે. આ કોટનો ઇતિહાસ અંધારામાં જ છે. મહાભારતમાં ગિરિદુર્ગ સમાશ્રિત્ય એ રીતે દ્વારકાનું વર્ણન કર્યું છે અને ઉપરકોટનું એક નામ ઉગ્ર-સેનગઢ પણ કહેવાય છે. પણ યાદવોના વખતનું નામ શિવાય કશું જળવાઈ રહ્યું નથી. પણ ચૂડાસમાઓના વખતમાં તો આ કોટ હતો. અને જૂનાગઢ શત્રુઓના હાથમાં ગયા પછી રા' ભાગીને આ કોટમાં ભરાતા હશે.

ગિરનાર ઉપરનાં જૈન મંદિરોમાં જૂનામાં જૂનું નેમિનાથનું

૧- 'ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ', વિ. ૨, પૃ. ૩૧૪.

દેવળ છે ગિરનાર પવંતને જ જૈનો નેમિનાથનો પર્વત કહે છે એટલે નેમિનાથનું દેવળ સૌથી જૂનું હોય એ શ્વાભાવિક છે પણ જૈનોએ ગિરનારને પોતાનો ડેરો અને પહેલું દેવળ ક્યારે બાંધ્યું એ જાણવાનું કાંઈ ઐતિહાસિક માધન નથી અહીં એક અગોક્ષના પોત્ર મપ્રતિ રાજાનું બધાવેલું ગણાતું પણ નેમિનાથનું દેવળ છે પણ આ દતકયાને કાંઈ ઐતિહાસિક આધાર નથી “પ્રબધચિંતામણિ” પ્રમાણે રા’ખેગારને મારી જૂનાગઢ લીધા પછી સિદ્ધગજે સોગપ્દના દડનાયક તરીકે નીમેલા સજ્જન મહેતાએ સૌરાષ્ટ્રની ત્રણ વર્ષની બધી જગજ ખર્ચાને ગિરનાર ઉપર નેમિનાથના લાકડાના મંદિરને બાંધે પથ્થરનું સુદર મંદિર બાંધ્યું આ મંદિરમા પાછળથી ઘણા ફેરફારો થયા છે પણ નાના દરવાજામા પેસતા કાટની ઉગમણી દિવાલ ઉપર વિ મ ૧૧૭૬નો મજજનના વખતનો ટૂકો લેખ છે પણ મૂળ લાકડાનું મંદિર ક્યારે બધાયું ? રા ગ જયસુખરાય પુ જોષીપુત્ર ઈ સ ૬૦૯મા ગત નામના એક શ્રાવકે નેમિનાથની મૂર્તિએ મંદિરમા પથરાવી હતી એમ કહે છે (જુઓ “ગિરનારનું ગૌરવ”, પા ૮૧) પણ એ તારીખ માટે એમણે કાંઈ આધાર આપ્યો નથી એટલું ખરું કે વલ્લીમયમા મૌગપ્દમા જૈનોનું અને બાકીનું જોર હતું એટલે એ સમયે કાંઈ જૈનોએ ગિરનારનો આ ટૂકો પોતાની કરી ઉપર લાકડાનું મંદિર બાંધ્યું હોય એ સંભવિત છે મિદ્ધગજ અને કુમાર-પાળના વખતમા શુભગતકાકિયાવાડમા જૂના લાકડાના મંદિરોને ઠેકાણે નવા પથ્થરના મંદિરો ઘણે ઠેકાણે બધાવ્યા છે, એ પ્રસિદ્ધ છે પથ્થરના મંદિરો બાંધવાની શરૂઆત તો શુભ સમયમા થયેલી પણ નવમા સતક સુધી મોટે ભાગે લાકડાના મંદિરો જ બધાતા નેમિનાથના મંદિરવાળા નાના કિલ્લામા કુન ચાગ મંદિરો છે પછી હૃદ કુમારપાલનું મંદિર આવે ? એ પછી ઉપર કહેલું મપ્રતિ રાજાએ બધાવેલું કહેણું નેમિનાથનું મંદિર આવે છે આ મંદિર આગળથી પરતુપાળતેજપાળના દેરો તરફ જવાય છે ગિરનાર ઉપરના બધા જૈન દેરોઓમા આ ત્રીંથી સાગ ? એક મુખ્ય મંડપની ત્રણ બાજુ ઉપર ત્રિભાનો ગોકરેણ છે અને તેને ફરનો એટલો છે . જાની દૃષ્ટિથી જોતા ખાન કરીને નમ્રનાપુતા (‘સીનેદ્રી’)ની બાળતમા આ દેવનો બાર જગનન વિચનાય પાંચ કહે છે તેમ પણ

ભવ્ય લાગે છે. આ મંદિરોની રચના અને કળા કેટલીક બાબતમાં એક સરખી હોય છે. જૈન દેવળમાં પદ્માસને ખેસારેલી મૂર્તિવાળુ ગર્ભગૃહ, તેની આગળ થાંભલાઓવાળો વિશાળ મંડપ અને તેના ઉપર આડા ચરો-વાળો ઘૂમટ હોય છે. અને ઘૂમટના મધ્યમાં લોલકની રચના હોય છે. આટલું મુખ્ય દેવળમાં હોય છે, પણ ઘણીવાર મુખ્ય દેવળની આસપાસ નાની દેરીઓ કરેલી હોય છે. મંડપના થાંભલાઓનો આકાર જુદો જુદો હોવા છતાં હંમેશાં કળાયુક્ત હોય છે.

આ દેવળો એમની મોટાઈ માટે નહીં પણ એના નકશી કામ માટે પ્રખ્યાત છે. છતમાંથી લટકતું લોલક છતને અપૂર્વ રમણીયતા આપે છે. થાંભલાઓ ઉપરની નકશીથી થાંભલાઓ પણ મંદિરોને ખાસ શોભા આપે છે. વસ્તુપાળતેજપાળનાં મંદિરો ઇ. સ. ૧૨૩૨માં બંધાયેલાં છે. ગિરનાર ઉપર વિ. સં. ૧૨૮૮ના વસ્તુપાળતેજપાળના અનેક લેખો મળે છે. કળાની બાબતમાં આણુ ઉપરનાં મંદિરો શ્રેષ્ઠ છે. જૂના લેખો ગિરનાર ઉપર અને આણુ ઉપર વધારે મળે છે. શેત્રુંજી ઉપર તો ચૌલુક્ય કાળના બહુ જ થોડા લેખો મળે છે. કુમારપાળ સુધીના લેખો શેત્રુંજી ઉપર તો મળતા જ નથી. શેત્રુંજી ઉપર પ્રાચીન મંદિરો હશે પણ તેના પાછળથી એટલો બધો જીર્ણોદ્ધાર થયો છે કે અત્યારનાં મંદિરો એ પાછલા કાળનાં જ ગણવાં પડે. શેત્રુંજી ઉપર લેખો પણ અકબર પછીના કાળના વધારે મળે છે.

આ પ્રમાણે ચૌલુક્ય સમયની સ્થાપત્યકળાના નમૂના જોવા હોય તો કાંતો આણુ ઉપર જવું જોઈએ અથવા ગિરનાર ઉપર. તેમાં પણ આણુ પ્રાચીનતાની તથા કળાની દૃષ્ટિએ ચડી જાય.

ગિરનાર ઉપર આ જૈન મંદિરોવાળા કાંટની બહાર ઝાળું જોવાનું નથી. ગૌમુખી, સેવાદાસની જગ્યા, પથ્થરચટ્ટી એ હિંદુ યાત્રાળુઓને ઊતરવા માટે સારાં સ્થાનો છે. પણ એ આધુનિક છે અને ધાર્મિક દૃષ્ટિએ એનું કશું મહત્ત્વ નથી. પથ્થરચટ્ટી આધુનિક પણ રામાનુજ સંપ્રદાયનું મંદિર છે એ ખાસ નોંધવા જેવું બરું.

અંબાજી વિષે જુદું કહ્યું છે, અને ગોરખનાથની ટૂંકનું તથા દત્તાત્રેયની ટૂંકનું કાંઈ મહત્ત્વ નથી. કાલિકાની ટૂંક ઉપર જવાનો રસ્તો ભયંકર અને તેથી પણ વધારે ભયંકર ત્યાં અધોરી મનુષ્યભક્ષી બાવાઓ રહેતા હોવાની વાત છે. કાલિકાનું આકર્ષણ આ દુર્ગમતા જ છે.

શત્રુજય તીર્થ.

પાલીતાણા દરબાર અને જૈનો વચ્ચેની પ્રખ્યાત તકરારને લીધે આ જૈન તીર્થ અજૈન લોકોમા પણ ખૂબ જાણીતુ થયુ છે. ઐતિહાસિક રીતે ગિરનાર જેટલુ કે આણુ જેટલુયે આ પ્રાચીન સ્થાન નથી જો એકાદ મંદિર મંપ્રતિ ગંગ (અરોડના પૌત્ર)નુ હહેવાય છે. પણ એ ઈ સ ૧૬૧૮મા બધાયુ છે આ સ્થાનનો મહિમા જ સોલકીઓના વખતથી બહુ જૂનો નથી જણાતો. ૧૭ી એકાદ બે મંદિરો કુમારપાલના વખતમા બધાયા હશે, પણ મોટો ભાગ તો ઈ સ ૧૫મા ૧૬મા શતકનો અને તે પછીનો છે. અને જૂનામા પણ એટલા સુધારા-વધારા થયા છે કે આણુ અથવા ગિરનાર જેતુ મોવડી વખતની કથાનુ દર્શન અહીં થતુ નથી પણ અહીં મંદિરોનુ સહેર જ હોય એવો દેખાવ લાગે છે.

ગેત્રુજન ઉપર જવા માટે પાલીતાણા સુધી રેલ્વેમાર્ગ છે. પાલીતાણા ગામથી ટેન્ડરીની તળેટી સુધી જવા માટે સીવો વિરાળ બને બાલુએ વડની મગમ છાયાવાળો રસ્તો છે. વચ્ચે વચ્ચે નાલો અને ડુંડો છે તળેટીમાથી ઉપર જવા માટે પહોળા સગસ પગથિયા છે અને આગળ જ પગથિયાની બેચ બાલુએ પથ્થરના બે દાંચી બેઠા છે. અહીં આગળ ચઢાવમા વચ્ચે અને ઉપર ઘણે રથજે નરીબ આરકોએ તીર્થકર્તા પાદુકા ઉપર બની કરેલી દેરીઓ છે. અને જૈનોની ઇતિહાસપ્રિયતાના દાખલા રૂપે આ પાદુકા પી આસપાસ લેખ કાતરેલા દેખાવ છે. ચઢાવમા વચ્ચે વચ્ચે યાત્રાળુઓ માટે વિશામરચાનો કરેલા ૧૬ પાદ્મીની મંત્રક પણ વચ્ચે બધે છે.

ગેત્રુજનના દુનરનો ચઢાવ ધણો સીધો છે પણ પનથિયા એટલા સારા છે કે યાત્રાળુ વગર કંઈ ચડી શકે છે. આ દહો, નવગાઓ અને ધીનન્તો માટે કોળીઓ મળે છે. આ જૈન તીર્થસ્થાન દેવતા

છતાં રસ્તામાં એકાદ દિગજાજ માતાનું અને એકાદ હનુમાનનું મંદિર દેખાય છે. એકાદ દરગાહ પણ છે.

શિખર પાસે પહોંચતાં પગથિયાંના બે ફાંટા પડે છે. આમાંથી જમણા હાથને રસ્તેથી ચડી ઉપર જતાં જે દેખાવ નજરે પડે છે તે અદ્ભુત છે. માણસોએ ભક્તિથી ફેટલો શ્રમ લીધો છે એનો વિચાર થતાં મન મુગ્ધ થઈ જાય છે. કિલ્લાની અંદર થોડા કુંડો સિવાય બાકી મંદિરો જ છે. અને એક સાથે શિખરો અને ધૂમટવાળાં સેંકડો મંદિરો દેખાતાં જે આશ્ચર્ય થાય છે તે અવર્ણ્ય છે. શેત્રુંજનનાં ઘણાં ખરા મંદિરો ગોપનાથ આગળથી ખોદેલા ચૂનાના પથ્થરનાં છે પણ કોઈ કોઈ આરસપહાણનાંયે છે ખરાં. આસપાસ તદ્દન શાંતિ, બધે ખૂણેખૂણામાં અસાધારણ સ્વચ્છતા, અને તેની વચ્ચે મુખ્ય મંદિરોના ગર્ભગૃહમાં તથા આસપાસની નાની દેરીઓમાં પદ્માસનસ્થ તીર્થંકરોની વિશાળકાય, ભવ્ય પણ શાંત અને તેજસ્વી હજારો મૂર્તિઓનાં દર્શન કરતો કરતો યાત્રાળુ ચાલ્યો જાય, ત્યારે જો તે એકલો હોય તો એના મન ઉપર કેવી અસર થાય તે કલ્પી લેવું. આવું મંદિરનગર દુનિયામાં ખીજું નથી એમ આ વિષયના જાણકાર બર્નેસ કહે છે.

શેત્રુંજનનું શિખર ઉત્તર દક્ષિણ બે પટ્ટીઓમાં વહેંચાયેલું છે. આ દરેક પટ્ટી લગભગ ૩૮૦ વાર લાંબી છે. બન્ને પટ્ટીઓ અને વચ્ચેની ખીણમાં જુદી જુદી કિલ્લેબંધી કરીને અંદર મંદિરો બાંધેલાં છે. પણ આ પટ્ટીઓની પાછી ટૂંકા પાડેલી છે. શેત્રુંજન ઉપર આવી કુલ દશ ટૂંકા છે. આ નાની મોટી ટૂંકાને આસપાસ રક્ષણ માટે કિલ્લા બાંધેલા છે અને તેને મજબૂત દરવાજાઓ રાખેલા છે, જે દરવાજા હમેશા સાંજે બંધ થાય છે.

બન્ને શિખરોનાં જુદા જુદાં સ્થળેથી જુદો જુદો દેખાવ નજરે પડે છે. ઉત્તર તરફના શિખરને છેડેથી જોઈએ તો દક્ષિણ તરફનો આખો શિખરભાગ તથા મધ્ય ખીણનાં મંદિરો સ્પષ્ટ દેખાય છે. એ શિખરપટ્ટીને મથાળે આદીશ્વર ભગવાનના મહાન મંદિરનું શિખર દેખાય છે. શેત્રુંજનનું આ પરમ પવિત્ર સ્થાન ગણાય છે.

ઉત્તરપૂર્વ તરફના દરવાજેથી દાખલ થઈ જમણી તરફના નાના દરવાજામાંથી ખરતરવસહિ ટૂંકમાં પેસતાં જ જમણા હાથ ઉપર નરસી કેશવજી નાયકનું આ પર્વત ઉપરનાં અર્વાચીનમાંનું એક ઈ.સ. ૧૮૬૨માં

બધાયેલુ મદિર દેખાય છે આ મદિર ખૂબ મોટું અને ઘોળું છે કાચુ કે છોતે ઘસી ઘસીને એની સપાટી આરમપહાણુ જેવી બનાવી છે છોતે ઘસવાની આ કળા આપણે ત્યાં મગસ ખીલેલી હતી, પણ હમણા હમણા એનો ઉપયોગ ન થવાથી એ કળા તદ્દન લુપ્ત થઈ જવાની ખીક ગઈ છે આ મદિર બે માળનું ખીજા મદિરોના ઘાટનું ૪ છે આ ચોથા તીર્થકર્તુ મદિર છે, અને તેમાં લગભગ ૫૦ મૂર્તિઓ છે

અહીંથી આગળ અદરના દરવાજા વાટે પશ્ચિમ તરફ ચાલતા જમણા હાથ ઉપર પાચ મદિરો દેખાય છે આ ત્રીજા મદિરોમાં ખાસ વર્ણુનવા જેલુ કાર્ક નવી તેમાંનું પહેલુ ક્ષપ્તનાથની માતા મરુદેવીનું છે તેમાં આરમપહાણુના હાથી ઉપર મરુદેવીની નૂર્તિ દેખાય છે ખીજુ ઈ સ ૧૮૪૮માં મુનર્ષના નરગીરોડે બ્રહ્મા તીર્થકર્તુ પ્રદ્યુમ્ન માટે બધાવેલુ છે આ મદિરમાં પ્રદ્યુમ્નની અને ખીજા તીર્થકર્તુની ૨૩ મૂર્તિઓ આરમપહાણુની અને સાત ઘાટુની છે અને મડપમાં બે ૫૬ની અને ત્રણ શેકગેડાણીની છે જમણા હાથ પરના ખીજા ચાર મદિરો ઈ મ ૧૮૨૧થી ૧૮૩૭ રચે બધાયેલા છે

કાળા હાથ ઉપરના મદિરોમાંનું એક ત્રી મળવો લાળુનાળીએ ઈ. મ ૧૬૧૮માં બધાયું છે પણ એ મપ્રતિ ગગનનું મદિર કહવાય છે ખીજા ત્રણ ઈ મ ૧૮૨૮ થી ૧૮૩૧ રચે બધાયા છે, અને પાચમુ વેલખાઈનું મદિર ઈ મ ૧૭૩૪માં બધાયું છે આ ચામુખ મદિરમાં કુલ ૬૪ મૂર્તિઓ અને આઠ પાદુકાઓ છે

આ મદિરો પૂરા થાય છે ત્યાં પુરીક દરવાજા છે આ દરવાજાની અદર જતા સરા સોમજીનો ચોક આવે છે ખગતર મંચડના અમદાસદના આ નીમત આરકે આ દુક ઉપરના મદિરો ઈ સ ૧૬૧૮ના શ્રીકૃષ્ણ દેવી, અને ચોકની આગપાસ ૪૯ મંજુઓ આ કાર્યમાં આ ગેરિયાએ અદરકે પેનો રાખ્યાં કહેવાય છે હું હું હું માન નીચેથી નાક ઉપર લઈ જતા માટે વરનાથેડા દો જાણતા જ મોગમો દારૂ રૂપિયા ખગવાયા હતા અને ખગવાની ખાનસરનાખી બી ખાખનાયા નતિઓ માટે નાચ લાસના યાગના લવલવ એવા જ રૂપિયા ખગવાયા હતા કોતેઅદરકે જન બેના શ્રીકૃષ્ણના કાર્યમાં આ અમદાસદી રૂપિયાએ કુલ અ. ર. ૩૬૬ લાખ રૂપિયા ખગવાયા હતા

આદીશ્વર ભગવાનના દેવળમાં જવા માટે પુંડરીક દરવાજામાં પેસવું પડે છે. અને આ દ્રુક ઉપરનું મુખ્ય દેવળ આદીશ્વર ભગવાનનું જ છે. આ દેવળ ચૌમુખ ધાટનું આ દુંગર ઉપરનાં મોટાં મંદિરોમાંનું એક અને બધી રીતે સંપૂર્ણ હોવાથી એનું વર્ણન કાંઈક વિગતવાર કર્યું છે, જેથી શેનુંગનાં મોટાં મંદિરોનો સામાન્ય ખ્યાલ આવી શકશે.

મૂળ આ મંદિર વિક્રમ રાજ્યએ બંધાવ્યું હતું એમ કહેવાય છે. પણ હાલનું મંદિર તો સવા સોમજીએ ઈ. સ. ૧૬૮૮માં બાંધેલું છે અને એ મતલબનો લેખ પણ કોતરેલો છે.

એ ફીટ ઊંચી ઊભણી ઉપર ઊભેલુ આ મંદિર ૫૭ ફૂટ પહોળુ અને ૬૭ ફૂટ લાંબુ છે. આખુ મંદિર એ ચોરસ વિભાગોમાં વિભક્ત છે અને તેની આગળ પૂર્વમાં ચોરસ મંડપ છે. મંડપમાંથી થોડાં પગથિયાં ચઢતાં અંદરથી ચોરસ ૩૧ ફૂટનો અંતરાળ આવે છે. આ અંતરાળ ઉપર બાર થાંભલાઓ ઉપર રાખેલો ઘૂમટ છે. આ થાંભલાઓ એવી રીતે ગોઠવેલા છે કે ખૂણા ઉપરના ચાર બાદ કરતાં બાકીના આઠનો એવો અષ્ટકોણ બને છે કે જેના ઉપર આપણા કારીગરો પોતાની રીતે ઘૂમટ રાખતા. આખુના મંદિરોમાં આવી જ યોજના કરેલી છે. પૂર્વના મુખ્ય દ્વાર ઉપરાંત બાકીની બે દિશામાં આ અંતરાલને મંડપમાં બિઘડતાં દ્વાર છે અને સામે જ ગર્ભગૃહનું દ્વાર છે. આ ગર્ભગૃહમાં આરસપહાણના સિંહાસનના ખૂણાઓ ઉપર થાંભલાઓ છે. આ મંદિરની કળા માટે એક બાબત ખાસ નોંધવા જેવી છે કે ગર્ભગૃહના થાંભલાઓ અને અંતરાલના થાંભલાઓ અને વચ્ચેના અંતરો એક માપનાં છે. ગર્ભગૃહ ઉપર ૯૬ ફૂટ ઊંચું વિમાન છે. ગર્ભગૃહમાં પ્રવેશ કરવા માટે એક દ્વાર અંતરાલમાંથી છે અને બાકીની ત્રણ દિશાઓમાં ત્રણ દ્વાર છે અને ફરતો ચોક છે.

ગર્ભગૃહમાં શુદ્ધ આરસપહાણનું ૧૨ ચોરસ ફૂટનું બે ફૂટ ઊંચું સિંહાસન છે. આ સિંહાસનની ચારે બાજુ ઉપર ખૂબ કોતરકામ છે. સિંહાસન ઉપર જુદી જુદી દિશામાં મુખ રાખીને બેઠેલી આદિનાથ ભગવાનની ચાર મૂર્તિઓ છે. આ મૂર્તિઓ વિશાળકાય સિંહાસનથી ૧૦-૧૧ ફૂટ જેટલી ઊંચી અને પદ્માસન વાળીને બેઠેલી છે. જૈન મૂર્તિઓની ભમર ઉપર રતો અને છાતી ઉપર, ખભાઓ ઉપર અને

મોઢણ ઉપર મોનાના પતરા મટેલા હોય છે અને માથા ઉપર કેટલીક વાર મુકુટ પણ હોય છે, એવી રીતે અહીં પણ છે

ગર્ભગૃહના અને અતગલના ગોખલાઓમા નાની મોટી અનેક આરમમહાણની પ્રતિમાઓ છે આમા ગેક અને ગેકાણીની પણ એક સ્થળે છે ઉત્તર તરફના મડપની પૂર્વ જાણુએ વિમાન ઉપર જનાનો દાદર છે આ વિમાનના ઉપર બાગને ગયા સગમા નવો ચૂનો લનાડયો હોય એમ લાગે છે અને નીચેના બાગમા જૂનુ કામ એમને એમ છે ત્યા કારીગરી પણ સગ છે

ખગતગમમદિ દૂક ઉપર ઈ સ ૧૬૧૮ના અને તે પછીનાં આજ સુધીના આ સિવાય અનેક નાના મોટા મદિરા છે સાત મદિરા તો ઉપરના મદિર સાથે એક જ વખતે બધાએલા, જેમાના બે ચાતિનાથ તીર્થકરનાં, અમદાવાદના ગેક મધવી ખીમજી સોમજીનું એક પાર્શ્વનાથ તીર્થકરનું, લાલજી સિવાનું એક ધર્મનાથ તીર્થકરનું, એમ તીર્થકરોની મૂર્તિઓનાળા કે પાદુકાઓવાળાં મદિરા બેતા આપણે યાકી જઈએ પણ એનો પાર ન આવે. એક એક જૈન મદિરમા મૂર્તિઓ પણ ઘણી હોય છે આજ દૂકમાના ઈ સ ૧૭૨૭ના ગણુ ઓગુખ મદિરામા અઢી દાનર પાદુકાપુમલ છે ઈ સ ૧૭૬૬ના મદિરપુગના ચા. દકમચદ નનાદાને બધાવેલા મદિરામા ૭ પાર્શ્વનાથની મૂર્તિઓ છે એજ રીતે ઈ સ ૧૬૨૫નાં જોસદનીગના બજીલાલી પુનચીએ બધાવેલા મદિરમા ૧૮૫૨ પાદુકા-પુમલ છે. આ ઉપરાંત આ જાગમા ઈ સ ૧૭૨૫નું એક, ઈ સ ૧૭૨૭નું એક ઈ ન ૧૮૧૩નું એક, ઈ મ ૧૮૧૮નું એક, ઈ. સ ૧૮૩૪નું એક, અને ઈ. સ. ૧૮૫૫નું એક મદિર તે આ ઉપરાંત નઈ સદીના નાના નાનાં મદિરા છે તે છતાં આ ગરા નોનજનો મોક ૨૭૭ ફૂટ લાંબો અને ૧૧૬ ફૂટ પહોળો છે

આ મોકનાથી એક નાની ગરીના ચર્ચને જનજા દાન ૧૦ની પામ પાડેલા તથા કાના દાય ૫૬ની નમદાસના ચર્ક વાકરન્દ પ્રેમચાની દૂક ઉપર ૧૮૧૫ છે પામ પાડેલી દૂક એ આ ગરા તે તાળાના નાની દૂક છે એમ એ જ મદિરા નો એક મતજી ૧૮૫૭ આ દૂકનું ગમ લા દાનચક કોક લા એ ઈ સ ૧૮૬૧માં જાણવા મદિરાના નામ છે ૧૮૫૧ ખુ જે આ મદિરાના પામ પામ

વોની પાચ, દ્રૌપદીની એક અને કુંતાજીની એક એટલી મૂર્તિઓ છે. ખીજું મંદિર આની પછવાડે છે. તે ઈ. સ. ૧૮૦૩માં સુરતના શા. ખુશાલચંદ ડાહ્યાભાઈએ બંધાવ્યું છે અને એમાં સહસ્રકૃત ઉપર ૧૦૧૪ પ્રતિમાઓ, મેરુ ઉપર ૧૬૯, એક લોકપાલની મૂર્તિ અને સિદ્ધચક્ર એટલું છે.

એમાંથી નીકળીને શેઠ સાકરચંદ પ્રેમચન્દના ચોકમાં પેસાય છે. આ ચોકનો ગઢ અમદાવાદના એ શેઠે ઈ. સ. ૧૮૩૬માં બંધાવ્યો છે. આ ગઢમાંના મુખ્ય મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની બાવીશ પ્રતિમાઓ છે, એની પૂર્વમાં શેઠ પ્રેમચંદ દામોદરે બંધાવેલા નાનાં મંદિરમાં પાર્શ્વનાથની ૪ અગિયાર પ્રતિમાઓ છે. બાજુના શેઠ મગનભાઈના ઈ. સ. ૧૮૪૩ના મંદિરમાં અઢાર પ્રતિમાઓ છે. એજ વર્ષમાં બંધાયેલા અમદાવાદના શેઠ ખીમચંદ જમનાદાસના મંદિરમાં પદ્મપ્રભુની પંદર પ્રતિમાઓ છે. આ મંદિરની પછવાડે છીપાવસહિ ટૂક છે જેમાં મોટે ભાગે નાનાં નાનાં દેવળો છે. આમાંનું એક શા. વાલચંદ સુરચંદે અને બે સુરજમલ્લે ઈ. સ. ૧૭૩૧માં બંધાવેલાં છે.

સાકરચંદ પ્રેમચંદની ટૂકની દક્ષિણે અમદાવાદના હેમાભાઈ વખતચંદની ટૂક છે જેનો ગઢ ઈ. સ. ૧૮૪૦માં બંધાવેલો છે. આ ટૂકમાંનું મુખ્ય મંદિર નંદીશ્વરદ્રોપ કહેવાય છે. એ ચોરસ છે પણ એની રચના જુદા જ પ્રકારની છે. આ મંદિરની દિવાલો જળી કાતરેલા પથ્થરોની છે અને અંદર ૫૩ વેદિઓ સાથિયાના આકારમાં ગોઠવેલ છે. અને આ મંદિરના ગર્ભગૃહ ઉપર વિમાન નથી પણ મધ્યમાં એક અને ચાર ખૂણે ચાર ઘૂમટો છે. આ ટૂક ઉપરનું એક નાનું મંદિર ઈ. સ. ૧૮૪૧માં અમદાવાદના શેઠ ડાહ્યાભાઈ અનોપચંદે બંધાવેલું છે. બાજુમા છ નાનાં મંદિરો છે. ચોકમાં ગોત્રજ દેવી છે.

નંદીશ્વર દ્રોપના દરવાજામાંથી નીકળતાં જરા ઊંચાણમાં હેમાભાઈ વખતચંદની ખીજી ટૂક આવે છે, જેમાં આગળ જ મોટો ચોરસ કોઠો છે અને બે તરફના તળાવો વચ્ચેનાં પગથિયાં ચડીને ટૂકમાં જવાય છે. હેમાભાઈ વખતચંદની પહેલી ટૂક એની દીકરી જમનાબાઈના નામથી અને આ ખીજી એના પુત્ર પ્રેમાભાઈ હેમાભાઈના નામથી ઝાળખાય છે. આ ટૂકમાં મુખ્ય મંદિર હેમાભાઈ

વખતચઢના પિતા શા. વખતચઢ ખુશાલચઢે ઈ મ ૧૮૨૬મા
બધાવેલુ છે ઉપર એક ચૌમુખ મદિરનું વર્ણન કર્યું છે એ પ્રકારનું
આ પણ છે આમા ૧૦૨ પ્રતિમાઓ, ત્રણ પચતીર્થો, સાત મિદ્ધ-
ચક્રો અને શેકશેકાણીની પ્રતિમાઓ છે આની પૂર્વમા લલ્લુભાઈ
પાનાચઢ, નગીનદાસ હેમાભાઈ, નથુ સોઝાગની દીકરી ઝવેરખાઈ અને
હેમાભાઈ વખતચઢે ઈ. સ. ૧૮૨૯ થી ૧૮૩૨ વચ્ચે બધાવેલા નાના
મદિરો છે આ ચોક ૬૦ ફીટ લાંબો પહોળો છે અને ફરતી નાનીનાની
૭ દહેરીઓ છે દગવાળની બહાર બગીચામા ગૌતમસ્વામીની પાકુકા
ઉપર નાનું દહેરું છે

આ દેવની બહાર આવતા તળાવને કાંઠે ચર્ચ આ ચિખર ઉપરની
પશ્ચિમ છેડાની અમદાવાદના મોદી પ્રેમચઢ રાયચઢની દેવ આવે છે
એમા ત્રણ મદિરો મુખ્ય છે અને બીજા નાના છે વચલુ મદિર
ચૌથી મોટું છે પૂર્વના મુખ્ય દ્વારમાથી આ મદિરમા પેમતા આગલા
મડપના ચાલલાઓ દેખાય છે, જેના ઉપર દ્વારપાલો કાતરેલા છે.
અને મડપની દિવાલના મધ્ય ભાગમા ભવાની, ગણેશ વગેરે હિંદુ
દેવોની મૂર્તિઓ ફરતી કાતરેલી છે આ મૂર્તિઓની વચ્ચેની થોડી
જગ્યામા કામચાંચના અત્તીલ ચિત્રો નાના માપના કાતરેલા છે.
રોતુંગ ઉપર આ પ્રકાર આ મદિરમાજ દેખાય છે મધ્ય મડપ ઉપર
અને પ્રવેશમડપો ઉપર સાદા ઘૂમટો છે અને ગભાર ઉપર ત્રણ
ચિખરો છે આ મદિર મોદીએ ઈ સ. ૧૭૮૬મા બધાવેલુ છે. આ
મદિરમા આદીશ્વરની ૬૮ મૂર્તિઓ, બે પચતીર્થો, નવ મિદ્ધચક્રો અને
મડપમા ૩૪ પ્રતિમાઓ છે પ્રવેશદરવાજા ઉપર હેમચઢ વાલચઢે
ઈ. સ. ૧૭૮૬મા બધાવેલ પુંડરીક સ્વામીનું મદિર છે

આને ડાબે પડખે સુગતના ઝવેરી ગતનચઢ ઝવેરચઢે ઈ સ
૧૮૦૩મા બધાવેલુ આસમાની આરસનું મદિર છે આ મદિરનો ધાટ
પહેલી નજરે લુટો દેખાય છે પણ વિસ્તાર જેતા ચૌમુખના મિદ્ધાત
ઉપરજ બધાવેલ છે મદિરની બૂમિ બધે જેમ બધી કાળા અને
ધોળા આદમનો કે મધ્ય નડપ ઉપર મૂનટ અને નમાર ઉપર ચોરસ
પ્રનાલે ચિખરો છે

આ મદિરની સામે સુગતના ઝવેરી પ્રેમચઢ ઝવેરચઢે બધાવેલુ અને
એને પ્લાનમાં તથા કદમા મળતું મદિર છે આ ચોક્કસ આ ઉપરના

સમૂહ નોધવા જેવો છે ભુલવણીમા આગળ જ આદીશ્વર લગવાનના મંદિરનો છૂર્ણોદ્ધાર કરનાર ચીતોડના દેશી કરમચાએ ઈ સ ૧૫૩૦મા બધાવેલુ એક શ્રી ચક્રેશ્વરી માતાનુ અને ઈ સ ૧૭૬૪મા સુરતના સધવી તારાચંદે બધાવેલુ વાયેશ્વરીનુ એમ બે નાના મંદિરો છે પણ આ ભુલવણીનું મંજાન મૂળ જૂનું જે, અને એનો વાગવા છૂર્ણોદ્ધાર થયો છે, એટલે જૂના ભાગો અને નવા ભાગો ઘણે ઠેકાણે દેખાય છે મૂર્તિઓ પણ નવી મૂંઝામા આવી છે એક મૂર્તિ ઉપગના લેખ

ઉપરથી ભુલવણી અમદાવાદના સવળી રૂપા સામાજીએ ઈ સ ૧૬૦૮મા બધાવી હોય એમ અર્થ નીડે છે છતાં આ પર્વત ઉપગના જૂનામા જૂના ભાગો જેટલા, એટલે કે ઈ મ ના પારમાતેરમા શતક જેટલા જૂના, આ મંદિરના કોઈક ભાગો હોવાનો મલવ બર્જેસ માને છે, અને આ ભુલવણી ખરેખર જોવાલાયક છે વિરાળ મંદિરમૂંઝાની પછવાડે તળાવ છે અહીંથી પશ્ચિમમા આગળ ચાલતા એક પછી એક મંદિરો જોતા ઈ સ ૧૬૨૬મા અજમેરના જયમલ્લનું મોટા શિખરોવાળુ શતમ્ભુજ કહેવાતુ ચામુખ મંદિર દેખાય છે ખરી રીતે આમા ૬૪ ચાલલાઓ જ છે પાછા ફરીને મોતીચંદ શિવાચંદના મંદિર સુધી આવી પશ્ચિમમા પાછા ફરતા પાર્શ્વનાથનુ અમદાવાદના પારેખ મોમચંદે ઈ સ. ૧૬૨૫મા બધાવેલુ મંદિર અને એની બાજુમા જગતગેડનુ ગણાતુ સુમતિનાથનું મંદિર દેખાય છે આ મંદિર જોતા તો જગતગેડની ધાર્મિક ઉદારતા માટે બહુ જાણી જાય આવ એવુ નથી બગાળના આ ગેડની અદળત મપતિ વિશે અત્રે જ પ્રતિહાસ લેખકોએ હેરત પમાડે એવી નોંધો કરી છે ઈ સ ૧૭૪૨મા મુર્નિદામાદના જગત-શેકના વગમાવી બે રોડ (આગકોટ) રૂપિયા મગદાઓ લૂટી ગયા છતાં એ રોડ કાઈ ન બન્યુ હોય તેમ સગકાગની એક એક કરોડની હુડીઓ દેખાડ ચતા જ ભરી આપતા બેઠું પાર્લામટમા આ ગેડ વિશે કહેવું કે એનું ઝામકાજ મેન્ડ ઓફ ઈન્ડિય જેટલુ હતુ ઈ સ ૧૭૮૬મા પણ આ ગેડના ધરમા બે હજાર માણસો મહેતા દતા દિલ્હીના સુલતાનોએ એને જગતશેકની પદવી આપેલી આ જગતગેડના વચનને ધરના ધરેણા વેચી નિર્વાહ કરવા પડેલો (જુઓ મિલ અને નિરસનકૃત 'દિરદગી ઓફ ઓટીય ઇન્ડિયા' ૩ ૩ ગેરેમાથી બર્જેસે રોનુમની 'માઈડ'મા પા. ૩૪એ કરેલી ટીપ)

આ મંદિર જગતશેઠના નામથી ઓળખાય છે પણ બર્જેસ કહે છે કે સુમતિનાથથી મૂર્તિની બેઠકના લેખમાં તે સંઘવી કચરા કાઢાએ સંવત ૧૭૧૦ (ઈ. સ. ૧૭૫૩)માં ખાંધેલું છે એમ લખ્યું છે.

કુમારપાલનું મંદિર

આ બહારના ચોકમાં જ કુમારપાલનું મંદિર છે. એ બુદ્ધચર્યાના ઘાટનું પણ એ કરતાં વધારે ઊંચું છે. મંદિરનાં ત્રીણી કોતરણીનામાં પીળા પથ્થરનાં બારશાખ અને વૃષભનાથની મૂર્તિ ઉપરનું આસમાની આરસનું છત્ર સરસ છે. આ મંદિર શેત્રુંગ ઉપરનું જૂનામાં જૂનું મંદિર છે પણ એનો એટલી બધી વાર છજોદ્વાર થયો છે અને એમાં એટલો ફેરફાર થઈ ગયો છે, કે અત્યારે મૂળ કુમારપાળના બંધાવેલા મંદિરનો કંઈ શકાય એવો એક પણ ભાગ બતાવવો મુશ્કેલ છે. આ જ ભાગમાં અમદાવાદના સંઘવી રાઘવજી રામજીએ બંધાવેલું એક મંદિર છે જે દિગંબર સંઘનું છે. આ પર્વત ઉપર દિગંબર સંપ્રદાયનું આ એક જ મંદિર છે.

કુમારપાળના મંદિરની પશ્ચિમે હાથીપોળનો દરવાજો છે. આમાં નાના ચોકમાં એક ગણપતિનું અને એક અન્નપૂર્ણાનું મંદિર છે. આ હાથીપોળમાં અંદર ખીજો દરવાજો આવે છે, જેમાંથી અંદર જતાં આ શેત્રુંગને તીર્થ બનાવનાર પરમ પવિત્ર સ્થાન આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર આવે છે. શેત્રુંગ ઉપરનું સૌથી પ્રાચીન અને સૌથી પવિત્ર સ્થાન આ ચોકમાં જ છે. પણ જૈનોના જ જુદા જુદા તકાઓના પરસ્પર દ્વેષે અને પોતાનો ગચ્છ એ સ્થાનનો સ્થાપક છે એ દર્શાવવાની ઇચ્છાએ આ સ્થાનમાં વિધર્મીઓ કરતાં વધારે નાશ કર્યો છે એમ ટોડ કહે છે અને બર્જેસ ઉમેરે છે કે તપાગચ્છ અને ખરતરગચ્છ આ સ્થાનમાંથી જૂની નિશાની માત્રનો નાશ કર્યો છે. એટલે કે જ્યારે તપાગચ્છનું જોર હોય ત્યારે એ લોકો ખરતરગચ્છનું નામ જેમાં આવે એવા બધા લેખોનો નાશ કરે અને ખરતરગચ્છનું જોર આવે ત્યારે તેઓ એથી ઊલટું કરે. આ રીતે આ પ્રાચીનમાં પ્રાચીન સ્થાનની પ્રાચીનતાની નિશાનીઓ જૈનોને હાથે જ નાશ પામ્યાની હકીકત બર્જેસે શેત્રુંગ ઉપર વિદ્વાન જૈનોને મોઢે જ સાંભળેલી (જુઓ 'ગાઈડ' પા. ૩૮).

આદીશ્વર ભગવાનનું મંદિર બચ્યું છે. પણ એની ખાંધણી વગેરે

ખીજા મદિરોને એટલા બધા મળતા છે કે વર્ણનની જરૂર નથી ખીજા ચૌમુખમા અને આમા ફેર એટલો જ છે કે આ મદિરનો મડપ' બે માળનો છે વળી બજેસ' હે છે કે શિખર તરફ જોતા શિખરનો લાકડાના મકાનને મળતો દેખાવ તરત ધ્યાન ખેંચે છે મૂળ લાકડાના મદિરની, પ્રથમ પથ્થરનું મદિર બધાવનારે નક્કલ કરી હોય એમ સ્પષ્ટ દેખાય છે ઋષભનાથથી મુખ્ય મૂર્તિ અસાધારણ મોટા કદની છે

આ મુખ્ય મૂર્તિ ઉપગત તીર્થંકરોની પચાવન નાની મૂર્તિઓ ગભારમા, અને એવી વધારે ગમડપમા છે ગભારના દ્વાર આગળ 'હાથી ઉપર બેઠેલા નાભિગજ અને મસ્દેરી દેખાય છે વળી ઉપલે માળે ગભારમા ૩૩ મૂર્તિઓ તીર્થંકરોની, એક જાતમસ્વામીની, એક મહાલક્ષ્મીની, અને બે તપસ્વીઓની છે, અને માળા ઉપરના મડપમા '૬૩ તીર્થંકરોની અને બે તપસ્વીઓની પ્રતિમાઓ છે કુલ ૨૭૩ પ્રતિમાઓ, પાદુકાઓ, વગેરે આ મદિરમા છે

શત્રુજય ઉપરના લગભગ ૫૦૦ મદિરોનું વીગતવાર વર્ણન કરવા માટે જુદું પુસ્તક લખવું જોઈએ, પણ ઉપલા વર્ણનથી આ મદિરોના શહેરનો અને તેની પ્રતિમા વસ્તીનો આમાન્ય ખ્યાલ તો વાચનારને જરૂર આપ્યો હશે

જોતો તો માને છે કે આ પર્વત ઉપર પહેલું દેવળ ભગતરામએ બાંધેલું અને જવડશાએ વિ મ ૧૦૧૮મા એનો તેરમીવાર જીર્ણોદ્ધાર કરેલો પણ આ હકીકત માટે કશો પુરાવો નથી મળતો, પણ 'કુમારપાળના અમાત્ય, ઉદયનના પુત્ર વાહડે પિતાની ઇચ્છાને અનુસરી મ ૧૨૧૧ (ઈ મ ૧૧૫૪)મા આ પર્વત ઉપરના આદીશ્વર ભગવાનના મૂળ લાકડાના મદિરને ઠેકાણે પથ્થરનું મદિર ચણાવ્યું હોવાનો સંભવ છે કુમારપાળનું મદિર પણ કદાચ આ વખતે ચણાયું છે વાહડે આ વખતે શત્રુજય ઉપર બે કરોડ ને સત્તાણ લાખ રૂપિયા ખર્ચેલા અને એ ઠામને અગે તજેટીમા મનુરો વગેરેનું વાહડપુર શહેર વસેલું એમ કહેવાય છે આ પછી વસ્તુપાળે મ ૧૨૯૬મા શત્રુજયના પગથિયા બધાવ્યાનું, સગળપોળમા દોલાખાટીની દિવાલ ઉપરના લેખથી જણાય છે વસ્તુપાળે ખીજું પણ જીર્ણોદ્ધારનું કામ કર્યું હશે વળી વસ્તુપાળે પોતાની પત્ની લલિતાદેવીના પુણ્યસ્મરણાર્થે તજેટીમા લલિતાસાગર તળાવ બધાવ્યું હતું.

પછી અલાઉદ્દીનના વખતમાં મુસલમાનોને હાથે શેત્રુંગના મંદિરોને કેટલુંક નુકશાન થયું હતું અને મૂળ મૂર્તિ ઉપડી ગઈ હતી, તે સં. ૧૩૭૧માં સમરાશાહે નવી બેસાડી તથા મંદિરનો છૂણોદ્ધાર કર્યો. પરપરા પ્રમાણે ૧૬મી વખતનો ઉદ્ધાર સં. ૧૫૮૭(ઈ. સ. ૧૫૩૧)-માં ચીતોડના કરમાશાએ કર્યો છે. અને આ પરપરાને એક ઉત્કીર્ણ લેખ દેખા આપે છે. પ્રવેશદ્વાર આગળના બીજા લેખથી ખંભાતના સોની તેજપાળે ઈ. સ. ૧૫૮૯થી ૧૫૯૩ સુધીમાં છૂણોદ્ધાર કર્યાનું તથા કેટલીક પ્રતિમાઓની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

આ ચોકમાં બીજાં જે મંદિરો છે તેની નોંધ લેવાની અહીં જગ્યા નથી. ઈ. સ. ૧૬૩૯ માં દીવના સંઘવી ગોવિંદજીએ આદીશ્વર ભગવાનનો સહસ્રકૂટ પીળા આરસનો બંધાવ્યો છે જેના ઉપર ૧૩ હારમાં કુલ ૧૦૨૪ પ્રતિમાઓ બેસારેલી છે. આદીશ્વર ભગવાનની પાદુકા ઉપર અમદાવાદના શેઠ દલપત ભગુભાઈએ બંધાવેલ મંદિર પાસે મહાન મોગલ શહેનશાહે જેને ખૂબ માન આપ્યું હતું તે શ્રી હીરવિજયસુરિનું ઈ. સ. ૧૫૯૫માં બંધાયેલું મંદિર છે. આ ચોકમાં ઈ. સ. ૧૬મા શતકમાં ઉપર કહેલ ચીતોડના કરમાશાએ તથા બીજાઓએ અને ૧૭ મા શતકમાં પણ બીજા જેનોએ બંધાવેલાં કેટલાંક મંદિરો છે.

ટૂંકામાં આ ચોકમાં આખા પર્વત ઉપરનાં જૂનામાં જૂનાં મંદિરો છે. આ ચોકમાં ઉપર ગણાવ્યાં છે તે શિવાય ઈ. સ. ૧૧૦૯, ૧૧૩૨, ૧૨૩૭, ૧૨૫૨ અને ૧૨૮૬નાં જૂનાં મંદિરો જેનો ખતાવે છે પણ એ માટે ઉત્કીર્ણ લેખ જેવો પુરાવો બર્જેસને મળ્યો નથી.

શેત્રુંગે પર્વત એ જોઈ દેવોનું એક પ્રકારનું સ્વર્ગ છે અને એમાં દેવોની વસ્તી ઘણી મોટી છે. આ એક જ ચોકમાં ૫૦૦૦૦ પ્રતિમાઓ વગેરે છે એ જોઈને સમગ્ર પર્વત ઉપરની સંખ્યાની કલ્પના આવશે.

શેત્રુંગની પવિત્રતા જૂના કાળથી મનાતી હશે, કદાચ વલ્લી રાજ્યકાળમાં વલ્લીપુરમાં વસતા જેનોએ આ પર્વતને પોતાનો કર્યો હોય તો એ સંભવિત છે. પણ અત્યારે જે મંદિરો વગેરે છે તેમાંથી કોઈનો સમય ઉપર જોઈ ગયા પ્રમાણે કુમારપાળના વખતથી આગળ જતો નથી. વળી બારમાથી સોળમા શતક સુધીનાં જે થોડાં મકાનો થયેલાં, તે અનેક છૂણોદ્ધારને લીધે મૂળ રૂપમાં બાગ્યે જ

જળવાયા છે પણ અત્યારે છેલ્લા ત્રણસો વર્ષમા ચયેલુ ઝામ પૂરેપૂરું
દેખાય છે શ્રીમત નૈનોએ આ પુણ્યધામ ઉપર જે પુણ્યસ્પર્ધા
કરી છે, એ અસાધારણ છે એક પછી એક મધોએ શત્રુજયતીર્થની
જાત્રા કરી એ પવિત્રસ્થાન ઉપર કાર્ધકને કાર્ધક ભિલુ કર્યું છે

(શત્રુજય વિષે ઉપર જે હકીકત લખી છે તે મોટે ભાગે
ખર્જોસના પુસ્તક ઉપરથી લીધી છે, એ ઈ મ ૧૮૭૮ મા લખાયેલ
તે પછીના લગભગ ૬૦ વર્ષોમા પર્વત ઉપર કેટલાક ફેરફારો થયા
'હશે, તે શત્રુજયના દર્શન કરનારે ઉમેરી લેવા)

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં તીર્થો

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય મુખ્યત્વે ગુજરાતમાં પ્રચલિત છે અને એનાં મુખ્ય ધામો પણ ગુજરાતમાં જ છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડનાં જે જે ગામ કે શહેરમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના અનુયાયી રહેતા હોય તે તે ગામમાં એકાદ સ્વામીનારાયણનું મંદિર હોય જ. વળી કડિયાઓમાંના ઘણા એ સંપ્રદાયના અનુયાયી હોવાથી અને સ્વામીનારાયણના પાળાઓ મજૂરી કરવા તૈયાર હોવાથી સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં મંદિરો વિશાળ અને ઊંચા શિખરોવાળાં હોય છે.

સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયના પ્રવર્તક સહજનંદ સ્વામીએ જાતે જે જે સ્થળમાં દેવની સ્થાપના કરેલી અને જે જે સ્થળોએ પોતે વધારે વખત રહીને ધર્મોપદેશ કરેલો તે તે સ્થળની યાત્રા કરવા તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે. પણ વડતાળ અને ગઢડા બેને તો સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનાં ધામ જ ગણવાં જોઈએ. વડતાલ અને ગઢડા બે સ્થળે મોટાં સુંદર મંદિરો છે.

ગઢડા

વઢવાણથી ધોળા તરફ જતી ગાડીનાં નીંગાળા સ્ટેશનથી પાંચ ગાઉ ગઢડા છે.

જે દાદા ખાચરના દરબારમાં દોલિયા ઉપર બેસીને સહજનંદ સ્વામીએ ઉપદેશ કર્યો હતો તે દાદા ખાચર તથા એના વારસોએ આપેલી જમીન ઉપર ગઢડાનું મંદિર બંધાયું છે. ગઢડાનું મંદિર વિશાળ જગ્યા રોકે છે. અને મંદિર બહાર પણ ઘણી જગ્યા મંદિરના તાબામાં છે. ગઢડાનું મંદિર સ્વામીનારાયણનાં ખીર્ન મંદિરોના ઘાટનું જ પણ મોટું છે અને મુખ્ય મંદિરની આસપાસ બહારથી સાધુઓને રહેવા માટે તથા મંદિરની પુષ્કળ સમૃદ્ધિને આવશ્યક મોટાં મકાનો છે. વળી સહજનંદસ્વામીએ જાતે વાપરેલી અનેક ચીજો પણ આ મંદિરમાં સાચવીને રાખેલી છે,

વડતાલ

આલુદથી આગળ મેઈન લાઈનમાં ૪ માઈલ ઉપર યોરીઆવીનું સ્ટેશન છે, ત્યાંથી ચાર માઈલ દૂર વડતાલ ગામ છે અહીં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયનું ગઢડા પેઠે મોટું મંદિર છે આ મંદિરમાં ઈ. સ ૧૮૨૪માં સહજનનદસ્વામીએ પોતા લક્ષ્મીનાગાયણની મૂર્તિની સ્થાપના કરેલી આ લક્ષ્મીનાગાયણ ઉપરાત નરનાગાયણની અને સ્વામીનારાયણની પોતાની મૂર્તિઓ છે સ્વામીનાગાયણના મંદિરમાં ઘણું ખર્ચ સ્વામીનાગાયણની પોતાની મૂર્તિ હોય જ છે તત્ત્વજ્ઞાનની બાબતમાં સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત સિદ્ધાંત માન્ય છે અને સેવાનો વિધિ પુષ્ટિમાર્ગને અનુસરતો સ્વીકાર્ય છે, એમ સહજનનદસ્વામીએ કહ્યું છે (જુઓ 'શિક્ષાપત્રી,' શ્લોક ૮૧) છતાં સ્વામીનાગાયણ સંપ્રદાયના મંદિરોની મૂર્તિઓના પ્રકારમાં તથા દેવની મૂર્તિ સાથે સહજનનદસ્વામીની પણ મૂર્તિ પૂજવાના રિવાજમાં રામાનુજ સંપ્રદાયનું અનુકૂળ થયું છે

વડતાલમાં મુખ્ય મંદિરની આસપાસ ત્રણ માળની મોટી હવેલીઓ છે જેમાં આચાર્ય તથા માધુઓ અને ધ્વજચારીઓ રહે છે. વડતાલમાં પથ્થરથી બાવેલું એક તલાવ છે જે ગોમતી તળાવ કહેવાય છે.

અમદાવાદનું સ્વામીનાગાયણનું મંદિર પણ મોટું અને જૂનું છે સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય પાસે પૈસો પણ પુષ્કળ છે એમ કહેવાય છે

કચ્છનાં તીર્થસ્થાનો

કચ્છ અત્યારે ગુજરાતમાં ગણાય છે, પણ એ સિંધને મળતો પ્રદેશ છે અને એક કાળે સિંધનો જ એક ભાગ હશે. પૌરાણિક ઔદુમ્બર—પ્રાચીન ઓકલોકાનું Odoembarae—એ જ કચ્છ એમ કટલાક પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પણ એ કાળે કચ્છમાં વસ્તી ભાગ્યે જ હશે. સિંધમાંથી કાઠીઓ અને તે સાથે આહીરો પહેલા કચ્છમાં ઊતર્યા જણાય છે. જૂના કાળમાં નંગલી વસ્તી થોડી હોય અથવા રડયાખડયા આર્યો આવ્યા હોય એ સંભવને ન ગણીએ તો કચ્છમાં પહેલા વસનારા કાઠીઓ અને આહીરો છે. ઈ. સ. આઠમા શતકમાં કાઠીઓ કચ્છમાં આવ્યા હશે એમ પુરાતત્ત્વજ્ઞો માને છે. પછી મૂળરાજ સોલંકીએ અણહીલવાડ ચાવડાઓ પાસેથી લીધું એટલે ચાવડાઓ પણ કચ્છમાં ઊતર્યા. અને મૂળરાજ ઉપર અને ભીમદેવ ઉપર જ્યારે બહારનું દબાણ થયું ત્યારે તેઓ પણ કંથકોટમાં ભરાયા હતા. કાઠીઓ અને આહીરો પછી સમા રજપુતો સિંધમાંથી જ, સિંધમાં મુસલમાનોનું જોર થતાં, ઈ. સ. ૭૧૨થી ૧૦૫૧ સુધીના ગાળામાં જુદે જુદે વખતે જુદાં જુદાં ટોળાંમાં કચ્છમાં ઊતર્યાં છે. (જુઓ ‘બોમ્બે ગેઝેટિઅર’ ગ્રં. ૪, પા. ૧૩૨-૧૩૩) અને છેવટ ચૌદમા-પંદરમા શતકમાં કચ્છમાં સમાનું બહુ જોર થતાં કાઠીઓને કાઠિયાવાડમાં ઊતરી જવું પડ્યું. કચ્છની લુવાણા, ભાટિયા વગેરે બીજી ઘણી વસ્તી સિંધમાંથી ઊતરી છે. કચ્છની વસ્તીનો કેટલોક ભાગ મારવાડથી પણ આવ્યો હોવાનો સંભવ છે.

કચ્છનો હાલનો રાજવંશ જાડેજ કહેવાય છે. જામનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, મોરબી વગેરેના જાડેજ રાજવંશો મૂળ કચ્છના ક્ષાંટાઓ જ છે. આ જાડેજઓ પોતાને યાદવ ગણે છે અને પોતાની વંશાવળીને શ્રીકૃષ્ણ સાથે સાંધી દેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પણ યદુના વંશજો—યાદવો શ્રી કૃષ્ણના જ વંશજો હોવા જોઈએ એ તો પાછલા વખતની

બ્રાતિ છે પુરાણોમા યદુના વરાળેના ઘણા ક્ષાટાઓ ખતાવ્યા છે કચ્છના જાડેજાઓની વશાવળીમા શ્રીકૃષ્ણના સામ્ય, સામ્યના ઉપ્ધિક અને ઉપ્ધિકથી ૧૩૫મી પેઢીએ દેવેન્દ્રને ગાપાવેલ છે આ દેવેન્દ્રને કેટલાક મ ૩૭૮ની આસપાસ મૂકે છે. આ દેવેન્દ્રને ચાર પુત્રો થયા (૧) અશ્વપતિ (૨) ગજપતિ (૩) નગપતિ અને (૪) ભૂપતિ આમાથી નરપતિએ ગજનીની ગાદી મેળવી અને પોતે જામ નામ ધારણ કર્યું આ નરપતિને મમા નામે પુત્ર થયો. મમાએ સિંધદેશ છતી લીધો.

આ વશાવળીમા ઐતિહાસિક તથ્ય એટલું જ લાગે છે કે સમા રજપૂતો સિંધમા બહારથી આવ્યા હોવા જોઈએ આ મમા રજપૂતો-માથી જાડેજા નીડળ્યા જાડેજા નામનું મૂળ નીચે પ્રમાણે કહેવાય છે સમા જામથી દશમો જામ લાખીઆગ થયો, તેણે મિંધમા નગરકંઠા વમાવ્યું આ લાખીઆગથી આઠમો જામ જાડો થયો અને જાડાનો દત્તક દીકરો જામ લાખો થયો અને તે જાડાનો દત્તકપુત્ર હોવાથી 'જાડેજો' (=જાડાનો-કચ્છી) કહેવાયો અને ત્યાગવી એના વરાળે જાડેજા કહેવાવા લાગ્યા જામ લાખીઆગની પહેલાનાં અને પછીના નામો વશાવળીમા આપેલા મળે છે પણ એમા વિશ્વાસ રાખવો મુશ્કેલ છે પણ આ જામ લાખો સાચો ઐતિહાસિક પુરુષ હોય તો પણ એ ક્યારે થયો એ પ્રશ્નનો સાચો જવાબ આપી શકાય એટલો કચ્છના ઇતિહાસનો અભ્યાસ હજી થયો નથી કચ્છનો ઇતિહાસ, ૫ ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ અને બેંગલોરે વર્ગો પહેલા કહેલું તેમ, હજી સાવ અધાગમા છે એટલે જામ લાખા પ્રલાખીનો સમય નક્કી કરવો કડક થઈ પડ્યો છે, સિંધની તનારીજો લખનાગ મુસલમાન લેખકોના તથા બારોટોના પરસ્પર વિરુદ્ધ કથનોમાથી કંઈ પત્તો લાગતો નથી જેન્ય બેંગલોર ખૂબ મથન કર્યા પછી જાડેજા લાખાને મિ મ ૧૪૦૬મા મૂકે છે (જુઓ 'ગીપોઈ જોન ધી એન્ડીકવીટીઝ ઓફ હાઈલાન્ડ એન્ડ કચ્છ', પા. ૧૬૬) 'જોન્ને એન્ડ્રીઅર' એને અગ્રસરે ૭ (જુઓ મ. ૫, પા ૧૩૪) અને 'કચ્છ મહોદય' તમા કચ્છના વાગાપાની ઇતિહાસના આધારે વનરપતિસાગી જગદીશ ઇન્દ્રજી જામ લાખાને દિ મ ૧૨૦૩માં મૂકે છે અને જે જામ લાખાથી જામના જામ હમીરજીને મ ૧૧૨૬.

માં મુકે છે. આ હમીરજીને બર્જેસ પણ સં. ૧૫૨૫માં મુકે છે, પણ નવ પેઢીમાં ૩૨૫ વર્ષનો ગાળો બર્જેસને ગળે બિતરતો નથી. હમીરજીના સમય વિષે શંકા રાખવાનું કારણ નથી. કારણ કે આ હમીરજીને જન્મ રાવળ મારે છે. અને તેણે જ સં. ૧૫૮૬માં જન્મનગર વસાવ્યું છે. અને હમીરજીના પુત્ર રાઓ ખેંગાર સં. ૧૬૦૫ માં જુજ વસાવી ત્યાં ગાદી સ્થાપે છે. ખેંગાર પછીની વંશાવળી કચ્છ રાજ્યમાં બરાબર જળવાઈ રહી છે પણ હમીરજી પહેલાંનો ગોટાળો નીકળતો નથી. વળી જો કે બર્જેસ મૂળરાજ સોલંકી સામે લડવામાં જૂનાગઢના રા. ગ્રાહરિપુ સાથે કચ્છનો લાખો કુલાણી પણ હતો એ દંતકથાને ઊડાડી મુકે છે પણ એ દંતકથાને 'દ્વાયાત્રય' જેવા સં. ૧૪૦૦ પહેલાં ઘણે વખતે લખાયેલા ગ્રંથનો આધાર છે, એટલે મૂળરાજ સોલંકી (વિ. સં. ૯૯૮થી ૧૦૫૨)ના વખતમાં કચ્છમાં કોઈ જન્મ લાખો કુલાણી રાજ્ય કરતો હોય એ સંભવિત લાગે છે.

મતલબ કે જડેજ જન્મ લાખાએ સં. ૧૨૦૩માં કચ્છમાં આવી લાખિયાર વિચરે ગામ વસાવી પહેલી ગાદી સ્થાપી, એ કચ્છ મહોદયના કથનમાં સંદેહ પડે છે.* આ સમાવંશમાં ઘણાં નામો એકનાં એક હોય છે તેથી પણ ગોટાળો થયો હોવાનો સંભવ છે. વળી સિધથી ઉપર કહ્યું છે તેમ ઈ. સ. ૭૧૨થી ૧૦૫૧ સુધીમાં જુદાં જુદાં ટોળાંઓ કચ્છમાં આવ્યાં હોવાનો પણ સંભવ છે. એ બધું જોતાં હમીરજી પહેલાંનો નવમો પુરુષ જન્મ જડેજે લાખો, બર્જેસ કહે છે તેમ, સં. ૧૪૦૬માં થઈ ગયો હોય, અને તેનો પાત્રમો પૂર્વજ જન્મ ગોડાણો સં. ૧૩૦૭માં થયો હોય તો તે પહેલાંના ત્રણસો વર્ષમાં જન્મ કુલાણીથી જન્મ ગોડાણો સુધી કોણ કોણ જન્મ થયા એ વિષે ઐતિહાસિક માહિતી મળવી મુશ્કેલ છે. કારણ કે કચ્છમાં પ્રાચીન ઉત્કર્ણ લેખો ઉપલબ્ધ થતા જણાતા નથી, એટલે દંતકથાઓ જ બાકી રહે છે. કદાચ મૂળરાજ સામે લડનાર જન્મ કુલાણી અને હાલના વશનો મૂળ પુરુષ જન્મ જડેજે એક વંશના ન પણ હોય. દૂકામાં કચ્છ રાજ્યનો સાચો

* જન્મ જડેજ લાખાથી હમીરજી સુધીનાં નામો બધેથી એક સરખાં મળે છે. લાખા પછી રામધનજી, એડોજી, જહોજન્મ, વેહેણજી, મૂળવોજી, કાયાજી, આમરજી, ખીમજી અને હમીરજી ('કચ્છ સંસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા,' પા. ૧૪-૧૫).

‘મતિદામ જન્મ હમીરજીથી અને વિ મના ૧૬મા સત્તરથી શરૂ થાય છે આ હમીરજીને મારીને જન્મ હાલના વસજ અને જમનનગરની ગાદીના સ્થાપનાર જન્મ રાવજે કચ્છ પડાવી લીધેલું ને હમીરજીના પુત્ર ગચ્છો ખેંગારજીએ અમદાવાદના સુલતાનની મદદથી પાછું લીધું અને આ ખેંગારજી(વિ સ ૧૫૬૬થી ૧૬૪૨)ના વખતમા કચ્છ દેશની વર્તમાન સ્થિતિનો આગળ ચયો આ ખેંગારજીએ જ મ ૧૬૦૨-મા અંજાર ગામની, મ ૧૬૦૫મા ભુજનગરની અને મ ૧૬૩૬મા રાવર (માડવી) બંદરની સ્થાપના કરી આ રાચો ખેંગારના ત્રામથી જન્મ રાવજીને કચ્છ દેશ છોડી હાલાગમા આવવું પડ્યું અને તેણે સ. ૧૫૯૬મા જમનનગર વસાવ્યું

હાલનું કચ્છની ગત્યધાનીનું રહેલું ભુજ મ ૧૬૦૫મા વસાવનાર ખેંગારજીથી સોળમા હાલના મહાગજનધિગજ મહાગચ્છો શ્રી ખેંગારજી (ત્રીજા) મ ૧૬૨૨મા ગાદી ઉપર બેઠા છે

નારાયણ સરોવર

કચ્છમા ખે જ મોટા સ્થાનો છે નારાયણ સરોવર અને કોટશ્વર. આ બેય સ્થાનો કાઠિયાવાડના ગિરનાર પ્રભાસ અને દ્વારકા જેવા પ્રાચીન કે ભાગવતવિષ્ણુના નથી. તેમ તદ્દત આધુનિક પણ નથી નારાયણ સરોવર વિષે જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ ‘શ્રીમદ્ ભાગવત’મા મળે છે જે કથાના પ્રસંગમા આ ઉલ્લેખ આવે છે તે કથા વાયુ, વિપ્લુ વગેરે બીજા જૂના પુરાણો છે પણ તેમા નારાયણ સરોવરનો ઉલ્લેખ નથી અને ‘શ્રીમદ્ભાગવત’મા તથા તે પછીના ‘બ્રહ્મવૈવર્ત’મા છે એ જોતા ‘ભાગવત’ને નવમા સતકમા ગ્યાયુ માનીએ (જુઓ ‘ભાગવતનો સમય’ ‘પુરાતત્વ’, પુ ૫, અ ૨)^૧ તો આ નારાયણ સરોવર એ પહેલાંના મેકામા તીર્થ તરીકે પ્રસિદ્ધ થયું હોતું જોઈએ. આથી વધારે મોક્ષમ રીતે નારાયણ સરોવરનો સમય નક્કી કરવાનું કાઈ સાધન નથી

‘શ્રીમદ્ ભાગવત’મા નીચે પ્રમાણે મ્થા છે — દ્વાપરગપતિએ હર્ષશ્વ નામના દરબગ્ગ પુત્રો ઉત્પન્ન કર્યા અને તેઓને પ્રજા ઉત્પન્ન કરવા માટે કંચુ, પણ આ હર્ષશ્વો પશ્ચિન દિશામાં ચાલ્યા ગયા (જુઓ ‘ભાગવત’, રાખ ૬, અ ૫, સ્તો ૧-૨) અને પશ્ચિમનાં

૧. આ રૂપ આ પુસ્તકમા પણ ઉ જુઓ. પા. ૧૮૬થી ૨૧૪.

નારાયણ સરોવર નામનું તીર્થ છે, ત્યાં સિન્ધુ અને સમુદ્રનો મુનિઓ અને સિદ્ધોએ સેવેલો સંગમ થાય છે, ત્યાં તપ કરવા લાગ્યા.

[તત્ર નારાયણસરસ્તીર્થ સિન્ધુસમુદ્રયોઃ ।

સંગમો યત્ર સુમહન્મુનિસિદ્ધનિવેશિતમ્ ॥

...

...

...

તેવિરે તપ ઇવોમ્ ।

મા. ૬ । ૫ । ૩ થી ૫]

આ વર્ણન હાલના નારાયણ સરોવરનું જ છે. જે કે અત્યારે નારાયણ સરોવર આગળ સિન્ધુ અને સમુદ્રનો સંગમ નથી થતો, પણ સિન્ધુનાં મુખો ધણાં છે અને એ જૂના કાળમાં ફરતાં રહ્યાં છે. વળી જે કોરી નદીના મુખ આગળ નારાયણસર છે તે કોરી સિન્ધુનો એક કાંટો જ છે એ જોતાં ભાગવતકારે સિન્ધુ અને સમુદ્રના સંગમ આગળ નારાયણસર છે એમ કહ્યું છે એ વાજબી લાગે છે.

જુજથી ૮૧ માર્ગલ છેટે રણમાં કોરીના મુખ આગળ નારાયણસર નામનું નાનું ગામ છે. ગામ પાસે નારાયણ સરોવર તળાવ છે. યાત્રાળુઓ એમાં સ્નાન કરે છે. નારાયણસર ગામમાં મધ્યમાં સાત મંદિરો છે, અને તેને ફરતો કોટ છે. આ કોટની આસપાસ ગામ-લોકોનાં ઘરો છે. નારાયણ સરોવર પાસે આદિનારાયણનું મંદિર જૂના કાળમાં હતું. તે પહેલાં કાનકુટા બાવાઓના હાથમાં હતું. એની પાસેથી નારણગર નામના અતીતે સં. ૧૬૦૭માં લઈ લીધું. આ નારણગર તળાવની આસપાસ ઘાટ અને તળાવને પગથિયાં બાંધ્યાં. પછી કચ્છના રાઓ દેશળજીની રાણી મહાકુંવરે (ઈ. સ. ૧૭૧૮થી ૧૭૪૧) દારકાના પૂજારીઓ સાથે ન બનવાથી એની હરિકાંઈમાં નારાયણસર તીર્થનો મહિમા વધારવા અહીં મોટાં મંદિરો બંધાવ્યાં. પહેલાં દારકાનાં મંદિરના ઘાટનાં લક્ષ્મીનારાયણનાં અને ત્રીકમજીનાં મંદિરો બંધાવ્યાં; પછી આદિનારાયણનું, ગોવર્ધનનાથનું, દારકાનાથનું અને લક્ષ્મીજીનું એમ ચાર મંદિરો બંધાવ્યાં; અને પાછળથી સં. ૧૮૮૫માં એજ કોટમાં કલ્યાણરાયનું મંદિર બંધાયું.

આ મંદિરોને રાજ્ય તરફથી જમીનો, ગામ વગેરે મળેલ છે.

કોટેશ્વર

આ નારાયણસરથી આગળ દરિયાકાંઠે બંદર છે પણ બરતી વખતે ખેટ બની જાય છે. આ બંદર પ્રસિદ્ધ ચીની યાત્રાળુ યુવાનચંગને

ગણીતું હતું એમ મનાય છે એ વખતે આ સ્થળે શૈવ મંદિર અને પાશુપત સાધુઓ હોવાનું યુવાનચગના વર્ણન ઉપરથી લાગે છે આ બદરની પ્રાચીન મહત્તા નાશ પામી છે ગામથી કોટેશ્વરનું મંદિર એક માર્ગલ છેટે ટેકરા ઉપર આવેલું છે દરવાજા ઉપરના એક લેખથી હાલનું મંદિર મં ૧૮૭૭માં બધાયું જણાય છે આ સ્થળનું પ્રાચીન મંદિર તદ્દન નાશ પામ્યું છે, અને એની દેશી નિશાનીઓ નથી જળવાઈ અત્યારે કોટેશ્વર અને નીલકંઠ એ શૈવ મંદિરો ફક્ત છે, પણ નારાયણસર પણ એક કાળે કાનફટા બાવાઓના હાથમાં હતું એ જોતા કોટેશ્વર જૂના કાળમાં મોડું તીર્થ હશે અને એ મંદિરના પાશુપત આચાર્યોનું જોર હશે એમ લાગે છે મતલબ કે નારાયણ સરોવર પહેલાં સરોવર તરીકે પ્રસિદ્ધ અને તીર્થરૂપ થયું, પછી એ શૈવ તીર્થ થયું અને છેવટ વૈષ્ણવ તીર્થ થયું છે

આ સિવાય કચ્છમાં બદ્રેશ્વરમાં જોન મંદિરના અવશેષો વગેરે જૂની નિશાનીઓ મળે છે વળી જુજથી ૧૩ માર્ગલ ઉપર ખેડકોટમાં એક પ્રાચીન શૈવ મંદિર છે, જેને બર્જેસ દશમાં શતકનું ધારે છે. ('એન્ટીકવીટીઝ ઓફ કાંઠિયાવાડ એન્ડ કચ્છ,' પા ૨૧૨) અને ગણુને કાંઠે કોટાર્ધન નામના જૂના ગામમાં એક પ્રાચીન સૂર્યમંદિર છે આ મંદિર ૩ લાખા કુલાણીનું હોવાય છે અને દત્તકથા પ્રમાણે લાખા કુલાણીની ગજધાની અમુક વખત મુઘી આ ગામમાં હતી બર્જેસ આ મંદિરને દશમાં શતકના પહેલા બાગનું ધારે છે (એજન, પા ૨૧૪) એ જોતા આ સૂર્યમંદિરવાળો લાખો કુલાણી એજ મૂળરાજ સોલકી સામે લડનાર લાખો કુલાણી હોવો જોઈએ

પરિશિષ્ટ

ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનોનું વર્ણન અહીં પૂરું થાય છે. પણ ગુજરાતમાં અહીં વર્ણવ્યાં એટલાં જ તીર્થો છે અથવા એ જ મોટાં તીર્થો છે એમ વિવક્ષિત નથી. આપણી તીર્થભાવના ભક્તિપ્રધાન છે એટલે જેની જેના ઉપર ભક્તિ તેને મન તે મોટું તીર્થ. પણ આ વર્ણનમાં તો મેં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ પ્રધાન રાખી છે. દા. ત. મોઢેરામાં મોઢેશ્વરી માતા છે, જેનાં દર્શન કરવા મોઢ લોકો હજી જાય છે, અને જે મોઢેશ્વરી માતાની ભક્તિથી મોઢેએ બંધાવેલ ધર્મશાળામાં મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર જેવા જનારાઓને ઉતરવાનું મળે છે તે મોઢેશ્વરી માતાનો ઉલ્લેખ પણ નથી કર્યો, અને મોઢેરાના જે સૂર્યમંદિરની અત્યારે પૂજ્યસ્થાન તરીકે લોકોના મનમાં કાંઈ કિમત નથી તેનું વિસ્તારથી વર્ણન કર્યું છે. છતાં હાલના ગુજરાતનાં મુખ્ય તીર્થો દ્વારકા, સિદ્ધપુર, ગિરનાર, શત્રુંજય, વગેરેનું વર્ણન કર્યું જ છે પણ તેમાં યે મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ રાખી છે.

વળી આ ગ્રંથને સંપૂર્ણ કરવાનો પ્રયાસ નથી કરી શક્યો. ખાસ તીર્થસ્થાન નહિ પણ અતિ પ્રાચીન હોય એવાં ધણાં નાનાં ગામો ગુજરાત-કઠિયાવાડમાં છે, અને એવાં ગામોમાં એકાદ દેવમંદિર હોવાનો સંભવ ખરો એ જેતાં કોઈક કાળે આસપાસના પ્રદેશમાં એ પ્રાચીન ગામે તીર્થપદ પ્રાપ્ત કર્યું હોય એ બનવા જોગ છે. પણ આવાં પ્રાચીન ગામોની નોંધ જુદી થાય એ જ ઇષ્ટ લાગે છે અને એવી એક નોંધ તૈયાર થઈ પણ છે.

પણ પ્રાચીનતાના કશા ખાસ દાવા વગર ધણાં દેવસ્થાનો આસપાસના અમુક લોકોમાં માન્ય થઈ જાય છે એવું જોઈએ છીએ. આવાં સ્થાનો એના ઉપરની ભક્તિવાળા લોકો માટે તીર્થ પણ ગણાય. પણ આવાં સ્થાનોની સંખ્યા કદાચ મોટી નીકળે અને એ સ્થાનોનું વર્ણન કરવા માટે અહીં જગ્યા નથી.

પણ કેટલાક સ્થાનોના ઝાઈક પ્રસિદ્ધ હોવા છતાં એનું વર્ણન ઉપર નથી આવ્યું એટલે એવા કેટલાક સ્થાનોની ટૂંકી નોંધ અહીં પરિશિષ્ટમાં કરી છે

ઊંટડિયા મહાદેવ

ઊંટડિયા મહાદેવ વાત્રક નદીને કાંઠે છે તે તીર્થસ્થાન ગણાય છે કપડવજથી પાંચ ગાઉ દૂર આ સ્થાન છે ગામથી દૂર વાત્રકને કાંઠે જગલમાં કેદારેશ્વર મહાદેવ છે અને ઊંટડિયા અથવા ઉત્તરેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય એક ટેકરા ઉપર છે. મંદિરની આસપાસ ધર્મશાળાઓ છે

અહીં શ્રાવણ માસમાં મેળો ભરાય છે, તથા સિંહના બૃહસ્પતિ ખેસતા તથા ઊતરતા મહાદેવ ઉપર ધન ચડે અને ઊતરે ત્યારે મોટો મેળો ભરાય છે અહીં આગળ રોઢી નદી વાત્રકને મળે છે

ઉમાદેવી

મહેસાણાથી ૧૩ માઈલ ઉપર ઊંઝા સ્ટેશન આવે છે આ ઊંઝા ગામને ઉમાપુર કહે છે અને ગામમાં ઉમાદેવીનું મોટું મંદિર છે. ઉમાદેવી કડવા કણ્ઘીઓની કુળદેવી છે, કડવા કણ્ઘીઓમાં બાર બાર વર્ષે લગ્નો થાય છે અને એ લગ્નો કરવા તેની ચિટ્ટી આ ઉમાદેવીમાં થાય છે

ઊંઝામાં કડવા તેમજ લેઉઆ કણ્ઘીની વસ્તી વધારે છે.

ખભાત

આણંદથી ખભાત જવાય છે ખભાતના અખાત ઉપર જ આ શહેર છે મહી નદી અહીં આગળ ખભાતના અખાતને મળે છે જૂના કાળમાં ખભાત બહુ પ્રખ્યાત અને મોટું બદર હતું અને ખભાતના વેપારનું ગુજરાતમાં મોટું સ્થાન હતું

વચલા કાળમાં ખભાત તીર્થ તરીકે પણ પ્રસિદ્ધ થયું હતું^૧ પુગણમાં ખભાતને સ્તબતીર્થ કહ્યું છે 'સ્કંદપુરાણ'ના કૌમારિકા ખંડમાં મહીસાગર અને સ્તબતીર્થનો મંદિમાં વિસ્તારથી વર્ણવ્યો છે અને ખભાત બદર નવમાદલમાં ચતકમાં સારી પ્રમિદિમાં આવ્યું છે એ જોતા તથા 'સ્કંદપુરાણ'માં, ૧૧માં ૧૨માં, ને ૧૩માં ચતકનાં અને કવચિત તે પછીના બનાવોના પણ વર્ણનો મળે છે એ જોતા

૧ મી રત્નમણિરાય લીમરાવનું 'ખભાતનો ઇતિહાસ' નવન અસ્થાપનું

ખંભાત દશમાચગિઆરમા શતકોમાં મોટું તીર્થ ગણાતું હતો. જૂનું ખંભાત અને તેને તીર્થ કરનાર મંદિરો વગેરે બધું નાશ પામ્યું છે. અત્યારે એ મોટું બંદર પણ નથી. માત્ર મધ્યમ વસ્તીનું ગુજરાતનું એક શહેર છે.

ખોરાસા

સોમનાથ પાટણથી બાર માઈલ છેટે ખોરાસા ગામ છે. આ ગામમાં પ્રાચીન કાળમાં એક સૂર્યમંદિર હતું. આ સૂર્યમંદિરના જીર્ણોદ્ધારની પ્રશસ્તિનો એક લેખ વિ. સં. ૧૪૪૫નો ચોરવાડના નાગનાથ મહાદેવના મંદિરમાં છે.

ગોપનાથ

ઈ. સ. સોળમા શતકના આરંભમાં રાજપીપળા શાખાના ગોહીલ રાજા ગોપસિંહજીએ આ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી કહેવાય છે. પણ નરસિંહ મહેતાએ ગોપનાથ મહાદેવની ભક્તિ કરી હતી એ કંતકથા સાચી હોય તો આ મહાદેવ પણ વિ. સં. ૧૫મા શતકથી પ્રાચીન હોવા જોઈએ. જે કે ગોપનાથની ખાડી તો ઘણા પ્રાચીન કાળથી પ્રસિદ્ધ છે. પેરીપ્લસમાં ગોપનાથનું નામ 'પપીકે' (Papike) મળે છે. આ મંદિરની સ્થાપના પ્રહેલાં આ સ્થળે જંગલ હતું અને આ પ્રદેશ વાળઓને તાણે હતો.

ભાવનગરના ગોહીલ રાજાઓનો ગોપનાથમાં ષ્ઠકુંડ આગળ બાળમોવાળા ઉતારવાનો નિયમ છે. સ્થળ રમણીય છે અને હવા આરોગ્યકારક છે. આ સ્થળે ધર્મશાળા અને દરબારી ઉતારો પણ છે.

તરણેતર

થાનથી થોડે છેટે તરણેતર નામનું પ્રખ્યાત જૂનું શિવમંદિર છે. 'તરણેતર' ત્રિનેત્રનું અપભ્રંશ છે. તીર્થ તરીકે ત્રિનેત્રેશ્વરનું વર્ણન 'સ્કંદપુરાણ'ના પ્રભાસખંડમાં મળે છે.

તળાબ

તળાબ ટેકરી તે ઉપરનાં જૈનમંદિરો માટે પ્રસિદ્ધ છે. પણ ટેકરીની બૌદ્ધ શુક્રાઓ પ્રાચીન—ઘણું કરી વલખી સમયની—છે.

થાન

અહીં પણ એક જૂનું સૂર્યમંદિર હતું, જેને ઈ. સ. ૧૬૯૦માં ગુજરાતના સૂબા કારતખાને તોડી નાખ્યું. હાલનું મંદિર જૂના મંદિરને ઠેકાણે બંધાવ્યું છે. થાન સર્પોના રાજા વાસુકિના:

મદિર માટે ખાસ ગ્રંથ્યાત છે. ચાનમા નાના, નાના સુદ તળાવો પણ છે ચાન પાસે એક બે બિના પાણીના ઝરાઓ છે

તુળશીશ્યામ

બિનાથી ૨૧ માર્ઘલ ઉત્તરે ગીરમા તુળશીશ્યામ નામનું સ્થાન છે. અહીં ઝરાનાં ગરમ પાણીથી બસાતા સાત ડુંડો છે પુગણોમા આ સ્થાનનું 'તપ્તોદક' નામ મળે છે તપ્તોદકમા સ્નાન કરીને તલસ્વામીના દર્શન કરવાનું 'રુદ્ધપુગણ'ના પ્રભાસખંડમા કહ્યું છે

આ સ્થાનના મહિમા માટે નીચેની કથા કહેવાય છે તુળશીનો વર શખચૂડ નામનો દૈત્ય દીવ(બલધર ખેટ)મા ગહેતો હતો આ દૈત્યને એવું વચ્છાન હતું કે જ્યાં સુધી એની પત્ની પવિત્ર ગહે ત્યાં સુધી શખચૂડ મરે નહિ, એટલે એ દૈત્ય કાઈ દેવથી જીતયો નહિ, છેવટે શ્રીકૃષ્ણે એના વરનું રૂપ લઈને તુળશીને બ્રહ્મ કરી, પગિણામે શખચૂડ મગયો અને તુળશી કૃષ્ણને પથ્થર થવાનો આપ આપી સતી થઈ ત્યારથી વિષ્ણુ શાલિગ્રામરૂપે પૂજાય છે અને તુળશી વિષ્ણુ-પ્રિયા થઈ છે

ગોગખમઢી

સોમનાથ પાટણથી પૂર્વમા નવ માર્ઘલ છેટે ગોગખમઢી નામનું કાનફટા બાવાઓનું મુખ્ય સ્થાન છે આ કાનફટા બાવાઓના મહતો નાયજી કહેવાય છે અને આ નાય સંપ્રદાય મત્સ્યેન્દ્રનાથ અને ગોગખનાથથી આલ્યો કહેવાય છે આ સ્થળે એક શુદ્ધમા ગોગખનાથ અને મત્સ્યેન્દ્રનાથની મૂર્તિઓ છે

જડેશ્વર

કાઠિયાવાડમાં વઢવાણથી ગજકોટ જતી ગાડીમા વાકાનેર રોડન આલે છે આ વાકાનેર ગામથી છેટે ટેકરા હિપર જડેશ્વર મહાદેવનું દેવાલય છે આ જડેશ્વરની કાઠિયાવાડના આ ભાગમા ઠીક માન્યતા ચાલે છે જડેશ્વરનો મહિમા કહેનારી કથામાં કહ્યું છે કે જનમનગર રાજ્યના મૂળપુરુષ જામ રાવળને જડેશ્વરે પ્રમત્ર થઈને હાલારનું રાજ્ય આપ્યું

મૂળ દ્વારકા

કાડીનાગથી ત્રણ માર્ઘલ છેટે ગ્રામીન મદિરના ખડેરાનો એક ટેકરા છે જે મૂળ દ્વારકા કહેનાય છે ત્યાં દ્વારકા આનંદ પણ ગોપી

તળાવ, સૂરજકુંડ અને જ્ઞાનવાપી નામનાં સ્થાનો છે. આ નામનું એક સ્થાન પોરબંદર પાસે હોવાનું ઉપર નોંધ્યું છે

શ્રીનગર

શ્રીનગર નામનું પોરબંદર તાળે અને પોરબંદર પાસે એક નાનું ગામ છે. આ ગામમાં જૂના જોવાઓએ બાંધેલું એક સૂર્યમંદિર છે.

સૂનાપાલ

જૂનાગઢ તાળે અને સોમનાથ પાટણથી સાત માર્ગલ છેટે નાનું ગામ છે. આ ગામમાં એક ચપ્પનકુંડ છે અને એક સૂર્યમંદિર છે જેમાં વેંજલદેવે સં. ૧૩૫૭માં સૂર્યની મૂર્તિ પધરાવ્યાની નોંધ છે. આ ગામથી વાયવ્યમાં બે માર્ગલ છેટે એક વરાહમંદિર છે આ કદારનું મંદિર કહેવાય છે. ઉપર કહેલાં સૂર્યમંદિર કરતાં આ વરાહમંદિર વધારે પ્રાચીન છે, અને પ્રાચીન મૂર્તિઓ માટે જોવા જેવું છે. આ મંદિરમાં એક વરાહની, એક વામનની અને એક નરસિંહની એમ ત્રણ મૂર્તિઓ છે.

પુરવણી અહિંસા જ્ઞાતિ

પં ભગવાનસાલ ઇન્દ્રજી કાઠિયાવાડ, ગુજરાત અને ગજપૂતાનામાં જે જ્ઞાતિની અહીંસાગરને આચરે વસ્તી છે તે પ્રશ્નોગનામર પાછાણ નામની જ્ઞાતિમાં જન્મ્યા હતા આ પ્રશ્નોગજ્ઞાતિ છ નામર જ્ઞાતિઓમાંની એક ગણાય છે અને નૂળ એક નામરજ્ઞાતિના પાછાણોને ઈ મ ૧૧માં ચતુકમાં અજમેરના ચોદાણુ ગણ વીરલકેવે વીરલનગર વસાવી વીરલનગર વગેરે ગામો દાનમાં આપ્યા ત્યાગથી વડનગર, વીરલનગર, સાહોદગ, વગેરે નામરજ્ઞાતિઓ જુદી પડી એવા કટલાક વિદ્વાનોનો મત છે ૧ પણ આ મતને શ્રુતપરપગથી વિરોધ આધાર નથી વળી વડનગર, વીરલનગર, વગેરે નામના ગામો મળે છે ત્યારે 'પ્રશ્નોરા' નામનું મૂળ કહો શકાય એવા કાર્ષ્ઠ નામનો હજી સુધી પત્તો લાગ્યો નથી ગુજરાતના મોલદાર રામ જીનદેવનું સ. ૯૩ (પર્ણ કરી ૧૦૯૩)નું એક તામ્રપત્ર મળી આવ્યું છે જેમાં પ્રસન્નપુર ગ્રામમાંથી નીકળેલા વત્સગોત્રના દામોદરના પુત્ર ગોવિંદને દાન આપવામાં આવ્યું છે ૨ આ દાનપત્રના પ્રસન્નપુરના પાછાણો તે ગુજરાતના પ્રશ્નોગ નામરો (જેઓમાં વત્સગોત્રીઓનો મોટો જથ્થો છે) કદાચ દાખ. જે રીતે પ્રશ્નોરા-જ્ઞાતિનો પ્રસન્નપુર નામે કાર્ષ્ઠ સ્થાન દોનાની કક્ષના થી ગતિકાલ

૧ આ વીરલકેવે ૧૫૮૦ તે ડાહ્યાનાં વીરલકેવે ૧૫૯૩ એવો માન્યતા પડેલા દત્તી. જુઓ મજિલ ૩ નવનુબાદિ ૩ 'ડાહ્યા માં ૩ મોડો' ૫ ૬, ૫૫૫ વપાનો મત ૧૩ મનરાકર ૧૬ મદેદનો ૧૦. જુઓ 'કનરોદર્શિત' ૫ ૬૪ વપા ૫ ૧૫૪ દિ. ૧૧. પ્રાવનન ૧૧માં દાહ્યાનાં મોડાણુ વીરલકેવે વીરલકેવે વત્સગોત્રીઓનો મોટો જથ્થો દાખ. ૧૫૪ ૩, ૫ ૧૩૫

૨. 'પ્ર. એ. ૫' હા. ૨, ૬ ૮૩.

પરીણે કરી છે.^૧ અને ‘પ્રસન્નપુર’માંથી ‘પ્રશ્નોરા’ કેટલાક વ્યુત્પત્તિ-વિદોના કહેવા પ્રમાણે કદાચ નીકળી શકે^૨ છતાં પ્રશ્નોરા તરીકે હાલમાં જે જ્ઞાતિ ઝોળખાય છે તે જ્ઞાતિનું જૂનું નામ અહિચ્છત્ર કે અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે. અને એ નામમાં જ એનું મૂળ શોધતું નોંધ્યો. અભારે પણ પ્રશ્નોરાઓ પોતાની જ્ઞાતિનું જૂનું નામ અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ છે એમ બોલે છે. વિવાહનાં પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિમાં ગવાતાં અમુક ગીતોમાં પણ અહિચ્છત્ર નામ મળે છે.^૩

વળી પ્રશ્નોરાઓનાં જૂનાં લખાણોમાં તો પ્રશ્નોરાજ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ જ મારા જ્ઞેવામાં નથી આવ્યો. બધા પોતાની અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ જ લખે છે. ગુજરાતીમાં ગરબો લખનાર સંવત ૧૭૬૦માં જન્મેલા બાલના પ્રશ્નોરા લાલજી શુક્લ પોતાને વિશે “અહિચ્છત્રની ઉજળી નાને લીધો છે અવતાર” કહે છે.^૪ એ જ અરસામાં જામનગરના પ્રશ્નોરા મુકુંદજી ભટ્ટે ‘ભાગવત’નો નવમસ્કંધ સટીક ઉતારી તેની સમાપ્તિમાં પોતાની ઝોળખાણ નીચે પ્રમાણે આપી છે:^૫—

સવદ્રૂપરસાદિભૂપરિમિતે માસે શુભે ફાલ્ગુને ।

પક્ષે કૃષ્ણદિને જ્ઞપં પ્રતિગતે ચન્દ્રે ચ પૃથ્વાં તિથૌ ।

જાંતો યો ભુજગાતપત્રસુકુલે નામ્ના મુકુન્દો દ્વિજઃ ।

તેનેયં લિખિતઃ સટીકનવમસ્કધો નવીને પુરે ॥

મતલબ કે સં. ૧૭૯૧માં ‘ભુજગાતપત્ર’ એટલે અહિચ્છત્ર કુળના મુકુંદજી બ્રહ્મણે નવાનગરમાં સટીક નવમસ્કંધ લખ્યો છે.

એ મુકુંદભટ્ટના જ પુત્ર ગોવર્ધનભટ્ટે ‘વેદાન્તકલ્પલતિકા’ નામનો ગ્રંથ ઉતારી તેની સમાપ્તિમાં લખ્યું છે કે:^૬—

૧. ‘કાવ્યાનુશાસન’ની નવી આવૃત્તિનો ઉપોદ્ધાતઃ પૃ. ૧૩૫.

૨. ‘કાર્ણસ ગુજરાતી સભા ત્રૈમાસિક’ : પુ. ૫ અ. ૧, પૃ. ૯૦.

૩. જુઓ “ચડયો રે અહિચ્છત્રો રાણો રાજિયો” વગેરે ‘પ્રશ્નોરાનાં ગીતો,’ પૃ. ૭૯.

૪. ‘અહિચ્છત્રકાવ્યકલાપ’ : પૃ. ૬.

૫. જુઓ મારું લખેલું ‘મુકુંદભટ્ટનું જીવનચરિત્ર’ : પૃ. ૪. મૂળ હસ્ત-લિખિત પુસ્તક સ્વ. મ. મ. ચંકરલાલ શાસ્ત્રીના ઘરમાં ભોરણીમાં છે.

૬. એજન : પૃ. ૫. આ પુસ્તક ઉપરને સ્થળે જ છે.

સવત્ ૧૭૮૫ વર્ષે આપાઢસિતનવમીશુક્રે શ્રીમધુરાનગર્યાં અહિચ્છન્ન-
નાગરજ્ઞાતિયેન ગોવર્ધનેન વેદાન્તકલ્પલતિકેય સાર્થે શિષ્યવિધામેણ તૂર્ણે લિખિતા ।

સવત્ ૧૭૮૪મા લખાયેલ, વિદ્યાપતિના ‘પુરુષપરીક્ષા’ અમની
એક હાથપ્રતના^૧ અતમા-નીએ પ્રમાણે ચબ્દો છે:—

સ ૧૭૮૨ શકે ૧૬૪૭ માર્ગશીર્ષમાસે કૃષ્ણપક્ષે પચમીસોમવારે
પુરુષપરીક્ષપુરોહિત લિખિત ॥ નૂતનપુરે નિવાસસ્ય અહિચ્છન્નનાગરજ્ઞાતિયમેતાશ્રી-
જનાર્દનાત્મજ શ્રીવિઠ્ઠલજીમુત શિવજીવેન લય બલેલ્લિ ।

આ ઉપરાંત સ ૧૬૩૦ના નાનીખોડના ચિત્રાલેખમા અહિચ્છન્ન
જ્ઞાતિ નામ છે^૨

વધારે ઉતારાની જરૂર નથી પ્રસ્તોગ ઉર્ધ્વે અહિચ્છન્ન જ્ઞાતિનું
મૂળ અહિચ્છન્ન નામમા શોધવું યોગ્ય છે, એ ફલિતાર્થ નિઃસંદેહ છે.

હવે અહિચ્છન્ન નામના જૂના વખતમા એક કરતા વધારે સ્થાનો
હતા એમ હાલમાં એની શોધખોળ કરનાર વિદ્વાનોએ નક્કી કર્યું છે.^૩
પણ એ શોધખોળની બ્યારે માહિતી ન હતી ત્યારે પ્રસ્તોરાગ્રાતિના
સંસ્કૃત જ્ઞાનવાળા પડિતો ‘મહાભારત’મા જેવું વર્ણન મળે છે તે ઉતાર
પાચાલ કે અહિચ્છન્ન દેશની રાજધાની અહિચ્છન્નપુર તે જ પ્રસ્તોરાનું
મૂળ સ્થાન એમ માનતા એટલું જ નહિ પણ પોતાને દ્રોણાચાર્યના
વશજ કહેતા આ માન્યતાનું મૂળ મહાભારતમાથી મળે છે મહાભારતમાં
આદિપર્વમા કથા છે કે—પાંડવો અને કૌરવોના ગુરુ દ્રોણાચાર્ય ન્યારે
બ્રાજક હતા, ત્યારે તેઓ પાચાલના ગળા દુપદ સાથે પોતાના પિતા
બરદાજ પાસે ભણતા હતા આ વિદ્યાર્થી-અવસ્થામા દુપદને દ્રોણ
સાથે નિઃસ્વાર્થ પ્રીતિ બધાર્થ અને બાલ્યસુલભ ઉદારતાથી દુપદે દ્રોણને
ઢલું કે હું ગળા ચર્ચક ત્યારે તને માગ રાત્રીનો અર્ધો ભાગ આપીશ
કાળાતરે દુપદ વિદ્યાર્થી-અવસ્થા પૂરી કરી પોતાના રાત્રીમા ગયા
અને પાચાલના રાજા થયા બીજી તરફથી દ્રોણ ગૃહસ્થ થયા પણ
અપરિગ્રહ ધર્મ પાળનાર દ્રોણની આર્થિક સ્થિતિ એવી ખરાબ ગહેતી

૧ આ હાથપ્રત કી વિશ્વનાથ પ્ર. વૈદ્ય બી એ, જે પી બાર એટલેના
પુસ્તક-સમૂહમા છે અને તેઓએ જ અને એક ખવમા લખાની પુષ્પિકા લખી
મોડલી છે

૨ ‘અહિચ્છન્ન તિમાસિક’ પુ ૩, અ ૩ પ ૮૧

૩ અહિચ્છન્ન એક કરતા વધારે સ્થાનો નોંધ માટે નુઓ ‘નાનરી-
પ્રવાસિનીપત્રિકા’ કા. ૨, પ. ૩૨૨ની શીષ ૩

આ ડયા વાચનાઁ અહિચ્છન્ના (પ્રશ્નોરા) બ્રાહ્મણોએ પોતાને અહિચ્છન્ન દેશના રાજા દ્રોણાચાર્યના વનના સ્વાભાવિક રીતે માન્યતા આ મહાભારતોક્ત અહિચ્છન્ન દેશનો હિલેખ પ્રાચીન બ્રાહ્મણ સાહિત્યમાં તેમજ ગૌડ સાહિત્યમાં મળે છે ઈ પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષથી તે ઈ સ. ૬૦૦-૭૦૦ વર્ષ સુધી આ અહિચ્છન્ન દેશ અને તેની ગજધાની અહિચ્છન્ના નગરી ખૂબ આખાદ હતા એ આખા દેશના વતનીઓ પ્રાચીન રૂઢિ પ્રમાણે આહિચ્છન્ન કહેવાતા એ દેશના વતનીઓની રહેણીકરણી પવિત્ર હોવાની ખ્યાતિ હતી 'કામસૂત્ર'નાર વાત્સ્યાયન જે ઈ સ. ત્રીજી સદાયથી અર્વાચીન નથી તે કહે છે કે —
 વેશ્યાભિરેવ ન સસ્યન્તે આહિચ્છન્નિકા સસ્યઃ અપિ મુલ્કર્મ તાસા પરિહરન્તિ ।

વળી પ્રાચ્ય દેશના અને પાટલીપુત્રના વતનીઓ સાથે અહિચ્છન્નના વતનીઓને પણ વાત્સ્યાયન લિપ્ત ગણે છે બીજી તરફથી 'ગાદાસત્તસર્પ'માં અહિચ્છન્ન સ્ત્રીઓ મલપાન કરતી હોવાનો પણ હિલેખ છે મતલબ કે દ્રોણના વશને જ નહિ પણ અહિચ્છન્ન દેશના અથવા વતનીઓ પ્રાચીન કાળમાં આહિચ્છન્ન કહેવાતા

છેઃ ચીનાઈ યાત્રાળુ યુવાન યુઆગના વખત સુધી અહિચ્છન્ન આખાદ હતુ અને તે દેશના વતનીઓ પવિત્ર સ્વભાવના અને સસ્યપ્રિય મનાતા હતા ?

ઈ મ સાતમાં ચત્ત પછી અહિચ્છન્ન પડી બાગ્યુ અત્યારે રાહિલખડના બરેલી જીલ્લામાં જે ગમનગર છે ત્યાં પ્રાચીનકાળમાં આ પાચાલનુ અહિચ્છન્ન નગર હતુ ?

આ મહાભારતકાલીન અહિચ્છન્નના બ્રાહ્મણ વતનીઓમાંથી કોઈ એકાદ જગ્યાએ પોતાના નૂળ વતનનુ નામ જળવળી ગાખ્યુ અને એ જગ્યા તે દાલના પ્રસ્નોગ બ્રાહ્મણો, એ રીતે પ્રસ્નોગગાત્રીના અહિચ્છન્ન નામનો એક ખુલાસો થઈ વડે પણ માતમાં ચત્તકર્મા કે તે પછી બરસો નખસો વર્ષ સુધી પણ બ્રાહ્મણ વર્ણમાં ગાત્રીનેદ હિતપત્ર થયો ન હતો આખા બ્રાહ્મણ વર્ણનો એક જ જગ્યા હતો,

૧ બીલસ 'સુદિહ રેકર્ડ્સ એન્ડ ધી રેસર્ચ વર્ક' ૧ પૃ. ૨૦૦.

૨ બી. સિમથ 'નર્થ હીસ્ટરી ઓફ ઇન્ડિયા' આ ૩ પૃ ૩૭૭.

અને જથ્થાનો ભેદ ન હોય ત્યાં અમુક નાના જથ્થામાં આવું નામ જળવાઈ રહેવાનો સંભવ ઓછો છે.

વળી અહિચ્છત્ર નામનાં જૂના વખતમાં એક કરતાં વધારે સહેરા હતાં. 'વિવિધતીર્થકલ્પ' જેવા જૈન ગ્રન્થોમાં જંગલદેશમાં એક અહિચ્છત્રપુર હોવાનો ઉલ્લેખ મળે છે.^૧ આ જંગલદેશનું અહિચ્છત્રપુર તે ભેધપુર રાજ્યના ઉત્તર વિભાગમાં આવેલું હાલનું નાગૌર, એમ પ. શ્રી.ગૌ.હી. ઓઝા કહે છે.^૨ પણ નાગૌરને અહિચ્છત્ર કરાવવા માટે એમણે જે દલીલો કરી છે તે મને તો ગળે ઊતરતી નથી. છતાં જંગલદેશમાં એક અહિચ્છત્રપુર હોવાની અને તે સાંભરથી ખડું દૂર ધણું કરી ન હોવાની વાત હું સ્વીકારું છું.

જે અહિચ્છત્રપુરના વત્સગોત્રી વિપ્ર સામંતને ખીજોલ્યાના સં. ૧૨૨૬ના લેખમાં અજમેરના ચોહાણ કુળનો મૂળપુરુષ કહ્યો છે તે આ જંગલદેશનું અહિચ્છત્ર જ હોવું જોઈએ.

અહિચ્છત્રના પાલણુ વિશે એક ખીજો પણ ઉલ્લેખ મળે છે. ધારા નગરીના પ્રખ્યાત ભોજરાજના કાકા મુંજના વિ. સં. ૧૦૩૧ના દાનપત્રમાં શ્રી ધનિક પંડિતના પુત્ર વસંતાચાર્યને દાન આપ્યાનો લેખ છે. જેમાં વસંતાચાર્યને 'અહિચ્છત્રવિનિર્ગત' કહેલ છે.^૩ આ લેખ ઉપરથી વિ. સં.ના ૧૧મા શતક સુધી અહિચ્છત્ર આખા હતું અને ત્યાંના પાલણુ ખીજો માળવા વગેરેમાં પોતાને અહિચ્છત્રના પાલણુ કહેતા હતા. આ વસંતાચાર્યનું અહિચ્છત્ર તે પાંચાલનું કે જંગલદેશનું એ ચોક્કસ કહેવું મુશ્કેલ છે. પણ પાંચાલનું અહિચ્છત્ર સાતમા શતક પછી ભાંગી પડ્યું હતું અને માળવાગુજરાતમાં રાજપૂતાનાના ધણા ભાગમાંથી વસ્તી ઊતરી આવી છે એ સ્થિતિ જોતાં આ અહિચ્છત્ર જંગલદેશનું અહિચ્છત્ર હોવાનો સંભવ મને લાગે છે.

૧. 'નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા' : ભા. ૨ પૃ. ૩૨૯ ની ટીપ ૩ (જુઓ 'વિવિધતીર્થકલ્પ'માં અહિચ્છત્રનાગરીકલ્પ) ત્યાંજ ભૈરણમત્તિના શિલાલેખનો હવાલો સિંધમાં પણ એક અહિચ્છત્રપુર હોવા વિષે આપ્યો છે (એ. ઈ. ગ્રં. ૩ પૃ. ૨૫૩માંથી). આ ત્રણ ઉપરાંત પણ અહિચ્છત્રપુરના ઉલ્લેખ મળે છે (જુઓ મું. ગે. ગ્ર. ૧ ભા. ૨ પૃ. ૫૬૦ ટિ. ૧૧).

૨. ના. પ્ર. પ. ભા. ૨ પૃષ્ઠ ૩૨૯ તથા તેની ટિ. ૪

૩. 'ઈન્ડિઅન એન્ટીક્વેરી' : ગ્ર. ૬ પૃ. ૫૨, ૫૨,

હવે આ વસતાચાર્યને 'અહિચ્છત્રવિનિગેત' કહ્યા છે, અને ચોહાણના મૂળપુરુષ સામતને અહિચ્છત્રનો વત્સગોત્રી આહ્વણ કહેલ છે? એટલા જ ઉપરથી એ એ પ્રશ્નોરા હતા એવું મિદ્ધ નથી થવું છતાં પ્રશ્નોગ જ્ઞાતિમા વત્સગોત્ર પ્રધાન છે એ જોતા જગલ-દેશના અહિચ્છત્રના આહ્વણોના જે જથ્થામાથી જ્ઞાતિઓ જુદી પડ્યા પહેલાં ઉપલા એવ આહ્વણો નીચેલા તે જથ્થામાથી પાછળથી અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિ થઈ એટલું માનવામા વાધો નથી

અહિચ્છત્ર જ્ઞાતિના ઇતિહાસમા આગળ ચાલતા નાગરખડની નીચેની કથા જોવા જેની છે હાટકેશ્વરજેતના ચમત્કારપુરમા વત્સ-ગોત્રનો આહ્વણ ચિત્રશર્મા વસતો હતો એ આહ્વણના મનમા ચમ-ત્કારપુરમા હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની ઇચ્છા થવાથી તેણે ચક્રર ઉપર તપ કરીને વરદાન મેળવી હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક ભવ્ય મંદિર બધાવ્યું

ખીજા આહ્વણોને તેની ઈર્ષ્યા આવવાથી તેઓએ પણ દુશ્વર તપશ્ચર્યા કરી અને ચક્રરના પ્રમાદથી દરેક ગોત્રના આહ્વણે એકએક ચક્રરનું મંદિર બધાવ્યું ૬૮ ગોત્રના આહ્વણોએ ૬૮ તીર્થો માધ્યા ૨

ઉપર હેલું ચમત્કારપુર તે જ વડનગર અને વડનગરમા હાટકેશ્વર-પૂજનો પ્રચાર કરનાર વત્સગોત્રનો આહ્વણ હતો એવું ઉપલી દત્તકથા કહે છે હવે વત્સગોત્ર વડનગર નાગરોમા નથી જ્યારે પ્રશ્નોગમા મોટા પ્રમાણમા છે એ ઉપરથી એમ અનુમાન થાય કે હાટકેશ્વર-પૂજનો વડનગરના નાગરોમા પ્રચાર થયો ત્યારે અહિચ્છત્રા કે પ્રશ્નોરા આહ્વણોના પૂર્વજો ત્યાં હતા વડનગરના એ બધા હાટકેશ્વરપૂજક આહ્વણોનો પહેલાં તો એક જ જથ્થો હતો, પછી એ જથ્થાના આહ્વણો જુદેજુદે રચાઈ ગયા અને વડનગર વગેરે નાતોના નાના જથ્થાઓ બધાયા વડનગર જ્ઞાતિનો પહેલો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ વિ. સં ૧૦૦૫ના એક તામ્રપત્રમા છે ૩ એ જોતા વડનગર જ્ઞાતિ દશમા વત્તકથી

૧ વડનગરના વૈજ્ઞાનિકગોત્રના આહ્વણ ત્રિદિવથી મેરાડના ત્રિદિવોનો વર્ણ માલ્યો દોવાનો દાખલો તો પુરાવિદોમા ખૂબ સર્વાય છે. જુઓ 'મેરાડના ત્રિદિવો'—માનસાકર પો મદલાદૃવ.

૨ 'નાનરખડ'—અ. ૧૦૩.

૩ 'પુરાણ' પુ ૨, ૫ ૬૪-૬૫ અને 'એ. ઈ.' ૫ ૧૬, ૫. ૨૪૮.

જુદી પડી એમ માની શકાય. અહિંચ્છત્રા કે પ્રશ્નોરા જ્ઞાતિ તે પછી ખરસોત્રણસો વર્ષે જુદી પડી હોવાનો મંભવ છે. જે કે ઉપર કહ્યું તેમ ૧૦૩૧નો અહિંચ્છત્રવિનિર્ગત પ્લાતાણનો ઉલ્લેખ મળ્યો છે જ્યારે તે પછી છરસો વર્ષે ૧૬૩૦ અને ૧૬૪૫ માં અહિંચ્છત્ર જ્ઞાતિના પહેલા ઉલ્લેખો મળે છે. કાશીમાં વસતા, 'મંત્રમહોદધિ' નામના જ્યોતિષના ગ્રન્થના કર્તા મહીધરભટ્ટે પોતાના ગ્રન્થને અન્તે નીચેના શબ્દોમા પોતાનો પરિચય આપેલો છે:—

અહિંચ્છત્રો દ્વિજચ્છત્રો વત્સગોત્રસમુદ્ભવઃ ।

આસીદ્રત્નાકરો નામ વિદ્વાન્હ્યાતો ધરાતલે ॥

તત્તત્તુજો રામભક્ત : .....

મહીધરસ્તદુત્પન્ન : સસારાસારતા વિદન્ ॥

નિજદેશ પરિત્યજ્ય ગતો વારાણસીં પુરીમ્ ॥

આ મહીધરભટ્ટના^૧ દાદા રત્નાકર આજથી લગભગ ચારસો વર્ષ પહેલાં થઈ ગયા. અહિંચ્છત્ર જ્ઞાતિનાં જુદાંજુદાં કુળોનાં જે વંશવૃક્ષો મળે છે તે પણ ત્રણસોથી ચારસો વર્ષમુધી પહોંચે છે. એટલે એ જ્ઞાતિનું ચારસો વર્ષનું આયુષ્ય તો ચોક્કસ છે. પણ આ મહીધરભટ્ટનો નિજ દેશ તે કયો ? કાઠિયાવાડના વત્સગોત્રી અહિંચ્છત્રાઓ કાઠિયાવાડ માને છે પણ કશો પુરાવો નથી. વળી બોળાદના એક વત્સગોત્રી કુળના આંબામાં બત્રીશચોત્રીશ પેઢીનાં નામો છે. એમાંથી જૂનાં નામો જે કાઠ જૂની સાલવાળી હાથપ્રતોમાં મળતાં હોત તો એ આખો ધણો કીમતી ગણાત. પણ કેવળ નામો જ મળે છે. એટલે અત્યારે એટલું કહી શકાય કે ચારસો વર્ષથી ચોક્કસ અને કદાચ છરસો સાતસો વર્ષથી અહિંચ્છત્ર નાગરજ્ઞાતિ શુબરાત કાઠિયાવાડમાં વસે છે.

૧. આ મહીધર ભટ્ટનું કુટુંબ સાક્ષર હતું. એમના પુત્ર કલ્યાણભટ્ટે 'ખાલતંત્ર' નામનો વૈદકગ્રંથ વિ. સં. ૧૬૪૪માં લખ્યો છે. મહીધરનો 'મંત્રમહોદધિ' અને તેના પુત્રનો 'ખાલતંત્ર' એય છપાઈ ગયા છે. મહીધરના પૌત્રના પૌત્ર તર્કવાગીશ કવિ વેણીદત્તે વિ. સં. ૧૭૭૪માં 'રસતરંગિણી'ની 'રસિકરંજની' નામની ટીકા અને 'અલંકારચંદ્રોદય' નામનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે.

શબ્દસૂચિ

અ

અકબર ૪૪૮, ૪૪૯-૪૫૬
અકમુદ્રીપાન ૪૫૬
અક્ષપાદ ૧૧૫, ૧૧૭
અખાદિત કાવ્યો ૨૪૭
અગ્નિવેશ ૪૭૪, ૪૭૫, ૪૮૨, ૫૧૦, ૫૩૩
અગ્નિવેશાત્મ ૪૭૪, ૪૭૫
અચળેશ્વર ૬૬૮
અભામિલાખ્યાન ૨૧૮
અભુદિલપુર પાટણ ૫૦૦, ૫૬૮, ૫૬૧
અથર્વવેદ ૩૨૫
અદ્ભુતસાગર ૧૬૨
અનુયાયીદ્વાર સૂત્ર ૨૧૨
અનંત સદાશિવ અત્તેકર ૨૬, ૬૫,
૩૭૭, ૬૭૬
અપભ્રંશકાવ્યત્રયી ૨૬૧
અપરાદિત્ય ૧૪૬
અપરાન્ત ૨૮૧, ૨૮૫
અપ્યયહીક્ષિત ૧૨૧
અભુજકર નદવી ૨૪
અભુજેદ ૩૦૩, ૩૦૪
અભુજકર ૨૬૩, ૪૫૦, ૪૫૨, ૪૫૩
અભુજકરન મન્સુર ૬૫૮
અખાલાલ ભાની ૨૭, ૧૮૮, ૨૪૩, ૨૬૫
અખુલકાદિર ૪૫૧, ૪૫૩
અમરકટક ૫૫૭, ૫૬૦, ૫૭૨
અમરકોરા ૪૭૩, ૪૮૦, ૪૮૬
અમરજી દિવાન ૬૭૭
અમલાનંદ ૧૧૪, ૧૨૧, ૧૨૨
અમૃતવાલ શીલ ૬૬, ૭૩, ૭૪, ૭૭
અમૃત વસત ૨૨, ૨૪
અરહેશર રોક ૬૭૫
અર્ધો દિસ્તરી આંદ હિન્દિયા ૧૦૦,
૨૮૬, ૩૦૨, ૩૦૫, ૩૦૬, ૩૦૮,
૩૦૯, ૩૧૨, ૬૬૨, ૭૧૩

અર્વાચીન ગુજરાતનું રેખાદર્શન ૨૪૭
અલગિત્તની ૨૬૪, ૩૮૫, ૩૯૩, ૫૭૭-
૫૭૯, ૬૬૯, ૫૦૦, ૬૪૬
અલમસૂદી ૩૦૪
અલકાત્ર દ્રોહ્ય ૫૧૨, ૭૧૬
અલીબેગ ૪૫૩
અવન્તીવર્મન ૧૭૩
અવસ્તા ૨૫૨
અરોહ ૨૬૦, ૨૬૧, ૨૮૩, ૩૭૩-૩૭૫,
૪૬૪-૪૬૬, ૬૬૮, ૬૭૦, ૫૬૫,
૫૪૭, ૫૪૮, ૫૫૩
અગોકની ચિલાલેખો ૩૦, ૬૬૮
અશ્વધોષ ૧૫૦, ૧૫૬, ૨૬૬
અષ્ટાગસ ગ્રંથ ૪૭૬, ૪૮૫
અષ્ટાગદ્ધ્ય ૪૭૬, ૪૮૫
અદિગ્રંથકાવ્યકલાપ ૭૧૦
અદિગ્રંથ ત્રિમાસિક ૭૧૧

આ

આઈને-અકબરી ૪૬૩
આતુરાલય-કસ્પિતાવ ૪૬૭, ૪૬૮
આત્મારામ મો. દિવાનજી ૨૦
આત્રેય પુનર્વિદ્યુત્ત્થ, ૬૮૨, ૫૧૪ ૫૩૩,
આનુનિક ગુજરાતનું રેખાદર્શન ૨૧, ૨૬
આનર્ત ૨૮૦-૨૮૫
આનંદવર્ધન ૧૭૬
આનંદરાકર કુંવ ૧૨૪, ૧૮૫, ૧૪૭,
૧૬૬, ૨૮૪, ૩૨૮, ૩૭૩
આણુ ૬૬૧
‘આભોગ’ ૧૨૧
આયનર કૃષ્ણસ્થાની ૩૫૩, ૩૫૬
આયુર્વેદ ૨૬૭, ૨૭૧
આયુર્વેદપ્રકાશ ૫૧૫, ૫૧૬
આયુર્વેદનો ઉત્તિદાત ૫૩૩
આયસદ ૨૭૧

આરાસુરનો હુંગર ૬૨૦-૬૨૩

‘આરોગ્યમ જરી’ ૪૯૯

આચિસાયન ૪૩૪, ૪૩૫

ઇ

ઇન્દ્રનળયોગિની મત ૫૧૪

ઇન્દુકર ૫૧૫

ઈ

ઈલાહનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ૧૨

ઈડર ૬૫૮

ઈડર સં. પુ. સ. અ. ને તેનું મહત્વ ૬૫૬

ઈદ્રીસી ૩૯૪, ૩૯૫

‘ઇન્ડિયન એંટીકવરી’ ૬૬૫, ૬૭૬, ૭૧૪

ઇન્ડિયન લોજિક એન્ડ એટમિઝમ ૧૧૨

ઈબાદતખાન ૪૫૨

ઈબ્રાહિમ સરહીન્દી ૪૫૧

ઈમાનદાર પંઢરીનાથ ૬૫૬

ઈમામુદ્દીન દસાહવાળા ૨૪

ઈરાક ૨૫૨

ઈલિયટ ગ્રંથ ૧ ૩૦૩, ૩૦૪, ૩૦૯

ઈશ્વરકૃષ્ણ ૨૭૧

ઉ

ઉન્નવલનીલમણિ ૧૨૪, ૧૩૯, ૧૪૦,
૧૭૮, ૧૮૧, ૧૮૨, ૧૮૭

ઉડીશતંત્ર ૫૧૪

ઉદ્યોતકર ૧૧૫, ૧૧૭, ૨૭૧

ઉપાધ્યાય માધવ ૫૧૫, ૫૧૬

ઉમાદેવી ૭૦૫

‘ઉલ્લાસરાધવ’ ૧૦૧, ૬૦૨

ઊ

ઊંટડિયા મહાદેવ ૭૦૫

ઋ

ઋગ્વેદ ૩, ૨૫૨

ઋગ્વિધાન ૧૯૩

ઋતુસંહાર ૧૫૨, ૩૨૧-૩૨૩, ૩૨૫,
૩૨૯-૩૩૦

ઐ

ઐ. એસ. ગદ્રે ૧૮, ૨૪

ઐન્ટીક્વેરિયન રી. ઇન ધી બા. ગ્રે. ૬૫૬

ઐપોલોરોસ ૫૬૨

એ. જી. તારાપોરવાળા ૨૩, ૨૪

એરિયન ક્રિસ્ટિયન ૫૩૧, ૫૩૭, ૬૦૧

ઐ

ઐહોલ પ્રસસ્તિ ૧૪૯

ઐ

ઐઆમંડળનો ઇતિહાસ ૬૦૩-૬૦૭

ઐરસ સ્ટીન ૨૫૭

ઐરલીયસ ૬૪૬

ઐરેતુરા ૫૭૩

ઐલ્ડનબર્ગ ૪૩૨, ૪૩૩

ઐ

ઐરંગઝેબ ૪૫૪-૪૫૬

ક

‘કક્ષપુરતંત્ર’ ૪૯૯

‘કચ્છમહોદય’ ૬૯૯

‘કચ્છ સં. વ.’ ૭૦૦

કચ્છલી રાસ ૨૯૦

કચીન ૫૯૬, ૬૪૭

કનિષ્ક ૪૭૫, ૪૭૬, ૪૮૩

કર્નિગહામ ૩૭૦-૩૭૧

કનૈયાલાલ પોદાર ૧૫૮

કનૈયાલાલ ભા. દેવે ૨૪

કનૈયાલાલ મુનશી ૧૫, ૨૩, ૨૫, ૨૬,
૨૭, ૩૧, ૧૨૩, ૧૩૭, ૧૪૧-૧૪૮,
૧૮૮, ૨૪૩-૨૪૫, ૫૬૧, ૫૬૯

કનોજ ૬૪૭

‘કળીર સંપ્રદાય’ ૨૪

કચ્છોજ ૨૫૫

કરણધેસો ૧૫

કરનાલી ૫૬૯

કરોદ ૫૬૭

કર્જન ૩૭૨

‘કર્ણસુંદરી’ ૧૦૧

કર્ન ૧૬

કર્નલ વિલિયમ ૫૬૫

‘કલશ’ ૯૪

‘કલ્પતરુ’ ૧૨૧, ૧૨૨

'હતપતરુપરિભલ' ૧૨૧
 'હતપતરુમળરી' ૧૨૧
 હલ્યાલુ ૯૪
 હલ્યાલુભટ્ટ ૭૧૬
 હલ્યાલુરાવ ન જોશી ૨૪
 હલ્યાલુ વૈધ ૫૧૧-૫૧૩
 હલ્દેલુ કવિ ૯૬, ૯૭
 હવિરતન નગાધરાય ૪૮૧, ૪૮૩
 હહાનહટે પ્રબધ ૨૦, ૨૮૭, ૨૮૮
 હથકોટ ૬૮૭
 હાઉન્ટ ઓટાની ૨૫૭
 હાદબરી ૪૮૧
 હાસિદાસ ૧૪૬, ૨૬૬ ૨૭૦, ૪૪૦,
 ૫૪૪, ૫૪૬, ૫૫૦
 હાસિદાસ નાગ ૨૫૭
 હાલે ૧૯૧, ૧૯૩
 હાલી તીર્થ ૫૬૮
 હાલ્યત્વવિચાર ૧૯૯
 હાલ્યહોહન ૬૧૫
 હાલ્યાનુસાસન ૧૭૩, ૭૧૦
 હાલ્યાલકાર ૧૭૩
 હાશી ૩૬૬
 હાશ્મીર ૯૪
 હિયોરલાલ ધ મરાઠવાળા ૨૭, ૨૪૬
 હાશ્વય મતગ ૨૫૪
 હિલાલાલ ધનશ્યામ ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૬
 હિસનસિદ્ધ આવડા ૨૪૪
 ઝીય ૧૫૦, ૧૫૩, ૧૫૪, ૩૩૦, ૩૩૧,
 ૩૬૧
 ઝીર્તિઝીમુદી ૫૧
 ઝીસદોર્ન ૨૬૩
 ઝીરેશ્વર ૬૩૭
 ઝીરતપદી ૧૭૩
 'કુન્દમાયા' નાટક ૧૫૨
 કુમારગુપ્ત ૨૬૪, ૨૬૫, ૨૬૮

કુમારદેવી ૨૬૦
 'કુમારપાળપ્રતિભાષ' ૨૯૧
 'કુમારસભવ' ૪૪૦
 કુમારિલ ૧૧૯, ૨૭૧
 કુવશેખર ૧૯૪, ૧૯૫, ૨૦૭, ૨૧૦
 કૃષ્ણકર્ણમૃત ૧૭૩, ૧૮૨
 કૃષ્ણલીય ૬૬૪
 કૃષ્ણરામ રામા ૫૧૯
 કૃષ્ણલાલ ઝવેરી ૨૦, ૨૪, ૨૫, ૩૬૭
 કે જ રાકર ૧૫૦
 કે હ ક્રુવ ૧૮, ૨૩, ૨૫, ૧૩૫,
 ૧૩૭, ૧૫૦, ૫૩૪
 કેરિયન હિસ્ટરી ૨૬૦
 કેરાવ અખ્યા ૧૦૫
 કેરાવલાલ ઓઝા ૧૮
 કેરાવલાલ વેધ ૧૯
 કોટ્ટેશ્વર ૭૦૨
 કોડીનાર ૬૦૨
 કોલ્યુક ૪૬૩, ૪૬૪
 કોટિલ્ય ૪૭૬-૪૮૨, ૫૩૬, ૫૬૨
 કોટિલીય અર્થશાસ્ત્ર ૨૬૭, ૨૮૬, ૪૭૨,
 ૪૭૩, ૪૭૮, ૪૮૧, ૪૮૬, ૪૯૧,
 ૪૯૫
 કોપીતક્રી લખનિપદ ૩૨૬
 કલ્પમેઝ કાઝેલોફ ૨૫૭
 કિર્તિભોજનસેન ૨૪૮
 કોત્રેશ્વર ૧૫૦
 કોમેન્દ્ર કવિ ૧૭૩, ૧૭૪
 ખ
 ખલાત ૭૦૫
 'ખલાતને કવિદાસ' ૨૨, ૨૬, ૨૪૬,
 ૭૦૫
 ખાદિર ૪૦૫
 ખાનદેસ ૪૪૮

ખેડા ગેઝેટિયર ૬૧૫

ખેડબ્રહ્મા ૬૫૩

ખોરાસા ૭૦૬

ગ

ગા. હ. ખરે ૧૦૫, ૧૦૯

ગઢડા ૬૯૬

ગન્નન પાકક ૨૬, ૬૭૧

“ગણધર સા. બૃ.” ૨૯૧

ગણનાયસેન ૫૨૫

‘ગણપતિદેવનું શાસન’ ૪૬૮

‘ગદનિગ્રહ’ ૫૦૧, ૫૦૨

ગંગાધર યતીન્દ્ર ૫૧૧

ગંગાનાથ આ ૧૧૩

ગાથાસપ્તરાત્રી ૧૭૪, ૧૭૫, ૭૧૩

ગિરનાર ૬૭૩

ગિરનારગૌરવ ૬૭૪, ૬૮૧

ગિરનારના અખાલ ૬૨૩

ગિરનારમાહાત્મ્ય ૬૭૪, ૬૮૦

ગિરિનરાકર આચાર્ય ૧૮, ૨૧, ૨૪

ગિરિનરાકર ભટ્ટ ૧૬

ગિરિનગર ૬૭૩

ગાતગોવિંદ ૧૩૫-૧૩૭, ૧૭૦, ૧૯૨, ૨૧૬

ગીતા ૧૬૪, ૧૬૮, ૨૧૮

ગીતાભાષ્ય ૨૦૪

‘ગુજરાત મોન્ડ ઇટ્સ લિટરેચર’ ૨૬

‘ગુજરાત સર્વિસ ગ્રહ’ ૨૪૨

‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક પ્રસંગો’ ૧૧

‘ગુજરાતના બ્રાહ્મણો’ ૭૦૯

‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’ ૨૧, ૭૦૯

‘ગુજરાતના ધા. ઇ. રૂપરેખા’ ૨૪૨

‘ગુજરાતના તીર્થસ્થળો’ ૨૬, ૨૪૭

‘ગુજરાતનું પાટનગર અમદાવાદ’ ૨૬

‘ગુજરાતનો અર્વાચીન ઇતિહાસ’ ૮

‘ગુજરાતનો નાથ’ ૩૯૩

‘ગુ. મ. રા. ઈ.’ ૨૫, ૭૨, ૭૫, ૧૦૮-૧૧૦, ૪૦૧, ૫૬૩, ૬૬૭, ૬૮૦

‘ગુ. પ્રા. ઈ.’ ૨૪

‘ગુ. ભા. અને સાહિત્ય’ ૨૫, ૨૮૬-૨૮૯, ૨૯૩

‘ગુ. ભા. ઇ.’ ૨૫

ગુજરાતી સાહિત્ય ખંડ ૫ મો ૨૪૩

‘ગુ. ધા. ઈ. અને ત. ગા.પ.’ ૨૪૨

‘ગુણસંગ્રહ’ ૫૦૩

ગો. મા. ત્રિપાઠી ૨૫, ૨૪૪-૨૪૬

ગોકુલ ૩૬૯

ગોપનાથ ૭૦૬

ગોપાલ ભટ્ટ ૪૯૩

ગોપાલાચાર્ય ૧૮૯, ૧૯૧, ૧૯૩

ગોપાળ જગન્નાથ ૬૧૫

ગોપાળદાસ કવિ ૬૧૫, ૬૧૮

ગોપીનાથરાવ ૩૬, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૭, ૧૯૯

ગોમિલ ૪૩૪, ૪૩૫, ૫૩૫

ગોરખમઠી ૭૦૭

ગોરજી મોતીચંદ ૫૧૮

ગોલકાંડા ૪૪૮

‘ગોવિંદગમન’ ૧૨૪-૧૨૬

ગોવિંદચંદ્ર રાજ ૩૭૫

ગોવિંદભાઈ હા. દેસાઈ ૨૪

ગોવિંદાચાર્ય ૫૦૩-૫૦૫

ગૌડપાદભાષ્ય ૨૧૩

ગૌડપાદ ૧૯૩, ૨૦૧, ૨૦૩, ૨૦૯, ૨૧૬

ગૌરીરાકર ઓઝા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮, ૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૭૧૪

ગૌરીરાકર ઓઝા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮, ૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૭૧૪

ગૌરીરાકર ઓઝા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮, ૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૭૧૪

ગૌરીરાકર ઓઝા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮, ૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૭૧૪

ગૌરીરાકર ઓઝા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮, ૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૭૧૪

ગૌરીરાકર ઓઝા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮, ૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૭૧૪

ગૌરીરાકર ઓઝા ૧૮, ૨૩, ૪૭, ૪૮, ૬૭, ૭૦, ૭૬, ૭૭, ૮૧, ૧૦૦, ૧૦૨, ૨૯૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૯, ૩૧૦, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૧, ૩૫૫, ૩૫૬, ૭૧૪

ધ

ધુમ્લો ૩૮૭, ૩૯૦, ૩૯૧, ૬૩૬

ઘ

ઘકધરસ્વામી ૧૦૪

ઘકધરચરિત ૧૦૫

ઘકપાણિદત્ત ૪૭૭, ૬૮૯, ૫૧૫

ઘકસ મહ ૪૮૫

ઘતુર્દામતવિવેક ૧૬૩

ઘતુર્વર્ગચિંતામણી ૬૬૬

ઘતુર્વિંશતીપ્રબધ ૨૦ ૨૮૮, ૨૯૮

ઘરક ૬૬૦-૪૬૬, ૪૭૧-૪૭૨, ૪૭૬-

૪૭૬, ૬૮૨, ૫૩૩, ૫૩૪, ૫૩૭,

૪૬૯, ૫૧૬, ૫૨૦

ઘરકસ હિતા ૬૬૦-૬૫૨, ૪૭૪-૪૭૭,

૪૮૦-૪૮૬, ૬૯૦

ઘ હખરદાઈ ૬૫, ૩૧૩

ઘડીદાસ ૧૮૫, ૧૮૬

ઘદ્રદ ૪૬૯

ઘપા ૨૫૫

ઘણોઠ ૫૬૯-૫૭૨

ઘાપાનેર ૬૦૭-૬૨૯

ઘિતુખાચાર્ય ૧૮૧, ૧૬૨

ઘિરોત્સવ બક્ષમેધ ૨૬૩

ઘિતામણી રૈવ ૧૮૨, ૩૧૨

ઘીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ ૨૮૮

ઘીમનલાલ દલાલ ૧૬

ઘુનોલાલ ભટ્ટ ૨૬

ઘેલન્ય ૧૨૩, ૧૨૪, ૧૩૮-૧૪૮, ૧૬૫,

૧૮૩, ૧૮૭, ૧૯૧, ૨૬૫, ૬૦૨

ઘેલન્ય રિંગા દુલ ૧૮૨, ૧૮૩

ઘોરક ૧૦૧

ઘોરપનપ્રિયા ૧૦૨

છ

છગનલાલ વિ ત્રાવળ ૫૨૪

છોટાભાઈ ડા બગીરદાર ૨૭

જ

જગજીવન ન બલેકા ૧૪૮

જાતસિંહ ૩૭૩, ૩૭૪

જગદેવ પરમા ૫૧

જગન્નાથ કવિ ૪૫૫

જટાગકર લીલાપર ૫૨૩

જડેચર ૭૦૭

જલકર્ણ ૪૭૪

જહુનાય કવિ ૮૧

જનાર્દન પ્રભાસ્વર ૨૬

જબલપુર ૫૫૭

જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી ૫૨૩, ૬૯૬

જયચંદ્ર ૩૭૫

જયદેવ ૧૩૪-૧૩૮, ૧૪૧-૧૪૭, ૧૭૨,

૧૭૩-૧૭૬, ૧૮૨, ૧૮૫, ૧૯૨,

૨૧૬

જયાનક ૭૦, ૮૪

જયમ ની ૫૩૬

જયસ્વાલ ૯, ૧૪, ૨૨, ૧૫૧, ૨૮૩, ૩૫૨

જયસુખરાય નેરોપુરા ૬૭૬, ૬૮૧

'જય સોનનાય' ૧૫

જસમા ૬૦૦, ૬૦૧

જહાનીર ૬૫૬

જહુલચીર્ષ ૫૬૮

જાલજી નિ રૈવ ૫૦૧, ૫૦૬, ૫૦૮,

૫૧૧, ૫૧૫, ૫૧૮, ૫૨૩, ૫૨૫

જાનકીચંદ્ર સ્વામી ૧૬૦

જામનનર ૬૦૬-૬૨૩

જાડકાદાખત ૭૩

જાડ ૨૬૫

જિનપતિગૃહી ૨૬૧

જિનચંદ્ર કવિ ૪૮, ૪૯

નિનસિત્તપ્પ ૧૮, ૨૦, ૨૬, ૨૫

નિનસેન ૩૦૦

નિનહર્મગામી ૧૧૬

અવગોસ્વામી ૧૨૬, ૧૪૬, ૧૮૧, ૧૮૨

અવનજ નામસેક ૨૩

"અવનમુક્તિનિનેક" ૧૬૨

બુનાગદ ૩૮૮

બે. ગો. સાહુ ૨૭, ૨૪૫

બેકલ સાહેબ ૬૩૫-૬૩૭

બેકસન ૨૬૬, ૩૦૧, ૩૦૫, ૩૦૮,
૩૦૯, ૩૧૨

બેઠાલાલ દવે ૫૫૪

બેસ કુંભખેલ ૧૬

બૈનદ ૫૭, ૬૧, ૬૩

બૈમિનીયાથમેય ૧૯૩

બૈન સાહિત્યનો સં. ઇતિહાસ ૧૯, ૨૬

બૈન માર્શલ ૩૪૬

બૈનિજ સ્ટાર્ક ૭

બૈનપુર ૪૪૮

બ્યોર્ન ગ્રીઅર્સન ૨૮૯, ૩૬૫

શાનેશ્વર ૧૦૪

અ

અવેરચંદ મેઘાણી ૨૪, ૨૮, ૨૪૪

અંકુભટ્ટ ૫૧૯, ૫૨૧

અંકુભટ્ટનું અવનચરિત્ર ૭૧૦

ટ

ટૂવા ૬૧૭

ટૅન્નયેલર ૩૯૪

ટૅડ ૬૫, ૭૮, ૩૧૫, ૩૫૫, ૩૮૭,
૩૯૪-૩૯૯, ૫૯૨, ૬૩૪, ૬૩૬

ટૅની ૪૫

ટૅલેમી ૨૫૫, ૨૮૧, ૨૮૪, ૩૮૬,
૫૬૨, ૫૭૩, ૫૭૪

ડ

ડક્ટની કોનોલોજી એન્ડ ઇન્ડિયા ૧૦૦,
૧૧૧, ૨૬૩

ડોનાલ્ડ ૫૬૬

ડોનાલ્ડ ૬૦૫, ૬૮૧, ૬૮૨, ૬૮૩

ડોક્ટર ૧૧૪

ડોનાલ્ડ પી. દેસાઈ ૨૦

ડોનાલ્ડ ડ. પટેલ ૨૬

ડિસ્કવરી ૨૬, ૨૭, ૨૮૨

ડી. એન્ડ્રી ૩૦૩

ડી. મી. એલ. ૨૪૪

ડુંગરશી મરમગી સંપદ ૨૪

ડેવિડ ૫૬૫

'ડોક્ટરસાહી ઇતિહાસ' ૩૦

ડોલરસાવ માફડ ૧૨, ૨૬, ૩૦

ત

તત્ત્વસિદ્ધા વિદ્યાલય ૪૬૩

તત્ત્વજિદ્ધ ૧૧૨-૧૧૭

તત્ત્વસાદી ૧૧૫, ૧૧૬

તત્ત્વસમીક્ષા ૧૧૫

તનુબ્રજામ મન.બુખરામ ત્રિપાઠી ૨૧૧,

૨૧૨, ૨૪૫, ૫૧૮, ૫૨૫, ૬૦૨,

૬૧૫

'તપતીસંવરણ' નાટક ૧૯૫

તખાતે વાસિરી ૬૯, ૭૩

તરણેતર ૭૦૬

તવારિખે નવસારી ૨૬

તખાત ૭૦૬

તાજમહાલ ૪૫૫

તાજુલમ આસિર ૭૩

તાનસેન ૪૫૨

તારિખ ફરિસ્તા ૭૨, ૭૩

તારિખ બદૌની ૪૫૩

તારિખે જાન-જહાન ૪૫૪

'તિરુમકુડલ' ગામ ૪૬૭

તિલકમજરી ૩૧૫

તીર્થકલ્પાંતર્ગત સત્યપુર કલ્પ ૨૯૦

તીસર ૪૯૯

તુળશીશ્યામ ૭૦૭

તૈત્તિરીય સહિતા ૩૨૨
ત્રણક ગુરુનાથ કાલે ૫૦૭
ત્રિમહીરાત્ર ૫૧૮
ત્રિપુરાતક ૫૮૬
ત્રિપુરાતક-પ્રચલિત ૫૮૬
ત્રિશુવનદાસ લોકટર ૫૨૩
ત્રિશુવન સાહ ૨૬, ૨૮
ત્રિવિક્રમ ૧૧૪

થ

થાત ૬૪૬, ૭૦૬, ૭૦૭
થોડાક રસદર્શનો ૨૪૩

દ

દ. પૂ. સ. ધ ૨૮૩, ૩૦૦, ૩૦૩
૩૧૪, ૩૫૦, ૩૫૧, ૩૫૭

દયારામ ૨૪૦
દયારામનું જીવનચરિત્ર ૨૪૫
— આતરજીવન ૨૫૫
— અક્ષરદેહ ૨૪૫, ૨૪૬

દલપતરામ ઈં પાઠક ૨૪
દલપતરામ કવિ ૧૧
દશપુર ૬૪૬
દશમાસ્કસ વિવાપીક ૬૪૬
દારાચંદ ૨૫૨
દારાસિંહાદ ૪૫૫
દિહનાન ૧૧૫, ૧૬૦, ૨૭૧
દીક્ષિત ૩૧૦

દીનમણિ ૫૧૬
દીવેદિયા ન ભો ૨૫, ૪૩, ૪૮,
૨૮૬-૨૮૬

દુર્ગાકર કે સાગ્રી ૨૪, ૨૪૨, ૨૮૫,
૨૪૬, ૨૮૭
દુર્ગાપ્રસાદ ૧૦૨
'દુર્ગાનમુખનપેટિકા' ૧૮૬
'દુર્ગાનમુખપદ્યાદ્યા' ૧૮૬
દુદબલ ૧૭૪-૧૭૬, ૪૮૨, ૫૩૩

દેવદત્ત ધ ત્રિપાઠી ૨૪
દેવદત્ત વૈદ્ય ૫૦૬, ૫૦૭
દેવરાજ વૈદ્ય ૫૦૬
દેવીબાનવત ૧૮૬, ૧૮૦
દેવેશ્વર વૈદ્ય ૫૧૪, ૫૧૬
દેવવાડના જૈન મહિરો ૬૬૩, ૬૬૬
દ્વયાશ્રય ૧૬, ૫૭૮, ૬૭૬, ૭૦૦
દ્વારકા-દ્વાવનુ ૫૫૩, ૫૭૬
— જૂનુ ૫૭૫, ૫૭૬

દ્વારકાપૂરી ૫૬૬
દ્વારાવતી ૬૭૩

ધ

ધનપ્રસાદ ચ મુનશી ૨૭
ધનપાળ ૩૧૫
ધનપ્રસાદ મોદી ૨૩
ધનજય ૧૭૩ ૧૭૪
ધન્યતરી ૪૭૪
ધાલીવર કવિ ૫૮૬
ધર્મચોપસૂત્રિ ૬૬૭
'ધર્મરેક્ષિત' ૨૫૮
'ધર્મસાસ્રવિચાર' ૪૮૨
'ધાતુરત્નમાળા' ૫૦૬
ધીરજલાલ ટો સાહ ૨૪
ધીરજલાલ સાકળિયા ૨૪૩
ધુવદેવી ૨૬૪
'ધ્વન્યાલોક' ૧૭૪

ન

નખી વળાવ ૬૬૪
નટવરલાલ દેસાઈ ૨૪૫, ૨૮૬
નટુસિંહ ચાવડા ૨૭
નમુરાન સર્મા ૨૪૭
નન્દીસૂત્ર ૨૦૭, ૨૧૦, ૨૧૩
ન. પ્ર. પ. ૭૧૪
નમિસાધુ ૧૭૩
નયનવદ્રસૂત્રિ ૭૧, ૮૬

नयनशेखर वैद्य ५१७
 नरसिंह भट्टेता १२३, २४७, १८१
 २४५
 'नरसैया लक्ष्मी' २४५
 नर्मद ११, १२, २६, २४२, २४३
 नर्मदा नदी ५५७
 नर्मदाशंकर पंड्या १८१
 नर्मदाशंकर डे. भट्टेता २७, २८, ११७
 १८२, २४२, २४७, ११३
 नवलराम ११
 नवसाठसाक्यरित ३१५
 नवानगर ३८७
 नदरांडर १५
 नागदेव १११
 'नागरभंड' ७१५
 नागरीप्रचारिणीपत्रिका ७११, ७१४
 'नागरीतपत्ति' २७, ७०६
 नागार्जुन २६६, ४७५, ४७६, ४८६,
 ५००
 नाथमुनि १८५, १८८
 नानार्थशब्दरत्नकोश १५८, १६०
 नानालाल कवि ६५
 नानालाल भट्टेता २४, २६
 नानी-भोऊना शिलाशेष ७१७
 नानुराम लट्ट ८१
 नासिन हनोद्धारप्रबंध २८६, २६०
 नामदेव १४३
 नारदभक्तिसूत्र १६८, १७७, १८०
 नारदस्मृति ४७२, ४८०, ४८२
 नारायण वैद्य ५०७, ५०८
 नारायण सरोवर ७०१
 नावन्दा विद्यालय ४४३
 नासीक २२१-२२६, २२८
 न्यायकलिका ११५-११७
 न्यायवार्तिक ११५, ११७

न्यायवार्तिक ११५, ११७ ११४
 'नियमसंग्रह' ५२०
 निन्द्य ३११ १५६, १२०
 निरुद्ध १२२
 निरुद्ध १३८, १६८-१६९, १७२, १७६,
 १८६, १८७, २४३
 निने १८५
 निमिनाथ २६७, २६१
 निमिनीपत्रिका २८८
 ५
 पञ्चमसिद्धि १००
 पतञ्जलि २६७, ३२३
 पद्मपुराण ३१५
 पद्मनाभ २८८
 पद्मनाभगीर्णिकर ६८१
 पद्मगुप्त १२१
 पद्मदेवप्रिया १६०
 परमानंद नाभाभाई पद
 पंचतंत्र १७४
 पचकवि ३०१, ३०२
 पाठशाला प्रमुता ३६३
 पालिनि १७३
 पालिनीय व्याकरण २१७
 पालिनीय शिक्षा २८४
 पातञ्जल महाभाष्य २८४
 पातञ्जल योगसूत्र ११६
 पाभीर ६४६
 पार्मिटर प, १८३, २१०, २१५, २१७,
 ३१८-३२५, ३२७-३३३, ३३६,
 ३५८, ३६६
 पालीप्राज्ञा ६८३
 पावागढ ६२४-६३३
 पावागढनां महाकाण्ठी ६२४
 पावागढनां विनाश ६२५
 पांडुरंग काष्ठे ४४०, ४४२

‘पाच छन्दस्य वर्षा पूर्वेषु गुणदात’ २२
 पिशाच प२८
 पिङ्गलसूत्रवृत्ति ३१५
 पिडितारक दीर्घ ५५३
 पिडारक ६११
 पीपलाव ६३८
 पीरपारडी ५६८
 पुरातत्त्व २११, २८६, २६०, ६७३
 ७०१, ७१५
 पुराणो।
 अग्नि २०
 कुर्म २०
 भक्त पुराण २२
 पद्मपुराण २८-२७, १२६, १७२, १८२,
 १८४, ४७३, ४६४, ६५६
 ब्रह्मपुराण १७, २०, २३, २६, १६६,
 १६८, २०८
 ब्रह्मांड पुराण १७, २०-२३, ३१, ३४
 सविध पुराण १८६, २१७, ३१७,
 ६७३, ४६३, ६४६
 भागवत १७, २०-२४, २७, ३४,
 ३६, ३८, ६०, ४५, ४६, ५७,
 २१५, ३७८, ३८२-३८६
 भक्त्य पुराण १७, २०, २४-२८, ३६,
 ३७-३८, १६३, १६६, २८५,
 ३०३, ५६८
 भाईरेय २३, १६६, १६८, २०८
 बिन्द पुराण १७
 वराह पुराण ४७३
 वायु १७, २०-२५, २७-३२
 ३४-३६, ४३, ५८, १८३, १६६,
 २०६, २०८, २०८, २१७, २८३,
 २८५, ३७८, ३८२, ३८४

विष्णु पुराण १७, २०, २३, २५,
 ३४, ३५-३६, ४५, ४६, १२७,
 १६१, १६७, १६६, १७२, १७७,
 १८६, १६१-१६७, २०८, २१८,
 २१६, २२८, २८२, २८५, २५१,
 २१८, ३८२, ३८३-३८६
 शिव पुराण २०, २१, २३, २४, १६६
 सूर्य पुराण ६४६
 स्कंद पुराण ४७३, ६७४, ६८०, ७०५,
 ७०६, ७०७
 हरिवंश पुराण १७, २०-२३, २५,
 ३४, ३५, ३८, ४०, ४३, ५७,
 १२७, १६६, १७२, १७५, १६६,
 २१८, २१६, ३००, ३७८, ३८३,
 ३८६, ५६६, ६००
 पुराणनिरीक्षण १६३
 ‘पुराणविवेचन’ २२, १५४, १६७,
 २१३, २१७, ३१८, ३६१, ३८८
 ‘पुराणपरीक्षा’ ७११
 पुराणोत्तम १८६
 पुराणत ५१४
 पुराण-दीर्घ ५५७, ६५४
 पृथ्वीराज रागो ६५, ७०-८२,
 ८७, ८६-८३, ३१३
 पृथ्वीराज चौहान ६०, ८३
 पृथ्वीराजविजय ७०-७३, ८२,
 ८४-८०
 ‘पेरमास तिरोमोदी’ १८४
 पेरिप्लस २८४, ५६२, ५७३, ७०६
 पेरिप्लस २५५, २५७
 पोरण ६२ ३८७, ३८२, ५६०, ६०१,
 ६६०
 पोसेनीअस ६६६
 प्रतापराय निरंजना १८, १६
 प्रह्लादचरित १८, ५०६-५०७

પ્રબંધચિંતામણી પ. ૬, ૧૧, ૨૦
 ૬૬, ૬૫, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૧,
 ૬૨, ૭૨, ૮૧, ૮૩, ૧૦૧, ૨૯૦,
 ૩૧૧, ૪૩૮, ૫૯૧. ૮૮૧
 પ્રબંધકોશ ૭૦, ૭૧, ૮૬, ૮૭, ૨૮૬
 પ્રબંધસંગ્રહ ૬૬૭
 પ્રબોધોદય સાહસ્યવ ૨૦૧
 પ્રભાચંદ્ર ૪૬, ૪૮, ૪૯
 પ્રભાત ચાવડો ૩૨૦
 પ્રભાવક ચરિત્ર ૪૬, ૬૮, ૨૬૦
 પ્રભાસતીર્થ ૫૫૩, ૫૬૫, ૫૮૭
 પ્રભુરામ ઝવનરામ ૫૨૦, ૫૨૧
 પ્રયાગ ૩૨૯
 'પ્રવાસકૃત્ય' ૬૬૨
 પ્રસસ્તપાદ ૨૭૧
 'પ્રાચીન ખોતાન' ૨૫૭
 પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય ૨૮૭, ૨૮૯, ૨૯૦
 પ્રાચીન જૈન લેખ સંગ્રહ ૨૮૮, ૨૯૦,
 ૨૯૩
 પ્રાણશંકર ગ્રે. પટ્ટણી ૬૩૯
 પ્રિન્સેપ્સ ૭૮
 'પ્રેમાવતાર ચૈતન્ય દેવ' ૧૮૨
 પ્લીની ૨૮૪, ૫૭૩
 ૩
 ફાર્બસ ત્રૈમાસિક ૭૧૦
 ફાર્બસ સાહ્ય ૧૧, ૪૬, ૪૫, ૫૧,
 ૭૮, ૫૬૫, ૫૬૭, ૫૬૬
 ફાલ્ગુન ૩૭૦, ૩૭૮, ૪૫૮, ૪૬૬,
 ૫૪૫
 ફિરિસ્તા ૨૦
 ફોરબે ક. દાવર ૨૩
 ફિરોજશા તથલખ ૪૪૪-૪૪૭
 ફિરોઝખાન ૪૪૪-૪૪૬
 ફિલિપ લેનાર્ડ ૭
 ફુલ્હાતે ફિરોજશાહી ૪૪૫

ફેબ્રુ ૧૧૧
 ૫
 ગનારત્ન ૩૭૦, ૩૭૧
 ગાંધીજી ૧. ગેમારત ૨૩
 ગરુડાચંદ્ર ૬૫૬
 ગાંધીજી ૫૬૬, ૬૩૬, ૧૦૭, ૬૬૧,
 ૧૦૪, ૬૬૬, ૭૦૦, ૭૦૨
 ગ્રમો ૨૫૬
 ગદ ૧૧ ૧૪૬, ૧૫૮, ૧૬૦
 ગદ્યસંગ્રહ ૬૩૩
 ગજવનરામ ગોરે ૧૫, ૪૩, ૬૬, ૬૪,
 ૧૫૧
 ગંડોમનદ્ર ૧૪૬, ૧૫૨, ૩૬૭
 ગાંધીજી ચંદ્રદાસ ૪૭૭, ૪૮૫-૪૮૭,
 ૪૮૨, ૪૮૨, ૫૦૬, ૫૧૪
 ગાંધી ગાંધીજી ૬૬૮
 ગાંધી ૧૪૬, ૧૫૧, ૧૫૨, ૨૦૬, ૨૬૩,
 ૨૭૦, ૨૮૨, ૩૦૮, ૪૪૦, ૬૬૧,
 ૬૭૨, ૫૬૬, ૫૦૦
 ગાંધી ૪૪૬
 ગાંધીજી સાચી ૧૦૪-૧૧૧
 ગાંધીજી ૫૧૧-૫૧૫, ૭૧૬
 ગાંધીજી ૧૮૯
 ગાંધીજી અચળ ૫૨૧
 ગિનપુર ૪૪૭-૪૪૮
 ગિલ્લમ ગલ ૧૩૮, ૧૪૫, ૧૪૭, ૧૭૩,
 ૧૭૪, ૧૮૨, ૧૮૫
 ગિલ્લમ ૯૪-૧૦૩, ૨૯૨, ૩૧૫
 ગીલ્લમ ૬૩૭
 ગુપ્તા વિદ્યાપીઠ ૪૪૯
 ગુર્જ ૪૬૪, ૫૩૭, ૫૪૫-૫૪૭
 'ગુર્જિષ્ટ રેકર્ડસ ઓફ ધ વેસ્ટર્ન વર્લ્ડ'
 ૭૧૩
 ગુલ્લર ૧૬, ૧૯, ૭૦, ૭૮, ૮૪, ૯૪-
 ૧૦૧, ૧૦૩
 ગુલ્લપાકોવાલ ૫૧૫

બૃહત્સહિતા ૬૪૫
બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૧૬૭, ૧૬૮,
૧૮૦, ૨૬૭, ૩૨૬
બેચરદાસ દોશી ૨૬
બેઠ દ્વારકા ૬૧૦
બેન્ડક ૪૩૭, ૪૪૨
બેલ્લકર ૨૧૦-૨૧
બેલ્લ નજદીરાય ૧૪
બોપદેવ ૧૭૧, ૧૭૬, ૧૭૭, ૧૮૦,
૧૮૧, ૧૮૫, ૧૮૬, ૫૧૮
બૌધાયન ૫૩૭
બૌધાયન ધર્મશાસ્ત્ર
બલગુપ્ત ૨૭૧
બલતત્ત્વસમીક્ષા ૧૧૬
બલવૈવર્ત ૧૨૬, ૧૩૬, ૧૪૪, ૧૮૫,
૧૮૬, ૧૭૨, ૧૭૫, ૧૮૬, ૧૮૬,
૭૦૧
બલસિદ્ધિ ૧૧૬, ૧૧૮, ૧૧૯
બલસૂત્રભાષ્ય ૧૬૧, ૨૦૬
બાલ્યો
ચૈતરેય ૨૨, ૨૩
ચાતમય ૨૩, ૨૬, ૨૮
પચવિંશ ૨૬

ભ

ભક્તિરસામૃતસિંધુ ૧૮૦, ૧૮૨, ૧૮૩
ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી ૬, ૧૫-૧૬, ૨૧,
૬૨, ૨૩૫, ૨૮૧, ૨૮૩, ૨૮૬,
૨૯૬, ૩૦૫, ૩૧૨, ૩૧૩, ૩૫૭,
૫૨૨, ૬૭૫, ૬૭૬, ૬૯૬, ૭૦૬
ભરતરામ ભા મહેતા પ્રદ ૩
ભરુચ ૫૫૭
ભરુચનો ઇતિહાસ ૨૬
ભવભૂતિ ૨૭૦
ભવાળકર ૧૦૫
ભાદરાજ વિવારામ ૨૭

ભાડ દાજી ૩૨
ભાલવ ૧૨૩-૧૪૮, ૧૬૬-૧૭૮,
૨૪૫, ૨૫૩, ૬૦૦-૬૦૧, ૬૦૩,
૬૦૬, ૭૦૧, ૭૧૦
ભાગવત ૧૮૦-૨૨૦
ભાનવતતાત્પર્મનિર્ણય ૧૬૧, ૨૧૦
ભાનવતભૂષણ ૧૮૬, ૧૬૧
ભાનવતસ્વરૂપ ૧૮૬
ભાડભૂત તીર્થ ૫૬૮
ભાણુ જોડવા ૩૬૦, ૩૬૧
ભાણુવડ ૬૦૪
ભાનુભટ્ટ ૯
ભામતીતિલક } ૧૨૧
ભામતીવિલાસ }
ભામતી વ્યાખ્યા }
ભામા ૧૧૨
ભારતકે પ્રા રાજવંશ ૫૫-૫૭, ૬૨,
૬૬, ૭૨, ૭૬, ૭૬, ૭૮, ૮૦,
૮૪, ૮૭, ૧૦૦, ૧૦૧, ૨૬૩,
૩૧૫, ૩૧૬, ૩૫૨, ૩૫૫, ૭૦૯
ભારતિ ૨૧૦
ભાર્ગવ બ્રાહ્મણનો ઇતિહાસ ૨૭
ભાલણુ કવિ ૧૬
ભાવનગર પ્રા ને સ લેખો ૨૨૨
ભાવપ્રકાશ ૬૭૭, ૬૮૮, ૪૬૦, ૫૦૮,
૫૧૫, ૫૧૬
ભાવમિત્ર ૬૮૭, ૫૦૧, ૫૦૮, ૫૦૯
ભાસ ૧૫૦, ૧૫૪, ૨૬૬, ૨૭૦, ૬૪૬
ભારતરાયાર્મ ૪૭૩, ૬૮૦, ૬૮૪, ૪૮૫,
૪૯૨
ભાડારકર ૬, ૧૬, ૧૯, ૨૨, ૧૭૬,
૧૭૫, ૧૯૧, ૨૮૩, ૩૦૧-૩૦૩,
૩૦૫, ૩૦૬, ૩૧૦, ૩૧૨-૩૧૪,
૩૫૧, ૩૫૬
ભીમ કવિ ૫૬૮

લીમદેવ પદ્મ

જન્મ ૭૦૧

લોક ૮૭૬, ૪૯૮

લેટરસંમિતા ૬૭૪

લેટરસંમિતાવિ ૮૭૭, ૪૮૮, ૧૭૫

ભોળીલાલ સાંભળના ૨૩, ૨૪

ભોળ ૧૭૩, ૨૨૩, ૨૬૮

ભોજપ્રણય ૧૬૬, ૧૫૮, ૧૬૦

મ

મનમ ૪૫૮, ૪૫૯, ૪૭૨

મનમુદાર ૧૬૬

મણિલાલ નગુભાઈ ૭૦૯

મણિલાલ જોરાલાલ ભટ્ટ ૨૬

મણિલાલ દિવેદી ૧૪૮

મણિલાલ બ. ગ્રાસ ૨૦, ૨૭

મણિશંકર વિ. વૈદ્ય ૫૨૩

મથુરા ૩૬૯, ૩૮૧, ૩૮૩

મધુસુદન સસ્વતી ૧૬૧, ૧૮૧

મધ્યયુગનો ભક્તિપ્રવાહ ૨૮૧

મંદવાચાર્ય ૧૩૭, ૧૪૬, ૧૭૨, ૧૯૧,

૧૯૨, ૨૧૬

મનસુખરામ દિવેદી ૨૪

મનુસ્મૃતિ ૨૭૧, ૪૭૨, ૪૭૩, ૪૭૯,

૪૮૦, ૪૮૨, ૪૮૩, ૪૮૫

મયારામ શંભુનાથ ૨૭

મરહમતખાન ૪૫૬

મલિક કાકુર ૪૪૭

મલ્લનાથ ૧૫૯, ૧૬૦

મહમદ કુલી કુતુબશાહ ૪૪૮

મહમદ ખીલજી ૪૪૮

મહમદ ગઝનવી ૩૭૫

મહમદ ગાવાન ૪૪૭

મહમદ ઘોરી ૩૭૫

મહમદ ન હાર હમદી ૪૫૪

મહમદ નિર્મલ ૨૨૫

મહમદનગર ૪૦૬-૪૦૮

મહમદનગર ૬૦૪

મહમદનગર ૧, ૨, ૧૩૬, ૧૩૮, ૫૧૬,

૨૬૬, ૩૬૬-૩૭૭, ૩૮૧, ૩૮૨,

૩૮૬, ૩૮૭, ૩૮૮, ૩૮૯, ૩૯૧,

૩૯૨, ૩૯૩, ૪૦૧, ૪૦૨-૪૦૫,

૪૦૬, ૪૦૭, ૪૦૮, ૪૦૯, ૪૧૦,

૪૧૧, ૪૧૨, ૪૧૩, ૪૧૪, ૪૧૫,

૪૧૬, ૪૧૭, ૪૧૮

મહાયાન નો ૧૬૬

'મહાયાન' ૪૬૬

'મહાયાન' ૪૬૬

મહાવીર ૧૩૭, ૬૬૦

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

મહારા ૨૨ ૧૨૭ ૨૬, ૨૪૬

मानराक्षस पी महेता १०, २४, २७,
 ३१४, ३१५, ७०६, ७१५
 मार्कण्डेय २८६
 भावविभक्तिमित्रमननिका १५२, १५७,
 भासुदी ३६६
 महिम्नत ५६१
 भाषावा ५६१
 मिनेन्द्र २५२, ५२२
 मिथाली ६०१
 मिशते आहुमही २०, ३६७, ४०४,
 ६७७, ६८५
 मिशते सिद्धि २०
 भीमान ४५६
 भीरुभाई १४३, १६४, २६४, २६५,
 ६०२
 मुकुन्दभासा १६४, १६५
 मुकुन्दराज १०५
 मुक्तावली १६०
 मुश ४५२
 मुशिंहकुली लक्ष्मण ४६६
 मुशिंहभासा ४४६
 मुन ४४८
 भूषण ६६६
 भूषण-सावनाथ ३१८
 भूषण १६६
 भूषण ३३०, ३३१, ३६१
 भूषण ३७१
 भूषण २५२, ५२८
 भूषण २६२
 भूषण ४६ ५०, ६१-६३, १००, १०१,
 ५८५
 भूषण गोविन्द ७१५
 भूषण ६५६
 भूषण ६५६
 भूषण ६४२

भूषण आह्वान २७
 भूषण विष्णु ६५७
 भूषण ३, १७, २२
 भूषण १२
 भूषण १६, २६
 भूषण वि ५८५ ६६
 'भूषण' नाट्य २६१
 भूषण ५७४

य

यवद्वीप २५५
 यशवत भूषण १०५
 यशवत ५०२-५०६
 यशवत २७१
 यशवत २७१, ४७२, ४७६, ४८०, ४८२,
 यशवत १६३, १६४, २१०
 यशवत २६३, २८१, २८४, २८६,
 २८७, ३०८, ३११, ३१२, ४६५,
 ४६६, ५७३, ६४६, ६४७, ६७६,
 ७०२, ७०३, ७१३
 यशवत भूषण ३७४, ३७५, ५६३
 'यशवत' ५१८
 यशवत ५१०, ५११
 यशवत ५११
 यशवत ४७७, ४४८, ५१७, ५१८
 यशवत ५१८

२

रघुनाथ ४६६
 रघुनाथ ४६०
 रघुनाथ ४५१
 'रघुनाथ' वैद्य ५१०
 रघुनाथ ५१८
 रघुनाथ मित्रभाई १२
 रघुनाथ ११, ६२२
 रघुनाथ १८, २४
 रघुनाथ भावभाई २२, ५२५,
 ४६७

'सुखतसिद्ध' जगन्नी ६३६

रतिप्रान्त ६. लट् २४

रतिराम कुमारीराम १६

रतिवास अंतर्जाली १६

रतिवास सु. दिवान २७

रत्नमणिशाय जीमशाय ६, २२, २४,

२६, २४६, ७०५

रत्नानुताप २५

रत्नलुलाव ५. हेमार्थ ६२६, ६०३

रविधीर्ति १४६, १५२

रविशंकर रावण २६

रामनाथ ओ. ओस. १६५

रमेशचंद्र भक्तभूदर २५७

रसतरंगिणी ७१६

रसप्रकाश सुधाकर ५०४, ५०५

रसरत्नसमुच्चय ४७७, ४८६, ५०४,

५०५, ५१५

रसरत्नमाला ५०७

रसरत्नाकर ४६६, ५००

रससार ५०३, ५०४

रसाक्षुर्व ५०६, ५१४

रसावतार ५१८

रसिकरंजनी ५१२, ७१६

रसिकलाल परीष् २०७, २११, ६६६,

७०६

'रसिकवदलाल' २४५

रसेन्द्रयूडामणि ५०६

रसेन्द्ररत्नकोष ५१५

राजतरंगिणी - ४, ६१, ६४-६७,

१७३, ६४६

राजपुतानेका छपिडास २८०

राजशेखरसूरि २८८, ३१३

राजेन्द्र देव ४६७

राज्यरंग ला. २ ११

राज्यरंग १११

राज्यरंग १३

राधादेव १४, २४६

रामदेव १६३

रामन. रामन. पाठ २२६

रामन. रामन. २२६

रामन. रामन. १८, २०, २४-२०३,

२८२

रामन. रामन. १४५, २३१

रामन. रामन. १३५, १५४, १६५,

१७८, १८०-१८५, २०८, २१६,

६१३

रामायण १०६, ३२२, ३२५, ५३१

रामायण १८८

रास पंचायती १७०, १८५, २१०

रासभागा ११, ५१, ५३, ६३, ७८,

३५४, ६२२

रासभद्रसंपदी १२६, १३४

रामनाथ छ. ५०३, ५१०, ५२२

'रामनिधि' ५१६

७२८ १७३

रामनाथ गिरनारना शिवालेणो

२८६, २८५, ३१०, ३६०, ४६८

रामनाथगिरी १२४, २३६, १४०,

१४४, १४७, १६६, १७०, १८१

१८८

रैवतक पर्वत ३७८, ३८०, ३८१

६

'ललितविग्रहशान' नाटक ८८

लक्ष्मणसेन १८२

लक्ष्मी नृसिंह १२१, ५०७, ५१६

लक्ष्मीसागरसूरि २८८

लाभोक्त २२५

लावण्यसमय ६६६

लीलाचरित्र १०४, १०५-१११

लीलावती अथ ४७३, ४८४

लीलाशुक् १७३, १८२

ले डा ह लेवे १५१

व

वडताण ६६७

वडनगरा कृष्णीनी वृत्तपति २७

वडुयक्षी ३८८

वडुयक्षि कवि १५२, १५४, १५७

वनराज यावडो १५

वराह मिहिर २०१, २८२, २८१,

४४०, ४४१, ५६३, ६४५

वस्त्रभञ्ज आचार्य १६, १८

वस्त्रभञ्ज ६२५

वस्त्रभञ्ज नित्याराम ५२४

वस्त्रभञ्ज १२३, १३७, १४४-१४८,

१६५, १७८ १८०, १८१, १८५,

१८७, १९६, २०५, २०७, ५५१

वस्तुपात्र ३७५

वस्तुपात्र शास्त्री २४४

वस्तुपात्र १०८

वस्तुपात्र २७१

वस्तुपात्रवर्णित ६६६

वस्तुपात्रवर्णित २२८, २७६

वा ना देशपाठे १०५

वान्मह २७१, २७६, ४७७, ६६६,

५०७, ५०८, ५१०, ५१४

वाचस्पति मिश्र ११२

वाचस्पति ११५, २७१, ५३८, ५३७,

७१३

'वाल्मीकि काव्यस्य नो वृत्तिदास' २७६

वामुदेव ४८३

वाणीयैव तीर्थ ५६८

वि क वैद्य १६३, २११

वि म डोवत १०५

वि ल भावे १०६-१०५

विक्रमादित्यवर्णित ६१, ६४-१०१,

२६२, ३१५

'विक्रमार्थशीलम्' ३०

विक्रमलक्ष्मी ५१६-५२०

विजयवर्धित ६६६

विजयवर्धित अथर्व ५२०

विजयेन्द्रसूरि २६, ३०

विह धर्माध्व १२६, १६७

विद्यापति १८५, ७११

विद्यापञ्च स्वामी १६२, २०२

विद्याविजय २४

विधिविवेक ११६, ११७

विनोद वावसेन ६८८

विन्सेन्ट स्मिथ ७८, ८१, २६३,

३०५, ३०६, ३१२, ४६६, ६६२

विमल प्रकाश ६६६

विमलदास ६६६

विमल १८६

विविध तीर्थ ४६५ ७१४

विशाखादित २७०

विशाखा सा वी ४६४

विशुद्धानन्द सरस्वती २३५

विश्वनाथ लनी १४४

विश्वेश्वरनाथ रेड ५५, ५७, ७३, ७७,

८५-८७, १००, ३१६, ३५५,

३५६, ३५६

विष्णुगुप्त २७२

विष्णुदास मो ५२५ ४६

वीरुलनाथ १७८, १८४, १८७, २३१

वीरु जीपू रावण ५२३

वीरयोग ४६७

वीरसेन कवि १५६

वीरेन्द्रनाथ महेता २६

वीसनगर २६

वृत्तविदास ८१

શ્રીમાળી જ્ઞાતિનો ઇતિહાસ ૨૭
શ્રેડર ૪૩૭

સ

સમરકદ ૪૪૮
સમરકદ વિવાહીક ૪૪૯
સમરાસ ૨૮૯
સમુદ્રગુપ્ત ૨૬૦-૨૬૮, ૨૭૧
સરસ્વતી (નદી) ૫૮૮
સરસ્વતીક ઠાભારણ ૧૭૪, ૨૯૩
સર્વસિદ્ધાન્તસારસ ગ્રંથ ૧૯૩
સહનનદ સ્વામી ૨૭, ૨૪૬, ૬૯૭
સ ધમિત્રા ૨૫૨
સાતમી બો. કો. ૯
" શુ સા રિ ૬૬૭
સાલકુમાર ૩૮૮
સાહિત્યપ્રિય ૪૩
સાહિત્યવત્સલ ૨૪
સાખ્યતત્ત્વકૌમુદી ૧૧૩ ૧૧૫, ૨૧૩
સાખ્યાયન ૪૩૩-૪૩૬
સિદ્ધલૈપન્યમહિમાળા ૫૧૯
સિદ્ધરાજ ૩૯૬-૪૦૧
સિદ્ધાતરહસ્ય ૨૪૩
સિલોન ૨૫૬
સિહોરની હકીકત ૨૬
સી ને જાહન ૨૭૮
સી પી વૈવ ૩૬૭
સીઆમ ૨૫૫
'સર ઇડિયા' ૨૫૭
સીલ્વા લેવી ૧૪
સુબોધિની રાસ ૧૭૮
સુભદ્રાધનનય નાટક ૧૯૬
સુમતિનણી ૨૮૧
સુમાત્રા ૨૫૫, ૨૫૬
સુરદાસ ૧૪૪, ૪૫૨
સુરાષ્ટ્રેણ ૫૩૬

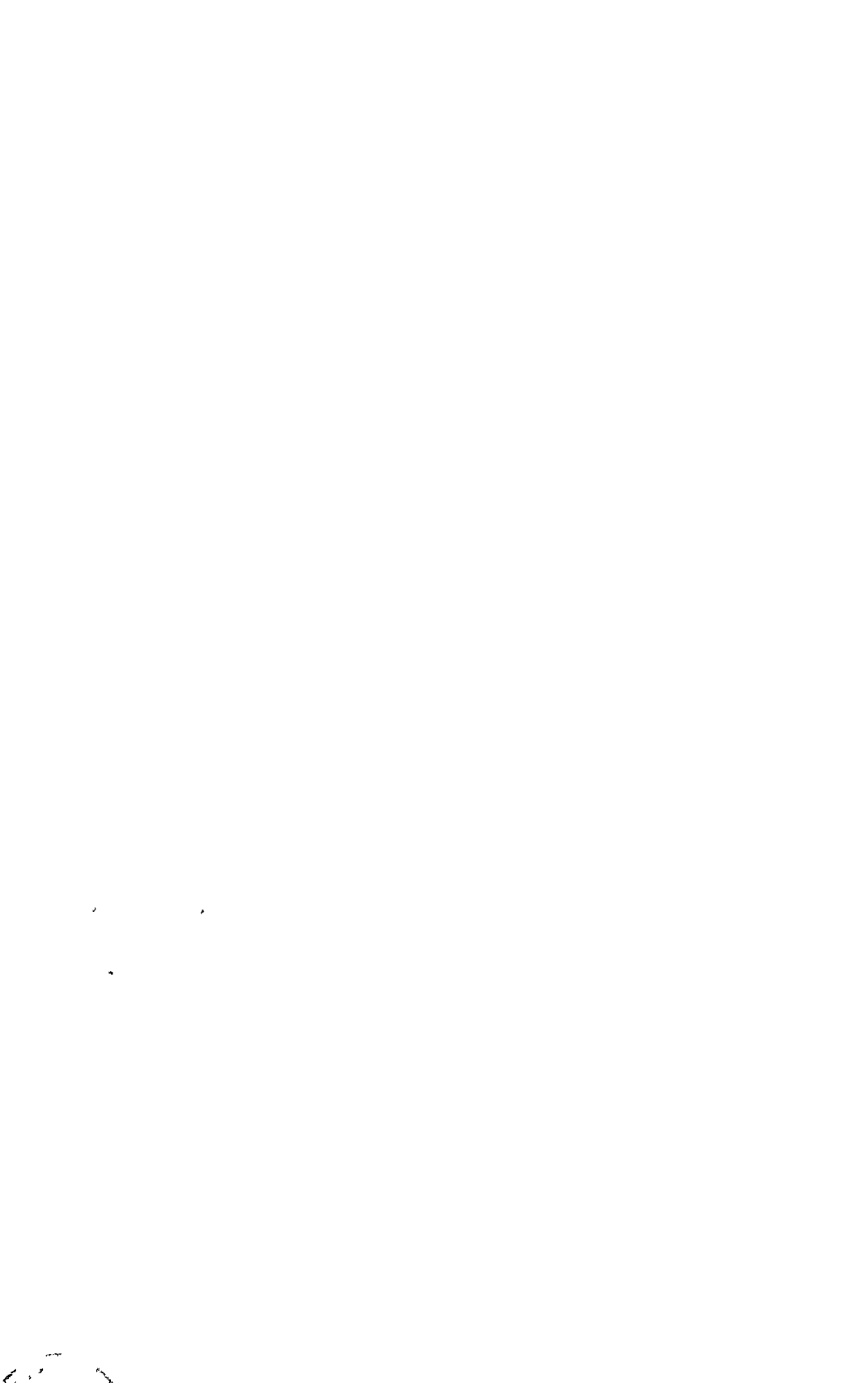
૯૩

સુરોચયસ ૫૭૩
સૂર્યારક તીર્થ ૫૫૩
સૂર્યનારાયણ ચાત્રી ૧૧૮
સુવિશાળ ૨૮૦
સુશ્રુત સહિતા ૪૪૬, ૪૭૭, ૪૮૦,
૪૮૨-૪૮૬, ૪૮૯, ૪૯૧, ૫૧૦,
૫૧૩, ૫૧૪, ૫૧૮, ૫૨૦
સૂત્રાપાઠા ૭૦૭
સેન ૧૪૩ ૧૮૭, ૧૮૮
સેલ્યુક્સ નિકેટર ૨૫૨
સોદંડ ૫૦૧-૫૦૩
સોન કસારી ૩૯૦
સોમદેવ ૫૦૫
સોમનાથ ૫૮૫
સોમેશ્વર ૪૬, ૬૯, ૮૮, ૮૯, ૧૦૦,
૬૦૨
સોરઠી સતો ૨૪૪
સોરાળજી હો. સતોક ૨૬
સૌરાષ્ટ્ર ૨૮૦-૨૮૫
સોલકિયો કા પ્રા ઇ ૯૯, ૧૦૦,
૧૦૨, ૩૦૧, ૩૧૬
સોલનીવચનો ગો સા ઈ ૨૭
સૌદર્થલહરી ૬૧૯
સ્કદગુપ્ત ૨૬૫, ૨૬૬, ૨૬૮, ૨૮૬
સ્કદપુરાણ ૧૭૨, ૨૨૪
સ્ત્રેબો ૨૮૪, ૫૭૩
સ્રીવિલાસ ૫૧૪, ૫૧૬
સ્થિરપાલ ૩૭૬
સ્થિય એલ એફ ૪૪૯
૬
હનુનન્તરાવ બીટ ૨૨૨
હનુમાન ૧૯૧, ૧૯૨
હન્ટર ૭૮
હમીર મહાકાવ્ય ૭૦-૭૪, ૭૮, ૮૦,
૮૪-૮૭, ૮૯-૯૩ ૩૧૫

અગ્રેજ શપ્દોની સૂચિ

Ancient Ind Colonies in the Far East ૨૫૭	Epigraphia Indica ૮૦, ૩૫૭
Ancient Ind His Traditions ૩૨૦	Garbe's Intro to Bhagvadgita ૩૬૫
Arche. Survey of W India Report ૨૪૭	History of Indian Literatures ૨૧૧
Barake ૧૦૧	History of Orissa ૧૯૩
Bombay Gazetteer ૭૫	History of the sects of Maharajas of Western India ૨૮૩
Books on Hindu Rel. & philosophy ૨૪૧	Ind Ant ૭૫, ૩૫૧
Brigg's Farishta ૧૯	J A S B ૭૮, ૧૦૨
Cambridge History of India ૩૧૯, ૩૬૧, ૩૪૮, ૩૫૦	J I H ૧૯૩
Chaitanya Movement ૧૮૧	Memoir of a map of Hindustan ૩૯૬
Curtius Refus ૫૩૨	Search of Sanskrit Mss ૧૦૨
Dynasties of the kali age ૧૯૩, ૨૧૭, ૩૪૭	Smith's Early His of India ૪૬૬
Early His of Vaisnavism in South India ૧૯૪	Swaminarayan by M Parikh ૨૪૬
Elliot's His of India ૧૯, ૭૨, ૭૪, ૯૧, ૨૮૩	The Vaisnavas of Gujarat ૨૪૩
Encyclopædia of Religions & Ethics ૩૬૫	Typical Selections from old Bengali Poets ૧૮૭

સમયનિર્દેશ

ખંડ પહેલો: સરોધનનુ સ્વારસ્ય

- ૧ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કૌમુદી જુલાઈ ૧૯૩૬
- ૨ ગુજરાતી ઐતિહાસિક સાહિત્ય તેરમા ગુ સા પ
સ મેલનનો આહેવાલ
અને નિબંધ સગ્રહ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૧
- ૩ પ્રાચીન વસ્તુઓના સગ્રહની
અને તેની નોંધની
આવશ્યકતા યુગધર્મ વૈશાખ ૧૯૭૯

ખંડ બીજો: વ્યક્તિવિષયક સરોધન

- ૧ 'શબ્દક એક નહીં બે'ની ચર્ચા શારદા જાન્યુઆરી ૧૯૩૧
- ૨ જગદેવ પરમાર કૌમુદી જૂન ૧૯૩૩
- ૩ ચન્દ બરદાઈનો પૃથ્વીરાજ રાસો પ્રસ્થાન કારતક, પોપ ૧૯૮૫
- ૪ પૃથ્વીરાજ ચૌહાણ ગુજરાત શ્રાવણ ૧૯૮૫
- ૫ વિદ્યાપતિ બિલ્હણના
સમયનો વિચાર કૌમુદી નવેમ્બર ૧૯૩૪
- ૬ ચક્રધર સ્વામી પ્રસ્થાન સપ્ત ૧૯૬૬
- ૭ સર્વત્ર સ્વતંત્ર વાચ્યપતિ-
મિશ્ર પ્રસ્થાન એપ્રિલ ૧૯૬૪
- ૮ 'નરમિ'હ મહેતાના કાવ્યકાં
નો વિચાર પ્રસ્થાન વૈશાખ, આષાઢ ૧૯૮૩
- ૯ કવિકુલગુરુ કાલિદાસનો
સમય નાગરજી અમરજી
પડયા અનુવાદિત
'રઘુવંશ'નો પુરોલેખ સપ્ત ૧૯૬૩
- ૧૦ રાત ભોજનો સમકાલીન
કાલિદાસ બીજો પ્રસ્થાન જાન્યુઆરી ૧૯૬૩

ખંડ ત્રીજો: ધાર્મિક પ્રવાહ

- ૧ અગિયારમાથી સોળમા
શકતની વૈષ્ણવ ભક્તિનું
પૃથક્કરણ ગુજરાત: સપ્ટેમ્બર, ડીસેમ્બર: ૧૯૩૫
ફેબ્રુઆરી: ૧૯૩૬
- ૨ ભાગવતનો સમય પુરાતત્ત્વ ચેત્ર: ૧૯૮૩
પ્રસ્થાન ભાદ્રપદ: ૧૯૮૬
- ૩ શ્રીમદ્ ભાગવતપુરાણ ભારતીય વિદ્યા શ્રાવણ: ૧૯૮૭
- ૪ સિંહસ્થના મેળામાં
જોએલા બાવાસાધુઓ પ્રસ્થાન શ્રાવણ; અધિન: ૧૯૮૯
- ૫ ગુજરાતના ગ્રાહ્ય ધર્મ કાર્મસ-
અને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી ગુજરાતી- જુલાઈ,
અન્વેષણ-સાહિત્યની સૂચિ સભા-ત્રૈમાસિક સપ્ટેમ્બર ૧૯૩૮

ખંડ ચોથો: દેશ, નગર અને જાતિ વિષયક સંશોધન

- ૧ બૃહત્તર ભારત ઉપર એક
ઊડતી નજર કૌમુદી સપ્ટેમ્બર: ૧૯૩૫
- ૨ ગુપ્તયુગનું વિહંગાવલોકન ગુજરાત ભાદ્રપદ: ૧૯૭૯
- ૩ આપણા દેશને ગુજરાત બુદ્ધિપ્રકાશ એક્ટોબર-
નામ કયારે મળ્યું? ડિસેમ્બર: ૧૯૩૩
- ૪ પ્રાચીન ગુર્જરદેશ અને કૌમુદી માર્ચ: ૧૯૩૪
ગુર્જરજાતિ જાન્યુઆરી માઘ: ૧૯૮૫
કૌમુદી માર્ચ: ૧૯૩૩
વસંત માઘ: ૧૯૮૫
- ૫ યાદવોનું કુળ નવમી અને દસમી
ગુજરાતી સાહિત્ય
પરિષદનો અહેવાલ
અને નિબંધસંગ્રહ

૬	મૃગદાવ-સારનાથની યાત્રા	કૌમુદી	દ્રેષ્ટુઆરી	૧૯૩૬
૭	પ્રાચીન દ્વારકાપુરી	પુરાતત્ત્વ	પોષ, ચૈત્ર	૧૯૮૨
	ગુજરાતી સાહિત્ય			
	પરિષદ મહળ-પત્રિકા			
		આષાઢ	૧૯૮૩	
૮	જેઠવાઓ	શારદા		
૯	ગુજરાતનું જૂનું પાટનગર	ગુજરાત	માઘ	૧૯૭૬
૧૦	મદિરોનું નગર જામનગર	વીસમી સદી	નવેમ્બર	૧૯૧૯
૧૧	અહિછત્ર જ્ઞાતિ (પુરવણી)			

ખંડ પાચમેઃ સામાજિક અને પ્રકીર્ણ સંશોધન લેખો

૧	વિવાહપદ્ધતિ	પ્રસ્થાન	ભાદ્રપદ	૧૯૬૪
૨	સતીપ્રથાનો થોડો ઇતિહાસ	કૌમુદી	જુલાઈ	૧૯૩૫
૩	મુસલમાની સમયમા			
	કેળવણીને ઉત્તેજન	વીસમી સદી	ઈ સ	૧૯૧૯
૪	ભારતવર્ષની પ્રાચીન			
	ઈસ્તિતાલો	યુગધર્મ	સવત	૧૯૮૦
૫	હિંદુસ્તાનના જૂના તોલ	છઠ્ઠી ગુ સા. પ. નો		
	અને માપ	અહેવાલ અને		
		નિબંધસંગ્રહ	સવત	૧૯૭૯
૬	ગુજરાતનું વૈદ્યક સાહિત્ય	વૈદ્યકલ્પતરુ	ઈ સ.	૧૯૧૬
		પાચમી ગુ સા પ. નો	અહેવાલ	
		અને નિબંધસંગ્રહ	સવત.	૧૯૭૫
૭	પ્રાચીન સમયમા			
	ક્ષૌરકર્મનો રિવાજ	પુરાતત્ત્વ	પોષ.	૧૯૭૯

ખંડ છઠો.

ગુજરાતના તીર્થસ્થાનો	સ્વ. પદીઆર સ્મારક ગ્રંથ સવત	૧૯૮૪
----------------------	-----------------------------	------

આ જ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

શ્રી કાશ્મીર ગુજરાતી સલાચે પ્રગટ કરેલાં:-

- ૧ વૈષ્ણવ ધર્મનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ ખીજી આવૃત્તિ:
(ઇ.સ. ૧૯૩૬. પહેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૭ માં પ્રગટ થઇ હતી)
- ૨ શૈવ ધર્મનો ઇતિહાસ 'ખીજી આવૃત્તિ : ઇ. સ. ૧૯૩૬)
(પહેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૧ માં પ્રગટ થઇ હતી.)
- ૩ ગુજરાતના મધ્યકાલીન હિન્દુ-રાજપૂત ઇતિહાસનાં
પ્રબંધાત્મક સાધનો (ઇ. સ. ૧૯૩૨)
- ૪ પ્રબંધચિંતામણી : સંસ્કૃતઃ મૃગનું સંશોધન
(ઇ. સ. ૧૯૩૨)
- ૫ પ્રબંધચિંતામણિ : ગુજરાતી અનુવાદ (ઇ. સ. ૧૯૩૪)
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ પ્રગટ કરેલાં
- ૬ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ
વિભાગ પહેલો (ઇ. સ. ૧૯૩૭)
- ૭ ગુજરાતનો મધ્યકાલીન રાજપૂત ઇતિહાસ
વિભાગ બીજો (ઇ. સ. ૧૯૩૯)
- ૮ પુરાણવિવેચન (ઇ. સ. ૧૯૩૧)
- ૯ આયુર્વેદનો ઇતિહાસ (છપાય છે)
- ૧૦ બાળકોનો વૈદ્ય (ઇ. સ. ૧૯૧૮)
પ્રકાશક:-સ્વ. વૈદ્યરાજ જટાશંકર લીલાધર ત્રિવેદી, અમદાવાદ.
- ૧૧ ગુજરાતનાં તીર્થસ્થાનો (ઇ. સ. ૧૯૨૮)
પઢીઆર સ્મારક માટે પ્રકાશક: ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ
- ૧૨ ઝંડુ ભટ્ટજીનું જીવન ચરિત્ર (ઇ. સ. ૧૯૨૦)
પ્રકાશક : શંકરપ્રસાદ ઝંડુ ભટ્ટજી, જામનગર.
- ૧૩ આયુર્વેદનાં દાર્શનિક અને સદ્વૃત્ત સંબંધી
પ્રકરણોનો ઇતિહાસ (ઇ. સ. ૧૯૩૧) કર્તાપ્રકાશિત

